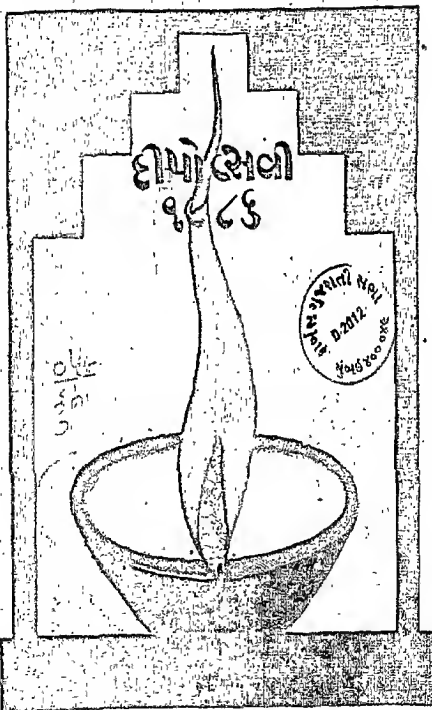

કુમાર

છોકરાં

મૂલે ચડ્યાં રે મૂલે ચડ્યાં
રાહેરોનાં છોકરાં મૂલે ચડ્યાં

મૂલે પડ્યાં રે મૂલે પડ્યાં
ગામડાનાં છોકરાં મૂલે પડ્યાં

ચાંદે સોહ્યાં રે ચાંદે સોહ્યાં
ગામડાનાં છોકરાં ચાંદે સોહ્યાં
હાંવે મોહ્યાં રે હાંવે મોહ્યાં
રાહેરોનાં છોકરાં હાંવે મોહ્યાં

ગલગોટા

લેખક : દેશબંધુ પરમાર
ચિત્રકાર : રતિશંકર પંડિત

નાનકડાં બાઈમંદુરો અને
બાઈકલાં મિત્રોને હીરણી
હપર બેઠા આપતા જેવું એક
કુંડ-રતિન નવનર-પુરતક

બાનુએ તેના એક પાનાનો
નમુનો છાપે છે. બધાં જે
પાનાંઓ આજ પ્રમાણે હાથ-
થી લખેલાં ને ચીતરેલાં આ-
પ્યાં છે; અને બધાં જે આપ્યાં
જ નમતી ગીતો ને રમણ
ચિત્રોથી ગરેલાં છે

એ જાણીએ પાનાંઓમાંથી,
બધાં જુદી જુદી રસમીન
માલીઓથી છાપ્યાં છે. કાચ
કાળા બડા ને ગરુડે તે જા
મજબૂત; અને પૂરું તે બહુ
સ્વાસ્થ્ય છે બસ!

કિંમત: દસપાનાં-પૈસા
જુદું. આજે જ અંચાની લો
લખો: દેશબંધુ પરમારને
સત્યાપોસકોડ અમદાવાદ

પડતર કિંમત કરતાં પણ ઓછો

લેખકને મળેલી લાવનગર રોડની મદદથી આ પુસ્તક એક જ રૂપિયામાં આપી શકાય છે.
એવો લાભ ગુમાવશો ?

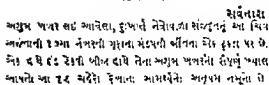
અને કેવું પુસ્તક ?—કેવવસ્ત્રીની દરિયો, પ્રેરક જ્ઞાનની દરિયો, સ્કાઉટિંગની દરિયો, રમખા
વાર્તા-સાહિત્યની દરિયો—બધી જ રીતે હાથ સાધિતથી તે સખર બંધું છે. ૩૦૦ પાનાં;
બે વિરંગી ચિત્રો: ૧૮ એકરંગી ચિત્રચેટા અસંખ્ય આકૃતિ ચિત્રો. સુંદર ઉડાવદાર છપાઈ
દીપ્તિ વર કલમ બેટ સ્કાઉટિંગ અને બીજી વાતો લેખક: મનમન બટ્ટ

કિંમત એક રૂપિયા: પોસ્ટેજ જુદું કુમાર કંપાનિય રાયપુર અમદાવાદ

કુમાર

48

ਮੇ। ਝੰਡੇ

આવતી કાલનાં નાગારિકોનું માસિક

આઠમે વર્ષે

‘કુમાર’ કિંમતમાં સારું અથવા કદમાં સમૃદ્ધ થઈ શકે તેવી યોજના ચાલુ વર્ષમાં વહેલી મુદતવાની આભારી કાળના હોતી, પણ આ વર્ષે દેશમાં હૃદય ગચ્છેલી સ્વાતંત્ર્યની કમળા એટલી હદ કે જે પીછા બાધી ઇચ્છાઓ તેની આગળ ઝીણુ બની રહી છે. છતાં વર્ષ આખાના અંકે પર નજર નાખનાર અને ‘કુમાર’ના પરિવ્રજમાં રહેનાર એ એક સંકલ્પ કે કદમાં નહિ તે સ્વામીમાં તે તે કતરોનર સમૃદ્ધ બનવું જ આવશ્ય છે. ‘વધુ સુંદર ને વધુ સમૃદ્ધ કુમાર’ એ જ આભારી નજર આગળ સતત રહેતી તેમ છે. આવતે વર્ષે પણ એની એ નિત્યનૂતન વિવિધતા અને સામગ્રીની વિશિષ્ટ અખટ ચાલુ રહે એવી તૈયારીઓ અને કરી છે પહેલા અને આકર્ષક મુશબ્બર અમરે વાચકોને આપવાના છે તે એમના માનીતા લેખક શ્રી ‘મુકળી’ તરફથી. પોપના જ અંકથી એ ‘પાતાળનૈઃકર’ નામની સળંગનીનનાં સાહસોની નવી દરિયાઈ વાત ‘કુમાર’માં ચાલુ કરવાના છે. આ વર્ષે ‘દરિયાના કાનવ’ની અંગની લાંબી વાર્તા એણે વાંચી હશે તે સૌ તો, આભારી ખતરી છે કે હતુંકે અતરે એ અંકની સાથ જ એવાના. ‘આંદની’ એ સંવિરાગે ચાલવતું એક નિરસ ત્રિરંગી ચિત્ર પોપના મુખ્યચિત્ર તરીકે તમને મળશે. વિદ્યાના, રસ અને પ્રસાદ ત્રણે ભેગાં હોય છે તે શી હરિનારાયણ આચાર્યની પ્રવાસ-લેખમાળાને એક વધુ અણૂકો ‘અંકાવતી’ પોપના અંકથી એ માળાને આગળ ચાલુ કરશે દાહરકુલ કોલેભેમાં બચ્ચી રામચ તેનાં કુમારજીવનને અનુક્રમ ફોપાંજ વિવાતા નાટકોની આખણે ત્યાં એટલી ખેટ છે તે પૂરે એણે કમત તખ્તાલાયકીયારું એક અપ્રકટ નાટક ‘સિદ્ધગઢ’ (જેને વિષે શ્રી જી. કે. કાંકરે ‘સુભરાતી’ના છેલ્લા કીર્ણાણ અંકમાં પ્રસંગિકેણ લખ્યો છે તે) ‘કુમાર’માં પ્રકટ કરવા દેવાની તેના લેખક તરફથી ખાસ અનુમતિ મળી છે આપતા વર્ષના વહેલામાં વહેલા અકમાં તે રા રાખવાનાં ચિત્રો સાથે પ્રકટ થશે કાવેરીનાં કલામહેસમાં સંદેશ શ્રાવતે દક્ષિણ હિંદનાં સ્થાપનસમૃદ્ધિ અને નિસર્ગચીત્રોના પરિવ્રજેખ પણ શ્રી આચાર્ય અને ‘સેનિય’ ઉપનામ એક નીલ પ્રવાસ સોખની સુંદર પ્રસાદી છે ‘અંકુસુદિની સામ્રાજી’માં પ્રકટ થતી શીશી અનેક આશ્રયધારી જીવનલીલા; દુનિયાની માખૂત્રમાં માખૂત્રી છતાં અતિ મહત્વપૂર્ણ વસ્તુ ‘કામગીરી’માં; ટેલિફોનના વાત કરતી વખતે તમે તેના એકનારને પણ એક સંકલ્પ એવી ‘વિશ્વદિ’ આપનાર નિજાનની છેલ્લી અમળ સૌધ ટેલિવીઝનનાં સુંદરો.... આ અને આવા બીજા નિજાનસેખા આપતા વર્ષના લેખન લંકારમાં છે. ‘મુમકેતુ’ની આ વર્ષે ફરી રાત ચર્ચાથી અણીની લેખમાળા ‘મતિદાસદર્શન’ આપતા વર્ષનું ચાલુ અને અમર્યું અંગ રહેશે. ‘સુંદરમ’ અને ‘શીખરાણી’, ઇન્દુલાલ ને અમનલાલ માધી, તેમજ પહેલા પાનાના તમારા બીજા મિત્રો તમને એ પાના પર આવતે વર્ષે પણ રસ અને પ્રેરણા આપ્યા જ કરવાના છે—જુઓને, પોપના જ અંકને પહેલે પાને ‘સુંદરમ’નું સરસ કાવ્ય ‘સહુદિને’ ના રાવળના સુરોબન-ચિત્ર સાથે આપશે. તંબી ઉપસાંત કનુ દેસાઈ ને સિકલાલ પરીખ, સંવિરકર પેલિત, સે.માલાલ શાહ ને મુખ્યલાલ જટની કલાકૃતિઓ તો ‘કુમાર’ના વાંચકો માટે હંમેશાની ઉપજાવ્ય અનેકી સામગ્રી છે. આ વર્ષે પણ દર મહીને એકેક ત્રિરંગી મુખચિત્ર, એ વિવિધરંગી આર્ટ પ્રોટ, અને સદાગત નવીનતા ધારતું એકેક કલાકૃતિવાણુ પૂરું ‘કુમાર’નાં નિયમિત અંગ રહેવાનાં છે—દર મહીને આવત એના એક પ્રેરક જીવનચરિત્ર અને એક દેખી વાર્તાની પેઠે ‘બાળવિજ્ઞાન’ને મારે મિશ્રમાઇનાં રેખાચિત્રો હાથે ચાલુ જ રહેવાનાં છે; અને અમલી સચિત્ર ગીતો પણ. મિજલસ, માખૂત્રીને છેડતું પામુ એ ‘કુમાર’નાં વિશિષ્ટ અંગ છે; આવતે વર્ષે એ વધુ વિદ્યાસંવર્તાં તમે જોશો. આમ ‘વધુ સમૃદ્ધ ને વધુ સુંદર કુમાર’ સુભસાનાં થશેને કતરોનર માળા જ કરવાનું છે. અને અમને પણ આદરનો ટેકો, આભારી ખતરી છે કે, દર વર્ષની એમ વધુ ને વધુ મળ્યા કરવાનો છે. ‘કુમાર’ આજે સુંદર ને સમૃદ્ધ હોય તો તેમની એ સદાય ને સમમાનને લીધે છે. એને ‘વધુ સુંદર ને વધુ સમૃદ્ધ’ કરવું પણ તેમના જ વચમાં છે.

કુમાર

ત્રીતી : સવિશંસર રાવળ

અંક ૮૩

સોમ મે દેસની રૂઠ વાળી
ભાસે વિનો બરી વીર વાળી
નંદુર ને પુર સમાજ આપો
સેને નરે વધુ સ્વાયત્તતાઓ

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક

આઠમે વર્ષે

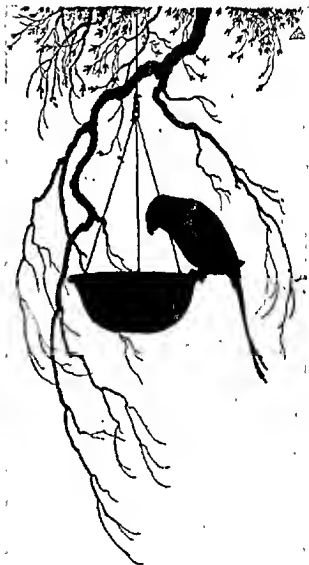
‘કુમાર’ કિંમતમાં સમૃદ્ધ અથવા કદમાં સમૃદ્ધ થઈ શકે તેવી યોજના આઠ વર્ષમાં વહેતી મુકવાની અમારી કામના હતી, પણ આ વર્ષે દેરામાં હૃદય ધક્કેથી સ્વાતંત્ર્યની કામના એટલી હદ છે કે ખીણ બધી છાંછાઓ તેની આગળ ઓળંગી રહી છે. છતાં વર્ષ આખાના અડધા પર નજર નાખનાર અને ‘કુમાર’ના પરિવર્તનમાં રહેનાર સૌ ભેદ શક્ય કે કદમાં નહિ તો સામગ્રીમાં તો તે કલરોનાર સમૃદ્ધ બનતું જ આવડું છે. ‘વધુ સુંદર ને વધુ સમૃદ્ધ કુમાર’ એ જ અમારી નજર આગળ સતત રહેતી નેમ છે. આવતે વર્ષે પણ એની એ નિત્યનૂતન વિવિધતા અને સામગ્રીની સિદ્ધિ અખેડ આઠ રહે એની તૈયારીઓ અમે કરી છે. પહેલા અને આકર્ષક પ્રસાળનાર અમારે વાચકોને આપવાના છે તે એમના માનીતા લેખક શ્રી ‘મુકાન્તી’ તરફથી. પોષના જ અંકથી એ ‘પાતાળનૈકા’ નામની સળમરીનનાં સાદસોની નવી દરિયાઈ વાર્તા ‘કુમાર’માં આઠ કરવાના છે. આ વર્ષે ‘દરિયાના કાનવ’ની એમની લાંબી વાર્તા જેણે વાચી હશે તે સૌ તો, અમારી ખાતરી છે કે હસુક અતરે એ અંકની સાદ જ જોવાના. ‘આંદની’ એ રવિશંકર રાવજનું એક વિરલ વિરંગી ચિત્ર પોષના મુખ્યચિત્ર તરીકે તમને મળશે. વિદ્વાન, રસ અને પ્રસાદ ત્રણે એમાં હોય છે તે શ્રી દરિયાસયળ આચાર્યની પ્રવાસ-લેખમાળાનો એક વધુ પ્રમુખ ‘એકાદશી’ પોષના અંકથી એ માળાને આગળ આઠ કરશે હાલકુલ કોલેજોમાં બજાવી શકાય તેવાં કુમારજીવનને અનુકૂળ સીપાત્ર વિનાના નાટકોની આપણે ત્યાં માછી ખેડ છે તે પૂરે એવું કનમ તખ્તાલાયકીવાળું એક અપ્રકટ નાટક સિદ્ધમઠ (એને વિષે શ્રી બ. ક. ઠાકોરે ‘ગુજરાતી’ના ઇલાસ દીવાળી અંકમાં પ્રસંગલેખ લખ્યો છે તે) ‘કુમાર’માં પ્રકટ કરવા દેવાની તેના લેખક તરફથી ખાસ અનુમતિ મળી છે. આવતા વર્ષના વહેલામાં વહેલા અંકમાં તે સ રાવજનનાં ચિત્રો સાથે પ્રકટ થશે કાચેરીના કલાપ્રેરણમાં સફર કાવતો દક્ષિણ હિંદની સ્થાપત્યસમૃદ્ધિ અને નિર્મલસીલાનો પરિવર્તલેખ પણ શ્રી આચાર્ય અને ‘સેનિક’ ઉપરાંત એક શ્રીલ પ્રવાસ-લેખોની સુંદર પ્રસાદી છે ‘ભંજીસુદિની સ્વામીની’માં પ્રકટ થતી કીટીની અનેક આશ્ચર્યમયી છવનચીલા; દુનિયાની મામૂલીમાં મામૂલી છતાં અતિ મદતવપૂર્ણ વસ્તુ ‘કામળા’ની કથા; રેલિકેશનમાં વાત કરતી વખતે તમે તેના બેલનારને પણ જોઈ શકો એવી ‘વિશ્વદ્રષ્ટિ’આપનાર વિજ્ઞાનની છેલ્લી આજળ શોધ ટેલિવીઝનનાં સ્વરથી... આ અને આવા બીજા નિર્ણાયકો આપતા વર્ષના લેખ-લેખકોમાં છે. ‘મુમકેતુ’ની આ વર્ષે ફરી શરૂ થએલી ભણીની લેખમાળા ‘કલિદાસદર્શન’ આવતા વર્ષનું ચાલુ અને અગત્યનું અંગ રહેશે. ‘સુંદરમ’ અને ‘શોધરાણી’, ઇન્ડુલાલ ને ચમનલાલ માંધી, તથા પહેલા પાનાના તમારા બીજા મિત્રો તમને એ પાના પર આવતે વર્ષે પણ રસ અને પ્રેરણા આપ્યા જ કરવાના છે.—નુએને, પોષના જ અંકને પહેલે પાને ‘સુંદરમ’નું સરસ કાવ્ય ‘શાહીદોને’ સ. રાવજનના મુશોબન-ચિત્ર સાથે આવશે. લંચી હપરાંત કનુ દેસાઈ ને રસિકલાલ, પરીખ, ગિરફોર, પંડિત, એભાલ્યાલ, શાહ ને કુશલાલ સહીતી કલાકૃતિઓ તો ‘કુમાર’ના વાચકો માટે હમેશની ઉપલબ્ધ અભેલી સામગ્રી છે. આ વર્ષે પણ દર મહીને એકેક નિરંગી મુખચિત્ર, એ વિવિધરંગી આર્ટ પેઇન્ટ, અને સદાની નવીનતા ધારતું એકેક કલાકૃતિવાળું પૂરું ‘કુમાર’નાં નિવસિત અંગ રહેવાનાં છે.—દર મહીને આવતા એના એક પ્રેરક છવનચિત્ર અને એક હાંડી વાર્તાની પેઠે. ‘બાળવિજ્ઞાન’ને માટે ગિજુભાઈનાં દેખાવિયો હજી ચાલુ જ રહેવાનાં છે; અને અગતી સુચિત ચીત્રો પણ. મિજલસ, માચુકરી ને છેડતું પાનું એ ‘કુમાર’નાં વિશિષ્ટ અંગ છે; આવતે વર્ષે એ વધુ વિકાસવંતાં તમે જોશો. આમ ‘વધુ સમૃદ્ધ ને વધુ સુંદર કુમાર’ ગુજરાતનાં ધરોને કલરોનાર અજવા જ કરવાનું છે. અને અમને પણ આદેશો દેડો, અમારી ખાતરી છે કે, દર વર્ષની જેમ વધુ ને વધુ મજા કરવાનો છે ‘કુમાર’ આજે સુંદર ને સમૃદ્ધ હોય તો તેમની એ સહાય ને સમજાવને લીધે છે. એને ‘વધુ સુંદર ને વધુ સમૃદ્ધ’ કરતું પણ તેમના જ હાથમાં છે.

મારુ

ભાદરવો ૧૯૮૬

૮૭ મો અંક

કુમાર સ્ટોર્સ

કુમારજીવનના વિકાસ તથા શૈળમાં ઉપ-

રોગી નીવડે તેવી અજીબ અને અવનવી રીતે વીજો-વીજીને પસંદ કરેલી તથા પૂરી પાડેલી એવી મોટી રેખ વાજા આ સિમારની હથેણી તો નાની સરખાતે થઇ છે; છતાં જોમાં તમારા અપની ચીજો દરે જુજીએ

ફંગની પેટી: ચિત્રકામના કો.ખીનો માટે સસ્ત સોટર કલાર બેકસ; સારી જમન બનાવદની; કસી બેએલા રીયા વાળી બાર ફંગની પેટી કિં. ૧-૦-૦

II. વમારાં નાનકડાં બાઇ-બહેનેને બેર આપી સકાય તેવી વિવિધ નાની રચની પેટીઓ ૦-૪-૦, ૦-૬-૦, ૦-૧૦-૦ અને ૦-૧૨-૦ એમ જુદીજુદી કિંમતની

ચીતરવાની પીછીઓ: જુદાજુદા કામ માટે અપની, બની-ગીજી બહાઉતરી વગની પીછીઓ નં ૧, ૩, ૫ અને ૭ની. કિંમત અનુક્રમે ૦-૪-૦, ૦-૬-૦, ૦-૧૦-૦ અને ૧-૪-૦

કેપડાં ૫૨ પાકું નામ લખવાની શાહી: શીશી કોડના ૦-૬-૦

પેઈન્ટ-ટયુબ: ચિત્રે અને ફોટોગ્રાફો ચોડના માટે લાહી અને કુદરતી ખરખર જ નહિ દુધપેઈટ જેની લાહીની આ ટયુબ જોડીને, બેઇએ ત્યાં બે ખર જેટલી જ વાપરી શકો. સુકાઇને બમણવાની બીક નહિ; મુઆફરીમાં કે ગમે ત્યાં સાથે ફેરવી શકો; કસકસવાળી અને વળી દાખબા કિં. ૦-૬-૦

નાનકડી રબર-રિટક ચિત્રકામમાં અપની; પોશી, મુલાયમ અને હડાળી ડાબ કાઢે તેવી દરેકની કિં. ૦-૦-૬

પેઈન્ટ પોરટેબલ જુડ. બે કિંવાથી ઉપરની કિંમતનો ઓડર આપનારને ખડીએ રાખવાનું પતરાનું સરસ રટ્ટક બેર.

કુમાર કાર્યાલય: રાયપુર: અમદાવાદ

આજે મુક્તિસંગ્રામ અંડાચી છે ત્યારે લિંગતી પ્રજના હાથમાં કેવું સાહિત્ય મુકશે?

મારવાડનો સ્વાતંત્ર્યવીર દુર્ગાદાસ
હિંદુત્વનો રક્ષણદાર સિવાજી
ટેક ગાદે કૃના થનર રાણે પ્રતાપ
ધર્મસે પ્રામ્ પાથનર મુક ગેવિંદસિંહ
સજ્જાતિના સ્વામીરતંત્ર પુરવીરાજ
એવા રાહુવીરોની ચિત્રકથા

સાથર વીર મેધાણીનો પદિમય પામેલ સાહિત્યવિવેચકો અને શિક્ષકોએ વખાણેલ

ભારતના ભડવીરો

(સચિત્ર)

કિંમત રૂ ૦-૮-૦

પોસ્ટેજ ૦-૧-૬

મેળાવો: ભાવનગર મહિલાવિદ્યાલયમાંથી

લાયબ્રેરીઓ માટે મોટી તક એક નવો સસ્તો સેટ

મુજરાનનું પાટનગર અમદાવાદ (સ્વદેશ પ્રમાણભૂત ઇતિહાસગ્રંથ)	૧-૦-૦
કુતુ દેસાઈનાં ૧૭ જાણપિત્રો	૨-૦-૦
ફોટોગ્રાફી (જર્નાલનું દીર્ઘ કુત)	૨-૦-૦
દાદાજીભદ્રમદ-રમારેક-અંશ	૧-૦-૦
સ્કાલિંગ અને બીજી વાતો	૧-૦-૦
યમલ (ચન્દ્રવદન મહેતાનાં કાવ્યો)	૦ ૧૪ ૦
પોસ્ટેજ પેકિંગ રજીસ્ટ્રેશન	૨-૨-૦
	૨૦-૦-૦

કુલ વીસ રૂપિયાનાં પુસ્તકોનો આ મોટો સેટ આજો મેળાવનારને ૧૫૫ રૂપિયામાં ઘેર બેઠાં મળશે.

[રજા લઇ જનારને પેઈન્ટ અને પોસ્ટેજની રકમ કાપી આપવામાં આવશે: અથવા બકારવામથી અગાઉની નાણાં મોકલનારને ફેરવે રસ્તે મેળાવતાં ખર્ચે બોધું પડશે]

કુમાર કાર્યાલય: રાયપુર અમદાવાદ

કુમાર

ગ્રેટ બ્રિટીશ સો હયાશી

૭૬ મા અંક

તરુણોને રોકે

સંભાળવવામાં આવેલા સાંપીયાં એ કુમાર-કેનિંગને રોકે આગળ પધે છે.
(અને સવારના પુરુષો પાસે જોઈને દેશના તરુણોનો જ રોકા છે ને ?)

ગુજરાત સાહિત્ય સભા જેવી વિદ્વદ્સંસ્થાએ પોતાના રજત-મહોત્સવ પ્રસંગે પ્રગટ કરેલો
ગુજરાતની સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર સમા નગરનો આધારભૂત ઇતિહાસગ્રંથ

ગુજરાતનું પાટનગર

અમદાવાદ

લેખક રત્નમણિરાવ ભીમરાવ બી. એ.

બાહોળા અભ્યાસથી એકઠાં કરેલાં 'ઇતિહાસનાં છુટાંછવાયાં હાડકાં'માંથી
કંઠપતાની અંજલિથી સજીવન કરીને 'લખેલો. એ મહાન નગરનાં
ઇતિહાસ અને સંસ્કારિતાનો વિસ્તૃત ગ્રંથ

પ્રાચીન સ્થળો અને સ્થાપત્યકલાનાં ધામ સરખાં બાણીતા મકાનો વગેરેનાં
૧૦૩ ચિત્રોથી મુશોભિત સવા આઠસો પાનાંનું દળદાર પુસ્તક

કીમત ૭ રૂપિયા : પોસ્ટેજ છુટું

કુમાર કાર્યાલય : રાયપુર : અમદાવાદ

દરેક આગેવાને મુલાકાત લઈ સંતોષ બતાવી વખાણેલું અને
હિંદુ જાતિનાં નિરાધાર અનાથ બાળકોને પાપણુ આપતું આ
હિંદુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

એક જ છે

તેને દાન કરવાના દરેક પ્રસંગે જરૂર યાદ કરી કંઈ પણ દાન મોકલશે.

હાલ તે દોહસોને સુમારે અનાથ બાલક, બાલિકાઓ અને અસાક્ષીનું પાંચલુપોપણુ કરે છે અને
તેમને ભુદાભુદા ધંધા શીખવી પગ ઉપર ઉભાં 'સ્ટી કમાઇ ખાય' તેવા સભ્ય-સદેશી બનાવવા
યાત્ર કરે છે. તેમના ફક્ત બેરાકીપોપાકી વિગેરે ખર્ચના જ રૂ. ૮૫) દરરોજ જોઈએ છે.
તો જરૂર તમે પણ આ તમારાં અનાથ બાંકુઓને અંચાવવા તમારો દાનેશ્વરી દરન લંબાવશો.
દરેક પ્રકારનું દાન લેવાય છે અને તેની પાવતી અપાય છે. રીપોર્ટ મફત મળે છે તે મંગાવવા તથા

વધુ વીગત માટે લખો:

મંત્રી, હિંદુ અનાથ આશ્રમ; નડીઆદ (ગુજરાત)

આઈ'દુલ્લ

કુમાર

સંકે ૭૪ મે

પુસ્તકોનો નવો સસ્તો સેટ

સ્કાઉટિંગ અને બીજા વાનો	૧-૦-૦
જાળવાનાં વિધિ ભાગ ૧	૧-૦-૦
” ભાગ ૨	૧-૮-૦
કિરીટ અને બીજા વાનો	૧-૦-૦
દાજમદમદ-સ્મારક ગ્રંથ	૬-૦-૦
યમલ (ચન્દ્રવદન મહેતાનાં કાવ્યો)	૦-૧૪-૦
પેરરેજ તથા રજિસ્ટર ખર્ચ	૦-૧૪-૦
પેરરેજ સાથે રૂા. ૧૨-૪-૦ નાં પુસ્તકો	
એક સાથે મંગાવનારને ૮ રૂપિયામાં ઘેર બેઠાં	

સ્કાઉટિંગ અને બીજા વાનો

૧. શ્રી મનનન બહુની દિશી દિશિએ લખાએલી સ્કાઉટિંગના આગવના વિષયોની આખી લેખમાળા.
૨. સ્કાઉટિંગના અવવાસમાં અનુકૂળ એવી કુમાર-જનને અનુરૂપ આકર્ષક કૃત્રી વાર્તાઓ: જેમાં, આપણા વાર્તાઓલિયમાં નવી જ ભાવ પાડનારી યશુદાસીની જીવનની રસમય વાર્તાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.
૩. આ પુસ્તકનું છેલ્લું અને સૌથી આકર્ષક એવું એક તે એનો પક્ષીનિરીક્ષણ વિભાગ

પક્ષીઓના કુદરતી રંગો દાખવતાં એ ત્રિરંગી ચિત્રો, ઓગળીસ સાદાં ચિત્રોની પેટ્ટો, પુસ્તકમાં ડેરેર વેસ્ટમેન્સ અનેક ચાલુ ચિત્રો; સ્વચ્છ છપાઈ, આકર્ષક રૂપરંગ અને છટાદાર ઉકાવ; ત્રણેસે પાનાનું વાંચન

છતાં—૫૭૫૨ કરતાં થે ઓછી કીમત

એક રૂપિયો

કુમાર કાર્યાલય રાયપુર અમદાવાદ

દરેક આગેવાને મુલાકાત લઈ સંતોષ બતાવી વખાણેલું અને હિંદુ ભતિનાં નિરાધાર અનાથ બાળકોને પોપણુ આપતું આ

હિંદુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

એક જ છે

તેને દાન કરવાના દરેક પ્રસંગે જરૂર યાદ કરી કંઈ પણ દાન મોકલશો

હાલ તે હોટસેને કુમારે અનાથ બાલક, બાલિકાઓ અને અશક્તોનું પાલણુપોપણુ કરે છે અને તેમને જીદાજીદા ધંધા શીખવી પણ ઉપર ઉભા રહી કમાણ આપે તેવા સભ્ય-શહેરી બનાવવા યત્ન કરે છે. તેમના ફક્ત ખોરાકપોષાકી વિગેરે ખર્ચના જ રૂ. ૮૫૧ દરરોજ જોઈએ છે. તે જરૂર તમે પણ આ તમારાં અનાથ બાંકુઓને જાણવવા તમારો દાનેશ્વરી હસ્ત લંબાવશો. દરેક પ્રકારનું દાન લેવાય છે અને તેની પાવતી અપાય છે. રીપોર્ટ મફત મળે છે તે મંગાવવા તથા

વધુ વીગત માટે લખો:

મંત્રી, હિંદુ અનાથ આશ્રમ; નડીઆદ (ગુજરાત)

બહેર ખબરોથી માસિકને મદદ મળે : તમે બહેર ખબર આપનારોએને મદદ કરો.

કચ્છ

જાન્યુઆરી ૨૦૧૧

૦૭

નેગ્રો	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૪૪૭	લટે	'સુન્દરમ'	૨૦૧
પ્રલય	ચન્દ્રવદન મહેતા	૧૬૫	વર્ષા	'રસનિધિ'	૨૫૩
વૈલંકવ	ઈન્દુલાલ ગરબી	૨૪૧	વાંઝ	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૮૮
પુષ્પનાં ચક્ર	'સુન્દરમ'	૩૬૧	વીરંગના	કેશવ દ. રોડ	૨૬૩
મુક્ત થતા રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા	"	૧૭૬	સાફલ્યશાસ્ત્ર	'સુન્દરમ'	૪૦૧
મુક્તમાણ	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૩૩૪	સન્ધ્યાના સ્નાયુ	શુ ડા. પારડિયા	૪૨૪
સન્નિગાન	"	૪૧	સ્વામી	ચન્દ્રવદન મહેતા	૪૧૯
રેડિયો	દેવાસંકર જોષી	૪૬૧	સ્વમાન	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૪૦૬

હો મહાન નાનુવાન ! આદેશર ક. ખચરદાર ૩૬૬-૬૭

હવનચરિત્રો

વૈલંકવો	દેવાસંકર ઓ. સોમપુરા	૧૬૪	કરીઆ માન્દેસોરી, ડા. ગિ. તુમાઈ અને ભોગીલાલ ઠાકર	૪૫
નિવ્યધવાન નાસિંદભાઈ	નરવરલાલ દવે	૮૬,૧૨૪	સાંકળિય જવાદખાલ નેહડ	૫
ત્રિભુવનદાસ ક. અર્જુન દેવાસંકર ઓ. સોમપુરા	૩૬૪,૪૧૬,૪૪૪		શ્રીનવાસ શામાતુનન દેવાસંકર ઓ. સોમપુરા	૨૮૯
	આઈઝેન્બર્ગ, સર		દેવાસંકર ઓ. સોમપુરા	૩૨૪

વાર્તાઓ

કૌશિયની હડતાલ.	મરતરામ પંડ્યા	૧૦	રખડુ ટોળી	ત્રિભુવાઈ	૨૦૬,૧૩૭,૨૨૫
કાંમારનું અખેર	હરિનારાયણ આગાચે	૧૬૬	લખમી	'અશોક'	૫૨
જંમલનો ભેર	"	૨૧૦	લાલિયો	'મહા'	૪૧૬
દરિયાનો કાગળ	'સુકાની'	૨૮૪,૩૨૬,૩૭૭	સરથસ	પ્રેમચંદ	૧૩૦
પિટ્ટેશને અગ્નિ	'વિજય વાસુ'	૨૫૦	સંત આલ્બાન	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૪૬૬

લેખો

અજાતાના કલામંડપો	ચરિત્રકર રાવળ	૩૬૬,૪૦૯,૪૫૦	ફેટાલાફીનું રસાયન	ધીરજલાલ રતિલાલ મહેતા	૩૦૮
અવાજની અસર	યુનીમાઈ ધ. ખટેલ	૪૭૫	બે સંકરચિત્રો	ચરિત્રકર રાવળ	૨૦૪
મતિહાસ ફરીન	'પૂર્વરુ'	૩૮૬,૪૨૫	માયું કેમ હુએ છે ?	યુનીમાઈ ધ. ખટેલ	૧૧૪
એ કેમ બાળું	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૧૮૧	માથેશન	મુરેશ દીક્ષિત	૪૧૩
ઉત્તર દિ'નું યાત્રાપથેન	પર્યાયમાઈ વારા	૬૭	માનવી વામન કે તિસાટ ?		૩૩૫
કાળે કડક કેમ નળવરો ?	સારખાઈ મ. ખટેલ	૧૭૪	માસ ગોડિયા	દરિપંસાઈ મનરાય દેસાઈ	૧૦૨
અતિતાનાં અપલક્ષણ	મુરેશ દીક્ષિત	૩૦૫	મિનલસ	૨,૪૨,૮૨,૧૨૨,૧૬૨,૨૦૨,૨૪૨,૨૮૨,૩૨૨,	૩૬૨,૪૦૨,૪૪૨,
ગીન-સુધા	હરિપંસાઈ મનરાય દેસાઈ	૩૬૧,૪૩૪,૪૭૦			
અજરાતનું સૌંદર્યકેન્દ્ર : મુરખાણ	મુરેશ દીક્ષિત	૧૬	મીકાની મદત	સારામાઈ મ. ખટેલ	૧૮૮
ગોસ્વામીનાં આયાગમાસ	ચરિત્રકર રાવળ	૨૧૯	વાંઝિત નિધરરાન	ધનજીભાઈ કૃષીર	૫૬
અંતરુષ્ટિનો સાવજ : કરાળિયો		૪૪	રણજીતરામ વારામાઈ મહેતા	ચરિત્રકર રાવળ	૪૪
તળાન	હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ	૨૫૪	રસાયણી પૂતળાં	મુનિકુમાર મ. બટ્ટ	૬૬
હુનિયામાંથી મેચેરીયા નાખ્ત કેમ થાય ?	યુ. ધ. ખટેલ	૪૩૨	રસેશનો વેગ	અમૃતલાલ માણસંકર પટ્ટણી	૨૨૨
દોડાંના અજ્ઞાકાર તથા માજાકાર રા. લ. આશ્રિયા		૨૨૬	રાહેરી છવન અને કોળ	યુનીમાઈ ધ. ખટેલ	૭૨
નારિયેળો		૧૫૦	સરખાલાની સુષિ (કાંઝા)		૧૮૪
ચિકિત્સા	હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ	૩૦૪	સાદાઈ અને મળનું કલાજનન અંજાલાલ વા. પુરાણી		૩૭૪
પુરાણનીય તારંગ	હરિનારાયણ આગાચે	૬૧	સ્મરણયાત્રા	દ. બા. કા. ૨૪૫,૨૬૪,૩૩૦,૩૮૪,૪૦૭,૪૫૮	
પૂર્વ આદિકોનો મવાસ	રામનારાયણ ના. પાંકડ	૫૬,૧૪૨, ૧૭૬,૨૬૫,૩૦૭	રફ કેમ બને છે ?	ચરિત્રકર વાસિક	૩૩૮
			દિ'દુરવાનનો ધણી દોણ ?		૨૪૪

નાની લેખો

અજાતાની કલા	ચન્દ્રવદન મહેતા	૪૪૬	આજના કુમારનું પુણ્યકરણ	૪૦૩

આજે	૧૩૩	ફાગેલાં છવન	ભાઈસંકર દિવેરી	૪૩
અંકિલાળ ઝિન્દાબાદ	૧૨૭	સેલિત મહેલા		૧૨૨
કંચાં કોસળની અવારોમાં સ્વાતંત્ર્યદિનની ઉજવણી	૬૬	વસંત મનુમાં		૧૨૮
કરોડીની ધણી	૨૦૩	વિલાયતોને મીરાંબહેનો સંદેશ		૪૦૩
કંથમહિમા	૨૬૭	વિસદ મલાસચી	શકરદેવ વિલાવંકાર	૧૦૫
જયંતીલાલ ત્રીકાલાલ સાહેબ; સ્વ.	૨૮૩	સહીતીનો ડરસ		૧૨૩
જુવાની	૧૨૬, ૩૨૩	શરત મહેરાના નાટ્યપ્રયોગો	રવિશંકર રાવળ	૨૬૬
ઝાડમાંથી છાપેલું પાનું, ૧૪૫ મિનિટમાં	૧૪૧	શ્રીનગરું સાચું નેવણ		૩૨૭
તક્લીની તાકાત	૨૧૭	ઝંઝારજીવ સ્વાધીનતા		૪૩
ધર્મકુશળાં મંગલ	૮૩	સાહિત્ય એટલે શું?	મિત્રુભાઈ	૩૧૯
નવો આંક	૨૪૩	સ્વચ્છતા સંદેશવાદકો		૩૬૩
ન્યૂટનની છ મહાન શોધો	૩૨૫	હરિપ્રસાદ, ડો.નો સંદેશો		૧૮૮
બેરન કોનરેડ ફોન મોલો	૨	દાઢરકુલ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને		૧૬૩
બાજુલરનું લેજ	૩૨૩	હું ૫૬૬થી નહીં એટલે	માંથીજ	૧૬૨

બાળવિભાગ

વાર્તાઓ અને ટોચો

કરોડી	૧૧૭	પે ૬		૧૨૦
કેણી મારીને કુરૂંડા	૩૫૩	વસંતમ બુનો	મિત્રુભાઈ	૧૪૮
ખીખો ચોખ્ખાર	૩૧૧	સોનાળી ખાટે ચૂનો બિખારી!		૪૨૮
ખોડો છુદાર	૩૨૨	કાંચો		
હાસની તલવાર	૩૩૦	માડી	મજલાલ સાહ	૨૩૧
ફુગ પડે એવ માડી!	૪૭૩	પાટેથી હું પાડો ન	‘મોદિનીચન્દ્ર’	૧૪૯
દોહડાહો વાંદો	૨૧૪	પરી	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરશી	૭૫
મદમદ સેલ	૩૨૬	વંતળા અવાર	”	૧૧૮
ધુધ	૭૪	વાદળો	મજલાલ સાહ	૪૭૩
		ચૂતરો દોર	‘મોદિનીચન્દ્ર’	૩૪૪

માધુકરી

અજેવ મુજાસિલ	૪૭૮	કેરલા પરિમાણો	ડૉ કનિલાલ પંડ્યા	૭૮
અદર્શ વદમાં	૨૩૮	કેરળી વોકેસે ફક્કરી	મજલાલ મહેરા	”
આકાશમાર્ગના બગાચમાં	૧૧૬	કેરળી મળવા લગે ત્યારે	”	”
આદર્શ કેરળનાં	૨૩૮	કેરળે ત્યા પંડ્યા આઓ ત્યારે		૧૬૮
આવળ	૪૩૯	હોશ ભૂલિતી		૩૧૮
એક ન ઝાડમાંથી બેરોને ટોચે	૭૬	કાંચિતર ક્રમનેલ	‘રક્તનિધિ’	૨૭૩
ઘોડાદોડીયાનું મીઠાનું સંદેશ	૨૭૬	ખાઈને તરવ સા માટે ન નવાવ?		૧૪૪
આંખનાં છટો વિશે થોડુંક	૧૪૮	હુડીસમ બેલ		૩૩
ઉનાળાની રાતમાં બાવામંદર્ગ	૧૧૬	ચળી બહ રાકાવ એવો ક્ષિપ્ર		૨૭૮
બેનનાં શત્રુ-નંતુઓનો નવરા	૨૭૮	ચમકેલાનું બુલ્લુ શેર	મોદિનીચન્દ્ર સંકર મુલે	૧૬૫
બેલ વચરે છવતો માખુસ	૧૪૭	માવ અને સંમીન	કાલાલાલ બનો	૨૩૭
બેરના પેટમાં પાણીનો સંભરો કેમ રહે છે?	૨૩૭	મુજબ		૩૫૯
કપસિયાના બેળમાંથી	૩૫૮	મુજસાનું પાટનગર અમલાલ અંબાલાલ પા. પુરાણી		૭૭
કન્દાર્થલાલ કન	૧૫૨	મરિયાતની સંભાળ		૨૭૮
કાચળું કોઈપણ	૪૩૬	ચૂકો જડવાની બેંક		૩૪૮
કામાં ફો: ૫૪૫ ની ફિગમ રીન	૩૬૬	જવાદરલાલનું થોડું અંતરગત		૭૬
કમાર દિંદી વિમાનીઓ	૧૫૬	જવાદરલાલની મિત્રુમિત્રિયમ		૩૧૬

આડ ઉપરથી પવનની ગતિ માપવાની રીત રે. એ. સોમગપુરા	૧૫૮	મિસ એમી બેનસન	૩૧૬		
આડમાંથી છાતેલું પાનું, ૧૪૫ મિનિટમાં	૧૪૧	મીકું ન મીકું	૩૧૬		
હિપ્પોકેટર ધેર બનાવે	૨૩૬	મેરી સ્પિરીટોનેવા	૩૧૨		
વાડનાં મૂળમાંથી, અને—	૩૫૮	મંદેરીઆમાંથી બચવાનો ઉપાય બાલુભાઈ એન. વેલ	૩૧૬		
ત્રિજ્ઞાન	૨૭૯	મંદસિમ ઝાઈ	૩૪૬		
દરિયાની બિંદાઈ કેવી રીતે મપાય છે	૧૫૬	મુવાનો મારે તો	૭૨		
જુલુ પીતી વખતે	૨૩૬	મતગમતના રસિયાઓ માટે	૩૮		
હાતણ કે દૂધઅથ ?	કાન્તિલાલ પારેખ	૩૪	રસિયાનું નવું કલેન્ડર	૩૧૮	
હુનિયાની ગદીનું શું થાય ?	૧૫૩	રસિયાનાં નવાં બાંધકામો	૪૩૬		
હુનિયાના દાદાજી	તનરુખ બટ્ટ	૩૬	સાન કુંવરસિંહ	રામનારાયણ ના. પાંડે	૧૬૩
હુનિયાના બેગદામો	૧૫૭	સામુદેતાઓનાં આદેશસૂત્રો	૩૭		
હુનિયાનો સૌથી મોટો જળગોળમેરો	૩૫૮	લાગત પના કલાકનો વચર અટકે સાઈકલ મવાસ	૧૧૮		
દેશનો પ્રાણ ખેડૂત	૧૫૬	નિષ્લવનો અગરત્ય	૨૩૩		
દ્રાક્ષ	સાંતિલાલ ઠાકર	૧૫૮	વેદની માર્ચનાઓ	૩૫૩	
ધરતીકેવળા બોમ	૪૭૮	જ્ઞ મહિમા	૨૩૬		
નવા મહેનું નામ પડેલું	૩૫૮	જ્ઞ, વેલી અને વનરખતિ	સુરેશ દીક્ષિત	૧૫૫	
નેદસનનું ધડિયાળ હજી ચાલે છે	૨૭૬	સાહી વિઠ્ઠલભાઈ	ડૉ. સોલા	૨૩૪	
નેનનાં પાણી મોભે	૩૬	સાહીદાનું તીર્થ મુક્તેસર	૩૮		
પહેલા ખૂન પછી દારૂ	૩૧૮	શ્રીમતી હંસાબહેન	પ્રમાનાં	૩૫૫	
પેલી નાચીક રાખ	૨૩૬	સપા કે સપ	કાલાલાલ ભની	૧૬૪	
પંભળના 'ત્રિવેદી'	૪૩૮	સર. ગોરેલ સ્ટીન, મધ્યમ			
પૃથ્વીનો નવો આદે—એક નવાત્રવની શોધ	૩૧૪	અરિયાની શોધખોળે 'મોહિનીચન્દ્ર'	૩૨૮		
ફોનોગ્રાફ પોષ્ટકાર્ડ	૩૫૮	સર. સી. વી. રાગને નેબિલ હિનામ	૪૭૭		
ફોનોગ્રાફની ખોટોની નકલ કેમ ઉતારતી હશે ?	૩૭	સંદર્શનું રણ કળદ્રુપ ધર્મે	૬૬		
બાલકસાળા	૩૬	સેસિલ એલ બન્સે, સ્વ.	૨૭૪		
બાયકોટ	૧૬૬	સોનાનો વપસરા	૨૭૬		
બ્રાહ્મચારી પ્રેરણા	૨૩૫	હવામાંથી દેશમ અને કામળ બનશે !	૧૫૬		
મધ વિધે શોધુંક	૨૭૭	હાથીનું વળન કેમ થાય ?	૩૫૬		
મનુષ્યને પાંખો કે	”	હિંદનું શોખળ	૪૭૬		
મરાઠ્ઠર મોચાઓ	૨૭૮	ઉપા	૨૭૬		

પરચુરણ

અથાણું ૧૭૫, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૨૨૪, ૨૭૨, ૩૦૪, ૩૩૦, ૩૫૨,	સ્વાસ્થ્ય : સન્નિ : સિંદે	
	૪૧૧	કેરી કાલાગોળી ૪
'કલ્યાણ'નો સામાયણ અંક	૩૮૮	ચન્દ્રકાન્ત માવાણી ૧૧૪
સુમાન	૪૪૩	છપણલાલ એડવા ૩૬૩
ગોંડળ કોષ	૧૮	બાળકપ્પુ મોર્નિંગસાવ મુલે ૨૪૪
છેલ્લું પાનું ૪૦, ૮૦, ૧૨૦, ૧૬૦, ૨૦૦, ૨૪૦, ૨૮૦, ૩૨૦, ૩૬૦,		સોશાલ પાલનજી ઇરાલીયા ૨૮૩
	૪૦૦, ૪૪૦, ૪૮૦	હરીશ્વરજી
પ્રમચંદ્રનાં પુસ્તકો	૩૦૬	ફોટોગ્રાફીની નજી હરીશ્વરજી ૨૩
રણજીતરામ મુવલુંચેદક	૩૬૩	” બે હરીશ્વરજીનાં મનિષ્ણમ ૨૮૬
ભર્તૃહિયાની લખ	૩૭૬	બે હરીશ્વરજીનાં પંચજામ ૧૧૫
વિદ્યાર્થીઓને	૪૩	વળી એક ફોટોગ્રાફી હરીશ્વર ૧૮૭
વિજ્ઞાનનો વિભાસ	૩૪૩, ૪૪૩	જ્ઞાનલીલા ૭૧, ૧૧૬, ૧૬૨, ૨૬૩, ૩૪૪, ૪૩૭, ૪૭૬

‘કુમાર’ માસિકના સંચાલક હોવાનું જે છવનસોનાગ્ય મને મળ્યું છે તેટલામાત્રથી જ ગારી કૃતાર્થતા હું માની ગયો નથી. ‘કુમાર’ દેશ અનેક યુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓનાં જિજ્ઞાસામાં રહેલાં આત્મવિશ્વાસને ચેતવી, તેમને તેમના પર લાદાયેલાં ધમકી કેળવણી અને મધ્ય યુગની કડ અધીનતાના મઠ આદર્શોમાત્રી મુક્ત કરી સાદસ અને શૈયેના પ્રદેશોમાં પ્રેરીને, તેઓ આ અદ્યતન વિશ્વમાં જહેમત અને પાકમ ખેડતા થઈ રસ વિદ્યા અને સમાના સ્વામિત્વમાં થોગ્ય બાળીસર અને જોજોવાની મારી દિનરાતની કળના છે.

એકએક કુમારને યજ્ઞ ત્યારે ત્યારે પીની માયાબળગાંધી મુક્ત મઠ સ્વ-વ્યાસ અને સ્વતંત્ર પ્રયોજને માર્ગે યજ્ઞતો ભેદજો છોડી ત્યારેત્યારે ગુલામીના બંધન ધીરેધીરે કપાતા હોય એમ લાગે છે એના એ મુક્ત થવા સાથે જ એને જગત નહું લાગે છે. તે માતાપિતા, શાળા કે સમાજનો ગુલામ રહેવા ચાહતો નથી. તે ચેતાનો સમાજ સરજ રજો હોય છે. તેનામાં અધીનતા દેખાય તો તે હેતુપૂર્વક સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલી. તે પ્રગળ અને તો તેની અજ્ઞાન અને નાદાન હાલત પર દબાણ કરતા સમાજ અને રહિતા દોર તોડવાને જ. તે પ્રચ્ઠ કાવતરાંમાં જપલાવે તે ઝોનામાં દેશપ્રેમની બાવળનો ફૂટાર ફાટી નીકળ્યો હોય તેથી જ. તે દેશ-પરદેશ ખેડે તો સ્વભવિતસન્માન અને જ્ઞાનસંપ્રદ મારે જ. છવનની પબેજ તે આંતરી મેળાની જેમ દરેક દિવામાં ન્વલન અને તેજેમય થઈ જાય છે. તેની દષ્ટિમાંથી મૂલ્ય ઝોસરી નહીં તે મૂલ્યુજય થયો હોય છે જગતના ચોપડે લખવાની તેને પચા નથી. તે જાય છે

છવનને જ. સચ્ચેસજ્જ તે ચેતાની સાધનાઓથી દેશને સમૃદ્ધ સળજ અને સ્વતંત્ર મયેજો એવા તલથી રજો હોય છે.

‘કુમાર’ સાક્ષરતા પ્રચારના નથી સરભળ્યું. ‘કુમાર’ની કળા પચ્ચ સ્વદેશનું સાહ્ય દર્શન અને સચો આત્મચિકાસ કરવાના સાધન રૂપ ન જને તો તે પચ્ચ કંઈ જ નથી. કેળવણીની મર્યાદાઓ તોડવાને એમ મથી રજો છોજે એરસે એમ કેળવણીમર હોવતો દાવો પચ્ચ ન કરી રાખીએ. શિક્ષક કે ગુરુના સ્થાન ઉપર તો આશા આરોપો બંદેર થઈ ગયા છે અનેક જલની પમાલિયા વિષ્ણુઓ ઉમરાઈ, વાચકોના અભિ-માય યુગવનારૂં પચ્ચ સ્વિય પચ્ચ અમને અપ્રિય છે ધમ્મે, નીતિ ને આચારનાં સ્વરૂપો તો માણસ ચેતાના અનુભવોથી જ સ્વીકારે છે. તેની સ્મૃતિ આ યુગના વિમાનીઓ ધરી રજો છે.

અને તે દિશામાં માનવ-ભવિતને બંધનમુક્ત કરી વિશાળ પ્રદેશની ખુલ્લી ડહા, વ્યાયામ ને આરો-ગ્યનો પહેલો મત્ર પડાવી રજો છે. આટલું કલા પછી ‘કુમાર’ કયો મંત્ર પ્રચારવા નથી રહ્યું છે એ હવે સ્પષ્ટ કરતું પડશે.

‘કુમાર’ કેમને દેશ-સ્વા કે મલાધીન બનાવવા નથી માગતું. ગુજરાતનાં કુમાર કુમારીઓ તેને અપનાવી ચેતાનાં ધ્યેય, બાવળાઓ અને અભિલાષો પ્રગટાવવાનું એક અગત્યનું સાધન બનાવી સમ્ભવ સાથે તેમાં જ ‘કુમાર’ની

સકળતા છે. હાલની હાઈસ્કૂલ, કોલેજ કે યુનિવર્સિટીઓ વિદ્યાર્થીને નિરલમ્બો, પરાશ્રયી, લાચાર પ્રાણી બનાવવા સિવાય કોઈ નજર જ રાખી નથી. તે સામે વિદ્યાર્થી જગત આજી અજાણ હોઈ અને નવી રચના તમા નવા મા-ગોની માગણી કરે અથવા અપાવના કરે એ અમારી પહેલી બુનેશ છે. અને ત્યારે ત્યારે તક મળશે ત્યારેત્યારે તે વિશેની હીસચાલને વેગ આપવા અમે સર્વ સક્રિય પ્રયત્નો કરતાં રહીશું.

વિદ્યાર્થીઓ પહેલા ધરપીછડા થાય તો જ તે સ્વાધ્યયો બની શકે. પશ્ચે, ને ઠાકરાં થાય ત્યાં મુઠ્ઠી બાપની ચિટ્ટી કે બલામણ હોય તો જ વધારી એવું માની બેઠેલા ઠાકરાઓ ભેડે, ધું ત્યારે આપણાં કંસાર મટી સરમ કપને છે. જમીની અને અમેરિકાનાં નામે આપણી

બૈન ગૌરદ્રામ મોલો

કુમાર

વર્ષ ૭
અંક ૧

પૃષ્ઠ
૧૮૮૬

ઉદ્બોધન

[પૃષ્ઠી]

રહો કથમ પુરાણ રે મનુજ હ્રદ આ કોટડે,
લગાવી દમ આગળા નિજ કરે બધો બારણે!
ન છવ અકળાવ શું ધન જનેલ અંધારમાં!
દીવાલ જડ કેમ ના રૂંધતી છાવ નીચે તને!
ઉપાડ તવ બારણાં બળ વડે પદાપાતથી,
ઉપાડ નડગૂળથી જડ દીવાલ આં જોલની;
વિશાળ જગ જો નવું નીકળી બહાર મેદાનમાં,
અંત નજ જો તને કંઈ નિમંત્રણો આપતું.

જ જ
યદિ છવન વાંચીતો પ્રજા વીરતાથી ભર્યું,
સદા ય રિયર સાદસે શુભ મનોરથો ખેડતું,
પ્રતાપી પરમાર્થના અમલ ભવ્ય આદર્શનું,
ન તો ઘટિત આ નીચા પૃથ્વીના પરે ઉધવું.

કમ્પી કમર ઉઠ તો અચચ આત્મશ્રદ્ધા વડે,
મનોબળ જમાવીને અડગ વીરતાને ડો,
ઉચેરી ગિરિમાળ આ ગગનચુંબી આરિદવા,
અનંત નવતાબની શિખર ભવ્ય એ માપવા.

ચઢાવ કપરો અને ભયભર્યો સીધો છે જયો,
કરાળ બળ માપતા નડત અંતરંગો પથે,
મદા ખડક ભેખડો કહણ છાતીએ આદડે,
જનાં ય વીર સાદસે નદિ કદિ ય પાછો પડે.

હડી બડ હડી ખીણો નજર ના તમે પ્લેંચની
કરાળ મુખ મૂલુનું ઉભા પાસ શું ઉપડે!
ચડે મગજ ચઢે નિરખી કાપરોનું તદો,
ન ધૈર્ય સમોલના વીર શુભાવના રે કદિ.

ચડો વીર ઉચે ચડો શિખર એ જાનેશં નયાં,
પ્રતિ શિખર પ્લેંચનાં અજળ દષ્ટિ-શી ઉપડે!
વિશાળ જગ ચો દિશે નિરખને નવી દષ્ટિથી,
રદરચમપ વ્યોમના મરમ બેઠે કે વાંચને.

‘કુમાર’ માસિકના સંચાલક દો-
વાનું જે જીવનસોબાગ્ય મને મળ્યું છે
તેલામાજથી જ મારી કૃતાર્પના હું
માગી શકતો નથી. ‘કુમાર’ દ્વારા અનેક
યુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓનાં જિજ્ઞાસા
રહેતાં આત્મનત્ર ચેતવી, તેમને તેમના
પર લખાએથી ધમંડી ફેળવણી અને
મન્ય યુવાની કે અબોનમાના મદ આદ-
રોમાથી મુક્ત કરી સાદસ અને સૌચેના
પ્રદેશોમાં પ્રેરિને, તેઓ આ અદ્યુત
વિશ્વમાં જલેમત અને પરાક્રમ ખેડતા
યથ રસ વિદ્યા અને સંજાના સ્વામિ-
ત્વમાં યોગ્ય બાળીકાર બને એલેવાની
મારી વિનમ્રાનની ક્રપના છે

એકએક કુમારને પતુ જ્યારે જ્યારે
નોકરીની માયાબદ્ધમાંથી મુક્ત થઈ અ-
પ્રવાસ અને સ્વતંત્ર પ્રયોગને માર્ગે
પજતાં લેખકો છોડે ત્યારેત્યારે ગુલા-
મીના બધન ધીરેધીરે કપાતા હોય
એમ લાગે છે. કોના એ મુક્ત થવા
સાથે જ એને જગત મનું લાગે છે તે
માતાપિતા, શાળા કે સમાજનો ગુલામ
રહેતા ચાલતો નથી. તે પોતાનો સમાજ
સરજ રહેા હોય છે. તેનામાં અધી-
નતા દેખાય તો તે લેનુપૂર્વક સ્વેચ્છાએ
સ્વીકારેલી. તે પ્રજાજ બને તો તેની
અજ્ઞાન અને નાશન હાલત પર દખાણ
કરતા સમાજ અને રહિતા દોર તોડ-
વાને જ. તે પ્રચલ કાવતરામાં કંપલાને
તે એવામાં દેશપ્રેમની ભાવનાનો દુતાફ
ફારી નીકળેા હોય તેથી જ. તે દેશ-
પ્રદેશ એડે તો સ્વઅવિસન્માન અને
જ્ઞાનસંપ્રદ મટે જ. જીવનની પલેપજ
તે આતશી ગેળાની જેમ દરેક કિંવામાં
જરલંત અને તેજમય થઈ જાય છે,
તેની દષ્ટિમાંથી મુત્યુ એસરી નઈ તે
મુત્યુજય થયે હોય છે જગતના ચોપડે
લખનાની તેને પરવા નથી. તેજ્યે છે

જીવવાને જ. કાલેજાનું તે પોતાની સાં-
નાઓથી દેશને સમૃદ્ધ સમગ્ર અને સ્વ-
તંત્ર થયેા એવા નક્ષી રહેા હોય છે.

‘કુમાર’ સાક્ષરતા પ્રચારના નથી
સરલભૂયે. ‘કુમાર’ની કળા પતુ સ્વદેશનું
સાંતું દર્શન અને સાચો આત્મવિકાસ
કરવાના સાધન કે ન બને તો તે
પતુ કંઈ જ નથી. કેવળમિની મર્વાજ-
ગી તોડવાને અમે મધી રવા છીએ
એટલે અમે ફેળવણીકાર દોવાનો દાવો
પતુ ન કરી શકીએ. શિક્ષક કે મુક્તના
સ્થાન ઉપર તો અમણ અરેશો બેઠેર
મઈ થયા છે. અનેક ભત્રી ધમાલિયા
વિપતોથી ઉમરાળું, વાયકેના અભિ-
માય મુચરનાકે પરકારિત્વ પતુ અમને
અચિય છે. ધર્મે, નીતિ ને આચારનાં
સ્વરૂપો તો માનુસ પોતાના મનુષ્યોથી
જ સ્વીકારે છે. તેની સમૃતિ આ યુગના
વિમાનીઓ ધડી રલા છે.

અને તે દિશામાં માનવ-
ભતિને બંધનમુક્ત કરી
વિશાળ પ્રદેશની જુલહી
હવા, જાવામ ને આરો-
ગ્યનો પહેલોમર પટાવી
રલા છે. આટલું કલા
પછી ‘કુમાર’ કયેા મંત્ર
પ્રચારના મથી રહું છે એ
હને સ્પષ્ટ કરવું પડેા ?
‘કુમાર’ કેમને દો-
રવા કે મવાધીન બના-
વવા નથી માગતું. ગુજ-
રાતનાં કુમાર કુમારીઓ
તેને અપનાવી પોતાનાં
કયેા, ભાવનાઓ અને
અભિલાષો પ્રગટાવનાં
એક અચળનું, સાચન
બનાવી સમ્યક સાથે
તેમાં જ ‘કુમાર’ની

મદ્દગતા છે. હાલની હાલતેલ, કૌચે
દે યુનિવર્સિટીએ વિદ્યાર્થીને નિરક્ષરી,
પરાશ્રવી, લાચાર પ્રાણી બનાવવા
કિનાય બીજી નજર જ રાખી નથી. તે
સાથે વિદ્યાર્થી જગત જાણું અજાણ
હડે અને નેત્રી રચના તથા નવા મા-
ગીની માજગી કંદે અથવા સ્થાપના,
કંદે એ અમારી પહેલી મુંજેમ છે અને
જ્યારે જ્યારે તક મળે ત્યારેત્યારે તે
વિચેરી હીસચાલને વેગ આપવા અમે
સર્વ સક્રિય પ્રયત્નો કરનાં રહીશું.

વિદ્યાર્થીઓ વહેલા ધરથી છુટા થાય
તો જ તે સ્વાશ્રવી બની શકે. પરંતુ,
ને ઉકારાં થાય ત્યાં મુધી બપતી ચિત્રી
કે બલામાણ હોય તો જ વધારી જેવું
માની બેડેલા ઉપરામો બેઠું ત્યારે
આપણાં સંસ્કાર મટે શરમ ઉપજે છે.
જર્મની અને અમેરિકાનાં નામો આપણી

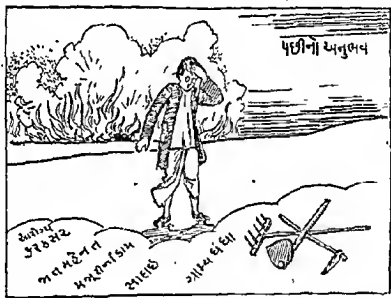

છત્રમાંથી કાઢતાં પહેલાં આપણે હબર વખત ઘોળાવું પડશે. આ લખ્યું છે તે વખતે જર્મનીથી હિંદુસ્તાન ગેવા આવેલો એક યોગ-પણેસ વર્ષનો છોકરો ફ્રાન્સેસો મારી આંખ સામે હોલો લોઝ કું. મુનિ જિનવિજયજી સાથે તે થઈ કલાસની મુસાફરી કરતો આવ્યો છે. તેણે એનેક જર્મન પત્રોને લખ્યું કે હું હિંદુસ્તાન તરફ તો મારા જતાંવલેખનના પૈસા આપો કે નહિ તે સ્વીકાર્યું. આપણે તેને જોતજન આપ્યું. તેમને ફરીવાર તેણે લખ્યું કે પ્રવાસના પુરા પૈસા આપો—ને આગળથી આપો તેને જ હું મારા લેખો આપીશ. એવી રીતે આપનાર પણ એકં તંત્રી નીકળ્યો અને તે રીતે એ આવી આવ્યો છે.

તેનો ગાપ મહાન યુદ્ધ પહેલાં જૈન હતો. લગભગ પછી જર્મનીમાં કોઈની અમીરાઈ રહી નથી, અગ્નિર ગણાવું ત્યાં ગુનોડ ગણાય છે; પ્રતમાં બધા વ સમાન. કોટલે આજે તે સામાન્ય નાગરિક તરીકે જીવન ગાળે છે. પણ એ સારી શક્તિવાળો લેખક ગણાય છે અને કવિઓની એકઝેમીનો પ્રમુખ છે. ફ્રાન્સેસો પંદર વર્ષની વયે પોતાના ગાપથી છુટો પડ્યો અને મામડાની કોમનસ સ્કૂલમાં ભણ્યો. આવી શબ્દમાં વિદ્યાર્થી બહુ વેતલ કરતાં રહ્યો છે. તે ખેડે છે, કાપના નામાં કામ કરે છે, આપકમાણીથી બહુતો ભય છે અને સાથે.

નિરાશામાં એમો દત્તોતરાઈ નથી પતા, સંસારમાં પણ એમો પોતાનો વિશ્વાસ ટકાવી શકે છે, અને એકલા એકલા પણ મોટી કમેડ પનમાં રાખી કામ ચલાવે ભય છે તેમજ જ્યોટને શોધાવે છે ને નવી ભરતી આણી શકે છે ..
(અલેક્સર)

સાથે પોતાના આશ્રમને પણ નિભાવે છે. આમ અજાણથી વડન સ્વતંત્ર બનીને તે પોતાનાં આશ્રમ અને શક્તિ વિકસાવે છે.

જીવનનાં મુશ્કેલી

આ વ્યંગચિત્ર સંગ્રહનું છે જેમ નથી હજારી પ્રભને મારે એમાં રપથ ચેતવણી છે. આવી રીતે લાખો વિદ્યાર્થીઓ પોતાના બાળકને પોતાની શાળા ટકાવી રહ્યા છે ને ખર્ચ મેળવી રહ્યા છે. તેઓ સાચું અભ્યાસ મેળવે છે, સાચા તાલીમ મેળવે છે. જીવનસંજ્ઞાથી તેઓ કરતા નથી. છોકરીઓ પણ સરખા જ દક્ષ ને માન મેળવે છે. આ વાત આપણા દેશમાં દંતુ દંતકા જ અજારો. એ ખેડેખેડે લલ્પ કરવા દોષ તો કાલથી જ એવી સુધિનું મંગણ થયું લેખકે; એના પ્રયેષો શ્રદ્ધા રાખી આદરવા લેખકે. આપણે ત્યાં હોયો ને કામકાજ કરતાં, આજે તો મૈટ્રિકની પરીક્ષાનું મદત્ત વધુ મળાય છે. મૈટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરવા નેટલી પણ કમની આવડાની અને ખરી કમજબની કર વિદ્યાર્થીઓ કરશે નહિ ત્યાં મુઠી તેમજ વલખાં મારવા જ રહેશે.

આવશ્યક સરળ હતા. યુદ્ધ અને યુદ્ધ વિકાસ માટેનાં અંગેનું અત્યંત રસપૂર્ણ મગતોલપણું નિયમિત વ્યાયામવ્યાસંગમથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એના દર્શાવ રૂપ બાદ કાળાગોપીનું આ ચિત્ર છે. સુરતની સાર્વજનિક ઘાટસ્ક્રમમાં અભ્યાસ કરતો આ પાસેની કિશોર ત્રણ વર્ષથી વ્યાયામનો નિયમિત ઉપદેશ છે. કુચર વર્ષ ૧૯; ઉંચાઈ ૫ ફૂટ ૫ ઇંચ; વજન ૧૪૧; બાઈ કાળાગોપીનું નિવિધ વ્યાયામપદ્ધતિના ફક્ત ૨૫ આ અંગ્રેજીમાં અંદેજ પ્રદર્શન છે. છાતી ૪૦ ઇંચ, ગરદન ૧૫ ઇંચ, હાંડ ૧૩ ઇંચ, બેડ ૨૧ ઇંચ. બુદ્ધિ અને બળનો આનો સંયોગ કેને નથી રચતો ?

આ મામેના પાના પરની છાયાછબી

ચિત્ર બચડે કે ફોટો નહિ એવી રીતે સામેનું પાનું છટ્ટે પડે એકાદ નહા સપાટ પુષ્ક કે પાટીઆ પર તે રાખીને પારદર અથુ કે નરેણી વડે તેમના કાળદ બાજબી એક એક માળે સાવચેતી તથા સફાઈથી કેતરી કાઢો. નાના નાના પહેલા કેતરી કાઢવાથી કામ સરજ બનશે અને દાંધે ચિત્ર બદલાઈ જાય રાખીને જમણા દાખમાં અથુ કે નરેણી પડી તેની પાર તમારા તરફ એવતા રહે એટલે કપાશે. બહુ મોટા માળે કાપતી વખતે નાના નાના ક્ષણ કરીને સાવચેતીથી વધાવો. એકસાથે સાચા કાપે એવવાના લોકમાં પડવાથી કાચ ચિત્ર બગડશે. મફદ લીલીઆ પાવળી દોલ ત્યા પાસે સમજા રાખાને કે કાચ કાટ નહિ ને મફદ લીલી કપાઈ

નથ નહિ અથુ સાઈ દશે તો જ ગાલશે; નહિતર એના કરનાં મેફરી રેચરનું વપસાએનું પાનું કે પારદર નરેણી મન-માયું કામ આપશે. પાર એમ સારી દશે તેમ તમારે એર એનું વપસરનું પડશે અને કામ સરજ તથા સફાઈવાળું થશે.

જ્યા કાળા વાળા કપાઈ રહે ત્યારે, (દિવસ હોય તો) એ માસ એરડમાં, અથવા રાતને વખતે પરમા ગમે તે જાત પર આ છાતી વડે છાવાચિત્ર પડી શકશે. એક દાખમાં આ કાપેનું ચિત્ર પડી બીજા દાંધે તેની સામે મીણબતી કે વાનો દીવે સળી જાત પર તેનો પરજાનો નાખરો એરડે એક મેટી છબી પડેલી દેખાશે. વિજળીની લાંબાવતીથી આ પ્રયોગ બહુ સરજ બનશે દિવસના વડમાં છાવાછબી મોટી નહિ બને, પાનું એ આપતી તો સ્પષ્ટ દેખાશે ન. વધુ છાતીએ દાંધે પડી.

આ છાયાપટ્ટી કોની છે?

ગાંધી-પરની ભીંત પર તેની મોટી આશિ કંતારીને; એ ગાંધીજી કાઢવાની યથા યત્ના પરની સમત જાણ સમુદ્ધ છે.

સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના સેનાધ્યક્ષ

રાષ્ટ્રપતિ

જવાહરલાલ

નેહરુ

ભા રતનાં ઇતિહાસમાં અસહકારયુગ જેટલો

એણે આણેલો સર્વદેશીય રાષ્ટ્રીય જાગૃતિને માટે ચિરકાળ સુધી રમરણીય રહેશે એથી વિશેષ તો એણે દેશભરમાં પ્રગટાવેલ વિરલ આત્મસાગતી જ્વાળા માટે એ યાદ રહેશે, એ સર્વલક્ષી જ્વાળામાં બડબડાણ હોંઝાયા; એશબારમમાં મહાસના અનેક અમીરોએ ફટારી ધારણ કરી. એ અમીરી ફટારીમાં સર્વથી લક્ષ ખેંચે એવી એક ફટારી હતી જંગમના એક સર્વશ્રેષ્ઠ ધારાસભ્યની તે જીતસંયુક્ત પ્રાંતના એટલા જ મુળી ને સમૃદ્ધ એક પિતાપુત્રની એકલીની! ભૂદિ ને હેલત ઉભયની સમૃદ્ધિમાં આળો-ટતા દેશબંધુ ઠામના એણે જગત સમક્ષ આત્મસાગતું કોઈ અનેકે દર્શાવ રહ્યું, અને લલભલા રાજ-મહારાજઓનાં પણ માન મુકાવે એવી બાદશાહી બોગવતા નેદર પિતાના યુવાન પુત્રની ફટારીએ તો એક વખત પુનઃ કુમાર સિદ્ધાર્થના લાગતી ઝાંખી કરાવી!'' હિંદના રાજકારણમાં ગાંધીજીના પ્રવેશે રાજ-પ્રાપ લાગતું આંધું સ્વરૂપ જ ફેરવી નાખ્યું.

આ ફટારી સ્વીકારવામાં એણે કંઈ શુભાચું નથી એ કાળે સિદ્ધ કર્યું છે. આદ્યક ધન, અમાપ બાક-શાહી કે અનુપમે યશના એ અધિકારીએ એ સર્વને સ્થાને એક યજ્ઞ કીમતી વસ્તુ મેળવી છે. આઠ વર્ષના ટુંક સમયમાં એણે દેશભરની પ્રજાના હૃદયનો કળંગ મેળવ્યો છે. આજે આનંદભુવનનો એ 'છાટા મહાત્મા' રાષ્ટ્રપતિના સિદ્ધાંતને આદર થયો છે. જગનમાં આ પક્ષ ધણી ઝોઝાને લગાટે લખાયો દશે. ઇ. સ. ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૯નો દસકા ભારતના ઇતિહાસમાં એ અનેક અર્પણોના ઇતિહાસ તરીકે અમર રહેશે તેમાં પંડિત જવાહરલાલનું અર્પણ લાવી ઇતિહાસકારની નોંધમાં અવરખ આલેખાશે!

ભાદેર મહાસનાના રાષ્ટ્રપતિના હોવાસગા.

નેદર કુટુંબ એ પ્રયાગનગરનું ગૌરવ છે. એ કુટુંબની સંસ્કારિતા, ઉદારતા, વિદ્યાનુરાગ કવચિત જ પીછે મળે છે. આ સર્વ સ્વરૂપરાણીદેવી અને પંડિત મોતીલાલજીના આં પુત્રને સંપર્ક રીતે વારસામાં મળ્યાં છે. કારમીરી આત્મણુ એટલે એ કુટુંબીજનોના સારી-સારીનું તો પુત્રનું જ શું? સુરપરખતાને એ વારસો પણ નાના જવાદરે એટલા જ પ્રમાણમાં મેળવ્યો છે.

નેદર કુટુંબના વડવાઓ મુળ કારમીકંઘાંથી ગોગલે રાજ્યના સમયમાં દિલ્હી આવેલા. પંડિત મોતીલાલજીના વડવા પંડિત રાજકુલ નેદર બાદશાહ ફરખ-લિયરના શિક્ષક હતા. તે પછી ઉત્તરેતર નેદર કુટુંબના નજીરાઓએ દિલ્હીમાં સારી પ્રતિષ્ઠા તથા ત્રદગી મેળવ્યાં. તેમાંના પંડિત ગંગાધર નેદર દિલ્હીના કોટ-વાળપટે દના. પંડિત ગંગાધરના બે પુત્રા પંડિત નંદલાલ ને પંડિત બેંશીયર બેંચે પિતાની વ્યાતીમાં જ સારા ધંધે લાગીને હીક આખર જમાવેલી.

પંડિત ગંગાધરના મરણ પછી ચાર મહીને તેમના પત્ની જયશીળીને પુત્ર સંપાડ્યો. આ પુત્ર તે દિંદુ-સ્નાનભરમાં અગ્રણી રાષ્ટ્રીય નેતા અને દરેલ મુન્સેફ

પંડિત મોતીલાલ નેહરુ

તરીકે નામ કાઢનાર પંડિત મોતીલાલ. માતા જય-બાબી અને મોટા ભાઈ નરસિંહના અપ્રતિમ પ્રેમે જાળક મોતીલાલને પિતાના વાતસલ્યની ઉણપ આવવા ન દીધી. કાનપુરની તરકારી હાઈસ્કૂલમાં પંડિત મોતી-લાલે પ્રાથમિક શિક્ષણ પુરું કર્યું ને હાઈકોર્ટ વકીલની પરીક્ષા પસાર કરી ત્યાં જ વકીલાત શરૂ કરી.

થોડા સમય પછી મોટાભાઈના મરણ બાદ કુટુંબનો બધો ભાર પંડિત મોતીલાલજીને શિર આબ્યો. તેમણે હવે પધારે મોટા ક્ષેત્ર તરફ નજર દોઝવી અને કાનપુર છોડી અલ્હાબાદમાં જઈ ત્યાંની હાઈકોર્ટમાં વકીલાત શરૂ કરી. થોડા જ સમયમાં તેજસ્વી મેધાવાળા અને કાયદાકાનુનના ઉડા અભ્યાસી મોતીલાલે કેવળ અલ્હા-બાદના વકીલમંડળમાં જ નહિ પણ સમસ્ત મુકામ પ્રાંતમાં મરાહર ઍડવોકેટ તરીકે નામ કાઢ્યું.

રાજકારણમાં પ્રથમ પ્રવેશ તેમણે આજીવી ત્રેવીસ વર્ષ પર કર્યો. ઇ. સ. ૧૯૦૭માં તેમણે પહેલવહેલો મદાસભાને ઉમરે પગ દીધો અને તે પછી ધીમેધીમે તેમાં ઍટલે રસ લેતા ગયા કે અસહકારનાં પૂર આબ્યાં સારે મોટી કમાણીની વકીલાતને પણ નિવાં-જવિ આપી. ઇ. સ. ૧૯૧૯માં તેઓ અમૃતસરની મદાસભાના પ્રમુખ ચુંડાલા અને તે પછીની રાજ-ક્રીય લક્ષ્મી એંગ્લો જ્ઞેનોના પણ સ્વીકાર કર્યો. મદાસની મદાસભાઓ ન્યારે દિંદને માટેના આવશ્યક રાજ્યવંશ-

રણની કમિટી નીમી તે વખતે એના અધ્યક્ષ તરીકે એ કામને માટે કાળેલ, રાજકારણપટુ વિચક્ષણ મુત્સદ્દી પંડિત મોતીલાલ વિના બીજો કોણ મળે? અને એ 'હિંદી રાજ્યવંશારણ સમિતિ'ના અધ્યક્ષ તરીકે એમણે ધોરણ રીપોર્ટમાં દિંદને માટે જોડતા રાજ્ય-વંશારણની જે રેખા આલેખી છે તે રાજ્યવંશારણના પ્રખર અભ્યાસીને જેજ આપે એવી છે. એ 'નેહરુ રીપોર્ટ' દુનિયાભરમાં પંકાયે છે. તે પછી ફરી ૧૯૨૮ની મદાસભા વખતે કલકત્તામાં તે દિંદના રાષ્ટ્રપતિ તરીકે સ્વીકારાયાં અને અનેક વિચિત્ર મતભેદો તથા દેશની ગભીર પરિસ્થિતિની વચ્ચે તેમણે બાહોશીથી મદા-સભાનું સુધાન સંભાળ્યું. પિતાએ અધુરો મુકેલો એ વત્ત, તમણે કુદરતી સંજોગોએ જ પુત્રને હાથે પુરો કરાવવા ઇચ્છ્યું હોય તેમ, ગયા વર્ષે પંડિત જવાહરલાલને શિરે મદાસભાના રાષ્ટ્રપતિનો મુકુટ મુકાયો.

આજના જમાનાની દાંટએ જોનાં પંડિત મોતી-લાલજીનું લક્ષ નાનપણમાં થયું ગણાય. એ લક્ષ પછી થોડાં જ સમયમાં જાળકને જન્મ આપનાં માતા ને જાળક બંને મરણ પામ્યાં. કેટલાક સમય પછી પંડિતજી એ રાવળપિંડીના પંડિત પ્રમથનાથનાં બહેન સ્વરૂપ-રાણી સાથે લક્ષ કર્યું. તેમણે એક જાળકને જન્મ આપ્યો, પરંતુ કમનસીબે તે પણ મૃત્યુ પામ્યું. ઍટલે, આમ બન્ને જાળકની જોડ પછી ન્યારે ૧૮૮૯ની ૧૪મી નવેમ્બરે પંડિતજીને સાં પુત્રજન્મ થયો સારે એમને મન તો એ રત્ન—જવાહર જેવો હતો. પણ કોણ જાણતું હતું કે એ જવાહર માત્ર એ કુટુંબનું જ નહિ પણ આખા દિંદનું અણમેલું રત્ન નીવડશે?

કુટુંબની ચડતી કળાના સમયમાં જન્મેલા આ લાઘીલા જાળકનું લાલન રાજકુમારની પેઠે કરવામાં આવતું. એનું લાડનું નામ હતું 'નાને.' એ વખતે પંડિતજી એ જમાનાના પાનાવરણ પ્રમાણે એંગ્લોના જેવું જ જીવન જીવતા. પોતાના એકપુરા પુત્રના ઉછેર ને શિક્ષણ માટે તે એ વેળા ઉત્તમોત્તમ લાગતો પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે; ઍટલે જાળક 'નાને' જાળ-પણથી જ એંગ્લો નસો ને ગવર્નેસોના દાયમાં ઉછર્યો. દ્રવ્યની એમને ત્યાં રૈક્ષણેલ હતી; પરંતુ દ્રવ્યની રેલ-છેલમાં ઉછરતા ઘણાં જે અગીર ઉમરાવોના સ્વમજીદી પુત્રોની પેઠે સમૃદ્ધિના સ્વાભાવિક વારસા રૂપી એક

પણ દુર્ગુણ જવાહરલાલમાં આવ્યો નથી.

સાન વર્ષની ઉંમરે આ બાળકનું અનોખું પંડિત-
ત્વે અતિશય ચિંતાનું કારણ નીવડ્યું. પરિણામે ઇ.સ.
૧૮૯૭માં પંડિતશ્રીએ પુત્રની શારીરિક સુધારણા અર્થે કુટુંબ-
સદ કારમીરની યાત્રા કરી, અને ત્યાંથી પાછા ફર્યા
સદ એમણે જવાહરના શિક્ષણ મટે સારામાં સારા
શિક્ષકો રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આમાં પણ મોટે ભાગે
તે એકે અંગ્રેજને જ હતા, છતાં દિદી અને સંસ્કૃતનું
જ્ઞાન પુત્રને આપવાનું પંડિતશ્રી વિસર્જી નહિ. આ
શિક્ષકોની નામાવલિમાં સૌથી ધ્યાન ખેંચે એવું એક
ભ્રમ મિ. એફ. ટી. બ્રૂક્સ નામના એક ધાર્મિક વૃત્તિવા
દીઓમોદિસ્ટ અંગ્રેજનું છે, કે જેનો પરિચય દિદી
હવે એક મુંઝવે સ્પષ્ટ કરીકે પાછળથી થયો છે.
જવાહરની અભિપ્રાયથી પંદર વર્ષ સુધીની વયનું ઘડતર
બ્રૂક્સે એવું કર્યું કે તેની આસર એના આખા જીવન
પર પડી. આ આસ્તિક ગુરુએ શિષ્યને સાદું જીવન,
ક્રમ્ય વિચારણા અને કાર્યની આસ્થાના પાક પદ્ધતિ-
ના, અને એક સવારે 'નાને' ને ગુરુમંત્ર કુંક્રો કે
માંસાહાર એ પાપ છે.' બીજે જ ટંકે બાળકે મા-
તાપને જણાવી દીધું કે પોતે માંસ ખાવાનો નથી!
આ વાત આટલેથી જ ન અટકી, પણ કીમેટીમે
જવાહરે નાટકતમાશા, જલસા વગેરેના મોજાઓ
પણ છોડ્યા માંડ્યા. બાળકને મનમાન્યા કોડ અને
પ્રતિભા વેળવસુખ ભોગવાવવાની લાલસાવાળાં વડિલો
આ સાદાઈ કેમ માંખી શકે? આમ તો છોકરો સાધુ
પત્ની જશે એ બીકે મોટરોએને આ શિક્ષક પર
મણગમો થયો અને મિ. બ્રૂક્સને છુટા થવું પડ્યું.
પણ એનાં રોપેલાં બીજાં એજે ન ગયાં. આજે તે
ક્રમ્ય અને વાતાવરણનાં અનેક પડ ભેટીને પણ પદ્મ-
વેત વક્ષ રૂપે ફાલ્ગુ છે એ જગત આખું ભુલે છે.

પુત્રને ઇંગ્લેન્ડમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ
આપવાના પુરોષેલા પિતાને કોડ દતા એટલે જરાજર
કોણ વર્ષની કિશોર વયે પંડિતશ્રી જવાહરને લગ્ન
કત્તી તથા પુત્રી સાથે ઇ.સ. ૧૯૦૫ના મે મહત્તમાં
ંગ્લેન્ડ ગયા. ત્યાં હૈરોની સુવિખ્યાત શાળામાં 'બાળક
જવાહરે પ્રવેશ કર્યો. રાણી ઇલિઝાબેથે રચાપેલી આ
શાળાએ ક્ષિતનના અનેક રાજકારણપુરુ મહાપુરુષો
૧૬૫ના છે. ત્યાંનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીને ઉત્તમોત્તમ

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ

[ફોટો : કૃપા સ્ટુડિયો]

જીવનપાયેય આપે છે એમ મનાય છે. અહીં વડોદરાના
સ્વ. યુવરાજ હોમિયદરાય અને કપુરચલાના દાહના
ટીકા રાહોળ જવાહરલાલના સદાધ્યાયીઓ હતા. જવા-
હર મધ્યમ વિદ્યાર્થી હતા, પણ રમતગમનમાં ખુબ
સોખીન હતા. ઇ.સ. ૧૯૦૭માં હૈરોનું શાળાશિક્ષણ
પૂર્ણ કરી એમણે કૅમ્બ્રિજની જગમજાહર ટ્રિનીટી કોલે-
જમાં પ્રવેશ કર્યો. અહીં રહ્યા એ દરમિયાન એમણે
શારીરિક વિકાસ ખુબ સાધ્યો. ક્રિકેટ, ફૂટબોલ અને
બોલિંગ એમની પ્રિય રમતો હતી. ડૉ. કિચલુ, કે.
એમ. ખવાઝ અને જે. એમ. સેનથુમા અહીં એમના
સદાધ્યાયીઓ હતા; અને લાલા દંરદમાળ ઓક્સ-
ફર્ડમાં હતા, તે પણ એમના મિત્ર હતા. કૅમ્બ્રિજમાંના
આ સૌ મિત્રોએ 'દિદી મન્નિસ' નામની રાણા સરસ
રીતે જમણી. ૧૯૧૦માં એમણે 'નૅચરલ સાયન્સ'
'કેટરી' ને બોટની (વનસ્પતિશાસ્ત્ર)માં સેકન્ડ ક્લાસ

• એમના સદાધ્યાયીઓમાં ઇંગ્લેન્ડના દાહના મિન્સ બ્રાઉ
વેક્સ પણ હતા એ વાતની નોંધ પણ અહીં અરથાને નહિ
ગણાય. પંડિતશ્રીને મિન્સ સાથે ધણી સારી મેત્રી બની
હતી અને મિન્સ દિદે આવ્યા ત્યારે અહીંદાખાદમાં પંડિત-
શ્રીને ખસ મળવા આવ્યા હતા! ખુબી તો એ દત્તી કે એ
વખતે પંડિતશ્રી એજ મિન્સના બદિખસરો રાજકીય કાર્યકર
હઈ બેઠા હતા. એક સાહીવાદનો પ્રતિનિધિ, બીજાં એ સાહી-
વાદના જડમુળને કુચોડા મચન કરતો બારેલી પ્રત્નનો હુલ્ક-
સમ્રાટ! એ એ વચ્ચેની મેત્રી કેવી દશે!

આનાસ પાસ થઇ ડિમી મેળવી, આ અભ્યાસ ચાલતો હતો તે દરમ્યાન લંડનની બેરિસ્ટરીની ટર્મ્સ પણ એ ભરતા; એટલે ૧૯૧૨માં એમણે એ પરીક્ષા પણ પસાર કરી. આમ ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રાપ્ય એવું ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી જવાદરલાલ એ જ વર્ષમાં સ્વદેશ પાછા ફર્યા.

ઇંગ્લીશમાં કામતીમાં કામતી એમાં જીવનની સાત વર્ષ ઇંગ્લેન્ડમાં ગાળતાર જવાદરલાલને હિંદુસ્તાન પરદેશ સમુ બારથું. ઘણી વખત એમને ઇંગ્લેન્ડ પાછા જવાનું મન થતું. ઇંગ્લેન્ડના એ સાત વર્ષના વસવાટ દરમ્યાન એણે ત્યાં પ્રુક્ષણ પૈસા લેલે અને પુરા અંગ્રેજ જાતીને અડી આવેલા. એ ઇંગ્લેન્ડમાં હતા તે વેળા એકવાર એમના કોઇ સગાને મળીને ૫૦૦ રૂાની નોકરી મળવાના ખબર મોતીલાલજીએ એમને લખ્યા ત્યારે જવાબમાં જવાદરે લખેલું, 'ખીચારને રોટલા પુરતો એ પગાર ફિક છે!' આ ઉપરથી જવાદરના ઇંગ્લેન્ડના જીવનનો ખ્યાલ આવશે.

૧૯૧૨ના આગસ્ટમાં હિંદ આવી, એમણે પિતાની સાથે જ અલ્લાદાખાદમાં વકીલાત શરૂ કરી. પંડિતજીએ એમને કામ સોંપવા માંડ્યું, પણ એ લહેરી જીવાનનું મન કામમાં કેમ મોટેડું મહેનતનો એમને કેટલો હતો, દેશ એમને રહ્યો નહિ અને પૈસા કમાવાની જરૂર ન હતી. પિતાને તેમણે કહ્યું 'હું રાજકીય ચળવળમાં કામ કરીશ; વકીલાત મને બહુ ગમતી નથી.' પિતાના આગ્રહને વશ થઇ તે હાઇકોર્ટમાં જતા, પણ ત્યાં મિત્રો સાથે ખુરશીમાં બેસાંબેંડાં ચાપાણી પીવામાં અને રાજકીય પ્રશ્નોની ચર્ચામાં જ વખત પસાર થતો.

કુટુંબીઓને પુત્રની આ અસ્થિર અને લાલાશાહી મનોદશા રૂચી નહિ. તેમણે ભાષ્યાહેબને સાંસારિક બંધનની બેડીથી જકડીને ટેકાણે બેસાડવાનો નુસખો રચ્યો. ૧૯૧૬ના એ જમાનામાં, યુકત પ્રાંત જેવા પડા-પોશી મુલકમાં આ ઇંગ્લેન્ડની દવાવાળા જીવાનને માટે,

ફ પાછળથી કેમિગ્રાજ વિશ્વવિદ્યાલયે એમને એમ. એ. ની ઉપધિની નવાજેશ કરી. જીવનના તર્કન અને સ્નેહમાં પસાર થતા છતાં પંડિત જવાદરલાલનો વિશ્વાનનો શોખ એણે નથી થયો એ તો એમણે બહુ જ સરળ અને સચોટ ભાષામાં હમણાં પ્રગટ કરેલા અંગ્રેજ પુસ્તક 'Letters from a Father to his Daughter' ('એક પિતાના પોતાની પુત્રીને પત્રો') એ ઉપરથી દેખાઇ આવે છે.

પ્રેમલગ્ન તો અશક્ય હતું. પણ છતાં એમને અનિશ્ચય અનુકૂળ, સુશિક્ષિત અને સુંદર જીવનસહચરી મળી. દિલ્હીની શાહી વહેપારી થી જવાદરમલ કોલના પુત્રી કમલાદેવી કોલ સાથે એમનાં લગ્ન થયાં. જે બોર્ડા આણસો પણ પંડિત જવાદરલાલના કૌટુંબિક જીવનની પરાય પામવા ભાગ્યશાળી થયાં છે તે સૌ જાણે છે કે એમનું લગ્નજીવન કેટલું સુખી ને મધુર નીત્યયું છે. એ સુશીલ ને દક્ષ મહીલા એમના જીવનનો સંદેશ ઝીંકીને એમનાં ખર્ચે જીવનસહચરી થઇ એમનો સાથ પુરી રહ્યાં છે. એમની અગિયાર વર્ષની મનોહર પુત્રી ઇન્દુ બાળપણે માંધીજીની લાડીથી તરીકે જાણીતી છે.

હિંદના રાજકારણમાં તો, એમણે ઇંગ્લેન્ડમાં પોતે અભ્યાસ કરતા હતા તે વેળા જ રસ લેવો શરૂ કરેલો. ૨૧. લાલાજીના દેશનિકાલના સમાચારે એમને ત્યાં પણ આધાત પહોંચાડેલો. તે દિવસથી એમના હૃદય-મંથનની શરૂઆત થઇ. તે પછી લાલ, બાલ અને પાલની ત્રિપુટી એ એમના હૃદયદેવો બન્યા. આ ત્રિપુટીના રાજકીય વિચારોની એમના મન ઉપર ભાર અસર થઇ. છતાં એ વેળા ભારતના રાજકારણ સંબંધી એમના કોઇ ખાસ વિચારો બંધાયા નહોતા.

અસ્લાદાખાદની એમની વકીલાતની શરૂઆતના સમય દરમ્યાન આફ્રિકાની લડતનો ધમતો પ્રશ્ન ખુબ ચર્ચાઈ રહ્યો હતો. ૨૬. ગોખલે તેને 'મોટે ઉપરાણું કરવા દેશભરમાં ફરતા હતા. જવાદરલાલે એ સમયથી રાજકારણમાં સક્રિય ભાગ લેવો શરૂ કર્યો અને અસ્લાદાખાદના ઉપરાણામાં મંત્રી તરીકે કામ કરી ચાળાસ દહનની રકમ ઉઘરાવી. ગોખલેજીને ચરણે ધરી. તે પછી શીજીના હિંદી મજૂરોનો સત્તાવ ઉત્તો થયો ને તેમાં એ રસભેર પડ્યા. આ જ જરૂરતામાં ગોખલેજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. એમના શોકપ્રદર્શનના અસ્લાદાખાદના સરથક્ષમાં જવાદરલાલ મોવડી હતા.

તે પછી લોકમાન્ય ટિળક અને ડૉ. બેસંટની હોમરૂલની ચળવળમાં એમણે એટલો જ સક્રિય ભાગ લીધો અને એ લીમના મંત્રીપદે રહી અસ્લાદાખાદમાં અનિશ્ચાંત કામ કર્યું. એ વેળા એક પહેલુએ રાત ને દિવસ રાખતું કામ કરતા જવાદરલાલમાં આચાર અને હૃદયના પલટાની શરૂઆત સ્પષ્ટ દેખાતી હતી.

(અનુસંધાન પાન ૨૪ મે)

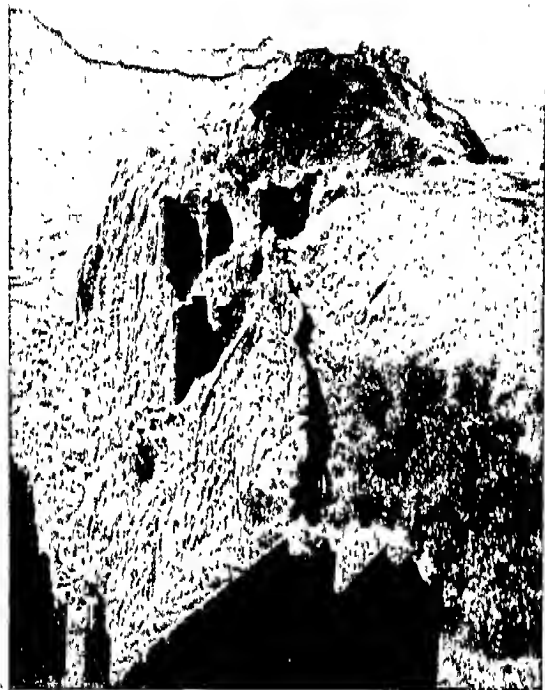
વિલ્લ હરિણી

(ચિત્રકાર : સોમાલાલ સાદ)

કોઈ ધાવકી તીરથી જખમાં યમ્મેલો દરિણી છેલ્લી ફાળ બરતી પોતાના બાળ તરફ નિશ્ચાસ્તમયું ન્હા ફેરવે છે અને તેના દુઃખનો એ સંદેશો બાળની આંખમાં સ્પષ્ટ કતરેલો દેખાય છે. તે તરૂણી ચાલું છે કે દબે અર્ધી ન પોતાને માતાનો વિચોચ થશે. માતાની આંખની એ સાત માત્રમાં કંઈ કંઈ ચંદ બાળ દેખાય છે. આ છેલ્લી પણ પોતાનું બાળ પાસે રહે એવી હચ્છા છતાં, પાછળ પડેલા શિકારીઓથી બચવાનો ચેતવણી પણ એમાં છે. દાઢ, માતાનું હૃદય! પુત્રમુખનું છેવટનું ચુંબન પણ તેના કન્ઝાલુ માટે તે નવું કરશે. ચિત્રકારનું હૃદય પણ કપે છે. તે પણ આ કફળુ દ્રશ્ય પર જાતરી આવેહાદન ચાલ માટે છેલ્લનું આંકું સાંપતેજ જરા વિસ્તારી અટકે છે.

પ્રાણી ચિત્રણમાં નેહાંતો વેગ છતાં સચોટ આલેખન અને આત્મનિરૂપણ આ ચિત્રના હૃદય સ્તરોએ છે.

સુરેખ ચિત્રાંગન અને મુવાદગમ રમપુસની બાઈ સોમાલાલ સાદની વિશિષ્ટતાઓ છે.

સિંહગઢ

: તાનાજીએ પચાસ ૪ સૈનિકો સાથે જ્યાંથી ઉપર ચઢી છાને સારે શિવાજીને ગટ ગપાળ્યો તે સ્થળાસુ દરવાજાનું દર્શન

(ફોટો : ખલવત બટ્ટ)

નમન

રતન તું અમ ખમર દીનનું
સુરખિ હું કરમાયલ કુંલની
વિરાલ નયોત નરોતમ કુંલની
નમન અંતરનાં ચરણે ધરે.

પ્રકૃતિ કાવ્યમાં કમળો રમે
મમ હરે રમી તે ગુણિ બાવનાઃ
જીવનની તથ મગલ સાધના
ઠરી ગઈ તુજ સેવાને દિ.

કામ્ય અંતરમાં ગમી દોત તે
કુમળી વેલ હખેડત ના વિધિ
નવ ગવાડત. ગીત નિલાધનાં
નિજ સનાતન. ફર નહે રૂથી.

ધીક થોખ મકાસ - ગમ્યાતનુ
મકટ વણેલ વંચુત હેનનાં
સુકળ દરિય અવિચળ નેત્રનાં
વિચરતે પડી ભૂત જમાતમાં

મરણના કંઈ ધાવ વૃત્તીબુદ્ધી
જીવન ગામ અખોલ જ રીનશે ?
વિવિધાલું ફર સાસન નિરખી
જગતનો કમ કોઈ ન જીતશે ?

આભાસછાયા

પવનમાં તરતા તુજ પ્રાણની
જળ સરોવરમાં પડતી પ્રયાઃ
મીઠ અખોલ મકાસ મદી બરી
જળચરો નિરખે અવકાશમાં.

પવનમાં તરતા તુજ પ્રાણની
સુરેનિ સર્વ દિશા પ્રસરી રહો
તરવરો બની શાંત નમી રહે
રશ્મિતિ પવિત રહે ભૂતકાલની.

પવનમાં તરતા તુજ પ્રાણની
શીતલ છાવ રહે બર ક્રીષ્ણમાઃ
વિરમતાં મદી પંખી રમીરમી
શ્રમિત પાંખ ધીક પ્રસારતાં.

પડધા

ઠરી ગયાં સરનાં નીર નેનમાં
ગાખર ઉર વાનું પડપા બરીઃ
તનમતાદ મથો ફરને ગળા
પામુ ખુદી નહિ અંતર વેદના

રમી ગયા ઉર આસ ધીમેધીમે
ઠરી ગઈ નિજ લોચન દીવકીઃ
રમી રહું સ્મિત મુખપ્રભા. પડે
કુળી ગાંધ મુજ ચિંતન નાવકી.

ફરી ફરી પૃથિવી આટી જશે,
જમનનાં સદુ ચક્ર જશે ખરીઃ
પણ જોડેલ હરે રમુગિની કી
મરણની ય કદિ નવ તુરશે.

દંડુલાલ ગાંધી

[ચિત્રકાર : કનુ દેસાઈ]

તે જ રે ખા

[દુવનિર્લખિત]

પરોઠ

તિમિર વિરશ્ચિતનાં ગત કાલનાં
કંઈક પાનખરો ગઈ ચીતરીઃ
નયન દિવ્ય મકાસ વિના. જરી
નિરશ્ચિત ચિત્ર ક્યહાં ભૂતકાલનાં ?

શિશિરની સુકમાર સવારમાં
પગલીઓ પડી કુંલ સમોવકીઃ
પરમ દ્રેઢ સુગંધ રહો ફરી
ધીક તેજ અલક્ષ્ય તરી રહ્યાં.

જગત રપરી તણી પગ મીઠકી
જીવનનું નવતેજ પરોઠ એઃ
શરીર પ્રાણ તણી ચિર મીઠકી
મદી જ મંગલ દર્શ બરી રહે.

ચિત્ર

કુસુમ જેમ ખરે તન સાચવી
ત્વમ જ શબ્દ સરે તુજ દોડથીઃ
પ્રસરતા મુક સોમિલ બાવથી
મકરતી ગતિ નિમલ વેગની.

કુલ શી મંગલ જ્યાં પગલી પડે
ધમતી વિપલ મુંદર નર્તીઃ
રજ હકી ફરી સાંત બની. જતી
ઉપગત મુદ્દ ચિત્ર ધરા પડે.

નિરખી ઇન્દ્રધનુ નમમંડળે
ઝીલની નેનમદી નવ રંજનેઃ
પણુ બાંધ મકાસ તણી ધરી
ધનુરદોર ગુણે કુજ સરિમની.

તારલી

તુલસી કિરણવેલ મકાસની
ફરી પ્રકિસ બને રશ્મિતિ જમતાંઃ
કુંડ નિરાશ તણા દગલા મદી
જળી રહ્યા તણુખા લજ અસામા.

સ્વજન દીણ સુભા કરમંડળે
સુજ દિશાપયની મુવતારકીઃ
ગવમકાસ બરી રિપર પાંખે
જીવનનું ફિલિયું અજગાળતી.

પણુ મકાસ પડે પડી નાદળી
તિમિરની નિજ પાંખ પ્રસારતીઃ
કિરણુ શીતલ સર્વ જળી ગયાં
બગિચાઃ રવન અખોલ દળી ગયાં.

અખોલ ધા

જટિલ અંતર વિશ્વ તપાં બરી
શબ્દિક જીવન ક્યાં અપકાવનું ?
અવળ આ જગત્પ્રસ્થને તરી
પ્રલયનું પૂર. શી અટકાવનું ?

કોલેજની હડતાળ

વિનીત રાજકીય મતના
જમાનામાં એકવાર ઠેઠ
બંગાળની ધારાસભામુધી
ખળખળાટ કરનાર એક
સાચી હડતાળની કહાણી

સુરેન આજુ અમારા દોરેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ દના. સહેજ નીચા અને તલ્લ દોવાને સીધે મરદના ખાખમાં જમાએની રહેતી તેણી એ કુચ્છ મળાના. લુચ્છા એટલે વિદ્યાર્થીઓના માથાના. દોરેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એટલે અમારી રેસિડેન્સિયલ કૉલેજના ફોર્મલર, કૉલેજના કાયદા જદુ આકરા. ૬૬ છોડીને રમત સિવાય ક્યાંય જવાય નહિ; દિવસમાં ત્રણ વખત '૭ દાનર' ખોત્રી દાનરી પુરાવવી પડે; રાતના નવ વાગ્યા પછી નિવાસગૃહ છોડાય નહિ, અને દપાત્ર પણ ખપી દોરેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટના દાયમાથી પકાર થાય. સુરેન આજુના માથામાં ચકચકિત તાલ દત્તી. પાણી પિનાની માછળી ડરે નો તેલ માથામાં પુખ્ત થતર બંગાળી ડરે. અને સુરેન આજુના માથામાં તેલ રહે નહિ એટલે માથુ જદુ નથે. માથાની ચામડીમાં ખરે બપોરે મૂરજ થયકતો દેખાય!

એમના છોકરા જદુ મઝાનાં; પણ સુરેન આજુ એમને વિદ્યાર્થીઓમાં જદુ બજાવા જ ન દે. સુરેન આજુ દોરેલમાં જ એક ખાલુએ રહેતા, એટલે વિદ્યાર્થીઓને એમના છોકરાઓ સાથે છુપીછુપી રીતે વાતો કરીને ધરતી નાલીઓની વાતો પુછી લેવાની જદુ મઝા પડતી.

રવિવારે કૉલેજની ૬૬ છોડવામારે આગલે દિવસે અરજ કરવી પડતી. રવિવારે રમત આપવા જેવી આખનમાં પણ સુરેન આજુ ખુબ પુછપરછ કરતા અને પછી દમેલાં મોં જગાડીને રમત આપતા. કોઈકોઈને તો રમત મળતી પણ નહિ. એ ઉપરથી સમજી લેવાતું કે રમત નહિ મળવામાં એણે અવાડિયામાં એકાદ વખત સુરેન આજુનો રોષ વહોર્યો છે.

એમનાશાળામાં પણ સુરેન આજુ વધારેપડતી રીતે અને લગભગ ખોટી રીતે માથું મારતા. વિદ્યાર્થીઓ તરફ જરા પણ મદાનુભૂતિ ન મળે. એમને દરેક વાતમાં કુંડ પડી જાય. એટલે વિદ્યાર્થીઓ આડકનરી રીતે એમની મરકરી કરી એમના ચાગા પાડતા. એમનાં જ છોકરાંઓ પાસેથી ધરના છુપી રીતે મળી લીધેલા પ્રસંગોનું અનુકરણ કરી ખુબ હસતા. એ નીકળે એટલે વાંદરાઓ જેવા 'હક' 'હક' 'હક'.

અવાજ આખી દોરેલમાં નીકળવા લાગતો. મળામાંથી એ અવાજ એવી ગંભીર મુખમુદા ધારણ કરીને કહી 'ચકતો કે ટોણ એ અવાજ કરે છે તે પકડાવું મુશ્કેલ થઇ પડતું, અને છતાં સુરેન આજુ દૂરદૂર પહોંચે ત્યાં મુખી આ મઝના ઉપરાઉપરી ચાલ્યા કરતી.

એમના વિરે વિદ્યાર્થીઓ સુરેન આજુ પાસે ફરિયાદ કરી ચકતા નહિ. રસોવાની દાનરીમાં થળી વખત તો ઉલટું વિદ્યાર્થીઓને જ સાંભળવું પડતું. આથી રસોવા માથે ચટી મથે દત્તો, બોરાક સારો થતો નહિ અને વિદ્યાર્થીઓમાં કચવાર વધી પડ્યો દત્તો.

સવારમાં સોને શીરા મળતો, એ શીરા કરનાં સાકરના પાણીમાં ખાદેશી રવાની ખીચડીને વધુ મળતો આવતો. એના ગોળા વાળોવાળીને વિદ્યાર્થીઓ દાયમાં લઇ લેતા, અને કૉલેજમાં જમાજમા રસનામાં જ એ ગોળાને વિદ્યાર્થીઓ ગળે ઉતારી પુરા કરતા. એમાં સ્વાદને રથાન ન દત્તું, પેટ ભરવાનું કાર્યક્રમ થતું.

સવારમાં શીરા ખાવાનો ઘંટ થયો. આગે રવો દાઝી ગયાં દત્તો એટલે શીરા કાળો થઈ મથો દત્તો અને આખી દોરેલમાં દુખાઇ ગયાની વાત અગાઉથી ફેલાઈ ગઇ હતી. દાકુરે (રસોવાઓ) જેવો કડછો ભરીને પહેલવહેલો પોરસવા માટે આગળ ધવોં કે કુલિન આજુ બોલી ઉઠ્યા. 'એઇ દાકુર, આજ આ કઇ વાની ઉતારી છે?' અને એમ કહી દાયમાં લીધેલા પીડા બેરથા ત્યાં ને ત્યાં પછાડ્યો. પછી તો એઇ લો તોદાન. એક પછી એક વિદ્યાર્થી દાયમાં શીરાનો ગેલો વાળીને ધડ જમીન ઉપર પછાડે. માથેમાથે 'હક, હક, હક'ના અવાજને ચારે બાજુ ગાઇ રથા.

'હકના માથાનું તાલકું,' 'હકના માથામાં બોખ,' 'હક, હક, હક,' 'દાકુર લી ચોરી મથો,' 'સુરેનને ઘેર આપી આગ્યો,' એમ તોદાન મચી રહ્યું. ઘંટર મિનિટમાં તો તાવડામાં ભરેલા શીરાનો જમીન ઉપર બોલો દગલો થઈ રથો! દુનખમાં એકસંપ કરીને બેગા

વળગી રહેલા રવાનાં ઘણા છુટાછુટા થઈ પોતાપોતાની જાત સંભાળીને વિખરાઈ ગયા.

મચી રહેલી હાકાહાકની અવાજ સાંભળી સુરેન બાથુ નીચે ઉતરી રસોડાની પરદાખામાં આવી ઉભા રહ્યા અને ન્યોતિન બાથુને ધમકાવી બોલ્યા, 'સુપર્યુપ કોલેજમાં આવ્યા નહો; અહીં તોફાન નહિ ચાલે.'

પણ એ કાંઈ ન્યોતિન બાથુનું તોફાન ન હતું. લાં આગળ તો આખી દોસ્તેરીની દુકડી ભેગી થઈ હતી. ન્યોતિન જરા સ્વભાવે ગરીબ એટલે કંઈ બોલ્યો નહિ, 'પણ રોજી જુમાજુમ પડી રહ્યું, 'હાકુરે ફલવો બનાવ્યો છે તે તો જુઓ.'

સુરેન બાથુ હાકુરને કપડો આપવા આગળ વધ્યા પણ હાકુરે જમીન ઉપર ફેંદાઈ પડેલા શીરાના ઢગલા તરફ આંગળી બતાવી કહ્યું, 'બાથુશ, આમ તો જુઓ.'

સુરેન બાથુ કોધથી લાલચોળ થઈ ગયા. 'આવું તોફાન સરકારી કોલેજમાં ચાલશે નહિ; 'આનો હું આકરો ઉપાય લઇશ; 'એમ બોલતા બોલતા પ્રિન્સિપાલ પાસે જવા ઉપડ્યા.

પ્રિન્સિપાલ હીટન સાહેબ કેટલું ભર્યા છે તે કોઈ કહી શકતું ન હતું. પણ વ્યવસ્થા રાખવામાં એ

જાડુ હોશિયાર. વળી દેખાવે પ્રચંડ એટલે દમ્ભ બહુ દેખાય, અને એમની હાજરીમાં ગમે તેવાની જીજ્ઞાસા જોઈ જાય. વિદ્યાર્થીઓમાં એમનો સરોર કોઈ મોટી પદવી ઉપર હતો એટલે હીટન સાહેબ આ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ બની જવા પામ્યા હતા. વિદ્યાર્થી છોડતી વખતે એમને એક પાંદ ડોળદગામ રાખવાનો ભણાવી રાખેલો, એટલે ટુંદ નબ્બે જતું. એન્જિનિયરિંગ કોલેજ, એટલે ભણાવવાનું કામ તો બીજા પ્રોફેસરો કરે, અને દેખરેખ રાખવાનું કામ અમારે હીટન સાહેબ કરે. સાહેબ લોકોની એ જ હોશિયારી છે તો, રૌંદમાં ને રૌંદમાં પોતાનું ગાડું ચલાવ્યે રાખી શકે.

સુરેન બાથુ કોલેજના કૉમ્પાઉન્ડમાં પ્રિન્સિપાલ સાથે વાતો કરતા ઉભા હતા એવામાં વિદ્યાર્થીઓનું રોજી આવી પહોંચ્યું. કોઈ હીટન સાહેબ પાસે જઈ શક્યું નહિ. થોડાક સાહેબને સલામ કરી આગળ ચાલવા માંડ્યા. તેમની સલામ એક આંગળી વડે તેમણે ઝીલી. થોડાક ધીમા પડી કાંઈક બોલવાનો પ્રયત્ન કરવાના છે એવું સાહેબને લાગ્યું, એટલે 'તમારા કલાસમાં નહો' એમ આંખો કાંઠી મોટે બવાજે ધમકાવી કાઢ્યા. એ પણ એક જન છુટ્ટની એક કળા છે.

હીટન પાસે વિદ્યાર્થી-

ઓના ભોજન સંબંધી કચ પાટ તો ઘણા વખતથી પડેલો હતો. તેમણે આડી રીતે સમજી લીધું હતું કે સુરેન બાથુની રીતજાનથી તોફાન રાગશે નહિ. અને રેસિડેન્સિયલ કોલેજના પ્રિન્સિપાલની જવાબદારી પણ ધણી હતી, એટલે બેપરવાઈ રાખ્યે ચાલે તેમ ન હતું.

બપોરે ભોજનસાળામાં વાત ચાલી કે સુરેન બાથુની ખદમી ચાપ છે અને દોસ્તેર સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે સુની બાથુ આવે છે. સુની બાથુનું નામ સાંભળતાં જ વિદ્યાર્થી-

ઓએ જગતાં જમતાં હુરેં જોનારી.

સુની બાણુ વિદ્યાર્થીત્રિપ દના. વિદ્યાર્થીભંજનમાં એમની ખ્યાતિ જુદી જ રીતે વર્ધિ હતી. વર્ષો પહેલાં ન્યારે કૌંસેજ રથપાછ તે વખતે તેઓ આજ કૌંસેજના વિદ્યાર્થી હતા. એ વખતે તે જાણુ તોફાનીમાં મળ્યાના. કૌંસેજના પટાવાળા પાસેથી ટપાલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટના હાથમાં પહોંચ્યા પહેલાં ખુચરી વધી શકતા. દાકુર એમનું ભાણું જરાજર સાચવતો. રમનમાં એછા એટલે કૌંસેજનું સમસ્ત ભંજન એમને પૂજતું. એમને વિષે પણ કહેવાતું કે રાનના છેલ્લી દાજરી લેવાય ગયા પછી હુમલોને સામે પાર નરીને પોતાને સાસરે એકાદ રાત માળી આવતા અને સવારની પહેલી દાજરી પહેલા તો તરીને પાછા પોતાની કમમા પહોંચી જતા ને પચારીમાંથી રમ્મકમા મોં સનાડેલું રાખીને ‘જી હાજર’ બોલી દેના.

સુની બાણુ આવ્યા એટલે વિદ્યાર્થીઓને જાણુ લહેર પડી. પણ દાકુરનો પક્ષ ખેચતાર કોઈ ન રહ્યું. થોડા દિવસ તો બધું ફીકાકા આડ્યું. રીરો દવે લીરાઓ થયા હાઓ હતો, ભાત અને મચ્છીમા રવાદ આવવા હાઓ હતો અને જમ્યા પછી ભોજનશાળામાંથી પાનની પટીઓ મળતી તેમાં પણ સુગંધી મસાલો પડવા હાઓ હતો. રવિવારની રજા પણ દવે સોને છુટથી મળતી. રજા લેવા જનાર સાથે સુની બાણુએ પુછપરછની પ્રથા તો અગાઉની જેમ ચાલુ રાખેલી; પણ પદ્ધતિમાં ઘણી ફેરફાર હતો. મોંમાં લાંબી ચીરટ રાખી કુમાડાના ગોટા વચ્ચેથી એ પુછતા, ‘કેમ, હેમ-નતબાણુ, ક્યાં જશો?’

‘જી, ઘેર જમસ. માને મળી આવીશ; જ્ઞેન સાસરેથી આવી છે તેને મળીશ.’

સુની બાણુને આ સાંકળી રિમત આવતું. એ રિમતને છુપાવવા ચીરટને એ હોઠ વચ્ચે ત્તેરથી દબાવતા અને કુમાડા કાઢવાની સાથેસાથે બોલતા, ‘કે પછી સાસરે આંટા મારી આવજો! જમાઈબાણુ ઘડને જવામાં ઓર હોર છે, ખઈને?’ અને એમ બોલનાં બોલનાં કુમાડા વડે જ આંખો મીચાઈ જતી હોય તેવો દેખાવ કરીને ભૂતકાળનું ગીદું રમરણ કરીને વૃક્ષ થએલા દેખાતા. પછી આંખો ઉઘાડીને બોલતા, ‘ઑલ રમ્મટ, જમ આવો. સોમવારની સવારની દાજરીમાં

મક્કલ નહિ કરતા. જરા પહેલા ઉઠી નીકળી આવજો.’

સાસરે જતા વિદ્યાર્થીઓને આવી મરકરી ગમે જ એમાં નવાઈ નથી. લંગમંગ દરેક જણની સાથે નવી નવી ગમ્મત હોય, એટલી એમની પોતાની ભૂતકાળના અંગેની સમૃદ્ધિ હતી. અને એક વખત પોતે અનુભવેલી રિથતિમાંથી પસાર થતા વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞેનને કોને સદાનુભૂતિ નથી થતી?

પરંતુ વૈકલ્પ પુરું થયા પછી કૌંસેજના રહાકમાં વર્ગી પાછો ફેરફાર થયો. સુની-બાણુના એક સીનિયર આફિસર રીટાયર થયા એટલે એમને ઉત્તનિ મળી તેથી ના છુટકે એમને પોતાની ડ્રાઇવિંગ આફિસની જગ્યાજારી લેવા જવું પડ્યું.

પોતાને વિદ્યાર્થીઓની ખાતરે દોરડેલ હોડની પડી હતી તે સુરેન બાણુને સાલતું હતું તેથી તેઓ પાછા લાં જવાની હીલચાલ કરવા લાગ્યા અને બીજા આફિસરના અભાવે પ્રિન્સિપાલે એમને જ પાછા દોરડેલમાં મુક્યા. સુરેન બાણુને ગદલીને સુની બાણુને મુક્યા જ ન હોત અને વિદ્યાર્થીઓની અગવડ દૂર કરવા કંઈ મોરવણુ જ ન કરી હોત તો ફીક હતું. આ તો વચ્ચે થોડા વખત સુની બાણુ આવી ગયા એટલે વિદ્યાર્થીઓને અત્યંતોય બેવડા પ્રમાણમાં વધી ગયો.

સુરેન બાણુએ પણ આ વખતે તો તાલકામાં પુછકા ગરમી સંધરી રાખી હતી, એટલે દરેક કામમાં કડક બનીને ચાલવા માંડ્યું હતું. દોરડેલના દરેક કામદારો અમલ અક્ષરશઃ પળાવવા તેમણે આમદ રાખવા માંડ્યો. કામદા પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓને ઉપ-યોગી વસ્તુ સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ દોરડેલમાં નહિ રાખતાર જાગત સખતાર્થ ચાલી. પરિણામે બીજા જ સવારે મુપરિન્ટેન્ડન્ટની આફિસમાં વાંસળાઓ, પાવાઓ અને રહ્યુટ (દાચનું દારૂમોનીઅમ) જપ્ત ઘડને, બધાંનું ખાસનું પ્રદર્શન બરાયું. રાત્રે માવાની મનાઈ થઈ એટલે વિદ્યાર્થીઓની ઘણી યે રાત્રિપ્રવૃત્તિ બંધ થઈ. બંધ ન થઈ શકે એ માત્ર એક ‘હક, હક, હક’નો અવાજ. એ બંધ કરવાનો ઉપાય જ ન હતો.

વિદ્યાર્થીઓમાં બધે છુપોછુપો અસંતોષ ફેલાઈ રહ્યો હતો, છતાં આણું સત્ર એમ ને એમ અબ્યાસમાં ને અબ્યાસમાં પુરું થતા આવડું લાં સુંધી બીજું કંઈ કરવાનું જાણુ જોઈને સુઝતું. પણ ધુપવાટની આછી છાયા સોના મુખ ઉપર દેખાતી.

સુરેને અંતે વિદ્યાર્થીઓ એક ઉત્સવ ઉજવના એમાં જીના તથા નવા વિદ્યાર્થીઓ મળના. પ્રોફેસરો ને પ્રિન્સિપાલ પણ આવતા. નાટ્યપ્રયોગો થતા અને જમણુવાર આમતો. એ કાર્યક્રમ ધડવા માટે એક કમિટી થતી તેમાં હૅન્ડરેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સુખ્ય રહેતા.

પણ આ વખતે કાર્યક્રમ ધડવામાં સુરેન જાણુને સહાનુજીતિથી કામ લેતાં આવડ્યું નહિ. કેટલીએક જાજતમાં પોતાનો અખલાર ખતાવવાનો તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓના ઉત્સાહમાં ભંગ પડવા લાગ્યો. કમિટીના સભ્યોએ જાનું લાં સંધી સુરેન જાણુનું માન સાચવ્યું, પણ સુરેન જાણુને પોતાની માન-રજા કરતાં વિદ્યાર્થીઓના માનભંગની વધુ લાલસા હતી.

તેમની આ રીતલાન વિદ્યાર્થી આલમમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહી હતી એવામાં વળી પાછી રસોઈ ખરાબ થવા લાગી. ઠાકુર માથાભારે બની જઈને રસોડામાં ચલમ ધૂંકમાં કરેતો હતો. તેના હાથ નીચેના રસોડાઓ પણ રસોઈ કરવા કરતાં ચલમ ધૂંકવામાં વધુ રસ લેવા

લાગ્યા હતા; એટલે ભાત દમેશાં ઠાકી જતો કે કાચો રહી જતો, મચ્છી ખરાબર તળાતી નહિ ને અઢવાડિયે એક વખત મટન મળતું તે પણ ખરાબર રંધાતું નહિ.

કાલેજના બધા વિદ્યાર્થીઓનું એક જ રસોડું હતું; એકીસાથે ત્રણ સો વિદ્યાર્થીઓ ભોજનશાળામાં જમવા બેસના રસોઈ બગડી એટલે તો વિદ્યાર્થીના આખો દિવસ જગડ્યા. સત્રાંત ઉત્સવના દિવસો નજીક આવતા હતા. ઉત્સવ સમિતિએ પોતાનું ધાર્યું જ કરવાનો લગભગ નિશ્ચય કરી લીધો હતો અને આજ રાત્રે તો સુરેન જાણુને રપષ્ટ મંલજાવી દેવા માટે વિદ્યાર્થીઓ સમિતિના સભ્યોને ઉત્તેજ રહ્યા હતા.

રાતના જમવાનો ઘંટ થયો. એક પછી એક સૌ ભોજનશાળામાં ભેગા થઈ બેસી ગયા એટલે ભાત ખીરસાયો. આર જાણુ પાચે આંખળીઓ વડે ભાતને રમાડના હતા એવામાં અંદર કંઈક લાલલાલ દેખાયું. હાથમાં લઈને જુએ છે તો વંદો.

‘એઈ ઠાકુર, આ જાનને શાંતો વધાર દીધો છે, આજ?’

પણ ઠાકુર રસોડામાં ચલમ ધૂંકતો હતો.

લાં તો મણિ જાણુના ભાનમાં બે વાંકા, સુરેશના ભાતમાં પાંચ અને હેમન્ટના ભાતમાં સાત નીકળી પડ્યા. બધે હો હો થઈ રહ્યું. ઠાકુર માટે જીમાજીમ પડી રહી. ઠાકુર લાલધુમ આંખો લઈને આવ્યો ને નીચે વળી જતેવા લાગ્યો.

સિતીન જાણુ ગઈ ઉઠ્યા, ‘એઈ ઉઠ્યુ, એમાં જુએ છે શું તારા જાપનું કપાળ?’ એમ બોલી તેની ગરદન પકડી ભાતમાં ગોં દળાવી દેવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ એટલામાં ઠાકુરના રસોડાઓનું હરફર આવી પહોંચ્યું અને ઠાકુરને જગ્યાવી લીધી. બે જણ સુરેન જાણુને બોલાવવા દોડ્યા. તે આગ્યા એટલે વિદ્યાર્થીઓએ તેમને ઘેરી લીધા.

(અનુસંધાન પાન ૨૮૧).

ફરન બારીમાંથી સુરેન જાણુની આકૃતિ નીચે ઉતરતી દેખાઈ એટલે ઠાકુરે વિજળીની બત્તી તરફ દોડ્યા. અને મેઘન સ્વિચ બંધ કરી તાર કપી નાખ્યા.

કાઠીને તેનાં એવાં તો ઘાટા ને મજબુત પડ પડે દર બંધ કરી દે છે કે ભરતીઓનાં પાણી ગમે તેટલા ઉઠાળાં મારે પણ ક્ષેત્રમાત્ર અસર પહોંચે નહિ.

કરોળિયાને તેના શિકાર પકડવામાં અજબ સર-ગતા કરી આપનાર તો તેણે પોતાના ભળા-મહે-લમા ગોદવેલી ટેલિફોનની રચના છે. નેણે તેની ભળની એવી યુથલ્લી આસપાસ કરી રાખી હોય છે કે તેનો શિકાર દૂર હોય ત્યાં જ નારના દલનચક્ષનથી તેને એ દર્શ-વર્તમાન મળી જાય છે. કરોળિયો તેના દી-વાનખાનામાં બેઠો હોય છે, ત્યાં દૂરદૂર ભળતા પડેથી નારનો મજબુત આવે છે. આપણે આતુર બની જેમ ટેલિફોન ઉપર દોડી જઈએ, તેમ આ ભળ-નતુઓનાં આદિધનોનો સંદેશો સાંભળવા કરોળિયો લાગશે સજ્જ થઈ ધસી આવે છે અને એકાદ પ્રાણી સપડાએક તેની નજરે પડે છે! પછી તે નાનું હોય કે કાનકડિયા જેવું મોટું હોય, તેને બાંધી ઇવન-મુકા બનાવે છે. નાનું હોય તો એતે તરન જ પોતાના ઝેરથી દાર કરી આરોગી જાય છે. પણ કાનકડિયા જેવડા મોટા પ્રાણીને દાર કડવું મંદ સહેલ છે? પરંતુ કરોળિયો પોતાના ઝેરી સાધનો અને ક્ષુદ્રિત એતો અપારાબંધ નાશ કરી શકે છે. શિકારની પીડ પકડી ઝેર ઢાડી તેને બેહોશ કરતો જાય છે અને પોતાના શરીરમા રહેલાં આદસો હિંદીની ગીકણી લાળ છ મોટા ધોરિયા વારે બહેવડાવી અપાટાબધ તેની આમ-પાસ ભળ યુથવા માંડે છે. શિકારનું પ્રાણી જરા સળવળતું જણાય કે ઝેર હાંટતો જાય છે અને પાછલા પગનો ગપિયા પડે તેને આમતેમ ઉચકાવતો ભળ વડે જડડતો જાય છે. કાનકડિયું કાંઈ મારીમારી થાકે છે અને એતે મરણસરણ થાય છે. તેની ભળ વમની ભળ જેટલી જ લવકર હોય છે. શિકાર યુથ પામ્યા પછી તેમાથી અરોગવા જેટલું આરોગ્ય જાકોનો ભાગ ફેંકી દેવાય છે, અને તુટેલી ભળની પાછી મરામત કરી બીજા કાંઈ મુશ્મુસ ઇવન સપડવાની રાત જેતો અઢતેમી કરોળિયો પોતાની શિકાર સમા-ધિમાં લીન થાય છે.

કરોળિયાની બધી જાતોમાં વર કરોળિયાની જાત બહુ જગવાય હોય છે. તે ભળાં બાંધ્યા વગર જ રખડે છે; પણ તેની પાસે લોળના દોરડાં તો તૈયાર

જ હોય છે. તેની શિકાર પકડવાની રીત પણ જુની હોય છે. શિકારને તે ભળમાં ન સપડારતાં તરણ મારીને પકડે છે ને પછી લાળ વડે તેને જકડી બે છે.

વળી ઇલા નામની ચટાપટાવાળી કરોળિયાની એક જાત થાય છે. ધરની ભીતિ ધણીવાર એ બેઠો હોય છે. અદરજ રીતે તેની લાળ તૈયાર જ હોય છે. તમે જરાક આંગળી અડકાડો અને ઉડીને બાગે ત્યારે જ એ લાળે ઝુકતો તમને જણાય. લાળનો એક છેડો ભીન ઉપર ચોંટેલો હોય છે. શિકાર લાય લાગે કે તરાપ મારી પકડીને નીચે પડે. આંગળીને લાગે કે એ નીચે પછડાયો; પણ એ તો લાળે લટકતો જ હોય!

આ ઉપરાંત કેટલાક ઝેરી ને મોટા ધાંધરી કરો-ળિયા થાય છે. તેનો વખત આખો માણસ ઉપર પણ દુમલો કરતાં ડરતા નથી. પ્રાણી તથા જંતુ-શાસ્ત્રનો વિખ્યાત અંગ્રેજ પિદ્ધાન દસન તેવો એક પ્રસંગ વર્ણવે છે કે 'કરોળિયાના એક ભળા પાસેથી પસાર થતાં મારી પાછળ એક ઝેરી જંગી કરોળિયો પડેલો. તે માત્ર ધોડા પાછળ દોડતો દત્તો. તેને દૂર કરવા મારે મેં મજબૂત માદનાં તે નેના પૂર ચડી આપ્યા. એતે તેના ઝેરી દંશથી બચવા મારે આજુક જ ફેંકી દેવી પડી, નહિ તો મને કટકાવશે હોલ!'

એકવાર એવા બે ઝેરી કરોળિયા વચ્ચે મુઠ ભગેલું. તેઓ શરમાનમાં લાળ ફેંકતા નહોતા. માત્ર દુમલો કરવાનો લાગ શોખના તેઓ એક બીજા પર તરાપ મારતા દતા. એને એકજણ દાવ ચુકવો અને સામેનો તેના પર ચોટી પડ્યો તથા તેની ચારે બાજુ એટલી ઝડપથી દરવા માંડ્યું કે જ્વેનારો તો એ એકને જલ્દે બે કરોળિયા દેખાય! ચોટીવારમાં તો તેણે પોતાના દુરમનને લાળના કોકામાં એવો તો જકડી લાંઘી કે તે જરા પણ ચસકથા ન પામે. પછી તેને પોતાના ઝેરી પગથી ખુણ ઝુંબા ને બચકાં બરવા લાગ્યો. આખરે જ્યારે શત્રુ મુઠો ત્યારે જ તે જાંબને લેટે.

કરોળિયાની ભળયુથળી તેની જલ્દને સમિતું અજબુત દર્શન કરાવે છે. પછી જ ક્ષુદ્રિ ને યુક્તિપૂર્વક તે ભળાં બનાવે છે. અમુક અંતરે બરાબર સમચોરન, બાચ-ખાનાં-એવી ધૂંર રીતે પાડે છે કે કુદરતમાં મધ-માખી સિવાય બીજા જંતુઓમાં જવડે જ એ શક્તિ મળે છે.

કરૌણિયાની એક મહાસિદ્ધિ એ છે કે તેનો જયો ધનનેરી અસખાળ તેના શરીરમાં સાથે લધને જ એ ફરે છે. એ ધનનેરી અસખાળમાં શું-શું હોય છે? લાળ, જે હવા લાગવાથી રેશમ જેવી જામી ગય છે તે. ને કાંતવા તથા વણવાનું પણ સાથે જ હોય. લાળને કાંતવા માટે તેના પેટને છેડે છ મસા હોય છે. તે છ ચરખા જ સમજો. ધોરિયા જેવા આ ચરખા દ્વારા જ કરે છે અને આ પટપખામાંથી લાળ નીકળવા લાગે છે. દરેક પંખે એકસો ને ત્રીસ ત્રીસ તકલીઓ હોય છે, જેના ઉપર એ નીકળતી લાળ કેતાતી અને વીંટળાતી વ્યવ છે. એટલે એક સાથે ૭૮૦ જેટલી તકલીઓ કાંતે લાગે છે અને જેવા ભડાંપાતળો તાર કાઢવો હોય, તે પ્રમાણે બેઠતી તકલીના તારો એકસા કરીને ફરડી લે છે. સારે એવો અર્થ એ થયો કે કરૌણિયાની તકલીનો મુજ તાર તો જથ્થા છે તેથી આંદસો ગણો બારીક થયો. આ આંદસો તારને ફરડવાનું કામ તેનો એકાદ પગ કરે છે.

કરૌણિયાએ આવીરીતે ફરડેલો ઝીણામાં ઝીણો તાર ૦૦૬૮ (અડસઠ હસ સહસ્ત્રાંશ) મિલિમીટર ઝીણો હોય છે. એટલે કે આપા ફરડેલા (મુજ તાર નહિ) ૩૭૩૨ તાર બેગાં થાય સારે એક ઇંચ જેટલા થાય! સારે મુજ તાર તો એક ઇંચ જગ્યામાં ૩૦ લાખ જેટલા થાય! આવી લલિતલાલિત કળા બીજા કયા પ્રાણીને વરી હશે? ખુબીની વાત. તો એ છે કે આ જાળ ગુંથતો તેને એક હાથે પશુ લાગતો નથી. તમને આ બધો અટપટો હિસાબ માદ ન રહે તો કાંઈ નહિ, પણ એ તાર માણસનાં વાળના સોમા લાગતો હોય છે એટલું તો યાદ રહેશે ને!

માણસ કે બીલ એકીસાથે એક કે બહુમુદ્ર તો દસ પુણી- કાંતી શકે; અને એકસાથે એક કે ૨૫ તાર ફરડી શકે. બારીકમાં બારીક સોથી પાંચમો અને વિરલ અપવાદ રૂપે હજારથી ઉપર નેજરનું સુતર લાગ્યે જ કાંતી શકે. સારે કળાધર કરૌણિયો એક સાથે ૭ લેખવાના ચરખા ચલાવી, ચરખે ચરખે ૧૩૦ તકલી ગોઠવી, તકલીએ તકલીએ ઇંચના ત્રીસ લાખમા ભાગ જેટલો સૂક્ષ્મતાસૂક્ષ્મ તાર બેચી, એક પગ વડે જ એ આંદસો તકલી પરના તાર ફરડી, ૧૧ હજાર નેજરનો તાર (અથવા ઇંચના ૩૭૩૨મા ભાગ

જેટલો બારીક તાર) બનાવે છે!

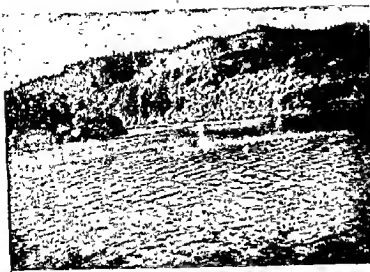
કપાનો જે બારીકમાં બારીક તાર માણસ વડે કાઢી શકે છે તેના કરતાં યે આઠગણો ઝીણો ફરડાએલો તાર હોય છે. વળી એ તાર રૂપાના તાર કરતાં તો ક્યાંયે મજબુત હોય છે. એ તાર પાંચથી દસ ગ્રામ જેટલું વજન હિચકી શકે છે! કામરકોટકાની કળાધરિણી સ્ત્રીઓ એ બારીક બળતતુનાં કાચમોત્તં ગુંથે છે. ને પશ્ચિમની લલનાઓ મોંમાં મૂક દહાડે તે કળા માણે છે એ તો અંગાઉ, 'કુગાર'માં વાંચું દશે.

પોતાનાં રહેઠાણની વચ્ચે આવતા કાઠ ખાડા ઉપર જ્યાં આવવા માટે કરૌણિયો લાળનો પુક પથ્થ જનાવે છે. તળાવમાં ઉંચી લાંકડી બોલીને તે ઉપર કરૌણિયાને મુક્યો હોય તો તે જમીનને પહેંચે લાં સુધીનો લાંબો તાર ગુંથવા માંડે છે ને પુલ તૈયાર કરવા મંડી ગય છે. કરૌણિયા લાળ પથ્થ બે જાતની કાટે છે: ચિકાશવાળી અને ચિકાસ વગરની. જે જાળમાં સામાન્ય માખી અડનાં વેત જ સપકાઈને મૃત્યુ પામે છે તેમાં કરૌણિયાએ પોતાને ફરવા જેટલો ચિકાસ વગરનો સાદો સીધો રસ્તો પણ રાખેલો હોય જ છે!

જ્યારે જાળમાં કાઠ મોડું થયું હોય ત્યારે પછાક બારીને જાળનો નાશ કરે એવું લાગે છે સારે તે અટકાવવાને કરૌણિયો એકાદ તાર તોડી નાખી તેને છુટો કરી દે છે. એ સમજે છે કે જાળનો સમુજગો નાશ થાય તેના કરતાં એકાદ ખોડાં પડીને અટકે તે સાકે.

અભ્યાસીઓનો અભિપ્રાય છે કે મૂવે કરૌણિયામાં જાળ ગુંથવાની આ શક્તિ સદસા નહિ આવેલી. માણસની જેમ તે પણ લાટકદસા (Nomadic) પસાર કરી ગયો છે. અંગાઉ તે માત્ર એક લાંબો તાર કાઢી બેસતો ને પવનનાં પ્રાંપટાની રાહ બેતો અને પવન સાથે લાળ કાઢતો આગળ ધપતો. એમ એ નદી સરોવર અને ખાઇ ખાડીઓ પણ ઓળખી ગયો છે. એ વિદ્યવ્યાપી છે. પક્ષીઓથી નીચે અને જંતુઓથી ઉંચામાં ઉંચે તે પસી શકે છે. એથી એ વાયુસખા હોય તેમ જણાય છે. માઉન્ટ એવરેસ્ટ ઉપર ચડનાર સાલ્મિસ્કાનો નજરે ૨૨,૦૦૦ ફુટના ઉંચાં ત્રિરિમુંગો ઉપર પણ કરૌણિયાની વસ્તી નજરે પડી હતી!

એક પાટા વાળી રેલગાડી (મોનો રેલ્વે)ની જેમ લાળને આધાર પ્રાથમિક દસામાં પર્યટન કરતા કરૌણિ-

‘હરભૂજન’ આગળ નર્મદા

વિશ્વમા વેધાને, સાનપ્રધાની સોડે સોડે વહી આવી ખજાનતા અખાતમાં પડતી નર્મદા ભરૂચ પાસે પોતાનું સૌંદર્ય સંકેતે છે. ત્યાં પાણી મેલાં-ખાશં થાય છે. મોટી નદીઓ ઉચા પ્રદેશની નીકા જેવી છે. દેશ-દેશનો મેથ તે સાફ કરે અને પૃથ્વીમાં ન સમાયા જળને લઇ જાય. આથી જ, નદીની સંભાળ રખાવ તો તે કામધેનુ જેવી છે; નહિ તો કેપેશી ઝંડી જેવી છે. વહેતું પાણી નિર્મળ જ હોય એમ નથી. જાત-જાતના રોગનું તેમા ધર પણ હોય.

નદીઓ માનવ આક્રમણની જળવાટ છે અથવા તો તેને ધ્વજાવતી જળચાડ છે. નર્મદાએ આર્થાવર્ત-માથી આર્યોનાં પૂર દક્ષિણમાં જતાં ખાલ્યા છે. મહીનાઓ સુધી મોજલ અને મરણાઓના લરકર થંભાવ્યાં છે. યુદ્ધ વેળાએ જળપ્રવાહ મોટો લાગ લાગે છે. નર્મદાનું મદત્ત એ દ્રષ્ટિએ પણ મોટું છે. તેને કિનારે આજે પણ મોટાં લરકરી ચાણું છે.

ચાણુદયા આગળ નર્મદા-નો તટ મનમોહક છે. આદિ જોતરમાં એકાદ ઝુંગડી પાસે ધામતરી ગંજી, તટ ઉપર જળનું એકાદ શય, પાણી ભસ્તું જૈતું

અને નાનાં છોકરાં, નાનીશી નાવ, ટાંપી બેઠેલાં બગવાં, રવ-છંદે ભમતી કેઈ સારસનોડ કે સૂર્યાસ્તે પાણી પીતાં માયલેસ-નાં ધણુ-એ સૌ અનુપમ સૌંદર્ય-નાં તરવો છે. ત્યાંથી ચાણીસ માઇલ આવેલું સુરપાણુ યુગ-રાતના સૌંદર્યદેદ્ર જેવું છે. ઉચા-નીચા પદાડમાં ઉડાં નિર્મળ નીર ઉપર, પનાઈ (નર્મદામાં આવતી હોડી)માં દિવસના દિવસ વ-ટાવતાં યકાલ જ નહિ. નર્મદાને બંને તટે તાડનાં ઝાડ, જાં-બાજરીનાં ખેતર અને શિવા-

લયો જડાયાં છે.

તીર્થકયાડા છોડ્યા પછી તો જગતનો કોસાદલ અને તેની જડ સંસ્કૃતિનાં રક્યાખકયા જ અવશેષો મળે. નદીનો પર ક્યાંક પહોંચો તો ક્યાંક તલ્લ સાંકડો; પાણી ક્યાંક છીછરું તો ક્યાંક અગાધ ઉંડાં; વહેણના વેગ ક્યાંક દાર્થને પણ ધસી જાય એવા તો ક્યાંક છીટી પણ ઉભી રહે એવા સ્થિર.

સુરપાણુ જતી વેળા નદીના વેગની સામે અને પાણીની ઉંચી સપાટી તરફ જવાનું હોવાથી પનાઈને કા તો રિક્ષાની પોંટ ધકોત્રવી પડે કે ઉચક્રીને મડા-વરી પડે! પનાઈની સામાન્ય ઝડપ ક્યાંકના માઇલ

નર્મદાની હોડી ‘પનાઈ’ કહેવાય છે. સુરપાણુની મુસાફરી કરતી એવી એકાદ ભવભૂતી

જે માછલની, કે પપન આવે
તો પ્રણ્યાર માછલની તો દદ.
નદીના વહેણમાં પત્થરના મોટા
ખડક પાસે જો હોડી જોડાદ
તરુ આવીપાછી થઈ અને કા-
ણમાં ન રહી તો પાડીએ પા-
ડીઆં છુટાં સમજી લેખાં !
આવા પત્થરના ખડકોને મા-
છીઓ 'વાણણો' કહે છે. ન-
દીનાં કાંઠાં પણ વારેવારે કંઈ-
કંઈ અવળા રંગ ખરે છે. ધ-
ડીમાં કાદવ તો ધડીમાં ઉડતી
રેતી; ક્યાંક નાનાનાના ખેશુમાર

પથરુ તો ક્યાંક માડીના ટેકરા
કે કાળા ખડકની હારો. છતાં એ બધું જોનાં જરાયે
કંટાળો ન આવે. આ જ નદીને કિનારે, આગળ,
જગજપુર પાસે છે તેવા આંદોળી રાતે આંદોળી જેવા
મમકતા આગસના પદાર્થ અહીં નથી; અહીં તો છે
અમાનસ્યાનું સૌંદર્ય-ધોર ને રૂદ્ર.

ભગતી માડીની ઢંચીનીનીએખડોમાં જાણે તોપના
ગોળા વાગ્યા હોય એવી, 'મોડાડી' નામનાં કાળા
પક્ષીઓએ માળા માટે કરેલી જાણીએ, અથવા તો,
જાણે કદિયે તરસ ન છીપતી હોય એવા સદા વ
પાણીમાં ઉગતા જંજીરી, છીણુ કે અવજાચંડીના છેડયા
જગતમાં વણાએલી ઊપનની જાળની અજગ્રાં ખાંખી

નર્મદાના ગવાહમાં આવતા 'વાણણ' નામના પત્થરના ખડકો અને ત્યાંની વનસ્પતિ
અહીં કરાવે છે. ક્યાંક જાવળ ગોરડી ઉપર તુંગાં
જેવા સટકતા સુપરીના માળા, તો ક્યાંકક્યાંક વૃક્ષોનાં
શરીરમાંથી જાણીયે રસ યુક્તી લેતી જાણી જેવી
આકાશવેલની કમળાયા પીઘતી હોય તેવી પીળા
દોરીઓ સરખા વેણો, નજરે ચડી ચાલ્યાં જતાં જાણીય.
મદામહેનતે ઝાડ કે પત્થર ઉપર ચડી પાણીમાં જટકતી
વેણીઓ, વહેણમાં નગી પડતા મોચના છોડ, કે પાણીમાં
સંવાહ ડોહ્યાં કરના જગસરપોશિયાના છોડ ટેક-
ટેકણે પયરાજીને યાચ બીડી વહેણુ દદામે અવળા
ટકર ઝીલી રહેલા જાણીય. અહીં જ તેમનું ઊપના,
પાણી હોય ભારે શણે; નહિ તો કરાચ.

પ્રાણી આગળે નર્મદાનો ઘોષ

વિધ્યાગતની દારોમાં સંતસાધુ
વસે છે. તેમની સાથે વાવ, વર
અને મીંચ પણ પાસે કહે છે.
મોટા મોટા મગર પાણીમાં નાક
હોયાં રાખી આગસુ જોડી જેવા
પડી રહેલા જેવા મળે. નિર્જા
વનવગડામાં જુનપ્રેન પણ ફરતા
કહેવાય છે. લોકો માને છે કે
કુરસેનમાંથી વિદાય થઈ અધ-
ત્યામા અહીં ફરે છે. જુનપ્રેનના
દેવ 'કાળા ભેરવના' દેવ પાસે
નારીએક, વધેલાં વિના કે જાણના
માડીના ઘોષ મુક્યા સિવાય માછી

દશાવતારનું મંદિર : અપુનિત બાપળી

દોડી સહ આમળા જતા દીમત જ ન હોય

આ પ્રદેશમાં ગામ નંધાયા નથી પવનની ટેક-
રીઓ ઉપર ઘુટાઝવાયા ગળેએચ્ચારે ઝાપરા ગામી
બીજા સોકો મંદે છે. આગેના આક્રમણ પછી આ
મુકિત સંતો જગતમાં આવી સંતાપા છે લગભગ ત્યાં જ
છે. જોરવળાં આમાંએ કાળી ચામડીના એ નામ
સોકોને દાણ કાઢી અહીં દળને રાંધે પુરી રાખ્યા
છે. ગાયબેસ અને નદિ જેવી પેની ઉપર પેટ બંધનાં
શીખની તેમને સંસ્કૃતિની શીમા ગામી આવી છે. માનવ
સરખા માનવ ગતિને એ સંસ્કૃતિનો દેશપટો દેવાના
પાપનું પ્રાપ્તિત જ આટલું એની આખે બેઠાવનું
પડતું દશે. ગામનાં યૌવ કોરીને તેની દોડીઓ કરી
તેઓ તેમાં નદીપ્રવાદ એમાંએ છે. શરીરો રાંધ્યું ન
રાંધ્યું કરી તેઓ હો છે. જગત અને ઇવન તેમને
મન પ્રભુને સરજ્યો કોણ છે. એ પ્રાણશુદ્ધિમાં માનવી
નથી; શરીરે ચોપમાં પ્રાણી નથી. આથી વધુ કાંઈ
પડના કુનિયા પર બીજ કાં દોષ થયે ?

સુરપાણ પદોચનાં પદોમાં આવતા, પુનવના 'ચોર-
પાણ', જાણિદોણો 'કાળચેરવ' કે પર સંકેશના 'દરજ

કાળ'ના પ્રતિયોગ આગત. ખરો સૌંદર્યનો ખિંદુ મમા
છે. એવધેએ ગામનું સંચિતનું સંગીત કોઈ કવિ ગા
થયે, ત્યાંનું અર્ધજીવીય સૌંદર્ય કોઈ ચિત્રકારની પીઠી
ઉપરી સો, — જીવારો કંમેરા ! તેનો પ્રાણ વિનાના
બાબા જેવી જ ઊભી સર્પ થયે. પુષ્પનું સૌંદર્ય મુંડી
ચકાવ, દેવનું સૌંદર્ય માણી ચકાવ પરંતુ સૃષ્ટિસૌંદર્ય તો
અભચારી રહેવાસનું દશે ! ન તે લુટાય કે સર્પ જતાય.

સુરપાણ પામે નર્મદાનો ધોધ છે. ધોધ તો નાનો
છે. નાદિક પામેનો ગોદાવરીનો ધોધ, કારવાર પામેનો
એરપાનો ધોધ કે અંધારા પામે પાતી પ્રયંઝ જળ-
ધાર જેવું અહીં ભવ્ય કશું નથી. ચક્કર આવે એટલી
ઉચ્ચ નથી; સંગીતનો ધોર આશાય નથી; — પણ
અહીં છે તેવું બીજે ક્યાંય નથી. વસોવાતી ઝાસમાં
તરતા નચતીન જેવાં એન નીર ઉપર, ઉછળતા પાણી
પેટે ઉછળતાં એ જળ ઉપર, પગ પામે આવી દૂદ-
ડીઓ ફરી જતાં એ પાણી ઉપર નચરે ચોરી તે
ચોરી. તમને ખમંડ્યાનું મન જ ન થાય. જાલકણે
ઉપર સૂર્યાના એન કિરણ પડી ચોપાનુપાના રંગમાં
વિખરાતા તેમાંથી ચોરબીજની જ્યોતિર્જ્વાલા બાંધાયા
મંદે છે. ચોડીચોડી શિક્ષાઓ ચોરીને આપતી, વન-
વગડાના અનોકે જશેને ઉખંડી રવરંદે નામની મેષ-
બાળા જેવી નર્મદા અહીં ખચક પચરી નીચે પડે છે,
પછરાય છે. તમને ઉમ જાની અદ્વારય કો છે તેની
પામે જગાય એમ ગણ્યું નથી કે તેને મનાવાય એમ
પણ નથી. તેના આશાય કોઈ માનવ ગવેયો ગામ
થયે એમ નથી. કેટલું અત્રિષ્ટિક ! કદિ કોઈ દાગ-
રાત્રિએ જાણુમાં જ અહીં એકાદ પટાઢ દાખાની
અમિરનાન કરતો દમે આવે તો અહીં પ્રજાનું વિશદ
દરેક થતું દશે.

તથા નદીનાં બહાંડાંચુરંગા:

ગમુરંગેવમિમુત્તા દર્શનં ।

તથા તથમી નારાચરીત

વિગર્ભત્ત્વદર્શનર્મિરંગમર્તી ॥ (ગોના: ૧૧-૨૮)

(જેમ નદીઓના અનોકે જળપ્રવાહો ગમુર નદી જ
દોડી જાય છે તેમ મનુષ્યસંકલ્પના આ નીર પુરંધો
— જગપોષ — નમારા નદી આવી પ્રદેશવિન મુખમાં
પ્રવેશ કરે છે.)

શ્રી અજળ પ્રદેશ ! આ પ્રદેશમાં નર્મદા અને

તાપી વચ્ચે પચ્ચીસ માઇલનું જ છેડું છે. વચ્ચે ધુમ્મસમાં વીટળાએલી સાનપુડા ને ચિંપાલી પર્વત માળાઓ છે. અહીંની ભૂમિમાં ખતીજ અને વનમાં વૃક્ષવદ્ધી છે. અકાંક, મૈત્રેનીજ અને શોષે-તો બીજા અનેક ખતીજ જડી આવે. સુરપાણુમાં રસેટના પત્થરનાં ૫૩ પર ૫૩ બાંસેલાં છે. મેષધનુષ્પનાં રંગ રંગના નર્મદાના નાના નાના પથરાઓનાં રંગ છે. અહીં પોપટ વસે છે. તેમના માળા પિખેરી બીજો આઠ. અને ને રેપીએ ધંચ્યાં વેચવા લાઇ જાય છે. આ બીજો વાધથી પણુ ફરે એવા નથી. વાધને મીણીઆ કોદરા ખવડાથી લાકડીયા જ ફરે કરે છે.

મોખડીના ધોધથી ચારવાંચ ગાઇલ દૂર સુરપાણુશ્વર (શક્તપાતેશ્વર) મહાદેવનું મંદિર છે. મંદિર જળરિત દશમાં છે. અહીં દર વર્ષે ચૈત્ર વદમાં મોટો મેળો ભરાય છે. દમ્મરો ભાંગિકો લારે અહીં આવવા દશે ને આ નિર્જન પ્રદેશને કોંસા-લલથી ભરી દેના દશે.

ધર્મને નામે કરાતી આત્મદત્તને આપણે પાપ નથી ગણતા. કાશીનું કરવન ક્યાં ગણીલું નથી? નર્મદાને મળતી દેવ નદીને આરે 'સિરવ-જપ' નામની ઉમી જ-આ છે. (મિરગાર પર્વત ઉપર પણ આ જ નામ-

નોઆવો જ બીપણુ કરાજ પત્થર છે.) લાંથી પગ્ગુ નાખી-આ જીવનના પાપમાંથી મુક્ત થવાય છે. એવી આત્મદત્તા કરનારની સદ્ગતિ થતી મનાય છે. એ તો ખરું જ છે કે એ આત્મદત્તા છે તો સૌંદર્યને બોળે. નર્મદાને કિનારે ડંગલિંગમે દેવમંદિર છે. કેટલાંક

વિદ્યાર્થી ફોટોગ્રાફરો તૈયાર રહે

આ પૂર્વની ત્રણે ફોટોગ્રાફીની હરીફાઇ અને અત્યાચ્છી એક-સામ્રી જ નહેરે કરી દર્શાવે છે, કે જેથી દરેક પ્રસંગ મઠિ તમે જીવ વિચાર ને ચેતનાપૂર્વક કામ કરી શકો; ને તેવારી મઠિ સારો વખત મળવાથી મનમાંનાં પરિણામ લાવી શકો.

૧ હી હરીફાઈ: આનું પરિણામ ફોટોગ્રાફીમાં નહેરે થશે તેમાં ફોટોગ્રાફીની વસ્તુ તરીકે 'વિદ્યાર્થીજીવનનું કોઈપણ દૃશ્ય' આપવાનું છે. વિદ્યાર્થીના રોજલથી માંડીને તે શાળાના મેદાન સુધી અનેક ચિત્રો મળવાનો સંભવ છે. એ વિશાળ ક્ષેત્ર માંથી તમને એકાદ આકર્ષક ને વિચારપ્રેરક ચિત્ર જરૂર મળશે. ચિત્ર મોક્ષવાની ઉલ્લેખી તરીકી ફેરુઆરીની રાખી છે. આ હરીફાઈ મોટા ફોટોગ્રાફો તે પહેલાં મળી જવા નેહ્યે.

૨ જી હરીફાઈનું ખરેખરું આવણુ એકમાં મરિદ થશે. વિષય: 'મામ્મ જીવનનું કોઈપણ ઉદાવહાર દૃશ્ય'. તમારી લાંબી દેકરોનેમાં દેશનું સાચુ સ્વરૂપ શોધવા અથવા શહેરની ધમ્મલથી ફેરળાને આરામ લેવા નાદિ બજો? ત્યાં તમને નદી કે તલાવડીને કાંઠે, કુત્રાકાંઠે કે ચોરા પાસે, દેવની દેરી આગળ, કામને પાસે કે કાપે, પગ્ગુ માળી અને નરનારીનાં અનેક ચિત્રો પાત્રો ને દરેકે મળી રહેશે. તમારી આંખ કેનાં ચિત્રો લઈ શકે છે તેની ખતરી કરી આપો આ હરીફાઈનાં ચિત્રો રૂમી ભુલાઇ પહેલાં મળી જવા નેહ્યે.

૩ જી હરીફાઈનું પરિણામ રીતળી એકમાં દેખા દેશે. વસ્તુ તરીકે 'મામ્મિમ'નું દૃશ્ય આપવાનું છે. પાણેમાં જનાવર સાથે મામ્મિમને કેનાં નાતો કેળવ્યે છે તેનાં મનોદાર ચિત્રો તમે તમાં વે લેતા હશે. પણ તેને અમર કરવાને તમારો કેમરો મોઢક જ તાર ધર્યો દશે. આ વખતે તમારી બધી આસોહન-શક્તિ વાપરી એકા વિરલ દૃશ્યનો ફોટોગ્રાફ પાડી મોકલો. આ હરીફાઈના ચિત્રો ૧૫મી સપ્ટેમ્બર પહેલાં તેથીને કુમાર કાપીલમમાં મળી જવા નેહ્યે. શરતો નીચે મુજબ: (૧) આદક-ગ્રીન આદક સો આંખાં બાજ લઇ શકો. (૨) ફોટો-ગ્રાફો માઉન્ટ કરેલા ન દોવા નેહ્યે અને ફોટોની પાછળ, પાડનારે પોતાનું પુરું નામલગ તથા ફોટોની વિષયનો ભૂમિની (૩) કોપીદારીઆ બાજનાદિ લખ શકે. (૪) ફોટોગ્રાફ પોસ્ટ-કાર્ડથી મોટો દોતો ન નેહ્યે. (૫) દીનામ ખેલવા ફોટોગ્રાફો પાછા મોકલશે નહિ. (૬) બાકીના ફોટોગ્રાફો પાછા મેળવવા

ઈન્ડિયન સાયે પોસ્ટલ મોકલવું.

પવિત્ર, આકર્ષક અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં ગો-રવલમાં રમરણુચિત્રો છે: જ્યાં ધોધાંકે તો કોઈ બિખારી આંખે માંગાપિતળનાં દમકડાં ગોફની નાણાં ઉમરાવાની દુકાન કાઢી હોય એવાં જ છે. ચાણોદ-માંની શેપશાળીની મૂર્તિ અને રામપુરા-પાસેની દશાવતારની મૂર્તિ સૌંદર્ય અને શિલ્પકળાની પ્ર-તિમા છે. માણોદની મૂર્તિ ચક્રપાણિના આ-રામાંથી તીકળેલી અને દશાવતારની મૂર્તિ ખેનર ખેડનાં કોઈ ખેડનાના દ-ળને અથડાએલી. કાળ-જુગી નર્મદાનાં પથરા-એલાં પટોમાં શાં પે જવાલીર મેનામાં લશે!

સૌંદર્યમાં પ્રભુનો સા-શાકાર હોય તો નર્મદા તે કરવે છે. તેના ધોધનું સ્પિલસંગીન ગૌરવ સ-મયે સાંભળનાં ત્રણે કુંજોની દિવ્ય ખંડીનું ખાત ચાપ છે.

આપાંવર્તની પુંવ-રશોક શનિના! તમે આ સૌંદર્ય અંદરથી દેનાં— નમોમિ દેવી નર્મદા!

સમસિંધુના સંસ્કારસમુદ્ધ દેશમાંથી સ્વાધીનતાનો સંખનાદ કરનાર રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલ નેહરુ

(અતુસંધાન પૃ. ૮૫૧)

પરંતુ એમનું પરિવર્તન સાચું તો થયું પંજાબના 'મારશલ લૉ'ના અમલથી. ૧૯૧૪-૧૯ના પૂરોપીય મહાયુદ્ધમાં અંગ્રેજોની ક્રમિકે રહી હિંદે પોતાની સંપત્તિ અને શરૂઆતને લગાડના ખર્ચમાં હોમમાં તેનો જાલો અંગ્રેજોએ મોટેમુ-અંશરૂદ જેવા સુધારાથી આપ્યો. દેશે આ હુકમનો છનકાર કરવાની હામ બીણી એટલે રોસેટ કાયદો અને મારશલ લૉની હિંદને બેટ મળી. જલિયાવાળાના બીપણ દંત્યાકાંથી સરકારે રાષ્ટ્ર-શરીર પર જે ધા કર્યો તેણે પ્રત્યેક દેશપ્રેમી દિલમાં હોળી પ્રગટાવી. પંડિતનું પ્રકૃતિથી શાંત ખંભીર ઉકળ્યું અને એમણે પંજાબ પ્રતિ પ્રયાણ માંડ્યા. ત્યાં એમણે મહાસભાએ મારશલ લૉના અત્યાચારોની તપાસ કરવા નિમેશી સમિતિના કાર્યમાં મદદચાહ્યને પડખે રહી ખડે પગે કામ કર્યું. ત્યાંના નિર્દોષ દેશપ્રેમીઓની કમકમાટીભરી કેશિવતા સાંભળી એણે નિશ્ચય કરી લીધો કે આ શાસનપ્રણાલિને કાં તો સુધારવી અથવા વધેચી. એ જ દરમ્યાન અયોધ્યા પ્રાંતમાં 'ટેન-સી લૉ' સામેની હીલચાલ જતગી. સંયુક્ત પ્રાંતના જમીનદારોના જીલમ નીચે રીખાતી ખેડૂત પ્રજાના રક્ષણ પાટે પંડિત માલવીયજીએ ૧૯૧૫માં કિસાન સંઘ (ખેડૂત સંઘ) સ્થાપ્યો હતો અને તેના આશ્રય નીચે ખેડૂતોના ટેટી ચુકવવા તથા મોંઘેદાર કરાવવા ગામડેગામડે પંચાયતો નીખી હતી. આ પંચાયતોનું ખેડૂતોમાં એટલું મર્ન હતું કે તેનો નિર્ણય તેઓ વંચ ગણતા. કોઇ તેની વિરુદ્ધ વર્તાયું સકતું નહિ. ભલા તાલુકદારોને પણ તે મુજબ વર્તવાની ફરજ પડતી. આ પંચાયતોએ ખેડૂતોના કલહ ઓછા કર્યાં ને અદાલતોમાં અંધકાર દેલાવ્યો. એ હીલચાલના મુખ્ય નેતાઓ હતા બાબા રામચંદ અને પંડિત ગૌરીસંકર મિશ્ર. ૧૯૧૮માં પંડિત જવાહર-લાલ 'તેમાં' સામેલ થયાં. અંગ ૧૨ એકમાત્ર પહેરણ પહેરી ટાઇ તડકાતી પરવા કર્યા વિના આ રાંઠવંશી સંરખા નળીરાએ ગામડે ગામડે ભટકી ખેડૂતોના શ્રેય માટે શ્રમભરે કામ કર્યું. ખેડૂતોના પીરસેલો કાયોપાંકો 'રોટ્તો' તે ખાતા અને તેપનાં સુખદુઃખના ભાગીદારની પેઠે રંજ ખેડતાં. યુક્ત પ્રાંતના કિસાનો જવાહર ૧૨ વારો જવા લાગ્યા.

રાયજરેડીની પંચાયતે ત્યાંના એક તાલુકદાર અને તેની પત્ની વચ્ચેના 'કલહનો' ચુકાદો સ્ત્રીની તરફેણમાં આપ્યો. પણ તાલુકદારે તે ન સ્વીકારતાં પંચની વિરુદ્ધ આ-પોલિસને ફરિયાદ કરી. આખા પ્રાંતમાં બેશબેર અફવા ઉડી કે બાબા રામચંદને સરકારે પકડ્યા છે. એ દેલાતાં વેત હનરો કોઇભણ ખેડૂતો 'રાયજરેડી' દોડી આવ્યા. પ્રસંગ કટોકટીનો હતો. નદીની એક બાજુ પચાસ હજાર કિસાનોનો સાગર ખગભગનો હતો. સામે કિનારે સરકારે આ 'મુરકેસી' સામે મોટાં મોટાં મિસિટરી ગોઠવ્યાં હતી. ટોળાંએ બાબા રામ-ચંદની અને સરપંચની માગણી કરી. સરકારે તેમને ઘેરાઇ જવાની—અને તેમ ન કરે તો ગોળીબાર કરવાની ધમકી આપી. મામલો ગંભીર બન્યો.

તારથી સમાચાર પામી પંડિત જવાહરલાલ તા-ગડોળ ત્યાં પહોંચ્યા. પણ પોલિસે તેમને પંથ સામે કિનારે જતાં અટકાવ્યા;—એ ધડાધપી કે તે જમી ટોળાંમાં ખગભળાટ મચાવેશે; લોકો અધીરા બન્યા. પોલિસે ગોળીબાર શરૂ કર્યો ને નિરાધાર રક્ષણ વિનાના ખેડૂતો ટપોટપ પડવા લાગ્યા. એ, એકએક ગોળી જવાહરને પોતાના હૃદય સોંસરી જતી લાગી. બાજે પણ એ જનાવ યાદ આવતાં તે કંપીઉટે છે. મેટલાં નિર્દોષ લોકો પોર્મો ગયા અને ધાયલ થયા. જવાહર-લાલે આદ્ર હૃદયે એ સોની સેંધાં કરો, અને ભરણ-ખોપણની બેગવાઈ કરી.

૧૯૨૦માં જવાહરલાલ પોતાનાં માતાબીમાર દંતાં તેમને લઇને પોનાનાં પત્ની સાથે મસૂરી દવાદેર માટે ગયેલા. ત્યાં જે 'હોટેલ સેલ્ડાય'માં તે ઉતર્યા હતા એ જ હોટેલમાં સુબેદ પરિષદ માટે આવેલા અર-ધાન પ્રતિનિધિ પણ ઉતરેલા. સરકારને શંકા પેડી કે જવાહર રખે એમને મળી કાંઈ કાવતરું રમે! સરકારે મનાઇ હુકમ કાઢ્યો કે તમારે અકધાન પ્રતિનિધિઓ સાથે મળવુંદળવું નહિ; અને તેમ નહિ કરો. એવી બાંહેધરી આપો. જવાહરે કહ્યું હું તેમને પિછાંનતો નથી. ત્યાં આવા વિચિત્ર બાંહેધરી કેમ આપું? થયું. ૨૪ કલાકમાં એમને મસૂરીથી હદપાર કરવામાં આવ્યા. ફરી એમણે સરકારને જણાવ્યું કે મારાં માતા બીમાર છે અને મારે મસૂરી આવવું જોઇશે. તમે મારી સમ-જોના હદપારીનો હુકમ ખેંચો નહિ, પણ હું તો

આવવાનો. સરકારને પાછળથી સદ્બુદ્ધિ સુઝી ને હુકમ પાછો ખેંચી લીધો. આ બધા પ્રસંગો એમનો હૃદય-પત્રો વધુ ને વધુ તીવ્ર કરતા જતા હતા.

એ જ વર્ષમાં પંચમકેસરી લાલજીના આધિપત્ય હેઠળ કલકત્તાની યાદગાર મદાસભા મળી અને એ મદાસભાએ ભારતના ઇન્દિરાસનું પાનું ઉઘાડ્યો. અસદકારનો કાર્યક્રમ ચોક્કસ થયો. જવાહરલાલે વધારાત છોડી અને એ કાર્યમાં ઝંખલાઈ. ત્યારથી આજસુધી પંડિત જવાહરલાલ કદરે અસદકારી રહ્યા છે. એમણે એ કાર્યક્રમની પૂર્તિ માટે નથી જોઈ રાત કે નથી જોયો દિવસ. તે પછી એમણે મદાસભાની સેવામાં પોતાનો ગાત્ર ગાળ્યો છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

વકીલાત છોડીને એમણે મુક્ત પ્રાંતની મદાસભા સંચિતિના પ્રમુખ તરીકે ત્રિવિધ બદ્ધિકારનું, ખાલી-પ્રચારનું, દારૂનિષેધનું, આમર્યાચનનું ને ટેરેટર પ્રતિક સંચિતિનાં ચાલુઓ નાખવાનું કાર્ય જોશબેર ઉગાડ્યું. સચારના પાચથી તે રાતના અગિયાર સુધી તે પહેરબની ખાંચો ચડાવીને અધિક્રમ જહેમન કરતા. બીજા થાણુ, આ જ અરસામાં પંડિત મોતીલાલજીએ અસદકારની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા માટે, શ્રેષ્ઠતાવનિને માટે ‘ઇન્ડિયે-કેન્ટ’ નામનું રાષ્ટ્રીય દૈનિક પત્ર શરૂ કર્યું. જવાહરલાલનો હાથ એમાં ન હોય તે તો કેમ અને? દેશદાસથી ધગી શહેલા એમના અંતરની જાગૃતિઓ એ પત્રો પાનેપાને આલેખાએલી આજે પણ જોઈ શકાય છે. સરકારને એ લખાણો ફિતુરી લાગે એમાં નવાઈ નહિ. તે આરોપસર એણે જવાહર પાસે મારી મેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ જવાહર મારી માગે? અંતે એમને તો કાંઈ ન કર્યું, પણ પંચના તર્કી રંગા આધરને એક વર્ષની સખ્ત મજુરીની કેદ દોડા.

અસદકારનો દર ચોખેર લાગ્યો હતો એવા આ અરસામાં પ્રિન્સ આર્થર વેલ્સ દિલ્લી મુલાકાતે આવ્યા. બદ્ધિકાર ચિંતા એમને માટે અસંતોષી દિલ્લીઓ પાસે બીજું રવાગત નહોતું. ટેરેટર દરનામે પડી અને જ્યાંજ્યાં પાટલીકુશારનાં પગલાં થયાં ત્યાંયાં રમસાન-બમિની શાંતિ દેખાઈ. સરકારે પણ આ લીલચાલને ફિતુરી અને ગેરકાયદેસર ઠરાવી બદ્ધિકાર સેવના સ્વયંસેવકો પર દરેક રચણે દમનનીનિ માંડી. જવાહરલાલે અસાધાગ્રામમાં પોતાના ચાળાજીવનના આ

મદાખ્યાનીના બદ્ધિકાર-સ્વામનની તૈયારીઓ કરી. મદાસભાના સ્વયંસેવક બનીને એમણે લાપણો અને પત્રિકાઓથી જોશબેર પ્રચારકાર્ય આરંભ્યું. ૧૯૨૧ની છટ્ટી ડિસેમ્બરે અસાધાગ્રામ પર સરકારનો ખોટી પંજો પડ્યો ને નેહરૂ કુટુંબમાંથી મોતીલાલ, જવાહરલાલ, મોદનલાલ ને રથામલાલને તથા બીજા નેતાઓ શ્રી પુર-પોત્તમદાસ ટંબ, ગૌરીશંકર મિશ્ર વગેરેને ગિરફતાર કર્યા.

સૌની સાથે જવાહરને છ માસની આસાન કેદ મળી. પિતાને ચિંતા થઈ કે લક્ષ્મીના બોળામાં ઉછરેલો મારો લાડકવાળો જોડનાં દુષ્પ કેમ ખમી શકશે? પણ પુત્રે તો શ્રીમંતાઈની સુવાળવ કે દલાલની રથારી દોષી હતી. સંપૂર્ણ આસાનીથી એણે જેલજીવન સીકારી લીધું. પરંતુ અરથી સખ્ત પુરી નહિ થઈ હોય ત્યાં તેમને છોડી મુકવામાં આવ્યા.

જવાહર આવ્યા ત્યાં સાબળયું કે ગાંધીજી પકડાયા છે. જવાહરલાલ સીધા અમદાવાદ આવ્યા અને મુકદ્દમો ચાલના સુધી ગાંધીજીની તલામણો લેવા અમદાવાદમાં રહ્યા. ગાંધીજી જેલમાં ગયા અને એમણે અસાધાગ્રામ જઈ પિદેશી માસના બદ્ધિકારનો કાર્યક્રમ આરંભ્યો. તેને સખ્ત અને અવદાર બતાવવા એમણે તરત (૧૯૨૨માં) અસાધાગ્રામમાં ‘વ્યાપારી મંડળ’ની રથાપના કરી. મંડળમાં સૌ વેપારીઓને ભેળવ્યા અને પરદેશી કાપડ બંધ કરવાના ચપથ લેવડાવ્યા. જે કાંઈ પરદેશી માલ મેંચાવે તેનો દંડ કરવાનું મંડળને દસ્તક સોંપાયું અને પરદેશી કાપડની વેપારી શરૂ કરી. વ્યાપારી મંડળનું કામ જોશબેર ચાલ્યું અને સરકાર જવાહરલાલ પર નિહરી. બે વ્યાપારીઓને ભય બતાવવાના અને અનિચ્છાએ કામ કરાવવાના ચુનાવ માટે એમને ૧૮ માસની સાખ્ત થઈ. પણ આ જ મામ બાદ બીજા રાજકારી દેહીઓ સાથે એમને ફરી છુટકારો થયો, અને ફરી પાછી મુક્ત પ્રાંતની મદાસભા સંચિતિ લાચળા લીધી.

પણ એમના જીવને કદિ જંપ ન વળે. ક્યાંયથી પણ દુષ્કનીની આવ સંબળાઈ કે પંડિતજી ખડે પગે પદોન આ જ છે. ઇ. સ. ૧૯૨૩ના ઉત્તરાર્ધમાં દિલ્લીની મદાસભા પુરી થઈ કે તરત નજા રાજ્યમાં અકાળી શીખો પર ટૂંકીચમ ચાલ્યો અને પંડિતજી પ્રે. કૃપાલાલ તથા શ્રી સંતાનમની સાથે એમની વડાઈ ધાપા. પરંતુ

પંડિતજીની કાજરી કોઇ રીતે સરકાર સદન કરી લે એમ નહોતું, એટલે જઇતું પહોંચતાં જ એમને રાજ્ય છોડી જવાનો હુકમ મળ્યો. જવાહરલાલે એ કાગળને ઢુંક મારી ઉરાડી દીધો અને શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. પોલિસે તરત પકડી હાથકડી પહેરાવી જેલમાં પુર્ણ અને હુકમનો અનાદર કરવા માટે જ માસની તથા કહેવાતા એક કાવતરામાં ભાગ લેવા માટે બીજા આદ માસની એમને સજા મળી. પરંતુ કોણ જાણે કેમ, સરકારની સજાઓ ભોગવવા એ સરળતા જ નથી. એમને તરતજ મુક્ત કરવામાં આવ્યા. પરંતુ આ વખતે જેલની ઢુંક મુદતમાં પણ એમની તળિયન જાગરી અને ટાઇફોઇડથી પીડાના લાગે વખત પથારીવસ રહ્યા.

ઇ. સ. ૧૯૨૩ની ટ્રેકિનાડાની મદાસભામાં તેઓ મુખ્યમંત્રી તરીકે ચુંટાયા અને ત્યારથી તે આજ મુખી તે દિદી મદાસભાના મુખ્ય મંત્રીના રથાને રથા છે. આ વરસે એ કર્મસચીવની પદવી છોડીને મદાસભાના સભાપતિ બને છે. એમણે જ વર્ષ કર્મસચીવ તરીકે કરેલા કાર્યોના સરવાળો કાઢી એની તૂટ પુરવા વિધિએ મદાસભાનું સુકાન એમને હાથ સોંપ્યું છે અને એમણે દેશને આશાકીને માર્ગે પ્રયાણ કરાવવાના કોણ દીધા છે એ છેલ્લાં જ વર્ષ દરમ્યાન તે પંડિત જવાહરલાલનો નીકીકી પરિચય કરી લીધો છે.

દિદના જીવાનોને Live Dangerously—ખડિયામાં ખાપણ લઇને—ભીપણ અગ્નિ જીવન જીવવાનો મંત્ર આપનાર જવાહરલાલના જીવનમાં એ સૂત્રનું પાલન એમનો હૃદયપલટો થયા પછી તે કોઈપણ પળે પ્રત્યક્ષ થાય છે. ઇ. સ. ૧૯૨૪માં, જ વર્ષના લાંબા ગાળા પછી હિંદુસ્તાનનો મહાન કુલમેળો ભરાયોનો હતો અને ત્રિવેણીસંગમનાં પુણ્ય મેળવવા લાગે ભાવિક યાત્રાળુઓ એકઠાં મળવાના હતા. ત્રિવેણીના સંગમ આગળ લંકાણ હોવાથી તે જગ્યામાં રેતી અને પત્થર નાખા તે ભવરહિત અને ઊંચરી બનાવવાની જરૂર હતી, જેથી યાત્રાળુઓ સરળતાથી નડાઇ શકે. પણ તેમ કરવા જતાં ખુબ પૈસા અને મહેનતની જરૂર પડે તેવું હતું, તેથી સરકારની કાર્યવાહક સમિતિએ ત્યાં આગળ કિનારા ઉપર આડા બંધ બાંધી જાત્રાળુઓને નડાવાની જ બંધી કરી! પં. મદનમોહન માલવીયજીએ આ બાબતમાં સરકાર સાથે ખુબ પત્ર-

વ્યવહાર કરી લેયો. પણ પરિણામ શૂન્ય આવ્યું. અંતે જવાહરલાલ ધાર્મિક પ્રેરણાથી નહિ પણ દેશ-બાંધવોના દક્ષ ઉપર મરાતી તરાપ જોઇને મદાસભાનું સ્વયંસેવક દળનું લઈને ત્યાં ધસી આવ્યા. માત્ર વીસજી તોડ લાવવા મથતા હતા તે દરમ્યાન તે આ નવજીવનોએ સત્યાગ્રહ આરંભવાનો નિર્ધાર લેલે કર્યો. કલકત્તાની મહેનત પછી જ્યારે માલવીયજીના પ્રપત્નનું કંઈ ફળ ન આવ્યું ત્યારે એક પળતા પણ વિલંબ સિવાય જવાહરલાલે હાથમાં રાષ્ટ્રીય ધ્વજ લઈને આડા ઉભા કરેલા બંધની દરકાર કર્યા વગર નદીમાં ઝંખલાવ્યું. પાછળ સ્વયંસેવકો અને તેમની પાછળ યાત્રાળુઓનાં ટોળાં! સરકારની ઘોડેસવાર પોલિસ અને પાપદળ તે આભાં જ બની ગયા! આપા સત્યાગ્રહ સામે સમાધાન ન કરે તો બીજું શું કરે? થોડા સમયમાં તે રેતી નાખીને જગ્યાને ઊંચરી બનાવી દેવામાં આવી. ધર્મપ્રેમી યાત્રાળુઓને ત્રિવેણી સ્નાન કરાવ્યાનું પુણ્ય બાંધી જવાહરલાલ અને તેના સ્વયંસેવકો પાછા વળ્યા!

૧૯૨૩માં જેલમાંથી છુટીને તેઓ શ્રી પુરપો-તમદાસ ટંકનની જગ્યાએ અક્ષાહાયાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ ચુંટાયા. અહીં તેમણે અનેક જીના કુધારા કાઢી નાખ્યા, ખાદી અને ચરખાને પ્રાધાન્ય આપ્યું અને ત્યાંની મદિલા વિદ્યાલયને સારી એવી મદદ આપી. ભાગ્યે જણેક વર્ષ તેમણે આ સેવા જાળવી રહી ત્યાં તે પત્નીના મંદવાડને કારણે તેમને યુરોપની સફર ઉપડતું પડ્યું.

ઇ. સ. ૧૯૨૬-૨૭નો ધણેબરો ભાગ એમણે જૂરેપજાં આપ્યો—વિરેલોએ એમના તથા એમનાં પત્નીના આરોગ્યને માટે; છતાં એમણે તે રાતદિવસ ત્યાં રટણ કર્યું છે ભારત-સ્વાતંત્ર્યનું જ! સિવદર્શીક અને ઇટાલિમાં તબિયત સુધાર્યા પછી ક્રાંતિ, હોલંડ, જર્મની, બેલ્જિયમ અને ઇંગ્લંડમાં જમણ કરવાની સાથેસાથ ભાપણે અને લેખો દ્વારા દિદના પ્રશ્નો યુરોપીય દેશોને પરિચય કરાવવામાં એમની લેખિની અને કંઠ વિરમ્યા નથી. આ સફરમાં તેમને દેશવટો ભોગવના દિદીએ વીરેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય, રાજ મહેન્દ્રપ્રતાપ, સ્વ. મોલવી બરકતુલ્લાહ, સ્વામીજી કે. વર્મા, ચંપકરામન પિલૈ વગેરેની મુલાકાતો થઇ.

૪. સ. ૧૯૨૭માં એમણે, જગતને પોતાના પરિવર્તન વડે ચક્રિત કરી રહેલા રશિયાની મુલાકાત લીધી. ત્યાં સોવિયેટ સરકારની સ્થાપનાના પ્રથમ દસકાની ઉત્તમ ઉજવણીમાં ભાગ લેવા નેહરુ પિનાપુત્રને આમંત્રણ હતું. એ મુલાકાતનું પરિણામ તે એમણે દિવને દેસની રાજ્યકાંતિનો પરિચય કરાવવા લખેલા 'સોવીયેટ રશિયા'ના નાનકડા ગ્રંથ.

યુરોપની તેમની આ સફર દરમ્યાન જીંજ પાણી એક અગત્યની કાર્પવાદીમાં એમણે સાથ પુર્યો. ૧૯૨૮ના ફેબ્રુઆરીમાં 'સામાન્યવાદ વિરોધી આંતર-રાષ્ટ્રીય મદાસભા' (International Congress against Imperialism)નું પહેલું અધિવેશન લરાચું. તેમાં દિલી મદાસભા તરફથી તે પ્રતિનિધિ સ્ટુટગાર દત્તા, આ મદાસભામાં જગતભરની પરતન અને કચગતી પ્રજાઓની પ્રતિનિધિઓએ ખુબ ભાગ લીધો હતો. જવાહરલાલનો કાર્પવાદક સમિતિમાં પણ દિરસો હતો અને એક બેઠકના તો તે પ્રમુખ પણ નીમ્મણેલા. એ મદાસભાની પાંચ નાનીનાનો બેઠકો કરાવાઈ હતી અને તેના પાંચ લુકાલુકા માનદ પ્રમુખો નીચે મુજબ સ્ટુટગાર દત્તા: (૧) જવાહરલાલ નેહરુ-દિલ્હી, (૨) એલ્બર્ટીન-જર્મની, (૩) રોમાં રોસા-ફ્રાંસ, (૪) થીમતી સનુ પાર્સે-ચીન, (૫) જ્યોર્જ હોન્સબરી-ઇંગ્લેન્ડ. આ ઉપરથી એમની આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિજ્ઞાનો ખ્યાલ આવશે. આવી એમણે દિવ અને પૂર્વના દેશોના દરેકા ખેડે ત્રિતાર રણુ કર્યો અને જ્યાં સુધી આઝાદી નહિ મળે ત્યાં સુધી એ દુઃખ નાશ પામવાનું નથી એ સ્પષ્ટ કરી દીધું.

દિવ-સ્વાતંત્ર્ય માટેની એમની ધગરા, દેશના રાજ-ક્રાય ખેલ સંબંધી એમના ચિચારો, ખદુ જ સ્પષ્ટ છે. યુરોપથી પાછા ફરેને નરન મદાસની મદાસભામાં એમણે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની પોષણ કરી અને કલકત્તામાં એમણે એ ખેલ સ્વીકારાવવા આકારા પાત્રાળ એક કર્યો. મદાસમાં એમને વિજય ન મળ્યો. કલકત્તામાં પણ મોર્લિસ દરિયે વિજય તો ન મળ્યો; પરંતુ નૈનિક વિજય તો એમણે જ હતો. પણ છેવટે લાહોર વખતે મદા-ત્માજ જેવા અસાધ્ય આઘાતોની ચિરિય પ્રજાની ન્યાયજિતિમાં મોટેથી ઘડા પડેનિજના સમેટ સ્વા-તંત્ર્યવાદે ઉઘાડી અને મદાત્માજનું આજે સ્વાતંત્ર્ય-

ચોરીમાં ચળેલું પરિવર્તન એ જ જવાહરલાલનો મદાન વિજય! કલકત્તામાં એમના મેચીપે દેશે જે ન સ્વી-કાર્યું તે આજે એમના નેતૃત્વ હેઠળ લાહોરમાં સ્વીકાર્યું!

આમ ફરેક રાજકીય ક્ષેત્રમાં પોતાનો ફાળો આપે જતા દત્તા તેની સાથેસાથ યુવકો તરફથી તેમની દરિય ખસી ને હતી. તેઓ સંપૂર્ણ પ્રાંતના યુવકોનો આત્મા સમ છે. અને દેશની સમાજવ્યંતરી યુવક પરિ-પદ, અખિલ બંગાળ વિદ્યાર્થી પરિપદ, પૂનાની મુંબાઈ મજાકા યુવક પરિપદ તથા રાજકોટની કાઠિયાવાડ યુવક પરિપદના પ્રમુખ તરીકે એમણે યુવકોના કલ્પ-ધાર તરીકે ખદુ પ્રાત્સાદન અને પ્રાણુ પુર્ણ છે. અ-સ્વાદાળાદના યુવકસેવના તો તેઓ પ્રતિજ્ઞા છે.

એક વખત સમીક્ષીની વિપુલતામાં આજોદતો આ લક્ષ્મીપુત્ર આજે સામાન્યમા સામાન્ય દિલી જનની માફક મદાદમાં રહે છે. દુક્ટી બેડી અને ખાદીના ખેડેલમાં સફળ થતા આ અગીરની અમીરી આજે તો એના દેશને દુલ્ખે દુખા એવા એવરમાં રહી છે. કામકારો અને ખેડુઓને માટે મરી રીટતો, જગતને દુલ્ખે દુલ્ખો આ મુઠીસર દાઢકાનો માણસ આજે સમજાવેને યોગ્ય સ્થાને ચિરામ્બો છે. દિલી રાજક-પતિ તરીકે ચિરામ્બેલા સૌ પ્રમુખોમાં મોખામેજી સિવાય જવાહરલાલ નાનામાં નાના પ્રમુખ છે. પરંતુ યૌવન એ એમની ઉજ્જવ નથી. એમની લાયકાત એમના લગીરય ત્યાગમાં, એમની અયાગ કાર્પશ્લિમાં રહી છે. અને રાજ્યો નિરપાર કેસો સાચો નીચળો છે એ તો લાહોરમાં પુરવાર દષ્ટિયુ છે. એમની રાજક-પતિ તરીકેની પતેદગીની અસર ઇંગ્લેન્ડ અને સારસ જવના પુરપરો પર પરી થઈ છે એ દર્શકન રીવાની જોતા જેવી સ્પષ્ટ છે.

લાહોરમાં જવાહરને પ્રમુખ તરીકે મળેલું માન તો અનુગમ દનું. રાજનમદાસનમ્બો અને બલજાજા અમરખેલા જેવી વાંચના કરે એવી અપ્રતિમ લોક-પ્રીતિએ જવાહરને વધાવ્યો. લાહોરની એની પધરા મળી વેજાનું સરપસ, કોઈ વિજ્ઞી સેનાની વિજય-વાયાનું ભાન કરાવતું: વજ પેડેનિજએ પોતાના પુરની કૃત્ય પુષ્પરશ્મિથી વધાવી એ દરમ અદ્યુત દનું-પોતાના ચારીવાસને પોતાનો માનિતો એ વારસો-સોજનાં એમના રિષમ્બે કાઠા સામણીઓ દષ્ટ દર્શ:

મદાસભાને પ્રમુખપદથી એમણે રાષ્ટ્રને ચોક્કસ માર્ગો-દર્શન કરાવ્યું છે. એમનું ભાષણ બહુ જ હૃદયસ્પર્શી અને તન્મયતાથી ઉત્તરારું હતું. મોંઘીછના સજ્જદોમાં કદીએ તો 'એ હુંકા, મુદ્દાસર ને જોરદાર ભાષણમાં એમણે પોતાના ઉમ્મ વિચારો સામ્ય જ્ઞાપામાં ઉતાર્યાં દેનાં. પોતાના વિચારો ઉમ્મ હોવા છતાં દેશે થું દરવું જોઈએ એ સંપૂર્ણ તટસ્થપણે ગતાવવાની એમનામાં શક્તિ છે તે એ જાણી આપે છે.' ભાષણને અને 'સરકાર સામે ખુલ્લું કાવતરું' નવેરે હઝીને 'સા દેશ-બાંધવોને તેમા સાથે પુરાવવા માટે નોનશી 'ઈન્કિલાલ ઝિન્દાગી' - Long Live Revolution - અમર રહો કાન્તિની એમણે ઘોષણા કરી. પણ એ કાવતરા અને કાન્તિમાં દિસાવાદીઓનાં નદિ પણ સંચમાં અંસદકારીઓનાં પર જોઈએ એ એમણે જણાવી દીધું.

મદાસભાને મોખરે આજે એક 'યુવક' વિરોધ છે તે વેળા પોતાના એ પ્રતિનિધિને માટે દિંદના યુવકોએ ગરવા બનવાનું મેલે છે; પરંતુ સાથે જ એમના પર એટલી જવાબદારી ઉભી છે કે વર્ષને આખરે મદાસભાએ નક્કી કરેલ ધ્યેયને પહોંચવાના કાર્યક્રમ માટે એ પ્રમુખ જ્યારે પોતાના નેતૃત્વ હેઠળ આવવાની દાકલ દે ત્યારે ચૂકું ઘણું સૌ એનો સાથ પુરે.

આપણે છત્તીએ કે મદાસભાના વચનો જોમ જવાબદારતા પરા પાડતા આવ્યા છે તેમ પાડે કે 'તે રક્ષક સમ સ્વચ્છ છે. તેના સત્યમાં કોઈને સંદેહ પણ શંકાનું મ્યાન નથી. તે સુખદ છે. દિંદ તેના દાથમાં સદીસલામત છે. . . . પ્રજુનો આશીર્વાદ તેમના પર ઉતરે અને એમના અમર દરમ્યાન દેસ પોતાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરે.' (સંક્ષિપ્ત)

લેખકો તથા પ્રકાશક સંસ્થાઓને વિનંતિ

સને ૧૯૮૬ના નવમ્બરની ત્રીજી દિસેમ્બર સુધીના આખા વરસનાં યુજ્જાતી પુસ્તકોની વાર્ષિક સમાલોચના કરવાનું કામ સુજરાત સાહિત્ય સમાજ તરફથી મને સોંપાયું છે. તો સર્વ લેખકો ને પ્રકાશનસંસ્થાઓ પોતાનાં પુસ્તકો અને મોઝકી માં કામ સારખ કરી આપશે તો સર્વનો આભારી યજ્ઞ માંદલપુરઃ અમરવાદ રામનારાયણ વિ. પાઠક

પંજાબ યુનિવર્સિટીના પદવીશન સમારંભ વખતે એન્ડ્રુ-એટાએ 'કાન્તિ દીર્ઘાયુ હો' એવી ઘોષણા કરી. પંજાબના યુવકોનાં માનસ જાણવાને આ પ્રસંગ પુરતો છે.

કોલેજની હડતાળ

(અનુસંધાન, પૃ. ૧૩૫)

તે વખતે તો સુરેન જાણુએ દાકરને જોડાવી દપકા આપો. દાકર માથું ખજવાળતો જોડાવો, 'જાણુજ રસોડામાં વંસ બહુ ઘણ ગયા છે. માંજેલાં વસાવમાં જનાં જાના મુરી જનમ છે તે કેમે કયાં નથી નીકળતા. જાણુજ, વંસ જાણુ ત્રાસ આપે છે. આજે જ કોણ જાણુ કેમ બુઝથી આંધણ મુકાઈ ગયું તે પહેલાં વંસને નમાડવાનું યાદ ન રહ્યું.

ભાત સિવાય બીજું કાંઈ ખરાનું બંગાળી માટે હોય નદિ એટલે ફરીથી ભાત જોરાવો. મોડી રાતે વિદ્યાર્થીઓ જમવા પામ્યા.

પણ બીજે દિવસે ભાત કાચો રહી ગયો! દાકરે દલીલ કરી કે 'જાણુજ વાંદાને નમાડનાં આજે બહુ મોંઘું ઘણું ગયું એટલે ઉતાવળમાં ભાત કાચો રહી ગયો!'

આની દલીલ સુરેન જાણુને તો થું પડેલું દાકરના જાખને પણ ગમે ઉતરે નદિ. દમેશાં કાંઈ ત્રણસો વિ-વ્રાથીનો ભાત જાણુએ વખન જોરાવ! જોજન-વ્યવસ્થા સરકારને દાથ દતી એટલે એવા જેવડા ખર્ચનો દિસાવ્ય કયાં માંડવો! મોડીખાના-રજિસ્ટરમાં ત્રણસો પાંસદ દિવસને જાહેર ત્રણસો ડાસદ દિવસનું કાંત્રમ પણ જાણુને નદિ કે એટલા જોખા તે દિવસે કાદવા એમ લખાય! પરિણામે વિદ્યાર્થીઓ તે દિવસે અરજા બુઝ્યા ઉંધ્યા.

સુરેન જાણુનું દરેક વૈચિત્ર્ય સદન કરી લેવાય પણ ખાલી પેટ તો ગમે તેવા ગાથા માણુએ પણ જે ધરી થીડી શકે છે. વિદ્યાર્થીઓ એમ ને એમ પ્રિન્સિપાલને બંગલે પહોંચ્યા. પ્રિન્સિપાલે સવારે નપામ કરી બહુ રીક કરી અપવા દિસાસો આપ્યો.

પ્રોફેસર ફિંગ બંગાળી વિદ્યાર્થીઓમાં બહુ જ રસ લેતા. તેમની મઝમેને એક પગે જોડ દતી. તે હૃદયની બહુ પ્રેમાળ દતી, એટલે આ દંપતી તરફથી વિદ્યાર્થીઓને મોઝો આવકાર દમેશાં મળતો. રસ્તામાં, કોઈ પણ વિદ્યાર્થી મળે તો પાંચ મિનિટ આડીઅવળી પાન કયાં વિના તેઓ રહેતાં જ નદિ. બેપાંચ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ એમને આશ્રયે નબી જતા. આથી બીજે દિવસે પ્રિન્સિપાલે પ્રોફેસર ફિંગને આ વાત કરી.

તેમણે થોડા દિવસ વિદ્યાર્થીઓ સાથે એસીને જમવાનું કહ્યું હતું અને ઠાકુને ઠપકા આપી દેડ ક્યો. પ્રોફેસર કિંગ સાથે એસીને જમે તોતો વિદ્યાર્થીઓ કાચા ને કાચા ચોખા આનંદથી કકડાવી ગય, વિદ્યાર્થીઓને તો બહુ જ ઉમંગ આવી ગયો. ઠાકુર પણ સમજ્યા દતો એટલે રસોઈમાં કાળજી રહેતી હતી. ઉત્સવ સમિતિમાં પ્રોફેસર કિંગને બેળગ્યા એટલે સુરેન બાણુ બહુધા ચુપ જ રહેતા.

ઉત્સવના દિવસો આવી પહોંચ્યા. સૌ ખુબ દબ્યા મળ્યા અને રમ્યા. સ્ટ્રોપીયન પ્રોફેસર પોતાની મડમેને લઈને ખુબ નાચ્યા અને પ્રિન્સિપાલ પણ પોતે બરાબર રસ લે-છે એવું બતાવવા દરેક ક્રમને અને તાળીઓ પાડવાનું ચુક્યો નહિ.

પરંતુ પ્રો. કિંગ કાંઈ દમેશાં દોરડેશમાં જતી શકે એમ હતું નહિ. ઉત્સવો પુરા થયા એટલે પ્રો. કિંગ પોતાને બંગલે જઈ જમવા લાગ્યા. વૈકેશન પડવાને દજી એક માસની વાર હતી અને બોજનસાળાની વ્યવસ્થા થોડા દિવસથી સુધરવા લાગી હતી. તો પણ ઠાકુર એનો એ ગંજેરી રહ્યો અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એના એ સુરેન બાણુ ફોજદાર રહ્યા.

વળી પાછી રસોઈ ગમડવા લાગી. પ્રિન્સિપાલે વસ્તુસ્થિતિ સમજવામાં બે વખત શ્રુત કરી. તેને પહેલી વખત સુની ગ્રાહને મુક્યા પછી બધું જ સુધરી ગયું છે એમ લાગેલું. બીજી વખત ઉત્સવમાં જોએલા ઉત્સાહ ઉપરથી માની લીધું કે કિંગ સાહેબે બધું ઠીકઠાક કરી લીધું છે. પરંતુ એ બંને ફેરફારથી તો ઉલટો પ્રત્યાઘાત થયો હતો અને વિદ્યાર્થીઓને પોતાના અસંતોષનું પાકું ભાન થઈ ચુક્યું હતું.

વિદ્યાર્થીઓ એકવાર બેગા થઈને પ્રિન્સિપાલ પાસે જઈ આવ્યા. એ સાહેબને તો આશ્ચર્ય થયું કે રસોઈ સંબંધે બળ્લે વખત વ્યવસ્થા સુધારવા ગોઠવણ કરી છે છતાં વારંવાર વિદ્યાર્થીઓ આમ ફરિયાદ લઈને આવે છે જ શા માટે? એમને આ વાત જ ગમી નહિ. એટલે બપોં ચડતી વિદ્યાર્થીઓની હીંચચાડથી પોતાને કંટાળો આવ્યો છે એમ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પોતાની પાસે આમ વિદ્યાર્થીઓ સીંધા ચાટ્યા આવે એ એમને ધોરણ બદલતી વાત લાગી અને સુરેન બાણુની મારફત અરજી મોકલવાનું કહી પોતે મોટરમાં

બેસી કમળ તરફ બીલિયર્ડ રમવા રવાના થઈ ગયા.

પ્રિન્સિપાલ પાસેથી નીકળી વિદ્યાર્થીઓ કિંગ સાહેબ પાસે આવ્યા. તેમણે સદાનુમતિ દર્શાવી, પરંતુ પ્રિન્સિપાલના હુકમ વિના તેઓ વચ્ચે પડી શકે નહિ એ સ્પષ્ટ હતું.

બહુજ રસોઈ બાઈબાઈને વિદ્યાર્થીઓ તારી ગયા હતા. લખલખ દમેશાં સુરેન બાણુ પાસે ફરિયાદ જતી હતી તેથી તેમનું માથું તો ફરી જ ગયું હતું. એવે વખતે ફરીથી પાછા વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે ગયા. તેમણે વિદ્યાર્થીઓને ઘણાં કડવાં પચન સંજનાઓ. વિદ્યાર્થી અવરથામાં છલને આટલા સ્વાદ ન જોઈએ એ વિષે લાંબું એવું લાપણું કર્યું. વિદ્યાર્થીઓએ વારંવાર બળ્લાં છતાં આજ ફરી એકવાર સમજી લીધું કે દવે સુરેન બાણુ પાસેથી લાભની આશા રાખવા એવું નથી. તે જ રાત્રે સૌએ નિશ્ચય કરી લીધો કે આવતી કાલે કોઈએ કોલેજને રસોડે જમવું નહિ.

સુવારમાં તો વાતાવરણ એકદમ બદલાઈ ચુક્યું. શીશને બડલે કોઈકોઈ વખત પુરી ને શાક મળતાં તેમ આજે થયું પુરી જ થઈ હતી. સૌને શીશ કરતા એ વધારે ઠીક પડતી, પથુ આજે તો કોઈએ રસોડા તરફ નજર સરખી શે ન કરી. ઠાકુર પુરીના દગલા પાસે રાંદ જોતો બેસી રહ્યો અને સૌ કોલેજ તરફ રવાના થઈ ગયા.

ઠાકુર સુરેન બાણુ પાસે જઈ આવ્યો. સુરેન બાણુએ જાણે સુધી શુ થાય છે તે જોવા માટે રાંદ જોઈ. પણ જાણેના બોજનનો ઘંટ થતાં પથુ કોઈ જમવા નીકળ્યા નહિ. સવારમાં પુરી ને શાક એમ ને એમ ખડ્યાં હતાં. જાણેના ભાત એમ ને એમ પડી રહેતાં વિહો સ્પષ્ટ હતાં, એટલે સુરેન બાણુએ એકાદ બે વિદ્યાર્થીઓને બોલાવી વાતચિત કરી સમજાવવાના મિત્યા પ્રયત્ન કરી જોયો. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને આજનું જ દુઃખ ન હતું. લાંબા વખત સુધી સદન કોરેલા દુઃખનું આજે આ પરિણામ આવ્યું હતું, તેથી સુરેન બાણુના બે થડી ઉપરઉપરથી બોલાએલા મીઠા રાખેથી કોઈ ફોસલાય તેમ હતું જ નહિ.

ખુબ કોઈથી સદન ચર્ચ શકતી જ નથી. રાત્રી આનમાં સુખ લીધેથી બે પુધવાટ ઉત્પન્ન કરે છે.

પછી એ ધુધવાટ ઘોડાએક અરપટ અને અનિયમિત તીખાં વચનોમાં બદલાય છે અને અંતે જ્યારે ભુખનો ઉપાય નહારે પડતો નથી ત્યારે માણસ પોતાના સ્વભાવ ઉપરનો અંકુશ ગુમાવી બેસે છે. સવારના નાસ્તા વિના જ્યોર સુધી તો ચાલ્યું, પરંતુ જ્યોરનાં ભોજન વિના રાત સુધી ચાલે એ અસંભવિત હતું.

રાત્રે સુરેન બાણુ દાઝરી લેવા નીચે ઉતર્યા. સુરેન બાણુના નિવાસને કાચની બારીઓ હતી અને એક બારી બરાબર દાઝરની પાસે જ હતી. એટલે રાત્રે જ્યારે જ્યારે સુરેન બાણુ દાઝર પરથી ઉતરી નીચે આવવા નીકળતા ત્યારે તેમનો પડછાયો વિદ્યાર્થીઓને હોરટેલમાંથી રપટ દેખાતો. એ તાલકા માયાની કાળી છાયા છપી પેશી બાણુના દીવાના તેજ વડે જ્વળતા ગોળાની જેમ કાચ ઉપર પડતી અને ધીરેધીરે નીચે ઉતરી જતી દેખાતી.

સુરેન બાણુની આવી આકૃતિ નીચે ઉતરતી દેખાઇ એટલે સેડસાઇટ પાંચસાત છોકરાઓ ચિત્તજની બસીના તાર તરફ દોડ્યા. એક જણે મેઇન સ્વિચ બંધ કરી અને બીજાઓએ તાર કાપી નાખ્યા. ચારે તરફ અંધકાર છવાઇ રહ્યો.

પછી તો સીસોરીઓ, ક્રીકાહૂક અને ચિત્રવિચિત્ર અવાજો થવા લાગ્યા. સુરેન બાણુએ નીચે ઉતરી દરવાનને મીથુબની અગર ફાનસ લાવવા હુકમ કર્યો અને દરવાન ફાનસ લઇ આવ્યો.

દરેક બ્લોકની દાઝરી લેવાઇ. ચાર જણ ચેર-દાઝર જણાયા. ખરી રીતે તેઓ તોડેલા તારની પ્રાસેથી ફર ખસી જઇ શક્યા નહિ, કેમકે સુરેન બાણુ બરાબર તેમની સામેના ભાગમાં ઉભા હતા! 'એ ચારે વિદ્યાર્થીઓને કોલેજમાંથી રિટરકેટ-૨૬ કરવાનો હુકમ સવારમાં પહેલો બદાર પડી ચુક્યો.

હોરટેલમાં ગરબડ વધી પડી હતી. વિદ્યાર્થીઓ એકદમ આકળા બની જઇ હોરટેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઉપર ખીજાઇ ગયા હતા. સુરેન બાણુએ પ્રિન્સિપાલને ખબર આપ્યા કે વિદ્યાર્થીઓ જમવા આવ્યા નથી. તેમણે પ્રો. કિંગને એક વાર મોકલી જોયા પણ હવે વાંત બહુ આગળ વધી ગઇ હતી. જ્યોર પછીનું કોલેજનું કામ સર થવાનો સમય નજીક આપ્યો હતો. કોલેજનો ઘંટ વાગી ગયો હતો, છતાં

કોઇ વિદ્યાર્થી કોલેજમાં જવા બદાર નીકળ્યો નહિ.

અમે ચાર વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાં કમ્પ્લી તરીકે ઓળખાતા. અમને કોલેજની ભોજન વ્યવસ્થા સાથે કાંઇ જ સંબંધ ન હતો. કાયદેસર તો અમારે કોલેજને રસોડે જમવું જ જોઇએ, પરંતુ અમને બંગાળી રસોડા શવે તેમ ન હતું, કેમકે તેઓ માંસમગ્ધી ખાપને અમે શાકાહારી હતા. એટલે અમારે અમારી જમવાની જુદી વ્યવસ્થા કરવાની રજા મેળવવા માટે કેંદ્ર બંગાળી સરકાર સુધી લખવું પડેલું અને ખાસ દાખલા તરીકે અમારી બાબતમાં આટલી પરવાનગી મળેલી.

હવે તો હોરટેલની—એટલે કે કોલેજની બંગાળી વિભાગની—હડતાલ શરૂ થઇ ચુકી હતી. અમારે આ વખતે બંગાળીઓની સાથે જ હોરટેલમાં રહેવાનું હતું, એટલે બંગાળીઓએ અમને આ હડતાલમાં જોડાવા આમ્રદ કર્યો. અમારી રિયલિટી કંઇક કફેડી હતી. અમારે પોતાને તો ખાસ કાંઇ ફરિયાદ ન હતી, અને છતાં આ હડતાલમાં ન જોડાઇએ તો બંગાળીઓની સાથે રહેવું ભારે થઈ પડે એવું હતું; તેથી અમે પહેલે દિવસે તો ગુપચુપ અમારી રૂમમાં જ બેસી રહ્યા.

જ્યોર પછી, ગિરીશ મોહાઇ પુરી વગેરે હોરટેલમાં બેચવા આવેલા. કીબો સ્થાપનમંડળ લાવેલા. આજે એ બંનેના ટોપલા ઉપર હલ્લો થયો અને પાંચ મિનિટમાં તો બંનેના ટોપલા વેચાઇ ગયા.

કોલેજમાં બંગાળીઓ ન આવ્યા તેથી ખીજા ધૂરોખીઅન વિદ્યાર્થીઓના વર્ગ પણ ચાલ્યા નહિ. પ્રિન્સિપાલે નોટીસ કાઢી કે સાંજના જેમને કોલેજને રસોડે જમવું હોય તેમણે ચાર વાગ્યા પહેલાં હોરટેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ખબર આપવા. ભોજન સંબંધી જે કાંઇ ફરિયાદ હોય તે લેખિત રજુ કરવી અને એનો નિર્ણય તરત કરવામાં આવશે. પણ વિદ્યાર્થીઓએ સમજ લેવું જોઇએ કે ધોરણ અને વ્યવસ્થા બદારની કાંઇ પણ હીલચાલને કોલેજમાં સ્થાન રહેશે નહિ.

એ નોટીસ સાંચી વાંચી અને જાણી, પરંતુ એના અમરની કશી આશા રાખવી વ્યર્થ હતી. લગભગ આખું સત્ર કોલેજના અમલદારોએ કાંઇ પણ ફેરફાર કરી જનારવવાની તરદી લીધી ન હતી. એટલું જ નહિ પણ ચાર જણને ગેરદાઝર ગણી કોલેજમાંથી રદ

ક્યાં દતા એ વાત તો સૈને અસલ થઈ પડી હતી.

હૉસ્ટેલના કાયદાનો ભંગ ધીરેધીરે શરૂ થઈ ગયો હતો. સુરેન બાથુને કોઈ પુછતું નહિ. સૌ પોતા-પોતાની ખાવાની વ્યવસ્થા કાર્યકર્તાઓને બદલવાની કરવા લાગ્યા હતા. દિવસ અને રાત હૉસ્ટેલમાં ગરજ મચી રહેતી હતી. કોઈ સ્વછંદે ગાતા ફરતા હતા, કોઈ છુમે ભારતા હતા, કોઈ નાનામોટા અવાજ ક્યાં કરતા હતા. સુરેન બાથુએ પહેલો દિવસ તો જેમતેમ હૉસ્ટેલમાં કાઢ્યો, પરંતુ જીજ્ઞે દિવસે તેઓ સાંથી સદકુટુંબ વહેણ નીકળી ગયા!

જીજ્ઞે દિવસે સ્વચ્છંદ વધી ગયો. રસોડું બંધ થયું હતું. કાયદા પ્રમાણે કોલેજ વહેલી બંધ થઈ શકે નહિ અને છતાં કોલેજનું કોઈ પણ કામ ચાલતું ન હતું! અમે સવારમાં કુગલી કિનારે નહાવા ગયા ત્યારે પ્રિન્સિપાલ 'કૉમન રૂમ મિટિંગ' બરીને બેઠા હતા. અમને જોઈને તે કૉમન રૂમમાંથી બહાર આવ્યા. અમને બધી દૃષ્ટિકત પુછી જોઈ તથા અમે કોલેજના કોમ ન આવ્યા તે સંબંધી ખુલાસો માગ્યો. અમે અમારી સ્થિતિ તેમને સમજાવી.

એનો અર્થ કૉમન રૂમમાં એમણે એવો કચો કે અમને હૉસ્ટેલમાં અમારી હમ્દા દિશ્વ રાશી રાખવામાં આવ્યા છે અને અમારે બંગાળીઓથી ડીને બરાઈ રહેવું પડ્યું છે. યુરોપીયન પ્રિંસિપાલે અમારી દવા ખાધી અને અમને કાંઈ મદદની જરૂર હોય તો તે આપવી જોઈએ એવી તેમણે દરખાસ્ત પણ મુકી.

હૉસ્ટેલની શુભાશુભનો અર્થ વિદ્યાર્થીઓ તોફાને ચડ્યા છે એવો યથો. વસ્તુતઃ હૉસ્ટેલમાં એવું તોફાન થયું ન હતું કે જેનાથી કંઈ પણ ગુન્હાન થયું હોય; પણ છતાં પ્રિન્સિપાલે સરકારમાં રીપોર્ટ લખી મોકલ્યો કે દંડનામમાંથી કુલ્લક થયાનો ભય રહે છે!

દંડનામનો નોંધે દિવસ ખુબ તોફાન અને મુનાબોને બિન સામાન્ય એવી અસંતોષમાં ગયો. તોફાને નવું સ્વરૂપ તો અવરધ પડ્યું હતું. ગિરીશની મીઠાઈ વગર જેસે અસાસ થઈ હતી; કિબોના ચલ્લામમરાનો ટોપલો પણ ખાલી થઈને વિદ્યાર્થીઓની ઠોકરે ચડી દવામાં ઊંચો હતો.

રીતસરના બોઝન વિના કદિ તૃપ્તિ થતી નથી. અને તેમાં ૫ આપા અસંતોષને આરે પ્રસંગે કાર્યુ-

કોઈ ખાઈ લેવામાં વિદ્યાર્થીઓ સારાસારનો વિવેક ભૂલી નથી તો નવાઈ નહોતી મીઠાઈ અને ચલ્લામમરા ખાઈ જવામાં ગિરીશ અને કિબોને પૈસા નથી આપવા એવું તો લાગે જ કોઈના મનમાં આવ્યું હશે; તોપણ એ બંને જણ સુદાયા એવી મતના ખજાર સર્વવ દેવાઈ ગયા હતા અને એ દૃષ્ટિકત કોઈકોઈ ઝાપામાં પણ છપાઈ.

સરકારમાંથી જવાબ આવી ગયો હતો. જવાબની રાત બંને પહેા આતુરતાથી જોવાઈ રહી હતી. વિદ્યાર્થીઓની આવી હીલચાલ સામે સરકારે પોતાનો રોષ તબેર કર્યો હતો. જોકે વિદ્યાર્થીઓએ તો એવી આશા પોતેવી કે આપણું દુઃખ સરકાર જરૂર મટાડશે અને લાંબા વખતથી ચાલતા આપતા ઝગડાને નિકાલ આવી જશે. પણ જ્યાં રીપોર્ટ કરનાર પ્રિન્સિપાલ હોય ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની દલીલ રજૂ કરનાર કોણ!

પહેલી નોટીસ પ્રિન્સિપાલે બહાર પાડી તેમાં દંડ-તાલ બંધ કરી સૌએ કોલેજનું કામ નિયમિત ચાલુ કરવા માટે દાવજી આપવી અને પછી જે કાંઈ ફરિયાદ કરવાની હોય તે પોતાના તરફથી એક કમિટી નીમી તેમની મારફત રજૂ કરવી એવું જણાવ્યું.

વિદ્યાર્થીઓને પહેલી સંત રૂએ તેમ ન હતું, કેમકે એક વાર દડાવાળા તુડી એટલે પછી એટલા જ ઉત્સાહથી યજ્ઞ આગળ ચડાવવામાં જોખમ હતું.

કોઈએ આ નોટીસની દરકાર કરી નહિ, અને વિદ્યાર્થીઓએ સરકાર તરફથી મદદ મળવાની આશા છોડી એટલે તેમનો ધુધવાટ એટલો બધો વધી ગયો કે તેમને તોફાન કરવાનું જ સૂઝ્યું.

હૉસ્ટેલના જારી ખાટા રાતદિવસ વડાલાલ ભટ્ટનાં હતાં. કેટલીએક ખારીઓના કામ તુડી પડવાના અવાજ વખતોવખત સંભળાતા હતા. હૉસ્ટેલમાંથી બહાર નીકળી કુગલી કિનારે વિદ્યાર્થીઓનું મોટું મેડળ એકઠું થઈને શુભખરાડ પાડતું હતું. દંડનામને બંને કોઈકોઈ કાન્પરસિક બંગાળી વિદ્યાર્થીઓએ કાપ્યો રચી કાઢ્યાં હતાં તે શવાનાં હતાં.

કોલેજ પાસેથી નીકળનારને આ સર્વ દરજો બીવણ લાગે એવાં હતાં. અંદરઅંદર પણ કાણ વિના સ્વચ્છંદ વ્યાખ્યા દતો, એટલે વચ્ચેવચ્ચે કવચિત વિદ્યાર્થીઓ

હૈં કરતા પશુ દેખાતા હતા. જોકે એવા અંદરઅંદરના છુટાછવાયા નાનાનાના કલહો મચતા હતા છતાં બહારથી હડતાલ ચાલુ રાખવાનું લક્ષ્યબિંદુ કોઇ સુકયા ન હતા.

બપોર સુધી પહેલી નોટીસનું કાંઈ પરિણામ ન આવ્યું એટલે પ્રિન્સિપાલે છેવટનો નિર્ણય બહાર પાડ્યા કે કૉલેજની હદ છોડીને હડતાળીઆઓએ સૌસૌને ઘેર ચાલ્યા જવું. ઘેર જવાની તો મૌની મરજી હતી છતાં માત્ર આવા હુકમનો અનાદર કરવા ખાતર કોઇ હોસ્ટેલ છોડવાની હીલચાલ કરતું દેખાયું નહિ.

પ્રિન્સિપાલ આ અનાદરથી ખરેખરા મુઝાબ ગયા. એમણે ટેલિફોન કરી, જરૂર પડે તો હોસ્ટેલ ખાલી કરાવવા માટે મિલિટરીની ટુકડી બોલાવવાની તૈયારી રાખી અને એક છેલ્લી નોટીસ (આફિસેટમ-આખરીન નામું)—બહાર પાડી કે આવતી કાલે સવારે જો કોઇ વિદ્યાર્થી હોસ્ટેલમાં રહેલો માલુમ પડશે તેને મિલિટરીની મદદ વડે બહાર કાઢવામાં આવશે.

આ નોટીસ છેક સાંજના બહાર પડી. હવે વિદ્યાર્થીઓએ સમજી લીધું કે માત્ર ત્રણસો છોકરાઓ કાંઈ હથિયારબંધ મિલિટરી ટુકડીની સામે ટકી શકે જ નહિ. એટલે ટૂંકો પેક થવા લાગી અને ગિસ્તરા બંધાવા લાગ્યા. કેટલાએક રાત્રે ને રાત્રે રવાના થઇ ગયા અને છેક મોટી રાત સુધી આ હોસ્ટેલ છોડવાની ધમાલ ચાલી. સવારના જો આદેસ જણ્યુ બાકી રવાા હતા તેમણે પશુ કૂચ કરી અને નવ વાગે તો જ્યારે પ્રિન્સિપાલ પોતાની મોટરમાંથી મિલિટરી ઓફિસર સાથે હોસ્ટેલના ચોક વચ્ચે ઉતર્યો ત્યારે માત્ર એમ ચાર 'કચ્છી' તેમને ગ્રુડ મોર્નિંગ કરવા નીચે આવ્યા. કાપડેસર તો અમારે પશુ હોસ્ટેલ છોડવી જોઇતી હતી, પણ અમને જોતાં જ પ્રિન્સિપાલે હડતાળીઆઓની વ્યાખ્યામાંથી અમને બાદ કર્યા અને 'હવે કોઇ રહ્યું છે કે?' એમ અમને પુછ્યું.

અમે પશુ તે રાત્રે ઘર તરફ આવવા નીકળી ગયા.

વેકેશન ત્રણ માસ ચાલ્યું. કૉલેજ ઉપડવા અગાઉ થોડા જ દિવસે ધેરધેર પ્રિન્સિપાલ તરફથી નીચેની રસ્ક્રિપ્ટ નોટીસ વિદ્યાર્થીઓનાં માથાપને મળી ગઇ:

(૧) નમારા છોકરાને કૉલેજમાંથી રબ્બ આપ-

વામાં આવી છે. (૨) તેને ફરી દાખલ કરવો હોય તો હડતાલમાં લાગ લેવા બદલ રૂ. ૧૦ દંડના ભરી દાખલ કરી શકાશે. (૩) તેણે ભરેલું ડીપોઝીટ (કોલન મની) જપ્ત કરવામાં આવ્યું છે. (૪) તેણે ફરીથી હડતાલમાં લાગ નહિ લેવા બદલ એક કરારપત્ર ઉપર સહી કરવી પડશે.

અમારી નોટીસમાં પાંચમી કલમ ઉમેરવામાં આવી હતી કે ઉપરની ચારે કલમ તમને લાગુ પડતી નથી અને તમને ધીનશરતે દાખલ કરવામાં આવશે.

કૉલેજ ઉપડી ગઈ હતી. લગભગ દરેક વિદ્યાર્થીએ દંડ ભરી દીધો હતો. અમારે સીધી રીતે હડતાલ સાથે કાંઈ જ સંબંધ નહોતો, છતાં અમારી ઉપર દર્શાવેલો પદાપાત્ર અમને ખુબી રહ્યો હતો. પણ એમ કરીએ શું!

ત્રણ માસનો વેકેશનનો સમય ગમેતેવો ઘિસાફ મંદ પાડી શકે એ પરિસ્થિતિનો લાભ પ્રિન્સિપાલને મળી ગયો એમ કહીએ તો ચાલે.

કૉલેજ શરૂ થઇ ત્યારે ઠાકુરો તથા બધા જુવા રસોયાઓને રદ કરવામાં આવ્યા હતા અને જોગળ અગાઉ કરના સાફ થવા લાગ્યું હતું.

કદાચ પ્રિન્સિપાલની આમાં ફતેદ ગણાતી દશે; પરંતુ સુરેન બાણુ તો ફરી હોસ્ટેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ન થયા તે ન જ થયા.

મફતશામ પંડયા

પાટણના વિદ્યાર્થીઓએ જુલીય સંમેલનના કાર્ય રૂપે (આ એક સાથે જોડેલી) જે પ્રસન્નભાગા દેરા સામે મુખી છે તે દો વાંચનાર ક્વાન્ટરૂક જેઇ જવ; અને તેના દિલમાં આ કાર્યની મજસ જ્યે તો તેના જવાબો પુરા પાડીને પાટણના મઝને સદાય કરવાને બધુપમે જરૂર જાણવે એવા અમારા આગ્રહ છે. એ પ્રસન્નના જવાબો તમે આપી ન શકો તો આપી શકે એવા માણસ આગળ લઈ જાઓ; પડોશી, વાલીઓ, શિક્ષકો, અમલદારો, વ્યાપારીઓ કે કારીગરો સામે એ પ્રસન્નભાગા ધરે અને તેમને અંતઃકરણથી જવાબ આપવા દો કે દાલવી રિયલિ જસ ચ સંતોષકારક છે ખરી? સ્વરાજ્યના પાયા છે છુટતી મેનમાં જ માંડવા પડશે એને સ્વરાજ્ય અને સ્કેનિંગજના પાઠો આપનારી કેળવણી કોણ શરૂ કરશે?

ગાલિ

સ્વચ્છ-સંકોચને લીધે આ મહીને આખી રાખી નથી

ખોડો લુહાર

ખોડો લુહારની કોડ ગામની આથપાણી દિશા-એ. રતના લગતની ખડકી સુધી, મનજી સુનાસ્તા ધર પાસે જ્યાં ખોડો લુહારની કોડ પુછવી. ખોડો લુહાર કોડે બેઠો હોય.

ખોડો વહેલો ઉઠનારો. ઉઠી કરી, ગાડાજંગલથી પરવારી પહેલું કામ સુલામાં કોલસા નાખવાનું. કોલસા નાખી દેવતા પાડી ખોડો કોડ વાળવા માંડે. ધરથી જ ખોડો કામગરો ને કારીગર. પંડમાં તલભાર આજસ નહિ. જીવે લુહાર જીવતાં ખોડો બધું કામકાજ શીખી ગએલો.

કોડ વાળી ખોડો દાતણપાણી કરી શીરાપી લે. વજી લુહારણે ક્યારનાં રોટલા ધરી નાખ્યા હોય. વખતે વાડીનાં તાનું ફીંગણાંનું ચાક પણુ કડું હોય. શીરાપી કરીને ખોડો કોડમાં બેસે. ત્યાં તો સુલો ધખધખ ધાકતો હોય. તરત ખોડો લોહનો ધરો તપાવતા મુકે. શામજી એકાવાળનો ધરો ગપ કામે વિળી ગયો હતો. હાથેથી સીધો થાય એમ તો'તા. ખોડા વિના બીજાના ભારે તો'તા. શામજી રાતે કહી ગએલો કે 'ખોડા, કાલ ને કાલ આ ધરો સરખો કરી દેજે.'

ધરો તપતો થાય ત્યાં ખોડો, સાણસી, ને ધણ, ને સમાણી, ને બીજાં લુહારી હથિયારો સરખાં કરીને મુકે. એરણ સાફ કરી નાખે. ધમણને લુછી નાખે.

ત્યાં તો ધરો લાલચોળ થઈ જાય. એટલામાં તો વીરો કોળી આવી પહોંચે. ખોડો મોટી સાણસીથી ધરો પકડીને જહાર દાડે ને વીરો તેને એરણ પર પકડી રાખે. ખોડો ધડ ધડ ધણ પછાડવા માંડે. ટલુંગ, કલુંગ, લોહું ખખડે. કોડમાં તડાફડ થઈ રહે. લોહામાંથી લાલ અંગારા ઉટે તે પડખેની પાણીની કુંડીમાં પડે ને જમજમ થઈ એત્રવાઈ જાય.

ધરોને સરખો કર્યો. પહેલું કામ પુરું. પણુ દજી તો બીજાં કેટલાંય કામ દિ' આખામાં કરવાનાં હોય. રામ ડોસાની સાણસીને જડ દેવી છે. ગોપા સુતારે જણુ સાંકળો તૈયાર માગી છે. માધાંદાદાએ બે સગડી કરાવવા નાખી છે. રાજ આંટાફેરા આપ છે, પણુ પાછા જાય છે.

ખોડો એક પછી બીજું કામ ઉપાડ્યે જાય છે. વચ્ચે વચ્ચે સુલામાં કોલસા નાખે છે. વીરો ધમણ ધમી કોલસા સળગાવે છે. ખોડો લોહાં તપાવી તપાવી ને ટીપે છે. ડીસે પરસેવો વહો જાય છે. પરસેવો રેલા થઈ એની મેળે ઉટે પડે છે. ખોડા પાસે રમાજ નથી; ખોડો પરસેવો લુવા નવરો પણુ નથી. ખોડો લોહા સાથે લડાઈ કરે છે.

ઓહોહો ! બપોર થઈ ગયા ! કોડ ઉપરથી ખોડો ખાવા ગયો. વીરો પણુ બપોરો કરવા ગયો. ધરી અધધરી સુલાને, ધમણને, એરણને, દરેકાડતે પિસાસે મળ્યો.

ખોડો લુહાર કારીગર પણુ ખરો. ખોડો પગના તોડા પણુ ઘડે, દાંસડી ઘડે, રૂપાની તોડીઓ પણુ ખોડો ઘડે. સવારે લોહાનું કામ ને બપોરે રૂપાનું કામ. અધવચ પરચુરણ.

જમીને ખોડો આવ્યો ને જાણ્યાનો ગોળ આઠ ખડક્યો. વચ્ચે લોહાનો વાટો સુક્યો ને ફરતાં જાણ્યાં ગોઠવ્યાં. એનું નામ આઠ. મુક્યો દેવતા ને જાણ્યાં સળગ્યાં. ધરીકમાં તો દડ દડ દડ બળવા લાગ્યું. જાણ્યાં બળી રહ્યાં. ત્યાં મઠી પાટો લાલ. દીંગલોડ નીચે થઈ ગયો. પાટો માડીના પૈડાને ચડાવવો હતો. એને તપાચ્યો એટલે પકતો થયો. પછી એ ધગ-ધગતો ને ધગધગતો પાટો પૈડા પર ચડાવ્યો ને ઉપર પાણી રેડ્યું. પાણી રેડ્યું ઇ બેગી સુસ લીધી ને પાટો

સાંકડા થઇને પેડાને ચોંટી ગયો. માડીના પાટા ચડાવવાની આ જ રીત.

શીતળાનું સાચું નૈવેદ્ય

પાટો ચડાવી ખોડા કૂડે આવી બેઠો. દળવેથી રૂપાની પાટ કાઢી ને તોડા કરેલાં માંડવા. સવારનો ખોડો ને અસારનો ખોડો જાણે મોખાનોખા સવારે તો જાણે લોદાનો કાળ. ધડોંગ કડોંગ કરતો આખી કોડ મગજી મુકે. અસારે તો નાની એરી માદત્રી નાખી, નાનકડી મગજની એરણુ ઉપર ટચુકડી દધોડીયા ધામે ધામે ટપટપ કરતો અંકોડાને સરખા કરતો હોય. એ પુકે થાય એટલે કંઠોરાનો વાલો જતરાડામાં નાખી. વીરા પાસે તથાવતો હોય.

ખોડો કામગરો ને કારીગર; પણ મગજનો બારે દોડો. કોષ્ટ દિ' ખોડો કોષ્ટના ઉપર તપે નહિ. લોદાને તપાવીતપાવીને જાણે પોતે તો દારો બોગ યઈ ગયો હતો. ને અચરો ઉતાવળો પણ જરાકે નહિ. બધું કામ ધીરેધીરે નીરાતથી કંચે જાય.

ખોડો હોયો ને કંઠાવર. એનાં યાવડાં જોવા હોય તો ઘોઠા જોવા, ખોડાનું કાંધ જળાદ જેવું. ને વાસો પાટડા જોવા. પગની પોંડીઓ જોઈ હોય તો લોદા જોવી.

ખોડો માંજે વાળુ કયાં પહેલાં ચોરે જાય. જર મુકે, રામજીને પગે લાગે ને ઘેર આવે. રાતે વાળુપાણી કરી નવરો થઇ ખોડો કળિયામાં તંજુરો લઇને ખેસે ને બેપાંચ લજ્જન ખોલે. ગમે તેટલું કામ કર્યું હોય ને ભલે થાકીને હોય યઈ ગયો હોય, પણ રાતે તંજુરો તો ખરો. એકનારો તંજુરો. ખોડો કળીરનાં લજ્જન જાણે મીઠાનાં લજ્જન પણ ખોલે. ખોડો ને કલો, રતનો ને જીવો, માઘો ને સામો વારાફરતી લજ્જન ખોલે જાય. માણા ગધાયા દિવસના કામગરો ને રાતના લજ્જની. જારના ટકેરા થાય એટલે ખોડો તંજુરો કોરે મુકે. 'હે લગવાન તુંથી બધું છે'; 'હે માસા નાચ લાજ રાખજે' કરતો ઉઠે ને ખાટલીમાં જઈ પડે. ખાટલીમાં પડેલા કે વહેલી પડેને સવાર.

ખોડો દજાય એ રહ્યો. દવે તો ધરડો થયો છે; પણ ધરડો છે તોયુ દનો છ છે. એક ફક્ત મોટો ધણુ નથી ઉપાડતો. દવે ધણુજ ધણુજ ધણુ નથી પડતો. તોય ખોડો ઈ ખોડો. જુવું કાટલું. દિ પડ્યે રૂપિયારોડાનું કામ તો કરેજ કરે. જિજુભાઈ

શીતળાનો દોષ એવી અને અર્થકર છે. એનો ચેપ જરૂર સાંધી ફેલાય છે ને એનો ભોગ થઈ પડનાર અસહ્ય-વેદના બેગવચા ઉપરાંત દોગને અંતે રાહીરે વિરૂપ થઈ જાય છે. ધણીવાર અંધારો કે રાહીરનો કોષ્ટ અર્થગતા આવી જાય છે ને કેટલીક વાર મૃત્યુ પણ નીપજે છે. હમણાં, લોદા રામચણી, ગુજરાત-કાઉન્ડિયાનામાં જ નહિ પણ 'મુંગાઈ' હલાકા ને દિલના ધણુ ભાગોમાં શીતળાનો દોષ પ્રગટી કહ્યો છે. એની રાત્રિ માટે અનેક નૈવેદ્યો લોકોરીતિએ ધરાય છે, પણ સાચું નૈવેદ્ય તો સ્વચ્છતા ને સાવચેતી છે નીચલા કપાયો ને અન્ય ચેતીઓ લેનારને ધણે ભાગે હરકત નથી આવતી.

(૧) શીતળાનું સાચું નૈવેદ્ય સ્વચ્છતા છે એમ આંખાંધુ સ્વચ્છ રાખજે; ઘરમાં દરેક જાગીડામાં ખાનને પૂષ કરજે; કળિયાત જણાય તો જીલ્લાય લઈ લેજે; બાંજરે અનારનવાર સાદો જીલ્લાય આપતા રહેજે.

(૨) શીતળામાંથી બચવાને માટે સૌથી પહેલો કપાસ તે શીતળાની રસી દેખાવવાનો. એક વખત દેખાવેલી હોય તોયુ ફરીથી દેખાવવી લાભકારક છે અને તેમાં પણ ૧૦ વર્ષે અંદરનાં ડોકાં માટે તો ફરીથી દેખાવવી લાભમદ ને જરૂરી છે.

(૩) તાવ આવે તો માથા પર ટંકા પાણીનાં પોલાં મુકાં એકાદ હલકો જીલ્લાય આપવો ને હના પાણીમાં ૧૦ ધડખાં પોટાશિયમ પર્મંગેનેટ નાખી તે પાણીથી બાળકને સ્નાન કરાવે સ્વચ્છ કપડામાં લીંદી સુવધી દેવું. મોં ખુલ્લું રાખવું.

(૪) થોથે દિવસે દાણા દેખાવા પાદ તાવ લેવી જાય છે અને જો ખાલે બદારનો ચેપ, તે પાતાં ન લોગે તે ફરીથી તાવ ખીલકૂલ આવતો જ નથી.

(૫) રાહીર ઉપર ચળ પુષ્કળ થાય છે અને તેથી બાળક ખુબ હેરાન થાય છે. માટે પોટાશિયમ પર્મંગેનેટ નાખેલ જરૂર પાણીથી બાળકને સ્નાન કરાવી, પગી તલના સોડ અને સ્વચ્છ એક આઈસ તેલમાં કાર્બોલિક એસિડ મેંડ્રાય નાખી, બરાબર મિક્ચરુ કરી તે આખા રાહીર પે દળવે દાથે લગાવવું. ત્યારબાદ સ્વચ્છ પથારી પર લોદા આંધર પાથરી તે પર નીચે લખેલો પાડડર નાખવો અને બાળકને તે પર સુવાડવું. તેવા રાહીર પર પણ તે પાડડર ધાંડેલો. એથી ચળ મટે છે અને દાણા પાદ ઉપર ચડતા નથી પણ વહેતા સુકાઈ જાય છે ને બદારનો ચેપ પણ લાગતો નથી. પાડડર નીચે પ્રમાણે બનાવવો: બોરીક એસિડ એ આઈસ, ઝિંક આઈસાઇડ એક આઈસ, એસીડોસિક એસિડ અર્થે આઈસ, બધાનું બરાબર મિક્ચરુ કરવું. (સાદુપ્રિયો)

માધુકરી

હર્યોન્મુખ આમે ધપતી

અમ સેના ચાલી નય,

ડગ માટે રહતી રહતી

એક // બ્રહ્મ હર માંય:

‘સ્વાતંત્ર્ય તારુ સરથ, આસક્ત્યા પડશે એના ‘યત્ન,
પુસ્તીપટ પરથી નાલિન દળનું ફરશે કામ તમામ!’

ગાઓ વિપ્લવનાં ગાન!

(સંસ્કૃત)

ખુદીરામ જોડ

ઈ. સ. ૧૯૦૮ની ૩૦મી એપ્રિલ ભારતના ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેવાની. તે દિવસથી જ ભારતીય વિપ્લવ-કારી રંગે ઝાંઝાળના બીપણ નિનાદ દ્વારા હિંદમાં વિપ્લવ-વાદની પ્રથમ ઘોષણા કરી હતી. એ ઘોષણાસ્વરૂપ હતું મુઝ-ફરપુર, અને તેના યોગણેશ માંડનાર હતો સત્તર જ વર્ષનો બંગાળી નવયુવક ખુદીરામ જોડ.

એ બનાવને તો આજે લગભગ બાવીસ વર્ષ થીતી ગયાં છે, છતાં હજી પણ એ હૃદય એ ‘સ્મૃતિ વિસરી શક્યાં નથી, કદિ વિસરી શકશે પણ નહિ.

મુઝફરપુરના જન્મ કિંગ્સફોર્ડ સાહેબના બંગલાની સામે આવેલાં બંદાપત્રાળા મેદાનમાં, ત્યાંની ફોલોન્જિયેટ સ્કુલના વિદ્યાર્થીઓ હમેશાં સાંજે રમતા રમવા એકઠા થતા. તેઓ હપસી ઘટનાના ચોક્કા દિવસ પહેલાં જ બંગાળી નવયુવકોને તે મેદાનમાં વર્ણવાર આપીને બેસતા જોતા. પણ તે નાના ઓકાશોને શી ખબર કે તેઓ ફોણ હશે અને દરરોજ ત્યાં આવવોઆવીને-શા માટે બેસતા હશે? તેઓ તો ચોતાની રમતમાં મગ્ન થઈ રહેતા. પણ ચોક્કા દિવસ બાદ હૃદયદ્રાવક બોમ્બકાંડ ઇતીહાસમાં થયો. તેઓએ કદિ પણ તે યુવકોને જોયેલા નહિ. બસ, તે કપરથી ખ્યાલ બાંધી શકાય કે તે બંને ખુદીરામ જોડ અને પ્રકૃતલચંદ્ર ચાકી હોવા જોઈએ.

મિ. કિંગ્સફોર્ડ ત્યારે કલકત્તામાં મુખ્ય એજિન્ટરૂટ હતા ત્યારે તેમણે ત્યાંના કેટલાક સ્વદેશપ્રેમી બંગાળીઓને રાજ-દ્રોહાત્મક લેખો લખવા માટે કડવી સમજાવટ કરવાની. એ મારણે વિદ્રોહી રંગે કિંગ્સફોર્ડ સાહેબને આ સંસારમાં નહિ રહેવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે કાર્ય પાર પાડવા માટે ઉપદેશ બે યુવાનોને પસંદ કરી મુઝફરપુર મોકલ્યા.

મુઝફરપુર પહોંચી તેઓએ સ્વેચ્છા પાસેની ધર્મશાળામાં

મુકામ કર્યો અને દસબાર દિવસ સુધી સારા થે શહેરમાં ધુમધુમીને લપથેળી માહીતી મેળવી લીધી. કિંગ્સફોર્ડ ક્યાં રહે છે, ક્યારે ક્યાં નયથાવે છે ત્યાંથી માંડીને તે તેનાં ગાદી, ઘોડા નગેરેની ઝીણામાં ઝીણી બાળતોનો તેમણે પત્તા મેળવ્યો, અને બંગાળ ફેંકવાનો અવસર શોધવા લાગ્યા.

મિ. કિંગ્સફોર્ડના મકાનથી થોડે દૂર ગોરાઓની એક કલણ છે. ત્યાં દરરોજ સાંજના સમયે કિંગ્સફોર્ડ તથા બીજા બેસા અમલદારો એકઠા મળતા. એ સમય પેલાં બંનેને ‘જજ સાહેબનો ઘાટ ઘડવા માટે હથિત લાગ્યો.’

૩૦મી એપ્રિલની રાત્રી અંધારી રાત હતી. સમય સાડા-આઠનો હતો. આખા થે શહેરમાં શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. અ-આનક પ્રલવડાળ સમયે બંધકર અવાજ થયો અને તેના પડપા શહેરઆખામાં ગાજી ઠઠકા. થોડી જ સ્પષ્ટતામાં વિજળીની ત્વચે વાત પ્રસરી ગઈ કે કોઈએ કેનેડી વધીક સાહેબની ગાદી ઉપર બોમ્બ ફેંક્યો છે બેથી તેમની સ્ત્રી તથા પુત્રીને સખત છત્ર ધક છેને ગાડીવાન તો ત્યાં જ મરણ પામ્યો છે.

એમ જણાય છે કે તેઓ બંને કલબથી થોડે દૂર ગાડની અંધારી ઘટામાં લપાઈને પોતાનો લાગ ચોંધી રહ્યા હતા. ખસંજર તે જ સમયે કેનેડી સાહેબની ગાડી ત્યાંથી નીકળી. કિંગ્સફોર્ડના સારા નસીબ અને કેનેડી સાહેબના કમનસીબે બંનેની ગાડીને રંગ એક હતો. જાડી સમગ્ર બોમ્બ ફેંકવામાં આગ્યો. એક જ વડાકે ગાડીના યુરેયુરા ચક્ર ગયા. કિંગ્સફોર્ડ મુઝો સમગ્ર બંને પુરા થતા ત્યાંથી મુડીઓ વાળીને પોળાસ ગઈ ગયા.

પણ ધાણું હતું કંઈક ને થયું ખીજું મારવા હતા કિંગ્સ-ફોર્ડને અને હત્યા થઈ જ નિર્દોષ અળખાની.

સાહેબે ત્યારે બાલુએથી થેરી લેવામાં આવ્યું; પણ ગુનેહ-આરો તો ક્યારના થે છટકી ગયા હતા. આ બાલુ રોતો-

રાવ પચ્ચીસ માઇલ પનો આલીને ખુરીસમ વૈની ગામ પહોંચી
અયો; ગામી બાગવાંબાગવાં સમસ્તીપુર નહ પહોંચ્યો ખુરીસમ
અને આકીસા ફૂલની ખખર ચાર તરફ પહોંચાડવામાં આવી
હતી ને તેમને પકડવાનાં વોરન્ટ પણ નીચળી સુધ્યાં હતાં.

ખુરીસમ મોટીની દુકાનેથી કંઈ ખાવાનું ખરીદી રહ્યો
હતો. દુકાન સ્ટેશનની પાસે જ હતી. સ્ટેશન માત્રવર પોતાનાં
માથુસોને કસી ઉઠા હતા કે 'હુઓ, મુકદ્દમમાં બે
અળખાઓની હત્યા કરીને હત્યાકારી નાસી છુટ્યો છે. સમન
છે કે તે આ ગામમાં પણ જતો હોય.'

આટલા રાખે કાને અથડાતાં જ ખુરીસમ અમકયો.
આવેશમાં ને આવેશમાં તેનાથી અકસ્માત બોલી જવાયું,
'ત્યારે શું કિચકાઈ નથી મથેં ?'

બસ, પાસે હબેલા માથુસોએ બળી લીધું કે આ ઠોકરો
જ હત્યાકારો છે. તે ત્યાંથી એકદમ બાગ્યો. લોકો તેની ચાક્ર
દોડ્યા. પોલિસ તો તેને પકડવા ક્યારેની છુટી મુકાવામાં આવી
હતી. ત્રણ માઇલ સુધી બે કોન્ટેનરોને તેણે છુપાઈ રહ્યા,
પિસ્તોલથી ડરાવવાની કોશિશ કરી, પણ બચ્યું. અંતરે તે
પોલિસને હાથ આપ્યો કહેવાય છે કે આ વખતે તેની પાસે
એક મોટી પણ આકી અને એક નાની બેરીટ પિસ્તોલ તથા
ત્રીસ કાર્ત્રુસો હતી વૈનીથી તેને મુકદ્દમ પુરાવામાં આપ્યો
ત્યાં આ નાના પણ બચેકર હત્યાકારના દર્શન માટે સ્ટેશન પર
બેશુધાર્થી હાટ બની હતી

આ બાજુ મકુદ્દમ આકી બાગવાં સમસ્તીપુર નહ પહોંચ્યો.
પરંતુ અદહ તેની પણ સાથે જ હતું. તેને દેનમાં જોઈને
પોલિસ સળ દંત્રેકેકર મિં. નેહલાલ બેનરજીને રાડ પડ્યા
અને તેને ગિરફતાર કરવા પોલિસને દુકાન આપ્યો. ગામીએ
પકડવા આવનાર પર ગોળી ચલાવી, પણ બાર ખાતી અયો.
હવે તેને બચવાનો એક આંશ દેખાયો નહિ બીબને હાથે
મરવા કરતા રીણે આત્મહત્યા હચિત ધારીને બીજ ગોળી
પોતા પર ચલાવી અને પોતાની માનવલીલા સંકેતી લીધી.

યમ સમયે ખુરીસમ પર મુકદ્દમ આદ્યો. સરકાર તરફથી
તો મોટા મુકદ્દમ બેરિસ્ટરો ઉઠાં યયા; પણ એક હત્યાકાર
તરફથી કોણ હતું યાય ? પણ છેવટે બાજુ કાલિદાસ બોઝ
ખુરીસમ તરફથી તૈયાર યયા અને તેના બચાવ માટે પોતાથી
બનતું સર્વે કહ્યું. મુકદ્દમ આદ્યો ફસ દિવસ આલ્યો 'પરંતુ'
છેવટે ને 'યયાનું હતું તે જ થયું. ખુરીસમને ફાંસીની સજા
થઈ. અપીલ છતાં પણ તે સજા બદલાય રહી. આખરે ૧૯૦૮ની
અગિયારમી ઓગસ્ટને દિવસે, હાથમાં ઓલા તથા મોં ઉપર
હમરના નિર્દોષ હાથ સાથે, કાળા ડુંગળિયા વાળથી દેવ-
કુમાર સમ દીપતે ખુરીસમ ફાંસીને ત્યાં જ જઈ કલે રહ્યો;
અને તે જ નિર્દોષ હાથ સાથે ગીતાસ્તવન કરતાં કરતાં
તેના સ તપસ્વીએ પોતાના અંધેલા માથુની આંધુતિ આપી.

મુકદ્દમ આલ્યો ત્યારથી કે બંદ મુધી તેના મકુદ્દમ વર્તન

પર કાબેને ગ્લાનિની રેખા સરખી થઈ જવાનું નહોતી તેણે
તો હથેળીમાં છત્ર મુધી બાજુ ખેંચી હતી. મરણ પરી થઈ તેની
અપખુદી આંખોમાં માનવ છવન જોયોતિ ઝળકી રહી હતી.

તેને ફાંસીની લોકપણ પરવા નહોતી તે નોંધેના સ્મૃત
દાખલા પરથી સ્પષ્ટપણે સમનવય છે. જેમના કેતીની દેખરેખ
સખનાર ડોક્ટરે તેને ફાંસીના આગલા દિવસે એક પાકી કેરી
ખાવા માટે આપી. ખુરીસમે તે ચુસીને સાફ કરી તે તેની
છાલને કુલાની તેની જગ્યાએ મુકી દીધી. ડોક્ટરે ફાંસીને જેમની
તેમ પહેલી જોઈ પુછ્યું 'ખુરીસમ, તું હજી મુધી કરી કેમ
નથી ખાધી ?' તેણે કહ્યું 'કેરી તો હું ખાઈ ગયો છું.' 'પણ
હું તો તેને ત્યાં જ પહેલી જોઈ છું.' ઉત્તરમાં ખુરીસમે કહ્યું,
'જરા ત્યાં જઈને બરાબર ખાવડી તો કરા.'

ડોક્ટરે પાસે જઈને એણે તો ફક્ત કુલાવેલી છાલ જ
પરી હતી. ખુરીસમ ડોક્ટર સાથે જોઈ અપમાદ હતી પડ્યો.
ડોક્ટર સાહેબ તો સડક જ થઈ ગયા, કે ને આવવી કાણે
તો ફાંસીને લટકવાને છે તે આટલો બધો ખુરામિનજા
ખજ તેથી ચે વધારે કંઈ થયાં હતાં એ લોકો કે જેઓએ
તેને તપસ્વીની જેમ દસતાંદસતાં ફાંસી પર લટકાડ્યો.

અને તેની ઉપર પણ કેટલી હતી ? ફક્ત સત્તર જ વર્ષની
હજ તેના દુધિયા દાંત પણ પુરા પડ્યા નહોત્ય. તેની બધી
બેનારને એમ ન લાગે કે એ હત્યાકારો હતો. પણ તેણે જાતે
જ વીરતાથી કણલ કરેલું કે 'મેં પોતે બોના કૈંકી હત્યા
કરી છે.' અને સરકારે તેને સજા પણ તેવી જ કરી. પરંતુ
હત્યા કરીને ફાંસીની સજા યથાથી પણ તે આરથો મસત્ર,
આરથો મસ્ર કેમ રહી શક્યો ? આ પ્રશ્નનું સ્વરૂપ આજે
સમનવયનું પડે એવું છે ? (દિગી ઉપરથી)

દાતણ કે દુધપ્રસા ?

અત્યારના આ મુખરેલા જમાનામાં દુધપ્રસાને કપયોમ
ખુબ જ વખો છે. તેમાં ચે ખાસ કરીને મોટાં શહેરોમાં તેનો
બહુ જ મોટો મમાણમાં ઉપયોગ થાય છે કેટલાક તો તેને
દૂધન તથાની ખામ. વાપરે છે. પણ તેનાથી દાંતને ફેટવું
નુકસાન થાય છે તેનો કોઈ વિચાર સરખોય કરતું નથી.
જર્મનીના એક દાંતવા ડોક્ટરે કહ્યું છે કે 'તમે અને તેની
આરે કીમતનું દાંતનું ખરા વાપરશે તેજણ તેમાં નંતુઓ
તો બરાઈ રહેવાના જ. એ નંતુઓનો નાશ કરવા માટે તેને
દર્મમાં કારબોલિક એસિડમાં પલાળી રાખવું જોઈએ. થમ
આમ કરવાથી અસાની આવરદા થોડા જ દહાડામાં આવી રહે છે.

પણ વાત તો એ છે કે દિંદુરતાન જેવા ખેતીમધાન
દેશમાં આજુસો ઘસ વાપરવું જ શા માટે જોઈએ ? વનસ્પતિથી
કમશાતા આ દેશમાં જાણે તેટલી જાનનાં જાડ થાય છે.
બાળ, અવજ, લીમડો, વડ કોણ, વીખૂતી વગેરે અનેક
જાડનાં દાતણ ઝાંડો રાંધે છે. જે જુદાંજુદાં જાડનાં ઉપર નામ
આપ્યાં તેમાં બાવળનું દાતણ આજુસો દેશમાં કમત મનાય

છે. જેને કડવારાને વાંધો ન આવતો હોય તેવા માધુસેઠ મટે લીમડાનું દાંતણું પણ ઉત્તમ છે. આ દાંતણું જે ઉપ પાડવામાં આવે તો પછી મોઢાને તેની કડવારા નથી લાગતી તે, મારા ભતિ અગ્રમળની વાત છે. મધ્યેય કરી એવાસને ખાતરી થશે. આપણા વૈવરને તે દાંતના દરદીઓને વડવાની વડવાઈનું દાંતણું કરવાની ભલામણ કરે છે. જરા કરતાં દાંતણુંમાં બીજે એક ગુણ એ છે કે તેની અંદર ટનિક એસિડ હોવાથી તે સાથેરાય 'દંતમંજનની' પણ અજર ચારે છે, અને કુચો પણ મનમાન્યો થતો હોવાથી દાંત બહુ જ સાફ રહી શકે છે.

દાંતને ઘસેલી ઠંઠા દાંતણુંથી સાફ કરવા ભેદ્ય છે. દાંતણુંને ઝીણું અથવા જેવા કુચો કરીને હોવા પસંદાથી દાંત ખરાબર સાફ થાય છે. જરા વાપરનારાઓ પણ આવી રીતે જરા ઘસી શકતા નથી, અને તેથી તેઓને પહેલી ડોક્ટરોની શોધ કરવી પડે છે, વળી જરા વાપરનારાઓને લગ ઉતારવાને માટે બીજું છું સાધન રાખવું જ પડે છે; અને કેટલાક આપણુ લોકો તેા ઊંચ ઉતાર્યા વગર અંમ ને અંગ જ ચલાવી લે છે!

જેને દાંતને બુઝાવણુ મુખી સાચવી રાખવા હોય તેણે દાંત ઉપરાંત ખાસ તો પેદાને દાંતણુંથી જુલ પસવાં ભેદ્ય છે. જરા વાપરનારાઓ જે પેદાં ઉપર જરા પસવા ભવ તો લોટી જ નીચે. આથી તેઓ પેદાં સાફ કરી શકતા નથી. અર્વા હોડાના પેદાં ધીમેધીમે નવળાં પડતાં ભવ છે, અને જરાના કડક વાળને લીધે દાંતની વચ્ચે પણ પેદાં પડતી ભવ છે. આવી પેશોમાં પછી અનાજના રત્નકણ બરાઈ રહે છે અને તે કાઢી નહીં દાંતને જુલ તુકસાન કરે છે. જ્યારે દાંતણું વાપરનારો માણસ દાંતણુંના મુંવાળા કુચાથી દાંત તથા પેદાં બંનેને સારી પેઠે ધસી શકે છે. વળી દાંતણુંને કુચો મુંવાળો હોવાથી દાંત વચ્ચે ચોસ પણ પડતી નથી.

કેટલાક વળી એવી દલીલ કરનારા બળી આવશે કે દાંતણું ન મળે ત્યારે શું કરવું? આવાઓએ રાગજનું ભેદ્ય છે. જરાથી તો દાંત બગડે જ છે, મારે બીજે કાંઈ ઉપાય શોધવો ભેદ્ય છે. એ દિવસે દાંતણું ન મળે તે દિવસે આપણા દાંતની આંગળીથી દંતમંજન ધસી લેવાથી અચળા કરતાં વધારે લાભ થાય છે પણ અંગેની ફેસનમાં તણાના માધુસેઠને આ વાત મળે નહિ કવરે. દૂધ જરામાં ઉત્પત થતા એવા-ફેસા ન્તુએથી ધાળના દાંત અચળા 'ફાગતા રોજ' કોષા-નિવામાં આવે છે. પશ્ચિમના દેશોમાં તો આવી અતનાં દલમાં ન્તુએવાળા દૂધજરા ત્યાંની સરકારને બાળી નખાવવાં પડે છે. આનું ભેજમ પહેલેલા કરતાં નવાં ફરતે દૂધ કરી છે અને પુષ્પમ જાડ દાંતણું મારે આપ્યાં છે એના આ દેશમાં શા મારે જરા વાંધી ફાગતા કાગળાં ઝંપલાવવું?

દૂધજરા વાપરનારાઓ વળી પણ તેની સાથે દલકી અનાજ અને ચિલાવની પાઉંડો—દંતમંજનની પણ વાંધે છે. આને આપણુ દેશમાં કેટલી જે અતનાં દંતમંજનો આવે છે.

તેમાં ક્યાં સારાં અને ક્યાં ખરાબ તેનાં તારવાળી કરવી જાણી જ શકેલ વાત પડે. નાનપણથી બરાબર કાજજ રાખી નિર્ભરિત રીતે ઉપર કર્યું તેમ જે હોવા દાંત તથા પેદાં પસવામાં આવે તો આવા કાજજણુ દંતમંજનની જરા મેં જરૂર પડતી નથી. પણ હિંદુસ્તાનમાં બેદરકાર માધુસેઠે ક્યાં શોધવા બવા પડે એમ છે? આવા માધુસેઠે પહેલેથી દાંતનાં સંભાળ ન રાખે એટલે દાંત ઉપર બીજી છારી બાકી નવ ભવ છે; અને પછી એ દૂર-કરવા માટે દાંતણું સાથે દંત-મંજનની જરૂર રહે છે.

દરેક દંતમંજનમા મુખ્ય બાજો તો ચાક જ હોય છે; તે ચાક દાંત ઉપરની બીજી છારી ધીમેધીમે કચેલી નાંખે છે અને દાંતને કાઢ પણ અતની ઇન્દ્ર ક્યાં વગર સાફ રાખે છે. દાંતમંજની છાતને બાળીને તેને ઝીણા કપડાથી ચાળીને વાપરવાથી તે પણ આ ચાકનું કામ કરે છે; અને ઉપરાંત તેનામાં બીજા રોજ તથા દુર્ગંધ અટકાવવાની શક્તિ છે. પણ એવા કાલસા તે કાણુ દાંતે પસવાનું ઘનું કે દાંતણું તરફના લોકો ચોરેમણે બંધો આ મુકો વાપરે છે; અને તેથી તેઓના દાંત જુજરાત કડિયાવાડના લોકો કરતાં સારા હોય છે. બીજું કાંઈ નહિ તો સાફ મીઠું અને ચાહ કલસાની મુકો બંનેને આળીને વાપરવાથી પણ દાંત સફેદ રાખી શકાય છે અને મીઠું તો મોટામાં મીઠું ન્તુદાંતક છે.

દંતમંજનોની ધળી ભત હોય છે. તેમાં કઈ સારી અને કઈ નરસી તેની ખબર ન પડતી હોય તેમણે ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે, અથવા આ નીચે થોડી રીતો આપી છે તે રીતે થેર જ બનવી લેવાં એ ચોક્કાઈ, ખાતરી અને કસરતની દિશ્યે કનમ છે.

(૧) કપુર એક બાજ અને બારીક ચાક (ફિનિફિરેટ) ચાક—દસવાળને ત્યાં મળે છે તે) નજ બાજ લઈ બંનેને બરાબર મેળવીને બારીક લુચકાથી ચાળીને વાપરવું. આ દંતમંજન લેવી સરડ અને વળી સાફ છે.

(૨) પદ્મ સેષન આલ્બા નામના સાણુને બુકો બાજ ૧, બારીક ચાક બાજ ૮, એસિડ કાર્બોએસિક બાજ ૬ અને આલ્કાલ મુલિપ્લસ બાજ ૧૬ આ બધાને બરાબર મેળવીને વાપરવું.

(૩) કીમ આફે સાર્ફ આલ્કા ૧, મિક્ક રયુગર આલ્કા ૬, કારમીન મેડીન ૫, અને વિષરમેનું તેલ દીવાં ૧૫; આ દંતમંજન બનાવવામાં પહેલાં મિક્ક રયુગર અને કારમીન બરાબર મેળવી લેવાં અને ત્યાર પછી જ તેમાં બીજા બીજે નાખવી વિષરમેનના તેલનું દીપું વાડવા ન્તું અને બરાબર દલવાવના ન્તું. આવી રીતે મેળવીને ચાળીને વાપરવું.

(૪) પદ્મ સેષન આલ્બા નામના સાણુને બુકો બાજ ૨, દરિડિસેનો બુકો આલ્કા ૬, દંકુજારાનો બુકો (બી.ફેસ) બાજ ૨, બારીક ચાક આલ્કા ૨, એસિડ કાર્બોએસિક બાજ ૬, મુલિપ્લસ તેલ બાજ ૬; આ બધી બીજે બરાબર મેળવીને ચાળીને વાપરવું.

(પ) બાકીના આક્રમ ૧૬, કારમીન દામ ૨, ગુલાબનું અનર ધીમાં ૫૦, પીએનનાનું તેલ ધીમાં ૫૦, લઈમનું તેલ ધીમાં ૫૦, તજનું તેલ ધીમાં ૨૦, લીમનું તેલ ધીમાં ૨૦, કમ્પુરી યેઠનું ૧૦, પદેલાં કમ્પુરી અને કારમીન ઘોડા આક્રમ સાથે ધસનાં પછી ધીમેધીમે તેમાં મુગંધી તેલો નાખતાં લ્લાં. આ બધાંને બરાબર ભેજવીને ચાળીને વાપરજું. આ દંતમંજન તો શ્રીમંતો કે મહારાજને યોગ્ય તેવું છે.

ઉપર પ્રમાણે બતાવેલી રીતોમાંથી પોતાને જે તે રીતે દંતમંજન બનાવી આક્રમડિયામાં માત્ર ત્રણ જ વખત વાપરજું. (એમણેને આધારે)

કાંતિલાલ પારેખ

નેવનાં પાણી મેલો

રશિયાના એક વિશાળની વિશાળની કિશમાં એટલી બધી સિદ્ધિ થેજવી છે કે તેને ચમત્કાર માનવા કોઈ પણ લક્ષ્યાય એવો, કુમ્મલ સ્ત્રીએ તો નેવનાં પાણી મેલે નાજ્યાં છે.

એ કુદરતને તમાચો લખાવે છે. એને ત્યાં તમે એનો વાધ લેશો કે બહારીને લેકને હજી પુંછરીએ નાસવા જ માંડશે; એને ત્યાં તમે એવાં વર લેશો કે પેટાને બંધને થરથર હજશે; એની પાસે એક એવું ક્ષુનર છે કે જેમદા બચકર પ્રાણી થઈ પચ્યું છે; અને એની પાસેના એક ચિત્રાત્મી વાદરો તો તમે બેલશેલો તેવું લખાવું કરી આપશે.

એનું નામ લાડીમીર હુરાવ. એ વસે છે મોરકામાં. પણ એ નગરીમાં વસી આ વિશાળની કુદરતને હાથે છે. એણે આપુ ઇબન બનાવરોનુ માનસ સમજવા પાછળ અર્પણ કર્યું છે. એને માલુમ પડ્યું છે કે પ્રાણીઓ માણસને અજબ રીતે વશ થાય છે, અને પુણ્ય ક્યાઓમાં એ ચમત્કારિ વાચવામાં આવે છે તે સર્વનું મૂળ આમા જ છે એમ એને હાથે છે. એની માસે એક જગલી બિલાડી છે તે હંફીને ધવડાવે છે, અને એક સહેલી બિલાડી છે તે મોઢા ઠાળેને ઉછેરે છે. એની પાસેનું એક વર બહારીનાં બચ્યાં સાથે રમવા કરે છે એક ફીક પાણીનો પંપ ચલાવે છે. પણ એ માણીથી જ નથી અટક્યો. એણે તો પદ્મીઓ કપરપણુ કુરખી ચલાવી છે. એ બંદુક ફોડે કે ઘસત એનાં પક્ષીઓ બંદુકના કુપર પર આવીને બેસે છે; એના કેળવેલા કુતરા પોતાના ચોક સાથે 'વતો' કરી શકે છે.

લાડીમીર હુરાવ અદ્ભુત માણસ છે. એની એ અદ્ભુતતાનો લાભ રશિયાએ ગણ લડાઈમાં લીધેલો. માત્ર જગીન ને આક્રમનાં પ્રાણીઓ પર જ એને કાણુ નથી, પણ જગન્યદોને યે એ વશ કરી શકે છે. એણે કેળવેલાં સીલ નામનાં જગન્યદ પ્રાણીઓને ઉપયોગ ગયા મહાકુદમાં થયેલો. વડા-છોને સપડાવવા માટે સંતુળો તરફથી 'સમુદ્રમાં જે જ્યો મોકલવાની તેને આ સીલ કાઢી નાખત. સીલનાં મોઢામાં અક્ષાંનાં ખાનાં જેનાં ધારાળાં ચંચ મોઢવતા; તે પછી એ સીલો જમી, બળ રોધી કાઢે તે તેને કાઢી નકામી બનાવેાં આ વસ્તુના તો ફેરિઆદ. પણ છે.

(આંબી)

દુનિયાના દાદાજી

કોન્સ્ટાન્ટિનોપલનો 'આમા બરો' દુનિયામાં સૌથી વડ પુરુષ મનાય છે. તેની કમર ૧૫૫ વર્ષે કાતાં વધારે છે.

કારોને જન્મ કુદિસ્તાનમાં થયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૦૮માં ત્રીજી સહીમના અમલ દરમ્યાન એ સોનાઈનું કામ કરતો. બીજો મદમદ, ચોથો મહદ, પાંચમો અછમ, પાંચમો મુરાદ, બીજો અબ્દુલ હમીદ, પાંચમો રશીદ, (જાને બીજા કેટલાક ખલીફાઓ કે જેમના ઘોડા મુદતના સમજાઅમલને તે વિશેષ મદત નથી આપતો) એ બધાના શાસન કાળનું તેને સ્મરણ છે.

કારો હજો છે. કાયાએ આંખીમ ને ભેરમાં લોંઠા છે. તેના વાળ કુટક છે. તેને હાંત નથી. આત્યાર અગાડ તેને ત્રણ વાર હાંત આવીને પડી ગયા છે! એની શરીર ત્રણ વાર થઈ ગઈ, પણ તેની ફરિયાદ હજી જ છે કે તેની સ્ત્રીએ અધપછલી નીરડે છે! પહેલી પત્નીએ બત્રીસ વરસ, બીજીએ અઠાવીસ વરસ અને ત્રીજીએ બેતાળીસ વરસ સુધી તેને સંસાર ચલાવ્યો છે તેનો મોટો દીકરો 'હજી, હમણું જ મેકરો' દસ વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યો. એ દરવાનનો ધંધો કરતો અને સાચા કોન્સ્ટાન્ટિનોપલમાં મચદૂર હતો.

કારો એકવાર જગતપ્રમણી નીકળેલો. પણ ઈસ્લામાં (ત્યાંના સહેવાસીઓના ફરોહના અણુવડપણને લીધે) તેની હોજરી બગાડ ને તે પોતાને દેશ, પાછો વળ્યો. આ વેળા તેને સહેવા ચાર સરારે એક નાના સુરખા મકાનની સગરડ કરી આપી, અને પોલિસ હસ્તેકરની ઓફિસના વડા 'મ' નાનની જગ્યા આપી. આ બંધામાં તેને કામ કરવો પડતો નથી અને અંકવાડિયે ચાર પૌડ મળે છે. એટલાથી તે પોતાના નાનકડા મકાનમાં સો વરસ વધાં આનંદપૂર્વક રહે છે.

કુરત મુસલમાન હોવાને કારણે કારોએ દંડ સુધી બરાવાજી લીધાં નથી. તમાકુ પીવાની તેને આગત નથી. માસ ચોરૂંક ખાય ખરો; પણ દહીં, રોળનું કેટલાક યેર હડાળી બંધ છે. તેની પ્રકૃતિ વિષે જેને રસ છે એવા ટાંકરોનું માનવું છે કે શરીરે એ સંપૂર્ણ નીરોગી અને શક્તિસંપન્ન છે. (સંચિત)

વનમુખ મદ

મંદુકશાળા

અદારસો ને અઘાતન પછી શસ્ત્રબંધીનો કાયદો થયો અને ધરેધર રોધીને દિંદી-સરકાર તરફથી આપણાં હાથિયારો લઈ લેવામાં ત્યારથી આપણા નિર્બાક્યતાનું પહેલું પગથિયું ચલાયું. હાથિયાર જતાં પ્રલનો સરકારી જુરસો યે દિનેદિન ઓછો થવા માંડ્યો. સો સમજે છે કે એક નાનું ગાયક પણ દાકમાં રોટી આવતાં છાતી કાઢી ચાલે છે અને એક નાનીશી પતરાંની તલવાર દાકમાં આવતાં બાળકની આંખો ભેંમથી ચમકવા માંડે છે. શસ્ત્રમાં શૂશતનનાં પૂર આણવાની જેવી સક્તિ છુપાવેલી છે. સમ અવાં અને પેટી દર પેટી આપણે લડાવક શક્તિ ગુમાવતા ચાલ્યા. એટલે સુધી

કે. કેટલાક તો લોહીનું ઘીનું ભેળવે જે બેભાન થવાં માંડ્યા. પણ હવે આપણી આર્થિક પરતંત્રતાને પરિણામે દેશમાં ચાલી રહેલા ભૂખમરોએ અને વિરોધીઓના હાલકતાઓથી મહેસૂલોએ આપણી આંખ કંપાડી છે. કેટલાક નેતાઓએ સમજાવ્યા માંડ્યું છે કે આપણા દેશનું સ્થાન કરવા એટલી લાવકાત આપણે નતે જ મેજથી લેવી પડશે અને સરકાર તરફથી કોઈ વ્યવસ્થાપૂર્વક આપણને લક્ષરી કેળવણી આપવાની મોકી ચોળના ઉપર ત્યાં સુધી નેહ બેઠે આપણે બચીવાર નહિ થાય. આ નેતાઓમાં મુજાબીયાનીઓએ ભાગ લેનારા એક નેતા ડૉ. મુન્શે છે. એમના પ્રવાસથી અધ્યમાત અને વરાડમાં એક બહુમંડળ (સર્કલ એસિસીએટ) સ્થાપવામાં આવ્યું છે અને તેને અંમે નામપુરમાં એક બંદુક-શાળા—(સર્કલ ફેન્સ) પણ ખોલવામાં આવી છે. અહીં એટિર્સ, યુવક સુવર્તઓ અને બાળકો બંદુકનો ઉપયોગ કરતાં શીખશે. ઉપરાંત બંદુકમેટખાસ વેપ પછાના આરેવાન સમૂહનો નોકરપંદો અને હિંદુ મુસલમાન બંને કોમોના કેટલાક આગેવાનો એના આશ્રયસ્થાતા બન્યા છે.

અધ્યપ્રાંતમાં કસરતોના મુળ શોખ છે. ત્યાં આગરેઆગરે બાયામશાળાઓ છે. સાધારણરીતે દક્ષિણીઓમાં બાયામ ઉપર ભાષ છે. પોરી નાનુકાઇ ને તેઓ મદાનગીની નિશાની નથી માનતા. એમના ઇલાકાબારીઓને પણ કચ ગારીને આખાકામાં ઉતરતાં પોરી શરંગ નથી આવતી. એટલે અપ-પ્રાંતમાં યુવકોનાં સરિરે તો કેળવણીમાં છે; અને ઉપર બંદુક-ખાટ શીખતાં સરકારી કેળવણીનો સળભજ આરંભ થાય તો એમને ફાંચે ચડી જશે.

પશ્ચિમના સ્વતંત્ર દેશોમાં યુવકોને લક્ષરી તાલીમ સ્થળ તરફથી આપવાની પુત્તી ભેગવાઇ છે છતાં જે ત્યાં પણ બંદુક-શાળાઓ સારા પ્રમાણમાં છે. કાંઈ નહિ તો ચોખ્ખી ખાટર પણ અલખ્ય માણસો આવી શાળાઓને ઉપયોગ કરે છે. ખજી, ત્યાં તલવારખાટ શીખવાની પણ શાળાઓ છે. જર્મન યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ બંદુક અને તલવારખાટ શીખવામાં કસાદમયોં બાગ લે છે. તલવારથી હંડયુદ્ધ વાડમાં જર્મન યુનિવર્સિટીનો વિદ્યાર્થી માન સંમત છે.

નામપુરમાં ડૉ. મુન્શેએ બંદુકશાળાં કાઢી છે તેવી મુખર્દ અને મુલશતમાં પણ કાઢી શકાય

ફોનોઆફની પ્લેટોની નકલ કેમ ઉતરતી હશે?

૧૯૮૩ના કામખૂના 'કુમાર'માં કેમકે ઉપરથી પ્રથમ પુસ્તકો દત્તો. એક મિત્રે ચોના લખત ઉપર એક પુસ્તકમાં એ વિષય ઉપર પાંચેનું તે કુમારે માર્ક લખી એમ્કે છે:

એ તો. દેખીનું જ છે ફેક્ટ પ્લેટ મારે બુદ્ધ આવન માંડુ ખાલવે જ નહિ. ફોનોઆફની પ્લેટ ખીલુ જેવા કાગળ પરાધર્મી દોષ છે. તે તાલ અને સહેજ નરમ હોય ત્યારે તેના ઉપર પ્રથમ આવન દોઢાર છે. આ પ્રમખે તેવાર મેમ્કે

પ્લેટ ઉપર વિદ્યુતની મદદથી લાંબાને બંડે દોળ મારવે છે. આમ કરવાથી મુળ પ્લેટની છાપ તેના ઉપર ચાંચી બન્ય છે આ માંખાની પ્લેટ પછી ખીખાની મરજ સારે છે અને તેના પર ફરી પેટી ખીલુ જેવા કાગળ પદાર્થ દોઢેરીને દાળવાથી મુળ પ્લેટના જેવી સેકડો નકલો કાઢી શકાય છે આવી રીતે કાઢેલી દરેક નકલને ફોનોઆફ ઉપર ચંદાળી કરી તુલ્ય છે. બંસેજાર હોય તેવી રાખી બાળીની રદ કરવામાં આવે છે.

રાષ્ટ્રનેતાઓનાં અદિશસ્ત્રો

માતૃભૂમિની ઊણી અને પરતંત્ર દશમાંથી માર્ગ કાઢવાને તથા તેને યુજ કરવાને તેના તોત્કથી ને વિચારશીલ પુરોએ જેને માર્ગદર્શી સૂત્રો સ્વીકાર્યાં ને પ્રખેલ્યા તેનો નીચેનો ઉપયોગી સંગ્રહ સાળશમની ઉલોમ મંત્રિમાંથી ભાઈ બેટુભાઈ મુસાલબાઈ પંડેરે મોકલ્યો છે. દરેક તુલાનને વિચાર કરવા ધેરે તથા આવરતા માટે ઉદ્દેશિયે એવાં એ સૂત્રો છે:

૧ રામપુષ્પ પરમહંસ (બંગાળા)—નેષ્ટિક પ્રલમથેના આદર્શ સિવાયનું છવન પણ સમાન છે. :

૨ સ્વામી વિવેકાનંદ (બંગાળા)—ઉઠ, બચત થા અને તારા થેવને સિદ્ધ ન કરે ત્યાંસુધી પગ ધાળીને બેસ નહિ.

૩ સ્વામી રામતીર્થ (સમુદ્ર પ્રાંત)—પોતાને બોળણો તો પ્રથુ મળે.

૪ સ્વામી હયાનંદ સરસ્વતી (કાઠિયાવાડ)—ધસેના ઉદ્ધારથી જ સમાજ ને દેશને ઉદ્ધાર છે. સ્વરાજ પણ ત્યારે જ.

૫ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ (કાંદાર)—સંમળનિના સ્વરાજ નથી.

૬ દાદાભાઈ નરસિંજી (મુંબાઈ)—દિંદેને સ્વરાજ ભેળવે.

૭ લોકમાન્ય બાળજીમાર તિલક (પાંડારાષ્ટ્ર)—સ્વરાજ મારો જન્મસિદ્ધ દષ છે.

૮ સ્વ. ગોખલે (મદરાસ્ર્ટ્ર)—સ્વરાજ એકેયે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યથી સ્વતંત્ર થતું એ નહિ, પણ બ્રાહ્મસભ્યો દ્વારા વિતથી મળવળ કરી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં અન્ય સ્વાધર્મી સભ્યો સમાન બનવું.

૯ લાલા લખપતરાય (પંજબ)—વીર માતાઓનાં વીર સંતાનો વિના સ્વરાજ ન હોય.

૧૦ દેસાંયુ બિરંજન દાસ (બંગાળા) હું માનુશ્મિને મારે છડું અને મરં.

૧૧ અરવિંદ યોય (બંગાળા)—સ્વતંત્રતા ચિન્હ ધર્મ ન સચવાય; સ્વદેશ પણ ત્યારે જ

૧૨ પંડિત નરનમોદન માસરીયટ (અરોખા)—સાચી કેળવણી વિના સ્વરાજ ન હોય.

૧૩ ડૉ. આનસારી, હકીમ અબ્દમસખાં (દિલ્લી)—હિંદુમુસલમાનની એકતા વિના સ્વરાજ સ્વપનાનું છે.

૧૪ પંડિત મોતીલાલ નંદેર (સંયુક્ત પ્રાંત) ખરી મેન-બુદ્ધિયાળ ત્યારે જ સ્વરાજ દરવામલખનું છે.

૧૫ પંડિત જવાદરાવ નંદેર (સંયુક્ત પ્રાંત)—યુવકોઢા

૧૯૦૮માં મેદનીપુરના ન્યાયાધીશ મિ. કિસોના ચપરાશીને હક્કાણું કાઢેલું. મિ. કિસોના તરત જ એ જગ્યાનું જોર પોતે ચુસી લઈ ચપરાશીને બચાવી લીધો અને પછી પોતાના દલાલ માટે કસોલીના દવાખાના તરફ ઉપડી ગયા.

ખાપ=કનિયો; ખાપ=નાદમાંનું ગ્રન્થ-ખનું; ખાપ=હંપરનું લખી રહેલું શિખર.

હજારમાં આયોજિત છે; રમેટાં અને તાંજાળની ખાટમાં આયર્ન (લાઠ)નું તત્વ છે; કેળાંમાં ફાસ્ફરસ ધણે છે.

જગજો નાદુરૂપ ચેતસ!

નીચેના ચોરસનાં એકાદી ખાનામાં ૧ થી ૮૧ સુધીના ક્રમિક અંક એવી રીતે મોકળા છે કે (૧) તેની આડી અને ઢલો લીટીના તથા બંને કક્ષોના નવ અંકોનો સરવાળો ૩૬૬ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ (૨) તેના નવ પેઠા ચોર-સોમાના દરેકના નવ અંકોનો સરવાળો પણ ૩૬૬ થાય છે. ઉપરાંત (૩) તેની આડી અને ઢલો દરેક લીટીના ત્રણ ત્રણ અંકોનો સરવાળો-૩૬૬ના ત્રીજા ભાગે એટલે-૧૨૩ થાય છે; તેમજ (૪) બંને કક્ષોના ત્રણત્રણ અંકોનો સરવાળો ૧૨૩ થાય છે. વળી (૫) દરેક પેઠા ચોરસની પ્રત્યેક આડી ઢલો લીટી તથા કક્ષોના ત્રણત્રણ અંકોનો સરવાળો પણ ૧૨૩ થશે. (૬) હેઠલી ખુળી એ કે મોટા ચેતસના ગમે તે એક ખુળેથી કક્ષોને છેડા પડ્યા, ત્રણ અંક પછી કાઢ-ખુળે વળી ચાલે તો એ રીતે પણ નવ અંકોનો સરવાળો ૩૬૬ થશે! (સો.ગો.)

ઉપરના ચિત્રમાં જતાંયા પ્રમાણે બે ખુરશીઓ સાથે બે ખુલ્લી છત્રીઓ બાધે. પછી બંનેના દાવાને ૨૦-૩૦ વાર લાંબી દોરી બાંધી ખુરશીઓને દોરી તંબ ધાથ એટલે દૂર ખસેડા. બંને છત્રીઓની લાકડી જતોજાર સીધી લી-ટીમાં જ આવી ગઈ છે એટલી ચેતસાઈ દોરી વડે ઢરી લીધા પછી હળવેથી દોરી છોડી દો. હવે બંને છત્રીને પાણીથી સારી પેટે બાંજવો એટલે રમુજ ટેલિફોન લેવાર થયો. બંને છેડે એક જ બુલ રહી છત્રીમાં લગેલગ મોઢું સંખ્યાને હળવે અવાજે બોલશે તો પરસ્પરની પાતચિત સાંભળી રાશે. પણ ખુશી એ છે કે બે છત્રીઓની વચ્ચેના ખાલસ કંઈ જ નહિ સાંભળી શકે! કરી ભેવા જેવું છે.

મીણના કીણા કટકાને એક દિવસ થોડા ટપે-લાઈનમાં પલાલી રાખી બીજે દિવસે ધીમેધીમે તાપે ગરમ કરું. એ રીતે ત્રણેક મીણ લાકડા પર ધરાવાથી ઉત્તમ ફરેનિયર પોલિશનું કામ કરશે.

ત્રીપોલિટ રિપરિટમાં ગ્રાણેલી લાખ ખણુ ઉત્તમ વારનિશનું કામ આપે છે.

ઉપરનું ચિત્ર બહુ રમુજ હસિવિષમ કહે છે. એમાં દેખાતા સફેદ દોરા ચોરસ સરખા માપના નથી, પણ તે મધ્યલિંગ-બાંધી જેમજેમ વર્તુળની કાર તરફ જતા જાય છે તેમતેમ પડોળા અને વર્ગાક-વાળા બનતા જાય છે. પરંતુ જો તમે એ ચિત્રને તમારા નાકની દાંડી પાસે રાખીને જોશો તો એ બધી ધોળી જગ્યા એકસરખા માપની જણાશે. ચિત્ર મોટું દોલ તો આ અસર તથા સ્પષ્ટ જણાય.

કોરા માગળ પર સુશીખારના પાણીથી લખેલા અક્ષરો સુમવા, પછી અક્ષર થઈ જશે; પણ તેને જરા ગરમી આપતાં ખુલ્લા મુલાખી રંગમાં ખીસી જશે.

છાનમાં ખાણુ પ્રસંગે રક્ષા આજ્ઞા સર્ગાસંબંધીઓને, તેમનાં આંસુ કીલી લેવા માટે વાદળી આપવામાં આવે છે. પછી તે વાદળી નીચાણેને આંસુ સંપત્તી રાખવામાં આવે છે. આ રીતે એમાં ફેરલાં આંસુ દવા તરીકે વપરાય છે.

ન્યૂ યૉર્કના પ્રાણીસંગ્રહાલયનો આ કાચખો જરસો વરસનો પુકો છે. કાચખા રેલથી દીર્ઘાવુધી દોલ છે. ઉપરની સાથે તેઓ જગનમાં પણ વખતા જાય છે. આ બાદસાહેબનું વયન આરમું ૩૧૦ રતલ છે.

૪૦/૩૫/૮	૮૦/૩૬/૪	૩૬/૩/૪
૨૭/૩૨/૬૪	૨૮/૨૩/૭૨	૩૬/૬૮/૧૬
૫૬/૧૬/૫૧	૧૫/૬૧/૪૦	૧૧/૫૧/૬૦
૨૦/૩૪/૬૬	૩૩/૨૫/૬૫	૨૬/૭૦/૨૪
૨૫/૭૩/૧	૩૩/૪૧/૬	૮૧/૫/૩૦
૫૮/૧૨/૫૩	૧૭/૫૭/૪૬	૧૩/૮/૧૨
૨૨/૩૦/૭૧	૩૫/૨૧/૬૭	૩૧/૬૧/૨૧
૬૩/૧૪/૪૬	૧૦/૫૬/૫૪	૧૮/૧૦/૫૫
૩૮/૩૬/૬	૪૮/૩૩/૨	૩૪/૩/૪૨

કુવાકાંઠે મોંઘા

ચિત્રકાર: કૃષ્ણલાલ બટ્ટ — 'કુમાર'ના માલ ઓગણીસમો ઇચાશીના મંકનું મુખચિત્ર

કુમાર

માર્ચ '૮૧

મુક્તિગાન

આવે શુભામો, આવે પીડિતો,
તેત્રીશ કોડ મળે સંતાન;
સર્વ દિશાના કાન વિદારી,
ગજવે માતનું મુક્તિગાન.

સિદ્ધના નાદે ત્રાડે મળા સૌ,
'સ્વામી-મુલામન; સર્વસમાન;
ગપ જપો મુક્તિના હંધામાં,
સ્વાય વીરોને છે ભગવાન.

૧૬

સાગર માને ધોર અવાળે,
માને બાળક, રૂદ્ધ, જવાન;
આકાશ કંપે, ધરણી મુળે,
ગજવે ભારત મુક્તિગાન.

મુક્તિ વિનાનું છવવું શાનું!
મુક્તિ વિના શાં જીવનં માન!
મુક્તિને કારણ સર્વ સહીયું,
સ્વાતંત્ર્યથી શું સૌખ્ય મદાન?

મુક્તિ દશે જો કાળના ડાંગે,
પામશું; છો અમ જાણે પ્રાણ;
પામવા એ અમ પ્રાણપ્રતિભા,
અપિત, પ્રાણ બધું જીવિદાન.

૧૬

સાગર માને ધોર અવાળે,
માને બાળક, રૂદ્ધ, જવાન;
આકાશ કંપે, ધરણી મુળે,
ગજવે ભારત મુક્તિગાન.

મુખ્યા અમે સૌ ભેગા મળા
માઝીએ રેડી, પીવા જળપાન;
છુમણં ઢાંકવા લાજ અમારી,
છવવું જેમ છેવે ઇ-સાન.

પ્રાણ દણ્યો, ધર્મ હુડાણો,
રૂપ મુસાણું, દુખાણું માન;
નિશ્ચિન્નેતા ધર્મચીરોનાં
સંતાન આજે જન્મશુભામ.

૧૬

સાગર માને ધોર અવાળે,
માને બાળક, રૂદ્ધ, જવાન;
આકાશ કંપે, ધરણી મુળે,
ગજવે ભારત મુક્તિગાન.

મારી કહી તમે કેમ સંભોધું?
જન્મમૃતિ! એ વીરોના ધાંધ!
તેત્રીશ કેરિની વાંઝણી માનાં,
છવતાં પુત થયાં અપમાન.

મુક્તિ થશે, સૌ બંધન તરશે,
પામશે પેટ ભરી સૌ ધાન;
જોમારી! જોમાના! લારે વહીશું,
'તારાં અમે સપળાં સંતાન.'

૧૬

સાગર માને ધોર અવાળે,
માને બાળક, રૂદ્ધ, જવાન;
આકાશ કંપે, ધરણી મુળે,
ગજવે ભારત મુક્તિગાન.

કૃષ્ણલાલ ત્રિપરાણી

હાઠોરની ડેસ્કી મદાસતામાં આ-
પણા દેશના આયોજન અને અનુભવી
પુરુષોએ જે અગત્યના કાંચો ધર્યા
છે અને હિંદના સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનું
ધ્યેય બાધ્યું છે તે અવિચ્છેદના ઇતિહા-
સનું એક મોટું પગરણ છે. એ કારણે
ધડનારાએ જાદગી આપી હિંદના ઉત્કર્ષ
માટે વડોતી નાખી છે આજ સુધી તેઓ
બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અગ્રેા સમા બીજા
દેશો-ફનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ
આફ્રિકાનાં સરચાંનાં નેટલી સ્વતંત્રતા
અને હક્કો મેળવવા અઢીપૂર્વક મર્યા-
પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પાછળ રહેલી
સ્વાર્થાં લોભશૂનિએ એક તણુ પણ ધ્રુ-
નહિ આપવાનો મહમ વિચાર તેના
હિંદી મ'યાન અને વાઇસરૌય માન-
કતે ચોખ્ખો જણાવી દીધો છે; એટલે
હિંદની સ્થિતિ સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે.
કા તો સ્વતંત્રતા માટે મયધું, અથવા
તો ધીરધીરે પીસાતા જઈને બ્રિટિશ
સત્તાનો કોળીઓ થઈ જવું. બેમાંથી
એક જ માર્ગ દિંદ માટે આજે રહ્યો છે.

ઘડીબી, મોંપવારી, ડોકારી અને તેને
લીધે રોજ, દુલ્લહડે ને શુદ્ધિચોથી દેશ-
ના અંગમાં આજે બળાં પડી બધાં છે.
જનસમુદાય કુખી, કંગાલ અને જીવન-
શયથી વેરાતો પડ્યો છે. ક્રોડો અજ્ઞાન
અને અસાક્ષ દેશવાસીઓને પુરી ખબર
પણ નથી કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તેમના
પર શાં શાં વીતકો વરસાવી રહ્યું છે.
દેશના સંસ્કાર, સ્વભાવ, શક્તિ ને સમ-
હિદો નીચોડ કેવી રીતે ક્રમેક્રમે થતો
આવ્યો છે તેનું તેમને બાન પણ નથી.
તેઓ બીચારાં તો વણ તેમના ડોકાર-
ડોકારી પરણાવવાના લઘાણ મલ્લે છે!
હવે તેઓ પોતાના પરસેવાની કમાઈ-
ખી ધર્મેની ઘડીનાં પોણાણે નિભાવી
રહ્યા છે; ન્યારે બીજા બાળુ પોતાનાં

યુવકો ? આસ્તમાં યુવકો છે ક્યાં ?
નહિતર તેવીસ ક્રોડ ઉપર ત્રણ લાખ
માણસો શમ્ય કરે ? બારતના યુવકો
એ યુવકો નથી; યુવકોના માર્ગ ઓઠાં છે.
(કપાલાની)

ખરાં વારસોને શિયાણુ અને અજવતો
વિના પણ ટંગવળતાં સાંખી શકે છે ?
જે કોઈ જરા પણ સમજા અને વિચાર-
વંત છે તેને આ બધી વિચિત્ર કમ-
કમાડી ઉપભવે એવી છે. દેશનેતાઓનાં
કાળજી પર આ બધી વાતોનો કૂમો
ન્યારે હલ બહાર થતો લાગ્યો ત્યારે
જ તેમણે અતિમ ઉપાય તરીકે દેશને
માટે આજે 'પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય' નો અગ્રખરી
અને કાયમી પોકાર પાડ્યો છે. એ
'પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય' જ હવે ક્રોડોતી આ-
બાહી, સલામતી, સુખાકારી ને સન્માન
મેળવવાનો એકમાત્ર માર્ગ રહ્યો છે.
બીજા બધા માર્ગ બંધ બેસા પડી જ
તેમણે આ માર્ગ નક્કી કર્યો છે.

જગતભરની એકેએક પતિત પ્રબંને
ઉપર આવવા માટે એ જ માર્ગ હમેશાં
લેવો પડ્યો છે પણ તેમનાં સાધનો
જુદાં હતાં. તેમણે દેશના દુર્ગમનો તો
ખાત કરીને પોતાનું સ્થાન કળને કબ્બું
છે; તેમણે સામ્રાજ્યાં અને પોતાનાં
લોહીનાં ખાતર પર સ્વતંત્રતાનો પાયો
નાખ્યો છે. દિંદ એ ધાતક સાધનો
વાપરવા માગ્યું નથી. માત્ર ધાતક
શક્તિ ને સાધનો કેળવવાથી જ આશ્વસ-
નો જય થાય છે એ હકીકત આજ તો
હવે દુનિયાની સુધેરેલી સઘણ પ્રબ
પણ બંદર રીતે સ્વીકારી લેતી નથી.
એમાં એતે સહિમાવનો ઉપદેશ જ

રહેલો છે એવી, મોંપાં અનુભવો પણ
પશ્ચિમની દુનિયાની ખાતરી થઈ ગઈ છે
બીજા બધી લડાઈઓમાં ન્યારે બં
બાળુનું લોહી દેવાય છે ત્યારે હિંદનું
મદાસબાએ સ્વાતંત્ર્ય જીતવાને નહ
કરેલા આ નવા માર્ગમાં ખાતર ચોખ-
ખાળુને બધી વાંતન એ સહન કરાવ
છે દમન, જુલમ, અત્યાચાર કે શાન-
જે કાંઈ આવે તે શાંતિથી મહન કરીને
પણ નિરધારને વળગી રહેવાનું જ આ
વિચારથી ધણુ માણસો હાંકાંદાર ફરિ
વણ છે કુખ અને આશ્ચર્યની વાત છે
કે રોજ, બુખમરા ને દુકાળને લીધે ને
અપાર માનવક્રંધ્યાનો ભોગ તેઓ
આપી રહ્યા છે તે તેઓ નીચી ખુંદીએ
સહન કરી લે છે; પણ તેને ડાળવાને
તેને બદલે સ્વમાન અને સ્વાતંત્ર્યની
લડતમાં. થોડાં પણ આતમબલિદાન
આપતાં તેમને કંપારી છુટે છે,—
બલિદાનો તો પ્રબની અગર નરેતો
બની રહેવાનાં છે !

દેશનેતાઓનાં ચિંતન અને યુગન
મબનાં સમર્પણ જે દેશમાં ન દેખતે
દેશનાં જીવતાં માનવીઓ પણ પશુ
સરખાં જ છે. અરે, પશુમાં પણ પોતાની
ભતિ માટે આગ પડવાની સાલ દેવ
છે. દરેક જીવતી પ્રબ પોતાની પાછળ
આપુની પ્રબ માટે જ પ્રાણહત કરે
છે અને પોતાની સંસ્કૃતિ, પોતાનું ગૌરવ
અને મબતવર ઉતારોતાર જીવન રહે
એટલા માટે આવતી પેઢીને બંદોબસ
પડે છે. તેમને તે બચપણથી જ સ્વા-
ર્ષણની લાલીમ આપે છે.

આપણી સાળાઓ, આપણા આ-
ચાર્યો, અમલદારો અને વ્યાપારીઓ
પોતાના સ્વાર્થ માટે આ વિચારો કીલ્લાં
અચકાય છે. તેમના હાથમાં આવેલા
મનુષ્યોને તેઓ કારે છે, ધમકાવે છે,

હુરે છે કે અજ્ઞાનના અંધારમાં રાખી પોતાનું બદ સાચવે જાય છે. ખૂબ ઉપર છવાઈને, તેને યુગભાવી રહેલી આ માયા-બળ કોણ ભેદે? માણાપો નિઃસંદાય બની બેઠો છે, પ્રાઈ હંધી નિષ્ક્રિય કેળવણી અને સ્વાર્થ સંસ્કૃતિઓનાં જુલામી પુતળોં સઘ જયા છે; આશા માત્ર ભારતના હવતા જુવાનો ઉપર અવલંબે છે. આજ નહિ તો કાલ પણ તેમને જ માથે સંસારનો ચક્રવાર ઉતરવાનો છે. દેશનેતાઓ બુદ્ધ છે, પણ તેમનું પીઠબળ જુવાન વર્ગ ઉપર છે. એ જુવાનોમાં આજ ધીમેધીમે સમયની સાત પ્રગટતી આવે છે. તેને અવગ્રંથ સજ્જી અને પયોગ સેવા તથા સમર્પણની તાલીમમાં સજ્જ રહેડું એ જ આપણું આત્મે લક્ષ્ય હોઈ શકે.

સંસ્કારશ્રદ્ધ સ્વાધીનતા

સાંસ્કૃતિક સંસ્કારશ્રદ્ધની અંતર સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાની આપણી બાળતા ઉત્કલ બનતી જાય છે તે વખતે છીછ બાળ આપણી સંસ્કારિક પરાધીનતા વધતી જાય છે તે મિટાવવાના પ્રયત્નો પણ કરવા જોઈએ. આજ પેઢાવતોમાં કેમળી એપલાર કેળવાતો તેને બંદલે અત્યારે નાનામાં નાના ગામડામાં ય કેમળી ખટરાગનાં બી રોપાઈ રહ્યાં છે. દેશી કારીગરોની ઉણેશ કરી આપણે દેશી ઉદ્યોગદુરસ્તો નારા કર્યો, અને અત્યારે આપણી નાનામાં નાની નરિયાત માટે પણ આપણે પરદેશી કારખાનાં પર આધાર રાખવા પડે છે. અત્યારનું આપણું બહુતર અને આગમ્યારીની દેશવ્યાપી ઇદ્રજળ આપણા સંસ્કારને કલ્પિત કરે છે. પરિણામે આપણે સાંસ્કારિક સ્વરાજ્ય યુગા-બીએ છીએ. આપણા આપણા કરતાં આપણે અત્યારે બમણું-ત્રમણું દાખ વાચરીએ છીએ. ઉદાહરણને હવે આપણે અસલ્ય લેખીએ છીએ. એકાદ કપડું એણું પહેરવારને નગરો ને નાગો માનીએ છીએ; રાગલીલા, બવાયા, કીમળગણિયા અને બીજા દેશી ફેશનમાં આપણે યુગ જાનુસાર પલટો કરી રાક્યા નહિ તેથી રીનેમા, સરકસ ને રંગમૂર્તિ આપણાં મિય વિનાદરથાન યહ પડ્યાં અને એ રીતે સહીઆરા શો-ખની વસ્તુઓને આપણે બ્યક્તિગત બનાવી દીધી. સમાજ-વાદના રૂર મજબૂતી યુવક પરિપટો કરતાં રસ્તાનો મદારી કે બહુગર વધુ સુસ્ત સામયવાદી છે. રાવણહરયા અને એક-તારાના રણકાર સાથે આપણે હવે એકલાન ધર્મશક્તા નથી ને વાચોસિન આપણને વધુ ગમે છે. ધણુને તો ધડ બાજવાની રોટલી કરતાં પરદેશી બિસ્કીટો વધુ બાવે છે. દેશી રંગે ધર રાજ્યારવામાં આપણે સુરચીનો બંજ-સમજએ છીએ. ગાલીતકિયા ને સાંગામાચી કરતાં કુરસીટિંગ આપણને વધુ ફાયે છે. આપણી વાલીઓનાં કુલો કરતાં પરદેશી આવેતાં ફૂનિંગ કુલો આપણને વધુ મનોહર લાગે છે. અને આપણી પ્રાણેન્દ્રિયને પણ અતર કરતાં આંદોની મુગંધ વધુ ફાયે છે!

આવી સંસ્કારશ્રદ્ધ સ્વાધીનતા સાથે પણ સંપૂર્ણ સ્વા-ધીનતાના સૈનિકાએ જંગ માંડેલા ધટે છે. (સોશીયલિઝમ)

ઈંધાએલાં છવન

આત્મે આપણાં છવનમાંથી આલ્લાહ ને હલ્લાસ બોસરી ગયા છે. અંતરના અવાજ સાંભળી રાષ્ટ્રએ એટલા સરજયિત આપણે રહ્યા નથી. આપણું હૃદય, મન ને બુદ્ધિ પર આપણે પ્રભુલિકાનો અંકુશ મુદ્રી તેના વિકાસને ફંચી છે. પરિણામે આપણાં હૃદયમાં ભૂમિનો મહાસાગર ઉલટતો નથી, મન મગનગમી કલ્પના કરી શકતું નથી, બુદ્ધિ સારાસારની પરીક્ષા કરી શકતી નથી. પ્રભુલિકાની પરવાનગી વિના આપણે એકે કંઈ જાણું કે પાણું ભરી શકતા નથી. તેથી જ આપણાં છવનમાં વહેતા જર્યાની નિર્મળતા નથી, ઉડતાં પંખીનો કલ્લોલ નથી, વનરાજિની નિત્યવધી તાજગી નથી. છે માત્ર અંધિવાર છવનની નિશ્ચલતા, ભાવહીનતા ને જડતા.

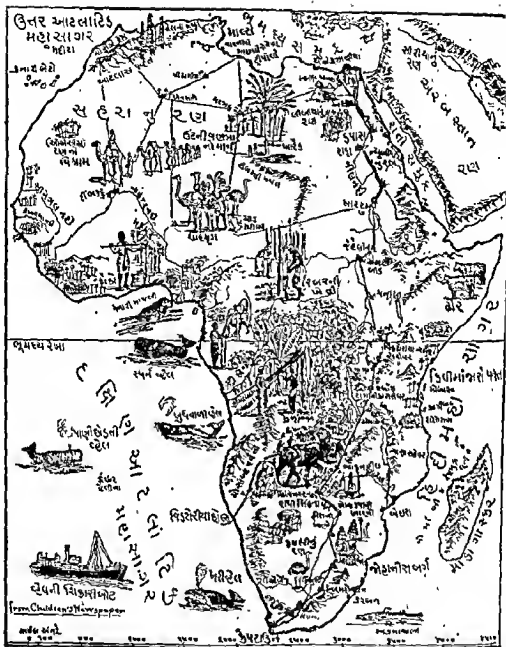
અને તેથી જ આપણા સંપ્રદાયોનાં કલમે તરફાઈ ગઈ છે, આપણા ચિતારાઓની પીછીએ પાંખી યહ ગઈ છે, આપણા શિનીઓનાં કાકણાં ખાંડા ધઈ ગયા છે; ને પરિણામે આપણા આનંદમય કોરને તુલિ ને પુછિ મળતી નથી, આપણા પ્રાણુમય કોરમાં બોલસ પ્રગટતું નથી વાતાવરણના યુગભાઈ રૂતિને પ્રેરણા મળતી નથી એટલે રાષ્ટ્રોમાં સામર્થ્ય પ્રગટતું નથી, રૂખા ને રંગમા રૂપ ખીતતું નથી, સંગેમશરમાં સજ્જતા બગતી નથી. સંધ્યાના રંબ હાથ પે ફાણછવી છતા સનાન રહ્યા છે. ઘોરની ક્યામાં હનુ પણ કુપ્પજાદની કાવનુની લાવવ્યતા બરી છે. મહાસાગરમાં નાંદમા અત્યારે પણ સુખનજનું સંપીત સંભળાય છે. માત્ર પ્રભુલિકાના વિવેકહીન પાલન વડે આપણાં છવન વધુ કૃત્રિમ બન્યાં છે, એટલે આપણે વિશ્વનિયમના બેદ પામી શકતા નથી, અને તેથી જ સચરાચર વિશ્વની સનાન તાજગી અંધ સાચવી રાક્યા નથી. (ખાઈસાર દિવેરી)

[અનુસંધાન પાછળને પાનેરો]

વિકરાશ સિંહો, જંગી હાથીઓ ને શાહમુરગાં ટોળેટોળાંથી એનાં જંગલો ઉમરાય છે અને બ્લેલ માછલીઓની વિવિધ ભલેથી બરેટો સાગરરાજ એરેરમો એનાં ચરણ પખાળે છે.

પણ સમૃદ્ધિથી ભરી રહેલો આ દેશ આત્મે લગભગ અજોજ જુરોપની વિવિધ રાજસત્તાઓને હાથ ફરાએલો પડ્યો છે, અને તેમાંથી તેઓ અકસંતિયા યઈને રસકસ સુરપે જાય છે. ૧,૨૦,૦૦,૦૦૦ એરસ માછલની વસાહતી બુમિગાનો માત્ર ૬,૦૦,૦૦૦ એરસ માછલ મુલક (વીસમો બાથ) જ ત્યાંના દેશીઓની હકુમતમાં ન; બાકીનો બધો યુરોપીયન સભ્યો બોગવે છે. સિટિરા આફ્રિકા ખુદ યેરજિતન કરતાં ૩૭ ગણો વિસ્તારમાં છે; જેન્ય આફ્રિકા કાન્ય કરતાં ૧૮ ગણો, હંદાસિયન આફ્રિકા છટાસ કરતાં ૬ ગણો, પોર્ચુ-ગીઝ આફ્રિકા પોટુગાલ કરતાં ૨૬ ગણો અને બેલિજયન આફ્રિકા બેલિજયનના કરથી ૮૦ ગણો એરસ છે!

ઉપરનો નકશો અને તીર્થેતું વર્ણન તમને આફ્રિકાનો સામાન્ય ખ્યાલ આપી દેશે.

એક ફોરડ ને વીસ હબર ચોરસમાઈલના વિસ્તાર વાળો આ બંડ અક્ષર ફોરડની માન્ય વસતી ધરાવે છે. એની વધુમાં વધુ લંબાઈ તથા વધુમાં વધુ પહોળાઈ ચોક્કસની-૫૦૦૦ માઈલની છે. મિઝિમાંબેરો (૧૯૬૮૦ કીટ) રેવેન્ડેરી (૧૯૦૦૦ કુટ) અને કિનીઆ (૧૮૦૦૦ કુટ) જેવાં એનાં ત્રણ ગિરિશિખરો દુનિયાના ગિરિશિખરો હોડમાં છતાં રહે એવાં છે સાચાજી હબર માઈલ લાંબી એની નીચ નદી જગતખરી સરિતાવણીએની હરોળમાં વિરાટે છે. એની જાંબેડી નદી તથા તેના વિકટરિયા થોઇની, એનાં ટાંગા-ચીકા વિકટરિયા નવાન્યા ને આડ જેવાં સરોવરોની જગતભરમાં નામના છે આવી થોડા આ બંડનો ત્રીજો ભાગ જેને સહસ્ર જેવા વિશાળ અને વિદંટ રણે ઢોંક્યો છે, છતાં એનો વિપુલ વનરણવિભર ને એમૂલ ખનીજસમૃદ્ધિ દુનિયામાં અનન્ય છે. જગતખરી ડોનાના નિષ્ક્રમે થોથો ખાતે ને હીરાની ઉત્પાદનો તે બાર-પચમીસ ભાગ એકત્રિ અફ્રિકા પાતાના કંઠમાંથી આપે છે. તેનાનાઓથી લઈ રહેલાં વેનોનાં વનો કપાતે ધન, સાગ, કોપી અને સાકર વડે આફ્રિકાની ભૂ-સપાટી જગતને રેથી રહી છે ઇતિહાસે સ્વાતંત્ર્ય આપનાં અમેરિને તથે બ્રટક છે તે અફ્રિકાનાં સુતાનોનાં પ્રદેશ જગતખરમાં ઉત્તમ રૂ પકવનાં દરીદ્ર છે (અનુસંચાન પાછા મિજલસને હેડ)

સંસારભરનાં શિશુઓની મહાન સરસ્વતી

યુરોપીય કેળવણીનો પ્ર-
તિદાસ બુઓ કે સમર્થ
કેળવણીકારોની ના-
માવસિ તરફ દૃષ્ટિ નાખો તો
જાણારો કે એમાં કેાઈપણ સ્થળે
સ્ત્રીનું નામ નથી. પહેલપહેલી
જ એક સ્ત્રી કેળવણીકાર ઉ-
ત્પન્ન કરવાનું માન ઇટલોને
પડે છે.

ડૉ. મૉન્ટેસોરીમાં આ-
પણને ગણિતશાસ્ત્રી માનવ-
વંશશાસ્ત્રી, શરીરશાસ્ત્રી, મા-
નસશાસ્ત્રી, તત્ત્વવેત્તા અને કેળ-
વણીશાસ્ત્રી એ બધાનું એકા
સાથે દર્શન થાય છે. બાળકનાં
અને બાળમગજનાં એ ખાસ
અભ્યાસી છે. પોતે અપરિચીત
બનાં માતાઓની જે માતા છે,
અને બાળકોની મહાન સર-
સ્વતી છે, બાળસ્વાતંત્ર્યનો ગવે
પુત્ર પ્રવર્તીવનાર તથા જન્મદ
અને પરાધીનતાની બેડીમાંથી
મનુષ્યગતિને ઉદ્ધારવાનો આ-
રંભક પ્રયત્ન કરનાર મુક્તિની
દેરી એ ડૉ. મૉન્ટેસોરી છે.

ડૉ. મૉન્ટેસોરી મધ્યમ રિયનિના પરંતુ સંસ્કારી
માનવિતાનાં એકનાં એક પુત્રી છે. એનો જન્મ ઇટ-
લીની સ્વાતંત્ર્યની લડતના છેલ્લા દિવસોમાં ઈ. સ.
૧૮૭૦માં થયો હતો. એ જમાનામાં ઈટલિની સમાજ
અત્યંત સંકુચિત હતો. વળી તેના કુટુંબો ધંધાયા કે
પરંપરાયા કેળવણી સાથે સંબંધ ન હતો. એ દિવ-

ડૉ. મેરીઆ મૉન્ટેસોરી

સોમાં સ્ત્રીઓ ભાગે જ જાણતી. આ કારણથી એ
પ્રતિભાગ્યથી વિદ્યાર્થિનીને સામાજિક બંધનોની સામે
યવું પડેલું, અને પોતાને જીવે જ પ્રથમ સમાજસુધારક
તરીકે આગળ આવવું પડેલું. આગળ ઉપર જે
સ્વાતંત્ર્ય આપી આત્મમનાં બાળકોને તેણે એક અમૂલ્ય
બેટ તરીકે બદલું તે સ્વાતંત્ર્યની જ તેણે બચાવણી

- ઉપમના કર્તવ્યની શ્રેષ્ઠિતાને તેણે માટે જે આત્મ-
ગણ અને આત્મશ્રદ્ધાની મનુષ્યમાં આવશ્યકતા છે
તે ગણ અને અદ્ધા ડો. મૉન્ટેસોરીમાં આ પ્રથમની
લગતરી જ પ્રગટયાં અને તેને જ પરિણામે અનેક
વિરોધી તરફો સામે ટકી રહી આખરે તે આખા
જગત સમક્ષ એક અપૂર્વ આશીર્વાદ રૂપે ઉભો રહ્યો.

અગિયાર વર્ષની છેક નાની ઉંમરે તેમનામાં કાંઈક
અનોખું કાર્ય કરવાની ઊર્મી જાગી. એ વખતે ઇટલીમાં
જીની પદવી દલદી ગણાતી. ગણાતું તો સ્ત્રીઓ માત્ર
મહેતીજના ધંધા માટે લાપક ગણાતી અને તેમાં પડતી.
સમાજ, સોજાતનો બીજા ધંધામાં પ્રવેશ સદન
કરી શકતો ન હતો. મેરીઆ મૉન્ટેસોરીએ પ્રથમ
તો મહેતીજના ધંધામાં પડવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ
તે વખતે ચાકી રહીશી શિક્ષણની રીતિમાં તેનું મન
ખુરચું તદ્દિ. તરત જ તેણે એન્જિનીઅરિંગનો અભ્યાસ
કરવાનું આદર્શ્ય. આ શાળામાં તે એકલી જ નિ-
દ્યાર્થિની હતી અને તેથી તેને વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે
રહીને અભ્યાસ કરવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડતી.

સવારે તેની માતા તેને શાળાએ પહોંચાડવા જતી,
તો સાંજે તેના પિતા તેને શાળાએથી તેડી લાવવા
જતા. વર્ગમાં તેને છાકરાઓથી અલગ બેસવું પડતું.
બોજન કે વિદ્યાર્થિના સમયે પણ શાળાના એકાંદ
ઘોરડામાં ભરાઈ રહેવું પડતું અને બારણા પાસે પોલિસ-
મોકાની વ્યવસ્થા કરવી પડતી! પરંતુ આ સઘળી
મુશ્કેલીઓ આ કુમારીને મન દિસાજમાં ન હતી, કારણકે
તેનું લક્ષ ગણિતશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં હતું. શાળા તો
તેને માત્ર એક સાધન જ હતું. આ શાળામાં રહી
તે સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રી બની.

વખતના વધવાની સાથે તેને પણ આગળ વધ-
વાની પ્રતિ થતી જ ગઈ. હવે તેનું મન ડૉક્ટરી ધંધા
તરફ ગયું. ઇટલીમાં એ દિવસોમાં ડૉક્ટરી અભ્યાસ
માટે સ્ત્રી વિદ્યાર્થી તરીકે જગદ પડનાર મેરીઆ
મૉન્ટેસોરી પહેલવહેલી જ હતી. લોકમત તેની
વિરુદ્ધ હતો; એમ છતાં છાકરાઓની શાળામાં અનેક
મુશ્કેલીઓ વચ્ચે તેણે પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો
અને વૈદકતા લાંબા તથા કઠિન અભ્યાસ પછી
રોમની વિદ્યાપીઠની એમ. ડી. ની ઉપધિ પ્રાપ્ત કરી.
આ પદવી મેળવ્યા પછી ૧૯૯૭માં રોમમાં

મનુષ્યનાં દરદોની ઇરિપનાત્રમાં મદદનીશ ડૉક્ટર તરીકે
તેની નિમણૂક થઈ. સુધરેલા દેશોની દારમાં આવવો
છટલી દજ તરફમાં મારતો હતો. સુધરેલા દેશો જેની
સંસ્થાઓ લાંબુ માત્ર સ્થપાયે જતી હતી. આ
રિયતિમાં તાત્કાલિક વ્યવસ્થા કરવા ઉકત ઇરિપના-
લમાં ખરેખરા ગાંડાઓની સાથે મૂદ અને મેદ જુદિ-
વાળાંઓને પણ રાખવામાં આવતાં હતાં. પુરાન અને
ઉત્સાહી ડૉ. મૉન્ટેસોરીએ બાળકોના વ્યાધિઓનો
ખાસ અભ્યાસ કરી એ વિષયમાં વિશેષ પ્રતીણવ
મેળવી હતી, એટલે આ પાગલખાનામાં જતાંવેન
તેનું ધ્યાન મેદ જુદિવાળાં અને મૂદ બાળકો-જેમને
કમબાળે ગાંડાઓની સાથે મુકવામાં આવતાં હતાં-
તેમના તરફ ગયું. પચાસ વર્ષ પહેલાં સેચુઇને પોન્ડેરી
મેદ અને મૂદ જુદિના બાળકોને સુધારવાની પદ્ધતિને
તેણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. સેચુઇનના વિચારોને અનુ-
સરતાં તેને લાગ્યું કે બાળકોમાં જે મેંડતા હોય છે તેનો
ઉપાય ઔષધોપચાર નથી, પણ કેળવણી છે. પોતાના
આ વિચારો તેણે ૧૯૯૮માં ટૂરીનમાં ભરાયેલી
કેળવણી પરિષદમાં પ્રગટ કર્યાં. તેના ભાવણથી કેળ-
વણીના ક્ષેત્રમાં નવો જ પ્રકાર પડ્યો અને કેળવણીની
દુનિયામાં નવી જ ભગૃતિ આવી. મૂદ બાળકોને કેમ
સમજવાં તથા તેમને નવીન પદ્ધતિથી કેમ કેળવવાં
એ વિષય ઉપર રોમની વિદ્યાપીઠમાં ભાવણો આપ્યા
માટે ડૉ. મૉન્ટેસોરીને લાના વિદ્યાધિકારીએ આમંત્રણ
કર્વું ને તે પછી તરત ડૉ. મૉન્ટેસોરી નિર્મળ-મનનાં
મનુષ્યોને સુધારવાની સંસ્થાની વિદ્યાધિકારી નીમાઈ.

આ વખતે ડૉ. મૉન્ટેસોરીએ પોતાનો ડૉક્ટર
તરીકેનો ધંધો છોડ્યો ને કેળવણીના નવા કાર્યક્ષેત્રમાં
જુકાવ્યું. અભાર સુધી બીજી પ્રવૃત્તિઓ સાથે તે ડૉક્ટર
તરીકે પોતાનો ધંધો કર્યો જ જતી હતી અને ભથ્થકર
વ્યાધિથી પીડાતાં મનુષ્યોને પોતાને ઘેર ખાનગી દરદી
તરીકે રાખતી અથવા નિર્ભયપણે અરધી રાત્રે પણ
પોતાનાં કામ પડના મુશ્કોને ઉમેર્યા તેમને ઘેર
જતી ને કામે લાગતી. પોતાના કામમાં તે એટલી
તો કાળજી રાખતી કે એની કાળજીથી કામ કરતાં
તો તેનો ધંધો અટકી પડે. મરણપરચાએ પહેાંચેલા
બાળકોને જે કદાચ નવડાવવાની અને તેને સ્વચ્છ
પથારીમાં રાખવાની જરૂર જણાતી તો તે બીજા

ડૉક્ટરો મેકે માન દસ વખી આપ્યાથી; તેનું કાંઈ વળશે નહિ એમ સમજતી, અને તેથી બાળકને મારે જોઈતી તમામ ચીજો પોતાને લાંબી તે બેઠાવી આપતી. જો કોઈ દરદીને કમાવાની જરૂર હોય અને દરદી ધંધા બિનાનો હોય તો પોતે પોતાને ખર્ચે દરદીને કામે લગાડતી. કોઈનું કુખ એની દૃષ્ટિએ પડ્યું કે તરત જ તે દૂર કરવા પોતે આગળ આવતી જ. આ રીતે તેણે પોતાની ડૉક્ટર તરીકેની છંદશી ગાળી. ભવિષ્યમાં તેનો આ પરીપકારી સ્વભાવ તેની શાળાનાં બાળકોને ધણે જ ઉપકારક કામ પડ્યો.

જે તન્મયતાથી પોતે ડૉક્ટરનો ધંધો કરતી હતી તે જ તન્મયતા, એકાગ્રતા, ખેન અને અસાધારણ ઉદ્યોગથી તેણે આ નવા કાર્યમાં પોતાનું ચિત્ત લગાડ્યું. સંચારના આદથી રાતના માત્ર સુધી તે મંદ બુદ્ધિનાં બાળકોને શીખવવામાં રોકાતી. આખો દિવસ એ હવા ખાવા જેવાં બાળકોના ઉદાર મારે પોતાની બુદ્ધિ અને શક્તિનો બારેમાં બારે ઉપયોગ કર્યા પછી રાત્રે એ વિરામચાઓની દબે પોતાના આખા દિવસની સમાપ્તિ બનાવતી. પોતે કરેલાં અવલોકનોની અને કાર્યોની મોંઘ મેની, પોતાના અવલોકનના પરિણામોનું નર્ગીકરણ કરતી અને એ વિષયમાં જોણેજોણે પુસ્તકો લખેલાં હોય તે દરેકનાં સંદર્ભાં પુસ્તકો આરીકીથી વાંચીને પોતાના અખતરામાં તે કયાં મંદગાર થઈ પડે એમ છે તે શોધી કાઢતી. તેના આ દિવસો સંપૂર્ણ શાંતિના હતા. એ દિવસોમાં તે અપ્રસિદ્ધ હતી અને દુનિયા તેને નિહાળતી ન હતી. તેથી જ તે અપૂર્વ તરબીવવાથી અને સુખમાં પોતાના પ્રયોગો કરતી હતી. આ જ વખતે તેણે લેકન અને પારીસ જઈ મૂઢ બાળકોની શાળાઓ, અને અચ્ચિન પદ્ધતિઓનો તત્તે અભ્યાસ કરી પોતાના જાનમાં વધારો કર્યો અને હટાડી તથા સેચુમનનાં પુસ્તકોના આધારે તેણે મંદ મનિનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવા માટે બિનબિન પ્રકારનાં સાધનો યોજા કાઢ્યાં. અહીં તેણે જો વર્ષ (૧૮૯૮ થી ૧૯૦૦) સુધી કામ કર્યું. આ કાર્યમાં તેને અપૂર્વ ફતેહ મળી.

એક વખત એનું જન્મ-યુકે એક મંદ બુદ્ધિનું બાળક નવેર રાજાની પરીક્ષામાં સાધારણ બુદ્ધિના બાળક કરતાં વધે નેમરે અને વધારે દોકડે વધુ મહેલાઈથી ઉત્તીર્ણ થયું. મૂઢ બાળકો માટે ડૉ. મોન્ટેસોરીએ

ડૉ. મોન્ટેસોરી : આજની ને

મોન્ટેસોરી પદ્ધતિથી આ બાળક કેળવવાએલું હતું પછી તો આવું વારંવાર બનવા લાગ્યું. જેટલાં મૂઢ બાળકો પરીક્ષા મારે મોકલ્યા તેટલાં જ્યાં સાધારણ બુદ્ધિના બાળકો કરતાં વધારે સારી રીતે ઉત્તીર્ણ થયાં. એના પરિણામોથી લોકો આશ્ચર્યચકિત થયા. જેમણે આ પરિણામો નજરે જોયાં તેમણે તો આ કિસ્સાને તદ્દુધ કિસ્સો જ માન્યો. પરંતુ ડૉ. મોન્ટેસોરી તો એ વિચારમાં પડી હતી કે સારી બુદ્ધિનાં બાળકો જનરના કેમ નીવડ્યાં અને પરીક્ષામાં તેમનો દરજ્જો નીચે શા માટે ગયો. તેને સૂઝ્યું કે જો આ પદ્ધતિથી મૂઢ બાળકોને આદરો જાણ લાગ થાય તો પછી એ પદ્ધતિથી શીખનારાં સમધારણ બાળકો જરૂર જનુ આગળ પધી જાય અને તેમની પ્રગતિ તો અમરકારિક જ અને તેને સમજાયું કે જે પદ્ધતિ મંદ મનિનાં બાળકો માટે વાપરવામાં આવી હતી તેમાં એનું કશું નહોતું કે જે કેવળ મંદ મનિનાં બાળકોના જ ઉપયોગમાં આવે. એ પદ્ધતિ પણ કેળવણીના સિદ્ધાંતો ઉપર જ રચાયેલી હતી. અને તે સિદ્ધાંતો પણ પ્રચલિત સિદ્ધાંતોથી વધારે બુદ્ધિગમ્ય હતા. આ વિચારે તેનામાં કોઈ અત્યંત પ્રકારની મદદ ઉપજા અને તેના અંતરમાં એક નવીન

જ રિસામાં—નવીન જ કાર્યમાં જવાની સ્વપંસ્કૃતિ યદ્ય.

તરત જ તેજે સમધારણ બાળકોની શાળાઓ, તેની વ્યવસ્થા અને તેમાં ચાલતી શિક્ષણ પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સાથેસાથે રામની વિદ્યાપીઠમાં તે તત્ત્વજ્ઞાનની વિદ્યાર્થિની તરીકે દાખલ થઈ અને ખાસ વિષય તરીકે પ્રાયોગિક માનસશાસ્ત્ર વિષય લીધું. તેમાં તેજે સ્નાનકતી પદવી પ્રાપ્ત કરી. દરે તેજે જુનીપુરાણી શાળાઓ જોવાનું અને તેની સહી ગમ્મેલી પદ્ધતિનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ લેવાનું કામ આદર્યું. સ્વભાવ, શિક્ષણ અને અનુભવે તે વૈજ્ઞાનિક હતી, એટલે તેજે શાળાઓની પરિસ્થિતિનું બારીક નિરીક્ષણ કર્યું. શિક્ષણદાતાઓ અનેક પુસ્તકો જોઈ લીધાં, તેમાં સર્ગીનાં પુસ્તકો તેને ગમ્યાં ને તેની તેના પર સારી છાપ પડી. તે પુસ્તકો તેના વિચારો મઝવામાં અને પોષવામાં સદાયમૂળ જન્યાં. ચાલુ કેળવણીના દોષો અને અપૂર્ણતાઓ તેને દરનામલકરત્વ દેખાયાં. તે વખતની શાળાઓનું આગ્રેહજ વર્ણન તેજે પાછળથી 'મૉન્ટેસોરી પદ્ધતિનું આગળનું પુસ્તક ભાગ ૧'ના બાળશિક્ષણ સમાલોચના નામના પ્રકરણમાં આપેલું છે. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર દરેક મનુષ્યે તે ધ્યાનવા જેવું છે. આ પ્રવૃત્તિમાં તેજે સાન વર્ષે માળી નાખ્યાં. આ જ વખતે છટકા અને સેગર્મનના લેખોનો અભ્યાસ પણ આગળ વધાર્યો અને તેનાં લખાણોનો આત્મા બરાબર સમજાય તેટલા માટે તેજે ફ્રેંચ ભાષામાં લખાએલા એ લેખોનો છટા-લિખન ભાષામાં પોતાને જ સાર અક્ષરશઃ તરજુમો કર્યો. તેજે ખુબ વાંચ્યું અને ખુબ વિચાર્યું. પ્રચલિત શાળાઓના દોષોમાંથી બાળકોને કેમ મુક્ત કરવાં તેના વિચારો તેજે પૂર્ણ ધાર્નિયાં કર્યાં. દરે તે પોતાના વિચારો અમલમાં મુકવાની તક શોધતી હતી, એટલામાં તેને એક મુદ્દર યોગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો.

એ વેળા છટલીના ગરીબ લોકો માટે રહેવાનો પ્રશ્ન ભારે મદસ્તગો થઈ પડ્યો હતો. એ લોકો મંદકામાં સડના દતા અને એવાં ખરાબ તથા સ્થળસંકોચવાળાં ધરોમાં રહેતાં દનાં કે જ્યાં કોઈ પણ જાનની મર્યાદા ન સચવાય, એટલું જ નહિ પણ તીવ્રતા પણ ઓગ થાય. ખાનગી જીવન જેવું એ લોકોને કશું જ રહ્યું ન હતું. આ કુખમાંથી એ બીચારા લોકોને ઉગારી

લેવાનો વિચાર છટલીના એક વગદાર બુદ્ધિશાળ અને દેશાભિમાની નાગરિક સીનારે એકે દાલમોન મનમાં આપ્યો. આ મુદ્દરય રામન સ્થાપત્ય મંડળને અધિકારી હતો. તેજે આ પ્રશ્નનો ઝીજુવટથી અભ્યાસ કર્યો હતો અને કેવા જાનનાં ધરોની રચના કરવાથી ગરીબ લોકો મુબેથી રહી શકે તેની યોજના થી કાઢી દતી. તેની યોજના ખીજી બધી રીતે સંપૂર્ણ અને સંતોષકારક હતી; માત્ર એક જ મુશ્કેલી નડતી હતી. એ મુશ્કેલી તે એ હતી કે જ્યારે આ ગરીબ મળ્યાપો પોતાની આજીવિકા મેળવવા માટે આખો દવાડો જવારનું જીવન માળે ત્યારે નાનાં બાળકો નિશાળે ન જતાં તદ્દન છુટથી ધરમાં એકલાં રહે અને ચોખ્ખાં વિદ્યાળ મકાનોની દીવાલો તથા દાદરા ઉપર લીટા કરીને તેને બગાડી નાખે. નાનાં નવરાં પંડેલાં બાળકો કેવી જાનની મસ્તીથી મકાનોને ખરાબ કરે તે સૈકોઈ સમજી શકે તેવું છે. દાલમોના મનમાં થયું કે આવી રીતે મકાનો બગાડી નાખવામાં આવે તેને સુધારવા માટે બાહુતો પાંસેથી પૈસા લેવા કરતાં તેટલા જ પૈસાને ખર્ચે બાળકોને આખો દવાડો રમનગમનમાં રોકે અને તેમને તોશાન કરતાં અટકાવે એવી કોઈ વ્યક્તિ નીચે તેમને મુશ્કેલી દેવામાં આવે તો સાઈ, આથી તેજે દરેક લતામાં બાળકો માટે એક છલાવદા ઓરડાની ગોઠવણ કરાવી ને કોઈ લાચક દેશની શોધમાં તે પડ્યો.

દાલમોના અને ડૉ. મૉન્ટેસોરીની પ્રવૃત્તિની ખબરો તો આવી સુધી હતી. પોતાના કાર્યમાં એ ઉપયોગી થશે એમ તેને લાગ્યું. તરત તે મૉન્ટેસોરીને મળ્યો અને પોતાની યોજના તેને સમજાવી. તથા વિનંતિ કરી કે તે એ બાળકોને પોતાની દેખરેખ નીચે લે અને તેમને ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ આપે. ડૉ. મૉન્ટેસોરીને પણ આવું જ કંઈક જોઈતું હતું. પોતાના વિચારો પ્રમાણે પોતાને જે પ્રયોગો કરવાની ઈચ્છા હતી તેનાં સાધનો તેને અહીં મળે તેમ હતું. તરત જ તેજે દાલમોની વિનંતિ સ્વીકારી અને રાત્રીની નોકરી છોડી દઈ એ ગરીબ લોકોનાં બાળકોને કેળવણી આપવાનું કાર્ય માથે લીધું. પરિણામે મને ૧૯૦૭ ના જન્મ-મુઆરી માસમાં ખેલત-વહેલું બાલમુદ ઉપડ્યું.

આ વખતે તે તરફ લોકોનું કોઈ ખાસ ધ્યાન

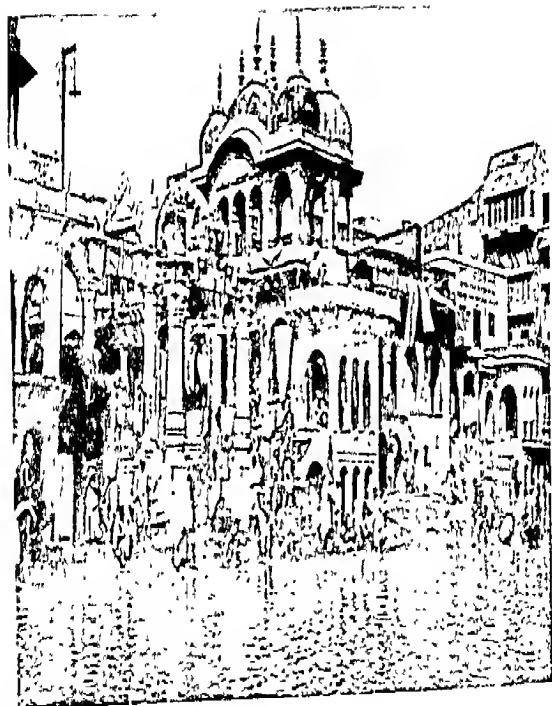

વિધાતાને આફટે [ચિત્રકાર: કનુ દેસાઈ]

વિધાતાના હાથમાં માછીનો પિંડ અવનવાં રૂપો લેતો આફટેને જોઈ શકીએ છીએ, પણ એ રૂપોનો મરજીનાર આત્મા તેો દબેશમાં અદૃશ્ય જ રહે છે. છતાં તેને ફોફો વિવિધ પ્રકારની ઉપચાર દ્વારા આપણને તેનું જ્ઞાનમ મળેલું જ છે. ગમે તે.

માછી ચુંથનારના કમ્પ દાવો અને રૂંક મીનિવેનના પાછળ કેવં રીંગો મુલાવં છે ?

આ સંભાષિતનું આદરું સૂચક રૂપક સમજાવ્યા પછી તેની પાછળ બેસી જતી વિધાતાનું સૂચન અપર સમજાવ્યું જશે.

વિશ્રામઘાટ

અમદાવાદ

[ફોટો : પબ્લિકનાર્ટ વાસ - અમદાવાદ]

એમાંથી ન હતું. શાંતિથી ડૉ. મોન્ટેસોરીએ પોતાના શિક્ષણ વિષયક વિચારો આ ગરીબ બાળકો ઉપર અજમાવ્યા અને એમાં તેને સંપૂર્ણ રીતે હ મળી. બીજે વર્ષે બીજું બાલગૃહ ઉઘડ્યું. આ વખતે લેકેરિમાં ડૉ. મોન્ટેસોરીની કાર્તિ ફેલાઈ ચુકી હતી. આ બીજું ગૃહ ઉઘાડવાની કિંવા સારી ધામધુમથી થઈ અને એ પ્રસંગે ડૉ. મોન્ટેસોરીએ મુંદર ને મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું. આ વ્યાખ્યાન 'મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ' નામના પુસ્તકમાં પ્રારંભિક વ્યાખ્યાન એ મથાળાવાળા પ્રકરણમાં આપેલું છે.

હવે તો વિજ્ઞાને વેગે ડૉ. મોન્ટેસોરીની ખ્યાતિ દુનિયાભરમાં ફેલાઈ ગઈ. હવે તો એનું બાલગૃહ અધુરું હતું; તેના કાર્યની વિગતો અપૂર્ણ હતી; સમયક અને વ્યવસ્થા પુરેપુરાં થયાં ન હતાં; અને પ્રયોગો તો હજી માત્ર ન હતા. એટલામાં તો દેશદેશથી કેળવણીના ધાત્રાણોએ મોન્ટેસોરી શાળાઓ જેવા આવવા લાગ્યાં.

આ જ ચારસામાં તેમના મોન્ટેસોરી નામના પુસ્તકનું અંગ્રેજી ભાષામાં ભાષાંતર થયું અને અંગ્રેજી ભાષાનાર આદ્યમનો રસ એની પ્રગતિમાં એકાએક વધી પડ્યો. આજે તો એ પુસ્તકનું અંગ્રેજી, ફ્રેંચ, જર્મન, રશિયન, રશિયન, પોલિશ, રુમાનિયન, કેનિશ, અને જાપાનીઝ ભાષાઓમાં ભાષાંતર થઈ ચુક્યું છે. આ પુસ્તક કેળવણીના સાદિત્વમાં અદ્વિતીય છે. તેની બાપા બહુ જ અસરકારક ને પ્રોત્સાહક છે.

અને વાંચનાં અનેકવાર આખમાંથી આતંદાય મરી પડે છે. એમાં મનઅનુભવ અને મનમહેનતનો આગેદગા મિતાર છે. કેળવણીના મધોમાં એ એક ઉચી કાઠીનો અંથ રહી જશે. એમાં નૈસર્ગિક પ્રતિભા છે. કેળવણીની આદ્યમમાં એ એક અગૃહ્ય રત્ન છે. એ પુસ્તકમાં રચયેરચયે નવજીવનો આદર્શ અબકી ઉઠે છે. આજના દેશદેશના યુવાચરો જિલ જિલ દષ્ટિએ પ્રગ્નઓના ઉદ્ધાર માટે જે પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે તેવા જ પ્રકારના કેળવણી વિષયક પ્રયત્નોનું આ પુસ્તક મૂળ છે. એ પુસ્તકમાં જેટલી લાખનાની ઉચતતા છે તેટલી જ વિજ્ઞાનની ઉડી દષ્ટિ છે. વાંચક એને ફરીફરીને વાંચતાં ધરાતો નથી.

આજે તો મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ જગપ્રસિદ્ધ છે. યુરોપ,

તૃપ્તિ

[૪૫૫]

પરજો નિમિર બતનું કરતું સાદ ઉઝાડને
ઉરે સળગી ચેતને ઠરની બેપાન વિશે જાણું:
અને સજીવ ભાષિનો ધણ પડે સદા એતરે
તપી યુગ હુનારને પ્રથમનો જાણિતું જાનું.

ચક્રું પ્રતપ પાંખમાં અરર પાપ ચુકું લાસે
બીતિ રહિત એતરે જીવનમાં કયું જીવનું:
ફણા મડપું કાળની કદિ ન ના બીરના વડે
ધરં પ્રજાગ પ્રાણને અમર ઉજવું એનને.

તૃપ્તિ જલદ નેમની નૂતન રાખુ ઉપાડની
કુળી દક્ષિણ તેજમાં વિરમશે નદિ એ કદિ.

મહુલાલ ગાંધી

અમેરિકા અને બીજા ઘણાખરા સુધરેલા દેશોમાં એ પદ્ધતિ ઉપર યોદ્ધાંધ્ય બાલકમંદિરો આમળ વધી રહ્યાં છે. દિલ્હીસ્તાનમાં પણ એ પદ્ધતિના ધોરણે થોડીએક સંસ્થાઓ પ્રયોગો કરી રહી છે.

છેલ્લાં બેચાર વર્ષોથી દર વર્ષે લંડનમાં ડૉ. મોન્ટેસોરી ચાર માસનો અભ્યાસક્રમ રાખી મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનો તાનિયક તેમજ વ્યાપકારિક પરિચય આપે છે. ઉપરાંત રચયેરચયે ફરી એ પદ્ધતિ ઉપર વ્યાખ્યાનો આપે છે, નવી શાળાઓ ઉઘાડે છે ને એ રીતે પદ્ધતિનો પ્રચાર કરે છે. ૧૯૨૮થી આમરટડોમમાંથી 'કોલ આફ એન્ડુકેશન' નામનું નૈમાસિક ડૉ. મોન્ટેસોરીના તંત્રીપણાનીયે ફ્રેન્ચ,

અંગ્રેજી ને ઇટાલિયન એ ત્રણ ભાષામાં પ્રગટ થાય છે.

પ્રુદ ઇટલીમાં મૉન્ટેસોરી પદ્ધતિ શીખવા માટે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ રાખી એક અધ્યાપનમંદિર ખોલવામાં આવ્યું છે. લંડનમાં મૉન્ટેસોરી સોસાયટી સ્થપાઈને તેના તરફથી 'મૉન્ટેસોરીઅન' નામની પત્રિકા પણ દર માસે બહાર પડે છે.

જેમ ડૉ. મૉન્ટેસોરીના પૂજકો, શિષ્યો અને અનુયાયીઓ છે તેમ તેના વિરોધીઓ પણ છે. એમણે પુસ્તકો લખ્યાં છે અને ખુબ ચર્ચાઓ કરી છે. ડૉ. મૉન્ટેસોરીનો તેમને એક જ ઉત્તર છે કે મારી સાળાઓ જુઓ, જાતે અનુભવ કરો અને પછી મારા સિદ્ધાંતમાં કેટલું સત્ય છે તેની ચર્ચા કરો. પરંતુ ઘણી વાર જેમ વિરોધીઓ જ આગીર્વાદ રૂપ થઈ પડે છે તેમ ડૉ. મૉન્ટેસોરીના સંબંધમાં પણ જન્યું છે. આજે એક રીતે તેઓ જ તેની પદ્ધતિ વધારે પ્રમાણમાં ફેલાવી રહ્યા છે.

ડૉ. મૉન્ટેસોરી એક અસાધારણ પ્રતિભાશાળી બાળ છે. ડૉક્ટર, તત્ત્વવેત્તા અને ગણિતશાસ્ત્રી હોવા ઉપરાંત તે એક અદ્ભુત કેળવણીકાર છે. એનામાં સ્વયંસ્ફૂરણ સૃજનશક્તિ અને શોધકશુદ્ધિની કુદરતી બક્ષિશો છે એમ કહ્યા વિના માલતું નથી. એનું વ્યક્તિત્વ આપણા પર સજ્જ છાપ પાડે તેવું છે. એના સંલવાસમાં આવેલા એનાથી અકિત થઈ જાય છે. તે મુશ્કેલ છે, આકર્ષક છે—તેમ તેની વાણી પણ મીઠી છે અને તેમાં સ્વાભાવિક સરળતા છે. એની આ અસાધારણ શક્તિ એ આખી આલમની સ્ત્રીજાતને અભિમાનનો વિષય છે. દુનિયા પર આવી પ્રભાવશાળી સ્ત્રીઓ ગણીમાંડી જ દશે.

પોતે સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિવાળું જીવન માળે છે. કોઈ પણ રાજ્યના કેળવણીખાતાની તે વિદ્યાધિકારી નથી કે અમલદાર નથી. જાહેર જીવનનો એને શોખ નથી. જ્યારે બહારની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી ત્યારે તે મોટે ભાગે એકાંત સેવે છે અને પોતાનાં કાર્યોમાં મગ્ન થઈ રહી રિચર ચિત્તે પ્રયોગો કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે એ તો પ્રતિમા છે. પોતે અંગ્રેજી જાણતી નથી;—માત્ર ઇટાલિયન ને ફ્રેંચ ભાષા જાણે છે; છતાં દુભાષિયા મારફત તે અંગ્રેજી જાણનારાઓને મુલાકાતો આપે છે અને અંગ્રેજી પત્ર-પત્રકાર તરફ પણ લક્ષ આપે છે. કેટલીક

બહેનો ડૉ. મૉન્ટેસોરીને કેળવણીનો—ચારદાનો સાક્ષાત્ અવતાર માને છે અને તેને ચુરું તરીકે પૂજે છે.

ડૉ. મૉન્ટેસોરીનું જ્ઞાન અગાધ છે. તે એટલું બધું તો છે કે એ સઘળું આપણને કહેતાંકહેતાં જ તે જીંદગી પુરી કરે. બાળકો સંબંધે તે એટલું બધું જાણે છે કે કદાચ જગતને તે જણાવી પણ શકશે નહિ એવું તેની સાથે રહેનારાઓનું માનવું છે. તેની શક્તિનો વ્યય ન થઈ જાય એ માટે તેની શિષ્યાઓ તેને સાચવે છે, સોડોના નાસથી તેને બચાવે છે અને તેના કાર્યના બોગ્સ ઉપર લગામ રાખે છે. તેના ઉપર જે અબોગ્સ ટીકાઓ થાય છે તેમાંથી તેને બચાવી લઈને તેની શક્તિનો વિકાસ અપિચ્છિતપણે વધે અને દુનિયાને તેના લાભ મળે તે માટે તેઓ તેનું કાળજીપૂર્વક જતન કરે છે.

બાળઉદ્ધારને ડૉ. મૉન્ટેસોરીના કામની દૃષ્ટિ ઘણી વધો જરૂર છે. ગિજુભાઈ

ડૉ. મૉન્ટેસોરીની દાલની પ્રવૃત્તિઓ ક્ષણભંજ આખા ધરોપને ઘેરી લેવા છે. તેમણે આજ સુધીમાં ધરોપનાં જુદાંજુદાં સ્થળોમાં સૌદ આંતર-રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ આપ્યા છે અને તેમાં સૈકા વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણની નવીન દૃષ્ટિ અને જીવનમાં પ્રાણ પ્રાપ્ત કરી શક્યાં છે. તેમના એ અભ્યાસક્રમોમાં એશિયાના ચીન-જાપાન જેવા દૂરના દેશોમાંથી તેમજ અમેરિકાના જુદાંજુદા પ્રદેશોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. આ અભ્યાસક્રમમાં શિક્ષકોને લેનાં પહેલાં તે તેમને પદ્ધતિઓ, પ્રાયમિક વિજ્ઞાન, આરોગ્યશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર અને બીજા સરકાર આપનારા વિષયોમાં તૈયાર થવાનું જણાવે છે, કેમકે તે આગવપૂર્વક માને છે કે બાલશિક્ષણમાં એ બધા વિષયો અત્યંત આવશ્યક છે.

૧૯૨૬ના એપ્રિલ માસની ૮મી તારીખથી લંડનમાં આવા વર્ગો શરૂ થયા હતા. તેમાં દિદુસ્તાનની કેટલીક બહેનો પણ અભ્યાસ કરતી હતી. તે વર્ગો પુરા થયા પછી મૉન્ટેસોરી પદ્ધતિ પ્રમાણે કામ કરતા શિક્ષકોની એક પરિષદ કોપનહેગનમાં મળેલી. એ પરિષદમાં ડૉ. મૉન્ટેસોરીના નવા પ્રયોગો વિષે કહેવામાં આવ્યું હતું. તેમાં શિક્ષકોએ-મોટી સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી. હવે આ વર્ષની શરૂઆતથી જીનના અંત સુધી આવા

વર્ગો રોમ શહેરમાં ઇટાલિયન સરકારની વ્યવસ્થા અને સંગવક સાથે રાજ થયા છે. તેની સંપૂર્ણ ગોઠવણ ડૉ. મોન્ટેસોરીની ઇચ્છા પ્રમાણે ઇટાલિયન સરકારે કરી છે. વર્ગો તો ઇટાલિયન ભાષામાં આલેક્ષે, પણ તેનો શબ્દેશબ્દ અંગ્રેજીમાં તરજુમા કરવામાં આવશે. એ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓની જરૂરનું પ્રમાણે બીજા ભાષાઓમાં પણ તરજુમા કરવા માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. ઇટાલિયન સરકારે પોતાના પરદેશખાતાના પ્રધાન મારફતે બીજાં દેશોના આ દિશામાં કાર્ય કરનારા અધિકારીઓને આ વર્ગોમાં લાગુ સેવા માટે ગોઠવણ કરી આપવા આગવપૂર્વક માગણી કરી છે, તેમજ ઇટલીના કેળવણીખાતાના પ્રધાને, ઇટલીનાં શહેરોના કેળવણીકારોમાંથી દરેક શહેરમાંથી એકાદમાં એકાદ બે પ્રતિનિધિઓને આ વર્ગોમાં લાગુ સેવા જોડાવ્યા છે. કોઈ ખાસ શિક્ષણપદ્ધતિ તરફ યોગ્યતા જનુકંપા ઇટલીની સરકારે યાતાયી હોય તો તે પહેલવહેલી આ વખતે જ. ઇટાલિયન સરકારના આ પક્ષટાનું એક કારણ છે. ઇટલીના જુદાંજુદાં નાનાં ગામડાંમાં દેશભ્રમી સેકેડે ગ્રામ્ય-મિક શાળાઓમાં જે પ્રયોગો ત્રણ વર્ષથી વિરોધી વાતાવરણ અને સ્થિતિમાં ચાલી રહ્યા હતા તેની ઉત્પત્તિ થએલી અસરનું આ સીધું પરિણામ છે. પોતાની આ માન્યતાના પહેલા પગથિયા તરીકે ઇટાલિયન સરકારે ગયે વર્ષે રોમમાં એક દ્રેપનિંગ કોલેજ સુવાન શિક્ષકો માટે શરૂ કરી અને તેમાં ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ રાખ્યો. આ શાળા સંપૂર્ણ રીતે ડૉ. મોન્ટેસોરીના હાથ નીચે મુકા દેવામાં આવી અને શિક્ષકોની પસંદગી તથા આ પદ્ધતિને માટે આવશ્યક જે કાંઈ કરવું જરૂરનું લાગે તે સર્વ કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા તેમને અપવામાં આવી. આ શાળાએ ડૉ. મોન્ટેસોરીએ નિવૃત્ત કરેલા અભ્યાસક્રમ લીધો છે. આ અભ્યાસક્રમ, ઉપરની શાળાઓમાં મોટો ફેરફાર કરી દે છે. આ શાળાનું પરિણામ એટલું સુંદર આવ્યું કે કેળવણીના આધાન-જેઓ શરૂઆતમાં શંકાસીલ હતા અને આ પદ્ધતિ કેવળ નાનાં બાળકો માટે જ યોગ્ય છે એમ માનતા હતા— તેમણે સરકારને આ શાળા માટે રીપોર્ટ કર્યો. રીપોર્ટમાં તેમણે મોટે ભાગે ડૉ. મોન્ટેસોરીની પદ્ધતિનાં કાર્તિગાન જ કર્યો છે. ઘણાં વર્ષો પૂર્વે જે અદ્ભુત અમરકાર થયો હતો તેવો જ આ બીજો જન્યો. વીસ

વર્ષ પહેલાં એક ગરીબ અને સામાન્ય ગણાતી જાળમાં ડૉ. મોન્ટેસોરીએ ખાંસ વાતાવરણ અને કાર્યની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી બાળકોનાં અપ્રતિમ માનસનું જે દર્શન કરાવ્યું હતું અને તે રીતે જનનનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું તેવું જ આ બીજું કાર્ય થયું. આજે વીસ વર્ષ પછી તે જ શહેરમાં જુદું જ ગરીબાદર્શી રાજાવામાં આવેલાં સાધનો અને વસ્તુઓવાળી થોડી એકઠીઓમાં વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસની સ્વતંત્રતા તથા નવીન દિશાના નિર્દેશથી અપૂર્વ પરિણામ લાવવામાં આવ્યું છે. આ પરિણામે ઇટાલિયન સરકારનો દ્રષ્ટિકાણ નિર્ણિત કરી દીધો છે અને તેથી આજે તે સરકાર દેશદેશની સરકારો અને કેળવણીકારોને રોમમાં લાગુ સેવા આમંત્રણ મોકલ્યાં છે; આ અન્ય શાળા જેવાં આવવા ચિન્તિતો કરી છે. કેવળ નાનાં બાળકોમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર, સ્વયંસ્ફૂર્તિ અને સર્જન શું કરે છે તે સુંદર રીતે જાનાવ્યા પછી આજે ઉપરની શાળાઓમાં ડૉ. મોન્ટેસોરી પોતાના કાજો આપે છે.

દલે તે જુદા થયા આવ્યાં છે. જોકે કામની જે સ્ફૂર્તિ તેમનામાં યુવાનીમાં હતી એ તો તેવી ને તેવી આજે પણ છે, છતાં તેમની દૃષ્ટિએ દલે ધાર્મિક પક્ષ લેવા માંડ્યું છે. તે વખતે આપણે એટલું જ ઇચ્છીએ કે તેઓ પોતાના કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થાય તે પહેલાં શરૂઆતથી તે અંત સુધી શિક્ષણના પ્રદેશમાં પોતાનો સંપૂર્ણ કાળો આપે અને હજી સુધી અંધકારમાં રહેલા કેળવણીના પ્રદેશમાં ખુબ પ્રકાશ પાડે.

તેમનાં જીવનની અંતિમ ઇચ્છા તેમણે લંડનમાં મને જણાવી હતી કે હિંદુસ્તાન જેવા શુદ્ધ સાંસ્કૃતિક દેશના મનન્યુંનિત દિમાગવાળાં કોઈ પવિત્ર, એકાંત, શાંત રમણીય સ્થાનમાં સંપૂર્ણ એકાગ્રતામાં પોતાના જીવનના છેલ્લા દિવસો ગાળવા. પ્રભુ તેમની આ ઇચ્છા પાર પાડે. લોગીતાલ ત્રિ. ડાકર

મુસાફરી કરવાના હોય ત્યારે ચાહ રાખવો કે હિંદુસ્તાનની તમામ દેશવેચોમાં (અમુક નાની દેશવેચો સિવાય) મુસાફરી કરતા બીજા વર્ગના ઉત્તરમાંને બંગાળી રથ શેરને બદલે હવે બંગાળી રથ શેર (આપણે સવા મથુ) બોલે સાથે લઈ જવાની છુટ મળી છે. એટલે આપણે જે દેશવેચો સાથે રાત દિવસનો સંબંધ છે તે કાઠિયાવાડની દેશવેચો તથા બી બી રી. આઈ. દેશવેચો કુતારો આ કામ લોગી રાશે.

લખમી

માધું નીચું નાખી શીંગડાની દીક તાકોને
વેળથી તે રીંછ સાથે ધસી

એવી વાંકડિયા શીંગડાવાળી એક ગાય ખરીદી.

માંજે તે ઘેર આવવા નીકળ્યો. આ વખતે તેના

ચહેરા ઉપર હમેશની લાક્ષી ફેખાતી નહોતી, કેમકે તેણે
આખા દિવસમાં ખાધું નહોતું. દલે તેને આ મળત
કંટાળાભરેલી લાગતી હતી. રસોઈ જેમની તેમ રહેવા
દહ તે નીકળ્યો હતો. જેમ તે આગળ ડગલું ભરતો
તેમ પગ પાછળ પડતો હતો. પરંતુ ગાયને તો બહુ જ
આનંદ હતો. રસ્તામાં તેને જાતવ્યવસ્થા ધાસ તથા નેમ-
નેમના પાણી પીવા મળ્યાં. તે આનંદથી પોતાનાં શીંગડાં
આમથી તેમ દલાવતી, ઝુલતીઝુલતી ચાલતી હતી.

સંધ્યા નમતાં ગોવિંદ અને લખમી—ગાયનું નામ
તેણે ખરીદી કે તરત લખમી પાડી દીધું હતું.—મુકામે
પહોંચ્યાં. ઘેર આવ્યાને તરત જ તેણે લખમીના કંઠમાં
મધુર રણકાર કરતી 'ધંટડી બાંધી', 'આસપાસથી કુંડું
ધાસ લાવી નીચું, અને પછી પોતાની પેટપૂતળી
તેજારી કરી.

માંજે ગોવિંદ કુદાડી લઈ લાકડાં કાપવા જતો
ત્યાં જાય લખમીને સાથે લઈ જતો. તે લાકડાં કાપતો
અને લખમી 'અદીનદો' કુંડું ધાસ ચરતી ફરતી.
પરંતુ ગોવિંદની કુદાડીનો અવાજ સંભળાય એટલામાં
જ તે ચરતી; દૂર જતી નહિ. પાસેના તાડના ઝાડની
ટાચે જાયે પડછાયા પહોંચના સારે ગોવિંદને થતું
કે દલે દોડવાનો વખત થયો છે. તરત જ તે લાકડાં

ગોવિંદે દલુ દમણું જ રસોઈ ચડાવી હતી.
તે ઝુંપડીનાં બારણાં આગળ વિચાર કરતો
બેઠો. તેણે પોતાના આગળમાં જોયું, ઝુંપડીમાં જોયું
અને ઉંચે આકાશમાં જોયું. તેને લાગ્યું કે તેની નાખીશી
ઝુંપડીમાં દલુ કંઈક ઉછાપ હતી. લખણા ઉપર દલ
ટેકવી તે વિચાર કરતો બેઠો, વર્ષોથી આ વેરાન પ્રદે-
શમાં તે એકલો જ રહેતો હતો. તેનું એકલું ટાળવા
કામકામ સાધીની તેને જરૂર હતી. એકદમ અર્ધના
તકાથી કાળા પડી ગયેલા તેના મોઢા ઉપર તેજ-
ભર્યું હાસ્ય રફૂં. તેને લાગ્યું કે પોતાની ઝુંઝવણનો
નિવેડો લાવી શકાશે. 'એક ગાય લીધી હોય તો?'
તે મનમાં ફફડ્યો.

ગોવિંદ ઉનાવળિયો હતો. તેણે તરત જ આવને
માટે જમીન સાફ કરવા માંડી. આસપાસથી ઝાંખરાં
અને ઝાડનાં પાંદડાં ખસેડી જમીન જરાજરા વાળી તે પર
પાણી છાંટ્યું. આવને માટે નાનું પથ્થુ સુંદર એક
ખાણિયું બનાવ્યું. પછી તે જગ્યાને ચોમેરથી વાંસથી
બંધ કરી તે પર વેસો ઝાઈ દીધી. દલે ફક્ત ગાય
લાવીને બાંધવા જેટલી જ વાર હતી.

શુક્રવારે તે પાસેના શહેરમાં ગયો અને ત્યાંથી
એક રાત્રી, ચક્રાર-આંગેવાળી, પગસુધા યુગ્મી પહોંચે

તપસા બંધ કરતો અને જે તાંબડીમાં પીવા સારા
પાણી ભરી રાખતો તે દુધ સારું તૈયાર કરીને પછી
રીંમેથી હાક મારતો: 'લખમી... લખમી...!'
તેની આ હાક કોઈ દિવસ ખાતી ન જતી. એક
રે ને ત્રણ હાકે તો લખમી ન્યાં હોય ત્યાંથી ઝુલ્મતી
કુલની ગોવિંદને પડખે આપી ઉભી રહેતી.

આમ ઘણા દિવસો પસાર થઈ ગયા. લખમી દર-
દર જંગલમાં ફરવા જતી. દરરોજના અનુભવે તેને
જણાયું કે તેના સિવાય ખીજ પશુ ઘણી જાતનાં પ્રાણી-
ઓ એ જંગલમાં વસતાં હતાં. લખમીની નજરે પશુ કોઈક
વાર તે પડતાં. કોઈ દળવે આલતું તો કોઈ ઝડપથી
ચાલતું; જ્યારે કોઈકનો તો માત્ર પડછાયો જ પડી
હૃદયમાં મળી જતો. રાત્રે ઘણી વાર તે જોતી કે
સામેના અંધારામાંથી ઘણીયે દીવા જેવી ઝગમગની
આંખો તેના તરફ તારી રહેતી. પરંતુ તેને જરા ધે
ખીક ન હતી. માત્ર તે પોતાની ડોક દલાવતી એટલે
તે સર્વે પાછાં જ્યાંનાં ત્યાં થઈ જતાં.

એક દિવસ અરણ્ય પરથી પાણી પી પાછા ફરતા
તેણે વિશાળ આંખો વાળું, લગભગ પોતાના જેવડું
જ એક ભુખડું પ્રાણી લપાતું છુપાતું પોતાની તરફ
આવતું જોયું. આ જોનાં લખમી જરાક આશ્ચર્ય સાથે
ભય પશુ પાછી. હવે પાછા ફરતું તો અશક્ય હતું,
કારણકે આસપાસ ઝાડી એટલી બધી ગીચ હતી કે
જલદીથી એ શેઠા ઓળંગી શકાય એમ હતું નહિ.
તરત તેને લાગ્યું કે પાછા તો ન જ ફરતું કારણકે
આ શેઠા—ન્યાં થઈને તે દરરોજ ગોવિંદ આગળ
જતી હતી—તે પોતાનો જ માનતી હતી. અને
પોતાનાં માગેમાં કોઈ આડું આવે તે તેને પોતાતું નહિ.
તેણે રીંછ (તે પ્રાણી રીંછ જ હતું) કદિ જોયું
નહોતું. છતાં તેને પ્રેરણાથી લાગ્યું કે ને કંઈક ખીંચા જેવું
જનાયર તો હતું જ.

પરંતુ તરત જ લખમીએ પોતાની શુદ્ધજીવ ઠેકણે
આણી. દરેક પ્રાણીને, જ્યારે લયમાંથી ઉગરખાનો કાંઈ
આરો ન જણાય ત્યારે તે ગમે તેવા પ્રજાળ રાત્રીની સામે
પણ મુક્કમ થઈ બેસે છે. તેમ લખમી પણ શેઠાનો અરથો
માર્ગે રોકી ઉભી રહી. આ જોઈ રીંછ પણ અચરજ
પામ્યું હોય તેમ થોડીક વાર તેની સામે તાકીને ઉભું
રહ્યું ને ત્રાડ પાડી 'ચર્રર્રર્રર્ર—ચફફ!'

લખમીએ પણ આંખ ઝાલ કરી ઘટતો જવાબ
વાળો. પણ રીંછની આંખમાંથી અંધાર ઝરતા હતા.
લખમીએ શંકાને ધારીધારીને જોયો અને પછી ખીંચ
ગાયોની માફક બીડમાં જ તેનો ચુસ્તો ઉતરી ગયો.

જે પળ જતી હતી તે જાણુ લખકર હતી. રીંછ
તરત જ પોતાની આંખો જરા મંદેકામી અને હાનું
ગગડામી નાખે એવી તીક્ષ્ણ નજર તેણે લખમી તરફ
નાખી. તેના મોટા હોઠ લખમીનું લોહી પીવા તલસી
રહ્યા હતા. તેને લાગ્યું કે શિકાર હાથવેનમાં જ હતો.
ક્ષણમાત્રમાં લખમી હતી ન હતી થઈ જતી. પણ તરત
જ તેણે પોતાનું મન દદ કહ્યું. જોરથી કુંડવાટ મારી
તેણે પોતાની પુંછડી દવામાં વીંઝી અને માથું નીચું
નાખી શીંગડાની દીક તાકીને વેગથી રીંછ સામે ધસી.
ટન-ટનનન-ટન તેના મળાનો ઘેટડી રણપ્રી રહી.

આ રણકાર સાંભળી રીંછ લાડક્યું તેણે આવે
અવાજ કદિ સાંભળ્યો નહોતો. આ અપરિચિત અવાજ-
થી તે અનિશ્ચય લખમીન થયું. કેમકે તે અવાજ શેનો
હતો તે કાંઈ તે સમજ શક્યું નહિ, એટલે તે પુંછડી
ફાચી નાસવા જ માંડ્યું; કેમકે છંદગીના ઘણાં જોખમો
અને અનુભવો એ તે સમજ્યું હતું કે જે ચીજ
ન સમજ્ય તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ.

લખમી પણ રીંછ વિષે તો કંઈ જ જાણતી નહોતી.
પણ તેને રીંછ જેવા અનુભવો દર સુધી થયા નહોતા.
એટલે તે તો અભિમાનથી, પોતાની છત યએથી સમજ
રીંછ પાછળ ધસે જતી હતી. નહિ કે રીંછને પકડી
પાડવા દોડતી હતી, તેને તો રીંછને નાસતું જોવામાં
મજા આવતી હતી!

જેનજેનાંમાં રીંછ ક્યાંક અદરથ થઈ ગયું. લખમી
તો પછી ઠેક રાત્રે ગોવિંદને ઝુંપડે આપી. ગોવિંદ આજે
તેને દોહા ચિના ઘેર આંખો દતો. તેને થયું કે લખમી
પોતાને શોધવા રહી દશે. તેણે લખમીની પીઠ યાખડી.
પીઠ પરસેવાથી રેખાએય થઈ ગઈ હતી. મગરૂર થતો
તે બોલ્યો, 'લખમી તું ખરેખર મારી લખમી જ છે.'

તે દિવસથી લખમી તો કોઈ પણ ચાલની ચીજને
જુએ કે તેની તરફ દોટ જ સુકતી. તેને જોઈને સિ-
ચાળવાંઓ સંતોષ જતાં, વરઝો જાનુએ દડી જતાં.
દિવસોદિવસે લખમી અભિમાની થતી ગઈ. દરરોજ
તે રાત્રી પશુઓની પાછળ દોડતી ક્યાંય નીકળી જતી.

કોઈ દિવસ લુખા રણમાં તો કોઈ દિવસ ગીચ ઝાડીમાં અને કોઈ દિવસ તો ટેકરીઓની ઢોળે સુદાં પહોંચી જતી. પરંતુ મુગટ પહેલે જોમ કોંઈ રોજની શક્તિ નથી આવી જતી તેમ લખમી પણ ઘંટડીને ગળે યોગવાન બની શકે એમ હતું નહિ. તેણે તેનાં શીંગડાં ઝાડ સાથે ધર્યા સિવાય કોઈ પણ પ્રાણી સાથે દલ સુધી વાપર્યો નહોતો. જેટલી તે ચેતોને ધરતી હતી એટલી બળવાન ને બચકર તે નહોતી. તે તો માત્ર ગરીબડી, વાંકડી શીંગડીવાળા ગોવિંદની લખમી હતી. તેનાથી બધાં પ્રાણીઓ ડરતાં તેનું મુળ કારણ તો તેની ડોકે બાંધેલી નાની ઘંટડી જ હતી. ઘંટડીનો અવાજ અપરિચિત હોવાથી જ બધાં પ્રાણી તે સાલળતા મલરાટથી દોડ્યામ મચાવી મુકતા.

ડિનાળો આવ્યો અને ગયો. ચોમાસું આવ્યું. વનમાં સ્થળેસ્થળે લીલું કુમળું ઘાસ ટુટી નીકળ્યું. વનના વાતાવરણમાં બધે અજબ ચેતન પ્રગટી ઉઠ્યું. જંગલમાં કોઈ અગમ્ય પ્રદેશમાંથી દમેશા આનંદ અને મસ્તીના અવાજો આવવા લાગ્યા. લખમી દરોજ તે સાલળતી. દરોજ એ જ આનંદ ને એ જ મસ્તીના અવાજોથી તેના મન ઉપર કંઈક જુદી જ અસર થતી. તેને હવે ગોવિંદની સાકળ સાલવા લાગી. ગોવિંદના વદાલસમાં 'લખમી... લખમી...'ના અવાજો લુલાવા લાગ્યા અને તેને

ખદ્દે આ આનંદોદ્ગારોએ જગ્યા લીધી. તેને પણ હવે લીલું ઘાસ ચરતાં ચરતાં બીનબોની માફક વનમાં સ્વતંત્રપણે નાચવા કુદવાની અને એ અગમ્ય આનંદ સાલવાની મજા ચાખવી હતી.

ધણી રદરપભરી રાત્રિઓ આવી અને પસાર થઈ ગઈ. લખમીને આ સાકળ વધારે ને વધારે દુખ-દામક લાગવા માંડી.

એક દિવસ ગોવિંદે સવારમાં તેને ઊડી. છુટનાં વેન તે આંધુપાંધું જોવા ચિના ચાલવા જ માંડી. તેને કોઈ એવા પ્રદેશમાં પહોંચી જવું હતું કે જ્યાં તેને ઘાસચારો મળ્યા કરે ને કોઈ દરકતકર્તા રહે નહિ. તેને હવે આ ગોવિંદનું ઝુંપડું તથા આવું નાનકડું વન રવખાની માફક પાછળ મુકી દેવું હતું. પણ તે પાછળ કેમ રીતે મુકાય?

લખમીએ વિચાર્યું. પોતે જાણતી હતી કે આ વનની પેલી બાજુ એક જંગી ખાઈ હતી. કરવાનું કામ એટલું જ હતું કે ગમે તે પ્રકારે એ ખાઈ એળંગીને તેની પેલી પારના પ્રદેશમાં પહોંચી જવું. જો એ ખાઈ પોતાની તથા ગોવિંદની ઝુંપડી ને જંગલની વચમાં આવી જાય તો પછી ત્યાં તેને કોઈ પુછનાર જ ન મળે! પરંતુ એ ખાઈ એળંગીની ખડુ કપરી હતી.

તે સીધી ખાઈ પાસે આવી ને ઝંપલાવ્યું. ધુમરી ખાતા પાણીની વચ્ચેથી તેણે ધણે રસ્તો તો માપી નાખ્યો. પણ હવે જોખમ આવ્યું. બાજમુઘીની ઇન્કોબા પાણીનાં જોખમોના દલ તેને અનુભવ થયો નહોતો. ભાગ્યે જ તે અંદરે સુધી પહોંચી દશે ત્યાં તો એકદમ તેની એક ખરી એક મગરના મોદામાં

હવે પર આવી તેણે એવો તો રાખત ગાટકો માર્યો કે મુગરનું મોં ફાટી ગયું અને તેની ખરી છુટી થઈ ગઈ

સપડાઇ. મગરે તેને ચક્કર ચક્કર ફેરવી અને ઝડપ-ભેર તેને પાણીમાં ધસડવા લાગ્યો.

ભયથી વિદ્રીજ થએલી લાખમી યુગળાતી યુગળાતી ધસડાયે જતી હતી. તેણે ધાર્યું કે ખીજન બધા પ્રાણી-ઓની-જેમ. આને પણ હું પહેંચી વળાશ. પણ ઉગં પાણીમાં તેનું કંઈ આવે તેમ નહોતું.

ધસડાતીને ગળકાં ખાતી તે મોંથાણક પાણીમાં આવી. હવે લાખમીથી ન રહેવાયું. તેં ઝનુનથી માંડી ખનીને શત્રુનો સામનો કરવા તૈયાર થઇ. પત્તવારમાં તેનો ભય તથા પાણીમાં ગળકાં ખાતા વખતના તેના બરાડા બંધ થઇ ગયા. તેને ફેંકાણે કોઇ અદરબ બળે તેનામાં રચના લીધું.

જરાબર લડાઈ જામી. અને એ લડાઈનો એમ એન આવેડે અસ્થા-ટક સુધી તો તેણે જરાબર ટક્કર લીધી પણ હવે તેનું બળ ક્ષણેક્ષણે ધટતું જતું હતું.

લાખમીએ પોતાનું સધળું બળ પ્રથમ જ વાપરી દીધું હતું. તેને લાગ્યું કે હવે મરણ માથે ઝડપી રહ્યું છે. તરત જ તેને વિચાર રૂપો મરણ તો માથે છે જ તો એક વધુ પ્રયત્ન શા માટે ન કરવો ?

કોઇ પણ પ્રાણી ન્યારે ભયંકર પ્રસંગોમાં મુકાય છે, ન્યારે તેને મૃત્યુ સમીપ આવેલું જણાય છે ત્યારે તેનામાં એવું અદરબ, અકથ્ય બળ આવી જાય છે કે તે એકલું દબારને ધુકે પડે. ન્યારે તે જીવ ઉપર આવે ત્યારે કોઇની મગદૂર કે તેની સામે આવે ! આ ક્ષણે લાખમીમાં પણ એવું અંતિમ ઝનુન પ્રગટ્યું. તેણે હવે આ પાર કે તે પાર ચલાવો નિશ્ચય કર્યો.

જીવ પર આવી તેણે એક એવો તો સખત ઝટકો દીધો કે તેના શત્રુના મોઢામાં મોટા ચીરો પડ્યો અને તેની ખરી છુટી થઇ ગઈ. તેનામાં નવો જીવ આવ્યો. અંકળાતી, યુગળાતી તે બદાર નીકળી. આજથી તે પાણીના બેખંખોથી પુરી વકેફગાર થઇ.

પણ બદાર નીકળતાં જ તેની સધળી આશાઓ નષ્ટ થઇ ગઇ. તેણે જે સુંદર વન-વિશેની તથા હરિયાળી જમીનની આશાઓ બાંધી હતી તે સુકાઇ ગઇ. તેને રથને પ્રાણીનતિના વિનાશ સમું ભયંકર રજુ નજરે પડ્યું. તેના હોશકોશ ઉડી ગયા.

તે નિરાશ થઇ. શન્યમન થઇને પડી. તેને પેલા મગર સાથેનો જંગ ફરી વાદ આવ્યો. થોડી વાર તે

વિનાસશુભાં પડી રહી. પછી ધીમેધીમે તે પાસેના ટેકરા પર ચડી. ઓહો ! લીલો હરિયાળો ડુંગ્ર ને વચમાં એક તળાવ. તેના બોળિયામાં જીવ આવ્યો. તેને મન આખી દુનિયા આ નદી ડુંગ્રમાં જ સમાઇ જતી લાગી.

અજ્ઞા ઝડપભર તે તરત ત્યાં પહેંચી. તે શક્ય તે સોથ થઇ ગઇ હતી. શક ઉતારવા તે ફરી પાછી પોતાના આગલા સાદસને મંભારતી બેઠી.

જરા નિરાંતવળી એટલે તેણે ઉભા થઇને તળાવની માંથી પાણી પીધું. પછી બીજું આખી ડુંગ્રની પેઠે ધણી હોય તેમ નિર્ભયનાથી નિઃશંકાયપણે તે ડુંગ્રમાં ધુમવા લાગી. એકાએક એક રથને તેની નજર પડી. પડી એવી જ ચોંટી ગઈ. તેણે શું બેનું ? નેના જ જેવાં બે પ્રાણીઓ ! એક તો સુંદર, નમ્ર આબોધાળી વદાલી માતા હતી અને બીજું સુંદર નાણુક ડંગ-લીઓ ભરતું તેનું વદાક્ષસોયું નાનકડું વાછરડું હતું.

લાખમી તરત જ તેની નરક ગઇ. બંનેની નજરો મળી. કંઈક અગમ્ય સંકેત અંતરમાંથી ઘૂસો હોય એમ લાગ્યું અને તરત જ બંને બેનપણી થઇ રહી.

પછી તો દરેકજ બંને સાથે ફરતી, ચરતી અને પાણી પીતી. લાખમી પણ વાછરડાને પોતાના વાછરડા જેવું જ ગણતી. તેને લાગ્યું કે આ ગાય પોતા કરતાં આ રજુ વિશે વધુ જાણતી હતી.

એમ કરતાંકરતાં ત્રણચાર મહીના પસાર થઇ ગયા. લાખમીને હવે ગોવિંદ સાહચર્યો. તેના વાતસલ્યલપો શબ્દો તથા તેનું પીક ચાખતી/ચખતું હેત વાદ આવ્યું. પોતાના માટેની તેની જાહેમન તેને વાદ આવી. વળી ત્રણજીવોનું પેટ ને કુંજે ત્રણ મહીના સુધી તો ભર્યું. પણ હવે વધુ ચાલે તેમ ન હતું. પાત્ર છુટી જવા આવ્યું હતું.

આ વિષયમાં નેને તેની બેનપણીની સલાહની ખાસ જરૂર લાગી. પાણીમાં ફરીથી પડવાની તો તેની હીમન હવે ચાલતી નહોતી. તેની બેનપણી જંગલનો રસ્તો બતાવતી હતી. લાખમી જેમ પાણીમાંથી આવી તેમ તે પણ લાખમી જેવી જ આશાથી ખીજે રસ્તે આવી હતી. બંને પોતાની ધારણામાં નિરાશ થઇ હતી. મસલનને બંને ત્રણે જણે હવે પાછાં ફરવાનો નિશ્ચય કર્યો. જંગલને સત્રામન રસ્તે થઇને ત્રણે જણાં હવે

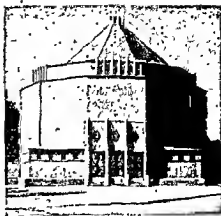
ગોવિંદપાળા જંગલમાં પાછાં આવી પહોંચ્યા. લખ-
મીની બેનપંડી નથા તેના વાહરડાએ—જોકે હવે તો
તે કંઈક મોટું થયું હતું—પોનાના ઘરનો રસ્તો લંબો.
લખમી કંઈ કંઈ તર્કિતક કરતી ગોવિંદના ઘર તરફ
ચાલતી થઈ. તેને લાગ્યું કે આખ નાસી જવામાં
તેણે મૂર્ખાઈ કરી હતી.

હજી તેની તે જ ઘંટડી તેની ડોકમાં રહી હતી.
હજી પણ તેને જોઈને સિપાળવાંઓ સંતાઈ જતાં,
ચંડેઓ એક જાણુ થઈ જતાં ને રીંછો નાસી જતાં. પણ
લખમીને હવે અનુભવ થયો હતો કે જે મીઠાનો
પોતે સમજતી ન હોય તેવો વિશ્વાસ ન કરવે. તેને
આનંદ થઈ ગઈ કે પોતે હજી એ રીંછ કે વર,
વાપ કે સિંહ એ. શું છે તે સમજતી ન હતી. તેને
જોઈને પશુઓ તો જાણુએ થઈ જતાં, પણ લખમી
હવે એવી માંડી નહોતી કે મઝાને ખાતર તેમની
પાછળ દોડે. લખમીમાં હવે જગરો પડેલા થયો હતો.

તે ઘેર પહોંચી. ગોવિંદ આંગણમાં રસોઈ ચલાવી
હતો. વિચારમાં તે ગરક હતો. લખમી આવી તેની
તેને જાણુ નહોતી. લખમીને હવે બંધનમાંથી છુટવું
નહોતું, પણ બંધનમાં પડતું હતું. તે પોતાની મેળે પો-
તાને રથએ ગઈ અને થાક્યા જેસી થઈ. બેસતાં જ
ઘંટડીનો અવાજ થયો. ત્રણ કે ચાર મહીને કરીને
ગોવિંદે ઘંટડીનો અવાજ સાંભળ્યો. તે ઝાપટી ઉઠ્યો.
તેણે શું ભ્રમ્યું! તેની તે જ અકોર, નમ્ર અંખોવાળી
વાંકડી શીંગડીવાળી લખમી. પોતે ઝાત્રત છે કે સ્વ-
પ્નમાં તેનો પણ તેને ધડક ભ્રમ થયો. તરત જ તે
લખમીને પડાવે ગયો. તેની પીઠ ઉપર હાથ ધાયાયો.
લખમીએ પણ જવાબમાં વાંકડી શીંગડી દલાવી
ઘંટડીનો અવાજ કર્યો. જે ઘંટડી રાત્રી પશુઓને ત્રાસ-
રૂપ લાગતી તે જ ઘંટડીએ આજે ગોવિંદને અજબ
આનંદ આપ્યો. તેણે તરત જ લખમી સાર ધાસ
લાવી નીધું અને તેને ખાણિયે ખાંધી. લખમીને પણ
ત્રણચાર મહીને ગોવિંદનો મેળાપ થયો. તે કંઈ પણ
બોધ્યા વગર ખાણિયે બંધાઈ. હવે તેને બંધનમાંથી
છુટવાની છુટ્ટા થતી ન હતી.

હજી પણ ગોવિંદને જંગલમાં લઈ જતો દોહવા
ટાણે 'લખમી... જંગમી' કરી મધુરો અવાજ કરતો.
લખમી તરત જ ઘંટડીનો રથકાર કરતી ગોવિંદને

[અગત્યની આગળ પાન ૧૬૩]

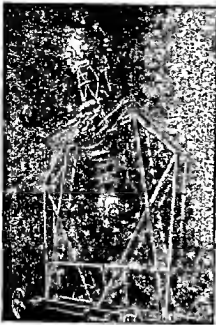

લાઇબ્રેરિય (જર્મની)નું વિશ્વદર્શનગૃહ (પ્લેન્ટારિયમ)

યાંત્રિક વિશ્વદર્શન (પ્લેન્ટારિયમ)

હું છે કે જાલકૃષ્ણનાં મુખમાં જ્યોત્સ્નાએ વિ-
શ્વનું દર્શન કર્યું હતું. આજે ધૂરોપાદિ દેશોના
નામરિકા પોતાના નગરમાં એક નાના ગૃહના ધુમ્મસ-
માં નભોમંડળનાં વિશ્વદર્શન કરે છે! એવા ગૃહને
'પ્લેન્ટારિયમ' કે નક્ષત્રગૃહ કહે છે. તે સાધારણ
રીતે ૬૦૦ બ્રાહ્મણ બેસી શકે એટલું મોટું અને
લગભગ ૨૫ વાર વ્યાસના ગોળાઈ આકારનું હોય
છે. માંહે પેદા કે મોટા સ્વેત ધુમ્મસ દેખાય છે એવી
મગનનો ધુમ્મસ જતી નથી. જમીન ઉપર મધ્યમાં
પ્રકાશરૂપક ચંદ્ર રાખેલું હોય છે, તેમાં નક્ષત્રમંડળ
દર્શાવનારી સર્વ ચોક્કસ હોય છે.

અંદર ગેસીએ ત્યારે પ્રથમ તો આપણને ઠોંઠાં
મકાનમાં હોઈએ ને જેની લાગણી થાય એવું થાય
છે, પરંતુ જ્યાં દીવાનો પ્રકાશ જાણે થતાંયાં
હોલવાઈ જાય છે, અને નભોમંડળનો ચિત્રાનુક્રમ
ઉપર ફેંકવામાં આવે છે એટલે જુરો આકાશના
અગનમંડળ તળે ખુદશો મેદાનમાં ઉભા હોઈએ એવો
જ લામ થાય છે. નાનો ધુમ્મસ તે અનંતનામાં
વિસ્તરતો અવકાશ જતી નથી. પંખી-તો આ
સુર્ય ઉઠ્યો, અને આ અંદર ઉઠ્યો! ખરેખર સુર્યસન
જેવો જ અસ્ત થાય છે, અને સંધ્યા એવી જ નૈમિત્તિક
રીતે રાત્રિમાં સરી પડે છે. અહા! તારા ઉપર તારા
તણાં ઝુખી રહેમાં ઝુમખાં પાળી રાત્રિ કેવી જાણે છે!
એવી રાત તો રણ કે મેદાં મેદાન સિવાય ક્યાંય
જેવામાં આવતી નહિ હોય.

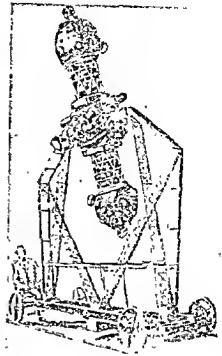

મકાશક્ષેપક ચંત્ર

ચંત્રચાલ અને દર્શનચાત્રના સંલક્ષી જન્મેલા બાળક જેવું આ વિચિત્ર દેખાતું. યંત્ર આધુનિક વિજ્ઞાનનો અદ્ભુત ચમત્કાર છે. વિવિધ શક્તિના ગણતરીબંધ દર્શક કાચ બેઠેલા તેના ગોળાગોળાર્ધો પેન્સિલની ઢીલૂં લીટી જેવાં પ્રકાશરેખાઓ ફેંકીને મકાનની ઘુલ્મલકાર છત ઉપર તમિ વાંહેા ત્યારે આખા વિશ્વના તારાગણ્યનું દર્શન કરી શકે. સાચેના સેજમાં આવેલી એની વિરૂદ્ધ સમજણ અતિશય રસભરી છે.

આકાશ ચોખ્ખું હોય ત્યારે નરી આંખે ખુલ્લા-માં ત્રણ હજારથી વે જોઈતા તારા ગણી શકાય છે. પ્લેનેટારિયમમાં પણ નરી આંખે દેખાતા એ બધા વે તારા જોઈ શકાય છે. યંત્રમાંથી ૫૪૦૦ તારા ફેંકવા-માં આવે છે. એટલા કેમ ? આખા વરસ દરમિયાન આપણે તો કેવળ ઉત્તર તરફનું જ અરધું આકાશ જોઈએ છીએ. પણ આ યંત્ર તો દક્ષિણાર્ધનું નજો-મંડળ કેવું છે તે પણ બતાવી આવે છે.

ધોળે દહાડે હુનિયામાં બેઠાં વિશ્વદર્શન કરાવનારે આ યંત્ર વચ્ચે નળાકાર ને બે છેડે બે ગોળાર્ધચાત્ર હોય છે. એક ગોળાર્ધમાંથી ઉત્તરાર્ધનું નજોમંડળ અને બીજામાંથી દક્ષિણ નજોમંડળ ફેંકવામાં આવે છે. ગોળાર્ધમાં ભારે પ્રકાશવાળા દીપ્ત રાખેલા હોય છે, અને ગોળાર્ધને ફરતા ૧૬ કાચ (લેન્સ) ગોઠવેલા હોય છે. દરેક કાચની પછવાડે યોગ્ય સ્થાનના તારા દર્શાવનાર ઝિદપટ રાખેલાં હોય છે. એ ઝિદોમાંથી

ધોળે દહાડે ધેર બેઠાં વિશ્વદર્શન કરાવનારે ધન. પસે હસેલા માણસના માપ પરથી તેના મોટા કદનો ખ્યાલ આવશે.

પ્રકાશનાં ત્રીણું કિરણ નીકળી ધુમ્મટપટ ઉપર પડે છે, અને ત્યાં યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય તારાનું તેજ પાડે છે. વળી એક ખાસ યોજના વડે આકાશગંગા પણ આબેહૂળ દેખાડાય છે. પિંજળીની સાત નાની મોટરો વડે એ ગોળાર્ધ ફરે છે અને તેથી નક્ષત્રમંડળ ફરતું લાગે છે. નક્ષત્રો તેઓના ગગનપથમાં નિલક્રમમાં ભ્રમણ કરતાં જોઈ શકાય છે. તારા પૂર્વમાં ઉગે છે, માથા ઉપર આવે છે ને પછી પશ્ચિમના ક્ષિતિજ પાછળ આવે છે. પણ આકાશમાંનો ૨૪ કલાકનો દિવસ આ યંત્ર વડે ૪ મિનિટમાં (અથવા જોઈએ તો ૬૦ મિનિટમાં) દર્શાવી શકાય છે. આકાશના પટ ઉપર આપણને નક્ષત્રોની ધીમી ગતિ સમજવી મુશ્કેલ પડે છે, તે આ રીતે દિવસનો ક્રમ ઉતાવળો કરવાથી સરળતાથી તુરંત સમજી શકાય છે. આ પ્રમાણે આખા વિશ્વનું યાંત્રિક વિશ્વદર્શન એક સામટું પામી શકાતું ન હોવાથી બહુ સરળતાથી અને ત્વરાથી આપણને બહુ સમજાય છે.

નક્ષત્રો ઉપરાંત ગ્રહોની ગતિ દર્શાવનારી યોજના પણ હોય છે ને તે વડે ગ્રહોની વાર્ષિક ગતિ જુદી દેખાડવામાં આવે છે. ગ્રહોની યોજના યંત્રના વચ્ચે

મકાસક્ષેપક યાગને ચલાવનારી વિજ્ઞાનિક ચાલીઓ, નક્ષત્રો, મહો, સૂર્યમાળા, આકાશગંગા, દૂરદૂરના તારાગણ વગેરે વિશ્વના કોઈપણ વિશાગ્રનું ચાહો તે સમયનું (આગ્રનું કે હાલનું) વર્ષ પહેલાંનું) ચાહો તે સ્થળેથી દેશન કરાવી શકવાની બધી યાત્રિક ક્ષમતા આ આટલા બટનો દ્વારા અવલંબે છે.

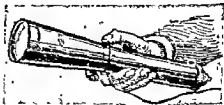
નળાકાર બાગમાં રાખેલી હોય છે તેમાં દરેક ગ્રહને જુદીજુદી ત્વરાથી ને ભિન્નભિન્ન કોણે ફરવા માટેની વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે. દવે તો આખા વરસનો સમય થોડી જ મિનિટમાં સંકેતચાક્ર જાય છે. અંદરનાં એટલે નાની કક્ષાવાળા ધ્રુવ અને શુક્રના મહો, દીવા પાછળ પતંગિયું ભમતુ હોય એમ ત્વરાથી ભ્રમણ કરતાં જણાય છે; જ્યારે પદાર્થના (દૂરના) મહો ધણુ જ ધીમાં ગળગળિયાં ચાલતા ટાણે છે. સૈકાઓના શાંત અને ધીમા અવલોકનથી ત સમજાય તે અદો દસ મિનિટ-માં સમજી જવાય છે. બધી વખત એક સમજાવનાર, દર્શકકિરણ ફેંકી તેની મદદથી તારા, ગ્રહ, તેઓની ગતિ વગેરે સમજાવતો રહે છે. જુદીજુદી કળ કે બટન દાખી તે જોઈએ તેવું દરમ રણુ કરી શકે છે.

વળી આ યંત્ર વડે પોતાના દેશના જ કોઈ અમુક સ્થળેથી દેખાતા આકાશની રચના જોઈ શકાય છે એટલુંજ માત્ર નથી; પરંતુ દુનિયાભરના કોઈ પણ સ્થળેથી—આસ્ટ્રોલિખામાંથી, દક્ષિણ કે ઉત્તર ધ્રુવ આગળથી અથવા વિપુલવૃત્ત આગળથી—આકાશ કેવું દેખાય છે તે પણ જોઈ શકાય છે. એક ચાંપ દળાવતાં મોટર વડે યંત્ર ફરીને તેની ધરી ચોગ્ય દિશામાં

ગોઠવાઈ જાય છે. ઉત્તર ધ્રુવના આકાશમાં ધ્રુવનો તારો માથા ઉપર હોય છે તે જાગે મધ્યરાત્રિનો પ્રકાશ-માન સૂર્ય જાણું જોવામાં આવે છે.

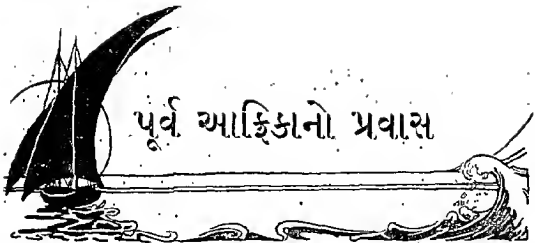
વળી પૃથ્વીની ધરી એક જ દિશામાં રહેતી નથી, પણ ભ્રમરગાની ધરી જેટલી ફરે છે અને ૨૬૦૦૦ વરસમાં એક ભ્રમણ પૂર્ણ કરે છે. આ યુગમાં ધ્રુવનો તારો ધરીને માથે છે પણ કેટલાંક દળર વરસ પછી કોઈ બીજો તારો ધરીની સામે આવશે. પૃથ્વીની આ ગતિને લીધે નક્ષત્રમંડળમાં કેવો તફાવત જણાય છે તે પણ માત્ર એક બટન દાખવાથી જોઈ શકાય છે. ઇસુખ્રિસ્તના જન્મ પ્રસંગે 'શાની પુરુષોએ' નિરખેલાં નક્ષત્ર કેવા દતાં, ૧૪૦૦૦ વરસ પહેલાં તેઓની વ્યવસ્થા કેવી હતી, અથવા ૧૦૦૦૦ વરસ પછી કેવી થશે તે બધું પણ માત્ર ગણતરીબંધ ચારીઓ ફેરવીને તે મુજબ યંત્રને ગોઠવવાથી જોઈ શકાય છે. ફક્ત ૪ મિનિટમાં ૨૬૦૦૦ વરસનું કાળચક્ર પૂર્ણ થાય છે. એ રીતે આપણી નજર આગળ દિશાઓ અને કાળ સંકેતાય છે અને આ યાત્રિક વિશ્વમાં આપણે દિઠ્ઠ અને કાળમાં ગમે ત્યાં ફરતા થઈએ છીએ!

ચંદ્ર દમેશાં પૃથ્વીને અભિમુખ રહે છે એવું પૃથ્વીનું થઈ જાય તો ! તો તો તેમ એક પાસું દમેશાં સૂર્ય તરફ અને બીજું સર્વકા અંધકારમાં જ રહે, અને અંતર રાત્રિ અને અંતંત દિવસ થાય. આ યંત્ર વડે એ દસ્ત પણ ઉજું થઈ શકે છે. પૃથ્વીનું ભ્રમણ ધીમું પાડી દેવામાં આવે છે, તેથી તે પોતાની ધરી ઉપર વરસમાં એક જ આંટો ફરે છે અને સૂર્યોસ્ત કે સૂર્યોદય થતો નથી. જો સૂર્યોભિમુખનું દસ્ત પાડ્યું હોય તો સૂર્ય અને તે માંહેની કક્ષાના મહો ક્ષિતિજની ઉપર સતત

આ દર્શકકિરણનો સહાયથી વિશ્વદર્શન કરાવની વખતે પ્રોફેસર જી.વનનુસા બાગે ૫૨ મકાસ નાખી તમને તેની વિગતો સમજાવે.

[અનુસંધાન આગળ પાન ૬૬મે]

પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રવાસ

૧ હિંદી મહાસાગરમાં

જામાદીની

નમતે પહોરે
કરોઆ જહાજે હોગર
ઉપાડ્યું. સ્વજનોને વિ-
દાય આપવા, આવેલ
રનેહીઓએ હૃદયના ફર-
ાટને બચાવે કરતા પો-
ચસો ફમાલ દંવામાં ફર-
કાઆ. જહાજને ત્રીજે
મજલેથી કમાને નાનકડું
છુંગળું દલાવીને નિશાની
કરી. જવાબમાં જહાજે
પોધરા અવાજે ગર્જના

કરી, અને જહાજે જાવને ચોક્કસમાં માગ્યા, લાકડાંકડું,
દોસ્તમિત્ર અને ખ્યારા વતનથી અઢી હજાર માર્ચલ
દૂર ખેંચી જવા માંડ્યા.

મારા મન આગળ નવ વર્ષ પહેલાંનો કરણ
પ્રસંગ ખડો ધંધો. માતાની ગોદ છોડીને પહેલવહેલો
અભ્યાસાર્થે હું પરગામ જતો હતો. પાદર વળાવા
આવેલી માતાની આંખમાં આંસુ હતાં. પુત્રવિયોગની
કદવનાથી ખુરતી માતાને છોડી જતાં મેં જે દુઃખ
અનુભવેલું તેણું જ દુઃખ. આજ ખારી માતૃભૂમિને
છોડી જતાં અનુભવ્યું. અલગગાથી રચૂળ દેદ ધડ-
નાર જનમભૂમિ, પૃથ્વીનાં પ્રથમ દર્શન કરાવનાર માતા
જેટલું જ વાસત્ય અને સ્નેહ રાખે છે એ મેં તે ક્ષણે
અનુભવ્યું. માતાનો અસલ વિયોગ કાશી જઈને મહા
પંડિત યવાની મહસ્તાકાંક્ષાએ સજા બનાવ્યો હતો; માતૃ-

બાદ રામનારાયણ નાગરવાસ પાકની કલમ કોઈપણ મામુલી
વસ્તુનો માણ પકડી તેને તેજસ્વી બનાવી શકે છે, કોઈપણ
સાદા બતાવતું સ્વસ્થ જોઈ સળગણણે તે દર્શાવી શકે છે,
સામાન્ય દરયો અને દક્ષીણોમાં કોઈને ન જણાય એવું રંગ-
રસું કરી તે સાદી છવા ભેરવાર, છવતી વાણીમાં આલેખી
શકે છે. કુમારના વાચકો એનાથી અપ્રતિચિત નથી. 'શિવાજી
મહાસાગરનાં દેશમાં' કૃતિના પર્યટનની એમની ડોળમાળા
'કમાર'ના વાચકો હજી રસભેર સંભારે છે. શ્રી નાનામાઈએ
લખેલા આફ્રિકાના પ્રવાસનાં પત્રો અગાઉ 'કુમાર'માં પ્રગટ
ચકે ગયા છે, છતાં એ જ દેશના પ્રવાસનું નીચું વર્ણન
બાદ રામનારાયણ જે રીતે કરાવે છે તેમાં પુનરાવર્તનનો
લેશમાત્ર ફેરારો નહિ લાગે, પણ રંગભરી તાજગી, સહેલ
આલેખનની સજીવતા અને કદાચ તથા હારવવા તાણાવાણાના
મધુર મેજ સાથે વાચનની સુસ્વાદા અંત મુખી રહાઈ રાખે છે.

—તંત્રી

ભૂમિનો વિયોગ અજાત
અને અસંદાય લાંકુઓને
જાની અને સ્વાધીથી
બતાવવાની મહસ્તા-
કાંક્ષાએ સજા બનાવ્યો.
માતૃવિરહે ખિન્ન ય-
એલા મારા મનને મા-
પાણી મહાસાગરે મોતાના
તરંગમુલકી મનાથી લીધું.

અને આગલા ડેક
ઉપર સુતા હતા. સ્વમજ
અને શીતળી પવન મનને
ખુશખુશ કરી દેતો
હતો, સાં આરખ જેવા

જ તોફાની અને મરત અરથી જાગર સેફને અચ્છો.
ચોમાસાના દિવસો અને પવનનું જોર. સાત હજાર
ટન વજન-ઉપાડી જવાની તાકાત ધરાવનાર કરોઆ
ડોલવા માંડી. એક આખું મેઝનું આમે સુતા હતા સાં
ઉપર આંવીને પાડ્યું. પથારી પાણી પાણી. રામજી-
લાઈની તળિયત જરા નરમ હતી. એમને ઉપાડી નીચે
ફાળકામાં સુવાડી આવ્યો. હું બીજે જવાનો વિચાર
કરું છું સાં તો પથારી સુકાઈ ગઈ! ચેડાં માણસો
અંદર ફાળકામાં ચાલ્યાં ગયાં હતાં. મને સાં જતાં
ચીનરી ચડતી હતી. એક તરફ મુસલમાની રસોડામાંથી
છુંગતા માંસની દુર્ગંધ આવે. બીજી તરફ ઉપરાઉપર,
ઉઘડીઓ ચાપ! એટલે ડેક ઉપર જ બે ધાવળા ઓઢીને
પંડો વેળાં રાતમાં એકેબે મોઝન ઉપર પડ્યાંને સુકાયાં.

સવાર થયું સાં માલમનો હુકમ છુટપો: 'પિંજી

ડેક પેં ચક્કે ભગો. જલ્દાજ ફિરગા. જલ્દાજ ફરીને સામે. પૂરે ચાલવા માટે એટલે આગલા ડેકમાં બેસાય જ નહિ. મોગ્ગ ઉછળીઉછળીને પડે. (દરિયા સાંત હોય તો વાંધો નહિ)

મેં પચારી ઉધારી. પાછલાં ડેકમાં ચાલવાના રસ્તામાં. ગિઠાવ્યું. ફાળાકાળી અંદરની ગરમી અને અસહ્ય ગંધાળી કરતાં રસ્તામાં પડવા રહેતું સાફ હતું. રામજીભાઈએ રાત માંડ કાઢેલી. એમને પણ મારી પાસે ઉઠાવી લાવ્યો. ચૂરવાનો દરિયા ગજગનો હતો. એક પણ માથુસ ઉભો થઈ શકતો નહોતો. પેલાગ-પાણી મુઠાં બંદ. રામજીભાઈને તાવ અને ઉલટી બને. મને ઉલટી ન ચલી પણ ઉભો થાઉં કે. ડેક આવે. આખો દિવસ માથે ઓઢીને સૂઈ રહ્યો. એમ ને એમ શુક્રવારની સવાર પડી. દરિયા કાંઈક શાંત હતો. પડાણે પરણે સંધીને ખાધું.

એમ ઇરાના પૂર્વેક વીચીમા જમવાનું નહોતું રાખ્યું. સાથે રસોઇનો મામાન લઈ લીધો હતો. રામજીભાઈ પહેરેથી જ વીચીમા જમવાના મનના હતા. મેં ૬૬ પકડેલી દાઘે રાધાતી. મારી મુખ્ય દલીલ આ હતી. 'દાઘે રાંધવામા કિંઈત આવે, મરજ પડે તે પકાવી-એ ને વખત ભૂખ. વળી વીચીમાં ગંદા રસોવાએ ગંદી રીતે' રાધેલ જલ્દાજ, ગંદી જગ્યાએ બેસીને ખાવું એ કરના નાહીધોષ, દાઘે સાફ કરેલ જગ્યાએ વ્યવપાઠ બનાવવામા વધારે દર્મ જગવાય છે, વધારે સંસ્કાર જગવાય છે; પછી ભલેને આપણી પડખે શીખ ગિરાદર પકાવતા હોય.

દિવાલ તેમજાને લીધે દાઘે રાંધવામાં બે દિવસ અમને મુરકેલી પડી પણ પછી તો અમારી સાથે વીચીમા પૈસા ભરતાર બે ભાઈઓ પણ કોઠકોઠ વાર જળી લેતા.

રાંધવાની જગ્યા અદ્દલત હતી. ત્રણસો માથુસો વચ્ચે ત્રણ યુગ્મ, એક ચોકડી! ચોકડીમાં ત્રી પોત-પોતાની સગદી ત્રાવે, પાંચ સાન સગદીઓ ચેતે. દિંદુ, મુસલમાન, શીખ સજ સાથ મેં. હું પાણી હાંટીને 'અપવિત્ર' પરિવેષ પા' કરી લેતો. જમવાંજમવાં મનુ જમવાનાનો મંત્ર અણી લેતો 'પરિ શુદ્ધ વસ્ત્ર ચરેત્.'

જમતની સર્વ અસમાનતાઓમાં રોજ અત્યંત અનુભવાતી અસમાનતા રડીમર અને રેલવેના પહેલા

ગીમ્મ અને ત્રીમ વર્ગોની છે. પહેલા ધીમ વર્ગના નસીંગદાર શોકોને વિલાસનાં સાધન પણ પૂનં પાડવામાં આવે છે-જ્યારે ત્રીમ વર્ગના ઉતારને નસીંગ સાધન પણ નથી મળતાં. અરે, સુવાની જગ્યા પણ નથી મળતી. 'છસો માથુસો વચ્ચે પીવાના પાણીના ફાળ ચાર નખ. નવાના ધોવાના માત્ર બે! વાપવાના આગળ, તો સવારમાં કતાર લાગી ત્રણ! આ કંપનીવાળા બહુ હેસિયાર હોય છે. બોલી શકે તેવા પાંચપચીસ શોકોને મોજસોખ કરાવી 'ત્રીમ વર્ગના અભેદ હોવાં કે બે વિગતે છે. મને તો ક્યારે ને પગથે નાગપુર જેતનું સ્મરણ થાય છે. જેલ તો બહુ સારી. આ કરતાં જેલમાં સ્વચ્છ પાણી ખુશી હવા. આપણી સાથે આવું અસહ્ય વર્તન ચમારીને આ અંથે બે આપણને યુવામીની તાલીમ આપે છે. દિંદુથી આવતા પ્રતિનિધિઓ પહેલાં ધીમ વર્ગમાં હવેર ઉઠાવતા આવે એટલે આ વસ્તુનો ખ્યાલ તેમને જોઈ આવે છે. કેટલાક માને છે કે આ પ્રશ્નો નિકાસ સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી થશે. પણ સ્વરાજ્ય સાથે આવે કંઈ લેવાદેવા નથી. માત્ર અમુક વગર માથુસોએ થોડા સમયનો ભોગ આપવો જોઈએ. હં મહીનામા એના કાન ઉધડી ત્રણ. કોઈ પણ આપણી ગંદી રીત-ભાનના પાક કાઢે છે. પણ બત્રીસ માથુસ સમય તેવડાં ડંખમાં ફર પુરે પછી કહેશે વ્યવસ્થિત, શાંત અને સ્વચ્છ રહ્યો તે કેમ બને! પહેલાં જર્મન સ્ત્રીમર આવતી તેમાં ત્રીમ વર્ગ જેવી કોંગ્રો હતી. એટલી સમયક તો આફ્રિકાના નેનાઓ આજ કરાવી શકે તેમ છે. 'જે ધારે તો. ખાટી મને એક રૂપા દમેશ રહ્યા કરે છે. આ પછી બીજા વર્ગમા ફરનાર નેનાઓને સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી પણ આ અસમાનતા ટાળવાનું નહિ મુઠે તો પછી એ સ્વરાજ્યને. પણ અંગ્રેજ સંસ્તનતાની સાથે જ દેશનાવનું પડશે.

અમારા જલ્દાજમાં લગભગ છસો ઉતાર હતાં. તેમાં મુખ્ય ત્રણ ભાગ: પારીદાર, પંતળી અને બોલ. ખાટી તો દરેક વતનના પ્રતિનિધિઓ હતા. ગીના, જાગાની, ગોઆ, દક્ષિણી, રોનાયન, આરજ વગેરે. મને બે જાત બહુ ગમતી: ઝામિ જેવી, વેશી ધાપ-નારા શીખ, અને ખુશ્ખુરત દાદીવાળા થોડા બોલા આરજ. બે જાતિનો પોશાક પણ એટલો જ આકર્ષક.

મારી પચારી આસપાસ સાનઆદ લુપ્તનો પંડ્યા દતા. ચાર પારીદાર. તથા મુસલમાન અને એક પંતળી. હું લાંબે શંકુ—ચોખ્ખાથા અને ધીરજથી—બધેરે વાંચું લખું એ જોઈ રહે, કવચિત મારી પાસેથી પુસ્તકો વાંચવા લઇ જાય. એક સ્ત્રીમરના કલાક દના. ખુબ લહેરી સ્વભાવ હતો. સવારમાં દસતા દસતા કંઠિનામાંથી બહાર નીકળે. સોમિયાને પણ દસાને એવો ખુશખુસાસ એમનો ચહેરો દતો. માઈ નામ મારી પેટી ઉપરથી એમણે તાણી લીધું હતું. હું લખતો હોઉં ત્યાં આવીને કંઈકે 'દેખો પાકક શેઠ, મેરા કાંઈ છાપેરે' તદિ લિખના. મેકરી જાયગી.' એણે માઈ નામ પાડ્યું હતું 'સ્વદેશસેવા'.

ખીજ એક પેરબંદરના મેમણ દતા. મુગાઈથી અમારી સાથે ચએલા. ૬. આફ્રિકામાં જુના કાળથી વસે છે. મંદામાજ સાથે જોડનિસજનમાં ચાર વર્ષ રહેલા. એ બધી વાતો અમને જાણુ ગમે. એ કહેશે 'ગાંધી મારો દેવત થાય. પહેલાં હું એનો કદો ફુગાન હતો. મેં ઓછામાં ઓછી એક કરોડ માત્રી એને દીધી દશે. એક વાર તો મારત પણ ખરો. પન એણે એવો કામ કરી જનારો કે આજ એને હું પૂજું છું. અમારા કર્મમાં દિલુને પૂજ્યાની મનાઇ છે છતાં એને પૂજું છું. એની શિયામથથી અને ૧૧ ની સાક્ષમાં દેશી કપડું પહેરતા. ગાંધીએ દિલુતાનો એક ચો વરસ આગળ ઉદારી સીધું, એક દસકામાં. ખરો માણો પૂત. એણે તો ખુબ વાતો કરી હતા.

શનિવારે સવારે ઉઠ્યા લાડથી જ માઈ મન પ્રસન્ન હતું. શેઠ દાતબુ કરી, આગલા રોક ઉપર ફરવા નીકળ્યો. જ્યાંથી જલાર પાણી કાપે છે ત્યાં તુલક ઉપર ઉભો. ચોમેર અક્ષર સાગર ઉપર એક નજર ફેરવી. હવે આવા સમયે નજર કરી તો બ્રિટિશ ઇન્ડિયા સ્કીમ નેપિયેશન કંપનીના લાલ પાવટો ભારત વર્ષના ત્રિંગી રાખૂપરજની અપહેલના કરતો ફરકતો હતો. સાગરના દર્યાથી પ્રસન્ન ચએલું માઈ મન થવાયું. એ ધાકો તુરન રૂપવપા જેટલું ઉજળું લખિય ન દેખાયું એટલે બૂતકાળનાં સારણ તાલ્લ થયાં. દિલ્લેન્દલાલ રોપના 'અમારા દેશ'ની અમર કડી વાદ આવી:— 'એક દિ જેનાં મેનાપનિઓ, જોસાવતા લોકમાં જ્યાં એક દિ જેનાં તુલક વદાણો ભમતાં જારન સાગર મખ'.

એ તુલક વદાણો ફરી ક્યારે. ભમતાં થશે એ વિચારે સાગરના અનન જલરાશિ જામે. અનિમેષ જોઈ રહ્યા. આખરે ઉઠો નિશ્વાસ તાણી તીચે ઉતર્યો.

પછી તો દમોશ સાંજે તુલક ઉપર ફરવા જતો. એક લોહાનો મોટો યાંબો દતો એના ઉપર પલાંડી વાળી બેસતો. શરદી ન લાગે માટે જાળબેર એવતો, માથે ગરમ ટોપી. સ્પર્શતનું મનોરમ દ્રશ્ય, સંધ્યાના આસ્વાદક રંગો પરાણે પ્રાર્થના કરાવતા. જ્યાં હું બેસતો ત્યાંથી સામે જ પીઝ વર્ગની ઝંઝરીઓ દેખાતી. ઝંઝરીમાં આરામ ખુરશીઓ નાખી ઉતાર્યો દયા ખાતા પડ્યા રહેતા. હું તુલક ઉપર એને આડી ચારે, એવી મોજ માણતો.

એક વાર તુલક આગળ ઉભો દતો ત્યાં માઈ મન કલ્પાને ઘોડે ચડ્યું. વાસ્કોડીગામા આજ મદન સમયમાં કેઇમ ટાઉનથી સીમે આલો, આપતો દશે. દિલ્લે જલમારે શોધવા જતાં એનો દરખ માતો નદિ હોય, એના સાચીઓ એને પાછા ફરવા વિનવતા દશે; મેળાસાગી દિલ્લે માઈ દેખાડ્યા સાથે આત્માર ખારવો કાં તો મામાને લીમન આપતો દશે. પોતાના અગ્ર ધૈર્ય અને અદમ્ય ઉત્સાહથી એણે દિલ્લુતાનો જલમારે શોધી કાઢ્યો. જગત ઉપર મદન ઉપકાર ચએ. સાદસિક શિરોમણી કાંબંજસે પણ એ જ સાદસક્ષ રૂપાયથી અમેરિકા ખંડ શોધી જગતની પ્રગતિ સાધી. આખાં સાદસ આપણા ધુવકામાં આ જ નજરે નથી પડતાં. આજ તો મુનાં મુનાં દસ દિવસમાં આફ્રિકા આવે એમાં કયું સાદસ છે? શું જોખમ છે? એવી જોખમકારક સાદસિક તૃત્તિ કેળવ્યા વિના દિલ્લે આવે નથી. જગતમાં એને ઉભા રહેવાની જગ્યા નથી.

મંચવવારે બપોરે જલ્દાજમાં એકાએક ખજાનજાર મચ્યો. એક હોદરીને શીળી નીકળ્યાં હતાં. કપ્તાને મોજાસા તાર મુક્યો. મોજાસાના દાકરે જ્યાં જ વાળ્યો. 'સ્ત્રીમરને સીમી કોરાંદાર્થનમાં લઈ જાઓ.' એક હોદરીને શીળી નીકળ્યાં એમાં ઇસો જળ દેશના પાર! અને એ પણ ગ્રીન વર્ગના ઉતાર્યો. ખીજા વર્ગના નસીજાર લોકો તો હવે વસનારા. એમને મેપ ન લાગે. ગ્રીન વર્ગના ઉતાર્યોમાં કાળો કહેવાદ મચ્યો. કોરાંદાર્થન માટે અખાઉથી ગ્રીન રૂમ્પા મુર્દ

લાંધિયા. કેટલાક મરીજ માણસો તો એ ખીસ રૂપિયા મોંજાસા પાછા મળશે, એ આશાએ જીવના દના અમતા તો રાગ રમી ગયા.

જદારે મોંજાસા નરકથી મોડું ફેરવ્યું. જંગળાર સામેના પ્રીતન આશલેક તરફ ચાલી, માથડના પાટીઆ ઉપર ૧૩૦૦ મોંજાસા દત્ત. ત્યાં ૬૦૦ જંગળાર એમ લખાયું!

૧ ક્રીસવાની ટાપુ

શુક્રવારે સવારે અમને ક્રીસવાનીમાં ઉતારી મુક્યા. જંગળારના આરોગ્યરક્ષક (હેલ્થ ઓફિસર) એ અહિયાંની રીપ આપી.

શેપશાથી બોમાનારાયણને વિદરવાનો ખાત્ર, સમુદ્ર-માંથી ધરતીકંપ થતા જદાર નીકળી આવ્યો હોય એવો બળીયા જેવો ક્રીસવાની ટાપુ છે. એ માથડ ઘેરાવાના એ નાનકડા ટાપુ ઉપર ફરતના આર દાય છે.

કેનડીની વાડ, ચરની કતાર, આજરીની પટા, નાગિયેરીનાં ઝુંઝ; અંપતી મુગધ અને ન કળાય એવી વગડાકિ વનરખનિની ગીચ ઝાડીએ ટાપુને મુંદર, સુવાસિત અને ભયાનક બનાવી દીધો છે.

એ ટાપુની દશ સૌને સુપ્રમ નથી. ત્યાં ચોતીસ કલાક માળવા માટે યુગોપીયનને ગાય અને દિહીને મે રૂપિયા મુકવવા પડે છે. અમારે કામ ધંધો ખોરી કરીને ફરિયાન રહેવું પડ્યું. નદિનર આશુ-ગિરનારની જેમ એ રથા મેહીનો માસ દવાફેર માટે અનુપમ છે.

ક્રીસવાનીમાં પહેલાં કેટલોને રાખતા એટલે જ એનું નામ પ્રીતન આશલેક (રેલ્વે ટાપુ) પડ્યું છે. અતારે દિહી ઉતારના ક્વોર્ટાઇઝ માટે વપરાય છે. ટાપુમાં પાંચ જ મોટી ધર્મશાળાઓ છે. ધર્મશાળા દીઠ, પાણીનું અકેક ટાંકુ છે. ટાંકામાં પરસાદનું પાણી ઝીડીને ભરી રાખવામાં આવે છે. એક આરોગ્ય-શાળીનું કાર્યાલય છે. જે ચાર કારકુન-પટાવાળા રહે છે. એ બધા અમારી બચાસ માટે.

સવારમાં જંગળારથી અમારે માટે શીધુસામાન શાકપાંદકું આવે. આઠથી બાર વાગ્યા સુધી રીધાની ખારી ખુસી રહે. એવી ખીસ જામે કે વાન ન પુછે. પોરવંદરના મુદામાઝની સદાવન ધર્મશાળાનો દેખાવ ખડો ચાંપ. અગિયાર નિતના જાણ દીક રા. ૩૦) રોકડા અગાઉથી યસસ કર્યા દતા છતાં જાણે દાન

કરના હોય એ રીતે શીધું આવે. પેટપુરતું આવે, પણ અપનારની રીનબાન અરામ હતી.

ધર્મશાળા દીઠ દસગાર મંગાળા મંત્રાઈ જાય. મોટા સંખ ઉતર્યો હોય અથવા કદો કે લરકરી જાવણી પડી હોય એવો દેખાવ થાય. અમે એક ધર્મશાળાની પરાગમાં ઉતર્યાં દના. ત્યાં મોટા ભાગ પાટીટરનો દનો એટલે એનું નામ પાડ્યું 'પાટીટર આદમ'. એમાં કાંઈ દિવસ મુકામાં જાણ નાખ્યું ન હોય એવા પણ દના. તે ધરિધર દેખવાઈ ગયા. આફ્રિકા જેવા દેશમાં જગતમાં સગવડ માનીને રહેતાં શીખ-વાની શાળા 'ખોલી હોમ એમ લાગતું હતું.

રામજીભાઈનું ચરિર સાવ લેવાઈ ગયું હતું. આ દિંમાં રાત્રી રાખુ જેવા થઈ ગયા.

અમે સવારમાં લગભગ પાંચ વાગે જંગી બતા ચોચ દાનખ કરી ફરવા નીકળી પડતા. માથે ચાંચો આફે, ચડી ને જાંઘિયાબર ઉપડના. દાયમાં જાતે કાપેલ લાંબો મોટો, ટાપુ ફરતું એક ચક્કર ભગારી થોડી કસત કરતા. લાર ખાદ કાપા-કાશી પછી એક દલાક નાદવા ધેવાનો. રાંધી ખાઈને લેખન-વાંચન.

લેખન-વાંચન માટે મેં એ રથજ પસંદ કર્યા દનાં. સમુદ્ર તીરે આવેલ શરેના મંડપને મીચ જાડીમાં આવેલ આંખલીની ઘટા. સાંજ સુધી બેસતા. સાંજે જાણી કારવીને પાછા ફરવા જવાનું. અન્વાગિવાંના દિવસો દતા. ફરતાફરતા દુધ જેવી રેતીમાં ખેરી જાયો. સાંન ચિતે પ્રાર્થના કરીએ. સામે જલધિની ગોદમાં અંદકિરુજો નૃત્ય રહે. રાતે આઠ વાગે જંગળાસા સુગનાનવી તોપ પડે એટલે પાછા ફરીએ.

પહેલી રાતે અમારા પડાવમાં એક ભાઈએ વાન માંડી. ઝૂંઝારિક હતી. ઘણાંએ રસપૂર્વક સાંભળી. જુવાનને બે રસ અતિપ્રિય. વાર અને ઝૂંઝાર. રામજી ભાઈથી ન રહેવાયું. એમણે મને જાતે કયો બીજો જ દિવસે મેં પાતો માંડી. ખસ; પછી તો મધરાત સુધી રોજ રંગ જામે. ફરીને, ચાક વાગે આવ્યો. ત્યાં ઝોશરી ચિકાર ભગાઈ ગઈ હોય, ડાથરા જામે હોય. એમાં અમને જે, ઝોજખાણો થઈ. તે આખા પ્રવાસમાં ઉપયોગી થશે.

ટાપુ ફરતી દરિયા કિનારે કેડી પાટી છે. રેડીની અને આશુ કસાદાપૂર્વક ઉગાડ્યાં હોય એવાં પચાસ

પચાસ હાથ ઉંચાં શરની કનાર લાગી ગઇ છે. એક તરફ સાગર ધુધવાદા દર્શી રહ્યો છે. બીજી તરફ કાળી ઘેર જાડી બીજણ રૂપ ધારીને બેઠી છે. એ કેડીએ ચાલતાં ત્રણ વસ્તુ અમારું ધ્યાન દમેશ ખેંચતી.

પહેલું યુરોપીયન લોકોનું રમશાન. એ રમશાનમાં સુનાચો સમુદ્ર પોતાનું મધુર સંગીત રાતદિન મુલાવે છે. કેતકી અને ચંપો પોતાની સુગંધ ધરે છે. નીરવ પ્રસાંત અને પ્રસન્ન સ્થળ મરવાનું મન યથા આવે એવું છે.

બીજું દોઢ માઉ દૂર પહેલું જંગલાર. આરામાં બે ત્રણ સ્ટીમરો લંગર નાખી પડેલી. એક ધોળા મનવાર ગોચ સોફ્ટનેરોને લઇ પહેરો દઇ રહી હતી. સામે સુન્નાતનો રાજમહેલ ઉભો હતો. પાછલીએ વસેલું જંગલાર દૂરથી ભવ્ય લાગતું હતું.

ત્રીજું શાંતિવિન્ય સમારક. ફરતા ફરતા કાર્યાલય પાછળ આવીએ ત્યાં એક પત્થરનો ફોન્ટેન હતો છે. ઉપર અક્ષર કોન્યા છે: 'પીસ વિક્ટરી મેમોરીઅલ ૧૯૧૯'

કહેવાય છે કે જર્મન યુદ્ધ વખતે જંગ મથદૂર ચમેટ્રી, પેલી ફીનીંગર્ગ અદી આવેલી. એણે એક અંગ્રેજ મનવારને કુખાલી દીધી તો એનું એ સમારક છે.

સાંજ સવાર ફરવા નીકળતા લારે જંગલાર ટાપુની પહાડી વનસથ પાછળથી ડોકું કાઢીને જાણરવિ અને દૂર દરિયાની કોર ઉપરથી ખરી પડતો લાલ રવિ ફરવાના આનંદમાં આર વધારો કરતો.

આફ્રિકાને કિનારે પગ મુક્યો ત્યાં દળસી ન્હેવા. સુંદર ચકચકિત કાળી ભમ્મર આમડી, સુંદર સુંડાળ ચરીર, તેજસ્વી લક્ષી આંખ, વાત કરતાં દસી પડે, કામ કરતાં ગાયા કરે, નિર્દોષ અને આનંદી. એમાં એક લુવાન ઉપર તો દું આફરીન હતો. એનું ગોળ મરોળ મોઢું, ભરાવદાર હાતી, લઠ્ઠી બધી મને જદું ગમતાં. એ સામે મળે અટલે દું બે રાજ્દ શીખ્યો હતો એનો ઉપયોગ કરતો. 'જંથુ જાના' (સગામ સાવેજ) દું પહેલી સગામ ભડું એટલે ખુશખુશ યથ જન્ય અને 'જંથુ જાના જંથુ, જંથુ જાના જંથુ' કરવા મેડી જન્ય. જ્યારે સામે મળે લારે દસતો જ હોય. એના દાઝમની કળી જેવા દાંન મને રાસભવી દેતા.

અદારમીની સવારે અમે જિઆ બોંખા.

૩ જંગલાર ટાપુ

ના. ૧૮મીની સાંજે કીસવાનીને કિનારે અમને

લેવા ખાસ સ્ટીમરોએ આવી પહોંચી. જંગલારના ખાસમાં અમારું સ્વાગત કરવા નાનકડું મંડળ ઉભું હતું. જડાન માટે નામની નપાસ યથ. ટીપોગ્રીટ જેવું કાંઈ છે જ નહિ. કોઇ રખડુ લેભાશ આવી ચડે તો પુછપરછ થાય એટલું જ. અમે સહીસલામત ઉતારે પહોંચ્યા.

તીર્થ મદાખમેજરના અપ્રતિમ સંદેશોદ્યની જાંખી કરાવે એવો રમ્ય ટાપુ સાદ મહાક્રમાં પથરાઇ પડ્યો છે. બે લાખની વસ્તી છે. દોઢ લાખ સ્વાદિતી, ત્રીસ દળર આરળ, પંદર દળર દિંદી, બેસો સિતેર અંગ્રેજ, જાણી પરચુરણ (૧૯૮૩ની જાણુરી) તથા જંગલાર શહેરની વસ્તી ચાલીસેક દળર દશે. બાંધણી અરગિયન છે. ઉંચાં ભવ્ય મકાન અને સાંકડી ગલીઓ. પાંચ ૪૮ પહોળા બજારમાં ગાડી-ગથેડા પથન ચાલે.

૧૮મી સદીની રાજ્યાનમાં જંગલાર જાણુમાડીનાં લોંપણથી શાસનાં ઝુંપડાઓનું જાનેશ હતું. વિશાળ સાંખા (વન-જંગીયા) અને અકાદ આગરથી ઘેરાયેલું જંગલાર એમાસામાં વરસાદથી લદળદ યથ હતું. ઉનાળામાં અસલ તાપ ઝીલતું. આજના બજારની પાકી સડકને ઠેકાણે કાંડા સુધી કાદવ હતો. રેસિડેન્ટના બંગલાથી રમશાન તરફ જતા માર્ગ ઉપર, આજ ચાલીસ હાથ ઉંચી શરની કમાન નીચે, કામરની ચકચકતી સડક છે, ત્યાં મોઢણ સુધી પાંદડાંનો અંજ ખડકાનો. અત્યારે રાનના ફરવા નીકળીએ ત્યાં તરતા છદ્મજન સરખી સ્ટીમરો જગજગે છે, ત્યાં ગરજરાજની પાંખ જેવાં સદવાળાં વદાણ ડોંલનાં. અને આજ મારવાડના કુવાની જેમ નિજેરીનું તળિયુંઉં દેખાય છે તેને જલે સુલનાન સૈવદ અર્ગશના ખજનનાનું દ્રવ્ય દેઝાજાનાં નીર માફક આખા ટાપુને દસાળ ખતાવતું. આજનું નાની જંગલાર વસનાં મૂળ વનનાંઓને ગામથી દૂર કાદવા છે. ઉંઝ ખાડામાં એનાં ઝુંપડાં પડ્યાં છે ત્યાં મેલેરીઆનો વાસ છે. અંચળે જેવા દાઝ ક્યાં છે. આરળ, દિંદી અને યુરોપીયન એ ત્રિપુડીઓએ મળી આ બોળા નિર્દોષ અને પ્રામાણિક સ્વાદિતીઓને નંદનવન જેવો ફળદ્રુપ પ્રદેશ ઝુંટવી લીધો છે. કુદરતે જાણેજ પહાડી, મનોદર સરીર વાપરી ખાધું છે, વાપરે છે. સારા બે જગતમાં દરિય વગેં એક જ પ્રકારનો હોય છે. એ સર્વની સુખિન મારે પ્રણ

પાયરે તે સાથે સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમી.

એક વખત એવો દત્તો જ્યાં કમ્પી દાખુ જંગમપરે કિન્નરે લાંચરનાં. આદિકોને દાધીદાંત જંગ-
માર ઘણ માંડી બંદરે ઉતરતો. જંગમાર ઉપર ચોરાગી
બંદરો વાપરો કરતો. જંગમારનું જાતરનું જાતર
કમ્પી બાડીઆ અને ખોલ મૂદરોને દાથ દત્ત.
છગાંડ અમેરિકાને કોર્મ જાણનું પણ નદિ. દિંદી
વેપારીઓની પ્રામાણિકતા અને સાદસિકતા ઉપર
સુસનાન આદરીત દત્તો. ૧૮૭૫ સુધી યુગામગિરિનો
વેપાર પુર જોસમાં ચાલતો. જંગમાર એનું મથક હતું.
અમરિ સ્વાદિકાઓને પકડીપકડીને ખરદેશ ચડાવી
દેતા. માળાપથી છોકરા વિખરાં પડતા, પતિથી પત્ની
વિખુડી પડતી. વચ્ચા માર મારીને એમને વદાજમાં
ચડાવતા. એ કસાર્ખખાને જતા પેટા જેવી કરણ મીસો
સાંભળનાર મોઢ નહેતું. માર્ક યુગામ મોઢ સાથે જ્યા
આનાકાની કરતો તો એનું માથું પડ્યાં જુડું થતું.
બીજા ધાકમાં કપાલ જતા. જ્યા જાતર બરાતું ત્યાં
જત્યારે આંધ્રસમાજ મંદિર ચણાવું છે. એનો પાપો
ખોલના લાકડાના ટુકડા નીકળેલા! મનુષ્યની કૂરના
કેટલી દંડ સુધી પહોંચે છે એનું એ પ્રમાણ હતું.

પોતાની જાતને સ્વાતંત્ર્યદેશના પરમ ઉપાસક
મનાવનાર અજોબેવી એ સદન ન થયું. ડૉ. કર્ક દરિયાઈ
કાલો લઈ ચડી આવ્યો. યુગામને મુક્ત કરવાના
બદાના નીચે ઘૂસી ગયા. એક પછી એક ખાતાંમાં
માથું મારવા માડ્યા. આંગળી આપો ત્યાં પોંચો કરડી
ખાપ એવી એ પરજણ પ્રગતને આપણે ક્યાં નથી
ઓળખતા? જે રાજ્યનીનિધી હોલરને સિધાઆ સામે,
મરાઠાને યુરખા સામે, યુરખાને શીખ સામે લડતી
માર્ગો; જારનવર્ષ પચાવી પડ્યા તે જ ઉદાર રાજ્ય-
નીતિ અહીં અજત્યાર કરી. અગિયાર દત્તર પાઉકથી
ગોંજાસા અને ઉપરનો બાગ બાડે રાખ્યો છે. કોણ
જાણે કયા જાદુનો પ્રમાણ પણ આજ ગોંજાસા ઉપર
ચુલીઅન જૅક ફરે છે. વેપાર ગમે પોતાને દાથ
કરે છે. પોતાની વેપાર કરવાની રીત ઉપર પ્રામા-
ણિકતાનો આજ ચડાવી આપણા વેપારીઓને અપ્રા-
માણિક દરાખ્યા છે એ ક્ષિટિસ રાજ્યની અનિદારી છે.

જંગમાર ટાપુ પંચરતનની ખાણ છે. લર્ચિ, મથુઆ,
(મુસિંજી) રોપર, આંગા અને કેળાં આ પાંચ મુખ્ય

ચીજ સિવાય કાણુ, દાસ, તજ, પોપીયા અંજીર,
સોપારી શેરડી વગેરે થાય છે પણ થોડા પ્રમાણમાં.

જંગમાર અને પચાસ માણસ દર પચેસો પેરખા
ટાપુ બે મળીને સારી દુનિયાને લર્ચિગ ચવરાવે છે.
જ્યા સુમાત્રમાં થાય છે પણ જાડુ જુજ, લર્ચિનું
પ્રથમ વાવેતર ૧૭૯૦માં થયું. સુલતાને લર્ચિગના
વાવેતર માટે સ્વાદિકાઓને પરાણે પકડી મગાવ્યા.
મીઠામાં ખોળીને ચાખખાના મારે બરડા ફાડી નાખ્યા
ત્યારે લર્ચિગ ઉઝાં. સ્વાદિકાઓનું મોઢી પીને ઉગેલાં
લર્ચિગ પણ રંગે કાળાં થયાં! આ કરણ હિનદાસ
લર્ચિગ ખાનાર દુનિયાએ પાદ રાખવો ધરે છે.

જંગમારમાં લર્ચિગનાં ૨૦ દત્તર થક છે. પેરખામાં
૪૦ દત્તર. (૧૯૨૩ની ગણતરી) કેટલાંક સો પચસ ઉપર-
નાં જાડ છે. પાક લગભગ ૮૦૦૦ ટન ઉતરે છે, લર્ચિ-
નું જાડ સાધારણ રીતે ત્રીસ થીટ ઉચું થાય છે.
જાડુ રૂપાંતું હોય છે. મૂળમાંથી ડાળાઓ ફૂટે છે. લીલી
કુન્નર ડાળાઓનાં પાન જમીનને અડે છે. જમીનથી
રોચ સુધી કોઈ કુરાગ માળાએ કાતરી હોય એવી
ગુંજાના આકારે લર્ચિગની ઉભી હોય છે. માલો
સુધી દારબંધ ઉગેલા લર્ચિગના રાંગા આંખ હારે એવા
હોય છે. પાન ૭ ઇંચ લાંબું હોય છે. પાનમાં લર્ચિ-
ગનો સ્વાદ હોય છે. લર્ચિગ ફળ નથી પણ પુક છે.
આપણા દેશમાં સાચાં લર્ચિગ નથી આવતાં. જંગ-
મારથી વિસાવત જાપ ત્યાં અહીં કોઢી લે પછી કુચા
પુલાતી આપણને મોકલે. જાતરમાં લર્ચિગ સુકામાં
હોય ત્યાંથી અમે નીકળતા. ઊંક ઉપર ઊંક આવવા
માટે. એજવાળો ટાપુ છે પણ લર્ચિગના પ્રતાપે શરડી
નથી થતી. લર્ચિગ ઉપર પચાસ ટકા જકાત છે.
મહેસુલ પુણ આવે છે.

મોસંજી તો જંગમારનાં જ. ખુશ થાય છે. ચોક્કસ
આંકડા જાણવા નથી પણ કહે છે-કે એક કરોડ નંગ
દર વરને પરદેશ અડે છે. બારી મીઠાં. શાંગાઓમાં
કોઈ ભાવ ન પુણે. શહેરમાં પૈસાનું એક. એક મથુંથું
લઈ ખીચડીમાં નીચોવી ખાવાથી જાડુ મજા આપે.
અને તો રોજ સુસતા.

નાજિમેરી આડે વગરે ઉભી છે. નાજિમેરો મોટો
પાક છે. લગભગ આઠ દત્તર ટન પરદેશ અડે છે.
રોપરાના તેજમાંથી સાણુ બનાવે છે. સ્વાદિકાઓનો

ખોરાક ટોપકે છે. સ્ત્રીઓ નાગિયેરનું પાણી પીવું હોય તો શાંખામાં જવું.

કેરી આપણા દેશ કરતાં મોટી યાવ છે પણ મીઠાશ નહિ. શેરડી મીઠી આપણા જેવી. જંજીરમાં મોટાં અને મીઠાં. સેંજળિયાં લેષ હોય.

સ્વાદિશી જંગળારના મૂળ વતની. શાંખામાં એમના લુમ્બા (ફળા) હોય છે. ખેપાંચ નાગિયેરી, એકાદ કેળ, ચોથેયો, ક્યાંક સોપારીનો સોટો કે ધેંધુર આંખો. નાગિયેરીનાં પાન અને વાંસથી બાંધેલ લુમ્બો નેવા જેવો હોય છે. તુલસીના કપારા વચ્ચે શોભતાં લુમ્બો કેાઇ સાંઘમોઘાનો ઝુંપડી જેવાં લાગે. ચોખ્ખાઇ તો એના બાપની. અંગ્રેજ પણ આંગળાં કરે.

એમનો પોશાક આરજને મળતો છે. પહેલાં દિગંજર રહેતા. આરજ આખા પછી પહેરવા માંડ્યા. માથે ટોપી, કેડે ટુવાલ, અંદર બાંડિયું, ઉપર પગ સુધી લગકતો ખાંલુ (મખ્ખો) પહેરે. દમણાં કેટલાક સુધ-રેશ યઇ ગયા છે. ટુવાલને બદલે પાટલુન અને ખાંલુ ઉપર કેાટ યગાવે! આપણે ત્યાં કડિયા ઉપર કેાટ પહેરે એવું વિચિત્ર લાગે. આખો દિવસ ધુડિયું કામ કરે, સાંજ પડ્યે ઘેર જાય, કપડાં બદલે. જગજાની પાંખ જેવો ખાંલુ ધડી પાડીને ગમ્ખો હોય તે યગાવે. પગમાં રવદિલી ચંપલ અને માથે ખાંલુ જેવી જ હજળી ટોપી. બજારમાં ફરવા નીકળે. ખીલ્લી સપ્પા વખતે કેાઇ ફિરતા હારી આખા હોય એવા દીપે.

ઓઝો ખાંગો (રંગીન ઓઢણી) પહેરે, ઉપર કાળો છુરખો યગાવે છે. માથું ઝુંધવાની રીત ફેશનેજલ છે. આખા માથામાં મીઠાની દારો ઝુંથેલી. નજી જીયુ શ્પિયા ઝુંથામણ લે છે! જહુ કલાત્મક રીતે ઝુંથે છે.

ખોરાકમાં મેગો (શકરીઆ જેવું કંદ) ચોખા, ટોપકે, મચુંગા, ગ્રાવડી. ભાતમાં મચુંગુ નીચોવી ખાય. દહીંભાન જેવો સ્વાદ લાગે. મેગો એનો સામાન્ય ખોરાક. પુષ્ટિકારક ધણો. મચુંગી પણ ઉગાવે. મચુંગા તો ચુસ્ત જ કરે.

સ્વાદિશી ભાપાને પોતાની લિપિ નથી. ઉર્દુમાં લખે છે. સાવ અજણુ જંગલી કામ છે. દમણાં સર-કારે ઘોડી નિશાળો ખોલી છે. અને એક નિશાળ નેવા ગયા દતા. ધુળી નિશાળ લેષ લ્યો. પારીઆ ઉપર ધુળ નાખી છોકરા સ્ત્રીકડાથી મુંદતા દતા.

ખેત્રી જણા કુરાને શરીરની આપનો કંઠે કરતા દતા. માસ્તર માહેજા (સાદિશી) કંઠે લાઇ ફરતા દતા. અમને લેષ જંજી ક્યાં. અમરો ટોપી લેર્ડ કહે 'આ ગાંધીની ટોપી છે!' લોકો અંતરનેથી ખેદ છે. કેાઇ કહ્કર 'આપા પાકે તો મેડો પાર યઇ જાય.

કેટલાક સ્વાદિશી અંગ્રેજ લાલુવા માંડ્યા છે. એક જીવાન મેકફૂડનો અખ્યાસી દતો. એ લખંકર રેમોથી પીડાતો દતો. શુલ્ભ લાગમાં ચાંદાં પડી મળેલાં. મેકફૂડન વાંચી પા ઉધવાસ કર્યા. કતડિયા જેવો યઇ ગયો! અમે મળ્યા ત્યારે એ ફળાદાર ઉપર જ દતો. સારો ચિતકાર છે.

જંગળારનાં પરુઓમાં સર્વથેષક મર્દબરાજ છે. ઉઝો, હટપુટ, રેવાસ ચાલે દોડવા વાળો જંગળારી ગધેડો, પોતાની હજાર હજાર શ્પિયાની કીમત અંકાવે છે! આરજ અમરિશ જડીનો સામાન માંડી એની ઉપર સ્વાસી ફરતા તે દિવસથી એ મદાચયનાં માન વધ્યાં. દલે મોટર ચર્ના કાઢિયાવાડી ઘોડીની કીમત ધડી છે તેમ જંગળારી રાસભનાં માન પણ ઘટ્યાં છે. ગાડીએ જોડાતાં એમનું કાળજી કપાઈ જાય છે પણ લાચાર!

જંગળારી પોપટ જગમશહર છે. એ ઉપરના ભાગમાં યાય છે. કદમાં, બેાડીમાં, કેખાવમાં જંગળારી પોપટ અનુપમ છે.

ગાઓ જોડાળ છે. સીધાં શીંગડાં અને મોટાં પેટ. પણ કુદ પલું કાઢે છે. સ્વાદિષ્ટ અને ગામઘર એટલે એનું મૂલ્ય વધું છે. રામનારાયણ ના. પાકક

[આ રસમય પ્રવાસ દલે પળાતા અંકમાં]

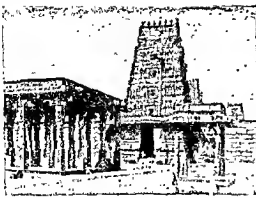

કર્ણાટી કૉલેજના અમારીમાં સ્વાતંત્ર્યદિનની ઉજવણી
 મધ્ય ૨૧મી તારીખે વિદ્યાર્થીઓ તરફથી શ્રી. ઇ. સિંધ
 કૉલેજમાં એક ચર્ચા ગોઠવાયેલી ચર્ચાને વિષય હતો
 'સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય-ચિરંજીવ સ્વાધીનતા' પ્રમુખપદે કૉલેજના
 બોર્ડના હપ-પ્રમુખ શ્રી રૂપચંદ બીલારામ હતા એ બોર્ડ
 બોર્ડના હપ-પ્રમુખ કરનાં સરકાર માળાપના એક નિમકદલાઈ
 સેવક તરીકે કરાચીમાં વધારે ભળીતા છે. રાષ્ટ્રઆત્મા જ
 પોતે જણાવી દીધું કે દરેક વક્તાને સાતસાત મિનિટ બોલવા
 દેવામાં આવશે થોડી વાર પછી એક બાઈ 'સાંસ્થાનિક
 સ્વરાજ્ય'ની તરફેણમાં બોલવા ઉભા થયા. પ્રમુખે એના
 વાળી-પ્રવાહને સાતના બદલે પંદર મિનિટ સુધી વહેવા
 દીધો. વિદ્યાર્થીઓએ પ્રમુખનો એ પશુપાત્રી વર્તાવ સહી
 લીધો, બીજા એક બાઈ 'સ્વાધીનતા'ની તરફેણમાં બોલવા
 ઉભા થયા એમણે એક પછી એક નક્કર દલીલો મુકવા માંડી
 એટલે પ્રમુખની સરકાર માળાપ પ્રત્યેની વફાદારી એકદમ
 ડહાળી ઉઠી. ઝણ જ મિનિટમાં એ બાઈને પ્રમુખે પોતાની
 સત્તા વાપરીને બેસાડી દીધા પ્રમુખને આશા હતો કે સરકારી
 કૉલેજના આ વિદ્યાર્થીઓ એમની વફાદારીની કીમત કરશે.
 પરંતુ સમાજદૂષમાં બેઠેલા પાચસો વિદ્યાર્થીઓએ પ્રમુખને
 એના પશુપાત્રી વર્તાવ માટે થોડી જ સેકંડમાં ખુશી ખાલી
 કરવાની ફરજ પાડી. પરિણામે પ્રમુખ ને એમના જ જેવા
 બીજા 'વફાદાર' સન્નજનોએ ચાલતી પડી પછી વિદ્યાર્થી-
 ઓએ બહારે રસ્તા પર ગંભીર સમાજ ભરી. બીજે દિવસે
 પણ સમાજ ભરીને એકમતે નીચેના બે ઠરાવ કર્યા: (૧) કૉલેજના
 કોઈ પણ કાર્યમાં મી રૂપચંદ બીલારામને પ્રમુખપદે આવવાનો
 આદ્યકાર એવી હેતુમાં આવે છે. (૨) 'પૂર્ણ સ્વરાજ્ય દિન'ને
 રોજ કૉલેજની છમારત હપર રાષ્ટ્ર-ધ્વજ ફરકાવવો; ચાહે તો
 કૉલેજના અધિકારીઓ એ કાર્યમાં સંમતિ આપે કે ન આવે.
 (સેતારૂ)

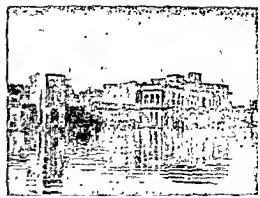
લખમી: [અનુસંધાન પાન ૫૬મીથી] પડખે આવી ઉભી
 રહેતી. ફરોજ એનો એ જ કાર્યક્રમ. લખમીને હવે આ
 જંગલથી અને ગોવિંદની ઝુંપડીથી જ સંતોષ હતો.
 ગોવિંદને તો લખમી જડી એટલે જલ્દી કંઈનું
 કંઈ જરૂરું. તે તો ગાંડોધેલો યુધ્ધ મયો. પહેલાં કરના
 પણ વધારે ચાકરી કરવા લાગ્યો. તેને આતરી યુધ્ધ મય
 કે લખમી મારી જ છે, તે ક્યાંય ભાગી જવાની નહિ.
 હવે તો તે લખમીને છુટી પણ રાખવા લાગ્યો, કેમકે
 તેને વિશ્વાસ હતો કે લખમી તેને છોડી તપ એ
 અસંભવિત હતું. દલુ પણ તે વણીવાર તેની પીઠ
 પસવારતાં પ્રેમ અને મગરૂરીયા કહેતો કે 'લખમી,
 તું તો ખરેખર મારી લખમી જ છો!' 'અરોહ'
 [ચિત્રકાર : સ્વિસ્ટર પંડિત]

યાંત્રિક વિશ્વદર્શન : [અનુસંધાન પાછળ પાન ૫૮મીથી]
 દેખાય છે; જો અનંત રાત્રિનો દેખાવ હોય તો નક્કર
 મંડળ ક્રુવની આસપાસ નહિ પરંતુ આયનરૂપના
 કેંદ્રની આસપાસ ભ્રમણ કરતું જણાય છે.
 આ અમત્કારિક કાર્ય કરનાર પ્રક્ષેપકર્ષક ધર્મ
 યુગ્મવલુભર્મ છે. તેની કીમત લગભગ ૨,૨૫,૦૦૦
 રૂપિયા છે. તેમાં આશરે ૧૨૦ પ્રકાશદેવકો ગોઠવેલા
 હોય છે. તે ખસેડી શકાય એવું, પૈકાવાળું હોય છે
 તેથી એ જ ઓરડો બીજા કામેને માટે પણ વાપરી
 શકાય. આ જતના પ્લેનેટરિયમ પ્રથમ જર્મનીમાં
 બાંધવામાં આવ્યાં અને હાલ ત્યાં લગભગ એવાં ૧૫
 મુલ્યે છે. વળી બીજોના, મૉસ્કો રોમ વગેરેમાં પણ
 છે, અને દાનોવરોની સંખ્યાવનથી શિકાગો તથા
 ફિલાડેલ્ફિયામાં પણ જલ્દી જ બંધાવાનાં છે. આનું
 સાધન પામવાને દિંદનું ભાગ્યચક્ર કેટલાં વરસ પાછળ
 હશે? યાંત્રિક વિશ્વદર્શન એ ખરેખર અમત્કારિક
 કળામુક્ત દશ્ય છે. તે જ્ઞાન અને ગમ્મત બંને આપે
 છે. ગમે તેવા અજણ માણસને પણ એથી સમજ
 અને આનંદ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ધનજીભાઈ ફાજર

પાટણ પુસ્તકાલય પરિષદ
 ને જોયે વનસ પ્રદર્શનમાં હસ્તલિખિત માસિકોનો એક
 વિભાગ છે, તેમાં દરેક ગ્રામના વિદ્યાર્થીઓ, કે ખાનગી
 મંડળ તરફથી ચાલતાં હસ્તલિખિતોને આવકાર મળે.
 મોકલના છપ્પાનારોએ
 સંખ્યા : વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય પરિષદ : પાટણ
 એ સરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

શ્રી કેશવ નગર-ગંધિનગર (મથાન)

શ્રીકેશવનગર-ગંધિનગર

ઉત્તર હિંદનું યાત્રાપર્વટન

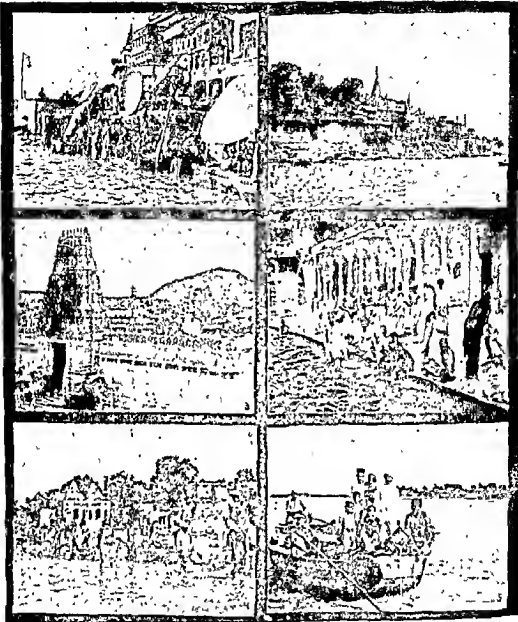
રેલવેના ચર્ચ કલાસના ઉનારોને એકતી ભગ-
વડો આપવામાં આવતી નથી એવી વારંવારની
કથિતિને લઈને બીજી તરફ મોટર ગેરોની ઝડપી
તથા સરની મુસાફરી વધી જવાથી દમણદમણ
રેલવે કંપનીઓની આખો ઉધરી છે. સોડોને રેલવેનો
પ્રવાસ કરવાનું મન થાય તે માટે તેમણે આકર્ષક
સ્થળોનાં ચિત્રો અને પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી તેનો પ્રચાર
કરવા માંડ્યો છે અને તે માટે રેલવે પબ્લિસિટી
ડિપાર્ટમેન્ટ નામનું નવું ખાતું ખોલ્યું છે. વળી દમણ
વખતોવખત સરના બાકાથી લોકપ્રિય સ્થળોના પ્રવાસ
માટે તેમણે સ્પેશ્યલ ટ્રેનો દોઢાવવાની જોડાયેલી છે.
કાઠિયાવાડના આમચર્ગને સારી સગવડો યાત્રાપર્વટન
કરાવવા માટે બી.બી. એન્ડ સી.આઇ. રેલવેએ ગયા
વર્ષમાં એક ખાસ ટ્રેનની યોજના ધોડી અને તેને
માટે ઉનારોને મેળવવા કંપનીએ કાઠિયાવાડના ગાય-
શામડાંમાં ખાસ માણસો રોકા પ્રયાનકાર્ય કરેલું. પારિ-
ણાને ૧૨૦૦ પેસેન્જરો તેમને મળ્યા.

૧૯૨૯ના સપ્ટેમ્બરની ૧૪મી નાટીએ કાઠિયા-
વાડના માત્ર બેકુતવર્ગમાં જ એ સવા દળર માણસોને
લઈ ચાર સ્પેશ્યલ ટ્રેનો વડવાંધુથા ઉપડી. ટ્રેનમાં
દરેકને બેસવાની જ નહિ, પણ સુવાની સારી સગ-
વડ મળે એવી જોડાયેલી હતી. સામાન્ય રીતે જે જાક
ઉપર નવ મુસાફરોને બેસવાનો નિયમ છે તેને જાહેર
વળ માણસો દોઢાવળે જાક આપવામાં આવ્યા હતા.
આ ઉપરાંત પાણી તથા જાતીની સગવડ સરસ હતી
ને મફત દાકતરી મદદની સગવડ પણ ખાસ રાખેલી.

દરેક ટ્રેન અરવાઅરવા કલાકને બેનરે મુખ્ય સ્ટેશ-
નોથી ઉપડતી અને મુકામો સ્થળે આકરી થતી. ત્યાં
સૌ દરીદ્રી વાલા કરી પડવારે જોડાયે પાછી ઉપર
મુળ્ય ઉપડતી.

વડવાળું જુકિંગ ઓફિસના હેડ શ્રી પુરુષોત્તમ-
વચ્ચ જેશ્વર, જેમને મ.મ.ડામિયાં ફરી સ્પેશ્યલના
પ્રવાસીઓ મેળવવાનું કામ રેલવે તરફથી ખાસ
કમ્પ્લી તરીકે જોડાવામાં આવ્યું હતું. પછી સ્પે-
શ્યલના હેડ કંડકર પણ તેઓ જ થયા હતા.
તે તથા તેમની સાથેના બીજા પાંચ ચંદકારીઓ
વધા સેવાઓવળા અને માવાળુ દોઢા પ્રવાસી-
ઓની પુરતી વાડના મેળવી રાહવા હતા.

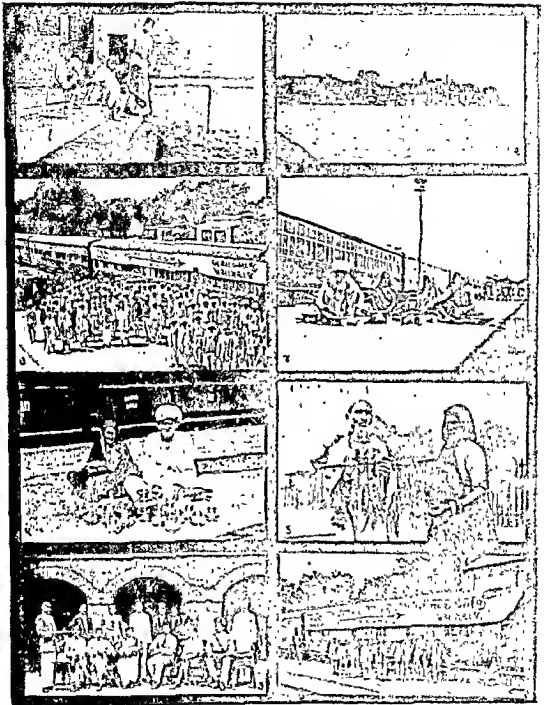

(૧) કાશીનો બંગાળી પાટ (૨) કાશીનો ગંગાપાટ (૩) શ્રી રંગભૂ મંદિર-પુષ્કર
(૪) પુષ્કર-સ્નાન (૫) સરસ્વતી—સિદ્ધપુર (૬) ચમુનાને દુધ ચલાવે છે.

પ્રથમ વઢવાણથી ઉપડેલી ટ્રેન બીજા દિવસે સિદ્ધપુર પહોંચી. ત્યાં એક દિવસ રોકાઈને બીજા દિવસે અજમેર મુકામ કર્યો. ત્યાં પુષ્કરની યાત્રા અને અજમેરનાં પ્રસિદ્ધ સ્થળો માટે એક દિવસ રોકાઈ બીજા દિવસે મથુરા પહોંચી. ત્યાં ગોવર્ધન, ગોકુળ, વૃંદાવન વગેરેની યાત્રા માટે સાત દિવસનો મુકામ કર્યો અને આઠમે દહાડે સૌ અયોધ્યા પહોંચ્યા. અયોધ્યામાં એ દિવસ ગાળી કાશી ગયા. લોકો તે દસ દિવસ

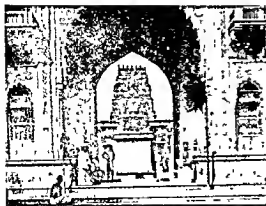
મુખી રોકાઈને જેડુતોએ ધરાધરાઈને દિંદુસ્તાનનું એ ત્રિષ પાત્રાધાર વ્હેવું. લાંથી ઉપડી પ્રવાસ (અઢલાદાખાદ) બે દિવસ રોકાઈ ત્રિવેણીસ્નાન કર્યું. અને લાંથી કાનપુર તથા જલ્પુર એકએક દિવસ રોકાઈ સીધા વઢવાણ જવા ઉપડ્યા. આમ એક માનની યાત્રા કરી ૧૩મી ઓક્ટોબરે સૌ વઢવાણ પહોંચ્યા.

મુકામના એકેએક સ્થળે રેસવેના નોકરોએ ઉતાર-ઓને સરસ સમવડ આપી હતી. વઢવાણથી કાનપુર

(૧) યમુનામાં કાચગાને ખવડાવે છે (૨) સરયૂ નદિ અધોધાસ સમગ્ર દ્રશ્ય (૩) મધુભાગા યાત્રાલુઓની રેન (૪) દેવદર્શનથી પરવારી પેટપુલ માટેની તેવારી (૫) ચેર જઈ ગંગાજી આપના મંદિર ખરીદેલાં લોહાચીરી (૬) ભવિક યાત્રી માળાકંડી ખરીદે છે. (૭) બી.બી. એન્ડ સી. આઈ દેશવે તથા બી. એન. ડબ્લ્યુ. દેશવેનો સ્ટાફ—જે બંનેના સદસ્યોથી કારીમાં ઉતારાઓને ખાસ સગવડ મળેલી (૮) ચારે સ્પેરલ ટૂંનોના દેશવે કંડકારો નવા બે. ડી. એમ. મિ. આલટા

મુખી બી.બી.સી.આઈ.ની સાઇન છે; સાંથી પડી બી.સી.આઈ.એ પોતાના ડબ્બા સમગ્ર જ આગળ જાણવાની ઉપત્તિ દેશવે કંપની સાથે જોડાયેલ દી

શ્રી રંગજી મંદિરનું મુખદ્વાર—મથુરા

રાખી હતી એટલે ૭૦૫૧ ગદલવાપણું હતું જ નહિ. ગાદીનો ૭૦૫૦ એ જ મુકામનો એક માસ સુધી થયે જનો થયે હતો. મુકામવાળે રથાને પણ ધર્મશાળાને ખર્ચે દેનાના ૭૦૫૧ જ મુકામ તરીકે કાયમ રાખ્યા હતા, એટલે ધર્મશાળાની ફેરવદારી કે પડ્યા ચોળા વગેરેની કનકગતની કોઈ મુશીબત રહી નહોતી. રાત્રે પોલિસનો પહેરો ગોઠવવામા આવતો હતો. એકુતો દર્શન કરી, કરી આવી પદચારીને રાત્રે રોશનના ચોળાના રાત્ર, ભજન, આરતી વગેરેની ધુન મચાવી આનંદ અનુભવતા હતા. બંને કંપનીના રેલવે અમલદારો દરેક મુકામે દાઝર રહી ઉતાડ્યોનાં પાણી, જાતી, દવાદાઈ, પોલિસ વગેરેની સગવડ જાળવ સંભાળપૂર્વક

લેખક અને ફોટો લેનાર
શ્રી પંચાભૂષાઈ વાસા—અમનગર

વિશ્વમથાર તથા કૃષ્ણ મંદિર—મથુરા

ચોકસાઈ કરતા હતા. આમ, આ જમાનામાં જે રેલવેની મુસાફરી એટલે દાઝમારીનો આરોગ્ય જેવો ખ્યાલ હતો તેની ભાગી માત્ર જનતાને કાશી-મથુરા, ગોકુળ-ગંદાવન અને પ્રયાગ-પુષ્કરની શરૂઆતની અને આનંદથી થતાં એ આમતમ રેલવે ઉપકાર માનતો હતો.

આવું એક માસનું યાત્રાપર્યટન કરવાને સામાન્ય રીતે માત્ર ભાડાના જ રૂ. ૪૨-૦-૦ થાય તેને જાણે રૂ. ૨૮-૫-૦માં દરેક જણ, પોતાને મુલાકાતે સગવડ, તથા જોવાને પુરતા વખતનો દાખ, પોતાના રહેઠી સગાંનો સાથ અને સરસામાનની પુરી સજામતી સાથે યાત્રા, કોઈદર્શન, અનુભવ અને જ્ઞાન મેળવી શકે એવી ગોઠવણ આપવા માટે રેલવે કંપનીને ધન્યવાદ આપે તે સ્વાભાવિક છે.

પંચાભૂષાઈ વાસા

જ્ઞાનકીડા : (અનુસંધાન સામેના પાનાને ઓપો)

પ્ર	ધા	ન

જુદીય સમ ત્યાં ત્યાં માંસલ પ્રભ અહીં ઉમર મધ્ય પતું થીજે કુલ દેડાઈ અતેક (૫) રાજદ ફેરવણી : જાણની આરંભ પાંચ ખાનાં આપેલાં છે. પહેલાં ખાનાં 'મધાન' રાજદ મુકામે તેમાંથી માત્ર એક નક્કર બદલી નવા રાજદ બનાવી બીજા ખાનાં મુકામે એ પ્રમાણે દર વખતે એકએક અક્ષર બદલતાં જતાં છેલ્લા ખાનામાં 'મ

માણી' રાજદ લાવી દી. જાણની આરંભમાં ચોવીસ દીવારો એ ગોઠવીને નવ સમયોરસ બનાવે છે. તેમાંથી આઠ દીવારોની એવી રીતે ઉપાડી લે કે માછળ જે જ સમયોરસ બાકી વધે.

ગાનવિલાસ

માગશર એકની જ્ઞાનલીલાના સવારો સાથે, બંધિલી મુદત તબેર કંદેલી નહિ એટલે પાંચનારાઓએ તેના ઉત્તર અનિયમિતપણે છેક પોષ એક બહાર પડ્યો ત્યાં મુધી મોકલ્યા જ કંઈ છે. ઉત્તરો, લેવાની મુદત સામાન્ય રીતે એક બહાર પડ્યા પછી પંદરવીસ દિવસની અંદર જ હોય છે. છતાં આ લખતાં મુધી પાશુ ઉત્તરે આવ્યા જ નહય છે. એવાને ક્યાન ન મળી રહે. અને આ વખતે ઉત્તરે અગ્નિ છે પણ સારી પેટે. કદિ નહિ એટલી સંખ્યા—પા જણની—આ વખતે સાચા ઉત્તરે આપનારી છે. જ્ઞાનલીલા પ્રતિદિન આટલી લોકપ્રિય થવી નહય છે એ બહુને દર્શન થાય છે. સાચા ઉત્તરે આપનારના નામ આ નીચે પ્રકાર કરીએ છીએ છનામ એમને મોકલારો.

(૩) રતિલાલ ઠાકર-અમદાવાદ (૨) આપાલાલ સાહ-પાલજીપુર (૩) રાતિલાલ ભેશી-નેતપુર (૩) ગુણવંતરાય સવળ-મુંબાઈ (૫) દલીપદ સાહ-લીંબડી (૬) રણેશભાઈ-નડિયાદ (૭) જગજીવન પટેલ-સુરત (૮) રતિલાલ પંડિત-સાણંદ (૯) અમૃતલાલ-મુકુંદ (૧૦) ભગવાનજી સોની-વાંકાનેર (૧૧) કપાલજીદેસાઈ (૧૨) હરકિસનદાસ સોની-પોરબંદર (૧૩) જમીનતરાય વોરા-કાંચી (૧૪) ડાહ્યાપ્રસાદ બટ-પાટણ (૧૫) ડાહ્યાલાલ પંડ્યાપાટણ (૧૬) ભગવાનદાસ વધીલ-મહેસાણા (૧૭) રમણિકલાલ પંડ્યા-મુંબાઈ (૧૮) નંદલાલ ત્રિવેદી-અમદાવાદ (૧૯) સૂર્યકાન્ત દેસાઈ-ગોંડલ (૨૦) શ્રીમદલાલ પરીખ-સિદ્ધપુર (૨૧) પ્રસાદદાસ મહેતા-વ્યાવનગર (૨૨) હરિલાલ પારેખ-પાટણપર (૨૩) હેડખારતર કોમ્પો રફલ-કુશાબા (૨૪) સમસંકર મહેતા-અમરેલી (૨૫) નિહલભાઈ પટેલ-અમદાવાદ (૨૬) વસંતલાલ ગાંધી-મુકુંદ (૨૭) ચાંપસિંહ સાહ-નાના બાડિયા (૨૮) ગંગાદાસ પટેલ-અસામા (૨૯) નાથુલાલ-સુરત (૩૦) તારાચંદ બોધાણી-જરવાળા (૩૧) વલ્લભદાસ બાસર-કોલ્હાપુર (૩૨) સંકરલાલ ભેટી-મુંબાઈ (૩૩) મા. નં. ૧૨૭ (૩૪) હરિભાઈ-અમરેલી (૩૫) શંભુભાઈ પટેલ-નડિયાદ (૩૬) વાઙીલાલ મહેતા-અમદાવાદ (૩૭) નરવણલાલ ઠાકર-કાંચી (૩૮) કાંતિભાઈ પટેલ-આણંદ (૩૯) પ્રતાપસિંહ-મુંબાઈ (૪૦) બાદીભાઈ પટેલ-સાણંદ (૪૧) ઇશ્વરભાઈ પટેલ-આણંદ (૪૨) એવિંદલાઈ પટેલ-પાટણ (૪૩) જયંતકુમાર એ.આ-અમનગર (૪૪) પ્રાણુલાલ રોક-વિશેષાસ્ત્રે (૪૫) દમવંતી રોક-વિશેષાસ્ત્રે (૪૬) ડાહ્યાલાલ પટેલ (૪૭) લક્ષ્મીનારાયણ પંડ્યા-દુણ્ડલાડ (૪૮) ભુપતરાય-મદુવા (૪૯) માણીલાલ-પાંચ તલાવડા (૫૦) મોહનલાલ-પાલજીપુર (૫૧) પાંડુરંગ વણીકર-નેસાવાડા

ઉ: (૨) અશ્વિત-ગરમત: અન્નરન્નપણ (૨) શરદ-મ ર ડો ગોડવણ: બાબુએ બતાવી છે તે મુજબ: પા ક સી અને તેમાંથી નીકળતી કવિતાની અરબી લીધી લા હો. ૨ તપા રથનારતું નામ: વાહોમ કરીને પડો—ને પ ૨૫ નર્મદાસંકર. (૩) રોધી કાઢો: સાહ વાસન-જ મ ન એવું શું છે જે બારીના કા-સં કિ ત અને ફોડયા સિવાય બારી-યા ચ ક માં જ મળેને ધરમાં લખાય વિ હા ય મરિશરે છે? ઉત્તર: પ્રકાર.

૧૫	૧૦	૩	૬
૪	૫	૧૬	૬
૧૪	૧૧	૨	૭
૧	૮	૧૩	૧૨

તડકો, સૂર્યનાં કિરણ, પડાયો. (૪) લાલુપ્ત ચોરસ: જુદી જુદી રીતે ગોઠવી રાખાય છે. તેમાંની એક રીત કુપર આપી છે. (૫) ઓળખી કાઢો: બાજરી. (૬) શરદ ફેરવણી: ઢ ધ મા ન નીચેના નવા સવારોના ઉત્તર અ ધ મા ન કુમાર કાર્યાલયમાં માર્યંની પ-અ ધ પા ન હેલી તારીખ મુધીમાં મળી અ મી પા ન જવા બોધ્યો. અ મી પા ન

૧૧વા સવાલ

(૧) અશ્વિત-ગરમત: (૧) એમિલ મહીનામાં એક દિવસ દાહાજીએ બાબુને પુછ્યું કે આજે કઈ તારીખ થઈ? બાબુ કહે, ‘દાહાજી, એટલી તારીખો આજ મુધીમાં બીતી ગઈ એ બધી તારીખોના સરવાળામાંથી આજ પછી આવવાની તારીખોનો સરવાળો બાદ કરો તો જે તફાવત આવે તે આજ નહિ, કાલ નહિ, પરમ દિવસ નહિ પરંતુ પેલા દિવસની તારીખ એટલા વા.વ.’ હવે કહો એજીએ બાબુએ આ જુદિયુજી ઉત્તર ‘આપ્યો તે દિવસે કઈ તારીખ દરો? (૨) તમારે આંકડાનું જ્ઞાન કેવું છે તે તપાસવા બાબુએ એક ૧ સરવાળો આપ્યો છે. પહેલી જ હાથેએ તમે બાણી ૨૩ જરો કે સરવાળો ખોટો છે. પરંતુ તમારે તો ૯૬ની ૪૫ સંખ્યાને જ સાચો જવાબ માનવાનો છે ને એ ૧૭ જવાબ સાચો કંઈવચા માટે સરવાળામાં આવતા ૮૯ ૧થી ૬ મુધીના બધા આંકડાને બીજી કોઈ પણ રીતે ૯૯ મોકલવાના છે. માત્ર આંકડાઓનો અનુક્રમ જાળવવો

(૨) શરદશોધન: નીચેના અર્થ-નાળા આઠ શબ્દો ખરેખરા રોધી કાઢ્યો એટલે તેમાંના બધા અક્ષરોને બરો-બર ગોઠવવાથી એક નવખીતી કહેવત નીકળી આવશે: (૧) કલક (૨) અન (૩) નકર (૪) વખતનું એક પરિણામ (૫) પ્રતિષ્ઠા (૬) દગલાં નપશની એક વસ્તુ (૭) પુરતું (૮) નકર

(૩) એ શું? (૧) એવું ક્યું કપડું છે જેની અંદર કસરત કરવાનું એક સ્થાન છુપાઈ રહે છે?

(૪) ગોઠવી આપો: એક નવખીતી કવિતાની બે લીટીઓ શુંચાઈ ગઈ છે. તમે તે સાચી ગોઠવી આપશો?

[અનુસંધાન સામેના પાનાને ડેડ]

માગશર એકની જ્ઞાનલીલાના પસ જવાઓ નીચે મુજબ

શહેરી જીવન અને કઠોળ

હિં

હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો મોટો ભાગ ગામડાં-જોમાં છે ને શહેરી માત્ર ગણ્યાંમાંથી જ છે તોપણ આજના જમાનામાં શહેરી જીવનના પ્રશ્નોની અવગણના કરી શકીએ નહિ. ગામડાંઓ જાંગીને આજના શહેરી યમાં છે. ગામડાંનો કેટલોક મુખ્ય આશયપડતો વર્ગ સાહસ, વ્યાપાર વગેરેથી પ્રેરાઈ શહેરમાં વસવા ગયો. જુના જમાનામાં ગામડાંનાં સોડા આવા વર્ગનું અનુકરણ કરતા અને આજે પણ શહેરી સમાવદાસાંનું નેહને ખાવાપીવા તેમજ પહેરવા યોગ્યતાની રીતભાનનું અનુકરણ ગામડાંવાળાઓ કરી રહ્યા છે. આ જનારી આજે છે કે શહેરીઓનું અસલ જીવન તો ગામડાંઓનું જ છે. ખોરાકમાં પણ તેમ જ છે. મુખ્ય ખોરાકો દહીં પણ ગામડાંની જેમ જ શહેરોમાં ખાય છે. પણ આજે જંનેના જીવનમાં ધણો ફેર પડતો જાય છે, એકને સખત મજુરી કરવાની હોય છે, જ્યારે બીજાને માત્ર ગાદીતકીએ અથવા ખુરશીએ બેઠાં, કે પછી નદિ જેવો પરિશ્રમ આપનારું જીવન ગાળવાનું હોય છે. અલગત મીલોમાં અને બીજાં ઠેકાણે સખત મજુરી કરતા મજુરોનો પ્રશ્ન ગામડાંઓના જેવો જ છે. પણ અહીં તો ફક્ત આપણે વ્યાપારી અને નોકરીઆત જીવનને 'શહેરી જીવન' કહીશું. આમ ગામડાંના અને આ શહેરી જીવન વચ્ચે ધણો ફેરફાર થયો છે અને તેને અંગે જંનેના ખોરાકમાં પણ મદરવનો ફેરફાર હોવો આવશ્યક છે.

આ લેખમાં આપણે શહેરી જીવન સાથે કઠોળ કેટલું દિતાવડ છે એનો જ વિચાર કરીશું. કઠોળમાં બીજાં અનાજો કરતાં નજીલ (ખીરીન) વધારે હોય છે અને તેથી અન્નાદારીઓ તેને વધારે તાકાત આપનારું માની રહ્યા છે. માંસાદારીઓ પોતાના ખોરાકમાં માંસ વાપરતા હોવાથી તેમને તે દારા ધણુ મોટા પ્રમાણમાં નજીલ મળે છે; એટલે તેના જેટલી જ નજીલ ધરાવતું કઠોળ વાપરવાનું અન્નાદારીઓએ દિતાવડ માન્યું છે. પરંતુ આપણને રોજના કેટલા નજીલની જરૂરિયાત છે એનો વિચાર કર્યા સિવાય જ,

જેમ વધારે કઠોળ ખવાય તેમ વધારે પુષ્ટ થઈએ એમ આપણે માનીએ છીએ. ચણા, ચણાલી દાન અને તેના સોટના સેવગાંધિયાથી માંડીને જમણી ચીજો સુધી-આપણે કઠોળ ધણુ જ પ્રમાણમાં વાપરીએ છીએ. વળી સવારમાં જ એ વખત દાન ખાવાની ટેવ પણ દલે ઘણાં કુટુંબોમાં આવતી જાય છે. આમ જંને વખત દાનના સારા જેવા કટોરા આપણે પીએ છીએ. ટેકળાં, ખમણુ ટેકળાં, ભજિયાં અને ખીચ ફરસાણની અનેક ચીજો દારા શહેરીઓનો હાથનો મુખ્ય ખોરાક જ કઠોળ ઘઉં પડ્યો છે. દોરેલો દારા પણ આપણે સારા પ્રમાણમાં કઠોળ ખાઈએ છીએ. ઝીણી દહિએ વિચારનાં માલુમ પડશે કે આજે શહેરોમાં ઘઉં બાજરી જેવાં અનાજોને અદલે કઠોળ—તેમાં જે મુખ્યત્વે ચણાનો સોટ ધણો વપરાયો માંડ્યો છે.

સમગ્ર ખાતર આપણે ખોરાકના નીચેના મુખ્ય ત્રણ ભાગ પાડીએ. તેમાંની નજીલ સેંકડે નીચે પ્રમાણે હોય છે.

ફુધ	૩. ૩ ટક
ઘઉં બાજરીના અનાજમાં	૧૧ થી ૧૨ ટક
કઠોળ (મગ, તુવેર, ચણા, મક, અડદ, ઇ.)માં	૨૨ થી ૨૬ ટક

ઉપરના કોષ્ટક પરથી જોઈ શકાશે કે ફુધ ને ઘઉં કરતાં કઠોળમાં નજીલનું પ્રમાણ ધણું મોટું છે. પણ કઠોળની નજીલ ફુધ ને ઘઉંની નજીલ કરતાં દલકા પ્રકારની છે એ નીચેના આંકડાઓ જનારી આજે છે.

હંદોરો ઉપર કરેલા અખતરા પરથી સાબિત થયું છે કે ખોરાકમાં જુદાજુદા પદાર્થોની નજીલના નીચેના ટકા હોય તો તે શરીરવ્યવહાર માટે જસ થાય છે:

ફુધની નજીલ	૩ ટકા
શાકભાજીની નજીલ	૫ "
ધાન્ય (ઘઉં બાજરી વગેરેની) નજીલ	૬ "
ચોખ્ખાની નજીલ	૬ "
કઠોળની નજીલ	૧૨ "

ઉપરના આંકડાઓ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ફુધની નજીલ ખોરાકના માત્ર ૩ ટકા હોય તો પુરતી થઈ રહે છે; જ્યારે કઠોળની નજીલ તે જ જગ્યાએ

૧૨ ટકા જેટલી જોઈએ છે. એટલે કે દુધની નત્રિજ હંચા પ્રકારની હોઈ તે થોડી જોઈએ છે, જ્યારે કઠોળની નત્રિજ દલકા હોઈ પ્રમાણમાં તે વધારે જોઈએ છે.

પ્રાણીઓ ઉપર વળી ખીજા અખતરઓ કરી પુરવાર કરવામાં આવ્યું છે કે દુધની નત્રિજ હંચા પ્રકારની હોઈ તેનો ગંધા ઉપયોગ સ્નાયુઓ બાંધવામાં થાય છે, જ્યારે જેમ નત્રિજ દલકા પ્રકારની હોય છે તેમ શરીર તેના બધા ઉપયોગ કરી શકતું નથી.

દુધની નત્રિજ કરતાં ઘઉંની નત્રિજ કંઈક દલકા પ્રકારની હોઈ શરીર તેના થોડા ઉપયોગ કરી શકે છે. એ ઉપરાંત આંકડા બતાવી આપે છે. ઉપરની રીત પ્રમાણે કઠોળમાં નત્રિજ મૈથી વધારે હોઈ શરીર તેના થોડા ઉપયોગ કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. જેમ કઠોળમાં નત્રિજનું પ્રમાણ વધારે છે તેમ ને દલકા પ્રકારની છે. જ્યારે દુધ ઘઉં વ. માં જેમ જોછી છે તેમ તે વધારે હંચા પ્રકારની છે. શાક-ભાજીની નત્રિજ દુધથી જ ઉતરતી હોવાથી તે પણ હંચા પ્રકારની છે. આવી હંચી જાતની નત્રિજ પચવામાં ઘણી સહેલી છે, જ્યારે કઠોળની વધારે પડતી નત્રિજનું શરીરમાં ઘણું રૂપાંતર થઈ છેવટે ને મુત્રાશય તરે બહાર નીકળે છે. આ ક્રિયામાં શરીરની ઘણી મોટી શક્તિ એણે વપરાય છે. આપણને સામાન્ય અનુભવ હોય છે કે જે દિવસે કઠોળ પેટપુર ખાધું હોય ને દિવસે શરીરમાં આળસ આવી ખાધું જંગમ ગરમ થઈ આવે છે અને કામ કરવાની સ્ફૂર્તિ રહેતી નથી. આ બનાવી આપે છે કે આપણા શરીરની શક્તિ આ વધારે પડતી નત્રિજને બહાર દાટવામાં રોકાયેલી હોય છે; તેથી કામ કરવામાં જે શક્તિ ફાગલ રહી શકે છે તે રહેવા પામતી નથી. આથી જ આપણા માંના ઘણા મોટા વર્ગને અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓને સવારે જમ્યા પછી કોઠાં ખાવાની ટેવ આવે છે.

હવે શરીરમાં નત્રિજનું મુખ્ય કામ શું હોય છે તે તપાસીએ. શરીરમાં ધસારો પામેલા સ્નાયુઓને પોષવાનું અને સંવર્ધન માટે નવા સ્નાયુઓ બાંધવાનું કામ નત્રિજનું હોય છે. પહેલી બાબતમાં શહેરીઓએ જોવું જોઈએ કે તેમના શરીરને ગામડાના ખેડૂન જેટલો શ્રમ કરવાનો હોતો નથી, તેથી તેમના સ્નાયુઓને એટલો બધો ધસારો પહોંચતો નથી કે જેથી

તેમને ખેડૂતના જેટલી નત્રિજની જરૂર હોય. વળી ખેડૂતના ખોરાકનો અભ્યાસ કરના માણસ પકડે કે તેમાં કઠોળ ઘણું હોતું નથી. કઠોળ મોંઘું પડતું હોય તેથી કે પછી મેતાની પ્રેરણાશુદ્ધિને લઇને પણ ખેડૂત શહેરી કરતાં ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં કઠોળ ખાય છે. દિવસમાં બપોરે એક વખત દાળ ખાય તે પણ થોડી. જ્યારે તેનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી, જુવાર, જવ કે ઘઉંનો હોય છે. આટલા શારીરિક પરિશ્રમ સાથે આટલી ઓછી નત્રિજ બંને યથ રહે છે તો પકડી શહેરમાં જ્યાં શારીરિક શ્રમ ઘણો ઓછો—બલકે નહિ, જેવો હોય ત્યાં કઠોળની દદ ઉપયોગની નત્રિજથી શરીરને કેટલું નુકસાન થતું હશે તેની કલ્પના કરી શકાય તેમ છે. નવા સ્નાયુઓ બાંધવામાં જે નત્રિજ જોઈએ તે ઘઉં દુધ શાકભાજી વગેરેમાંથી પુરતી રીતે મળી શકે તેમ છે.

આ ઉપરથી એમ માની લેવાનું નથી કે કઠોળ સર્વથા વર્જ્ય છે; પણ તેના શુદ્ધરૂપનું જ્ઞાન મેળવી તેના જોઈતો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જ તે શહેરી જીવનને અનુકૂળ થાય. દરેકે એ સિદ્ધાંત યાદ રાખવો જોઈએ કે સખત શારીરિક પરિશ્રમથી જ કઠોળની નત્રિજનો ઉપયોગ શરીર કરી શકે છે. શહેરી જીવનમાં આજે પરિશ્રમ જેવું કંઈ છે નહિ, પણ ઉલટું બેઠાં જીવન ચાલુ ગયું હોય છે; તેથી શહેરીઓએ ઘઉં બાજરી જેવા સર્વોત્તમ ખાનાઓને બદલે કઠોળ ખાવાની ટેવ પાડી હોય તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવો ઘટે છે. કઠોળ બે વખત ખાવા કરતાં દિવસમાં એક જ વખત અને માફક પ્રમાણમાં લેવું જોઈએ. સાંજે તો દાળને બદલે દુધ જ લેવું વધારે યોગ્ય છે. અલગત દુધનો પ્રથમ આર્થિક દષ્ટિએ કેટલાંક કુટુંબોને પાસે નહિ, પણ લાંબી દષ્ટિએ વિચાર કરે તો સાંજે સવારની ટાઢી દાળ ખાવા કરતાં દુધ મોંઘું પડે નહિ. દાળ ખાઈને વપરાતા કોઝસા, મસાલા વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવે અને તે સાથે ખોરાકમાં દુધ ન લેવાથી ઉદ્ભવતા રોગો અને તેના અંગે શારીરિક ધસારો તથા ક્ષીણતા, દવાખાનાનાં ખીસો અને માંદગીમાં એણે જતો સમય એ બધા ઉપર પુરતો વિચાર કરવામાં આવે તો દુધ ખીજા બધા ખોરાકો કરતાં જરૂર મોંઘું પડે.

(અનુસંધાન માણસીને છેડે)

માધુરી

નથી બધું અમારે પંથ શી આફત ખી છે,
ખબર છે આટલી કે માલની દાકલ પડી છે;
છવે મા માવડી એ કાલ મરવાની થઈ છે,
ફિકર શી ન્યાં લગી લારી અમે પર આપ્યો છે!

અહીં વહેલો સમર્પણની સરા અખબૂર ધારા,
(જોડાણ) મળે નર માવડીને ન્યાં મુખી મુક્તિ-વિનાશ.—ટેરેન્સ મેકસ્વેની

જવાહરલાલનું થોડું આંતરછવન

આતંત્ર્યક્રાંતિના મેનાવણ, યુવકોના પ્રાણ અને એ-
કા તથા મનુષ્ય વર્ગના એક સમા સામુદાય જવાહરલાલની
છવનરેખા આપણે ગયા અંકમાં જોઈ ચલા. પણ તેથી એ
અધિક રસમ ને પ્રેરક તો છે તેમનું આંતરછવન તેમના
જેલનિવાસ દરમ્યાન તેમના ગાઠ પરિચયમાં આવેલો એક
'સિપાહી', એ બધા ફેરીની કાર્યશક્તિ, મુશ્કેલી અને
તેમનું નિયમિત છવનચક તેમજ આજ્ઞાપાલન જોઈને આશ્ચર્ય-
મુગ્ધ બનેલો તેણે 'પ્રવાન'માં તેમના આંતરછવનની કાંપી
કસાવત નીચેનું મુંદર બયાન આપ્યું છે: 'જવાહર જેને
કમનિષ્ઠ યુવક આજ મુશી મારા જોવામાં કદિ આવેલો નથી.
પ્રાતઃકાળના પાચથી તે રાતના દસ વાગ્યાં મુશી જોતાના
છવનકાર્યમાં રૂન રહેતા જવાહરલાલના હું ઘણા નિકટ પરિ-
ચયમાં રહેલો છું. ઝીંઝીઝીની બાબતોમાં પણ તેમની કાર્ય-
શક્તિ અગ્રી રહે છે. એકાદ દિવસ એ જન વિનાનો નવ, પણ
દેરિયો કાંત્યા વિનાનો દારૂગીઝ ન બધ. અજસ, મુસ્લી કે બીજો
કોઈપણ પ્રમાદ એમના નિયમિત અવધનમાં કદિ ઉખલ ન
કરી શકે. મુશ્કેલી અને છવનમાં અનુરાસનની બાવના એ
તો એમનાં ખાસ લક્ષણ છે. તેમની મેસવાડકવાની જગ્યા
નહન ચોક્કસ રહેતી ત્યાં આગળ એકપણ રૂપરતા કાગળની
ચળરખી કે તરફું સરફું ન મળે. વાળ જાળવાના સામાનથી
માંકીને તે દેશના વ્યવસાયના તમામ ચીજો (વાસણ કુસણ,
લુગડાંનાં) ન્યારે જુઓ ત્યારે એક જ દગથી મુકર કરેલી
જગ્યાએ જ વ્યવસ્થિત પડ્યાં હોય. દરેક ચીજ સ્વચ્છ અને
સફાઈબધ ચોઢવેલી હોય. જોવાનું કામ તો બંતે જ કરવાનો
તેમનો ખાસ આચર્ય તેમાં બીજા કોઈની સહાયની અપેક્ષા
મુશી રાખે નહિ. કદાચ કોઈ તેમનું કામ કરવાની ઇચ્છા બતાવે
તો ગંભીર મુખમુદ્રાથી પણ મધુર કંઠે તેને તરત અપીકાર કરી લે.

જવાહર આ પદેમાં ઘણાં સમયથી જોતાની નબને
De-class કરવાના—એટલે કે શ્રીમંત્રીની નાવમાંથી નીકળે
જઈ સર્વસામાન્યના સમાન બેઠ જનતા પ્રવલ્લી અરનેલા
તે અહીં પણ આદ્ય જ દતા. જોતાનાં કપડાં બંતે જ જોવા
બંતે જ જોતાની પધારી તરફે નાખતી, પુરનો ચોક્કસ
સામાન સાફસુધ કરેલા તથા વાસણો પણ બંતે જ માંવ્યાં—
વગેરે બધું જોતાના હાથે જ કરના.

એમનામાં બહુ ઉચા પ્રકારની—અસાધારણ સંસ્કારિત
છે; અને સામાન્યમાં સામાન્ય કાદિના માણસ સાથે જઈ
જવાની શક્તિ પણ એમનામાં જોટલી જ અસાધારણ છે
મગલના સાદિયરવારીઓના તેમજ અગ્રજ અધ્યક્ષો કે
રોટી, કીટસ અને બાવરન તેમના મિત્ર કવિઓ છે. વિદ્ય
નિશાકરે અનુવાદેલી ઉમર ખબામની ફાણાગાવ તેમને પુરેપુરી
હંકર્ય છે અને રોશીના 'અલાર્ટર'ની કડીઓની કડીઓ
એમની છમને ટેરવે રમે છે. નવસિકાઓ, નાટકો, કાવ્યો,
વગેરે સાદિત્યની બધી દિશાઓ પ્રત્યે જવાહરનો અદ્વિત
પ્રેમ છે. એટલું 'ફાકર' એમને ઘણું પ્રિય છે. ક્રેસ્ટોલથી
માંડી દ્રવ્યને મુશીના રસિયન નવલનવેશો એમના પ્રિય લેખને
છે એમની સંસ્કારિતા પર પશ્ચિમની છાપ જરૂર છે પણ તેનો
અર્થ એમ નહિ કે તેઓ પૂર્વની સંસ્કૃતિથી બીજકલ વચિત
છે. એક વાર પંડિત મોનીવાસજીએ 'હેતુ' કે, 'જવાહર હેતુમાં
અજ્ઞાસ કરતો ત્યારે રોજ રોજે મુશી વખતે બીજારવન કરીને
પુસ્તક એશિકા નીચે રાખીને જ મુશી. 'તેમનામાં પૂર્વની મેસ-
આવના અને પશ્ચિમની પ્રેરણાનાં મુંદર સંમિશ્રણ થયું છે'

એ જ 'સિપાહી' તેમની જેલમાંની મેનાની કલાવત
વર્ણન કરે છે: 'જેલમાં અમે ધીરેધીરે એક નાનું સરખી
લરકરી દુકરી ડબી કરી એ દુકરી દરેલજ કલાવન કાઢી
હું પણ એ દુકરીમાં કાબલ નથી. કલાવતમાં મારી બાહેથી

તોછને જવાહરે કંઈતની પોતાની માનનીય પદવી મને ત્રોપી દીધી અને પોતે સાધારણ સિપાઈમાં ભળી ગયા. ત્યાં એ સૌ પેઠે મારે હુકમ માથે ચડાવતા. મારે રજાળ ઘણો પડતો. હું કડક થઈ કહેતો 'સ્કવાડ ઍટન... રાના' અને સાચાં સિપાઈની જેમ જવાહર તરત સાવધાન બની અડકે ઘડ ઢબા રહેતા. 'સ્કવાડ ઇન્સ... માર્ચ' તો હુકમ છુટ ને ભારતના ભાગી રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલ એક નાચીક કપ્તાનના હુકમને માથે ગડાની બંધ દોડ્યા; એક મામુસી સિપાઈને પોતાનું કપ્તાનપદ રોપીને પોતે આમ સાધારણ સિપાઈ બની ગયા એ જ જવાહરલાલનું ગૌરવ હતું, એ જ એમની મહત્તા હતી. 'ભલે 'સિપાઈ' સાહેબા! આપને એ કપ્તાનપદ મઠે મુજારકપાદી! પણ આને આપનો એ સિપાઈ ફીફટ મારીત બની ગયો છે; માટે ક્યાન શખતે. આવતી લડાઈમાં એ હવે અનેકમણી કપાયત, વસુલ કરશે.' (દિલ્હી 'યુવક'માંથી)

ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ

એ નામને, ઐતિહાસિક માહિતીઓ અને સંસ્થાપનોથી ખાસિખાસી ભરેલો, સવા આઠસો પાનાનો તથા ૧૬૩ ચિત્રોથી સમૃદ્ધ એક મેટો અંધ શ્રી રતનભણિરાવ સીમરાવે અગદા-વાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાને તેવાર કરી આપેલો. તે એ સભાએ શેઠા માસ પર ઉજવાયેલા પોતાના રજતમહોત્સવ પ્રસંગે બહાર પડેલો હતો ત્યારે એની મિઝન 'કુમાર'ના વાચકેને અભિભાવી હતી. શ્રી રતનભણિરાવના એકાગ્ર અભ્યાસના પરિણામ રૂપ એ ગ્રંથ પછી શ્રી બેળાલાલ પુસ્તકાલયે એક કોટક રૂપે અમદાવાદના દલિહાસની આબી ઓંખી તારવી કાઢી મોકલી છે; તે આ નામે આપીએ છીએ.

૧૦મી થી ૧૩મી સદી: પૂર્વકાળ

૧૦મી સદીમાં હવ્વખાંએ આસાવજનો નાશ કર્યો.

૧૧મી સદીમાં તે ગામની જ સન્નીપમાં કે તે જ જગ્યાએ કલ્ચિતી નગર વચ્ચું

૧૨મી અને ૧૩મી સદીમાં આસાવજ અને કલ્ચિતી બંને નામે વપરાતાં જણાય છે. એ જ નગરોએ આજનું અમદાવાદ વરચું છે.

૧૩મી સદીના અંતમાં ફરજુવાણે પડ્યો અને પાટણનો નાશ થયો.

૧૩મી થી ૧૫મી સદી: મુસલમાનો બાદશાહો ત્યારપછી ગુજરાતની રાજકીય સત્તા મુસલમાનોના હાથમાં આવી.

ઈ. ૧૪૧૧માં દિલ્હી તરફથી નીમાણેલા મુળા મુઝફ્ફરના પૌત્ર આદમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું.

૧૪૧૭માં મદ્રનો કિલ્લો ચલુયો.

૧૪૭૧માં અમદાવાદમાં ચોરોના ત્રાસ ઘણો થયો.

૧૪૮૫માં મંદ્રમદ લેગડાએ રાજેરને કોટ બંધાવ્યો.

તે પછી મુઝફ્ફરદાદ માદીએ આવ્યો અને ૧૫૩૬ મુધી

અમદાવાદ રાજેર વિસ્તાર, વરતી અને સમૃદ્ધિમાં વધતું ગયું ૧૫૩૬ પછી નળાળા પહરશાહો થયા; મદ્રમદ ૩ બે —અદમદ ૩ બે.

૧૫૫૬માં ચેળીઝખાં નામના સરદારે સત્તા પચાવી.

૧૫૬૮માં હંચેરીએનું ચલુયુ થયું મુઝફ્ફરનાં પછીર દત્તમાદખાંએ મીર અબુનૂરવલીને મોકલીને ચક્રવર્તને બોલાવ્યો.

૧૫૭૨માં ચક્રવર્તે ગુજરાત છોડ્યું, —અને તે એક પણ લડાઈ કર્યા વિના.

૧૫૭૨ થી ૧૬૦૭: મોગલ સત્તા—તેના મુળાએ

૧૫૭૨માં અડખરે અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો અને ૧૨ દિવસ રહ્યો.

તેના રાજ્યકાળ દરમ્યાન ૧૫૭૨ થી ૧૬૦૫ મુધી અમદાવાદમાં કુલ નવ મુળાઓ આવ્યા; તેમાં મિરઝા અલીઝ કોકા ત્રણ વખત આવ્યો.

જહાંગીરના વખતમાં કુલ ૮ મુળાઓ આવ્યા; તેમાં શાહજહાં મુળા તરીકે ૧૬૧૮માં આવ્યો

૧૬૧૭ના ડિસેમ્બરમાં જહાંગીર ખંભાત ઘડને અમદાવાદ આવ્યો અને ૧૬૧૮ના ફેબ્રુઆરી મુધી રહ્યો. મંદ્ર રાજે જહાંને ફરી પાછો તે ઐતિહાસમાં અમદાવાદ આવ્યો અને છેક સપ્ટેમ્બર મુધી રોકાઈને દિલ્હી ગયો.

૧૬૨૧માં શાહજહાંએ પોતાની મુળાખીરી દરમ્યાન કુશખમાંથી લોકોને રાહત આપવા માટે શાહીબાગ બંધાવ્યો.

શાહજહાંના ૧૬૨૭ થી ૧૬૫૮ મુધીના રાજ્યઅમલ દરમ્યાન તેણે અમદાવાદમાં કુલ ૧૩ મુળાઓ મોકલ્યા. તેમાં ૧૬૪૪ થી ૪૬ મુધી ઓરંગઝેબ ગુજરાતનો મુખો હતો. તેણે આવીને, શાતિગંડ રોકે ૧૬૩૮માં બંધાયેલું ચિંતામણિનું દહેડે તોડ્યું, —૧૬૪૪.

૧૬૪૮ થી ૧૬૫૨ મુધી દારા ગુજરાતનો મુળો થયો; તે પછી ૫૪ થી ૫૭ મુધી મુરાદ થયો.

ઓરંગઝેબે ૧૬૫૮માં જાદીએ આવી ૧૭૦૭ મુધીના પોતાના અમલ દરમ્યાન કુલ બાર મુળાઓ મોકલ્યા. એના અમલ દરમ્યાન કિંદુઓ ઉપર આદેશન્યાયી વેરાઓ નજાયા અને અપમાનકારક બંધનો થયાં.

૧૭૦૭ થી ૧૭૫૩—અબ્દવસાનો. કાળ

૧૭૧૨માં બહાદુરશાહ બાદશાહનું ખૂત થયું.

૧૭૧૪માં હોળીનું દુલ્લદ થયું.

૧૭૩૩માં અલેસાંદ નામના દિવાને પીસાલગણ આવક વાઠનું ડાકેરમાં ખૂત કરાવ્યું.

૧૭૫૩માં મરાઠાઓએ અમદાવાદ લીધું.

૧૭૫૩ થી ૧૮૧૮: મરાઠા અમલ

૧૭૮૦માં જનરલ ઝોર્જોર્ડ ગાયકવાડ તરફથી અમદાવાદ લીધું.

૧૮૦૪ થી ૧૮૧૮ ગાયકવાડની સત્તા અમદાવાદમાં બંધી.

૧૮૧૨-૧૩માં બંધકર દુશ્મન અને બારે રામચાળો ફાટી નીકળ્યા. વસ્તી ધામી ધમી ગઇ.

૧૮૨૮માં અમદાવાદ એંજેલ સરકારના દાખમાં ૬૯ વર્ષને પહે આખું અને બ્રિટિશ અગલ રાત થયો.

કેટલાંક પરિમાણો

એક અમેરિકન વિમાનગાસીએ નિચોનો કાઢો તેવાર ક્યોં છે. તેમાં આ વિશ્વના આકૃષ્ટી પશુ અહુના માપથી મર ફરીને હાસર વધતાવધતાં છેક ચોટાતી પશુ મેટા સુધીનાં માપ આપ્યાં છે એ હપરથી વિશ્વના આકૃષ્ટી માંડીને બ્રાહ્મં સુધીનો કાંઈક એકસામંદા ખ્યાલ આપી શકશે. કોઠો સરળતાથી સમાવ્ય તેનો કરવા માટે પ્રથમના માપ કરતાં પછીનું માપ ૧૦૦ ગણું વધારે મોકું કરના ગયા છે. ડાબી તરફ પરિમાણના આકાશ છે, ને જમણી તરફ તે માપની વસ્તુ કે પદાર્થનું નામ છે.

૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૧ તમુ	વિશુદ્ધપુ 'હયેકેટ્રોન'
૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૧ તમુ	...
૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૧ તમુથી	પરમાણુ—'એટમ'
૦૦૦,૦૦૦,૦૧ તમુ સમી }	
૦૦૦,૦૦૧ તમુ	સાચુના પાપોદાનું પદ
૦૦૦૧ તમુ	'દિરુ પેપર' (અરઝિયા કામળ)ની વડાઈ
૦૧ તમુ	...
૧૩ તમુ	સાધારણ ઈટની લંબાઈ
૧૩૩૧ તમુ = ૦૧ માઈલ	સાધારણ ધરની પહોળાઈ
૧ માઈલ	...
૧૦૦ માઈલ	અમદાવાદી લકચરેટનું પૂરતીનો બ્યાસ
૧૦,૦૦૦ માઈલ	૪૦વાર પૂરતીની પ્રતિજ્ઞા
૧,૦૦૦,૦૦૦ માઈલ	પૂરતી ને સૂર્યવચ્ચેનું અંતર
૧૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ માઈલ	સૂર્યમંડળનો વ્યાસ
૧,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ માઈલ	...
૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ માઈલ	પાગેમાં પાડેના તારાનું અર્ધાનું ૧૩ પ્રકાર-વર્ષ
૧૭૦૦ પ્રકાર-વર્ષ	સ્થાનિક તારાગણનો બ્યાસ
૧૭,૦૦ પ્રકાર-વર્ષ	પાડેના 'ગ્રેવિટાશન'નું અંતર અથવા 'કોસમોસ'—એટલેકે વિશ્વનો બ્યાસ
૧,૭૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પ્રકાર-વર્ષ	૧૦૦ તમુના બ્યાસવાળું દૂરસ્કીં ચંદ્ર ત્યાં લગી બેઈ રાકે તેથી ૧૭૦૦ અંતર
૧૭૦,૦૦૦, ૦૦,૦૦૦ પ્રકાર-વર્ષ	આઈસ્ટાઈનનાં બ્રહ્માંડનો બ્યાસ

(મીમી)

—કાલિલાસ પંડ્યા

ફેડબરી ડૉક્ટરેટ ફેડરી

ફેડરમાં બર્મિંગહામ પાસે જ એના એક પરા તરીકે બોર્નિંગિલ નામનું એક ગામ છે. એંજેલ છાપાંઓમાં નહેર ખમરોથી (અને ખાનાસંઓમાં સ્વાદથી) અતિ પ્રખ્યાત ફેડબરી ડૉક્ટરેટ ફેડરીએ આ આખું ગામ લેણું છે ને તેને આઈસીનીય બનાવ્યું છે. મનુરોને જમતા માટેનો વિશાળ કોલ, તેઓને રમવાની જગ્યા, પ્રાપ્તના માટે દેવળ, છાસાંએ માટે નિશાળ, ફેડરી એ બધું ય થઈને આ કારખાનાએ ૮૦૦ એકર જમીન રોકી છે. લગભગ ૧૦,૦૦૦ માણસો ત્યાં કામ કરે છે. અઠવાડિયામાં તેમને ૪૪ કલાક કામ કરવું હોય છે;—દરેકમાં ૮ કલાક ને રાત્રિવારે ૪. ૫૦૦૦ તો ફુવાતી ઓફરીઓ આ કારખાનામાં કામ કરે છે. (તેઓ મરુવા પગ અડી કામ કરી શકે નહિ!) કારખાનાને બંગે એક છાપખાનું અને એક નાટકશાળા પશુ છે. આ કારખાનાએ રેલવેના ખાસ ચોતાની જ જગ્યામાં આપ્યા છે ને ત્યાંથી જ બધો માલ ડાખામાં બદારગામ તથા પરદેશ મટે છે નહેર ખખા અધરાની રીત તો તેમની અજબ જ. મુસાફરો એવા આવે તેમની સાથે છછ જણ વચ્ચે એક નાઈટ સમજવવા મોકલે. તે બધું ય બનાવે, સમજવે, જુદીજુદી જાતની ડૉક્ટરો ખરાવે, વળી નાખેના કરાવે, કોકો પીવડાવે ને પછા વળીએ ત્યારે ડૉક્ટરેટ, કોકોની ડબી ને તેમની નહેર ખખરાની પવિત્ર વાળો એક ડબો સાથે બેઠા આપે! વિશ્રાનાળાં અનેક કાર્ડ પશુ આવે. એવા આવનાર પર આની અસર શા માટે ન થાય? અવિખમાં તે કો ફેડરીની જ ડૉક્ટરેટ મંત્રાને એમાં નવાઈ? અડી કામ કરનાર મનુર અને 'કારીગર બદ્દ જ મુખી ને આનંદી છે. પૈસાદાર માણસોએ પેસે કેમ ખરચેના તથા મનુરોને સુખી રાખી પૈસા કેમ કમાવા ને અડી ખાસ એવા જેનું છે. આ આખું ગામ નવા પાવા પર સ્થાંએનું છે. એ ગામ એ ફેડરીએ જ વસાવ્યું છે એમ કહીએ તો આવે.

—ચંપકલાલ મહેતા

કેાઇને મળવા જાઓ ત્યારે

પોતાના મિત્રોને, અંગાવદાલોને અથવા કોઈ પ્રતિષ્ઠિત પુત્રને મળવા જવાના પ્રયત્નો તો દરેકને જીવનમાં આવવાના જ. પણ ઘણી વાર એવા પ્રસંગે દરેક જણે કેરલીક જે સામાન્ય બાળતો અવનમો સમજાવે જેની હોય છે તેનું પણ ધણુને બાવ હોતું નથી અને જીવંતજીવંતરે અમરા થઈ પડાય છે. રૂંદે શિશુત્યાર તરીકે નહિ પણ આચારની સિદ્ધતા તરીકે કેટલીક બાળતો સમજને પ્રદાણ કરવા જેની છે.

મિત્રોને કે નંછાનાં સગાંવદાલોને તો અધે ત્યારે મળવા કે બોલાવવા જઈ સકાય, પરંતુ તેમને ત્યાં પણ ખાસ કરી જમવાના વખતે જનું ડીક નથી. અને પ્રસંગવચ્ચાનું એવે વખતે પણ જનું પડે તો તરત કામ પતાવી નીકળી આવવું. વળી, ધરવાળા કોઈ મહેમાન કે મિત્રોનું સ્વાગત કરવામાં પડ્યાં

હોય, અથવા વાતોએ લાગ્યાં હોય; કે કામના ચેતનામાં હોય, વા ધરના કોઈ માંત્રીની સારવારમાં હોય તો તે વખતે મળવા જનારે વધુ વખત ખેડી થવું ન જોઈએ. જોઈતી વાત કરીને અથવા ખબર પુછીને તરત ચાલી નીકળવું જોઈએ.

કોઈને યેરથી જમણ, મિજલસ કે લક્ષ્ય આંખવાણ કે નોતરે આવ્યું હોય ત્યારે, તમે તેમાં હાજરી આપવાના હો કે ન હો, પણ, એકવાર મેં દેખાડી આવવું જોઈએ. અને એના પ્રસંગે વીત્યા બાદ ધણી વાર આપણે સાચું નોતરે પણ આપવાનું હોય છે, ને તે એ પ્રસંગ વીત્યા પછીના આઠ કે પંદર દિવસમાં જ પતાવવું જોઈએ. માત્ર કોઈને ત્યાં ચા-પાણી લેવા ગયા હો ત્યારે આવો બદલો જરૂરનો નથી.

કોઈ હાલના સંસ્કારવાળા શુદ્ધ, અમલદાર કે સંસ્થાના મુખીને મળવા નંજો' તો પહેલાં તમારા નામની ચિઠ્ઠી કે છાપેલું કાટ મોકલવું જોઈએ. સાચે કોણ છે તે પણ અજાણતું જોઈએ. વાંધો ન હોય તો સા કામે મવા છે તે પણ ચિઠ્ઠીમાં દ્રુતમાં લખવું ધરવાળી કે સ્થાનને માલિક ન મળે તો તમારી ચિઠ્ઠી મુકાને જવું, જેથી તેને ખબર પડે કે કોણ આવ્યું હતું. ઘણી વખત તો તમે એવા ચિઠ્ઠી ન મુકી હોય તેથી મળવા આવનાર વિષે કલ્પનાઓ કરવામાં ધરખણી સુચપાદ બધ છે; અથવા, તમે આ જતની મુલાકાત અગાડી મોકલી હોય છતાં વિસ્મૃતિ થઈ મળી હોય તો તે આ રીતથી તાજ થઈ બધ છે અને મુલાકાતમાં સરજતા રહે છે.

આ નવા જામીનામાં મળવા જવાનો વખત સાંજના ચારથી છતાં ઠીક ગણાય છે. ઘણા ઉલાગી માણસોએ તો મળવાનો એક અમુક દિવસ જ ફાજલ રાખ્યો હોય છે. તેવાને તે જ દિવસે મળવું ઠીક છે.

મુલાકાતનો પ્રસંગ જાણે ભવંર અનુભવ થવાનો હોય એમ વિચારીને ધાંધા ન થઈ જવું. ધરમાં જતા જ ધરનાં તમારાં બંદોબસ્તિયાં હોય તેને ઢસતે મેંએ નમસ્કાર કરવા અથવા હાથ મિલાવવા હપરી કે વડીલ હોય તો વિવેક-પૂર્વક તેને સલામ કે નમસ્કાર કરી તે પોતે હાથ ધરે ત્યાં મુખી અદબસેરે હાથ રહેવું, અથવા તેણે બતાવેલી જુરશી કે જગ્યાએ બેસવું. એકા પછી બહુ સ્વસ્થતા અને આનંદથી વાત કરવી. 'તેમાં આપવડાઈ, ડોળ કે ગંખાં ન લાવતાં જેમાં બંને બાબતને સમજાણ કે રસ પડે એવા' વિષયો પર જ બેસવું. કોઈની અંગત ઈલાકે રોકાવાળી વાતો ન ઉચ્ચારવી. કોઈને ત્યાં મરણ થયું હોય તો ત્યાર બાદ અઠવાડિયાની અંદર તેને ત્યાં જઈ આવવું જોઈએ. ત્યાં પણ ધરખણી જ્યારે નહિ ત્યાં સુધી ચતુર માણસે મરવારના વિષય કે રોકાની વાત ઉચ્ચારતાં વિચારવું. એવા પ્રસંગે બહુ રોકાણ પણ ન કરવું. ધરવાળાં પણ તે વખતે આંખે બેસવા છંજતાં નથી, કારણકે ધણીવાર એથી રોકા ઉમરૂઠ આવે છે.

મુલાકાતોમાં કોઈને ત્યાં વધુમાં વધુ મરદા કલામથી

વધુ રોકાવું યોગ્ય નથી. દસ મિનિટ બોલામાં બોલી અને ત્રીસ મિનિટ વધુમાં વધુ મુલાકાત પતે કે તરત હસા થવું ને રબ લઈ બહાર નીકળવું. નીકળે એટલે પછી જવાનું જ કરવું. જતાંજતાં વાતોથી ટીલ ન કરવી. આથી ધરખણીને પણ મુંઝવણ થાય છે. સમગ્ર ધરવાળા અભિધિને જ્યાં નીકળ્યા પછી રોકાનો પ્રયત્ન કરશે નહિ. ('દેહરચેર' પરથી)

જવાનો ધારે, તો

૧૯૨૬માં ડૉ. હુશીએ પ્રશ્ન કર્યો કે ચીનની નિરક્ષરતા કેવી રીતે મટે? ચીનમાં સાધારણ રીતે આપણા કરતાં નિરક્ષરતા એકી છે. ત્યાંનાં બૌદ્ધ મંદિરો શિક્ષણનું કામ કરે છે. પણ જ્યાં મંદિરો ન હોય એવા ભાગમાં પણ નિરક્ષરતા હતી; અને તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન ત્યાંનાં સુવકે સમીપ મુકાયો. સુવકેએ એ કામ ઉપાડી લીધું, અને તે પણ એક પાઠનું ખરબ કઠાવ્યા વિના અને જરા પણ ખબર લીધા વિના! તેમણે આખા ચીનની આર્થિક મોજણી કરી આવી સંપૂર્ણ મોજણી આપણા હિંદની કદિ નથી થઈ. ચીનની મોજણીની મુખ્ય આદિસમાધી ચીનની આર્થિક સ્થિતિ સંબંધી ઝીણામાં ઝીણી માહિતી મળે છે. ચીનના સુવકેએ તપાસ કરી કે ચીનના દરેક ગામમાં કઈક વસ્તુઓની ખોટ છે. પછી ચીનના સુવકેએ તે તે ગામમાં તે તે વસ્તુની ફેરી કરવા માંડી એ સુવકે દિવસે ફેરી કરે અને રાત્રે નિશાળ ચલાવે. એ રીતે ચીન જેવા મોટા દેશની નિરક્ષરતા થોડા જ સમયમાં ત્યાંના સુવકેએ દૂર કરી. (મર્યાદા)

(અનુસંધાન પાછળ પાન ૭૩ થી)

સાદું કઠોળ ખાવા કરતાં ફણગા ફેડેલું કઠોળ ખાવાથી કેટલાક પ્રજીવન (પિટામિન) આપણા ખોરાકમાં આવે છે. બોલામાં બોલા પાણીમાં, જોઈતું કઠોળ પલાળી એકાદ રાત્રિ રાખી મુકવું. આથી સવારમાં તેમાં ફણગા ઉગી નીકળશે. જે પાણી વધારે પડ્યું હોય તો તે ફેંકી દેવું નહિ, પણ તે જ કઠોળ મંધવાના ઉપયોગમાં લેવું; કારણકે પાણીથી કઠોળના દારો બોગળી જઈ તળિયે બેસી બધ છે. પાણી ફેંકી દેવાથી તેની સાથે આખા ઉપયોગી દારો પણ આપણે ફેંકી દઈએ છીએ.

કઠોળ બોણું કરવાથી શરીરમાં કામ કરવાની કેટલી શક્તિ બને છે તે સાચે જોવી હોય તો કેટલાક દિવસ સવારમાં ખાવામાં આવતી દાળ બંધ કરી તેને જાહેર દુધ લઈ જેવું. પેટ તણાય ત્યાં સુધી ધરાઈને ખાનારાઓને પણ જોયે કામ કરતાં જોડાં આવે છે તે આવશે નહિ. અને આખો દિવસ કામ કરવાની સ્મૃતિ રહેશે. ચુનોમાધ ધ. પટેલ

હુલામિમાનને વશ થઈ અધર્યામા-
એ જ્યારે હજુને સૂતપુત્ર કહી તિરસ્કાર્યો
ત્યારે તેણે કહ્યું કે, 'દેવાયત્ત કુલે જન્મ,
સમાયત્ત હી પૌરુષમ્' ખાસ હવે
કુળમાં જન્મ થયો એ દેવના હાથમાં
છે, પણ પુરુષાર્થ (પડે હવે થયું) તો
મારા પિતાના જ હાથમાં છે.

હિંદમાં પહેલપહેલું વર્તમાનપત્ર
પ્રાસીના કુલ્લ થઈ રીએ વર્ષે ૧૭૬૦ની
રહમીનન્યુઆરી ને રાનિવારે કલકત્તાથી
જે. ગોગસ્ટસ હીડીએ 'બેંગાલ ગેઝેટ'ના
નામથી મગટ કરેલું હિંદમાં પ્રથમકાનો
પણ તેની સાથે જ જન્મ થયો ગણાય.

બજારી મીલુંબતીની વાટની આસ-
પાસ થોડોથોડો મોરચુથાનો બારીક છુકા
બજારવખે: મજાની લીલી રોસાની થયો

હીવાસળીના ખાલી જોખાને જગતન
પર આહું મુકી, માત્ર નાક જ આડાડી
તેને સીધું કરી દેવાનો સૌ મિત્રો પ્રયત્ન
કરી જોજે એને ફાવશે તેને તો બહુ
સહેલું લાગશે; નહિ તો કદિ થઈ શકશે
નહિ. પણ એ પેદી સીધી કરવા માટે
બધા જે જુદીજુદી ભતના પ્રયત્નો કરશે
તે જોવામાં તો મજા પડવાની જ.

આજસ પર્વતના મુસાફરોને થણી વાર
જોમીઆ મુગા રહેવાનું કહે છે; કેમકે અ-
વાતનાં આટોલનના યડાથી કોઈવાર
બરફનો ડુંગર ધસી પડવાની ધાસ્તી રહે છે.

૧૪૨૮૫૭
૩૨૬૪૫

ઉપલી સંખ્યાને નીચલી સંખ્યામાંના
અમે તે આંકડાથી ગુણવાનું કાઢ કહે તો
ગુણક કપરનો આંકડો લઈ પછી કમવાર
સંખ્યા મુકી દેવી: ગુણાકાર હમીશાં સા-
ચો જ આવશે. દાખલા તરીકે નીચલી
સંખ્યામાંના ૬૪૩ ગુણવાનું કાઢ કહે તો
૬ની બરાબર કપરનો આંકડો ૮ છે; તે
અને તેની બાકીના આંક કમવાર મુકી
દેવા એટલે ૮૫૭૪૨ આવશે હવે
ગુણાકાર કરીને તાણો મેળવી જુઓ.

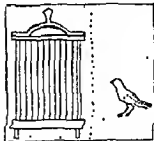

'જોખામડળના વાંચેશ'નાં પાત્રકોમાં વાં-
ચીને નાનપણમાં થતું કે એ વીરો દેવા
હરો! ઉપરો કેટાકાકે એ ધરી કામના
એક લાક્ષણિક પુરુષનો છે.

ખાલુ ખાવાથી હાસ મરે છે

નેહસનનું જગમરાડું નહાજ પિકરી
સુંવાઈના કારીખરોએ બાંધું હતું.

ખોચડી ન ચડતી હોય ત્યારે અંદર
સોપારીનો છુકો નાખવો, મગન ચડતા
હોય ત્યારે અંદર મોગ નાખે છે તેમ.
અજમાયું નથી: ખાતરી કરી જોજો

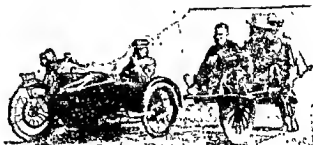

કપરના ચિત્રમાં પશુચાને પાંજરાની
વચ્ચેની ટપકિવાળી લીટી પર દેલેલી
રિક્ટ જે રડોનાનો કાઈનો કટકો મુકીને,
તે કાઈનો ઉપલી કાર મુકી તમારે નાક
લઈ નહ થોડી વાર ધારીને જોશો તો
પશુ પાંજરામાં પેસી ગયેલું દેખાશે
કપુરના એક આડાથી દર વર્ષે પદ
હત્તર રૂપિયાનું કપુર નીપજે છે.

આંખમાંથી પાણી વહેતું હોય ને
આંખવળની હોય તો લીમડાનાં પાનની
ઉગરી ફાવડો કરી તેજ વધારે છે સીમ-
ડાનાં પાંન વાટીને ચોપડવ.થી ગુમડાના
કે રીંગીના રાંધ મુકાં નાબુદ થાય છે

નકટાં માણસને હોંકી આવતી જનથી
સહેજ બરમ પાછીમાં જોણી રાખ-
વાથી લીંબુનો રસ વધે છે.

'રોપણું' એટલે ન બાંધેલું જોખું
અને બાંધેલું મુખારડું

સાઈદકાર વાળી આધુનિક મોટર સાઈકલ ને ચીનાની રેંકડી એક
સરખાં વાહન હોવા છતાં બંને વચ્ચે કેટલા ફેર છે. ચીનાની રેંકડી એક જ
પેડા પર ચાલતી હોવા છતાં એ પેડા પરના અળખાં ડાંડળની બંને
બાજુએ બે માણસો બેસી શકે છે. અને એક માણસને બેસી ભતી
ચલુ પેડાવાળી મોટર સાઈકલ જેટલી અર્થાળ કે વુકસાનકારક નહિ.

દર કરો એ દેરાદિભાટુંપાપ

અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રચારચિત્ર

(ચિત્રકાર : સવિદ્યોત સવળ)

જવાન દિલ!

ક્રીડા
૧૯૮૬

[૪૫૫]

જવાન દિલ! ક્યાં તું જો? નવયુગીય આહવાનનાં
મટે કહડ હુંડલિ, રણતુરી સ્વરે કારમે
ભરે દશ દિશા: 'અહો સપુત સર્જે થઈ શત્રુપે,
મરો, પત્ર ડગો ન હો! સમય આગરનો ખરે!'

અહ્યા સુલટ કાંઈ તો ચ રણયત્ર આ પૂર્ણ ના,
જવાન! જશ ખાટવો તવ નસીબ નાલો લખ્યો!
જનલત દિલન્યોતિ, શુદ્ધ રુધિરે, ભયાં ગૌરવે
ખડો કદમ કૃચગાં, વિજય પાસ હુકે ખરે!

ખરે, વિજય પાસ; આ અગધરી પડયો શત્રુ ન્યાં
અહ્યા નવજવાનિયા અડગ, ધીર ને સંયમી,
દરેક કૃતનિશ્ચયી, દિલ સ્વતંત્રતાને ભરી,
અગોધ ધરી શસ્ત્ર એ વિજયપંથ દળ ઊમંટયું!

ધરયું દળ, સસુરવારિ ગહને લહ્યાં કોતુહો;
ખરે! વિજય પાસ, આ અગધરી પડયો શત્રુ નો!

‘અનંત’

આ કાવ્યના અનુવંશી ચિત્ર મારે તુલ્યો આ અંકમાં ભરંગી ચિત્રોત્તર તરીકે આપેલું
કનુ દેસાઈનું ચિત્ર ‘અનંત’

હિંદુસ્તાનના એકએક મામુસના દિલમાં આજ એક પ્રયંત્ જ્વાળા સળગી ઊઠી છે. દોઢસો વર્ષથી લદાએથી બેઠેલાથી પાંગળી થઈ ગયેલી પ્રજા માટે જીવવાના માર્ગો પહોં ફેલાઈ રહ્યા છે તે વખતે સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા કયું પગલું કરી શકાય? દિલ માટે શાસ્ત્રીય ગાળત એટલે અત્યારે તો જીવવાનો હક્ક; અને એ હક્ક માટે પ્રવાસ કરવામાં ચે પાછી પાની કરનાર કઈ બીજી આશાનો આધાર લઈ શકશે?

કેળવણી, વિજ્ઞાન, હુશર તથા લડાચક તાલીમનાં સ્વપ્નનાં સેવનનાંસામે પહોં જીવનના માર્ગો મોકળા નહિ થાય ત્યાં સુધી ધું કરી શકશે? બાળક, દુધ કે સ્ત્રી ભેનામાં આ વાત સમજવાની શક્તિ આવી હોય તેણે સમજીના આ મદાન મયનમાં પોતાની સર્વ શક્તિઓનું બળ પુરું જ પડશે.

આ મદદઅમળવા મણિવા મદદાત્મા આંધીછમે પ્રજાની નબળાઈઓ અને આકાંક્ષાઓનો સંપર્ક તાગ લઈ લીધો છે, અને હવે તેને પાણી ચડાવી કામ કરતી કરવાને એક અદ્ભુત પ્રયોગ પ્રજા આગળ મુક્યો છે. તેમાં દરેક જણને સાચી દેશનિષ્ઠા વાળો હશે તો કોઈ ને કોઈ રીતે કામ આવી શકશે તેમના કાર્યક્રમમાં પ્રજાના ચાકિયવા ધટતની અજબ ચાવી રહેલી છે. સંકલ્પ અને ક્રિયામાં પ્રજા કેમ આગળ વધતી રહેતી વિચાર એમને દરેક પગલે મુખ્ય છે, ને એક નિઃસહાય નિઃશસ્ત્ર પ્રજા પોતા પર ગુજરાતા જુદાંબે નિવારવા માટે જગતની એક અનિ બળવાન, અહંદ અને સુસજ્જ પ્રજા સામે શી રીતે ઝુકી શકે તેનો એકનો એક વિરલ દલાલ એમણે ધડી માર્યો છે.

વિશ્વાર્થજન આ કાર્યક્રમમાં સૌથી

મેટો ફળો આપી શકે એવી તેની રચના છે. આજારો ઘસી માથામાંથી મુખ ન થાય, પ્રેરોડા વર્ષોના દાસત્વથી અને હંધાની ધુંઝરીથી ધાંચીના એલ બની અથા દોષ, અને કેટલાક નુવાન મણાવા પહોં નોડરીના ફાંસલામાં પડી મએલા આગળ આવી ન શકે, તે વખતે સ્વતંત્ર દેશનાં સ્વપ્નનાં સેવતો જુવાન વિદ્યાર્થી જ પ્રસંગ કળગતો એવી સર્વજ્ઞ આશા છે. અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના નવલેહીઆ યુવાન વિદ્યાર્થીઓ આજે એ સમુદાયની પહેલી ઢાલે જ આગલી હરોળમાં ઉપડ્યા છે એ વાત બીજા નવજુવાનેશનાં દિલમાં એવો જ રોશ્નનો મવાલ ઉછળે તો ખાસ્તનું બાવી જરૂર તેમના હાથમાં છે.

અહ પ્રસંગ ખાલી અર્જનાઓ કરવાનો નથી. માત્ર રાવરા કડાવાથી કે 'કાડન વિષ'ના પેાડારો કરવાથી કામ થઈ જશે એમ જો નિશ્ચયોએ અને જુવાનો આનંદા હોય તો મેટી જલ કરે છે; ખાલી શક્તિ વેરો છે. હવે તો યું 'કરી' શકાય એ જ વિચાર કરી, ગંભીર જવાબદારી સમજી, પોતાનાં વાળી અને વર્તન પર પોર સંયમ નાખી કંઠા મગજથી કામે લાગવાનું છે. હરોશદ અને હવાઈ સમ્ભાવલિઓ પડી મુખી આસપાસમાં મજબુત સંપકનનું કાર્ય કરવાનું છે. આજણી આસપાસ પહોં ચે કંઠા વિચારો દોળનારા હોય છે; મણાવે રીકા કરનારા અને ચાડિવા પહોં હોય છે. તેમાંના કોઈની ઉપર ભગારે કડાસ કર્વા વિના તેમને અજ્ઞાન અજુબ બાહ્યો તરીકે દરજુજર કરી, તેમને રાશ્નિક કરી બળાવવા ભેટલાં ચાકિય ને સ્વભાવ બળાવવાં એકબે.

અરેખરો ભેજમરો મસંચ કોઈ પહોં અલકવરો મામુસ તારત કથી શકે છે

અને તે વખતે સાચવેલી કામ રેર પહોં કેટલાક એરા આજારો હોય છે કે હંધ બનું હોય કે બનવાનું હોય ને વખતે ખોરી હોંદા કરી મુકે છે. તેમજ ખરો પ્રસંગ સમજીને મન અને શરીરના તંગ કરી લે અને થવનું હોય તે થાઓ. એવો દર વિચાર કરી નિશ્ચ કરી નાખે તો જ તેઓ સમુદાયમાં શોભવાના છે. કેટલાક તો નાના મકંચને ચ મોડું રૂપ આપી આજારમાં ચીક, પતંગની પેઠે કુખાકુખ કરી મુકે છે અને બળે મેટી વજુપાત ધકાને હોય તેમ ચિંતાતુર મોઢાં રાખી ફેરે છે. પુર મોતનો પ્રસંગ સામે કમો; હોય તોજુ ચિત રવરય રાખી ઠેરે મરજે અને શિમતમયે મેંમે તેનો સામનો કામે એમાં જ મામુસાઈ છે, માર્દ છે.

દેશની આ મદદન લાતમાં માજુથી સર્દિશિરો, પરીશાઓ અને કરીખતી લાલચો દબે રાહી ન ભેળમે આપરે સ્પષ્ટ ભેળ લીધું છે કે કોઈ પહોં ચિંત કે શ્રેઈસર ઉભુ એ સર્દિશિરનાઓને કોઈ પહોં નતની મોક્ષ બાંહે. ખરી આગવા આગળ આવી શક્તો નથી ત્રીસ વર્ષ મુખી એક રાસ હોમારત તરીકે નામના મેળવીને ફારજ થએલા એક ચુદરય અને અજવા દત્ત તેમજે સ્વજ સમનનું કે ધુનિવર્સિસી કંઈ દિવસ આ દેશનો દહારો ઉમળવાથી નથી બીજા દેશમાં પાંચ પાંચ મુખી મએલા વિદ્યાર્થી પોતાની આજ્ઞાત મેળવી શકે એવો બની નવ છે, તારે આપને ત્યાં મેળુએક થએલાને પહોં સુવાર કડિવાથી એકાં મેળવવાને કે ફેંકાં મારવા રજાડું પડે છે. નવા જ છોડો અને કાકરોનાં પીકાં તો તેમનાં ભંતર નવજનાં દરો દમજાં જ એક ખતાને એ જગ્યા પુરવા મરે

૮૦૦ અરબો મળી છે. ગોસ્વામીજીએ ત્રીસ પાંચસેક જગ્યા પુરવા માટે જલે-કાત કરી તો સનરસો અરબો મળી !

આ દોલતમાં પોતાના પેટમાં ખાદ્ય પાટી યુનિવર્સિટી ખાસો યુરવા ની-કમેલી પ્રભ કંઈ વિચારશે ?

સરદાર

વસ્ત્રભાષા

‘ગારડીની છેલ્લી સકલથી સરકારને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે કમરદનો આ પહેલ ઉસ્તાદ ખેસારી છે. બ્રિટિશની રજા તે પૂરેપૂરી પારને છે અને સોજાડી પાકે નહિ ત્યાં મુખી બગલાની પેટે તપસ્યા કરી શકે છે. એની સચોટ વાળી લોહનાં દેવામાં આપૂર્વ આગ પ્રગટાવી શકે છે અને એ દોરે એ જ માર્ગે અને એ કહે એટલી જ હલે લોકો કૂચકદમ કરે છે. લોકસંધને બચ્ચ કરવામાં કંઈ કયા પ્રકારની મુશ્કેલીમોરી નથી એટલો, પણ સંધને ઉતેજને પછી એને આકુસમાં રાખી પોતાની ગરજ મુજબ એને ઉપયોગ કરવો એમાં જ આજન સરદારની સારી કલા છે. સરદારની આ રાત્રિ શરકાર નબૂ છે, તેથી જ તેણે પહેલાં કાવમાં એમને ગિરફતાર કર્યા છે, સ્વાતંત્ર્ય-વચ્ચમાં પહેલી આકૃતિ સરદારની લેવાય એ સુખ રાકત છે.’ (સી.બી.)

ધર્મગદનાં મંડાણ

‘જનતમાં કદી નહિ જનેલું એનું આ સુન્દ છે, અને તમારાં સદ્ગુણો તમારા આંખો એ મેલાવાનું છે તમને ખબર હશે અને ન હોય તો હું આપું છું કે જગતમાં આ દેશનો કે પરદેશનો ઇતિ-હાસ વાંચો તો તેમાં ગુજરાતનું નામ નિશાન નથી. તમારા ઓકારને પારકો ઇતિહાસ વાળવાનો હોય છે. જનુમાં જનુ તો તેમાં આટલું જ લખાયું છે કે ગુજરાતીઓ એટલે પેપાર બેટી ખા-નારા દલાયો. એમણે ચમચોર કરી ગાલી નથી, રુલ્લેશમ જેવા નથી, તોપણ બહામ સંતોષના નથી, તકડો કાંચડો

જેવા નથી એવા ગુજરાતમાં આવું ધર્મ-યુદ્ધ મંડાવ છે એ તમારું સદ્ગુણ છે. એમાં શો દિસ્સો આપસો તેજો વિ-ચાર તમારે પોતાને કરવાનો છે.

જે ગુજરાતમાં છુદ્ધ થયું નથી, ત્યાં પરકાર સંમળાયા નથી, એની નસોમાં લોહી કળવું નથી, એના પહેલા ઉપર તેજ નથી, આંખોમાં કંઈ નથી એ શું કરવા આવું છુદ્ધ લઈ બેઠા દરો એમ કોઈ પુરે પણ બેઠો. તમે જગત આ-પરોઝ પણ એ તો છામી નહિ આપી શકાય. જગત આપનો હોય તો ગા-રડોલીના બેટુલે તમારા પેતામાંના જ દલા, આજા ગુજરાતમાં નરમમાં નરમ

એ પોતા એટલો એક વાર તો વગર હમિયારે આ સંવતનની નીચી મુંડી કરાવી છે. આ ગુજરાતીઓ બીજા વાર તથાકે છુદ્ધ કપાડે છે તે દિલ્લી ઈ-મ્લતની ખાતર, ગુજરાતને પોતાનો ઇતિહાસ વાંચવાનો યાચ એ માટે, અને વડોદરાએ પોતાનો દિસ્સો એ લડતમાં આપેલો છે તેવું નબી ભવિ-ષ્યની પ્રભ કંઈ રોઈ ફરે એ માટે. તમને એ માટે મગાળી થઈ લેઈલો.

ભુવાનિયા રહ્યો પાડતા હતા, ‘જા-ળવા લેઈએ છે, ઇન્ડિયન-લેઈએ છે.’ તે કરી ગતાવવાનો વખત હવે આવ્યો છે. ‘હિન્દુસ્તાનની મુખિ માટે આંગેવાનો ઉપર બેટીઓ પડની દરો તે વખતે સાધકો ઉપર બેટી, ગા-પડીઓ લઈ કંલિનની ઇમારતો તરફ તેજો આંસ મારવા નહિ હોય. ‘લોગ સિવ દેનો ક્યુશન’ની ભુમો પાડતા હતા તે દિલ્લીની આસા નહિ સખના હોય.

ચાદ રાખતે કે આ લડાઈ ઉપરની છે. ભેટો, આપણને નીચું બેવા વખત ન આવે; એનો સેવા કરી રહ્યા છે તે-મને કોળ ન લાગે. હું તો હરેશિયા થઈ મપો છું કે હાં-મોકા મપે છે. તમારે તોડનાં ટોળાંની માફક મોળાઓ છુટની હોય ત્યારે ગુજરાતીઓ હસતા હોય તો સરકારને ખબર પડે કે આ ગણું તો નકામું મળું હવે સીધું સર ચલાવું છે અને સીધું ભરવાની તાકાતનો દિસાણ ગુજરાતમાંથી કાઢવાનો છે. એને ગરજ નો અચ લાગતો હોય તે ત્વચાએ જલે; એની પાસે પેશા હોય તે પરદેશ જલે; ધરડાઓ હોય તે વીક કરતે. જુવાનિયા હોય તે ગધાને ખરદાની બતાવવાનો વખત આવ્યો છે. નહિ તો ધરવાળોને કહેજે કે આજ મુખી હું તા-મરદ હતો એવું નેડાવું લાગ્યું ને હવે છુટાઉકા કરવા છે. કુલના બંધ શો તો પ્રાર્થના કરતે કે ઈન્જન રાખે. ગુજરા-તીઓ ઇતિહાસમાં સ્વતંત્રતાનું પહેલું પા-નું લખે છે. હજાર તમને તાકાત આપે.

(સરદારના બચવા આપબુનમી)

કાન્તિના નામમાત્રથી લોકો જ્યારે કંપતા એ જમાનામાં કાન્તિના વિચારોને
અપનાવનાર
અને પ્રસારનાર

નિત્યયુવાન નરસિંહભાઈ

આ જથી
૫૬ વર્ષ

ઉપર સંવત ૧૯૩૦
માં પેટલાદ તાલુકા-
ના સોજીત્રા ગામમાં
એક સામાન્ય પા-
ટીદાર કુટુંબમાં આ
અસામાન્ય પુરુષનો
જન્મ થયો. જે વ્ય-
ક્તિને આપખજથી
આગળ આવવાનું
હોય છે તે જીવંતીની
તકલીફમાંથી જીવાની
હોય છે, તેને જીવિ-
ખમાં એવા સંજોગો-
માં આગળ અને અ-
ણુનમ રહી શકે એવા
પ્રકારની કેળવણી,
બાળકાળથી જ જન-
જી ન મળી રહેલી
હોય એમ માલુમ
પડે છે. એવું જ આ
પુરુષને વિશે પણ હતું.

નાનપણમાં કુટું-
બમાં માતાપિતા ને
દાદા દત્તા. કુટુંબની
મરીજાદપુછળ, પણ
એ જમાનામાં શિક્ષા
પૈસાની બહુ જરૂર
પડતી નહિ. એટલે
કુટુંબનીવાંદ જના-
જપાણી ઉપર નખી
રહેતો. પિતા સરળ
સ્વભાવના ને આદા
માણસ દત્તા. તેઓ
સંસ્કૃત પુસ્તકોની

આ લેખનું મુળ મથાણું લેખકે 'પવિત્ર યુવાન' (પવિત્રાં આવેલા છતાં યુવાન) એકું રિડું
માથે પવિત્રાં આબ્યા છતાં પણ જે વિચારે, આવ્યારે અને હૃદયે ઢંછ, બદલે દમરમાં યુવાન જ છે
એવા શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલને લેણે જોવા હોય તેને પહેલી જ મુલાકાતે લાગે કે તે ખરેખર
નિત્યયુવાન છે. બાવનાની કમળા, વિચારની તેજસ્વિતા અને જીવનના હાસાદમાં એ આ કમરે જે
કોઈપણ નવયુવાનને હડાવે એવા છે. બંધનંગ અને સુસુત કોમેસના પ્રસંગોથી જ્યારે દેશ બજ-
બળા ઉઠ્યા દત્તા અને ગુજરાત 'સાંતિ તથા સુવંચરણા'ના ધારણ નીચે નિરાંતે ધારણ હતું
એ સમયમાં, વિપ્લવકારી સપ્તહિત્ય ફેલાવવાના યુનાદ મારે સરકારનો ખોદ અને નેજા નેડી,
અનેક હાદમારીઓ, રખડપાટ અને દેશવશ જોશીલોગની જીવન જોગવેલા એ યુવાન રૂબ
આજ તો 'પાટીદાર' મારફતે પોતાની જ્ઞાતિની સેવા કરી રહ્યા છે; (દરે 'પાટીદાર' મોતીબાદરે
સોંપી આ લડતમાં જોડાયા છે.) પણ જેણેજેણે એમનું લખેનું ગેરીજાદીનું ચરિત્ર વાંચ્યું છે,
વિચારની નખીનખા અને કમળાથી બરેલા કુદાજગતના લેખો જોયા છે, અથવા આજ'પણ 'પાટીદાર'માં
આવતી એમની 'પ્રસંગકથા' વાંચી છે તે સૌને એમની તેજસ્વિતાનો સારો પરિચય છે. પણ
એમને ખરે પરિચય તો એમના અંધત પ્રસંગમાં આવનારને જ યાય. હાસ્યથી સદા જે પુલકિત
રહેતા એમના ચહેરા પર પડેલી જીવનની કટખીમીની અનેક રેખાઓ પાછળ, દુનિયા પરનો કદાચ
બાવ અને બોદર કુંધવાતી વિચારજ્ઞાનાઓ, જોનારને જણ્યાઈ આવે. અને તમે એક વાર પરિચયમાં
આવ્યા, કોઈ નવો વિષય ઉપાડ્યો, વાતને જસ વેગ આપ્યો, કે પછી તમારી મગફૂર નહિ કે
એમની અવિરત વહેતી વિચારધારાના રસમાંથી બહાર નીકળવાનું મન કરી શકો. જીવનની હરકોઈ
બાળકું સજીવ રીતે નિરૂપણ કરવાની, તેને નવા જ દૃષ્ટિબિંદુથી જોવાની અને પોતાના અનુભવ
તથા બહુશ્રુતતાથી કસોટી પર દસી કદવાની તેમનામાં સરસ શક્તિ છે. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, બંગાળી
અને જર્મન ભાષાઓ સારો પરિચય ધરાવતા ઉપરાંત 'ફાઇલોસોફી' (ભાષાશાસ્ત્ર) અને 'ઇન્ડોલોજી'ના
તે અવજા અભ્યાસી છે. પણ અભ્યાસીની જડલા કે શુધ્ધતા એમનામાં નથી. સદા વહેતા અણ

જેનું એમનું જ્ઞાન સજીવ, તાજું અને જીવનની સર્વ બાબતોને સ્પર્શતું વજા કરે છે.

નકલો કરવામાં પ્રતીત્ય હતા. તે સમયે જાપાનામાં ચાલુ થઈ ચુકેલા છતાં આવા પ્રકારની દસ્તકળાને દજી સમાજમાં સાફ સ્થાન હતું. માતા દર્શિષ્ઠ હતાં, પણ તેમનામાં પાશ્વ ડોળ જેવું કંઈ પણ હતું નહિ. તેઓ દરદમેશના કાર્યમાં જ 'ધર્મ'ને લાગુ પાડતાં. તેમનો ધર્મ સ્વામીનારાયણ હતો એટલે સહેજ મરનદીપણું ખરું; પણ તે શુદ્ધિયુક્ત જ. એક વખતે પ્રહણ હતું. તે થઈ રહ્યા પછી સામાન્ય રીતે દરેક હિંદુ નદાય ને પછી જ કોઇ પણ ચીજને ગાદી શકે. નરસિંહભાઈએ નદાવાની ના પાડી. માતાએ ઘણું સમજાવ્યા, પણ એ તો એકના બે ન જ થયા. છેવટે કંટાળીને પાએ કહ્યું, 'જે તું નહિ નદાય તો આ ફળીઆનાં ઘૈરાંમાં મારી આખર જશે.' નરસિંહભાઈ કહે, 'પણ બા, તું મારી વાન નહિ સાંભળે?' બા તો તૈયાર જ હતાં. ભાઈ કહે, 'તારી આખર તો અહીં ઘૈરાંમાં જશે પણ હું જે નદાઈ તો મારી આખર કોલેજ આખીના છોકરાઓમાં કોડીની થઈ જવાની.' બા સમજી ગયાં અને વગર નદાયે ખાવાની છુટ મળી. આવી રીતે તેમણે ધર્મ અને વિચારને જીવનમાં સાથે વણી દીધેલાં હતાં.

જુના ગ્રામ્યજીવનનો અનુભવ કોઈ વૃદ્ધ પાસેથી સાંભળીએ તો કેસી, ચોરો, ખેતર, ચલુતરો વગેરે સ્થાનોની જેડે સંકળાએલાં રસિક ને અનુભવલક્ષી અનેક સ્મરણો આપણને જાણુવા મળે. નરસિંહભાઈના દાદાનું કામ આખો દહાડો કેસીએ ખેસી રહેવાનું. કેસી એવી જગ્યાએ કે જ્યાંથી દરેક ગામથી આવતાજતા લોક કેડિયું કરતા જાય. કેસી આગળથી કોઈ પણ 'રામ-રામ' કર્યા વગર અગર અશીષીની કાંકરી ખાધા સિવાય તો ન જ જાય. આ કુટુંબમાં ગરીબાઈ છતાં પરાણુ-આકરીમાં કોઈનું મન ચોરાતું નહિ. નરસિંહભાઈ ઉપર આ કેસીએ જે પોતાનો પ્રભાવ પાડ્યા હોત તો તેઓ અશીષી અન્યા હોત કે પછી તડાકા મારવાનો શોખ વધી પડ્યો હોત. પણ એમનામાં આનાથી અવગળા જ અસર થએલી આપણને માલુમ પડે છે. એ કેસીમાં એક કલો ખારોટ કથા કહેતા. તેઓ કહે છે કે કલો ખારોટ રજપુતાનાની વીરસભી જેની વાતો કહેતા એવી આપારે ભાએ જ કોઈક કહેનાર મળી આવે. ખારોટ મોટો રંગીન ફેટો બાંધે. એ ફેટો એટલે

અશીષુ, કાગળ, કલમ વગેરેનું રહેલાણુ. ખરાબર અશીષીની ઘુંટ લે એટલે પછી વાત કહેવામાં જામે. વચ્ચેવચ્ચે જાણે એકું ખાધને જાણી ઉઠના હોય એમ લાગે અને વળી ખોખારો ખાઈ આગળ વાત ચલાવે. આ વાર્તાઓએ નરસિંહભાઈનું જીવન ધડવામાં ઘણો ભાગ ભજવ્યો છે એમ કહી શકાય.

સાન વર્ષની ઉમરે ગાયકવાડી યુજ્જ્વલતી નિશાળે પચ દીધો ને તે જ વર્ષમાં પરણ્યા! તેમનાં પત્ની દીવાળી જાહેન તેમના કરતાં એક વરસ મોટાં છે! તે વખતે આગ મોટી ઉમરે જ દરેક ભણુનાર નિશાળે બેસતો. આથી તોફાન ને ધોંગામસ્તીમાં જ શારીરિક અને માનસિક વિકાસ સધાઈ જતો.

ધરમાંથી પેસા ચોરવા અને પતંગો ચગાવવી, હોળીના તહેવારોમાં બધાએ 'ચીનના શાહુકાર' બની કોઈનાં ગાડાં તો કોઈનાં ખાટલા કે પાટડા ખાળવા, આતીઆવી તોફાની રમતોમાં મગ્યા રહેતા બધા હંગો-ટિયા ભાઈબંધો દિવસો પીતાવતા. હોળી વખતે બી-જાને તુકસાન કરતા તેમાં એક જ ધ્યેય હતું કે કોઈ પણ સંજોગમાં હોળી ખરાબર મનપસંદ રીતે પ્રગટાવવી. તરતાં તો ઘણાખરાને આવડે. ગામનું તળાવ ખાર કરવું એ નરસિંહભાઈને આઠ નવ વર્ષની ઉમરે પણ રમત વાત હતી. ગેડીદડા એ તે વખતની મરડાની રમત હતી. મલના ઉજાગરા ને કોઈ વખત ગેડીના ધા ખમવા, ઉદારતાથી ગુનાને છુલી જવો, આ બધું જાણે કદરતી હોય એમ તે વખતે જુવાનોના સ્વભાવમાં વણાઈ ગયેલું હતું. તે વખતે ખાસ રમત 'ખીલદડા'ની હતી. એક માણસ ધેનિયાનો એક છેડો પકડી વચ્ચે બેસે. દાવવાળો ખીલે છેડો ગાંધી પેલાને મધ્યગિંદુ રાખી ચક્કરચક્કર ફેરે. વચ્ચેના માણસ—ખીલ (ક્લિમ્)—ખસે રમતારા એકએક કારક, ધેનિયું કે છેડી લાગ્યા હોય તે મુકી જાય. પછી પેલા ફરનારના પંજમાં સપડાયા વગર એ ધેનિયા ઉઠાવી જવાનાં. જેનું રહી જાય કે પકડાઈ જાય તેને માથે દાવ, અને તેના ધેનિયાનો કોરડો ફરી તેને મારવાનો એ શિક્ષા. આમાં જુદાજુદા પક્ષો રચાના તો રમતો રમાવા પુરતા જ. પછીથી એ પક્ષાપક્ષી અદરય થતી.

ગુજરાતી નિશાળમાં જઈ પોરણ પાસે ફરી એક વરસની ઉમરે અંગ્રેજીમાં ગેહા ને બાપીસમે વર્ષ મૅટ્રિક

પાસ થયા. હાજના જમાનામાં જ્યાં છોકરાઓ પંદર પંદર વરસે મૅટ્રિક પસાર કરે છે ત્યાં આ નવાઇ જેવું લાગે; પણ તે જમાનામાં 'વૈતિયા' છોકરાઓ નજરે ચડતા નહિ. મોટી ઉંમરે નિશાળે એસવાથી શારીરિક અને માનસિક વિકાસને પુરેપુરો અવકાશ મળતો, એટલે ફરજિયાત શારીરિક કેળવણી રાખવાની જરૂરિયાત જણાતી નહિ, કારણકે એમાં ગમ્યા કંઇ ને કંઇ શારીરિક કસરત સાદરિક આપમેળે કરી જ લેતા, એટલે એ મરજિયાત હતું.

જ્યારે તેઓ સત્તર વર્ષના થયા ત્યારે તેમનાં પત્નીને વળાવવામાં આવ્યાં. પરંપરા સાત વર્ષે પણ વળાવ્યાં દસ વર્ષ પાદ. આ રીતે 'સમમતિ વપના કાપદા'ની જરૂરિયાત પણ તે વખતે જણાતી નહિ હોય એ સ્થા-લાનિક છે. સૌ એ 'કાપદા'ને જાણેઅજાણે પણ માન આપતાં હતાં જ. આ બાળકમંદી અને ઉમરના પ્રમાણથી તેમને કરી પણ દિલગીરી નથી ચતી. વળી તેઓ અત્યારે વરકન્યાની ઉમરમાં તકાવત જ ન હોવા નોંધએ એ સિદ્ધાંત કેટલે અંશે ખરો છે તે વિષે શોધ ચલાવી રહ્યા છે. તેઓ પોતાનાં પત્ની સંસંધી સંતોષપૂર્વક કહે છે કે, 'એમની—પત્નીની—જ સદાવના ને પરિગ્રામથી હું આટલું કરી શકું છું. એમની ખાસ મરજીને ધ્યાને વધારે સંકેતો આવ્યાં હોત. મારા જેટલી ઉમરવાળાની સાથે બેઠું જાદાર ફરવા નથી નીકળતું. પણ હું તેમની સાથે આ ઉંમરે પણ જાદાર ફરવા સાથે જ નીકળું છું.' વાત પણ ખરી છે. ધરનો ધધો કારભાર દીવાળીયાને માથે જ. અને જ્યારે બેઠાએ ત્યારે એ જ દારૂ અને ઉત્સાહ આપણને નજરે પડે. કોઇને જે કંઈ કહેવું હોય તે વિના કરે પણ સંજગાતી શકે એટલું સ્પષ્ટ વક્તવ્ય એમનામાં છે.

કોઇના શ્રવન પ્રસંગોથી જેટલું જાણવાનું મળે તેટલું લાગે જ બીજી કોઇ દિશામાંથી મળી રહે. નરસિંહભાઈના શ્રવનના કેટલાક પ્રસંગો આપણે જોઇશું, જેથી એમનું શ્રવન કેવી રીતે વડાનું તે આપોઆપ જ સમજાશે.

મુળથી જ ક્રાંતિવાદીના શુભ જાણેઅજાણે પણ તેમનામાં પ્રવેશ કરી બેઠેલા. મસ્તી એ જ એમને મન નિમનંદ હતો. કોઇ પણ કાર્ય પાર પાડવું ધાર્યું હોય તો દાય ઉપર થીધા પછીથી સચોટનાથી

અને નવનોંડ મહેનત કરી સંપૂર્ણ કર્મચમરપણ જુદું તેને પાર પાડવું એ સિદ્ધાંત પહેલેથી જ તેમના આપણને જણાય છે. એક વાર એમના કાકા દીકરા અને એ જણવા મેહા દતા. અચાનક બેંબે તળાવમાં નદાવાનો વિચાર સૂચો. બેંબે સ્વેદ દાન જ્યાંનાં ત્યાં રહેવા દઇ તળાવે ગયા. નદાવા પાછા એટલામાં દાદાએ દીદા. દાદા કડક મિત્રજના દતા બેંબેને જાદાર આપવા કહ્યું. મી મગદૂર કે દુકમો: અનાદર ચાલ ? બેંબેને દાદાએ ધેર લાવી દોરડે ને દોરડે મુગ માથાં અને 'લેસન' કરવા બેસાડ્યા. નાનપણમાં મારતી તેમને નવાઈ જ ન હતી. તેણે કહે છે કે 'હું તો મારમાં જ ઉછર્યો છું.' લેસન કરવા મેહા ને 'મે જ મિનિટ' થઇ દશ અને ફરી એ જ તળાવ અને એ જ મઝા! આ વખતે તેમનું ત ફક્ત આંક જ વર્ધનું હતું. બીએ પ્રસંગ પણ તેમના આ વિચારને સચોટ રીતે રજુ કરે છે. ગામ વચ્ચે થઇને નિશાળે જવાનું. રસ્તામાં એક પત્થરની પેઠા વાળી. પત્થર દમચમ્યાઓ પણ નીકળેલાં નહિ. પણ એમ કંઈ મનમાં આવેલી વાત છુટે એમ ન હતું. ધેર મયા ને કોદાળી લાવી પત્થર મોડી નાખ્યો અને કોદાળી ધેર મુકી આવોને નિશાળે ગયા! આપ વિચારોને કાર્યમાં મુકવાની રેષ એમને ગજપૂરીમાં પવાઇ હોય એમ લાગે છે.

નિશાળમાં નવા માસ્તર આવેલા. તે હેડ માસ્તરની જાહિશમાં રેળવ ઉપર રોપી મુળી જાદાર ગમેલા અચાનક નરસિંહભાઈ ત્યાં પહોંચ્યા. રમતમાં ને રમતમાં એક ખડિયો—જેનો કુચ વામેલા જેવો લાગતો હતો તે—રોપી ઉપર ઉઠેલા વાળ્યો. કમનસીબે (ચિત્રકર કે વિદ્યાર્થીના!) કુચ નહિ ને સાદીથી રોપી ખરે-કાષ થઇ. બીકના માથાં શાહીયૂસ લગાડવા જેટલી દીમત પણ ન રહી. કલાસમાં જાહો દરેકને દમ દીધા કે કોઇએ તેમનું નામ ન આપવું. પણ નામ કેળાવ વિના કોંઈ રહે ? માસ્તર મનમાં નો વાણું દાઢે જમ્યા. પણ જ્યાં દીધા. તે દિવસથી તેમનો કયો વિષ કાઢ્યો છે એ પકડી કાઢવા માસ્તરે મન પગેબું. થોડા જ દિવસમાં જુગોળ તેમનો કાચો વિષ છે એમ જણાયું. આ જાદાના હેઠળ માસ્તરને એમને શિક્ષા કરવી હતી. આપમેંડની જુગોળ ધેરથી કરવડી

આપી માસ્તરે દુકમ કર્યો કે, 'જેને કાલે નહિ આવડે તેને પાટસી ઉપર ઉભો કરવામાં આવશે.'

ખીન્ને દિવસ થયો. જૂગોળમાંથી પ્રથમ પુછવા લાગ્યા. ભાઈને પુછવા, પણ એકેકે ય શાનો આવડે ?

માસ્તર કહે, 'કેમ, જૂગોળ નથી ચાંચી લાવ્યો ?'

'વાંચી'તી ખરી, પણ આવડતી નથી.'

'ન આવડે તો પાટસી ઉપર ઉભો ચાલ.'

'ના સાહેબ, એ નહિ ખતો.'

'હારે જૂગોળ કેમ ન કરી આણી ?'

'પણ સાહેબ મોટે, ચડે ત્યારે ને ?'

'ત્યારે પાટસી ઉપર ઉભો-ચાલ.'

પણ એ ગણકારે એમ ન હતું. આજ તેમણે માસ્તરની પુરી ફજેતી કરવા માર્યું હતું. માસ્તર ચાકીને હેડ માસ્તર પાસે લઈ ગયા. હેડ માસ્તરની આગળ બધી 'ફરિયાદ રજુ કરી. હેડ માસ્તરે પુછ્યું, 'કેમ અધ્યા, ભેસન કરી નથી લાવતો ને વળી દુકમ પણ નથી માનતો ?'

'પણ સાહેબ શું ભેસન ન આવડ્યું તે તો એ કહેતા નથી.' તેમણે જવાબ આપ્યો.

હેડ માસ્તરે માસ્તર પાસેથી શું નથી આવડ્યું એ જાણી લીધું. એટલે નરસિંહભાઈ કહે, 'સાહેબ, જૂગોળ તો આજ જરાબદ આવડે છે. નાહકના મને પગવવા આવડું બધું કરે છે. તમે પુછો ને ન આવડે તો જે શિક્ષા ફરમાવશો એ મારે કબુલ છે.'

ત્યાં જ પ્રસ્તો શરૂ થયા અને માસ્તરના આશ્ચર્ય વચ્ચે તેમણે કડેડાટ સાચા જવાબો આપ્યા. માસ્તર જુદા પડવા ને ઝંખવાણા પણ ખરા. અને કઠાસમાં આવ્યા. માસ્તરને તો ખુશ રોષ ચડેલો, પણ દને ઉભાવ ન હતો. જ્યાંને ખીક પુછકળ લાગી એટલે જે દિવસ સુધી દડતાળ પાડી. એ વર્ગમાંથી કોઈ નિસાણે જ ન ગયું. ત્યારે માસ્તરે કોઈ પણ ગંભીર પગલું ન જાવવાની બાંહેધરી આપી ત્યારે બધા વર્ગમાં દાખલ થયા. આ વખતે તેઓ અંત્રેથી ખીન ધોરણમાં હતા.

એક વાર હેડ માસ્તર નવા આવેલા નિરાળમાં એક કલાકની જોરની છુટી આપવાનો નિયમ હતો. પણ હેડ માસ્તર નમાંથી આવેલા ત્યાં અરધા કલાકનો નિયમ હતો. તેમને એક કલાક ન રૂચ્યો એટલે હવેથી અરધા કલાકની જોરની છુટી રાખવામાં

આવશે એ પ્રમાણે નોટીસ ફેરવી. પાંચ ધોરણમાંથી ત્રીજા ધોરણ સિવાય કોઈએ વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ. આ અજબગમમાં મુખ્ય ભાગ ખીન ડોનો હોય ? હેડ માસ્તરે એમને ચોક્કાવીને પુછ્યું, 'તારે શો વાંધો છે ?'

'મારા વર્ગમાં બેઠવાળા જાનના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ આવે છે અને તેમનું ઘર લગભગ અંદોથી પોણો માઇલ દૂર થાય. એટલે અરધા કલાકમાં ઘેર જઈ જાઓ પાછા શી રીતે આવી શકે ?'

'બેઠવાળાને વાંધો છે તેમાં તારે શું ? ખીનની પંચાન તું શું કામ કરે છે ?' હેડ માસ્તર પદાર્થપાક શીખવવા લાગ્યા !

'મારે પણ વાંધો છે. મને દુકકો પીવાની ટેવ છે. એટલે દુકકો પીઈ તો જ દાખલે જવાનું મન થાય. મટે મારે ય એટલી રજાએ તો ન ચાલે.'

હેડ માસ્તરને સલાહનાં ચિહ્ન ન જાણ્યાં. તરત જ દુકમ કાઢ્યા કે અરધા કલાકની જ રજા બોગથી દરેક નિરાળમાં દાખલ થવું.

નરસિંહભાઈને તરત જ વર્ગમાં સામા નોટીસ ફેરવી કે કોઈએ કલાકની રજા બોગવ્યા સિવાય આવવું નહિ. અને કોઈ છાત્રોમાંનો સરકી ન અથ તે મોટે 'ચોછીદારો' ગોઠવી દીધા.

જોરે હેડ માસ્તર ખીનયા. દાખમાં સોટી ને રોડ સ્વરૂપ ધારણ કરીને આવ્યા. દરેકને એકએક સોટી ને નરસિંહભાઈને બે સોટી મારી અને પુછ્યું, 'દને માનશે ?' હા જવાબ મળ્યો કે 'ના સાહેબ, કલાક તો લાગશે જ.' અને પછો દો ચડ્યા. હેડ માસ્તર રોજ આવે. રોજ એકએક સોટી વધતી જાય. આમ દસમે દિવસે આવ્યા. દરેકને દસ સોટી ને નરસિંહભાઈને અગિયાર મારી. ને પછી પુછ્યું, 'કેમ, દશ માનશે કે નહિ ?' જાનિતરે જવાબ મળ્યો 'ના સાહેબ, કલાક તો બેઠશે જ !'

વિજય મેળવવા પુરી કસોટી થઈ ગઈ હતી. તે સોટી મારી જવાળ મેળવી ગયા ને તરત જ નોટીસ ફેરવી કે 'આજથી જોરે એક કલાકની રજા આપવામાં આવે છે.'

બાળપણના દિવસોમાં પણ એ નિત્યનોંધ રાખના ! અત્યારે તો એ નોંધપોથી બોવાનું અગતી છે, પણ તે દિવસના જનાવ ઉપર તેમણે લખેલું વાદ છે કે,

‘રાત્રિ ગમે તેવો બળવાન હોય પણ પ્રગ્ન ધારે તો તેને ઠેકાણે લાવી શકે.’ તેમને પોતાને પણ નથી સમજતું કે આખો રાજકારણ વિષયી વિચાર પોતાને શી રીતે પ્રથમ સ્પર્શે દશે ?

ઉનાળામાં ખરે ખપેરે પારકા આંખાની કેરીઓ ચોરીછુપીથી ખાવી એમાં છોકરાઓને એક જાનની મજા પડે છે. સાદસ, બીજાને મદદત કરીને કાર્ય સાધવું, વિટંગણાઓમાંથી પસાર થવું વગેરે વિચારો-માંથી આવાં કાર્ય હાથ ધરવાનું મન ધણી વખત યાય છે. નિશાળમાં વર્ગ ચાલતો હતો. ગામમાં એક લંગડા ગોર હતા. એ ઘોડી રાખે. ચલાય નહિ એટલે આખો દિવસ બહાર નીકળવા ઘોડેસવારી કરે. એક

બહાર ગયા. જ્યાં ગોરની અને એમની નજર મળા કે એક પથર લઇને તેમના તરફ તાકીને ધસારનથી સમજાવ્યું કે, ‘જાત્રા થઇને જાવામાના ગામ ભણી સિંધાવો; નહિતો લમણું નીવરતું થઇ જશે!’ ગોર પણ સાનમાં સમજે એવા હતા ! મુંગામુંગા ગામ તરફ ઘોડી હાંકી મુકી.

આમ તોફાન, રમકડું, મગતક બધું ચાલતું હતું પણ લજવામાં નુંગર આગળ જ રાખતા. વિષય ન આવડે તે શુદ્ધિની ઉણપને લીધે નહિ, પણ વાંચવાના આગમને આભારી હતું. એક વખત પ્રવેશક પરીક્ષામાં ભૂમિતિનો પેપર ન આવડવાથી આખો જ નહિ, પણ પછી ચીવટ એવી લાગી કે થોડા જ દિવસમાં ભૂમિતિ

વાંછા

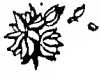
[વસંતવિભવ]

મુક્તિ! પ્રભા-હૃદયની-પ્રભુ! પ્રાણ આસ: ચાંદ્ર સન્તાન! અને અર્ચિભવ આરા: સંજીવની! પુનરજન્મની જો વિધાત્રી: તું એકમાત્ર જગમાં મુજ આસ: ધાર્ત્રી!

ના; આશ એક ઉરની પુજ્યા મદાન:— તા! જો તૃપ્ત નહિ છીએ કરી મુક્તિપાન: રવાતંત્રના જગનમાં બલિદાન ચાવું: મુક્તિ ત્રિપાન્નિવત્તમાં બલિદાન માનું:

દેવજીલાલ સિંધરાણી

૧૨:૩:૩૨

વખત ઘોડી ઉપર ચડી એ ગામ બહાર ખરચુ જવા ચાલ્યા. નરસિંહભાઈએ નિશાળમાંથી બોધા. પોતાને ઘોડેસવારી કરવાનું મન થઇ આવ્યું. તરત જ લઘુશંકા કરવા જવા માસ્તરની રમ્મ લીધા ને ગોરની પાછળ ને. પાછળ ચાલ્યા. જેવા ગોર ઘોડી ઉપરથી ઉતરી બેસવાની તૈયારી કરે છે તેવી જ એમણે ઘોડી પલાણીને મારી મુંકા. ‘સારી પેઠે ચક્કર મારી આવી, હતી ત્યાં ને ત્યાં ઘોડી મુકી, ડાહ્યા થઇ વર્ગમાં આવી બેઠા. ઘોડી વારમાં તો ગોર નિશાળ તરફ આવતા જાણ્યા. રામ રમી ગયા! માસ્તર બધું બાણુશે અને હાડકાં સસ્તાં થશે એનો ભય લાગ્યો. પણ એક વિચાર સૂઝ્યો. જોડી રીતે ઉભરી થવાનું થાય છે એમ દેખાવ કરી

જરાગર કરી વાર્ષિક પરીક્ષામાં સારા માર્ક ગેળખ્યા. શાળાનું લેસન વાંચવામાં ખાસ રસ પડતો નહિ, પણ બહારનું વાંચન તો શુભ કરતા. કનૈય મેડોઝ ટેમરનાં ‘સીતા’ ‘તારા’ અને ‘એક ફગતી કહુસન-કથા’ નામનાં પ્રખ્યાત પુસ્તકો તે વખતે તેમણે વાંચ્યાં.

વાંચમા ધોરણમાં નાપાસ થયા પછી તે વડોદરા ગયા. જ્યારે સોછત્રા હતા ત્યારે એ અને બીજા વાંચ વિદ્યાર્થીઓની એક ટોળી હતી. તેઓ રાત્રે વાંચવા એક જાણને ઘેર મળે. ત્યાં સાથેસાથે કેરીનાં ચીરિયાં, બંજી, રાપણ વગેરેની મિજબાનીઓ પણ ઉડે. એવામાં એક મિત્રને ત્યાં જમણુ આવ્યું. પણ આ ઇ જાણી વહેવાર નહિ, એટલે જમવા તો શી રીતે ગોતરે !

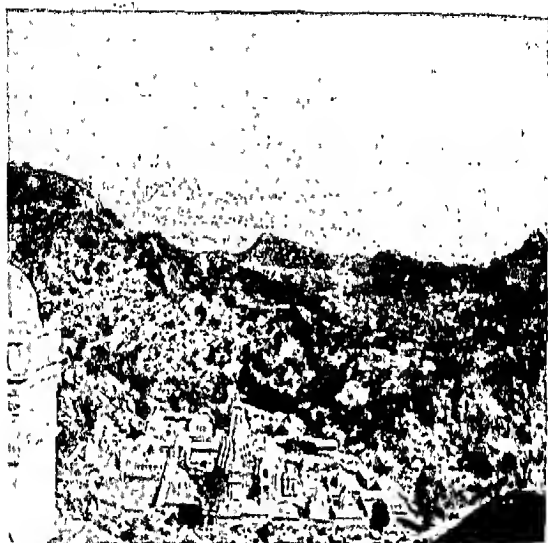
કુમાર : કાગળ ૧૮૮૬

યુદ્ધપથ

‘મદયા નવજ્યાનિયા અદમ, ધીર ને સંભળી,
દેવેક ફલનિશ્ચયી, દિલ સ્વતંત્રતાને ભરી,
અભિનય ધરી મગ્ધે કો નિજવપય દલ ઊમદરુ.’

વિષ્ણુકાર : કદુ દેશાઈ

ભારતના મહાનિરંજનગદી ગાંધીજીની ૧૨મી માર્ચ (૧૯૪૦)ની પહેલી બૈનિદાલિક ફત્વા સમસ્યાનું તરીકે બાઈ કદુ દેશાઈએ કો કપડું રોજન-વિષ્ણુ આલેખ્યું છે. લોકનાં તત્ત્વોને કોમાં દેશાઈએ પડે સુધિત રહ્યો છે. રુચ એ મુખ્ય આન છે, તેને બીજા કસ્ય ભલાવેલા યોદા પચ એ વિનયનું મુખ્ય અંગ છે. (પરજનના ભાવમાં દૂર રહ્યુંતરી ગળવતી ધપતી દુકાળિયા પલ્લ કોની ન અવગણી છે.) નિદરસત્ત્વ અને રાજનિયમ દુર્જનસાધનોનાં આવ પગને ખુલ્લા રાખીને વાતચીત છે; અને એવા આદિસ્વામીક યુદ્ધને અતિ હરોશા વિનય ન હોય છે કો માર્ગમાં ગેરેલા ફોલી સુધિત રહ્યું છે. ભારતના કસ્યાનું મોટેના આ મુક્તિપદની મહત્તા અને પ્રાતિય દાલી ભાનુએ દસનિલી પાસેદિલી, અને તેને મોટે ભણે અધિરુક પલ્લ અભિય રાજનિ નેહાંતે તે ભગવી માનુને આલેખેલા પ્રિયલભી યુદ્ધપથ છે. ભગવી તરફના આગળના ભાગમાં પ્રનય અંતર સમ્ય પૂજતા રાગનાં મોત્ત છે; પાઠય, ઉમતા સ્વાતંત્ર-ચૂરની શાલિયા છે; અને એ ભપાને પાદરની રોમ્બેરેખાની ગુની દીધા છે. વિવિધ સંજ્ઞાએને પ્રમાણભરતી અને યોરેખાએ કુરોને આનાં અસરકારક સંજ્ઞાવિષ્ણુ પ્રકારાવનાની કલા આપણે ત્યાં નાદ દે-પ છે. પૂર્ણ પડે અર્થ રાગના રસાકરોમાં હોય છે તેની ન વેદક મધુરતા આત્મ પ્રતીક સંજ્ઞા સંજ્ઞાએ કોય છે. લોકરજનભૂતિ-દિષ્ટિ અને પ્રસંગનાં રમત્યાંક તરીકે કોનું મોટા સમારણમાં ઉત્તિદાસના પ્રેરક પ્રસંગે સદા ભરતે વાળ્યા કરે છે.

પુરાણતીર્થ તારંગા

(કેટા : દરિનારાયણ આચાર્ય)

થે હડાણમાં રમનડા જેવું લાગતુ જિનમંદિર, પછે પૂર્વમાં નાના લીસોટા જેવી ચારપાંચ પહાડોની આડે રોકિયાં કરતી સાબરમતી, બીજી બાજુ ધાન્યથી લચી પડેલી મુજસાતની નરપદલવ વાડી, ઉત્તરમાં આઠા જાડપાનથી ખરડાએયો ધાંધારનો પહાડી પ્રદેશ,—આ બધુ આખને કઈક કઈક છતાં મોહક લાગે છે. આહીં નથી ગીચ જંગલો કે નથી ઉંચા પહાડ હડાહડી ખીણો પણ જોવામા નથી આવતી છતાં કાળમીઠું પથ્થર અને ઝાંખરાંથી ભરપુર આ મ્હાન નદને પણ જાન ભુલાવે એવી સુંદતા ધારણ કરે છે.

પણ એએક જણને પોતાને ઘેર આવી લાડુ લઈ જવા કહ્યું. નરસિંહભાઈ અને બીજો એક વિદ્યાર્થી એ જણ આવ્યા. છ છ લાડુ હાથમાં લઈ પાછા ફર્યા. રસ્તામાં નરસિંહભાઈ પેશાબ કરવા બેઠા. વાર લાગી એટલે સાથીએ છુગો પાડવા માંડી, પણ એ તો ઉલકાસમાં જ જવાબ આપે. ફરેક મિનિટે ઉલકા. સાથીએ હાથમાં લાડુવા ન બેધા એટલે પુછ્યું, 'લાડુ ક્યાં ગયા?' ઉલકાસ મેલે જવાબ આપ્યો, 'એ તો ત્યાં પડી ગયા.' સાથીએ કહ્યું, 'આસ બેઠએ દેખાડ.' 'ત્યાં કંઈ ગંદામાં બેવા જવાબ? તારે જરૂર હોય તો એ રસ્તો.' સીધો જવાબ મળ્યો! સાથી સમજી ગયો. ઉતારે આવી પાકીના સાથીએને લાડુવાની વાત કરી. અઘણ રીસે ભરાયા અને એમને ફીક 'પરસાદ' આપ્યો. પછી બધા બાકી રહેલા છ લાડુવા ખાવા બેઠા. એટલે ખુણામાંથી અવાજ આવ્યો, 'ભાઈઓ, મારો લગ્ન બારી છે. કહાલ હું લાડુ ખાઈ ગયો હોઉં પણ તેવો નમારો માર પણ બાધો છે ને! માટે લાગ મુકી દેતો!'

વડોદરામાં પબ્લિક પાર્કમાં રામચંદ્રમંદિર છે. પહેલેથી જ ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ રહે છે. ત્યાં બાધાખર્ચે હમેશાં એકાદ આવે છે. અત્યારે પણ શ્રી મોતીભાઈ અગાનની દેખરેખ નીચે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને સગવડ મળે છે. એ વંખતે માસિક બાધાખર્ચે માંડ સાનઆઈ રૂપિયા આવતું. ત્યાં પાંત્રીસ વિદ્યાર્થીઓ રહેતા અને એ બધા 'The Thirty-five' ને નામે ઓળખાતા. તેમાં શ્રી મોતીભાઈ અગાન, પુરોદિન, છવાભાઈ રેવાભાઈ વગેરે મુખ્ય હતા. સૌમાં મોતીભાઈ ફરેક અને વડીલની જગ્યા પુરે એવા હતા. કોઈ બનનાં સુખી એમની આમન્યા લોપતું નહિ. નરસિંહભાઈનો રવભાવ તો મુળેનો જ કાયમ રહેલો.

વડોદરા રજવાડી શહેર એટલે ત્યાં નાટક કંપનીઓ ચાલુ રહે જ. નરસિંહભાઈને નાટકો બેવડાનો જાડુ શોખ, પણ પાસે પૈસા નહિ. અને શોખ પુરો કર્યાં સિવાય પણ ન ચાલે. એટલે વખત મળ્યે કચેરીમાં જઈને નકસો કરતા અને એ પૈસામાંથી નાટક જોતા. આમ રમખાટીમાં સમય બીનાવતા અને અવ્યક્ત તરફ બેઠકાર ચતા. અચાનક એક વખત ઉનાળાની રવનમાં ઘેર જતાં આપોઆપ આત્મમંથનથી જ આ વાત સમન્વદ. તે દિવસથી પચોટ થયો. અઘણ

એ પ્રધાન ધ્યેય થયું; જોકે નીંચામસ્તી ગાણુરો તો રહી જ.

એક વખત આડેક જણા ત્યાં રહેલા. ત્રણેક મણુ કેરીઓ લાવ્યા. પહેલાં યુસાબ એટલી ચુરી. પછી મંડ્યા રસ કાઢવા. રીઓ ખવાય એટલો રસ બાધો. તોપણ વખો એટલે ઉભા થઈને બાકી રહેલો રસ પી ગયા! કેમ જાણે ઉભા થયે હોજરી વધતી ન હોય? એક વખત કોણ બધારે પુરીઓ ખાય એ ઉપર રસાકસી થઈ. નરસિંહભાઈ પહેલે નંજરે આવ્યા. ફક્ત પાંસેટ પુરી બાધેલી ને બીજા નંજરે ત્રેસક. આમ 'ખાના, પીના ચોર ખેતના' એ જાણે જીવનમંત્ર હોય એમ છંડગીતી સફર ખેડતા.

આ 'The Thirty-five' માં ધણાખરા પટેલ લાયકા. છેવ તો ખરા જ; અને 'છેલ વ્યસન હુકો' એ સિવાય કંઈ ચાલે! ધણાખરા હુકુના શોખીન. જે પહેલો ખાઈ રહે એ હુકો ભરી કરીને તેવાર કરે. ત્યાં બીજો હો ને માગણી કરે; એટલે ભરાયો હુકો સાથે રાખી બાગમાં દોડે. બીજો એતી પાછળ. આમ બાગ ફરી રહે ત્યાં તમાકુ એની મેજે જ બળા મજેલી હોય!

બગીચાનો માળો પુરોપિયન હતા. આ લોકોએ પાડેલું છોકુ એ રોજ પુરાતી દે ને આ લોકો રોજ નવું પાડે. એક વખત નેમનામાંથી એક વિદ્યાર્થી દાનથ કાપવા વડ આગળ મજેલો. ત્યાં માળીની મઝમે ફતરો ઉરકેયો. આમળ વિદ્યાર્થી અને પાછળ ફતરો. એકરો ચોરડીમાં પેરી બીજો બારણે થઈને તીકળી ગયો ને ફતરોને અંદર પુર્યો. મઝમે ખુબ ચીચિયારીઓ પાડ્યા માંડી. આખરે ફરીથી એમ નહિ કરવાનું કણુક કર્યું ત્યારે જ ફતરોને છુટો કર્યો.

એક વાર કોઈ પાટીદાર મહેમાન આવેલા. કેમમાં જતા સોદાજો સાથે તેમને બોલાયાલી થઈ એટલે એમણે મદદ માટે શુભ મારી. એક જણે નગાઈ વગાડ્યું કે બધા બધાર આવ્યા ને સોદાજોને ફીક અધપાંસરા કર્યા. તે લોકોએ વિદ્યાર્થીઓને કોર્ટમાં લઈ જવાનો વિચાર કર્યો, પણ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ સિદ્ધકેડલ સાહેબને લીધે કંઈ બની ન શક્યું. અહીં આ આચાર્ય વિશે સહેજ પણ પ્રતિચ્ચ અસ્થાને નહિ મળ્યા.

તેઓ મહા પિદાન હતા. અંગ્રેજ સાદિતના,

તો એ પ્રખર અને ઉડા અબ્યાસી. તેઓ કહેતા કે 'દુનિયા ઉપરથી શેક્ષણીઓનાં બધાં પુસ્તકો નાશ પામે તો હું ફરીથી ઉત્પન્ન કરી શકું.' આમ બોલતા ત્યારે એમના મોં ઉપર અદનાની રેખા સરખી થે જણાતી નહિ. પણ નરી સરખતા અને અત્યંત આત્મ-વિશ્વાસ મુખ ઉપર છવાઇ રહેતાં. ધરમધ્ય યુગ્રાતી ભાષા પણ એ જાણતા. અક્ષરો પણ એમના મુંદર અને મરોડદાર હતા. અંગ્રેજ એક્સસાઈઝ તપાસતા તો તેમાં યુગ્રાતી ખરો શબ્દપ્રયોગ લખી વિદ્યાર્થિનિ સમજાતી આવતા. એગણીસમી સદીનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં લે. મા. ટિગકને કેદ કર્યા તે જ અરસામાં ઈંગ્લેન્ડમાં મદારાણી વિક્ટોરિયાની જન્મતિથિ ઉજવવા બધા બેગા મળેલા. મિટ્લેડેલ સાહેબ પણ ત્યાં હાજર હતા. બધાએ જમણ શરૂ કરતા પહેલાં 'મદારાણીની તંદુરસ્તી બંદો' એમ બોલી શરૂઆત કરી ત્યારે આચાર્યે 'મિ. ટિગકની તંદુરસ્તી બંદો' એમ હાજી શરૂઆત કરી. આથી આપણને સમજશે કે તેમને હિંદ અને હિંદીઓ માટે કેટલું માન હતું. નીડરતા અને સ્પષ્ટ વ્યક્તિત્વનું પણ તેમનામાં દર્શન થાય છે. તેઓ વિદ્યાર્થિઓને વારંવાર પોતાને ઘેર નોતરતા. હાઇ-સ્કૂલના વિદ્યાર્થિઓ ને સિફતે પણ તેમાં આવતા. તેમની જોડે એ રમતા, ધરમધ્ય રમતો શીખવતા, નારતો કરતા અને બધા સાથે લગ્નીમળાને ખુશ આનંદ તથા વાતોચીતો કરતા.

સમાનશીલં વ્યક્તિને પણ એમને સરદાર વંદલભભાઇ સાથે પણ ભાષાબંધી થયેલી. વંદલભભાઇ એ લેવા જણાવતો કે જે સ્ત્રી અને નરસિંહભાઇ જે જગ્યાની પાસે કાપડી પોળમાં રહેતા. એક વાર વંદલભભાઇ નજે નહાવા ગયેલા. ત્યાં એક વાળીઓ આંધ્રિસર રહે તેને છાંટા ઉડાયા, એટલે એમને ધમ-કાન્યા. એમણે પણ સામા જવાજ પાળ્યા. પેલી તોફાની ટોળાને ખગર પડી. પછી તો સૌ રોજ વંદલભભાઇ સાથે ત્યાં જ નહાવા જાય. આમ વાળીઓને ચક્રવ્યે. રોજ સાંજે કંઈ નહિ તો તેઓ મુકાબાજી-માંથી તો ન જતા.

'The Thirty-five' માં એક પંચ હતું એ તો ખુબ જ તોફાની. તેમાં નરસિંહભાઇ ખરા એક વિદ્યાર્થી ત્યાં ભાવણ કરવા આવેલા. ભાવણ તો

કકકાટ બોલે ને વળી અંગ્રેજ પણ. બધા મો કાઠી સાંભળી જ રહ્યા. એ ભાવણકર્તાની પાસે એક પુસ્તક હતું તે પેલા 'પંચ' માંથી એકના દાખમાં આવું વક્તા બોલી રહ્યા પછી પંચવાળા ભાણે ઉભા ફા-રાર કર્યું. 'ભાણ્યો, આજના વક્તાએ ભાવણ મુંદર આપ્યું છે. હવે જે વિષયને વિષે એ બોલતા હશે તે બધાંથી અધુરો રહે છે ત્યાંથી હું તમને પંચો સંભળાવીશ.' આમ કહેતાંક ને પેલી ચોપડીએ સપાટાંખંપ વાંચવા લાગ્યા. વક્તાની ને શ્રાતાની યો-રિયતિ થઇ દશે તે વાચક કંઈ લેશે !

આમ મિલિયસ પસાર કરી, પણ પછી આજ અબ્યાસ કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. અત્યાર મુજે એમના ધાર્મિક વિચારોમાં ઘણું જ પરિવર્તન થયે હતું. પહેલાં તો તે મદદદેવને દીવો કયાં વગર જમ પણ નહિ. પછી આર્થસ્થાને બધારે 'વેદ ઈશ્વરની નથી' એમ જાહેર કર્યું ત્યારથી ઇશ્વરમાંથી આજ ઉડી ગઇ. ધર્મિન અને હેકલ વાંચ્યા પછી તો તેમને નારિતક જ થઇ ગયા. મુનિશી નિમનિષ્ઠ પહેલવહેલા બધારે એમને મળેલા ત્યારે તેમણે રે કે 'હું તમને ઘણા વખતથી ઓળખું છું, કારણે તમારું 'કયા ઇશ્વરે આ સૃષ્ટિ રચી' એ વચ્ચે પાનાનું ચોપાનિયું વાંચેલું યાદ છે.' સ્વર્ગ ને નર્ક કહવાને કે અસ્તિત્વમાં તો શાના જ માને ! મહાવિષ્ણુ ગમ્મતમાં કહે છે કે, 'જે સ્વર્ગ ને નર્ક બંધે છે' ચુંટણી કરવાની હોય તો હું નર્ક જ પસંદ કરું. કારણે સ્વર્ગની બીડ કરતાં નર્કની ચોકળાસ વધારે સારી

કોલેજમાંથી છુટીને તોફારી સ્ત્રીકારી. પ્રથમ જે મહેતાજી થયા. એમણે ઘણાં વર્ષો મહેતાજી તરીકે ગાળ્યાં. એમાં ફારકા, મહેસાણા, પાદરા અને લે-દરામાં અતુકમે રહેલાં. વડોદરા આવેલા ત્યારે લે-કોલેજમાં લાયબ્રેરિયન તરીકે પણ કામ કરતા. તે પણ વાંચન અને મનન ખુબ ચાલુ જ રહેલાં. પણ વિષયો કયા પુસ્તકોમાંથી જડે એની તેમને જ માહિતી હતી. ત્યાંના અધ્યાપકોને પણ આવી જાણમાં તેઓ માર્ગદર્શક થઇ પડતા. હવે લરકેઈ ૧૪મે સદુપયોગ કરવાનું તેઓ ચુકના નહિ. ૧૯૦૧માં ધેવ આપણે અબ્યાસ કરી એ બંગાળી શીખ્યા.

[અનુસંધાન આગળ પાન ૯૫મે]

રુક્ષ ધાંધારના પહાડી પ્રદેશમાં ગુજરાતનું સૌંદર્યવંતું યાત્રાધામ

પુરાણતીર્થ તારંગા

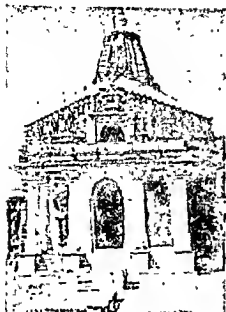
‘અક્ષરે ભાર વનપ્રતિષ્ઠા સચી રહેજો પદાર, પદાડની વચ્ચે જળથી છત્રોપત્ત બરેલું સરોવર અને સરોવરની પાંચે દેવભોમ. . . . . બધુંય ત્રણે એકસામંદ્રે, એક જ પદ્મિ અને એક જ અર્ધપાણી એકીસાથે ઉગી નીકળ્યું ન હોય એમ ભ્રાંતિ થાય છે. ચંદન અને વડની વનરાઈમાંથી ડોકિવાં કરતું આં રયાન રજ પશુ નિસંગેભિન નથી દેખાતું.’

લેખક અને ફોટો લેનાર: હરિનારાયણ આચાર્ય

વેણી વચ્છરાજ અને તેની મૃતિણી નાગપુરીને મનમાં ચમું કે આપણને ધન તો જુજ છે, પણ ખરામાં નામ રહે એવું કંઈક કરી જણ્યે તો ઠીક. આવા ચિત્તારમાં ને ચિત્તારમાં દલાડ જવા સાચા, પણ શું કરવું તે મુઝે નહિ. એવામાં એક રાતે બંનેને સ્વપ્નમાં આરાધ્ય દેવતાએ દર્શન દીધું અને મંગળવાણી કરી કે મને ભાવતો ચિત્તાર તમે કયો છે. તમે ગુજરાતમાં તમજો. શ્રી અને સરસ્વતીના વિલાસરયાન જેવા આ દેશમાં ઉત્તરે આરાધુરવાળી એવાનો પદાર છે. તેના દક્ષિણ પગથીએ સાગર-મતીના તરે દેવેનો શુભ નિવાસ છે. ત્યાં દેવપ્રસાદની રચના કરો. આટલું કહી દેવના અંતર્ધાન ઘસ.

પદારણું વાનાં દર્શયેમાં દેવતીએ જમાંને વાન કરી પ્રવાસની તૈયારી કરવા માંડી, અને શુભ ચોષડીએ સોના આગીપાંદ ઘસ મનાકામના પુરી કરવા ઘર

મુકી નીકળ્યાં. ગામ છોડ્યું, સીમાડો છોડ્યો. સવારે ચાલે; મુરજ માથે આવે એટલે કેઈ ગામ કે વાડીએ જપોરા કરે; સાંજે પળા ચાલવા માંડે ને રાતવાસો કેઈ ખેડુતી ખુંપડીએ કે રજારીના મેસમાં કરે. ચાલનાં વ્યય ને વચ્ચમાં આવતાં તીરથ પણ કરનાં વ્યય. ન લુએ રાત કે ન લુએ દલાડો. આમ ચાલનાં ઘણા દલાડ વીતી ગયા. પંચેવન ખુંડી પળ્યાં. વહેતી નદી-જોનાં તીર પીંધાં અને જ્યાં મુકું રખકું એ ન મળે એવા રજના સમુસણના વાવરા પણ ખાધા. નહોતો કોઈ સાય કે સયવારો. પણ પરમથી ધ્યાન લાગેલું એટલે ડગલું એ પાછું ચાનું ભરે? અથડાતા કુટાનાં આતી પલેંચમાં ધાનખારામાં. ભારે વનમાં ભવગત્તાના પણ દાંત ગચડી જાય. સાગરમતી અને સરસ્વતીની રવાવેણ સેરા ઉનાળે આણુંઆણું જગડે અને ચોમાસા-માં ઉભો કાંઈ જળજળાકાર કરી મુકે. વાપની જારડો

તારંગના મંદિરનું સંખ્યા કરીત : રંગમંડપ અને તેનું શિખર

તો ખાસખાસ ગાઉ સંખ્યા અને ઉનાં વન મીરીને દરજી ને રાજનાં જૂથ આખા ભોંખરાં મોંમરાં ચરતાં-ચરતાં નીકળ્યા જાય. એવી ગુજરાતની ભોમમાં આખરે પથ મુક્યો. દરિયામાં બેઠેલાં વીજો ટોના બેઠેને પુછ્યું, ગાયલેસોના ધણ ચારના ગેવાળિયાને પુછ્યુંને એંધાણી લીધી કે જોના કુંગરે કુંગરે દેવ હોય, જોના પાંદડે પાંદડે પુલની ફેરમ ટપકની હોય એવા, તરીનાગાથી ઉભરાતા ધાધારમા તમારા જેમ ચાનક મળશે. આજનાં ભાઈ સાધુ દંપતી ભોખરામા આવી પહોંચ્યા અને જોયું તો અહારે ભાર વનરપતીથી લગી રહેલો એક પદાડ. પદાડની વચ્ચે જળથી ઝલોઝલ જારેલું સરોવર અને સરોવરની પાલ્લે દેવભોમ. દર્શયેલાં નારીભરવારે સરોવરમા સ્નાન કર્યું, આરાધ્ય દેવનાની ઉપાસના કરી નેગોગ્ય કાળે આ સ્થાનના પ્રાચીન નીર્ધનો ઉદ્ધાર કર્યો.

કેટિ જેનેના ભવખર્ચને કરખાર આ સ્થાન તે પ્રાચીન તારણમદ. મધ્યકાળમા તેમ દાસ એને તારંગા નામે સૌ જાણ્યો છે. કાળજળે ઈર્ષ્ય યજ્ઞેના મંદિરનો ઉદ્ધાર કરી, કુમારપાળે એમા જિન પ્રતિમા બેસાડી. ઇડરના રાજ પુંગવના આશ્રિત અને વચ્છરાજ સંઘનીના પુત્ર ગોવિંદ સંઘનીએ પંદરમા સૈકામાં એનો ફરીથી ઉદ્ધાર કર્યો અને દાસની પ્રતિમા એણે સ્થાપી એનું પણ કહેવાય છે. ગુજરાતી જળથી પાંધેલું મંદિરનું શિખર સોળમા સૈકાની મરામતની સાક્ષી પુરે છે.

મંદિરનો પાછળનો ભાગ : ગર્ભાગારનું શિખર

સિદ્ધપુર અલીધી રડે ગાઉ, અંખાછ પાર ગાઉ આ માખરમની પાંચ ગાઉ થાય.

મહેસાણાથી આશરે પાંચસ માઈલ છેડે તારંગ દિલ નામનું રહેલન છે. સાંધી આશરે બે ગાઉ જેરે છેડે તારંગાનો પદાડ ટીંખાના ગરાસિવા તોરણ નાખામાં આવેલો છે.

ગરબલી 'પર્વતની એક દાર મારગાડ જં ગુજરાતના સીમાડા પર સળીમ પથરાતી આવી છે. એને એક ખાલુએ આશુ, થોડેક છેડે અંખાભવાનીનો કુંજ અને સાંધી કટકે કટકે દેડ ગુજરાતના કિનારા મુખ છુટાજવાયા ટેકરારૂપે પથરાતો ધાંધારનો પદાર પ્રેર્ય. જે મહેસાણાથી નીકળી, પીસનગર અને વડ નગર થઈ, વચમાં ખેરાળુને ડાળી ખાલુ મુકાને આ ગળ વધીએ તો ગુજરાતના પૂર્વોત્તર ખુણે, જ્યાંય ટેકરાની શરૂઆત થાય છે સાં, આ પદાડની તળેડીમ જામને ઉભા રહીએ. લીલાંજમ આડની ધટા નીચે ચાલનાં, ખાડાટેકરા ઉતરનાં ચરનાં તારંગાના પદાડ ઉપર પહોંચી જવાય, જ્યાં પદાડની જોડમાં છુપાઈ રહેલું તારંગાતીર્થ આવેલું છે.

આ સ્થાનની પ્રસિદ્ધિ જોદોના વખતથી જો એમ આસપાસની સ્થળરચના અને પુરાણી મંદિરો આના અવશેષો પરથી જણાય છે. કદાચ આ સ્થળે એકાદ વિરાળ નગર કે દુર્ગ પણ હોય. જોદોની

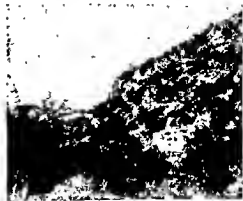
મંદિરની સામેના ચોકમાંની મુંદર મંદપિકા

આંચ પણ આવી નથી. *

મંદિરની સામે ચોકમાં જમણે દાચ રસ્તો વળે-
વાળી મુંદર નાની મંદપિકા છે, જેની સરળતા જોનારના
હૃદયમાં ચિરંજીવ છાપ પાડે છે. ચોકના દક્ષિણ દર-
વાજેથી બહાર નીકળીએ તો પગ આગળ જ રસ્તો
મીઠા જળથી ઉભરાતી નાની પુષ્કરિણી છે અને તેને
પડખે પૂર્વ દરવાજાની સામે દેવપૂજનાં પ્રતીકો ભરેલી
આંખો ને ચંદનનાં ઝાડવાળી વાડી છે. મંદિરની પાછળ
દિગંધર સંપ્રદાયના આધુનિક મંદિરો છે.

મુખ્ય મંદિરની ત્રણ દિશાએ ત્રણ નાની ટેકરીઓ
છે. તેનું ચઢાણ કઠણ અને ચકવનાઈ છે. દક્ષિણ
ટેકરી પરનું સ્થાન ક્રાંતિસિદ્ધા—ક્રાંતિસિદ્ધા—નામની
ઓળખાય છે. સાથી આદિ પૂર્વેમાં મોક્ષસિદ્ધા અને
ઉત્તરમાં મિહિરસિદ્ધા આવેલી છે. દરેક ટેકરી પર વિસિષ્ટ

* અસલ સળગ પથરથી બાંધેલા કદમદાસયના હાલના
અવરોધો જોનારથી ત્યાંની એક વિચિત્રતા જુઘાની નથી.
પશ્ચિમે આવેલા અગ્નિશિલ માળમાં હવે પિરાણ શિલા નીચે
એક લાકડાનો પાડો નજરે પડે છે. કદમદાસ લાંગનાર
મુસલમાનોએ કદાચ એને તાગાક બનાવવા આ લાકડું પાલું
હશે, એવું માનનારા પણ છે. પરંતુ, આ લાકડાની અર્ચવત્તા
તો તારંગનું જિનમંદિર જેવા પછી જ ધ્યાનમાં આવે છે.
તારંગાના મંદિરનો ઉપરો ભાગ ઊંચે રેતી અને સુખનો
બનાવેલો હોવાથી તેને અંદરથી આધાર આપવા સાર લાકડાનાં
બારે ચોકમાં ગોઠવી કોસલપૂર્વક માથેડા બાંધે છે. મંદિર
પૂરું થયા પછી આ માંચડો એમ ને એમ સાખવામાં આવેલો
છે. એમાં વપરાયેલું ‘કુમર’ નામનું લાકડું કુજ મનુષ્ય
અને ચીકણું છે. સગબાવતાં એ લાગતું નથી—હલકું જમી
લાગતાં એમાંથી પાણી ઝરવા માટે છે એવું પણ કહેવાય
છે. સિદ્ધપુરમાં કદમદાસના અવરોધમાં દેખાતું લાકડું પણ
આવા જ કારણથી હશે, એમ સહેલે કહી શકાય છે.

પહાડની કેડ પર તારણ માતાનું મંદિર

સંસારવાળી નાની દહેરી છે. આ દહેરી પરથી જો
નીચે ઉગ્રાણમાં રમકડા જેવું લાગતું જિનમંદિર, પણ
પૂર્વમાં નાના લીસોટા જેવી ચારગાય પહાડોની બારે
કોઠિયાં કરતી સાળરમતી, બીજી જાણુ ધાન્યથી બચી
પડેલી યુજરાતની નવપદ્મવ વાડી, ઉત્તરમાં આજાં
ઝાડવાનથી ખરડાયેલો ધાંધારનો પહાડી પ્રદેશ,—આ
બધું આંખને કંઈક કંઈક છતાં મોદક લાગે છે. અહીં
નથી મીચ જંગલો કે નથી હંચ પહાડ. હી હી
ખીએ પણ જોવામાં નથી આવતી. છતાં, કાળથી
પથર અને ઝાંખરાંથી ભરપુર આ સ્થાન જડને પણ
ભાન બુઝાવે એવી મુંદરના ધારણ કરે છે.

તારંગથી પાછા ફરતાં અધવચ જમણે દાચ
મારખ ફટાય છે. સાથી વળીએ તો થોડેક સુખી હવે
આઝારા પણ ન દેખાય એવી મીચ ઝાડીમાંથી કેડીએ
કેડીએ ચાલનાં, અરધાક ગાઉ ઉપર, બે હંચ પહાડની
પરચે ખીણમાં આંખો ને બંધુની મુંદર વનરાજ આવે
છે. તેની વચ્ચે ચઢને ‘મીકું’ અજણ ખારે ખાસ વર્ણ
કરે છે. સામે ચિત્તા અને દીપડાની બોડો છે. પામે
પહાડની કેડ પર બે સ્વેન દહેરીઓ છે. જુના જમા-
નાની આ દહેરીઓમાં ‘મૌલ અધકાર વાળી મુકદ-
મારિણી સોમોની મૂર્તિઓ અને અંદરના ઉગ્રાણમાં
ઉતરી જતી અંધારી યુગ્મો છે. એ એની પ્રાચીન-
તાની શાખ પુરે છે. દંતકથા એવી છે કે તારણ
અને ધારણ નામની બે બહેનો હતી. એમાં ધારણ
માતા સાન દીકરીની મા હતી. સંતનિહીન તારણે
બહેનની કાણી દીકરી માગી. પણ કાળી પુત્રી પર
એટલું જ વડાલ છે, એમ જણાવી ધારણ માતાએ
એને માથે ચડાવી, જે દણ પણ એમની એમ દેખાય

છે. આસો સુદિ ૧૪ના દિવસે શ્રદ્ધાળુઓ એતણુ દુનરની સંખ્યામાં બેસા યર્ધ માતાની જનર કરે છે. અહીંથી થોડે દૂર જોગીડાની અને બીજી જૂની ગુફાઓ જોવાંલાયક છે.

તારંગાજની યાત્રા પૂર્ણ કરી, તારણ માતાને નમસ્કાર કરી, ભાવિક યાત્રાળુ દુઃખિત ઝંનઃકરણે કચવાતો કચવાતો પર્વત ઉતરે છે, અને થોડાક પરિચયથી પણ આ પુરાણનીચે એની નેસર્ગિક સુંદરતાથી

અને આરથાળુને એની પાવકનાથી કેટલો આનંદ આપે છે એનો વિચાર કરતો પોતાને પંથે વળે છે.

જોનામાં જાણીતું જોનેતરથી અનપર્યું તારંગા ગુજરાતનાં મુંદર રથજોમાં ઉમેરી શકાય. એની લૂખા પ્રાકૃતિક મનોહરતા યાત્રાને નામે ભક્તનાર છતાં મુંદરતાના સાચા ઉપાસકની ચે નજર દારે છે.

નિત્યયુવાન નરસિંહભાઈ : અનુસંધાન ૫. ૯૦થી ગાથ

૧૯૦૫માં તેજો કડી પ્રાંતમાં લોકલગોડ વિશેષ રૂક્ષ સુપરિન્ડેન્ડટ તરીકે લીગાયા. ત્યાં એમણે પેલું બત્રીસીએ ચડેલું ગુજરાતી સાહિત્યનું પહેલું (?) જ્ઞાત પુસ્તક 'ઝંરિનાદરી' લખ્યું. તે ૧૯૦૭માં છપાયું, અને જ્યારે ૧૯૧૨ માં તેની બીજી આવૃત્તિ જદાર પડી ત્યારે સરકારની ખર્ચા મરજથી જમ કરવામાં આવ્યું. 'ગારફીક' પણ તે જ વખતે જમ થયું. એ વખતે તેજો કાંતિવાદી તરીકે પ્રખ્યાત હતા અને એવા વિચારો ધરાવતા પણ ખરા. અત્યારે તો એમાં ધણો પલટો થઈ ગયો છે અને ગાંધીજીના વિચારો તરફ વધારે ઝોક છે.

૧૯૦૭માં સુરત કોંગ્રેસમાં ભાગલા પડયા અને ખુરશીઓ તથા પમરખાં ઉજાળ્યાં. આ વખતે એમને એક સંતોષ લાગેલો કે જૂના કાર્યકર્તાઓની જગ્યાએ નવા કાર્યકર્તાઓને સ્થાન મળશે. ત્યાં સુરેન્દ્રનાથ ખેનરજી ઉપર જે ચંપલ ફેંકાએલું તે દળુ તેમના ધરમાં સંધેલું છે. તે વખતે સુરેન્દ્રનાથ જોલેલા કે 'આટલા વર્ષોની અમારી સેવાનું આ ફળ અમને મળ્યું.' આ ઉપર નરસિંહભાઈ કહે છે કે 'એ ફળ સિવાય બીજા શાના અધિકારી તેજો હતા? જે કોઈ દેશભેવક સ્વદેશભેવામાં ફજની આરા રાજે છે તેને એના (ચંપલ) કરતાં બીજું કંઈ ફળ મળે?'

હવે એમના કાંતિના વિચારો પરિપક્વ થવા આપ્યા હતા. ૧૯૨૦માં કુ. કૃતેદસિંહરાવના લગ્ન પ્રસંગે સ્વ. મણિસંકર રાવજી ભટ્ટ (કાન્ત) વડોદરે આવેલા ત્યારે કરુણસંકરભાઈએ તેમનું આજ્ઞાપાલ્ય

નરસિંહભાઈને કરાવ્યું. એ વખતે સ્વ. કાન્તે કરેલી પ્રેરણાથી તેમણે ટ્રાન્સલેટ વાંચેલા. એક વખતે સ્વ. કાન્ત તેમને ત્યાં મહંમાન તરીકે આવેલા. નંદાવાનો વખત થયો એટલે તેજો કહે 'તમે ચરેનરના લોક થી વધારે ખાજો; પણ મને જે ચમચા થી જોણું આપજો, પરંતુ નંદાવાને સાફ જે ડાહ પાંચી તો અવશ્ય જોઈશે.' ધણી વખત તેજો અમદાવાદમાં નદી ઉપર 'સાગર' કવિને ત્યાં મળતા, જ્યારે તેમણે ૧૯૧૧માં 'મંજિની' લખ્યું ત્યારે સ્વ. કાન્ત તે બધું વાંચી મળેલા અને છપાયા થોગ્ય થયું છે એમ પોતાનો વિચાર પણ દર્શાવેલો; પણ તે વખતની ધમાલમાં કમનસીબે તેની દસ્તલિખિત પ્રતને જ અગિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો.

અત્યાર સુધીના જીવનમાં, નાનીસુતી જાનનમાં મતબેદ, આછીપાતળી તઢીઠાંબરી, મિત્રોમાં કોઈ વખત કડવાશ કે તોફારીના કડવામીઠા પ્રસંગો, એ સિવાય ખાસ બીજા કરાની સાથે તેમને બાથ બીડવાનું ન હતું. પણ હવે તેમના પર ગુજરેલા કરોડ કરીના મામલતો સમય આવી પહોંચેા. સરકારનો પુરો પ્રકોપ તેમના ઉપર ઉતરી પડ્યો અને જગવાનું સાહિત્ય ફેલાવવાના ગુનાદ માટે ૧૯૧૧-૧૨માં તેમના ઉપર અદાલતમાં કામ ચાલ્યું. તે વખતની તેમના મનની રિયનિ, મિત્રોની મદદ અને બીરુના, વદાલોના વિયોગ, સ્વદેશને ઘોઝાં વર્ષોની સલામ, માંદગીની સામે જાંબરે મુદ્દ, અનુપવા પ્રદેશમાં મુસાફરી વગેરે હવે પછીના જીવનમાં આપણે જોઈશું.

[આવના અંકમાં ચાલે] નવલકાલ હવે

રસાયણી પૂતળાં

ચિત્રવિચિત્ર સ્વભાવનાં માણસોના ગુણસ્વભાવ તેમનામાં રહેલા વિવિધ રાસાયણિક તત્ત્વોને લીધે હોય છે. એમ ખતાવનારો વિનોદમય રસભર્યો વેળ

જૂના વખતમાં એવી માન્યતા હતી કે માણસ પંચમહાભૂતનો બનેલો છે. એ માન્યતા ધણા પછી તો આજે દુનિયાકંધાં આગળ વધી છે. એટલે માણસ પાંચ જ આખતો બનેલો હોય એ વિચારથી આપણને ધણી નિરાશા થાય. ખરું જોનાં તો આજના સ્નાયનશાસ્ત્રે માણસના શરીરમાં સોળ તત્ત્વો તો શોધી પણ કાઢ્યાં છે ! (સોળસો જો તોપણ નવાઈ નહિ.)

આપણે જાણીએ છીએ કે પદાર્થોનાં અનેક તત્ત્વો પૈકી તેમાં જે તત્ત્વ સૌથી વધારે પ્રમાણમાં હોય તેના ગુણધર્મ ઉપર તે પદાર્થના ગુણધર્મો નક્કી થાય છે. આ સત્ય માણસોને લાગુ પાડના દેખારો કે માણસ જન્મથી સારો કે નહારો નક્કી ન થઈ શકે તોપણ તેના શરીરમાં, તેના ઘટ્ટનમાં, જે તત્ત્વ સૌથી વધારે જણાય તેના ગુણધર્મ પરથી તે માણસના ગુણસ્વભાવ જાણી શકાય. કોઈ પણ માણસના વ્યક્તિત્વનું, તેનાં વલણોનું, તેની શક્તિ અને અશક્તિ-એનું પૃથક્કરણ કરવું હોય તો તેના શરીરના રાસાયણિક તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરવાથી મણિનના દાખલા જેટલો સાચો જવાબ આપણને મળી શકે.

એક દાખલો લઈએ. ધારો કે કોઈ માણસમાં ચૂનાનું તત્ત્વ (એટલે કે કેલ્શિયમ) વધારે પ્રમાણમાં છે. તો આપણે તેને કેલ્શિયમ માણસ કહીને ઓળખીએ. એવામાં મનની નિશ્ચયમત્કના વધારે હોય છે કારણકે કેલ્શિયમ વધારે પોઝિટિવ છે. તેથી ઉલટું જેનામાં કાર્બન વધારે પ્રમાણમાં હોય તેનામાં સંકલ્પ-શક્તિ ઓછી અને સ્વભાવ અકુદકુદિયો દેખાય છે કેમકે કાર્બન એ નેગેટિવ તત્ત્વ છે. આ નિયમ તો એટલો બધો સ્થાપિત થઈ ચુકેલો છે કે એવા માણસની કાર્યશક્તિ વધારવા માટે તેના ખોરાકમાં કેલ્શિયમનું તત્ત્વ વધારવાથી ધાર્યો ફેરફાર થઈ શકે,

જે બાજકને પુષ્કળ કાર્બન વાળા ખોરાક ઉપર જ ઉછેરવામાં આવતું હોય—એટલે કે મીઠાઈ વધારે ખવડાવવામાં આવતી હોય—તે બાજકની ક્રિયા-શક્તિ જરા પણ વિકાસ પામતી નથી અને તેની જિંદગી દરિયામાં તણાતા લાકડા જેવી ઉદ્વેગ વિનાની બને છે. ફોસ્ફરસનું તત્ત્વ માણસમાં કાર્યશક્તિ અને સુદ્ધિપ્રભાવ ધરે છે, અને ગંધકનું તત્ત્વ આપ્તપ્રતિક્રિયા તથા કલ્પના પ્રમુખ ગુણ છે. જે સ્ત્રીમાં ગંધકનું તત્ત્વ મુખ્ય હોય તેની આમરી કુંવાળી ને નવનીતથી સુકુમાર હોય, તેનું શરીર મરાઠાર અને ધારીલું હોય, તેમજ ગંધકમાં ઘણા વધારવાનો ગુણ હોવાથી તેને વાળ પણ પુષ્કળ હોય, એટલે સ્વભાવે એ સ્ત્રી કથા-પ્રેમી હોય. પણ ગંધક એ શીઘ્રજ્વળાશાળી પદાર્થ છે. એટલે એની સ્ત્રીની ખુબસૂરતીથી લોભાઈ તેને જીવાતે પરણવાની હઠ્ઠા કરવામાં લાભ નથી. કેમકે એ સ્ત્રીની રાસ પણ ગંધકની જેમ જલદી સળગી હો તેવી હોય !

કોઈ વ્યક્તિમાં જેમ ‘સિલિકન’ વધારે તેમ તેનું આ-સાવાદીપણું પણ વધારે. સિલિકન જાતની વ્યક્તિઓ ઘેર-ઘેર માટીના સુજા બેતી નથી, પણ સેનાના જુએ છે ! એ માણસ એટલો આસાવાદી હોય છે કે તેના ખોલવામાં આપણને અતિશયોક્તિ જ લાગે. કોતકમાળામાં એક મિત્ર-

ભાણી પાત છે કે તેણે એક નાણું લેયું. તેમાં પાણી તો હતું નહિ, છતાં તેણે માની લીધું કે તેમાં વાંસ જે વાંસ પાણી દશે, અને એ પ્રમાણે તેણે ગમે, ખખડ આપી. એ માણસ લુટી ન હતો, પણ નિર્દોષ આશાવાદી હતો; એટલે કે તેનામાં સિલિકન તત્વ વધારે હતું.

જ્યારે માણસના શરીરમાં પોટેશયમનો સારો જથ્થો હોય છે ત્યારે તેનું શરીર માંસલ અને કસાએલું હોય છે. તેના તંતુઓ એવા રિથનિસ્થાપક હોય છે કે ધા વાગ્યો હોય તો પણ ખીનન્યો કરતાં તેને રૂઝ વહેલી આવે છે. કેાઇ પણ માણસનું રિથનિ-

પોટેશીયમ

સ્થાપક શરીરખંધારણ લુઓ, તેજસ્વી મગજ લુઓ, સુનિક્ષિત શરીર લુઓ અને માંસલ સ્નાયુઓ લુઓ તો તેને પોટેશયમ માણસ તરીકે તમારે ઓળખી લેવો. તેને ખૂબી બિદ્ધાર રાતો ને કસરતોના શોળ હોય છે, તેનું મોં દમેચાં રિગળર્વુ હોય છે અને તે ઘણો મજાતાપી હોય છે. તેને મિત્રો પણ જલ્દી થાય છે ને લોકોના સમાગમમાં તે જલ્દી લડી પડતો નથી.

ખૂબી એ જાતનો માણસ સદનયીય અને વિશાળ મનનો હોય છે. તે ખીન માણસનું દ્રષ્ટિનિદુ સમજી શકે છે. સામાન્યરીતે તે સ્વભાવે સરળ, સંપર્દેશીય, માનવાણો ને મિલતસાર હોય છે. તે ધંધામાં, વેપારમાં,

દુગરમાં બહુ ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત છે, કારણકે તે સહેલાણી ખીનને અનુકૂળ થઇ શકે છે. ફક્ત એક ને એક સ્થાને લાંબો વખત રહી જ ન શકાય એટલો ચંચળ તેનો સ્વભાવ હોવાને કારણે તે સારો વૈજ્ઞાનિક બની શકે નહિ. જ્યારે તમે તેની સાથે હાથ મિલાવો ત્યારે તે એના ઉત્સાહથી સામે હાથ ફેળાવે કે તમને નોંધને એ ખુશી છે એમ લાગ્યા.

પોટેશીયમ

તમને મીઠાઇ બહુ લાવે છે ?
તમારો સ્વભાવ રીસાળ છે ?
તમારા કેાઇ મિત્રો 'બીબીડી જાનાં' લોકવાની ટેવ છે ?
સ્થિતિસ્થાપક માંસલ સ્નાયુઓવાળા કેાઇ તેજસ્વી મીઠા માણસથી તમે આકર્ષાયા છો ?

કે સ્વખ, પોલાદની કમાન જેવા નાનકડાં છતાં નક્કર ને ચીકણા ઉત્સાહી અને ચટપટિયા માણસો તમને ખગે ?

કે તમારો આદર્શ કેાઇ નિબલ ને દૃઢ પ્રભાવશાળી સત્તાધીશ પુરુષપરનો છે ?

તો

એવાએવા સુખસ્વભાવવાળા વ્યક્તિઓમાં કયાંકયાં રસાયણી તત્વો રહેલાં હોય છે તેની રસમય ચર્ચા કરતો આ લેખ તમને જરૂરખમશે.

વગર રહે નહિ. રિમત તો તેને સંદર્ભ આવે છે અને તમારે જે કહેવાનું હોય તે એ શાંતિથી સાંભળે છે. પોટેશયમ જાતનાં માણસમાં સ્નાયુશલ શરીર એ બદાર પડી આવતું લક્ષણ ગણાય છે,

કેલ્સયમ જાતના માણસો કરતાં હુઆ હોય છે તેમજ તેમનાં દાંચ, પગ, ગાવડાં વગેરે સર્વ લાંબાં હોય છે. તે સ્થિર, ધીમી, છતાં દૃઢ મનિયા ચાલે છે. આર્તલથી બંન સુખી એ ધામા રહે છે. તેમને ઉત્તેજિત થતાં પાર લાગે છે, પણ એકવાર ઉત્તેજિત થયા પછી તે અટકના નથી. વૈજ્ઞાનિક લોકોની માફક એ એકદમ નિર્લેપ આંખના નથી, પણ નિર્લેપ આંખના પાટી તે

છોડતા પણ નથી. તે નજરે દેખાય તેટલું જ માને છે અને દબાવના કે વિચારો કરીને સહ્ય દષ્ટીકતનું સ્વરૂપ ફેરવતા નથી. તેમના બંધારણમાં પ્રધાનપણે દેખાતાં હાડકાં જ ઉપર તરી આવે છે. કાનની ઉપરથી તે તાળવા સુધી તેમનું માથું મોઢું હોય છે, તે અતિ પ્રયત્ન ધ્વજાશક્તિ સૂચવે છે. તેમની આંખો ઊંડી હોય છે ને પોનાના વિચારોને લાખામાં મૂકતાં તેમને પાર લાગે છે. તે મજબૂત, ખંતીલા તે નિશ્ચયજનના હોય છે.

શ્રીયુત અમૃતસાહ હજર—આપણા હજરજાપા—
‘સર્વ-દસ આદિ ઇન્ડિયા સોસાયટી’માં જોડાયા ત્યાર પહેલાં જાહેર જાંધકામ ખાનામાં દતા. તેઓ કૌલ્યમ વર્ગના નમૂના છે. કૌલ્યમ વર્ગના માણસ સખત કામ તો કરે છે, એટલું જ નહિ પણ ખીજાઓ સખત કામ કરે એવી ઇચ્છા રાખે છે. દુનિયામાં જેટલાં જેટલાં ખૂબ મહેનતનાં કામો છે તે સર્વ કૌલ્યમ પ્રકૃતિના માણસોને હાથે જ પાર પડ્યાં છે. આવા માણસો મોટા વૈજ્ઞાનિક અને શોધક હોય છે. તમે હજરજાપા જેવા કોઇ માણસ સાથે હાથ મિલાવો તો તેમના હાથનાં હાડકાંની અને ચામડીની કઠોરતા તરત જણાઇ આવશે અને કોઇ ખડકની સાથે તમે હાથ મેળવતા હો એમ તમને જણાશે. તે પ્રસાવશાળી, ‘ક’ અને દદ મનના હોય છે. એકવાર તે નિશ્ચય કરે પછી કોઇની મગદૂર તેને ફેરવી શકવાની નથી. બે તમે વેપારી હો અને કૌલ્યમ જનતો કોઇ માણસ તમારી દુકાને આવી ચડે તો ચેતીતે ચાલજો, કેમકે તમે તેને ગમે તે વસ્તુ ચોંટાડી દઈ શકશો નહિ. વિગતોની ઝીણવટ માટે અને વિજ્ઞાનના અખતરા માટે તે ધણો યોગ્ય માણસ છે. જોકે તેની લાખા કડવી હોય છે અને જે મનમાં હોય એ જ પાંધરે બોલી દે છે. એ કાણને કાણો કહી દે તેથી જ સમાજમાં જહુ પ્રિય થતો નથી. સત્ય વદમા ને માને છે પણ પ્રિય વદમાં માનવું અથવા તે પ્રમાણે આચરણ કરવું એ તેને માટે અસંકેપ છે. આમ તેનાં વચનો ખુશ કરે તેનાં હોનાં નથી એટલે ચતુર પુરુષમાં તેની ગણના ન થઈ શકે. એક ઘાએ બે દાડ-કંડી નાખનાં એ અચકાતો નથી. તેના ચહેરામાં એક પણ મૃદુ રેખા હોતી નથી તેમજ તેની લાખામાં એક પણ મૃદુ ચન્દ હોતો નથી. તેના અક્ષર ખુણાવાળા હોય છે તેમજ તેની લીલચાલ

કઠંગી હોય છે. બે કોઇ પણ ફળની સાથે કૌલ્યમ માણસને સરખાવવો હોય તો તેને ‘કોહા’ની ઉપમા સોધી વધારે અનુરૂપ છે.

કૌલ્યમ જનતથી તદ્દન વિરુદ્ધ પ્રકૃતિનાં માણસોને સોડિયમ વર્ગમાં મૂકી શકાય. તે તેજ અને ચપળ હોય છે અને શાંત રહેવું તેમને ગમતું નથી, એટલે તે કાંઈ ને કાંઈ કયાં જ કરે છે, ‘શૂનરાનના નાચ’માં

‘કાક’નું જે વર્ણન છે તે સોડિયમ વર્ગના પુરુષને ખૂબ મળતું આવે છે. એ કેટલીક વાર શાંત તથા તર્ણિત વાળીને સ્વસ્થ પડેવો દેખાય, પણ કામને પ્રસંગે તો એ તરત જ હોશિયાર થઈ જવાનો. દિલ્લયાસમાં તે મજમ શોભીતો અને ચપળ હોય છે. તેને જાણે કે ચાર આંખો હોય છે, એટલે કે તે બધી આગાહી પ્રથમથી કરી શકે છે અને તે માટે સાવધ રહે છે. તેના સ્નાયુબંધ પોશાદની કમાન જેવાં હોય છે. ખીજા કોઈ વર્ગના સ્નાયુબંધ કે હાથ સોડિયમ વર્ગ જેટલા મજબૂત હોતા નથી. તે બંધારણમાં બધે નાનો હોય તોપણ તે નહર હોય છે. તેની હાડી નીચે કઠી વાળ વળેલા હોતા નથી, તેનો ચહેરો ચપટો અને બે કાન વચ્ચેનો લાગ ખૂબ વિસ્તારવાળો હોય છે. તે ચુસ્તે ચાલે છે ત્યારે લાલ થતો નથી પણ રિંછો પડી જાય છે. સાઈ છે કે અસારની ધૂરાપની મુઝાળાછની રમતોના બુઝારમાં રાખેગાર હાજર નથી. બે એ હોત તો તેણે કાકના જેવા જ માણસો એટલે કે સોડિયમ વર્ગના માણસો ઉપર જ શરત મારીને પેસા મુક્યા હોત અને તે હત્યો પણ હોત! કેમકે કાક અને જર્જરક (જાજરા લુન) વચ્ચેના યુદ્ધમાં જાજરો એવડો રાક્ષસ જેવો હતો છતાં છત કાકની જ યજ્ઞ હતી. જીજ્ઞ જનનાં માણસો થાકે ત્યારે પણ સોડિયમ જનતના માણસો થાકના નથી. બે તમે નજળા જાંધાના હો અને કોઇ કદે નાના છતાં સોડિયમ જનના માણસ સાથે હાથ મેળવવાનો તમને

વસ્ત્ર આવે તો અમારી સ-
લાદ છે કે તમારે અખાડા કરી
જતા, કેમકે તમારા હાથને એ
ફૂંડી નાખશે ! અને આટલા
નાના હાથમાં આટલું બધું બળ
કેમ દર્શો તેનું તમને આશ્ચર્ય
થશે. જો તમારે- આપરેશન
કરાવવું હોય અને સોડિયમ
જનનો ડાક્ટર મળે તો બીજો
પૂછવા ના જતા. કેમકે એના
ડાક્ટરોના હાથના તેમજ બીજાં
તંતુઓના આસાધારણ વિકાસને
હાથે તેઓ મોટે ભાગે સફળ
થાય છે ! પેઈંડયમ જનના કરતાં સોડિયમ જનના
પુરુષોના તંતુનું ગંધારણ વધારે થઈ હોય છે; જોકે
કેલ્સયમ જનના માણસો જેટલું કાણુ તે હોતું નથી.
જ્યારે સોડિયમ જનનો માણસ માંદો પડે ત્યારે એમ
શમજવું કે તેના શરીરમાંથી સોડિયમ ઓછું થઈ ગયું
છે તેમજ તેના આવામાં ખારાશવાળા પદાર્થો પૂરતા
પ્રમાણમાં આવ્યા નથી.

ઓક્સિજન

સોડિયમ વર્જની સાથે મૈત્રી માટે ઓક્સિજન
વર્જના માણસો સૌથી વધારે લાયક ગણાય. ધંધામાં
ભાગીદારી કરી હોય કે લગ્ન કરતાં હોય તેમાં આ
ભેદો ભેગા જેટલો શુભ ફળદાયક હોય છે તેટલો
બીજો હોતો નથી. બીજો કારણ એ છે કે સોડિયમ
વર્જને પૂરતા પ્રમાણમાં ઓક્સિજન મળતો હોતો નથી;
જ્યારે ઓક્સિજન વર્જમાં તેનું પ્રમાણ બીજા માટે
હાજસ પડી શકે એટલું મોટું હોય છે અને તેને
લીધે તેનો વિનિમય થઈ શકે છે. ધણી ઓક્સિજનને
લીધે તેના માણસોની જાતી ભારેલી હોય છે અને ફેફસાં
જોરદાર હોય છે. જાતીથી તે કરોડરજીલુ સુધી તેના
માણસો જતા હોય છે. તેમના શરીરનો ઉપયોગ ભાગ
મળો મોટો અને વજનદાર હોય છે; પણ પગ પાવળા.

વળી આટલો બધો ઓક્સિજન લેવાને લીધે તે-
મનાં નરકોમાં દુઃખોમાં હોય છે અને તેમની આમલી
કોઈ જાગડના જેવી કોમળ, મુંવાળી અને ગુલાબી
હોય છે. જોકે તેમના મુખ ઉપર નિર્દોષતા દેખાય છે,
જનાં ઓક્સિજન પ્રકારના માણસને કોઈ રીતે

નિર્દોષ કહેવાય નહિ.

તેને વાતોનો ખૂબ શોખ હોય છે અને બધો
વખત તે વાતો કર્યા જ કરે છે. વિજ્ઞાનની સૃષ્ટિમાં
ઓક્સિજન જલદી મળી જાય એવું તત્ત્વ ગણાય છે. તેમ
જ સમાજના છુદાછુદા વિરોધી વર્ગો સાથે ઓક્સિજન
માણસ એકસરખો જ મિલનસાર હોય છે, અને તે
એવી બધું જલદીથી જાંધી શકે છે. તે ખૂબ દસલો
હોય છે. તેનો અવાજ મોટો, આંતંરો ને રણકારવાળો
હોય છે. તેની મુદા દસમુખી હોય છે. સદચાર માટે
તે ઉત્તમ છે. તેને ખાવાપીવાનો બધું જ શોખ હોય
છે અને તેની પાચનશક્તિ એટલી બધી સારી હોય
છે કે તે ખાધેલું બધું પચાવી દે છે અને એ રીતે
પોતાનું લોહી વધારે છે. આ જ કારણને કારણે તેના
શરીરમાં રક્તકણો પણ વધારે હોય છે; ને એટલે
સુધી કે ઘણી વાર તેને ખડક-પ્રેશરનો રોગ લાગી પડે
છે. શેઠ અંગામત્ર સારાભાઈને આપણે ઓક્સિજન
વર્જમાં મુખી શકીએ. તેના માણસો ચોળનાશક્તિમાં
બધું સારા હોય છે. તે દમેશમાં નગીનની ચોળનાઓ
કર્મો જ કરે છે. કંધક છત્રું તોડકંડોડકું અને કંધક
નવું જાંધવું એ તેમના રચનાપમાં હોય છે. અને તેમનાં
જમાં કાગો મોટા પાપાઉપર જ હોય છે. તે માણસોને
અને શક્તિઓને પોતાના લાભ માટે ઉપયોગી જનારી
શકે છે. ઓક્સિજન માણસ તરફ લોકો આકર્ષાય છે
અને તેને સાંભળે છે. તે બીજામાં ઉત્સાહ જનન
કરી શકે છે અને તેથી જ મોટાં સાદા કરવામાં તે
ફાવે છે. તે સ્પષ્ટજ્ઞતા, આધ્યાત્મિક અને આનંદી હોય
છે; માત્ર કેટલીક વાર ગુસ્સાથી ધૂંધવાઈ ઉઠે છે.

ઓક્સિજન જનના લોકોનો મહેરો જોળ દોળ
છે. તે એકદમ લાલચોળ થઈ જાય છે. હાથ મિલાવતી
વખતે તે આપણને દિલસોજ અને સહૃદય લાગે છે.
તે ખૂબ ખાધેલપીધેલ દેખાય છે. પોતાના આસાધાર્થ,
આંતંર પ્રવૃત્તિમય રચનાપમાં તે વધારેવધતા નિખા-
વસ અને કોઈવાર અનિદ્રાપત્તા નરક વળે છે. કવચિત્
સારી તરફને તેઓ ઘણી સારી માતી લે છે. ઓક્સિ-
જન માણસ આગતા ગોળા જેવો હોય છે અને જીવન,
જુસ્મિ, સંવૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિમાં તે નિયામક બની શકે છે.

દાઢરકંઠમાં બળુના ત્યારે લાંબા એક કરાકંઠો
અને હાથોનું જન્મું એવું સાર્વક ઉપનામ આપું દનું.

હાર્દયોજન

એ દાદરોજન વર્ગનાં સદ-
મુદરથ દત્તા; અને ખરેખર
આખી દુનિયામાં બધાં શરીર-
ના વજનનો જ સવાલ હોય
ત્યાં દાદરોજન જનના માણસો
મોખરે દેખાય છે. રીંગમની
બદર દેરાદર દોહડની સાથે કે
ચાર્લિ ચેપ્લિનની સાથે જે જડા
અને જાદુ જ મુરકેડીથી દરેકર
કરી શકે એવા તથા પોતાના
વજનથી જ બીજા વસ્તુને બાંધી
નાખી શકે એવા નરો આપણે
નેહએ છીએ તે સર્વ દાદરોજન-

જન વર્ગમાં આવે. અહીં મેકડોનના અનુયાયીઓને
એક સૂચના કરવા જેવી છે કે દરેક જડા માણસને
તેઓ વધારે પાણી પીવાની સલાહ આપે છે તે મોઝ
નથી; કારણકે દાદરોજનને લીધે તેમનું શરીર ખૂબે
હોય છે તે પાણી પીવાથી કમતી થતું નથી. ઉલટું,
દાદરોજનના માણસો પોતે જ પાણીથી ભરેલી
કાથળો જેવા હોય છે.

દાદરોજન જનના સોડા પીમા અને કદંગા હોય
છે. ખાસ કરીને તેમના મધ્ય ભાગે આગળથી
ખૂબેલા હોય છે. તેમના દાઢપગ અને શરીર જાદુ જ
પહોળાં હોય છે. કેટલીકવાર તેમની મુદા શાંત અને
દિલગીરીભરેલી દેખાય છે અને ચહેરા નરમ તથા
ધારા હોય છે. તેમનામાં સદનશક્તિ ઓછી હોય છે.
કેમકે પાણીમાં કાંઈ નેર નથી. કેટલીકવાર તેમનાં
શરીર એટલાં બધાં વધે છે કે દાઢવુંબાલવું તેમજ
માટે મુરકેલ જાને છે. તેમના સ્નાયુઓ ખૂબ નજળાં
પડીને દીલાં ઘર્ષ જાય છે એટલે તેમનું પેટ મજબૂતની
ઉપમાને મોઝ જાને છે.

હિંદી એ ઘણી મૂઢવ્યાન વસ્તુ છે; પરંતુ જે
માણસને આપણે હિંદીના ઉપનામથી વધારીએ છીએ
અથવા કરી પણ પ્રશ્નિ કે હેતુ વચર જે નામધારી
ધોધે જાળે પાછા આવે છે તે સર્વ એમ જાતે છે
કે હિંદીના જેવા કાર્યનમધાન યુવો માણસમાં આ-
પણે જેવા હજીના નથી. કાર્યન યુવવાળા માણસો-
ની હજીશક્તિ જાદુ નજળી હોય છે અને ઘણી શક્તિ-

ઓનો અભાવ એ જ તેઓનો સ્વભાવ છે, એ સોડાને
મીઠાઈ અને ઘડબાજરી જેવા દટાર્ય વાળા ખોરાકો
જાદુ ભાવે છે. જુવાનીમાં એવા માણસોની ચામડી
મુદર હોય છે, પણ તેઓ જેમ ધરડા થાય તેમ તે
પોષણ જેવી જાતી જાય છે. તેમનો ચહેરો પૂતમના
ચંદ જેવો; માત્ર તેમાં માધુર્ય હોતું નથી. તેમનાં
દાડકાં નાનાં હોય છે. સ્વભાવે તેઓ બીકણુ ને
મહાર હોય છે; ચિત્તે અસ્થિર અને વ્યથ હોય છે.
નેમની ખાવાની રીતને લીધે તેઓના પેટમાં વાદુ
ખૂબ થાય છે. તેમનો ચહેરો નાનો હોય છે અને
તેમની મુદા ખોપરીના જેવી ભાવરદિન હોય છે.
પહેલી નજરે તેમના દેખાવમાં સ્વાસ્થ્ય લાગે છે;
જોકે કાર્યનમાં સંયમ કે કાણુના યુવો હોવા નથી.
તેઓનું મમજર બૂમું ભરેલું હોય છે એટલે કોઈ પણ
અસર તેમના ઉપર સ્થાયી રહેતી નથી. તેઓ ત્રાંચી
કે અભ્યાસ કરી શકતા નથી. તેઓને ફક્ત મેસી
રહેવું અને ખાવું જ ગમે છે. તેઓ દમરેલાં કાંઈકના
ઉપર આધાર રાખવાની દેવવાળા હોય છે અને જેમ-
જેમ ધરડા થાય છે તેમતેમ ખૂબ જડા, ઉંઘણથી
અને મુસ્ત જાને છે. નવા યુવનો જુવાળ આખા પહે-
લાંના ધણી મેન્જુઓને તેમનાં આ લક્ષણો વડે કાર્યન
વર્ગમાં મુકી શકાય; પણ અસારે તેવા વર્ગનું લાક્ષણિક
દર્શન આપવા જતાં અપમાન લાગી જવાનો સંભવ
છે. જોકે યુવજાતમાં એ વર્ગના માણસોની ખોટ નથી
એટલે સહેલાણી ઠેકાણે ઠેકાણે તેને શોધી શકાશે.

જ્યાં તત્ત્વોમાં નાદરોજન એ ધીમું, નિષેષ્ટ અને
જદલાય નદિ તેવું તથા બીજાં તત્ત્વો સાથે ન જાળે
એવું હોય છે નાદરોજન જનને માણસ પણ તેવો
જ હોય છે. તેનો વાન બીનો, વાળ ખૂબ કાળા અને
આંખો ઘેરી હોય છે. તે દટાર ને અમીરની અદા-
થી ચાલે છે, કેમકે તેને પોતાને વિશે સોથી ઉત્તમ
મન હોય છે. તે જાદુ પાતો કરતો નથી એટલું જ
નદિ, પણ વાનગીના પ્રસંગે આવતાં તેની મુદા
નિયેષક જાતી જાય છે. તે પ્રગતિમાં માનતો નથી,
પણ પ્રજ્ઞાસિમાં માને છે. નાદરોજન જનને માણસ
દમરેલાં એક જ પાકોશમાં અને એક જ ધરમાં રહેવા
હજી છે. તેને ફેરારો ગમતા નથી. તે મિત્રા કરવામાં
મંદ હોય છે, છતાં મિત્ર થવા પાછી તેમને ધણી

વફાદાર રહે છે. તે પક્ષી, કુળ, અધિકાર અને મજ-
સત્તાને વિશે અત્યંત દરકારવાળો હોય છે. કેટલેક અંશે
તે શૈર્ષ્યપૂર્ણ હોય છે, પણ તેને બીજા બધા લોકો માટે
પણો દલકો મત હોય છે ને વખત આવે તે તેમને
હુકમ કરવા પણ મંડી જાય છે. પોતાના સ્વભાવ ઉપર
તેનો ધણો કાબુ હોય છે અને યુરસે હોય તો પણ
તે શાંત અને તળિયતવાળો રહી શકે છે. સાક્ષર
શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથને 'નાઇટ્રોજન' વર્ગમાં
મૂકી શકાય. આલુ જમનામાં તો સ્ત્રીઓનાં દરજ્જા યતાં
નથી; પણ જૂનાં જમનામાં પણ જે સ્ત્રીઓનાં દરજ્જા
થયાં તે કાર્બન 'નાઇટ્રોજન' વર્ગની નહોતી એમ
આપણે કહી શકીએ; કારણકે એ વર્ગની સ્ત્રી નાસી
જવાનું કાંઈ દિવસ કબજા કરે જ નહિ. નાઇટ્રોજન
જાતની વ્યક્તિઓ રૂઆદાર અને દળદળાઈથી હોય
છે. તેમની આંખો મુત્તદાંતી હોય છે; અને ખરેખર
નાઇટ્રોજન વર્ગના કદાવર અગીર્ણ દેખાવાના પુરુષો મુંદર
મુત્તદાંતીઓ થઈ શકે તે પોતાની કામગીરીઓ વ્યક્ત
કરતા નથી તેમજ પોતાની કામગીરીઓના ફેરફારોની
જાણ જાણને થવા દેતા નથી.

નાઇટ્રોજન વર્ગનો પુરુષ શરીર માંસાત્ર અને
મજબૂત બાંધાગો હોય છે. તે કદમાં સમ્રાજ્ય હોય
છે. તેના પગો મુંદર હોય છે અને દાંત ટૂંકા તથા
રાગની અદાથી રાખેલા હોય છે. તેનું માથું મોટું
હોય છે અને પોતે સ્વસ્થ દેખાય છે. તેને જે વસ્તુ
આગ્રિય હોય તેના એ નિરક્ષર કરે છે અથવા તેને
દૂર રાખે છે, જોકે તે પણ કાર્બ મુત્તદાંતી રીતે જ.

ફૅસફરસ વર્ગના લોકો કેવળ સુદ્ધિપ્રધાન હોય
છે. એક વાર એક અતિશય ગિદાન અને પ્રખ્યાત
પ્રોફેસર (જે શરીરમાં બહુ જ નાના દંતા) એક
જગ્યાએ ઉભા હતા. ત્યાં તેની પછવાડેથી એક ઈલા
અને કદાવર પુરુષે આવી તેને કહ્યું કે 'એ રક્ષક,
મને જવાની જગ્યા આપ.' પ્રોફેસરે એ બોલનાર
માણસના કદ સામે જોયું અને જવાબ આપ્યો કે
'લે વૈનિયા! આ ખરો.' આથી કદાવર માણસ યુરસે
થેલો અને પ્રોફેસરને કહેવા લાગ્યો કે 'સાહેબ, મેં આ
રક્ષક વિશેષણ કાંઈ આપના શરીરને લોધી નહિ પણ
આપની સુદ્ધિને માટે વાપર્યું હતું.' પ્રોફેસરે માનકાંઈ
ઉત્તર આપ્યો કે 'કાર્બ દિકર નહિ; મેં પણ મહાં વિશેષણ

આપની સુદ્ધિને જ ધ્યાનમાં
લાઈને વાપર્યું છે,' એ પ્રોફે-
સરને આપણે ફૅસફરસ વર્ગમાં
મૂકી શકીએ. તેના બંધારણમાં
મજબૂતો ભાગ મોટો અને
શરીરનો ભાગ જરા જેટલો જ
હોય છે. તેનું માથું એટલું બહું
મોટું હોય છે કે તેનું પાતળું
દુર્બળ શરીર આટલા મોટા
માથાનું વજન શી રીતે ઉપાડી
શકતું હશે તેની જ આપણને
નવાજ લાગે. તેનાં દાંડકાં નાનાં
અને નાલુક હોય છે. આમડીનો રંગ સહેજ રયામ
હોય છે અને કપાળ ઉત્તત વિસ્તારવાળું તથા
ફૅસફરસ તરવના શુષ્કને લીધે ચળકતું હોય છે, તેના
દાંત બીનાશવાળા અને નાલુક હોય છે, એટલે તેની
સાથે દાંત મિલાવનાં માછલી દાંતમાં લીધી હોય તેવા
આભાસ થાય છે! તેના હસ્તધ્યાનમાં સંસ્થાન નથી,
માત્ર શરીરની નિર્બળતા પ્રકટ થાય છે, અહેરાની મુદ્રા
સુદ્ધિમાન અને સંસ્કારી દેખાય છે અને માથું સમ-
જાની પછવાડેથી તથા ઉપરથી બહુ મોટું હોય છે.
તેની મુખાકૃતિ ઉંધા શીકું જેવી હોય છે. ફારી નાની
ને અણીદાર અને ડોક લાંબી તથા કોમળ હોય છે.

એવા માણસોના વ્યક્તિત્વ ઉપર તેમના મજબૂતો
અને મજબૂતત્વોનો કાબુ હોય છે. આક્રિસજન વર્ગનો
પુરુષ દુનિયાદારીના ભાનવાળો હોય છે અને કુદરતને
છે તેવી જુએ છે; જ્યારે ફૅસફરસ વર્ગનો માણસ
ભાવનાવાદી હોય છે. તે પોતાની કલ્પનાની દુનિયામાં
જ જીવે છે. તેવા માણસો કાર્બ પરકચી વીરની વાત
નાંચીને પોતાની જાનને તેવા વીર પુરુષ કદબી લે છે અને
તેમને મન નવકક્ષયાના પાત્રો જીવતી વ્યક્તિઓ
જેવાં જાતી જાય છે. આવા માણસો અદ્ભુત વિચારો
કરી શકે છે, જોકે તે અમલમાં મૂકવાનું શરીરજન
તેમનામાં હોતું નથી. તેઓ આપણને કહેશે કે વિચારો
એ જ ખરેખરી મદદરતી વસ્તુ છે. તેમનામાં કાર્ય-
શક્તિ કે ધીર હોવાં નથી. તેમને નવીન, ઉત્તેજક,
કલ્પનાપ્રધાન અને ભાવનાશીલ જાતી જાણતોમાં
જૂન રસ આવે છે. શ્રી વિનયરાયન આ ગદ્ય સાથેનું

કારવજ

સામ્ય દેખીતું છે.

પણ ફ્રાન્કફર્ટ સન્ન-
તની લોકો દેખાવમાં
સ્વચ્છ અને સુવ્યવસ્થિત
હોય છે અને પહેર-
વેશમાં કલા પ્રત્યે
તેઓ વધારે ધ્યાન
આપે છે, એટલું જ
નહિ પરંતુ બીજાઓ
કરતાં દેખાવમાં સર-
સાઇ ભોગવવા તેઓ
મન્ય છે. તેઓની
મન્યા કાંઈક સ્વ-

પરાક્રમથી વિખ્યાત થવાની હોય છે. તેઓ પોતાની
કલ્પનામાં રાજે છે. પોતે સ્વપ્ના લુએ છે પણ તે
કદિ જ ફિલિયૂત થતા નથી. તેઓ શરીરની વાસ્તવા-
ઓની સામે ચર્ચ શકે છે અને ખોરાકમાં યુદ્ધના તરફ
પસંદગી ધરાવે છે. તેઓ ફળો અને સુકા મેવાનો પસંદ
કરે છે તેમજ બધાને મોટે તેની દિમાખન કરે છે, અને
જાતભરના બધા માણસોનો એવો જ ખોરાક હોવો
ભોખ્યો એવો ઉપદેશ આપતા કરે છે. તેઓ પૈસા પેદા
કરી શકતા નથી, પણ તેમને કાયમ તેની તંગી રહેજ

અને પૈસા કમાયા પહેલાં તેઓ ખરચી નાખે
છે. તેમની ચામડી કામળ અને સુંદર હોય છે અને
ચાલકા મોટે ભાગે ખાડા પડેલા હોય છે. તે ઝોણું
પોષણ અને ઝોણું પાચન જતાવે છે. ચાલ એમની
ત્વરિત હોય છે પણ તેમા તાકાત હોતી નથી. કાનનો
ઉપયોગ ભાગ મોટો અને જુટ નાની હોય છે, ત્રાજ
પાનળો, ઝુંવાળો, સુંદર હોય છે, પણ ઘણા બહેણા
મોળા ચર્ચાળ છે. આવા માણસો માંદા થઈ પછી
સાગ્ર થતાં વખત લે છે. જો આ જાતનો કોઈ દરદી
આવે તો ડાકડેરાએ ઘણી સાવધાની રાખવી જોઈએ,
કેમકે ઇરીનો આપાતમાત્ર તેમનો પ્રાણ લેવાને પૂરતો
છે. એવા લોકો પોતાના મંદ જ્ઞાનતંત્રીઓને સતેજ
રાખવા માટે માદક પદાર્થોનું સેવન કરે છે, જ્યારે
ખરી જરૂર તો તેમણે કસરત કરીને શારીરિક જાજ
રોગજવાની હોય છે.* સુનિકુમાર સ. બર્ડ

* 'વર્કફ્રે મેગેઝીન' નામે અમેરિકન માસિકમાંના
'ક્રેમિકલ પર્સનાલિટીઝ' નામના લેખ પછી સુચિત.

મારા ગોઠિયા

બાળપણના કેટલાક નકિરો અને નકિટ,
તોફાની ગોઠિયાઓનાં વિનોદી રેખા-
ચિત્રો ને પરાક્રમવર્ણનો

આ દિતરામ પોતાની બહેનને લ્યાં ઉઘરી
મોટો થયો હતો. નાનપણથી જ એનાં
માથાપ મરી ગયેલાં. એનો ભાણેજ લગભગ એની
જ ઉંમરનો હતો. પણ એ ભાણેજને અડધી ધરમાંથી
જે કંઈ સાઈ ખાવાનું હોય તેના જે ભાગ તો સામટા
જ પાછ જતો. જોતી વડતા આવે સારે સંજો
થતો. જોતી કહે કે, 'આદિત! એને તું આમ મારે
છે શું? એ બીયારો તારો ભાણેજ છે. તું મારો થઈને
એને મારે છે! એ સમજે શું?' આદિતો કહે, 'હું ને
એ જે ય સરખા છીએ. એ સમજે નહિ સારે હું જે
શું સમજું?' પણ આમ જાડુ દલાડા ન માલું.
આદિતો અમારી સાથેના ધરમાં ભાડે રહેવા આવ્યો.

એ પહેલો અમદાવાદ આવ્યો સારે દોહરજીની
મૂર્તિ જોડે લઈને આવેલો. એની એ રોજ પૂજા કરે
અને નૈવેદ્ય ધરાવે. પૂજા કરવાનો ઉદ્દેશ જ નૈવેદ્ય
ખાવા મળે એ હતો! નૈવેદ્યમાં રોજ ફળની લાડુડી
ધરે ને એ એકલો જ આરોગી જાય. અમને કોઈનો
ભાગે જ ચખાડી દસો.

દર રવિવારે એ દોહરજીને ફળની લાડુડીને પાલે
એ ચમચી દીવેલ ધરાવતો, અને જદાર કહેતો કે
મારા લાલજી નાના છે અને સાન દલાડા પ્રાગલ્ભ્ય
દગ ખાધું છે તેથી એમના પેટમાં ભાર ન થાય એટલે
હું એમને નિયંમિત જુલાળ આપું જ છું. પણ એ
દીવેલના નેવેલનો મદાપ્રસાદ પોતે આરોગ્યનો નહિ;
એ તો આરોગ્યર દીવાના કોઠિયામાં જ પધરાવતો!

અમારી નિરાશમાં એ દાખલ તો થયો, પણ ગેર-
લાજર જાડુ રહેતો. આજો દલાડો ભાષણકર લાખ-
બેરીમાં એથી રહેતો; ને કંઈ નાટક કંપની ક્યાં છે
એટલી બજાર છાપાંમાંથી રાખતો, (એ સિવાય

ખીન્નું કંઈ જ વાંચવામાં એને રસ પડતો નહિ.)
અને અમને મળે સારે 'વાંકાનેર કંપની વડેરે છે,
ને મોરળી કંપની મુંગાઈ છે; ડાહ્યાભાઈ ધોળશાના
નવા ખેત પવિત્ર વ્રીલાવતીમાં 'આ શું આંધુ કે ચોમાસું
આવ્યું આખમાં' એ ગાયન મુંગાઈમાં દસ વાર
વનસંભાર થયું એવીએવી તાજ ખગરો અમને આપતો;
પરંતુ કલાસમાં શું લેસન આલે છે એ જાણવાની
પણ એને દરકાર નહોતી!

ભાડાનાં ઘર જદત્તવામાં આદિતરામ જેવો કેાઈ
હોશિયાર નહિ. અડવાડિયું ચામ ન થાય ને ઘર જદલે.
એની બેઠે રહેનારા અમારા સદાપ્થાયીઓને ત્રી-
જાણના દુઃખમાં ટકાવી ઝાળતાર એકમાત્ર આધાર
હોય તો એ જધાતો ઝુચ્છ સ્વભાવ દત્તો. મહીને ફક્ત
૩ રૂપિયામાં એ લોક પૂર્વ કરતા એ વાત આજ-
કાલના જુવાનો જેઓ મહિને ત્રીસ-ચાળીસના ખર્ચથી
પણ ધરાના નથી એમના માન્યામાં થે નહિ આવે.

આદિતરામ ને એમની સાથે રહેનારા અમારા
સમકાલીનો જમના માશીની ગેરીએ ભાડે રહેતા. જ-
મના માશીનું ડાપડું ભાંગેલું; તેમાં વળાઓ તો ડાપરા-
માંથી વાંછી વળા ગેરી તરફ દોડતી હોય એમ લાગે.
વળા ભાડું પણ ૭ જણની વચ્ચે મહિને ફક્ત ૧૨ આના!
એટલે માથા દીક જલ્લે જાના આપતા. જમના માશીને
આનાં ભાડુતો ન મળે ને આદિતરામની ટોળાને
જમના માશી જેવાં માશી ન મળે. આ ઘર અમારી
મિત્રમંડળીને ખૂબ દાન્યું. અડવાડિયે અડવાડિયે ઘર
જદત્તવારી એ ટોળાને અહીં રહે એક મહિનો યર્ધ મળે!
પણ જદત્તવાનો તો વિચાર સરખો પામ્યું આવ્યો નહિ.

એવામાં એક જનાવ જન્મેા. આદિતરામની મંડળી
દરેજ જમના માશીના ડાપરામાંથી વળાઓના બેવણ
દંડ કરે ને લાકડાંને કેાલે જાણે. એક દિવસ સામા
ધરનાં મંડા માશી એ દેળી ગયાં ને એણે જમના માશીને
ચાલી ખાલી. જમના માશી તો વિચાર્યો નીચેથી છોક-
રાઓને ગોરીસ આપી દીધી કે, 'રોષાઓ' માફ ઘર
ખાલી કરો. માડી વળાઓ જાળાસ મેં માફ ઘર
નથી આપ્યું.'

આદિતરામે પણ માથું ફેરવી કહ્યું, 'સે આ દોડ્યા;
તારા ઘરમાં પૂજો મેલીને પોક મૂક્ય.' અને તરત
આખી મંડળી પેલીઓ અને શેનરંજ માથે લાધે

ચાલી નીકળ્યા.

આ જોઈ જમના માશી નરમ પડ્યા. ગમે તેવાં
તો થે માશી! 'મા મરજો પણ માશી ન મરજો.' તેને
લાગ્યું દશે કે આવા ઘરમાં કોઈ કામગીરે આવનાર
નથી અને આટલું મેં ભાડું હું જોઈ ગેરીસ. એટલે
એણે સુઝાટ મારી: 'પાછા વળો ભાઈ, જન પાછા
રહેા. તમારાં ઘર ને તમારાં જાડ.' છોકરા રોકાઈ ગયા.
પાછા વધારે જાનરી કર્યા જમના માશી ઉપર ગયાં.
તે વળતે ચૂલામાં હોલવાઈ ગયેલી વળાઓના છેડા તો
પડેલા જ દત્તા. જમના માશીએ એ જોયા પણ ખરા;
તો ય જોયા ન જોયા કંઈ અને કહે, 'ભાઈ આદિતા!
આમ આવ્ય, જેટા! જો ગમે તો પેટી મંડાએ
મગાવી. ગોઈ એ ગ્રાંડ. તમે તો મારા છે. કંઈ વળાઓ
જાણો એવા નથી. નિરાને રહેા.'

પણ દવે તો આદિતાનું ચક્કર ફૂં! એ કહે,
'જ માશી, તું તો છુટી છે. અમે તો તારી વળાઓ
જાણા છે. જો આ રહી. દવે અમે તારા છુટીના ઘરમાં
રહેવા માગના નથી. આજ તો તું વળાઓની જાળતમાં
ફરી ગઈ ને કામ તો ખીજ કેાઈ વાતમાં છુટું' જોમે,
અમે તો આ ચાલ્યા.'

ખસ! ફરી તરત ખમી મંડળી નીકળી ચાલી. ફૂંકો
માથે ને જિનરસ ગરડે. મંડળી પેળેપેળે ફરે ને જીરો
પાડે, 'આ પેળામાં કેાઈને ઘર ભાડે આપવાનું છે કે!'

ધણી પેળા ફર્યા પછી જેસાભાઈની પેળામાં એક
ખડકીનું ઘર મળ્યું. એ ધરનાં માલિક પચ્ચ એક કેશીમા
જ દત્તા. માનો, ન માનો પચ્ચ અમારી એ ટોળાને
કેશીઓ સાથે લેણાદેણી તો ધણી જ.

એકએ દલાગ થયા, પચ્ચ નવાં કામી માશીને ભાડું
મળ્યું નહિ ને આદિતરામના વાપણ પર રાદ જોઈ.
પણ પછી એણે દત્તો કારી કેશી વિરધાં: 'કાલે ભાડું
મહિનાનું આપી દો; નહિ તો આ ચાર દલાગનું ચુકતે
કરીને ચિંતાવો. માથો નવરી દશે તે ધોગએને મારે
લાં છેડી મૂક્યા.'

આદિતાનો મિત્રજ ગયો ને આ કારી કેશીને
પણ ત્રીસી કરનાનો સંકલ્પ કરી એણે 'કાલે તમારું
ભાડું લેતાં પરવારને' એમ કહીને તે વખતે તો
કેશીને વિદાય કર્યાં.

અનિવાર્ય દત્તી અજ્ઞાતો રાત દત્તી. કેશીસમજ

કે અગિયારશનાં જનરણ્ય થયે તે છાકરાઓ પર ચોક્કસ રહેશે. ચાર ફલાઝનું બાંધું આખા મગર રાતરાત જતા ન રહે તે માટે એ ખીજ પાડોશોને જોડાવી લાવી ને ખડકીએ તાણું મારી બધાં બજનો ગાયા મેઝ્યાં: 'કોણ કહે છે ગાય નોતી મારા વહાલા
હું કહું છું ગાય હતી રે.'

શીજ સ્વામી શામળિયા કેમ જોલતાં છે નદિ?

જોલતા છે નદિ તો આલ્યું

પણ આ તો સામું જોના છે નદિ

શીજ સ્વામી

'આખા લીમંગમાં એક ડાળ મીડી રે રણું છોડ રંગીલા' ધ્યાનિ ધણા બજનો ગાયાં. આદિતરામની ટોળીએ સામે નાટકોના ગાયનોની ચોપડીઓના ચુટકા કાઢ્યો અને ડોશીઓની સ્પર્ધામાં એમણે પણ ગીતો લગાડ્યાં: 'ભેખ રે ઉતારે રાત વરચરી.'

આમ ડોશીઓ ગાતી ચાકી નદિ તેમ આ ટોળા પણ નવાનવાં ગાયનોની ઝૂક જોલાવતી રહી. 'જદર સભા'થી માંડી 'રીણુલેથી' સુધીના બધાં ગાયનોની ચોપડીઓ એમની પાસે હતી, ને તે ઉપરાંત કેટલાંયે ગાયનો મોટે દનાં તે તો છુટાં! રાત ડોશીઓના ભેસા-સુર જેવા દતા તો અમારી ટોળાના સામા ગર્ધવસેન જેવા દતા. પાડોશીઓની ઉઘનું શું થયું દશે તે તો ખજર નથી, પણ ડોશીઓ તો આખરે ચાકીને સુઘ ગઇ.

સૂતાનું ખીલું કારણ પણ હતું. વારંવાર અમારા-માનો એકાદો ઉઠે ને ડોશીઓએ ખડકીએ તાણું મારેલું તે ઉધડાવે: 'મારે જરા દૂધ લેવા જવું છે;' 'મારે જરા તેલ લેવા જવું છે;' 'સાક રહી ગયું;' 'લોટ લઇ આવું' એમ કહીકહીને કેટલીયે વાર ગયા ને જતા આવતાં તાળા ઉધડાવ્યાં. એથી એ ડોશીઓનાં ટાંટિયા રહી ગયા દતા.

આખરે સાડા અગિયાર થયા. અમે છતા. ડોશીઓ ચાકીને સુઘ ગઇ. આદિતરામની અક્કલ દબે ખીલી. અરાનીઓની રાત તે જ રાત્રીઓનો દિવસ છે. બધાને જૂબ કકડીને લાગી હતી. પણ વળીઓ બાળાને રસોઇ પકાવનારી ટોળાને લાકડાં લાવવાની તો આવત જ નહોતી. અને લાકડાં વગર રસોઈ થાય પણ કેમ? ને રાત્રે સાડા અગિયારે લાકડાં લેવા પણ ક્યાં જવું?

અમારી ટોળામાં બીજો નંબર મોહન. રામનો હતો. એણે દાંટિયાનાં બારણાં, કંઠેરાના દંડા એમ ચીજો એકઠી કરી ને બાકીના બીજા લોટની બાકીએ કરવા બેઠા. બાકીઓના જોળા વાળીને પેલાં બદલા બળનાં બારણાં વગેરેમાં નાખે. થોડા જોળા, થોડું લી, વગેરે કાઢ્યું. બાકીઓ બાંગીને બંદર ગોળ, લી નાખ્યાં ને બધા ખાવા બેઠા. અહીં પણ ઈશ્વરપાસે લાકડાં તો મફત જ મળી ગયાં. હરિ સરખો દાન છે! પણ કાલે ડોશી ધર જીએ ત્યારે મી પલે! 'હો! અલ્યા દમણાં જ ઉઠે, અલ્યારે જ ધર બદલી નાખીએ!' રાત કહેવા લાગ્યો. બધાને પેલાં જમના માણીને વિશેષ સાક્ષતો હતો. પણ આ કાશી માધી કેમ ભણે કે 'ધોડા' કેવા દતા?

આદિતો કહે, 'બારણાં બંધ કરો ને સાંકળો મારો.' ધરમાં જૂની ગોદડીઓના ડૂંચા માળી પર પડ્યા દતા તે કાઢ્યા ને ખાળે ડૂંચા મારી નજની ચકલીઓ ઊડી ચૂકી. પછી સો પાછલી બારીએથી એક કહેલામાં ઉતર્યા હેલું બળેલું હતું એટલે એનો એક મોભ બરાબર પાછલી બારીએથી પુક જેવો થઇને પડ્યો દતો. એ પુક પાછી, માથે ટૂંકા ને ખભે ગિરતરા લઇને બધા ચુપકીથી ઉતર્યા ને જમના માણીના ધર તરફ આલ્યા મંચા

રસ્તે પોલિસોએ એકળે ટેકાણે રોક્યા એમને રૂક-ની બોળખાણ આપી. રાત અજવાળી હતી. રાત્રીમાં માણુબદલી કથાઓમાંથી લોક દમણાં જ છુટ્યા દતાં એમાં ભણા થયા ને જમના માણીની સાંકળ ટેકી

ઉઠાડી છોડેરા ધેર આલ્યાથી બાળજલની રેડી કથામાં ડોસાને જેટલો આનંદ થયો હતો એટલો આનંદ જમના માણીને થયો; અને અમને અમારા જૂના રાત્રી મહેલમા રહેતાં જે સુખસાંતિ મળ્યાં તેનું વર્ણન તો અહીં થાય તેમ નથી.

પણ દબે અમને જેઠાભાઈની પોળવાળાં કાળે માણીની ખજર કાઢવાનું મન થયું. ગિરાસા થયે પછી એ ધરનું શું થયું દશે? ખાળો ઉભરાઇ ગઇ હતી માણી છવતાં દશે કે તણાઇ ગયાં દશે?

પાછા ટોળે વળીને એ જ ખડકીમાં પેલા. અને 'અલ્યા લાઇ અહીં કોઇને ધર ભાડે આવવાનું છે!' એમ જૂરો પાડવા માંડી. ત્યાં તો કાશી ડોશી બધાં નીકળ્યા: 'અલી અમથી, અલી અમળ, અલી નાથી.

આગ આવો.' પેલા રોવાઓ આવ્યા છે.'

અમારો સરદાર દવે ઓટલે ચઢી ગયો. જે જમણી બાજુએ જિલા, જે ડાબી બાજુએ. સાધારી આદિ-રાગને શારીરિક છત્ર ન થાય એમ એની શરીર રક્તોનો પ્રયત્ન કરી અમે જિલા. મુખ્ય મુદ્દા એ જ કરતા. પ્રદાર વાણીના દતા.

ડાહી ભોલી, 'હીક આવ્યા છો; રણછોડરાયે જ તમને અહીં મોકલ્યા. હાલો માઈ ભાડું, ને માઈ ઘર પડત તેની નુકસાની લાવો. ઘરમાં વાંછું વાતાં તો દીવ્ય સમાન પાણી થઈ ગયાં. બારણાં બિનસાચાં થાને બાર પડી કે ચોરો નાહા છે.'

કાશીડાહી માલો ભાંડવી નવ. જીવન એમનો સાથ પૂરાવે. આ તરફ આદિતો એકસો જામને પૂરો પડે. એટલામાં અગારી કપાસના ત્રિકમ ટાવજરનો નોકરે ડાહી તરફથી ઉપરાણું લઈને અમને માલો ભાંડવા લાગ્યો. આદિતાને દવે બરાબરીઓ થયો લાગ્યો. અત્યાર મુશ્કેલી તો ગમે તેવી તો જે સ્ત્રીઓ. એમની બેઠે લડવાની મન જ નો'તી આવતી. પેલા નોકરને છેલ્લા ભોલો આદિતરાને નીચે પ્રમાણે સંગળાના: 'સાંભળ્ય અથા બેવદ્દ, સાંભળ્ય. ઘરનાં અભિમાન ન રાખીએ. આ પૃથ્વી વિશાળ છે. એમાં નજી બાગનું પાણી છે ને તેમાં જ જમીન તો એક જ લાગતી છે. પણ છતાં જે આ તારી નેહાલાઈની ખડકી કરતાં તો ઘણી મોટી છે. પૃથ્વીના એશિયા, આફ્રિકા, યુરોપ, અમેરિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયા એવા ખંડો છે, જે ખંડોમાં એકલા એશિયાનો શો દિસાય? વળી એ એશિયા ખંડ પણ કેવો? અલ્બાનિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, એશિયાઈ તુર્કસ્તાન, તાત્તરી, ઈરાન, અરબસ્તાન, ચીન, ન્વાન, રિગેટ અને દિદુસ્તાન, એ એના ભાગો છે. ભોલ! એમાં દિદુસ્તાનનો શો દિસાય? વળી સાંભળ્ય! દિદુસ્તાન તેમ છતાં ઘણો મોટો છે. આ તારૂં ઘર ને ખડકી એ તો રાહના દાણા જેવું. એનો કંઈ દિસાવો નહિ! સમજ્ય, અથા કંઈ સમજ્ય! અથું અથું શું ભોલે છે? ને દિદુસ્તાનમાં પાછા ઇસ્લાહ છે. મુંજામ ઇસ્લાહ, મદ્રાસ ઇસ્લાહ, મદેસુર અને કુર્ગનાં સંરથાને, પરાડ અદિત દેવપાદ, પંચાળ, મધ્યદિલ અને અઝરબાઈ, મેઝપુતાના, બંગાળ, બિહાર અને મોરોસા તથા હેરાત-નામપુર. એમાં નાશ મુંજામ ઇસ્લાહનો શો દિસાય?

અને છતાં મુંજામ ઇસ્લાહ કેવો? અમદાવાદ અલ્લે, ભરૂચ અલ્લે, ખેડા અલ્લે, મુરત અલ્લે! ને પંચમદાલ. એમાં વળી તામુકા; એમાંના એક દરેક ઇસ્લાહ તામુકાનું મુખ્ય શહેર એ અમદાવાદ. એમાં જે લાખની વસ્તી. શાદપુર, દરિયાપુર, જમાલપુર, કાળુપુર એ પરાં અને ખાડિયા. સાંભળ્ય, એ ખાડિયામાં અનેક પોળો ને એ પોળોમાં એક નેહાલાઈની પોળડી અને એમાં એક આ તારી ખડકી. એમાં જ આટલાં જામો ઘરો. એમાંનું એક ઘર તે નવમ તારૂં. છતાં શું? આવી અગાધ વિસ્તારવાળી પૃથ્વીમાં તું કેણું ને કેવડો એ તો જો! તેમાં વળી તારા આખા શરીરમાં અનેક અવ-યવો. તેમાં આ તારૂં મોં અને નાક એ રાહના લાખમા ભાગનાં જે નથી!'

પણ નાક ને રાહના લાખમા ભાગની વાત આનવા તો નોકર આદિતરામ પર ધરી આવ્યો. ડાહીઓએ તો માલોના વસ્ત્રાદ વસ્ત્રાવી નાખ્યા. આખરે અમે વચમાં પડ્યા. પેલા અમારો મિત્ર ત્રિકમ ટાવજર (વાધ) વચમાં પડ્યો, જમીન થયો અને અમે બધા હેડલી સલામ કરીને નેહાલાઈની પોળની વિદાય લીધી.

હરિપ્રસાદ મજાલય દેસાઈ

વિરાટ મશાલથી

વેણા સૂર્યે બિમ્બ પશ્ચિમમાં સામરતા તીર પર નહાવા મારે જોતરો. જુએ જોતાં કાપાપ રંગનાં કપડાં આકાશમાં ફેલાયેલાં છે.

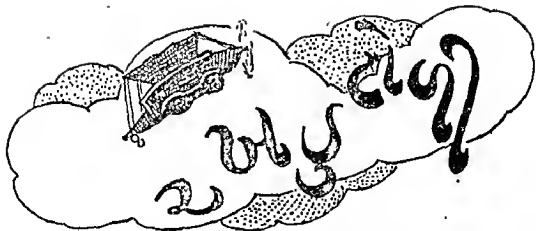
દિવસનું ન્યોતિર્ગમન કાંત થયા લગ્નું છે અને કોંબાની છત્રા ઘેરી ઘટી નવ છે. પશ્ચિમ દિશામાં વિરાટનાં દેશ-વચમાં દેવકુમારો આસનીનું ગાન ગાયા લાગ્યા છે.

ઉપર તો જુએ. આ નાગીનાની ન્યોતિર્ગમની માલા દવાંથી જમી? એક, બે, ત્રણ ... અને દુને તો અગ્નિય દીપિકાઓની આકાશમેલન બ્રામ ધક મરું. કાશ મંદ, કાશ તો ને કાશ એવત પ્રમસવાળી એ દીપિકાઓ કેને મારે કે ક્યાં ચાલી?

એ કાશ એના રાજી છે, ને દરેક આવી રીતે ન્યો-તિનું જાન આરંભે છે? એ એનો કાશ મશાલથી છે, ને નિત્ય અતી રીતે અગ્નિય પ્રતીતો નવન કરી નવ છે? એના કાશ એ રનેદી છે ને પ્રતિદિન ન્સ પ્રતીતોમાં રનેદ (તેલોનું) દાન રથ નવ છે?

એના છતાં શું મારું આ મુલાયમ વચર મમરો અગ્નિ-પ્રામાં વિગીન થમ જરો? ને વિરાટ મશાલથી, શું મારી આ લય મુનવરીમિત મકારથી રાત્ર રની જરો?

શંકરદેવ વિદ્યાલંકાર

પ્રવાસની અશ્વિન સાહસભરી વાર્તા

વાંચતાં પહેલાં એની આટલી ભગિના સમગ્ર લેવી જરૂરી છે. નીચ નામના એક શિક્ષકે એક અંગ્રેજી સ્વતંત્ર રાજ્ય કાઢી છે. તેમાં પાંચ બાળકો બાળે છે: ડોનલ્ડ, ડેરિક, જેડે, હેકા અને ગિલ્બર્ટ. એક વાર નીચ એ વિદ્યાર્થીનોને વર્તી કહેવા બેસે છે. તેની મુશ્કેલી એની નડતર કરે છે કે જોવાનાં એ પાંચ શિષ્યોને જ તે વાર્તાનાં પાત્રો બનાવે છે અને જોતે વાર્તાનો નાયક બને છે તે ઉપરાંત વાર્તામાં સામંતું પણ પીકીક્ટ નામનો એક અમેરિકન ક્રોડેલિયન વેપારી છે.

વાર્તાની હકીકત એવી છે કે નીચે જોતે, દવામાં બી રોકે તેમજ નીચ નામના પાત્ર પણ સાથે તેની એક અશ્વિન કાચની મોટર ચોધી છે. વિજ્ઞાનનાં અનેક ગતિકારોનાં સાધનોથી તે સમર્થ છે અદ્યતન ગતિનિયંત્રણ, હવામાંથી પાણી બનાવવાનું યંત્ર, વાયરલેસ સંદેશાત યંત્ર વગેરે વિધવિધ અને અજબ સામગ્રી બદેલી છે આ મોટરમાં સાતે બાણો બેસીને આકાશના પ્રવાસે નીકળે છે મુસાફરી દરમ્યાન યજ્ઞકારા, હુડારા, સિંહો, માનુસખાક નંગથીઓ વગેરે સાથે તેઓને અનેક સાહસો બેઠવાં પડે છે. અતિ વાર્તાનાં પાત્રો સાહસને બહાદુરીથી લાંબી મુસાફરી જેટલી થેર આવે છે અહીં આ વાર્તાનો પહેલો ભાગ પૂરો થાય છે 'ફક્ષિયુમ્બી' પ્રકારના મંદિરે તે પુસ્તકાકારે પ્રવર કર્યો છે. તે પછીની વાર્તા આ નીચે રાત્ર માથ છે

વાર્તાનાં પાત્રોનાં અને સામગ્રીનાર વિદ્યાર્થીઓના નામો એક જ હોવાથી સાંભળનારા વારંવાર ભૂલાવામાં પડે છે સાંભળતા સાંભળતા તેમને એમ થઈ આવે છે કે 'અરે, આ તો આપણી જ વાત; આ તો હું જ બોલ્યો' તેમની આવી તફલીનતા થવાથી તેઓ વાર્તાની વચ્ચે જ કંઈક બેસી જાય છે ને વાર્તા સંબંધે વચ્ચે વાતોચીતો ચાલે છે ન. વાતચીત પણ વાર્તાના એક ભાગ તરીકે જ 'વચ્ચે વાતચીત' એમ કરીને મૂકેલી છે વાર્તા કહેવાર પણ નીચ અને વાર્તાનો નાયક પણ નીચ હોવાથી આ વાતચીતમાં બહુ મગત બેઠે છે. તેમાં થે નાનકડી ગિલ્બર્ટને અને નીચને તો બારેમો મદદ આપે બે બે વચ્ચે તો બહુ રમૂજ ટપાટપી ચાલે છે પણ તમે વાંચતી વખતે એટલું જરા ધ્યાનમાં રાખી લેજો, કે મે 'વચ્ચે વાતચીત' કરનારાઓ અને મૂજ વાર્તાનાં પાત્રો બંને બુદ્ધિબુદ્ધ છે; નહિતર જરૂર જોડાળો થશે. આટલું ધ્યાનમાં રાખીને હવે વાર્તા વાંચો. શરૂઆતના થોડા ભાગમાં જસે રસ ન લાગે તોપણ આગળ વાંચ્યે જશે

થશે તો અગાડી જાવરી છે કે તમે જે આવી વાર્તા દર એક રોધીરોધીને રસપૂર્વક વાંચશે.

રખડુ ટોળીનાં રખડુઓ

નીચ—એક અશ્વિન મોટરકારનો શોધક

પીકીક્ટ—એક અમેરિકન ક્રોડેલિયન

ડેરિક—ઉંમર વર્ષ ૯; ફીક્ષિયુમ્બીના

ગિલ્બર્ટ—આર વર્ષની

ડોનલ્ડ—તેનો સાત વર્ષનો નાનકડો ભાઈ

જેડે—ઉંમર વર્ષ ૯; બોક્સફેરના વસોનો

હેકા—આઠ વર્ષની રફોલેન્ડની ડાકરી

ગેલિયમની ડાકરી

[આ રખડુ ટોળી આફ્રિકામાં રખડી જાન્યા પછી મોનરોનાને થેર જઈ આરામ લેતી હતી. પણ દુક વખતમાં તો સૌ ધરમાં રહીને 'કંટાળી જવા આવ્યું હતું.]

એક દિવસ નીચ આગમાં બેઠાબેઠા વાગતોં દેનો. એવામાં વાણચેસની ધંટડી વાગી.

'અહો!' તેણે કહ્યું.

ડેરિકે કહ્યું, 'નીચ, તમે છો કે ? ડોનલ્ડ અને હું દેને તો કંટાળી ગયા છીએ. ફીવાર પ્રાસે પાડવું જોઈએ.'

'—પણ જીવનજોનું શું?' નીચે બોલ્યો.

ડેરિકે કહ્યું, 'આજ સાંપારે જેને તાર મનો મજબો

છે. એ કહે છે કે તેને વરુને શિકારે જવાની મરજી છે. રસ્તામાંથી તમે હેઠવાને લઈ લેજો અને આપણે ઝાર્ટેન્ડ ઉપર જઈને ગિલ્ડર્ટને બોલાવી લઈશું.’

તીકે કહ્યું, ‘ધણું મગનું. ચાલો હું દમણું જ પીકેક્ટને પૂછું છું કે તેની સાથે આવવાની મરજી છે કે નહિ.’

મણુ કિયસ પછી તો એ મોટર ઝાર્ટેન્ડ ઉપર ચક્કર ફેલી હતી. ગિલ્ડર્ટ કિનારે બિઠી હતી. મોટર જોનાં-વૈન તેણે બૂમ પાડી, ‘એઈ! આ તો આપણે ફરી પાર બાપડીએ છીએ. ભારે મગ્ન થઈ. ઝાર્ટેન્ડથી હું તો ક્યારની કંટાળી ગઈ હતી.’

વચ્ચે વાતચીત

[ગિલ્ડર્ટ કહ્યું, ‘હું એમ કહી હતું જ નહિ. ઝાર્ટેન્ડ તો મુંઝવે જવ્યા છે. કારમાં બેસીને જવા કરતાં તો ઘણી જ મારી એમ ધારણે છે કે હું તમારી સાથે આવી જા...રે!’

હેઠવાએ અધીરાઈથી પૂછ્યું, ‘આ વખતે આપણે ક્યાં બપડવાના બીએ ?’ નેકે બનકયો, ‘ચાલો આપણે ફક્ષિયુ અમેરિકા જઈએ, કેમ ડેરિક! તારું કું ધારવું છે?’

ડેરિકે કહ્યું, ‘અહો! હવે એ પૂરેપૂરો ચોપાચો નથી એટલે અંગલી દશામાં ઘરો ને મન આવશે.’

નેકે બીનથી બીકયો, ‘હા હા નીક; જરા ફક્ષિયુ અમેરિકા! ફક્ષિયુ અમેરિકા!’

મેં કહ્યું, ‘પણુ હું કેવી રીતે લઈ જઈ શકું? હું તો માત્ર વાતો જોમ બની છે તેમ કહેવારો છું.’

ગિલ્ડર્ટ કહ્યું, ‘ફેરિયાળ! હું જ ના તો કહે છે. હું એમ ધારે છે કે તું હોસિયાર છે? વર્તાઓની એપ્રિમાં ખરે જોના વાર્તા તો આવડતી નથી. જો ડેરિક, જો તો ખરો, એ કેવીકેવી બૂસો કરે છે તે! ગઈ વાર્તામાં પછી ડોરોજનું મુંઝવું એ તો એ કહેતો જ નથી! એ જ થતાવે છે કે એને વાર્તા સ્વતંત્ર કે કહેતાં આવડતી જ નથી.’

ડેરિકે કહ્યું, ‘એને તો મને ખ્યાલે ન રહ્યો. આપણે પેલાં વીસ માનુસો પાસેથી બેઝા ફટકા પછી સો-સેજની વાત ક્યાંય આવી જ નહિ. એનું કું થયું?’

ગિલ્ડર્ટ કહ્યું, ‘ને-ને-ને-ને એના મોં સાથે તો ને! કેવો બોઢો પડી ગયો! શો જવાબ આપવો એ એને સૂઝતું જ નથી. ડોરોજ નિચે કહેતાનું કંઈ સૂઝે તો ને?’

મેં કહે પૂટે કહ્યું, ‘અવઘો વાર્તાકાર હરલ્ડનેસ હંઈ ને હંઈ સાંતનનારની કલ્પના ઉપર ઊઠી છે કે.’

ગિલ્ડર્ટ હસી પડી ને કહ્યું, ‘મને ખજાર જ લગી. મુંઝવેલવું એની રજા સૂઝે તો કે? કેવો સપાટામાં આંખો નીકળાઈ!’]

વર્તા

આખો ઉનાળો ગિલ્ડર્ટ કારને જરાય સંભાળેથી નહિ તેથી તેના સાદસિક મિત્રોને ખૂબ ખીજ થયી. કારની સંભાળ ન લીધી એટલું જ નહિ પરંતુ બિલ્ડરી એને ખગાડી હતી. જ્યારે તેઓએ બેઠું કે કારમાં તો ગિલ્ડર્ટ કુકડીનું ઘર બાંધ્યું-છે અને ગલ્ડિયાં ઉછેર્યાં છે ભારે તેઓને કેવું થયું દશે તેનો ખ્યાલ તમે જ કરી લ્યો. સ્વાભાવિકરીતે જ દરેક જણે ગિલ્ડર્ટને કડમાં વેણ કલાં અને ગિલ્ડર્ટ રહી પડી. ગિલ્ડર્ટ આંખો લૂછી નાખી છબોડો જલ્દાર કાઢ્યો અને આખરે કહ્યું, ‘આ તો સ્વતંત્ર શાળા છે, મને ગોઠે તેમ કરે!’ આમ કહીને તે છણકાથી ઘરમાં ચાલી ગઈ. પછી બીજાઓ કારને દરિયે લઈ ગયા ને ઘસી-ઘસીને સાફ કરી. સૌ કામ કરી રહ્યા એટલે ગિલ્ડર્ટ મોં જનાવવા દસતીદસતી ઘરમાંથી જલ્દાર આવી.

બૂમ હસીને ગિલ્ડર્ટ કહ્યું, ‘હું તમને સૌને માફ કરું છું.’ સૌ આ સાંભળીને સહક્રમ જ થઈ ગયા!

‘નમો, હવેથી એવું કરતા નહિ.’ ગિલ્ડર્ટ કહ્યું. ‘હું જ્યારે રાણી હતી ભારે તમે એવું કહ્યું હોત તો તો...’ આટલું કહી તેણે બોમકું બંધ કર્યું. પણ કહેવાની મતમજ મોન ધારણ કરી નવહર કરી.

વચ્ચે વાતચીત

[ગિલ્ડર્ટ બોલી બીડી: ‘મેં ન કહ્યું કે તને વાર્તા કહેતાં આવડતી નથી એટલે જ હું મારે વિષે આવુંઆવું કહે છે. ડોરોજની ખાજતમાં હું બોઢો પડ્યો, એટલે હવે હું મારી પછળ પડ્યો છે, ખરું ને?’]

વાર્તા

બોલી રાણીમાં બધાં એકબીજાનતાં દોસ્તો થઈ ગયાં. બધાં એકાદ કાશીખાનામાં બેઠાંબેઠાં બૂની વાતો સંભારવા લાગ્યાં.

ડોનકે કહ્યું, ‘મિલ્ડનો શિકાર સાંભરે છે કે?’

હેઠવાએ કહ્યું, ‘અને ટોરેક્સ?’

સાં ગિલ્ડર્ટ કહ્યું, ‘અને ડોરોજ? જ્યારે પેલા ઘરડા નોકરે કહ્યું કે ડોરોજ તો તેનો ફીકરો છે અને તે બેવલાઈ ગયો છે ભારે કેવી મગ્નન આવી હતી! મગ્નનની વાન હતી, નહિ ને?’

વચ્ચે વાતચીત

[ગિલ્ડર્ટ બૂમ પાડી બીડી, ‘અરે હવે તો કેવું કહે છે? એને, ડોરોજ બુઝાનો ફીકરો થતો, દત્તો! મને

માટે નેત્રસ 'પ્રણા તરફ ઊપડીશું.'

નિશ્ચય સિવાય કોઈએ વંધિ લીધી નહિ. અને એ તો માંધો લે જ; કેમકે દરખાસ્ત નીચ્છી દની. એનાથી એ હમેશાં અવગણી!

રેડિકે કહ્યું, 'આપણને ખોરાકની જરૂર છે. સાથે બારી લીધેલા ખોરાક ખૂટી જવા આવ્યો છે ને અને દબે નીચે ઊતરીને કંધક સિકાર કરી નહિ લઇએ તો ખૂબે મરવું પડશે.'

જેડેએ કહ્યું, 'આપણે એકાદ કુકર મારીએ. આ સું-નીચે સેંકડો કુકરો રખડે છે.' અને એનું કહેવું સાચું હતું. નહીં કોઈ કુકરનાં ટોળેટોળાં એવામાં આવતાં હતાં.

તેઓ મેનોડ તો પહોંચ્યાં. ક્યાંક ચોખ્ખા જગ્યા મળી આવે તો નીચે ઉતારી કરવાનો નિર્ણય કર્યો. કલાકેકમાં જંગલ વચ્ચે પચ્ચાસ વાર ધેરાવાનું એક મેળાન નજરે પડ્યું. ચક્રર લઈને તેઓ નીચે ઊડતાં આવ્યાં અને ત્યાં જ રાતપાસે કરવાનો કરાવ કર્યો.

હેમખાએ કહ્યું, 'હા... સ ઊડીઊડીને યાદી મળ્યાં આજ તો; હંડાળો આવ્યો છે.'

[વચ્ચે વાતચીત]

મેં જરા યાદી કહ્યું, 'હવે આગળ કાલે કહીશું.'

હેમખાએ કહ્યું, 'જેતો પ્લાન સખતે. આપણે કાર ઓડીને જાહાર નીકળવાનું નથી.'

રેડિકે કહે, 'પણ નીલ જે કોઈ પણ પ્રશ્ને આપણને કારમાંથી હેરા ન ઊતારે તો કહે તેટલું હાલે એ હુકો નીલ કંઈ ને કંઈ ખાંધલ કરવાનો જ.'

જેડે જરા દુખી જણાયા. તેણે કહ્યું, 'એમાં જ બધું બગડે છેને. હું નહીં છું કે જેના આપણે કારમાંથી નીચે ઊતરી તેનો જ નીલ કુકરોને અપખી આલુબાબુ આણશે કેવું લેખકર્મીકરેલું! દરેક વખતે એવું જ જાને ને આપણને મશિનગન વાપરવાની તક જ ન આવવા દે. એવી મૂર્ખાઈ, નીલ હવે ન કરતો. અગતે મહેરબાની કરી કારમાં જ રહેવા દેલે.'

ત્યાં તો રેડિકે આનંદથી ખૂબ પાત્ર ઊડ્યો, 'ખબ્બ જેડે, આખરે આપણે સહીસલામત કમરી જવામાં હું ખાનું મું કે અંખીએ આપણી કાર કહાની બધ તો પણ આખરે તો આપણે છનીએ જ. કેમ નહિ નીલ?'

મેં કહ્યું, 'જાન્યા, તે મારી ઊછીની લીધેલી છતી, રફૂદાવર અને ક્રોમીકૌન પ્રદેશ પાછાં પવેલાંડી દે. પછી બસ એ હોદ્દા કાર મોડી બધ; અને વંધિ નહિ. થણા નજીથી તારા ફાગેલો મું પચ્ચુ હવે મારી

પાસેથી કળીતું લેવાનું મગ વધશે તે મારે નીલને તારા પાટણનું એક છુતાન લઈને તારાં માણાપ પાસે મોકલવા પડશે. મગર તને ગળી ગઈ ને ક્યાં તારું એક છુતાન જ રહી ગયું એ નહીં તારાં માણાપ દુખી પશે.'

નિશ્ચયે કહ્યું, 'જે વળી, આ તો શિક્ષા કહેવાય. વાહ અમથા તો હમેશા કહે છે કે આ અતેજ સાજા છે અને અમે મરણ પડે તેમ કરી શકીએ. છતાં બાઈસાહેબ પોતાની મરણ પ્રમાણે આપણી પાસે કરાવે છે.'

મેં કહ્યું, 'કંઈ નહિ તો જેવટ માર તો મેં શોધી છેને?'

નિશ્ચયે કહ્યું, 'ગમે તેમ પણ આજ રાતે હું આખરી સાથે સરકસમાં આવવાનો નથી.'

પણ જેવટ મને સરકસમાં બસી જવામાં આવ્યો. સરકસ સાથે હું એક રેડિકે અને ડોનલ્ડ તો માત્ર બાંડની મક્કરીઓમાં જ રસ લઈ રાખતા હતા, તેઓને ઘોડકું જમન આવડતું હતું. છતાં બધાને આવ આવવા બરવાડના ઠોકરાનો દેખાવ ગયો. ખીરો દિવસે કોઈ નિશાળે આવ્યું નહિ. તેઓ રેડિકેન મળ્યાં અને છ અવાજની પિસ્તોલી કેમ સાથે ખરીડી. આખા આકવા-ડિયા સુધી કોઈએ વાતીનું નામ ન લીધું. તેઓએ આખી-પગલ પિસ્તોલીના બાકા કસવામાં માન્યો. અંતે જ્યાં જ્યાં કરતુસે દૂડી મળ્યાં અને બંકુના ઘોડા બાંધી ગયા ત્યારે જેડેએ કહ્યું, 'હવે નીલ વાર્તા આગળ ચલાવે તો કેમ?'

ખીરોએ સૂચના ઉપર બહુ ધ્યાન આપ્યું નહિ.

પણ લે રિવસ પછી વાર્તા માટે સર્વાનુમતે માન્યો થઈ.

જેડેએ કહ્યું, 'કુકરો મારના માટે આપણે નીચે જવામાં ત્યાંથી વાર્તા અધુરી છે.'

મેં કહ્યું, 'જરાજર, ત્યાંથી.']

વાર્તા

સગર ખુશનુસા હતી. તેઓ કારમાંથી બહાર દૂધાં અને અકકાઈ મચેલાં અંગેને દૂધાં કરવા આમ-તેમ દોડવા લાગ્યાં. ક્ષણભર રોકે જાણુ બૂખા અને ભાવ બૂલી ગયું.

ખીરોએ કહ્યું, 'ને જો... હો! હું વાંદરાની જેમ ફડકું છું. તેણે કાળી પકડવા કુદકો માર્યો અને કાળ પકડી, પણ તેના જારે વજનથી એ તૂટી પડી અને તે વાસ કાઢી નીચે પડ્યો. સૌ ખડ-ખડ-ખડ દરમી પડ્યાં. એકાએક નીલ ભાડ્યો. તેનું મોં ફાટી રહ્યું અને તેણે નિરાશી કરીને કહ્યું, 'એ - વળે...'

યાગેકોનું દસવું દસવાનું કેકાણે રહ્યું. તેમની અને કારની વચ્ચે સંખ્યામાં કુકરો એવામાં આવ્યાં. જેડેએ ખૂબ પાત્ર, 'અટ કહે; અટ જાડ પર--'

ભાગ્યવત રણકા કરતાં અને હીંકારના નાખતાં
દુકરો આગળ ધર્યાં. તેમની નીકળતી દાંતરડીઓ અને
લાલલાલ છબો ત્રેનાં જ થયરાવે તેવાં દતાં.

દરેક જણ અડીની ડાળી ઉપર સદીસજામન પ-
દોંચી ગયું. જેકે ડાળી ઉપરથી દોંચતો દતો તેટલામાં
તેને એક સુવરે દાંતરડી લગાવી.

તરત નીચે જમ પાડી, 'કાની પાસે રિવેલર છે ?'
પણ કોઈની પાસે એક પણ દરિયાર ન હતું.

જેકેએ ફસકાં ભરતાં કહ્યું, 'જૂન તો કકડીને
લાગી છે; અને નીકળ! હું તો પારતો દતો કે તું કાની
સંભાળ રાખવા ઉભો છે.'

નીચે કહ્યું, 'તું પારે એ શા કામનું. દવે તો
આપણું સાનું આવી જ જાયું. જટ ભગવાનનું નામ લેવા
મંડીએ ને પછી નીચે દુકરનાં ગોમાં ફરી પડીએ.

પીકેટ પૂછ્યું, 'કાર સુધી પહોંચવાનો કાંઈ
ક્યાજ ?'

ગિજાઈ કહ્યું, 'એક ઉપાધ છે: નીકળ નીચે ફરી
પડે ને જંગલ તરફ દોડે: અને સુવરો ત્યારે તેની
પાછળ પડે એટલે આપણે દોડીને કાર પાસે જઈએ.'
આ દરખાસ્તને સાંભળે ધુનકારી દાડી.

આ દરખાસ્ત ડોનલ્ડ કાર તરફ જવાને રસ્તો ચોધી
રહ્યો દતો. વાંદરાની જેમ તે એક ડાળીએથી બીજી
ડાળીએ ફેરવતોફરવતો જે બાજુએ કાર દતી તે બાજુએ
તેની નજીક સુધી પહોંચી ગયો.

ડેરિકે જમ પાડી, 'સાચાસ! દવે ફરી પડ અને
સુવરો ઉપર મશિનગન ચલાવ.'

ડોનલ્ડે જવાબ આપ્યો, 'એમ તે કાંઈ જાપાણનો
લાડવો છે? કાર તો દલ દસ શીટ દૂર છે.'

ડેરિકે કહ્યું, 'ચલ દટ, જવા દે મને.' પણ ત્યાં તો
તે મરતાં મરતાં જમી ગયો, કેમકે ડાળ તૂટી. અને જો
તે સુવર ઉપર ન ફસડાયો હોત તો તો તેનું આત્મ
જ પતત.

તેણે બીજી બાજુથી જમ પાડી, 'મને યુક્તિ જરૂરી
છે નીકળ! તારી પાસે છરી છે ?'

સદ્ભાવે નીકળ પાસે ઇમે દતો. તેણે જાડે લટકતી
એક મોટી વેલ કાપી. તેનો ગાળાઓ કચોં અને
ગોટરના વાપલેસના થાંભલા ઉપર લરાવવાનો ફાંસલો
નાખ્યો. પચાસેક વાર મધ્યા પછી આખરે તે

કાપ્યો. વેલ જાડ સાથે તો મજબૂત વળગેલી હતી,
પણ વચમાં તે જાડું ભેલ્યો ખાતી હતી. ડેરિકે
બીના કે તે ટીખાતોટીખાતો વચ્ચે આપણે લારે તો
ઝાલાને લીધે તેના પગ ખૂણ નીચે જશે અને સુવરો
તેને વાટી જ નાખશે. વેલને તાણીને થોભી રાખવાને
તેણે નીકળ અને પીકેટને બોલાવ્યા. તેઓ ડાળીએ
ડાળીએ ફેરવા ફેરવા લાં પહોંચ્યા.

પછી ભયંકર પ્રયત્ન શરૂ થયો. નીકળ અને પીકેટ
વેલને ખેંચી રાખી. ડેરિકે તેના ઉપર હાથ પર હાથ
મારતો ટીખાતો ચાલ્યો. તે જગ્યાએ સેકડો સુવરો
દોડી આવ્યાં ને લાલ છબો બદાર કાઢીને ડેરિકની
સામે તાકા રવા. ડેરિકે નીચે બેસ્યું તો તેના હાંથ
મગટી મયા. બાજુપર અધવચ પહોંચ્યાં લાં વેલ તૂટી!
દારાની ચીસ પાડી તે નીચે પડ્યો અને હીંકારના નાખતાં
સુવરો ફરતાં ફરી વળ્યાં. યા અસ્તા! કરતોકને 'પીકેટ
સુવરો વચ્ચે ફરી પડ્યો. તે એક સુવરની પીટ ઉપર
બેઠો. તીણી ચીસ પાડી સુવર ભસ દબો નીચે પડ્યું.
પીકેટ પાડુએ પાડુએ સુવરોને ફટકારવા લાગ્યો.
ડેરિકે તો નીચે પડ્યો દતો અને અનેક સુવરનાં
ગોલાં તેની ચોમેર દતાં. પીકેટ મર્મના કરી, 'મદદ!
ખુદા ખાતર મદદ!' લાગ્યો જ નીકળ ફરી પડ્યો.
દવે કાર તરફ જવાનો રસ્તો ખુલ્લો થઈ ગયો
દતો. નીકળ કારમાં ફરી પડ્યો અને ચાર ભરેલી
પિસ્તોલો ઉપાડી એકદમ તેણે એક પીકેટ ઉપર
ફેંકી પછી પોતે બદાર ફરી આવ્યો.

દવે કામ સહેલું હતું. નીકળ અને પીકેટ બંદુકની
નળીઓ સુવરોનાં ગોલાંમાં એમ્બોલિસમી તેમનાં માથાં
ઉપાડી દીધાં. પણ બેલાન ડેરિકની નજીકમાં લગાકા
કરવા જોખમભરેલું હતું. ધસી આવતાં સુવરોને તેઓ
પોતાના પગથી દલાવતા દતા! પણ એક સુવરે
ડેરિકનો પગ ગોદામાં પકડ્યો દતો અને તે ખસતું
ન હતું. પીકેટ દોડીને કારમાંથી કુદાડી લાન્ચો અને
સુવરનું માથું તોડી નાખ્યું. હજુ જોખમમાંથી સો પાર
નહોતાં બિનથી. નીચે પડેલા ડેરિકની આંખપાંખનાં
સુવરોને તો મારી દલાવ્યા દતાં પણ એટલામાં બીજાં
સેકડો સુવરો હુમલો કરતાં આગળ ધર્યે આવતાં દતાં.

પીકેટ કહ્યું, 'દવે ભાગો; ડેરિકને ઉપાડો.' અને
તેઓ માંડગાંક ડેરિકને કારમાં પહોંચાડી રાક્યા.

કેટલાય વખત સુધી કુદાહીથી પીકફેટ હુકમના માથાં હાંમાં ત્યારે માંડમાં તેઓ એટલેનું આરતું બંધ કરી શક્યા.

આ દરમ્યાન પીલ એટલેના અપર કેકની મશિનગન વાપરી રહ્યા હતા. તે કામ સહેલું હતું. ધારા વાટે તેમ તે સુવરોનો દગલો કરી નાખતો હતો. પણ સુવરો એટલા બહાદુર હતાં કે તેઓ જરા પણ પાછા હતાં ન હતા. એકેએક સુવર ત્યાં જ દળી પડ્યું. સુવરોનાં મગજો પગે થઈને છોકરાંઓ કાર પાસે આવ્યાં.

વચ્ચે વાતચીત

‘જેઠેએ કહ્યું, ‘મિલકત દગ પિનાનું.’ આપ રહેવાનું કસ્યું એ હતું કે આ બહાદુરો તેઓ કરો હિતરો ન હતા.

મિલકતે રસ લેતાં કહ્યું, ‘શું સાચેસાચ સુવરો માન્યુસને ખાઈ નહય? આ બહાદુરો સુવરો એવા બચેકર હશે?’

‘મैं કહ્યું, ‘તદન સાચુ કારણકે મેં મઈ સવે જ બાલ-સર્પસમ્રાટ (ચિલ્ડ્રન્સ એન્સાઇક્લોપીડિયા)મા સુવરો વિષે વાંચ્યું હતું.’

ડોનાલ્ડે કહ્યું, ‘ત્યારે ડેરિક દોરડા ઉપર હતો ત્યારે મેં પણ દોરડું તો ખેંચી શક્યું હતું.’

‘અરે ડોનાલ્ડ, તારાં મજાજી વાપરને લીધે તો લાજ રહી’ મેં કહ્યું.

હેલ્માએ કહ્યું, ‘ત્યારે મેં શું કયું? જયો વખત શું હું આડ ઉપર જ ગેસી રહી?’

‘કાં હેલ્મા, તે તો બારે બહાદુરી જાણી. હવિયાર ન હતાં છતાં તું નીચે ફૂટી પડી અને ડેરિકને કાર સુધી તારૂં જગામાં તેં ટેકો આપ્યો.’

હેલ્મા દરમી તેણે પૂછ્યું, ‘મિલકતે કહ જ મદદ ન કરી ખરે?’

‘મિલકતે? કહેતાં દિલગીરી થાય છે કે તેણે કાંઈ જ મદદ તો ન કરી, એટલું જ નહિ પણ જાનો બધાએ મરતનાં મલકીને જેવા એક હુકમને નામ્તા ઘાટે તેવાર કહ્યું ત્યાં સુધી તે આડ ઉપર ગેસી રહી.’

ડેરિકે કહ્યું, ‘એ કાંઈ જુજાડી નથી તે હુકમ આપ.’

મિલકતે ડેરિક તરફ ગુસ્સે થઈને બોલી, ‘ખબર નથી પડતી કે રાત્રી માટે વાર્તામાં બધો સતોસારો જાગ નાહો; હમેશાં ડેરિકે આમ કહ્યું ને ડેરિકે તેમ કહ્યું!’ દરેકાં ડેરિકે બહાદુર પણ ખરી વાત શી છે તે કાળુ બોલે? અહ રહે જેન્સ સાથે મનિયા થયે ત્યારે તો તે માંડ બાજી છૂટ્યો. વાપરો! નીચ રહે છે તેમ તું સાચ્ચે જ ને કરી રાકે તે’ તું કહે તે હાથે છોકરાં કરતાં તો છોકરી-ઓ આપી વખારે બહાદુરીમંદાં-કામો કરી રાકે.’

આતુરતાથી જેઠેએ કહ્યું, ‘મિલકતેને ફરી તાર મારી

નાખો. રાજ વાર્તા વિષે એની એ પડય. એને તો વાર્તામાં ન લાગ્યા હોત તો સાચું થાત!’

મિલકતે એની સાથે ખીલક: ‘શા માટે તું એનો ખૂલ લે છે? વાર્તામાં તને તો કાંઈ કરવા દીધું જ નથી. તેં કાંઈ માત્રાથી વિશેષ કહ્યું નથી. બધો વખત તું પણ આડ ઉપર જ ગેસી રહ્યો.’

જેઠે વિચારમાં પડ્યો. તેણે કહ્યું, ‘ખસી વાત છે; મને ખબર લાગે છે કે નીચે ડેરિક પાસે બહુ જ કામ કરાવ્યું.’

ડેરિકે વાર્તા વિષે આગળ આરામ જતાવતાં કહ્યું, ‘કલાય હોતરડીના પાને લીધે હું મરી બકે. નીચ, આગળ ચલાવ.’

વાર્તા

સારા નક્કીએ ડેરિકને લગભગ કરી જ ઈન્જન નહોતી ચર્ધ. પગમાં પડેલો ધા દેખીતો ખરાબ હતો, પણ તપાસતાં માલૂમ પડ્યું કે તે જરા ય ઊંઘે નહોતો.

પીકફેટ કહ્યું, ‘ધનુરયા (ટિંગસ)નો થોડો જ લાય છે. જેકે માંસાદારી જગાપર કરડ્યું હોય તો ધનુરનું નોખમ રહે છે.’ હાર્વિમાં રહી પીકફેટ થોડો વૈભવો અખ્યાસ પણ કર્યો હતો.

સુવરના શેકેલા માંસનો નાસ્તો લઈ તેઓ આગળ આવ્યાં.

ખેપર પછી ટેમેસ્કોપ (દૂરગીન)માંથી મિલકતેને દૂર કાંઈક ગામમાં જેવું દેખાયું. તેઓ સાં પહોંચ્યાં. કેવી જાનના લોકો સાં વસે છે એ જોવા-જાણવા માટે ત્યાં રોકાવાનો સૈએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ ગામની જાદાર પડાવ નાખ્યો. જંગલી લોકોનો ખૂબ જમાવ થયો, પણ દલો કરવાનો તેમનો ધરાદો જણ્યો નહિ. તેઓ જંગલી જાતિના જ હતા. આમડી રાતી હતી ને માથે પીછાં ખોસેલા.

નીચે કહ્યું, ‘અલ્બા! આ લોકો પાસે તો પત્થરની કુદાહીઓ છે!’ જેમણે સુધારાનું નામ પણ સાબળ્યું નહોતું તેના લોકો અહીં જડી આવ્યા હતા.

આશ્ચર્યથી આખો ગમકાવતાં ડેરિકે કહ્યું, ‘નવી જ જાતિ; આપણે તો બારે નરીજાદાર. આપણી આગળ ડિવિન્ટનને રેડનાથી કાઠ દિસાગમાં નહિ, કેમ જેઠે?’

જેઠેએ કહ્યું, ‘અરે આની આગળ બધું માણી બરે. દુનિયામાં આપણે ખૂબ અસિક્ક થઈયું.’

હેલ્માએ કહ્યું, ‘બુઝો બુઝો તો! આપણી સાથે તેઓ કાંઈક ફસારત કરતા લાગે છે.’ અને અંદર તો એક એવો માખ્યસ કરતો નીચક ખમારત કરતા હતા. એક એવો માખ્યસ કરતો નીચક

આવ્યો અને તેણે હાથ ઊંચો કર્યો. નીચે ખાણું ઉપાડ્યું અને તેના તરફ મોં મલકાવ્યું. પેસે માણસ કાંઈક ન સમજત્ય તેવી ભાષામાં બોલ્યો. પણ તેના ઇસારાથી તેનું હૃદયું સૌ સમજી શકતા હતા. હાથમાંની પત્થરની કુદાડી તેણે જમીન ઉપર ફેંપી દીધી.

હેઠ્ઠાએ હળવેથી કહ્યું, 'એનો અર્થ એમ કે એ આપણો મિત્ર થવા માગે છે.'

પછી તેણે એક ખીન માણસને નજીક બોલાવ્યો અને તે જાહેરે સામસામાં વાક ધસ્યાં.

ગિલ્ગર્ટે દરતીને કહ્યું, 'મધેડાઓ ! તેઓ આપણી સાથે પણ એમ વાક ધસવા માગે છે.'

પીકેફ્ટે કહ્યું, 'મને લાગે છે કે આપણે નીચે ઊતરીને તેમને ખાની કરાવી આપવી જોઈએ કે આપણે તેમના મિત્રો છીએ.'

પીકેફ્ટની ફરખારત વિચારાણ અને અંતે એમ ક્યું કે સદીસલામતની ખાતર પીકેફ્ટે એક કારમા અને નીચે ખીજી કારમા રહેવું.

પછી છોકરાઓ નીચે ઊતર્યા અને પેલા માણસે ગ-ભીરતાથી પોતાનું નાક સૌ છોકરાઓના નાક સાથે ધસ્યું.

ગિલ્ગર્ટે કહ્યું, 'આફ્રિકામાં આપણે જે લોકો જોયા હતા તેના કરતા આ લોકો સાગ છે.'

છોકરાંઓ એ લોકો સાથે લલ્લા અને તેમની જોડે વાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પાંચ મિનિટમાં તે કોનક્રેટની રીતે વાક ઉપર આગળ મૂકવી તે જંગલી-ઓના છોકરાઓને શીખવ્યું. સીધું કેમ સુંકાય તે હેઠ્ઠાએ કેટલીક છોકરીઓને શીખવ્યું.

ગિલ્ગર્ટે ઇંગ્લિશ, ફ્રેન્ચ, જર્મન અને છટાલિયનમાં બોલ્યે જતી હતી, પણ આ રાતા ઇડિયન એક પણ શબ્દ સમજ્યા નહિ. ડેરિક તે લોકોનાં પત્થરના હથિયારો જોવામાં પડ્યો હતો. એક જુવાન જંગલી હાવલાવથી જનાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો કે આવી કુદાડીથી હુકરને કેવી રીતે મારી શકાય.

એકાએક ટોળાંમાં વિચિત્ર ઘોષાટ અને ખજ-ભજાટ થયો. છોકરાંઓ લાવથી ચમક્યા અને કારમાં સ્પર્શલામન પહોંચ્યા ધસતા હતાં, પણ તરત જ તેઓ ટાલા પડ્યાં. કારણકે આ ધગાસ તો લાંબો રાત્ર આવતો હતો તેથી ચર્ધ હતી. રાત્ર ઊંચો અને પાનજો હતો. ગરુડના પીઝાં તેને માથે શોભતાં હતાં.

ગિલ્ગર્ટે હેઠ્ઠાને કહ્યું, 'વાહ ! રૂપાળો લાગે છે.' લોકોએ માનપૂર્વક રસ્તો આપ્યો અને રાત્ર આગળ વધ્યો. જાળોકોએ તેને નમન કર્યું અને રાત્રને જરા ઊભા રવી સામેથી નમન કર્યું. જેની રાત્રની નજર કાર ઉપર પડી તેવો જ આશ્ચર્યચકિત નજરે તે તેના તરફ જોઈ પડ્યો. એને એમ લાગ્યું હશે કે આમાં સૌનો મુખી પીકેફ્ટ હશે, કારણકે તેણે પીકેફ્ટને નિશાની કરી પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પીકેફ્ટ ગદાર આવ્યો. રાત્ર તેના તરફ બે ઝગમાં ગયો ને ધણી જ ગંભીરતાથી પોતાના નાકને પીકેફ્ટના નાક સાથે ધસ્યું.

આ દેખાવ ઘણો જ રમૂજભરેલો હતો. રાત્ર નિશાનીથી પૂછતા લાગ્યો કે, 'તમે કેાણ છો અને ક્યાંથી આવો છો ?'

આ પ્રસંગે ડેરિકે પોતાની છુદ્દિનો મુંદર ઉપયોગ કરી જનાવ્યો. તેણે રેતીથી જમીન પર નકશો કર્યો. એક ધાસનું તરણું મૂકી આમાશિન નદી જનાવ્યો. પછી તેણે એક પંથરો લીધો અને કાર તરફ ધર્ષો. કહેવાની મનજગ એમ હતી કે આ પથરો એટલે કાર સમજાવી. રાત્રને, પોને એ વાત સમજ્યા છે એમ જનાવ્યા માંડું ધુણવ્યું. પછી ડેરિકે નદીના મુખ આગળથી પથરો ઉપાડ્યો અને નદીના મૂળ તરફ તેઓ ઊડતા-ઊડતા કેવી રીતે આવ્યા તે સમજાવ્યું. સમજતા હોય તેમ પેલા જંગલીઓએ ચાચા ધુણાયાં. પછી આંખના એક પલકારમાં ડેરિકે રાત્ર તરફ આંગળી ચીંધી પીકેફ્ટ તરફ ફેરવી અને એમ સમજાવ્યું કે આ જંગ તમારો રાત્ર છે એમ આ પીકેફ્ટ તમારો રાત્ર છે. રાત્રને, આ વાત પોતે સમજ્યો છે એમ ખાતરી કરી જતાવતા પીકેફ્ટ સાથે ફરી વાર વાક ધસ્યું. એટલામાં ગિલ્ગર્ટના બેનમાં દંધક વિચાર આવ્યો. તેણે કારમાં બેઠેલા નીક તરફ આંગળી ચીંધીને તેના તરફ સૌનું ધ્યાન રેવ્યું. પછી તેણે પીકેફ્ટ સામે જોઈ હાથ ઊંચો રાખી જનાવ્યો અને નીક સામે જોઈ હાથ જમીનથી એક પુટ ઊંચે જનાવ્યો. નીક દલકા દરજ્જાનો છે. એમ જનાવવાનો ગિલ્ગર્ટનો આરાધ હતો. રાત્ર સમજતો દેખાયો કે નીક મોટરનો શોફર છે.

અલગત આમ નિશાનીથી વાતો કરવાનું રસવાઈ હતું, પણ આખરે તેમાંથી ગેરસમજણ પેદા થઈ.

પોતે બૂખ્યો છે એમ જનાવવા કોનક્રેટ આંગળી

મેઢામાં મૂકી. રાત્રીએ તરત જ ગાયમાંથી દાંતના દાકતરને બોલાવ્યો. દાકતર તો પતથરનું ટાંકણું અને સ્થોડી-લઘ દાઢર થયો. ડાનદે માથું ધુણાવ્યું અને પથરાઉપાડી તે ખાતો હોય તેમ દેખાડ્યું. રાત્રી નચ્ચતાથી ડાનદેને નમ્યો અને તેનાં માણસોને પતથરાનો એક મોટો એવો દગલો કરવાનો હુકમ આપ્યો. પછી જંગલી લોકો ડાનદે અને પથરાના દગલા કરતા કુડાળું વળાને બેઠા. તેઓ એમ સમજ્યા હતા કે ડાનદે જાદુજાદી એ બધા પથરા ખાઈ જશે!

હેદમા બેડીબેડી મનનું બીન ગાતી હતી. જંગલી-ઓ સમજ્યા કે એ માંદી પડી છે, એટલે તેમણે વેઢને તેડવા મોકલ્યો. ગિલ્થર્ટના છુટમાં કંકરી ખૂંચતી હતી. એણે છુટ કાઢ્યો, એટલામાં તો જંગલીઓ સસલાં ડોંઠે નાસભાગ કરતા નહા. એ બધાંને એમ જ લાગ્યું કે ગિલ્થર્ટ સમૂળગો પોનાનો પગ જ છૂટો કરી નાખ્યો!

જેઠું કહે, 'જે મારી એકાદ આંખ કાચથી બે-સાડેથી હોત, કે હાથ ખૂંચના લોકડાને હોત તો બારે ગમત પડત!'

આ જંગલી લોકો બારે બીકણુ હતા. કંધક નવું જોવામાં આવે તો તેમને કંધને કંધ થઈ જાય! ડાનદે પથરાને ઠેંકું માર્યું ત્યાં તો બધા દબકાને સડક થઈ ગયા. 'કેણ દિ' માણસને ન ભાલ્યું હોય એવા રોઝ જેવા આ લોક હતા. બીતાબીતા પણ નવાઈથી અને કુલ-હસથી આગળ આવે. ઝટઝટ પાસે આવતા પે વાર નહિ ને ભાગી જતાં પે વાર નહિ.

રાત્રીએ તાળા પાડી તે અંચો ખાવાનું લાવી. જંગલી ઇડિમગાએ ઊભાઊભા ખાધું. તેઓની પાસે ચાગીવાટકા તો ચાંના હોય? હાથમાં જ ખાવાનું લઈ તેઓ ખાતા હતા. તેમની પાસે જીરીકાંટા પણ ન હતા. એમના દાંત કુતરાના જેવા મજબૂત અને ધીંગા હતા. દાંતથી લાડકાંપર ચોરેલું માંસ તેઓ હોબેડી-હોબેડીને ખાતા હતા.

આપણા મુસાફરોને પણ સાથે ખાણું લેવા સાંમ-તણ મળ્યું. પરંતુ ખોરાકમાં ચોરેલાં કે કાચું માંસ હતું તેથી તેઓએ આભાર સાથે મારી માગી.

જેઠું ગિલ્થર્ટને કહ્યું, 'આ લોકોને અગ્નિની ખબર જ નહિ હોય શું?'

ખરાખર આ જ વખતે નીલ કારમાંથી બહાર આવીને પોતાની પાછપ તમાકુથી ભરતો હતો.

ગિલ્થર્ટ કહે, 'જ્યારે નીલ પાછપ સળગાવે ત્યારે આ જંગલીઓના ચહેરા સામે જોળે.'

નીલે પાછપ સળગાવી ને જ્યેઈ હ્યો મગ! જેવો પેલાઓએ લાડકો લાગ્યો કે તરત જ સાંચે ભયંકર ચીસ નાખી. ખાતું ખાવાને ઠેકાણું રહ્યું ને બધા જાય લાગ્યા. રાત્રીએ કંધક હિંમત બતાવવાનો યત્ન કર્યો, પણ જ્યારે નીચની હોકલીમાંથી ધુમાડાના ચોટ-ચોટા નીકળવા લાગ્યા ત્યારે તો તે પણ લાગ્યો અને મહેલ બેગો થઈ ગયો!

પીંછેટ કહે, 'આ લોકોને આપણે બીવડાવીશું એ નહિ ચાહે. ચાહે આમોદાન વગાડીએ એટલે તેઓ 'પાછા આવશે.'

હેદમા આમોદાન લાવી અને રેકર્ડ ચડાવી. પ્રથમ તો ઠાંઈ દેખાયું નહિ, પણ થોડી વારે એક જણે, પછી બીજા જણે, પછી ત્રીજાએ, એમ ઘણાએ ધરની બહાર ડોકાં ટાંક્યાં.

જરા વખત જતાં તેઓ દૂરદૂર આવતા દેખાયા. પીંછેટ તેમને નિશાની કરી પાસે બોલાવ્યા અને તેઓ ધીમે ધીમે નજીક આવ્યા. એકાએક નીકળે એક વિચાર સૂઝ્યો. તેણે ગિલ્થર્ટનો હાથ પકડ્યો ને નાચવા લાગ્યો. જંગલીઓને આ જોઈ જાડું મગ્ન આવી ને થોડાંક બાળકો તો સાથે નાચવામાં જોડાયાં.

[વચ્ચે વાતચીત

ગિલ્થર્ટ કહે, 'તારી સાથે હું નાચું જ નહિ તો. ડરિક, એવું છે ને તું? બાઈ કેવા નાચે છે! નાચનાં નાચતાં મારીકાંઈ ડાળ કરે છે! કંઈ પગલાં પડે છે! પણ એરીત તો જરી-પુરાણી થઈ ગઈ છે જરી પુરાણી. ખરેખર અને પારીસમાં તો તારી જેમ એક પણ જણ નહિ નાચે.'

મેં દમામથી કહેવાનું શરૂ કર્યું, 'નીચેનામાં—' પણ હેદમા વચ્ચે જોલી બેડી. 'નોચેનામાં લોકો કેમ નાચે છે એ જાણવાની ચાગારી મરજ નથી. ચાગારે તો વાર્તા સાંભળવી છે. ચાહે આગળ.'

મેં ચોડાઈને કહ્યું, 'ગિલ્થર્ટ ચરણડ આદરી છે.' ગિલ્થર્ટ જોલી, 'અલબત્ત, કેમકે તું મારે વિશે જાણકાર હોઈ છે. હું તારી સાથે શાળામાં પણ નાચી નથી ને વાર્તામાં પણ નાચી નથી વાર્તામાં ફેફસાર નહિ કરે તો હું વાર્તાને આગળ ચલાવવા જ નહિ દડ.'

[અનુસંધાન આગળ પાન ૧૧૭મે]

માયું કેમ દુઃખે છે?

દુનિયાના કાંઈ પણ ચંત્ર કરતાં આપણું શરીર એ બહુ જ ચોક્કસ અને નિયમિત ચંત્ર છે.

પોતાના સાંચા કામમાં કાંઈપણ બગાડ થાય તો ધડિયાળના કાંટાની જેમ, પણ તેનાથી થે વધુ નિયમિત અને નિશ્ચિતપણે એ જતાથી આપે છે. માયું દુખવા આવવું એ શરીરચંત્રમાં બગાડ થયાથી સૌથી પહેલી નિશાની છે. શારીરિક ચંત્રમાં જરા પણ વિશેષ, અનિયમિતતા અથવા તો એવું બીજું કંઈક ઉદ્ભવે કે તરત, એ દરદ એટલું બધું ચોક્કસ અને સર્વ-સાધારણ છે કે શરીર કથળવા પહેલાં, એ અચૂક આપણને આવી જાય છે. શારીરિક તંદુરસ્તીનો એ 'સિગ્નલ'—સાલ જતી છે. કુદરતની આ મૂલ્યનાથી એટી જાહેને એ આપતા હજાને લેવામાં આવે તો આપણે ઘણા રોગોમાંથી બચી જઈએ. પણ આપણે તો તેને ભપકા માની દરકોષ પ્રકારે તેને એકદમ દાખી દેવાના પ્રયત્નો કરીએ છીએ અને પરિણામે બીજા ઘણા અસાધ્ય રોગોના ભોગ થઈ પડીએ છીએ.

રોગ સર્વત્ર એક છે. માયાનું દુઃખી આવવું એ તો માત્ર તેનું જાદારનું શરૂઆતનું પહેલું ચિહ્ન છે. શરીરની રચના એવી છે કે કુદરતીરિતે જ તે પોતાની મેળે હમેશા તંદુરસ્ત રહેવા પ્રયત્ન કરતું હોય છે. એ એનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. જૂના અને ધસાધ ઝએશા પરમાણુઓની જગ્યા નવાં પરમાણુઓ લીધા કરે છે; નકામે અને ન જોઈતો દરેક ઘણી રીતે બદલ દે'કી દેવામાં આવે છે. અને આ ક્રિયા સતત ચાલ્યા કરે છે. તમે એકા હો કે કામ કરતા હો, ઊંઘતા હો કે જાગતા હો, ખાતા હો કે પીતા હો, દરેક ક્ષણે શરીરની આ અગલની ક્રિયા રુધિરાભિસરણ વાટે શક્તિ અનુસાર નિરંતર ચાલુ જ હોય છે. જે પળે આ મળ સાફ કરવાનું કામ શારીરિક શક્તિની દ્વ ઉપરાંતનું થવા જાય છે તે વખતે લોહીમાં ઝેરી મળ એકઠા પા માટે છે અને શરીર પર તે પોતાની અસર ંઆડે છે. લોહી વાટે આ ઝેરી અસર થવા તો કરે છે, પણ શરીરના આખા યે ચંત્રમાં મગજના જ્ઞાન-તંતુઓ એટલાં બધાં કામગ અને જીવતાં જગતાં હોય છે કે તેની અસર પહેલી તરત જ તેમને યાય છે અને તે આપણને જાણ કરે છે કે ચેત્તો, શરીર-

ચંત્રમાં વિશેષ પડ્યો છે. આ વખતે જો આપણે થોભી જઈ નેના મૂળ કારણને દૂર ન કરીએ અને તેને બીજા દાખી દેવાના પ્રયત્નો કરીએ તો તેમાંથી ગંભીર પરિણામો ઉપજે એ સ્વાભાવિક છે.

આ દષ્ટિએ માયાના દુખાવાને આવકારલાયક મણી લેવો જોઈએ. તે જ ઘડીએ અને તે જ પળે આપણે આપણી દાગરો તપાસીશું તો માલૂમ પડી આવશે કે તે જરાબર ઠેકાણે નથી. તેમાં અનિય-મિતતા જેવું કંઈક થવા પડ્યું છે. એ અનિયમિતતા તમે દૂર કરો કે તરત આશ્ચર્યની સાથે તમે જોઈ શકશો કે માયું તરત બિનરી જઈ તમે ધહેલાંના જેવા તંદુરસ્ત બની ગયા છે.

શરીરના જ્ઞાનતંતુઓ એટલા બધા મજબૂત અને નિશીઘી હોય છે કે તેમને છેવટનું નુકસાન તેમના ધણા દુકપયોગ પછી જ યાય છે. આથી જ ગમે તેવી માંદગીમાં પણ આપણે આપણું જ્ઞાન—મગજ ઉપજોનો કાણ એકદમ ચુમાવી બેસતા નથી. ઘણી ગંભીર માંદગી પછી જ આપણે જ્ઞાન જૂલી જઈ બકવાદ કરવા માંડીએ છીએ. વળી એ તંતુઓની સાગ થવાની શક્તિ પણ એટલી ત્વરિત અને સચોટ હોય છે કે મૂળ કારણને દૂર કરવાની સાથે જ તેઓ પાછા તેમની અસલ તંદુરસ્તીમાં આવી જાય છે. માયું વારંવાર દુઃખી આવવા હતાં પણ મગજના જ્ઞાન-તંતુઓને છેવટનું નુકસાન ભાગ્યે જ યાય છે. પરિ-રિયેનિ દલ ઉપરાંતની બાવા પામે તો જ એ જ્ઞાન-તંતુઓ બગડ્યા માંડે છે. અને એક વખત જ્ઞાન-તંતુઓ બગડ્યા, પછી તેમને સુધારવા મદામુરેક થઈ પડે છે. આ જ કારણને લઈને ગાંડપણ અથવા તો લાંબે પળે રવી જાસના રોગો અસાધ્ય જેવા લાગે છે. આવા રોગો છેવટ સુધી દરદીને ધણી હેરાન કરે છે.

સામાન્ય રીતે જે દિવસે આપણે દરત સાફ અને પૂરેપૂરાં આવતા નથી તે દિવસે આપણને માયું દુઃખી આવવાનો સંભવ રહે છે. આવી કળાજીવનને લાગી હોજરી અને આંતરડાંમાં ગંદાઈ રહેલો મળ પોતાનું ઝેર રુધિરાભિસરણ વાટે આખા શરીરમાં પ્રસારે છે. મગજના જ્ઞાનતંતુઓ આનો પહેલો ભોગ થઈ પડે છે. માયું દુઃખવાનાં ઘણા કારણોમાંનું આ સૌથી મુખ્ય અને પ્રધાન કારણ છે. જરાબર જાંધ ન આવવાથી અથવા આંખો તણાય એટલા દદ ઉપરાંતના વાંચન વગેરે બીજાં ઘણાં કારણો પણ

સીધી કે આડકતરી રીતે જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર અસર કરે છે.

આજે વર્તમાનપત્રોમાં માયાના દુખાવાની બ્લોક દવાઓની જાહેર ખબરો આવે છે. માથે ધસવાના એ 'પામ' કે ખાવાની રીકડીઓથી મૂળ કારણ દૂર થતું નથી. તેઓમાં માત્ર દુખાવો દાખી દેવાની શક્તિ હોય છે. આમ દુખાવો દવાથી આપણે મૂળ મજા વિશે ખેંચીકર થઈ જઈએ છીએ. પણ પછી એ એકકો થએલો સડો કોઈક વખત એટલી સખત રીતે ફાટી નીકળે છે કે રોગ તે પછી અસાધ્ય થઈ પડે છે. 'પામ'ના ધસવાથી શિશુઓમાં લોહી ન ફરતું હોય તો ધર્મણથી લોહી ફરવા માટે છે અને તેની અચરાટ ભરેલી અસરમાં આપણે માયાનો દુખાવો ભૂલી જઈએ છીએ. ખાખી તેનાથી તેનું મૂળ કારણ દૂર થયું હોય એમ લાગતું—જાણતું નથી. ખાવાની દવા-ઓનું પણ તેમ જ છે. આવી દવાઓ ખાસ કરીને ઝેરી હોય છે અને ધરીને માટે તેમની આ ઝેરી અસર જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર એટલી સખત થાય છે કે તેટલા વખત માટે તેઓ જડ—અચેતન બની જાય છે. આવી અસરમાં આપણે જાણે માથું ઊંચી ગયું હોય એમ માનીએ છીએ; પણ ખરી રીતે તે મટયું હોતું નથી. બીજી વખતે તે એટલું ઘણું સખત રીતે દુખી આવે છે કે તેને મટાડવાની નિરર્થક આશામાં દવાનું મોટું પ્રમાણ લઈએ છીએ. વારંવાર આવી રીતે આપણે આપણા જ્ઞાનતંતુઓને જડ, ચેતનરહિત બનાવતા રહીએ છીએ. જ્યારે હેવટની સ્થિતિ અસહ્ય થઈ પડે છે ત્યારે આપણે જ્ઞાનતંતુનું યંત્ર ઊંચી પડે છે અને આપણે એવા કોઈ ભયંકર રોગમાં ઝડપ પડીએ છીએ કે તે સુધરવો અસાધ્ય થઈ પડે છે.

જ્યારે જ્યારે માથું દુખી આવે ત્યારે ત્યારે તેના મૂળ કારણને શોધી તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરો. સોમ્પ-ફિયા માફ ન થઈ હોય તો એકાદ થોડું દિવસ લંબન જેમની કાટો. વધારે પડતું ખાતા હો તો તેમાં ઘટાડો કરો. પ્રજ્યનકોથી ભરેલો પૂરતો પોષણદાયક ખોરાક ન લેતાતો હોય-તો તેવો લેવા પ્રયત્ન કરો. સ્વનિષ્ઠતા ન સચવાતી હોય તો તે ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપો. વેદાદર્શ જતી જીવનશક્તિનો દરેક જાણુઓથી બચાવ કરો, તેની જાગૃત કરો. દવાઓનો નિર્ભય આશ્રય લેવા કરતાં આ અને એવા બીજા પ્રેરણાભરેલા કુદરતી ધલાને શોધો અને તમે અનુભવી સાથે જોઈ શકો છો.

કે તમને તમારું માથું હેરાન કરશે નહિ, અને તમે સતત રીતે કામ કરી શકશો. સુખીભાઈ ધ. પટેલ

એ હરીફાઈઓનાં પરિણામ

કુમારમાં અવારનવાર ફેરિયાદો ને ચિંતોની હરીફાઈઓ આપણની અમારી મતલબ એ છે કે તે દિશામાં કામ કરનારા વર્ગે અમારી જાણમાં આવે, અને તેઓ પણ જાણી શકે કે તેમના વર્ગમાં કેવા પ્રકારનું કામ બની રહ્યું છે. એને લીધે કેટલાકને શીખવાનું મળે છે, કેટલાકને પ્રોત્સાહન મળે છે. કોઈ પણ હરીફાઈમાં ઉતારનારની મતલબ માત્ર ધનામ પૂરતી ન જ હોવી જોઈએ. ઉતારનાર કમની પાવરી ચડતી જ રહેવાને દર હરીફાઈએ બૂના કામ કરનારા વધુ સારા નમૂના ઉત્પન્ન કરે એ અમારી નેમ છે.

ફેટિમાદીની હરીફાઈ

પણ ફેટિમાદીની ઉચ્ચ હરીફાઈનાં પરિણામોથી અમને જસ થે સંતોષ થયો નથી. ફેટિમાદીને વિવિધ ઠીક વખત અચાકથી જાહેર કરેલા છતાં તે વિષે પૂરતો વિચાર કોઈએ કર્યો લાગતો નથી. માત્ર એટલું જાણું કામ સહેજ દિશા-સૂચક હતું; પરંતુ તેમાં પણ નીતિ દિવેલો તો અમાર જ હતો. હાલ તો અમે તેમાંથી ધનામ માટે ગમૂના લીધા છે, પણ તે થે સર્વોત્તમ તો ન જ અણુય. વિદ્યાર્થીજીવનનું દરેક શોખવા કમેસની આપ દાખનારે વધુ મયાસ કર્યો નથી. ખાસ સૂચનાયું હતું કે વિદ્યાર્થીના ટંબલથી માંડીને સાજાના મેલાન અને ધરના અભ્યાસખંડ સુધીમાં વિદ્યાર્થીજીવનના પણુ વ પ્રરંભે ચિત્ર ચેતન બની શકે. વિદ્યાર્થીજીવનના ત્રાસ, આનંદ કે હસવમાંથી કોઈ વિચિત્રતા જડે નહિ ત્યારે કમેસવાળાનું મજબૂત ઉપકરણ જ નથી એમ મનાય. પરીક્ષાઓ, સાજાના વિમલો, વ્યાયામો, રમતા દિવસો, નાસ્તાની જમ્યાઓ, જોઈ અવનવા અભિનયો અને વિચિત્ર રોળાઓ કમેસવાળાનું ધ્યાન ખેંચે તો આ યુગની સાજાનું મહત્વનું ઉત્કર્ષ બને. હજી પણ અમે આશા રાખીએ છીએ કે આટલી સૂચના પછી વિદ્યાર્થીઓ: તે દિશામાં વધુ નજર દોડાવે. અને કોઈ લાવક નમૂના અમને મળશે તો બીનકરીકોઈએ પણ અમે તેની કદા પ્રમાણે સત્કાર કરીશું. પહેલું ધનામ જ્યોતિ-લાલ છ. વજાનિયા (સુરત)ને; બીજું કિરોતિલિંદ મોહિલ (ભાવનગર)ને અને ત્રીજું કાંતિલાલ નાનાભાઈ મરાઠાલા (આગ્રા)ને મળે છે હવે પછી આવતી આવજાની હરીફાઈ ન જૂલતા. શોખ અંકમાં તેની વિજેતા આપણ જ ચૂકી છે.

ચિત્રસરસાદીની હરીફાઈ

સરકારે સાજાઓમાં આજકાલ કરતાં ત્રીસ ચાળીસ વર્ષથી ચિત્રને પ્રાથમ વિષયનું સ્થાન આપ્યું છે, છતાં વિદ્યાર્થીઓમાં રંગ અને આકૃતિની સમજ કેટલી પ્રકી છે તે આવી ચિત્ર-

સરસાઈની દરીફાઈમાં મ્મદ જન્મ્યા આવે છે અમારા કુષર ચિત્રકાર બનવાના હોયીલા વિદ્યાધાઓના મંપવાબન થયો આવે છે તેઓ એકલા અટલા કામ કરતા હોવાથી ધણી વાર પોતાની બા માટે બહુ હિંચો મળવાથી એકા હોય છે: પણ આવી સરસાઈમા એવે છે ત્યારે તેમનું કામ સામાન્ય ધોરણથી પણ નીચી કક્ષામાં આવે છે. આ દરીફાઈમા પરિણામમા તની આવેલા દરેક હિંચારને અને નીચે એ કામોંક આપવા છે તે વચ્ચે પોતાના કામની કક્ષા સો સમજ થયે. દરિયો પણ એ કમ મુજબ જ અપવાં છે. પહેલાંને શા ખનું, પછીના બેને બખને રૂપિયાનાં, પછીના બેને એકેક રૂપિયાના અને છેલ્લા ચારને તાના કોતરના દીનાઓ મળે છે. આમ કુલ ના જ જણ હતામને ચેગ્ય હરે છે. (૧) પુરોલમ મોવિદેશ નાઈની (૨) નાશયણ શી. જશી-વડોદરા (૩) પ્રદુલ-કુમાર કરમનદાસ અગાન-કાંચી (૪) હમનકાલ રામચંદ્ર બદન-અમકાવાદ (૫) કાનુ બી. કાપડિયા-મુદેલી (૬) નરેશમ કાંધાદર છનીઆ-એડિયા (૭) સનકુમાર શીખુ-મુખાઈ (૮) જયવિશાલ કાકારાસ પરિખ-મુંગઈ (૯) શિરાલસા તાપીરાસ-મુરગ.

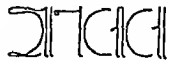
વિશાધઓને કવિામય પ્રયોગ ચીતરવાની બનુ હોય છે, પણ વનુને ચિતરપે સાક્ષાત નેવાની સક્તિ એમણે હી કેવળી હોવી નથી: તેથી તેમના યત્નો નિષ્ફળ નબ છે, અથવા વિષુત બને છે કે પછી નહિલા ઘઈ બપ છે. બાર અને રસ મુનિંચત કરા કવિને પણ બાવાના રાંદોનું સ્વરૂપ સમજ હેનું પડે છે: ચિત્રકારને પણ પદાર્થો, રંગ ને આકૃતિઓનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ દસ્તાવેજ કરવું જ પડે કહે અને બારાકારો શીખ્યા વચ્ચે બાવાનું મંદાણ ન થાય, તેમ ચિત્રલિપિ માટે દેખા અને આકૃતિ સિદ્ધ કરવાં જ નેહએ

આ ચિત્રસરસાઈની દરીફાઈમાં અમે સાદામાં સારી વરનુંચેના નકલ માટે આપી હતી, છતાં માત્ર એ કે તણુ જળના કામમા જ આકારો અને ગાયામકારાનો મર્મ પ્રત્યક્ષ થાય છે. બાકી બધામે સમજવા વિના કાણું પોણું જ કરી મારાંયું હતું પદાર્થો એકબીજાના સંબંધમાં મુકાતાં એક બીજાના આકારના અશ્વે કેવા છળાપ્રકાર કે રૂંચ બદલે છે, તેમનું મંદય કેવા હડાપ પાડે છે, એ ખરું સમજ શકે તેવામાં જ કાળાં તૈવારી ઘટ શી હોય છે.

એએને ઇલામ મળ્યાં નથી તેઓ જરા પણ એમ ન માને કે તેમની તાક વહી મળ છે. ધણી વાર હિંચો એકબીજાથી પણ પાર છે અને ગાવ કામ કરનારને એવેલા વખતનું સાદું એકાએક મળેલી સમજાવી મળી બવ છે. મવાસ, સંયોધન અને મનન કાંઈવળુ સિદ્ધિની પહેલી આવીઓ છે

અમે હવે પણ જુનીજુરી સક્તિઓ તવાસનારી દરીફાઈઓ આપવા કરીશું કાંઈવાર કસપનાની પરીક્ષા મળે, કાંઈવાર મેજનામકિનો તાબ હણું, કાંઈવાર તાદરસાની

કસોટી એણું તો કાંઈવાર સુંદર આલેખન અને રેખાંકનના નમૂના માપીશું ચિત્રકા માનવશિક્ષણનું એક અચૂક અને અચોડું સાધન છે: તેનો પ્રચાર અને રિતાર મલકીર હિંચો અમને બહુ મદદનાં જણાય છે. એટલે એઓ પીકી, કલમ કે પેન્સિલ વિચરો મૂર્ત કરી રહ્યા છે, તેઓ આ મંત્રગ કાળા કળામાંથી દૂર ન જ થાય એ અમારી વાંછના છે

માદની જાનકીલાના કુલ ૩૦ જવાબો આપ્યા છે. તેમાંથી બધા સાચા ઉત્તર નીચેના ચાર બાધઓના છે. હતામો તેમને શ્રેકસારો (૧) બાધુમાઈ પટેલ-સાલુંદ (૨) માર્ક-કુમાર દેસાઈ-બાવનબર (૩) રતિલાલ પંડિત-સાલુંદ (૪) વાલીલાલ મહેતા-અમગવાદ. એ જાનકીલાના ખરા જવાબો નીચે મુજબ છે (૧) અક્ષિત-અરૂમતા: (૧) રામી તારીખ (૨) તણુવાર રીતે ઘઈ શકે છે એ રીત બાનુ મુજબ- (૨) રાજદ-સોધન: (૧) આજ (૨) માનમ (૩) પન ૨ (૪) પન (૫) માન (૬) દિમેજ (૭) બસ (૮) નહિ. ૩ તેમાંથી નીકળતી કહેવા: બાપ સમાન બજ નહિ, ૪ મેપ સમાન જગ નહિ. (૩) એ શું? ગખમસ: ૫ કસરતનું સાધન-મલખમ. (૪) શેહડી આપોડ ૧૭ અસત્યો માંદીથી પ્રમુ પરમ સાચે તું લઇ ન: ૮ હાડા અંપારેથી પ્રમુ પરમ તેને તું લઇ ન: ૯ (૫) રાજદ-ફેરવણી: (૬) હીવાસળીની આકૃતિ: ૬૬ નીચે બતાવ્યા મુજબ: નીચે બતાવ્યા મુજબ:

મ	ખા	ન
વિ	ધા	ન
ચિ	મા	ન
ક	મા	ન
ક	મા	છી

નીચેના નવા સવાલોના ઉત્તર એમિલની ૧૫મી તારીખ સુધીમાં મળી જવા નેહએ.

નવા સવાલ

(૧) શેહડી આપો: કવિાની એ બનીની લીટી જોતા અક્ષર આકાશવળા મુચરાઈ મથા છે. સાચી શ્રેકથી આપયો? (૧) કા અમને દય છે દિગાશ્વ નવુંને નેને રશ્મિર (૨) મકાને મોતો નાનું ઘડું શણે મળ ખળો રસરસ

(૨) અક્ષિત-અરૂમતા: (૧) માર આંકડાની નું એક ઇ. સની સાલ થું મારા પહેલા ને શીખા આંકડાનો સરવાલો બીમ આંકડાની બરોબર છે. ત્રીએ આંકડો પહેલા, બીજને શીખા આંકડાના સરવાળાથી અરપી છે. વતી ત્રીએ આંકડો પહેલા ને શીખા આંકડાના સરવાળાની બરોબર પણ

કસોટી

મોતીચંદ ગાંધીની દુકાને વાનો મુંદર નોકર દતો. તરવાનો એને ખૂબ કોણ. એક દિવસ એણે પોતાના રોડને પૂછ્યું: 'મને આજ એક કલાક નદીએ તરવા જવાની રમ આપશે?'

'મોતીચંદ દરેકો: ના; મારી દુકાને એ આજા કેવા? ગાંધીને બને તરવાને શું લાગેવળે?'

છટકે ચાલે મુંદર બોલ્યો: 'ભાઈ સાહેબ, એક જ કલાકની રમ મારું છે. મલ્લુભાઈ કહે છે કે રૂપના માથુએ જમાવવાની કસોટી પાર કઈ તો મને માંદ મલે.' શેઠ મરમાંમાંથી મુંદર તરફ વાંછી નાટ્યે બેઠ રહ્યો. એણે કસોટીથી કહ્યું, 'તરવા જવાનો હું પમાર નથી દેતો, મમલ્યો? માથુએ જમાવનાં શીખવું હોય તો રાને શીખ. નોકરીના વખતમાં કાંઈ નહિ. દરિયાકાંઠે રહેતો હોય તો ઠીક; બને તારે મામડામાં કોનો છા જમાવશે છે?'

'નદી છે ને! ગયે વરસ એક ઊઠરો રૂપિને મરી ગયો.'

'પથુ ઊઠરાએને નદીએ જવાનું કામ જ શું? મારા ઊઠરાને પણ મેં આ મોઢાંબું સંભાળાની દીપું છે. નોકર છે કે ભાઈબંધ! રોડો ભેસ દાટમાં. જા, આટલો માથ વખારેથી કાઢી આવ.' ફૂગીએનો જોડા લાઈ નિરાશ બની મુંદર ચાલી નીકળ્યો.

જમના વખતમાં આસો કાળોએ નરનાં મીખ્યા દતો. એને રોંસ દતી કે હું માંદ મેળાંતિય. પણ કસોટીના મુકરર વખતે આમ એ યુગ્મમ જાની મેટો. માંમે પમસે એ પૂછ ઉપર થઈને આંશો. નાંમે નદી કાંઠે કેટલાકે ઊઠરાઓ રમના દતો, કેટલાક નદીમાં નવાના દતો. મુંદરે નિસાસો નાખ્યો. મનમાં એને માંડું લાગ્યું. પોતે નોકર—યુગ્મમ એ વિમારે એને જાન તરફ નિરકાર છુટ્યો. જલ્લ દર જુએ છે તે પોતાના રોડ મોતીચંદનો ઠીકરો દીમે પણ નદીને કાંઠે નવાતો દતો. એને આશ્ચર્ય થયું.

દીસની નવરે પણ મુંદર ઉપર મલ્લુ એ જૂમ મારી બોલ્યો: 'માથ મુંદર, માથ, નવાની કેરી મમ્મ!'

પણ જમાવકે આટલા રખે પોતાના પોતાનાં

કે સરખા ખાતર એટલું ખાનાથી રીતે કાઢી દઈ મું કે મસા વરખમાં જામેલું કાંઈ જ આજ દવાત નથી. રોમી કાઢો.

(૨) આર પંદરને એની રીતે ગોઠવો કે સરખાઓ ૧૬૬૬૬ થાય.

(૩) એ શું? (૧) એની બે આસરની છા મુંખના બે એના ઉપારની ગોઠવણીમાં ફેરફાર કરવાથી મુસલમાન સામ્યકર્તા બની નવ? (૨) એનું મું કે બે ગરીબ તેમજ કીમત મોના ધરમાં હોય તેને રોમીથી એક અડધર કલાક દેતો એક પર્ બની નવ? (૩) આપ; ૬ + ૫ = ખાવાની એક ચીજ; ૧ + ૪ = નિરાંત; ૭ + ૩ = આપનાર; ૪ + ૬ = સરોરેનો એક અગત્યનો વિભાગ.

કિ	ર	મુ
ક	મ	શ

(૫) શબ્દ-ફેરવણી: જાનુની આત્મિમાં પાંચ ખાનાં આપેલાં છે. પહેલા ખાનામાં 'કિરણ' શબ્દ મૂકવો છે તેમાંથી માત્ર એક જ અડધર બદલી નવે શબ્દ બનાવી બીજા ખાનામાં મૂકવો એમ કરનાં છેલ્લા ખાનામાં 'કમળ' લાવી દો.

(૬) જાનુની આત્મિમાંથી માત્ર એક જ શીવાસળીને બુદી રીતે ગોઠવીને પાંચ ચોરસને બદલે આર ચોરસ બનાવી દો.

રખાકુ દેખા , . . . અનુસંધાન પાન ૧૧૩મી

ચરસાપી રેડિકે કહ્યું, 'અરે, એને ફરીવાર વાર્તામાંથી પડતી જ મૂકેને!'

જેઠેએ બરડો પાડ્યો, 'સામાની સમા બેલાવે. આવે મત લખીએ: ગિલ્ડની વાર્તામાં રખાઈ કે નહિ?'

રેડિકે, જેઠે અને રોનલ્ડે એને કાઢી નાખવાને મત આપ્યો; મેં અને દેક્રાએ એને રખાવાનો મત આપ્યો.

જેઠેએ કહ્યું, 'મળુ વિરજ બે. ગિલ્ડની, ફરીવાર તમે આવી જાનું. આશા રાખું મું કે તને એ ગમશે.'

મેં કહ્યું, 'મત આપવામાં પૂરેપૂરો ન્યાય સચવાવો નથી. આજબન પીઠકદ અર્ધી આ વખતે લાજર નથી, પણ તેણે મને એક વાર કહ્યું હતું કે 'સામાની સમામાં નીસ તું માંદે બદલે મન આપજો. હું તેને મન ગિલ્ડની તરફમાં આપું છું.'

રેડિકે કહે, 'ત્યારે તો તમુ વિરજ જરૂર થયા. કારિયંજ નોટ કોણ આપશે?'

મેં કહ્યું, 'નિરાક, ગિલ્ડની જ આપશે' ગિલ્ડની મેં જાનથી રાંતવો ક્યો. 'અંદે વાર્તામાં તો રહેવું છે પણ માંદે તારી સાથે નાચવું નથી.

મેં કહ્યું, 'વાઘ: ત્યારે વાર્તા આપજ ગલાવું મું']

(સાદ) મિથુભાઈ

તો હરિ નદીમાં ગૂમ થયો લાગ્યો. એક ફાલમાં તેનો પગ લથડ્યો તે નદીના પૂર વહેણમાં તણાવા માંડ્યો.

દૂધી જવાની પાંકે હીરાથી ચીસ પડાઈ મધ. મુંદરે આ જોયું કે તરત જ પહેરણ કાઢી ધોતીઆનો કચ્છ બીડી તેણે પૂલ પરથી પડતું મૂક્યું. જળવારમાં તે હીરા પાસે પહોંચ્યો.

તાણુ ધાણું દત્ત; પથ મુંદર ફક્કડ તરીઓ દતો. હીરાને ઉપાડીને તરવાની મધી કળા તેણે વાપરી. ધોતીવારમાં તો તેનો લથ એ કાઢે ગયો.

હીરાને સાથે લઇ નીનરતે લુગડે અને ચિનાતુર અથેર મુંદર મોનાચંદની ફુકાને ચડતો દતો.

વસંતના અવતાર

કોકિલાના કંઠ મરાના,
મધુદત્તા આંખના મોર;
કેમ્બાના કેસર ખીસ્માં,
લીંબડીઓનો ફેરે કોર:

કુંપળ દસની અપરંપાર
વન વન વસંતના અવતાર!

મુંદરે માન અદ્રખના કંઠે,
મહેરંતા છવનના મોર;
નવરંગો ખીસે અંનરના,
પ્રેમધર્મની રૂરે ફેર:

ઉરના ભાવો અપરંપાર!
જનજન વસંતના અવતાર!

કૃષ્ણજ્ઞાત સિંધસાહી

માધીની આંખ ફરી. બીનાં લુગડાં જોનાવેન ઝોળા મિતજ ગયો. હાટે છે ધાંટે એ જાણી બિઠ્યા: 'અદાર નીકળ ના કહેવા ઉપર ગયો કેમ? દાંટેથી હેડો ઉતર.

મુંદર મૂંગો બોલો રહ્યો. હીરાએ જવાણ દીધી, 'આપુજ એમો એનો વાંક નથી. નમારૂં કહ્યું તો મેં ન માન્યું; તેની સત્ત અને કરો. હું ના કહેજ છતાં; દારા ગયો અને તણાતો દતો. મુંદરે તો અને દૂળનો જવાણ્યો છે.'

મુંદરને હોશિયાર તરીઆનો ચાંદ મળ્યા ગયો.

લાગત પોણા એકાવન કલાકનો વગર અટકાયે સાઈકલ પ્રવાસ

લગી મુસાફરી, લાગત ૫૦ કલાક ને ૪૫ મિનિટ મુખી ખેડ.

આ પોણા એકાવન કલાકની સફર તેમણે એક સેકેડ જણુ સાઈકલ ધોખામાં વિના, ઊંધ મૂળ કે કુદરતી હાજતો માટે જણુ અટક્યા વિના, ચાલુસાઈકલ મલાતીને હરી એ તેની નચીનતા છે. ખાવાપીવાનું તેઓ ચાલતી સાઈકલે જ લેતા. ચાદ, ઠાંડી, સોડા, વગેરે પીણાં જણુ પીમી ચાલતી સાઈકલે લેવાની તેમણે ટેક શાકેમી છે. પેશાજીવાણી જણુ ચાલતી સાઈકલે જ અને હાથવાની સાથે તો બોધી વધુ સમય જણુ માણસ ટકો ઓળી રાકવાના અખનસ થયા છે.

સરખાતવા ૪૮ કલાક તો જોતજોતામાં પીની ગયા, જણુ કમનસીરે ૧૬મી ને રવિવારે સવારના દસના મુખારે એક ખજાળ રસ્તા પરથી સાંકડેા વર્ગાંક લેતાં સાઈકલ કુદપાપ સાથે અથડાઈ પડી અને તેઓ નીચે ગળાડી પડયા. આ આકુત ન નડી હોત તો તેમની મુસાફરી કેટલેથી અટકત તે કહી શકાય નહિ. આ ચાલુ મુસાફરી દરિયાવાન તેમની તપાસ શખવા માટે ખાસ રોકેલા માખુસો અને રવચેરેવકો વાફરની તેમની તપાસ શખતા દતો.

આ પહેલાં જણુ તેઓએ આવા વગર અટકે પ્રવાસ કરવાના અખનસ જે વાર ફેલા: એક વખત કલકામાં ૨૪ કલાક મુખી અને ગયા બ્લન માસમાં ૩૬૧ કલાક મુખી. જણુ આ ૫૦ કલાકને ૪૫ મિનિટનું તેમનું જીવનપાકમ સીધી બારે છે મુખાનોને આ પ્રેરજાતીક ચઇ પડો

આખના બાઇ એચ. પી. કિનારીવજા અને વાઇ. જી. ફેલ્ડર, સાઈકલ પર જ પ્રવાસ કરી લાંદોર ગયેલા; તેમની દરરજાસીમાં રવાના ગુજરતી બંધુ સમઝે તેમને ચાંરીના ચંદ્રક આખ્યા દતો

આકાશમાર્ગના અધ્યાયમાં

અંદોષિત સગમના સમાચાર તાલેસે ૬૫૨ સંખ-
 બેલા . . . પણ એકાદ વિમાનને આમ અસ્થિર થાય તેથી
 નસીવાસ મનુ કામ લાગે નહિ. ૬૨ વર્ષે સીમિત અને આમ-
 માડીએને જે અસરમાતે થાય છે તેની સાથે સરખાવતા
 આ દવાઈ અસ્થિર નહયો છે. ૫૫૦ અનુભવી વૈમાનિકો
 કહે છે કે આકાશનો રસ્તો એ મુશ્કેલી કરવાનો સદુષી
 વધારે સહીસલામત માર્ગ છે. જાણીતો દરેક નવા સાદસમાં
 સરખાવ કરવાનાને મુશ્કેલી તો ને ને અને તેમાં દેશદેશના
 આરાધન કરનાર જાણીતાવૃત્તિઓ પણ દેશભર આ વિષય-
 ને આખરે ઇસોને પુરાવ સારકે એકા, કલાકના ૩૫૦
 માઈલે ઉડતાં નરનાનાં સરોતમાં જલસમાપ્તિ લે, કે પિસી
 એકે એકસરેમનું વૈશ્વનાર મણુ કરે. તોપણ પ્રવૃત્તિઓ
 મનુષ્ય કોથી પાછો ઢલે નહિ. આઈસ ટ્રેડીની સરત બ્યારે
 ૧૯૨૩માં રમાઈ ત્યારે કલાકના ૪૫ માઈલે બેઠવાર વિમાન-
 નને ઇત, મળી. ૫૫૦નાં સમયમ ૬૬૨ વર્ષોમા ભૃતિકશક્તિ
 અને ઈન્જેનીરીંગની આશુત વેગથી પ્રવૃત્ત કરી અને આ
 સાસની આઈસ ટ્રેડીની સરતમાં ઇન્જેનીરીંગના આકા-
 શર વેગદોન કલાકના ૩૩૫ માઈલે લીધે એ સારન ઇન્જે-
 નાવાયેલા ૬૫૨ આ સરત વિસ્તારાઈએ-આકાશર યથેથી એ
 સાંખી દની સરતનું દરેક વાક પૂરું કરતાં ઇન્જેનનું સીન્જેન
 ત્યારે આઈસોન પાસે આવી પડેામનું ત્યારે મિનિટના
 સાલથી આઠ દબર એક ફૂટનું પ્રિસેસર યતનથી નહ
 હનું અને તેવાથી અમારું આપું 'નિરોધ' પણ મનુષ્યની
 ઇરાડું દિશા અને કાલો દમોસને માટે પદભર્ય સુચારો
 એ પ્રિસેસરને વિચાર્યેય દનો. વેગદોનની ડબર માત્ર ૨૨
 વર્ગમી; તેનાં માળાખેલા તે એકનો એકીકેસ; વળી તરનો
 ન પરાંડો અને ઇતનમાં પ્રવર્તાં માડવાની દોડાથી અંદોષ.
 તેને ખગર દની કે આ કદી પણ ન સમાય તેવા નેમની
 બેઠવા સીન્જેનનું એકાદ નિયત ફેરવામા સોંડન. ૬૫૫
 બાજની પણ મૂલ થાય તો નીચે ને ઇન્જેન સાચરતેને સમાપ્ત
 દેવા તેવાર દનો. કિનારા ૬૫૨ ઇન્જેની તેની લગા પાડીને
 પણ એની ભણ દની પણ વેગદોનની દિશા અને આમા
 મદા, સીન્જેન યદનારનું મનુષ્યને હૃદય-કુદયના મુશ્કે-
 મરિત કે નિયમનું આદેશ વગર એ અર્થે મનુષ્ય આદત
 નિર્ધારિત થર ઇન્જેન વિમાનમા મને તો પૂરેપૂરો વિચાર છે

દિશી એકસરેમને વળી પડે. વળી આકાશન નરખે;
 પણ આ વખતે તો તે અડી બાજને ફેર દનો. આમ
 દેશ ન જગર પડેલાં તે એકેકે આકાશને મનુષ્યના મોઢી
 માપનને ટપાટ મુશ્કેલી ૬૫૨ વર્ષેય બાજે; પણ બ્યારે
 આજેય વાક કરીએ કે મુશ્કેલ અને અનિશ્ચિતતાં લે. સરેજ
 એક સમયેથી બેને આ વિષયિત એક-કેસેય. ૬૬૨ દેશ

છે અને તેના આકાશન તમા એક આપનું ઇતરે ૪
 સંખ્યકેથી રીએ ત્યારે પાણી ન સમાય એમા ૪૬૨ ૬૫૫
 થાય છે. દોડવામા આ મુશ્કેલી માત્ર દોડવામાને ખગર ૪૬
 માત્ર ઇતરે બેઠોને ઇતરમાં ૪ આમા મનુષ્યવરો કરવાની
 જરૂર છે કે કેમ, એમ પાણી પાર જુલામા અર્થ છે. તેનો
 ઇતર એ ૪ વળી સમાય કે આ ૪ માત્ર કાર્યક્ર દેશ તે.
 આરવા અકરમાતે ૫૫૦ અંદોષિતો અને ફેરવિયો દમોમના
 બેઠવાં બંધ મનુષ્ય દોડા નદમો સોનાં દોડે તે પડેલાં
 મનુષ્યને ફુલિવા બાગદર માંથી લાગની દશે; આમવાડીના
 પેડાં ફરવા માંડતા ત્યારે ફુલિવા બાગદર નહિ પણ પાણી
 ખેડી લાગી, તેના જિવારનો કડક ખવાસ આજે, અને
 એક પ્રજા બીજ પ્રજા રિયે વધુ ભણી મનુષ્ય; દને એકેકે
 મુશ્કેલી ફુલિવા વધારે નીચી થતા લાગી છે અને વધુ કાપ-
 પાજા વિમાને કડક લાગ્યે ત્યારે માત્રસમાય એક ફૂલ
 સરખો મનુષ્ય. લીમ બેક નેમનું કે કિનારોમાઈ કોન્ડ-
 નસ અનેક મણકો કરીને પણ એ નહિ મેગી રહે તે
 મૂકે માંચે વિમાન પેનાનાં ભસિયાના આવીને મેગયો.
 (મીમી)

—ડૉ. સિદ્ધાન

ઉનાળાની રતનાં અધ્યાયમાં

કિનારાના ભણીના બવામપ્રવારક થી રવાનાથી
 વિચાર્યો અને જીભ ઇન્જેનના કામ માટે આ કિનારાની
 રતના વિચારોમા આવામપ્રવારક આવામા ખાસ વર્ગે બેસ-
 વાડતા આકાશરોષક રતનામાં સરવાળુ બંદરે કુપું છે. એ
 બંદરનાની એમની પતિમા પૂરી માડીનીમાથી બંદરી છે.
 એમની યોડુ આ રજું 'આરવા' આરવા તો આજનું રીમી
 સારો: આમાન્ય આકાશવર્ષક કમરેનું એકી કે ફેર, બેક,
 આસન, નેપર કિફિયા, મિમુલ્યાર, ફેરિયામાર ને બીજ
 કરતે એ મુશ્કેલી માત્ર, મદતરિયા, અને આવામપ્રવારક
 તાણીય લેતા મણકે તેમને માટે લાગી, બાગ, તલવર, ઇત,
 કરી, મુશ્કેલિય અને ફેરિયા કાપવા સમામા આવી.
 બાગમા સિસક તરીકે એકે તાણીય લેતા માત્રના દોડે તેમને
 માટે વેગર, પ્રમણે આગર રીમવામાની કિમવાળુ થયો.
 એ રાજ રિયા, રિયા, કે દરમી માત્ર આકાશવર્ષક માટે
 આવા માત્રના દોડે તેમને માટે તેથી કે રાજુ પણ થયો.
 કપાત્ર આરવા, બંદરેય, સારિયક કમરેનું ને માત્રનું એકી
 મનુષ્ય હોઈ આજે મનુષ્ય વિદ્યાર્થી, કારણે ને મદરેય, રીમ
 થક, છે ના બોરી કમરેનું એકી રીમક દોડે કે રીમ
 રિયા, મદરે, કે રિયામા આમાર આવામપ્રવારક બાગ
 માંચે, તેમને માટે પણ આમારવા; કપાત્ર, માં આરવા
 આ દર્શાવ વર્ગને ૬૫૨ વળી દેશ તેમને ૬૬૨ ૬૫૫
 રી ૬૬૨ તે આવામપ્રવારક માત્રનું ભણિત આમારવા
 મદરેય તેથી એકા ૪૬૨ માત્ર વિચાર ૪૬૨ ૬૫૫, સમાર
 ૫૫૫, આવામપ્રવારક રિયા, રીમ, કે રીમકે આરવા છે.

જીવિયસ સીઝરની સામે પ્રભામાં કાવતરાં રચાતાં હતાં તે વખતે મિત્રોએ 'રક્ષ' ને હથિયાર વિના બહાર ન જવા તોને ચેતવ્યો. સીઝરે જવાબ દીધો: 'એ મૃત્યુથી ડરે છે તેને દરેક ખેલે મૃત્યુની વેદના જોગવવી પડે છે; મને ડર નથી. એક જવાર મૃત્યુની વેદના જોગવવાની છે તે જવારે આવશે ત્યારે જોગવવી લઈશ.'"

અનેકાર્થો શબ્દ: ધરો=ગારીનાં બે પેડાં વચ્ચેનો દાંડો ('ધરી'ની નરભતિ); =નદીમાં પાણીથી ભરેલો જોડો ખડો; =મરેલાની પાછળ બાદરના મુઠ્ઠા પાંચમે ચળી ક્રિયા;=એક જાતનું ધાસ-મો.

અણિતની અલિહારી

અનેક જોઈ છે, એમાં આ એક વધારે: ૧૪૨,૮૫૭ આ રકમ જલ્દી સામે છે. એને બે વડે ગુણી લુઓ. જવાબ ૨૮૫૭૧૪—એટલે કે ચાંકડા પછી એ અને ક્રમ પછી એનો એ; ફેર એટલે કે રાજ્યાત ગતકાથી થઈ. હવે ત્રણે ગુણી લુઓ: જવાબ ૪૨૮૫૭૧—ચો-ગાથી રાજ્યાત થઈને એ જ ક્રમમાં એના એ ચાંકડા. ચારે ગુણતાં ૫૪૧૪૨૮ જવાબ આવે તેમાં પછી એ જ રિયતિ. પચિસે ગુણી તો ૭૧૪૨૮૫ અને ૬ એ ગુણે તો ૮૫૭૧૪૨ આવ્યાં આવે તેમાં પછી એ જ ચાંકડા અને એ જ ક્રમની રમતાં—પછી બસ; આ રમતનો અહીં અંત આવે છે. સાતે ગુણ્યો એટલે અંત તો આવશે જ, પછી જવાબ પછી નવતર આવશે ગુણી લુઓ; શું?—૬૯૬૬૬૬૬.

'વાકી નારા સર્વ મૂંડા' એ વાક્યમાંના દરેક શબ્દનો પહેલો વા ઉઠેલો અક્ષર ફેરવી ચોગ્ય મૂળી સંકરો તો એક જાણીની કહેવત બની જશે.

આંખનાં મુકાં કુલ (ગિર)નું ચૂર્ણ અને તેને ભૂનો મરડો મટાડે છે.

બજાઈ બહુ થાકી નવ ત્યારે તેને પરોડેના વળતો નથી; મોટે કીધું ખેલે છે.

કચના કાળીવરાઈ મામના આ રવા પટે-લાની મૂલો દરેક જાણુ એકેક ફટ કરતાં પે વધુ લાંબી છે. આજ નેત્રું વર્ણની વર્ણ પછુ તે એક જ કુદકે ચોક્ક પડાણી સહે છે.

જૂલેચૂક તમે કે ઠાકાં છરી-કાતરને ગરમ પાણી કે દેવતામાં ન નાખો તે સંભાળજો; એથી એનું પાણી ઊતરી નવ છે, ને વહેલી નકામી થઈ નવ છે. તર-કામાં પછુ એને બહુ ન રાખતા.

પૂરનીના ઉત્તરદક્ષિણ મુવના બે છેડા-આમાંથી સામસામે અદરપ વિમુત-પ્રજાઈ સજા વસા જ કરે છે ને તેની અ-સર પૂરની પૂરની દરેક જીવન પર ચાપ છે. તમારી છરી કાતર કે બીજે હથિયાર, કાતરદક્ષિણ દિશામાં સામસામે છેડા રહે તેમ મૂંડો તો ધાગ સારી રહેશે.

હોલ તો તે વાટે સહેલાઈથી હવા. અંદર જશે ને પાણી અપાદાન્ય બહાર નીકળી આવશે. કાચની નળીને લીટાની નળીતપર ધરીને નરમ થયે વાળું, રાકાય છે.

બાળકમાં નિવિધનો કાપડો પસાર કરાવનાર શ્રી હરવિલાસ સારદાનું ખરું નામ હરવિલાસ 'સારદા' છે.

કપડા પર પડેલા ટિક્કર આયોદિનના કાંધ ફેટામાફીનાં વપસાતી દવા 'દાઇપો' ના પાણીથી સાફ થઈ જશે.

શીંગસ નીચે ત્યારે મુરકો અથવા પાણીમાં હલકો કરેલો સમ્પૂર્ણ ચિંક અચિંક લગાડવો; તથાથી અને મરી ચડાડવો.

ચોખાના જોસામણથી કાગળ પર લખેલા અક્ષરો મુકાયા પછી તે પર આયોદિન લગાડવાથી વાંચી શકાશે.

આ બાઇસાહેબ હસે છે ને? હવે કોલકાનો એટલે રહતીસૂત જાણીશી.

આંખાં પડી મંચેસાં પિતબનાં વા-રુણી પર હરદાને લોહ ચોપડીને ઉઠ-કંપાથી ખૂણ અળકાઈ નીકળશે.

આખા કરતાં બરડેલા સણુ ટોરને બવડાવવાથી તે દૂધ વધારે આપે છે.

મેયિસેટેડ ક્રિપ્ટિમાં મેળવેશી રાખ વડે માંજેસાં રૂપાનાં વાસણુ જટ આંખાં નહિ પડે. રૂપાની ચીજને માંજવા માટે તો બહારાં બાંહેડું પાણી પછુ સાફ.

સોંડા મોદાની શીશીને પાણીથી સાફ કરતી વખતે પાણી બહુ જ દીમિયી અને આંધિક ખાતુંખાતું બહાર નીકળે છે તેથી વખત બહુ લાગે છે. કારણ એ છે કે શીશીના મોંમાં પાણી અચકતાથી બહારની હવા અંદર જટ લાખસ થઈ રૂમ્પતી નથી. ચિત્રમાં બતાવ્યા મુજબ વાંકી વાળેલી કાચની નળીના એક છેડે શીશીમાં-હાથે હોલ તો તે વાટે સહેલાઈથી હવા. અંદર જશે ને પાણી અપાદાન્ય બહાર નીકળી આવશે. કાચની નળીને લીટાની નળીતપર ધરીને નરમ થયે વાળું, રાકાય છે.

અમ્મી
[ચિત્રકાર : કુલ દેસાઈ]

નવ કહેલો

[દ્વિતીય પંક્તિ]

સ્થવરમગ જેણે યૌધ્ધા,
વલાલી જેને વનવાટ;
જે મરનાં લગ અંખેયો
ધનધોર વિજય રૂઝગાટ;

જે ગગન મુંગના મિત્રિશું સંજ્ઞા દાકલ અવિરામ,
જો મરદ કાજ કો' નવ કહેલો 'પ્રભુ દે એને વિશ્રામ!'

દમ દમ કમૈં મગી રહેનાં
ઊછળે હિરમાં ધગકાર,
લલી એ એની વિશ્રાંતિ,
એ સુખ, ઇવન-આધાર.

એ પડે, લડ્યડે, છતાં ઊઠી ફરી એ મુલ અવિરામ,
જો મરદ કાજ કો' નવ કહેલો 'પ્રભુ દે એને વિશ્રામ!'

ન્યમ શતશન પદાઃ-શિખરથી
જળધીધ વૃષવતો જન્ય,
ન્યમ ખુશખુશાલ કો જોડી
નિજ અંધ નમવતો જન્ય;

લમ સલ તણો શીધક નિજ પંથે ધસે સદા અવિરામ,
જો મરદ કાજ કો' નવ કહેલો 'પ્રભુ દે એને વિશ્રામ!'

ધગધગ ધખતી સદરામાં
જો મદાલે શીખા સેજ,
ધન ધન અંધાર-નિશામાં
ઝાળે બારકરનાં તેજ;

વંચેળ વિશે પછુ પામંતો ફૂલદોલ તણા આરામ,
જો મરદ કાજ કો' નવ કહેલો 'પ્રભુ દે એને વિશ્રામ!'

વનવનનાં વદન હસવતી
કો સરિતા ચાકી જન્ય,
દુર્ગધ જગતની વલતી
સાગરમાં શાંત સમાય;

સાચા જગસેવકનું ઇવન લમ પામે મોન વિરામ;
જો મરદ કાજ કો' નવ કહેલો 'પ્રભુ દે એને વિશ્રામ!'

જયેશ્વર મેઘાણી

[૧૯૨૫માં શ્રી જગતીશ્વર મેઘાણી આપણને છેડે એમણે રાંકેલી અમેછ પંક્તિઓ પરથી સંગ્રિત]

આજ મુદ્દમગર્ભને જ ત્યાં પુરાનમાત્રમાં જ છે રહેલા દેખાત છે. યુવાનો ને નિ-
શ્ચાર્યિંગો આજસુધી ઇતિહાસ,
નવલકથા, કે વાર્તાઓમાંથી જે ઇતિહાસ
પ્રસાદને સાદસ ને સોચના પ્રશ્નો કહી
લેતા હતા તેનો સાક્ષાત્કાર આજે પોતા-
ના જીવનમાં કરી લેવાની તક સહેજે
સામે આવી પડી છે. મહાન ત્યાગ અને
આત્મજોગની વાતમાં જ કદરમગી કર-
નારને આજે પોતાનો પૂરો ફાળો આપે
જ દરકાર છે કંઈ પણ અને ક્યારે એ
કરવું પડે તે તો પ્રસંગ નહીં કરશે,
પણ દરેક જણમાં તેને વધાવી લેવાની
તત્ત્વમયની અને તૈયારી હશે તો આગળ
વધી રહેલા રાષ્ટ્રદેવના ભોગ, નિષ્ફળતા
કે સફળતાની તુલા વિના પણ ઇતિ-
હાસમાં અમર પ્રતિ પામશે જ. જગત-
માં પ્રાપ્તિના ફળ કરતાં વેદ્યાસનાના
ખાજી, અસર વધુ ચિરંજીવ નીવડી છે.

દેશના ડાહ્યામાં ડાહ્યા પુરોને પણ
આજની પરિસ્થિતિમાં સરકારની નીતિ-
થી સંતોષ લેવાનું આશય જણાયું છે,
અને થોડા વખત પછી એ નીતિથી
જ દેશ ફૂલા થવાનો જંગ રૂપ જણાવી
ચૂક્યા છે એ રીતે કાળના કોઈ દેખાતો
જેમ પરવશ પડી મરના કરતાં થોડી
જેમ ધર્મપુજના રણેદાનમાં આફત
અને મૃત્યુનો સાગનો કરનાર ખરો
હિસાબ કરે છે એમ કોણ નહિ કહ્યું?

રાષ્ટ્ર પોતાનો માણ જગતની શકે છે
એ વખતે જ જગતના મહાન નિવસો
પ્રગટ થાય છે; ત્યારે જ તેનાં સર્વ
દુખો અને બંધનો નિવારવાના માર્ગો
બેધર છે આટલાં વર્ષોથી દેશને
જેની કલ્પના સુધી આવવી મુશ્કેલ લાગ-
તી હતી તેવા રાજકીય અને આર્થિક
પરિવર્તનોને આજ પલટો ફાટ અ-

નથી છાતું અમારે પંથ શી આફત પડી છે,
ખબર છે આટલી કે માતની હાલ પડી છે,
હવે મા આવડી એ કાજ મરવાની ધડી છે.

કદમ વેગથી આજ દરેક ઓળી બાબત
પરથી આવી ગએલો એકેએક માણસને
જાણ્યો. થોડું બચેલાં વધુ વાંચના લાગ્યા
છે; નહિ બચેલા વાંચનાની સંજીવની કદર
કરી રહ્યા છે. દેશની ભૂગોળ અને ઇતિ-
હાસ આજ વિદ્યાર્થીના અને લોકોના
અભ્યાસમાં નું ને સાચું સ્થાન તથા
કદર પામ્યાં છે

આજની હાલ એ ખાલી તમારો
નથી, આજનું વાંચવાનું એ સામાન્ય
પ્રકરણ નથી; પણ હવે પછી પ્રજા શી
સરતોએ જીવવા તૈયાર છે તેની સક્રિય
દૃષ્ટિઓ છે. જેઓ આગળ આવ્યા
છે તેમણે તો હૃદયોને ખરો સરવાળો
બાંધી લીધો છે અને પોતાનાં જ્ઞાન
અભ્યાસ અને પુસ્તકોને સાર્વક બના-
વ્યાં છે. જેઓ કંઈક પાછળ છે તેઓ
પોતાની નાનીવાની ગતિઓ ને ડરનો
ત્યાગ કરી ઉપર આવવા મથી રહ્યા છે.

યુરોપના સ્વતંત્ર મુલકો ખાલી આર્થિક
લોભે પરસ્પર બાળકયા તેમાં, કાંચા
કમળા સત્તરથી પચીસ વર્ષના કંઈક
જુવાનો અને કુમારોનાં નિર્દોષ લોહી-
નાં ખાતર થયાં, અને હાલ પણ તે
યુદ્ધની જીવજૂતાં ગોળી સુધી જુવારો
નહિ. છતાં યુરોપના રાજદારીઓ તે
યુદ્ધને સ્વતંત્રતા ને સત્વના યુદ્ધના ફંતી
નામ નીચે ઢાંકી રહ્યા છે. એ યુદ્ધથી
ગરીબોનાં દુઃખ મયાં નથી, એ યુદ્ધથી
વિલાસિતા ને દ્રવ્યની સ્પર્શ મયાં નથી
કે નથી મળી મલ્લર ને જોડુને રાહત.

યુરોપના એ યુદ્ધના મુદ્દાને આજે
ખારતે જે સાલિક સંસાર આદર્યો છે,
તેની કિંમત ઇતિહાસને તો આખરે

વિચારી શકશે. દરેક યુદ્ધ પછી
એકેએક પ્રજા જમીનદોગત
બની અને પામવામાં રો-
બાતી આવી છે. તે બધીના

માથ આજ જગતના વેભવીએ ને એક-
સેઠાંધો ઉપર ઝૂમી રહ્યા છે બસ તેમના
પરમાં હરફો ને અલિપિ શાસકો હોય
પણ જગતનો અંતર્બોદ આજે તેમની
સામે ઘેર પડ્યાર કરી રહ્યો છે.

સત્યાગ્રહનો અમર સંન્યાસી માત્ર
બાકત મારે જ નહિ પણ જગત સમગ્ર
માટે જે યાતના દેખાવી રહ્યા છે એ અલિ-
પિને મન બસે એક તમારો હોય, પણ
હૃદયી સંકેતમાં તેમની જડ કુળેડનોરો
એક મઠા પ્રયોગ છે, અને તેની સાધના-
માં માનવીમાત્રનાં આસ્થિ, શક્તિ ને
પ્રાણ ઉત્તર થવાનાં એ નહીં છે. જો-
માં જ સ્વસ્થાતંત્ર ને સ્વાધીનતાનાં
સાચો માર્ગ બેધરતો દેખાય છે.

વિદ્યાર્થી જગતનો કિરીટ શોધિત મહેતા

થોડાં વર્ષો પહેલાં શાંત અને ખબર
અદેશના સુર વિદ્યાર્થીને જોઈને કોઈ
ન કહી શકે કે તેનામાં બુંદેસ ચલા-
વનાર એક બહાદુર સરદારનું જિગર છે,
થોઓસોડીના યુવક સંપના મંચી તરીકે
બાદ શોધિને સમા ચાલાવવાની કેર-
લીક તાકીમ મેળવેલી. પણ નહેરમાં
કાઈને તેની ખરી ધિાન થઈ નહોતી.
શુજાત કોલેજના પ્રિન્સિપાલની અ-
ન્યાયી વર્તણૂક સામે વિદ્યાર્થીઓએ
પડકાર કર્યો ત્યારે પોતાની ઉમરથી મોટા
અને વિદ્યાર્થી પણ આગળ વિદ્યાર્થી-
ઓના સમુદાયમાંથી, પોતાના શાખ-
પણ, રિધર વિચારો અને સુચારુ પદ્ધ-
તશક્તિ તથા નિયમિત કાર્યપદ્ધતિથી
એ રત્ન ત્રણથી ગ્રહ્યું અને માનું બ્યાન

ઈન્ડિલાળ જિન્દાબાદ

ઈન્ડિલાળ જિન્દાબાદ! ઇન્ડિલાળ જિન્દાબાદ! (અમર રહેો કાન્તિ!) એ પ્રચંદ શોષણથી પરિવેદિત, સમગ્રમાનવો ને સમર્પિતો આજીવનકાં દર્શાવે છે. જુવાન ભારત બંધન મધ્યું હતું અને યુવક-યુવતીઓનાં બંધન ગેહાદિગેહાદીને એ કાન્તિનાં સ્વાગત કરતાં ઘેર નિનાદ મળતી હતી. કાન્તિને કાળે મરીમરવાની તમનાથી એમનાં દિલ તર હતાં. કોણ એવો આમનો હતો કે એ શોષણમાં સંકલિત રહેતો? કોની મગદૂર હતી કે યુવતી એ પ્રચંદ અશ્રુતિ અને નિરધારની હસ્તાદ-ઓળીથી અપહરણ રહી અંકે? વાસ્તવ સ્વતંત્ર જનતાને જાણે કે એ નિરધાર તો જુવાનોનો.

ક્યાં છે આજે, એ 'ઈન્ડિલાળ જિન્દાબાદ' અને 'આઝાદી'ની રજૂઆત કરનારાં જુવાન નરનારીઓ? ક્યાં છે તમે? એ દિવસ મરનાઓ તમારી શું પોશાક હતી? તમારી નાગદર્શક છુપાવવાનો એ ફંક્કો સાચો હતો શું? સ્વતંત્ર આજ તમારી સામે ખરો થયો છે: દેશનો કંડો તમને સાદ કરી રહ્યો છે; આઝાદી ખૂદ તમારી રાદ જોતી ખડી છે. દહ મહ કાલે જ એને પડખે રહી શોષણ અશ્રવનારો એ જુવાનો, આજ આજે વળતે શું તમારા પગ ખચકે છે? માની મુક્તિ કરતાં ખરીદાના ઓરડા ને ધરના ઓંચા તમને શું વધુ ખ્યાર છે?

તમારા દેશ અને દેશબાંધવાને છૂટી નાજનાર એ પિયારા સાક્ષાત્કર્ષની સામે કે ધડાંએ તમારા યુનંદ ને દિવસ વિચારો આનો કીર્તિવંતો નંચ માંડી રહ્યા છે તે કાલે તમે શું ફર રહી ટમરકમર તમારી જોવા કરવાના છે? માનુષ્ય જ્યારે યુગાપીની બંધનમાં પડ્યા છે અને કોરો દેશબાંધવાને ખાતના વાખા છે એ વખતે તમારી એ પોશાક કિશોરો અને તુલ્ય દુઃકા-લુકા તમને છવાડી દેવાના છે? કિંદુરતાન મુખા ખડી છાંતે શું કમું છે? અને કિંદુરતાન છારો તો ખડી મરવાનું કોણ છે?—જાણકારો નેદર

રાહીદીનો ઉદર

અડાદત અજળ કીમિયા છે, એના રપડો તમાલા તરપુંચ મળ્યા છે, તરપુંચ દેરવદ પામી પૂનવા છે. ને ધરતી પર રાહીદીનો ખૂલ દેવા છે તે પરતીમાં કંચ ભરતાં ગમે તેા સંગદિલ શક્તિમા માત્ર પળ હંપવા લાગે છે. પરાપીન પ્રત્ય એવા રાહીદીની વાદ તાજી રાખવા વરસોવરસ ઉરસ કીજવે છે, અને આજ નહિ તો એ કાલે, ગમે નહિ તો અમારી ઓલાદ પણ, શક્તિ સાથે દિલાળની ઓખર કરશે એવી આશા અજર અજવે છે. છડી એમિલે દિંદેનો પ્રાંતેપ્રાંત મટી દેનો આનો ઉરસ કીજવે છે. પણ આ સાલનો ઉરસ તો અજળ રીને કીજવાયો છડી એમિલે દિંદેના સ્વાતંત્ર્ય વિશ્વદેને આર્થિક થયો ને દિંદેભરમાં મુગમ સંગમ આ થયો. પરિત મદન-

ગાદન માલધીય સમા ધીર રાજપુરંધરે પણ દિંદેનાં કાન્યપલકાની અમન સ્વીકારી અને તેણે તમા એના તેજસ્વી ભેરોએ શિદિશ સરકારની સાથે અસ્પદકાર કર્યો. પરિત માંતોલાલ નેદર એ આર્યોને પ્રિય એવું આનંદન મન સ્વીકાર્યું અને ગોતાના આતીશાં મહેલ 'આનેદ્ધુવન'ની આઝાદ દિંદેને બેઠ કરી આ પ્રમાણે મવાલો જદાલ બંન આજન્મ વિલાસી કૂંડીરી છે અને આખાસરદ નરનારમાં સરદેશીની વખના બંને, એ રાહીદેએ સંચાતા વાતવરણનો પરચો છે એમ તોલોડ સ્વીકાર્યો માનવ્યમાનના સંતતન તત્તોને ય અજળ પવડો આવી રહે એવી સદાદતની મરફર છે, તો ખડી આવ: અસંખ્ય રાહીદીની કુળાનંદી વિશ્વમા આજક પરચેરા અમીશિદિ મ અનંતનનું શું વળું? (નિ: પિ)

એમું. તે દિવસની વિચાર્યઆલમનો એ માનીતો નેતા બન્યો. એ આખીયે દિલસાલ દરમ્યાન તેણે મંત્રી તરીકે અવિશ્રાન્તપણે તથા રિધર ભુદિથી જદેમત ખેડીને મદદગીસ સલાદમંડળને એક પ્રઠ અને વિચારશીલ આત્માના ખ્યાલ આપ્યો હતો. તે સમય ખડી રીક પ્રક્ટે તેણે પોતાની બાનની રોચા વિદ્યાર્થીજાનને આપવામાં પાછી પાતી કરી નથી. વિદ્યાર્થીઓએ તેને છેલ્લા બમ રંગેલનના પ્રમુખ તરીકે નીમી તેણી રોચાની શોખ કરસાનારી કરી હતી.

યુવક સંપ તરફથી રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં તેણે દમિશાં નીકરપણે ભાગ લીધા કર્યો છે. રાષ્ટ્રપુદ્ગા મંડાણ સાથે તેણે યુવક સંપ તરફથી ભરતીનું કમ આર્થિક અને પહેલા જ મેરમામાં મોખરે રહીને દિગમ, હસ્તાદ તથા વીરતાથી તેનું પરિણામ સ્વીકારી લીધું છે. માં-ધીછાવી શોખના મુજબ બિનજકાતી મીડું વેચવા તે પોતાની દુકાન સાથે નીકળતાં સરકારે તેને પાંચ માસની કેદની નાખાલેડા કરી છે. તેણે ખરીદા, ફોલેજ અને 'કરીઅર'ની આસાચેને આજે તો લાત મારી લીધી છે અને ફેલેજ તથા ધરના હદાવા પર બેપરના બની દેશના મોદ અને અનુમતી નેતા-ઓને માર્ગે પ્રયાણ કર્યું છે. છવનની આવી કમનવજ રાજઆત માટે યુજાત તેને અબિનંદન આપે ઓરલાં ઓખં છે.

'કમાર'ના લેખક ડૉ. દરિપસાદને પણ સરકારની બેઠનું માન મળી ગયું છે

જાળકો નિરાળનું બહુનર બહે એમ આપણે તો
ધણું જે છાપીએ, પણ વિધાતા એવું નહીં કરીને
બધાને ગોઠવતો નથી. આપણે ત્યાં માત્ર ગેરસહ અને
દાળી એમ જે જ પ્રકારની માટી છે, પણ એને ત્યાં
તો એટલા પ્રકારની વિવિધ માટી છે કે કોઈ એ જાળક

એક જનનાં જન્મે જ નહિ
ને! સાતી રુચિ જુદીજુદી!

જનપતિ શિવાજી મહા-
રાજાને આપણી નિરાળમા
ધાત્મા હોત તો વખતે રતના-
ગિરિમાં કારકુન હોત કે
નાસિકમાં મહેતાજી હોત.

પણ એમને સારે નસીબે
દારાજી કોંડદેવ જેવા યુરુ
મળ્યા અને તેથી દિલ્હીની
બાદશાહીનું મો જીધડાળીને
એના હાંત ગળે એવા પાક્યા.

તેમના કાન્તિ ચિત્રેના
વિચારો આ બધા અનુભવ
અને વાચન પછી પરિપક્વ
થતા આવતા હતા. દલે તે
વિચારોએ લેખન દ્વારા
જવાબી પ્રગટાવી. ૧૯૦૮માં
તેમણે 'શિક્ષક' નામનું
માસિક કાદવા માંડ્યું. તેમાં
શિક્ષણના વિષયો ચર્ચાના-

અર્થનાં શાળામાં જળવાનું શિક્ષણ પસારવાનું કામ
પણ કરતા. અંગ્રેજ રાજ્યની નિરાળોના અધિકારી-
એને, તે માસિક ન લેવાનો સમૂહવર કાદવાનું તો
દષ્ટ ન લાગ્યું એટલે નિરાળોનિશાળે જતે કરીને
તેઓ શિક્ષકોને તે માસિક ન લેવાનું કહેતા' પણ
જનાં 'શિક્ષક' તો પોતાનું શિક્ષણ પ્રસારતું જ રહ્યું.

કામ રાગે પરતું ગયું એમ તમચા વધતી ગઇ.
દલે નોકરી છોડી પ્રેમ કાદવાનો તેમને સંકલ્પ થયો.
પણ બાધીરાવના આમદથી નોકરી ન છોડી. પ્રથમ
પોતાના બાળને નાગે અને પછી પ્રેસના કારીખરોને
નાગે પ્રેસ ચલાવના માંડ્યું અને ત્યાં કાન્તિકારી
સહિત્ય છપાવા લાગ્યું. આ કાર્ય તેમણે નીચ સહ-

દવનાથી અને બધાં પરિણામના સંપર્ક જાન સાથે,
અવિચળ રહેવાની દૃઢ સંકલ્પથી જ સાર કરેલું. શી
અરવિંદ ધોળાનું ભાષણ એમને ત્યાં છાપવા માટે ગાયક-
વાદ સરકારે કાયદાની જારી કરીને લાભ લઇ એમના
પર કેસ માંડ્યો પણ પાછળથી ખેંચી લીધો.

તે પછી પેલી એમની

સુવિખ્યાત 'વનરપતિની
દવાઓ' નામની ઘોષડી
પ્રસિદ્ધ કરી. બાજે તો દલે
સો જાણે છે કે બાદીન્દ
ધોળાના પુસ્તકના એ અનુ-
વાદમાં વનરપતિની નહિ
પણ જામજી બનાવવાની
'દવાઓ' આપેલી હતી!
તે સમયે રાજકારણની
પરિસ્થિતિ અત્યારના જેવી
ન હતી. તે વખતમાં તો
આવાં કાર્ય કરનારને માથે
દરદમેસ સરકારી પ્રયોગ
ખોદની તકવાર કાઢી ધાગે
ખાંધેલી લટકતી રહેતી. આ
પુસ્તક જ્યારેસારે પણ પક-
ડાવાનું એ તો નહીં હતું.
એટલે એમણે બીજી પણ
યુક્તિ કરી. અંદરનું પુસ્તક
એનું એ જ, પણ તેનાં

જુવાની

શિવાળો આપ્યો ને જો:

શિવાળે દાદ ન પડે તો રાખ કહેશે કે

એ શિવાળો ?

દનાયો આપ્યો છે ને જવાનો :

દનાયામાં મરમી ન પડે તો કાણ કહેશે કે

એ દનાળો ?

ચોમાસું આવશે ને જશે:

ચોમાસે વરસાદ ન પડે તો કાણ કહેશે કે

એ ચોમાસું ?

જુવાની આવી ને જશે:

જુવાનીમાં સાદસ ને પીતનાં કામ નહિ કરીએ

તો કાણ કહેશે કે એ જુવાની ?

મિજબાહ

આક જનનાં જુદાંજુદાં નામ પ્રગટનાં પૂર્ણ તૈયાર
કર્ધો! તેમાં પ્રકાશક, મુદ્રક, લેખક વગેરેનાં નામદામ
પણ પદનિસર જુદાંજુદાં જ કરી નાખવામાં આવેલાં.
દાખલા તરીકે (૧) 'વનરપતિની દવાઓ' લેખક-
યોગાનન્દ (૨) 'આશાતના' (જેન સખદ-જેનો અર્થ
પાપ યાવ છે) લેખક-મુનિ . . . (૩) કંઈક દરજાની
નામ મૂકેલું (અમારે) યાદ નથી. લેખક-અમામજા
વગેરે. અને એ દરેક પુસ્તકમાં પ્રેમનું નામ પણ જેન.
મુસલમાન વગેરે નામો અમાણે ફરતું રહેતું! આ
પુસ્તકો પ્રચાર માટે જ છાપવામાં આવેલાં. અંદર
જામજી વગેરે જનાવવાના રાસાયણિક પ્રયોગો આપવામાં
આવતા. 'યોગાનન્દ' નામ સરકારની જાણમાં આ-

વનાં એક વખત 'સરતું સાદિત્ય પર્વક કાર્યાલય'ના આરંભનાં અર્થદાનકારીની જરૂરી સેવામાં આવી હતી !

વળી આ પુસ્તકો એક રચયેથી બીજા રચયે પહેલાં આડવાની પછી યુક્તિમયુક્તિપૂર્વક સંપૂર્ણ કાળજી રાખેલી કે જેથી કેટલાંક રચનાના સંશય ન આવે. કેટલાંક પુસ્તક મૂળ ગાયેથી તો પોસ્ટ કરે જ નહિ; તેમજ બીજા કેટલાંક એકના એક જ ગાયેથી પણ નહિ. દરેક પુસ્તક રચના કરવાનું રચય જુદું જ રહેતું, અને ને રચયો પણ સદા ફરવા રહેતાં. ગાયેગાયના સાર્થકો તે કામ જાળવના. આ રીતિએ 'વનસ્પતિની દવાઓ'નો ખૂબ પ્રચાર કરેલો. તે સમયના તેમના એક સાથી તે 'ફુંગી મોર.' તેમનો પરિચય સરદાર વલ્લભભાઈએ એક મુલાકાતે આપેલો કે, 'આ લાગે છે તો એક વડા જેવો માણસ, પણ તે ખેતીવાડીના ઍલ્યુમેન્ટ છે ને તમને (આતાવળે જેમાં મુખ્ય લાગે હાથે દતા) ખ્યાલે ય નહિ હોય ત્યારે તે 'વનસ્પતિની દવાઓ' શી રીતે જનાવાય તેમાં મમજ પરાવતો દતો.'

પણ આ 'વેદરાજ' નરસિંહભાઈ માત્ર 'વનસ્પતિની દવાઓ' જ નહોતા લખતા; સાથેસાથે બીજાં વિષયવાદી સાદિત્ય પણ રચાતું જતું હતું.

૧૯૦૫માં તેઓ અંધ-પાક્ક દતા ત્યારે એમનું સ્વ-વિષ્ણવાન 'મૈત્રીનાદી' નું પુસ્તક લખાણું. ૧૯૦૯માં મહેસાણે 'ગાર્ફિલ્ડ' લખ્યું અને 'મૈત્રી' લખવાનું કાર્ય તેઓ જ્યારે નોકરી પ્રસંગે ફરવા નીકળતા ત્યારે જે વખત જમન મળતો તેમા કરી નાખતા. 'મૈત્રી-નાદી' અને 'ગાર્ફિલ્ડ' (દામ નેહિપરથી નાનું ડપાણું છે) બંને જામ તો ચલા છે કે ૧૯૧૨માં. રાજકોદનો કેમ તો તેમના ઉપર તે પહેલાં ગાલી મળેલાં, અને આ પુસ્તકો જામ ચલાવી બચાવ

તો તેમને મૈત્રીનાદીમાં પડેલી. તે બંને પુસ્તકો. તેમના વિષયને કારણે નહિ પરંતુ નરસિંહભાઈ સત્ત પાછેલા માનુસ અને તેમણે એ લખેલાં મારે જામ થયેલાં ! શું સરકારી તકેસાર ! 'મૈત્રીનાદી'ની મોધ લેતાં 'યુગનાદી' પહે લખેલું કે 'મૈત્રી' પણ ઉપરોક્ત લેખકને દાથે લખાવા દેવું જોઈએ. પણ એમણે તો 'મૈત્રી' ને પડે કહેવું; પરંતુ પદ્મપદ્મીની કામમ એવી હતી કે તે વખતે એમાં એવી ફેટફેટલી દસ્તલિખિત ને બીજા સમદ કરેલી વસ્તુઓ અમિતી સમર્પિત થમ મળેલી !

ધર્મી વખત એમ જો છે કે વર્તમાન જનાવની કાલ આત્રુ નિયિ અને તેના જેવા જ જનાવની કાલ બુદ્ધપૂર્વ નિયિ બંને અગમ્યરીતે એક જ આવી જાય છે. આને વિષે પણ એમ જ જાણું. ૧૯૧૧ના આગ ૨૮ની ૧૬મી તારીખે તેઓ પદ્મપદ્મીના ને દિવસે દિદુ નિયિ જન્માટીની હતી. મોડુજામપદ્મીની સાથે થયેલેકે કાશમુદ સંકળાણેલું છે. વિચિત્ર પદના છે કે તે પદગાયા, કેસ માંભો, જેમમા મપા કે છટપા, એવા અનેક પ્રસંગમા ધણાખરા મુખપાર જ દતા !

એક અનિસાય

[વચનિતકા]

'જોડું, અલેખ કરી મંદ કું નથી મે.
કલેય એક પણ તેમ દાનું નથી મે.'
છે યાવ, જે દુદવ એમ કરી રાં છે.
કલેયનિત રતી જાના મરી મે છે.

આલેયમાં સમય વધે સરી જયો મા.
એક પ્રવળ અનિયુદ પથે મયો મા.
સત્-મામ-કાયે ન દિલ રતી જયો મા.
સત્-ગત્ર મન આ કરી ને દયો મા.

કલેયમાં સતિત્ત કરી માયો મા.
અંતા, મા, જનતા નિલેયો મા.
દેવું દનામ નવ-નિન વરે મયો મા.
આગા વમુમરુદ અવરી જયો મા.

વિજયસંકર કાલજ પદ્મી

અત્યંત એકમાલ અને કાળજી રાખવા છતાં પણ 'વનસ્પતિની દવાઓ' છે-વરે છની થમ અને નરસિંહભાઈની ધરવકડ થમ.એકેકે રેક્ટે તેમને તાર.૨-૬-૧૦ ના રોજ જે માસની સખન મચ્છરીની સત્ત કરી, તેમને ફુંગરીની જેમમા લઈ જ પામા આગ્યા. પહેલી જ રોજ હતી અને માથી નરસિં એક પદાણુ સૈનિક દને તેના ઉપર તેની દુકલીના બીજા કાણુરીને પુનામા અખાનુનિક વર્તન ચલાવવાનો પ્રવળ કોરે. જેથી કદ થઈ તેજે મેં જુડામા કદનામાં એકલેયો દનો. નરસિંહભાઈ ને એ બંને એક

જ આરડીમાં બંને એકલા, રાત્રિનો સમય અને સોજતી મગજની ઢાંડી ગુમાવી જોડેલો, તેથી નરસિંહલાણને તેની ખાસ્તી લાગી. છેવટે તેને શાંત કરવા, કે તે બીજા વિચારમાં જોવો એવો પ્રયત્ન થાય કે જેથી દાનિકતા ન નીવડે એટલા માટે, તેનાં સમાસંબંધીઓ વિષે પૂછ-પરછ શરૂ કરી. વાત પરથી જણ્યું કે તેને મા છે, એટલે પ્રશ્ન કર્યો કે

‘લાઇ, તારી મા અમારે જાણે કે તારી આ સ્થિતિ છે તો તેને શું થાય ?’
જાસ, એટલું જ સાબ-જાના પદાણ એકદમ રોષ પડ્યો. નરસિંહલાણને તેનું માથું બોળામા લપ્પ માથે લાય ફેરવી સાંત્વન આપ્યું. ધીરેધીરે પેલો શાંત થયો. આમ નિર્ભય બન્યા, માતાનો પ્રેમ બક્ષબક્ષ બનીના હૃદય પીગળાવે છે ! એ તર્ક હોડારીને.

તે પછી એ જ ‘વનરખનિની દવાઓ’ માટે વડોદરા રાજ્ય તરફથી કેસ આપ્યો. તેમાંથી તો તો આરોગી મુક્ત થયા, પણ ત્યાર પછી ત્રણેક માસે દિલ્લી દરબારમાં સર સધાજીવે બાદશાહ બર્માઈને સલામ કરવામા બૂલ કરેલી તેને બીજે જ દિવસે વડોદરામા આવીને તેમણે તેમને સગ્ન ફરમાવી: પાંચ વર્ષની દદનિકાત્ર અને ૩૦૦ રૂપિયા દંડ; ને દંડ ન આપે તો એક વર્ષની વધુ સગ્ન.

સગ્ન પૂરી થઇ. વડોદરા રાજ્યની દદમાં તો દવે રહેવાય નહિ; એજેજ સરકાર પણ ફરી આ નામચીન માણસ માટે આગળ શાં પગલા લે એ પણ નહીં ન હતું એટલે તેમણે સરળ ને સલાહભર્યો માર્ગ લેવાનું નહીં કર્યું. મુંબાઈની જેલમાંથી છૂટીને તરત સંરાતા છુપાતા તે ફ્રેન્ચ લોકોના સંસ્થાન પોંડિચેરીમાં જાન્યો. તેમનો રાતદિવસનો સાથી દમ હતો. એ રોજે તેમને ખૂજ તાની કાઢેલા, રસ્તામાં ધર્મશાળામાં મુકામ રહેતો.

વસંતજનુભાં

પ્રસાદુમા હવાનો અનુભવ કરતો.

અમીનું મગાણું કેમ વધતું જાય છે તે જોઈ.

સવારે ગુલાબી હાથ કેવી ખીટી લાગે છે તેનો પ્રયોગ કરી જોઈ.

જમતી રાત્રે આખતેમ ઝડતી કુલ્લકડીઓ, દેવ ચાલીઓ, લેલાં, મગા, દોલા, કુલ્તર વગેરે પડી-ઓને જોઈ.

આજાનો મોર મુંધવો અને ખાવો.

સૂર્યોદયની શોખા જોઈ.

સ્વચ્છ આકાશમાં દેખાતા તાર અને ચંદ્રને નિહાળવા. ફૂલોની સુવાસ લેવી.

ભરમા અને પતંજિયાને ઝડતાં બાળવાં.

૧. વસંતજનુ આવી મઠ છે આ જનું વસંતમાં જોએ.

સાથે એક રટવ ગએલો. સ્વર્ણપાટી થયા સિવાય તો છૂટકો જ ન હતો. દમને લીધે એક ટંક જ જમના. રાત્રે દમ ચડતો. સારે જે ત્રણ દલાક લાગવાગટ ફાંભેર બિને પગે જેસી રહેતું પડતું; કારણકે ઝાડો અને કફ બંને એજી સાથે શરૂ થતાં ! જ્યારે તે બંધ પડે સારે વામણ, ટળ વગેરે માંજીને સર્ધ જતા.

આમ કેટલીયે રાત્રિઓ પસાર કરી.

એક વખત મજાવામાં ખીંત દિવસના ટંકની ખર્ચી માટે ફક્ત જેઆની જ રહેલી, બોગબેગે અ-આનક સંધ્યાદળે તે પણ મજાવામાંથી પડી ગઇ ને જલ્દ શોધનાં છતાં જડી નહિ. આ વખતે તેમને અત્યત લાગી આવ્યું; છવન ઉપરથી મોદ જતો રહેા; છવન બકાફૂલાયું, પથું બંન-ગેન કાન્તિકારક વિ-ચારોને પરિણામે જ-નમથી દડતા, ધીરજ ને

આદસની પ્રકૃતિએ ફરી જિજાણે માર્યો આ તો વિપાદ હતો. અંદરથી આવાં કષ્ટ સદન કરવાને કુત-નિશ્ચય થયાની પ્રતિજ્ઞા પાદ દેવગની. વિચાર આવ્યો કે આના કરતાં તો કેક પ્રયંજ વાપાસોમાં ને સંઝાવાન પસાર થયા છે અને આવી નાનકડી જાળન મન ઉપર આટલી બધી આસરં કરે? તરત જ એ મુખ ઉપરથી દિવગીરીની હાયા ખસી મર્ધ અને દદ નિશ્ચયી સુવાનને જાજે એવી દારવજદરી રમી રહી. આમ કષ્ટમાં આઈ માસ ચીત્તા પણ દમેશાં ‘નિન્નનન્દ’ સ્વરૂપે જ રહેતા.

મુંજાપના રંગના વહેપારી તુજસીદાસ તેજપાળની રંગની પેટી પોંડિચેરીમાં હતી. તેના એજંટ તરીકે એક સુરતી લાલા લાં આવેલા. તેમને ‘દેશ’ માંબળો. પણ પેટી ઉપર કોઇ કામકરનાર બેઠ્યો. તેણે તર-સિંદલાણને શોધી કાઢ્યા. ગુજરાતી બાપામાં તેમજ કામકાજ કરવામાં પારસ્યા બાણીને તેમને પોતાની

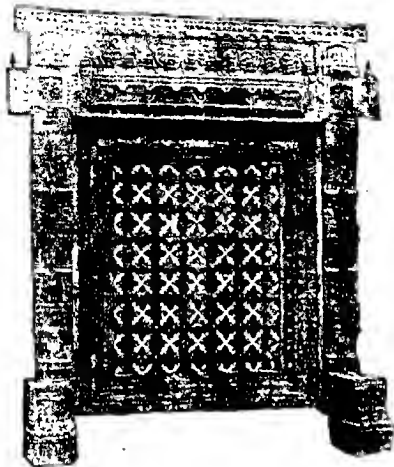

ક્રમાંક : ૧૦૪૮૬

સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામને પંથ

આવનના મુક્તિસંગ્રામ માટેની મહત્વાકાંક્ષા ગાંધીજીની ૧૨મી માર્ચની માદમાર મુજબ

મોટો : ૧૦૪૮૬

નૂના ગુજરાતી ઘરની બાજી

[પાટણ]

ત્રણ ફૂટ ઝંચા ને પોણા ત્રણ ફૂટ પહોળા આ લાકડાના ચોકડા પર ગુજરાતી સંસ્કૃતિની સંપૂર્ણ છાપ છે. જ્યાંજ્યાં નિત્ય-વ્યવહાર ત્યાર્યાં સૌંદર્યયોજના હોવી જ જોઈએ એવી સમજ આપણા દેશના વતનીઓમાં સાર્વજનિક જીવનની જણાય છે. યુરોપના કળાશાસ્ત્રીઓ બાપજો તથા લેખો દ્વારા utility and beautyનો સાથ—વપસરાની શીતેમાં સુંદરતાનો સાથ સજવાની ચાહ મધ્યમણ કરી રહ્યા છે, ત્યારે આપણા દેશના સંસ્કારમાં તેો ધર, વાસણ કે વસ્ત્ર કશું જે એ સિદ્ધાંતથી હેરામવાન વિખરું નથી બન્યું. છતાં ચોકની હકીકત છે કે આવીઆવી સૌંદર્યજડિત વસ્તુઓ તેના જ વારસદારોને હાથે આજ ટેકાડે વેચાય છે, ને ત્યાંથી મુંઝાઈના ચળરાક જરીપુગણા માલના વેપારીઓ હઠાવી જઈને તે યુરોપનાં ચૂંક્રિયમોને મારે મૂલ્યે વેચી મારે છે અને બારતને વધુ કંઠાલ જનાવે છે. મિશ્રીઓ, સલાંદો અને કારીગરો પણ આ અપહરણમાં પૂરા બાંનીદાર બની તેમના પૂર્વજોની કૃતિઓ પર કટાક્ષથી જુએ છે, અને તેની ખૂણી સમજવાની કે તેની સારી નકલ કરવાની વાત તો રહી, પણ તેને જાહેરે યુરોપનાં જીવદેલા આકારો ધરની ખાંધણીમાં, બારીઓમાં અને ગોખમાં ઠેકાં બેસાડે છે. આ બારી ખરેખર પાટણના હેટવાડામાંથી ગળી આવી છે. ફરદિત્તિવાળી આંખને તેના મોઢક હઠાવ, તેની બારીક કારીગરી પર લેવાએવી જહેમત ને તેના આગેઆગમાંથી બોલતું સૌંદર્ય સમજવનાં પડે તેમ નથી.

જગ્યાએ મૂકવાની ઇચ્છા દર્શાવી. નરસિંહલાલને પોતાને તો કંઈ પાંધો ન હતો, પણ શેઠને કે કોઈને ઠગવા તો નહિ જ એ ઇશ્વરે રહેવા અગાઉ પોતાની ભૂતપૂર્વ કાર-કારિગો ઇનિદાસ અથવા ઇનિ સુધી કહ્યો અને શેઠને લખી પણ જળ્યાઓ. તે તપસ્યા છતાં શેઠ તેમની નિમજ્જનોના હુકમ આપ્યો. ત્યાં સવા બે માસ નોકરી કરી ત્યાં તો સરકારી પંચનો ઓળો બિનથેઈ. મુંઝામળની પોલીસની શેઠ ઉપરની ભલામણને લીધે તેમને છૂટા થવું પડ્યું!

દરે તેમણે આફ્રિકા નરક નજર દોડાવી. તે માર્ટે ઍટલાસ અને પીર્ન પુસ્તકો મેળવી આફ્રિકાની લો-લેલિક પરિસ્થિતિથી સંપૂર્ણ વકેફગાર થયા. છેવટે ત્યાંથી તા. ૪-૩-૧૩ને રોજ ફ્રેંચ સ્ટીમર દુબૌમાં આફ્રિકા જવા નીકળ્યા અને એકબેને સામે કાઢે આવેલું જહુલી (સોમાલીલેન્ડનું) જે આબીસીનિયામાં જવાનું ફ્રેંચ કૉલોનીનું બંદર છે ત્યાં બિનથેઈ. ત્યાંથી બીજી પાછી ફરતી સ્ટીમરમાં એમણે ગોમ્બાસા જવાનો ઇશ્વરો રાખેલો. પણ દરમ્યાન દમનું જોર પુષ્કળ વધી ચૂં. મૃત્યુ હાથવેતમા દેખાવા લાગ્યું. જહુલીમાં એક વણિકને ત્યાં તેમણે ઉતારો કરેલો. દમનું જોર શાંત થયું; પણ ચાર અકવાડિયાં રોકાયું પડ્યું. એને એપ્રિલ આખરે ત્યાંથી ઊપડી સીધા ગોમ્બાસા આવ્યા. પહેલીનો તરત કુટુંબને લઈ તેમણે શીપું.

મુઆન્ઝા પૂર્વ આફ્રિકામાં વિક્ટોરિયા ન્યાન્ઝા સરો-વરના દક્ષિણ કાંઠે આવેલું છે. મોઝામ્બિકથી તે આશરે ૮૦૦ માઇલ થાય. ૧૯૧૪માં મદાન જગન-પુદ્ગ શરૂ થયું તે વખતે તે જર્મન સરકારને તાબે હતું. સરોવરનો ઉતરનો અરધો ભાગ અંગ્રેજોને અને દક્ષિ-ણનો અરધો ભાગ જર્મનોને તાબે હતો. તેમજ સરો-વરથી સમુદ્ર સુધી અંગ્રેજ હદને જર્મન હદ મળેલી હતી. સમુદ્રકાંઠે અંગ્રેજોનું મુખ્ય શહેર મોઝામ્બિક અને જર્મનોનું મુખ્ય શહેર દારેસસાલમ. મોઝામ્બિકમાં દરેક તે ફરીલાગ થયા ન થયા ત્યાં તો ફરી બ્રિટિશ રાજ્યનો પંતો તેમની પાછળ પહોંચ્યો અને તેમના મોઝામ્બિકથી ખસીને મુઆન્ઝા જવું પડ્યું. મુઆન્ઝા પહોંચ્યા ને યુરોપિય વિશ્વદ શરૂ થયે. પહેલાં તો સૌને લગાઈ શરૂ થઈ છે એવી મત જ આપી જાણી.

પણ પાછળથી તે પાત સાચી નીવડી.

આ દરમ્યાન તેમના વિચારોમાં પરિવર્તન થવા માંડ્યું. ટોસ્ટોયનાં પુસ્તકો લાઇ ચડ્યાં અને તેના વાચને તેમના દિસક વિચારોને નરમ પાડ્યા. ત્યાંથી તેમને ગાંધીજી પ્રત્યે પણ પ્રેમ અને આદરભાવ ઉત્પન્ન થયાં અને એ વખતે જ એમનું માનવું એવું થયેલું કે એ એકલો જ પુરુષ છે જે દિંદને આઝાદી અપાવી શકે.

આફ્રિકાના વસવાટ દરમ્યાનના તેમના જીવનનાં પાસાં જલુ વિવિધરંગી અને રમભર્યાં છે. મદાસુદ શરૂ થયું એટલે જુદારંગા જગન સાથેનો સંબંધ તો તૂટી ગયો. વેપાર પણ મંદ પડ્યો અને વેપારીઓએ નોકરોને રત્ન આપવા માંડી. તેમને પણ રત્ન મળી. ઘેર ભેલા કુટુંબમાં પત્ની, બે પુત્રીઓ અને પોને એમ ચાર જળુ દતાં ને પાંચમો પિત્રદને લીધે જ નિરા-ધાર થઇ પડેલો એક મહેમાન આવીને રહેલો! પાંચ જળુનાં પેટ ભરવાની ચિંતા અને કમાણી કરી નહિ. પાસે હતું તે કરકસરથી અંભાવવા માંડ્યું.

ઘરમાં પહેલી તૂટરની દાળ ખૂટી ગઈ. તૂટર લા-પાકતી ન હતી અને દિલ્લેસ્તાનથી તો આપાત ગંધ ચઢી હતી. જનરમાં પથતૂટ ન મળે. ત્યાંની મેદાસ મગ એટલે એ ઘણા જ સરના થઇ ગયેલા; પણ તેમની દીકરીઓને મગની દાળ ખીલકુલ ન લાવે નરસિંહલાલને સંતાનપ્રેમ અજળ છે. એતે રસતો કાઢ્યા. ત્યાંના જાણુ લોક જંગમમાં પોતાની ઝુંપડીઓ પાસે શાક જોગા તૂટરના છાંડ પાવના અને જનરમાં લીલી શંગિા વેચી આવના. નરસિંહલાલ સવારે વહેલા નીકળે અને એ ઝુંપડીઓ આગળ કરી વળી તેમને શંગિા સુકવવાનું કાંદે ને જવાનામાં ધેરા આપના આવે. સુકાએલી શંગિા સાથે ધાવે. અગિયારેક વાગ્યે અચ્છરેક તૂટરની દાળ થાય એટલી શંગિા ત્રાખે ને જૂખ્યાનરસથા ઘેર આવના. ખીજે દિવસે એ તૂટર-ની દાળ થાય અને સૌ દળીમળીને આનંદથી ખાય. શી જલેડ્ડત! મહેનત અને સેતેતમના સુખ ને આનં-દનામ. આવો નિઃસ્વક મેએક માત્ર વ્યક્તો. તે દર-મ્યાન તો દીકરીઓ મગની દાળ ખાતી થઇ ગઈ!

કામધંધો મળે નહિ. થાંભળા પુસ્તકો દતાં ને (અનુગ્રાહ આગળ પાન ૧૪૪ને) •

ભારત-સ્વાતંત્ર્યના ઉત્પત્તિ સૂચક હૃદયપલટાની વાતો

પૂર્ણ સ્વરાજ દિવસ જીવનના સરથસ નીકળ્યું હતું. સંખ્યાબંધ જુવાનો, કેટલાક વૃદ્ધ અને કેકે જાળકો લાથમાં નાનામોટા સમૂહનું લઈ સ્વાતંત્ર્યગીત ગાતા અને વંદેમાતરમના મોકારો કરતા મુખ્ય અંતરમાથી નીકળ્યા. અને તરફ પ્રેરકોની ગીત દંદ ફીસાલની માફક નગી પડી હતી. એમને મન કેમ બળે આ ટોળા ભેડે કંઈ લાગતુવળતું નહોત, અને એમનું કામ આ બળે કોઈ નમાસો લેવા તેમ કુતલસથી જાબાજાબા ભેવાનું જ માત્ર હોય !

શંકુએ ઢુકાના પાટિયા પર જરા આગળ આવી પોતાના પોરોશી દયાળને કહ્યું, 'ખ... જા દાસ્યે કરીને મોતના મોખા લાથ નાળે છે. આગળ ઘોડેમયારોની ઢુકડી મારીમારીને લાજી મૂકવાની છે.'

દયાળે કહ્યું, 'મદાત્મા! તું પણ જાસી ગયું લાગે છે. એમ સરથસ કાલવાથી સ્વરાજ મળનાં હોત તો તો ક્યારનું મળી ગયું હોત. અને સરથસમાં છે કોણ તે ભેધુ ? લોડા-સફેડા ને લડ્યા બધા. સહેરનો કોઈ મોટો માણસ ભોળો ?'

સપાટ અને રિજપરોનો ફેરિંગો મકુ ગળામાં પોતાના માલની માળાઓ બરાવીને પડળે જીભો દતો. તે આ બંને વેપારીઓની વાતચીત સાંભળીને દરચો.

'કેમ દરચો મકુ ?' શંકુએ પૂછ્યું

'તમે કહ્યું ને કે સરથસમાં કોઈ મોટો માણસ નથી નથી. મોટા માણસો આ સરથસમાં શાના આવે ? એમને આ રાજમાં શી કમીના છે ? મહેલ-બંગલામાં રહે છે, મોટરોમાં ફરે છે, માહેલવેડા ભેડે પાર્ટીઓ ને મિનજાનીઓ ઉડાવે છે; એમને શી તકલિફ છે ? મુઆ તો અમારા જેવા પડ્યા છે જેને ટંકના રોટલાના પણ ટેકાણું નથી અસારે તો કોઈ ટેનિસ રમના દશે, કોઈ ચાલ પીના દશે, કોઈ ડાંગ્રોફિન વગાડી ગોજ માણુના દશે, કોઈ જાગમાં ફરવા નીકળ્યા દશે; અહીં ગોસીસના કોપડા ખાવા આવે તમે પણ કીકલગાજો ?'

શંકુ આ સાંભળીને બોલ્યો, 'તને એટલી પણ ગમ નથી પડતી મકુ, કે જે કામમાં ચાર આગ્રહાર માણસ આગેવાન થાય તેની સરકાર ઉપર પણ છાપ પડે ?'

સ ર ધ સ

આ લોડા-સફેડાનાં ટોળાંની શી અસર થવાની હતી ?'

મકુએ તેના તરફ એક એવી નજર દેંડા બે કઠી રહી હતી કે ગમ પડવાનો છાંરો તમે એકલાએ નથી રાખ્યો. પછી ધીમે રહીને બોલ્યો, 'એ મોટા માણસોને પણ આપણે જ મોટા જનારીએ છીએ કે બીજું કોઈ ? અને જગાડીએ છીએ પણ આપણે જ ના ?' જેનો કોઈ ભાવ સરળો નહોતું પૂછતું તે આને મોટા માણસ જાની મોટરો દોડાવે છે અને આપણને તીચા સમજી છુટકારે છે. આપણા લોકોની એ જ ખૂબી છે કે જરાક ચડતી યજ્ઞ કે આંખ ફરી. અમારો મોટો માણસ તો એ છે જે આજ લંગોટીભેર અને અડવાણે પગે નીકળી પડ્યો છે; જે અમારી આ દસા મિટાવવા પોતાનો જીવ દષ્ટિગામી લઈને ફરે છે. બીજા કોઈ મોટા માણસની અમને પરવા નથી પડી. ખરે પછી તો એ મોટા માણસોએ જ અમારું નખખોલ જાળ્યું છે. સરકારે એમને કોઈ સરસ જગ્યા કે ઇસ્કાળ આપી દીધો, જસ એમનું પેટ બરાબ ગયું.'

દયાળ બોલ્યો, 'નવો ફોજદાર બારે જસસાદ છે. જાનરચોકમાં પહોંચનાં તો હંદર લઈને ફરી વળશે. પછી ભેળે સૌ કેવા દુમ દયાનીને ભામે છે તે.'

સ્વપીનવાની તમજામાં તર થએલું સરથસ જાનર-ચોકમાં પહોંચ્યું. સામે જ સપારો અને સિપાઇઓની એક ઢુકડી રસ્તો રોકાને જાબી હતી.

નરત ફોજદાર વીરભદ્ર ઘોડો ધવાથી સરથસની સામે આવી જીભો ને બોલ્યો, 'તમને આગળ વધવાનો હુકમ નથી.'

સરથસના વૃદ્ધ નેતા ઇજાહીમજી આગળ આવ્યાં બોલ્યા, 'હું આપને બાંધેધરી આપું છું કે કોઈ પણ જાનનો દગો-ફિસાદ નહિ થાય. અમે ઢુકાનો જૂટવા કે મોટરો તોડવા નથી નીકળ્યા. અમારો હેતુ એથી ઉચ્ચ છે.'

'પણ' વીરભદ્રે કહ્યું, 'મને હુકમ છે કે સરથસ અહીંથી આગળ જવા ન પામે.'

ઇજાહીમે વિનયથી પૂછ્યું, 'આપ આપના અમલદારોને જરા ફરી પછી ન લો ?'

'મને એની કોઈ જરૂર નથી જણાતી.'

'તો પછી અમે અહીં જ બેઠા છીએ. આપ

લેખક: વિખ્યાત હિંદી વાર્તાનવેશ શ્રી

સૌ આપ્યા જશે ત્યારે અમે આગળ જઈશું.’

‘અહીં ઊભા રહેવાનો પણ હુકમ નથી. તમારે પાછા જ જવું પડશે.’

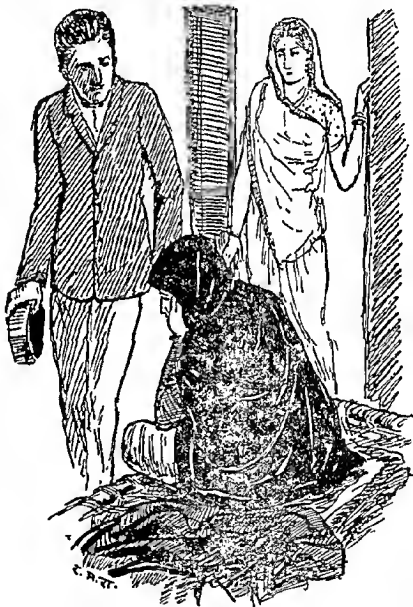
‘પાછા તો અમે હરગીઝ નહિ ફરીએ.’ ઇશ્વા-
હીમચાલીએ મહત્તમ ગંભીરતાથી કહ્યું, ‘આપને કે કોઈને
પણ અમને આમ રોકવાનો કોઈ અધિકાર નથી. આપ
ને આપના સવારો, સંગીનો અને બંદુકોના બળ પર
અમને રોકવા માગતા હો તો રોકો; પણ અમને

પાછા તો નહિ જ ફેરવી
શકો. કોણ બળે ક્યારે
એવો શુભ અવસર આ-
વશે, જ્યારે અમારા ભા-
ઈઓ, દેશને યુવાશ્રીની
બંધુરોમાં જકડી રાખ-
નારા આવા હુકમોનો
સાફ ઇન્કાર કરતા થશે.’

વીરભદ્ર ઍન્જ્યુએટ
હતો. એના પિતા ડેપુટી
પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ
હતા. એને ફ્રેન્ચેઝે રૂ-
આબ ભર્યો હતો. કડક
નિયમપાલન કરવાર ત-
રિકે તેની નામના હતી.
અમલદારો આખજ એનું
ભારે માન હતું. વાને
ખાસ્સો ગોરો, આસ-
માની આંખો ને ખુસ
વાળવાળો તેજસ્વી ભુ-
વાન હતો. પોતે કોટ
પૅન્ટ શહેરી માથે હેટ
મકાવતો ત્યારે ધરીભર
પોતે પણ બૂલી જતો
કે હું પણ અહંનિ જ
વતની છું. કવચિત્ એ
શુમાનમાં કદાચ પો-
તાને રાજકર્તા જાનિતું
અંગ સમજવા લાગી

ત્રે મ ચં દ છ

જતો. ઇશ્વાહીમનાં ગર્ભવચન સાંભળી થોડી વાર તો
એ શરમિતો થઈ ગયો. પણ મામલો પારીક હતો.
સરકારને જવા દે તો અમલદારો પોતાનો ખુદાસો માગે;
અહીં ઊભા રહેવા દે તો કોણ બળે ક્યાં સુધી આ
મહત્તમ લોકો ઊભા જ રહે. આ મૂંઝવણમાં પડ્યો
હતો ત્યાં એણે ડી. એસ. પી. (ડિસ્ટ્રિક્ટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ
ઑફ પોલીસ)ને મોટરમાં આવતો જોયો. દબે વિચાર
કરવાનો વખત નહોતો. પોતાની નિમકદલાલી બતા-

તે બેરદારમાં ખાસ્સા કપર એ રૂબ આસત બેરી હતી જેના પતિએ આજ રવાધીનનાની
રેહિ પર પોતાના છવનનું બચિલન રીધું હતું. તેની સામે આંતરુબરી આંખે એક યુવાન
કલ્પાશિષો કંઈક વાન કરતો હતો.

૧૩૨ •• કુમાર : ચેત્ર ૧૯૮૬

વવાનો ફીક મેકા દતો. કમરેથી બેટન (ટોડા) ખેંચી એણે સરથસ પર ધસારો કરવા યોડાને એડ મારી. એનું જોઇને જીભ અગાથેએ પણ સરથસ પર ધસારો કરવો શરૂ કર્યો.

હાથાલીમ ખરેખર કોઝદારના યોડાની આમે જ ઊભો દતો. તેના માથાપર હંડાનો એક ફટકો એવો જોરથી પડ્યો કે તેની આંખો નરી ગઇ. ચક્કર આવવા તે ઊભો ન રહી શક્યો. માથું પકડીને જોરથી પડ્યો. એ જ વખતે કોઝદારના યોડાએ બંને પથ ઉછાળ્યા અને જમીન પર જોડેલાં હાથાલીમ એની બંને ટાપ નીચે આવી ગયો.

સરથસ આંખું દશ સાંન જ ઊંચું હતું. હાથાલીમને પડતો જોઇ કેટલાક શેષો તેને ઉપાડી લેવા નહોતા, પણ કેઇ આગળ વધી ન શક્યા. સપારોના હંડા નિર્દયપણે પડના દતા. લોકો એ હંડાના ધા પોતાના હાથ પર ઝીલી લઇને અવિચલપણે ઊભા દતા. તેમને ખ્યાલ આવ્યો કે શહેરના લાખો માણસોની નજર અમારી તરફ નાકો રહી છે. અદોળા જગ સહને પાછા કરીશું તો પછી કયું મો કાળે આઝાદીનું નામ લઇશું? પણ પ્રાણરક્ષાને કાળે બાગવાનું તો કેળવે પણ ખ્યાનમા નહોતું આતું. આ કંઈ પેદના પૂતરડીઓ કે ભાકુતી દંડુઓ નહોતા. એ તો સ્વાધીનતાના સાચા સ્વયંસેવકોનું, આઝાદીના દીવાનાઓનું સંગઠિત દળ હતું. પોતાની જુએદારી તેઓ જગજગ સમજના દતા કેટલાયના માથામાથી લોહીની ધાર વહેતી હતી, કેકના હાથ જખની થયા દતા. એક દસ્તા માગ કરે તો તેઓ એ સપારોની હારને ચીરી રાકે તેમ હતું: પણ પથમાં બેડી પડી હતી.—સિદ્ધાન્તની, ધર્મની, આદર્શની.

દસખાર મિનિટ સુધી આમ હંડાની રમઝટ ચાલુ જ રહી, અને સરથસ તે શાંતિથી અમતું જિભું રહ્યું.

ધણવારમાં તો આ મારવાડના ખજાર શહેર આખામા પ્રસરી ગયા. ‘હાથાલીમજવી કચરાકાને જમીનદોસ્ત થઇ ગયા છે; કેક આદમી જખમી થયા છે; કેકના હાથ તૂટી ગયા છે; પણ કેઇ નથી પાછું કરતું, નથી પોલીસ તેમને આગળ વધવા દેતી.’

મકુ ઉત્તેજિત થઇ બેઠો: ‘આગળથી તો બાઇ દવે અર્ધો જીભ નદિ રહેવાય: હું તો આ ગાદ્યો.’

‘અમે પણ આવીએ છીએ; ચાલ; જેવું જશે.’ દયાળુ બોલ્યો.

સંજુ એક મિનિટ ચૂપચાપ ઊભો રહ્યો. એકાએક તેણે પણ દુકાન વધારી લીધી અને બોલ્યો, ‘એક દિવસ આમે ય મરવું તો છે જ. થવાનું દશે તે થશે. એ વોકો પણ મો આપણુ બધાને માટે જ મન કારી રહ્યા છે ને?’ જોનનેનાંમા તો બડોલક દુકાનો બંધ થવા લાગી, દસ મિનિટ પહેલાં જેઓ ઊભાઊભા નમાશે બેના દતા તે ચોમેરથી દોડી આવ્યા અને દત્તરો માણસોનું એક વિશદ ટોળુ યાત્રયોક તરફ ધરવું, એ તો દત્ત ઉન્મત્ત, દિસામદથી બરફું ટેંકું. જેને નહોતી સિદ્ધાન્તની પરવા કે નહોતી કેઇ આદર્શની પડી. એ મરવાને જ નદિ પરંતુ મારવાને પણ તૈયાર દતા. કેટલાકના હાથમાં લાકીઓ હતી; કેટલાકની ખોશિમાં પથર બધો દતા. નહોતું કેઇ કેઇને પૂછતું કે ચાહતું. ખસ, મો પોતપોતાના મનમાં આવ્યું તેમ જીપડી આંધું દત્તું. આ દળને દૂરથી આવતું જોતાં જ સપારોમાં હીસચાલ મચી પડી. વીડબદના મો પર દવાઇઓ ઊડવા લાગી. હી. એમ. પી.એ પોતાની મોટર આગળ ધવાવી. શાંતિ અને અદિસાના મન-ધારીઓ પર હંડા વરસાવવા એ એક વાન હતી; આવા એક ઉન્મત્ત રોળાની માંમે સુકાખસો કરવો એ જુદી જ વાન હતી. સપારો અને સિપાઇઓ પાછા દડી ગયા.

હાથાલીમની પીઠ પર યોડાની ટાપ વાગી હતી. અચેન યઇ તે જમીન પર પડ્યો દતો. આ રોળાનો ખગબગાટ સાંભળતાં આગેઆપ તેની અંધો ઊધરી ગઇ. એક યુવકને છાત્રાતથી પાસે બોલાવી પૂછ્યું: ‘કેમ કિલાસ, શહેરમાંથી લોકોનું ટોળું આવે છે શું?’

કેલામે એ ધવના આવના માનવ મલાસાતર સામે નજર કરી કહ્યું, ‘જી હા; દત્તરો માણસો છે.’

‘તો દવે અર્ધો રોકાવું ફીક નથી. ઝડો પાછો ફેરવી લો. આપણે પાછા જ ફરવું જોઇએ; નદિતર અર્ધો તોફાન મચી જશે. આપણે આપણા લાઇઓ સાથે ગચકો નથી કરવો; જલ્દી પાછા ફરો.’ આટલું કહીને તેણે જીભ ચવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઊડી ન શક્યું. ખસ, દુકમની જ વાર’ હતી. સંગઠિત સેનાની પેઠે સરથસ ચટ પાછું ફરી ગયું. ઝંડાઓના પાંત, સાકા અને રૂમાથોમાથી ઝટપટ એક રેડેચર.—મોંદાંગળા —

તૈયાર થઇ ગઇ અને ક્ષણભીમચત્રીને તેના પર સુન્દરી-સરવસ્વ પાછું ફર્યું. પણ શું તેમણે દાર પાધી હતી? કોઇને જો એમાં દાર લાગતી હોય તો તેઓ લાગે એમ માને. ખરું જોનાં તો એમણે એક યુગ્મ-

નતરકાંઈ વિચાર્ય કયો હતો. તેઓ જાણતા હતા કે અમારા સંધર્ષ અમારા જ લાભ ઝોની સાથે છે, જેમનાં દિન, પરિસ્થિતિને કારણે અમારાં દિનથી જુદાં છે. એમને તેમની સાથે વેર નહોતું કરવું. તેઓ એમ પણ નહોતા ચાહતા કે શહેરમાં લૂટફાટ ચાલે અને તેમના ધર્મનો અંત લૂટેલી દુકાનો અને દુટ્ટાં શિરમાં આવે. એમના વિજયનું સૌથી ઉચ્ચત્ત્વ-લ મિર્ઝા તો એ હતું કે એમણે લોભની સદાનુ-શ્રુતિ મેળવી લીધી હતી. જે લોભ ધરી પહેલાં તેમને હમના હતા તેઓ જ એમનાં ધૈર્ય અને સાદસ જોઇ એમની સદાય માટે તીકળી પડ્યા હતા. મનોવૃત્તિનો આ પક્ષો એ જ ખરો વિચાર્ય હતો. જે દરદારે આ પક્ષો સર્વ-પાપી થઇ જશે તે દરદારે પૂર્ણ સ્વરાજનો સ્વર્ગ આપો-આપ ઉદિત થશે.

તેણે દિવસ વીતી ગયા હતા. નીરબદ્ધ પોતાના દીવાનખાનામાં ચાદ ખીતા બેઠા હતા. તેમની

પત્ની મધુરી જાગરને ગોદમાં લઇ સામે બેઠી હતી. વીરભટ્ટે કહ્યું, 'હું એ વખતે શું કરી શકું એમ હતો? પાછળ જ ડી. એસ. પી. બેઠો હતો. જો પેલા લોકોને રસ્તો આપતો તો મારે માથે મુસીબત આવી પડત.'

આજે

આજે રાષ્ટ્રપતિ જવાહર લંકાદેવે કે 'આ દેશમાં પૂર્ણ સ્વરાજનો આ જન્મના મોઢા વખતે જ જાણણીઓ હોઇ શકે : એક સ્વાધીનતાના સૈનિકની અને ખીજ આ દેશને લંદીલંદીને માથેતુઆ જનનારા પરદેશીઓની.' આજે પંડિત માધવચંદ્ર જેના પુત્રને, તેણીતોળીને યોગદાર, મયાસ તરીકેની ન્હી પ્રતિષ્ઠા ધરાવનારા વિનીત નેતા યદી ખારાસખાના ચોકમાં ચાલ્યા કરે છે કે 'અત્યારના સમયતંત્ર સામે પિયાર ઉત્પન્ન કરેલ અને પિયારનો ઉપદેશ આપેલો એ પ્રત્યેક દિલ્હીને ધર્મ છે.' આજે મહાત્માજી સમે જગતનો સર્વમોક્ષ જન સુજાતને ગામકે માથે કદી રહ્યો ને કે 'મત્સ આસેઆસે આ સરકારના નારાનું સ્વભૂ યઈ રહ્યું છે, મારા રાષ્ટ્રેશબ્દે હું ચાલ્યોદ્દે ઉપદેશી રહ્યો છું' આજે એક પણ એવા સાફદિલ દિલ્હી નથી કે જે આ પરાધીનતાની બેઠીઓ તોડીને છૂટકારાના રથ ખેંચવા અધીરો ન જન્યો હોય. આજે દિશાએ દિશાએથી 'આ સમયતંત્રનો નાશ હો!' એ જ મહાસર કદી રહ્યો છે આજે પ્રત્યેક દિલ્હી હૃદયના એકેએક ધન-કારાની સાથે 'આ સમયતંત્રનો નાશ હો' એ જ મહા-નાદ ગાજ રહ્યો છે. આજે એવા કયો અમામી દિલ્હી હશે કે જે આ મહાસુરમાં પોતાનો રસ ન મિલાવે, આ મહાનાદમાં પોતાનો નાદ ન મિલાવે, આ રાષ્ટ્ર-વ્યાપી અમર સંસ્થાનો આવક ન જની વચ ર.

આજે તો જસ 'સમે રજુમંદાન'નો એક જ ધોષ દેમના ખર્ચેજુલાવાયો કોડે છે. આજે તો જસ 'જંચમે જુ પટે'નું એક જ જાન પ્રત્યેક દેરાજનની છૂટા ઉપર છે. સંસારને, પ્રસન્ને, મહાદેવો કાજ પૂરો થયો છે. શરેનો, આચરણનો, કર્યાનોનો કાજ ભેડો છે. આજે આખાજાનનાં યુગ મોડાંયો છે.

અહો! આજે અમૂલ્ય અનસર કોના છવનમાં આવે છે? દેશની સુખમીની સાંકળે તોડાગમાં છીલી તરીકે ચોળવાનું મહામાથ કોને પ્રાપ્ત થાય છે? આજે પ્રત્યેક દિલ્હીને મારે એ જાગ્ય પ્રાપ્ત થવું ને પ્રત્યેક દિલ્હીના છવનમાં એ અમૂલ્ય યદી આવી પડેલો છે. કાલુ એવા અમામી દશે કે એ બાજને નહિ વચાવે? કાલુ એવા લીલ્લમૂઝી દશે કે એ ધણીના મૂકમાં નહિ ફરે?

(ક્રાંતિ)

મધુરી માથું ધૂણાવી મોલી, 'તમે એટલું તો જરૂર કરી શકત કે એ લોકો પર દંડ ચલાવવા ન દેવ. તમારું કામ રૈયત પર દંડગાજ કરવાનું છે શું? પાછળ તો તમે તેમને રોડી શકો. કાલ તો તમને અપરાધીઓને ફટકા મારવાનું કામ મોંપાય, તો તો, મને લાગે છે તમને ખૂબ આનંદ થઇ જાય કેમ?'

પાસિયાબો પડી વી-રભદ્ર બોલ્યો, 'તું ખરી વાન તો સમજતી નથી.'

મધુરી બોલી, 'હું તો ખરોખર સમજું છું. પાછળ ડી.એસ.પી. બેઠો હતો. તમે વિચાર્યું દશે કે કારગુજરી જનાવવાનો આવો મોકો કરી નહિ મળે, કદાચ. તમે એમ માંગો છો કે એ દશમાં કોઇ ભદ્ર પુરુષ નહોતો? કેટલાય એમ એવા હતા જે તમારા જેવાને તો નોકર રાખે. વિધામા તો તમારાથી અધિક ચડતા કેટલાય દશે. અને તમે એમના પર દંડ ચલાવી રહ્યા હતા ને ધોડાદોડાવી રહ્યા હતા. વાદકે જ્યાંમદદી.'

નકટાણથી દસતાં વીરભદ્રે કહ્યું, 'ડી. એસ. પી. એ માફ નામ નોટ કરી લીધું છે; માર્ગે!'

ફોનદાર સાહેબે માન્યું કે આ વાન કહેવાથી મધુરીને પોતે ખુશ કરી દેશે. સર્જનતા અને બલ-મનસાધ એ તો ઉપરઉપરની વાતો છે. તે દિલથી નહિ, ઇલાથી જ કહેવાય છે. દિલના ઊંડાણમાં તો સ્વાર્થ લપકી એકેસો હોય છે. પણ મધુરીના મુખ પર આ લાલચની વાન સાંભળીને દર્શની રેખા સરખી પણ ન ફરકી. ઉપરની વાન કદાચ એના દિલના ઊંડાણ સુધી પહોંચી ગઇ હતી. તે બોલી, 'જરૂર; નોટ કરી લીધી દશે કે તમને જિયો દરજ્જો આપવો. પણ બેચુનાહોના ખૂનથી રંગેલા હાથે એ દરજ્જો મેળવવાથી શું વળ્યું? એ તમારી કારચુભરીનું ધનામ નહિ પણ તમારા દેશદોષની કિંમત થશે. કારચુભરીનું ધનામ તો ત્યારે કહેવાય જ્યારે તમે કોઇ સાચા ખૂનીને શોધી કાઢો, કોઇ દૂજાતને જવાવો, અંખે નેખે કોઇના જનમાલનું રક્ષણ કરો.'

એવામાં એકાએક બહાર એક સિપાઇએ આગીને કહ્યું, 'હજુર, આ કાગળ આપને મારે છે.' બહાર જઈ વીરભદ્ર કાગળ લઈ આવ્યો. ફેડીને અંદરની સરકારી ચિઠ્ઠી વાંચી ટેળણ પર મૂકી દીધી.

'કેમ? હોલો વધવાનો પરવાનો આવી ગયો?'

ચીડાઇને વીરભદ્ર બોલ્યો, 'તું તો જનાવ્યા જ કરે છે, આજ વળી પાછું કોઇ સરધસ નીકળનાર છે તેની સાથે મારે જવું એવો હુકમ આવ્યો છે.'

મધુરી બોલી, 'વાદ એ તો સાફ ને? થઇ જાય તૈયાર. આજ પણ એવો જ સિકાર મળશે. બરોબર હાથ બતાવજો. ડી.એસ.પી. પણ જરૂર આવવાનો. હવે તો તમે ઇન્સ્પેક્ટર જનવાના; ખરેખર!'

ચીડાઇને બે હાથે માથું પકડી વીરભદ્રે કહ્યું, 'કોઇકોઇ વાર તો તું એવી ગો-માયા પિનાની વાત કરે છે, મધુરી! સમજ કે હું જહાને મુગોમુગો બિજો રહું તો શો નતીજો મળે? હું તાકાવક ગણાઉં અને મારી જગ્યા ખીન કાઢીને મળે. જો કદાચ સંકા પડી જાય કે સ્વરાજવાદીઓ તરફ મારી સલાહખૂનિ છે તો ક્યાંયનો ચે ન રહું. ગડગડિયું ન મળે, પણ દરજ્જો તો બિતરી જ જાય. માણસ જે સંજોગોમાં હોય તેના રંગ જોઈને કામ કરે છે. હું ભણે જાહુ શુદ્ધિમાન ન

રહો, પણ એટલું તો સમજું છું કે આ લોકો દેશ અને જનતાના હિતારને મારે કેશિય કરી રહ્યા છે. એ પણ જાણું છું કે સરકાર એ ચળવળને છૂંદી નાખવા માગે છે. એવો બેવફૂર નથી કે યુવામીનો ગર્વ કંઈ. પણ સંજોગોથી લાચાર છું.'

એટલામાં વાળંગો અચાનક કાન પર આવ્યો. બહાર આવી વીરભદ્રે તપાસ કરી તો માલુમ પડ્યું કે સ્વરાજવાદીઓનું સરધસ નીકળે છે. ગપાટાંબે કેસ પહેરી, ગજવામાં પિસ્તોલ નાખી બહાર આવ્યો. ક્ષણવારમાં થોડો તૈયાર થઇ ગયો. ફોન-ટેલેફોન તો પહેલેથી જ તૈયાર દત્તા. સૌ કાળે માર્ચ કરતા સરધસની દિશામાં દોડ્યા.

જોતજોતમાં તો તેઓ સરધસની સામે જઇ પહોંચ્યા. એમને જોતાં જ અગણિત કંઠોમાંથી 'વંદેમાતરમ્'નો ધોર નિનાદ ગાઇ જાયો: જાણે મેધમંડલમાંથી મગન બેઠી ગર્જના થઇ. પછી એકદમ સજાટો છવાઇ ગયો. બંને સરધસમાં ફેર હતો. આગળ સરધસ સ્વરાજના ઉત્સવનું દર્તું; આજનું સરધસ સહીદના શોકનું દર્તું. તથા દિવસના બીપણ તાવ અને વેદના પંછી ઇન્દ્રિયના અવનતો આજ અંત આવી ગયો હતો. જાણે કદી કોઈ પદની લાલસા કરી નહોતી, જાણે કદી કોઈ અધિકાર સામે સર હુકાવનું નહોતું એણે મરતી વખત વચીલત કરી હતી કે 'મારા રાજને અંગમાં સ્નાન કરાવી દફન કરજો અને મારી કબર પર સ્વરાજ-ખવજ રોપજો.' એના અવસાનના બજાર પાતાવેલ શહેરભર પર શોકનો ઘેરો પડેલો છવાઇ ગયો જે કોઇ સાંભળતું તે જાણી વાગી હોય તેમ ચોંકી ઊઠતું અને એના રાજના 'દર્શન' મારે ઉઘડતું. જાનર આખું લડાણ અંધ થઇ ગયું. એકા કે ટાંગા પણ માઝા મળે નહિ. શહેરને જાણે કોઇ લૂટી ગયું ન હોય! જોત-જોતમાં તો શહેર આખું ઊલટી પડ્યું. જનાને ઉપડેલો ત્યારે લાખ-સવાલાખ આઠમી સરધસમાં દશે. કોઇ આંખ એવી ન હતી જે આસુથી લાલ ન હોય.

ફોન-ટેલેફોન અને સપારોને સરધસની સાથે દસદસ ફૂટને અંતરે ગોઠવીને વીરભદ્ર પોતે પાછળના ભાગમાં ગયો. પાછલી દારૂ મા સોએક ફૂટ અંતર સુધી તો સરધસમાં સીઓ જ હતી. ફોનદાર સાહેબે તે તરફ

નગર કરી તો પહેલી જ દારમાં મધુરી નગરે પડી! આ શું? ખૂસ તો નહોતી? ખાનથી વેળું: ખરેખર મધુરી જ હતી. મધુરીએ એક જ વખત તેના તરફ નગર ફેંચી ને પછી આંખો ખેંચી લીધી. પણ એ એક નગરમાં નો કોઈ એવી ઉપેક્ષા, કોઈ એવી પ્રશ્ન, એવી કોઈ વ્યથા અને પૂછા ભરી હતી કે વીરભદ્રના ખદન આખામાં માયાથી તે પથ સુધી એક તીવ્ર કેપારી વ્યાપી ગઈ. પોતાની દૃષ્ટિએ તે આટલો દલકા, આટલો નિર્બળ, આટલો જડીલ કદી નહોતો લાગ્યો.

એકાએક એક મુવતીએ તેના તરફ ફરીને કહ્યું, 'દોળદાર સાહેબ, અમારા ઉગર પણ રમે દેડા ચલાવના! આપને જોઈને જાય લાગે છે.'

ખીચ બોલી, 'જણ દડાડા પર ખાનગરોકમાં આ વીર પુરુષ પર શા કયો દતો ને આપનો જ કોઈ લાભ હતો?'

મધુરી બોલી, 'એમના કોઈ લાભ નહિ, એ ખુદ દતો.'

ત્યાં તો અંધેકના મોંમાંથી બોલ નીકળી પડ્યા, 'એમ? એ જ આ મહેરબાન કે? સત્તાસ સાહેબ; ત્યારે તો આખી જ કૃપાના ફળથી અમે આજ આપના દંડાના દરોન મારે અહીં આપ્યા છીએ.'

ભાલા જેવી તેજ આંખો કરી વીરભદ્રે મધુરી તરફ નગર નાખી, પણ મોંથી કાંઈ બોલી ન શક્યો. ત્યાં ખીચ બોલી, 'અમે એક સંમેલન કરીને આપને વિજયમાળા પહેરાવીશું ને આપનાં મશોગાન કરાશું.'

એવામાં એક જૂદ સ્ત્રી બટ્ટરી ચડાવી બોલી, 'મારી કૃપે આવો છોકરો પામ્યો હોત તો હું એની મરદન જ મરડી નાખત.'

એ સાંભળી કટાક્ષમાં એક સ્ત્રી બોલી, 'તમે પણ શું માણ, આતું કદર વિનાતું બોલતાં દશે? કુનરા પણ પાથિયું નિમક તો દલાઈ કરે છે; ત્યારે આ તો આદમી છે!'

હુકીઉમ બની બોલી: 'પેટના ગુન્નમ; હાથ પેટ!' વીરભદ્રથી દલે પધારે સાંભળ્યું ન ગયું. થોડો ફેકારીને તે પાછો આગળ આંધો ગયો. મર્દ લલિતન કરે છે ત્યારે આપણો ગુરમો આવે છે; સ્ત્રી પ્રલિતન

કરે છે ત્યારે જ્ઞાનિ થાય છે. વીરભદ્રમાં એટલી તો દિમન દલે રહી નહોતી કે તે ફરીથી સ્ત્રીઓની સામે જાય. એટલે પોતાના અમલદારો પર ગુરમો આવ્યો. મને જ કેમ વારંવાર આવ્યા કામ પર નીમવામાં આવે છે? ખીજ ઘણાં પે છે, એમને કેમ નથી નીમતા! હું જ શું જવાબી ભાવજાય છું? હૃદયલીન છું?

અને મધુરી આ વખતે દિશમાં મને કેવો કાપર. નીચ સમજનાં દશે? કદાચ અત્યારે કોઈ મને મારા નામે તો પણ એ દરફ સરખો ન ઉચ્ચારે. દમણાં જે કોઈ જાણે સાહેબને કહી દે કે વીરભદ્રની સ્ત્રી પણ સરથસમાં નીકળી હતી, તો ક્યાંમનો ન રહું. પોતે જાણે-સમજે છે છતાં સરથસમાં આવી! મને પૂછ્યું પણ નહિ! કોઈ ફિકરચિતા નથી તેથી જ તો આવ્યા બધા નવરાવેડા મૂકે છે. આ બધા બેફિકર આદમી જ એકલા યથા છે અહીં. રક્ષ-કોલેજના છોકરાઓ,

પ્રલય

[હુવનિર્મિત]

યમગત કરી નમ તારણ સર નૃત્ય કરી તિલિદે સર, ધુપતાં ફૂદી ફરી વાદળ મલયમળ દિસે જગનો ખર.

તણખ-બળ નહે લીજળી મૂંધે, તિમિર વાસ દરો દિસ ને ભર, કટપિએજ ત્યહીં ધૂમવા મધે, પ્રકૃતિ વાદ્ય રો કરી ફરે.

સિખા-કાઠ મયાન કદતા, જગતનાં સહ બંધન ને દરે. અનિદ નહિન સમા મંગળાવતા: હૃદયબંધન આપણ ના દરે.

પ્રલયમુંદ ઈલા લઈએ ગળા, જઈ તિરાટ સ્વપ્ન ચિરો બળા.

અન્નપ્રદન મહેતા

નવો ઉત્સાદ, નવો મર્વ અક્ષતો વીરભદ્રને જળાપો. રૂઝી દની જુદેનાં મોં પર, ઉત્સાદ જુવાનોના મહેરા પર, મર્વ રમણીઓનાં મુખ પર. રવરાગ-પથની ગાત્રાનો જાણે એ ઉદ્દાસ હતો. દલે નેમની પાંડાનું

મજૂરી, ફેરિયાઓ; -એમને શી ચિંતા? મોત તો અમારા જેવાનું છે જેને બાલ-બચ્ચા છે ને કુલ-મર્ધાનું કે હોદા-આખરની મર્ધાનું ભાન છે. બીજું તો કીક, પણ મારી સામે આંખો કેવી ધુરકાવતી ની! જાણે ખાઈ જશે'

મહેરની મુખ્ય મડકો પર મરતુફરતું સરથસ આંધું જતું દલું. બંને બાજુ, જન-જનમાં, માણિયાં પર, હાપરાં પર, ઝાડો પર, ચાં-બજા પર, લોકોની ધેરી ફાં ગમી હતી: જાણે જે બાજુ આદમીઓની રીવાજ જ હતી! એ સૌના મહેરા પર આજ એક નવી રૂઝીન,

લોકે અત્યંત ના દુર્લભ; પચમ્બરોની મહેલ, અદ્વિતીય
ભટકવાનું ન દત્ત; દક્ષિણેની પેઠે સર, ઝુકતી રોવાનું
ને દત્ત, સ્ત્રાપીનનાનું સોનેરી શિખર દર-સર આકા-
શમાં ચમકી રહ્યું હતું; વચ્ચે શી મુસીખતો, જંગલ,
ખાંધાઓ, આંત્રીનાં છે-એની, જાણે લોકોને કોઈ
પરનાં પડી ને દત્તો; સૌ ખમ, એ સોનેરી લલ્લે પર
પહોંચવાને તબયોપાદ દત્ત.

અગિયાર પાંચનાં પાંચનાં તો મુરંધમ નદી કિનારે
જ્યાં પહોંચ્યું વનંદ્યે, હિતારીને લોકો, શખને ગંગા-
રનાન કમલવા લેલ આલ્યા, તેના રીતસ, સાંત, પીંગા
મેનક પર લાડીનો ધા, સાક, જાણતો દત્તો, લોકો
નવીને લા કાળું પડી ગયું હતું, દરેક આદમી એ
સહીદશા અંતિમ દાંતને કાઢે ધેરા વળીને જમાવ્યું
ગયા, પાછળ તીરબદ ધોડેનવાર થઈ બેઠો દત્તો,
લાડીનો ધા તેને પાત્ર મંજરે વળ્યો, તેના આત્માએ
અદરથી બેસબેર તેનો મિષ્ટાન્ન કર્યો, તે ચળ તરફ
એક ન સહ્યો, મોં ફેરવી ત્રીધું, જેનાં દશન માટે,
જેના ચરણની રજ લેવા કાળે આટલા અસંખ્ય લોકો
વિકલ થઈ રહ્યા હતા તેનું મેં આપુ ભવિષ્ય કહ્યું?
તેનો આત્મા તોળા પોકારી બહાલે, કે એ નિદ્ય-
પ્રવારની પાછળ પોતાના કનંબનો ભાવ લેશમાં ન
દત્તો; કેવળ દ્વાર્ય દત્તો; પ્રેતાની કનંબનિષ્ઠા જા-
તાવવાનો દલસ દત્તો; અધિકારીને ખુશ કરવાની
લિખ્તા દત્તી, દરેક કોષલરી આખો તેની સાથે
તાકી રહી હતી; પણ તેનામાં સાચી નજર માંડવાની
આવ નહોતી રહી.

એક કોન્ટેનરે, આવીને, પ્રશ્ન કરવા માંડી,
'દલુરનો કાચ જુલુ ભારે પડ્યા લાગે છે, દલુ જોપરી,
બાધારી જ છે, સૌની આખો બચડી મધ દવે.'
તીરબદે તેની અપેક્ષા કરી કહ્યું, 'એમાં હું મારી
જ્યાંમદી નદિ, દિલ્લપન નમસ્તુ છું.'
કરી ખુશામદ કરતાં કોન્ટેનરે કહ્યું, 'એકો જદ-
મારા આદમી દત્તો, દલુર.'

કડક અવાજે તીરબદે કહ્યું, 'ચૂપ રહો. જનર
છે જદમાશ દેણ કહેવાય તેની? જે ધાડ પાડે, ચોરી
કરે, પૂન કરે એ જદમાશ; દેશને માટે દથેલીમાં જનન
લખને કરનાર જદમાશ નદિ, કમનસીબી છે આપણી કે
જેને મદદ કરવી જોઈએ તેનો વિરોધ દટીએ છીએ.

જો ગર્વ કરવાની કે ખુશ થવાની પાત નથી; શર-
માવાની ને રોવાની પાત છે.'

રનાન સમામ થઈ ગયું, સરથસ લાંબો પાછું
રવાના થયું.

શીખરે દક્કન કરી સૌ પાછા ફર્યા આજે એ પાળી
મયા દત્તા, મધુરી બીઓની સાથે સાથે ધોડે દૂર તો
મધ, પણ કીન્સ પાર્ક આગળ આપના અટકી મધ,
ધેર જતાં હેયું ન ચાલ્યું, પેલું જીલ્લું, રક્તમય આદત
સળ જાણે એના અંતરમાં બેલુબેલું એને મિષ્ટાન્ન રહ્યું
હતું, પાતિથી એનું મન એટલું વિરલ થઈ ગયું હતું
કે દવે તેને મિષ્ટાન્નવાની પણ એને હંમેશા નહોતી
થતી, એના સ્વાર્થ મતુષોના મન પર ભય સિવાય
બીજું કોઈ ચીજની અસર થઈ શકતી દેશ એ તેના
માંવ્યામાં દવે રહ્યું ન હતું.

ખૂશીયામાં ખેડવાર મુખી તે ધાસ પર વિચારમાં
મશાશૂસ એમી રહી, પણ પોતે શું કરવું તેનો નિર્ણય
ન કરી શકી, મહીજર નદી દરે તેમ હતું, પણ
લાયી થે મહીના-એ મહીના પછી તો આ જ ઘરમાં
પાછું આવવાનું હતું નદિ નદિ; હું કાંઈની પશુ, આશિન
નદિ રહું, હું શું મારા પેટ-જેટલું પણ નહિ કમાઈ
શકું? એમ કરવા જતાં જે તરેદનરેદની મુસીખતો
પોતાને નડે તેની એને વિવિધ કષ્ટનાઓ આવી
ગમ; પણ આજ કાંઈ જાણે એના આત્મામાં અદ્યુત
જલસંચાર થયો દત્તો, એ ખ્યાલ અને, કષ્ટનાઓ
ખાનમાં લાવવાં એમાં એને કમનસીબી લાગી.

એકએક એને જદ દાહાદીમજાસીની વિધવાનો
ખ્યાલ આપ્યો, એણે સાંભળ્યું હતું કે તેને શાંધ જાવ-
જન્યાં નથી, જીવારી એકલી, એકલેલી, રોની દશે,
કોઈ આશ્વાસન દેનાકે પણ પાસે નદિ હોય, તે તેના
મકાન નરક આવી, પોતાની સાથેની બીઓને તેનું
ઠેકાણું પડી લીધું હતું, વિચારની, જની, દત્તો કે હું
એને જાણે; કદ-ટીતે, મળું? શું કહું? કેવો દિલાસો
દઈ? કયા રાખોમાં સાંત્વન આપું અને સમગર્વ?
વિચારમાં તે વિચારમાં તે દાહાદીમજાસીના મકાન
આગળ આવી પહોંચી.

મકાન એક મહીમાં આવેલું હતું, મોખ્યું ચંલક
[અનુભવાન આગળ પાન ૧૪૧]

એળેજો ડા.આ કેના ડાયાળ્યો ?

હવેના એકમાં શ્રી જવાહરલાલ નેહરુની ડાયાળ્યો આપી હતી તેની જેઠે જે આ પાનું પણ છટું કરીને, એ એકમાં આપેલી ચુચના પ્રમાણે, કેહાં ધારદાર રાષ્ટ્ર, નરેણી અથવા સેફરી દેહરના પાના વડે કાળજી અને સાવચેતીથી ચિત્રમાંના કાળા માળા કાપી કાઢો. પણ વિજ્ઞાની હાથ ધરી કે મીલ્કનની જેવા નાના તીલાના પ્રકાર સારી થરોથી એટલે અંધારા જોરમાં વીંત થર મોટી થતી પડશે.

પ્રવાસની અદ્ભુત મારફતમંદી આ વાર્તા

ની હો નામના મારે ગિરજાદેનો દાય ૫૬૬૭, પથુ ગિરજાદે ના પાડી વચ્ચાનું કે-ગોતે બહુ યાદી ગઈ છે. આથી નીમે ગિરજાદેને છેડી હેડાને લીધી. તરન જ પેસાં લંગડીઓનાં નાનાં છોકરાં તેમાં લાખ્યાં. પથુ તેઓ બહુ કંઠમાં દેખાતાં દતાં. ચોખ્ખું દેખાઈ આવતું હતું કે તેમણે જાપાનનર કહી સંગીત સાંભળ્યું નહિ હોય. આપણા આ મુસાફરોને માનુષ ૫૬૬૭ કે આ પોટોમન લોકો (એ લંગડીઓની વત જો હતી)માં માત્ર એક જ પ્રકારનું સંગીત છે અને તે ગાયના ચામડાથી મેલેલ ટોલકાનું.

હેરિકે કહ્યું, 'છઠ્ઠામાં પત્થર યુગમાં એક સમે જ્યાં લોકો દત્તા તેવા આ લોકો લાગે છે. તેમનાં વર્ણનને આ લોકો મળના આવે છે. તેઓને અગ્નિનું જ્ઞાન નથી. તેઓ માતૃઓને ઉકાળવાનું જાણતા નથી. તેઓએ દહી ચુપી પૈડાની શોધ પથુ કરી લાગતી નથી. કેવો વિચિત્ર દેશ! અદી ગાડાં નરિ, નિરાળો નરિ, દેવજો નરિ, કાગળ નરિ, -કશું જ નરિ. માત્ર પત્થરની કુદાડીઓ અને માટીનાં ઝુંબડાં, નવાઈ લાગે છે કે આ લોકો આજો દવાડો કરતા હશે શું?'

પછી પોટોમન લોકોના રાજ્યને ધ્યાનરતથી આ મંડળને થોડો વખત પેતાના મહેમાન થઈને રોકવાનું આમંત્રણ આપ્યું. તેણે ત્રણ વખત ચંદ્ર સામે આંગળી કરી તે પરથી લાગ્યું કે તેનું આમંત્રણ ત્રણ ગાસનું છે. આ આમંત્રણ તો રીકાર્ડ, પથુ કોઈએ માટીનાં એમના ઝુંબડાંમાં રહેતું પસંદ ન કર્યું. સૌ કારમાં જ રહ્યાં.

પંદરેક દિવસમાં હેરિકે અને ગિરજાદે પોટોમન લોકો

નીચ નામનો શિક્ષક પોતાની અને પછી સ્વતંત્ર સાધનાં પાંચ નાનકડાં બાળકોને કહે છે. તેની ચૂંધણી સ્ત્રી નવતર ફરે છે કે એ પાંચ શિષ્યોને જ તે વાર્તાનાં પાત્રો બનાવે છે ને પોતે વાર્તાનો નાયક બને છે. તે ઉપરાંત વાર્તામાં આવતું પાત્ર પીકેટ નામનો એક અમેરિકન ક્રિસ્ટિયન મેપારી છે. હકીકત એવી છે કે નીચે પોતે, હવામાં શ્રેષ્ઠ રાફે તેમજ જમીન પર પથુ ચાલે તેથી એક અદ્ભુત કાવતી મોટર શોધી છે. વિજ્ઞાનનાં અનેક ચમત્કારોમાં સાધનોથી તે ચંપૂં છે. અંદર મરિનગન્સ, હવામાંથી પાણી બનાવવાનું યંત્ર, વાયર-લેસ સંદેશાનું યંત્ર અને વિધિવિધ અને આજના સામગ્રી બેરેલી છે. આ મોટરમાં સાતે નહીં બેસીને દક્ષિણ અમેરિકાનાં લાસિસનાં બધાનક લંગડોના પ્રવાસે નીકળે છે, અને અમેરિકન નદીના મુખ પરથી હેડલાગેલા દુનિયાનાં દહી ચુપી કદી ન શોધાએલા એક પ્રદેશ તરફ બપ છે. રસ્તામાં પોટોમન નામના લંગડીઓને તેમને બેસા દાય છે અને તેઓ યશન સ્થપાવના દોષથી તેમની સાથે આ મુસાફરો પરિચય કંઈ છે.

સાથે વાતો કરતા ચર્ચ મપાં! એ લોકોની લાપામાં માડ ત્રણસો જેટલા શબ્દો દશે. ગણી નવાઈ જેવું તો એ હતું કે 'મારી નાખતું,' મારતું એવો શબ્દ એમની લાપામાં હતો, પથુ 'બુન કરતું' એવો શબ્દ ન હતો. 'ચોરી'ને મારે એમનામાં શબ્દ જ ન મળે! ચોરવાનો ખ્યાલ જ એમને આવતો નહિ!

સરજાતનાં થોડાં આડવાડિયાંમાં જો બન્યું તે તથ્ય-વધું અચકા છે. આ નવી પ્રતની શોધ વિશે સંપૂર્ણ લખવા બેઠોએ તો પુરનકોનાં પુરનકો ભરાય. એમાંના કોઈકોઈ પ્રકરો જ વર્ણવી શકાશે.

અગ્નિ નો આં લોકોને અદ્ભુત પરતુ લાગેલી. નીચ અંતર પીકેટ રીમાર કે પાર્શ્વ સમયાયે તે

જેવા તો તેઓ કલાકના કલાક સુધી ખડેપગે બેસા રહેતા. આ વખતે તો ડેરિક અને ડોનલ્ડ પણ ખૂબ ખીટીઓ પીવા લાગ્યા. અલગત તેઓ કહેતા કે આ અમે ખીટીઓ પીએ છીએ તે તો આ પોટો-મન લોકોને શીખવવા માટે છે. પણ એમની આ વાત સાવ સાચી ન હતી.

નીચે એમને કહ્યું. 'આપણે આમ ને આમ દીવા-સળીઓ ન સળગાવ્યા કરીશું તેમાં તેમનું કંઈ નહિ વળે. તેઓ બુદ્ધિજીવી દીવાસળીઓ સળગાવતાં શીખશે. એમાં શું રમશે? આપણા ગયા પછી તેઓ દીવાસળી ક્યાંથી કાઢવાના? પછી તેઓ દેવતા માટે શું કરશે?'

શોધક બેઝના ડેરિક પ્રયોગો કરવા માંડ્યા. તેણે બે લાકડીઓ સામસામી ધરી બેઠાં પણ કાર્મ વળ્યું નહિ. પછી તેણે પોલાદ અને પથ્થરને એક બીજા સાથે અકાળીને નળુખા પાડવા પ્રયત્ન કર્યો. તેણે કહ્યું. 'આ રીતે કંઈક થશે એવું લાગે છે.'

'પણ એ લોકો પાસે પોલાદ નથી એવું કેમ?'

ડેરિકે પાનરીપર્વક કહ્યું. 'આપણા જતાં પહેલાં તો તેમને પોલાદ મળી ગયું.'

અહીં આખ્યાને લગભગ ત્રણ અઠવાડિયાં થયાં હશે. એક રાત્રે થોડા જંગમીઓના છોકરાઓની સાથે હેડગા અને ડોનલ્ડ કરવા નીકળ્યા. એ રોહિની નામના શહેરથી તેઓ લગભગ બે માઇલ દૂર નીકળ્યા ગયા અને એક પર્વતની દાર નજરીક આવ્યા. આ દારને ગિલ્બર્ટઆસપના નામથી ઓળખવામા આવે છે. એનું પી ડોનલ્ડ સિખર ૬૫૪૭ ફીટ ઊંચું છે. આ પર્વત-માળામાંથી ડેરિક અને કેરોલીન્કોફ નામની નદીઓ નીકળે છે. બુગોળની ચોપડીમાં લખ્યું છે કે અર્જેન્ટાઇનની આ બે ગોરી શાખાઓ ડેરિકો નામના એક છટા-સિખર અને કેરોલીન્કોફ નામના રસિખર એ બે પ્રસિદ્ધ શોધકોએ શોધી કાઢેલી છે! જોળામા જેવા ગપ્પા દાકે છે તેમાંના આ એક ગપ્પા.

પેલાં છોકરાઓ તો ડુંગર ઉપર ચડ્યાં. રમન-રમનમાં હેડગાએ જમીન પરથી એક ટેપું ઉપાડ્યું અને ડોનલ્ડ ઉપર ફેંક્યું. ડોનલ્ડને તે ખરાબર કપાળમાં વાગ્યું અને તે મૂઝાં ખાઈ નીચે પડ્યો.

હેડગાએ કહ્યું. 'અરે! મેં ફેંક્યું ત્યારે મને ખ્યાલ

નહિ કે એ એટલું બધું ભારે હશે.'

ડોનલ્ડે કહ્યું. 'અને એ એટલું ભારે હોવું પણ ન જોઈએ. હેરોગેર અને હેડેરોમાં મારી આટલી બધી ભારે હોવી નથી. આપણે એકેક ટેપું સાથે લઈ લે; જ્યાં નીચેને તેનું કારણ પૂછીશું.'

નીચ પણ ટેપું જોઈને બીજાઓની જેમ મૂંઝવણ-માં પડ્યા. ત્યાં ગિલ્બર્ટ બેઠી બેઠી, 'કેમ? આ તો મારી સાથે સોનું મળેલું લાગે છે. જુઓ, કેટલું પીયું છે? જોઈ શકો, 'સોનું હોય તો તો જખખાં!'

ડેરિકે કહે, 'હમણાં ખખખાં!' એટલું કહીને તેણે હોડતો મોટરમાં જઈને ત્રણ મિનિટમાં ઓક્સિડાઇઝે-જનનો ભડકો કર્યો અને તેના ઉપર દેશને મૂક્યું. ટેપું કડકડવા લાગ્યું અને તેમાં કાટો પડીને માહેલી પીળાપીળા રેલો આવવા માંડ્યા. લાગણા જ સો ખૂબ પાડી બેઠાં, 'સોનું! સોનું! સોનું!'

છોકરાઓ અભંદરી નાચવા લાગ્યાં. ડેરિકે કહ્યું, 'દલે તો આપણે સોનામાંથી ગમે તે જતાવી શકીશું.'

આ શોધથી રાજ્ય અચ્છો પામ્યો. તેણે પોતાના દરેક માણસને ટોપડી ભરી દેશ લાવવાનો હુકમ કર્યો. સાંજ પડી ત્યાં તો એકમાં દેશના મોટા મંજ ધર્મ ગયો. એક જાણુ કેટ કાદી નાખીને છોકરાઓ કામે મંડી પડ્યા હતા. રેતીમાં તેમણે એમાં બનાવ્યાં ફાં અને એમાં પીળા ધમધમતા સોનાની છંટા પડતી હતી. પછી જોડેએ કુદાડીના માથાનો ઢાળો કર્યો અને તેમાં સોનું રેડ્યું. રાજ્ય તો આ પહેલવહેલું જ ધાતુનું દરિયાર જોઈને આશ્ચર્યથી ઘેબી ગયો!

પણ એટલામાં તો ઓક્સિજન ખૂટ્યો. હોંશમાં ને હોંશમાં આગો તો ફાઈને વિચાર જ આવ્યો નહોતો. નીલ બોલ્યો, 'ચાલો કમાવા; આપણી નાની ભડીનું કામ પૂરું થયું.'

જોડેએ કહ્યું. 'પણ આકરી અસિચ્છા ઉપલ કરવાને માટે કંઈક ખીજો રસ્તો હોતો તો જોઈએ જ!'

કંટાળીને નીચે કહ્યું. 'રસ્તા તો અનેક છે. ઓક્સિડેન્ટ મેંસનું કારખાનું અહીં લાવો અને ખન-સેન્સને તમે વાપરી શકો. ફાઈનને રેસિફાઈ કરીને પૂછો કે ક્યાંથી ધમધમતા ધમણ મળશે?'

હેડગાએ કહ્યું. 'નીચે કહ્યું તે તેણે સાંભળ્યું નહોતું) 'હા હા,' ગમે સૂઝ્યું; આપણે ટાપરનો પંપ

ધાગરી શાખાએ.' આ રીત સૌથી સરસ હતી. કેમકે પંપ એન્જિનથી ગાલતો હતો અને લવાનો પ્રવાહ સારી પેઠે સતત મળ્યા કરે તેમ હતું.

ડોનકે કહ્યું, 'પણ આપણે જાણશું શું ?'

જેઠે ગડગડવા શાખો, 'હમેશાં આપણે આમ જ કરીએ છીએ. પહેલાંનું પછી અને પછીનું પહેલાં. પહેલાં આપણે કાલસો શોધવો હતો, પણ એને ખાસે આ જેવડુંક ગદાં ડોનકે અને હેટ્યા સોનું સોધી આવ્યાં! હમેશનાં એવાં જ મૂળીં વળાં.'

ગિલ્ગર્ટ કહ્યું, 'અગત્ય મૂળીંઓ જ ખરેખર, કંઇક નવું શોધવું હોય ત્યારે સાથે છોકરાંઓને ઉપાડવા એ જાડુ ખગમ.'

હેટ્યા ખરાડી, 'એ તો ઠીક; પણ તું દવે કેમ જાળને કોલસો શોધી લાવતી નથી ?'

નીસે કહ્યું, 'શાખાસ, બહું ડાહ્યું.'

રેરિકે ઊભો થઇ ગયોને જલ્દેર કંઈ કે 'કોલસાની શોધ માટે હું ને ગિલ્ગર્ટ એકાદ કારમાં ઊપડીએ છીએ.'

તેઓ ઊપડ્યાં. સાંસુધી ખીન્તેઓએ લાકડાંથી કામ આણુ ગમ્યું. લાકડું તો જલ્દી ગળવા લાગ્યું. એટલે જેઠેએ તે લીનું કરીને વાવડવાનું સુઝાડ્યું. આથી ધણી ફતેદ મળી.

એ દિવસ પછી કાર પાછી આવી અને સમા-આર લાવી કે પર્વતની એક જાણુ ભૂરા કોલસાની ખાણ શામે છે, રેરિક અને ગિલ્ગર્ટ સાથે નમૂના લેનાં આવ્યાં હતાં. ગાળવળા કામ માટે કોલસો તો ઘણો સુંદર માત્રા પડ્યો. પણ સાં જીંછ મુરકેલી ઊભી થઇ, એ કોલસાને ત્યાંથી લાવવો ત્રી રીતે!

પીકેકેટ કહ્યું, 'આપણે દવે પૈયં અને માટીઓ જનાવતી જોઈએ.' પણ આ કાંઈ રમતવાન નહોતી. મોટરકાર સાથે દયિવાર જાડુ થોડાં દતાં.

પીકેકેટ કહ્યું, 'મે કે ત્રણ રૂપાઈ આપણે માટીઓ જનાવવા જઈએ તો એક જ માટું જનાવનાં આપણી નિંદગી નાખ.' તેણે એક જ હાથુ વિચાર કર્યો. તે કાર પાસે ગયો અને તરાંતરાં લુગડાં પહેરવા શાખો. નીસે પૂછ્યું, 'ક્યાં આવ્યા! નાટકમાં કે નાચના ?' તેણે જવાબ આપ્યો, 'હું ડાખો જાઉં છું.'

આમ કદીને તે રકરીકરમાં ફોલો. ગાર દિવસ પછી તે બે ગોળ કરવતીઓ, એક પટો, એક ગીંચ,

એક ફલાઈ-લીટ અને એક બેન્ડ સાં લાકો પાછો આવ્યો. હોમરમાંથી પાવર લેવાનું શરૂ કર્યું. તેનાં બે પાઝમાં પૈયં કાઢી નાખ્યાં. અને તેની જગ્યાએ બે ફલાઈ-લીટ લગાડ્યાં. પછી કરવતીઓને ફિટ કરી ને થોડા જ વખતમાં લાકડાં વહેરવાનું એક કારખાનું ઊભું કર્યું.

મેક્કાગનીનાં મોટાંમોટાં લાકડાં વહેરી કાઢીને બેન્ડ સાંથી પૈયંના ઊભો કાળી કાઢ્યા. રેરિક અને જેઠે વહેરવાના કામ ઉપર દેખરેખ રાખતા દતા; હેન્ટસ અને ગિલ્ગર્ટ બેન્ડ સાં ઉપર દેખરેખ રાખતા દતા; જંગલીઓ કે જેઓ લુહાલુહા કટકા બેડના દતા તેના ઉપર પીકેકેટ અને હેટ્યા ધ્યાન રાખતા દતા; અને સાંધા બેડવાનું મુરકેલ કામ નીત કરતો હતો.

પરંતુ વાતથીત

રેરિકે જંગલીની લેમ ખડખડાટ ઢસી ઊઠ્યો તેણે કહ્યું, 'તમે સાળાની વર્કશીપમાં જેવું કામ કરો છો તેનાથી હંઈક સારું કામ ત્યાં કર્યું દશે.'

ગિલ્ગર્ટ ગાસ વાળ બેચા. 'એજ લુહા! હમેશાં અધર અધર કામ જ લે છે ને! તમે મૂલે સુધારી કામ આવડે છે જ ત્યાં? વાર્તા કહેશે હોય તો કાંઈક સાચું બનતું હોય એવું કહે. આણુ લુહાઈ નાચલાવ.'

મે કહ્યું, 'સાળાયાં કાચ માઈં સુધારી કામ શોધી સરસ છે.'

જેઠે બોલ્યો, 'તને ખબર નથી રેરિક, તેણે પેલું મોરેકેલ જેવું સુધારી આણું હતું તે?' રેરિકે હસીને કહ્યું, 'એ તો હું ભૂલી જ ગયો. કંઈ નહિ; વાર્તામાં બધેને અવસાં કામ કરતો.'

જેઠેએ કહ્યું, 'આપણે થોડું પણ શોધી કાઢું એટલે સોનામાંથી.' છરીશો અને ખીન્તે દયિવારે આપણે જનાવતી સમીજી નહિ.'

વાર્તા

થોડા જ વખતમાં જ ગાડાં તૈયાર થયાં અને માણસો તે કોલસાની જગ્યાએ ધસી ગયા. આગળ જતાં જંગલી થોડા પકડવાને ગિલ્ગર્ટ મોટો દાકલો ઉપાડ્યા દતો એની, તેમજ તેણે એ થોડાને કેવી રીતે પસોટ્યા (માત્ર વહેરા જ તે પસોટી સમી) એની વાત લાંબી છે. અને એ કહેનાં ઘણો વખત તપ એમ છે.

દરમ્યાન લાજવાનું કામ સરસ રીતે ચાલી રહ્યું હતું મોટરકારની દરેકે દરેક વસ્તુ સોનાની ગનારી લેવામાં આવી હતી. ગમતી દરેકે દરેક આ સોનાના

દેવકામાં પાણી ગરમ કરવા લાગી. રાત્રીએ પોતાનો માટે સોનાની હૃદ યનાવડાવી. એનું જોડું પેલા પીક-કટના ટોપાથી પાડવામાં આવ્યું હતું. વચ્ચે થઈ હતું, છતાં પૌરોમન રાત્રી એ નવો ટોપો દમેશ પહેરતો.

પણ લેખિને સૌથી વધારે ઐચ્છિકારક તો પૈકું લાગ્યું. તેમણે પોતાનાં ડુંપડાં પાડી નાખ્યાં અને સોના તથા લાકડાના આકારથી નવેસર જાંખ્યાં. ખાટલા, પથારીઓ, ટેબલ, ખુરશી અને કુહાડીઓ સુધાં તેમણે ગોળ યનાવી. રાત્રીના સુથારે સોનાની સુંદર કુહાડી યનાવી, પણ અલગન કાપવા માટે તે નકામી હતી.

જેઠ્ઠેએ અભિપ્રાય આપ્યો, 'અધે આમ એકલું સોનું જ વાગરવું એ તો મૂર્ખાઈભરેલું લાગે છે. આપણે જો લોહું સૌથી કાઢી ન શકીએ તો આ લેખિને મુશ્કેલી રવાનો પ્રવલ્ન આપણે છોડી દેવો જોઈએ.'

સૈનો અભિપ્રાય પણ એ જ થયો અને લોડાની શોધમાં નીકળવાનો ઠરાવ થયો. રક્તીકર અને ઓગર અને મોટરો ઊપડી. રાત્રીને આ લેખિને જ્યાંની ખજાણ પડી એટલે પહેલા તો તે ગળગળો થઈ ગયો. પણ જ્યારે તેણે જાણ્યું કે એકજો દિવસમા સૌ પાછા ફરશે ત્યારે તેને શાનિ થઈ.

વચ્ચે વાતચીત

આ વખતે પોસ્ટમેન આવ્યો અને હું ટપાલ ટપર જરા નજર નાખવા આટક્યો.

અંતરે કહ્યું, 'ડેરિક, રસ આવે છે; કેમ નહિ કે પણ જંગલીઓ જાલુ લાગા, ખરૂં?'

જેઠ્ઠે કહ્યું, 'હા, એક રીતે રસ આવે છે; પણ જાલુ મળ તો નથી પડતી.'

લેખિએ અભિપ્રાય આપ્યો, 'અત્યા કર્યાં મને તો કેનીયાલ (માણસખાઉ; જંગલીઓ પાસે જવું ગમે.'

ડેનલ્ડે કહ્યું, 'મને પણ કેમ ડેરિક તારું શું કહેવું છે?'

ડેરિકે કહ્યું, 'જને; સોનું ચરે આવી ચીજોની શોધખોળ કરવાનું મેં અને તો ગમે છે. પણ વચ્ચેવચ્ચે લાડાઈ, મારામારી ને એવું કાંઈક તો જોઈએ જ ને? ચલાવ, નીલ આગળ; હમણાં કાનજોને ફરે ચૂક જરા.]

સાતી

વાર. તેઓ પશ્ચિમ દિશામાં ઊપડ્યા. ઓટોમોટીવી વીસેક માઇલ દૂર તેઓ આવ્યા દશે. એટલામાં પીક-કટની નજરે નીચે કાંઈક ધ્યાન ખેંચે તેવું દેખાયું. તેણે દૂરજીન લઇને જોયું. જોતાંજોતાં તેણે ખૂસ પાડી:

'ચરે, આ તો નીચે લશ્કર છે!'

નીચે આંખે ચરમાં મઠારી કહ્યું, 'હં... છે તો એમ જ. પૌરોમન લેખિને ઓટોમોટી તરફ જાય છે.'

ડેરિકે કહ્યું, 'હં... એમ? એ તો સાફ નહિ. આપણે પાછા વળીને આપણા મિત્રોને જાણ કરીએ.'

તેઓ તરત જ પાછા ફર્યા અને જાંચ મિનિટમાં તો રાત્રીને મળ્યા. તેમના જોશમાં જે આવ્યું હતું તે જાધું રાત્રીને કહ્યું.

રાત્રીએ કહ્યું, 'લાવવાય! એનો અમાઝી છે. દુનિયામાં દુકુદમાં દુકુદ માણસખાઉ જંગલીઓ. દમેશાં હું એમનાથી ડરતો આવ્યો છું. મારા જાપ અને તે પહેલાં તેના જાપને તેણે ફાડી ખાધા દના. મારી પાસે ચીસ દબાર લગવૈયા છે, પણ એની પાસે તો એક લાળ છે. તેઓ અમારાં માણસોને મારી નાખશે અને અમારી સ્ત્રીઓને ઉપાડી જશે. હવે શું કરીએ?'

જેઠ્ઠેએ કહ્યું, 'તારા લશ્કરને એકદમ ખદાર ખોલાવ. અને આ કેનીયાલ કેવી જાનનાં હથિયારો પાપરે છે?'

રાત્રીએ કહ્યું, 'પરધરનાં.'

જેઠ્ઠેએ કહ્યું, 'અને તારાં માણસો પાસે તો સોનાની કુહાડીઓ અને લાલા છે. તેઓ એનાથી સરસ લશ્કર.'

નીચે પૂછ્યું, 'દુરમનો તમારી પૌરોમોનીઝ લાપા સમજે છે?' રાત્રીએ કહ્યું, 'હા. એ લેખિની લાપા લગલગ અમારા જેવી જ છે.'

નીચે કહ્યું, 'આપણે જાનિ તેમની સાથે વાન કરીએ. એના સરદારને શું કહે છે?'

રાત્રીએ કહ્યું, 'અસાહ.'

નીચે કહ્યું, 'તું અમારી સાથે ચાલ. તેની સાથે વાન અમે કરશું.'

તેઓ દુરમનોને મળવાને માટે ઊડ્યા. ઊડતી મોટરને આવતીજોઈને દુરમનો ગલરાટમાં પડી ગયા. તરત તેમણે રૂચ અટકાવી અને આગળની ટુકડી પાછી દહી. મોટરકારો નીચે ઊતરી આવી. નીચે આવી ઉપાડી અને પૌરોમોનીઝ લાપામાં ખૂસ પાડી કહ્યું, 'અમારે મુખી સાથે વાત કરવી છે.'

એક ઊંચો માણસ આગળ આવ્યો. તેણે કહ્યું, 'હું અમાઝ છું.'

જેઠ્ઠેએ કહ્યું, 'મને તેની સાથે વાન કરવા દો.'

જેઠેએ નીત્રો કોરે ખસેડ્યો અને પૂછ્યું, 'તમે કોરોમાન ઉપર હુમલો કરવા આવો છો?'

અમારો જવાબ આપ્યો, 'એના બાપદાદાઓએ અમારા બાપદાદા ઉપર હુમલો કરેલો.'

પોટોમનો રાજા ગુરસો કરી શક્ય પાડી બોલ્યો, 'સાલા છુદ્ડા! અમે બીચારા શાંતિથી પડવા રહીએ છીએ. પણ તમે ચોરટાઓ, ખૂનીઓ, લૂટારાઓ, માણસપાછા અમને સુએ રહેવા દેના નથી. વારેવારે અગને નાહેનાહે પોકારાવો છો; અને પાછા મને બાનનામ કરો છો?'

કંઠમાંથી અમારૂં ખડખડ હસ્યું. પછી તે ધૂર-ક્યો, 'વાર રાખજો! આ જ્યાં વચનોને માટે માસ સિપાઇઓ બેરોબર વેર લેશે. સુરજ સૂવા જશે તે પહેલાં તારૂં શબ્દેર સ્મરણ થશે, લોહીની નદીઓ વાહશે, તારા જીવાનીઆઓનાં માથાં કુદારીથી હેરા પડશે, તારી સ્ત્રીઓને અમે લૂંટી લઇશું. અને તારાં છોકરાંઓને અમે ચાપી જઇશું!'

આમ કહીને તેણે પોટોમન રાજા ઉપર બેરથી ધા ક્યો. મોટરના કાચમાં તડ પડી, પણ તે ટૂટી પડ્યો નહિ.

ગિજ્જાઈ કહ્યું, 'એને ચોળાથી વીંધી નાખો.'

જેઠેએ કહ્યું, 'દલ વાર છે.' તેણે અમારૂં તરફ ફરીને કંકાઈથી કહ્યું, 'અમે તને હુકમ કરીએ છીએ કે પાછો ફર અને ધેર જા. અમારી પાસે એવાં હથિયારો છે કે તને અને તારા આખા લગરને એક ક્ષણમાં જગીનદોસ્ત કરીશું. પાછો ફર. અને જો દમણાં જ પાછો ફરીશ તો તારૂં એકેએક માણસ સત્રામત છે; પણ જો મારફાડ કરવા આગળ વળો તો સામે જ મોત છે. જા, હું દહીં ચૂસો.'

બંને કારો દવામાં અદ્ધર બેપટી અને દુરમનને માથે વીસ શીટ બાંધે ચઢી દેવા લાગી. એમ જણાવું કે મુખીએ પોતાના આગેવાનો સાથે મસજત કરી અને એકાએક તેણે કુદારી બાંધી કરી. નીચેથી તેણે જુસ પાડી, 'આગળ પસો.'

રૂઝિ નિતાસો મૂક્યો. બાંધે દાચમાં લેતાં તે અળગપણે, 'બીચારાને માટે દવા આવે છે પણ એ જો જ માગે છે.' આમ કહીને તેણે બાંધે પડતો મૂક્યો. વીસ ક્ષણ પછી આ બાંધે ફૂટનારો દત્તો. કારમાં

બેઠેલાઓની આ કેવી વિચિત્ર અને તાણવાળી પરિસ્થિતિ હતી! મુખીના પપ્પ આગળ પડેલી નાની ચીજને તેઓએ જોઇ. આ ચીજ પોતાના માથા ઉપર પડનાં રહી ગઇ તેથી તુરંતકારણીથી મુખી દસતો દત્તો તે પણ તેમણે જોયું. અત્યંત દયાની લાગણી તેમનાં હૃદયમાં જાગરાઇ. દમણાં જ એકાએક બાંધે ફૂટે ને ચડીય, અત્તાની જંગલીઓ મરી જશે. એથી તેમને દુઃખ થતું હતું. પોટોમન રાજા સિવાયના બીજા બધા વીસ સેકંડ પસાર થઇ ગઇ ત્યાં સુધી આંખો મીંચી બેસી રહ્યા.

ગિજ્જાઇ

સરથ ને . . . . (અનુસંધાન પાછળ પાન ૧૩૧થી)

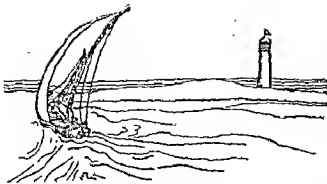
હતું: પણ બારણા પર શોકની ધેરી હાવા જૂની રહી હતી. ધડકતે હૃદયે તેણે અંદર પગ મૂક્યો. સામે જોરકમાં એક ખાટલા પર એ વૃદ્ધ ચોરત બેઠી હતી, જેના પતિએ આજ સ્વાધીનતાની વેદિ પર પોતાના ઇશ્વરનું અસિદ્ધાન દીધું હતું. તેની સામે સાઠાં કપડાં પહેરીને એક ધુવક બિતો હતો. આંધુબરી આંખે તે વૃદ્ધ સાથે એ કંઈક વાત કરતો હતો. મધુરી એ ધુવકને જોતાં જ ચોંટી પડી—વીરભદ્ર!

કોમળમાં આશ્ચર્યથી તેણે પૂછ્યું, 'તમે અહીં કેમ આવ્યા?'

'તું આવી એમ જ-અપરાધની દુશ્મા માગવા.' મધુરીના ગોરા મોં પર ઉત્ક્રાંસ, ગર્વ અને પ્રેમનાં કોઇ અકથનીય વિશૂની અગાધી હાડી: જાણે એના જન્મજન્માંનરના કશેશ શમી ગયા; જાણે ચિંતા ને આયાનાં બંધનોથી તે મુક્ત થઇ ગઇ.

[શ્રી પ્રેમચંદ્રના તંત્રીપદ નીચે દગાળાં જ રાક પગેલા નવા દિંદી મારિકાં 'દંડ'માંથી અનુવાદિત]

આકાશમાંથી ડાલેણું પાતું, ૧૪૫ મિનિટમાં અંસ્ત્રિયમાં દગાળાં એક અપતરો કરી જેવામાં આવ્યો હતો કે જોજમાં જોજા કેટલા વખતમાં એક ઇચ્છા આકાશમાં સ્પર્શ બની ઇચ્છને ઇચ્છું તેવાર થઈ શકે. જરાબર બેકપ મિનિટ અવરે ત્રણ આઠ પાડવામાં આવ્યાં અને ફરીથી મિનિટ તો એની જાણ હોવાઈ, કપાઈ ફાઈ પીમાઈને તેવાર કાગળ બની ફક્ટરીમાંથી ઇપજાને ગયો; જ્યાંથી ન્યુક્લેયરની પડેલી નકલ રૂપે તે ઇપાઈ, વજાઈને જરાબર ૧૦ વાગ્યે બહાર પડેલાં ૧૪૫ મિનિટમાં, તો ઇચ્છા આકાશમાં ડાલેણું ચોપાણું તેવાર!

પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રવાસ

જંગલારમાં સ્વાદિશીથી ખીજે નંજરે આરણ જાત વસે છે. આરણ અમીર સાંઘાના માસિક. હાંદમાં આપણા હાકરડા જેવો. ખાનદાની પણ્ય એવી. મહેમાનગનીમા પણ્ય એવા. દવે ઘસાઇ ગયા છે, છતાં આંગણે આવેલ પાછો ન ફરે.

આવાનવાર અને સાંઘાઓમા નીકળી પડતાં. આખા જંગલારને પાણી પૂર્વે પાડનાર ચમચમ-અખુટ ઝરો; દરિયાથી પચાસ જ ડગલાં દૂર છતાં મીઠું સ્સકર જેવું પાણી પાનાર મોંગાદાની—પાણીની ચુકદ પુતણા મુલનાની વૈભવની યાદ આપના સેવક ગર્ભેશના મહે-શનાં ભવ્ય ખંડીઓર; અને જ્યાં જદામનાં મુંદર ઝાડ કાઠિયાવાડી ટળે રામરામ કરતાં સામસામા અને દાય રાખી જિલાં છે તે કેકોટોની;—આ જાંઘાં જોવાલાયક રથજી અને જોષ આઘા દતા. જંગલારથી ચમચમ સાત માઇલ, મોંગાદાની નેર, રાજમહેલ ચાર અને કેકોટોની ત્રેવીસ.

અમારો ઉતારો જંગલારના જાણીના કચ્છી વેપારી રવ. શેઠ ચાપડી હરિદાસને ત્યાં હતો. પેટીનો કાર-ભાર શેઠના મોટા પુત્ર શ્રી નવનોત્તાલ ચલાવે છે. એમને સૌ ‘મોટાભાઈ’ના નામથી ઠિહાને છે. મોટા-ભાઈ જીવાન છે, પિનથી છે, શુચિસ્થિત ને અત્યંત-પ્રેમી છે. અને જંગલારમાં રજા તેટલા દિવસ પગ લાળીને જોડા નહિ. આજેવાન મૃદસ્થોને મળવામાં, સલાઓ મોડવવામાં, અમારી સરકારમાં પોતાનો કામ ધંધો છોડીને રોકાઈ ગયા હતા.

ખીજન હીરજીભાઈ. શુદ્ધ ખાદીવારી જંગલારને ટીપે એ એક જ છે. ‘૨૧’ની સાતમાં જંગલારમાં અંતરણ-શાળા ખોલનાર. વેપારી છે છતાં જંગલાર એમને

‘અંતરણ મારતર’ તરીકે ઓળખે છે એ શિરદની કિંમત હીરજીભાઈને છે. એમાં મોતે ઔરવ માને છે. અમારા કામને તેમણે પોતાનું ગણ્યું હતું.

જંગલારથી વસિ માઇલ દૂર મોટા-ભાઈના સાંઘામાં અને એક રાત ગાળી હતી. સાતઆઠ જીવાને ઉપડ્યા હતા. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં કચેર આણુ, પિન્નાર, ગોપનાથની મુસાફરી યાદ આવી જાય

એવી હલેર ઉડાવી હતી. દરિયાઈ રેતીમાં કુરની કરી દરિયામાં ધડાકાને તથા. દાયે પકાપીને કેળના પાનમાં જમ્યા. આપણે વિદ્યાર્થી અવસ્થા પૂરી થતાં તોકરીએ ચડીએ કે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના કાર્યમાં લાગીએ એટલે અકાળ વૃદ્ધ યજ્ઞ જઈએ છીએ. રમતું કૂદતું નવું જુલાઈ જાય છે. સ્વરાજ્યની સાથે ધડપણ ન આવે તો સાઈ. આપણા દેશની મરજીવય ધટવાનો આ સાચો ઇલાજ છે. સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે ગાંધીજીની જરૂર છે. સોગની નહિ. જેસ જરૂં પડે તો હસનાંહસનાં, ફટકા પડે તોપણ એટલી જ હલેર, ગોળી આવે તોપણ એ જ ખુમારી. સાચા જીવાનનાં આ લક્ષણ છે. આપણામાં એ સ્વાભાવિક નથી એટલે કેળવવાં પડશે.

જંગલારમાં અમારે ફાળાનું કામ ફીક ચાલ્યું હતું. ધર્મચુરન ભાટિયા મૃદસ્થો પણ અંતરણપ્રેમી થતા જાય છે એ જાણી કેને હર્ષ ન થાય ?

તા. ૨૬ મીની રાત્રે મોંઘાસા જવા માટે ખંડાસા જવામાં અને ચડવા-રાતના ગાર વાગ્યે અમને જવાન ઉપર ચડાવી પાછા ફરતા સ્નેહીમંડળના મજબાઓ તરફ અને જોષ રજા. મધરાતે વીજળીના દીરાથી ઝગદળાનું જંગલાર અને ધરાધરપાઈ નિરખી લીધું.

પૂર્વ આફ્રિકાનું પ્રવેશદ્વાર

જ્યોરના ત્રણ વાગે ખંડાસા જવાને કિલિંડિનીના અગાધ જંગમમાં હંગર નાંખ્યું. રાપુનું નામ છે મોંઘાસા, પણ જંદરનું નામ રાખ્યું કિલિંડિની. કિલિંડિની એટલે અનાજ નીર. નાનકડી ખાડી છે. પણ પાણીનો તાગ નથી. મોટાં અને રિકન આરકમ કેકને અડીને જિભાં રહે છે.

જનતભરમાં ઘૂમનારા પ્રવાસીઓ કહે છે કે પ્રાન-કાળે જવાનના તુલક પરથી મોંઘાસાનો દેખાવ કાશીર અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડની યાદ આપે છે. જનનનાં ઘોડાંક જ જંદર આ કુદરતી હધ્ધની દરીયાઈ કરી રોકે તેમ

છે. મોંઝાસાનું મૂળ નામ છે 'પ્રાસીયાયાતીટા' એટલે મુદ્દો ટાપુ. પૂર્વ આફ્રિકા પર સત્તા જમાનવા મોંઝાસામાં રાજ લગાડ્યો થતો. આરજ, પોર્ટુગીઝ, ઈસ-મન અને અંગ્રેજ આ ચારે પ્રજાએ રાજ્યસેત્રો પોતાનાં લોહીથી આ ટાપુને રંગી નાખ્યો છે.

જગતમાં દિદીઓને માટે કોઇ મંદિરાન ખુલ્લું હોય તો તે પૂર્વ આફ્રિકા. એ પૂર્વ આફ્રિકાનું નાકું મોંઝાસા. એટલે મોંઝાસા કિતરતો દિદીઓને હીકકીક વેકું પડે છે. જગતમાંથી કિતરતો પહેલાં એજણ અધિકારીઓ જરતી લઇ જાય છે. પહેલો આવે આરોગ્યનિરીક્ષક; પછી આવે પરવાનગી અધિકારી (ઇમિગ્રેશન ઓફિસર); પછી આવે પોલીસનો વડો. કસ્ટમમાં એકેએક પેટી વીળી નાખે. અમારું સમિતિના અહેવાલનું પોટલું તોડાનું હતું. અંદર ક્યાંક શાખવાદી સાદિલ હોય તો? અંગ્રેજોનું ચાલે તો એ ગ્રિયા તરફથી આવતા પયનને પણ અટકાવે!

મોંઝાસાથી કેનિયા યુગાન્ડા રેલવે રાર થાય છે. દર પખવાડિયે સેકડો દિદીઓ કિલિગિની કિનારે કિતરે છે અને પૂર્વ આફ્રિકામાં સગાઇ જાય છે. લલેસા ને અલેસા જેને દેશમાં ધંધો ન જડે તે ઉછેરના પૈસા લઇને ય આફ્રિકા આવે છે. પરંતુ દને છત્તંકમા બૂખારો વખો છે એટલે વેપાર ને નોકરીમાં માનવ જનને શરમાવે તેવી દરીફાઇ અંગ્રેજોએ માંડી છે. નિતનવાં તોફાન જગાડે છે. રંગેરોનો પ્રથ દશિણ આફ્રિકાની જંગ જલો પણ અંબીર થતો જાય છે. મોંઝાસા શહેરમાં મુરેપિયન આરજ, દિદીઓ ને રવાદિકી કૂમરૂંચણીએ વરસા છે, જતા દમણદમણ જ્યાં દરિયાકિનારે મુરેપિયન ભંગસા જમાવા છે ત્યાં દિદીઓને વસવાની બંધી કરી છે! એક દિવસ એવો આવશે કે મુખની આરમાન માતાની પેટે અંગ્રેજો આપણને સંજાગાની દેસો કે તમારે આ વિજાગમાં વસવું હોય તો મડમને પેટ અવનાર લો! એ વેણ ઉચ્ચારવા નેટલી હાલ આખા પહેલાં આપણે એમને સીધા કરી દહાળે તો જુદી વાન છે.

સાંકડી ગલી અને સાંકડી જગર; ગ્રીમ વસ્તી અને જીમી મેરીએ મોંઝાસા જુદી રંગે વરવું છે. પોર્ટુગીઝે પસાવેલ કિલ્લો જર્મનિન અવરવામાં કિલ્લો છે. અમે જે રેલીમાં રહેતા એનું નામ વાલેકો ડી ગામા

રટીટ હતું. આમ મોંઝાસાની પ્રાચીનતા કમરે ને પગને દેખાય છે. માત્ર કિલિગિની રોડ પર મુરેપિયન ફેસાથી બંધાએલી બનાકદાર દુકાનો અને રજતા નવીન થયા છે. નાના આવનારને એ ધરીખર આંછ નાખે છે. આક દિવસ અંધારી, ગરીબ ગલીઓમાં રૂપો પછી એ મોદ કિતરો જાય છે.

અખાસમાં કુરતી કરી જળ મેળવવું સહેલ છે, પણ એને ચોગય રીતે વાપરવામાં વિવેક રાખવો હાલ છે; તેમ ધન મેળવવું સહેલ છે, એનો સદુપયોગ કરવો હાલ છે. જેણે ધન મેળવી જાણ્યું છે અને ખર્ચી જાણ્યું છે એના શ્રી નાનછ કામિદાસ મહેતાને ત્યાં અમારો કિતરો હતો. મદાતમાજીનો પત્ર એગણે માય-પૂર્વક વાંચ્યો. છાયા આશમના મકાન માટે પાંચ દાન? રૂપિયા અર્પણ કર્યા. જુદી લોકકથાઓમાં આવે છે કે 'ગોતીઅંદ વાણિયો દાજિમમગસ વેચતો જના મુમાત્રા જાળે લાખોપનિ થઈ જાયો.' એ જુદી કથાની વાદ આપે એવા સાદસિક અને આપકમાજિ નાનજમાજ છે. મોરણાનો લુદાણો યુગાન્ડાનો શાદ કેમ જાયો તેની કથા સાંજી છે. માણસને આશનાં મુરેલી પડે એવી વગાડ કેરી ઉપર, ખંજે ખંડુક લટકાવી, મોટર સાઈકલ ઉપર સિંદની ત્રાડો સાંકળવા, ડાંગથી હારેસલામ તેઓ કેવી રીતે પદાંચેલા, અને મુગાઈથી વહાણમાં મેરી માગમાત્રક જ્યાં લખંકર તોફાન વચ્ચે, દાણે દળોને સંધી ખાનાં પાંચ માસ જીવીસ દિવસે જમીનપર પગ કેરી રીતે મુક્યો એ પ્રસંગો ચીનરવાનું આ રચન નથી. પરંતુ આપણે અને આથી અધિક જોખમકારક માદરો જેવીને જે અંગ્રેજો અરજી પૂરવીના પળી થઇ શક્યા છે ને વાન આપણે જુવનોએ લાકમા રાખી થરે છે.

મોંઝાસાના નિવાસ દરમ્યાન અમને એક જુવાનની એળખાણ થઇ તે કુંજવિદારી શાદ. મી. પારેખના મેનેજર છે. અમારા કામમાં વાનદિવસ એમણે મદદ કરી. ચાર વરસ પહેલાં મુદ્દ ખાડીખારી દના; ખાડી-કાપાંલખ ચકાવતા. દજ ખાડી પ્રત્યે એટલો જ પ્રેમ છે. રાષ્ટ્રીય કામોમાં આગળપડતો બામ લે છે. દરિયા એસોસિએશનના મેંબી છે. મુસાળી જુવાન છે.

૪થી ડિસેમ્બરે અને મોંઝાસા છોડ્યું. (૫૭) સમનદાયણ નામરદાસ પાઠક

નિત્યયુવાન નરસિંહભાઈ (અનુસ્થાન પાન ૧૨૨થી)

પણ પૂરું થઈ ગયાં, એટલે ગપ્પાં મારવાં, બિજાકે રમવી, ફરવુંદરવું, એમાં જ સૌ કોઈ વખત વીતાવવા લાગ્યા. પણ નરસિંહભાઈને નવરાસનો સદુપયોગ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાએ માર્ગ સૂઝાડ્યો. તેમણે જર્મન ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. જે માસમાં તે વ્યાકરણના મૂળતત્ત્વ પૂરાં કર્યાં, તે વખતે ત્યાં કૉલોનીમાં જર્મન નિશાળો હતી ત્યાં બાણુદુ બાળકોને મફત લખાવવામાં આવતાં અને રોજના પાચ સેન્ટ ખાવાના અપાતા. દરેક છ માસે મફત કપડાં પણ આપતા. આમ મફત શિક્ષણ અપાતું. તેમાં જર્મન, સ્વાદિસિ ભાષાઓ અને એકગણિત શીખવવામાં આવતાં. વ્યાકરણ પૂરું કર્યા પછી નરસિંહભાઈ યુઆન્ઝની આવી શાળામાં દાખલ થવા માટે ત્યાંના મુખ્ય શિક્ષકને મળ્યા. તે આશ્ચર્યચકિત થયો. બાણુદુ સિવાય બીજા કોઈને શાળામાં દાખલ ન કરી શકાય, તેથી એમ ને એમ એસવાની પરવાનગી આપી. અહીં એમણે ઉચ્ચાર શીખી લીધા ને પછી એ જર્મન હેડ મારતર યુલિયસ આઉગુસ્ટિની (Julus Augustini) પાસે ખાતરી અપાસા શરૂ કર્યો. આમ નવરાસના વખતમાં વિદ્યાર્થી જની એમણે જર્મન ભાષાનો સારો અભ્યાસ કરી લીધો.

હવે કેટલાક મિત્રોના દળાણુથી અંગ્રેજી શીખવાની નિશાળ ઉઘાડવાની મહામહેનતે પરવાનગી મેળવી. તેમાંથી તથા બીજા એક વેપારી મિત્ર નરકચી પૈસા મળ્યા. સાતસેં રૂપિયા રોકડા થયા. અંગ્રેજોની તોષાના મારાની અને પરિણામે ઉલટાપાનની બીકથી એ રૂપિયા એક મહાદાની (કિટર્ટી)માં ભરીને દાટયા. પાછળથી એક લાલજનક વેપારમાં સારો કસ જળાયાથી એક વેપારી મિત્રે એ રકમ રોકી અને તેના એ માસમાં વધીને જે હતર થયા! પણ આ વખતે રૂપિયાને બદલે જર્મન નોટો હાથમાં આવી પડી. તે સાચવી રાખી. અહીં હિંદમાં આવ્યા પછીથી તેમણે અંગ્રેજ સરકારને એ નોટો વટાવી રૂપિયા કરી આપવા સોંપેલી; પણ જર્મન નાણાંના ભાવ ઘટવાને લીધે તેના એમને રૂ. ૪૮૭-૮૦૦ મળ્યા! 'રળીઆ ગટવી ઘેરના ઘેર' પાણીના પાણીમાં ગયા એટલું જ નહિ પણ દૂધના થે પાણીમાં ગયા એમ તેમને લાગે છે! બેશક પેલી મહાદાની તો હજી યે તેમના ઘરમાં છે!

આફ્રિકાના એ વસવાટ ફરમાનની ત્યાંની ફરદોજની વાપરની યીજોના ભાવ જોઈએ તો ખ્યાલ આવશે કે લગભગ એકલા રણુદુએ ઉપર મનમાલની જ ખુવારી નથી કરતી, પણ એના પાખી છંટા ફરફર ઊઠે છે. અસતેત્રને બદલે બધા ત્યાં ધીનાં કોઠિયાં બાળવા લાગેલા, કારણકે અસતેત્રના ૩૫ શેરના ડાળાના ધીરે ધીરે ૧૦, ૨૦, ૩૦ ને ૫૦ રૂપિયા થયા ને પછી અદરશ! બ્યારે ધી તણુ રૂપિયે મળ્યું! ધી ત્યાંની વેદાશ તે બદલ ચડી શકતું નહિ. રોટલી ચોપડવામાં ધી, શાક વધારવામાં ધી, માથે ધાત્રવામાં ધી ને બાળામાં ધી!

લસણના એક ઝીંકવા (ચોથી)ના બે આના અને દળદર એક કિલો (એટલે સવા બશેર)ના આઠ રૂપિયા! કોલન વોટર એક શીશીના ૨૦ રૂપિયા અને મીંડીઆવળ એક કિલોના ૪૦ રૂપિયા! પડીકાં બાંધવાના પરતીના કાગળો જે બેત્રણ આને કિલો મળતા તેના ૩ રૂપિયા થયા ને વાસણ રણુવાની કસાઈના ભાવ એક કિલોએ ૮૦ થી ૧૦૦ રૂપિયા થયો. ખાંડ ૬ રૂપિયે કિલો, એક નોટવેપરનો અરશે રૂપિયો ને પેન્સિલના બબ્બે રૂપિયા! રસ લેવાના અધોળા દિવેલના બે રૂપિયા! સીગરેટના પેપરની અછતને લીધે વેપારીઓની કોપીછગ છુકો (અન-અરિયા કાગળની નકલ જાપવાની ચોપડીઓ)ના ભાવ વધી ગયેલા ને દોઢ રૂપિયાની કોપીછુકનો ૪૦ રૂપિયા ભાવ થયો! શીવવાના દોરાના એક ચાપડાની કિંમત ચાર આના, ને એક ખગીસની કિંમત ૨૦ રૂપિયા થયેલી! અને વળી ધીરેધીરે એ સૌ વિરલ થતું થતું અને ભાવ ચડાવતું ચડાવતું અદરશ થતું થતું! આમ અણુમાંભળેલો અને અકલ્પ્ય એવો ભાવોમાં વધારો થયો. ગરીબોના શો આશરો!

ત્યાં ઘઉંનો પાક જ નહિ. હિંદુસ્તાનથી આટો આવે ત્યારે સૌ ખાય. તે પણ લડાઈમાં મોથો થયો અને પછી વેચાતો જ બંધ થયો. ત્યાં આંખા પુષ્કળ કેરીઓ પણ પુષ્કળ રસભરેલી હતી. પણ લોટ વગર રસરોટલી શેની કરવી? મિત્રોને આશ્ચર્ય પમાડવા તેમણે ૨૦-૨૫ બજારો નોતપાં: રસરોટલીનું જમણું! સૌ બાણી મથા કે મરકરી થયાની છે. પાટલા મેમથા, થાળાઓ પીરસાઈ, કટોરામાં રસ આપ્યો. સોના આશ્ચર્ય ને કુતૂહલની અવધિ થવા લાગી. એરલામાં ૮૪૮૫

તોડન, ગરમાગરમ ફૂલકા દરેકની ચાશ્માં પડ્યા લાગ્યા. બધા તો ખુશખુશ થઈ ગયા ને ગીકો કપકા દેવા લાગ્યા કે આટલો બધો આટો તમે ધરમાં સંધરી રાખે છે ને અમારાં છોકરાં તો ચપટી લોટનાં દર્શન પણ પામતાં નથી.' બધાએ ખૂબ દિવસની બેગી કરેલી ખૂબ ભાંગી, એટલું જ નહિ પણ થોડા થોટની માગણી કરી. પછી તેમણે બધાને કહ્યું કે 'તમે ખૂબ જાન્યા! આટો ધઉનો નહિ પણ મોહોગોનો હતો!' (તે સકરિયાની વતનો, તેનાથી કદમાં બહુ મોટો પણ મોલો એવો કદ થાય છે. ત્યાંના વતની તેના કકડા કરી, સુકવી, ખાંડી, આટો કરીને ઘેસ કરી ખાય છે. આ ઉપરાંત તેમણે લોટ અને કે કેમ એ નજર દોડાવી, રોટલી બનાવવાની શોધ કરેલી! થોડા જ સમયમાં આખા ગામમાં આનો લોટ પ્રખ્યાત થયો. આમ તેમનું મન હરદમેસ ઉપયોગી બાબતની શોધબોજમાં મગ્નું રહેતું.

બધારે ઘેરા ચાલુ રહ્યા હોય તો પહેરવાનું કાપડ ખૂટી પડત; વખતે ચામડાં પહેરવાનો વખત આવત! જર્મન આફ્રિકાએ તો વખત વિચારીને ચામડાનાં કપડાં પહેરવાં શરૂ પણ કર્યાં હતાં; અને દિંદી સી-ઓઆ કાંતવું એમ પણ બહાર યોજ્યું.

જર્મન સરકારની પ્રેરણાથી ૧૯૦૧માં એક કમિશન આ કોલોનીમાં આવેલું. ત્યાં દિંદીઓ દંષ્ટ છે કે અગિય એ તપાસવાનું તેનું કામ હતું. દિંદીઓ સિવાય કોલોની ખાત્રી સકશે જ નહિ એવો અભિપ્રાય તે કમિશને આવેલો ને ત્યારથી દિંદીઓ તરફ જર્મનોનું વલણ ધણું જ સાફ હતું. સરકારી દિંદીને તો તેઓ યુરોપિયનોની ગરબાર લેખતા. દક્ષિણ આફ્રિકાના એજેન્સ કોલોનીની પેકે આ કોલોનીમાં દિંદીઓ માટે અંતેવાસ (અન્ટી સેગ્રેગેશન-Segregation) ન હતો. જે પોળમાં નરસિંહલાલ રહેતા ત્યાં એક ક્યા રેલુનાર બહોલો, પછી એક જર્મન દૌરેસ વાળી, એક પંચળી, એક ફ્રેમ, એક ટ્રીક, એક દિંદી અને એક સોમાલી વારંખંડ રહેતા. ગામં જે સ્થાનિકો ભાષા દ્વારા વાનચીત કરતા.

એક વખતે તરસિંહલાલ કેટલાક બીજા પાકે-ગાઓ સાથે બિલાબિલા ઓટલે દાનજુ કરના દવા તેવામાં પ્રાંન કમિશનર દર અન્સર્ન સ્તેથી નીકળ્યો.

તેણે મજવામાં ટાય નાખી બેઠો ને પછી નરસિંહલાલની નજદીક જઈને નમ્રતાથી તેમની પાસે એક રૂપિયો છીડીનો માગ્યો. તેમણે ધરમાંથી લાંબી આંધો. બપોરે તે કમિશનર રૂપિયો પાછો આપવા આગ્યો પણ નરસિંહલાલ ઘેર ન મળ્યા. રૂડીથી તે ને તે જ દિવસે બીજવાર આવીને તે દાથોવાય રૂપિયો આપી ગયો. શો ચિનય ને શી નમ્રતા!

રવિવારે રમ્મ હોવાથી સરકારીઓ દારૂ ખીને તોફાન ન કરે એટલા માટે કાયદો કર્યો હતો કે તે દિવસે સાકળજનરમા કોઈને લાકડી લઈ જવા દેવી નહિ. અદરમાન એક રવિવારે નરસિંહલાલ લાકડી લઈને ગયા. દરવાજો બિલેલા એક આરકારી (સિપાઈ)એ લાકડી લઈ લીધી. તેમણે તરત જ કિસ્સામાં જઈ મુખ્ય ન્યાયાધીશને વાત કરી. તેણે સિપાઈને જોડાવી ધમકાવ્યો અને કહ્યું: 'વેવે દવાના બુઆ જેથે સચા-સના મહુંમુ!' (જાણ્યો નથી કે આ યુરોપિયન જેવો છે?) તરત જ ત્યાં ને ત્યાં લાકડી મંગાવી આપી.

જર્મન સરકાર તે વખતે રાકડ નાણું કાઢી શકે એમ નહિ હોવાથી તેણે રૂપિયાની નોટ કાઢી. સરકારી તિલ્લેરીમાંથી નોટ મળતી, પણ પ્રગળે તો ત્યાં રૂપિયા જ ભરવા પડતા! એક વખત તેમને ત્રણ રૂપિયાનો પુરુષવેરા લારવાનો આવ્યો. સરકાર નોટ તો લે નહિ અને ધરમાં રૂપિયા મળે નહિ! વેરા ઉપરાંતનાર જર્મન અધિકારીને આ વાનથી વાકેરે કર્યો. તેણે માંસ લીધામ કરી કર વસુલ કરવાની વાત કરી. તેમણે તે તેમ કરવા મુખત્યાર છે એમ કહ્યું. તે પ્રસંગે તે અધિકારી ચાલતો થયો ને કાયે આવીશ એમ કહેતો ગયો. સાંજે તેઓ જાંને જંગમમાં મળ્યા. ત્યાં વાનચીનથી તેમની પાસે રૂપાનાણું નથી એમ તેની ખાત્રી થઈ. નિયમનો ભંગ થાય નહિ એટલે તેણે પોતાના ખાનગી રાકડા રૂપિયા આપીને નરસિંહલાલ પાસેથી ત્રણ રૂપિયાની તોરો લઈ લીધી અને બીજે દિવસે તે જ ત્રણ રૂપિયા કર તરીકે વસુલ કરી લઈ ગયો! શી રિજાવરી!

ત્યાં રાજકોટને માટે કોઈને ૭ માસથી બધારે સમ્મ જ નહોતી કરવામાં આવતી. પોસ્ટ તો જર્મ સકની જ નહોતી, જતાં એક વાર ૧૯૧૪ના ઓગસ્ટનું મોઈને રિવ્યુ તેમને ૧૯૧૫ના બુકાર્મની રરમી તારીખે મળેલું.

તલ છેક સસ્તા થઈ ગયો, પણ ઘણીઓ નહિ એટલે તેલ ન ગમે. દિંદી વેપારીઓએ, ઘણીઓ દાખલ કરી. એમાંથી નીકળતા ખોળાનો કંઈ ખાસ ઉપયોગ નહિ હોવાથી મજૂરો રાત્રે તેની તાપણી કરતા.

થેરાના છેલ્લા દિવસો હતો. જર્મનોને શંકા પેસવા માંડેલી કે દિંદી પ્રજા અકળાઇને અંગ્રેજોની શક્તિ જુએ છે. તેઓ દલે પ્રજા ઉપર વહેમાનોના રહેતા. એક રાત્રે ગાર વાગ્યે પોસ્ટ મારતરે દૂર કંઈક પ્રકાશ જોયો. શત્રુને નિશાની થાય છે એવે વહેમે પોલિસ ઓફિસરને તેણે ફોન કરી ખબર આપી. ઓફિસરનો હુકમ ઉગાડી સિપાઇઓ જોની ઘણી આગળથી પ્રકાશ આવતો હતો તેને પકડી ગયા. લશ્કરી તપાસને અંતે એ ઘણીવાળા મંગાદાસની શી સ્થિતિ થાય તેનો પચાર કરતાં સૌ કંપ્યા. નરસિંદભાઈએ પચાર્યું કે ગંગાદાસની ઘણીની તાપણી પોસ્ટ મારતર જોઈ શકે જ નહિ. તેમણે ન્યાયાધીશ આગળ આ વાતની રજુઆત કરી. ન્યાયાધીશે એ રથળ પ્રત્યક્ષ જોવાનું હરાયું. તપાસ કરી આવતાં ન્યાયાધીશ સામા મળ્યા અને કહ્યું કે 'ગંગાદાસની તાપણી પોસ્ટ મારતર જોઇ શકે નહિ એવી મારી ખાતરી થઈ છે.' નરસિંદભાઈએ મંગાદાસને છોડી મૂકવાની માગણી કરી. ન્યાયાધીશે કહ્યું, 'અત્યારે તો સાંજ પડી ગઇ છે; કાલે સંવિચાર છે માટે સોમવારે સવારે છોડીશ.' તેમણે કહ્યું કે 'પણ કયસરનો હુકમ છે કે નિરપરાધીને એક મિનિટ પણ જલ્લમાં રાખી શકાય નહિ.' ન્યાયાધીશ આ સાલળી તેમને લઇને દસતોડસતો ત્યાંથી ગારોળ્યાર કેટલાં ગયો. કરવાનો નિષ્પિ કર્યો હતો કે નહિ, તે કોણ જાણે પણ સાંજે ગંગાદાસ છૂટીને ઘેર આપ્યા. આ એક જ કિસ્સા પરથી એ ઓફિસરની બાતમનસાઇ ને ચોકસાઇની પ્રતીતિ થાય છે.

૧૯૧૬ના બુલાઇ મામની ૧૪મી તારીખ હતી. મધ્યરાત્રે તોપના ત્રણ ભયંકર અવાજ થયા. એ અવસ્યક ચિહ્ન હતું. ધીરેધીરે ખબર પ્રસારી કે અંગ્રેજો ધમી આવે છે. જર્મનોએ શહેર ખાલી કરવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. તેમણે લશ્કરી સાધનો તોડવા માંડ્યાં. પાવરસેસનો ૨૫૦ ફૂટ ઊંચો ચાંબલો મોટા અવાજ સાથે જમીનદોસ્ત થયો. એક પછી એક અધિકારીઓએ શહેર ખાલી કરવા માંડ્યું. હૈર ચુન્સન

ખોળામાં થઈને પસાર થયો ત્યારે સ્ત્રીઓ તો એ બાજુ અમલદારના જવાના દરખથી રડી પડી. ન્યાયાધીશે જાણના ગાર વાગતાં મુશી ચુકાદો આપ્યો કર્યો અને છેવટે જાનર વચ્ચે થઈ 'શાંતિથી લાકડી જુલાપનો ચાલી નીકળ્યો. જર્મનો તત્પર અને ધિરેધિરો આવી પહોંચે એ એ સમય વચ્ચેના ખીનરાજકતાના ચાળામાં કોઈ દિંદી ઉપર દાથ ઉગારે તો ગોળીગદાર કરવાના અધિકાર સાથે ૫૦ મેટ્રિય સિપાઇઓને રાખી જર્મન સરકાર શહેર ખાતી કરી ગઇ. અંગ્રેજો આપવાની સાથે એ સિપાઇઓ પણ ચાલતા થયા. કિલ્લા ઉપર સફેદ વાપરો ચડ્યો. દલે જર્મનના અધિકાર માંથી નીકળી સપળા અંગ્રેજના અધિકાર નીચે આપ્યા. સૂર્ય ઊગી આથમતામાં તો પ્રજાને માંયે એ રાજ્યોના વાવટા ઊડી ચૂક્યા!

અંગ્રેજના આ લશ્કરી રાજ્યમાં રહેવું સલામત ન લાગવાથી નરસિંદભાઈએ ઓક્ટોબર માસમાં મુ. આ.જા છોડ્યું અને સરેવરને ઉત્તર કાંઠે જિંજા જઈ રહ્યા. ત્યાંના રિપન ફાલ્સ જગત્તિવિખ્યાન છે. ત્યાં ત્રણ વર્ષ રહ્યા પછી સને ૧૯૧૯માં તેઓ સદ્કુટુંબ દિંદ આપવા નીકળ્યા. પણ રસ્તામાં તેમને દીનશંકુ અન્ડરની સાથે આફ્રિકામાં ફરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. એટલે કુટુંબને એક જગ્યાએ થોભાવી તેમની સાથે પંદર દિવસ ગાળ્યા. દીનશંકુને તેમનાથી છૂટા પડવાનું ખીલકુલ મન ન હતું, કારણકે એમની સદાપથી તેઓ ત્યાંના સાચા પ્રેમીનો મહેતાઇથી ઊંડા લાગી શકે, એમ એમને લાગેલું. પણ કુટુંબ અનિશ્ચિત રથે રોવાથી નરસિંદભાઈની વધારે શેકાવાય એમ હતું નહિ, એટલે તેઓ રત્ન લઇને—અને ફરીથી 'શાંતિ-નિકેનન'માં જનતા સુખી મળવું એમ ઇરાદાને—છૂટા પડ્યા. તેમનું વર્ણન કરતાં દીનશંકુ લખે છે કે, 'સ્ત્રીમરના ઉકેત એક શાંતિપ્રદ ખુલામાં તે પોતાના પગ ઉપર લ્યુથરે લાખાંતર કરેલું જર્મન ગાઈગત અને પાસે અંગ્રેજ ગાઈગત લઇને ખેડેલા દહિજોયર થાય છે. દોશ તેમાંનો ગિરિઅપચનના તેના પદોતા પ્રકરણ વાળો બાજ ઉધારો દેખાતો. અદિસાના ઉચ્ચ ધાર્મિક સંસ્કારથી ઓપના દિંદુ ધર્મમાં તે આનંદ માનતા.'

હિંદુસ્તાનમાં આવી કુટુંબને સોચતા ચૂકી તેઓ ૧૯૨૦ના જૂનની ૨૯મી નારીએ શાંતિનિકેનન જ્યાં

ઉપદગા. થોડા સમય પછી કુટુંબને પણ ત્યાં બોલાવી લીધું. ત્યાં શિક્ષક તરીકે તેઓ ત્રણેક વર્ષ રહ્યા એ દરમ્યાન કવિવર રવિશાસ્ત્રી, ક્ષિતિમોહન સેન, વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્ય, પ્રો. સિદ્ધેંદ્રે દેવી, દીનબંધુ વગેરેના સીમા સંગ્રંથમાં આવી સૌનો સારો પ્રેમ સંપાદન કરેલો. પોતાને અને પોતાના કુટુંબને ત્યાંના સંસ્કારનો લાભ સારો મળ્યો એમ તેઓ માને છે.

સાંતિનિકેતનથી ખાઝા કર્યા બાદ દમની બીમારીને લીધે તે આશુદ રહ્યા અને છેવટે ત્યાં જ સ્થાયી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો આજે પણ ત્યાં જ રહે છે. દરદમાંથી ચાલત રોગથી તેમણે અહીં ફરીથી સામાજિક સેવામાં કંઈક અંશે ઉપયોગી નીવડે એવું પ્રયત્નિમય જીવન શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમની ચરેર આખે કથારનાં જે પોતાની જાનિનાં રૂઢ (અને તેથી શુદ્ધ મનાએલા) પાપકર્મો નિદાળ્યાં હતાં. વિધવા સંપ્રવાનાં દુઃખની આશિષારીઓ અને દીંગણા દીંગણીનાં લક્ષ (નં તે જ પાટીદારોનાં)થી થતી હાનિ તેમનાથી સહી ન ગઈ. વધારે તો વડીલોની એકદશ્યુ સત્તા અને સુવર્ધના તાત્ત્વ સ્વાતંત્ર્યથી સંગ્રંથિત અંકુરોને હાળી દેવાની પ્રણયક્ષિ સામે તેમનો આત્મા બેડ ઉચ્ચારી રહ્યો. પરિણામે તેમણે 'પાટીદાર' માસિક શરૂ કર્યું. એ નાનકડા માસિકે શી શી કાંતિ પાટીદાર જગતમાં કરી નાખી છે તે તો બાવિનો હતિહાસ નક્કી કરશે. આજે તે ખરા સુવર્ધનું માનીયું છે. 'આપ્તસની ફેરીઓ' વેચનારને કે કહેવાના મોટા કુટુંબના 'હીરા'ને કે પછી સુવર્ધે કહેવડાવવાનો મોટો હાથો કરનાર પગીસ, ત્રીસ વર્ષના આશુરોને તે માફક ન આવે એ સ્વાભાવિક છે. તેની 'પ્રસંગકથા' તો દરેક સમાજને લાગુ પડતી છે.

દરરોજ પોતાના કાર્યમાં નિયમિત અને ખટ પડે એવું લાગે તે જ કાર્ય ઉપાડવાના એ નિશ્ચયવશા છે. પછી કાર્ય સાક્ષાત્તિ કે દેહ પાતયામિ એ મુદ્દાલેખ થઈ જાય છે. જ્યાં સંતોષ ત્યાં સુખ, આનંદ, સંપ, સ્વતંત્રતા વગેરે હોય એ ન્યાયે તેમના કુટુંબમાં છે. કલ્પદંકાસની વાત નથી. નાનામાં નાના જાળકને પણ એકબીજાને ખુદશા દિલથી વાત કરવાની તેમજ સ્વતંત્ર સીમા લીટીમાં વર્તવાની છૂટ છે. તેમનાં પત્ની — દીવાળી આ-મિનાય તેમને કણ પણ ચાલે તેમ

નથી. તેમના દરેક કાર્યની પહેલાંની તૈયારી એ જ કડે. આથી નરસિંહલાલ તે જાળતમાં અપેગ જન્યા છે. તેમની જાળી જરૂરિયાતોની સીધી માલિની દીવાળીના એકલાંને જ. એક વખત વાતેવાતમાં દસતોંદસતોં નરસિંહલાલએ એમને પૂછ્યું કે 'તમે મારા પહેલાં મરી જાઓ તો મારે વગર મોતે મોત જ આવીને બિંબુ રહે.' એટલે તરત જ પ્રત્યુત્તર મળ્યો કે 'ના; તમે જ પહેલાં જાઓ તો સાઈ, જેથી હું તમને સુખીઆ બેઠું.' કેટલી નિષાદસ અને દૃઢ મનની વાત! અત્યારની સ્ત્રીઓને તો આવા અર્થનો શબ્દ ઉચ્ચારનાં જ જાણે થણી મરી ગયો હોય એવા હેરા અને હેરાન પમાડનારા ભાવોની મુખ ઉપર જમાવટ થઈ જાય!

દરેક કાર્ય ઝીણવટ અને કરકસરથી કરવાના તે ખાસ આમછી છે. આશુદમાં ફરીથી એક વખત દરે સખત બિયલો ખાધો. તેને તેમણે એક વખત જ અને બીજી વાર ૧૦ દિવસના ઉપવાસ કરી દહાડ્યો. હવે તે થોડા પળવતો નથી. તેઓ માણસનું વળત વધ્યું કે ઘટ્યું એ ઉપર તેની તંદુરસ્તીનો આંક માંડતા નથી, પણ તેની વળત બિયકવાની શક્તિ કેટલી વધી કે પડી તે ઉપર આંક માંડે છે!

ભાષાશાસ્ત્રનો સારો જોડો તેમનો અભ્યાસ છે અને તે એમની દરદમેશની વાતચીતમાં દષ્ટિગ્રાચર થયા વિના રહેતો નથી. વાતચીતમાં તો એવો રસ જમાવે છે કે તમને છોડવાનું મન ન થાય. કેટલીક વખત તો તેમના દાહરજવાળીપણથી બીજાને સુખ કરી શકે છે. થોડા સમય પર થી વિદ્યુલભાઈ પટેલની સાથે વાતચીત થતાં વિહંગભાઈએ પૂછ્યું, 'નરસિંહલાલ, પેલી 'વતરપતિની દવાઓ' કેટલે સુધી આવી છે?'

'ટુંકે અંતેજાણી સુધી તો પહોંચી ગઈ છે; જાં. વધારે નિકટ બેઠતી હશે તો તે પણ આવશે.' એના સીધો ને સ્પષ્ટ જવાબ વિદ્યુલભાઈને મળી ગયો! બંને પટેલમાં કોણ કેનાથી ગાંજ્યો જાય એવો છે?

Live Dangerously—અશિષ્ટવત યવે—એ એમનો પ્રિય મંત્ર છે. કહેવાના કર્મ, કર્મ વગેરેમાં એ માનતા નથી. પ્રાચીના કર્મગય હોય તો બેઠાં એમ તેઓ માને છે. રાજકારણમાં, સામાજિક પ્રશ્નમાં તેમજ કેટલીક ધાર્મિક જાળનામાં તેઓ મદાત્માએ જાનુસરે છે. વિનયભરી રીતે પણ નડને ફડ કહેવાની

તેમની વર્તણૂકથી તો ઘણા વાકેફનાર છે.

આવા પ્રકારનું જીવન યુગરતનારો દુરમને હોય ને ટીકા થે હોય. એમનું જીવન વાંચ્યા પછી પ્રતીત થશે કે હદ મનના સમાજસેવકને, ટીકા સદચારિણી અને ને દુરમન મિત્રનો મરજ સારે એવો લાભ મળે નો જાણવું કે પોતાના કાર્યની ચિંતનપદ્ધતી સમીપ છે.

ઈચ્છીએ કે આ સુભગ જમાનામાં જ્યાં યુવકોને રણસાકલ સંભળાય છે ત્યાં આવા ઉમરમાં શુદ્ધ પણ હૃદયે જીવાન નરનું જીવન ઉત્સાહપ્રેરક નીવડે. તેઓ દલુ પણ પોતાને જીવાન જ કહેવાડે છે અને દારૂમાં ટકાર કરે છે કે 'આ ધોળાંના દલુ કાળાં કરવા છે.' દલુ થે તેમને માંયકાંગસા મનુષ્ય નરક ને જીકલુ

વિચારો તરફ આજુગમે છે. તેમને મન યુવક તો મરતીઓ ને ફરતો હોવો જોઈએ. જોકે તેનાં ખેલન નિર્દોષ હોય. છોકરાંઓને ડાહ્યાંકમરાં જનાવવાના વિચારના તે જીવકુલ નથી. તેમને છૂટથી તોફાન કરવા દેવું જોઈએ એમ તેઓ માને છે. તેઓ કહે છે કે 'અથા જ તોફાની જગતનું કંઈપણ કરી નાખશે એમ નહિ, પણ નમાનાએ કોઈનું શું દગ્ગર ફૂંકે' એ કહેશે? સમાજમાં તોફાનીઓ કેટલા છે એ પરથી સમાજની સંજિતનું માપ નીકળે. વસ્તીપત્રક તો મામમાં થાય, કોષ મસાણમાં વસ્તીપત્રક કરના જતું દરે? આખા ગામના કરનાં લાં વધારે સ્ત્રાં છે, પણ કોઈનું નામ જ નહિ.' નટવરલાલ દવે

વ શ રા મ ભૂ વો

વ શ રા મ ભૂ વો નંજુડી મેલડીનો જૂવો. ગામને સીમાડે નંજુડી નીચે મેલડીનું ગ્રેહાળ. નંજુડી એનું થાનક, એટલે નંજુડી મેલડી એનું નામ.

વશરામ જૂવો રોજ નંજુડીએ નવથ, મેલડી પાસે ઝકકું વગાડે ને મેલડીના માન ગાય. મેલડી તો પતથરની. એને કાન ક્યાંના? એને સ્ના જેની? પણ જૂવાને મન એ માતા; જૂવાને મન એ દેવી.

જૂવો કહેવાય મેલડીનો બગન. પણ અધી નાને પૂરો. પરમારી ખાય ને રાતું પાણી થે એને ખખે! જૂવો કહેશે, 'એ અધી તો માની પરમારી. છાંટો ન લખએ તો મા પરમન કેમ થાય?'

બા બ વિ લા ગ

ગામના લોકો અજાન ને બોળાં. જીવાણું દેવને નામે જીએ. એમાંય મેલડીનું તો નામ પડે લાં લોકો થરથર કંપે. 'અરર... માડી... મેલડીનું વાંકું ન બોલાય. એની પરમાડી ન કેલાય; એના જૂવાને કાંઈ ન કહેવાય; મેલડી ઉધે કાંઈ નાખી દે.'

બોળાં જીવાણું ગામલોક નંતર મંતર તંતર જે કહે તેમાં માને. પાડીને જીવડા પડ્યા, તો કે બોલાવો જૂવાને; ભેંસ પુંછલે પડી તો કે સા' કરો જૂવાને; જળદનું શીંગડું પાક્યું તો કે વશરામ જૂવો કાંઈક કરશે. જૂવો આવે ને દોરો કરી આપે; હુમાડો આપે ને આધા લેવડાવે. દુખે પેટમા ને માથું કૂટ્યું કાંઈ મરે? દોર માંડુ પડ્યું એમાં દોરો કે પાજો શું કરે? એમાં હુમાડે શું વળે? પણ લોકોને તો જૂવો ઇ દેવ ને જૂવો મ દેવના. દોર મરી નવથ; ભેંસ મરી જતથ. જૂવો કહેશે, 'માને પાન ન ગમી. માની મરજ હોય એમ થાય ના?'

એ લોકોને જીવાણને કોણ સમજાવે કે જૂત પલીન એવું કાંઈ નથી! નાદક નમે શું કામ ડોરો છે? નાદક નમે શું કામ જૂલો છે. જૂવો તો ડીવડું જીવું જ મરિ. એમાં જ એને તો જાણ. એમાં જ એની કમાણી.

કોઈને જાણો ત્યારે તો જૂવો કહેશે છ તો કોઈનું કરન છે કરન! કોઈને પાલ આપે તો જૂવો કહેશે

ઈં તો પળગાડ છે વળ-
ગાડ! કોઈને ક્ષમ થાય ને
મુકાતું જાય તો ભૂવો
કહેશે ઇ તો કોઈએ મૂક
નાખી છે મૂક! કોઈનું
મગજ નળાં પડે અને
એલફેલ થોભે તો ભૂવો
કહેશે જરૂર કોઈએ દાણા
છાંટ્યા છે! કોઈનો પગ
દુખવા આવે તો ભૂવો
કહેશે અરે એ તો કપાંક
પીર મેલડીની જગ્યામાં
પગ પડી ગયો દશે!
એ! એવાએક દત્તરને
એક વહેંચે ભૂવો લો-
કમાં નાખે ને સંકિન્ન
લૂંટે. ભૂવો કહેશે કાકલાં
એસાડો તો રાગ જાય,
બીચારો મંદો નાખે પી-
ડાતો હોય એના પર
કાકલાં એસાડો! આખી
રાત હુમકુમ હુમક ને
'એ... ઉગમણા ગો-
ખવાળી, એ... ખ-
ખારવાળી, એ...
ભવાની... હાઉ,
હાઉ, હાઉ.' ભૂવો જોટા
ધૂણે, જોટા હોકારા કરે
ને માતા આપ્પાનો ટોગ
મચાવે. બીચારાં ગ્રીષ્માં
સરળ લોક. માતા આ-
પ્પાં માની શે ને પછી
ભૂવો કહેશે 'એ માતાને
આટલો મનદિ કરો;
આટલા આકળા સમશાને મૂકો; ચાર બેનરની ધૂળ
આપ્પી, કુલડીમાં દીંગ સાથે રાખી કુવામાં તાળો;
ગમેશનું સીંગડું આળીને પી નાઓ.' આવાઆવા
કેક ધંગરગંદ કરે ને લોકોને બડકાવે ને ડરકાવે.

પરદેશી તું પાછો જા

કોણે મારી વાડી પીખી? કોણે માંમાં આપાં જોર?
જુલોને જીએડી નાંખ્યા, કેવી રીતે પેટો ચોર?

જ્યોતી આપ્પોલાં તું જા:

પરદેશી તું પાછો જા:

જાણેથી વાડોને નોડી: દુષ્ણ આરોગ્યાં અપરંપાર:
અમૃતમાં જોરી પી વાપી, વર્તાઓ શો દાદાકાર!

તું તારં પરવારી જા:

પરદેશી તું પાછો જા:

ધોળે દલાડે લૂંટી જુમિ: લૂંટી લીધા મનલંકાર:
મહેલો ને માળાઓ લૂંટ્યા: ક્યાંનો કહેવાયો સરકાર!

શેઠ નારી સેતો જા:

પરદેશી તું પાછો જા:

કોણે જોલાઓ? સા કાને? કોણે નીમો છે રખવાળ?
છેટા છેટા મુલક નારો, અને તારું દર સંભાળ:

તું જુજ રેવતી રાત્રી:

પરદેશી તું પાછો જા:

ભારત તો વેમીરા કોટિનો, જેને જેનાં સાવજ્યાળ:
હંકારે જઈ, લા જાએ, આજે નારી કાળ કરાળ:

મુડી વાળી નાસી જા:

પરદેશી તું પાછો જા:

પાછો જા, તું પાછો જા: પરદેશી તું પાછો જા.

મોહિનીચન્દ્ર

બીચારો મંદો હોય એ
મરી જ જાય ને? દયા
ચિન્તા સામે ક્યાંથી થાય?
ભૂવો કહેશે, 'કાણુ જાણુ
જરાજર નવેદ નહિ થયા
હોય. કાંઈક ભૂલ થઈ
દશે.' 'ધરમાંથી ડાસો
કહેશે, 'હું નો'તો કે'
તો કે એવાનો ધરમાં
આવવા દેશો મા? એ-
નો એવાનો પડો? છો-
ક્યાં કંઈ સમજે નહિ ને
વાત વેકાડે. એ તો મા-
તાના નવેદ. એમ તે કાંઈ
સે'લા પડ્યા દશે?'

મેં ભૂવો જોયો છે;
ભૂવાને ધૂણતાં ભાવ્યો
છે; ભૂવાનો ટોંગ પારખ્યો
છે. એક વાર ભૂવો ધૂ-
ણતો હતો. જોટાજોટા.
પણ કોઈનો લાગે કે શું
ધૂણે છે... શું ધૂણે છે!
શરીર તો એવું કંપે કે
કોઈની સ્થિર ન થાય.
અને પાકળ જતા હતા.
ભૂવો ધૂણતો હતો ને
સાંકળો ખાતો હતો. સાં-
કળ મારનારા એવા હો-
શિયાર કે દેખાય એમ
કે સાંકળ ટાળે છે, પણ
અમરની કેડ ફરતી પીં-
ટાઇ જાય. ભૂવો ધૂણતો
ધૂણતો રમશાને આપ્પો.
એના ટોંગી લાઇખ્યો

અને અગે એજામ સિવાય પાકળ કોઈ ન રહ્યું. અને
જરાક આવે હતા. જૂવાએ માથેથી ફાળિયું કાઢી નાખ્યું.
ધામિયા ભાઈજીવોને કહે, 'કા, જરાજર આવડે છે ને?'
એક વાર અમારા મગામા એક છોકરું મંદું હતું.

હું એની સારવારમાં હતો. દવાદાર ચાલતાં જ હતો. 'ઇદવાદારમાં કાંઇ નહિ વળે. વસરામ જુવોને જોલાવો. ઈ બહુ બાણુ છે.' આગ્યો વસરામ જુવો. ખાટલાની કસે બેસીને ટગરટગર નેમ્મને કહે, 'જોહો હો...'. આને તો જનની ખપટ લાગી છે. ભારે ખપટ છે. પણ ફિકર નહિ. કાવો, લોખાન લાવો જટ. એક-વાર ઈ જનને પણ ખખર પડે કે વસરામ જુવો મળ્યો 'તો.' બાપડું છોકડું તો કીધે જતું હતું. છેલ્લા શ્વાસ લેતું હતું. ધરનાં જીવારાં ભાળાં માણસોના મનને એમ કે જુવો તો જુવો; કેમે કરી છોકડું સાચું થતું હોય તો. લોખાન આવ્યો. દોરો મનથી ને બાળકને બાંધ્યો. બાળકની આખો ટરડાતી હતી. જુવો કહે, 'દવે કનરાધને જેવું હોય તો જોઇ લે. કાકા કહીને નીકળવું પડશે. જે બાપાનું ઘર છે તે આવ્યો 'તો.' જુવો દોરો બાંધીને ગયો. અહીં બાળકે પ્રાણ મૂક્યો. દોરોબોરો પડ્યો રહ્યો. બાળકને ઝેરી તાવ લાગુ પડ્યો હતો. વેદ કહેતા જ ગયા હતા કે ધડી બે ધડીમાં છે.

વસરામ જુવો રોજ આવ્યા ને આવ્યા ક્યાં કરે ને રોટકો રજે. નિરાતે બાપપીએ ને વળી માતાનો ભગત કહેવાય. પડ્યા છે ને વસરામ જુવો જેવા ? ને પડ્યા જ હોય ના, જ્યાં ભક્તો બોળાં લોકો હોય ત્યાં ?

જિજ્ઞાસુ

પુરાણકથાઓમાંની ઇચ્છિત વસ્તુ દેનારા 'કલ્પ-તરુ'ની વાતો તો સૌએ વાંચી કે જાણી હશે. એવાં વક્ષો ઈન્દ્રના નંદનવનમાં હોય કે ન હોય, પણ આપણી પૃથ્વી પર તો કલ્પવૃક્ષની ઉપસા આપી શકાય તેવું જાડ થાય છે. એ નારિયેળી.

વૈજ્ઞાનિક શોધખોળનાં છેલ્લી દળમાં સાધ્નોને લીધે પૃથ્વી આખી એક દેશ જેવી જતી ગઈ છે એવા આ યુગમાં ભુદાભુદા દેશો વચ્ચે ગામ-પરગામ જેવો

વ્યાપાર રોજગાર શરૂ થયો છે અને અનેક પ્રકારની જીવન-વૈભવની તથા મોજશોખની ચીજો લોકો બાગવે છે. પણ પહેલાં મનુષ્યોનું જીવન બહુ જ મર્યાદિત હતું. તેમની જીવનોપયોગી અને મોજશોખની વસ્તુઓ પણ તદ્દન મર્યાદિત પ્રમાણમાં હતી. આપણા ગરીબ દેશનો ૯૦ ટકા ભાગ હજી પણ ઉપર કહ્યું તેવું મર્યાદિત નૈમર્ગિક અને સાદું જીવન ગાળવારો છે. એ પ્રકારના વચ્ચે આપણું આ કલ્પવૃક્ષ-નારિયેળી એકલી જ જમી જીવનસામગ્રી પૂરી પાડે એવી સમૃદ્ધ છે. આજ પણ લંકામાં જ્યાં નારિયેળાનાં વનનાં વન છે, ત્યાંના સામાન્ય ખેડૂતોનું આખું જીવન નારિયેળી જ નબાવે છે. તેઓ પોતાનાં કુખમાં તેમજ દોરો માટે વાડા બાંધવામાં નારિયેળાનાં યડાં જ ઉપયોગ કરે છે. ટાઢ તડકા અને વરસાદથી રક્ષણ પામવા, ઘર પર એ જ ઝાડનાં પાનનાં છાપરાં છાપ છે, અને તેની જ મજબૂત છાસની ખીટીઓ બનાવી તે પર એ જ છાસના ટુકડાઓની લટકતી છાજથી રમે છે. એ છાજલી પર ગોળવળાં વાસણકુસણુ વગેરે પણ નારિયેળાનાં કાચલાં ને છાસમાંથી જ બનાવેલાં હોય છે. આ તો ફક્ત તેમનાં ઘર અને ઘરવખરીની વાત થઈ. તેમનાં નાનાંશાં ખેતરોમાં મરચાં, તમાકુ અને ધાનના પાકનો રક્ષણ માટે પણ ખેતર ફરતી એ નારિયેળાનાં જ મોટામોટાં પાનની વાડ બાંધે છે. તેમનાં બાળ-કેનાં ધોડિયાં પણ એ નારિયેળાનાં છોડાંમાંથી તૈયાર કરેલાં કાથીના દોરડાં વડે ટાંગેલી, કાથીની જ ગૂચથી ઝાળીનાં, એમના ખોરાક મોટેભાગે જાત અને ખમ-છેલું રોષડું જ હોય છે; અને એ પકાવવા માટે બળતણ નારિયેળાનાં કાચલાં અને ઢોળરાં. જમવા માટેનાં વાસ-ણમાં નારિયેળાનાં પાંદડાની પત્રાવળી અને કાચલાંના વાડકા. પીરસવા માટે, એક કાચીમાં વેદ પાડી પાંદડાની પાતળી દોડી બેસાડી કે કડછી તૈયાર.

એ લોકો માછલાં પકડવા મોટેભાગે રાત્રે જાય છે; દિવસની ખેતીથી પરવારિતે. તે વખતે અંધારામાં પ્રકાશ માટે નારિયેળાનાં પાનની અથરા ફૂંસોનાં ડોટાંની મશાલો બનાવે છે. અને માછલા પકડવા માટે પણ સુતરની જાળ તો તેઓ ક્યાંથી કાઢે ? નારિયેળના છોડાંમાંથી જ સીંદરીઓ ચૂંચીને જાળ બનાવેલી હોય છે. અને નદીમાં ફરવા દોડી જોડેએ;

લે માટે પણ નારિયેળીનાં મોટાં પહોળાં તોતીંગ મકોને નમ્મેથી કેરીને પોતાણુ કરી તરાપા બેટું જનાવી લે છે.

એમને એાછાં જ વ્હા કાંઈ કે મોડા લેમનનાં પીણું હોય? એ કૃત્રિમ દીવારા તો સહેરના લોકોને સાર. એમને તો જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે ખાસ્સાં લીલાં નારિયેળનું મીઠું કુદરતી પાણી અને ઉપરથી એનાં પેાચાં સ્વાદિષ્ટ ટોપરાંનો નાસ્તો!

સુધેલા લોકો જેમ દ્રાક્ષ કે તાડીનો દારૂ પીએ છે તેમ આ લોકો નારિયેળીના ઝાડમાંથી કાઢેલા રસને અંગાવા દહ પીએ છે. તાડના રમ્ભી જેમ તાડી તેમ આ 'માડી' કહેવાય છે. એ પણ એક પ્રકારનો દારૂ જ છે. આ લોકો તો દાળ-શાક વગેરેમાં ખટાસ નાખવા માટે પણ એ માડીનો જલાવેલો સરકો જ વાપરે છે. કેાઠ સાઝુંમાંનું યતાં તેઓ કાપરેલ તેલથી શરીરને ખૂબ મસલે છે. આજે મસાજ-કૌર (માત્રેશથી રોગ મટાડવા)ના અમેરિકન ઉપચારો જાણીતા ન હોત તો આપણે એને જંગલી માનત. એ નારિયેળીના ઝાડના રસમાંથી તેઓ સાકર પણ બનાવે છે. ઝાડમાંથી નીકળે છે ત્યારે તો રસ મીઠો હોય છે. તેને ઉકાળાને મોળા જેવો પદાર્થ બનાવે છે; તેની કરે છે સાકર. અને કાપરાને અધકચરૂ છૂંદી નીચોળીને કાઢે છે દૂધ. પછી ઊંદાણીની કાંડી જનાવી તેઓ લહેજનથી પીએ છે. શરૂ દીવામાં પણ નારિયેળીનાં જ સાધનો. કાચનાનું કોડિયું કરી તેમાં કાપરેલ તેમ પૂરે કે ઢીલો તૈયાર. મોરારકમાં નારિયેળ દવાદારમાં નારિયેળ તેમ વહેમશુકનમાં પણ નારિયેળ! જાગક જન્મ્યું કે તેના ઘોડિયા ઉપર, ભૂતપ્રેતના વહેમ ટાળવા નારિયેળીનો મોર ટાંજે છે. મરણ પછી દાઢી ઉપર પણ એ જ મોર.

પણ નારિયેળીનો ઉપયોગ માત્ર આવું પ્રાયમિક જીવન માળાનો જ વર્ગ કરે છે એવું કાંઈ નથી. આપણા સહેરી જીવનમાં જે તેનો ઘણો ઉપયોગ છે. વૈજ્ઞાનિક યુગમાં પણ તેનો અનેકવિધ ઉપયોગ શોધી કાઢી તેમાંથી વિવિધ વસ્તુઓ નિપજાવાય છે.

નારિયેળીનાં પાંદડાંનાં ઠીંટાંનાં અંદરનાં ભાગમાં કુણી ફવાડી જેવો એક ભાગ હોય છે, જેમાં જખમમાંથી વહેતું શેહી ગંધ કરવાનો વેલધીય ગુણ હોય છે. પ્રાચીન કાળમાં તાડપત્તી પોટે નારિયેળીનાં પાંદડાં પણ દાગળ નર્તક વપરાતાં એ જાણીતું છે. આ ઉપ-

રાંત ચટાઈ ચૂંથવામાં, છાપરાં છાવામાં તથા ટોપલા, સાવરણી વગેરે ધરમથુ સીંચે બનાવવામાં નારિયેળીના પાંદડાં મેશુમાર વપરાય છે. નારિયેળનાં કાચલાં પચ્ચા છોડાંમાંથી જનતી કાથીનો તો જનતલરમાં મોટા પેષાર ચાલે છે. એમાંથી જનતા દોરતાં અર્થત મજાનૂત હોય છે. હંડા પ્રદેશમાં તો તેની મજાનૂતપદ વધે છે. ઉપરાંત ટટી, જોળી, શીદરીઓ, ઘસ વગેરે બનાવવામાં તથા ખુરશી, કોચ, પતંગ વગેરેની ગાદી બરવામાં પણ એ કાથીનો જ ઉપયોગ છે. અને આ ગધું જાવા ઉપરાંત એ કાથીમાંથી ખરેલું અને જાકડા પધેલું છેવટનું ખૂસું ખાતર તરફિ વપરાય છે. નારિયેળમાંથી કોપરૂં, તેમાંથી વળા કાપરેલ તેલ, તેનો જોળા; એ જલાના સાધારણ ઉપયોગ તો સૌ જાણે છે; પણ કાપરેલમાંથી માથામાં નાખવાનાં ઉત્તમોત્તમ તેલ જનતા ઉપરાંત સાણ અને મીણગતી પણ બને છે! કાપરેલ તેલમાં વાળને લાંબા, મુંવાળાને મજાનૂત જલાવવાનો ગુણ છે અને માથાનાં ગરમીનાં દરદો તે મટાડે છે. દિલ્હમાં ધરાધર વપરાતા 'સનલામટ શોપ'ના કારખાનામાં કાપરેલ જ વપરાય છે. 'માર્ગેસિન' અથવા કૃત્રિમ માખણ 'વેનિટલિન,' 'ન્યુ કોસિન,' 'કેકોટિન' વગેરે વિશાલતી પદાર્થો તેમજ ગિરિકટ જનાવવામાં પણ કાપરેલ તેલ છૂટથી વાપરવામાં આવે છે. ઘણા વિદ્વાન વૈદ્ય ડૉક્ટરો તો માને છે કે ઔષધોમાં તેનો કૉડલિવર ઝોાઇલ જેવો ઉપયોગ થશે; એટલે કે તેમાં કૉડલિવર જેટલા ગુણો હોવા જોઈએ. દવાદારમાં તો નારિયેળનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય નારિયેળના ઝાડના રસ 'માડી'માંથી જનતા જોળા મ ચૂનાનું મિશ્રણ કરીને એક પ્રકારની મજાનૂત સોજા જનાવવામાં આવે છે. નારિયેળીના યાદનું લાકડું દલદા પ્રકારનું હોઈ ધમારતી કામમાં ગદ્ય જ યોગ્ય પ્રમાણમાં વપરાય છે; પણ ખુરશી, ટેબલ વગેરે શોભાના કર-નિયમમાં તેમ લાકડાનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે.

આમ એ ઝાડનાં એકેએક અંગવચમાંથી જનતી વસ્તુઓનો ઉપયોગ જનનભરમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં, ઠીંટાં, ફળ, કાચલાં, છોડાં-છોટરાં, છાસ, યર, ગર્ભ, રસ, તેલ અને દૂધ તથા ખૂસા સુકાં જગતને ઉપયોગી છે. કદપત્ત આપણી ભૂમિ ઉપર જ છે. તમે માગો તે આપે એમ છે. (મરાઠી માસિક 'સુધનિજ્ઞાન' માંથી)

માધુકરી

મોતનાં કંકુધોળાં

[આશીર્વાદો દ્વારા]

કંકુ યોળાં છ કે ફેસર રોળાં.

પીગી યોળાં છ કે માથાં એળાં.

યોળાં કંકુ આજ યોદ્ધા રંગમીને આવસરે,
રોષાય મડપ મોતના ગુર્જરી કેરે ધરધરે;
મીઠોળાંવા તણ માયા, સણ આધુર, નીસરે!
હરખાં પ્રિયજન! આઝો મુળીજન! હાવ દુરમન ધરધરે.

લેન્દા નળિયા છ કે કાવર ભાગિયા;

કંકા વાગિયા છ કે હાંકા લાગિયા.

ભાગિયા હોહોકાર રણ-સલકાર ધરધર બાતણે,
કંકુ ભગાવત મિયા, બહેની સળે પીરને વાતણે;
સહ સાથ સડશે, પછી રડશે કોણ કોને કાળે!
રિપુઓને આંગણ, સજા રોડણ પામવા દિલ રણુઓ

માડયા કારમા છ કે જુદાં જગે નવા;

ના ના મારવા છ કે રીયા સમર્પવા.

કારમા રણ ખાંડા બિનાનાં પ્રેમવા હાકલ પડી,
હલસલિત હેથે ધાવ તાતા ઝીલવા સેના ચડી
છા હણે ધાતી, રખે યાતી રોષ-સતી આખડી,
ગુર્જરી! તારા જુદાં નરનાં ન્યાયવા આલમ ખડી

ગુર્જર યેલડી છા કે ગો અલખેલડી!

સમરાંગણ ચડી છ કે તું નડતી લડી!

નડના લડયા તારા બિચારા બાળ ગમર યેલડા,
હર વરસ હોરી-ખેલ રસનસ રમતા તુજ યેલડા!
અવિચો કાચણ આજ બીપણ, ખેલને રે કુલ-દહા!
મોતની ઝારી રત્ન પિચારી બરી રિપુદળ ખાંડા.

રાજ વસંતનાં છ કે વાદ વધામણાં!

માઓ આવણા છ કે જુદાં જગાવણાં!

આઝો બળગો, જુદાં જગલો, વાદ ધોર વધામણાં!
ગુર્જરી! તારે મધુવને ગહેરે મધૂરો મરણના.
મધમને જોગત, માણ યતગત, ભાગી લખન, સંઘાય ના
મરેરે કુલસીન ભીતિ-નાશન, ખમા વીરો ખમા ખમા!

અવેરવંદ મેધાળી

કન્દાઇલાલ દત્ત

મોતની મુક્તિ અર્થે હિંદના કેંક આઝાદ યુવાનોએ રંગમય માંડીને કેંક વિદ્રોહીઓને હથેલા છે ને બંતે હાથાવા એ. કેટલાય બચીસાઓએ પોતાના આજુમૂલા પ્રાણ પતંગિયાની જેમ તુચ્છ ગણીને સ્વાતંત્ર્યના જવલત દીપક ઉપર હોમી દીધા છે. તેમા જે બળાળ અને પંખાએ તો હટ કરી છે, પોતાના બિગતા, આસાવતા દુધમલિયા પુત્રોને, જુજુજુગની ખાસી રણુચીના અપ્પરમાં હોમ્યા છે. ધન્ય છે એ વીર નરપુંગવોને જેમણે જનની જગતના મારે ખાતો વહાલસોયો ખોળો, પિતૃપ્રેમ, ધનદોહત, કેંક અરેરાં આકલ્પ સ્વપ્નાં સર્વસ્વને બોગે કૃષીરી લઇ, અસલ યાતનાઓ વેડી જનની કુશળી કરી છે. કન્દાઇલાલ દત્ત એ આજો એક બંગાળી કૃષીર હતો.

સંવત ૧૯૪૩ના કૃષ્ણાષ્ટમીની એ પુનિત રાત્રીએ તેણે શ્રી કૃષ્ણ કનેયાની આ પાવક ભૂમિનાં પ્રથમ દર્શન કર્યા અને

એ પુરુષોત્તમના જન્મદિને જન્મ પ્રાપ્તિને એ બાળકનું નામ પણ કન્દાઇ (કનેયો) પાડવામાં આવ્યું. ખરેખર તે વિષ્ણુ-કુળનો કનેયો જ હતો. એણે પોતાના અમર મૃત્યુચી દુનિયાને મરતાં રીધાજ્યું અને પોતાનું નામ સાર્થક કર્યું—હીષાબ્યું.

નાનપણથી કન્દાઈના રંગદંડ કંઈ ન્યાસ ન હતો. હરેક ક્રયમાં તે જુદો તરી આવતો બુદ્ધિ સતેજ હોઈ નિરાશમાં મોખરે રહેતો. વિરોધ લસણ તો એ હતું કે ધનિકપુત્ર હોવા છતાં પેસાની ખોટી નફરાઇ કે મગરૂરી તેનામાં મુદત નહોતાં. નિરાશમાં તે સોમી માનીતો હતો. ગરીબ, નિરાશાર વિદ્યા-પ્રાપ્તિ તરફ તેનું દ્યાર્દ્ર હૃદય હમેશાં ધન અને બીજ સ્વાધના પ્રવાહ રૂપે વધા જ કરતું કેઈ વિદ્યાર્થીને ચોપડીને, કોઈને હુગડાંને, કોઈને ત્વાદારોને. કોઈને માસિક પેપરોને પ્રબંધ એના તરફથી આહુ તથા કરતો. ધોમેધોમે આ દયાએ વિરાજ સ્વરૂપ પકડ્યું. લાગે પસાધીન અને કંચાલદેસ-

બાંધવાના હુકમક્રમક દુઃખો તે ન સહી શકે. તેમનાં દુઃખ-
નિવારણ માટે તેણે કાન્તિને લીધેલા માર્ગ અડધું કર્યો ને અંતે
૨૨ વર્ષની યોવન કૌતલી વયે દેશસેવા કરતાં પ્રાણપાંચ કર્યું.

મુંબઈ અને બંગાળની યુનિવર્સિટીઓમાં શિક્ષણ લઈ
તે મૅન્યુએટ થયો. સ્નાતક થતાં વાર જ માબાપને સગવડથી
નોકરીનું બહાનું કાઢી બાપ કપડાના કોલિકેન્ડર કલકત્તા. એને
શું નોકરી કરવી હતી? આપના પેસાની મૂખ હતી? શું
કોરાડોને બાંધે રીખાતા બેસી તેને પોતાનું પેટ પહોંચું કર્યું
હતું? ના ના. એનું હૃદય તો કોઈ અકસ્મ લાગણીઓથી
જળી રહ્યું હતું. તેની ધૂન કેં અનેરી જ હતી.

બંગાળના બાગલા પાટી હોઈ કંને સ્વદેશીની ભળવળને
જન્ય આપ્યો અને બંગાળીઓનું સ્વદેશભિમાન જાગૃત કર્યું.
એને પ્રશ્નભરે જનમિત્રી કાન્તિની હીલચાલના કંટલા પે દેશ-
સેવકોએ જેલ સેવા, કંટલાપને દેશપારી મળી, કંટલાપને
લડકાથી દેવામાં આવ્યા અને એ રીતે એ અળવળને દાણી
દેવામાં આવી પ્રજા દેખીતી રીતે નાથ ધણેલી જા હીલચાલે
રૂઢ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આપાત પર આપાત સહીને જમ
બનેલા બંગાળનરમાં એક પ્રકારનો ધોર ચાર્તનાઈ માઈ રહ્યો.
આગમ્ય ને એરી અણુતા બંગાળીઓમાં જાગૃતિ આવી હેરકે-
થી મસ્ત બનેલા બંગાળી યુવકો ધરણારને ઠેમે લડાવતા છત
સંક્રાંતિની બાહ્ય બિલવા રણે ચડ્યા. 'કાન્તિ' તેમનો છતન-
મંત્ર બન્યો. ફણગા તો ક્યારના ફરી નીકળ્યા હતા. હવે
સાંતુકળ પરિસ્થિતિ મળતાં તેણે વિશાળ રૂકનું રૂપ ધારણ કર્યું.

માતાની મમતા, પિતાનો પ્રેમ, ધનવંચવનો લોક કે
મૃત્યુનો ભય એમનું કંઈ જ દત્ત કહેવાના આ નજીસને તેના
કર્તવ્યથી ન હામી, શક્ય. તે આપના એક કોલિકેન્ડર જમમાં
બસતી, ઘણ મયો અને ભાત સુધી પોતાના કર્તવ્યનું પાલન
કર્યું. તેણે બિજલવ-કાંચેને દેશબાંધી બનાવવા ને રીતે આત્મ-
સમર્પણ કર્યું તેનું તો કોઈ બીરલાને લલાટે જ લખાણું હોય કે.

૧૯૦૭માં તેને મુંબઈ તરફથી કેન્સ સંસ્થાન ચંદનવર
ગ્રાંડલવામાં આવ્યો, ત્યાં એક કેન્ડર ખોલી તે કલકત્તે પાછો
ફર્યો. તેની અજળ ભવરકાસાકામી મંડળના સવયો વંચી
ગયા, અને તેને ચટગામના એક કારખાનામાં મન્દૂરવર્ગમાં
પ્રચારકાર્ય અને મોકલવામાં આવ્યો. પણ અમીકનું એ ફરજેદ
મન્દુરોની અંતર હાલે; વખત છાંડ ન શક્યું હતા પણ જતાં
અળવળને હાનિ પહોંચવાની ધાકે તે કલકત્તે પાછો ફર્યો
અને એક યોગ્ય ફેક્ટરીમાં ગાડી જમાવ્યો.

૧૯૦૮ના ઓગસ્ટમાં પહેલો પડકાર થયો. જુડીસમ જોગ
નાગના ૧૭ વરસના કુમારને હાથે મુકદ્દમરમાં કિન્સફોર્ડને
જોગ્ય ગારવા નતાં એ અળબાએ ની હત્યા થઈ અને સરકારે
હરપકડ શરૂ કરી. કલકત્તાની તમામ કોલિકેન્ડરજાગીની જડતી
લેનાઈ; બધા બહાદુરો પકડાયા. કન્હાઈ પણ મિરફતાર થયો.
અથા સંપ્રતે વિજ્ઞાતા અલીપુરની જેલમાં મહેમાની મળી

અને મુકદ્દમા ચાલવા માંડ્યા.

આ લોકો કંઈ ચોરકાડું નહોતા; ઘણાખરા તો ખાન-
દાન કહેવાના વિદ્યાર્થીઓ હતા. બધા દેશપ્રેમથી મસ્ત બનેલા
હતા. તેઓ જેલમાં પણ બાદશાહી રીતે ગવેતા. ત્યાં જેલના
કાલદા વિરુદ્ધ કોઈ રાજકીય તો કોઈ ધર્મિક વિષયો પર
ચર્ચા અને વાપણો કરતા. અધિકારીઓ અભનાતા—મૂંઝાતા.
પણ કન્હાઈ તો આ બધાથી દૂર કોઈ ખૂણમાં એકલો શૂનમૂન
થઈ પડી રહેતો. આ જેલ તેના મિત્રો નવાઈ પામતા.

અત્યાનક એક દિવસ બપોલે કાને વાત આવી કે નરેન્દ્ર
મોંઝાઈ નામનો પોતાના જ મંડળનો એક માણસ મોતની
બાંક ફરી જોડો છે અને સરકારમાં 'સાક્ષી' આપવા કબજા
થયો છે. પોતાનો જ લાશ ખરે વખતે આમ ફરી વળ દેશ-
દ્રોહી થાય એ કેમ સાંપી શકાય? બધાનાં માથાં ફરી
ગયાં. એ નિમકહરામને પૂછી કરવાની પેશની ચાલી. કન્હાઈની
સલાહ મારી, પણ એણે તો આશર 'સુરણી' પણ ઉચ્ચાર્યો
નહિ. આખરે પાપીને પૂછી કરવાનું કામ સત્યેન્દ્રમાર નકુને
સોંપાયું. એ તેણે સહર્ષ વખાવી લીધું. આ બાબત મૂંઝા રહેલા
કન્હાઈએ પણ દ્રોહીઓને ધડો ગળે તેવી શિક્ષા એ વિશ્વાસ-
ઘાતીને કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

બીટું હડપ્યા પછી અત્યાનક સત્યેન્દ્ર મહિા પંકથો અને
તેને ઇસ્તિખલાસમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં એક દિવસ
અત્યાનક તેને નરેન્દ્રનો ભેટો થયો. પોતે પણ જેલના દુઃખ
ત્રાસી ગયા છે અને આ વયે મરતું કાને ગમે કોવો ઠોંગ
કરી તેણે નરેન્દ્ર સાથે સાક્ષી પૂરવા અને મહદ કસા મન
બલાવ્યું. નરેન્દ્ર જોગવાયો ને દુરાધુસ થઈ ગયો. તેને
તો આ ઇસ્તિખલાસ થવા જેવું લાગ્યું અને એ મળી સાક્ષીના
કાગળી તેવારી કરવા માંડી.

આ બાબત કન્હાઈએ પણ પેટમાં શૂન નીકળવાને બહાને
જેલમાં એકએક અરથી રાત્રે બેગામ્ય કરી મૂચી. તેને પણ
શતોશલ એ જ ઇસ્તિખલાસમાં પહોંચાડવામાં આવ્યો. ઇસ્તિખલા-
સમાં જવા મરિના આ બધા તેના કૃત્રિ હતા. ત્યાં બંને
મિત્રો મળ્યા. સત્યેન્દ્ર પોતાની બાહ્ય તેને સગાબની.

એક દિવસ નરેન્દ્ર સાક્ષી બાબત ખાનગી મસલત કરવા
એ સૂચિયન અંગરશકો સાથે સત્યેન્દ્રને મળવા આવ્યો. આ
વેળા સત્યેન્દ્ર સખત તાવથી બેહોરા હાલતમાં પડ્યો હતો.
પણ પોતાની ફરજ તે સૂચ્યો નહોતો. આ મોઝો તેને પોતાની
ફરજ બદા કરવા મરિ ટીક લાગ્યો. પહેરણમાં ગિરતોલ
હુવાલી સળી તેણે ધુનતે હાથે નરેન્દ્ર પર વરર કર્યો; પણ
નિષ્ફળ ગયો. ઝોળી છરી નહિ. બંને હાથ બહાર કાઢી
બીજો ઘા કરવા તબ છે ત્યાં નરેન્દ્રના રક્કો એને પકડવા
હસ્યા. છત પર આવેલા સત્યેન્દ્ર એકેને હાથમાં ઝોળી મારી
ચાલક કર્યો. મોતના ડરથી બંને એક ખૂણમાં લપાઈ ગયા.
: આ ધમાલનો લાગ જેલ નરેન્દ્ર છત બચાવવા સીડીનાં

બખે પગથિયાં ફૂલો બાગવા લાગ્યો. પણ કન્દાઈ તેવાર જ હતો. તેણે આ જોયું. હાથમાં આવેલો શિકર છત્કરો જોઈ તે પથારીમાંથી ફૂલો ને બાગતા નરેન્દ્ર પર ઝોળી ચલાવી. સનસ્કર કરતી એક ઝોળી નરેન્દ્રના પગમાં વાગી, પણ તે પડ્યો નહિ. લંઘડાતો લંઘડાતો ઇરિખનાલ ઘોડા શ્વસલેર નાડો. કન્દાઈએ તેનો પીગ પકડ્યો. સિંહ સમ જેવું હમ સ્વરૂપ અને કાળ રૂપ પિરતોલ જોઈ દરવાનના હોરાહોરા ઊઠી ગયા. તેણે છવ બચાવવા દરવાજો ઊધાડી નાખ્યો અને આંગળીના ઇશારે બાગતા નરેન્દ્રની દિશા બતાવી. નરેન્દ્ર દરિયે પડતાં જ કન્દાઈની પિરતોલમાંથી એક પછી એક ઝોળીઓનો તારીશો શરૂ થયો. આ વખતનું તેનું રૂદ્ર સ્વરૂપ જોઈ કાંઈપણ તેનો સામનો કરવાનું સાહસ ન કરી શક્યું. જેલના કર્મચારીઓ આમતેમ આડાઅવળા થઈ ગયા. બિચારા નેશર સાહેબ પણ લાકડાના એક ટેબલ નીચે લપાઈ ગયા. એટલામાં સાયેન્દ્ર આવી પહોંચ્યો અને બંનેની ઝોળીથી દ્રોહી નરેન્દ્ર પોતાના દ્રોહનો ભોગ બન્યો. પિરતોલ ખાલી થતાં બંનેને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. કાગ ચાલ્યું. એક દેશદ્રોહીને ઠાર કરવા બદલ બંનેને ફાંસીની સજા થઈ.

૧૯૦૮ની ૧૦મી નવેમ્બરે એ દેશપ્રેમી યુવકો ફાંસીએ લલકયા ત્યારે તેમના વળનમાં સોજ સોજ રતલનો વધારો થયો હતો! એ વાલ તેમના અંતઃકરણની આઝાદીની સાખ પૂરે છે. એ તો ક્યારના મૃત્યુને છનીને ખેડા હતા. એની એ પ્રકુલ્લતા, એની એ શાંતિ એની એ તેલસ્વિતા અને મસ્તી એ અશ્વિનીકુમારોના મોં પર મૃત્યુ પછી પણ છવાયેલી હતી. પંખેરે ઊઠી અવાં પણ આત્મા અમર થઈ ગયા.

કન્દાઈના એ વીર મૃત્યુની મર્યાસા તો હવે જેલના એથેલ અમલદારોએ પણ મુક્ત કરી છે. એમના ફાંસીના દિનનું શ્રી મૌનીલાલ સચે કૈફું કહ્યું જનક વર્ણન જતું કસય તેમ નથી: “આશુબાણ (કન્દાઈના મોટા ભાઈ), હું અને બીજા ત્રણ સગા, એમ અમે પાંચ જણ એક ગેરો અધિ-કારીની પાછળપાછળ ધીમે પગલે ચાલ્યા શોક અને કુઞયી અમારાં અવ મુજતાં હતાં. જેલના લોખંડી દરવાજાં બોળખી અમે બહાર મચેરા કર્યો. પેલાએ બાગળી ચીંધી એક કોરડો બતાવ્યો, જેમાં કળા કામગામી દાકેતું કન્દાઈનું મૃત શરીર પડ્યું હતું. ધીમેધી તે કપાડી અમે બહાર જેલના આંગણમાં લાગ્યા, પણ તેના મુખ પરથી કામળો ખસેડવાનું સાહસ અમારામાં નહોતું આશુબાણની આંખોમાંથી દડદડ આંસુની ધારાઓ ચાલી રહી હતી. ધીમેધી અમારાં હેવાં પણ પીગળી વહેવા લાગ્યાં આ વખતે પેલા ગેરોએ કહ્યું, ‘એમાં રડો છો શું? જે દેશમાં આવા નીર યુવકો જન્મ ધારણ કરે છે એ દેશ તો ખન્ય છે. જન્મ લીધા પછી મરવાનું તો સીને છે જ. પણ આ પ્રકારનું મૃત્યુ મનુષ્ય મારે પામે?’ અમે આર્થ્ય પામી તેની સામે જોયું તો એ એથેલ બચ્ચાની આંખમાંથી પણ આંસુ

વહી રહ્યાં હતાં. તેણે અદ્દાફ કંડે જણાવ્યું કે ‘હું તો જેલને રક્ષક છું. એની સાથે મારે ખૂબ વાતચીત થઈ હતી. ફાંસીનો હુમલ થતાં પણ એ લેશમાન કુખ પાળ્યો નથી. બેસી મસનના વધી હતી. અઠ કાલ સાંજની એના મુખ પરની ધારવરેખા માતોથી કરી નહિ ભૂલાય. મેં કહ્યું કન્દાઈ, આજે તો ઘરે છે પણ કાલે મૃત્યુની છાયાથી તારા હોઠ કળા પડી ન્યો.’ એના મૃત્યુ વખતે પણ હું હાજર હતો. તેની આંખો દાંડી દેવામાં આવી હતી. દોરડું બેંચવાની વાર હતી. તે વખતે તેણે મારા વાર્દ નિશાની કરી ઘસતાંઘસતાં કહ્યું કે કેમ મિસ્ટર, હું કેવો લાડું છું? આવી વીરતા આપણા જેવા મનુષ્ય લોકમાં તો વિરલ છે.’

છેવટે મૃતદેહને લઈ જવાની આજ્ઞા મળી. ડરતાંડરતાં અને કામળો દૂર કર્યો, બોહા! એ સ્થિત સ્વરૂપનું વર્ણન આપું અસક્ય છે. લાંબાલાંબા વાળ તેના બચ કપાળ પર છવાઈ રહ્યા હતા. અવધુલી આંખોમાંથી બમ્મી વરસી રજૂ હતું સખત બીડાએલા હોઠમાં સંકલ્પની રેખાઓ સ્પષ્ટપણે અંગિત થઈ હતી. એના વિરાગ લાંબની મુડીઓ વળેલી હતી. એ પગિત મૃતદેહના મુખ પર એક પણ નિતૂત બાવ જણાતાં નહોતો.

એ દિવસે જેલની બહાર તેનું સ્વાગત કરવાને માનવ સમુદ્ર ઊલટયો હતો. મૃતદેહને બહાર લાવતાં વહેમાતરમ્બ અવાજ સાથે ફૂલોનો વારસાદ વરસવા લાગ્યો. તેના દેહને અજિંસંકર કરવામાં આવ્યો. થોડા વળત પછી ત્યાં એક સાખના દગલા સિવાય કંઈ રહ્યું નહિ. એ ચિતાની ચપડી સાખ લેવા માટે લોકોમાં બારે પક્ષામુખી થઈ રહી હું પણ અસ્થિનો એક દુકડો ચાંદીની રબીમાં લઈને ઘેર પાછો વળ્યો.”

હવેન્દ્ર બાણએ લખ્યું છે: “આજે તો એપ્રેશી અદિરસા પરમ ધર્મનું સૂત્ર સંભળાય છે. સાથેસાથે કન્દાઈની મુખજી સ્મરણમાં તાજ થાય છે. શું એ આંખો હત્યારી આંખો હતી? શું એ અશાંતિ અને અખામિંકતાની આંખો હતી? અંતરાત્મા સાક્ષી નથી પૂરતો...”

કન્દાઈ મર્યો છે છતાં અમર છે. (દિંદી કપરની સંકલિત)

આખરે તરત શા માટે ન નહવાય?

આઠ લીધા પછી આપણા દાંનનું કામ પૂરું થાય છે ખરું. પણ હોતરીનું કામ શરૂ થાય છે. હોતરીમાં ખોરાકને પચાવવાની કિશા ચાલતી હોય છે ત્યારે ત્યાં હોતરીના કામમાં મદદ કરવા લોહીની જરૂર પડે છે અને તેટલો વખત શરીર ના બીજા ભાગોને લોહીની સહેજ બેંચ પડે છે. આથી આ બાજોને આરામગી જરૂર પડે છે અને જે આપણે કંડા કે ગરમ પાણીથી નહાઈએ તો આખા શરીર કપર લોહીની જરૂર પડે છે અને તે પૂરું પાડવા માટે હવેલ કપર કામનું દવાણ વધે છે; આથી માચનકિયામાં ખસેલ પડે છે અને પરિણમે અપચો, જેબેની કે એવા બીજા રોગો થવા ક્રમવ છે.

આપણા જીવનમાં વનસ્પતિ એટલી બધી ગૂંથાએલી છે કે તેને જુદી પાડવા જતાં આપણે જીવન આશરક બને. આપણાં સગાંવહાલાં કે મિત્રો વિના જીવન રહ્યાની સમજાય, પરંતુ વનસ્પતિ વિના તો ન જ નહીં સમજાય. આપણે હર-રોજ તેના ઉપર ગુજરાન ગલાતીએ છીએ અને શુભ પ્રસંગે ફૂલપાંખડીથી શરીરને મઢીએ છીએ. આપણે માંદા પડીએ તો વનસ્પતિ આપણને સાજા કરે છે. કિંવામણ, કપૂર અને કેસર એ સૌ વૃક્ષ અને વેલમાંથી જ નિપજે છે. આપણે ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ પણ વનસ્પતિને પૂજ્ય એ છીએ. ગોરામાં બાળાઓ રાંધના ઓડ પૂજે છે, સીંગાં પડતી પૂજ કરે છે

અને સર્વ હિંદુઓ દરરોજ તુલસીને નમ્રે છે. છતાં વે આપણને એમના જીવન-મજાણની જગ્યાએ માહિતી નથી, કે તેમા રસ પણ નથી. આપણી શ્રદ્ધા તે અંધશ્રદ્ધા છે.

જનતામાં બાક્યે જોવું કેટલું પણ સ્વચ્છ હશે કે જ્યાં લીલાતરી નહિ હોય. બાળમાં, તજાતમાં, નદીમાં, દરિયામાં, ઢુંગરમાં અને જ્યાં માનુષ પણ ન જઈ શકે એવાં કપરાં સ્થાનોમાં પણ લીલા ઓડ મેળે છે. જનતાની આ સર્વ વનસ્પતિના બે વિભાગ કરી સમજાય. પુષ્પવાળી અને પુષ્પ વિનાની. પાન્યામાં બાકતી લીલા, દરિયામાં યતા ઘણાજાસ ઓડ, ઢુંગરમાં લગતો હંસરોજ, એ બધા પુષ્પ વિનાની વનસ્પતિમાં આવ્યા. એ ઓડને કદી ફૂલ આવવાં જ નથી આ વનસ્પતિનું મુખ્ય જીવન પાણી છે. એમનું જીવન એટલું ઈશુ હોય છે કે તે બહુવા-તેવા સૂક્ષ્મદર્શક ધન જોઈએ. કેટલાક ઓડ તો એટલા ઊંચા હોય છે કે નદી આંગે પણ ન દેખાવ. એ વનસ્પતિઓના બાતમાનના તરિકાર રંગ અને જીવનનો કમ વગેરે બહુ રસમય અને અદ્ભુત હોય છે

બીજા વર્ગની ફૂલવાળી વનસ્પતિ તો ઘણીજાની આપણે સર્વ જોળણીએ છીએ એ ફૂલવાળા સર્વ ઓડના પણ બે વિભાગ પાડી સમજાય. (૧) જે ઓડના બીજા બે સરખા બાગ ફુટતી રીતે ન પડે તેવા અને (૨) જેના બીજની

બે કાંડ સહેલાઈથી ઘસ શકે એ જાતનો ઓડ. પહેલી જાતના ઓડ વર્ષોનાં વર્ષ (સી-બીસી વર્ષ) સુધી પણ જીવી શકે; બીજા બીજા જાતનાં ઘાસ જેવાં હોય છે અને જાડુ તો એકાદ કે બેપાંચ વર્ષમાં મરી પડવારે.

જે આપણને હાથ, પગ અને માથું છે તેવી જ રીતે વૃક્ષ અને વેલીનાં પણ અંગ અને આવયન છે. તે અંગોમાં મૂળ, થડ, પાંદડાં, ફૂલ, ફળ અને બીજા મુખ્ય છે. મૂળમાંથી તે પાણી અને ખાસક લે છે અને એક જ સ્થળે જમીનને વળતી રહે છે. આદુ, ઢુંગળી, મૂળા, માનર એ મૂળાંગમાં જ ગણાય. થડ એ વનસ્પતિનું બીજું મુખ્ય અંગ છે. એને પાંદડાં, ફૂલ અને ફળનો ભાર સહેતા પડે છે એટલે તે સામાન્ય રીતે મજબૂત હોય છે. તે આકાર તરફ જ વધે છે. પરંતુ બટાયા, સુરણ જેવાં પણ ધડમાં ગણાય. એ પ્રકારના થડ નમીનમાં લસણ રહે છે. કેટલાંક વૃક્ષનાં થડ તો જસો ગણતો ફટ લેવાં વધે છે. વૃક્ષના આખા અંગમાંથી થડ આપણને સૌથી વધુ કપાયોની છે. પાંદડાં કપાર પણ વૃક્ષના જીવનનો શોહ આશર હોય છે. તે વડે એ શ્વાસ લે છે. શ્વાસ લેવા માટે પાંદડાં પર હાલકો છિદ્રો હોય છે. તે સૂર્યના પ્રકાશમાંથી એરી હવા (CO2) લઈને લીલા રંગના ક્લોરોફિલ (ક્લોરોફિલ) સાકર બનાવી આખા વે વૃક્ષને ખાવાને પહોંચાડે છે અને વધે તેના કોહાર વારે છે. ઢુંગળી, લસણ, બાજી વગેરે પાંદડાં ગણાય છે. ખજૂ જેવાં તો વૃક્ષના આખા વે શરીરમાં શ્વાસ લેવાની સક્તિ છે; પરંતુ એરી હવા તો લીલાં જાન જ લઈ શકે છે; અને તે પણ સૂર્યના પ્રકાશ હોય તો જ.

ઓડ હંમરવાયક યતા તેને પુષ્પ આવે છે. પુષ્પ એ તેનું વીચન છે. પુષ્પના રંગ અને સુખાસની આપણે ઘણા જોઈ પડીએ છીએ. જાતજાતના રંગ અને બાતમાતની સુવાસ આપણને આગળ છે. વનસ્પતિના જીવનનું તાત્પર્ય જ ત્યાં રંગાયું છે. વૃક્ષના પુષ્પમાં નીતિવિકાસ (Sex Evolution) માણસોના જેવો જ છે. મોટે ભાગે તો એક જ ફૂલ નરનારીની બેડ જેવું છે. પરંતુ કેટલાક ઓડનાં પુષ્પ કાં તો એકવ નર કે નારી હોય છે કાકડી, દૂધી કે મકાઈનાં ફૂલ કાં તો નર વા તો માદા હોય છે. કાકડી કે દૂધીની વેલમાં તો માનવ મંડળ જેવાં જ એ કે પુરુષ સ્વરૂપ હોય છે.

ફુટતવાં નર અને નારીમાં કાંઈ જુદાઈથી નથી ત્યાં બંનેનાં મૂલ્ય સરખાં જ હોય છે. ત્યાં પુરુષના મનસ્વી દાળ નીચે નારી રહેલી નથી. સરખી સ્વતંત્રતા અને જીવનની ફર બંનેને છે.

વેલ, વૃક્ષ અને ઓડ સર્વને લગ કરવાની જરૂર પડે છે. પણ તેઓ બાળકમાં તો કદી જ નથી કરતાં તેમના લાગમાં વસતોગાય

જળ, વાયુ અને પતંગિયાં કે મધમાખ. જેવાં છપડાં કરાવે છે. પુષ્પાદિ સુગંધુર સુવાસ, સુંદર શાદી જેવાં પાંખડીના ફૂલ અને વધારામાં મન પીરાને લેાએ એ છપડાં લોગવાય છે; અને આંખે ન ચડે એટલી રંગકણુ જેવડાં વરસાબ છુપાઈને એ પતંગિયાં કે મધમાખને પહે વળગી કે પાંખે બેસી બીજાં છોડ ઉપર નબ છે અને ત્યાં પુષ્પશાળીને પરણે છે. પુષ્પશાળી પણ એ છપડાંને લોભાવવાને કે આકર્ષવાને ભાતભાતની વાધા જેવી પાંદડીઓમાં સૂઝી હોય છે ને કે જે અદ્ભુત કસગત કરે છે.

વનસ્પતિમાં સગાં બાઈબેન ન હૃદયે—જનરલે જ પચાળે છે. તેમજ એ જ ભતના છોડ બીજા ભત સાથે લક્ષ્યદસાર નથી જ કરતા. કેટલીક વખત રંગકણુ જેવડાં નર, વાધુની લહેરીએ કે પાંખડીને મગાલે અથવા દૂરતા વધુ રોધવા નીકળે છે. મગાઈ જેવા છોડમાં તો ૧,૫૦,૦૦૦ નર એડ કન્યાના સ્વયંવરમાં ઝંપલાવે છે. પચ્છુ નારી દેહ તો એકને જ પરણે છે અને બીજાની સાથે પે ન જેવાં રજગરા દે છે

આમ લક્ષ પછી પુષ્પગાંધી ફળ થાય છે. એ વેળા પેશી સુવાસ અને રંગમરી પાંદડીઓ ખરી પડે છે. કોળાં, ટપેરાં, બોર એ બધાં જ ફળ છે. ફળના પેટમાં નાનાં બાળક જેવાં બી હોય છે. એ બીજ તે ફળનાં સતાન અને વંશ-વારસ. ગાળાપનાં ગુણદુર્ગુણ લઈને તે અવતરે છે અને ઝંસારું થઈ ફરી ચલાવે છે. એ છોડનાં ગીતાના પગમર થાય ત્યાં સુધી આલે બોટલું બાઈ-બોરાક ગાળાપ આપનાં બચ છે

બી વગર પણ ફળ બીમી રહે છે એકાદ રાજ કાપી જમીનના રૈષવાથી તેમાંથી આખાં ઝાડ થાય છે. આપણે આપણો હાથ કાપી જમીનના રૈષાંબે તો નહિ બેઠે, પણ વનસ્પતિની કાપી બેઠે છે એ કુદરતની અસીકિત છે.

ફળ અને વેલીના સરીરમાં રનાયુઓ પણ છે. આપણે એમને કાપી તપાસીએ તો તેમાં પાણી અને ખોરાક લઈ જવાની નળી જેવા રેવા, ખોરાક બરી રાખવાની વખાતો, ખોરાક તૈયાર કરવાના રંચા વગેરે અદ્ભુત કારીગરી દેખાશે. કેટલાકનાં સરીરોમાં દૂધ બહેલું હોય છે, તો બીજાં જેવામાં લાળ બહેલી હોય છે. ફળ અને વેલીઓ સરીરનો જલાવ કરવા ચામડી ઉપર વાળ પણ બેગવા દે છે દોર અને માલુસથી જલાવ કરવા ધણી વખત બાસા જેવા કાંસા ચે બેગાડે છે. ગુલાબ અને બાવળ બંનેના કાંસા ધણીને વાગ્યા દરો.

આપણી પેટે વનસ્પતિને પણ રોગ અને માંદગી આવે છે. તેમના સરીર ઉપર ન્હ, આંચડ, બગાઈ અને માકણુ જેવા છપ પણ થાય છે. તેમને ફેલેસા જેવા રોગ થઈ તેઓ કદરમાં પડી બને છે. ભતભતના રોગથી તેઓ મરે છે.

કેટલાક છોડ સ્વાર અને બીજાં સાદો નિર્જીવ ખોરાક છોડી માંસાહારી બને છે. તેમને બીજાં છપડાં બાવે છે ને તે ખુશીથી ખાય છે. કેટલાંક તો દિવસોના દિવસો સુધી ઉપ-વાસ પણ કરી રાકે છે. કેટલાંક વળી પંચોપછી હોય છે.

અમરવેલ જેવા છોડ બીજા ઝાડના સરીર ઉપર બાકી તેને ચૂસી લે છે. એવા છોડ દિપ્તિ. પીગાશપડના રંગના જ રહે છે. આપણી રોટલી ઉપર બીગ વળે છે કે કડવી એર જેવી દૂધીનું રસોઈઓ સાક કરે છે ત્યારે આપણે ચીકાઈએ છે. પણ જનતામાં એ બેગ જેવી ચોમાસે બીજી ગિલાદીના ટોપ જેવી વનસ્પતિ તથા ધંતુરા, અડીણુ જેવા એરી કડવા છોડ પણ થાય છે. છતાં દુર્ગુણી માલુસોની પેટે વનસ્પતિ તો જવલે જ દરો. એ બેગ જેવી વનસ્પતિ ધણે બાગે મરેલા પલાય ઉપર આવે છે. તેમનું જીવન બીજા કરતાં બીધા પ્રકારનું છે. સૂર્યેના પ્રકાશ તેમને ગમતો નથી અંધારે (અને કેટલીક વાર તો હવા વિના) પણ તે આવે છે.

કેટલાંક ફળો બનાવે પાંદડાં જેવી લાંબી લીધ લે છે, તો કેટલાંક અંધ બીજાંબીજાં જ રાખે છે. કેટલાંક ફળ દડાંદે બને છે અને સાથે પાંદડાં ગિંધી સૂઈ બચ છે. લાનમળી જેવા કેટલાક છોડ તો એવા સરમાળ હોય છે કે તેમને અડકતાં જ અંધ સંકોટી રીસાય છે. કેટકેક છોડ તો-રડતા હોય તેમ આંધુધારા જેવી જળધારા ટપકાવે છે.

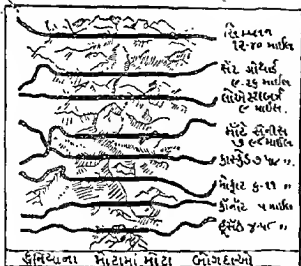
ફળ કે વેલ જવલે જ કડાક—ખચાંગ હોય છે. જીવનમાં જમા ઉધારનાં પાસાં તેઓ સદા સમતોલ રાખે છે. ઘોર જેવાં ઝાડ તો ખુબીવારસ્યાં વરસો સુધી આવે છે કેટલાક છોડ ચૂનો ખાવો પડે છે, તો કેટલાક મીઠું ખાઈ સહે છે પણ એર ખાય તો તો બધાં જ મરે છે. ક્ષેત્રોદોર્ગમથી તેમને બેશુદ્ધ પણ બનાવી રાકાય છે.

માનવ સંસ્કૃતિ અને વનસ્પતિનો સદ્વ્યાર અખુલ્ય અને અનુપમ છે. આટલાં મિષ્ટ અને રસદાયક ફળો એ જગત પરનાં અમૃત નથી તો બીજું શું છે? કપાસનો છોડ મરી પરવારો ત્યારે માનવજીવન ફરી નંગરી બનશે. રંગરો છોડ જરો ત્યારે કોણ બહી શી પે દશા ઘરો! અજાને વરં પહેલાં ફળનાં સરીર દફનાઈને કોલસા રૂપે રહ્યાં ન હોત, જનતામાં એ કોલસા કે પેટ્રોલ ન હોત તો કઈ આયચારી કે મોટર વાહત? વનસ્પતિ વિના વન અને રણનો તફાવત કેમ બેગાત? સદસાનાં રણ અને કાસમીરી વાડીઓ કેમ જણાતાં વનસ્પતિ એ માનવ સંસ્કૃતિનો આત્મા છે—માનવના અસ્તિત્વનો મર્મ છે.

(ગુણસૂત્રી)

—સુરેશ દાસિત

દરિયાની ઊંડાઈ કેવી રીતે મપાય છે હોંડ કેલ્યાને તે માટે અવાજ કરે એવા એક અનવન્ય યંત્રની શોધ કરી છે. તેમાં વાળાના દોરડા સાથે એક મોટું વજન ટાંચવામાં આવે છે ને પછી તે દરિયામાં ઊતારાય છે. જેમજેમ એ દોરડું નીચે નબં છે તેમતેમ યંત્રમાં એક ઢોલ વાગતો બચ એવી દિઝમત હોય છે. ત્યારે વજન છેક તળિયે પહોંચે છે ત્યારે ઢોલ બેગી મેળે વાગતો બંધ પડે છે. પછી દોરડું કેટલું નીચે ઊતર્યું તેનું માપ લેવાય છે.

હિન્દીના બોગદાઓ

અગાઉ 'કુમાર' નામના એકમા હિન્દીના મોટામાં મોટા બોગદા (ટનલ) સિમ્પ્લેસ વિષે વિસ્તારી અને રસકરી માહિતી આપી હતી. આ નીચે, હિન્દીના બે મોટામોટા બોગદાઓ છે તેમની લેખાલ્પના પ્રમાણમાં સરખામણી બતાવવું ચિત્ર આપ્યું છે. તેમાં સૌથી મોટો ૧૨-૪૦ માઈલ લાંબો સિમ્પ્લેસનો બોગદો સિવદ્રાજાં અને ઇલાહી વચ્ચે આવેલો છે. તેનાથી ઇતરતો સેંટ ગોથાર્ડનો ૮-૨૬ માઈલ છે. પણ એ બધામાં સૌથી નૂનામાં નૂનો તો મોંટે સેનીસનો છે. એ કાલે લેખાલ્પમાં થોડે નંબરે આવે, પણ તે છેક ૪ સ. ૧૮૫૦માં રાજ થયેલો અને તે વખતે તો આટલાં સરળ યંત્રોની ચાલુ થોડા નહોતી થઈ. પાંચમે નંબરે આવેલો કાસ્ટેડનો સૌથી લાંબો છે. એ અમેરિકામાં લોસિંગ્ટન પાસે હજી ગયે વર્ષે જ ખુલ્લો ચૂક્યો. પાછોના, મોફાટ (સોફાટ પર્વતમાં ફોલોરાડોનો કોનોટ (કોન્ટા પાસિફિકમાં) અને ફૂસ્ટ (પશ્ચિમ માસાચુસેટ્સમાં) એ અમેરિકાના નાનાનાના બોગદાઓ છે. આ ઉપરાંત હમાર્લા જ હટાલિયન એન્જિનિયરોએ એપિવા-ધન પર્વતના પેટમાંથી બે નવા બોગદા તૈયાર કરવાના ખજાર મળ્યા છે એક ફોલેન્સ અને બોજોના વચ્ચે ૧૧ માઈલ લાંબો છે; બીજો પણ એટલા જ માઈલ લાંબો છે અને હટાલિયા બોર્મિંગ્સ સહેરથી નીકળી છેક ઓરિટ્ટ્યન સરહદ આગળ નીકળે છે. આ નવા દુકા રસ્તોને લીધે ગુનિવ, મિલાન અને જીનોઆ - એ ત્રણ દેશોનાં ત્રણ નગરોને બહુ સીધો સંબંધ બંધાઈ જશે.

હિંદ બગર જીવતો માંજુસ

સાધારણ માણસ એક કે બે રાત ન ઊંઘવાથી કેવો જોયેન થાય છે તે બદલા પછી નીચેના ખજાર અનુભવી પેદા કરશે. જીવંતેસતો પાંચ કર્ન નામનો એક અમલદાર છેલ્લાં પંદર વર્ષથી તદ્દન હિંદ બગરની છંછી માળે છે!

૧૯૧૫માં મહાકવિમાં બંદુકની ગોળીથી ઘરાણાથી એ કેટલાક દિવસ જેમાન અવરથમાં પડી રહ્યો હતો અને એ અવરથમાંથી નવજીત થતા પછી એણે ફરીથી એક પગની ચાલ લીધી નથી. ત્યાંના પ્રતીજ્ઞ ડોક્ટરોના એક્સ રેના અખતરો અને દવાઓના ડોઝની એના ઉપર કંઈ પણ અસર થઈ નથી એક સામાન્ય રીતે એ સહેજ યાકેતો અને કંટાળેલો દેખાય છે, તોપણ એના કહેવા પ્રમાણે એને હવે જીંધની ખીલકુલ જરૂર લાગતી નથી. સામાન્ય રીતે તે રાતનો વખત હોટેલોમાં સંગીત સાંભળવાં કે ચોનાને વેર વિવિધ પ્રકારનાં વાંચનમાં પસાર કરે છે.

હિન્દીના ગરદીનું શું થાય?

જર્મનીના એક આગેવાન પત્રમાં હિન્દીના વસ્તી ૧,૫૫૦,૦૦૦,૦૦૦ માણસોની હોવાનું સત્યાવાર જણાવ્યું છે.

હાલ તે નીચે પ્રમાણે વહેંચાયેલી છે:

યુરોપ: ૬૦ લાખ કે ૭૦ લાખ	યોરસ વિસ્તારમાં ૬૨૫૦ લાખ વસ્તી
અમેરિકા: ૫૨૦ " " "	૧૪૭૦ " "
એશિયા: ૪૩૦ " " "	૧,૦૩૦૦ " "
આફ્રિકા: ૩૦૦ " " "	૧૪૦૦ " "
ઑસ્ટ્રેલિયા: ૫૦ " " "	૮૦ " "

આ આંકડાઓ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એશિયા સૌથી વધુ ગરદીવાળો ખંડ છે, તે પછી યુરોપ આવે છે. અમેરિકા, આફ્રિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયા હજી વધુ લોકોનો સમાવેશ કરી શકે એમ છે. દરેક ખંડની ધારણશક્તિ (માણસો સમાવવાની શક્તિ)ની ચોક્કસ ગણતરી કરવામાં આવે તો યુરોપની શક્તિ ૧,૫૦૦૦ લાખ સમાવવાની ગણાય; એની જ રીતે અમેરિકાની ૧૪૦,૩૩૦૦૦ લાખની, એશિયાની ૧,૦૩૦,૧૦૦૦૦ લાખની તથા આફ્રિકાની ૧૪૦,૨૩૦૦૦ લાખની અને ઑસ્ટ્રેલિયાની ૮,૭૦૦૦ લાખની સમાવેશ કરવાની શક્તિ ગણાય એ હિસાબે યુરોપમાં હવે ૮૭૫૦ લાખ માણસો વધી શકે, અમેરિકા ૩,૧૫૩૦ લાખ વધારે માણસો લઈ શકે અને એશિયામાં આજ ૬૭૦૦ લાખ જ વધુ સમાય. આફ્રિકા રોધી વધારે લાખલ કરી શકે તેમ છે—એટલે કે ત્યાં ૨૧૬૦૦ લાખ માણસો હજી વસી શકે અને ઑસ્ટ્રેલિયામાં ૧૬૨૦ લાખ જઈ શકે.

આ આંકડાઓ વિચારતાં લાગે છે કે પૃથ્વીના ગરદી-વાળા ખંડોમાં થોડા વખત પછી બીજા સ્વધવાની અને તેને લીધે દરેક પ્રજાએ પોતાનાં થોડાં માણસોને ચોક્કાણામાં વિદાય કરવાં જ પડશે. જેમને ચોક્કાણા નહિ મળે તે યુદ્ધ કરીને મેજબૂત થાવું કરશે, અથવા ભૂખમરો અને જગ્યાની તંગી વેકશે. એ ગરદીના પ્રશ્ને લીધે જ રાજદ્રોહી સંબંધો ધરાશે કે બદલાશે. આજે યુરોપનાં રાજ્યોમાં તો ફક્ત એકલા ઇંગ્લેંડ પાસે જ ફરી જગ્યાઓ વધારે પ્રમાણમાં છે; એટલે યુરોપની ખીજ પ્રજાઓને ચોક્કાણા મેજબૂત થાવું થવું કરવું પડશે.

પ્રભાતે પરસ્પર એખલાસ વધારીને તથા સાસ નાતા બાંધીને દુનિયા ઉપર વહેંચાતી જશે ત્યારે જ આ ગરદીને મક્ક સમવાનો છે. પ્રભાતે એકબીજામાં થોતાની સંસ્કૃતિની મેળવણી કરતી જશે તેમ દુનિયા આખીની સંસ્કૃતિ એક બતનું એકસરું રૂપ ધારણ કરશે. ખાનપાન, પહેરવેશ શિક્ષાચાર લગભગ સર્વસામાન્ય બનશે. (લિટરરી ડાઇજેસ્ટ)

ઝાડ પરથી પવનની ગતિ માપવાની રીત

એક દેવ્ય મિટ્રીક ઝાડનાં પાંદડાં તથા ડાળીઓના હલનચલન પરથી પવનની ગતિ માપવાનું નીચેનું કોષ્ટક આપે છે: પાંદડાં સાંત હોય તથા પવનની લહરીઓ ન જણાતી હોય ત્યારે પવનની ગતિ કલાકે બે માઇલ સુધીની હોય છે. પાંદડાં સહેજસાજ હાલતા હોય અને બાગે જ કબાચ તેવી ધીમી સાંત લહરી આવે ત્યારે પવનની ગતિ કલાકે પાંચ માઇલ બન્યું. પવનના સમાન્ય લહેરખા આવતા હોય અને ડાળીઓ ધીમેથી હાલતી હોય ત્યારે ગતિ કલાકે સામાન્ય રીતે દસ માઇલ હોય છે. ડાળીઓ ત્યારે પવનથી નમતી જણાય ત્યારે તેની ગતિ કલાકે પંદર માઇલ બન્યું. પણ જ્યારે ડાળીઓ ખૂબ જલવા લાગે ત્યારે આ ગતિ વીસ માઇલની અટકળતી. અને પવનના કપાટાથી ઝાડ પરનાં પાંદડા ખરી પડતા દેખે ત્યારે આ ગતિ પચીસ માઇલની બન્યું. પવનનું તોફાન થાય અને ઝમળા ડાળો ભાંચી બંધ ત્યારે પવનની ગતિ પાંત્રીસ માઇલની ગણાય છે, અને એ તોફાન વધે ને મનજૂત ડાળીઓ પણ ભાગી પડે ત્યારે એ ગતિ કલાકે પંચાસ માઇલની બન્યું. હીપ્પલુ વાવાઝોડું થાય અને ધરનાં છપરાંન, નળિયાં ઝીડવા લાગે ત્યારે વેગ કલાકે લગભગ એશી માઇલનો હોય છે. —દેવાસાકર ગો. સોમપુત્ર

દ્રાક્ષ

દ્રાક્ષનું મૂળ ભૂનું સ્થળ મેસોપોટીમીઆ કહેવાય છે; પરંતુ પણ લાંબાકાળ પૂર્વે આર્ય લોકો દ્રાક્ષમાંથી મદિશ બનાવતા તે વાત કાઠથી ચાલ્યું નથી; અને તેથી જ ઐતિહાસિક નોંધ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે દ્રાક્ષનું મૂળ હિંદ હોવું જોઈએ.

મુંબાઈ ઇલાકામાં દ્રાક્ષનું વાવેતર લગભગ ૧૦૦૦ એકડું છે. આમાંથી લગભગ ૭૫ ટકા ફક્ત નાસિકમાં અને આસપાસની જમીનમાં માલુમ પડે છે. બાકી રહેલા ૨૫ ટકા પાકનો મોટો ભાગ ભુલર અને અહમદનગર તાલુકામાં થાય છે.

ખાસ કરીને દ્રાક્ષની બે ભત નજરે પડે છે: લીલી અને કાળી (૧) લીલીમાં લોકરી, પાંડરી સાહેબી (ધોળી) અને ફક્કરી જેવી ત્રણ ભત હોય છે અને (૨) કાળીમાં બ્લેક પ્રિન્સ, કાળી સાહેબી અને નીલમ જેવી ત્રણ ભત થાય છે. લીલી દ્રાક્ષમાં ફક્કરી સૌથી સ્વાદિષ્ટ અને ઉત્તમ ગણાય છે. કાળી દ્રાક્ષમાં કાળી સાહેબી સૌથી શ્રેષ્ઠ ને ઉત્તમ ગણાય છે.

રાહેરમાં જ્યાં મારકીટા હોય છે ત્યાં તે લીલી દ્રાક્ષ વેચી નાખવામાં આવે છે પરંતુ બે દ્રાક્ષનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં

હોય અને લીલા પાકની આવક-આબી-આવે-તેમ હોય તો લીલી દ્રાક્ષ ન વેચતાં તેને સુકતી નાખે છે દ્રાક્ષ સુકવવાની રીત નીચે મુજબ છે. દ્રાક્ષને પાક ઉતારી લીધા પછી ફક્ત ઉપર ચિકાસવાળો પદાર્થ હોય છે તે કાંટી નાખવો જોઈએ છે, કારણકે સુકવતી વખતે અંદરનું બહુ પાણી બીટી જવું જોઈએ; અને જો આ ચિકાસવાળો પદાર્થ કાયમ રહે તો અંદરનું પાણી એકદમ સુકાઈ રાકતું નથી ને ફળમાં દારવા જેવી દુર્મીધ બેસી જાય છે. આટલા માટે ફક્ત લીધા પછી દ્રાક્ષને નાની કોળીમાં ભરીને ડેક્કતા પાણીમાં બેળાં ઘેસ નાખે છે. આથી ચિકાસવાળો બાગ ઘેવાઈ જાય છે. પછી દ્રાક્ષને સુકાતાં બહુ થોડો વખત લાગે છે.

દ્રાક્ષનાં ફળ એકસરખા જ સુકાતાં જોઈએ, તેથી ફળને સુકવ્યા પછી તરત જ નાની લાકડાની પેટીમાં પેક કરવામાં આવે છે. તેથી જ દરેક ફળ લગભગ સરખી રીતે સુકાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે સુકી દ્રાક્ષ તૈયાર થાય છે.

(હસ્તલિખિત દૃષ્ટિવિજ્ઞાન)

—શાંતિશાલ કાંતર

આંખનાં દરદો વિશે ધોડુંક

આંખનાં દરદો તો ઘણી ભતનાં થાય છે, પણ ત્રણ દરદો આપણામાં સર્વ સાધારણ છે. તેમાંનું પહેલું તે ખીલ (દ્રાકોમા) આ દરદ નાની વયમાં પણ ધૂળને હોય છે, અને સારી કાનરી મદદ થડે કાગળપૂર્વક વેપચાર કરવાથી ઠાળી સામય છે; છતાં તે ઘણી વાર ફરી ઉપડી આવે છે અને કેટલીકવાર અસાધ્ય બને છે. આ દરદ ઉત્પન્ન કરનાર નંતુને ભપ.ની ડો નોચીએ પડી પાડ્યાં છે. એ ડો. ને.ચી તે ભેકે તે પડી થકો ફિવરની શોધ કરતાં તેના નંતુનો ભોગ યજ પડવા હતા, પણ તેમણે ખીલના નંતુની આ કરી સોજી શોધથી તે દરદ મટાડવાનો ઇલાજ દ્રવે જલદી જડી.

આંખના ખીલ બે રોગ તો એવા છે કે જેની બાબતમાં સત્તર કાળજી ન રખાય તો અંધાપો જ આવે છે. તે મેતીએ (ફૂટક) અને ગમરો (જોડાંકાં). મેતીઆ માણસને પાકડ વધે ઊતરવા માટે છે. તેને લીધે આંખમાં પહેલાં આંખુઆંખું વાઈળું બંધાય છે ને તે, ધીમેધીમે નજર બંધ કરવા માટે છે અને છેરડે ફંધ જ દેખાવું નથી. આ મેતીઆ દૂર કરવાને ઔષધેશન કસવતું જોઈએ. ધણે ભાગે તેને પાકવા દેવા પડે છે; પણ તે પૂરા પાડે તે પહેલાં પણ ઔષધેશનથી દૂર થઈ શકે છે. આંખના સર્જનો બહુ જ સરખાણે કપકપથી તે કઠાવી શકે છે.

ગમરો પણ સામાન્ય રીતે હંદગીના પાછલા બાગમાં થાય છે. આંખની કીકી કપર દખાણ વધતાં તે યવા પડે છે. આંખ પર તેની દાળ સાયવવા અમુક હંદનું ફગાણ જરૂરી છે, પણ તેથી વધારેપડતું દખાણ થાય તો આંખના દેસાઓ કચરાય છે અને ભેતારું બંધ થાય છે. આ દરદની નિશાની તરીકે પહેલાં મકાસાની આસપાસ રંગીન કુંડામાં દેખાય છે, તે પડી થોડો વખત જાંખ લાગે છે અને પછી દૃષ્ટિ ઝંકેલાતી

જૂલ્ય છે. અમરેશ રાજ્યાતમાં હોય તેા કુશળ રાજ કિયાથી કાઢી રાકાય છે, પણ તે મોઢું ચાય તેા મુશ્કેલ બને છે. મલ્લી વાર આવા દરદીઓ વેળારાર આંખના દાકતરને ચાંચ બતાવતા નથી અને દરદ વધે તય છે; પછી છેવટે અસાધ્ય થઇ ગયે પરતાય છે. અમરેશ અને મોતીયાનાં દરદને પણ એક-સરખાં માની લે છે, કેમકે તેની અસર આંખની દ્રષ્ટિને એક-સરખી અટકાવનારી હોય છે. પણ આ બાબતમાં હમણે રાજ્યાતથી જ હોશિયાર દાકતરની સલાહ લેવી જરૂરી છે.

હવામાંથી રેશમ અને કાગળ બનશે !

કેરોટાના જીવડાએ બનાવેલા રેશમને બદલે બનાવડી રેશમ તેા હવે બહુ જ પ્રચલિત થઇ ગયું છે. કાગળની પેઠે તે પણ જાડના માનામાંથી બનાવી રાકાય છે, અને કુરેષમાં તેા દગલ મોઢે બનતું હોઇ બહુ સસ્તું અને લોકપ્રિય થઇ પડયું છે. પણ હમણાં નવ્ણીતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ડૉ. હર્બર્ટ હેપ્પિન્સ્ટીને સંડનામાં એ આગમવાણી ઉપચારી છે તે ખરી પડે તેા તે પેરેરેર એ રેશમ જ વપસવા લાગે. એમણે કહ્યું કે રોપળોએ વડે એટલું તેા સાબિત થયું છે કે જાડના જે માવા (બુક્કપ્પ)માંથી કાગળ અને રેશમ બને છે તે માવાનાં અને સાકરનાં રાસાયનિક તત્ત્વો એક જ છે. અને વિજ્ઞાની-ઓએ હવામાંના કાર્બન-ડાયોક્સાઇડ તથા વરાળના તત્ત્વો વડે રાકડે તેા કપાસની બનાવવા માંડી છે. એટલે એના અર્થ એ કે હવામાંથી જેમ એ સાકર બની તેમ પેશા રેશમ અને કાગળ બનાવવાનો માવો પણ કેમ ન નિપજે ? અને એ નિપજે એટલે પછી હવામાંથી રેશમના તાકા અને કાગળનાં રીમ જ ઉતારવાનાં રહ્યાં કે બીજું કંઇ ? પરંતુ જરૂરે જ જ્ઞાની સલાહ આપીને વખતે મોઢી જણાય છે, કેમકે કાગળનો માવો બનાવવાનાં રસાયણો કેનેડા અને નોર્વેનાં જંગલો હવે બહુ ઝડપથી ખતમ થવા માંડ્યાં છે. ફિનિશ કંઇ એકા કાગળ ખાય છે ?

કુમાર હિંદી વિમાનીઓ

પોરા દિવસો પહેલાં કાંઈના વેમાનિક મથકેથી બે નવજવાન હિંદીઓએ એક નાનકડા વિમાનમાં ઇંગ્લેંડ જવાનું સાહસ ખેડયું. કશી પણ ધમ્માક કે દેખાવ વિના તેમણે મુંગમુંગા નિશ્ચય કરી લીધા અને ઉપડયા. ૧૭ વર્ષના એક બાઇ એનિગનિયરને યાંત્રિક તરીકે સહ, પંચબી નવજવાન બાઇ ચાવલાએ અડચ હિંમત અને અપાર સાહસિકતાથી ઇંગ્લેંડ પહોંચવાની પેતાની હોશ સફળ કરી આજના દેશકાળમાં તેા એ બન્ને કુમારપિતેને વધુ ધન્યવાદ ધરે છે, કેમકે પરદેશી તંત્ર નીચે વાસ્તવની જગ્યાની કરવાની નાખવામાં આવી છે; તેને શીર્ષ અને સાહસ બતાવવાની તક અપાતી નથી. છતાં જાનિત્યાં અને ન્યારિત્યારે એ તક મળે છે ત્યાંયાં અને ત્યારેત્યારે બારંતવાસીઓ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં જમતની કોઈ પણ પ્રજા જેટલાં પરાક્રમે બતાવી રાકે છે એ વાત આ ક્ષેત્રમાં

આવલા અને એનિગનિયરે એક વધુ વાર સિદ્ધ કરી છે. તેમની સાથેના બાઇ એનિગનિયર પારસી છે; યુગ્મતીઓ માત્ર બધાપરંધા સિવાય બીજા ક્ષેત્રમાં સાહસ બતાવી રાકતા નથી, એ મહેલું હવે તેા શુભસતીઓએ ઠાવ્યું છે. (નવયુગ)

દેશનો પ્રાણ-ખેડુત

અત્યારે નવરૂપે અનવરૂપે પણ મહાસમાના ફરમાન કોઈ સાચા દિવસી પાળતું હોય તેા તે ખેડુત છે. એના અંગે-અંગમાં તપકાત બરી છે, છતાં એ હાડનો રાંક છે એટલે હુકમની હુંડી સમી હવાલદાર તેને હકમૂત કરે છે. દેશના પાણિવાસાલેણે ખેડુતની વિચારી વડે નસતી સાળાઓમાં વિનામરૂપે શિક્ષણ લે છે; અને પછી એ જ પ્રબળન તલાકી, મહાસક્ષરી કે કોઇ અમલદાર થઇ એ જ ખેડુતોને રંતડે છે, એને પાપમાલ કરવાની નીનીની ચેજનાઓ 'અવદાતા' મહાસાળ કે સરકાર ગાળાખને સૂઝાડે છે. અને ખેડુતોનાં સંતાન જિવારાં એ સાળામાં જવાને બદલે મામાસાની મેધવી રાત, શિયાળાના સપત પેશદ અગર હનાળાના ધોમ વડકામાં અડવાણે બને હથાડે માથે ધરની મેથાને રીજવી રહ્યા હોય છે. ખેડુતો પેટવડીએ અધિરામ હોગા કરે છે અને ઉજિયાત પ્રજા એની મનૂરી પર, એના તપ પર, એની સક્તિ પર તાજડખિતા કરે છે. અને છતાં આ ભૂમિપુત્ર નિરક્ષર છે એટલે અક્ષરહીણો ગણાય છે; રાંક સ્વભાવનો છે એટલે વધુ રીજાય છે એને સરકાર દરગાહમાં પ્રતિકા નથી, અને સમાજમાં તે અજડ અગર જુડયલ તરીકે ઓળખાય છે.

ખેડુતોનું આરોગ્ય સચવાય એવા કાંઈ પ્રયત્નો કરતું નથી, છતાં તે તેજરૂતીના આદર્શ હોય છે. એને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની કોમને દરકાર નથી, છતાં તે સંસ્કારિતોને સાચો કપાસક હોય છે. સોરડી ખેડુતનું હુકા સહિત્ય તેા જુડબંદુ અને ફિનિયાલમાં અનંત છે. સોરડી ખેડુતની શુદ્ધચના, એનો પહેરવેરા, એના અંતરદાર, એ તમામમાં ઉચ્ચતમ કપાની અર્ધવ કારીયરી નજરે પડે છે એના બળદગી ઝૂલ જુઓ, એની બોટણીની કારીયરી જુઓ, એના ટોડલીઆને પછીન નાપીના રમજાર જુઓ. ખેડુતની સંજીવે કૃષેશા કરી છે છતાં એ પેતાના સ્વપ્રાણ ને સંસ્કાર અખંડ બળથી રાકે છે.

સક્તિની સાધના ચોરો પાડે નહિ થાય. મૂળે કોણે મળે તે ક્રમ કરી છૂટવાને દરેક જુવાન નિર્ધાર કરે તેા એક લયમાં દેશના હીરાર ફરી બધ. ખેડુતોને પ્રશ્ન એ દેશનો પ્રાણપ્રશ્ન છે. એ સંતોષી હશે તેા ધરતીમાં ધાન્ય અખૂટ રહેશે. એ તંદુરસ્ત હશે તેા સ્વાધીન હિંદનું સમ્પ્રીય સૈન્ય વધશે એ ત્રિસિત હશે તેા એક અમલદાર કે એક બુજાજ આ ભૂમિપુત્રે પર સિતમ જુવતી રાકશે નહિ. એટલે દેશને સર્વાંગ સમૃદ્ધ બનાવવા માટે સક્તિની સાધનામાં અદાહોલે તે તમામે ખેડુતોના બેર બનવું થઈ છે. (સૌરપ્રગિત)

નવાનના સ્પાતેનયુદ્ધવખતે છેલ્લો કિલ્લો છોડતાં જાણુ મુરદલી નહીં. સેનાધીશી ૧૦,૦૦૦ નવા સૈનિકોની બસતી મઠે વિજયિત બહાર પાડી એક જ દિવસમાં ૫૦,૦૦૦ અરજીઓ ગળી. એ બધાને જે કાંઈક જવાનું નહોતું; માત્ર કિલ્લા પાસેની ખાઈઓમાં પડી ખાઈઓ પૂરવાની હતી આ યુદ્ધે માદીની માફક એ ખાઈઓમાં ઘણાયા અને તે પર થઈ જવાની લશ્કરે ખાઈ બોળી કિલ્લો છોડ્યો 'તે' નવાન આને સ્વતંત્ર છે.

રાત્રે ભેંસના દૂધમાં આખા ચણુ પલાળી રાખીને સવારે ખાસ એ સરસ મા સરસ ચાકુની (પશ્ચિમ દવા) છે નીચળું વાક્ય બૂલ્યાં વિના તેમજ અથકવા વિના હડપથી ઊભી રાકો તો સમજાશે કે તમારી જીમ સ્વચ્છ અને ધાર્યા કબજા કરવા માટે લશ્કર કેળવાયેલી છે: "પાંચ પાપક કાચા કાકા, માંચ પાપક પાકા કાકા, પાકા પાકા જામો કાકા, કાચા બૂધો પાકા."

દક્ષિણ અને મધ્ય અમેરિકામાં થતું બાલસાનું લોકકું દુનિયા આખીમાં હલ-કામાં હલકું મણુ પડે એના એક બન કુંડનું વજન જા રાતલ થાય; બૂલ કરતા પણુ અરધું! પણુ એમાં મજબૂતી ન હોવાથી જાડા ઉપયોગમાં નથી આવતું; હમણાં હમણાં એરિડોનની બનાવટમાં એનો ઉપયોગ શોધી કઢાયો છે.

કનાણાના દિવસે આઠવા: સાથે અળાઈઓ પણુ આવવાની થોડા ઉપાય: કરીને રસ શરીરે ચોપડી નહાવાથી મરશે; કરીની ગોટલી વાડી શરીરે ચોપડી નહાવું કે ખાણીમાં સારું રસદાર લીણુ નીચેની નહાવું, દૂધની મલાઈમાં મુખક અને કિંક ઑક્સાઈડ મેળવીને ચોળવાથી અબાઈઓ, લઘા તેથી થતાં ગર-મીનાં ગ્રમમાં (પામીયાં), પણુ મરશે.

કેટલાંક દોર, જકડાં વગેરે પોતાનાં આંચળ પોતે જ મોમાં લઈ ધાવી ભય છે એને 'આપ-ધાલ' કહે છે.

ખજૂરનું સરખત

કવિયા અને કચ્છે કાઠી સાફ કરેલા પાચેર ખજૂરને એક શેર પાણીમાં અને પલાળી મૂકો. બીજે દિવસે પાણીમાં તેનો રસ બધો પચી જશે કુચા સહેજે ધરા થઈ આવે એવો બની જશે. તેને સારી પેટે ચીણી વસ્ત્રાળ કરી લઈ કુચા કાઢી નાખે એટલે સરખત તૈયાર થયું એ માત્ર સ્વાદિષ્ટ અને શીતળ નહિ પણ સત્તરાળી ને સોધું પણ છે.

જાવના છાણના સૂક્ષ્મ અડાવાને બાળી તેની રાજ યજ્ઞેશ્વર પોકાને આપું ને આપું ખીકાના પાણીમાં જોડી દેવ, સુખયા પછી શરીરમાં ખરી લાંબેજન તરીકે વાપરજો. હતામ ગુણક રી છે.

કોળાને કાપ્યા વિના તેનાં બી નાણુ લોલ તો, કોળાની એટલી રેના લોલ તેને રસે મુણે ને તેમાં સાત ઉમેરીને ત્રણે બાજે, જે આવે તેટલાં બી તેમાં હશે. ધોરો કે કોળાને ૧૮ રેના છે; તો ૧૮×૧૦=૧૮૦+૦=૧૮૦ ÷ ૩=૬૦. એટલે કે તેમાં ૬૦ બી છે. શેષ ૧ વધે તો બજું કે એક બી નાવું છે, કે નહિ જ્ઞેનું છે. (સિ બદ)

ગરમાગરમ વસ્તુ કાચના વાસણમાં નાખતી વેળા રૂપના સળિયા કે ચમચા વડે તેને હલાવતા જવાથી કાચ તારી નહિ, કેમકે રૂપમાં ગરમીને શાલ કરવાનો ગુણ છે. રૂપના ચમચથી વાસણ એક જમ ગરમ થતું આટલે છે ને તરતું થશે.

ફૂલદાનના પાણીમાં થોડો ચારકોલનો મૂકો કે કપુર, અથવા ઉત્તરે થોડોક વાદળી રંગ નાખતા રહેશે તો એથી ફૂલો વધારે વખત પ્રકુલ રહેશે.

પર જુદીજુદી ગોળ લીટીઓ મધ્યજિંદુ તરફ જવા દોડતી હોય એવો દેખાવ થશે.

કચ્છી પોકાને આ સાજા કચ્છા જ એક રજપૂતમાઈએ મુશીમંદીને ઘેર બનાવ્યો છે (૧) મોવડ (૨) કલમી (૩) કોટિયું (૪) વાપ ને (૫) સરખ માસ્તર-રમણ, જેમાં કુધ દેવ એવી પાંચ વસ્તુનાં નામ બોલ લેઈને રમણ-દૂધપાક, બામુરી, આઈસ-ક્રીમ, સ્પેરવલ આદિ અને ગાય.

કાળજના વેપારીઓ ઉપહિના ઉપદ્રવથી બચવાને પોતાની વખારોમાં ડાંચાનાં ફોતરાં નાખે છે. કંઈક ડાંચાનાં ફોતરામાં અસર કરી રાખી નથી.

સાર્ક માછલી કાંકાના ૧૦ થી ૨૦ માઈલની ઝડપે દરિયામાં તરી રાકે છે.

કુંગળીના કચ્છાને વાસ દૂર કરવા તેમાં પાંચ રમટાં નાખી એટલે સાથે સ્વાદિષ્ટ ને પોષિક પણુ બનશે.

પાવડીમાર નાયકેસર માખણ ને સાકર સાથે રોજ ખાવાથી હરસ મટે છે.

એક ભડા કાઠીમાંથી ચાર ઈંચ વ્યાસનું ગોળ ચક્કર કાપીને ચિત્રમાં બતાવ્યા મુજબ તેના મધ્યજિંદુમાંથી પસાર થતી આઠ લીટીઓ દોરો અને એ દરેક લીટી પર જુદાજુદા રંગની ભડી લીટીઓ ચીનરો. જલે ચક્કરના મધ્યજિંદુમાં ઝીણી ખીસી બરાબી જને ચક્કરની માફક ફેરવો, એટલે એ ચક્કરની ગથાળા પર જુદીજુદી ગોળ લીટીઓ મધ્યજિંદુ તરફ જવા દોડતી હોય એવો દેખાવ થશે.

કુમાર

આવતી કાલનાં નાગરિકો ઘડતું આજનાં ઘરોનું માનીતું માસિક
વૈશાખ
૧૯૮૬

દાંડીને

[૫૨૧]

નથી તવ તીરે મહા ધૂધવતા સમુદ્રે પડ્યા,
નથી તવ તીરે કદીય જગ-જુહાજ તો લાંગર્યા;
અપાર નવ એ ઊંડાણ જગના મહા ત્રિધુ શા,
કહું કયમ સ્તુતિ કહે હું તવ ? તું સમુદ્રેયના !

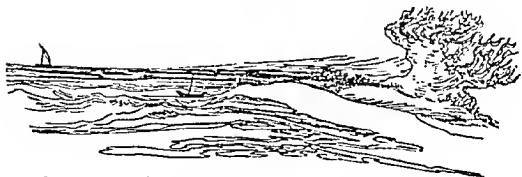
નથી અમર આંસુડે અગતી દીવાદાંડી ચે,
તૂટેલ પથરા પડ્યા રજળતા રહે પાદરે;
ભર્યો કદમ ભૂમિમાં નવજવાન શા ડોસલે !
મુવળું ધૂળની શી ! ધન્ય પગલે-ચડી પારસે !

તખ્યાં તપ અગમ્ય કોઈ વીરલે કૃષ્ણ-પાંગરે;
સમુદ્ર ચડી ચે અપાર નરનાવડાં લાંગરે.
કળે, વિચિત્રલે વસે અમરતા-લસે ધન્યતા;
મુવળું ઇતિહાસનાં પ્રથમ ગાન તારા તીરે.

[મનમાંના]

આજોટે ત્યાં રૂદન કરતા દાંડી પાપાણખંડ
ત્યાં શેપાચો અમર સ્મૃતિ શો રાખૂનો માનદંડ !

કૃષ્ણજાત શ્રીધરાણી

માનવ-સ્વાતંત્ર્ય અને સુધારાની દિશામાં કરનારી અંગ્રેજ પ્રતિનિધિઓએ આ દેશની સરકાર બાંધીને એ સ્વરૂપ ધારણું હતું તેનું આબેહૂબ ચિત્ર, આને જ્યારે હિંદુસ્તાનના સૈકાઓના ઇતિહાસનું મોં બિપદનું છે તે વખતે, ખરેખરા રૂપમાં આલેખાઈ ગયું છે.

સુખનવાનો જવાબ તે દમદારીથી વાળે છે, સૂચને તે કૂંધે છે, ઈશ્વરના શાસનને તે અવગણે છે, અને તમે તેના બળની હરીફાઈ કરી ન શકો ત્યાં સુધી સીધી ચાલો. તે ઇનકાર કરે છે. નિરપરાધી અને નિર્દોષ સ્વભાવના અનેક જણ તેની તુલાએ બેસીને તકસીરવાર કર્યા છે અને તેના પાંખના પ્રહારથી કોણ બચી શકે તે કોઈ જાણતું નથી. કાયદાનાં એક પછી એક શસ્ત્રો તેણે એવાં નિષ્ફળતાં છે કે કોઈપણ માનવીએ અવાજ કે જવાબ પણ તેના કોચ માટે કે ધડેલાં મનુષ્ય જડનાંમાં ગ્રમ જ થવાનું રહે છે ને એ બધું કાયદેસર મળી જાય!

એ કાયદાની જ નેદરે કારણહૃદય-સમા યુગમૂર્તિ મહાત્મા ગાંધીજી ગઈ તા. ૪મી મેની રાત્રે એક વાગ્યે સરકારના આસ પચા છે. આઝાદીના જંગ હઠાવનાર અમૂલ્ય આમ દૂર થયાં પ્રત્યક્ષ રીતે વધુ નહિ (એટલે કે સરકારની દૃષ્ટિએ શાંતિ જળવાય) એ હેતુ પાર પડશે ખરે? પ્રત્યક્ષેષમાં કેંદ્રહાસિને હુતાશ પ્રત્યક્ષથી લેડયા છે તે એમ દોહવાઈ જશે કું? કાળ આજ સીની પરીક્ષા લે છે. ઈશ્વર પણ જ્ઞાનના સંકલ્પે નાણી જુએ છે. વાઈસરૉયથી માંડી છેવટના કેટલાક પોલીસ અમલદાર સુધીના આધકારીઓએ સત્યાગ્રહનાં નેરે ખાખવા માટે પોતાની મનુષ્યદષ્ટિ જુમાનીને રાક્ષસી ઈલાજ લેતાં પાછું વાળી નેયું નથી. પણ તે સાથે જુલોમની વાત તો એ છે કે દેશના દારિદ્ર્યને લીધે

હું પકડાઈ જાઉં એટલે

સાચીએ કે લોકોએ ગભરાવાનું મુદ્દલ કારણ નથી. આ લડતને ચલાવનારો હું નથી. પણ ઈશ્વર છે એ બધાનાં હૃદયમાં વાસ કરે છે. આપણાં બે શ્લોકો દેશે તે એ દોરશે જ. માર્ગ તો અંકાઈ ગયો છે. . . . કુરબાની વિના મળેલું સ્વરાજ કહી શકે નહિ. એટલે લોકોને બલે પેટ ભરીને કુરબાની કરવી પડે. સાચા કુરબાનીમાં કેવળ એક તરફથી જ કષ્ટ સહન કરવાનું હોય છે. એટલે કે કોઈને માર્યા વિના એને મરીને છવવાનો મંત્ર સાધવાનો હોય છે.

એ મંત્ર હિંદુસ્તાન સાથે.

મહાત્મા ગાંધીજી

પાંચપદર રૂપિયા ભતમહેનવથી રળી શકવાની શક્તિ વિનાના આપણા ભત-બંધુઓ જ અતિરાય લીન અને ન બુલાય તેવી નિષ્કુરતા ને પશુના બતાવી રહ્યા છે. તેઓ વિચારી શકે તો આ દારિદ્ર્ય જ આખા દેશની અપેક્ષાનું મૂળ છે. એનું દારિદ્ર્ય સાથી આવ્યું? કોઈ એનો પૂરો વિચાર કરી શકે તો ઇંગ્લંડ અને યુરોપમાં ઘસઘસ ગમેલી સંપત્તિ અને હિંદની અસહાય રિયતિ નજરે આવ્યા વિના નહિ રહે. આ કૃષ્ણ અંગ્રેજ પ્રત્યક્ષ સામે નથી, પણ ને રીતે તેણે જ્ઞાનને આટલી દદ સુધી પડ્યા દીધું છે ને જ્ઞાતિજીને તેને બચાવવાના ઈલાજે આટલાં છે તે રીતે ને ધારાઓ સામે પ્રત્યક્ષ આક્રમણ છે.

વાઈસરૉય સાહેબને કહાવ હિંદની મનની દલા અપવી દશે, છતાં હિંદનાં બંધનો દીલાં કરવાની સત્તા તેમના

હાથમાં લેશમાર નથી. એક પછી એક સખત કાયદાઓ લેતા કરી તેઓ અંકાટ તંગ કરી શકે છે, તેઓ ગદાય તેટલો જીલમ કરી શકે છે, પણ હિંદુસ્તાનની પ્રજાને દુકંડા વધારે આપવાની સત્તા તેમને મળી હોતી નથી. એ તો ઇંગ્લંડમાં એટલા હિંદના વછર અને પાર્લામેન્ટના હાથની વાત છે. એ પાર્લામેન્ટમાં ઇંગ્લંડના પૈસાદાર માણસોના નેરે આવેલા સમાસદો તેમજ ઇંગ્લંડની વેપારી સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ જાકે હિંદુસ્તાનના કાયદામાં મત પડતો જુએ તો કળી જાડે છે. અને તેઓ એટલા સત્તાધીરા હોય છે કે તે ધારે તો હિંદી વછર કે વાઈસરૉયને હોદા પરીખ સેડી શકે. એ રીતે હિંદની સાંકળોના છેડા ખરી રીતે તો હિંદ પર વેપાર ચલાવતા પાપજીવણા ને મોટી નોકરીના કાયદા હઠાવતા મોક્ષવર્ગના હાથમાં છે.

એટલું કમિશનો નીમાય છે તેનો ખર્ચ હિંદુસ્તાનની પ્રજા ઉપર પડે છે પણ તે કમિશનનાં રૂજ તો અંગ્રેજ વેપારીઓને અથવા કંપનીઓને મળી જાય છે, અને છતાં પૈ સંતોષ ન થાય તો એ કમિશનના વાચદા અને કમિશનોના નિર્ણય બધું છેલ્લી ધરીએ પાર્લામેન્ટ ઉપલાની દઈ શકે છે, જ્યારે હિંદી પ્રજાને તે માટે કોઈ બાંહેધરી સરખી પણ આપી શકતું નથી. તપ તરીને કામ ખરે દનારના મનના દેશનેતાઓને પાર્લામેન્ટને બાંહેધર પણ ચરવાની તક મળતી નથી. નવા કાયદા કે નવાં કરબાનો આવે તે પણ વાઈસરૉય સાહેબ મારફતે! તે પછી પ્રજાને કંઈ પણ હોંડેલું હોય તો વાઈસરૉય સાહેબ કાણશે કે પાર્લામેન્ટના દુકમ વિના હું કેંદ્ર ફેરફાર ન કરી શકું. પછી હિંદુસ્તાનના એક પણ પ્રતિનિધિ વાઈસરૉય સાહેબને સમજતી શકે નહિ.

મહાત્મા ગાંધીજી, પંડિત મહાત્મા

છ, ના. વિદુષ્ઠાઈ પટેલ, પંડિત ચોતી-
લુલ અને રાષ્ટ્રપતિ નવાદરકાલ એ-
વાને ધોડાને દિંદ કાને ચોતાના પ્રતિ-
નિધિ તરીકે ધરી રાકે? તેમની છત-
તરી, આત્મત્યાગ અને ક્રમ સેવાથી
કોણ વધી નવ્ય એમ છે? તેમના વિ-
ચારો અને અદેશોમાં દિંદ આજ
ચોતાની સમગ્ર ક્ષણ મૂકી ચૂક્યું છે.
તેમના જેવાના બોગ અને સમર્પણથી
આજે દેશના એકેએક જાણીતા એક
જ ઝંખના ઘણ રહી છે અને તે માત્ર
ખાતી જવાની રાષ્ટ્રહુદયનો આ હુલાસા
સરકાર અને ઇંગ્લેન્ડવાસીઓનાં કડખ
દિલોને પીગળાવે અને માનવ હુદયનો
સાચો સાદ તેઓ સમજે ત્યાં સુધી એ
દિનની રાત્ર ત્યેના આપણે તેા સત્ય ને
સ્વાર્પણથી સ્વાતંત્ર્યનો પંથ હન્યાગો.

હાઉસ્સુલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને

તમારા ગાંધેશા એજો પરીક્ષામાં,
આશ્વાસમાં, દહાડીનતામાં કે જીક કાણ
સંસારી જાણોમાં જકડાઈ રહ્યા હતા,
તેઓને તો આજે તમારા પેલા કુખથી
ચૂકેલા બડાબાગી બાંધવેની છખ્યાં આ-
વની હશે. ધોલેશ, ધરાયણ, વીરમગમ
અને બીજે અનેક સમરાંગણોમાં અ-
ધિસાગ્ય તમામનો. પરથી જાણવી
પશુબળને દંડાવનાર એ તમારા બાઈએ
તો અલૌકિક ધરાકલકોએ ખાસી ગયા.
તેમનાં શીલ, તથ અને સેવાસાવજુતા-
ની ખુશિયા ગામડેઆમડે આજ ફેરી
રહી છે. તમારી ચોતાની શી તૈયારી છે?

ગોળીઓ ઝીતવાનું, ચિરકવારી વહો-
રવાનું કે અત્યાચાર લેકવાનું તમારા-
થી બને થા ન બને, અવધાસ તમારી
છતીએથી ફરે થા ન ફરે, અન્ય મૂલ-
વણોમાંથી તમે મુખ બની રાકો કે નહિ,
પણ તમે આટલું તો કરો. તમારી રત્નનો
આ એક મદિનો તો દેશને ચરણે ધરી
દેવાની મનિમા આજે જ પ્રથમ તો. તમારા
ગાનની નાટકમાં જ ગામડાંમાં જઈ
પરોડા. અજાન માનવજનોની પાસે
આજની સડનું રડવ્ય ખુલ્લું કરો.

હિંદમાં બ્રિટિશ રાજકારનાર - ચિત્રકાર : ચિત્રકાર રામજી

સ્વસત્ત્વની અને અત્યાચારના રાજની
સરખામણી દેશે. સ્વદેશી, સામાજિક
બદિષ્ઠ, બ્રિટિશ માલનો પરિનામ,
ગાંધીજીએ જાતનેલા અગિયાર મુદ્દાઓ
વહેંચી સમજાવી આપેા ધોરીઓ સાફ
કરો, કુતાના ચાળ કાઢો: નસિબામૂર્તિ
બચાવવી અસરમાનની ચોજાવાની એક
પ્રત ચત્તામાં લઈ, કોસાર નવું પા-
રિયું ને નાખી લાકડી લઈ, મામડાંનાં
આપેડ વધનાં સીપુરેને સ્ત્રમની કુર-
સરને સમયે સોજેજા અસરમાન આ-
પના માથી પડેા. એક જ મદિનામાં

તમે સેંકડો અંધારોની બાંખોનાં પડળ
ઉપાથી સારો, કાઢ ને કાઢ પ્રકારે પૂરું
સ્વાતંત્ર્યના કાસરિયા બની આવો. આજે
ન.મડાં તમારા બોલ ઝીતવા તત્તખે છે.
એક જ મદિનો—કુદા એક જ મદિનો
માનુષ્યને અર્પણ કરો. (સેપ્ટેમ્બર)

લેખકોને ફરી એક વાર વિનવિ છે કે
લેખો અંખરેના ફનરો અથવા ન રવી
કાસોત્રા લેખો પાછા મેળવવા માંડ
માથે પોસ્ટલ બીડું લેઈએ. તે વિના
તે મોલવવા અને વચાવવાર નથી

સાતકેદારના બાઈ અડધાના સાવાળી કગર ૨૦ વયઃ
એવાઈ પા' ૨૧; વજન આશરે ૧૨૦ તલઃ છતાં
શરીરની કોલી અરુચ ખીલવળી' એક પખ્તુ બેથ
બારે કે બેડોળ બન્યું નથી; છતાં જાણે ગમ્મિના
કુવાસી શુદ્ધતા ન હોય! પુરુષત્વનો તનમનાટ અ-
તુભવતા તો આવા સુદૃઢ કેળવણીમાં શરીર નેહજે;
નહિ કે નિયોવેલા આમા જેમાં મુદ્દાલક બાઈપિંજરો
સર્વાંગ ચિકિત્સા શરીર, રક્તિર્બલ્ય સ્વાસ્થ્ય અને
જ્યોત્સ્વી સૌન્દર્ય એ છવનનાં આવશ્યક અને અવિ-
ભાન્ય યંત્રો છે સર્વનહરે શરીર બચ્ચું તેવી સાથે
જ જોને સાચવવાની ને ચિકિત્સાવધાની ફરજ સેવિકી
છે. એ ફરજને આપણી બેદરકારી તથા પ્રમાદથી
વેરફી નાખવાનો આપણને શો હક છે? હથરનો,
ગોતાની બનવો અને દેશનો એ દ્રોહ નથી શું?

આ બચી વચ્ચેક વર્ષ ઉપર છટાસીના
ફાંસેન્સ શહેરની પાસેના ગામડામાં એક
કુદ માણસ રહેતો હતો. પોતાને બળે દુનિયાએ
દેશનાર કંઈ કોણ તેમ ને પોતાના ધરમાં જ કે
બોગવતો. આજે તે તાવથી શેકાતો પડ્યો હતો. એક
વાર તેનામાં એટલું બધું મનોગળ હતું કે જાનના
ડાબા મળાના માણસોની સત્તાદશે તે દસી કાઢતો.
જલમજા સત્તાપીશેની નેજે દુરમનાવટ વડેલી લીધી
હતી. પખ્તુ અસાર ને કંગાલિયન ને દુઃખમાં મગતો
હતો. એક વાર પોતાનાં ત્રીજા ચકુવી સમય આકાશનું
તેજે ઉત્તમ ગિરીશાળુ હતું હતું. અન્ય કેદાપણ માણસ
કરનાં અનેક અદ્ભુતતા તેજે જોઈ હતી. એ જ આંગે
અસારે અંધ થઈ હતી. કૂળના દાથે આ વેળાએ
તેજે ગીમેના સંજોડો લાખ્યા, 'અરેરે! તમારો આ
વડાલો સેનક અને મિત્ર ગેલિલીઓ એક મદિનાથી
તદન આંધળો બન્યો છે, મેં આ વિશ્વ, આ સ્વર્ગ,
આ પૃથ્વીને પ્રાચીન કાળના વિદ્વાનોની માન્યતા
કરનાં લાખમણાં જોટાં કરી આખ્યાં; તે જ પૃથ્વીમાં
આજે હું એક સાદા તણ દાથના ખાશમાં દાટવા
મારું આ કલેવર મૂકી બાઈ છું.'

આ કરણુ દરખનો પાત્ર મનુષ્ય આજે લગભગ
ત્રણ સદી પછી વિજ્ઞાનનો એક અમર આત્મા મણાય છે.
આધુનિક જગતની થાણીખરી અદ્ભુતના તેના ચપળ
શુદ્ધિના મગજમાંથી ઉદ્ભવી હતી. આજે તો લગભગ
દરેક વિદ્યાર્થી તેનું નામ અને તેજે કહેનાં કાળ જાણતો
હશે. આ ગેલિલીઓ વૈજ્ઞાનિક શોધક હતો, જેણે
લોલક, થર્મોમીટર ને ફરફક વંચની પ્રથમ શોધ
કરી. વળી એ ખગોળવેત્તા પખ્તુ હતો. અમાય આકાશમાં
દેખાના અસંખ્ય તારાઓની અદ્ભુત મદાન વર્ત્યા

તેણે જ પ્રથમ દુનિયાને કહી. તે નત્ત-
વેત્તા પણુ હતો સહીઓથી જાનની પ્રગતિ-
નાં દાર બંધ થયાં હતાં તે તેણે ઉધારી

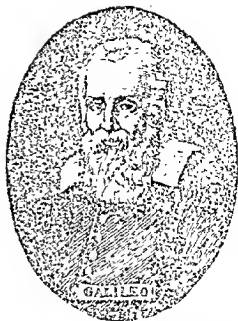

વિજ્ઞાનનો પિતા

મનુષ્યો, અગણિત પ્રજા અને અનેક સૂર્યોની સૃષ્ટિમાં આ આપણી પૃથ્વી એક નાનો ફરતો ગામ લામરડો છે એવો ખ્યાલ તેણે જ પ્રથમ આપ્યો. પણ આવાં બંધાં અને બીજાં નવજાનનાં સહ શોધીને તે શાન્તિ કરવાના વિષયમાં અનાદિકાળથી પણ પ્રતિબંધ મૂક્યા હતા. તેને જ્ઞાનપ્રાપ્તિને ખાતર આ શુદ્ધિમાન પુરુષે ઠોકર મારી ફેંકી દીધા. પરિણામે પોતાના આખા જીવન દરમ્યાન તે વિદ્યા અને તિરસ્કારનો બોમ્બ એક એટલું જ નહિ પણ તેને ઘણુંપણું દુઃખ સહન કરવું પડ્યું. આટલું જનાં ભવિષ્યની પ્રત્નને સાર સકિત તથા મનિના નિયમની નવી સમજણ તેણે આપી, જે વગર આ જગાનાની ધાર્મિક આદ્યુનતા અસંભવિત હતી.

ફ્લેમિન્સના એક નિર્ધનગરમાં આવી પડેલા આખીરને સ્. ડી. સ. ૧૫૬૪માં એક પુત્ર પ્રસન્ન થયો. તે બાળક હતો લ્યારથી દશેરી લેતો, ખીસા રીપતો અને અપનામાં ધાર્મિક રમકડાં જનાવતો. થળી તેને ચિત્રો દોરવાનો પણ શોખ હતો. સારંગી પર આંગળાઓ ફેરવવામાં જે તેને જોર મળ આવતી. મદલન કળાકાર થવાનાં તે સ્વપ્ન સેવતો. તે સત્તર વર્ષો થતાં તેના પિતાએ ઘરમાં જે કંઈ થોડુંપણું હતું તે વેચી મારી તેને વૈદ જનાવવા માટે પીસાની વિદ્યાપીઠમાં મોકલ્યો. અહીં તે પોતાની અપૂર્વતા માટે પ્રખ્યાત થયો. તેનામાં વિદ્યાસાગ્રસિતો કોઈ અજ્ઞ જ હતો. જે વાતની શાન્તિની ન મળે એવી કોઈ વાત તે સાચી માની લેવાની ના પાડતો. જેમ વિદ્વાન ઍરિસ્ટોટલના વિદ્યાર્થીઓ નૈસર્ગિક કાયદાના પાયા ચિનાના ચુરુજના શબ્દો રી દારવા ના પાડતા તેમ ને પણ પોતાના વિદ્યકેને પ્રશ્ન પર પરાયો જૂઝતી હતો. સૌકોઈ તેને ડારવા, 'મૂર્ખા! શું તું ઍરિસ્ટોટલ કરતાં જે કાલા થમ્મ મથો?' પણ ગેલિલીઓ તેની દરકાર ન કરતાં આગળ ધપે જ ગયો.

એક વેળા એક શિક્ષક દર્શક દરજ્જાની દલુરિયાને ભૂમિતિ સમજાવતા હતા તે એણે સાંભળ્યું. તરતજ એ વિષય સંપૂર્ણ શીખી લેવાની અભિલાષા તેના અંતરમાં જતી. વિદ્યાની આના તથા વૈદ્યજીવિ જાણુએ મૂડી યક્ષિતની ભૂમિતિના છ બાગ લખ વાંચવા માંડ્યા તથા આર્કિમીડિસનાં પુસ્તકોનો પણ અભ્યાસ આદરી દારો તે પછી બીજા પણ અનેક પુસ્તકો તે પચારી ગયો.

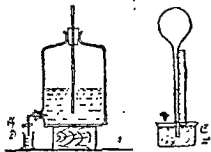

ગેલિલીઓ

આ અભ્યાસમાંથી જ તે શોધક થયો. એક સાંજ પીસાના દેવળમાં ઉઘે લરકની એક ઢાંડી જૂસની તેણે જોઈ. તે દાનગચ્છનમાં જે અંતર કાપતી હતી તે અંતર કમઘા પીપું થતું જતું હતું તે તેણે ધ્યાન પૂર્વક જોયું. આ પરથી એક ઉપયોગી વાત એકાએક તેને રૂફરી આવી. ઢાંડી મળે તેટલો મોડો કે નાનો એવો ખાતી હતી, પણ એક પરા આદેશમાં જતો વખત દશેશ એકનો એક જ આવતો હતો. આમાં વખત માપવાનો નવો સિદ્ધાન્ત તેને મળી ગયો.

આ વાત દાય આવી એરસે તેણે તે પર ઊંડા વિચાર કરવા માંડ્યા અને આ નિરીક્ષણ કરીથી કાળક્રપૂર્વક કરવા માટે તેણે પોતાની કારટીમાં જઈ એક જૂસના લોઢકવાળું સાદા ઢાંતાનું ચક્કર જનાખ્યું. લોઢક બેરોબર આવતું થયું અને ચક્કર બેરોબર કામ આજના લાગ્યું. આમ નિયમિત સમયનો મોક્ષ લાગ જતણાનું સાધન ઉત્પન્ન થયું. દરતીઓની નાડીના મજાકસા મળવામાં વેદોને મદદરૂપ થાય તેવો ઉપયોગ આ શોધનો કરવા તેણે મહેનત કરી. આમ જૂસની ઢાંડી પરથી આધુનિક લોઢકવાળા ધરિયાળો જન્મ થયો.

દરમ્યાન ગણિત તથા ભૌતિકશાસ્ત્રમાં ગેલિલીઓના કામને સ્થાન મળ્યું હતું હતું. તેની પ્રતિભા જોઈ મિત્રો તેને ચર્ચવી 'બીજા આર્કિમીડિસ'ના નામથી બોલાવતા. પદાર્થના અખર્જિદ બોજાવાના પ્રયોગ

- (૧) ગલિલીઓએ શોધેલું પાણીનું કાલગાપક યંત્ર-પરિવાહ
(૨) ગલિલીઓનું શોધેલું ધર્મગીકર (કંબુદામાપક યંત્ર)

તો ધર્મગ્રંથમાં આપેલી વાત જ સાચી હતી; ખાફી સર્વ જુદું છે એમ તે માનતા. 'ચંદુલે તલ્લમ્' એ તત્ત્વની તેમને કંઈ કિંમત નહોતી. માત્ર ધર્મગ્રંથથી વિરુદ્ધ કહેનાર તેમનો શત્રુ જનતો ને તે આંખમાં ખંચતો. સત્ય અન્વેષણ ભુલિ તેમનામાં નહોતી. ગેલિલીઓની નવીન વાતનો શાંત ચિત્તથી તેમણે વિચાર કર્યો હોત તો સર્વ સત્ય તેમના જાણવામાં આવત. પણ જીની આંખે અંધ જનનાર માણસનું કંઈયે જ થું ? આથી તેમણે ગેલિલીઓને ખૂબ હેરાન કર્યો.

ઈ. સ. ૧૬૩૨માં ગેલિલીઓએ પોતાની ખગોળ-શાસ્ત્રી આ નવીન શોધનું એક પુસ્તક સંપાદના રૂપમાં લખ્યું. આમાં ટૉલેમી અને કોપરનિક્સનાં એકબીજાથી વિરુદ્ધ મત ધરાવનારાં પાત્ર કર્યાં અને ટૉલેમીના સિદ્ધાન્તને પુષ્ટિ આપનાર સિમ્પ્લેસિયો નામે એક પાત્ર ઉમેર્યું. ટૉલેમી અને કોપરનિક્સ દરેકના મુળથી પોતાના મતની પુષ્ટિની રૂવ ઉત્તામ દલીલો મૂકી, જેથી પોતે એમ જણાવ કરી શકે કે મેં તો કોપરનિક્સ વિરુદ્ધ ટૉલેમીનો સિદ્ધાન્ત જાહેરમાં મૂક્યો છે. પણ આ પરથી ચતુર વાગ્ય છેતરાય તેવું નથી. સિમ્પ્લેસિયો તે પોપ જાતે જ છે એમ પણ પોતે કહ્યું. પુસ્તક અત્યંત પ્રસિદ્ધિ પામ્યું, વિદ્વાન મંડળો-ઓમાં પ્રેમથી વંચાણું, પણ ધર્મગુરુઓની તીવ્ર ને કડવી દષ્ટિ તેના પર પડી. અંધશ્રદ્ધાણુ સમાજની શત્રુતા તો તેણે વહોરી જ લીધી હતી, પણ દવે આ શત્રુતા પરાકાષ્ટાએ પહોંચી. દવે જ ક્યોએ ગેલિલીઓને ધર્મ-ગુરુઓએ ફરમાન્યું કે કોપરનિક્સના સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ આપવો અંધ કર. નહિ તો નાસ્તિક તરીકે જરૂરનાની જીની બોગ જનનું પડશે. પ્રથમ તો આ

હુકમ પોતે માથે ચડાવ્યો હતો, પણ 'જ્યારે' સાત વર્ષ બાદ 'પૃથ્વીની જે મુખ્ય પદ્ધતિઓ પર વ્યાખ્યાન' એ નામનો તેનો ઉપદેશ નિર્બંધ બદલ પડ્યો ત્યારે રોમની જડી ધાર્મિક કચેરી સમક્ષ હાજર થવા આ ૭૦ વર્ષના જુદ ગેલિલીઓ પર હુકમ છૂટવા. જુદાવરથા અને અસકિનનાં બદના આપ્યાં પણ તે સર્વ નિષ્ફળ ગયું અને તેને રોમ જરૂં પડ્યું. જળ-દળતા રેશમી ગળ્યા પહેરેલા ધર્મગુરુ ન્યાયાસને બેઠા હતા તેની સમક્ષ જુદ ગેલિલીઓને પથાપાપ કરનારની ગુબ્બાટની કરતી પહેરી જાલા રહેતું પડ્યું. પોતે શાસ્ત્રવ્યવસ્થા વિરુદ્ધ શિક્ષણ કદી આપ્યું જ નહીં એમ તેણે કહ્યું અને ધૂંટણ પર પડી મોર્ગદ ખાવા પડ્યા કે 'પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે, સૂર્યને ગતિ છે એવો ઉપદેશ હું મોટેથી કે લખીને કદી નહિ કરું.' પણ તે મનમાં મળ્યુગર્યો કે 'હુ પુર રી મુવ' (જે છતાં પૃથ્વી તો ફરે જ છે!) બેંકે લોકવાર્તા તો એવી છે કે છેવટ લગી તેણે ઉપથી વાતની કબજાત ફરી જ નથી અને પોતાના મતમાં દૃઢ રહીને છેવટ સુધી એમ જ કલા કર્યું છે કે 'પૃથ્વી ફરે છે ને ફરે છે, તથા સૂર્યને ગતિ છે જ.' અને આ શબ્દો તેણે પગે પડી નમીનમીને ગળગળે સાહે ઉચ્ચાર્યા હતા. એને તેને કેદની શિક્ષા થઈ, પણ તેનો અમલ કદી થયો જ નહિ. જિંદગીનો આ પછીનો ચોરો સમય તેણે યાત્રિક પ્રયોગોમાં ગાળ્યો હતો.

ગેલિલીઓનું જાણીતું આયુષ્ય બસ દુઃખમાં વીત્યું. શાસ્ત્રીય વ્યાસંગની તેને મનાઈ થઈ હતી તેથી ધરમાં પણ તુરંમવાસ જેવું તેને લાગતું. આ દુઃખમાં જરી-જરીને તે અંધ થયો અને ઇ. સ. ૧૬૪૨માં ૭૦ વર્ષની વયે, દુઃખદ અવસ્થામાં, બેખની શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ છેલ્લા શબ્દો લખ્યા પછી તેનું મૃત્યુ થયું. ધર્મોંધ પાદરીઓની ફૂંતા એટલે સુધી પહોંચી હતી કે તેના મૃત્યુ બાદ તેના શબને પણ જનરે કબ્રસ્તાનમાં દફનાવવાની મના થઈ હતી! તેના બધાં પુસ્તકોને પણ જાળી નાખવામાં આવ્યાં, પણ આમ પુસ્તક જાળે કંઈ જાનનો નાશ ન જ થયો; બિનકી તેને વધુ પ્રસિદ્ધિ મળી.

આમ, પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાનનો પાયો ગેલિલીઓને દાયે સુદૃઢ નાખ્યો. આજ પણ પીસાનો જૂનો મિનારો એ મદાન વૈજ્ઞાનિકના સર્વોત્કૃષ્ટ સ્મારક તરીકે બિતો છે. રેવાસંકર આ. સોમપુરા

तमिऴ् ५०५

((वि.प.सं. ३) - (वि.प.सं. ३) - (वि.प.सं. ३))

બાળકે મનિષ્યાશ્રમની સ્થળ મુલિમિલિ
 ઈશ્વર દીક્ષિતના અંગે કહી રહી છે તેના
 આ સુદર નમસ્કાર છે કેમકે તેનાને
 દેખ્યામા વચ્ચેમા આને નાચિવતના જે વા
 સાથે મેળવિષમા અને વિષયમા તે
 જવા વા ખેડિત મળી નથી વિચારમા
 અને મગમગમા નામ એકદમ ખુલિવા
 દેખન કરવાની માન્ય એને - કલાદે
 મળી છે તેભાગી વાલિયમા કલાના
 અનેક અદેશો સુદર મર મર મરકો દરમ
 તે સર મીનુભાઈના મેલાર ભદ્રકે શી
 દેવિષસાદ કાવ્યભેદીના દામ નામે
 મદ્રામની વિષયમાગમાં વિષય કહી
 રવા છે, એટલે વિચાર પત્રની પદાવડી

જાહંગીરી-ફકીરી

ફકીર બનેલા અમાર ગિના-પુત્ર

પ્રિય એવું આનંદેશન મત રવીંદ્રાચાર્ય પદિત મોતીલાલ નેહરુએ પોતાના સહસ્રાલી નિવાસ 'આનંદ બગ્ચા' દેશને અર્પણ
 જે હિંદી મહાસાહિત્ય મુખ્ય સ્થાન તરીકે વપરાયે પુત્ર જવાહરલાલે તે પોતાનું જીવન કપારનું દેશને અર્પણ કર્યું છે.

ગમે તેવું નાચીઝ પ્રાણી પણ સ્થોભેરથી ઘેરાય ત્યારે આત્મરક્ષણ માટે છેલ્લું પાણી
 બેતાવે છે; ત્યારે આ તો પોતાના ટોળાનું
 રક્ષણ કરવાને કૃતનિશ્ચય એવા આંતરેલા

કાંગારૂનું ખમીર

ના ઠાં 'આ... હોબ્બે... આ ગપ...
 આ ગપ... સાળાશ... ઝિન્ડલ...
 ઍપ... ઁઈ... કોથી આવો મર્મ...

‘પંચભોજન પીચડી.’ જેવો અમારો તાલ હતો.
 સૌસૌના તાનમાં મરતાન. ગધામનો તોર જુદો. જતાં
 ઘડી પણ એકબીજા વિના ચાલે નહિ. જે વખતની
 આ વ્રાત છે, તે વખતે વનગરમાં ઝાડની છાલની.
 પેટે જુદા છતાં એકરૂપ અમારો સંઘ પાયરો દાળી
 પડ્યો હતો. ખદાર અજાણી મોઢા જેવી રાત રમ-
 ક્રમ ચાલી-જતી હતી. પણ જે રથને અમે ડેરા
 તાપ્યા હતા તેની આસપાસ ઝાડનાં જૂથ એવાં કે
 ખરે ખપોરે પણ અંધારી રાતનાં રવળાં આવે. ટાલ
 તો કહે માફ કામ ને પવનના મુસવાટા એવા આવે
 કે માણસ ઊંચું ને ઊંચું ચડી જાય. જંગલમાંથી
 પીંજેલાં જાણાંજાંખરાંની તાપળીઓના લાલગટમાં
 અમારી અસંગદ વાનો લળી જતી હતી. સૌએ કાનું
 નેમ સંકટાશે મોકળાશે માગ કરી લીધા હતા. કોઇ
 આડે પડખે પડ્યા હતા, તો કોઇએ લંગાનું હતું.
 બેચાર જણા આમગપારે ચડી નિર્જન જંગલમાં
 વસતીની મંગલતા લાવવા મથતા હતા. એકાદ બધું
 કાવે તેમ ભરડયે જતો હતો અને પચાડી કીચાડિયું
 કરતો લાગ મળ્યે સૂતેલાં પગને ઇવન અગ્નિદંડકાર
 કર્યે જતો હતો. રાત કીક ગઇ હતી, છતાં અમારો
 સાથ અરધોક જન્યો હતો. એવામાં મોડેકે છેડે
 ઝાડનીએ આગવી પથારી જમાવી બેઠેલાંમાંથી એક
 જણને ઉપલા શબ્દો બોલતો સાંભળી અમારા કાન
 ચગક્યા, અને કંઈકે રંગ જતમ્મો છે અથવા તો
 કોઈકનું ઇટકયું દેખાય છે એટલે મન આવજે એમ
 ખારી, જગતા હતા તે ગધાપ ઝટપટ હોવાળો કર-
 નારની આસપાસ બેઠાપડ ગયા.

કહેનારે દમણું જ વાન ચર કરેલી, અને તેમાં
 પણ ‘મોઢાળી’ થવાનું એને મન. એટલે વાનજાનમાં
 હલેકા કરવાનું હતો નહિ. છતાં શરૂઆતનો જિવરો
 શરૂ પછી એણે આ દરેક કહી.

કહેનાર ખાંડ ખાપ છે કે બહાદુરી તો માણસના
 બાપની. પશુપંખી તો બધાં બાપલાં, બીકણુ. અરે,
 ઘણાને એવો અનુભવ છે કે માથે આવી પડે સારે
 મરીજમાં મરીશ સ્વભાવવાળું મનુ પણ પોતાનાં જન્મમાં
 કે માદા અગર નરને બચાવવા અજબ દિમત દેખાડે
 છે. લલકભલા જાણિયા પણ એના આગળ પાણી ભરે.
 અને આમાં વાધવર જેવાંની વાન નથી. આ તો સાદાં
 મરણ અને નરમ ચોંટાંની વધારાની વાત છે.

નમે આરેફેલિયાતું નામ તો સાંભળ્યું છે. લાંબી
 આ વાન છે. તજવેનજર બેનાર એક ફેરોગાદરે કહેલી.
 આરેફેલિયાતો કવી-અન્ડ-ક, પ્રાન્તમાં ભારે જંગલો
 છે. એમાં એક વખતે ડાળાંખાંખડાં વિનાનાં જૂથાં
 બાપજાયા જેવાં ઝાડનાં ઝુંડની વચ્ચે ઘણ વીજળીની
 ઝડપે કાંગારૂ એક રોજી તાસભાગ કરતું હતું. તેમની
 પાડળા, જેનંજેનમાં આથે આવી પહોંચતા, કાંગારૂના
 શિકારની રીતમાં ખૂબ દેવાએલા ભયંકર નેનીકર જે
 ચિકરાળ કુતરા પડ્યા હતા. થોડેક છેડે સીંગે એક
 કુતરા, કાલસુ છતાં ઘણી જ પીંખી ચાલે આવતો હતો.

પાછળ બે થોડેમવારો ધસમર્યા આવવા હતા.
 કુતરાને લલકારતા, થોડાં ધજાવતા, ઝાડીમાં આમ-
 તેમ ગાયપ્રતાકુટાને ફેકરતા એમનો પગરવ દાણી
 બોંશો પણ ઘણે છેટથી સંભળાતો. એક સીંગે માણસ
 પણ ત્રાડી આથે ઊભોઊભો આતુરતાથી આ ગધું
 રમખાણ જોતો હતો. આ જોનારને પેલો ફેરોગાદર
 પોતે. શિકારનો એક કષ્ટ દિશામાં છે એનું ધોરણ
 આંખી એણે કંગેરા નૈપાર કર્યો અને ઝડપથી ચાલતો
 જે જગ્યાએ કાંગારૂ રોજી ચડતું હતું ત્યાં આવી
 પહોંચ્યો. અરમીપરમી શમેલી આશા મદળ ઘડ અને
 ઝાડના ફુંદીની ઝોંઘીથી એની લજોલગ જ કાંગારૂના
 એક ભચ્યાએ ડોક જીંચી કરી. લાચતી ગરજ સારતા
 એના આગલા પગમાં તાઇ ચૂટેલી કદોનાં તણખાં
 અડધાં ચાલેલાં હતાં, ને અજાણી માણસના આવવાથી
 આંખોમાં કુતૂલજ્વલિત નદી આવતી હતી. ચડપ લઈને
 એનું ચિત્ર ખારી, ફેરોગાદર પાંડો થોડે બેઠો અને
 ફરફર સંભળાતા શિકારના સાદની નેમ શાંખી. ખડ-

ખડ પાચમ જેવા ઝાડના કુંડાથી યોડના રાજાના અખાત અને કુતરાનું ભસણું સંભળાના હતાં. વચ્ચે-વચ્ચે શિકારને લક્ષ્યતા, કુતરાને લાકના શિકારી-ઓની લાક્ષ્ય પણ આપતી હતી. હમેશની પેઠે શિકારનું વલણ જંગલમાં ગોળાકાર કરવામાં હતું. અનુભવી ફોટોગ્રાફર આનંદેલા કાંગારની ગત નજીનો હતો કે આ બધી ધમાધમી એન થોડે દૂર આવેલા પડકરના તળાવને કિનારે જ આવશે. એટલે વચ્ચેવચ્ચે આવતા અવાજથી ગામવેર કેમ ચાલે છે એ ધ્યાનમાં લેતો તે ઝટ લઈને પાણીના બંધ ભણી વળ્યો.

પહેલા તો અચાનક હુમલાથી અભરાઇ ગયેલા કાંગાર પ્રરપાટ હોડે જતાં હતાં. પણ બ્રીકની ફટકા સમતા જ ઝડપ ઓછી કરી અને એક દારમાં હોડવાનું ચાલુ રાખ્યું. આખા સાથમાં દસ થવ હતા. સૌથી ગોખરે અધકચરા અનુભવવાળો એક જવાન, વચ્ચે કાળી છુદ્ધિનાં જન્મ્યા, તેમની પાછળ માદાએ, ને છેલ્લે ભારે પગલે—પણ દરેક પગલે મર્યાદાના બેરથી નીનરતો ટોળાનો માલિક. આમ, બેનરેલાં હોખ તેમ સૌ અરુણક્ષિત વેગે દોડતાં હતા. કુતરા અને શિકારી-ઓના સાદ જેવા પાસે આવતા સાબળ્યા કે સૌની ઝડપ વધી. પવનવેગે ચાલતાં જન્મ્યાં અને ખાલી પેટનાળી માદાએ અડીનદી વિખરાઇ ગયાં. જન્મ્યાને

ઝાડમાં લઇ, ભરેલી કોથળીઓવાળી માદાઓ પણ કાચું તેમ નહીં. પણ ન નાહો એકસે નર. ટોળાના નાપક તરીકે એનું રથાન સૌથી પાછળ—પ્રયુના ગોમાં હતું. જ્યાં એની આગળ, સૌની પાંચે એ. ધારેન તો એના અગાધ જળને ત્રણે પડી વારમાં ને ગોખરે યથ નાસી જઇ શકતાં. પણ ના. એમ જ સાચવે તે ક્ષીયકારી ખીન; આ ટોળો નદિ. ટોળું તો એનું જ ને? એ એકલો માલિક; ટોળાનો મોટાની નાપક. જન્મ્યાં એનાં, માદાઓ એની, દીકરાદીકરી-ઓ—સૌ પર એની ગત્તા ચાલતી. ખરા લખમાં પણ એની જ ભુદિ. ગળાના અંત અગમચેતીને ત્રણે સૌ અણીશુદ્ધ અમી ગયાં હતાં. એટલે એ પદ કંઈ એ છોડે?

જ્યાં કાંગાર છૂટાંછવાયાં જેમ કાચું તેમ છાપ જવાતી અદરજ યથ ગયાં અને તખે કુતરા એકલા ટોસાની પાછવાડે યા, એટલું એ સમજ્યો કે દવે જળ મારે છે. પોતાની ફરજ પૂરી યથ અને હેમખેગ ટોળું નાસી ગયું. એટલે દવે એને પોતાનો થપ જવાવવામાં કોઇ અંતરાય ન હતો. અને એક વખત એણે આમ નિશ્ચય કર્યો કે પછી ભારે કાળા કે એના વાળ પણ વાંકો કરી શકે?

પણ માથેલા જરા કટોકટીનો હતો. એની એક ખાલુ લગોશ્રમ—એટલો પાસે કે લાંકું પણ સંભળાય એમ—પ્રરપાટ સિન્ડલ દોડતો હતો. સિન્ડલની પાછળ સહેજ છેડે, છતાં ધૂળમાં પડનાં એનાં પગલાંનો યડકાટ નગરાની પેઠે એણે સંભળાય તેમ રનપ ધર્યો આવતો હતો. અને ધૂળ આધે. દોડીદોડીને દીલોટજ થયેલા ઉત્સાહદીન કોળી, ઘડીમાં ભમતો, વચ્ચે શ્વામ લેતો ભાંગ્યા પડે અડખડિયાં ખાતો આવતો હતો. જરાક વિચાર કરી ટોસાએ સહેજ આગળ એક આધે, ને ધૂળમાં પંજા ભરાવ્યા. આમજેકા તાર જેવા એના ક્નાયુઓમાં ગોડો પડી મઠા અને એકે જવાટે પુરા વીસ દાયે હવામાં ઉછળ્યો.

આંખ મીંચીને ઉપાડો ત્યાં તો એણે દમ ખેનરના બોંધ કાળી નાખી! ગરીબ બીચારા કુતરા! ક્યાંય પાછળ અચડાના હતા. દોડીદોડીને આંતરમાં વસોવાઇ ગયા હતાં અને લાંકવાથી થભ તો વેનવેન લટકતી હતી. ટોસાએ તો રંગ રાખ્યો. હતું એટલું કોપન ડીચેડીયું વાપરી તાપ્યું. પણ આવો પાણીપૂર વેગ

સુદે ચડેલું કાંગારૂં શી મદાનગીથી જળ ને જમીન પર શિકારીઓનો સામનો કરે છે!

અને હરણુકાળ કુદકા કંઈ ઠેક સુધી ઘોડાં સચવાય? એટલે શ્વાસ ખાવા રજા ધારે પડ્યો ન પડ્યો ત્યાં તો કાળખુખા કુતરા પળી આવી પહોંચ્યા.

આમ ને આમ બીજી પંદર વીસ ખેતરના ભોંય માખી નાખી. એટલામાં તો હિન્ડલ અડોઅડ આવી લાગ્યો. દોડીદોડીને હાથવવાથ થઈ ગયા હતા, છતાં એણે ડોસાને જયકું હરવા ફાંફાં માર્યાં. ડોસો સમજ્યો કે આમ દોડવાથી પાર આવશે નહિ. અને લંઘત્રી પ્રાણીની એ ખાસિયત છે કે ચારે બાજુથી અંતરણું કે તરત પોતાની દાર સમજી જાય છે. છતાં બાજુ હાથથી ગઈ ન હતી. પોતાની રાક્ષસી શક્તિમાં એને દલ્લુ વિશ્વાસ હતો. કેટલીયે મારામારી અને લડાઈઓને અંતે ડોસાએ ટોળું જમાવ્યું હતું. એની ચીવટ અને છુદ્ધિજળથી જ ખર્ખાં ભોગાં રહી શક્યાં હતાં. એટલે એ સમજ્યો ખરે કે પોતાનો કાળ આવી પહોંચ્યો છે. છતાં એને મરતાંમરતાંયે ખમીર જતાવડું હતું. વચ્ચે લડ્યે કુતરાને ગોતે તે કેમ મરાય? આસપાસ એવી કેટલીય જગ્યાઓ પડી હતી કે જ્યાં કુરમનના ભોગે, ગિદગીની આ હેઠલી સાદમારી એ ખેત્રી રોકે. એકાદ જાડ કે પથરાની એથે એણે પીક જમાવી કે પછી ભરેને આખી દુનિયાનાં કુતરાં આવે. આ તો ઘણાંય પડ્યાં છે. ને વિશાળ પત્થરની ઊંટોની પણ ક્યાં ખોટ હતી?

પણ એટલામાં આ બંને કરતાંયે સરસ જગ્યા એના ધ્યાનમાં આવી ગઈ. આજે જ સવારે પડવરના બંધ આગળ સો પાણી ખીવા ગયાં હતાં. અને અણીની પળે એના જેવું સરસ સ્થાન બીજું ક્યાં મળે? એટલે જટ લઈને એણે એ દિશામાં પગલાં વાળ્યાં.

એક બાજુ જયકાં હરવા મથતો હિન્ડલ, બીજી તરફ એને આડમાર્ગે વાળવાનું કરતો રેંખ. પાછળ મૂલ્યુના ફૂત જેવા ઘોડાના ડાળકા લબંકર અવાજે ધસ્યા આવતા હતા. શિકારમાં ભાગ પડાવવા મથતો કેશી પણ સાદ પૂરાવતો પાછળ પડ્યો હતો. જાણે આખું આભ ડોસાને માથે વૂટી પડ્યું એમ લાગતું હતું. ફાજલર તો ડોસાના પગ દીઠા ધમ ગયા. પણ ગતિ-ભંગ થયો ન થયો ત્યાં તો એણે બાન સંભાળી લીધું અને કુતરાને ફાંફાં મારતા રાખી નવા જ આડમાર્ગે

ફંટાઈ સીધો પડવરના બંધ લણી પળ્યો. મોમાં શ્વાસ માતો ન હતો. શીયુના ગોટેગોટા લોહીને ચોપાસ હાથ ભોંય પલાળી મેલના. આંખો લાલચેળ હતી અને એમાંથી અંગાર ઝરતો હતો. જેમ કુદકા ભરે તેમ પાંસળાં જિંચ્યાં થાય. છતાં એકધાડું દોડ્યે જતો હતો. દાંત પીસેલા હતા. કંઠેર નિશ્ચય કર્યો હતો કે પેનરો જમાવ્યા વિના લડવું નહિ. બાન વગર લડે એ બીજા.

ઠગવિત્કરવિત્ એકાદ કુતરો તરાપ મારવા જતો, પણ ભાગ્યે જ એની અસર થતી. ડોસો સહેજ ઢોકરાતો પણ પાછો મૂળની ઝડપે જ દોડ્યે રાખતો. દોડતા કાંગારૂને મારવું હોય તો શિકારી કુતરાનો મોટામાં મોટો દાંવ તેની કાખમાં જયકું હરવાનો. બીજે ક્યાંય મજા વાગે નહિ. પણ અહીં તો મોં મળે નહિ એવું લાંફતા ને શાજીને લોલપોલ થયા હોય એવા કુતરાના રા ભાર કે વારવાર ભોંય એક તલપે કુદનાર ડોસાને અડધી પણ રોકે. એક પળમાં તો કેટલુંય છેલું પડી જાય. એટલે ન તો હિન્ડલે લામ બીટી કે ન રેંખને મન થયું. બંને કુતરા માત્ર મપરાશીની પેટે ડોસાની પાછળ દોડના હતા. એનએનામાં ડોસો લંઘત્ર વટાવી માઝી એથ છોડી સીધો પાણીના બંધ લણી ફર્યો હતો.

દાંરને લીધે પડુંપડું થયો હતો. પગ જેમતેમ પડતા હતા ને શરીરમાં દલે રજા પણ કોવટ ન હતું. છતાં પાણીની પાળને તો આવી પહોંચ્યો ને એક જ ફલંગમાં પાળ ફૂટી ગયો. પણ પળભર તળાવ કિનારે ઘંચી જેવો તે પાણીમાં પડવા નય છે કે અણુધાર્યો એક માણસ તેની અને પાણીની આડે આવી જીભે. ફાજલારમાં તેની બંધી બાજુ ધૂળ મળી ગઈ. દલે તો તળાવની પાળ પર જ એણે મામલો સંભાળવાનું રહ્યું.

આ આડખીત્રી તે આપણો ફોટાગ્રાફર. શિકાર કંઈ દિશામાં ફરશે એની એણે ખરેખર અટકળ જાધેત્રી, એટલે ખરે વખતે આમ બાજુ જગાડી નાખી; અને તે પણ એક જગીની ખાતર! એના નજવા શોખની ખાતર એક પ્રાણીનો જન નય છે એવું એને ભાન હશે? આખરે તો માણસ જાતને! પાળ ઉપર ટટાર યઈ ડોસાએ મોરચો માંડ્યો. પાછલા પગના નખ અને પૂંછડીની અણી જ જમીન ઉપર આડે તેમ પેનરો જાંધી તે જીભે. આંખના પલ-

ડોસાએ મારગો માંડ્યા.

કારામાં તેણે હાથ ઝુકાળા કપાં અને વજ્ર જેવા છોડોર તેના રૂનાડુ વધુ કઠિન, ગંધા, આંખોમાંથી તણખા વરસાવતાં જાણે પ્રલપ્તકાળે જગત છતનો દોષ તેમ સજ્જોભાતી શબ્દ જોતો તે જોભા.

પળવારમાં શિન્ડણે ડોસાનું ગળું પકડવા નિષ્ફળ નહોતું. મારી, દાવ ચૂરી તે પાછો જમીન પર પડે ત્યાર પહેલાં તે ડોસાએ એને બાથ બીડી અને છૂટા થવા તરફથી મારના શિન્ડણને એણે, મા' જરવાને છાતીએ વળગાડે તેમ, હાથ માર્યો બીડી ચમક્યા. શિન્ડણનું આત્મીય બંધન હતું. ભાત્રાની અબી જ્યાં આંગળાંથી એનું પેટ ચીરી નાખવા ડોસાએ પાછો પગ ટિપ્પાડ્યો. પણ શિન્ડણનું તારીખ જેવેદાર, એટલે એ જ વળતે રહે, હુમલો કર્યો અને શિન્ડણ જમી ગયો. શિન્ડણને પડતો મુઠ્ઠો, કાગાડ રહેવાની બજાર લેવા, કપો, અને શિન્ડણે પણ એટલેથી જ સંતોષ માની, લગ્ન કરવા, કરતાં સમગ્ર જોડાનું યોગ્ય ધાણું.

અને રહેવાનાં કારણ પણ જાણતાં! થરથરતાં એજ સામગ્રી જેમ શૂંઘળાં વળતા, રૂનાડુએ ડોસાએ મૂડી વાળીને એક એવી તો, થપ્પડ એવી કાઢી કે રહેવાના મુંઝેલાં ધા દીકરા થઈ ગયા, બદલુરી ક્યાંય સહ મહ અને એકે સપાટે બોલ્યો, થઈ ગયો.

જે જાણુ જે કુતરા, તરવે કાંગાર, અને દમણાં જાતી ગમેલા નાટકનું પૂરેપૂરું ભાગ નહિ, એટલે કોમી છાતી કાઢી આગળ મર્યો. પણ સમય વરતી ડોસાની સામે જવાને શબ્દે સીધું તળાવમાં અંધારાનું

જેતજોવામાં તો એ કેડમાં પાણીમાં જઈને બેસે, દેવે આવે, આવતું હોય એને.

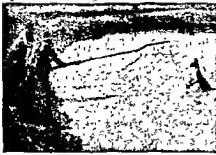
અને થાકે ઉતારવા પાણીમાં ઉતારવા માંડ્યો.

આ દરમ્યાન ડોસાને શું કરવું એ મૂંઝવે નહોતું. કદ દિશામાંથી હુમલો થશે એની એને ગમ નહોતી. એકે શિન્ડણ ને રહેવા બેઠો મર્યાદા ગયા દના. મેદાનમાં નાસતા કાંગારો પાછળ પડ્યું એ તો તબે, ઠીક; પરંતુ અહીં આવી જગ્યાએ લડે એ જીત. શિન્ડણ અને રહેવા તો નાંચીતરી પૂકે દોડનારાં દના. સામે જોઈ રહેનાર કાંગારની સામે થવાનું કામ એમનું નહિ. વળી પાણીમાં અને એટલા તો થાકી ગયા દના કે આસપાસનાં પણ થોભ્યું પડે નેમ હતું.

જે કુતરાંજોની યરવે થેરાએ પ્રાંતોસો આ મૂંઝવણમાં રહ્યો, એવામાં પાણીમાં પડેલા કાલીતો જળભગાટ આંગળી તે જાડ્યો. જોકો માર્યો પાછું ફરી જુએ છે ત્યાં તો પાણી ભરેલું તળાવ! તરત થાક આવ્યું કે આવી નોખારી જગ્યાએ રામારે પોતે મારગો માંડ્યો!

માત્ર એક જ દિવસ, અને દનામાં ગુલાંટ ખાધી કે સીધો પાણીમાં જેતજોવામાં તો એ કેડમાં પાણીમાં જઈ બેસે રહ્યો. દેવે આવે આવતું હોય એને.

ડોસા કોલો કે કુતરામાં જોર આવ્યું, અને આગળ કાલી, પાછળ શિન્ડણ છેવટે રહેવા, એમ બધા પાણીમાં. એકવાર ડોસાના હાથનો રસ આંખોએ એટલે છીછરા પાણીમાં કિનારે બેસી બેસી જ જોવાની ભારે મજા આવશે એમ મારી રહેવા તો દના જ થોભ્યો.

કાંગારની ડાક ફાંસવાનાં ઘણાંય વંધખાં માર્યાં.

કોઢી અને ક્ષિન્ડા આગળ વધ્યા અને ડોસા પાસે આપ્યા ન આપ્યા, ત્યાં તો ધખાક. . . . .

શું થયું, કેમ થયું, ક્યારે થયું એનું લાન યામ તે પહેલાં તો પાણીમાં તરફડાટ મગી સ્થા. જરાક જલરાટ મટ્યો અને હજળતું પાણી શરૂં ત્યાં નજર કરતાં એક કુતરું મુમ! ક્ષિન્ડા અદીતહીં લપલપાટ કરતો હતો. પશુ કોઢી ક્યાં? કાંગારના હાથ પાણીમાં હતા. પાણીમાં પરપોટા વળતા હતા અને કુડાળાં વળીવળીને પાણી જિલરાતું હતું.

અનુભવ વિનાના કોઢીનો આ પહેલો પદાર્થપાટ! ક્ષિન્ડાએ સાથીને અચાવતા જહેમત તો ભારે ઉપાડી, પણ પગ દીકા હતા. અને હેલામાં મે હાથ હોય ત્યારે ને? ડોસો તો એની મે ખજાર લઈ નાખત. પણ કોઢી આડે આપ્યો. પેટ ભરીને પાણી પીધું હતું, અને સ્વાદ આપ્યો તો પણ કાંગારના હાથનો. એટલે જેવું પાણી બહાર ડોકું કાઢ્યું કે સીધા કિનારા ભળી! કોઢીની આ અદિસાવૃત્તિ નેઈ ક્ષિન્ડાએ પણ સમય વિચારી લીધો. રૂંપે કિનારેથી દાંતિયાં ક્યાં. ક્ષિન્ડાએ ડોસાની ત્રણ પ્રેક્ષણ કરી, બે વાર ભર્યો અને પાણીમાંથી રસ્તો માપી લીધો. કિનારે ત્રણે કુતરા બેગા થયા. ઢીલ ધુળાની શરીર પરનું પાણી ખંખેરી નાખ્યું. એકળીજાતનાં શરીર ચાટ્યાં, મોં ઝુંધ્યાં. રૂંપે એક ઠાન નીચો કર્યો ને જીજાતી ટીસી દલાવી ક્ષિન્ડાએ જસ પૂછી પટપટાપી. કોઢીએ રડવા જેવો અવાજ કાઢી લારી કરી, અને ત્રણે જણે કુતરાની ભાપામા 'આવને બહાર, મોટા બહાદુર હો તો! ને પંછી તારા દાલ' એવાંચવાં જોરવલયાં શબ્દપાણી ડોસાને વધવા માંડ્યા.

આ અડસામાં એરની અને ડેવ પણ આની પહેલ્યા હતા. ઘોડે બેઠાંએ એમણે કુતરાનો લગાડો

વિચલી ડોસાએ વિચાર્યું કે હવે બહુ થયું;

આજના દિવસ પૂરવી દીક રવી ખેંચી છે.

થતો બેગો હતો એટલે એમણે તતો ઘોડેથી બીતરીને કાંગારને હાથ અજાડવાનો મનસૂનો કર્યો. એક સીધા સોટા ગ્રાડ પરથી ભાંગીને એના છોડે દોરડાનો ગાળિયો કર્યો અને પાળ ઉપર જોભાંજોભાં પાણીમાં વાટ નેત્રા કાંગારનું ડોકું ફાંસવાનાં વંધખાં માર્યાં. પણ વળે શું? જેવો ફાંસો આવે કે હાથની ઝપટ મારી ડોસો આધી હડસેમે. દોરડું ફેંકે તો અડપ લેતો કે માર્યું આણુંપાણું કરી નાખે ને ફાંસો દવામાં લટકતો રહી વન્ય અને શિકારીને કરમે કરીથી એનું એ.

ચાક્રોને એતે એરની કહે કે 'પાણીમાં બીતરી ઘોડા પર બેઠેબેઠે જ એના ગળામાં ફાંસો નાખીએ તો દીક પડશે.' ડેવ, ફેલે, 'કબજ; ઘણો જ સરસ ઉપાય.' પણ ને દોસ્ત, વિચાર તે સૂઝાડ્યો એટલે એને પકડવાનું માન પણ તને જ મળ્યું નેઈએ. માટે ચાલે બીતર પાણીમાં.' પણ એરની કંઈ જોછો ઉદાર હતો? ડેવ તો એનો જીમરમન દોસ્ત. એના વિના પગલું મે ન ભરે. એટલે આવો દલાવો તો 'ડેવને જ આપવો! બંને બહાદુર; પૂરા Sportsman. મુજબના તો એમના આપની જ. એટલે ડેવ કહે, 'તું જા' અને

એરની કહે, 'એ, માન તારે ખાટવું. એકલે દાથે પ્રસાને પકડનારનો મોઝો વધે!' અને બંનેની નિઃસ્વાર્થતા એટલી બધી કે એકબીજાનો મોઝો વધારવા મરી મરે!

આમ આ મોઝાદાર માણસોની આંધાળુ રકડક યાત્રે છે ત્યાં ઉત્સાહ વિચારો કે દલે બંધું ફેંચું. આજના દિવસ પૂરતી આટલી કંસરત થસ છે. એટલે એણે આ આખરુદ્ધાર જવાનોની ઉદારતા પર એક નજર નાખી પીએધીએ 'ફૂંક ફેરવી' એને તળાવને સામે કિનારે જઈ બેઠો. એક ડ્રબ્બરી પાંખ સૌરી પંચથી પાણી ખંખેરી નાખ્યું, વાજ ચાટી લીધાં એને ફરી એક નજર નાખી આરતે કદમ જાડી વડાવી ગયો. કુતરા ચમકીને બેઠા થઈ રહ્યા.

હા ઉનાળે, ખરે જાહેરે શિકારની પૂંક પકડી ઘોડા મારી નાખનારા આમ શિકારને દાથમાં આવેલો જીવતો જવા દે એ જરા નવાઇ જેવું તો ખરું જ; અને તેય કાગાડ જેવા પ્રાણીને! દુનિયાની નજરે રમૂજ દેખાવવાળું આનંદી રવભાવનું કાગાડ જાલે સુંદર અને નિર્દોષ લાગે, પણ ઔરોરેલિયામાં તો એમનો ભારે બિપાડો અને રંજાડ છે. ટોળેટોળાં મેળા એ ધાસચારા અને અનાજનાં લમી જતાં બેનરોને એક જ રાતમાં સાફ મેદાન કરી મૂકે છે. એના ભંજનશયી તો દુકાળ પડે. છતાં એ પ્રાણીમાં એવી તેજ મદનજી ભરી છે કે શિકારમાં દિ'આખો દોડાવ્યા છતાં, શિકારીના હાથમાં આ વિચિત્ર પ્રાણી માત્ર દવા ને ઈંકક પ્રેમ ઉપભવી નિદ્રાગી સલામત લાઇ જાય છે. એના પર બંધુક ઉઠાવવા શિકારીનો દાથ ઉપડી જ રાઇતો નથી!

‘સાખાશ. ભલે બીચારું ગયું. હો જીવનું, એને એટલો વે દહ ન હોય! પણ . . .’ કેવ બોલ્યો, ‘. . . પણ એના ગળે કંસો નાખી જહાર ન લાગ્યા, એટલું જ મારા મનમાં ખૂંચે છે!’

‘જરાજર. હું પણ દિવગીર છું.’ ફેટાકાફરે ટાપથી પૂરી અને હળવેથી બોલ્યો, ‘તમે નો એતે ખેચી કાઢ્યું હોત તો હું ઘણા જ સરસ ફેટો લઇ ચકત. પણ એને કિનારે લાવીને એને છૂંદું મૂકવા તમે વ્યારે એના ગળામાંથી કંસો કાઢવા જાત, તે વખતે તો મારે વીજળાવેગા સીનેમાના કેસરાની જરૂર પડત!’

‘હરિનારાયણ આપચાર્ય’
(‘ઇલસ્ટ્રેટેડ લંડન ન્યૂઝ’માં આવેલા એક સ્તંભી જનવી વાતના અંદાજ અને ફેટાકાફરે ઉપરથી)

ઉનાળે ઈંકક કેમ જાળવશો?

આ જ કાલ ગરમીની મોસમ ચાલે છે.

જરૂરને કારણને પડતા પહેલાં જરૂરનો ઉપાડ ચાલે છે. વ્યાપારમાં આઈસક્રીમના સંચા ચાલે છે.

શરજત, કુલશ્રીમલાઈ, લેમન, લીલાગર, દૂધિયું અને છેવટે ડાચ મારે ખૂસાખૂસ પડે છે. ખસની ટટીઓ, વીજળીના પંખા, જલસિંચન, માથે અને શરીરે બીના દુવાલ વગેરેનો છૂટથી ઉપયોગ થતો જોવામાં આવે છે. કુંભારને ઘેર કુંભ, મંચુ અને માટલીઓનો દુકાળ પડવા લાગ્યો છે. કાપડિયાને ઘેર મલમલના તાકા મારે પડાપડી થઇ રહી છે. નિશાળો, આઈસો અને કોર્ટોમાં ઉનાળાની રમતો પડી છે. સારી રિશ્તિવાળા લોકો આજુ, માથેરાન, મહાજાગેશ્વર અને ઉનાકામેં બિપડી ગયા છે. નદી તળાવમાંથી પાણી જલદી બિડવા માંડ્યું છે. ખરે જ, ગ્રીષ્મ ઋતુનો પ્રભાવ સર્વત્ર દરમિયાન થઇ રહ્યો છે.

આ ઋતુમાં ઈંકાં પીણાં બહુ જ અમત્યનો ભાગ ભજવે છે. પણ એ ઈંકાં પીણાં ખરેખર ઈંકક આપે છે શું? આમાંના ધણાં પીણાંમાં ખાંડ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, અને ધણાને ખજર નદિ હોય કે ખાંડનું કાર્ય તો શરીરને ગરમી પૂરી પાડવાનું છે! નવાઇ જેવી વાત જણવા પછી ઈંકાં ચવા મારે શરજન, આઈસક્રીમ અને કુલશ્રીમલાઈ કોણુ વેશે? જે તાત્કાલિક અને કામચલાઉ ઈંકડી અસર આ પીણાં ઉત્પન્ન કરે છે તે તો એમાં રહેલા જરૂરને લીધે હોય છે. પણ તેનો વે પાંછળથી પ્રત્યાઘાત થતાં, પહેલાંના કરતાં વધુ ગરમી લાગે છે એ તો સૌને અનુભવ દશે. ખરી રીતે તો ટેડી, તરબૂચ, ફાલસાં, લીંછુ, નારંગી, દાદા, કાચી કેરીનું મ્યુંજર, પાકાં ટમેટાં, મીઠું છડું નાખેલી પાતળી ડાચ, ભાંગનું દૂધિયું વગેરે પીણાં ઈંકડી જાળવવા ઉપયોગી થઇ પડે. ખોરાકમાં યટાટા, રાકરિયાં, ચોખા, ઘઉં, કઠોળ, ઇંડાં, માંસ ઇત્યાદિ એવાં વેળાં જોઈએ, કારણકે આ જથ્થા પદાર્થો ગરમી ઉત્પન્ન કરનારા છે. મિઠાઇ, મિષ્ટાન્ન, ભારે ભોજન, કાંસીને ખાતું એ બધું આ ઋતુમાં લાભ્ય હોવું જોઈએ. ઈંકક જાળવવા ઈંજીનરે આવા અને બીજા ખોરાકમાં

નિનાદારી બનવું તેમજ એ અને ખોરાકની વચ્ચે પાણીને આપવી એમજો. શાકભાજી અને આ ઝાડાનાં ફળ વધારે સ્વચ્છ, જોજા ખોરાકથી ચક્ષુપાત્રમાં કચી દરકત નદિ આવે, નળિયન સારી રહેશે અને ગરમી નબળી નહિ. જેને ખરા જાણે છે ખરી હંડક કરવી હોય તેણે તો ગરમ પાણીથી નવાદને ગરમ પીણું પીવું જોઈએ. આ ઉપાય દરોડા-કાટના જેવો લાગે છે નહિ? પણ એ ખરો છે. એથી ખૂબ પરીણા ફૂટી એકદમ હંડક લાગશે.

કેટલાક એમ માને છે કે હંડક પાણીવડે નવા-વાથી શરીર હંડું રહે છે, પણ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આ ખરું નથી. હંડક પાણીથી આગડીનાં ઝિંદો સંક્રામણ છે અને એકરસી ગરમી બહાર નીકળી શકતી નથી. હંડક પાણીથી નવાવાને કાંઈ જે અસાધ્ય લાગે છે તે નાદકાસિક અક્ષર જ હોઈ, થોડા જ વખતમાં તે ચમી જઈ પછુ ગરમી અનુભવાય છે. હંડક પાણીનું સ્નાન લોકે ખીટ દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે, પણ અહીં એ પાનને લેવાદેવા નથી. આ વાળનમાં એકદમ સૂચના ઉપયોગી છે. જેને જાણે છે પાનની ટેવ હોય તેણે સાધારણ હંડક પાણી રખતની કાચળીમાં ભરી જોડાઈ મૂકી મૂકી જવું, અને કાચના કાંડાથી નીચેનો ભાગ પાચ મિનિટ હંડક પાણીમાં જોળી રાખવો. માથા ઉપર બીજા કુપાક રાખવાથી પણ સારી હંડક રહે છે.

ઉનાળામાં પહેરવેશ સફેદ રંગનો હોવો જોઈએ, કાચકે એ રંગ જોડામાં જોડી ગરમી અદબ કરે છે. કપડાનો વણાર આછો અને સુતર ખૂબ આ-મણેજ ન હોય તો ક્વા સારી રીતે આપન કરી શકશે અને પરિણામે ગરમી જોડી લાગશે. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે પાનળી ખાદીનું દીકું ખુલ્લું પહેરવું ઉનાળામાં ઉત્તમ ચર્ષ પડશે. અક્કડ પારલૂન, કેર, કાંસર, ગોનન તો શરીરને ખૂંચળાવો મારે છે. પહેરવું, પાનળું પોનિયું, સફેદ ખાદીની રોપી અને કંપક એ ગરમીમાં આદર્શ પોષાક ગણાય. આંખોને ગરમીથી ગમાવવા બૂટાં ગોમસ્ટ જાડું મરદશાર જળાણ છે.

દરે રહેવાની જગ્યાને ગરમીથી કેમ ગવાવવી તે જોઈએ. કાંઈ ડાંગર ઉપર પનથું નાખવાનો શિવાજ પદ્ય પ્રચલિત થતો જાય છે. આમાં પહેમાં ઉનાળામાં પદ્મી ગરમી અને શિયાળામાં પદ્ય હંડક લાગે છે. પનથું ઉપર પનથું નળિયાં નાખવાથી યા તો પનથું

નીચે જીવ જોડી-લેવાથી આમાં પહેમાં રાતન મળે છે. ચૂનાગચ્છીવાળાં પહેમાં તાપ બધું જોડાં લાગે છે. આ કાચકથી ઉતરના પદ્યું ગરમ ભાગમાં પહે-ભાગે-ધાર્યાવાળાં જ પર લેવામાં આવે છે.

પરનાં ગાડીખાટમાં દિવસે ખાપ પરનાં જ કિચા-કચાથી રાતની હંડક તેમાં જળવાઈ રહે છે. જ્યાં દારૂ જોડી નાખવાથી બહારનો ગરમ પવન પેસી જઈ એકરસું પાતાવરણ ગરમ બનાવે છે. ગાડીઓને ખસતી દરોડા કપડાના પડા લગાવી પાણીથી બાંજ-વેલા રાખવા આ બીના પાંદામાંથી આંખોની દવા હંડી થએલી હોવાથી એકદમમાં હંડક લાગે છે. પી-લગીનો પંખો હોય તો આપણી અને પંખાની વચ્ચે બીજો પાંદો રાખવાથી મનનો હંડક પવન આવે છે. ગાડીખાટને વેલ જલદવાથી પણ હંડક જળવાઈ રહે છે. આંગણમાં લીમડાનું ત્રાક હંડક ગાળવામાં ખૂબ મદદ કરે છે.

આટલે સુધી જાણ ઉપયોગે અર્થાં; દરે એનરની વાન લાગે, કડકના શિયાળામાં પણ કેટલાક 'સાસ-ચોળ' બને છે અને ધગધગતી ગરમીમાં પણ ધણા 'હંડકાર' બની જાય છે. 'હંડકાર' થવામાં કેટ-લીક માનસિક દાની થવા સંભવ હોવાથી એ ઉપાય કરવા જેવો નથી. પરંતુ 'સાસચોળ' થવાના પ્રસંગ જેમ જાને તેમ જોજા યા ન જ લાગવા. લડવાનું, કન્ઝિયો કરવાનું અને ઉરકેરાવાનું ચોમાસા શિયાળા ઉપર મુજબની રાખવું. પળી જેમ અને તેમ તાપનો નિચાર દૂર જ રાખવો. 'નાપતાપ કરીએ નદિ અને તાપના મારો મરીએ નદિ' એ આપણી પ્રાકૃત કહેવન મુજબ તાપને ગણકારવો જ નહિ એ પણ ગરમી-માંથી જગવાનો એક ઉપાય છે. મનને કાંઈમાં પેરાવી રાખી ગરમી બૂટી જવા પ્રયત્ન કરવો. નવરાસ હોય તો હંડક, સંનિષ્ઠ અને પાણીના દેખાવો મન આગળ આજુવા એમાં ચિત્રો નમર આગળ રાખનાં જેથી ગરમી બૂટાઈ જઈ સંનિ પ્રાપ્ત થશે.

સાચાખાઈ મ. પટેલ

રેલિકેનમોડી અચાર—માનવસાદેવ અચારે કનુ નિગમે નદિ આપે, કાચકે એમ જરા ગરીબ છે.

માનવ-દા, રીક. પણ આપનું નામ?

અચાર—સાદેવ, એ તો આસ લાઈ બેસે છે!

પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રવાસ

મો

ખાસા તાપુને આફ્રિકા
અંડ સાથે લેનાર, મકુષા

૫ મેંખાસાથી નેશાળી

લેનારને ખ્યાલ ન આવે કે આ
મુંખાધના ગમ્યા જેના નેરોળીનો વરખાં
માત્ર પગીસ જ વર્ષ થયાં હશે. તિ-

ચિજ તટાની ગાડી પદાડ ઉપર

ગમ્યા માંડી. આગળ કળલ ઍન્જિન (પદાડી ચડના
માટે ખાસ કળલ કોડીના ઍન્જિન આવે છે,) છેડે
એકવડિયું. યુગાન્ડા મેલને જાજે તેની ઝડપે અમે
ચડ્યે જતા હતા. નારિયેળીનાં વન, વટાવ્યાં, પશુ
ખીણમાં પડેલાં જંગલનો દેખાવ ફરીફરીને અમારી
સામે ખડો થતો હતો. ટ્રેન સર્પાકારે આગળ વધતી
હતી. નીચે મોખાસાના શાંખા સાગરમાં તરતા હતા.
કિંમિડિની બંદર નગર રોડી રહ્યું હતું. આંખાધાટના
પદાડી દરયની દરીકાઇ કરે એવા આદેખાવનું વર્ણન
કાઠિયાવાડની મુઝી ભાષામાં ન થઈ શકે એને માટે
તો ગ્યાલિસી ભાષાના શાખરો પાકવા લેઈશે.

પહેલું રેશન આખું ચંગામે ૧૯૨ શીટ—જિનાસ
મુસાફરોની વળ ખાનર આ તરફ પાટિયા પર,
રેશનના નામ નીચે લિખાઈ લખી હોય છે. બીજું
આખું મજરસ—૫૩૪. એમ ચડતા મેંચુ (૧૭૦૩)
આખું ને રાત પડી. અમે ત્રીજા વર્ગના પાટિયા
પર લંબાવ્યું. સાધારણ રીતે આ તરફ દિદીઓ બીજા
વર્ગમાં જ સહર કરે છે. અમને પણ આયદ કરેલો
પરંતુ અમે બીજા વર્ગમાં બેસીએ તો 'ચિશુકનું
ગિરદ લગવાય.' એમ કહી સોને સાંત કર્યા હતા.

સવાર પડી. અગતવાળું યથું, રેશન આખું ને સીધી
નગર પાટિયા પર ગમ. ધમાત્રી—૭૭૮૧. ટાટની ચમ-
કારી લાગવા માંડી હતી. મેં પછાં વરસે ફેટ ચડાવ્યો.
ચાર હજાર શીટ જિયા પ્રદેશમાં અમે દોડ્યા જતા
હતા; છતાં આજુગાજુ નાનીમોડી ટેકરીઓ પચસાઈ
રહી હતી. જંગલી પશુઓમાં ગુચ્છા, દરજી: જંગલી
લેશં વગેરે જોયાં. સાડા દસ વાગે નેરોળી (૫૪૫૨)
આખું. ગિજુભાધના મિત્ર શ્રી હરિશંકર ત્રિવેદીએ
ગમજલાધનું મિત્રમંજી ફૂલદાર લઈ અમારું રવાન
કરવા કીખા હતા. અમે નિર્વિધે તેમને ધેર પહોંચ્યા.

લાવતી જાંબહી, પહોળા રસ્તા ને ફેસનેગલ દુકાનો.
મોટરોની તો કનાર લાગી ગઈ હોય છે. નેરોળીથી છેક
પીસ પીસ માધવ દૂર સુધી રહેનારા યુરોપીયનો પડ્યા
છે: મોટરમાં ઑફિસે આવી સોને ધેર ચાલ્યા નવ.
અસારે નેરોળી કેનિયાનું પાટનગર મણાય છે. મરકારી
ઑફિસે, રેલવે વગેરે. બધું નેરોળીમાં. કેનિયામાં
અંમેલેનું જોર છે. આ યુગાળી દંડીવાળો કુચ પ્રદેશ
એમને ભારી ગયો છે. દમણાં પહેલાં જેની દંડી નથી.
તોપણ શિરામણ કરનાં દાથમાંથી ચટકું પડી ગય.
લેલેને ચાર કપડાં ચડાવ્યાં હોય.

શ્રી હરિશંકરબાબા જંગલના મજનરદાર છે. રોજ
ખાંચસન કલાક જંગલમાં નીકળી પડે. મેં એગાની સાથે
જવાનો કરાર કર્યો હતો, કારણકે અમારું કામ એમના
વિના ચાલે તેમ ન હતું.

પહેલે દિવસે ઉપડ્યા કીકુયુ.

જંગલાર—મેંખાસામાં આંખા ને નારિયેળીનાં વન
લેનાં દેશ જેવું લાગે, નજારે નેરોળી આસપાસનાં
ફૂલઝાડ તદ્દન નવીન. કોડીના માધસો સુધી લંબાએલા
શાંખા, ઉપર ઊંચો કરવા ઉમાડેલાં રૂપાળાં ઝાડ,
રસ્તાને કાંઠે જોએલાં. શરૂ જેવાં કીચાં જક્ષ:—અમારે
માટે આ જાળું નવીન જ હતું. કાઠવાળો રસ્તો પદાડ
ઉપર ચડતોગિતરતો ગ્યાળો જતો હતો. નેરોળીથી
કીકુયુ સોજ માધવ થાય. કેરા દિવસે અરેષા કલાક
માંડ લાગે. કીકુયુ રેશન છે. પાંચ સાન દુકાનો અને
દસતીસ જુગ્યા છે. પાચેનાં જંગલમાંથી લાકડાં કપાઈ
દેશવિદેશ નવ છે. નીકુયુનું ત્યાગ વખણાય છે.
તજાવમાં વાંસાવળ પાણી ભર્યું છે. ઉપર ઘાસ જાગી
ગયું છે. ગચ્ચે કેડી પડી ગઈ છે. તે પર માણસો ચાલે
છે. અગત્યો માણસ એ એક ફૂટ પહોળા કેડી ઉપર
આંજવાની દિમન ન કરે. જગત ચુકો કે પાણીમાં!

નીજે દિવસે ગયા ક્યાંય.

નંદનવન જેવા દક્ષિણ આફ્રિકાનાં રહેવાસીઓ પણ આ પ્રદેશ જોઈને મુગ્ધ થાય છે. અમેરિકન પ્રવાસીઓ, લાખો રૂપિયા ખર્ચીને નૈરોબીની આસપાસના આ ઉચ્ચ પ્રદેશ નિહાળવા આવે છે.

જાતી ટેકરી પર યુરોપીયનો બેઠો હોય. ફરતો નાનકડો જાગીયો, પાંચસાત કીકુયુના લુબ્બા ને માછલોમાં કોશીનું વાવેતર કર્યું હોય. આવા રસાળ મુલકમાં હિંદીઓને જામીન મળતી નથી! ક્યાંયની ચોટીમાં દસેક મિનિટનું કામ પતાવી એકદમ જંગલમાં જિતયાં. અહીં જંગલમાં સુખડ થાય છે. એ કપાળીને ત્રિવેદી પરદેશ મોકલે છે. એ જંગલમાં મોટા અજગર અને વાંદરા પણ ખરા. કારકૂન અને પાંચદસ કીકુયુ લાં રહે છે. દૂધ પીને અમે પાછા ફર્યા.

વળાં રસ્તામાં એક મોટર બુસ પરથી પાણીમાં જિતરી પડી હતી. અમારા ડ્રાઇવર ક્ષીરાશ્વ દતો. માથાનો ફોટલ. એ કહે આમાં તે એવું ભારે શું થઈ ગયું છે? મોટા ડુંગર પરથી મોટરો ઊંધી પડી જાય છે ને! વાતવાનમાં પચાસ સાઠ માઇલની સ્પીડ મૂકી દેતો. થયે કાચમાં રહી જાય; ટોપી માથે ન રહે!

ત્રીજે દિવસે ચાલ્યા મચુગા કેંપ.

મેટ્રલનાં વન જાતાં છે. મેટ્રલની જાતનો બૂકો જર્મની ચડાવે છે. એ જાલમાંથી રંગ જાને છે. મચુગા નૈરોબીથી પચાસેક માઇલ થાય. ટેકરી ઉપર ત્રિવેદી-કેંપ છે. જાતનો બૂકો કરવાનું કારખાનું છે. મોટર રસ્તો એકદમ જંગલમાં થઈને જાય છે. કેંપ આઠેક દળદર શીટ ઉભે હશે. ઊંચાંઊંચાં મેટ્રલ જાળીન સરસાં દેખાય; કીકુયુના પહાડ નાનીતાળી ટેકરીઓ લાગે. હું મોટર પર ચઢીને ફરતી નજર ફેરવતો હતો, લાં પાછળથી એકાએક ટ્રેન નીકળી. ડુંગરના પેટાળ પરથી એકદમ નીચે જિતરી, કાંઈ જાળદસ્ત અજગર દરમાં ચાલ્યો જાય તેમ ખીલુમાં અજોય થઈ ગઈ!

આ તરફના લોકો કીકુયુ કહેવાય છે. રહેરથી દૂર રહેવાવાળા. કૂળાં કરી તેમાં નાગા પડ્યા રહે છે. ગામમાં જાય હીરે આમાં વીટિં દાન દૂરી પડે એવાં ઘરેણાં પહેરે. શરીર અત્યંત, પણ ગોરાની બંદુકથી રાડ નાળે! તદ્દન અચાનક. ધર્મ નહિ, ધંધો નહિ, વ્યભિચારમાં સમજે નહિ, ચોરીમાં સમજે

નહિ. જેલમાં પૂરે તો લાગ મળ્યે. ભાગી જાય.

પણ રહેરનો પાસ લાગવાથી હવે ફેર પડતો જાય છે. આ તરફ રેલ્વેમાં મુંદર જાય હોય છે. મચુગાનો જાગીયો કલામય છે. માળી અહીંનો વનની છે. વગર પાણીએ રંગબેરંગી ફૂલ ખીલ્યાં છે.

ચોથા દિવસે ઉપડ્યા નૈરી.

નૈરોબીથી રેલવેરસ્તે એક સો વીસ માઇલ થાય. રામજીભાઈ સાથે હતો. નૈરીની ટ્રેન એટલે એ ત્રીજા વર્ગના ડબ્બા ને એક બીજા વર્ગનો. સાવ ઠાઠિયું. સવારમાં નવ વાગ્યે બેઠા તે સાંજે છ વાગ્યે નૈરી જિતયાં. પણ રસ્તાનું પહાડી સૌંદર્ય જોવામાં ન પડી ખજાર કે ન જાણ્યો થાય. નૈરી રેલ્વેના ગામથી આઠ માઇલ દૂર છે. અમને ખજાર નહિ. તાર નહિ કરેલા એટલે વાહન આગળ નહોતું. અમને એક લાઇએ કહ્યું, 'આ રેલ્વેનો તો બસબસા જાણીતાને પણ પડ્યા રહેવું પડે છે. દમણાં વરસાદ છે એટલે વાહન નથી મળતાં. પરમ દિવસે નૈરી-ગો વેપારી સો સાથે દોઢ દિવસ પચેલા રહ્યો તો.' પણ અમારાં નસીજા જોરદાર હતાં. એક કોરી મળી ગઈ. નૈરીમાં ગિલુભાઈના એક મિત્ર મદમદઅલી કરીને છે તેમને લાં જિતયાં. મળનાવડા અને દસમુખા હતા. ખૂબ ખાતરી કરી. ગામ નાનું એટલે કાળો નહિ જેવો થયો. નૈરીમાં દસપેદર દુકાનો, પોષ્ટ ઓફિસ, બેંક, પોલીસચોટી વગેરે છે.

નૈરીથી અંધી માઇલ દૂર કેનિયા પહાડ પડ્યા છે. લગભગ અઢાર દળદર શીટ જિત્યા છે. ચાર દળદરથી માંડીને નાર દળદર શીટ સુધીમાં શાંખા-વાવેતર કર્યાં છે. દવાસાન પ્રમાણે કોશી, મકાઇ, કેતકી વગેરે પાકે છે.

કેનિયાના એ પહાડની તળેડીમાં કીકુયુનો મુલતાન રહેતો. લગભગ એક લાખ ગણો રાખતો. મોટા માથા-ધારી. બીજે નંદરાળ જોઈ જ્યો. એને સૂકા પ્રદેશમાં કાઠી લાં હવે યુરોપીયન ગોવાળ વસ્યા છે. વિલાયતથી સાંઠ મંગારી-ગાયોની ઝોલાદ સુધારે છે. દૂધ-માખણનાં કારખાનાં ખોલ્યાં છે, લીલેજીમ ફળદ્રુપ પ્રદેશ. ગાયો અને ગોવાળ બંને રાતામાતા ધર્મ ગયાં છે. શું કામ ન થાય! 'પારકે જાળરે પોંક, માવજીભાઈ કાંધાળા!'

કીકુયુનો એક નાનો મુલતાન અમને મળ્યો હતો. માથે ટોપો, કિમતી રંગ ઓટલી, પગ જિવાડા; પાછળ પાંચસાત દળદિયા હતા. અમારી સાથે થોડી વાત

કરી. સ્વભાવે ગરીબ, દયાએશો.

નૈરીથી દર ત્રીજો દિવસે ટ્રેન મળે છે. અમારે ઉતાવળ હતી. એક શીખની મોટર નૈરીથી જતી હતી તેમાં ચડી બેઠા. મોટરરસ્તે નૈરીથી સો માઇલ થાય. રસ્તો પહાડી ને ચિકટ એટલો જ રળિયામણો. કુંભરના પેટાળમાં મોટર સપાટાબંધ દોડાયે જતી હતી. ખીણમાં 'સાંવા' નદી ધોધમાર ચાલી જતી હતી. વરસાદ થોડી વારથી બંધ હતો. રસ્તો કીચડવાળો હતો. મોટર વાંક વળે અથવા ખાંગી થાય એટલે રામજીભાઈને પૂછું, 'તરતો આવડે છે કે?' રામજીભાઈ કહેશે, 'હાથ-પગ સાજા રહેશે સારે ને!'

એમાં મોટર ખોટકી, પેટ્રોલ ખૂટયું. કુંભરની ચિકરાળ માળીમાં અમે અટકીને બિલા. ઝીણોઝીણો વરસાદ પડતો હતો. એક બેખડી બોલે અમે બિલા રહ્યા. મોટરગ્રાઉન્ડર હતો કાલાસિંગા. (પંચળીના નામને છેડે 'સિંગ' આવે છે એટલે અહીંના લોકો સૌ પંચળીને 'કાલાસિંગા' અથવા 'સિરાસિંગા' કહે છે) ઘણી મહેનત કરી. સરીર ગારોગરો થઈ ગયું, પણ પેટ્રોલ ટાંકીમાંથી ચડે જ નહિ.

સામે કેળવું ધન હતું. એમાંથી એક કાળો ડિ-બ્લોથ આદમી નીકળ્યો. હાથમાં ખડ વાલવાનો ચમકતો છરો હતો. એનાથી કરવાનું કારણ નહોતું. મેં પૂછ્યું, 'નંજુ યાના' દીછ તયારી?' ('સત્રામ ભાઈ કેળાં પાક્યા છે?') 'દામાના યાના ફૂઆ' (નથી પાક્યાં મોટાભાઈ!) અમે નાસ્તાપાણીની આસા છોડીને બેઠા. એક કલાક, બે કલાક, પણ સ્તં કોણ આવે? પેટ્રોલ લેવા બંધને ફાઈ હોલ મોકલ્યો હતો. એ સો ખમરરો પાછો વળે સોયે નસીબદાર આવડે કાલાસિંગા ઘડીએઘડીએ ટેકરીએ ચડેને બીતરે. અમારી સાથે એક ચીનો હતો એ તો દરયા જ કરે.

છેક સાને એક એરેજની મોટર નીકળી. એણે થોડુંક પેટ્રોલ આપ્યું. અમે ફાઈ હોલ બેગ થઇ ગયા. સ્તંથી પૂરતું પેટ્રોલ ભરી નીકળ્યા. સાડ માઇલ દૂર નૈરીથી, પણ રસ્તો કાંઈક સારો. રાતે પહોંચ્યા સારે શ્રી તિવેદી રાવ બેના દત્ત. દંડી ગરજગરની ચોંટી ગઇ હતી. જખ્ખે રગ એટલીને સૂઇ ગયા તે વહેલી પડે સવાર. તળ નૈરીથીના કાળેક પાછળ સખી હું મોગી જતા ઉપડયા.

મોશી—અરુણા—ટાંગા

કિલિમાંનરો

મોંબાસા તરફ જસો માઇલ પાછા જઇ વોઇ બંકશનથી ગાડી બદલાવી. રાતના ત્રણ વાગેલા. ડયામાં જઈને સૂઇ ગયો. રામજીભાઈ કામસર નૈરીથી રોકાયા હતા. આર દિવસ પછી આવવાના હતા. હું થોડી-ઘણી લાપા શીખી ગયો હતો એટલે વાધો નહોતો. બિંચો સારે ટાંગાનિકામાં દાખલ થઈ ગયો હતો. 'જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકા'ને અસારે ટાંગાનિકા કહે છે. જર્મન યુદ્ધનાં ચિહ્નો મુસાફરો દેખાડવા માંડ્યા, પ્રદેશ આખો પહાડ ને જંગલનો હતો. સપાટ મેદાન મળે નહિ.

સૂરજ જરાક બીચે ચડ્યો સ્તં સામે કિલિમાંનરોનું અમકતું શિખર દેખાયું. હું એકીટશે જોઇ જ રહ્યો. વાદળાંથી ઢંકાએલ પહાડ મેં જોયા છે, રના પોલ જેવાં વાદળાંને ખીણમાં બેડેલાં જોયાં છે, પણ સદાય ખરફથી છવાઇ રહેતું શિખર આજે જ જોયું. જગત-ભરના ગિરિવૈરામાં કિલિમાંનરોનું ત્રીજું સ્થાન છે. પ્રથમ આસને આપણા નગાધિરાજ દિમાસય (૨૯૦૦૦ ફીટ), બીજે અમેરિકન પર્વતરાજ (૨૩૦૦૦), ત્રીજે કિલિમાંનરો (૧૯૭૧૦). આફ્રિકા ખંડનું એ નાક છે.

મોશી પહોંચ્યા સારે તો કિલિમાંનરો માથે આવી રહ્યો. આગતિ માઇલ દૂર છે, પણ જાણે તબેરીમાં બેઠા હોઇએ એમ લાગે. અજબાણી રાતે કિલિમાંનરોનું દિમાચ્છાદિન શિખર રૂપેરી થાય છે. આચમતા સૂર્યા તેજે ત્રાંચાવરણું દેખાય છે, અને બીતો બાલશચિ એને સોને મદી દે છે. દાનવો શીટ સુધી ખરફ દંકાઇ ગયો છે. ગપોરે બાર વાગે મોશીનાં ઝરણુ ખરફ જેવાં દંડાં થઇ જાય છે. કિલિમાંનરોમાં અર્જુન (બીમો ભાઈ) આવ્યો હતો એવી હોકવાયકા છે. યુવબંકા-નહિ આ પહાડમાં થઈગઇ એવો ગપો કોઇએ માર્યો છે. બોમ્બ ગુદરયો કહે છે ખરફનો આકાર ઝૂં જેવો છે. ઘણા યુરોપીયનો વિમાન લઇ આવે છે, પણ પાસે જઇ શકાતું નથી. ખરફથી એગ્નિ જ દરી જાય છે.

કિલિમાંનરોની સામે કીચો કરીને ખીજું શિખર છે. સ્તં પણ કાંઈકાઇ વાર ખરફ જાગે છે. મોશીનો અર્થ થાય છે ધુમ્મસ. મોશીનાં દરવાખાળી વખખાય છે. આસપાસ જર્મન યુદ્ધનાં શોમાંચકારી સંકેતો

પડ્યાં છે. હાંમા દારેમલામ જેવી હાલત આહોં નથી
યેઈ, પણ લશ્કર આવી પહેલું! અસારે અહીં વસતા
યુરોપીયનોમાં ગ્રીક અને જર્મન મોટા ભાગ છે.

એક દિવસ ફરતાફરતા ગ્રીકના લુખામાં જઈ
ચડ્યા. ત્રણચાર દોરતો બેઠા દના. અમને જોઈ ‘જાંગો
-જાંગો’ કંપના માંડ્યા. પડખે એક ડાબરીમાં જાંકડા
ગોઠવ્યા હતા, ટેબલ ફરતા સૌ બેઠા. અંગ્રેજ તો ફરફર
ભાગે. આ લોકોમાં રંગબેદ નથી. વચ્ચે આવીને પડ્યા.
કાવો જનાઓ. પછી કહે, ‘બીરુની મગાવું?’

‘આ ભાઈઓ માંધીજાનાં માણસ છે એ દાર ન
પીઓ.’ એટલે આશ્ચર્ય ચકિત થઈને કહે—

‘હી વાડુ યા જાના ગમ્મી?’ (આ ગાંધી સાહેબ-
ના માણસ છે?) પછી

તો ખૂબ વાતો નીકળી.
એક જણે કવિવર રસી-
ન્દનાથને જ્ઞેયા’ દર્શો તો
ઉલ્લખ્યો. પોતે દાથે લુ-
ખો જનાઓ હતા. એ

ભાઈઓ કહે છે. મતનો
લુખો જાણ્યો છે. મો-
ખો ચણક રાખે છે.

બે પલંગ, એક કપાટ,
મીઠવસ્તુ ગોઠવેલી. આ-
પણ ખેડૂતો આમ ર-

હેનાં કપારે શીખશે? એને
આપણે કપારે શીખવશું?
એ વિચારતાં અમે રન

લીધી. અંધારું થઈ ગયું
હતું એટલે જોટર લઈ
ચૂકવા આવ્યા. અને આ

ખડું અમે કોઈ શીમેત-
ની ઓળખાણે ગયા દશું
તેથી નહિ. અમારી સાથે

રામજીભાઈના વાળંદ-
મિત્ર હતા. દળમન ક-
રાવે એટલી જ ઓળ-

ખાણુ. પણ ગ્રીકની પ્રા-
મીન સમ્મતા જલ્દ?

મુક્ત યતા રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા

[શુભંજી]

એક આદ, એક ચાદ, એક જસ કૃપાનિગાદ
સ્વતંત્રતા! સ્વતંત્રતા! સ્વતંત્રતાની પૂર્ણ દ્વાણુ!
જિતી ઉપા તણી સ્વતંત્રતા.

એ વિરામ, એ જ ધામ, સ્વર્ગ એ મદાભિરામ,
સ્વતંત્રતા! સ્વતંત્રતા! સ્વતંત્રતાની પૂર્ણ દ્વાણુ!
ખીલતાં ફૂલો તણી સ્વતંત્રતા.

એક આજ કામકાજ, મુક્તિ તણું એક સાજ,
સ્વતંત્રતા! સ્વતંત્રતા! સ્વતંત્રતાની પૂર્ણ દ્વાણુ!
સિદ્ધ યતા યોગીની સ્વતંત્રતા.

એક અખ: જલ અમાપ રાષ્ટ્રહરે વ્યાપ વ્યાપ,
સ્વતંત્રતા! સ્વતંત્રતા! સ્વતંત્રતાની પૂર્ણ દ્વાણુ!
જિતતા વિદગ્ધની સ્વતંત્રતા.

આસ શાસ, પ્રાણ પ્રાણ, જે જલપ: મુક્તિ આપ!
સ્વતંત્રતા! સ્વતંત્રતા! સ્વતંત્રતાની પૂર્ણ દ્વાણુ!
ધૂધતા સમુદ્રની સ્વતંત્રતા.

એક અળ, જાળ જાળ, રાષ્ટ્ર તણું અંધજાળ,
સ્વતંત્રતા! સ્વતંત્રતા! સ્વતંત્રતાની પૂર્ણ દ્વાણુ.
મુક્તકંઠ ગીતની સ્વતંત્રતા!

દીમિના અંગે જિજ્ઞસ

શક્તિના જિગે પ્રકાશ

મુક્ત યતા રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા.

સુદરશ

મોશીથી અરૂપા ચોપન માર્ધલ મોટરરસ્તો છે.
અમે ગયા એને ખીજે જ દિવસથી રહેવે શરૂ થઈ.
રસ્તો ઘણો ખરાબ. મીંધી ટેકરીઓ ચડવાની. પહેલાં
રસ્તામાં સિંહ મળતા. દવે અવરજવરને લીધે દર
નીકળી ગયા છે. અરૂપા મેર પર્વતની તલેટીમાં વસ્યું
છે. મેર કાંઈ નાનામૂનો નથી. ૧૪૬૬૦ ફીટ છે.
અરૂપાનાં દવાપાણી નૈસર્ગીકી ચકે તેવાં છે. કેનિયા,
સુગાન્ડા અને ટાંગાનિકાને એક કરવાનો સરકાર વિચાર
કરે છે. તે ત્રણે પ્રાંતનો વડો મૂળે અરૂપામાં રહેવાનો
એમ કહે છે. અરૂપા પૂર્વ આફ્રિકાની મધ્યમાં છે. અરૂપા
જતાં નદીઓ જિંડી ને ભયંકર આવે છે. કેટલીક માત્ર
બે દાથ પહોળી જતાં અખૂટ પાણી. કુંગરાઈ ઝરણુ

કહીએ તો ચાલે. પુલ
પારિયાના. એક જૂલતો
પુલ છે. અમે ગયા તે
પહેલાં થોડા દિવસે એક
મોટર ઢાળ ચડતાં પાછી
હી ને સિતેર શીટ જીએ-
થી નદીમાં પડી ગઈ હતી!

અરૂપાની આસપાસ
મસાઈની વસ્તી છે. મ-
સાઈ લઘાયક કામ છે.
સિંહ સાથે રહેવાવાળા.
એનો ભાષો, કમરપટ્ટે
લટકાવેલ ધારદાર છરો
ને દાસ કદી વેગળાં ન
થાય. મસાઈ માથું ચૂંધી
અંદર લાત મારી તથા
ચરખી લગાવે છે. એ-
મનામાં એક મદાનગી-
ભયો રિવાજ છે. સિંહ-
નો શિકાર કરવારને જ
મસાઈ કુમારી પરણે.
મસાઈથી સિંહનારગાઉ
લાગે. મુખ્ય ખોરાક
માંસ. મોગો —અનાજ
દવે ખાતાં શીખ્યા છે.
ખીજે જ દિવસે અમે

અરુણથી મોશી આવ્યા. નાતાલના દિવસો હતા એટલે મોશીથી ટાંગા જતાં અમો ડિકિટમાં કન્સે-સનનો લાભ મળ્યો. સાંજના સાડાસાતે મોશીથી ઉપડેલ ટાંગા મેઇન સરારે સાડાદસે ટાંગાનિકાનાં વંગણો વીંધતો ટાંગા પહોંચ્યો.

અગઉથી ડાહ્યાલાઇ પોસ્ટમાસ્ટર પર તાર કરેલ. રેસનો કોઈ નહોતું આવ્યું. અમે મુજૂર કરી પોસ્ટ આંદિસે ગયા. તપાસ કરનાં માલુમ પડ્યું કે માસ્ટર સાહેબની બદલી થિંકી થઈ છે. એક મુદ્દીઆર કરીને મદ્રાસી કેનાઈલ તો મેળે પોતાની ઝોરડીમાં સામાન મૂકવા કહ્યું. એક મોકરો સાથે મોકલ્યો. મુદ્દીઆર ત્યાં રહેના હતા તે વ ધરમાં બીજા ત્રણ લાઇઓ રહેના હતા. મુદ્દીઆરની ઝોરડીમાં પંચમ ને આરામ-પુરથી માડ સમાયા હતાં. જગ્યાને અભાવે તેમની ટૂંક પંચમ નીચે પડેલી. અમે સામાન ગદાર રાખી બેઠા. ધરમાં કોઇ હતું નહિ; નોકર હતો. થોડી વારે એક લાઇ આવ્યા. તેમણે તપ્પણ કે અમે તેમના બેડીદારના મહેમાન છીએ. અરુણ કહાડે તેમના બેડીદાર આવ્યા હારે તેમણે માન્યું કે અમે પહેલા લાઇના મહેમાન છીએ! પણ આ લાઇએ સારું ન હતા. આર વાગે કામ પરથી આવી સવારે સંખી રાખેલું જમી લેતા. અમારે માટે નવી રસોઇ બનાવવા માંડ્યા. સાડાગારે મુદ્દીઆર આવ્યા. તેઓ નીચે બીજા લાઇને લા જમના હતા. એમણે અમારે માટે રસોઇનું કહે-વડાવેલું. અમને ખજાર નહિ. ઉપરના લાઇઓની મારી મામી અમે મુદ્દીઆર સાથે જમ્યા. જ્યોરે અમે કોઇ તબ્દર કાર્યકર્તાઓની શોધમાં નીકળ્યા. એક આર્થસમાજ બંધુ મળ્યા: છોટાલાઇ પટેલ. બહુ જ બાકા માણુમ. શાંત અને સંયમી. અમો મદદ કરવા તેમણે કેડ ગામી. તે જ વખતે ગામમાં બીજા ત્રણ ફાગા આવના હતા. જતા તેમણે દિંમત ધરી. સાંજથી જમરાતું પોતાને વેર રખાવ્યું. અમે ઉત્તરમાં હતા ત્યાં જ એક મકાન ખાલી પડેલું, તેને અમે દીપાનખાનું અને સવનગૃહ બનાવ્યું. આમ ફિક્કીકે રેનડી થયા પછી અમે કેકાણે પડ્યા. ફાગો પણ ફિક થયો.

ટાંગા-ટાંગાનો અર્થ થાળ છે મુસાફરી. ટાંગા બંદર છે. લકાઇ પહેલાં જર્મીનોએ ટાંગાને વિકસાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કરેલો. ટાંગાની ખાંચણી મળતી છે.

વચ્ચે મુઝગાર અને બીજાં માડ, બંને બાજુ પહેાળા રસ્તા. આ રીતે રસ્તા વચ્ચે માડ વાળી બંને બાજુ જાંચો કરવાની રીત અહીં જ બેઠ. થોડું ચાલે ત્યાં ચાર રસ્તા બેગ થાય. એવી રીતે ખોલક પાડી છૂટું છૂટું બાંધ્યું છે. ત્યાંનું જતાં મુંદર શહેર છે.

મદાયુદમાં અંત્રેત્રેત્રે ટાંગામાં સખન માર ખાધે-લો. ૧૯૧૪ની અપવચમાં મુંબાઇને કિનારેથી માન મનવાર ઉપડી. અંદર શીખ, યુરખા, મદ્રાસી મળી પાંચ દબાર લખેલા હતા. મનવારો રીંધી ટાંગા બંદરે લાંગરી. જર્મીનો ત્રણી મળેલા. રૂપતને ઉપરના લાગમાં મોકલી ગમ ખાલી કરેલું. થોડાં માણસો નારિયેળાનાં ઝુંડમાં લપાઇને બેઠાં, મસિનગન અંદર છુપાવી રાખી. અંત્રેજ સેન્ય (જેમાં દિંદો સિવાય ભુગ અંત્રેજ હતા) કિનારે બિતરીને નાચવા માંડ્યું. ગામનો કપળે લેવા દોડ્યું. ત્યાં તો મસિનગન ચાલી, ગોળાએ વીંધાતું સેન્ય મલગાઇ ગયું, કપાંથી ગોળા આવે છે તે જોવા પણ કોઇ રોકાયું નહિ. જેને જેમ ફાંચ્યું તેમ લાગ્યા. લાગતાં જેકે હત્તર લાડ પડી ગઇ. ખાકાના મન-વારોમાં ચડી જીવ લઇને લાગ્યા. ધાકના માર્યા દોડ વરસ સુધી ડોકાયા નહિ.

એ દિંદો લખેલાઓના સમારક તરીકે એક બાગમાં નામ કોતરીને મૂક્યાં છે. ટુકડીના અધિકારીઓનાં નામ લખ્યાં છે. આજ પણ જર્મીનો કહે છે, 'તમારે લીધે જ આ અંત્રેજ જીતા, નહિતર ભુક્કા વેરી વાખન.'

ટાંગાથી મોશી સુધી અહીં દબાર શીટ માડીને ચડ્યું પડે છે. નેરોગી જેવાં મોટાં એ જેમ ત્યાં નથી. જે-ત્રણ રેસન છોડ્યાં ત્યાં એક ચડણ ચડનાં એન્જિન ચાક્યું. ધણું જોર કરે પણ આગળ આવે જ નહિ. ધર ધર ધર ધર ધર કરતી ગાડી પાછી દો. એન્જિન બિલું રહે, આસ ઘૂટે, બળ કરીને ચાલવા તપ, પણ આગળ જવાને જાહેરે પાછું દો! લગભગ દોઢ માઇલ પાછું દોડ્યું. પછી જ્વેસબેર છોડી મૂક્યું. ગાંડ પહોંચ્યા.

મોશી એક દિવસ રોકાયા. રામજીભાઈના એડી પોપટલાઇ મોશીમાં આગળપડતા શ્રેઢરી ગણાય છે. ગ્રીકિ અને જર્મીનો પણ એમના ઝોળાખીતા છે. એક જર્મીનું કોપીનું કારખાનું જ્વેસ આવ્યા. મો સો શીટ જોયાં માડનું અગવળ જ્વેસ, કિલિમાંનરો ફસ થીયાં. એવાં એ ફૂલ છે કે પાણીમાં નાખો તો કરમાઇ તપ, મુકા

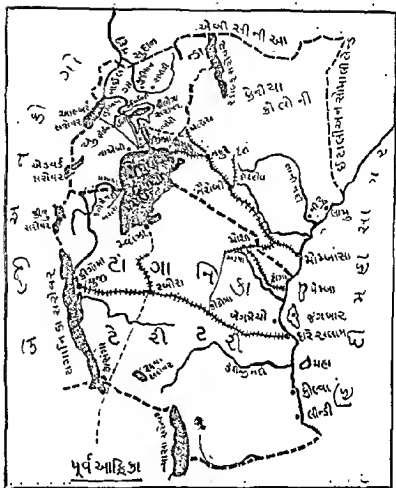
એટલે ખીલે! બારેમાસ
ખીલેલાં. માત્ર સુગંધ નહિ.
ગાડી નહિ મળવાથી
અમે ભારખાનામાં લોધ
બંકશન પહોંચ્યા. પવન, ધૂળ
અને ક્ષયકાટથી માથું ચ-
ડ્યું. રાતે નૈરાળીની ટ્રેન
મોંઘાસાથી આવી. ખીન્ને
દિવસે નૈરાળી પહોંચ્યા.

૭ ન્યાંબાને તીરેતીરે

એક દિવસ નૈરાળીમાં
આરામ લઈ ખીન્ને જ દિ-
વસે હંગ જવા નીકળ્યો.
સાથે બાવનગરવાળા રામ-
ભાઈ ઠક્કર' હતા. મથુગા
સુધીનો મનોરમ પ્રદેશ જો-
એલો હતો. મથુગાથી ગાડી
લગલગ હનરેક શીટ ચડે
છે; પછી બીનરી પડે છે.
તે વખતે ખીલ્લો દેખાવ
જોવાલાયક હોય છે. નૈવા-
શાનું તળાવ ટેકરીઓની
કૂખમાં સતેલું ગાડીમાંથી જ દેખાય છે.

જેમજેમ આગળ વધતા ગયા તેમતેમ કાખમાં
ગરતી થવા માંડી. નીચ વર્ગમાં બેસવાથી લોઢુંપણું
મદન કરવું ન પડતું હોય તો એનું મદાત્મ્ય કયા
સ્ત્રી સરકારે ચડાવી ચોંપડેલા, ગધાનાં આમણં પહેરેલા,
અર્ધનગ્ન લોકીથી કાળો ચિત્રાર ચર્ધ ગયો. પહેલે
દિવસે અંતઃપ્રવાસમાં જતાં મારા મનની જે સ્થિતિ
ચર્ધ હતી તેવી સ્થિતિ એ વખતે થઈ. પશુ અંતઃપ્ર-
વાસની દુર્ગંધ ટાળવાનો હિયાવ મારી પાસે હતો.
અર્ધોની સ્થિતિ સુધારવા માટે સમય, શક્તિ કે આ-
વડન મારી પાસે ન હતાં. બારી બદલ ગોઠું રાખી
બેસી રહ્યો. આવી સ્થિતિમાં રાત કેમ જશે એ વિચાર
થઈ પડ્યો હતો. પરંતુ રાતે નકુર બંકશન આપ્યું ને
કાળો ખાત્રી થઈ ગયો. મેં કાચરનો પાક માન્યો.

નકુરથી એક કોટા કીસુમુ ગયું છે. પહેલાં હંગ
જવા માટે કીસુમુથી નિકેટારિયા ન્યાંબા (મરિયર)માં

વર્ષ રડીમર રસ્તે જવું પડતું. હવે એટોરિડ થઈ હંગ
સુધી રેલવે થઈ ગઈ છે. મારો કાળો સીધો હંગ
જવાનો હતો. આરામથી સૂતો. નકુર બંકશન ૬૩૬૭
શીટ બેંચું છે. નકુરથી ફરી પાછી ટ્રેન ચડ્યા માટે
છે. જ્યારે આખામાં કાયામાં બેંચું રેશન ટીમ્બો-
રાન્ગા (૮૦૦૦ શીટ) રાતમાં આવવાનું હતું. હું એ
વખતે બેંચવાનો નિશ્ચય કરીને સૂતો. જાગ્યો ત્યારે
ટીમ્બોરાન્ગા પાછીનું રેશન આવેલું! આહોશીટ નીચે
બીતરી ગયા હતા. બારી ખોલી, 'પશુ તાકાત શી કે
બદલ કોટું કદાચ ૧ ટાટો હીમ જેવો પવન ચૂસવાટા
દેતો હતો. બારી બંધ કરી સૂતો. પરંતુ કપડામાં ટાટ
એવી પેસી ગયોથી કે અરમી કદાચ બેંચ ને આવી!

પ્રવાસમાં બિંધો ત્યારે યુગાન્ડાની દર શરૂ થઈ
ગઈ હતી. નિશાની રૂપે કપાસનાં બેનર આવવા માંડ્યાં.
કેળાં વન જુને કપાસનાં બેનર એ યુગાન્ડાની ખાસિ-
મન મળ્યાં છે. માંજે પાંચ વાગે હંગ બીનરી.

છંજ કપાસના વેપારનું મથક છે (દતું.) કાઠિયાવાડના લુહાણા અને શુશરાનના પટેલ બાઈઓ જામી પડ્યા છે. રામુભાઈ સાથે હતા એટલે ઉતારા-પાણીની સગવડ માટે અગાઉથી એકવચ્ચ નહોતી કરી. અમારે બીજે જ દિવસે લુગાઝી જવું હતું. રામુભાઈ કાયમ માટે લુગાઝી રહેવાના હતા. રાત્રે તે મને નાઇલ નદીનું મૂળ ખતાવવા લાઇ ગયા. રાત અજવાળી હતી. પિકેટારિયા સરોવરને બરાબર કિનારે જ છંજ વસ્યું છે. નાઇલનું મૂળ છંજના પાદરમાં જ છે. એનું નામ છે રિપન ફોક્સ. એકસામટા ત્રણ ઘોષ સરોવરને ખાસી કરવા મથના હોય તેમ જોસએર પડે છે. જોનારને ધરીબર ચર્ચાળ્ય કે સરોવર દમભૂં ખાસી થઇ જશે. પણ સેંકડો વરસોથી એ ઘોષ પડ્યા જ કરે છે અને નાઇલ સુદાન તથા ઇજિપ્તને રસાળ બનાવતી, કેરોના શેફેરીઓને જ પાક સાગરને મળે છે.

પિકેટારિયા ન્યાંજને સરોવર કહેવું કે સાચર તેનો વિચાર થઇ પડે છે. ૨૬,૮૨૮ ચોરસમાઈલનો એ દરિયો પોતાની નીકાશને કારણે જ સરોવર કહેવાય છે. આપણે એને માંડો મે'રામણ કહી શકીએ. છંજ આગળ તો એનું એક સરણું કક્ત આવ્યું છે. એનું ખર્ચે સ્વરૂપ તો છુકોળા આગળ પ્રગટે છે.

છંજ આવ્યા ત્યાં ખગર ગળ્યા કે કપાસની મોસમ પંદર દિવસ દૂર ગઇ છે. અમારું કામ મોસમ ચિના ન શોભે, સફળ પણ ન થાય. એટલે લુગાઝી, કંપાલા, મસાકા, છુકોળા ચર્મ ન્યાંજને કિનારેકિનારે મંગાડા સુધી ચઢી લગાવવાનું ફરાન્યું.

બીજે દિવસે લુગાઝી ગયા.

કાઈ પોપટિયા રંજનો મહાસાગર તોફાને ચપ્પો હોય તેમ, નાનીમોટી ટેકરીઓ ઉપર, દસ દહાસ એકરમા શેરડીનો વાડ લહેર લાઇ રહ્યો છે. એક કરોડ રૂપિયા નાખી શ્રી નાનજીભાઈએ અહીં સાકરનું કારખાનું બંધું કર્યું છે. પરદેશમાં આવી, આપણને કમાઈ, આટલા રૂપિયા આટલા દૂર દેશમાં નાખવાનું સાહસ કરનાર શ્રી નાનજીભાઈ પ્રથમ છે. યુરોપીયનો સંસ્થાનો જમાવી પડે છે તેમાં રાજ્યની મદદ ઉપરાંત એક એ પણ કારણ હોય છે કે એ ભોંકા આ દેશમાં પહેલા આવેલા યુગી એનો લાભ લેાવે છે. આપણે તો

દેશમાં પાછા જઇ ઉઘાડી આવીએ. વળી પાછા એના એ દિ' ! એ ભાઈઓ અહીંની કમાણી અહીં વાપરે છે તે જામી ગયા છે.

લુગાઝીથી ત્રીસ માઇલ કંપાલા થાય. કંપાલા યુગાન્ડાનું પાટનગર. નવીન બાંધણી છે. ગંધાકાંધ વસતું જાય છે, વધતું જાય છે. પચીસ વરસમાં નૈરોબી સામે આંખો કાઢતું થઇ જાય તો નવાઇ નહિ. કંપાલાનો—કહો કે યુગાન્ડાનો વેપાર આપણા હાથમાં છે. યુરોપીયનો ટકી શક્તા નથી. એમને યુગાન્ડા મંત્રો મળ્ય નથી. સખન તાપને કારણે અહીં પ્લેક વોટર ફિવર નામનો જીવલેણ વ્યાધિ થાય છે. આખો પ્રદેશ પાણીથી ઘેરાએલો હોઇ મચ્છરોના ત્રાસ અસહ્ય છે. આવતાં મક્કરિયા થાય. કંપાલાના ચોખ્ખા, ટેકરીઓ ઉપર અડતાગિતરતા રસ્તા ભલકદાર છે. આસપાસની ટેકરીઓ ઉપર પડેલા મોતીના દાણા જેવા બંગલા બ્યાન ખેંચે છે. કંપાલામાં ફાળો તો મોસમમાં જ કરવાનો હતો એટલે એક રાત શકાઇ બીજે દિવસે મસાકા ઉપડ્યો.

મસાકા કંપાલાથી ૮૬ માઇલ થાય. મોટરીશન આવેજાય છે. આખો પ્રદેશ પહાડી અને જંગલોથી ભરેલો. મોટરી ટેકરીઓ ચડે ને ગિતરે. કેળાં વન તો હોય જ. ધાંધા જંગલ પણ આવે જ. ક્યાંક મોટર પહાડની ટોચે ચડે ત્યાં એકાએક દૂરદૂર સરોવરનું પાણી તપકે. સૌવા મોટાં માથાં જમાવી યીંછ મયા છે. વચ્ચે થઇ મોટર ચાલી જાય. અજબવાને ખગર ન પડે કે ગંને તરફ પાણી ભર્યો દરો. રસ્તામાં નારંગી ખૂબ જાધાં. પૈસાના ચાર મળે ! મેં તણ જનન્યાં જંગલ જોયાં છે. વોઇથી નૈરોબી સુધી મૂકે વેરાન પ્રદેશ હોઇ તેને રણ કહીએ તો ચાલે. (રેતીનું રણ નહિ). બીજું પહાડ શાંખા અને કાંટયથી ભરેલું. ત્રીજું ઘાટું અને દિલ્લ પશુનું ઘર. મોટરના જવરે જવરને લીધે દિસક પ્રાણીઓ દિવસે નગરે નથી પડતાં.

સાંજે મસાકા પહોંચ્યો. શ્રી વૃંદાવન ગ્રેમજીની કંપનીમાં ઉતારો રોખ્યો. વૃંદાવનભાઈ જીવાન છતાં મસાકાના વેપારીઓમાં મોખરે લેખાય છે. તેમણે ત્રણ દિવસમાં માઈ કાગ આટોળી દીધું. ધાર્મી કરતાં ત્રણગણો ફાળો થયો.

મસાકાનું સૌંદર્ય યુગાન્ડામાં વિખ્યાત છે. નૈરીનું

દ્રશ્ય અદ્ભુત હતું; મોશીનો પ્રદેશ અચંકર-મનોહર હતો; મસાકાનું સૌંદર્ય આદ્ભુત હતું. ઊંચી ટેકરી પર વસ્યું છે. સાંજને ટાણે ફરતી કેળનાં વનથી ટંકાં-એલી ટેકરીઓ ભેતાં ધરાઈએ જ નદિ. ખીણમાં ઊંચેનાં ઊંચાં ઝાડ ઉપર ધુમ્મસ છવાઈ જાય ત્યારે જળે રૂના પોંચ પાથર્યા. લીલીછમ ટેકરીઓનું ધાસ સરખી રીતે કાનરીને મખમલની નજમ જેવું એકઠાં જનાવ્યું છે. વિષુવવૃત્તની તદ્દન નજીક હોવા છતાં એ પ્રદેશ લીલાછમ રહે છે. પહોળાં અદોં જારેમાસ વરસાદ પડતો; હવે જંગલ કપાઈ જવાથી વરસાદ ઓછો થયો છે. અદોંનાં દવાપાણી સારાં ગણાય છે.

મસાકાથી જાણુ માછલ ઉપર જરા રા કરીને ગામ છે ત્યાં બે દિવસ જમ્યાં આપ્યો. રસ્તો જાણુ જરાજ. મોટર તારવવા જતાં જણુ વાર પાણીમાં ખૂંચી મઘ. રસ્તાની બંને તરફ પાણી અને કાદવ. જરા રા રાત્રે દસ વાગ્યે પહોંચેલો. રસ્તામાં મોટરને ધક્કા મારતાં કપડાં મારોમારો થઈ ગયાં ત્યાં. પવનના સપાટામાં ટાપી દવામાં ઊડી ગયેલી. એવે વેલે જરા રા મચેલો. જનાં જરાગના બાઈએએ જે પ્રેમ વરસાવ્યો તે મને હજી માદ છે. આંગણીને વેટે ગણાય તેટલી દુકાનો. સમય જરાજ, જનાં સાડાપાંચસો ચિલિંગ કરી દીધા! જરાગના જંગલમાં સિંદ અને હાથી રહે છે. મારે જો ઉનાયળે પાછા ન ફરવું પડ્યું હોત તો જોઈ આવત. જરાગથી હપત માછલ દૂર દીનની જાણુ છે. કીકની છે. જોવા જવું મુશ્કેલ છે. સરદાર મખમલસિંદ કરીને એક જગેરા શિકારી લાં રહે છે. અંગ્રેજ શિકારીઓ સરદારજીને સાથે લઈ શિકારે જાય છે. સરદારજીને હાથી મારવાનો પરવાનો છે. મને સિંદ જનાવવાનું સરદારે માથે લીધું હતું, પરંતુ રામજીભાઈ મસાકામાં મારી રાદ જતા હતા તેથી તુરત પાછો ફર્યો.

મસાકાથી છુકાયા એકસો ને દસ માછલ ચાપ. રૂઢીમરને એક અદ્ભુતિયાની વાર હતી. વેષારમંદીને લીધે ગાદન મળતું ન હતું. એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ ગયા પણ ગાદન ન મળ્યું. એક વાર સાંજે કંપાકાથી આગતી મોટરો નપાસતો દૂં બેડો દતો લાં એક સોરી નીકળી. પાંચે જામ મેં પૂછ્યું 'છુકાયાની છે?'

દુષ્કર જવાબ નદિ દેતાં મારી સામે તાકી રવા. 'હોલી પારે પૂછ્યું, 'જોળખાણુ પડે છે?' મેં માથું

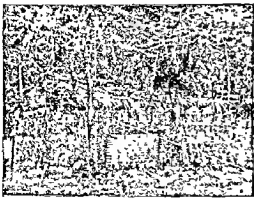
ધણુવ્યું. એટલે કહે, 'રાષ્ટ્રીય સાળામાં નારણુભાઈ દુષ્કર દતો?'

'ઓ... હો!' તરત મેં હાથ લંગાવ્યો. નારણુભાઈ વદવાણુની રાષ્ટ્રીય સાળામાં મોટર દુષ્કર દતો. ધનુરયા વખતની મારી માંદગીમાં એમણે રાતદિવસ એક કરેલાં. નારણુભાઈ સાફ કમાયા છે. અમ્મજા કારીગર છે. મને જોઈને ગાંડા થઈ ગયા. સાંજે ફરવા જતાં મેં છુકાયા જવાની પાત કરી. તરત મોતે તૈયાર થયા. સો દોહસો ચિલિંગનું નુકસાન જ્યો તેનો વિચાર ન કરતાં કહે, 'આપણે હથિરનો પ્રતાપ છે. આટલે દૂર સેવાનો લાભ ક્યાંથી મળે?' મસાકાથી જરા માછલ ઉપર માકા નામની નદી આવે છે. લાં સોનાની જાણુ છે. છુકાયાનાં વાદન અવારનવાર લાં આવે છે, નારણુભાઈએ ટેક સુધી મૂરી જવા કહ્યું, પણ અમે ના પાડી. ગીડા ઝાડનાં મૂળ ન ખવાય! નારણુભાઈ પાછા ફર્યા.

સાકામાં પી. સી. નાયકુ કરીને એક જુદ વેપારી છે. પચીસ વરસથી લાં દુકાન છે. એક ખોલ મુદરથ અને આ નાયકુભાઈ બે જ દુકાનદાર. નાયકુ કોઈને દૂધનો પ્યાલો પાવા પિના જવા નથી દેતા. અમે ફેનમાં મસાકાથી કહેવાડાવ્યું એટલે રસોઈ તૈયાર રાખી હતી. જાણુ હેનથી જમાડયા. જંગલમાં મંગળ કર્યું છે. લગ્નમાં એમની દુકાન જુદાઈ મઘ હતી. સાકાએ મુમાન્ડા ને ટાંગાનિકાની સરદાર છે. જર્મનનો જૂનો કિલ્લો છે. સાકા નદી જારેમાસ ઉતાવળા વહે છે. હાથી ઢાળી દે નેતું જોરદાર વહેન છે. મોટર ઉતારવા માટે લોડાનાં દોરડાં સાથે ચેરીયાળા પાટિયાંની હોડી જનારી છે. બે માણસો દોરડા ઉપર હોડીને કડોટો જાકી આસે, ચેરીની લીધે હોડી વગર મહેનતે સાથે પાર પહોંચે. જર્મનોની જુદિનું આ દળ છે. જારે કરાગન કરી છે. એ હોડીએ થોડા દિવસ પહેલાં એક જગેરા ભોગ લીધો દતો. અગિયાર માણસ બેડેલી સોરી હોડીમાં ચડાવી, જરાગર અપવય આગનાં દોડી દોરડામાંથી હટકી ઊંધી વળી મઘ. મોટર કે માણસનો પતો ન જાયો!

અપાર નમવા માંડ્યા ત્યારે આગળની એક મોટર ગળી. પણ તેઓ સોધા છુકાયા નદિ જનાં જંગલમાં પાનખી દુકાનોએથી માત્ર સેવાલેના આડે રૂને જતાના દતો જીજે દિવસે ચવારે પહોંચાએ એમ કહ્યું. અમે

કરાકીની કુટિર: ત્યાં ગાંધીજી ગિરફતાર થયા. (ફોટો: ચાંદોરીકર)

એ કેમ બન્યું?

[ગાંધીજીની ગિરફતારીની આ કથા આસેખનાર બાઈ કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાભાઈ કરાકી જાનખીમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સૈનિક તરીકે ગાંધીજીની સેનામાં જ હતા, એટલે એ પ્રસંગના તે પ્રત્યક્ષ સાક્ષી હતા. પછી તે અબ્બાસ સાહેબની રુફારી નીચે ગંગેલી ધસસણુ પરની ધાડની પહેલી જ દુકાનમાં એ પોતે પણ ગિરફતાર થયા એટલે આને એ સરકારના મહેમાન છે.]

કરાકી-મથવાડ : ૫-૫ ૩૦ : રાતને દોઢ

હવે નિદ્રા શાની? કે નિદ્રામાંથી અને જગ્યા હોય તે નિદ્રાએ હવે હમેશને માટે વિદાય લઈ લીધી. હવે તે દિવસ કે રાત! આઝાદીની પ્રથમ રાત સુધી હવે તે નમસ્કાર!

અમારા—આખા રાજૂના પ્રાણને હમણાં જ વળાવીને લખવા ખેડે છું. આયરે દોઢ વાગ્યા છે; ગયરાત છે; પણ નહોતો મોળો દિવસ હોય નીકળ્યો હોય તેવા ભાસ થાય છે.

પોણા વાગ્યે બે મોટી મોટરબસ આવીને બારણે ઊભી રહી. ફાણ વારમાં તે એક પછી એક ૨૫-૩૦ સિપાહીઓ ફરી પડ્યા. સુરતના પેલા ગોરા ન્યાયમૂર્તિ કોર્ટેટર એડામ સીધી અગળ દોડ્યા પાછળ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. સેંજિનસન ઉવરી અને આંદિયા, અને તેમની પાછળ ૨૫ પોલીસો બંદૂકના કુંદા ઝાઢી દોડ્યા. નહોતો ધાડ પાડવા આવ્યા ન હોય! દરતાબ આગળ સૂતેલા રાધવન ભગી હોડ્યો અને 'Who are you?' (કણ છે તમે?) કરતો ને પેલા ગોરા ન્યાયમૂર્તિ સામે આવીને ખડો થઈ ગયો.

'Shut up!' (ચૂપ કર!) ગોરાએ જવાબ આપ્યો. 'Who are you?' રાધવન ફરી પાડ્યો. 'Shut up!' પેલાએ રુઆબી ઊંડી. રાધવને ત્રીજી વાર એ જ પૂછ્યું અને પેલા જવાબ પણ દેવા ન થોમતાં બાપુજીની કુટિર તરફ દોડી ગયો.

પહેલાં તે સિપાહીઓએ અમને સોને વેરી લીધી હતા. મેં ધાર્યું કે અમને પણ પકડશે. એટલે બિસ્તરા સંકેતવા રાઈ કર્યો. પણ ત્યાં તે બેઠું કે બે લોકો બાપુજીની કુટિર તરફ ધસી રહ્યા છે; એટલે મેં પણ દોટ મૂકી. સિપાહીઓના જોડાના

અવાજથી અને રાધવનની જુરખી સૌ ભગી થયા હતા. સળ બેઠાણમાં તે સો બાપુજી પાસે દોડી ગયા અને આસપાસ વીરવાઈ પડ્યા.

અવાજથી ભગી મગેશં કમળાબહેન ખુલ્લા આકાશની અંતર આંખોની ચોષી નીચે ચૂનેલા બાપુ પાસે દોડી ગયાં અને બેઠી પડ્યાં બાપુ પણ ભગતા ન હતા.

'બાપુ, તમને લઈ જવા આવ્યા છએ છે.'

'હા, કેમ જશું ને?' બાપુએ માથું ધંપાવ્યું. કમળાબહેને 'હા' એવો જવાબ આપ્યો.

'તારે આવવું છે મારી સાથે?' 'હા' બેઠાં ત્યાં તે કમળાબહેનની આંખમાં પાણી આવ્યું.

'અરે, ચોંટી, ગાંઠી' બાપુએ વાંસામાં બે ધબ્બા માર્યા. એરંલામાં તે ન્યાયમૂર્તિ અને આંદિયા અતી પહોંચ્યા. કોઈ જંગલીની માંકે એવિતો બાપુ કપરદોર્ચ (સીગ્નલની બતી)નો પ્રકાર ફેંક્યો. બાપુએ ચો ફેંક્યું.

'I arrest you.' એંટા બેઠ્યો. બાપુ હસ્યા

'Do you want me?' બાપુજી બોલ્યા.

'Yes, sir.' (હા, હા) ગોરાએ જવાબ આપ્યો અને પૂછ્યું, 'તમારે નામ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી?'

'હા.' બાપુએ જવાબ આપ્યો. ત્યાં તે મિંપાલીએ આવીને ફરી વળ્યા. હુકમ મળ્યો કે મેં દુનકારની બાજુ રાખે.

'એ તમારે કશો વધો ન હોય તે હું લાલજ કરી લઉં'

બાપુએ પૂછ્યું.

'પુરોશી.' જવાબ મળ્યો. બાપુએ લાલજ મંગાવ્યું. નહોતો કાંઈ જ ન બન્યું હોય—નહોતો હમેશની માંકે આ વાગ્યાની પ્રોત્તેપાસના માટે તૈયાર થતા હોય તેમ સ્વસ્થતાથી લાલજ કરતા લાગ્યા.

'કાનિતા' બાપુ બોલ્યા, 'મારાં કપડાં લેવાર કર.' બાપુ તે લાલજ કરતા નહોતો અને કહેતા નહોતો. 'વાયલ, Young India માટે અપૂર્ણ લખેવું પડ્યું છે; સંખ્યા લેવે અને મોડલી દેવે.' લાલજ કરતા નહ અને સ્વાસ્થ્યથી સુખનાએ આપે નહ. સામે અમલદારો સ્તબ્ધ હોબેલા.

'ગિ. મેલ્ટરુટ, મને જણાવો કે મને કય સેશન નીચે પકડવામાં આવે છે?' બાપુજીએ ન્યાયમૂર્તિને પૂછ્યું. ન્યાયમૂર્તિએ છૂજતાં છૂજતાં આંખું વોરંટ વાંચ્યું સાર આ હતો: '૧૮૨૭ના રેગ્યુલેશનની ૨૫મી કલમ પ્રમાણે.'

ત્યાં તે આનંદ પેલોની ફાઈલ લઈને આવી પહોંચ્યો. બાપુ એકેક પત્ર લેતા નહોતો સમજ પાડતા નહ. ત્યાં તે એક આવ્યો. 'આ છાપી નાખતો.' બાપુ બોલ્યા. એ કયે પત્ર હતો? કે પત્રમાં હોઈ ચાલવેને બાપુએ કેટલીક એવી વાતો કહી છે કે જે તેઓ આખા જીવનમાં પણ ન નહોતી સમજ.

'વજત છે ને?' બાપુએ પૂછ્યું. 'ના છ.' આંદિયાએ જવાબ આપ્યો, 'આપને એક વાગ્યા પહેલાં પકડી લેવાના છે.'

'ત્યારે પોંચ મિનિટ વધારે. એક મજન ગાઈ લઈએ.'

બારમી માસની ત્રાદાસોત્તની સ્વાતંત્ર્ય-કૃતને સ્મરણીકિત; કર્યા વિખ્યાત બંગાળી કલાકાર શ્રી નંદલાલે બોલે લોકમાં ફેરવેલું ગાંધીજીનું ચિત્ર.

પ્રેરિત છે કે ?' મદાતીર દોડ્યો અને એકતરો લઈ આવ્યો. બાપુ કહ્યો, 'તો એકવાન થયા પંડિતજીએ સાર કયું.' વેપ્યવજન તો તેને કહીએ... વચમાં આદરી વેપ્યવજન નીચે વહને એનમુંજ બેઠા હતા અને આસપાસ સત્યાગ્રહીઓ માતાગાતા!—તેનું દર્શન કરવા કુળ એકતરે' તારતા હતા. એકસામાં ગાંધીજી પણ આવી પહોંચ્યા. પાછલી વાડમાંથી પ્રવેશ કરે ત્યાં તો ગોલીસો મોકલાઈ ગયા અને તેમને અંદર આવતાં અટકાવ્યા. મામની સીએ ગાવા સાચી: 'ઘાતલુ કરતા બધે દે ગાંધીજી...'

જાનન બધારા થયું અને એક પછી એક સૌ એ પતિલ. પાંચનનાં ચરોત્રમાં પડ્યા લાગ્યાં. બાપુ હસતા બધ અને યાજડતા બધ: 'ચાલો, હવે હતાવજ કરો અને બચા દો.' બાપુ બેઠેલા નમસ્કાર કર્યો. યમીથીએ સૌ બધા આરિયાએ હાથ આપ્યો. જાણે ઝિલ્લે આવી હોય એમ બાપુજી જણાવેર શાકયા લાગ્યા. સૌ મોઢરેનાં આરંભાસ મોઢપાઈ જ્યાં એક શૂણ્યમાં તો બાપુજી એક ખટારમાં ચડી બેઠા અને એક પછી એક અમલદારો અને સિપાહીઓ ખટકાયા. કેટલાક બદાર પણ ટીકાયા અને ખરર... મોઢરો ગણી ગઈ. મામની સીએ ગાવા સાચી:

'બાપુને,સામે આવેને દે, અવસર ઉ ઇચો...'

બાપુ ચાલે આવ્યો. દે, અવસર ઉ ઇચો.

જેનું સમજ તો રહ્યું નહોતું, પણ ચાલુ તો હમણું

ઉભાં જ રહેવાનાં.

સપ્ટેમ્બરને વળાવી સૌ પાંખ કર્યો. બાપુની ખાંથી કુદિ-કપર આવામાં કાંચંગદુકની હતી. એમની ખાંથી પટેલી પપારી (The Blessed Bed) બેઠેબેઠેને તો પ્રાંચનામાં વચમાં પંડિતજીએ ચાલું, 'દમારે... નિબેલકે બધે રામ...'

મામલોક રહે છે કે અપાસ ગાસને, કાંઈ મોટયું, પણ રહેવાનું તો આખા રાત્રીને છે.

જાનન ચાલેલું હતું તે વખતે આરિયાનો હુલ્લવપટ્ટો થયો હોત! લોલીમાંથી નિયમતા-પેસાને લાત મારી બોલી લડ્યા હોત, 'એને જ ગાંધીજીની સાથે પકડી લો. આ કુંડાસગની મોકરી મામની ન થાય!' પણ દેસનાં એ ભાગ્ય ક્યાંથી?

નવસારી રહેલનથી જે માછલે દૂર એક સરસ સદન ગોચું રાખવામાં આવ્યું હતું, કોઈને નમ્યું ન થાય મારે તેમાં બતી પણ નહોતી કરવામાં આવી. બાપુને લાગીને તેમાં બેસાડી દેવામાં આવ્યા.

તાર કરતા મારે હાથથીમાંથી પ્રોટો દોડાનવામાં આવ્યો. પણ તેને રસ્તામાં રોકવામાં આવ્યો. દરેક રસ્તે રપ-રપ ચોલીએ મોઢરી દેવામાં આવ્યા હતા. જોડાન, જણાલપુર અને નવસારીની તાર એ ફિસોને તો ૧૨ વાગવાથી જાણે લઈ લેવામાં આવ્યો હતો.

'સરકરના આ સર્વશ્રેષ્ઠ પસાકામને દેસરો જનરે આવશે? કુબ્જલાલ શીધરાણી

વળી એક ફોટોગ્રાફી હરીફાઈ

[તાર્કાલિક અગત્યની]

હુદાંહુદાં રૂપિયા પચીસનાં ઉનામેાં વહેસારો

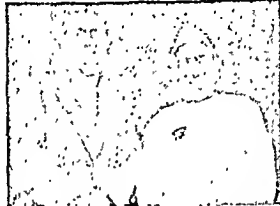
આહ સત્યાગ્રહ-સંભાગના કોરેર બનતા અનેક પ્રદેશમાંથી કોઈપણ વિચળપ્ર પ્રદેશનેા સર્વોત્તમ ફોટોગ્રાફ પાત્ર મોકલનારને આ ઉનામેા મેળવવાની તક છે. નિયમેા હમિશ મુજબ (૧) માદક કે બીન-માદક ગો તે વિઘાથી ફોટોગ્રાફર (ફોટોગ્રાફર) બાય લઈ સાચો; (૨) જળી બંધાદારી (પ્રોફેશનલ) ફોટોગ્રાફર માટે જુદું ઉનામેા રાખવામાં આવ્યું છે; (૩) ફોટોગ્રાફી માટેનું ફરિયા ન હોવા જોઈએ અને દરેક કાળજી પાડનારનું પૂરું નામ, કોઠાણું તથા ફોટોની વિષયો નમુનાવેલી દોતી જોઈએ; (૪) ફોટો-ગ્રાફ પોસ્ટકાર્ટથી પ્રોટો ન હોવો જોઈએ; (૫) ઉનામેા મેળેલા ફોટોગ્રાફો પાંચ મોકલાશે નહિ; (૬) બાકીના ફોટોગ્રાફો પાંચ મેળવવા હમણાંદે સાથે પોસ્ટેજ મોકલવું. (૭) તંત્રીનેા નિર્ણય ઉપરનો બખાલો રચમી જુન પહેલાં તમારા ફોટો મોકલાવો.

એ ઇચેલી તારીખ છે. સરનામું: કુમાર માર્યાલપ અમલવા

મીઠાની મહત્તા

કેટલાકે પચાસો એવા છે જે જાનિ અમલવાના હોવા છતાં, બહુ રહેવાશી મળતા હોવાને લીધે જાણે એની ખરી કિંમત જાણી મૂકના નથી. મીઠું એ આ વર્ગના પદાર્થ છે. ખાંડાકમાં, દવામાં અને દુધરહેવામાં એનું રચાણ બહુ હિંચુ છે. યાદી પ્રતિમાં એને રાસાય જાણવામાં આવ્યું છે. જાણે એને મૂકવામાં બધી વેરાને પછે દેવથી ખરીદીને છાંયે નમાતા માણસને

વંચાતા મીઠા પિનાંતી કહે છે. રવારેનો રામ દોવાથી મેળે લખાય કહે છે. મીનામાં ફૂંડો દુઃખ દેશ મીઠા પિનાંતી ખોરાક અપાય છે, જ્યારે આપણા દેશના જુગ મીઠું નાથી નાખ આવે છે. આપણી દોઝનીયા રહેવા આન ઉપવાની મી.નો તૈયારી આપણે આપેલા ગીમાંમાંથી ના મેંયા દોષ છે. માનવજાત પ્રાપ્તિમાં પાંદી પહેરે માથી જરૂરી મીઠું મળી શકે છે. પરંતુ પાસેપાસ દારી પ્રાપ્તિમાં એમ નહેમાથી મીઠું ન મળતુ દોવાથી તેજો મી. ફોનો રવારે એમ કેટલીક વાર માઈએના માઈસ દર આવેલી ખારી જ. મીન ચારી આવે છે પા તે ખાંડા પાંપિને જે જઈએ નાપ થમાયે છે. ફુનિયાનો મીઠાનો જઈએ અખૂર છે. રહિયાના પાણીમાં એકલું મીઠું એકલેલું છે જે બહાર કારી પૂરતી

મુલામ અને અમલવાના નગર નેનામી
શી મુલેર ક નરિમ ન દ. દરિયાઈ મ દેમાઈ

દો. દરિયાઈના દોઝો

મનને ખાલી પા. ન ના દલી કે મ જે પદાર્થના બીએ કુદ્યાની મથે જ તેથી જસ જાણીમાં ફોં પતુ આપણું પ્રમાણ જેનું મુલ લાગ્યું એનું છદ્દોમાં ફોં વાર લાગ્યું નથી. પરંતુ દુધા નગ મે દુઃખ પછું નથી. કલકે છવર આને મીઠું લાગ્યું

કાલે જી.છ એક પાનું રમણ પછું, દત્ત વિદ્યોમાં નુજનિયક જતાં નાપરથી નીચેથી પાંચલિનું કહતુ રામ મે માગ્યું દત્ત અને દિમાલય પેર ફરતાં લખા મુંબાઈમાં બરથી મમુદ પદ પતુ મે પડીવેર એ જ રામ ફરીફરીને સામજી છે. 'માતાનુ કલુ કેમ ફેરો નથી, અને આ રામ કેમ મંદબો ફેરો છે?' એમ અને એવરેના ફપે પડી વાર મળેના દત્ત.

જર કાલે એ દુઃખથી બહુ ફેર માંતિ પચી. 'મતાનું કલુ દત્તે ફેરતા દામ જોડી છે અને દત્તે પેતું કાન' પતુ માંત મેંએ જામ અને વધારવા ઉઠાવ્યામાંથી જવાબ મળ્યો દત્તે.

જે મુખ આવેરે તે અનુમતું મું એવા પદમાં મુખ અનુમતવા નમે જ્યાં આવ્યાથી જાએ એ ખારી માંએ જ. (મળાવણી : ૬.૫૦ ફેરમાં) દરિયાઈ

જમી મુલી જાળીના ઉપર પાથેરે તો ૪૦૦ યીટ ફોંડે, પર જામ. નરીંગો દર પછે જાણે મળુ મીઠું મિયામાં પમરી જાય છે. આથી મીઠાનું મળ્યુ આન મિયાં અને એનું પાણી ૪૦ દોષ એ દેખીનું છે.

પ્રત્યક્ષ મે 'રોડી ફોં મીઠું એકમા જાવા વિનિવિ ઉપવાયમાં આવે છે કે જે એ આવે ફુનિયામાંથી અદરે મળુ જાય નો એને ખાંડા કામ કામે એવે પદાર્થ માંથી કાંઈયા પદાર્થો આપણને પામ થઈ એવર નેની પદે મે છવન અકારે મળ પદે. નેની પદાર્થ

તો ખોરાક જ આવડ ન મળેના રાઈ જાય, એટલે જાવન પદે અકારે દાવ મે છવનના જાંઘા જા મનો રહે. મીઠાની મ. રથી જાતા પદાર્થો જે પદે જાવા માંમાં, ફો. નિરક મેળા, મીઠાનો તેમજ, કંદારીના જાળી. મિથ પડિડ અને એ પદાર્થો પર રહી મેંયા ઉઘેડો નાથ પામતા અવસ્થાના ફેરફારિ જમ. જામ અકારી નાથ પામે. પદાર્થો તો આપણે મીઠું મીથી ફોં રા કામમાં વપરાય છે તે જોએ, ખાંડામાં મીઠું બહુ ઉપવાયી લખાય છે એ તો તો દલે છે. પરંપ્રથુ દવા નરકે મી. ફાના અનેકવિધ ઉપવાય ઉપર એક જુદો જ લેખ આપના એકમાં પ્રમિત જુનાર દોવાથી એ રિયે ચાલી લખવાની જરૂર નથી. દોઝના ખોરાક ન રીકે, ખાતર માટે, કુવા નો વગર પદાર્થો ન માટે તે સાફ અને મેર્યાં પ્રાપ્તી ફારતી પચાને ગીમો

કુદરતી ઉપયોગ થાય છે. આદ્યકાલીન અને બરફ જતાવવામાં પણ એ વપરાય છે. માખણ, ચામડાં, માંસ, માછલી અને અથાણામાં સહેા ચટકાવનાર તરીકે એ વપરાય છે. દુનરકોચોમાં પણ મીઠું સોથી સેંધો દ્વારા હોવાથી ઘણી જગ્યાએ વપરાય છે. સાચુના ઉદ્યોગમાં ગ્લિસરીન બુલું પાડવા જગ્યાએય મીઠું વપરાય છે. ધોવાના સોડા, કૌસ્ટિક સોડા, મીઠાનો નેચ્ચર, સોડિયમ પાતુ અને ક્ષોરીના વાયુની જના-વટમાં મીઠું મૂળ પદાર્થ છે. રંગો જનાવવામાં કાર-જાનોમાં પણ મીઠાના વાપર વિના ન શકે.

રવે મીઠાના ઉપર આડકનરી રીતે આધાર રાખતા ઉદ્યોગો નોકરો. મીઠામાંથી જાનો ધોવાનો સોડા, કાચ તથા સાથુ જનાવવાનાં અને રંગવા તથા નિખાર-વાનાં કારખાનાંમાં પુરક જ વપરાય છે. કૌસ્ટિક સોડાથી સાથુ જનાવવામાં મુખ્ય વપરાય છે. આ ઉપરાંત એ સોડા જનાવવી રેશમ જનાવવામાં, નેશીયલ, ઍલિઝાબીથ ને રીક્લર્સિન જેવા રંગો સ્વતંત્ર વર્ણો જનાવવામાં, મલિનશાસ્ત્ર કાગળ જનાવવામાં, નેષ પેટ્રોલ ને ચરબી કાઢ કરામાં અને કાગળ તથા કાગડની મીઠાના પણ ઘણાં કામ માટે એ વપરાય છે. સાંજુના ઉદ્યોગમાં મીઠું જે ગ્લિસરીન બુલું પાડે છે એ તો ઘણું ઉપયોગી છે. માલમેગ્નેટમાં ગ્લિસરીન ખાત્ર મરફી છે. દવામાં, જાણજાનાંમાં, ને રંગવાની કેટલીક વસ્તુઓમાં પણ ગ્લિસરીન ઉપયોગી છે.

મીઠાના પાણીમાં વીજળીનો પ્રવાહ દાખર કર-વાથી કૌસ્ટિક સોડા, લાઇગ્રોજન અને ક્ષોરિન વાયુ જાને છે. તેમાંથી કૌસ્ટિક સોડાની સ્વચ્છ આપણે ઉપર લેઇ શકા. મીઠાની મરફી જાનો લાઇગ્રોજન વાયુ પણ જાડુ ઉપયોગી છે. શુક્રા વરવા માટે અને ગોચરજીના ઝોજામાં નિષ્ક્રિય વાયુ જરવામાં તે અપનો છે. પ્રવાહી નેચોમાંથી ને પસાર કરવાથી સોજાવની જાને તેની અને જનાવવી થી તરીકે વાગવી સકાય તેની પડ ચરબી નેવાર થાય છે. સોડાનાં ચંચોના તુટક જાગ સોંપવા (વેદ કરવા) માટે લાઇગ્રોજન વાયુની જ જ્યોત વપરાય છે.

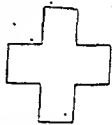
ક્ષોરિન વાયુથી આપણે કાંદેશમાં રહેવાના અજાન નથી. જીનાનાં પાણીમાં લેતુલાયક તરીકે મુનિનિ-પામિરી કોરો ઘણી ચાર ઉપયોગ કરે છે. મુનાની

સાથે ક્ષોરિન મજવાથી બરફિય પીકેટર જાને છે, જેનો મીઠાનાં કપડાં નિખારવામાં મોટા વપરાય છે. ક્ષોરિન એક સાથે અજાન સફર ક્ષોરિન, જાને છે. જે રંગો એકત્રિત કરવામાં વપરાય છે. મીઠાની ટાપરો માટે આ એકત્રિત રંગ જ વાગવી સકાય છે. છેડની લાઇગ્રોજ ક્ષોરિનની-મરફી જાને છે. વાયુઓ જાડુ વપરાયા દવા. ક્ષોરોપીકિન, ફેરફર, મરટાં મેંચ અને એવા જીન પ્રાણુવાનું ત્રાયુઓએ એકેચ સરકરો માટે પોક્કાવી દની. જનાવવી રંગો જના-વવામાં વપરાનો ક્ષોર-એક્ટિક સોડા પણ ક્ષોરિન અને એક્ટિક સોડામાંથી જ તૈયાર થાય છે. કૌસ્ટિક મોટાસ અને ક્ષોરિનના સોજામાં મોટાસ ક્ષોરિન જાને છે. જે લીવાસળી, કારખાનું અને જુલુના દાર જનાવવામાં વપરાય છે.

આમ આપણે જોયું કે મીઠું અને મીઠામાંથી નિખરતા સસાવનિક દ્રવ્યો ઉપર ઘણા ઉદ્યોગો આધાર છે. આથી વસ્તુ કે જે મોટાક અને ઉદ્યોગો માટે ઘણી અમલની છે અને જેને જનાવવાં જુદા અર્થે આવે છે ને દરેક દેશમાં મોંઘી મળી જોઇએ. પરંતુ આપણે ત્યાં તો પરદેશી સરકાર છે, જેને ત્યાંથી અનામ્બા મોટાસ ની સરકાર કે ત્યાંથી અનામ્બા હમર ઉદ્યોગની પરત મોટાને એ જેમ અને તેમ આપણને અપેક્ષા જ જનાવવા માટે છે. આના સિવાય એજે કાંદેશ મીઠાના અનામ્બા પેરોનો જીનો રેશમ જ અથ નથી. આટલું જવળા પછી આ અનામ્બા કર સોંજે થવાની દરેક દિલીની ફરજ જાડુ સમજાવવી પડે એવું છે. પોનાથી જાને તેટલો રીતે એકેએક દિસો એ દેવિય પેરોની સામે થવાનો પ્રયત્ન કરે. સારામાં મ. પટેલ

[અનુમેશન આજળ પાન ૧૮૨થી]

નિદરો એક પ્રાંત: ગોચે રાજ
એકરમ.
(૫) જાનુની અનુલિમાં લે
સીયા થાય એવા મુદે કે જે પની
પાસ દુકાઓ પડે એક અમ-
સારમ એકાદ રહે

વિચાર—જા. સમજાવે, વિના દહ લીડુ છે.
મજર—સોંઈ નદિ મરેજ, માત્ર કપડાં જાંડે એજે
લપડે તો કંઈ થાયે. નથી (નવે નિખતી ફરજ જ નિદિ)

ધણી કાળે પૂર્વે પાળી મંદાને કહી ચો દુ. કરીને એકે છોકરો રહેતો હતો. તેનો આપને દાદાની-ઓનું મળતું. વન હતું. અને એ વનની આજક ઉપર કુંડુઓનું ચુંગરોનું ચાલતું.

ચો દુનો જન્મે થયો નહોતો તે પહેલાં એનાં માળાપ પુત્ર ન હોવાને કારણે શીકરચિતા કરીને અરધા થઈ જતો હતો. યુગ્મી ગાંધવાળા દીકરીઓ તો પૂરી પાંચ હતી, પણ દીકરા પચાસે સો સુનું હતું. એટલે તેઓ મંદિરના દેવને ધીના દીવા ને પૂજ્યા ચડાવતાં. તેઓ માનના કે જાર છોકરીઓ જરાજર એકે છોકરો. છોકરી તો ઉઝરી મોટી થઈ સારસે નીચે; પણ છોકરો તો માળાપની સેવાચકરી કરે અને કમીષ પણ લાવે.

છવેટ, માનની પુત્રકામના એટલી જમી અજળ થઈ કે એ તો કાઠ દેવની જૂનીપુરાણી મૂર્તિને સમ-રાવંતો તૈયાર થઈ, ને એમ કરતાં દેવ દીકરા દેતા હોય તો. દેવે વરદાન દીધું હશે કે કેમ એ તો કાણ જાણે. પણ દસ માસે એને પુત્ર સોપડો અરે.

ચીનીનાં દિવાળુ મુજબ એનું નામ એની પહેલી વરસગાંઈને દહાડે પાડ્યોમાં આપ્યું. તે દિવસે જાળ-કને દાદીમાએ શીવધવેન સંતોષાતારકપડાં પહેરાવ્યા. પછી તેને વાંસની ચીળીથીમાં બેસાડ્યા. તેની આસ-પાસ કેટલીક જુદીજુદી ચીજો મૂકવામાં આવી. તે ચોપડી, અરીસો, ત્રાજ્યાં, શેકકપેરી, કલમ, ખડિયો, છરી, ધરેણું અને ફળાંદ.

જાળકની ફેરતાં આનંદે પુલીતાં એનાં માળાપ બિલાં અને આંજક કંઈ વસ્તુ ઉપાડે છે. તેની આતુ-રતાથી માંદ ગાંડી રહ્યાં. એ લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે આજક ને ચોપડી કે કલમ ઉપાડે તો તે ભવિષ્યમાં મોટા પંડિત અને; ને ત્રાજ્યાં તોલાં કે ધરેણું ઉપાડે તો મોટો ધનિક અને; ને છરી ઉપાડે તો લાડવૈયો ને ફળ ઉપાડે તો ખેડુત.

પહેલાં તો આજક આખો ચંગારો જમી વસ્તુઓ તરફ જોઈ રહ્યા; પછી ચાંકો વળાને કાકડી જેવો ફૂલો લાય લેવાથી આખો દગલો વીખવા માંડ્યો. આથી તો જાણેનાં પડોશીઓ વગેરે ખુશીયુક્ત થઈ ગયાં.

તેનો આપ બોલ્યો, 'દા' ચો દુ!' એટલે 'એને તો જાણું જ નેઈએ છે.' તે ઉપરથી એનું નામ ચો દુ. એટલે સર્વેજી પાડવામાં આપ્યું.

છોકરો મોટો થતો ગયો તેમતેમ તેના આ નામ પ્રમાણે ગુણ. દવે અજકયા લાગ્યા. એકે પણ વસ્તુને અડ્યા વગર છોડે જ નહિ. એની બહેનો જે જે ચીજ લે તે તે એને પણ લેવી જ. વાંડીનાં મોટાં પાંકાં સમ દાડમ તો લાકણાદેવ ચો દુ જ જમી જતો.

પણ એ સ્વાર્થ છોકરો નીવડ્યો. ઘણીવાર તો એ બહેનનાં લાણુમાં ખાતી કરી જાણું ખાઈ જતો, એક મૂકતો અને આગતેમ કાળિયા ફગાવી દેતો. બહેનો એને જો. વેણ કહેતી તો એ સામો જગાળ દેતો કે 'એસ, એસ; તમે તો સો છોકરીઓ છો ને.'

મામડી નિશાળમાં પણ ચો દુ મોંડે વાળેન નીકળ્યો. પહેલા નંજરની એ દમેશાં દે લઈ બેસતો. રમતના વખતમાં બીજા પતંગો ચગાવે તે ભાઈને પણ જોઈએ, અને જો કાઠ તેને લાયમાં દોરે પકડ્યા ને દેતું તો ભાઈને મિનમ જતો.

આખા ઘરમાં એ એક એની દાદીમાનું કહું કરતો; પણ દાદીમા તો જે કહે તે હેતમાં કહે; એટલે ચો દુ એનાં જોણ કાન નીચેથી કાઢી નાખે.

ધીમેધીમે ચો દુ જીવાન અને યાદોઅમેરા થતો ગયો અને એક દહાડો પોતાના પિતાને કહેવો લાગ્યો, 'આપા, આમ તમે મને ધરણુંમ કરી રાખો તો પછી હું પેસા કંઈ રીતે કમાઈશ? મને જરા જાદાર દરવાહરવા મોકલો તો અખર પડે માંડે હીર કેટલાં છે તે.' એનો જાપ આ સાંભળી જરાક સીકું દરયો.

'ભલે ભાઈ, એક કામ સોંપું. તો કાલે આ દાડમનું જાણું ભરીને જાણે અને નદીને રસ્તે વેચી આવજો.' ચો દુ, તો ખુશખુશ થઈ ગયો. બીજે દિવસે સવારે વહેતો બીડી, ગણમાં દાડમ ભરી એ તો ચાલેતાં થયો.

અપાડ અરથોક ગયો હતો અને આકાશ વાદ-જથી ધોરાતું હતું. મજૂરો વાદળિયો પોશાક પહેરીને કામ કરતા. રસ્તાપરથી લારજીથ ચાલ્યા જતા હતા. ફેરીઆઓ, પોતાનો માથ પાં પર લાદીને ગામની બજાર તરફ વળતા હતા. કેટલાક જળુ ધૂળિયા રસ્તા ઉપર ભારભરેલ ગધેડાંને ડચડ્ય કરી દાંકતા જતા હતા અને ગધેડાં દોડક ખાતાં જતાં હતાં.

ચો દુ રસ્તે, જનારાઓની નંજરે પડે તેમ પોતાનો

માથ જોડવીને આગળ પંથ ખેડતો હતો. આજે વેચાણ સારું થવાની વધારી હતી અને તેથી ધરાડો કનેચી દાળીને મૂલ લેવાની તેણે ધારણા રાખી હતી. એ રીતે પહેલે જ દહાડે ખૂબ નફો જતાવશે એટલે પોતાના બાપ ખુશખુશ થઇ જશે એવા મનસૂચા થતો તે માફ દાંકમે જતો હતો.

માથ મોંઘી કિંમતે વેચાવા લાગ્યો અને પૈસા એની વાંસળીમાં ખણખણ થતા બેગા થવા માંડ્યા. પણ માફે ભરત્યક ભરેલું હતું; એટલે બપોર થયા છતાં થોડો માથ વેચવાનો રહ્યો. હવે તે રસ્તાની કારે ઝડપી છાપામાં થાક ખાવા બેઠો. કેટલાક મજૂરો પણ તેની પાસે આગીને બેઠા અને દાડમ વેચાનાં લઇ ખાવા લાગ્યા.

ચો ટુ પણ ભાથું છોડીને ભાખરી ખાવા બેઠો. લાં તોણે એક કેરથી વાંકા નમેલા ડોસાને ધામાં ડબ દેતો પોતાના તરફ આવતો દોઢો. છુટ્ટાની દાદીના વાળ સફેદ પુણી જેવા હતા ચો ટુ ગોલ્ધો:

‘શું છે, બાપા? દાડમ ખરીદવાં છે? આવાં દુકક કાંચ નહિ મળે હો?’

‘અરે ભાઈ, મારી પાસે પૈસા નથી.’

‘હું કહેજો ચો ટુ કહે: ‘એ તો એમ જ તો!’

‘પણ તું છુટ્ટા માણસને એકાદ ફળ મફત ન દે, ભાઈ? તારે તો ધણું છે ને મરે તો એક જ નેપળે છે.’ ‘ચો ટુએ જવાબ ન વાળ્યો. પોતે એક ફળ ઉપાડીને ચપ, ચપ ખાવા મંડ્યો.

‘સારે તું ના પાડે છે એમ ને? હું ઘણો લાંબો પંથ કાપીને આવ્યો છું; સિત્તર વરસનો છુટ્ટો છું; અને હજુ ચાનો પ્યાલો કે જટકું રોટલો મળ્યો નથી.’

‘તે હું પણ આટલી લાંબી વાટ ખેડીને કાંઈ દાનપુણ્ય કરવા નથી આવ્યો. એમ તો અમારા વન પાસે થઈને દહનરો ગરીબશુરણાં નીકળે છે, તે શું આપું વન છુટ્ટાવી દેવું? પૈસા હોય તો વેચાતું લે; નહિ તો મૂક પંચાત.’

આ બોલાવાડી સાંભળી કેટલાક જણ લાં બેજા થઇ ગયા અને જીવાન ચો ટુને સમજાવવા લાગ્યા.

છુટ્ટો કહે, ‘પણ મને તરસ એવી તો લાગી છે કે મારો છવ નીકળી જશે. એક જ ફળ આપીશ તો...’

એક જણ કહે, ‘હા હા, બીચારને એક ફળ

આપતાં શી ખોટ જવાની છે તને? આટલાં મોંઘાં વેચે છે ને? મોટું નેપળે ન દે તો નાતું દે; પણ આવા ડોસાને તરશે મરવા દેવાશે કાંઈ?’

બીજો જણ બોલ્યો, ‘અને એ પુણ્યનું તને કેટલું ફળ મળશે એનો તો વિચાર કર બરા?’

‘તે તમારે એ પુણ્યનું ફળ મેળવવું હોય તો પૈસા આપી વેચાતું લઇ એ બિખારીને દાન કરો ને?’

બિખારીનું નામ સાંભળી છુટ્ટાની આંખ લાલ-ચોળ થઈ ગઇ. એ નેપળે પેલો બીજો જણ શરમાયો. તેણે પૈસા ગણી દીધા અને ફળ લઇ છુટ્ટાને આપ્યું. ઉપકારની નબરે છુટ્ટાએ તે લીધું અને ખાધું. પછી તેણે પાસે બેઠેલા રોને બોલાવ્યા અને કહ્યું, ‘ચાલો હું તમને એક બેઝ કરી જતાં. લોડો ટોળે વળ્યા.

ફળનું એક બી લઈને તે બોલ્યો, ‘જુઓ આ બીમાં કેટલી શક્તિ છે તેની આંજ તમને ખજાર પડશે.’

લોડો સૌ બેગા લાગ્યા. છુટ્ટાએ બોંબ ખોતરીને અંદર બી રોપ્યું; ઉપર ધૂળ વાળી; એક જટકને ડોલ એક પાણી રેડવા કહ્યું. જાદુગરનું કહ્યું કરવા જટક-જીઓ હરદનેશ તૈયાર હોય છે.

થોડીવાર પછી લોડો ગુસ્સપુસ વાતો કરવા લાગ્યા, ‘અલ્યા, બે તો ખરો; આ તો જાદુઇ વિદ્યા! ઝાડ બને છે અંદરથી.’ છુટ્ટો પાણી પાવા લાગ્યો અને ફૂટેલો રોપ વધવા લાગ્યો. થડ તો મોટું બીજું ને બીજું થવા માંડ્યું. અંદરની ડાળોઓ ફૂટી, પાંદડાં કાઢ્યાં અને થડાદાર ઝાડ થઇ ગયું.

એક જણ બોલ્યો, ‘આ તો જગરો જાદુગર.’ બીજો કહે, ‘ભાઈસાગ, કાક ખેતરપાળ હશે.’

ત્રીજો કહે ‘છુદ્દ ભગવાનનો સાક્ષાત્ અવતાર.’

છુટ્ટો તો આ રીકાઓ સાંભળ્યા વગર ઝાડ તરફ જ નેપ રહ્યો હતો. છેવટે તે બોલ્યો, ‘જુઓ હવે; મારી મહેનત જર આવી છે. લોડો લાંબો ડોકે ઝાડ પર બેગા લાગ્યા. કળીઓ બેડી હતી, ફૂલ ખીલનાં હતાં; અને ફળભારે ડાળોઓ લચકવા માંડી હતી.

બેઠેલા તો બીજે સ્વપ્નમાં પડ્યા હોય તેમ સ્તબ્ધ થઇ ગયા હતા. કોઈ પરીજોના દેશમાં બિતરી ગયા હોય તેમ એમને યતું હતું. પછી તેઓએ છુટ્ટાને બોલતો સાંભળ્યો: ‘ભાઈજો, ચાલો માંડો દાડમ ખાવા બેને જેમ કાંચે તેમ; તમે આટલા માયાજી

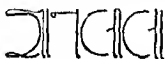
થયા તો એ દયાનું ફળ તમને પણ મળવું જોઈએ.' એમ કહીને એક મોડું પાકું ફળ તોડી તેણે પેલા બીજા જણને હાથમાં દીધું. પછી તો સૌ ફળ મારે પડાપડી કરવા લાગ્યાં. જેટલાં માણસ આખાં તે સૌએ ધરાઈને ફળ ખાધાં. બધાં આવી ગયાં પછી ઝાડ ઉપર એકે ફળ રહ્યું નહિ.

હવે છુટ્ટો ઝાડ પાસે આવ્યો અને થડની છાલ પર આંગળીઓ ફેરવવા લાગ્યો. કડ કડ કડ કરતું ઝાડ ઝંખવાણું પડવા માંડ્યું; પાંદડાં પીળાં પડી ગીમળાવા માંડ્યાં, પણ પહેલાં જે ઘટાળું ઝાડ લોકોને હાંવડો કરી રહ્યું હતું તેને બદલે આકરો સૂરજનો તાપ તપવા લાગ્યો. ઝાડ આખું અદરશ થવા માંડ્યું અને છેવટે નાનકડો લાકડી જેવડો ડાંગનો કકડો રહ્યો. એ કકડો બેઠેલીને પેસો છુટ્ટો મૂંગામૂંગો ચાલવા માંડ્યો. ઇક થયેલું ટોળું તો મોં વકાસીને ચૂંદ જેવું બેઠું. થોડેક આંધીને છુટ્ટો અદશ્ય થયો.

હવે ચોટુ આશ્ચર્ય-સ્વપ્નમાંથી ચમકીને જાગ્યો. હોય તેમ ગાડા તરફ વળ્યો ને પોતાને કામે ચડ્યો. પણ ન્યાં એ લુએ છે ત્યાં ગાડું ખાસીખમ! એક પણ ફળ ન મળે! બીજારો આવ્યો બની ગયો. તેના મોંમાંથી દુઃખની એક હાથ નીકળી મધ.

પછી તેને આ બધી વાતો જામ સમજાયા. તેના રાશીથી આ સ્વપ્નાવનો કુદરતે તેને બરતો બદલ્યો વાગી ઘીચો હતો.

(અમેજી કપરાળી)

રાજાજીની જ્ઞાનશીલાના કલ ૧૩ જાણ્યો મળ્યા છે, તે નાંધી નીચેના પાંચ માધના ઉપર સાચા છે: (૧) મુજોધર્મદેવ અંબરિયા-કચ્છ માંડવી (૨) વાડીલાલ મહેતા-અમદાવાદ (૩) મોગીલાલ અવર-સુરત (૪) જ્યોતિલાલ વખારિયા-સુરત (૫) બાલુભાઈ પટેલ-આણંદ. આ પાંચે જ્ઞાનજોને ઇનામ મોકલારો. ખરા જવાબો નીચે મુજબ છે: (૧) ગોઠકવી આપો: (૧) હરિનો મારગ છે શરાને, નહિ કાચરું કામ જોને (૨) મરતું તો શરાને મરતું કાચરે જોને ધરના શ્રેષ્ઠ (૩) અલ્પિત-ગરમત (૧) ૧૭૭૧, ૧૯૬૫, ૧૫૫૪ વગેરે (૨) ૧૫ (૩) એ શું? (૧) બાવન; નવાળ; (૨) હીરાસળી; ૧૫ તેમાંથી નીકળતું પર્વ હીરાળી. (૪) શીપી કાઠો: ૧૫ ચેતતા નર સદા મુખી.

(૧) રાજદ-ફેરવણી: કિરણ, કારણ, કામણ, કામળ, કમળ.

(૧) હીરાસળીની ગોઠવણી ઉપરની આકૃતિ મુજબ નીચેના નવા સવાલોના જવાબ પાંચમી ભૂને પહેલાં કુમાર માર્યોલયમાં પહોંચાડવા જોઈએ.

નવા સવાલ

(૧) અલ્પિત-ગરમત: (૧) ફરિયાદના એક નેપાટીએ ૭૩૫ રૂપિયાનો માલ મંગાવ્યો. રૂપિયાની સંખ્યાથી પાંચમા ભાગની સંખ્યામાં તેને વસ્તુઓ મળી તેમાં રૂંદ પુરાણીની કિંમત રૂ. ૬૦ રૂપિયા, ટેબલની ૪૬૦ રૂપિયા અને કપાટની ૧૨૨ રૂપિયા થી. તેણે આ બધી વસ્તુઓ એક વેપારી ખરીદી કે ત્રણે ચીજોના વધારેમાં વધારે સેટ એમાંથી નીકળી રહે. ત્યારે કડો જોઈએ, જોણે પુરાણી, ટેબલ તથા કપાટ કેટકેટલાં લીધાં હશે? (૨) અંક-ગોઠવણી ૧૯૧ અંકમાં એવી રીતે રમે અંક ઉમેરો કે જ્યાં ૨૦ થી ૫૫ એ.એ. આવે.

(૨) એ શું? ત્રણ આક્ષરનું એક નામ છે. રાજા આવે છે. તેના ઉદ્દેશ મુજબ વડે બનતી સંખ્યામાંથી પહેલાં બે અક્ષરો વડે બનતી સંખ્યા બાદ કરે તો પાછળ રાખી શરૂ છે.

(૩) ગોઠકવી આપો: (૧) નીચે કિતાબી બેજાણીની લીટીઓ ચૂંચવાઈ ગઈ છે. તેને સાચી ગોઠવી આપો. (અ) રાજક હોય માસી રસ નાટકે બીર ખાણ વાવો (બ) રસારા નનુંનું તાવ કાતો ધીળા ધીળુ ઉચ્છિદિ. (૨) બાલુએ બતાવેલી સરકારી જેલમાં આપણા પાંચ નેજાઓ પુરત થયા છે. તમે તેમને છુટા કરી શકો?

(૪) રાજદ-ગોઠવણી: બાલુની આકૃતિમાં સુચના મુજબ રાજદ બરી કાઢવાના છે. ત્યારે બધા રાજદે શાળા . . . * ગોઠવાઈ જશે ત્યારે ચોડીથી . . . * . બતાવેલી પહેલી દારમાં ડિનારનું . . . * . એક મુખ્યાત રથજ તથા બીજ . . . * . હીડીમાં એ રથાત સાથે સોથી * . . . * . નિકટ સંબંધ ધરાવનાર જાણીતું . . . * . નામ આવી જશે. ઉપરનો ચોરસ: * . . પહેલો રાજદ=કુદરતની એક શું? રૂપિ; બીજો રાજદ=એક માપ; ત્રીજો રાજદ=વિના મુલ્ય. કાળી બાલુનો ચોરસ: પહેલો રાજદ=નીચ; બીજો રાજદ=ખોરાક; ત્રીજો રાજદ=એક તેલનો. જમણી બાલુનો ચોરસ: પહેલો રાજદ=જેલ; બીજો રાજદ=ખતનું એક ખરિયાણું; ત્રીજો રાજદ=કર. નીચેનો ચોરસ: પહેલો રાજદ=ચોરસિયાળ; બીજો રાજદ=

માધુકરી

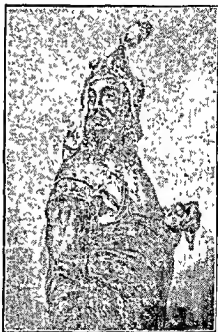
હે પારકો ભૂમિ ગાયે હો દીકરા! પારકો ભૂમિ ચણિ! : :
 હે આવડો રાને કાંચે હો દીકરા! આવડો રાને કાંચે ? : :
 હે આવાં સા છવવાં બહાવાં હો દીકરા! આવાં સા છવવાં બહાવાં ! : :
 હે મેણાંનાં વાગે બાલાં હો દીકરા! મેણાંનાં વાગે બાલાં!
 રે ન્દોય આ સુખનાં ટાણાં હો દીકરા! ન્દોય આ સુખનાં ટાણાં!
 કે પાક્યા શું કુળે પાણા હો દીકરા! પાક્યા શું કુળે પાણા!

(મસ્થાન)

રાજા કુંવરસિંહ

વિક્રાજ દાદી, મારકશી આંગિ, પીસેલ જડનાં. એથી વર્ષના કુંવરસિંહનું લોખંડી સારીર જમને ડસને એવું હતું તેનો જન્મ ૧૭૮૨માં જગદીશપુરની નાનીશી ભગીરમાં થયો હતો. રાહનસાહ રાહજહાંના વખતમાં તેના બાપસાહેબે 'રાજ'ના ઉલ્લાસ સાથે મહેશી આ ભગીર ૧૮૫૭ની સાલમાં જન્મ થયું. કુંવરસિંહે તલવાર તાણી ને કેડ ખાંધી. પોતાની ભૂમિને પર હાથે જળી અટકાવવા એણે એકાદીનો વર્ષે છાવી સુધી ભેટ ખાંધીને બંદર બબ્બે નમૈયા ધરવ્યા. દાનાપુરના સૈન્યની સરદારી લઈને આરાની છવગી પર હલકો કર્યો. ખાનનો હુકમો ને જેલ તોડી. આરાના કિલ્લામાં થોડું શીખ અને એમણે સૈન્ય હતું. મદને પેરીને કુંવરસિંહે તોષો માંડી. તંબુ દિવસ પેસે ચાલ્યો. એણે દિવસે આસ છવગીની મદદે દાનાપુરની કપ્તાન ડનબર તલસો ઓસ ને સેર શીખ લઈ નીકળ્યો. કુંવરસિંહને ખબર પડી. રસ્તામાં આંગાવ ડિવાની ધરામાં કુંવરસિંહે ચારસો માણસો સંતાડી દીધાં. જેવી ડનબરની સેના બાગમાં પડાવ નાખી પડી તેવી જ ઉપરથી યોગીએ છડી. આસોમાંથી સાડા તલસો સંનિકો ત્યાં ને ત્યાં રાત રહી ગયા. કપ્તાન ડનબર પશુ પલાસ થઈ ગયો.

પણ જળડી સેના અને તોષો સાથે આરાની મદદે મેજર આપર આવી પહોંચ્યો. મુખીબર સૈન્યથી કુંવરસિંહે આઠ દિવસ તેની સામે ટકર ઝીલી, પણ છેવટ હતું પડ્યું કુંવરસિંહ જગદીશપુર પાછો કર્યો હવે મેજર આપરે જગદીશપુરને વેચ્યું. કુંવરસિંહ રાજકુટુંબ સહિત ત્યાંની નીકળીને અતરોલિયા પહોંચ્યો. કુંવરસિંહ આલબાના ખબર પડતાં જ સરદાર મિલમૈન અતરોલિયા ચાલ્યો. યંને સેના વચ્ચે ઝંઝ મચ્યો. છુટ્ટો કુંવરસિંહ તો લશ્કમાં જ હતો હતો. એણે મિલમૈનને ચારે કોરથી ધેર્યો. ચાર કલાકમાં તો મિટ્ટી ઘણાહાર કરી નાખી મિલમૈનનું લશ્કર છા લઈને નાહું ને મિલમૈન મરતાંમરતાં

આઝમગઢ પહોંચ્યો. કુંવરસિંહ જેવા કાળા રાજથી વાગવા અટિ મિલમૈનની મશ્કરી કરતો હતો કનલ ડેસ સામે આલ્યો. આઝમગઢ પાસે ધુજ્જ નામું. કુંવરસિંહે ઉપરાકપરી એવા તો હલ્લા કર્યા કે ડેસ અકિત થઈ ગયો અને છેવટે એ પશુ રણ મુખી પાડ્યો. આઝમગઢ પહોંચતાં તો એને લો બારે થઈ પડી.

આઝમગઢના પેસ મારે થોડું સૈન્ય રાખી રાજા કુંવરસિંહ બનારસ ચાલ્યો. કુંવરસિંહના ઉપરાકપરી વિજયની બહુ થવાં લોઈ કંનિંગની છાની ઘડકા માંડી. તરત સેના પતિ માર્કને મોઢા લશ્કર સાથે કુંવરસિંહ ઉપર મોકલ્યો. માર્ક મૂઝ તાણ દેતો ચાલ્યો. કુંવરસિંહ જેવા મળતારને મસજનાં કેટલી વાર ? એકદમ હુમસો કરવાનો હુકમ છોડ્યો. યંને સેના ભેડી પડી. ધમસાણુ ધુન્ધ ગયું. એકાદી પરસનો

હુકો કુવરસિંહ પોતાના યોગા થોડા પર વીજળી વેગે ધૂમવા માંડ્યો. બેનબેનમાં તો માર્કીની સેના પાછી પડી. માર્ક આડમગઢ તરફ આગેલ કુવરસિંહ પાછળ પંડ્યો. માર્ક આડમગઢના કિલ્લામાં પેહો એવો જ કુવરસિંહ અંદરે વેરી લીધો. ગેરિ સેનાપતિ લગઈ માર્કની મરદે આવવા નીકળ્યો. લગઈ આવવાની ભજર મળતાં કુવરસિંહે ધેરા ઉઠાવ્યો અને પોતાની બાણી નંચીર જંગીરાપુરમાં હતી ત્યાં પહોંચ્યા વિચાર કર્યો. રસ્તામાં આડી ગંગા નદી હતી. સેના સહિત ગંગા પાર કરવા કુવરસિંહ અડાપાળ્ય નીકળ્યો. રસ્તામાં લગઈની સેના મળી તારોરો ગમ્યો. લગઈ હારીને પાછો હકયો. ત્યાં ડગલસ સામે આવ્યો. એની પછુ એજ દયા. કુવરસિંહના થોડા હાથી ડગલસને હાથ પડ્યા, પણ કુવરસિંહ આવ્યા હકયો એવો.

કુવરસિંહે અંધવા ઉઘાડી કે પોતે સેના સહિત બાલિયા-પાટ પારે હાથીએ ઉપરસેના ઉતાર્યો. અંધજ સેના બાલિયા-પાટ ઉપર ચોરવા માંડીને પડી. યુક્તિ આવ્યા પાર પડી અને આઠી કુવરસિંહે બાલિયાપાટથી સાત માઈલ દૂર રિતપુર-પાટ ઉપર શતોશત સેના હોરીએમાં ઉતારવા માંડી. અંધજ અમલદારોને ખજર પડતા દોડતા રિતપુરપાટ આવ્યા. ગંગાના સાંવ જળમાં ઉઠી હોડી મધપહેલમાં ચાલી જતી હતી. એ ઉઠી હોડીમાં સેનાનો માણ કુવરસિંહ હતો. આ પાસથી ગોરા સેનાપતિએ ચોળીએ ઊડી. સનનુર એક ચોળી આવીને કુવરસિંહના જમણા હાથમાં પેડી. ઝેરીલી ચોળીનું વિષ સાસા શરીરમાં બ્યાપી ન્ય તે પહેલાં કુવરસિંહે ડાબે હાથે તલવાર ખેંચી, જમણે હાથ કેણીમાંથી કાપીને અગામાં ફેંકી દીધો ! સામે પાર નહીં હાથે પટેા બાંધી દીધો. અંધજ સેના અપાસમાં આંખો ફાડીને આ સાહસ નેંધ રહી !

જંગીરાપુરને પાદર જઇ જનરલ લીમ્બર્ગની સેના સામે ધવાએલ કુવરસિંહે બાથ લીડી. લીમ્બર્ગની સજ્જ, તાજ ને પ્રમાણમાં જમણી સેના ઉપર તે વડ જેમ વડી પડ્યો. બે ધડી પૂરી નજરે ત્યાં તો અંધજ સેના સાચવા માંડી. સોઈ-સોડો ડોળીઓ મૂંચીમૂંચીને નાસી ઇટ્યા; તરસ્યા સવારો પાણી-પાણી કરીને મર્યા; જનરલ લીમ્બર્ગ રણમાં રહ્યો. ૧૯૯ ગોરામાંથી મોત એજી છત્વા રહ્યા. બધી તોચો કુવરસિંહને હાથ પડી.

કુવરસિંહનો આ અદ્ભુત વિજય ભારતીય ઇતિહાસમાં સેનાના અદ્વિલખ્યો છે, ફરી એક વાર કુવરસિંહે પોતાના પિતાની જાગીરમાં રજાધીનવાનો અંડો ફરમો કર્યો. પણ એના હાથનો ધા ફાંચો નહોતો. રહ્યારથા, આધિ અને યાકને લીધે ૧૮૫૮ની ૨૬મી એપ્રિલે રાજ કુવરસિંહ પોટી ગયો. પણ પોતાની માનુષ્યમિતે રવંત્ર કર્યાને સંતોષ એના બચ મુખ ઉપર જગડળી રહ્યો હતો.

સમન્તરાયણ નગરદાસ પાઠક

સત્તા કે સત્વ ?

હરકાંઈ તરેહના અધિકાર કે હેઠાંની માનિત એ હંધ આસ-અદતનો વિષય નથી. અધિકાર કે અધિકારીએ ક્યાં તેટો છે ? લાગણી કે લાયકાતથી, બજારી, કચડી કે વગસમથી, હિંમત કે હિંમતથી કોઇ ને કોઇ પ્રકારે અધિકાર તો મળી રહે; પણ સત્તા તો એ રહે છે કે અધિકાર કર આપતાં પહેલાંની માણસની તત્પરતા, નિષ્ઠા, તેની ધમસ, તેના-તનમનાટ ને તાલાવેથી કેટલાં રહી રહે છે બાકી તો કહક મણસે અધિકારપદે આવે છે ને ન્ય છે. અને અમલદારો એવા અને આધર્યા; પણ તેમની આદિસનાં—તેમનાં ખાતાનાં અજવાળાં કે અધારાનાં એળા-એમના તેમ પડવા રહ્યા છે. કોઇ દિલથી તો કોઇ દગડાઈથી, કોઇ પ્રમાણથી, તો કોઇ પ્રમાણ ને પ્રેમથી પોતાની અમલજાનગી કરીને આવ્યા-તેવા ન્ય છે. અમલદારી એ સેવા કરવાની જગમ તક છે. સત્તા એ સેવાની-સેનેરી પણ છે એટલું જ ને માત્ર તેમના દિલ-કર કેતરાઈ રહે તો તેમો તેમના મમે તેવા નિંછવ, શુષ્ક ને ચંચળ એવા જડ અને અવકચપાદિયા ખાતામાં પછુ પ્રેમ અને ચૈતન આણી રાકે.

પરંતુ તેમાંના કોઈક જ—શુદ્ધ પ્રાર્થના અમલદારો જ માત્ર છા-જેનું, તેમની પાછળ સંભારવા જેનું કામ કરતા ન્ય છે. એવા કેટલાકની આદિસ, કારકુનોનું કમનુવરખાનું મીઠી ભર છે. અને તેગની આદિસ કામગીમાં રહેન, કળાકનાં કમ્પ્લેક્ષ અને દગડાઈની સાંતિનાં દરવ રણ કરવાને બાલે પ્રેમ અને પ્રગતિનું કાર્યલય બની રહે-છે.

બાકી બીજાને તો અમલ આવ્યા પહેલાંની ધમસ અને આનસ અમલ મળતાં ધબીવાર કળખાઇ ન્ય છે. એની ઉપર નિરાસા અને પ્રમાણની રાખ બાકી ન્ય છે. એ અગવ-દાર બનતાં સંયોગ એના ઉપર અમલ ચલાવવા લાગે છે, અને ત્યાર પછી તે પીકીને કાંઈ વિરોધ કરતો નથી—કરી શકતો નથી તે પરકાઈ ન્ય છે, દપાઈ ન્ય છે. તેના જગ અભિલાષ એસરી ન્ય-છે ને તેના નુરસાનાં જળ પંચી ન્ય છે. માત્ર કોઇ વિરલ જ એવા અપાદ નીકળે છે કે જે સંયોગો સામે દકર ઝીલીને કાસાઈ ટકાવી શખીને હંક કરી ન્ય છે. પણ તે બધાનો આવાર એક જ વસ્તુ જર છે; અને તે દાનવ ને ધમસ. મૂલે ધમસ નેંધએ. ધમસમાંથી જ સોફઈ નીપળે છે. પણ એની ધમસ ક્યાં ?

અક્ષિદાળાદી-નૈનીની જળરદરત સૈફલ એલના મુખરિ-ટ્ટે-ડે-ડેનો આ દાખલો છે. એનું નામ કનૈલ હડસા. એને અધિકાર તો માત્ર એલની વ્યવસ્થા નળવવાનો હતો. પણ પોતાના કાર્યે ઉપાસેત હંક વધુ કરવાનો, પોતાના પુરોગમી કરતાં હંક એનોનું ને સસર કરવાની તેને કલક હતી. તેનામાં દંછ ધમસ અનામત રહી હતી. એલની અમલદારીથી, રેડી-ગોન્ટ અને સુનેદમરોના છપનથી એનું છાત્ર બીલ વેલ

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની જેમ નિષ્કૃષ્ટ, ફર ને અર્થશૂન્ય નહોતું બની ગયું. માણસાઇ તેનામાંથી હજી નિચોનાઇ મળ નહોતી. એના જીવનમાં પ્રેમ ને મર્ગતિનાં પૂર હજી ચરતે જતાં હતાં.

તેના હાથમાં અમલ આવતાં, તેના અંતરમાં એ કંગાલ કેરીઓનાં જીવન અને કેટલાનાના વાતાવરણમાં સુધારણા કરવાના કોડ ભંગ્યા. એનામાં દીનપત્સલતા અને માનવપ્રેમ સબર બર્ષો હતાં એમ જણાઇ આવે છે. એણે જેલના ખગાયા, જેલની ખેતી, જેલનાં ઢોર અને જેલનું સ્ત્રોહું એ બધું સુધાર્યું. એણે ધબ્બી સ્થિતિમાં સુધારા કરી નાખ્યા. એ સુધારા તેની ફરજ રહે, પગાર પેટ કે વેઠ રૂપે તેણે નહોતા કર્યા. એ-તો તેણે કેવળ પ્રીતિકાર્ય રૂપે કર્યા હતા. એના એ પ્રીતિકાર્યનું પરિણામ મિ. હીનમ જોડમના 'ચાર્જેસ એન્ડ ધ પ્લાઇ' માંના સપ્તદોમાં જ તપાસીએ.

'એની જેલનાં ખેતરોમાં એ મણમણ અને દોટદોટ મણ (૪૦-૬૦ રતલ) કોળીના ઘોડા વર્ષોનાં વર્ષો સુધી સામટ નિપજતવતો તથા પાંદડાં ને રીંછિયાં કાઢી નાખતાં ખાકી રહેલા ઘોળા ખાસતા એવા ધંધરપદર રોર ને અધમાણ અધ-માણના કોળી ક્લાવરના કડા તેના ખેતરમાં એ પકવતાં ! તેની તર અને ખાજરીના સાંકા ૧૦થી ૧૮ ફૂટ લાંબા ઊંચતા અને દર કોરે ૨૫થી ૩૦ ટન (૧૪૦૦થી ૧૫૦૦ રતલ) લીધો ચાદો તે પોતાના ખેતર પર નિપજતવતો. અને તેનું સામથેજ પશુ અ વર્ગનું એટલે કે સર્વોત્કૃષ્ટ ને સફળ થતું !

કેરીઓ ચોમાસાના દિવસોમાં કાચીપાકે ખેતરે ખાઈને મરદા અને વાવથી મરતા અગર હેરાન થતા એ નેહીને જેનું દિલ દ્રવ્યું. એણે નવા જ પ્રકારનો લોખંડનો ચૂસો (Stove) રચ્યો. એ સગડી ઉપર રેલવેના ખાણના કાલરા બાળીને ચાપણી ફેટલીઓ અને ફૂલકા બનાવી રાકતાં. એ સગડથી કેરીઓની માંદગી અને હેરાનગતિ ટળી એટલું જ નહિ પણ એ ઉપરાંત જેલને ૫૦ રોડીયાનું કામ જોડું થયું અને વસેરો દહાડે વીસ હબર રૂપિયાનો તો કેવળ બજાવજી-નો જ ફાયદો થયો !

આ બધું તેણે કેમ કર્યું ? શાને કર્યું ? એ જેટલ નહોતો છતાં જે એ સમુદ્ધ પાક નિપજતવી રાક્યો. એ હજનેર નહોતો છતાં જે એ સગડી રોપી રાક્યો. આ બધું સાચી ? તેનામાં કાર્યશીલ અને પ્રેમ છતાં થોડી. તેણે જેલનું જીવન મધુર, સુખી ને સંસ્કારી કરવા પ્રયાસ કર્યો. ત્યારે કાર્યશીલ વચરાતા કેટલાય અમલદારો ને અધ્યાપકો તેમનાં ખાતાં અને પાઠશાળાઓને બેઠાં જેલથી પણ આકર્ષા ને આકારાં કરી નાખે છે ને ?

. ખેતી ખાતાના અમલદારો, ખેતીની પાઠશાળાના સિક્કદો, અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ—અર્થાત્ આપણને જોને કર્નલ હસનનો આ દાખલો કર્તવ્યપરાયણતાનો અને પ્રેમનો કેવો કાચો મોઢપાક પૂરો પાડે છે ?

આવા હાસનો આખો નેહનો છે ને ? એ માટે ધન્ય

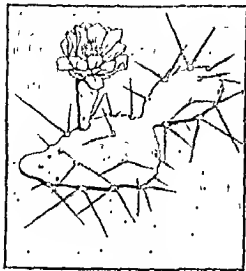
ટકાવવાથી તથા સાચી દિશામાં તેને વાળવાથી એવા હસનનો પાકી રાકો. ખૂટી અમલ મેળવવામાં હોય તે કરતાં તેને જીવવામાં સવિશેષ છે. ધન્યરા વગરના અમલથી શોખતા અમલદારો કરતાં ધન્યરાથી અમલને શોખાવનાર અધિકારી-ઓ જ કંઈક લીધું કરશે. આખો જેવા અધિકારીઓ નેહનો છે. અધિકારી બનો તો એવા બનો.

(હસ્તલિખિત 'કૃષિવિજ્ઞાન'માંથી) —સહાલાલ હ. જાની

ગામડાંએનું ભૂપણુ થોર

આશ્ચર્યપૂર્ણ થોરની કુળકથા અનેક દૃષ્ટિએ મનનીય છે. આ દુનિયામાં આશરે ૩૦ કરોડ એક જમીન પાડકાળ અને નાપીક છે. ખીન કોઈ પણ કામમાં નિરૂપાયી એવી આ ગતિ વિસ્તીર્ણ જમીનમાં માત્ર થોર જ ઊગી રાકે છે, બીજી જ નહિ ખૂબ જોરથી ફૂટે છે અને ફૂટે છે પણ ખરો. ગોરા લોકોને એમો યા ન ગમે પણ હત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકામાં તો થોરે પોતાનો આકો અકાષિ કાયમ જમાવ્યો છે. આખા અફ્રિકા ખંડમાં પણ આ થોરનું જ સામ્રાજ્ય છે. મહાબુદ્ધ યુગ, જર્મનો આબ્યા અને ગયા, તદ્દનામાં થયાં અને થાય છે; તથાપિ કોઈપણ પ્રબળ કે પરીપ્રકારી ધૂરોપીન સપ્ટનું સુખાધિકારિય (મૈટ્ટેડ) આ વળધારી થોરે માનેલું નથી. પણ અધિમના લોકો તો ભારે હુદ્દિમાન છે. આ અજુનમ વનસ્પતિને મહાત ન હી રામક્ર એટલે એમણે તેનો ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ સફળપ્રયોગ કરી લેવાના માર્ગો શોધવા માંડ્યા. છેલ્લાં કેટલાંયે વર્ષોથી દક્ષિણ અફ્રિકામાં સાહસિક ખૂદ-વાળાઓ અને પ્રયોગકુશલ રસાયનશાસ્ત્રજ્ઞોના પ્રયત્નો તે વિશે આવે છે, અને થોડા જ વખતમાં તેમને સ્પષ્ટલુપ્ત યશ મળશે.

કેટલાક વનસ્પતિજ્ઞોએ થોરનું જન્મસ્થાન અમેરિકાને માન્યું છે, તથાપિ ઑસ્ટ્રેલિયા અને એશિયા—અને તેમાં જે મુખ્ય હિંદુસ્તાન જ આ થોરની જન્મભૂમિ દેખાય છે. આપણા વેદિક નવનવેત્સાહસાવી ઈન્દ્રે થોરને જ ગુરુ કરીને પોતાનું અજસ્ર રાક્ષ વજ્ર તૈયાર કર્યું. ને શો એ વજ્રનો ફૂટકો ! એવા થોરનો તેવા જ વળ્લો ખીનચૂક ધાપાં પુરાવેા ક્લે છે કે વજ્ર પડે પવિત્રો બસ થયા. અને અર્ધ સગછીએ તો ખરી વાત છે. પવિત્રોનો કિંવા પાડકાળ જમીનનો ભેદ કરવો હોય તો તેની પર નિરાંક થોરનું જ વાવેતર કરવું. ચમે તે જમીનમાં, કતારદુષ્ટ પર, હિમાલય પર્વત પર સુધ્ધાં, પાંચ હબર ફીટની ઊંચાઈએ, થોર જ ખૂબ વધેશો નજર પડે છે. હિંદુસ્તાનનાં ઘણાં ગામડાંઓમાં એક પણ એટલું મરિડી ગામડું નહિ મળે કે જેની કબરે થોરનો અમુક્ય કમરપટો ન હોય. હિંદના કંગાલમાં કંગાલ ગામડામાં વ્યવસ્થિત પર નહિ હોય, કારીગર નહિ હોય, ખેતીવાડીની જમીન નહિ હોય, જેટલ પગ નહિ હોય, ધંધા એ નહિ હોય, આવાને આત અને પોતાને પાળી સુધ્ધાં નહિ હોય, પણ થોર—ધન-ચક્ષર થોરિયો તો આવરગ કરે. આજ દનરો પર્વથી હિંદી

કાંઠાળો લાગેલો થોર : ફલ સાથે

આગાંઓનું—આગાંના વિતલવિતનું અને આગાંની બેની-વાડીનું વિના અર્થે પણ બીનચૂક સંરક્ષણ એ થોરની અભેદ તરબોળીએ કબુ છે. આર્થે આજીવનના કહેવા પ્રમાણે પૂરે કાળમાં કિફલાઓ અભેદ બનાવવામાં અને દુરમનેત્રે દહાવવામાં આ થોરે પુષ્પળ કામગીરી બાળી છે. આગે જલુ થોર આપણા હિંદી હોરોને બોલેને એક વેશજ યજ્ઞ પદ્યો છે અને ખરેખર જ તે હિંદી જીવિખનાનો, હિંદી ઉત્સાહનો અને કાર્યક્રમતાનો રાક્ષ્ય તેરબો. કુશળતાથી સતત ઉપયોગ કરવામાં આવે તો આ જ હંદકમય અને કડી પગુ દીણુ ન થનાર થોરની સંપત્તિ હિંદુસ્તાનનાં તરીજ આગાંઓનું 'સપ્તદં સૌમાન્યમ્' જલસીની જ ઉદ્ધિન કમી.

થોરનો નાનામાં નાનો ઠાડ ૨ ઈચ લંબો ને ૧ ઈચ પેશવાનો થાય છે. જ્યારે ફેરલાક પ્રચંડ ઊંચા અને ૨૫ ફેર પેશવાના વધે છે. આ રક્ષણી થોરનાં ફળ બહુ જ મધુર અને સાત્ત્વિક હોય છે. થોર મુંદર દેખાય છે એમ કહેવું એ દાઝરપદ લાગશે, પરંતુ કેસલા કેસ તિરંદા અને હાડ પડેલી ખાડાગ નાપીક જમીનમાં વિરતીલું અને જોરથી વધેલી, કેસરી ફલોળી ફાંબેલી અને હંદકમય પગુ મધુર ફરોરડે બીજાસહ રહેલી જાડી ને લીલીઝમ થોર-રાહાંએ નેત્રોને નિસંસાય એ આનંદ આપે છે તે જોયે હોય તે જ બહે. કિફિસા-કેનું રાષ્ટ્રીય નિશાન થોરના ચિત્રથી વિશ્વવિત થએલું છે. જાણે એ પ્રબલે થોરના વજ્ર-કાંડાનું, કાંડવેનું અને કળાકષ્ટ ઉપયોગિતાનું પૂરું બાન થએલું છે.

રાસીર અને મનને ટાવનારે કાંડાનું કલંક થોરને હોય છે જ એમ પણ નહિ થોરની ફેરલીક બંતો કુદરતી જ નિષ્કંક હોય છે. એ જ નિષ્કંક બંતોની કલમે કાંડાવાળી બંતને લગાડીને હંદકપૂર્ણ બંતોને પણ મુંદર, નરમ મખમલ જેવી, મુંઝાળી, કંઠી, લીલીઝમ, રતપૂર્ણ ફળા ને કોળાવાળી કલ્પક કરી છે. આનું

તમામ એક અમેરિકન વનસ્પતિશાસ્ત્રજ્ઞ ક્યૂપર જુરબેકને છે.

સૃષ્ટિભાતાએ બનાવેલો, સૃષ્ટિના અર્થન નામાંકિત વિજા-યોને કિમિયાતર ક્યૂપર જુરબેકે આર્થન પશ્ચિમ તેમજ અખંડ મધ્યઅખંદોએ વડે મુધાપે; પણ હિંદુસ્તાનના પ્રચલ બેનીકાલી ખાતાએ બને તેમાંથી બદાર પડનાસ દબોતો વિલાપી પેકી એક પણ જાણે આપણા કાંડાવાળા થોરને નિષ્કંક બનાવીને આમડાંઓને, આમડાંમાંની સામાન્ય જનતાને પેતાનાં દૃશ્ય સિદ્ધાંતની વ્યવહારતા અને ઉપયુક્તાની દલ ખાતરી કરી આપ્યાનું દેખાતું નથી કરંછનો ને થોરને પ્રશ્ન એ આમડાંઓને આર્થન આવરક પ્રશ્ન છે. આંખના ઝાડ પર કિંવા વિલાપની આંખડી પર કે બીબ એકાદ અપારાથી વચનારા, નિર્દોષ, થોગ ઝાડ પર કરંછની કલમ કરવામાં આવે તો ત્રણ આર પેડીમાં કરંછનો બોલો દુર્ગંધિ-દોષ જતો રહેશે, તેલ નિર્દય અને મધુર બનશે, અને તેનાં કરના બીયાં 'આંખ' એનાં મધુર બની આમડાંનાં બાલ-તરણ હોકાને ધરઆંખજે ખાવા સાદ એક મોડા ને સાત્ત્વિક ખોરાક બનશે. આ કરંછની ગોટલી આક્રમે આમડાંના ધળાં ઠોડાંએ પહાળના જેવા કિંવા પુરોષીયન સોજ્વોદના જેવા પ્રચંદદેહી અને હૃદય ધરે. આ કરંછ-થોરના પ્રકારે કે-લાક બેનીવાડીના પડનીવોએ ખાસ પ્રશ્ન બનાવશે જેકેએ રજાવનરાક્ષના સદસ્ય વધિ વિલાપીઓમાં જુદિમનાથી તેમજ કંતઅસમતાથી સંપત્ત એવા પાંચ દસ વિલાપી થું આજ ઉક્લાં પશ્ચાત્ત વર્ષમાં ન નીકળે, કે જેમાણે હિંદી રાષ્ટ્રીય એક મોટી આવરકવાતા તરીકે સ્વયંધેરણથી 'હિંદુસ્તાન'ના વિષય પોતાના છવનનો વ્યવસાય બનાવી લીધો હોય અને એજ કરંછ ને થોરની સંપત્તિ નિર્દોષ બનાવીને તેને આમડાં-એમાં વિપુલતાથી ઉછેરી તરીજ ખેડૂતોનું તેમજ સામાન્ય જનતાનું છત્ર નિર્ધારનું મુખાવદ બનાવ્યું હોય ?

એવે તે જમીનમાં—બીબ કાઢ પણ પ્રાને મટિ નાલાવક એવી જમીનમાં પણ પાણી વિના, વાવેતર વિના, થોર અનિ-સય જોરથી વધે છે તેમાંયે વજર કાંડાવા તો કલમ જ. પણ કાંડાઓથી કરેલો થોર પણ ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ બહુ કિમતી છે. પ્રયત્નપ્રયોગ વડે તેમજ કોશલ્યથી થોરને ખા-મડાંઓનું બાણુ' અને સંગતિ તેમજ ઉદ્યોગનું સાધન આવરક બનાવી રાક્ષ્ય અજૂતની એવી છે કે પુષ્ટીની અગમિન લોક-સંપ્રદાયને એકલો થોર જ ધારે તો અત્ર પૂરે પાડી રાકે. આ વિધાનમાં અતિશયોક્તિ બિલકુલ જ નથી. થોરના ફળમાં વિશેષ માધુરી છે, એટલું જ નહિ પણ રક્ષમાં પુષ્કળ સ-રસ અત્રસત્ત્વે કરેલો છે. આ માત્ર રાસાયણિક પુષ્કળતા નથી, પ્રત્યક્ષ વ્યવહારથી પણ એ જ બીના સિદ્ધ થએલી છે. મેકિસકોમાંના તો કાંડાવાળા થોરનાં પાંદેલાં ફોળોને રસ રવજી રીતે ગાળે છે. હાલમના રક્ષની રમિ અને રતપૂર્ણ સાથે બસાબરી કરનારા આ નાચકળી રક્ષની લક્ષ્યવધિ ખાટલીઓ

અમેરિકાનાં બહાર દેશોમાં દર વર્ષે જાય છે. આ અમુન-
રસનો રંગ, રસાદ, માધુરી, શીતતા અને ગુણકારી તથાહારણ
બદેખર અપ્રતિગ છે. ત્યાં એ જ હણુ ઋતુમાંનો મોરો
વેપાર થઈ પડે છે. દિંદુરતાનમાં પણ નિરંતરતામાં સુંદર
નામોથી રાણગારાણને આ અમેરિકન નાગકૃત્રી રસની બાટલી-
ઓ જલદીથી જ આવશે. અને આપણે તે દોરોથી લેવાતા.
પણ પોતાને કમું મુશ્કેલી નહિ. મેક્સિકન ગાયકાંઓએ શરૂ
કરેલું કાર્ય માત્ર દિંદી ગાયકાંઓએ બ્યવસ્થિતરીતે શરૂ કરેલું
નેહરૂં. આકર્ષે લાગશે, પણ ખરી વાત છે કે, બરાબર
સંભાળપૂર્વક હાંદેશો તરફ વળતા થોરનો એક રોપ, હશે
પ્રાંત વતનની આત્મસાગરોની કિંગતનાં ને અમરસત્ત્વો તમા
ગધુર રસથી બરેલાં ફળો ઉત્પત્ત કરી રાકે છે.

દક્ષિણ અમેરિકામાં ગતા વિવિધ પ્રકારના થોર

એક ટન થોરમાંથી આરો ૧૫૦ પૌંડ સાંદ્રે શુદ્ધ મઘાઈ
નીકળે છે. એ પ્રમાણે ગંધકાગણમાંથી તે પ્રમાણે જ મઘાઈ-
માંથી ફાગલાવાળા થઈ પડે એવા સેંકડો ધંધા ફોરમે આમ-
દાંઓમાં ઉત્પત્ત કરી રાખાય છે. થોરના રસમાંથી વેદના-
લીનને યશસ્વી સન્નિધિ કરી બતાવનારે અસાધ્ય 'હોરોફોર્મ'
પણ એકદમ તૈયાર કરી રાખાય છે. એ જ રસમાંથી ફોરમે
'સેલિસ એસિડ' 'એસેટિક એસિડ' 'સુલ્ફિક એસિડ'
ઈત્યાદિ બહુમુલ્ય આલેશ અને વ્યાધિનિવારણ 'ટિબ્બેટો'
પણ તૈયાર કરી રાખાય છે.

થોરનાં ફળ હપર કીરમણ રંગ અને તેમાંથી યજી નાનાવિધ
ફોળાની પાત્રી અને સુંદર હણાવણ કરનારા શુદ્ધ ફળિ દોષ
છે. એ બોટલા શુદ્ધ દોષ છે કે તેમાંથી ૧ પૌંડ રંગ તૈયાર
થવાને એવા ૭૦.૮૫૨ ફળિ બેઈએ. આ રંગની સંપત્તિની
રોપ સન ૧૭૦૦માં ઇયુ બેન દોક નામના રસાયણશાસ્ત્રી
પ્રથમ કરી એમ કહેવાય છે. પર્વત દિંદુરતાનમાં તે એ
બહુ પ્રાચીન રોપ છે. આપણા કેટલા યે બૂના રંગરેને થોરના
રંગમાંથી રંગમ અને બીનને સુંદર રીતે રંગતા. એકે તેઓ તે
આજ ખરી ખૂટ્યા છે, પણ સુરેને થોર દણાવના છે. માત્ર
ખરૂં કામ કરનારા દોક નેહરૂં.

થોરની ફળાનું સસાયણિક સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે દોષ છે:
આરો ૧૭ બાજ પાણી, ૧૦ બાજ વનસ્પતિવ્ય રસાવન-
દ્રવ્યો અને ૨૩ બાજ રાખ. થોર નિર્ફેટક દોષ તેા ઉત્તમ
જ; ન દોષ તેા બરાબર કાળદૂર્વક કાંડા કાઢી નાખી તે
ફળામાંથી આપણું, મુરખા ઈત્યાદિ પદાર્થ સારી રીતે તૈયાર
કરી શકારો. આ અપાણું અને મુરખામાં ઉત્તમ ઔષધિશુષ્ક
દોષ તે સારીને સારી રીતે માફક આવે છે. જુનુ અપાણું
અને મુરખા કરનાં યે વધુ મદદનીસ તેા તેની રાખ છે.
આ સેંકડે ૨૩ ટકા રાખમાંથી પળેખરે બીજા જ 'થોરકા કાળો-
નેટ' નામનો અમલ્ય દારૂ મળે છે. આ થોરકા કાળોનેટ
તેા બહુ જ ખપનો છે. કલ્યાણ કારખાનાંઓમાં તથા સામાજી
જનાવટમાં 'થોરકા કાળોનેટ' મુખ્ય ઔષ દોષ છે. ઉત્તમ

રાશુ થોરકા કાળોનેટ સિવાય બનતો નથી, મોટા પ્રમાણમાં
રેશમને રચ્ચ રીતે ધોવામાં થોરકા કાળોનેટ અપ્રતિમ
કામ કરે છે, બીની માત્રીનાં સુંદર વાસણોને વાળીમાં મુલમ
રીતે તથાવવામાં થોરકા કાળોનેટ પ્રમુખ સદમરી છે. બેન-
મેલિંગ અને હીથો કામમાં, થોરકા કાળોનેટ બહુ ઉપયોગી
થાય છે. રોનાશખાના ગ્રિહ કરવાની વિનુકૃતિમાં 'થોરકા
કાળોનેટ' અપાયનું કામ કરે છે. આમદાં કમાવવાનાં કામમાં
ને રંજવાના બ્યવસાયમાં થોરકા કાળોનેટ અવરય નેહરૂં
છે. ઉપરાંત તમામ પ્રકારનાં ગધુર ખાવાપીવાનાં પદાર્થો ને
ઓપરો તૈયાર કરવામાં પણ થોરકા કાળોનેટની મદદનીસી
કામગીરી છે જ. હવાં આમદાંઓને દુર્દશનીય ને દુઃસદ
કાંડાઓ થોર અને હવાં બેની જ રાખમાંથી સદગ વિનુલ-
તાથી નીકળનારો અને હપર જખાનેસા નાનાવિધ બહુમુલ્ય
ધંધામાં સુંદર રીતે ઉપયોગી થઈ, લક્ષણવિ કારખાનાંઓ
અને મહોરોનાં બ્યવસ્થિત યે.એમ વલણનારો થોરકા
કાળોનેટ! અને સહેલું કેટલું? દાખલા થોરની ફળા તેાને
કાળોને મુશ્કેલી, અને તેને બાળીને તેની રાખમાંથી પાણીની
સદાયવારે થોરકા કાળોનેટ કાઢી લેના! કેટલી સારી ફળિ!
સુસ્થિત્વા થોરના નીચે દિંદી ગાયકાંઓ ૫૨ આથી વધુ
કેટલીક પ્રસન્ન થાય!

થોરના દેદનો લુપ્તબદ્ધ સેંકડે ૩૨ ટકા બાજ તંબુલખરી
(સિંધુચોઈ) બનેશો દોષ છે. આ તંબુલખરી પણ એટલી
જ ઉપયોગી છે. નાના પ્રકારના કાચ, પૂથપત્રો, રમણદાં,
વાનિશો, છત્રીએ નું કાપડ, દેશાં, એલિનેના પદા, બના-
વશી વામરૂં કેરો તથા રીંગેમા ફિંગ, બ્લાગ્રાની રૂપાન

દ્રવ્યો, કૃત્રિમ વૈરાગ્ય; આ બધા રાષ્ટ્ર-સંપત્તિ-સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરનારા ધંધાઓનું અવિત બધી રીતે આ તંતુબળમાં રૂંધાયેલું છે.

થોડાની ફજાના સંપત્તિભર્યું શાસાયણિક સ્વરૂપ ઉપર જણાવ્યું છે. હવે તેનાં ફજોનું શાસાયણિક સ્વરૂપ જોઈએ. દરેક ફજમાં આશરે ૪૨ ભાગ કાર્બો-હાઇડ્રોક્સ (કમ્પ્લેક્સ) હોય છે (જેમાં ૧૦ થી ૧૬ ભાગ શુદ્ધ સાકર હોય છે); ૩૨ ભાગ તંતુબળ દ્રવ્યો, ૧ ભાગ અપ્રાદિ સરવો, ૪ ભાગ તૈલાદિ દ્રવ્યો, ૬ ભાગ ખાણી, અને ૧૦ ભાગ સંજ હોય છે, જેમા પોર્ટલ કાર્બોનેટ મુખ્ય અને પોર્ટલ આયોદાન અને મેગનીઝના સૂક્ષ્મ ખાર હોય છે.

આ શાસાયણિક સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કહે છે કે અત્ત સત્વળી, રિનગ્ગ દ્રવ્યો અને ગુણકર ઔષધોની દૃષ્ટિએ થોડાં ફજોની બહુ જ મોટી કિંમત છે. મેક્સિકોમાંના ને સિસિલી બેટા-માંના મુધરેલા લોક પણ થોડાં ફજો સારાં સાત્તિક અને સામર્થ્યપ્રદ હોવાથી અત્યંત પ્રેમથી ખાય છે. મહાધુબ્દના કાળમાં આદ્યમદનગરમાં જર્મન કેરીઓને રાખવામાં આવ્યા હતા. આ કેરીઓમાંના ધણુખરા ત્યાંનાં સંપત્ત કારખાનાં-વાળાઓ, વેપારીઓ અને નામાંકિત રચાયત્રાસાહસી તેમજ કારીગર લોકો હતા. આ કેરીઓ હમેશાં મળે તેટલાં થોડાં પાકેલાં ફજો રોજ સવારે નારતા પછી કોઠા કાઢી નાખીને ખાતા હતા. એનું મુખરિણામ તે કેરીઓની લાલચોળ સરીર પ્રકૃતિ ને નિઃસીમ ઉત્સાહ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું. આપણે સાફ, સ્વચ્છ ધોઆલા થોડાનો નિઃસત્ત બાત દિવ-સમાં બે વખત ખાનાર દરિદ્રી અને સર્વ પ્રકારે નિઃસ્વહી લોક, આ થોડાં ફજો ખાનારા સંપત્ત અને ખરેખર જ સમર્થ જર્મન કેરીઓને જોઈ ખડખડ હસતા હતા!

થોડાના ફજોમાં બી હોય છે. આ બીમાંથી મધના જેવું ઘટ્ટ અને ઉત્તમ મીઠું તેલ સેકેડે ઉપ થી ૪૦ ટકા નીકળે છે. આ તેલનો ઉપયોગ ખાવામાં, દોબે બાળવામાં, સાણ બનાવવામાં અને મહારોગ ઉપર દર્દીઓની ઔષધ તરીકે પણ સારો થાય છે. થોડાનાં જીવધાના રસની સર્પના અર્થકર વિષ ઉપર ગુણકારી અસર થાય છે એમ જણાઈ આવ્યું છે. આ બાળતમા પણ ધણી કિમતી લોકરોજા કરી રાકાવ એમ છે.

આ પ્રમાણે થોડા પાચે એંગોને-મૂળનો ફૂલનો, ફજોનો ફજાઓનો તથા કોટાઓનો-અને બધાને બાળ્યા પછી બાકી રહેલી રાખનો સુકાઈ-બહુમોલ ઉપયોગ થાય છે; પણ તે ઉપયોગ થવો માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞ અંગે પ્રયત્ન પ્રયોગખર અવ-લંબી રહે છે. રાષ્ટ્રનાં મુખ, સંપત્તિ ને સામર્થ્ય વધારનારા કેટલા ય મોટામોટા ધંધા આ દરિદ્રી બહુલતા કોટાવાળા થોડામાથી કાઢી રાકાશે. એકઠી રાખનો અને તેમાંથી સુલભ રીતે નીકળ-નારા પોર્ટલ કાર્બોનેટનો યોગ્ય ઉપયોગ અને નેપાર કચો હોય તોપણ ગામડાંઓના કેટલા જામ કુટુંબોને અગ્નિ રીતે યોગ્યેમ આલે અને કેટલા ય નેનીન દિદ્રી ધંધાના સંપર્કન

સાધનનું કાર્ય કરવા જેવું થાય.

તો કહો હવે, ગામડાંઓનું ભૂખણ કેણું? હું કે તમે? ખરેખર કે તલાટી? એ પૈકી કિંવા એવા પૈકી કોઈ પણ નહિ. ગામડાંઓનું ખરું ભૂખણ થોડજ. હજ્ય ધ્યેયથી યોગ્ય કાર્ય અખંડ રીતે કરવામાં આવે તો તમામ ગામડાંઓનો ઉત્તર-નિર્વાહ એકસી આ થોડ જ થયેલો.

(ચિત્રમય ભગત)

—મોહિનીરાજ સંકર મુળે

કોઇને ત્યાં પરોણા થાએ ત્યારે

કોઈને ધેરથી તમને આમંત્રણ મળે ત્યારે પ્રથમ તો તમે ક્યારે અને કેટલા જણ જશે તેની ધરધણીને આગળથી ખબર આપવી, જેથી તેને તૈયારી કરતાં મૂંઝવણ થાય નહિ ખબર આપ્યા વિના જ અવ્યયુષ્ય કોઇને ધેર ધામા નાખતા કે શતનો પડાવ નાખવો એ હીક ન ગણાય. તમારે એ ધર જોડે બહુ નિકટનો નાતો ન હોય તો એવી રીતે આવેલા મહેમાન કોઇને ગમે નહિ.

તમે જણાવેલી તારીખે ને વખતે તમારે બરોજર પહોંચવું જોઈએ ને કામ પતી જતાં ચાલી નીકળવું જોઈએ. પતી તમને કોઈ આમદ કરે તોપણ રોજાનું હીક નથી, જે મહેમાન વહેલોવહેલો કામ પતાવી ચાલી નીકળે છે તેની ધરમાં કદ થાય છે. અકસ્માતે, તમે જણાવેલે વખતે ન જઈ શકો તો તે મુજબની ખબર આપતાં ચૂકું નહિ. કોઇને-ધેર મહેમાન થઈ જશે ત્યારે ધરધણીને તથા ધરધણિયાળીને પહેલાં મળીને ખબરગતર પૂછવાનો વિવેક ભૂલશે નહિ. ધરમાં ઠોડીમા કે દાદા હોય તોમને ધણું માન અને આદર કરાવતો. જે ધરના પરોણા થયા હો તે ધરના બધા ધારા બરોજર પાળજો. ધરની સગવડ પ્રમાણે વહેલા નાહીપોષ લેજો અને ધરમાં નોકર ન હોય તો તમારાં કપડાં ધોવાનો બાર ધરમાં માણસો ધર હરગીઝ નાખશે નહિ. ધરનો જમવાનો વખત નહીં થયો હોય તે પ્રમાણે ગમેતેમ કરીને હાજર થમનો પ્રવાસ કરજો. તે વખતે ગમે ત્યાં ફરતા ફરવું કે ગાંધાં માત્રા બેસી રહેવું એ ધરનાને બહુ જ આકાંક્ષે લાગે. તમારી પરોણા-ગત માટે ધરનાં માણસો જે દંડ કરી શકે તેની કદર કરી બતાવજો અને તેઓ જે કંઈ મોડવણુ કરે તે મનીમન માનજો. ધરનાં મુખ્ય માણસો બધો વખત તમારી તહેનાતમાં જ રહે એવી ઇચ્છા ન રાખતા. એથી બંને પક્ષને કંઠાઓ આપશે. જમવાના વખત મુધી તમને કંઈ કામ ન હોય તો કંઈ વાંચવામાં કે પત્રો લખવામાં વખત કાઢી નાખજો, પણ ધરનાં માણસોને ન રોકતા. નેમને ધરમાં ધણું જ કામ હોય છે. ધરમાં તમારો સામાન તથા કપડાં બરોજર સંભાળીને મોડવીને મૂકજો અને તમે જે ખંડમાં બેસોઢોકો ત્યાં બધું સ્વચ્છ ને વ્યવસ્થિત રાખજો. નોકરો બધું કામ કરી આપતા હોય ત્યાં પણ તમારી ધરતુઓ રજગતી રહેતા દેવો નહિ. તમે ધર ઉઠી નજો ત્યારે પણ તમારી ધરતુઓ પાછળ રહી

નું નામ કે ધરધણીને મોક્ષપાત્રી તકસિદ્ધ ન થયે તેનું ખાસ ધ્યાનરાખજો. ધરનાં સૌ પ્રસન્ન રહે એવી રીતે વગાડે પહેલેલા સ્વચ્છ ને શોભાતી રાખજો એથી તેમના રહેલી મંડળમાં તમારી જીભખાણુ આપતાં તમારા માટે તેઓ મગ્નજન બને.

ધરનાં નાનમોઝાં સૌને વિવેક અને મક્કા જતાવજો, તેમજ ખીન્ન મહેમાનો—તવંજર કે સાંઠા હોય જ્યજ્જવા ઠંડા કે ચણસ-હોય તે જધા—એટલે એકસરખો વર્તણ રાખજો. ધરમાં યતી મિલજાની કે આનંદમાં તમારાથી બંનેતો સદાકર આપજો અને દરેક વાતચીતમાં રસ લેતા બજો. સોમિયા ન બની જતા. મગ્ન જાણુ ખુશ અને ઉત્સાહી રાખજો એથી તમને કે ધરનાંને કંટાળવાનું કારણુ મળે નહિ. વાતચાતમાં જાણુ ચીકણા પણ થતા નહિ, તેમજ ધરનાં 'માણસોને' પર વિવેચી બાળતામાં જાણુ આપણી કરી પૂછતા નહિ. ધરની અંદરના ખાનગી ખંડસો પર ધ્યાન આપતા નહિ તેમજ કોઈની ભેર તાણીને બેસતા નહિ. ધણીવાર ધરનાં અજ્ઞાન બેરા મહેમાન આમજ એવી અર્થ કરી તેના ચતલેચાને આવર હોય છે, પણ તમે ખુશીથી નીકળી જાઓ. કોઇને ઘેર આતિથિ ધરને આબ્યા પછી કોઈ ખીન્નને તે ધરના મામજો કહેશે નહિ તેમજ તેનું ખૂંડે બેસશે નહિ. ધણીથી ખૂંડે બેસવું ને દીક્ષ કરવી એ ધણું હીચકારૂં ને નચ્છું અણ્ય.

તમે કોઈ ધરમાં મહેમાન હો અને તે જ આગમાંથી તમારા કોઈ ખીન્ન મિત્ર કે રનેલીનું તમને નિમંત્રણ મળે તો ધરધણીને કે ધરધણિયાણીને પૂછ્યા વિના તે કમ્પ્લ કરતા નહિ. તેની બંદોબસ્ત રાખ લઈને જ ખીન્ન મોઢાવણુ કમ્પ્લ કરજો. તેના ધરને માત્ર ઉતારા કે નીશા જેવું જણી ખીન્ન ગિત્રોને મગ્નવામાં કે તેમને ઘેર જતામાં ધરધણીને વિસાર ન પાડતા. તમે જે ઘેર ઉતર્યા હો ત્યાં કોઈ માંદું હોય કે તેમને કોઈ આપ્રતિક મુશ્કેલી આવી થયે તો તમારા રોગવાળી તેમને મદદ કરી શકો તો જ એવે વખતે રોગાળુ નહિ તો ખૂશીથી રાખ લઈ ત્યાંથી પાછા આવજો, આને વખતે મહેલુ-બનના ભારમાંથી તમે તેમને સદત આપશો તો તેઓ પણ તમારી રીતબાતની કદર કરશે.

કેઇને ઘેર તમારા અંજન કામ માટે ત્યાંના મોઢા પર પરમાર્થી હુકમ ન ચલાવતા. તમારે તેને ક્યાં ગે મોઢકચે હોય કે કંઈ મંગાવવું હોય તો ધરના મુખ્ય માણસને જણાવજો. મોવાના સાધન પ્રમાણે તે તમારી અજાડ દર કરતા ચલ કરશે. કોઇને ઘેરથી નીકળે ત્યારે મોઢાને કંઈ આપવાનું હોય તો તેમના હાથમાં જ આપવું અગત્ય ધણા હોય તો રકમ ધરના જગાણદાર માણસને તે પહેલી આપવાની સૂચના સાથે આપવી. નીકળતી વખતે ધરધણી અને ધરધણિયાણીને મનવા સિવાય નીકળજો નહિ. તેમની તકસિદ્ધ માટે બે સ્થાન રાખેા બેસજો અને તમારે ઘેર પહેર્યા પછી પણ એકાદ મોઢા થાન લખ્યા વિના રહેશે નહિ.

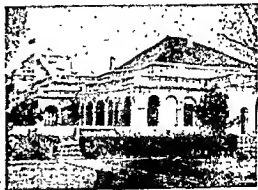
(૨૨મૈ ૧૯૨૮)

બોયકોટ

સત્તરીય-સંવતના ચોરસા મંડાવા ત્યારથી 'બોયકોટ' રાખ્ધ થયો પ્રચલિત થઈ પડ્યો છે અને વાતવાતમાં લોકો તેનો છટથી કષ્ટેચ કરેછે. એમકે વિદેશી વસ્તો દાર વગેરેનો બોયકોટ, જુલ્મી અમલદારોનો બોયકોટ, શિદ્ધિરા સંસ્થાનનો બોયકોટ.

પણ એ બોયકોટ રાખ્ધ કેવી રીતે અને ક્યાંથી નમ પાડયો તે બાબે જ લોકો બજાતા દરો. 'બોયકોટ' એ મૂળ આપર્થેન્ડના નવગીરદારના નોકરનું નામ | ૧૮૮૦માં આપર્થેન્ડમાં આશાંતિનું રાજ્ય હતું ત્યારે કૅપ્ટન બોયકોટ નામનો એક મોટા ભગીરદારનો કર ઉધારનાવાર મેજન્ટ બેનુતો પારો લથરાણીએ નીકળ્યો. પણ અસહકારી બેનુતોએ તેને એક પાઈ પણ નહિ પરખાવવાનો એકસંધે દંડ સંકલ્પ કરેલો છેવટે અર્થે કૅપ્ટન બોયકોટ પોલીસની મદદને બળભેરીથી તેમનાં ધરખાર ખાલી કરાવ્યાં ત્યારે એ વિદેશી લોકોએ બોયકોટને શિલા કરવાની એક ની જ મુક્તિ શોધી કાઢી. તેમજો તેમના સહવાર સામાજિક બંધિષ્કાર કરવાનો દરાવ કર્યો અને કહ્યું કે 'વાદ રાખજો, તારી એવી રિયત કરીશું કે આપર્થેન્ડમાં કહેવું તને જારે પડશે.' અને ખંદેખર, આ બોલી દમદારી નહોતી. વખત એવો આવ્યો કે બોયકોટને પેલાના દમવા કરતાં પણ ખાવા મૂડી ધાન ન મળે કે તેનું કામ કરવાને કોઈ દાગોળો ન રાખે. બીચારાની કોવી કફોડી રિયતિ થઈ ગઈ કે તેના નામના કારખો. પણ તેને મહા-મુસીબતે પહોચ્યા. કૅપ્ટન સાહેબ રાતે નીકળતા તો તેમને જતાં જ લોકો તેમને અપમાનિત કરી રાસવિંકા બનાવી મુક્તદ તેના માટે કેટલાય માર્દિત દુશ્મી ખાસ સ્ટીમરમાં બિરામ આવે ત્યારે તે રોટલા ભેજો થતો. આખરે કૅપ્ટન બોયકોટને લોકોના બોયકોટથી તારીને આપર્થેન્ડ એડી ઇંગ્લેન્ડ જતા રહેવું પડ્યું.

ત્યારથી બંધિષ્કારને માટે ઇંગ્લેન્ડમાં 'બોયકોટ' રાખ્ધ પ્રચલિત થયો અને અહીં પણ વપરાવા લાગ્યો

બેનિંગ બોલીવાલ મેટરએ દેશને અર્પણ કરેલો પોતાનો 'આનંદ બાગ'

ધીઓસોડીના તારકમજબી સમામાં
કૃષ્ણમૂર્તિ' હાજર થાય ત્યારે માનમાં સૌ
સભરો બેસા મના થયું જમતબેસુવના
પ્રભોપનારને આ ન રૂપું. સંતે કહ્યું,
'આપણે તો અરખા છીએ ત્યાં રહી
ને વિચારના આ પરચના આ મારે રહેઈ
બેસા ન થએ.' બીજા સમા વખતે સૌ
એસી રવ, સિવાય ફક્ત ડૉ. કલિન્દ્ર.
કરેલુ પૂર્ણાંકનર મળ્યો. 'આપના ૪
કહેવા મુજબ દુરિચાર-પરચના નથી
સ્વીકારતો મન માનવી રવામાવિક
લાખાની કે ન માન આપું છું આપે કહ્યું
તેમ જ પર્તવાનું બાન આ મારે ?'

અનેકમર્મી મન પાડે=પાડે માનું
આજીવિ ખીરે પુરુષ જનુ વચન;=આંકનો
પાડે-અધિવાસનો પાડે;=મેસેનો નર
-અધિર્મ;=કમિયું, ખડકીના મળતા અર્ધ
માં-દેવસાને પાડે. (સાં. ૬ સા)

એક જુવાન કેન્સરને બીજી બાઇ-
સિક્ક શોધી છે જેમાંથી નાનુંસરજી
નિમાન થયું થક શકે છે, અને તેમાં
૧૫૦ કમળી જાયામ મુખી બેસી રાખાય છે

ફંચાજા કપડાને ધોયા પછી તેને
નિખારવાના પાણીમાં થોડોડ મુરકો
નાખ્યો તો કપડાનો ફંચ ખીટી આવશે.

અરીસો કઠી તરફ ન રહેવા દેતા;
બીજી તેની કાલક બી જઈને ધીમે-
ધીમે તેનું તેજ બોલું થતું બધ છે.

જોડી રાઇ વડે દાય ધોવાથી ફંચ-
બીજી વાસ સહેલાઈથી નીકળી જશે

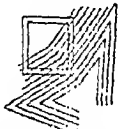
સાંસના એક વિભાગનેનામે ૧૦
વર્ષના પ્રયેએ પછી પાણીમાંથી દાઢ-
ટોજન હોય પાડી રાખાય એવી શોધ
કરી છે એ યોધનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો
તો પેટીજની જગ્યા પાણી લેશે અને
ગોરમું બો. જન દાઢટોજનથી આવશે

શાહીથી બહેલા ખડિયામાં Crea-
-sole કીઓસોટવાં પાંચેક રીમાં નાખ-
વાથી શાહીપર લીટી ફૂંચ વજની અરકશે

નેપાળ કન્યા રાજકુમારી કેસમાં કસ-
કતાના શ્રીમત વરભિચારી મારવાડી
લીસલાલ અરખાવના ખૂત મારે સાત
વર્ષની ડીન પામનાર વીર નેપાળી યુવક
ખડમગદાદુર્ગમિંદ આજ મદાનાજના
અર્ધિસક એ. ધનો સેનિક બન્યો છે.

દવા: પૂર્ણી પર દવાનું દળાણ દર
ગોરસઉમે ૧મા લગવું છે. ૩૨ દિશી
ગરમીમાં એક ધન મીરો દવાનું વજન
૨-૮૧ રવલ થાય માનુષ દરોજ
૧૭૫૦૦ પાઇન્ટ દવા આસમો લે છે.

દૃષ્ટિપ્રમો વધુ નમૂને: કપરના ચિ-
ત્રમાં તારી લીટીઓ વચ્ચે દોરેલા કો-
રસને નીચેથી જમણે ખૂંચે કપડાએડો
જમણ વે: થયું ખરી રીતે તેમ નથી

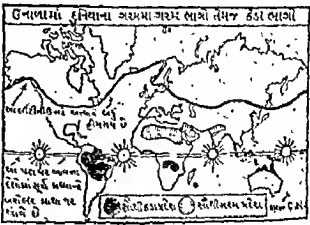
ચલણી નહીં બિંદમાં રૂંચે, ૮-
વડમાં પોડ, કાન્સમાં કાન્સ, જમણીમાં
મર્મ, રગિયામાં ફળલ, દંડાડીમાં લીલા,
સ્વીડનમાં કોનર, અધિરિયામાં ડોલર,
નખામાં યેન (તમને આખી વધુ ખજાર
હોય તો કમોરો કરવાનું આમંત્રણ છે)

ચિત્રો બાવવાના ફેટા કિંમો બેડા
બનાવવાની શોધને ચઇ રહી ગયેને
દહાડે ૫૦ વરસ પૂર્ણ થયાં.

અધિ-મારી પેડી મનિવાનું મરણ
વને કેમ ન મરું? ફડું સરસ તે?
સિન-સેરતો: થયું ખીટી અરેઅ
મયે આવી બસાનું છે.

૧૫૬૧ ૫૨ પડેલા તેજના કામ અજુનો
લોટ થસીને પછી પાંચાળી નીકળી જશે.

૧૫૬૧ ૫૨ પડેલા ૦૯ શાહીનો ૬.૫
પાકાં દોરાના રસથી કાટી નેજે

વનનાં ફૂલ
વિવાહાર : કૃષ્ણદાસ ભટ્ટ

સૌરભાગી સંસિક્ત બહે નાંદિ હૃદય તમારા,
છો આને નાંદિ પાસ મધુબન મધુ હરિનાથઃ
પણ આવનાં ફૂલ : તમે મુજ અતઃ ગમતા
આ નિર્મલ વનમાય સદા યે રહેજો રમતા
સ્વાર્ણપથે પગનાર બચે તમને જગ બચે,
પણ પિસડે ન વસત, ખીલવી તમને ખીલે;
કુદરત કેસાં બાળ ! તમે એને બનુ બદાલાં,
કુચ્ચ દઈ આરોગ્ય સદા હૃદયે રાખેલાં.
સાદું જીવન બચ સાફ આનંદ બહેનું,
માયાલીન મનોહ મિટ તમને જ મળેનું.

(જોડાઈને)

કુમાર

જેઠ' ૯૬

લઠે

[શિખરિણી]

લઠે યોદ્ધા શાને ? વિજયવરમાળા ન દિસતી,
ન વા સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, સુરસદનખાલા ન ઝરૂંખે
પ્રતીક્ષા ભેતી, કે અમર વરને પ્રાપ્ત કરવા,
ન વા ભૂતે મોટી પદવી ધન કે માન મળવાં.

લઠે યોદ્ધા સાથી ? નહિ જ શમશેરો ચમકતી,
ન ઘેરી લેરીઓ રણગણ કરી ભેશ જગમે,
ન હાથી, ઘોડાઓ, રથ, પયદસો ઘોર ધુમતાં,
ન કે શસ્ત્રોડેરો તુમુલ સ્વ આકાશ ભરતો.

લઠે યોદ્ધા ઘેલા, નહિ ફલ તણી લેશ પરવા,
ન કામેન્ધા પ્રેરે, નહિ મન ઉઠ્યાં પાર્થિવ મુખો,
ન કેડી પ્રોત્સાહો, લયજનિત ના લીરુ કંપઓ,
ન કે શસ્ત્રો શોધ્યાં વિદુત મનડે કાયર તણ્યાં.

લઠે પ્રેમી પ્રેમે મનુજકુલકેસ હૃદયથી,
ખન્યા સૌ માપીની જનરુધિરલિપ્ત છિપવવા,
કલેબલભૂખ્યા દાનવતણી મુધાને શમવવા,
સ્વર્થ એ હોમાતા જગદ્દયની શાંતિ જપતાં.

ખમીને ખેલાવે,

મરીને ભવાડે,

દટાઈ પાયામાં જગપ્રણયનું આલય રમે,
લડના તોયે એ અભય જમને અર્ધવ કહે;

જમનયન આશ્ચર્ય ઉસરે,

અને ભારેથી એ સમર પર આશીય ઉતરે.

હિંદમાં સ્વાતંત્ર્યનું મહાભારત મંડા-
વાને એક માસ જેટલી મુદત થઇ
જેટલા વખતમાં તો કેટલા ચેતનજવાન
બચીસાં તેમાં હોવાયા છે. હિંદની બા-
બકને દબે બીજા દત્તિદાસ ગેબળો શું
બાજવાનું રહ્યું? રજાટોનાં, બાજકોની
સદનશક્તિને વિસરાવે એવી ધારના, ને
શાંતિથી કરીશુ પોલીસની લાડીઓ
ખાતાં છતાં આગે-ધસવા એ બદ-
લીદોની તોડાત કાણુ એવી આંકડો
માત્ર લાડીઓ જ નહિ, પણ સાનન-
ભવિને કલક રૂપ અતિ નિર્દય ને ક્રોધિગ
આત્યાચારો તેઓ પર થયાં છે. એમનાં
એ જાણિદાનથી મોટી સહેનશક્તિના તા-
મહાર અવિહારીઓને કાળચિત્તાં કરીને
પોતાની આગર દકાવવાનો મુકા આવી
પડ્યો છે. દેશવિદેશમાં જતા સમા-
ચારો, દકીરો અને ચિત્તો હંપર બંકુસ
મૂંઝી રાના પોતાના ધ્યાવો બેલ બજ-
નેરીથી બીલના મજામાં નાખી રહી છે.
અભિજિત ને મુદતપને સમાચાર એછા
હોય તો એની મારફતે જ મળી રહે.
જનમજાથી આવાય અને પરતવવાની
સાકળો તોડવાનો એવી પ્રલંભોના પો-
કા દબે મુકસા પરી ગયા છે હિંદુસ્તાન
આપારે દેશમાં પશુ આસા રાખરી તો
કમરો. જાત્યો જ એવો વખત છે કે
પ્રલંભે પોતાનું ધ્યેય સફળરીતે પકડી
રાખી આગળ વધ્યું એછે દેશમાં
એક પણ સાચો હિંદી એવો નહિ હોય
કે જે સરકારની લાલની નીતિને ટેકો
આપી રહે; વિનીતમાં વિનીત મનનો
પણ કોઇ એવો માણસ નહિ હોય એને
આ નીતિની પાછળ દેખાવી કુટિલતા
એછે તેનાં ખાલી વચનેમાં દબે આસા
કે શરૂ થાય.

સ્વદેશ

દેશ એ બધી નથી આંગદેરી સત્ત છે;
દરિદ્રોથી પર મનોબાલ આપ્યા છે;
ચિતામાતાથી ધણું જ વધારે સામર્થ્ય;
વાળો પાલક ને રક્ષક છે; માતા કે ધર્મ;
શુક કર્યાં ચે વિશેષ મુલ્ય છે; સંતાનોની
અનંત શ્રેષ્ઠ રૂપ ને અગર છે; ભૂમાળના
આદિથી પણ ભૂનો 'પુરાણ પુસ્તક' છે.

(મ્રી. બલરામરાવ ક. કાશર)

નાજે જેઠાનીઓ તરીકે, અને દુકા દોરી
મટે પોતાની કાચારી કર્યાં કે મુખમગ
કર્યાં દોગ્યાં રહે જ છતાંમા માન્ય છે.
આપણા માનવીય દેશનેત્યે ને રાષ્ટ્ર-
વરો, સાદસ્તિકોને, દાનવીરોને, વિદ્વા-
નોને કેન્દ્રિયથી જનવાખોરો, મુનેદ-
ખારો ને બચકર મહુરોનો છદ્દાગ મળી
મુઢ્યો છે અને તે મુજબ તેમની સાથે
વ્યવહાર જનવાચે છે, તેરીસ કસેદની
વરતી એમને માન આપે ને એમનામાં
શરૂા ધરે તેમને મટે નસ પડુ વિચાર
કે વિવેક વાપરવાની ને યરકરે દરમર
સુખાં રાખી નથી તેની પાસેથી દબે સા
સદમજાની દરજા કેરાની રહી? "

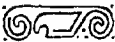
હિંદીઓને મટે સરકારમાં કે સાજ-
મારમારમાં હેરાપણુ સત્તા કે અધિકાર
રેલ નથી; હિંદી વેચારમાં અને વણ્યાના
વહીવટમાં હિંદને જ મુકસાની આવે
એનાં ચાકમાં મોઢવાયાં છે, અને સુર-
કારી નેહારી (પત્ર તે એતેતેષ મોરા
હોરા કે મામુલી વચારની હોય તેપણુ)
એટલેતેલેવધ અને આછપૂન યુલગી.
હિંદને રડવાને પણ દક્ રહેો નથી.

વર્તમાનવતમાં પ્રણી પેતાની રિખને
દરોવાનાસને મટે કાવદનો. મજબૂત
હયો. હિંદુસ્તાનના તેજસ્વી આત્મા-
ઓ મટે માત્ર આગ મંજારાલયુ મુચુ
નિર્માને જ સરકારની મોઢવણુ પરી
વતી નથી. અંગ્રેજે દેશવદેશમાં ખાંડ
ખાવ છે કે હિંદના ખલા મટે તેને
હિંદુર દાકોની દમની રહો છે. દેશરો
વર્ષોથી તેમને આ દારો મ.ક. જે
દલાઈવ સ્તહેજરી માંડીને આજના
દેશમાં સનાધીસ મુખી બનાવે હિંદુ-
સ્તાનને કેળવળી, નેપાર, રીનગ્રાવ અને
સાજવહીવટના કુતમ દરખો પૂર્ણ પડ્યાં
છે. હિંદીઓ તો કાચર, ખાપરિયા,
મૂખી, કંઈ અને વગરનોના. એજ
બનેલા, બાજલકા કરનારા, ચિંતાઓને
દેશન કરનારા, ધર્મ મટે લરી પડનાર.
પાગર નંજવીઓ દનમ તેમને મે
પરિખનાં શરકારી લોહોએ આટી મુખાં
ને છવંનંકરકાર આપ્યા. ને પોતાના આ
કથાલુકારીની જનમના મોકામાં તેમને
બદોખખરકરે છે. તે સિદ્ધ કરવા તેઓ
પુરતકો લખે છે, સાળામાં સિસુનુ આપે
છે, આલસી કોઈ કરે. જે. રામીઓ
નીયે છે. એમણે પરી રાખેલો અવિ-
પ્રાય ન આપે તેના મામુરો કે સંમ-
ઓને તેઓ બિનઅધિકારી કે સાજદોદી
મળે છે. દેશની એક મદદન
સંરથા મદારાખા, કે જેવા અભિપ્રાયમાં
એકેમો સાજા હિંદીનો અભિપ્રાય આ-
વી ખય છે, તેના કર્યાં પણ તેમના
એક મામુરી સિપાઈને કે વચારાર
આગલકારો સખ વધુ પ્રામાણિક અને
વચનવાળો બન્યા છે. તેને નકોઈ પૂરી
રહે, ન તેની કોઈ સાર્વજનિક તથાસ
રી રહે. એવો એક મામુસ અનેક
સંજોની આખર પર દાખ નાખી તે-
મને માર મારે, રીખાવે, મોખી વચારે
છતાં તે પર કાંઈ નહિ-તપાસ નહિ.

આ રાજસભા હિંદની સંમૂર્તિને,
તેની અભિલાષાઓને, તેના અદરોને
કચારી મૂરી, તેનાં સંતાનોને પોતાના દાખ

અમેરિકાની પ્રજાએ 'રાજકાર્યમારમાં' સત્તા ન મળે તો રાજકાર્યના ખર્ચમાં પણ વાગ્યે આપતો ન લેઈએ' એ સિદ્ધાંત કાઢ્યો ત્યારે તેની સામે આગી આ અંગ્રેજ પ્રજા દલીલ દર્શાવતાં રાજ્ય-એકતાને દબાવી દેવાની પ્રવૃત્તિ હકીકત અને પ્રતિષ્ઠા વિધર કરનારી પાર્લામેન્ટની જાનની પણ એ જ મત્ત છે. એ જ પ્રજા હિંદુસ્તાનમાં પણ જુદા જ હોત બતાવે છે. એના ઈતિહાસ દિલ્લી પ્રજાની મક્કમતા વિના કદી ચલાવો નથી. કોઈ પણ પ્રજાની ધીજી પ્રજાને સરકારના લશ્કરી પહેરા નીચે રાખી રાખી નથી. જો તેણે રાજ્ય કંત્રું હોય તો પ્રજાની એકરિદી અને સહકારની જરૂર પડશે જ. દિલ્લીએ પોતાનું સ્વમાન સમજે, સરકારને રાજ્ય કંત્રું હોય તો પ્રજાની સંમતિ વગર એકપણ કામ કરી જ ન શકે એ સિદ્ધાંત પગાવના આ પ્રસંગે તો હવે અમે તે ભોગ આપવા જ લેઈએ.

ચેટી દર પેટી આ જાનવેની વાત કહેવાશે. તે વખતે ફોજીફોજે દેરાને સાથ નથી આપ્યો તેની કમ્મકમ્મા ન રહી જ્યાં પડે એ વિચાર દરેક જણ કરી લે અને સત્યાગ્રહનાં શુદ્ધકર્મમાં, વિદેશી બાદિખતદારનિવેદક કે આગમુધાત્મીઓમાં, ગયાંન્યાં પોતાનો ફોજો આપે ત્યાં, પૂરો બરી દેવા દરેક ભારતીયુત આજે બીજું બહુ બાબુએ હંડોરોની આગળ આવે.

એકેક સૂચનાઓ

મયા અંકની જ્ઞાનશીલાના ઉત્તરો મોકલવાની મુદત પૂરી હતીની જણાવેલી, પરંતુ એ અંક અતિશય મોટા બદલ પડ્યા એટલે તે મુદત લંબાવીને ૩૦મી જુનની ઠરાવી છે. માટે જેને દહ ઉત્તરો મોકલવા હોય તે મોકલે.

આ અંકમાં કેટલીક નકલોમાં પાન ૨૨૮-૨૨૯ અવળાં કપાએલાં અને જાંબાં મોકલ્યાંમાં આખાં હશે. એટલી પૂરી નિશાની લેવાની તે તે પ્રદક્ષ બંધુઓને વિનંતિ છે.

અન્યાય સાંધે તે જુવાન નહિ.
દરેક બાબતમાં બીએ તે જુવાન નહિ.
વારંવાર બાંધછોડ કર્યો કરે તે જુવાન નહિ.
અપનવીન આર્યો ન રહે તે જુવાન નહિ.
ખરે વખતે પ્રાણપ્રલ્ન ન કરી શકે તે જુવાન નહિ.
એ તે બાબતમાં અભુતરી જ કર્યો કરે તે જુવાન નહિ.
(ધારાવધ)

કસોટીની ઘડી

જનમંદોની કસોટીની ઘડી આવી પહોંચી છે. નમકનો કાચો તોડીને, બ્રિટિશ સરકારની સત્તાનો દંકાર કરવાની બાંધ યુકારીને, 'ઈન્ડિયાના ક્રિન્ડિયાઈ'ના જવાબદારો સાથે એક સીવાથી સંતોષ પામવાની વેળા આવી ગઈ છે. આજે તો ભેઈએ છે માતાને નામે છાતી ઉપર મોળીએ ઝીલનારા, પીઠ ઉપર લાડીના નોકર પ્રદાતો ઝીલનારા, દેહનું શુદ્ધ બલિદાન આપવાની ઝંખના ઝંખનારા મરણિયા સત્યાગ્રહીઓ. આજે ભેઈએ છે બ્રિટિશ સરકારની તોપ-તલવાચી મરણિયા જામી બની, મરણશ્યાએ સુતાસુતા ભારતની સ્વાધીનતાના રમને પોતાની છાતી ઉપર મળે મુક્તિદાર પદોંચવાનું પરમ વિશુદ્ધ આર્મ્સલ કરનારા મરણિયા મહાસીઓ. છવસદોસદનો ઉલ્કો જેવે જેથી રહેલા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મુકામીઓનો એ પડકાર છે. આ ખ્યાસ ભારતવર્ષની સુશામીની હોલ્ડનુંછરી છેવા આખરી શુદ્ધનો વાવટો ફરકાવનાર મહાસલામી એ હાકલ છે. એ દાકલના જવાબમાં દિલ્લીએના ન્યેન્યુ જિંદગીનો ઉલ્કો લદાવ માણી લેવાને નીકળી પડ્યાં- ભેઈએ. એવો કોણ અચાચો દિલ્લી દરે કે તેના હૃદયને આ દાકલ ન રપરે? એ દિલ્લી આજાદી ધર લાવવા ન ચનમની રહે? એ છવનનું બલિદાન આપીને ભારતને છવન આપવાને અધીરો ન થઇ રહે?

સુજાતમાં જુવાનો કેરવા છે? સુજાતમાં રજમેટો તરફ જુવાનોનો પ્રવાદ ગર્વ લઈ રાકાય એવો ભેઈએર વરો નવ્ય છે એ સાચી વાત છે. પરંતુ સુજાત-ક ડિયાલોગમાં એટલા જ જુવાનો છે? આજે વાઈસરોય નવાનવા ફતવાઓ મારી રહ્યા છે; આજે તમારો દેશનાંધવ પરદેશી કાપડ ન ખરીદે કે મલ્લખાન ન કરે એટલા માટે તમે 'નિર્દોષ' કરો એ પણ જુનોદ કહે છે; આજે સીમસાધી સમાચાર આઈ રહ્યા છે કે આજા મુંબઈ દલાકામાં મારોસ લો બંદર કરવાની સમાચાર આવે છે; ત્યારે સુજાતની જુવાની માત્ર થોડા દબર સુજાતની પુત્રોના વિચારણા આવે છે; ત્યારે સુજાતની પ્રકારા કાળો સુજાતની પુત્રોના મુખ ઉપર પથરાવાનો વખત દહ નથી આવ્યો?

સુજાતના જુવાનો! 'જુવાનને દાક પાડવામાં જુવાન નામનું અપમાન છે; કોઈ જુવાન આજે મરણિયા દોષ જ નહિ' એ લેખનમાં અમર વચનો સાચાં પડે. મુક્તિ-દંઆમનાં મેલમેલો સાચાં વિરાલયો માનો. (સંસ્કૃત)

૧૯૧૪ના ઉનાળામાં મારે મારા દાદા (પિતાના મસિયાણા ભાઈ)ને લાંબા શિવાણી ગામે તેમના પુત્રના ઉપવીત પ્રસંગે જ્ઞાનનું યથું હતું. શિવાણી જવું હોય તો લીંચડીથી સાત માઉ ધૂળ ખૂંદતાં જવું પડે, આ ગામનું એકાંતિક હોવા છતાં આજુ જમાનાના પવનથી અલિપ્ત નહોતું. લાંબી બ્રાહ્મણ વસ્તીમાંથી ઘણા જુવાનોએ લીંચડી, વડવાણ ને અમદાવાદ જઈને અંગ્રેજ કેળવણી લીધી હતી; અને તેમાંના ઘણા તો સરકારી નોકરીમાં જવું ગિયે હોલે ચડ્યા હતા! તેમાં મારા દાદાના દીકરા મૂળશંકરના મોટા મામા જ્યાશંકરની દમજી ગામમાં જવું વાતો ચલી હતી, કસબદે તે તાત્તેર મુંઝાઈની એરીએન્ટલ રૂન્સેટરની ઓફિસમાંથી સીમલા પાછતરોવના સેક્રેટરીએટમાં નીચાવા દતા. તે જ્યાશંકરભાઈ આ પ્રસંગે સીમલેથી આવ્યા હતા અને બોળાં દિશના ગામગિયાઓમાં ભાણેજ પણ આવ્યા મામાથી ભાવશાળી ગણુનો દતો. તેમના નાના ભાઈ પ્રભાશંકર ડોક્ટર પણ આદોતદી અંગ્રેજ વિદ્યાનો પ્રકાશ નાખતા નજરે પડતા હતા.

જ્યોશંકરભાઈને હું અઘાઉ એક વાર મુંઝાઈ પીપળવાડીની ચાલમાં મળેલો અને તે પિછાન કરી આ જખતે ચાલુ ચલ. તેઓ મારા પિતાશ્રીના જવું જાણી પૂજના. સરકારી નોકરો, તેમના જ્ઞેડના બીજા સરકારી નોકરોની વાતો ગામડામાં પૂછકરે સારે તેમાં જુડી જ છડા હોય છે. ગામડાના લોકોને આ મોકોનું મંજળ કંઈક દેવી અને પ્રતાપી લાગે. ગામડામાં સુખ-દુઃખ સાંભળવાનો તેમને થોડો જ અવકાશ હોય છે. તેઓ તો પોતાને મળેલા મોટા માણસો, તેમની જોડેના પ્રસંગે વગેરેની વાતો કરી ગામડાને અંતર દેના હોય છે.

આ જાતની દવામાં બીજી નરક કેટલાક નવ-યુવાનો તેના એક ગ્રીન્હ નાના ભાઈની વાતો કરતા હતા. તેઓ કહેતા કે એ તો કાઈ અજ્ઞ માણસ છે. આ બે ભાઈઓથી તેની પ્રતિનિ જુડી જ છે. દિમાલય ગયેલ છે. સાધુ જી ગયેલ છે. પણ એ વખતે એવા માણસ વિશે મેં જવું વિગતો જાણવાની દરકાર નહોતી કરી.

સાર પછી એક વાર વીરમગામમાં મારા એક મિત્રે મને તેના કેટલાક પત્રો વંચાવ્યા આટલા લાંબા પત્રો મેં કદી જોયા નહોતા. મને પોતાને લખવા તરફ બેદર કંટાળો હતો, અને આ કોઈ અજ્ઞપણા યુવાનોને વધોટલ

બે.

સ્વામી આનંદ

દેશિ: સુબેદાર.

જેવી શીલસુષી રાજીતો જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું હતું. એ વખતે પણ તેને મારી મનોસંજિમાં રચાત મળ્યું નહિ.

એકાદ વરસ પછી હું ભાવનગરમાં વેકેશન યુગ-રવા ગયો હતો તે વખતે મારા મિત્ર પરમાન્દ કાપડિયાએ મને તેનો એક લાંબો ૪૮ પાનાંનો પત્ર વંચાવ્યો. એ પત્ર વાંચી મને પહેલી જ વાર તે લખનારના પ્રજ્ઞા આત્માનું જાન થયું. તેણે સંમાજનો રુદિપર'પરતમાં ગેયાં ખાતો-સજાતો જોઈ લીધો હતો; યુવાનોના ટૂંકા કૂપણ આદર્શો પર નિરરકાર વસાવ્યો હતો; જુદો અને વિદ્વાનોનું ડરપોકાણું તથા રવા-ધાંધતા ઉચાસ પાડ્યાં હતાં; અને કોઈ યુવાન વિચારનાં પથ હરે તેના પ્રદેશમાં તેણે રૂપલાભ્યું હતું. તે કોઈ કુટુંબનો કે પ્રાંતનો રહ્યો નહોતો. તેને તો સમસ્ત ભારતની ગ્રીમાને આવરી રહેલા. કોઈ માનુષ્યથી લખી લાગી હતી. 'મા' એ એક જ તેના હૃદયનો આદર્શ હતો. 'મા' આદેશ આપે તે જ કરવું એવું તેણે યત લીધું હતું. શ્રીમાન મિત્રોનાં મિષ્ટાન્ન અને દિમાલયમાં મળી આવતો પદાડી રાહલો, બે તેને મન સરખાં શુદ્ધ ગયાં હતાં. કેમાણી કરી, ધરબાંધું, સમાજના વ્યવહાર કરવા એ બધા તેને મન અધઃ પવનના માર્ગે લાગતાં હતા. કોઈ પ્રબર તેજોમય ધ્યેય—દિમાલયનાં શુદ્ધ શિખરો સમ ઉજાળવા આદર્શો તેના ચિત્તમાં વ્યાપી રહ્યા હતા.

આ માણસ થોડા દિવસમાં ભાવનગર આવશે એક લાંબા પરમાન્દે જણાવ્યું એટલે તો મને તેને

સંસ્કાર ચિત્રો

માતાને મુક્તિપંથે શી, શક્તિ અને સંસ્કર-
વિદ્યાથી સંપન્ન, ગુજરાતના ને અનેક ખેતી
યુવો પછા છે તેમની એજમનાં દુઃખ
આવેજનો સ્વસ્થ પર પડેલી સંસ્કારચામ
પરથી એક પછી એક અહીં આપનાં
ધરતો છે. તેમાંના આ પહેલાં જે.

મળવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવી. દિમાલકમાં જે વર્ષ
તપ કરી આવેલો અમારી જ ઉગરનો આ તાબે યોગી
જોવાની કોઈ અતેરી જિનાસા નથી, ધરનો લાગ કર્યો
તો તેને લગલાગ ઇસાત વર્ષ થયાં હતાં; પણ તેનો વચસી
હતિદાસ મને કે પરમાન્દને પૂરો માલૂમ ન હતો.

એક દિવસે મને પરમાન્દની ચિદા મળી કે સ્વામી
આવ્યા છે; ગયોરે મળવા આવે. ગયોરે હું ગયો
સંરે પરમાન્દના પુસ્તકોના કળાટ આગળ ચોપડીઓ
ફાંદતો એક યુવાન સાધુ મેં જોયો. કોઈને પણ ન
લાગે કે તે ગુજરાતના બાહ્ય-વાણિયા વર્ગ પૈકીનો
હશે. તેણે ફરાર જેની લૂગી વીંટી હતી. સાદું ગદી-
આન પહેલું હતું. મા-
થા અને ફાટી પર
કેસ વધારેલા હતા.

પાંચવી મૂંઠો નીચેથી
વારંવાર દાસ્ય બ-
બૂકતું. આંખો રમતી
જ રહેતી, મારી ઓ-
ળખાણ થયા જાદ
તેને કળાની જાળના-
માં જે મારી સાથે
ખૂબ વાતો કરી. તેણે
બંધાયા પણ ખૂબ
ખુશું હતું. નંદલાલ
જોડ અંત અસીન
લક્ષ્યર જોડે ગોદિયા-
વ્યવહાર જાંખો હતો.
શાંતિનિકેતનમાં પણ
તેના ખૂબ સ્વચ્છદાર

એક યુવાન સાધુ મેં જોયો.

જામેલો લાગ્યો. મુકુલ દે તો તેનો જાસ દોસ્ત (સ્વહ-
દેવાથી) થઈ ગયો હતો. તેની વાતમાં 'દિદુસ્તાન દવે
જામું છે, સવાનું નથી; તમે જાન લાવનગર જોઈને કશો
ખ્યાલ જાંધણો નહિ. હું તમારી સાથે વાન કરું છું
તે વખતે મારી નજર મદાસ, બંધાયા, લાહોર, કાશી
જશે પડે છે. ગયે ટેકાણે આદર્શશીલ પુરુષોને કામે
લાગી ગયેલાં જોડું છું. કોઈ જામન થયેલો આત્મા
દવે જંગી શકશે નહિ. તેણે કામ્યામાં ઘણી ફરજ
ઉઠાવી લેવી પડશે. માતા આદેશ આપતી વચ છે.'

મને તેની વાતોમાં જાદુ રસ પડ્યા. તેના આ-
વવાથી અમે નવું જ વાતાવરણ અનુભવી રહ્યા હતા.
રાષ્ટ્રીય વિચારો કદી આવા પ્રજાળ ધસારા સાથે
અમારા મંડળમાં પ્રવેશ્યા નહોતા.

તેની વાતોનો અંત જ ગણેલો. સાંજે તેણે જણાવ્યું
કે લાવનગરમાં તેને મળવા જવું જોઈએ તેવા એક
મુરખી રહે છે. તેનું નામ પૂજ્ય સારે તે નામ મારા
પિતાશીનું જ હતું. તરત જ મને શિયાણીના પ્રસંગે
યાદ આવી ગયા અને આ સ્વામીશી અને મારી
સંબંધપરંપરા લક્ષમાં આવી ગઈ. પણ એ તો મારું
જ મયત્વ હતું. તેને વળી નિકટનું કાણુ અને ફરનું
કાણુ? જ્યાં તેણે અમારા મારે ને લાગણી જતાવી
તેમાં તેનો જ વિનય હતો. એણે કહ્યું કે 'હું સાધુ
તરિકે તમારી વચ્ચે નથી રહેવા માગતો. તમે જ્યાં મને
તમારા જેવો જ મળ્યો, હું પણ અનુભવાર્થી છું.

આમ લાવનગરમાં સ્વામી સાથે સંબંધ જાંધવા પછી
ઘણો વખત તે અમારાથી ફર રહ્યા. ને. પછી ફરી
હું મારા અભ્યાસને અંજે મુંજાઈ ગયો. હું પીપળ-
વાડીમાં રહેતો હાં મેં સ્વામીને એક દિવસ જોવા.
મને જોઈને તેમણે જાદુ રોડ જનાઓ. લાવનગરના
પ્રસંગે પછી તેમણે મને કદી વિસર્જો નહોતો, અને
મલ્યા વગર પણ તેણે મારા પર એક જાતનું લક્ષ્ય
સાંધ્યું હતું એમ મને પાછળથી વ્યભાગેથી વાતો અને
પ્રસંગેથી સમજાયું. સ્વામી અને તેમના એકજો મિત્રોએ
પીપળવાડીમાં મારી ઓરડીને ઉપર જ માળે એક
આદર્શ રાખી હતી; જોકે સ્વામી તેનો લાભ લેતો
જ લેતા. એ ઓરડી પહેલાં રા. તુલસીદાસે મારીસંકર
યાજ્ઞિકની હતી (જેઓ લાલ યુગ્મથી ચિનામળ જળનના
નંદી છે.) જાદુ લુગનશમ દવે પણ મને સ્વામી સાથે

પહેલાં ત્યાં જ મળ્યા. કાચી વયના એક અજ્ઞ કાર્ટિવા-
વાડી છોકરામાંથી, આજના ભદ્ર, વિચારશીલ અને
સુસ્ત રાષ્ટ્રભક્ત ધણને તે વખતે સ્વામી પોતાના જાધા
સંસ્કાર ભુવનરામભાઈમાં રોપી રહ્યા હતા. તેનું સંપૂર્ણ
સર્જન થતાં તે ગુજરાતની સેવામાં સમર્પાયું છે તે આજે
સૌને વિદિત છે. એનો જાધો યશ સ્વામીને જ ધટે છે.

સ્વામી પોતાના મજલા ઉપર જતાં કે ઊતરતાં
મારી ઝોરડીમાં ડોકિયું કરતા જ, અને ઘણી વાર મારા
ટેબલ પર અટેલી પ્રેરક વાર્તાલાપ ચલાવતા. અત્યાર
સુધી રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ પર મેં ધ્યાન જ આપ્યું
નહોતું એમ કહું તો ચાલે. સ્વામીને મેંએ વિવેકાન્દ,
નિવેદિતા કે કુમારસ્વામીના આદર્શો એટલી જાની
વખત હું સાંભળતો કે મને તે સમજવાની રુચિ
પ્રકટી. સ્વામીએ તે જ્ઞાનનું સાદિત્ય પૂર્વે પાડવા માંડ્યું
અને મેં તે ગ્રંથ તા માંડ્યું. જંગમી સાદિત્ય અને કવિ-
તાઓ પણ સ્વામી વારંવાર સંભળાવતા. તે વેળા
સ્વામી પ્રો. ડી. કે. ગજજરના સેક્રેટરી હતા, એટલે
કેલેકોલ વાર તે મદાન વ્યક્તિની મારા વિચિત્રતાઓ
પણ કહીને દસાવતા. સ્વામીને ગિરેંશ તોફાનભરી
દસવાની વાર્તા જુલુ જ ગમે છે એમ કહું તો ખોડું નહિ.

પીપળવાડીમાંથી મારો અને સ્વામીનો ઉચ્ચતર
સંબંધ થયો એમ હું માનું છું, કેમકે તે વખતે તેમણે
મારા મન પર પારેલી હાથથી હું મારા જીવનની ઘણી
રેખાઓ નક્કી કરી શકેલ. National Artist
(રાષ્ટ્રીય કલાકાર) થવાની ઉમેદ તેણે જ મારામાં રોપી.
એ આદર્શ પૂરું થવાના દિવસની રાત જોતો હું પરિ-
શ્રમ કરી રહ્યો છું અને જે થતું આવે છે તેથી
અસંતુષ્ટ નથી. થોડા વખત પછી સ્વામીએ પ્રો. ગજજરને
છોડ્યા અને કોઇ શીટિયાને ત્યાં શિક્ષક થયા. પછી
કોઇ મરાઠી પત્રના રીપોર્ટર બન્યા. એ વાતોની વિગતો
હું આપી શકીશ નહિ, કારણકે અમને જાણને એમ
લાગતું કે સ્વામી તેમના આદર્શોથી દૂર જાય છે.
હવે તો તે અમારા જેવી જિંદગી ગાંડે અને ગૃહસ્થ
થઇ જાય એમ પણ કેટલાક મિત્રોએ સલાહ આપેલી!
આજે તો એ ભગ લૂની ગયો છે. એમ પણ લાગે છે કે
તેમનું જ દૃષ્ટિગંધુ સાચું હતું. ધણી શક્તિવાળા માણસો
ગૃહસ્થાશ્રમમાં બંધા જવાથી તેમની શક્તિનાં પૂર
પહેલગામી શક્તિ નથી અને પછી તેમનામાં આવતાં

ધર્મી જરણ બંધ થઇ જાય છે.

સ્વામીને હું આશ્ચર્ય તરીકે વાદતો. મને તે
પ્રીતિથી 'રતુભાઈ' કહેતા. એ સમયે તેમને રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ
તરીકે ઓળખવા કાણુ હતા. હું તેમની પ્રવૃત્તિઓથી
પૂરો વાકેફાર નહોતો. તેમના ગોટા મિત્રમંડળમાંથી
જહુ થોડાને ઓળખતો.

ત્યાર પછી વળી પાછા ઘણા લાંબા વખત સુધી
અમે એકબીજાથી છૂટા પડી ગયા. એક વાર હું
એચાર દિવસ માટે વડોદરા ગયોતો, ત્યાં તેમને મારા
ખજાર મળતાં જ તે કાકાસાહેબને લઇને મારા મુકામે
(શ્રી ચર્ચનન પાંકને ઘેર) મળવા આવ્યા. તે વેળા
કાકાસાહેબ સયાજીવંશમાં લોક-સુધારણાનું કામ કરી
રહ્યા હતા. સ્વામી પણ ત્યાં જ રહેતા. એ અસ્તામાં
કાકાસાહેબને ભાળણી કરવાની રાત્રી તરફથી મનાઇ
થઇ હતી. કાકાસાહેબ સાથે પહેલું ઓળખાણ મને
એ વેળા થયું. કાકાસાહેબે મારા પ્રતિ જે પ્રેમ દાખવ્યો
તે પરથી મને લાગ્યું કે સ્વામીએ એમને મારે વિષે
જાણુ મહુ વાતો કરી દશે. તેમણે તો મારે માટે ધણી
આશાઓ કરી દશે, પણ આજે એ જે મદારમાંથી
રાષ્ટ્રકર્તાની જે પુરા બેઠી રહ્યા છે તેનો એક નામકો
પણુ હું તાણી શકતો નથી. તેમના અતુલ કાર્યભાર સાથે
તેઓ હોમાઈ રહ્યા છે. વિરાટ આત્માના ચેતનસેન
જેવા એ પુરુષો આગળ માંડે જીવન મને અંદર લાગે છે.

વળી પાછો સમયનો થોડો ગાળો પડી ગયો
અને તે પછી અમે મળ્યા ત્યારે સ્વામી સત્યાગ્રહ-
શ્રમમાં આગેને વસ્યા હતા. કાકાસાહેબ પણ ત્યાં
આવી ગયા હતા, પણ માન અધ્યાપનનું મૂંયું અને
સંગીન કામ કરતા હતા. કાકાસાહેબને ગુજરાતમાં
અવનાશવાનો યશ હું તો સ્વામીને જ આપું; નહિ તો
કાકાસાહેબ જેવાને તો સેવાનાં ક્ષેત્રો પાર નહોતો.

નવજીવન પ્રેક્ષાના કારભાર સ્વામીએ હાથમાં લીધો
સારથી જ એ પ્રેક્ષાનાં મેળા મક્કમાં હતાં. પત્રકારિતો
તેનેમય આદર્શ સ્વામીએ બંગાળ-મહારાષ્ટ્રમાંથી અને
દેશપરદેશના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાંથી ખૂબ પીધો હતો. તે
ગુજરાતમાં એમણે નવજીવનદાર પહેલવહેલો અગ્રકાળો.

આપણે માનીએ છીએ કે એક મદાન અવતારની
સાથે તેનાં કાળો ઉપાડાને બીજી વિભૂતિઓ પણ
ખાસ જન્મ લે છે. તે જ પ્રમાણે સુમત્સર્ગિ ગાંધીજીનો

દિગ્વિજય સાધવાને સ્વામી જેવા અનેક આત્માઓ કોણ જાણે ક્યાંથી કેન્દ્રમાં આવી પહોંચ્યા. છાપ-ખાનાના આદર્શો, જ્ઞાનમુદ્રના માનસગો પાકી પરિચય, જોવાર વ્યવસ્થાસકિત્તે ને અવિચ્છાત બેઠકે કામ કરવાની તૈયારીથી 'નવજીવન' અને 'યંગ ઇન્ડિયા'ને સ્વામીએ પત્રકારિત્વમાં સર્વોચ્ચ ક્રાંતિએ પહોંચાડ્યાં. નિયમિતપણે અને યોગ્ય સ્વરૂપમાં જદાર પડતાં ત્યારે એ વેળા કોને તેની પાછળ રહેલી પ્રયત્ન સકિતને ખ્યાલ આવી શક્યો દશે? સ્વામી માણસને ટકોરા મારીને પારખી લેતા અને પોતાના કામનો છે કે નહિને એક કણમાં નક્કી કરી શકતા. પોતાના કાલ્ય નીચે તાલીમ પામેલા માણસમાં જરા સરખી પણ કચાશ રહેલી ન લેખે એ સ્વામીનો સદાગ્રહ છે, અને તેને પરિણામે નવજીવન અને યંગ ઇન્ડિયામાં ઉત્તરોત્તર સજાળ અધિકારીઓ મળતા જ રહ્યા છે. 'હંસાન' હવેના નાના છાપખાનામાંથી નવજીવન મુંદ્રણોદયને અમદાવાદનું એક આંગેવાન છાપખાનું જતાવી સ્વામીએ નવજીવન પ્રેસ છોડ્યું ત્યારે તેની મિત્રકન લંચલચ'ને લાખ રૂપિયાની અંકાઇ હતી. છતાં સૌ જાણે છે કે સ્વામીએ પોતાના પગારની પાછ સરખી થે તેમાંથી લીધી નહોતી.

સ્વામી તો સેવાને જ વરેલા. અમદાવાદ છોડી મુંબાઇ જઈ તેમણે મોસેવાસંપ્રદાયને અપૂરવતાનિવારણનું કામ હાથ લીધું. રાજકીય જાગૃતિથી દૂર રહેતા છતાં પારડેલીની લડતના સમાધાન વખતે એ વલ્લભલાઈને જમણે પડ્યો જ હતા. અંતર્યોને માટે મંદિરપ્રવેશની ઝુંગેશ ચાલી ત્યારે પણ સ્વામીએ મુંબાઇ અને પૂના વચ્ચે દોડાદોડી કરી મૂકી હતી ને પંડિતો, વિદ્વાનો તથા શેઠિયાઓ પાસેથી પ્રવેશમતની સહીઓ લેવા માંડી હતી. સ્વામીનું નામ આજે રાષ્ટ્રીય દળમાં એક અમરકાર દેખાય છે. તેમની શક્તિ અને કાર્યક્ષમતા માટે સોને અટલ શ્રદ્ધા અને માન છે.

મુંબાઇ ઉપનગર સત્યાગ્રહ શરૂ થયો એટલે સ્વામી તેમાં એક મહારથી જની ધૂમ્પા લાગ્યા અને ઘણા વખત સુધી કોઇએ નહિ જાણેલી 'ઝેરી પ્રજાભરી વાણીમાં સજાગતાં લાખણો વડે પ્રજાને ઉત્તેજ મૂકી. સરકાર એને કેમ છૂટા રાખી શકે? મીઠાના કાચલાંગ માટે તથા લોકોને ઉશ્કેરવાના આ યુનાઇ માટે પકડી લા. ૨૨-૪-૨૦ના રોજ સરકારે એમને એક

વરમતો જેલવાસ આપ્યો. પણ તેથી શું? એ તો આવીને પાછા પોતાનો જીવનભરનો ધંધો લેવાના જ છે. કેક નૌજવાનોને પાછળ મૂકી દે એટલી સમૃદ્ધિ એ સાચવી રહ્યા છે. એ આજન્મ બ્રહ્મચારીનો પ્રતાપ સરકાર કેટલોકે છરવશે?

૨] શ્રી રામનારાયણ પ્રાકક

ગુજરાતની યુવાન સૃષ્ટિમાંથી જૂતકાળના વૃદ્ધોને શાણપણનો નમૂનો લેખતો હોય તો શ્રી રામનારાયણ પ્રાકકનું જ નામ દર્શાવે. જાધી જાગતનો સરખો તોલ કરીને નિર્ણય બોલે. જધાનું સમાધાન થાય અને કોઈને કટુતાને સ્પર્શે ન થાય એવી રીતનો વાણીપ્રયોગ એકલા જુલુભાઈને જ આવડ્યો છે. એમને રામનારાયણ પ્રાકક કરતાં જેઓ જુલુભાઈ તરીકે ઓળખે છે તે એ વાણીપ્રયોગનાં ઊંડાં મૂળ તેમના હૃદયની મીઠાશ સુધી પહોંચેલાં જોઈ શકે છે. નિખાલસ, સરળ અને મધુર સ્વભાવના જુલુભાઈ, ગુજરાતના અગ્રેસર સાહ્ય અને વિદ્વાન તો છે જ, પરંતુ એક સમર્થ વિચારક તરીકે યથુ એમનું સ્થાન અતોષું જ છે. એકવાર તેમણે જ કોઈ પ્રસંગે કહેલું કે 'ગુજરાતને આજે સૌથી વધારે જરૂર હોય તો વિચારકોની છે. જે દેશને આજ વિચારકો મળ્યા રહે છે તે દેશનો વિકાસ સૌથી વધુ થાય છે.' તેમને વાંચેલા વિચારોની પુનરાવૃત્તિ ગમતી નથી. પોતાના જ વિચારોની વેલોની વેલો ઉગાડવામાં તેમને જાહુ આનંદ પડતો હોય એમ લાગે છે. સંસારી તરીકે એમણે જાધી જંગળો આટોળી લીધાં પછી મોટે લાગે તેઓ વિચારક તરીકે જીવન ગાળે છે. અજ્ઞાસ અને સંસોધન પણ પોતાના વિચારોના સમયન માટે જ કરતા હોય એમ લાગે.

ગ્રોહ અને ચિતનશીલ જીવન માટે એટલું જાહુ ગમતવ હોવા છતાં ન્યારે દેશના ધર્મયુદ્ધ કાળે મહાત્માજીએ ધીર વીરોને સાદ દીધો ત્યારે જુલુભાઈએ પોતાનું નામ આપતાં જરા ધ વિલંબ કર્યો નહિ. એ રીતે પોતાના પ્રિયમાં પ્રિય વિષયતો પણ ભોગ આપી તેઓ ધોળકા તાલુકામાં લડનું કામ કરવા જોડાઈ ગયા. ગુજરાતમાં અસાર. સુધી સાક્ષરો કે વિદ્વાનો માત્ર પુસ્તકો લખી અણુનાર નિષ્કીય જીવો ગણાતા હતા. તે વખતે તેમણે ખોટી પાડી અને ધોળકા ધંધુકાની વસ્તીને ખાનરી ચમ્પ ગઈ કે જુલુભાઈ જેવા સાક્ષરોમાં

શ્રી રામનારાયણ પાઠક

પણ વ્યવસ્થા, ચીવટ અને કામની યોજના કોઇ પણ વ્યવહારકૃશળ માણસ જેવી જ છે. તેમના કામની સંગીનતા સરકારને ખુશી એટલે જ તેમને પોતાની જેમના અતિથિ તરીકે ખેંચી લીધા.

રામનારાયણભાઈના પિતાશ્રી શ્રી વિશ્વનાથ પાઠક રાજકોટની મેઈલ ટ્રેઈનિંગ કોલેજમાં અધ્યાપક હતા. તેમની વિદ્વતા ને સંસ્કૃત અભ્યાસ માટે આખા કારિયાવાડમાં તેમનું નામ હતું. વેદાંતના તે પ્રખર અભ્યાસી ગણાતા. જ્ઞાતિએ પ્રચારા ને બોળાદ ગામના રહીશ એટલે જીવન ખૂણ સાદું અને જિંદગી આત્મસંતોષાળું હતું. જુહાપાઈનાં વાચા અને વર્તનમાં જે અનોખા સંસ્કાર અને તેજ લાગે છે, તે એવા વિદ્વાન અને ચારિત્ર્યસંપન્ન પિતાની હાથ મળવાને પ્રતાપે જ. તેમનાં માતૃશ્રી આદિલબાઈ ભારે જાગૃતમાન સત્તારી હતી. તેઓ કુટુંબ આખા પાસે કુળના આચારો પળાવવાની પૂરી કાળજી રાખતાં. સાથેસાથે પોતાના કુટુંબ અને જાળજોના દક્કે માટે ભણા ચમરબંદીની સામે પણ મોરચા માંડે એવી જળરી હિંમતવાળાં પણ ખરાં. શ્રી રામનારાયણ પાઠકનું 'પ્રસ્થાન' માસિક જ્યાં છપાય છે તે છાપખાનાનું 'આદિત્ય મુદ્રાલાય' નામ એ માતાની નામસ્મૃતિ જાળવવા રખાએલું છે. તેના માસિક

શ્રી મળનન પાઠક, રામનારાયણભાઈના નાના ભાઈ થાય.

માતાનો કડક અને હિમ સ્વભાવ જુહાપાઈમાં નથી આવ્યો, પણ તેમની સત્યપ્રિયતા અને તેજસ્વિતા તે એમનામાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. તે સાથે પિતાની નિર્મળ શુદ્ધિમતા અને અભ્યાસપ્રિયતા તથા જાહજીજીશ જુહાપાઈ જેટલાં તેમના કોઇ ભાઈમાં નથી દેખાતાં. તેઓ ચાર ભાઈ છે અને તે દરેકમાં એ કુટુંબજનિત શુદ્ધિમતા જુહાપાઈ પ્રકારે પ્રકટેલી છે. દરેકમાં પોતાની જીવનપદ્ધતિ ધડવાનો સળંગ સંકલ્પ અને આગ્રહ દેખાય છે. એ દરેક જણુ ધાર્મિક પાર પાડે એવો અને તેની આડે આવતી કોઇપણ વ્યક્તિથી કે ખોટી લાગ-સદમથી જરાય દુશ્મન નહિ એવી હિંમતવાળો છે. પણ મોટા ભાઈ જુહાપાઈ આવી હિંમતવાળા છતાં મુજબનાનો અવતાર છે. પોતાને નુકસાન કરી જનાર પોતાના દેવીઓ કે વિદેશીઓ, જ્યાં નરક તે દુશ્મનથી જ વર્તે છે. ગાંધીજીનું હૃદય દૂઝ કરતાં ૫ કોમળ છે છતાં પ્રસંગે વજ્ર જેવું કઠણ જની શકે છે એમ કહેવાય છે; પણ જુહાપાઈ તો કદી કઠણ જની શક્તા જ નથી.

જુહાપાઈ ભણના તે દિવસથી તેમની તીવ્ર જિજ્ઞાસા અને અભ્યાસપરાયણતા સૌએ જાણ્યાં હતાં. ભાવનગરની હાઇસ્કૂલમાંથી જીએ નંબરે મૅટ્રિક પાસ કરી રામજીદાસ કૉલેજમાં તેઓ દાખલ થયા. ત્યાં પ્રીવિ-યસની પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે આવ્યા એટલે ત્યાંની 'પરસિવલ સ્કૉલરશિપ' તેમને મળી. પછી મુંબઈમાં તેમને ગોરુજીદાસ તેજપાસ બોર્ડિંગમાં બોર્ડરશિપ મળી એટલે મુંબાઈ ગયા અને વિદસન કૉલેજમાં દાખલ થયા. ત્યાં ૧૯૦૬માં લૉજિક અને મૉરલ ફિઝીઓસીની વિષય સાથે બી.એ.માં પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા અને એ જ કૉલેજમાં ફેલો નીમાયા.

સ્વતંત્ર જીવનની ઝંખના એમનામાં શરૂઆતથી જ હતી, એટલે ક્યાંય નોકરી ન લેતાં એકએક બી. થઇ અમદાવાદમાં વકીલાત શરૂ કરી. અમદાવાદની સ્પર્ધામાં ઘણો લાંબો કાળ રાદ નહિ જોઇ શકવાથી પછી તેઓ સાદર (મહિકાંદા એજન્સી) માં ગયા. ત્યાં તેમણે સારી નામના સેળવી. વકીલાતના ધંધામાં પડ્યા છતાં પોતાની સત્યપ્રિયતા અને પ્રામાણિકતા તેમણે છોડ્યાં નહોતાં. અસીસો સાથે જરા પણ દંભ વ્યવહાર તેમને પસંદ નહોતો.

ચોરાનો વડો

કોટ : ગણપત બટ

ચોરાદમાં હરિયાકિનારા તરફ 'વડોપન' નામની ગામમાં આ વિશાળ વડો પોતાની શીંગી હાથા ત્રિનાદી રહ્યો છે. નર્મદાકિનારાનો કપીર વડ તેના વિસ્તાર માટે અદ્વિતીય લેખ્યો છે; કમળનાના પનરખતિ-કુશાનમાંનો વડ તેની અનેક વિસ્તારી વડવાઈઓના થડના પાંખાથી આકર્ષક ગણાય છે; પણ એ જાણને વડે ચોરાદના વડોપનનો આ વડો નાનો લેવા છતાં તેની સુંદરતા અને ધરાદોષ હાથા માટે અનેકે આનંદ તથા અવલોકન થયે કોઈ વિશાળ ઘરમાં જઈને જે આશ્રય ને શાંતિ પામે તેથી જે વધુ નિરાંત અને આનંદ આ વડોના નીચે તળને મળે આથી વાટે ફેલાતી તેની વડવાઈઓ કપર નાનાં છોકરાં પણ ધરના હાદરા થઈ એમ હડપી થઈ આવે. સારા સિદ્ધાંતને ત્યાં નિરાળ નભાવવાનું મન થાય; કવિને તેની ડાળોમાં માળો બાંધીને રહેવાની ઇચ્છા થાય; કવિનીચ્છાને તેની ડાળે વાર્તાલાપ માંડવાના કાલે ગ્રંથિ, ગાજકાનું તો તે સુંદર કીડાસ્થાન બને; એમ બ્રીમપિતામહ જેવો આ વડો સૌને વાતસલ્યના આવમાં મરક કરી નાખે એવો છે. એ વડો અને આસપાસની જમીન એક જ કુટુંબની માલિકીમાં છે, અને વડોની વડવાઈઓની જેમ એ કુટુંબ પણ કૃતીદાસીને એક નાના ગામ જેટલી વરતીલાઈ જતી રહ્યું છે! આ વડો એ કુટુંબનું પૂજ્ય સ્થાન છે અને તેના મુખ્ય વડ આમજ તેની કુજદેવીનું સ્થાપન છે; એટલે વડોની નીચે ધરના એક જેવી સ્વચ્છતા રખાય છે, અને વડોની એક ડાળ પણ ખંડિત થાય નહિ એવી એ કુટુંબની બાવના છે. દર છ પચ્ચ વડો ખેતરોમાં વધેલા જ આવે છે. તેની ડાળને આશીર્વાદ આપતી કુમળી પાનરોએ માટે તો એ પ્રકાર ઉપકારક બન્યો છે. વર્ષમાં એક વાર અર્ધા ગામના કોકરોને મેળો બગાય છે.

‘ગુપ્ત’ નેઝ : ૧૯૮૧

પુનિત પ્રવાસ

ગિરનાર : ૧૫ દેવગઢ

અતિવપમાં જગતસાની દલિદામયા અમાર નાની ને મદગાદગી ગુપ્તકર-પાસનું આ મોર ભરવસન ગિર છે. પગા જે મદાન જનારોનાં મિત્રો તે પીપી અથવા પાદ મુલિપી કે મુલપાની જનાં છે. તેમાં તારાનીપના ગાવ રાપા થાગી અને મંદિરમ કાવવાના રૂઝ વિશેષ કોર છે. રાંજ આ મિત્ર તેા મપના અને તારાની રા છે. ગિરનાર ને અતે મેયુ ને અનુસરું તેનું તેમાં અંજિ જેમગિત રાંજ રાજું છે. બાલનો બ્રહ્મ કાવાર અને મારી પુરુષ, આને સાનના કિલ્લોને મોડીએ મારી, જગતે સાનનો, અને સન રાપા મુલપાનેસા ગિરનાર મારવા, તમા મેજ સાનપ્રેત મિત્રનું જે આર્ય મદામર કલિય અને ગિર નેમી મનોડા પ્રતિભાર રાપા નીએ છે. મલના મોડા ગરીના તાર સમાનના અને તેની મારાંરની આરૂને તાર રાસનો કામુમારે જાવાનાર આ જાંજિને પમારવા કામ-અનતા કામ રહી છે. એ આરૂન પુરુષના રાંજને આપાની મિત્રની માનપ્રેતની ને આનંદ રાપા અનુમતી રહી છે તે રાંજિયા, ગિરની તારુપતમાં મિત્રનાર અરૂનેનઅરૂને જુદપુત્રનું કારાંસાન મારવા છે. મેરાર મોડા માનસમુદની મલપિયકની વાંચે પગ આપણું પાન આપણે મુજ પાત રૂપે અને રહી તાર આપા સમુપાન રૂપ નજર રહી વલે છે એ આ ગિરની અંતમૂત જુદી છે. સમાસાનીન રાપામાં મારીનું આ ગિર તે મારૂની રોરે-ર-કામુમારે, અને નજમીયની અંજિ રા કે રાંજેનાં જાવવાનુદેમાં તિસાજ પાપાની ગિરનારું નેકરૂ.

ધંધામાં તેમને સફળતા મળતી જતી હતી અને નણીતા થતા જતા હતા, તેવામાં ઇન્કલુઝિવેન્સના રીમાં તેમનાં પત્ની પ્રસૂતિમાં મૃત્યુ પામ્યાં અને તેમનું પિતૃય જંગિન થયું. પતિ તરીકે જટુભાઈએ જે વફા-રી અને વિશુદ્ધ પત્નીપ્રેમ દાખવ્યાં છે તે આ કાળમાં વેરલ છે. જટુ નાની ઉંમરે વિધુર થયા છતાં તેમણે આગ્રહપૂર્વક ફરીવાર લગ્ન ન કરતાં વાનપ્રસ્થ જેવું એકાં-નેક અને અભ્યાસી જીવન જ પસંદ કર્યું. તેમનાં પત્ની એક રમણીરત્ન હતાં. જટુભાઈના જીવનમાં એમણે જટુ પુર સ્થાય રીધેા હતા તે એ વખતમાં એવા સંસ્કાર-શાળાં ને દીક્ષિગાન સ્વીકારે લાગે જ દૃષ્ટિએ પડતાં. એ જો દયાત હોત તો જટુભાઈ ચાલ્યારે જે પદ મોગવે છે તેનાથી પણ જીવું પદ લોગવતા હોત.

જીવનસાથી યુગપતી જટુભાઈનું દિલ વરીલાતના રીધા પરથી ઊડી ગયું અને વણા વખતથી જેની ઉગેદ હતી તેણે શિક્ષણનો વ્યવસાય લાથમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૯૧૬-૨૦માં શ્રી ઇન્કુલાલ યાત્રિક સાથે તેઓ જે. જે. ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલમાં જોડાયા.

ગાંધીજીના મેંચી થી મદદદેવલાઈ અને જટુભાઈને પ્રણધી જ સારી ગિત્રાચારી હતી. મદદદેવલાઈ મુંબા-ઈમાં સરકારી ઓરીજીનલ ટ્રાન્સેક્ટરના ખાતામાં હતા તે વખતે જટુભાઈ વિલ્સન કોલેજમાં ફેરો હતા. બંને મોકુળદાસ મોડિંગમાં સાથે હતા અને પાછળથી 'મગન-યાગ'માં કુટુંબ સાથે પણ નજીક જ રહેતા હતા. અ-સદકારના ઉગમકાળે વિદ્યાર્થીક નીકળી અને બીજા ઘાળાએને સરકારના સાથ છોડી તેમાં જોડવાનો વખત આવ્યો ત્યારે જે. જે. ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલે તેમ ન કર્યું; એટલે જટુભાઈએ જે શાળા છોડી વિદ્યાર્થીક રીકારી.

જીવનન વિદ્યાર્થીના અધ્યાપક તરીકે તે શ્રી રામનારાયણ પાઠકની જટુ ઉચ્ચવળ કારકીર્દિ છે. બીજા પ્રાંતના અનેક સુસંપન્ન અધ્યાપકોની વચ્ચે જીવ-રાતના આ નરરત્નો ગોતાના પ્રાંતની જોયર પ્રતિષ્ઠા અને શોભા વળવ્યાં છે. જીવન અને જીવનલી વાપાની સેવા કરવાની અગિલાવા તેમને વિદ્યાર્થીના સંસર્ગમાંથી જન્મી હોય એમ લાગે છે. ઇન્કુલાલ યાત્રિકના 'યુગધર્મ' માસિકમાં 'દિરેક'ના નામથી દૂધી વાતોઓ નથા બીજા લેખો, અને જીવન

પુરાતત્ત્વ મંદિર મારફત કેટલાક અભ્યાસજનિત સુંદર કાર્યથી સજ્જાત કરીને એમણે પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર એકધારે વિકસાવ્યે જ રાખી છે.

'યુગધર્મ' બંધ થતાં તેની જગ્યાએ તેનાં સર્વ અંગેને સમાવતું વ્યાપક સાહિત્યધર્મવાળું 'પ્રસ્થાન' માસિક નેમણે ચાલુ કર્યું અને તે દ્વારા ઘણા વખતથી અસ્થાલિન ને એકમરણું સાહિત્યકાર્ય તેમણે કર્યું કર્યું છે. સાહિત્યની આ સેવામાં તેમણે કદી સ્વાર્થનો સમાસ કર્યો નથી. સાહિત્ય માત્ર વિદ્વાનો ને ડ્રેન્ડુએટો માટે જ હોય એવા મનના તેઓ સખત વિરોધી છે અને પ્રજના દરેક વર્ગના પ્રત્યેક જાતનાં માણસોમાં જે ચોક્કસ જાતનું સાહિત્ય રહેલું છે તે કોઈ રીતે ભેરું કરી, પ્રજા સમક્ષ લાવી, નવી સાહિત્યસૃષ્ટિ બની કરવાના તેમના કાંઠ જાણીતા છે. ગમે તે માણસ કોઈ પણ વિષય માટે એક શબ્દ, વાક્ય કે નાનો ફકરો પણ ચોક્કસ દૃષ્ટિ અથવા ગિચારથી પ્રકટ કરે તો તેને સાહિત્યમાં ગણવા તે દમોશાં તૈયાર હોય એમ લાગે છે. પ્રસ્થાનમાં તેમણે રાજકારણ, લોકસંપદ, સમાજ, ધર્મ, કળા, ઇતિહાસ વગેરે વિવિધ જાળતોની સમીક્ષાઓ કર્યાં કરી છે.

યુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓને રામનારાયણભાઈ દમોશાં માર્ગદર્શક થતા આવ્યા છે. શ્રદ્ધા અને પ્રેરેા આ યુગના યુવાનોને છોડીને જાય તો તેઓ વચ્ચે જટુ-ભાઈ જેવા વિચારકો હોય ત્યાં સુધી ગાડાં વાળ-નારાની જોડ પડવાની નહિ. પોતાનાં અનેક સંગેશનોમાં જટુભાઈને પ્રમુખ તરીકે આમંત્રી યુવાન વર્ગે તેમના પ્રતિનાં પોતાનાં વિશ્વાસ અને આદર સિદ્ધ કર્યાં છે અને તે દરેક પ્રસંગે સખ, મધુર, સ્વસ્થ અને સરળ જટુભાઈની કર્ણપ્રિય વાણીએ જીવાનબૂધને તેમની તરફ આકર્ષ્યાં છે.

આજે તેમને કારાવાસ મળ્યો છે, પરંતુ કઇ સરકાર સનુજ્જવા ગમને કારાવાસ આપી શકવાની છે? તેમના મનમાં જે અદ્વુત ચિંતન અને જીવનશોધન ચાલી રહ્યું હશે તેમાંથી જરૂર મુક્તિના જ મેંચો જન્મવાના. ફક્ત તેનાગીસ કે યુમાગીસ વર્ધના જટુ-ભાઈ આજે સંન્યાસ અને દેશભક્તિની જે આરાધના કરી રહ્યા છે તેની પ્રેરણા અનેકને મળે.

રવિશંકર રાવળ

‘દાદદીની!’ મરણે અવાજ
રિશર હી મુશ્કો
મુશ્કો એ બોલ્યો
‘દાદદીની!’ દોગ,
મને બોળખે છે ને?’

જંગલનો ભેડ

આફ્રિકા! રખડપત્તી લ, પીકતો તડકો અને સિંદની જન્મભૂમિ જેવા આ દેશમાં પરમેશ્વરને પણ કેાઇ પૂજતું નથી. ભારે જાહેમનથી માણસ અહીં જમાવતો જાય અને ‘હાથ, દબે ફરીને હાથ બેસા.’ એમ વિચાર કરે ત્યાં તો એક જ ચોમાસું આવે કે પાછું દત્તું એમનું એમ. કુદરત એવો ઝપાટો મારે કે રથજેરથળ ધાસ અને ઝાડનાં જંગલો ઊભા-રાષ્ટ્ર જાય અને ખાલી મકાનોનાં ખોખાં જ ઊભાં રહે. માણસ કહે આ મારું અને કુદરત ચોખવે કે અહીં કેાઈનોય ભાગ નથી. આમ બેની લગાઇ ચાલતી હોય ત્યાં સિંદ અને એનાં સર્ગાવદાલાં લાલ અમેરિકન શોધક-સુસાદર માર્ટિન લૅન્સનની દાયરીમાંના સાચા માહત્ત-પ્રસંગો પરથી લખાએલી

સેવાં જાય. કહેવાય છે કે જ્ને એજેએએ ખંડો ન આપી હોત તો અગ્ની સદીમાં આફ્રિકા માણસ વિનાનો ઉજળડ વેરાન પ્રદેશ બની જાત. સિંદ એટલા ઊભ-રાષ્ટ્ર દના કે દર વરસે દરેક પરગણામાં ૧૦૦ થી ૫૦૦ સુધી દેશીઓ ચરણી થઈ જતા.

જતાં આફ્રિકાની મોદિની અજબ છે. કેાઇ રથજે નજર નાખીએ ત્યાં સુધી માછલોના વિસ્તારમાં પથરાનાં મેદાનો છે, તો બીજી જગ્યાએ જટાળૂથ જંગલોનાં ઊંચાં ઝાડનાં જંગલો આલ સાથે ગાય ભરતાં લાગે છે. નદી નાળાં તો એનાં ફવાડાં જેમ ઊભરે છે. અને એનાં પેલાં ભયંકર રણોની રેતી:—એદ!

ભીખણુ આફ્રિકન જંગલના કચણ હાથીના શિકારનાં સાહસોની વાત—જેમાં જંગલના ભયંકરમાં ભયંકર ને એટલા જ હુદ્દિશાળી એ પ્રાણીનો પરચો મળે છે.

એ રેતીનું તો નામ સંભારતાં કંપારી આવે. ભયંકર તાપમાં જ્યારે એ રણ સળગી જાય છે ત્યારે એની આગ દેહ સૂર્યને સળગાવી દેવી લાગે. જાને પવનના ઝપાટે ઝપાટે એના તો ધૂણકોટ થાય કે આભની નીચે પીળું આભ ઊંચું કરી દે.

આપા ચિત્રચિત્ર અનુભવ કરાવનાર એ વિશાળ પૃથ્વીખંડની રમણીય ભયંકરના એટલી નિર્દય, એટલી અમરંગી, એટલી તો વિચરણુ છે કે યશ્વરાટ છૂટા છતાં ગાણસ એની મોલિનીમાંથી છૂટી રાકતો નથી. કોઈ શિકારને જાણને તો કોઈ ધનપતિ સવા આફ્રિકાનો જોજો શોધે છે. જંગલના પ્રકૃતિસૌંદર્યના શોખી મુસાફર એની સુંદરતા અનુભવવા એના ખૂણેખૂણે ફરી વળે છે. પણ આફ્રિકાની જોગ દશેડાં અંબિત છે. એ કોઇની યદ્ય નથી, યાત્રી નથી. એના જંગલો દલ જંગલનાં તેમ પ્રાણીથી વારપુર છે. એના સિંદ, એના દાગી એના ને-એવા નીકર પિલરે છે. એનાં રણમાં જળાબજના જાગેરે ઊંચે દલુ ય કરમાં મીઠા ભમ્યાં કરે છે.

અને આફ્રિકાનાં રણમાં ખરે જ્યારે ચીથ ચકર લેતું હોય તો સાગથ લેવું કે કોઇની ઘડીએ ગણાવ છે. કોઈ સજ્જ પશુ પક્ષી કે માણસના રામ રમી રહ્યા છે.

એવા રણમાં એક દિવસે જાગેરે, સૂરજ ખરેખર માથે આવી અંધારા વેરતો હતો તેવે વખતે, બે આદમી જમીન પર પેટ ઘસતા આસતેઆસને આગળ વધી રહ્યા હતા. દીવણુ અને કોણીએનો ટેકા લેતાંલેતામાં તો ઘોળી ધગધગતી રેતીનાં ઊડીઊડીને વાદળા બંધાતા હતાં; અને એની ઝાથે, જાલુનાં ઝંખરેનાં ભળતો આશરો લેતા એ બે જણુ થોડે દૂર આવેલા ચટાણુ ભણી જવા મથતા હતા. ઉપર નરક-વાતનાની ભટ્ટી જેવો ધીકતો સૂરજ એમની પીઠને શેકી રહ્યો હતો. એનામાં ઊંચે એક ગીંધ ચકર લેતું જણાયું. થાક રહ્યું. મોનની નિશાની! અને તેમાં ય આ તો કેમતનું કાળમુખું રણ!

હતા બે ભેડીદાર; પણ બંને પચ્ચે ઉત્તરદિશા જોરે દેર. એક દીંચુક; બીજો પૂરો પાંચ દાય અને કાવામાં જાગો. પરમેવે નરખોળ એની પીઠ પર

પહેરણુ ચોંટી જવાથી ભારે ગાંઠાવાળાં એનાં કમ્પાએલાં અંગ રપટ દેખાઈ આવતાં. પીસ પીસ વરસ એણે આફ્રિકાનાં જંગલમાં ગાળેલાં. એથી ય જમણી વખત મોતના મોંમાં પગલાં પાડી આવેલાં. એટલે વખાથી અને તીરતાથી એની એકેએક મુખરેખા ચીધી પાણી-દાર ને થાળીના જેવી ચમકતી હતી. એ માર્ચિન ટોમ્પ્સન જંગલભણીતો અમેરિકન શોધક અરંધી નિંદગી આફ્રિકાના રણવગડા ખૂંદી પળ્યો હતો.

‘સૂરજ... એ રૂંધા.’ અચાનક એણે ધીમેથી ફફડી સાચીનો દાય દાખ્યો અને છેટે આવેલાં જંગલોં ભણી છયો.

વેંડરપૂલ—એનો સાથી—ચિથર થઈ ગયો. મૂંઝતા દાય વડે આંખો પર એજો માંડી એણે ગણવા માંડ્યું. થયરતે રરર એ જોલ્યા: ‘જોજામાં જોજા પીસ!’

અને જાણે ગણનરી કરાવતાં ન હોય તેમ, પૂરાં પીસ પ્રચંડકાય કાળાં પ્રાણી ટેકરી પરનાં જંગલોંની ઝાથેથી નીકળ્યાં અને આ બે જણુ સામે વળ્યાં. આફ્રિકાના જંગલોંની દાથી! પ્રાણીમાનમાં હુદ્દિશાળીમાં હુદ્દિશાળી:—અને—અને એટલા જ ભયંકર!

‘આ લીધો!’ ફફડી વેંડરપૂલ જેવો બંદુક સીને ટેકવે છે, ત્યાં તો માર્ચિનનો ભારે દાય એના પાભા પર પડ્યો, અને પોલાદના સફંન જેમ ચોંટી ગયો: ‘ના—ખજારદાર!’

રોળાના જોખરે ચાલતો દાથીનો નાવક ચંબી ગયો. તેના કાન ફફડી ઊઠ્યા. અજગર જેવી સૂંદ ટટાર થઈ. વાતા પવનની દિશામાં ફરી એ મુમ્બારા કરતો ગંધ લેવા માંડ્યો. એની દકુમતમાં દોહનો ગણુ-છાજતો પ્રવેશ થયો હોય તેમ, એના શરીરમાં કોળી ધીમો ધુનરી ફરી વળી અને એના સાચીએ અંધારે પગલે એની ફરના ગોડવાઈ ગયા. આખી જમાન ભય અને કોળથી અસ્પષ્ટ જની લાગી.

‘અડા, પણ આરક્ષા સાડ તો હું અર્ધો આખો છું.’ વેંડરપૂલ જગડ્યો. દાથી પર જ નગર ચોંટીવી ગયો ટોમ્પ્સને કેકું ધુણાયું. એને ગીઠ ચડી હતી કે આ ગમાર વેંડરપૂલ શું અમળતો દશે! આ તો આફ્રિકાના દાથી. એનો શિકાર કરવો એટલે મર્યાં

બનકાં મારવાનાં નથી.

પણ વૅન્ડરપૂત્રનું બોધવું એની દૃષ્ટિએ સાચું હતું. એ અધિશે વાગનરપરખ લક્ષ્યધિપતિ દેહ ના પોર્કથી આખો દરિયો ડોળા અર્ધો આઘ્યો હતો તે આટલા જ સાચા:—આફ્રિકાના દાથીનો શિકાર કરવા શિકારની સગવડ કરવા માટે માર્વિન ટૅમ્પ્સનને ફક્ત તાર કરવામાં જ એણે ખાસતા ઇસો રૂપિયા ખરચ્યા હતા. અને અર્ધથી પાછલે મુકામે પાંચ માફ પર પડેલા ડેરામાંના સરસામાન, શિકારના સરંજામ, નોકરચાકર, વાહન, ઊંટ વગેરેની નાનકડી સેના બની કરવામાં ટૅમ્પ્સને એની ઇચ્છાને વશ થઈ કેટલાય હજારનો ધુમાડો કર્યો હતો. જી દબ્બરે માર્કસનો મદાસાગર ખૂંદી એ અર્ધો બ્રિટિશ પ્રરટ આફ્રિકામાં આવ્યો ને નરસિંહ મહેતાની વેત્ર જેવી રેલગાડીમાં અથડાતોફરતો નૈરાશી બીનયો. અને ત્યાંથી પછી આગળ પણ છેલ્લા પંદર દિવસથી ટૅમ્પ્સને એને પગવવામાં બાકી રાખી ન હતી. આગથી પીકનાં આધીના મેકાનો ખૂંદી, અંધાના કિતુછાં અથડાતો મુથા આવી ત્યાંનાં બાંસ કદર્યા બાળ-બાળનાં જીડ અને કોઠાળી ઝાડીઓમાં ઉતરગતા રસતો કલાકડા તેઓ અર્ધો પહોંચ્યા હતા. આ બધી હાડમારીઓ તેણે બોગવી તે આ સોનેરી ધડી પામવા, કે જે વખતે પોતે આફ્રિકાના જંગલી દાથીનો શિકાર કરી શકે. અને હવે એવી ધડી આવી પહોંચી ત્યારે માર્વિન હુકમ કરે કે શિકાર નહિ કરી શકાય! જીવમ ને!

જ

જ

‘પણ, સમજવ તો ખરો કે ગોળી કેમ ન મારું?’ જુસ્સા ને નિરાશાથી વૅન્ડરપૂત્ર ખૂનગળાઈ જતો હતો. પણ સાંભળે જ કેણું? ટૅમ્પ્સને તો દાથી સામે જ મીટ માંડી હતી. અનેક શિકારોની વિજેતા ભવંકર સંદાર કરનારી એની બંદુક તૈયાર હતી; નિશાન પણ સામે હતું; . . . ત્યારે?

થોડી વારે એણે વૅન્ડરપૂત્રના કાનમાં ફફડીને કહ્યું, ‘મૂર્ખા, જો આ ટોળું પાછળ પડ્યું તો આપણા બંનેનું બી બાનું સમજનું.’ વૅન્ડરપૂત્રની નજર બંદુક પરથી દાથી પર ફરી વળી અને ત્યાંથી આ મદાન શિકારીની પાટ જેની પીઠ અને બોગળ જેવા ભારે ખલા પર ફરી. વૅન્ડરપૂત્ર દાથીથી બીતો ન હતો, કેમકે ટૅમ્પ્સનની

પેટે એને બાન ન હતું કે દાથી પાછળ પડ્યા તો બિગરવાનો એકકે વ આરો નહોતો. નહોતું કયાંય જાડ કે ઉપર ચડી જાય. આવી વારે ન હતી’ કે એની આંધે ભરપ્પ બેસે. વૅન્ડરપૂત્ર માનતો કે દાથીમાં બંદુક હોય એટલે જમ; શિકારના શા ભાર છે કે જાણી જાય! પણ એની જડી જીવિમાં એટલું નહોતું બિનરતું કે બંદુકથી એકાદ દાથી મગાય, કેમકે વીસે વ થોડા જ એકસામટા બોયબેગા થઈ જાય? અને દાથી એટલે કબુતર ન હોય. એને મારવા માટે તો બરોજારે એના નાના મગજ પર નિશાન તાકવું પડે. વૅન્ડરપૂત્ર બીતો નહોતો, કારણકે દાથીના શિકારમાં એ કશું વ સમજતો ન હતો.

આસ્તે આસ્તે પગલાં માંડતો દાથીનો નાપક આગળ ધપ્યો. ધરિધરે શિકારી અને શિકાર વચ્ચેનું અંતર એણું થવા લાગ્યું. સો ફૂટ, પચાસ... પચીસ... કોધથી ધૂંધવાતો દાથી પછેડી માફક કાન પાથરતો હતો કે રજે રજે પણ અવાજ મુશ્કેલીથી સ્વી જાય. મુંઝવાળીફેંટી કરતો ને આંમતેમ વોંઝતો બોંપ પર પડેલાં પગલાંની મંથ લેવા તે મથતો હતો. તાનમાં હોય તેમ જાણતું એનું પંદાડ જેવું પ્રચંડ કચેર કોપથી કેપતું હતું.

બીક એને ગભરામણથી ટૅમ્પ્સને ડેરાયાર થઈ ગયો હતો; અને દબે તો, નજીક આવતા દાથીના ચિકરાળ સ્વરકપૂરી વૅન્ડરપૂત્રના પણ હોશકાશ બીડી ગયા હતા. શું થશે એની ત્રાટ જોતો, વળગેલો જાંદુક પંચાયતો તે જમીન સરસો ચંપાઈ ગયો હતો. પેલું ગીધ દહોં માથા પર ચંચર લીધા ધંકરતું હતું. એની નંદણે આંખોમાં આંસુરના અમરતો હતી.

ટૅમ્પ્સનની આંખો દાથી પર હતી, પણ એનું મગજ તો જીતકાળ જીતવા મથતું હતું. ગંધ સાંઝ આ જ ટોળાના પગે ચગદાએલા એના મિત્ર લિન્ડસેના તિયારો એને આવતા હતા. લિન્ડસેએ કેવા ચેત્રદમાં બંદુક મારી કે નિશાન ચૂકી ગયો; અને વ્હાર આવી પહોંચે ત્યાર પહેલાં તો ખાસતઃ દાથીના પગ નીચે છુંદાઈ ગયો હતો. અને પેલો થોંપ. બીયારો આશાભર્યો દાથીના શિકારે આવેત્રો. મૂર્ખો વ ખરો; પણ એક જ. બીજા તો જીવતા જમ જેવા બીલા હતા. એટલે એક પડાવેત બીજાએ એને ચડપ લઈને

‘આ લીધો!’ કહી વેંડરપૂલ જેવો બંદુક સીમે ટેકને છે ત્યાં
તો માવિંનનો બારે હાથ તેના ‘અજા પર પડ્યો: ‘ના-અજાજર!’

સૂંદમાં હિપાડ્યો; આઠ સાથે ઝીંક્યો; અને લોથને બોંધ
પર નાખી ઘૂંટણથી રગડી ચાંપી પ્રાણ લીધો. આ
ખીચારા તો જેવાતેવા. પણ કાલં એકલે. એને તો
વેંડરપૂલ જેવા પણ માનની નજરથી જોતા હતા.
એક લખન જોના પર પાછળથી દારીએ હુમલો કર્યો,
પણ દહાડો થેર, એટલે વાન કહેવા છપ્પો રહ્યો.
હાંતમાં ભરાયી ચગદી નાખવા દારીએ ધણું ય વજખાં
માંઘી, પણ હાંત અને મૂંદની વચ્ચેના ગારમમાં ભરાય
જવાથી બચી ગયો. . .

એક પછી એક આ અધાં લાવંકર રમરણો તેના
મંગળ પરથી પસાર થઇ ગયાં. સામે પચીસ ફૂટ છેડે
જમ્ જેવો કરાળ દારી તૈયાર બની રિથર બોલો દત્તો.
ખીચ્ જોની પાછળ સીડાએટલા પગ પછાડતા ધૂધ-
વાના હતા. ‘ધીમેધીમે ટોમ્સને બંદુક તૈયાર કરી.
અંતરથી તો છે જ, એટલે મરનાંમરનાં ય એળી ગારવી
પડે તો મારી લેવી. જે થવાનું હોય તે થાય. વેંડર-
પૂલ પણ એનું અનુકરણ કરવા લાગ્યો. ખીચારાને
એને ‘જોખમનું પૂરું ભાન પણ નહોતું. એનું ફેવેરું
તો ઘોડો દળાવવા ફરકી રહ્યું હતું.

પણ રામ રામે તેને કોણ સાખે? એમનાં સદ્-
ભાગ્યે અંચાનક દસ્યોનાં ટોળામાં ધમસાણ મચ્યું.
કાં તો કોઈ જવાબે કોઈ દારીની પાનો કચરી
હોય, અંધર તો મદ્યેરાતી અંજોનાળી માદાઓ ધકકે
ચડી હોય; પણ ચીચિયારી પાડી ટોળાના દારીઓ
ખળખળા હાક્યા. એ સંજગતમાં જ ખીચ્ પડે તેમ
નાપક પાછો ફર્યો. એક જ કચરે ટોળા પાસે જઈ
પહોંચ્યો ને પહેલાં દાયમાં આવ્યો તેને એક એવી તો

સત્તજડ દીક મારી કે તરન જ શીક અને શરમથી
ટાંબું મળારાઈ મથું. બધા કીંકિયારીઓ પાડતા, ખાંમડતા,
ધૂળ હાડતા આમતેમ જમીન ખૂંદવા માંડ્યા.

લામલો જ ટોમ્સન બોલો થયો. કુનડું પસડે તેમ
વેંડરપૂલનું જાવડું ગ્રામી પગભર કર્યો અને ‘ચાસ
નાસ દવે; નહિ તો ચારી બન્યું.’ કરી દોટ મૂકી.

જમીન સરસા દળાતા ચંપાતા બંને નાહી. આગળ
ટોમ્સન ને પાછળ વેંડરપૂલ. જોનજોતમાં તો બન્ને
પાછળ થઇ ગયા. વેંડરપૂલનો ચાસ માતો નહતો,
તો ય લથડતી ઊભે જળડતો હતો કે ‘હત્તારી. બધી
જેલ જળાડી નાખ્યો. કેટલી જેલફૂરી! આજો આફ્રિકા
ખૂંદી વળ્યા ત્યારે દારી દાયમાં આવ્યો. પણ બંદુક
ફેડાની દિશત ચાલે ત્યારે ને?’ ટોમ્સન દર્યો. જોના
માં પર દર્ય અને સંતોપનો લાગણીઓ જણાતી
હતી. ‘મને જો અજર હોત કે દારીઓ આટલા
નજીકમાં છે, તો એમની મુઝાકાતે આવી રીતે જવાનો
વિચાર પણ કયો ન હોત. મરમોથી દારીઓ અકળાયા
ન હોત તો અત્યારે છપ્પા હોત અજા કે?’

‘પણ દવે?’

‘દવે શું વળા? પાછા તંબુએ જવાનું.’ માવિંને
ધડિયાળ જોનાં કહ્યું: ‘અને તે પણ જનતી અડધી.
જેવા જૂતોથી છૂટા પડ્યે ચાર પદોર થયા.’

‘ચાર વરસ થયાં મારા મનથી તો.’ વેંડરપૂલે

કપાળ પરનો પરંપરા લગ્ન.

‘આજે સવારમાં જ એ બાળકના દવા, એટલે એમના પર મને ઝાઝો વિશ્વાસ નથી. પછી આવતી કાલે થોડાં માણસો ગોકર્ણી દાર્થાઓને ટિપેરી નાખીશ; એટલે છુટાછવાયા દાર્થામાંથી તમને ફાલે તેનો શિકાર કરી લેનો.’

‘એ તો ફલે દાર્થા આવે ત્યારે ને?’ ગીઝાને વેન્ડરપૂલ જોડ્યો: ‘હ દગ્ગર માછલ ખેડીને પંદર દગ્ગર ડોલર ખરડ્યા, તે આમ દાર્થાનાં દર્શન કરવા, નદિ! અરે, તે દાર્થા જ તેવો હોત તો -૫ ડૉલરમાં જ હ દોરિયાં ટામનાં ખરડાને મ્યુઝિયમમાં ન લેઈ આવત, પેટ ભરીને?’ એવામાં અચાનક એની નજર ઊંચે ગઈ. ‘સલામાત્ત મન્ય પેલા પદ્મીનું: ક્યારનું આપણા માથા ઉપર જ ભર્યા કરે છે.’

‘એ તો બીચાડું ગીધ છે.’ ટોમ્સને સમજાવ્યું. ‘ત્યાં તો’ લાવ્ય ત્યારે એને ‘પાંડું દેડું’ કહી વેન્ડરપૂલે બેંકુક તાડા.

‘ના, લાઇ ના. એવી નકામી ચીજની પાછળ દૃં તો કારતુસ ન બનાડું. એની દાગરડી એટલે કેમકે પ્રાણીનું મરણ. અરધુંપરધું ખાઈને આટલામાં કેમકે પ્રાણીને તિલ છોડી ગયો દશે. આપણે શું.’

આમ વાતો કરતા જો દાહના ચાલતા દતા. કાળમીંદ પચર પેડે ફરી મળેલા, જૂના વખતમાં ફરેલા જવાબામુખીના લાવા રસથી બંધાએલી જળીન લાસ લોહી જેવી દેખાતી હતી. વચ્ચે તાપથી તરકાઈને પડેલા ચીરોડોમાંથી સૂર્યાના તાપને લીધે જ્વાળાઓ નીકળતી હતી. અંગારા જેવી ધીકતી ધરતી પર બંને પરાણે મારત કાપતા દતા. અરધકે રરતે પહોંચ્યા દશે ત્યાં વેન્ડરપૂલનો પગ ખર્યો અને ઘૂંટીમાંથી અમગાઇ ગયો. ચીસ પાડી એણે જળીનનો આશરો લીધો. ‘આ પણ કીક!’ ઘૂંટી મસજનાં મસજનાં એણે નિમાસો નાખ્યો. એની ચીસ સાંભળનાં જ ટોમ્સન પાછો ફર્યો અને જુએ છે તો વેન્ડરપૂલ ઊભો પણ થઈ શકતો નથી.’

ઝાવળીનું તો દહા નામનિશાને જળુલું ન હતું. એકાનતી કોરે જઈને એણે જ્વેંધું, પણ કાઇ દેખાવું નહિ, ત્યાં બસ તો કાણુ સાંભળે? એટલે ફલે તો ગમે તેમ કરી વેન્ડરપૂલને ઝાવળી બેગો કયાં દિના

છૂટકો ન હતો. થાક ખૂબ લાગેલો. ત્રીજા પહોંચો આકાશ સૂરજ માથે નપતો દતો. નજીકમાં ચૂંકું રૂખડું જે મળે નહિ. તરસથી ગળું ચૂકાઇ ગયું હતું. શીબેરી સાથે દની, પણ પાણી પીએ એટલે તરસ બમણી વધે.

જનાં જે એણે કમરે કરી. ધાવ્ય વેન્ડરપૂલને અરેલો ઉપાડનાં અરેલો ઘસડનાં એણે રરતો કાપતા માંડ્યો. નિર્દય સૂરજના વરસાના અંગારમાં આ વધારાની મહેનતથી એનાં માત્ર શિથિલ થઈ ગયાં હતાં. અંગેમાં રજ પણુ જેરે રજું ન હતું. તો જે એ નીકર દતો. વજ જેવાં અંગે અને ધમણ જેવાં એનાં ફેફસાંમાં બે આદમી જેટલું જોમ હતું. એટલે આમ શિથિલ થતાં પણ એણે દિમન જતી ન કરી. આવી રિથિનમાં પણ એકે કસાકે કાપી નાખ્યો.

આખરે ઝાવળી દેખાઈ. સંતોષાળો ઊંડો શ્વામ થઈ વેન્ડરપૂલને ત્યાં જ પડતો મૂકા એ ઝાવળી બાળી દોડ્યો.

પણ જેવો તંબુમાં પેસવા મન્ય છે કે ગારબામાં જ રંબો ગયો. ચકલું સરખું ય ન મળે! ધીરખર તો એની દિમન ભાંગી થઈ. નિરાશા અને ત્રાસની કાગળીમાં એનાં અંત દીક્ષાં થઈ ગયાં. આવે અળીને વખતે નાકરડ્યાકર આમ નાશી મન્ય ત્યારે ભથ બાત્રાની જાતી પણ આપા ભવંકરે રજુમાં વૂટી જાય. પણ માર્શિનગો આવે અતુલન આ પહેલો મંદોતો. એટલે એણે તરન જ હોશ સંભાળી લીધા. પાછો ફરી એ વેન્ડરપૂલ પડ્યો દતો ત્યાં આંચો.

‘પેલા તો ગયા!’

સાંભળનાં જ વેન્ડરપૂલ દગલો થઈ પડ્યો. એના દોહકેઈ જાડી ગયા: ‘દો!’

‘હા. કાલો કાપકો થે ન મળે.’

‘કદાચ પાણી લેવા ગયા દશે.’ પરાણે મન મનાવનાં વેન્ડરપૂલે કહ્યો કરી.

‘તે કિંટ અચ્ચર લાગે?’ ફરોરે દરજ કરનાં ટોમ્સને ખરી રિથિન સમજાવી.

વળી પાછી ઘસડ-ગાડી શરૂ થઈ અને થોડી પાંચે બંને ઝાવળીમાં આંચા. થોડાંક છુટાછવાયાં નાને એકે તંબુ તાડવા દતા. પાંચે જ એકે ચૂકાએલું પહે-ગિયું હતું, જેની રેતીમાં ખોદવાથી પાણી નીકળવાની આશાએ આ રવાનો મુકામ કરવામાં આંચો દતો.

તંબુ પાસે આવતાં વેન્ડરપૂલ ભોલો, ‘તું તો કહેને’ નો મે માર્વિન, કે આ તારાં માણસો તો કેાઈ દિવસ નામે એમાં નથી?’

‘હા, હું પણ એ જ વિચાર કરું છું.’

‘કયોં તારું ક...’ એટલું મોઝવાળેલમાં તો વેન્ડરપૂલ તંબુના પાછળમાં જ પોટલો થઈ પડ્યો. તંબુની પાછળ કાંટાળા આડના થકને છેડે ટૂંટિયાં વાળી એક આદમી બેઠો હતો. દેખીતી રીતે એનામાં છવ જેવું દેખાતું ન હતું; પણ થોડી વસે એના ગોમાંથી ધીમું ક્યકું નીકળતું સંભળાયું. તાસ અને દરદમી એનાં અંગે અંગણાઈ ગયાં હતાં; મૃત્યુના ભયથી એનાં મોં પર ભયંકર શ્રેરડા પડ્યા હતા.

પગમાં આળ લાગતી હતો છતાં દયાથી શ્રેરડા વેન્ડરપૂલ અને દાય આપવા સારું કિસ્વા હતો હતો, ત્યાં એક જ આંધરે ટોમ્સને એને પાછો ખેંચ્યો. ‘ખજારદાર, ભેવકક! કેાઈદદાડો થાંદુ નામના રોગનું નામ સાંભળ્યું છે? આખી દુનિયામાં આના જેવો ભયંકર રોગ નથી—દાકતરો એમ કહે છે. જેઘ એની છાની! પેલાં જૂરાં આદાં રોગની પહેલી નિશાની. ધીમે ધીમે એ ઘેાળાં થઈ જશે. રગતખીત જેવો એ રોગ. ધડી વારમાં તો આંખુ એનું સરીર કહોવાઈ જશે; એટલે પછી ખાસ.’

‘ઓ...’ વેન્ડરપૂલના ગોમાંથી દાય નીકળી ગઈ. દીક્ષા થઈ એ હેડે ભેસી પડ્યો. ‘ત્યારે હવે આપણું શું થશે?’

પરંતુ ટોમ્સનની તો કઠોર છાતી હતો. એણે એક ટેકરા પર ચડી ચારે બાજુ નજર કરી; પણ કોઈ મળે નહિ. અંતે એક લાળો નિસાસો નાખી એણે તૈયારી કરવા માંડી. ગપાટામાં જરૂરી વસ્તુઓ ભેગી કરી: કારતુસ, ખોરાકના ડબ્બા, છરી, કુદાડી, દોરડું, સોપડોરા, ધાગળી, પાવડો; દારૂની એક બાટલી પણ ભેગી લીધી. પાણી માટે અમાં ય પીપ બંધોળી બંધોળીતે લાંધાં વાલ્યાં, પણ એક ટીપુંયે ન નીકળ્યું એટલે મનમાં જ ગાળો દેનાં એણે સામાનનું પોટલું બાંધ્યું. વેન્ડરપૂલને બિલો કયોં, એને ટેકવા બંદુકના આધારે એક થોડી જેવું જાનાયું અને તાસ, જૂબ તથા ચાકચી પીડાના અને ચાલી નીકળ્યા.

તંબુની પાછળથી એક ઝીણો શામ નીકળી ગયો.

અંતે ફરતું ઝીપ એકદમ નીચે બનરી આવ્યું. પાંખોનો ફફટ મચી રહ્યો અને આફ્રિકાની ભયંકર સંદારક રુચિ સ્વચ્છંદમણે વર્તવા લાગી.

બે બંદુકો, છરો, કુદાડી, બાતાનું પોટલું અને પાણીની શિરોહી, એટલા સરંજામ સાથે બે—જરી રીતે તો દોર—મુસાફરીની બીચારી આ દયાપામ મંડળી કીચીને પેગે મારમ કાપતી હતી. નજર પહોંચે ત્યાં મુખી કેવળ આગમાં બળતું રેતીનું રણ નરવરતું હતું. સૂરજ આથમતાં પહેલાં તેઓ નીકળ્યા હતા. સાથે પાણી જરાક નેટલું હતું. એટલે માર્વિનનો વિચાર હવાડે આગમાંથી રાત્રે મુસાફરી કરવાનો હતો.

અથડાનાંકુટાનાં મણુ માછલ કાપ્યા ત્યાં સૂરજ આથમ્યો. અંધારું થઈ ગય તે પહેલાં તો કાળાં પાંદડાં અને જનળોનો ઓથો કરી માર્વિને રાતવાસાની તૈયારી કરી લીધી. વચ્ચેવચ્ચે લોહી દારી નાખતો સિંદનો ભયંકર ધુરકાટ આવતો હતો. મણુ જાણુ વાડ ને ચોરથી બાજુએ સળગાવેલું તાપણું. તાપણાના રંગબેરંગી પડના ઓળામાં દૂર ચમકતી બે અંગારા જેવી ચિકરાળ આંખો રાતમાં નેહ રહી હતી.

આમ મુસાફરી કરતાં બે દિવસ નીકળી ગયા. જૂન મહિનાના દિવસ એટલે વરસાદના દવાડા કપારના થે આવી ગયા હતા. રેતીમાં મળે તેટલું ખોદે તો ય પાણી મળે તેમ ન હતું. છવટે તળાવ આવ્યું, પણ થકાએલું!

વેન્ડરપૂલ અમેરિકામાં ખૂબ જાણ્યો હતો. ડગલે ડગલે ચળકતાં મીઠાં મીતળ અરણ્યાંવાળા પ્રદેશોમાં ફર્યો હતો. પણ અહીં આફ્રિકામાં! નૈરોબીથી આવતાં વચ્ચે જ્યારે માર્વિને એને અંધાતું કાદવવાનું એક તળાવડું દેખાડ્યું ત્યારે એને ભાન આવેલું કે જે અલબ્ધ પાણીના સ્થાન માટે તેઓ બાટલું રખડ્યા હતા તે આ સ્થળ. ત્યાં તો તેમની પાગે પાણી ઉકાળીને આજવાના સાધનો મેં હતો. પણ અત્યારે તો એમના નર્મણે નિરાસા જ હતી. સૂરજના તાપમાં એટલું એ અંધાતું તળાવે મળું હતું. મુકાઈને તરતઈ મળેલા કાદવના ખોટ પડે નડકાના તેજ તરવરતાં હતાં.

વેન્ડરપૂલની હતી તેટલી દામ પણ હવે છૂટી પડી. રજ પણ મરમ રાખ્યા વગર કે ખમચાસા વિના એણે ત્રો મોકલ્યું મૂકા દીધું. નાના આગકની પેઠે એને દાવપમ પહાડતો નેહ, માર્વિન પણ શિથિલ

થઈ ગયો. દીકરા આમડના દોહ જે રાં બોળના અવાજ એ બોલ્યો, 'આલ ચાલ-દોરત, મરેદ થા બરડા! દહુ તો આપણે છવીએ છીએ ને? ત્યાં સુધી જાણ આપણા હાથમાં જ છે.'

'જાણ મર્ઠ હોત તો શું બોલું હતું કે આ સદન... ના રે ના. દહુ કાંડાનું તળાવ ક્યાં આપું છે? માત્ર જે જ દિવસ આઝીશું એટલે સાગર જેટલું મીઠું જળ તૈયાર.'

આટલું બોલનાં તો એ બિભો થઈ ગયો, એના શરવા કાને કંઈક ઝીણું અંબાજ આપ્યો. અડપ મધને એણે બંદુક ખભે ચડાવી અને રાડ પાડી, 'અધ્યા, આ તો પેલું દાથીનું ટોળું—ફરી વારનું!'

'જાડવાની વચ્ચેના સુકા તળાવડામાંથી કાદવ ખૂંદવા દાથીએનો ભારે શ્વાસોચ્છાસ સંભળાયા લાગ્યો. થોડો જ વારગા બળામાંથી એક દાથી જલાર આપ્યો; ત્યાં તો બીજો... ત્રીજો.....

'દાથી?' જાડપણમાં દસતાં—બોળનારાં વેંડર-પૂલ બોલ્યા: 'જેની પાછળ પડ્યા છીએ તે? દાથ, હવે મારો વાગે આગ્યો.'

'માણસનો અવાજ સંભળનાં જ દાથી જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં પાછા અડપ પેસી ગયા. ટોમ્પ્સન એમના બહાર નીકળવાની રાદ જોતો રહ્યો, પણ કોઈ આવ્યું નહિ. અરધેક કલાક રાદ જોયા પછી માર્પિનમાં હિંમત આપી. કહાવ ત્યા પાછી હોય એમ ધારી સાવધાન થઈ એ દાથીઓ દતા ત્યાં ગયો, અને ધીમે પગે ભાગેથી ડાળાઓ અને રેતમાં ચંપા-એલાં પગલાંના આધારે ટોળાના રસ્તે આગળ વધ્યો. પણ થોડેક જતાં તો જમીન પતથંડાળા આવી અને પગે ફેંધ થઈ ગયું. અરસોસ! કરમે નિરાશા જ હતી.

નસીજને માથો ભાંડતો, જેવો ગયો દતો તેવો એ પાછો ફર્યો. પણ જાંબરાનાં જાળામાંથી જલાર નીકળે છે તેવો જ એ કંબી ગયો.

વેંડરપૂલ બોઠો દતો ત્યાં, એની સામે, ભાગ્યે જ વીસ ફૂટ છેટે, એક અચંકાય દાથી બિભો હતો. દસ દસ ફૂટ લાંબા દંડ જેવા સફેદ એના દંતુશળ ચમકવા ના સૂંઠ લાંબી ફેરી ચૂસવારા બોલાવતો એ પવન તો દતો. કાન પછેડીની પેટે પહેળા ને ટદાર તા દતા. અધીરાઈમાં વારંવાર પગ ઉપાડમેક કરી એ

ટપ કરતો હતો. નાનો કુચર ડાસે એમ એનું વિશાળ શરીર ધીમુંધીમું ઝૂલતું હતું.

'દોઝ્યે... દોઝ્યે...' તરસથી રીંગતો વેંડર-પૂલ બગડી બોલ્યો. ગાંડપણમાં સાંભે બિભેલાં જમ-દૂનનું એને ભાન ન હતું. ધરીમાં દસતો, ગાંઠો ભાંડતો ને શાંધ વરસાવનો એ બુંમરાણ મથાવવા લાગ્યો. ગાંઠ સાંભળી ટોમ્પ્સન ફફડી બેઠ્યો. પહેલાં તો ભાઈજમની-મદદે દોડવાનું એને મન થયું. પણ લાંબા અનુભવે એ ડીધ્યો હતો કે એમ કરવાથી તો લાકો બિફેટા વહેલો દુમથો કરશે ને એટલો પેલા અડપ મનપાલિતો છવ પહેલો જવાનો. એટલે એણે પોનાશો જન્યું. એટલા જોરથી બુંમ પાડી કે 'માર ગોળા! જુએ છે શું? જતોગર' આંખમાં વાગે તેમ ફરકાર્યો.

'કાળિયા પડાડ!... જંગલી! ભોંપ મેળો જ વધ ગયો અમરજે, જો એકેય ડગલું આગળ ભરું તો' ગાંઠની માફક વેંડરપૂલ જળાતો દતો અને દમ્ભનો દતો. ત્યાં તો એક વરતુ જોનાં જાણે પોતે જ ગાંડો થતો હોય એમ ટોમ્પ્સનને લાગ્યું. ધીમળીના જા-કારની પેટે એના મગજમાંથી એક રમરમ પમાર થઈ ગયું. નદન જ અધીરાઈનો લથડતે પગે એ આગળ ધસ્યો. વેંડરપૂલ બંદુક ખભે કરે તે પહેલાં તો હતું. એટલું જોરે કદાહી એણે દોડ મૂકી અને જોરથી ચાંસ નાખી: 'હાં... હાં... થોભ! જોજે છોડતો. આ દારાને તો હું બોળાવું છું!'

તરસે જોનારને તો માર્પિનના આ રાજદો એનું મજબૂત અસી ગયાની નિશાની જ લાગે. અધિકાના ભયંકર જંગલી દાથીની સાથે બોળાણાણનો દાંવો કરનાર આ શિકારી કેવળ વિવશ ચિત્તે જ બોલતો હોય એમ સ્વાભાવિકપણે લાગે. પણ વેંડરપૂલ કંઈ તરસે જોનાર ન હતો. એ તો આ આખા મે નાટકમાં મદદર નો ભાગ ભજવનાર પાત્ર હતો. વળી મજબૂત ઉપરથી એનો કાણ ગયો હતો. એટલે જેની ટોમ્પ્સને અડપ મારી એની બંદુક ફગાવી દીધી એવું જ એણે કંજાણ કરી ચૂક્યું. આમ બીજી તળાવ દાથમાં આવેલા શિ-કારને ખૂંચવી લેવાથી નાના જમ્યાની પેટે એ જમીન પર લોટી પડ્યો, પોનાના મોં નથા વાળમાં ફળા-ભરવા માંડી અને જરાય મારતો ધુળમાં મોં સંતાડતો. રડવા માંડ્યો. 'દાથ રે દાથ! દર મળે તું તો આગળનો

આં ત્રીજા ડાકાઈની : જોવાનાય છે, દેની ?

તેની જેઠે આના પણ કાળા આના કાળી

નિવસાઈ

... આ આંખી પાંતરાં વાલ આંખી પર પડેલી કાળી જોવાઈની ૬૮૦૧

૬૮૦૧

૬૮૦૧

૬૮૦૧

આગળ. આટલી મારી મહેનતનું ફળ શું? એણે હસકાં ભરવા માંડ્યાં.

પણ ટોમ્સનને આની પરવા ન હતી. એ તો સ્થિર બેઠો હતો. એની આંખો દાથી પર ચોંટી હતી.

‘દાઉદીની!’ પરાણે અવાજ સ્થિર કરતો, કૂચતો બ્રૂજતો એ બોલ્યો, ‘દાઉદીની! હોસ્ત, મને બોળામે છે ને? જો, તારા માટે મેં શું કર્યું હતું તે યાદ છે ને?’

આ માન્યતા અવાજ સાંભળતાં જ દાથીની ઝીંબી આંખો ચમકી ઊઠી. માર્વિન ફરીથી એનું એ બોલ્યો. બે વખત-ચાલુ વખત. ફરીથી દાથીની આંખોમાં ગિચિય તેજ ચમકવા લાગ્યું. એના કાન માયા સાથે ચોંટી ગયા.

ટોમ્સન દાથીની પ્રતિજ્ઞા કરી જે દિશામાંની પવન પાતો હતો તે તરફ આવીને બેઠો હતો. એને ગંધ આવતાં જ દાઉદીનીએ બચાવ પાડી. ના પાડતો હોય તેમ માથું દલાવતો તે સૂંઢ વીંઝ્યાં માંડ્યો ને પાંખોથી પાંખ પગલે ઝાડીમાં અદરપ થઇ ગયો.

એ ગયો કે તરત જ માર્વિને વેન્ડરપૂજનો દાય પકડી તેને બેઠો કર્યો, ‘ચાલ હોસ્ત.’

‘કેમ લગ્ન? ક્યાં?’

‘આપણને પાણી દરે મળશે. આપણે જગ્યા મળા.’

‘આપણી વાન તો ઠીક; પણ આ દાથી તો ખતી ના પામ્યો, —તારે કીધે.’

એનું સાન્તન કરતો ટોમ્સન બોલ્યો, ‘તું સમ-

જતો નથી લાઇ; એને હું બોળ્યું છું. એના બળા દંતુસળની અણી આંકતરી ભાંગી ગઇ છે તે તે જોઇ?’

‘હા.’ એવફફની પેઠે વેન્ડરપૂજે ડાકું દલાવ્યું.

‘આ દાથી તો ઘણું વસો પહેલાં ટપૂની સરા- વર પર આવેલી મારી છાપણી પાસે આવતોજતો.

તકડીની તાકાત

તકડી દેખાતે તો બહુ નણી લાગે છે, પરંતુ એમાં પ્રચંડ સ્વરાજ્યશક્તિ પડેલી છે થી નિહાળનાર પડેલ જેવા પણ તકડીની તાકાત જુઓ તેની પછાટે જુઓ તો રાજકીય તરફાતને જોઈ શક્યા છે. તકડી આ સંવનનને આપણે સ્વાર્થ છુટકો પાડે. તેના ચક્રને સામાન્ય દ્રવ્યમયે. તકડી સર્વજ્ઞાથી માય તો જોઈતાવર અને મેન્વેસ્ટરના વ્યાપારી-ઓની દિલ્હના પૈસા પરથી તાવરધિયા બંધ માય. નિદેશી માલને બહિષ્કાર ખાતે દોરા જ રાજ્ય છે એટલું જો જુઓ કરીએ તો એ ખતીની ઉત્પત્તિ માટે તકડી જ સાધન છે. તકડી દિલ્હસ્તાનનાં લાખે આગંડાં, કોરોના સમૂહમાં એટલી સહેલાણી અને બોધ જવેં પ્રવેશ કરી શકે તેટલું રેંડિયા માટે સહજ નથી. તકડી એક વાર આગંડાં બંધ-બંધ દાખત થઇ ગઈ કે ફરી હબરે વાર ખાતે દિલ્હસ્તાનમાં ઉત્પત્ત થવાની. તકડીમાં ઉત્પાદક શક્તિ બધે રેંડિયા કરતાં એ.જી રતી, પણ પ્રચારશક્તિ અનેબાણી વધુ છે. એટલે ‘કાજા દાય રજિવામણ’ની દૃષ્ટિએ ખાતીના અર્થેલાસમાં તકડીનું સ્થાન પ્રથમ દરજ્જાનું છે. (મુંબઈ ઉપનગર સત્તામંડ પત્રિકા)

પણ વરસ મુમી લાગ-લાગટ અમારી છાવ-ણીએ એ આખા ક-રેલો. અમારી વાવેલી શાકભાજી એ ખાઇ જતો. આખરે કંટાળાને મેં એના પોતાનાં માટે એક ખાસ ક્યારો જ-નામ્યો. એટલે પછી તો એ સમજી ગયો. આવે ત્યારે પોતાના બાગમાં જ એ ખાઇ હત્ય અને અ-મારોને અડકે ય નહિ. મારી આખી જિંદગીમાં મેં આફ્રિકાનો આ એ-કલો જ દાથી એવો-જેવો છે કે જેણે પાણેમાં પ્રાણી જેનાં લક્ષણ દેખાડ્યાં હોય.’

હજી આ પાતળીન ચાત્રી દત્તી ત્યાં અચા-નક બંને બાણી આગળ વદુગરની પેઠે ચપચપ આનીને ખાંડો દાથી બ-નો રહ્યો. ઝાડીમાંથી એ

એરી તો અપજનાથી આવેલો કે બંને જણને એના ધમરવતો સનકરો પણ પહોંચ્યો નહિ.

‘જેણે ને? આટલા સાફ જ અને એને દાઉદીની કહેતા. આપણા નામગીન અમેરિકન મદુગર દાઉ-દીની જેટલો જ અપજ. જો નો ખજો!’

ત્યાં તો એક ક્ષણમાં તો ત્રહેકાનોત્રહેકાનો દાથી ખાંડો ફૂંચે અને ઝાડીમાં પીચળી જતો લાગ્યો. પગ નીચે ન એક કાંખળી પણ અચા, કે ન એની એવડી

વિશાળ પીઠ પર એક પાંદડું સરખું થે ફરક્યું. એની હીલચાલ એટલી તો શાંત હતી કે જાણે કોઈ અંધ-કારનો કાળો ગોળો આડીમાં આગળ જતો ન હોય ! જેમાંથી પેસતાં નીકળતાં માણસ પણ હિચરમય એવી એ ગીચ આડીમાં આવડો મોટો દાથી નીરવપણે આવતો જતો હતો ! ટૉમ્પ્સનનું હૃદય ગર્વથી છલકાઇ ગયું : 'હાઉદીની જ આ કરી શકે; બીજો કોઈ નહિ.' *

ફરીથી દાથી આવ્યો. ટૉમ્પ્સને એની નેડે વાતો કરવા માંડી. સુદ લંબાવી એણે ગંધ લીધો. ધીમેધીમે પૂઠ ફેરવી ને લીલી ટીશીઓ ખાતોખાતો ફરી આડીમાં પીગળી ગયો.

'અહ્યા... તું તો કહેતો' તો ને, કે એ આપણને ખચાવશે? ને આ તારો જંગલનો જનદુગર તો ક્યાંય ચાલ્યો ગયો!' આમ દાથીને ફરી પાછો જતો જોઈ વેન્ડરપૂલની ધીરજ ગોગળી જવા લાગી.

'ના ના, ચાલ આપણે જોઈએ તો ખરા કે આ મારી રુદ્રુણા સાચી છે કે માત્ર ભ્રમણા. ચાલ દોરત, હું દાથ પકડું.'

અને યંતે જણે પ્રયાણ આદર્યું. અજાણ દોરતી દાખવનાર હાઉદીનીને પગલે પગલે ચાલતા, થોડાંથોડી વારે એને પહેાંચી વળના, વળી છૂટા પડના તેઓ પંચ કાપવા લાગ્યા. દાથી યે એમની વાટ જોતો હોય તેમ થોડેથોડે અંતરે જીભો રહેતો. આવે વખતે વેન્ડર-પૂલને ચૂપ રાખી ટૉમ્પ્સન દાથી નેડે વાતો કરતો.

પણ હાઉદીનીએ તો નીચાણમાં પાણી મળે તેવી જગ્યાએ ન જતાં, મેદાનની ઊંચી જગ્યા પર ચડ્યા માંડ્યું. એ જોનાં જ ટૉમ્પ્સનના પેટમાં ફાળ પડી. લાં પાણી તો હોય જ નહિ; અને અહીં તો હવે તરસથી યંતેના છવ જના હતા. ટૉમ્પ્સનની આંખે અંધારાં આવતાં હતાં. તાવ, તરસ અને ગાંડપણથી રીખાતા લંગડા વેન્ડરપૂલના આખા યે શરીરનો ભાર એના ખભા પર હતો. હાઉદીની હવે એને નિરાશા-જનક લાગ્યો. પણ હજ એની હિંમત થોડીધણી રહી હતી. એટલે સો વાર ચકાચ તો એટલું પણ ચાલવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. વેન્ડરપૂલને નીચે જોસાડી

એ જાણણી કોર પાછળ નીચે શું દેખાય છે એ જોવા તે આગળ વધ્યો. હાઉદીની જ્યાં અત્રોપ થયે હતો ત્યાં આગળ આડીમાંથી એણે જેની નીચે નજર કરી તેવો જ એ આનંદની ચીસ પારી દહાર થઇ ગયો અને દોડતોકો વેન્ડરપૂલનું માથું ઊંચું કરી, પાંચે હતું તેટલું પાણી એના ગોમાં રેડી દીધું.

નીચે થોડે દૂર મેદાનમાં એમનાં માથુસો તંજ તાણી પડ્યા હતા.

એ રાત્રે ટૉમ્પ્સને પેટ ભરીને નોકરોનો વિશાળ લીધો. એના શબ્દો અને અલંકારો સાંભળવા જેવા હતા. પણ વેન્ડરપૂલને એ સાંભળવાનો અવકાશ ન હતો. એને એક ખાસ મહત્વનું કામ કરવાનું તો હજુ બાકી હતું. પણ ટૉમ્પ્સનને એનું કાંઈ સાંભળવા કરતાં, બીજી જાતનો ખુલાસો કરવાનો હતો. એટલે જ્યારે એકાદ કલાક બાદ છાપણીમાં ખૂબ શોધતાં પણ વેન્ડરપૂલ જડ્યો નહિ ત્યારે ગભગમને એક ટોળી લઇને એની શોધમાં ઉપડ્યો.

'ગોરા સાહેબ તો પાણીની ડોલ ભરીને ખચ્ચર પર સવાર થઇને ગયા છે,' સાચ ગપ ?' કહી મજાની આ વાત ટૉમ્પ્સને મારી નહિ. પરંતુ અંધારાં કલાકના પગેરને અંતે જ્યારે એણે જનતે વેન્ડરપૂલને જોયો ત્યારે મજાની વાત સાચી લાગી.

એ રથૂલકાચ અર્થપતિ આડી ઊંચી ડાળએ બેઠા હતા. જમીન પર પાણીની ખાડી ડોલ પડી હતી, અને એમની ચોડી કરતો હાઉદીની આડ નીચે જૂલો હતો ! કલ્પજ્વાલ ફરી માથુસોએ દાથીને હાંકી કાઢ્યો.

નીચે જિતરી શરમાતાંશરમાતાં વેન્ડરપૂલે ખુશ્મો કર્યો : 'મારા મનમાં કે બીચારા ભણા દાથીને પાણી પાઇ આવું, પણ એને તો એની રૂજ પણ પડી ન હતી !'

અહીં આ વાત પૂરી થાય છે. માત્ર કંઈ અજાણ-નું જિજેરવાનું હોય તો તે એટલું જ કે ત્રણ અજાણિયા પછી એકેય દાથીને માર્યા પિતા વેન્ડરપૂલે અમેરિકા લણી પગલાં વાળ્યાં.

'હાઉદીનીને મળ્યા પછી' — કલ્પમાં વાન કરતાં એણે ખુલાસો કરેલો કે—'દાથીને મારવાને મોટો છવ આપ્યો નહિ.'

(અંગ્રેજ ઉપરથી)

દરિનારાયણ આચાર્ય

* હાઉદીની એ આધુનિક જમાનાનો શેષી નાગચીન અદ્ભુત અમેરિકન જનદુગર થઇ ગયો. હાથચાલાથી, અંગચાપલ્ય, છુ-લ્હિમતા અને અવનવા જોડાની એની પ્રતિભા જનતમરમાં અદ્ભુત ને અત્યંત મનાતી. થોડા વખત પહેલાં એ મરી ગયો.

મગતરાંમાંથી માનવ

‘સરસ્વતીના કોડ અને કાર્યશક્તિ પ્રાશ્નાર થી સ્વામીરાવે આ ઉનાળાની રમ્મ દરમિયાન ચોક્કસો

ચોરવાડમાં વ્યાયામમાસ

અ ઉચ્ચાર અને ભવ્યરની ખેડી સાલચ-
માં દેશની અગ્રેષ્ઠ દાઢરકુકો અને
કોલેન્નેમાં આજે લિગતા વિદ્યાર્થીઓનાં શ્રેલી-
માસ જે ખાખ ચઢ રનાં છે તેમાંથી તેમને
જ્યાજ્યા એક પખુ રાખે, અધિકારીએ કે
સંસ્થાએ લિગતી પ્રગનું કયાણુ સમજી પ્રગત કર્યો
છે ખરો? ખદદરગી, કમગિયન, ટૂંકી નજર અને
કામની અસક્તિ એ તો આજે દરેક જુવાનની સા-
માન્ય ફરિયાદ ચઢ મઢ છે; છતાં તેનાં મોક્ષત્વાસાં
પરિણામો રૂંધદમ્પી, દગ, કાચ કે માંદગણુ આવે લા
મુખી રાખાગળા દિનચિત્કો એ દરદીને રમ, અસમ,
દયા કે દયા આપયતો નિચાર કરી રાકતા નથી,
અને દિનપ્રતિદિન દેશનું રાષ્ટ્રોત્થામ અને રાષ્ટ્રું ખન જે
લાગિ પ્રગનું તે કાળના રોમાં દોમાની બન્ય છે.
સમગ્રે, ‘દીવાનો, નિલાધિકારીશિલ અને દેહાસરો
આ ભાંડર આહનિઓ લેતા છતાં આગળી પડી મુખી
દર્તનપ્રબળ દતા. સરકારી યનિવર્ષિટીએ શ્રી રત્નવા-
લાલ મુનશીની ફરિયાદ વ્યાયામની દરખાસ સમ્પૂર્ણ
કરનાં કેટલું મોડું કર્યું? અને તે પછી મે તેનું કર્તવ્ય
આજે કાણ ઉપાડી એ છે ?

આગળી પાંચ વર્ષ પહેલાં મામ એક દેશી ને જોળી
સઘ શી સ્વામીરાવે કાઠિયાવાડમાં આપીને ભાવનગર-
માં હેરા વગાડ્યો અને જાત્વગાલીની દાક નાખતા
માંડી. થોડી જ મુદતમાં કેકે જુવાનગણોના દેદમાં
એમજે જળના વિક્રમ લેલા કર્યો. અખાડો જામ્યો
અને લોકોને ખાંતરી કરી આપી કે નાલીમ નથા
નિમગિન ખાલામથી મગતરાંમાંથી માનવ જની શકે
છે. કંત્ય અને જાવડાં પર શાખી દેના, મગજમને
વળ નાખતા ને કાંઈએ ધૂમાળના એ વિદ્યાર્થીઓને
લેનાં, આજ મુખીના સાંકીકડા જુવાનોને લેઈટેવાએશ્રી
આંખો રાને પણ નાંદ કે એ આ યુગના ચાનનીઓ
દશે. સ્વામીએ તેમને ટાલતકો, ઝંખારાં લંચન અને
જૂનાતરસની કચોટીઓમાં ઉનારી ધડીપડીને વજ્રકામ
જનાથી દીધા. તેમનાં બન શાંન, પરિન અને સંકલ્પ-

પદ બનાવ્યાં. કર્તવ્યપરાયણ અને આત્મશીલ
છતાં સજા સનિધાનું એક વ્યૂચ લાંબું કર્યું.
સ્વામીરાવ (એમના શિષ્યોના પ્રિય ‘સ્વામીશ’)-
ની આ સૃષ્ટિના ઉપવિધાના બદાઉદીનભાઈ છે.
વજ્રકામ, સંયમી અને નિયમન રાખવામાં એકા

એ ઉત્સાહે સ્વામીના આ કાર્યને ભાવનગરમાં એક-
સરખું સચેત અને ઉત્સાહવર્તુ રાખ્યું છે.

પણ સ્વામીરાવને તો દેસ આખાને વ્યાયામનાં પાણી
ચડાવી ‘વીરબૂમિ’ રચવાનાં રચનાં છે. એટલે તેમજે
કાઠિયાવાડના લોકોનેનાએને સંગમાં લાગે ‘કાઠિયાવાડ
વ્યાયામ મંડળ’ સ્થાપ્યું છે. આ મંડળને લીધે જ ભાવ-
નગર અને ચોરવાડની રેખા સંધાઈ શકી. ઉનાળાની
રમ્મઓમાં લપારે દેશનો વિદ્યાર્થીવર્ગ અને ધણોખરો
નોકરિયાન વર્ગ નામે હેલ્ય સારે તેમને વ્યાયામનો
પટ આપવા માટે ચોરવાડમાં વ્યાયામવર્ગે જોશાય-
વાનો ખ્યાલ સ્વામીરાવને વરાડ પ્રાંતના ઉમરાવતીમાં
ચાલતા ઉનાળાની રમ્મના વ્યાયામવર્ગો પરથી આવ્યો.
મધ્યપ્રાંતની અસજ્ય ગરમીમાં કે ત્યાં ઉમારાવતી મુખી
પણ ૨૦૦ જેટલા બદારગામના વિદ્યાર્થીઓ તાલીમ
લેતા લેતા મળે છે. પણ ચુનરાવ કાઠિયાવાડને લાં
પહોંચનાં ખર્ચે ને તકલિફ જાડુ પડે છે. આથી સ્વામી-
રાવને એ જ જલ્દય પર ખુર કાઠિયાવાડમાં જ કોઈ
મોજ સ્થળે વર્ગ લેતો કરવાનો નિચાર આવ્યો અને
તે કાઠિયાવાડ વ્યાયામ મંડળ આગળ મુક્યો. એ મંડળ-
માં ચોરવાડના રોવાવડાણકુ શેઠ દરખાંડભાઈ છે.
તેમજે આગળ પડીને એ પાત ત્રીજી લીધી, એટલું જ
નાંદિ પણ ચોરવાડને તેનું મચક જનાની વર્ગની વ્ય-
પરચાની ગધી નકપ્રિદ પણ જાતે જ ઉપાડી લીધી.

ચોરવાડ કાઠિયાવાડનું કાશ્મીર કહેવાય છે. વેરા-
વજની પાસે ફરિયાકિનારે લીલી નાંધેર બૂમિના પાટ-
નચર સમું આ મામ ભર ઉનાળામાં પણ ગરમીથી
મુક્ત રહે છે અને સમુદ્રની લાંબેરા આંગા નારિયેળીનાં
વન વીંજતી આવી તેના પર ધારી કંડક નિસ્તારે છે.
ચારેકાર લીલીછમ જેવી, પટકતા રહેંદ, કલ્લોલતી

બચેરનું ભોજન

કુનાકડે સી જોતાનાં વાસણ સાફ કરે છે,

એ પછી ફરી પાછા વર્ગો શરૂ થતા તે સાંજે સાત વાગ્યા સુધી. તેમાં સખત તાલીમ, ફિલ અને વ્યાયામ વ્યાજનાં. સાંજે સાત વાગ્યે જરા આરામ પછી વાળુ મળતું, અને પછી રાત્રે સાડા આઠે દમેલાં દાખરા ભગતો. તેમાં સ્વામીરાવ તરફથી કેટલીક મૂચનાઓ મળે, જદાઉદીનભાઈ તરફથી બીજા દિવસના કાર્યક્રમ જાહેર થાય અને શ્રી રામચુરાનાં ગીતો જાઓ કે વાર્તાઓ હોય. સાડા નવે સૌ વિખરાય અને દસ વાગ્યે છેલ્લું બ્યૂગલ થયા પછી તદ્દન સામુદાયિક શાંતિ પળાય.

આ જઘા કાર્યક્રમ એટલેા મુસ્તબજે પાળવામાં આવતો કે શરૂઆતમાં તો મનમોછ પ્રકૃતિ ને અગિય ટેવોવાળા વણુને જાહુ ચાકડું લાગતું. પણ પ્રતિધારે ટેવાઈ ગયા પછી મન અને શરીર તેને અનુકૂળ બની ગયાં, અને પછી તો જાવણીના સામુદાયિક જીવનનો અભિનવ આનંદ સૌ માણુના. વખતની જાળનમાં સ્વામીરાવ કે જદાઉદીનભાઈ કોઈને લેશ પણ નમતું આપના નહિ. સ્થાનિક સજ્જનો પણ તેમના નિયમનો ખીગળાની શકતા નહિ. છતાં એ બંને પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓ અને આવેલા શિક્ષકોની અપાર મમતા પ્રગટી જણાતી હતી. ખાવાખીવાના પદાર્થોમાં ખુબ જ સાદા છતાં પૌષ્ટિક તત્વો અને સ્વચ્છતાનું ધોરણ ઉચું હતું.

પર્ગમાં આવેલા દરેક જણના શરીરમાં વજન અને માપ પહેલે દિવસે તોંથી લેવામાં આવ્યાં હતાં અને મહીનાને અંતે વર્ગ પૂરેા થવાને દિવસે ફરી વજન તથા માપ લેતાં સરેરાશ ત્રણ થી ચાર કોર વજન વધુ જણાયું હતું. છાતીનો વિકાસ સરેરાશ એક ઇંચનો દરેક જણ દીઠ થયો હતો. વધુમાં વધુ

નવ કોર સુધી વજન વધ્યાને દાખલો હતો. એક મહીના પહેલાં જેઓ અનિયમિત જીવનવાળા માંદગા લાગતા હતા તેઓ ત્રીસ દિવસની તાલીમ અને શુદ્ધ ખાન-પાનની અસરથી વૈવનનો ઉત્સાદ ફેરતા પ્રદુલ્લ મળવો બની ગયા હોવાના હતા. કેટલાક સ્થૂળ શરીરવાળાની સરળી ઘટાડવાની જરૂર હતી તે પણ બની શક્ય અને તેઓ વૈવનની મૂર્તિ માણુતા હતા. રોજની આટલી સખત મહેનત પછી રાતની ઊંપનું તો પૂછવું જ શું ?

આ જીવનના વર્ગો દરેક લાંબી રત્ન દરમિયાન દેશમાં ફેરફેર જમાવવા જોઈએ. જુદાજુદા ગામના વિદ્યાર્થીઓ એક જ ડાવણીમાં રહી એકકદમ ખાને, ખદનથી ખદન અને દિલથી દિલ ગિલાની એકદિલ ને એકસંગી બને અને પોતામાં રહેલાં સામર્થ્ય ને ખમીરને ઝોળખના થાય એ આ મુનર્વિધાનના યુગમાં ઓછું મદદરતનું નથી.

હાકી ફેરવવાની ચપળતા, લાંબો વખત સુધી શ્રમ વેંકવાની સહનશીલતા અને કુચકદમની ચતુરતા-એટલું તો ઝોઝામાં ઓછું આ યુગના દરેક જુવાને મેળવી જ શેનું જોઈએ. એ વિનાનું જીવાનું શરીર એ બારનખૂમિને લાર રૂપ દાડમાંસોળે ખાકલો જ છે. સમ્પૂર્ણતાતંબની જે મદાન લાગ દેશે ઉપાડી છે તેના નિઃશસ્ત્ર સેન્યમાં પણ એ પ્રાયમિક અગલતા યુજો તો ખાસ જરૂરના છે. તે ઉપરાંત સમ્પૂર્ણવયસમાં અને સંપૂર્ણ કેળવવામાં પણ આવા વ્યાયામવર્ગની કિંમત નાનીમુતી નથી,—જકડે તે સર્વોચ્ચ ગણાવી જોઈએ અને જાવિષ્યમાં સ્વામીરાવ કે કોઈપણ આ સંસ્થા અગ્રગ વધારે ત્યારે દેશમાં ચારે તરફથી તેને સદકાર ને સદકાર મળ્યાં જોઈએ. ર. મ. રાવલ

૨ સો ડા નો વૈ ઘ

આ મથાળું બાંધીને થોડી તવાઈ લાગશે; પણ એમા આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. કારણકે આધુર્વેદનું સર્વ સામાન્ય જ્ઞાન તો આપણે ત્યાં ચૂસા—પાણિયારાથી માંડીને ગામનાં પાદર, ખેતરના શેઠા-સોમાડા, વન-ઉપવન, જંગલો, ગામડાં અને શહેરો સુધી લોકોમાં પચી ગયેલું દુત, આજે કાળગળે કટાઈ ગયેલા એ જ્ઞાનને આપણે સ્મરણની કૂંકથી સંકય અને વહેતું નહિ કરીએ તો આપણી બીજી કળાઓ અને જ્ઞાનની પેઠે આ અતિ ઉપયોગી ધરગથ્થુ જ્ઞાન પણ નાશ પામી જશે.

ઘણી વાર આપણા ધરમાં બાળગર્યાં કે કોઈ ગોટાં માણસોને કાંઈ અકસ્માત થાય છે કે કાંઈ સામાન્ય દરદ થઇ આવે છે ત્યારે તરતજ આપણે ઘોડાગાડી, મોટર કે માણસોથી દોડાદોડી કરી મૂકીએ છીએ અને ડાક્ટરો, વૈદો કે દવાગેરોને બોલાવીએ છીએ. જ્યારે બીજી જાતુએ કેટલાંક અરીજ કે મધ્યમ કુટુંબો સામાન્ય જ્ઞાનને અભાવે તેમજ માટી-ઘોડા જેવા સાધનો કે મદદ કરનાર માણસોને અભાવે, દરદથી પીડાય છે કે વળતે મરણ પણ પામે છે. ધણી વાર રાત્રિ કે સપ્ત મંડી અથવા વરસાદ જેવાં કારણોને ત્રીધે કે ધંધાદારીઓની બેદરકારીને લીધે, સાધનો હોવા જતાં સાધનસંપત્તિ મનુષ્યોને પણ મદદ વગર દુખી થવું પડે છે. આવે વખતે આપણે આપણાં રસોડા તરફ જોવું જોઈએ અને પિચારવું તોઈએ કે આપણા ધરમા કાંઈ દવાદાર છે કે નહિ ? અને તેનાથી કાંઈ લાભ થાય તેમ છે કે નહિ ?

ઘણી વાર ધરમા નાનકડાં બાળકોને કે ગોટાં માણસોને શરીરના કાંઈ અવયવ ઉપર સામાન્ય રોગો આવે કે તરત જ આપણે ટિકચર આયોજનની શોધ કરવા મંદીએ છીએ અને વખતે-કવખતે પણ

ડાક્ટર કે મીસ્ટરનું ધર બિધાનવા દોડીએ છીએ. આવે વખતે રમીડાની દવા મીઠું વાપરી લેવું જોઈએ. થોડું મીઠું હંધ પાણી સાથે પીડીને નાના વામણનાં દેવતા ઉપર જરા ગરમ કરવું અને તેને એક કપડાની વચ્ચે મોટીસની પેઠે પાથરીને દરદવાળા લાગ ઉપર બાંધી દેવું. કોઈ વાર આ દવા અજમાવી ને પરિણામ લેએ. તમારા પૈસા અને શ્રમ બચી જશે.

રમનાંરમનાં કામ કરનાં કે શાકભાજી સમારનાં, સોપારી કાતરનાં કે બીજી રીતે આપણે કે જાણીને હાથે શરીરનો અવયવ ધવાય છે, આવે વખતે ઘણા મુદરથી ટિકચર બેન્ડાઈનની શોધમાં પૈસા અને સાધનોનો વ્યય કરે છે. તેને બદલે મીઠું જ ઘોડા પાણીમાં ઓમાળીને, તેમા એક કપડાનો કંકડો બોળીને તે બાંધી દેવા. સોહી બંધ કરવા માટે પ્રથમ હંધ પાણીની ધાર કરવી. હંધુ પાણી લોહીને બંધ કરે છે. થોડી વાર પીરજ રાખી માર કર્યે જ રી. લોહી બંધ થાતો આધાર તેને મળતા જોર ઉગર છે. વળતે થેડી વાર લાગે પણ અજારવું નહિ, અને જરા પીધું પડે પછી જ ઉપર જણાવેલ મીઠાનો પાટો બાંધવો. એટલું માત્ર રાખવું કે મીઠાનો પાટો બાંધ્યા પછી તેને જલ્દી છોડવો નહિ, તેમજ સુકાવા પણ દેવો નહિ. એને બાંધેલો રાખી થોડીથોડી વારે ઉપર મીઠાનું પાણી રેડવા કરવું. મીઠાનો પાટો બાંધ્યા પછી ધા ઉપર તેવ કે એવો કોઈ પણ પદાર્થ લગાડવો નહિ, કારણકે એથી મીઠાનો ગુણ જતો રહે છે. મીઠું બંતુએને મારી નાખે છે અને આવનાં જટકાવે છે. કાળોસિક ઍસિડ કે એવી કોઈ જલદારની વસ્તુ દોષ તો જ કામ થાયે એવું કાંઈ નથી. મીઠાની પેઠે જ ગામનેત્રનું પોત મૂકીને પાટો બાંધી દેવાથી પણ ધા દ્રાવ્ય છે અને પાકતો નથી. ગ્યાસતેત્ર મૂકવું દોષ તો પછી પાણી કે એવી બીજી ચીજ મૂકવાની જરૂર નથી. આવી જ રીતે રૂદવ સળગાવવામાં વપરાતા ચેમિસ્ટ્રી સ્પિરિટનું પોત મૂકીને પણ પાટો બાંધવાથી લોહી બંધ થઇ જશે. એકથે વાર સ્પિરિટથી જ બીની કરવો. એથી પણ ધા દ્રાવ્યે ને પાકશે નહિ. પાટો વખતો વખત કે તુરતાતુરત ખોડવો નહિ એ સાફ છે. આમાંનું કાંઈ ન મળે તો થોડું તેજ ગરમ કરી તેની અંર

ઝેટલું જ મધ મેળવી સારી રીતે એકન કરીને તેનું પોતું ધા ઉપર મૂકીને પાટો ખાંધી દેવો, અને ખીન્ને કે ત્રીન્ને દિવસે છોડવો. એથી પચ્છ ધા પુરાઈ ત્યજ છે.

ગોખામાંથી કોડસા કે છાણું લેવા જતાં અથવા પેડી નીચેથી કચરો કાઢતાં ધણી વાર વીંછી ફટકાવે છે, સારે પચ્છ મીઠું ઉપયોગી છે. મીઠા ઉપર એક વાર થોડું પાણી નાખી તેને થોછ નાખવું. પછી તે એકબું મીઠું પાણીમાં ઓગાળવું. જો તેટલું વધારે ઓગાળવું (સંસ્કરેડો સોડયુશન કરવું). જ્યારે મીઠું ઓગાળતું બંધ થાય ત્યારે એ પાણીનાં એકબે રીપાં બંને ગાલુની આંખમાં નાખ્યાં અને ડંખ વાળી જગ્યા ઉપર મીઠાનું પાણી ધસીને તે પાણીમાં પોતું ઘોળીને પાટો ખાંધી દેવો.

કચિત્ત્વ ધરનાં કોઇ માણસને કોમેરા જેવી અક્ષર જાણુય ત્યારે પચ્છ કાઢા ઉઘડી થવા માટે સારથી જ મીઠું, પી શકાય ઝેટલું ગરમ પાણી કરીને, તેની અંદર ખાંડ લાગે તેટલું નાખીને, દરદીને પાવા માંડવું. દર ઉઘડી અને કાઢા વખતે ચાનો એક ખાત્રો લઈને પાણી પાવું. ઝેટલાથી ઉઘડી ન થાય તો વધારે પાવું અને ગળામાં મીઠું ફેરવીને કે આંગળા ધાલીને પચ્છ દરદીને ઉઘડી કરાવવી. થોડા કલાકમાં કાઢા ઉઘડી બંધ થઈ દરદી સ્વસ્થ થશે. પેટ, આંતરડાં અને હેઝર્ડી-માંથી કચરો અને ઝેર કાઢી નાખવામાં મીઠું મદદ કરે છે અને હોડીને સેવાઈન સોડયુશન પૂરું પાડી શરીરની ગરમી જાળવી રાખે છે તથા શરીરનું લોહી ફરતું રાખે છે. આ બધું જ સાદા જેવા દેખાતા ઉપ-સારથી એક વાર ઝાંઝેરમાં મેં પછા દરદીઓને મદદ કરી હતી એમ મને યાદ છે.

કોઈકોઈ વાર ધરનાં માણસોને જૂની ઉધરસ થઈ આવે છે અને રાત્રે ઉાપવા પચ્છ દેતી નથી. તે વખતે સાધારણ ખાંડ લાગે તેટલું મીઠું નાખેલું પાણી વાટકી-માં ગરમ કરી તેની અંદર એક ચમચી ઘી નાખીને આ જેવું ઊનુંગીનું પાવું. દરદી પીને સુઈ જશે; પછી ખાંડની નદિ આવે.

જગ્યાને ગાલપચોળાં અથવા કાપોટિયાં (અંગ્રેજી-માં જેને ગમ્સ નામનો રોગ કહે છે તે) થાય ત્યારે પચ્છ આગળ જગ્યાના પ્રમાણે મીઠાની ખીરનો પાટો આંપવો, અથવા દૂધમાં ખૂબ મીઠું નાખી જલું રાખ

જેવું થટ જગ્યાવતું અને તે ચોપડવું. બીનાચુડું ચોપડ્યા કરવાથી આરામ થશે. મળું કુખવા આવે અથવા ગળથુંથો થાય કે કાકડો વધ્યો હોય ત્યારે પચ્છ ગળાની જગદર આ મીઠાની ખીર ખાંધવી અથવા ચોપડવી.

ધણીવાર ગળામાં બંને ગાલુની મોઢો ફૂલી (ટોનિસ-લાઈટિસ થઈ) આવવાની ઘણાની દગેશની પ્રતિ-હોય છે. કોઈને ધણીવાર વચ્ચેનો કાકડો ફૂલે છે. ત્યારે ગ્વિસક્રિન ટોનિકની શોધમાં પડવાની જરૂર નથી, તેમજ કાકડો કપાવવા માટે સર્જનને શોધવા જવાની પચ્છ જરૂર નથી. માત્ર થોડું મીઠું આરીક લસોડી આંગળા ઉપર લઈ ગળાની બંને મોઢો (ટોનિસક્રિસ) ઉપર થોડુંથોડું દાખવું અને લાળ ગળતી મૂકવી. કાકડો વધ્યો હોય તો થોડું કાકડા ઉપર લગાવી કાકડો ઉપર દવાવવો અને લાળ ગળતી મૂકવી; અથવા મીઠાનું પાણી કરી સમાઈ શકે તેટલું મોઢામાં લરી પંદર મિનિટ મુધી નીચું જોઈને ખેંચી રહેવું. અકળામણ થાય ત્યારે કાઢી નાખવું. આથી પચ્છ દરદ મરી જશે; અથવા ઝોણું તો જરૂર થશે.

દાંત કુખવાની ટેવ હોય કે સડવા માંડ્યા હોય તો દગેશાં, જેટલી વખત ખાવામાં આવે કે આ જેવું મીણું પીવામાં આવે તેટલી વાર, મીઠું ચાવીને કોગળા કરવા. આથી દરદ નદિ થાય અને દાંત સાસા રહેશે. પછી આગળ ઉપચાર લેવા.

કોઈક વાર આપાશીથી ચડે (અરસું માથું કુખવા આવે) ત્યારે માથું લટકતું રાખીને નાકમાં મીઠાના પાણીનાં રીપાં નાખવાથી દરદ મરી જાય છે. ધણાં માથથી પરનાં દર-દોળાં ડોહરો દરિ-યાના પાણીથી ન-દાવાની લાક્ષણિક્ષ કરે છે. તેમાં જ્યાં દર-દોળાં નદાવાના પા-ણીમાં મીઠું નાખીને સ્નાન કરવાથી કા-વો થાય છે.

ધણાં માણસોને કજાગિયાનું દગેશનું દરદ હોય છે. તેઓ

રાત્રે થોડું મીઠું નાખીને ટપ્પલર ભરીને બાંધી પાણી પીએ અને સવારમાં પણ પીએ તો કૃત્તિજ્યાતની ફરિયાદ ધીમેધીમે દૂર થઈ જાય છે.

ઘણાના પેટમાં મળ સૂકો પડી મીઠા ચક્ર જાય છે. તેનાં માથાએ જનનાં જનનાં અરધો ખોરાક ખાધા પછી, બે આનીભાર મીઠું, અડીથી ત્રણ રૂપિયાભાર ભાન અને અરધાથી એક રૂપિયાભાર ઘી સાથે મેળવીને ખાઈ જાય; પછી બાકીનો અરધો ખોરાક ખૂટો કરે. થોડા દિવસ તો આવે મીઠાવાળો ભાત ભાવતો નથી. તે વખતે થોડું ખાંડું લીંછુ અંદર નીચેવે તો ભાવે. આ ઉપાયથી ઘણાની કૃત્તિજ્યાતની ફરિયાદ દૂર થઈ છે.

ગાંધી, બદ અને બીજા સોજા ઉપર તેમજ આસ, ન્યૂમેનિયા અને પેટના રુજા ઉપર તથા પેટ ચક્રના ઉપર મીઠાની પોટલીનો શેક કરવાનો રિવાજ તો જનપ્રિય છે. મીઠા પછી આપણા રસોડાની બીજી જનપ્રિયતા હવા તે લગ્નદર છે. તેની પાન હવે પછી.

અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી

આ ઝાંકના પૃઠા પરનું ચિત્ર

જે શાશુનું છે તે વ્યાયામશિલ્પાર્થ બાઈ બાળકશય, વરોહશના લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામશાળાના કુલપતિ શ્રી માલિક્ષકાવલ્લભા બાલિજ થાય ગામાની હાથમાં રહી તેમજ વ્યાયામના સર્વ પ્રકારોમાં સંપૂર્ણ કુશળતા મેળવી છે. વ્યાયામમાં આજન વધનારા કુલિમા પાછળ હોય છે એ લોકચાર્તા તેમજ જોડી પાડી છે. ઇન્ટર સાયન્સ પૂરી કરી ચૂકેલા ૧૮ કે ૧૯ વર્ષની વયના એ યુવાનને તમ જુઓ તો દેશનો નમૂનેદાર વિદ્યાર્થી કેવો હોય તેનો ખ્યાલ મળે. સુંદર ચકચકિત ફંતપકિઓ-ગાથી ઝરતું નિર્દોષ મધુર હાસ્ય, અંગેઅંગમાં ચપળતા અને બળનો આવિર્ભાવ, શિસ્ત અને સંયમથી વ્યવસ્થિત બનેલી દેહવર્ધિ કાઢને પણ તેના પ્રતિ ભાવ ઉપજાવે.

મલ્લખમના વ્યાયામમાં તો તે અદ્ભુત કુશળતા ધરાવે છે; અને એ સિદ્ધિના બળે લક્ષ્મીદાસમાં અથવા તલવાર કે બંજરના નાચમાં એ જે ચપળતા ફાળવી શકે છે તે વિરલ લાભે છે.

શિસ્તપાલન અને સદિશ્વૃત્તામાં તેની પરીક્ષા એક વખત થઈ હતી વ્યાયામશાળાના એક ઉત્સવ-દિને મેળાવકામાં તે ચુરુછની સાથે તલવારના નાચમાં ઉતર્યો. માલિક્ષકાવલ્લભે દાવ કરી મેદ તલવાર વચ્ચે બાળારાવનો હાથ દબાવી અને તલવાર છેડવી. અબલુર્તા તે વખતે બાળામી હવેળીમાં તલવારના દબાણથી કાપ પડ્યો; પણ બહાદુર યુવાન તે પિયે ચૂકાડે થે ન કરતાં બામું જઈ ઉપર ખિસ્સાનો રૂમાલ

બાંધી બીજા પ્રયોગમાં હાનર થયો. બધો કાર્યક્રમ ૫ થવા પછી જ એ લોહી-ગીતરતો રૂમાલ સોના નજરે બાઈ બાળાશને ચોરવાડના વ્યાયામચર્ચોની સે પોતાના આખી, વેકેશન નાચી હતી અને પોતાની હાથ તેમજ અનેક વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા આપી હતી તેમજ : નયી સી તેમે ચાદ કરી ચોરવાડના પ્રદેશોની ચા તરીકે એક છવનલાલશાઈએ તેને એક ધરિયાળ મેટઆઈ

ચોરવાડનો દરવાજો

ચોર—આ કેસ પાર ઉતરતાં દેહસો વખત લાગરે વપ્રીસ—મને તો બેએક અડવારિયો લાગ્યો; પણ : માર ફાડવાને લગતો હોઈને તમને ચરેક જઈ લાગશે

કુમુદ, તને એક નાનું અને એક મોટું એમ બે બ આપનાં હોય અને તેમાંથી એક તારા બાઈને આ કહે તો કયું જનમકળ બાઈને આવે?

કુમુદ—પણ પહેલાં મને જવાબ આપે કે મારા બાઈને આપનાનું કે મોટા બાઈને?

જનુ—કાકા! આને તો અમે ખૂબ ખાધું, પણ જ નહિ કાકા—વળી જેનું તે શું ?

જનુ—હીંક ખાધી, બચાકું ખાધું, હથરસ ખાધી, ખાધો, રાવ ખાધી, ઠપકો ખાધો, પણ ધરાયા જ નહિ કાકા—જોગ? ત્યારે તો આ બળલી કહે છે કે જીવ માર્યા પણ કાઢને વાગ્યું જ નહિ.

જનુ—એ શું વળી?

કાકા—શું કેમ વળી? મટકાં મર્યાં, ખપાં મર્યાં, મર્યાં, લલખાં મર્યાં... પણ કાઢને તારું જ નહિ

અભાવના પ્રદેશના પ્રવાસની
અદ્ભુત સાહસકારી કહાણી

અ ડાકિા કાન કોડી નામે એવો થયો. જોડેજો નીચે જોયું તો તેજો મુખીને જમીનદોસ્ત યજ્ઞેશો લાંબો. તેના ચાર અમલદારોમાં મુશ્કા પણ પાસે પડ્યાં દતાં. જાર જળુ ધાયલ થયા દતા. આ અવાજ અને દરપથી લસકર પાણું હાંચું દતું. પણ થોડી પારમાં જો જગ્યાએ જો લુલાન માણુમ દોડતો દોડતો આગ્યો. તે અમાજ પાસે મરી ગયો અને તેને જીવકપાનો પ્રયાત કર્યો. પણ જ્યારે તેને માલુમ પડ્યું કે તે ખરેખર મરી ગયો છે ત્યારે તેજો તેને દળવેથી નીચે મૂકી દીધો. પછી તે તેની પાસે છૂંટણીએ પડ્યા અને જંને દાણે મરીને કુલાડી જોએ પડી રાખી, મોટા અવાજે પ્રાર્થના કરતો હોય એમ કંઈક જોણતો જણાયો.

પોટોમન રાત્રીએ કહ્યું, 'આ એનો કુમાર છે. અમારનો સૌમા મોટો દોડારો, અને દલેનો નવો રામ.' હેરાજો પૂછ્યું, 'શું એ પોતાના પિતાના આત્મા માટે પ્રાર્થના કરે છે?'

ખીનાંખીનાં પોટોમને કહ્યું, 'તે પ્રાર્થના નથી કરતો. તે મારા ઉપર વેર લેવાના સૌજંદ આપ છે. તે જોણે છે કે મારા ગામનો જોક પણુ છપ છપનો નદિ રહેના દડ.''

નવો રામ જોણે થયો, લસકરને આગળ નાખ્યા હુકમ જોડણો અને જે તે લસકરને મોખરે આગળ ગાલો.

ડેનારો ડેરિને ખીજે જાગ્ય દાયમાં અપતાં કહ્યું, 'આમ દરેક નવા રામને આપણે ક્યાં મુખી જાગમથી ઉઠાવના જણ્યું? એમાં તો એક પછી એક રામ થના જશે, પણ આપણી પાસે એટલા જાગમ જ ક્યાં છે? આશો આપણે લસકરની સામે જ જાગમે મોરમો માંડીએ.' આ દરખાસ્ત સૌને ટીક લાગી.

૧. નીલ નામનો શિક્ષક ગોતાની સ્વતંત્ર રાજાનાં પાંચ નામકયાં જાળકાને આ વાર્તા કહે છે. મૂળખૂણી એવી કરે છે કે એ પાંચ શિષ્યોને જ વાર્તાનાં પાત્રો બનાવી ગોતે નામક બને છે. ઉપરાંત સાતમું પાત્ર પીકેટ નામનો જોક કહેદ. પ્રતિ અમેરિકન છે. નીચે રોષેશી વર્ણનિક સાપનોથી મરેલી એક અદ્ભુત કાચી મોટરમાં બેસીને સૌ જ સ્થિતનાં બવાનક નંજલોના પ્રવાસો નીકળે છે. ત્યાંના દંછ કદી ન રોષાએલા એવા અગમ્ય પ્રદેશમાં જ્યાં માટે એંમેસોન નદીના મૂળ નરક લડતાંશિડનાં રતે તેમને પોટોમન નામના નંજલીએ મળે છે. તે સજ સ્વમાનના હોવાથી તેમને સુધારવાના પ્રયત્નો કરતા માટે ત્યાં રોકાઈ તેમની ભાષા પછેરે ભલ્લે છે.

એવામાં ત્યાં રોળા ને દોલસાની ખામી થઈ આપતાં તેઓ નંજલીએને ધાતુની ચોત્રે દાળતાં રીખે છે. પણ ઉપરથી મીચે દાળવા માટે તેઓ લોહાની ખાળુની સાપમાં નીકળે છે. જોરલામાં દુધી કોઈ લસકર આપતું દેખાવાથી તેની માદિની મેળવના તેઓ પોટોમન રામને જોવાની લાગે છે. ગોતાના કહા દુરમાન રામ અમારનું લસકર જોતાં મોટો મનાનાં લાંલ જમડીભલ છે. મુસાફરો મિત્રરામને મદદ કરવા તેવાર થાય છે ને અમારને પણ દુરપાત્ર કહેવડવે છે, પણ અમાર ઉદ્ધત જવાણ સાથે આગળ પધે છે. તેમને અટકાવવા તેઓ કારમંગી જાગમ ફેકે છે, અને થકી પછી થવારી તેમની કોશી સ્થિતિ માટે શોચ અને દયા ખાતા તેઓ આંખ મીચી પડી રહે છે.

આગળ વંચના લસકરની સામે મળુ માલમ દુર જર્મ મોટરોએ પડાવ નાખ્યો. અમાર રામના છોકરા મોજાએ જેની સામે પોટોમી કારોને જોઈ કે નરન દરેકો કરનામે તેજો લસકરની દાર મોલવી. આખું મેદાન માણમેથી કાચુંકાણું થઈ ગયું.

આ દરખાસ્ત કદવાયાએજો ગોતાના ગયગમની મોજાજ કરી લીધી. ડેરિક અને મિલવર્ટ હાપરા

પરની મશિનગનો સંભાળી, ડેન્ટલ અને હેલ્થ પાછ-
ળતી મશિનગનો સાચવીને એમાં અને જેઠે તથા નીલ
આગળની મશિનગનો પર ગોઠવાયાં. પીઠેડે રિનિષિયથી
આગેવાનોને ઉછાડવાનું માથે લીધું.

હોકાર કરતું નોકશાનું લસકર આગળ મધ્યુ. જા-
ળકોને જોઈ કારનું રક્ષણ જતું, જ્યાં કાણુભર તો આ
ધર્યા આવતાં બંદી લસકરને જોઈ તુમના મોં દિષ્ટાં પડી
ગયાં. પણ પછી તો ૨૨૩૩૩૩૩૩... મશિનગન ચાલી.

પણ એ બંધકર ખુનરેખનું વર્ણન કરવાની જરૂર રહેલી જ નથી. એ કાંઈ મુદ્દ નહોતું. સ્થા તો કેવળ કસાઈપાત્રું ચાલતું હતું. માત્ર એ શોષ બંધકોએ જરૂર તેઓ કાર ઉપર ધર્યા, પણ સ્થા તો વાગળીના તાંબી ભરખ થઈ હોડે પડ્યા. કેટલાક નાસી છૂટ્યા.

૬૭ મેં એ ભાવંકર દિવસને સંભારતા તેમને નાસ છૂટતો. કફાત્ર પાનેવાત નીકળતા એ યાદ આવી મન્ય તો ૬૭ તેમને કમકમાં આવે છે. અને તે પિશે રહે છે કે 'અરેખર, એ ખુતામરકી જ હતી. પણ થીનું આવ પણ શું ! આમારે તો આખારે મિત્રોતેજમાવવા દતા.'

ભાગના દુરમનોની પાછળ પોતાના માણસોને
 મોકલવાની રાત્રી પોરોમનને મરજી થયું, પણ આ
 મુસાફર બાળકોએ આજીજ કરી તેને નેમ કરતાં
 રોક્યો અને કહ્યું, 'તેમને જપ્ત હોય નો ભત્રે જાય.
 દલે પછી થીજી કંઈ તોફાન ન કરે એટલે બસ.'
 પછી તેમણે ધાયલ ચએલાઓને સાથે લઈ લેવા
 રાખીને કહ્યું, કે જેથી તેમની સારવાર થાય. આ
 સાંભળી પોરોમનને ખૂબ નવાહ લાગી. ધાયલ દુરમનને
 જતો કરવો એટલું જ નહિ પણ બિટ્ટી તેની સારવાર
 કરવી એ વાત તેનાથી સમજાઈ જ નહિ. તેણે કહ્યું,
 'અમારા જેવી બધી જાતોમાં દુરમનોને મારી નાખ-
 વાનો જ રિવાજ છે. જે જામે એમને જતા કરીએ
 તો સાત્ર થઈ બિટ્ટા તેઓ અમને જ મારે.'

છતાં તેણે હુકમ આપ્યો ને ધાવલ લોકોને જાવણી-
મા લાવવામાં આવ્યા. હેલ્દમાની સુવના નીચે સૈમી
સારવાર થવા લાગી. ધાવલ થએલાઓમાં ખુદ નોલો
પણ હતો. સાચામાં શંદૂકની જોળી વાગવાથી તે
જામી થયો હતો. રાજા પોતામને એને માટે એક
ખાસ ગ્રુપદ આપ્યું અને એક રાજાના મોભાથી એને
માનપૂર્વક રાખવામાં આવ્યો. છતાં નોલોએ આવારની

લેશમાન લાગણી દર્શાવી નહિ. બિલ્લો ખિન્નપણે તે
'જગડ્યો, 'ધોળા લોકોના દશિયારથી હું ધરાયો.'

ગિલ્ગટ, એન્ડી સાથે વાન ફરવા ગઇ. તે બોલી,
‘હ. દલેથી તું જાવું જાવું તો વિચારો કદીશ. અમારી
પાસે તારું દરિયાયારો કરતાં વધારે સારું દરિયાયારો છે.’

ਭਰਮੇਂ ਜਾਤਰੀਤ

જાહેર: 'નીલ, આપણે આ સપ્તાહમાં કેટલાને મારી નાખ્યા'
'વીસ હજારને મારી નાખ્યા અને ચાલીસ હજારને ધનસ હશે'

ડોનલ્ડ: 'એન્જો નાસી છટપટ તોમની પજા
આપમે પડતું એઈઈં છઈં, અને નોલાને પનુ ઠાર મરે
એઈની હતો. નદિનર સાબને મરને થેર મરો અરેષે પામે
પધારે લરાર એઈં કરી લડયા આપરી'

‘‘કરોડ’’ હું પણ એમ જ ધાકે હું નીલ દમયન્તો
‘‘ખૂર્ણ’’ ૧૧૧ થો. દમયન્તે આવી રીતે દુશ્મનોને જગા દે

‘એ પછી મારાં આપણે તૈયાર નથી હોતા તારાં તેને
આપણે આપણા પર ઢાંચો કરે છે એ જો આપણે ન
આપણે ન કારણી થીની ન કરે તો ૧૦,૦૦૦ પાંડે દુનિયાં’
‘એકે આનંદથી જાણી, ‘એ નીક, તારાં એની
પાણે કારણી થીની ન કારણી!’

बुद्धि

ગોલાએ શિશ્યાદેને જવાબ આપ્યો, 'તું શકુ ખૂબ
મરત છો, અને હું તને ચાહું છું. તું મને પરમ તો
હું વચન આપું કે ફરીયા પોરામન ભોડો ઉપર કદી
પણ હમશે આણું નહિ.'

સાંતિથી ગિરમટે કહ્યું, 'હું જીવતને ચાહું છું.'

इवमेव वाच्यम्

જિજ્ઞાસુ: 'કાને? કહે જોડજો; કહેતો? તું ખાસતો હેલગ
કે તને? ના કે; તારા જેવા છુટ્ટા ખખને હું ચાહું કેમ:
તું તો ગાસ ગાપ કરતાં જે ધોણી મિટા લાગે છે તારા
ઉપર હું આદિત હું એમ માને છે? તને પાછું ભેળા
કરતાં તો હું નોસાને જ પાછું નાદિ હેલગ? ફિગા વાળ,
ને સાથ પક્ષ ગમેલગ તારા કાત છી, તનેતે કેલગ પાછું!'

જેઠે: 'બાહ અમને પાર્તામાં ચાલવા બાંધવાનું નથી નેહનું. એ બધો મૂર્ખાઈ છે.'

મેં કહ્યું, 'તો તો પછી આ મુંઝવણ મધુરી મિશનરને
આપણે ઘેર જ રાખવી જોઈએ.'

ડોનલ્ડ: 'અથવા કાળા રાથે બાલે એ પરમ્; પછી
આપણે એની કારા મળી.'

મૈ. પૂજ્ય, 'શ્યા સૌની ખાતર તું કાળા રાખે

પરજીયા, ચિંજીઈ ?

ચિંજીઈ કાંતિયાં ક્યાં ને કહ્યું, 'દા, તે તું એ કાળા રાત્રીની યિતને પરજી તો !'

મેં ના પાડી ને વાર્તા આગળ ચલાવી]

વાર્તા

ચિંજીઈ નોકારો તેની સાથે પરજીયાની ના પાડી કે નોકારો તે ગુસ્સાથી રાતોપીઠો થઈ ગયો. તેનું મોં ચડી ગયું. તે પછી કદી કોઈની સાથે તે બોલતો જ નહિ. આખરે તે સાંજે થયો ને ઘેર જવાનો દિવસ આવ્યો. તેણે ચિંજીઈને મળવાની મરજી ખતારી. તેણે ચિંજીઈને કહ્યું, 'એક દિવસ હું લશ્કર લઈને તારે માટે આવીશ.'

ચિંજીઈ એ બધું અદ્ભુત ઊંડાંરી ન હોત તો તેણે આ નોકારાની ધમકીની વાત સૌને કહી હોત. પણ ખરીરીતે તો એ સાંજાળતાં તેના માથ પર શરમના શેરડા પડ્યા ને તે દસી. મનમાં તે મનમાં એ મસકાઈ. એના મનમાં કંઈક એવું પણ થયું કે લશ્કર લઈને પોતાને સેવા તે પાછો આવે તો સાફ.'

અને તે રાગત મણુમણી, 'દા, એ જરા કલ્પે તો છે; પણ મગેતેમ તો એ એ જરા સંસ્કારી પણ છે.'

[વચ્ચે વાતચીત

મેં કહ્યું, 'દને ચાલી અટકીએ. આ પ્રકરણ અહીં પૂર્વ જગા કસ્ટાનત તો ખરું.'

રેફિક: 'દાસ્તો, કેટલાંય લોકો મરણ પામ્યાં.'

રેફિકે કહ્યું: 'હું એનો વિચાર નહોતો કરતો. હું તો ચિંજીઈના લક્ષ્મી વિચારમાં પડ્યો હતો કે પછી શું થયું? એ પેલા નંજદી સાથે બાળી મઠ કે શું ?'

રેફિકને બચાવ કરતાં કહ્યું, 'હું નથી માનતી કે એણે એમ કહ્યું હોય.'

ચિંજીઈ ભણે સમજતો હોય એમ દસીને ઝાઝી, 'નીચે વાર્તામાં આવું શું કામ આવ્યું એવું કાણ હતું? સગારે મારી પાસે આવ્યેટ દસી તે નીચ કહે, મને કરકો આવ્ય અને મેં ન આવ્યો. એ હું વાર્તા કહેતો હોય તો જરૂર મેં પાસા નીચને માણુમણ. કે કશાકાશ સાથે પરજીયા હોત.'

મેં કહ્યું: 'મતી એવી દરખાસ્ત છે કે આ વાર્તા દબે ચિંજીઈ જ આગળ ચલાવીને પૂરી કરે.'

રેફિકે બધ પાછો: 'ચિંજીઈ, ને એ પિસારી દસી.'

ચિંજીઈ કહ્યું: 'એમ કહે છે કે હું વાર્તા પૂરી ન કરી શકું ! ને સાંમજ, એ પછી તેમના ત્યાં રહીને જાણી ત્યાં અને ઘેર વચડ્યાં. પણ નીચે બીયાર કીડ દાંડો દત્તો

એટલે તેનું માથું બગવા લાગ્યું. તે કાર બસબસ ચલાવી શક્યો નહિ. કાર જાડ સાથે અચકાઈ અને રેફિક, રેફિકે ડોનકડ, પીકેટ અને નીચ પોતે, બધાંય મરી ગયાં. માત્ર હું અને રેફિક સહીસલામત ઘેર આવ્યાં.'

તિરકાર સાથે રેફિકે કહ્યું, 'દા ! પણ નીચે બીયાર કાંચો ક્યાંથી ?'

ચિંજીઈ ખુલાસો કર્યો: 'કારમાં જ દત્તો, તું એમ કહે છે કે નીચ બીયાર વિના મુસાફરીએ નીકળે ?'

ડોનકડે કહ્યું, 'પણ વાર્તામાં નીચે કદી પણ બીયાર પીવાની વાત કોઈ નથી.'

મેં કહ્યું: 'લુઓ, તમે યાદ લાવો તો સાંમરો કે પહેલપહેલાં મુસાફરીએ નીકળતી વખતે ચોળે સાથે લેવાની જે ચાટી કરી હતી તેમાં ચિંજીઈની યારીમાં નીચને માટે બીયાર દત્તો.'

ચિંજીઈ ટોડું પુણાવીને કહ્યું, 'દા, એ જ બીયાર કારમાંથી નીચે પીધો તે. મારા મનમાં એમ હતું કે એ સાથે બીયાર લઈએ તો નીચ તે પીને બાળ બૂલશે અને કાર પાછી નીચે જગાઈ જશે.'

સંમતિ કરાવતો ટોડું તેમ મેં તેના સામે એવું ને કહ્યું, 'ખરેખર વાર્તા કહેવારના ઉત્તમ શૈલિ ચિંજીઈમાં છે. એ સ્વભાવથી જ ત્વડી છે. લાખણી જેવું તો એનામાં કશું જ નથી. પ્રતિષ્ઠા એ વિનાશી છે, કાં તો ઉત્તમ નવલકથાકાર થાય અથવા તો બસાડી તોફાની થાય. અને તો લાગે છે એને વસ્તુ એનામાં છે, કારણકે દરેક નવલકથાકાર જગ્યાથી બસાડી જ દોવ છે. તિરકાર સાથે ચિંજીઈ ત્યાંથી ઊઠી. થાણે અહીંથી ઊઠ્યાં મળ્યો; બાહ્યે આવી છે બધી માનસ-પ્રજ્વલન પડ્યાં. ત્યાં એમ કહેને બધાં ચાલ્યાં મળ્યાં.]

વાર્તા

સાદસિકોને તરત જ માલુમ પડ્યું કે પોરોગેન્સને પહેલી જરૂર તો ખચાવનાં સાધનોની છે. તેમને એકા-એક મુધારાનાં સાધનો આપવાનો કંઈ અર્થ નથી. જંગલીઓની એકાદ પોડાયની જમીન મગે તે કણે તેમના પર ચડી આવે અને તેમની આખી પ્રજાનો નાશ કરી શકે. રમનિયાળ રેફિકે કહ્યું, 'આપણે એમને સુદ કરનાં ગીખવવું નેહો.'

પીકેટ મુધારીને બોલ્યો, 'સુદ નહિ. જાળના જાળાની લગ્ન એ સુદ નથી, એ તો માન એક જાળની ખુનારો છે. ફરક માત્ર સાધનોમાં. આમાં રૂઝિમ મેજાજના અને બૂકેયી વિનાય કરાવો છે. અરેબો ડગ્ગ મચિનગન અને એ પાંચ દગ્ગર

ખંડો આપણે તેમને લેટ આપીએ. એટલે એક પેટી સુધી તેઓ તદ્દન સહીસહાસત.

આ વાત થયા પછી નીલ અને પીકેફ્ટ થોડા દિવસે હોમમાં એસી રાખે ગયા. રાષ્ટ્રમાંથી પીકેફ્ટે મશિનગન્સ અને રાઇફલો ખરીદ્યાં. ઘણા સરંજામ તેઓ કારમાં નાખી લાવી શક્યા નહિ, તેથી ડેરિક અને જેફેએ બીજી આટો ખાસિ અને દબારો કારતુઓ લઇ આવ્યા. રાષ્ટ્રના એક વર્તમાનપત્રના ખબરપત્રીએ કારમાં ફાર્મોએ ભરાતો જોયો. બીજે દિવસે અમેરિકાના પેપરમાં ખબર બિંધ્યા કે મધ્ય અને દક્ષિણ અમેરિકાનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોએ પોતા-પોતાનું ઘરઘર એકું કરવા મીડિયું છે. એમને બીતિ જ્ઞાપે દત્તી કે વુડનમાં એકાદ બળવો થશે.

પછી આ સાંધેના વડે પોટોમનનું ઘરઘર કેવી રીતે એળખાવ કરવા યીજ્યું દશે અને હાતી કાઢી મિશ્ત્રાન તાકતુ દશે તેની આપણે કરવાની કરી શકાએ.

એક દિવસ નીલ અને ડોનલ્ડ પ્રેક્ટિસ થતી દત્તી વે વેનના ખેડા દત્તા એટલામા લાં રાત્ર આપ્યો.

નીલે કહ્યું, 'દમખ્યાં જ હું તમારો વિચાર કરતો હતો. વખતે રાજમા અંદરઅંદર કંઈ તોફાન થાય તે ઘરઘર તમને જ વેગમકર થઇ પડે. ધારો કે તમરો ભત્રીજો કુમાર એકો તમારો રાજ્યથી અમં-તોય પામ્યો અને તો મોટી પદવીની લાલસા મળી.' રાત્ર દબાઈ ગયો. તેણે કહ્યું, 'દે? ના. એકો વડાદાર છે. દગેલ તે મને વડાદાર રહ્યા છે.' વજી ગભરાતા તેણે નીલની દાઢ પકડ્યો અને પૂછ્યું, 'તમે કંઈ એવું સાંભળ્યું છે?'

નીલ દરખો ને કહ્યું, 'એમાં કંઈ ખબર નથી. એ તો જરા કળંગા હતી. એનો કશો વિચાર પણ ના કરતા. એના કરતાં કાઠક વધારે અગત્યનું વિચારવાનું છે. ડોનલ્ડ એક સુંદર સ્ત્રીના રણુ કરી છે. એનું કહેવું એવું છે કે તમારા થોડાએક જુવાન મા-બુજોને એકાદ સુધરેલા સહેરમાં લઇ જઇએ, અને લાં તેમને આજની 'ખાં નવીનની યાગતો—સંચાકામ, બાળાઓ પગેરે શીખીએ.'

રાત્ર એ દર્શી કહ્યું, 'ખડુ સગ્ગ વિચાર છે ડોનલ્ડ.' રાત્ર પોટોમન ઉત્સાદ પાળો માખમ દત્તો ગીએ દદારે સમારે જમારે નીલ પગેરે આવ્યા ત્યારે કારની સામે છં જુવાનો ખડેપોને દાંડર દત્ત.

ડેરિકે પૂછ્યું, 'કેમ? કેમ આવ્યા છે?'

'રાજસાહેબો અમને આપવાનું ને જવાનું કહ્યું જરા મિંદાસથી મિંદાગે કહ્યું. 'ત્યારે અમે ડોનલ્ડે કહ્યું, 'અપ મિંદાગે. હું ધાંડું કું કે રાષ્ટ્ર લઇ જવાના એ જ આ જુવાન માલુમો છે. એ લાં લઈ જઇ લાવતા મૂકવા છે.'

ડોનલ્ડે ફરી પૂછ્યું, 'ત્યારે એમો, તમારું નામ શું એમનાં નામ એટલી, મોસો, ઇકુનો, હુનેક થ અને મુડેકે દત્તો.

મિંદાગે અંદોલન મોડી, આ છે:પો મુડેકે જરાય ગમતો નથી. એનો સહેરો કેવો જાણ દે હેદમાએ કહ્યું, 'હુષ્ટ મહેરો.' ત્યાં જેફેને 'એમ નો તાંતે પછુ ભરોસો રાજ્યા જેવો ના નીલે કહ્યું, 'એઈ, જસ કરો. જુએ, પસંદ વાનું કામ આપણું નથી. રાત્ર એ આ છો પ ક્યાં છે. આપણું કામ એ નથી કે રાત્ર પસંદ ને કહીએ કે અમને સેમના ચહેરા ગમતા ન આપણા ચહેરા એમને ગમતા દશે એની સી ખાં

પીકેફ્ટે કહ્યું, 'સાંભળો, સાંભળો! મેનું' દુનિયામાં છે કે ઘણા કુરૂપ ચહેરાની પાછળ ર હવે હુખાએનું હોય છે.' બીજી આમ કહીને તેણે તરફ ઓગળાં ચીધી. જેફેનો ચહેરો લાલચોળ થઈ મ મિંદાગે દગવેથી કહ્યું, 'જુઓ તો, જેફે જામ છે.' અને સાથે જ આ માંભળીને જેફેનું મોં બિ મયું. ને બોડો પડી ગયો.

[વચ્ચે વાતચીત

મિંદાગે બમ પાડી કહ્યું, 'જુઓ તો, જેફે કેવો લાલ થઈ ગયો છે.' બીજોને જેફે પૂંચાઈ ગયો.

મિંદાગે બોડી, 'તમે કહો એટલી વાર જોને' ચોળ ફરી દડ. મને ખીજનનાં ખરાબર આવડે છે. હું તો કની લાલચોળ થાડ જ નહિ. કેડું સરસ!'

નીલ: 'શું સરસ પૂળ? જેકાં કમવસીજ ખા કદી લાલચોળ પાન ન થઈ શકે? અરેરે!'

ડોનલ્ડે બનાં વડાવી કહ્યું, 'એઈ... હવે આ કહેરો? કે અમ વચ્ચે આવી લપ લગો જ બેઠેરો!

વાર્તા

આખરે એમ દુર્વ કે એ છો જાળો લાગી રીલ રાષો બેપડનું. નિદગીમાં પહેલવહેલું જ આ વા

ડોનલ્ડને એકલા જતાનું હતું. એટલે તે મનમાં ને મનમાં ખૂબ મલકાતો હતો. પણ હવે મુરકેલીની વાત એ આવી કે પેલા ૭ લાકડિયાને પહેરવાને કપડાં જ ન હતાં. હેઠાએ કહ્યું, 'સુધરેલા શહેરમાં આવાં ૭ નામ માણસોને ન લાભ જવાય.'

ડોનલ્ડે કહ્યું, 'હા, એનો ઉપાય મારી પાસે છે.' સાચે જ ડોનલ્ડની યોજના સારી હતી. તેણે રાખે પહેંચીને મોટરને ગામ બહાર નીચે ઉતારી, અને તેનાં ઉડવાનાં પ્રોપેલર કાઢી નાખીને બેઠતી મોટરને સાદી કાર બનાવી દીધી. પછી પડદા પાડી નાખી મોટરને તેણે જાનર વચ્ચે લીધી અને દરજીની દુકાને જઈ ૭ જમણે માટે ૭ બેડ તૈયાર કપડાં ખરીવાં. ૭ પહેરણ, ૭ પાટલૂન, ૭ કોલર, ૭ ટાઇ વગેરે વગેરે. આ બંગલી લોકોને યટન અને કોલર બીડતાં શીખવતાં તેને ભારે માયાદુટ કરવી પડી. આખરે જેમ-તેમ કરીને તેમનાં શરીર ઉપર લૂગડાં તો ચડાવ્યા. કંઈ નહિ તો ગામમાં દરીદ્રી સહે તેવા તેઓ થયા.

હવે વળી બીજી મોટી મુરકેલી એ બાબી યહ, કે બાતરનું કેને ઘેર?

ડોનલ્ડ બ્રિટિશ કૉન્સલ પાસે ગયો તે તેને બધી વાત કરી. કૉન્સલે એક શાંત લક્ષણનાં તેને મકાન બતાવ્યું. અહીં આ મંડળીએ બિતરો કયો: આ નવી પરિસ્થિતિમાં આ બીચારા બંગલીઓની કેવી વસ્ત્રે થઈ દશે તેની તમે કક્ત કહવાના જ કરી લેજો. બીચારાઓએ આગવોતર મલ્લમ લેએલા નહિ; છરી અને કાંદા કાઢી લાએજ નહિ; બારી અને નીસરણી પણ મહેલનહેલાં અહીં જ લેયાં. બીચારાઓ ડગલે ને મગલે મગરાતા હતા. પ્રત્યેક પૂજા મગરામણી જતી હતી.

ગાંધવણ એની હતી કે ડોનલ્ડે આ લોકોને રાખોમાં મૂકાને તરત પાછા વળવું અને પછી પીકેફેટ જઈ તેમના લાણુતરની વ્યવસ્થા કરવી. પણ કોણ જાણે શું બન્યું કે ડોનલ્ડને પાછાં ફરતાં બહુ જ તાર થઈ. એની મિલ્કમગાં ગિતા કરવા ત્રાગી, જેડેએ બીકશી કહ્યું, 'હું માફ છું કે એ લોકોએ એને મારી નાખ્યો ને કારને ઉપાડી ગયા.' ડેરિક આ સાંભળી તરત ફિકકે પડી ગયો.

એક અકવાડિયું ચાડ્યું ગયું, એ અકવાડિયાં પચાર થમ ગયાં, પણ ડોનલ્ડનો કંઈ ખતો લાગ્યો નહિ. ડેરિકે કહ્યું, 'આ દીક્ર તો હવે નથી જમાલી. આપણે નો ઉપગ્રવાના એની શોધમાં.' [આટલું]

અને તેવડી લાંબી રકમના

દોઢાંના ગુણાકાર તથા ભાગાકાર

અડપથી અને મહેલાઈથી કરવાની રીત

કોઈ રકમને બધારે દોઢે ગુણવી હોય ત્યારે આપણે વધુ વડે ગુણીને એ વડે ભાગીએ છીએ; અને વાજતી હોય ત્યારે એ વડે ગુણીને ત્રણ વડે ભાગીએ છીએ પણ એ કરતાં વધારે સરળ રીત નીચે આપી છે.

એક દાખલો લો: ૫૬૯૮૪૩. આપણે દોઢાં શીખ્યા છીએ તેનો ઉપયોગ કરીને સીધેસીધો દાખલો આમ થાય: આઠ દોઢે બારનો બજડો, વિદ્યા એક. પણ આઠની પહેલાં નવડો છે, માટે તેવે દોઢે ગુણનાં સાઠાં તેર થયે. આ દશકની જગ્યાએ ૧૦ તે એકમની જગ્યાએ પાંચ બંદોબસ માય. એટલે સરખાતમાં જ આમ ગણ્યું: આઠ દોઢે બાર અને આઠલી એકી રકમનાં પાંચ મળી સત્તરનો સાતડો વિદ્યા આવી એક. આમ બધારેબધારે આમજનો આંકડો એકી હોય ત્યારે તે પછીના આંકડાને ગુણકથી ગુણવી વળતે જ પાંચ કમેરી દેવા. પછી નવ દોઢે સાઠાં તેરનાં તેર ને વિદ્યાનો એક મળી ચોદનો ચોમડો ને વિદ્યા એક. પછી ૭ દોઢે નવ ને વિદ્યાનો એક તથા આમજની એકી રકમ (પાંચડાં)ના પાંચ મળી પંદરનો પાંચડો ને વિદ્યા એક. પછી પાંચ દોઢે સાઠાં સાતનાં સાત ને વિદ્યાનો એક થયેને આઠ. માટે જગ્યા ૮૫૪૭. મેજની જગ્યાએ ખરો છે ને ?

આમ ફદાદરજુમાં તો બહુ લંબાણ લાગે છે. પણ મોટા ગુણાકાર કરવી વળતે, મહાવડો પડે તથા પછી, હમરાની રીત કરતાં આ રીત વધુ સરળ પડશે.

હવે ભાગાકાર દાખલો: ૮૫૪૭:૮૫૪૭. ગુણાકારમાં જેમ અમુક જગ્યાએ એકી સંખ્યા હોવાને કારણે ૧ આવે તો તેને માટે તેની પછીના આંકડામાં પાંચ કમેરીએ છીએ, તેમ અહીં એ બાબતમાં અમુક જગ્યાએ એકી સંખ્યા હોય અને માર ઉપરનો આંકડો હોય તો તેમાંથી પાંચ બાદ કરી તેને માટે આમજના આંકડામાં ૧ કમેરીને પછી જ ભાગાકાર કરે. એવી રીતે ૮ના ૮૧૧ થાય અને પછી જગ્યાએ ૦ રહે હવે ૮૧૧ને દોઢ વડે ભાગે. ભાગ ચાલ્યો પાંચે. પાંચ દોઢે સાઠાં સાત ને રોપ ૧. તેના ઉપર ૦ ઉતારવાથી થયા ૧૦. ૬ દોઢે નવ. રોપ આવી ૧. હવે ચાર પછીને આંકડો તે પાછો એકી આવે છે; ચાટે તેમાંથી પાંચ બાદ કરી સાતની જગ્યાએ ૨ રાખીને ૪૪૧ નીચે કુતારના એટલે થયા ૪૪૧: ચોદ. ભાગ ચાલ્યો નવે: નવ દોઢે સાઠાં તેર રોપ વધી ૧. તેના ઉપર સાતમાંથી ગ્રાંથ જનાં નવેલા એ ઉતારતાં થયા ૭૪૨. આઠ દોઢે બાર. માટે ૫૬૯૮ જગ્યા.

વધારે શુદ્ધિવાળા વિદ્યાર્થીઓ આમજની રકમ ને અદીના ગુણાકાર કે ભાગાકાર કરતાં શીખી લેશે.

શામળ લખણ આલગિયા

દાદાની તલવાર

કો ધને જાગર નદિ કે અમે મેડીએ ક્યારે ચડ્યા.

જ્યારે નીસરણીએ પગ મૂકીએ કે ધરમાંથી કોઈને કોઈ કહેતું જ કહેતું: 'આપણે ઉપર ચડવાનું નથી. ત્યાં કોઈ ચડશે મા.' અમને થતું કે ત્યાં જોવું તે શું દશે? ચડવાની ના શા માટે યાદમાં દશે? મનમાં યાદ કે એકવાર ધરમાંથી ગયાં જ. સાર જાય તો પછી મેડીએ ચડીએ.

એકવાર એવું જ થતી ગયું.

જાણુ ગામ ગએલા; મોટાભાઈ કે-
જોરીમાં ગએલા; જા નાની જોનાને
પ્ર માથેને ત્યાં ગએલી. એકલા
હું અને જ્યુએ ઘેર રહી ગયા. આ
કહેતી જ ગએલી કે આ જોસરી-
માં જ રમજો; અહીં જ રમજો.

કોણ જાણે કેમ, પણ જાએ
ખદાર પગ મૂક્યો ને અમને મેડી
સાંભરી. ધરમાં નજર પડી ને મેડી
ઉપર ચડવાનો વિચાર થઈ અજો. જ્યુએ કૃષિયાની પાડકોની સાંકળ
વાસી દીધી ને અમે ધરમાં ગયા.

નીસરણી ઉપર પગ મૂક્યો ને
અટકોને ઊભો રહ્યો: 'ત્યાં ચડવાનું
નથી; ત્યાં ચડશે મા.' એ વાક્યો

કાનમાં સંભળાયાં. આપણે ને
જાએ એ વાક્યો કેટલી જાણી વાર
સંભળાવેલાં!

'શા માટે ના પાડી દશે? કાંઈક
જીક જેવું દશે? કાંઈક સંતાડવું દશે? કાંઈક વાગી જાય
એવું દશે? શું દશે? શું કામ ના
પાડી દશે?'

પગ મૂક્યો ને હું પાછો વળ્યો.
વળી વિચાર આવ્યો, 'ના ના,
આજે તો ભારે લાગ મળ્યો છે.
અને ધરમાં કોઈ નથી. જસ મેડી
ઉપર જવું તો પાડે જાસ જવું જ.'

પાછો નીસરણી પાસે ગયો.
જોર કરીને, દિશન કરીને પેલા
પગથિયા ઉપર પગ મૂક્યો, ને જીક
જાણી ઊડી ગઈ. પછી તો અટકટ
પગથિયાં ચડતો ગયો તે પહોંચ્યો મે-
ડીએ. મારી પાછળ જ્યુ પણ ચડ્યો.

'મેડી ઉપર ચડવાની શું કામ
ના પાડી દશે? અહીં તો કાંઈ નથી.
ચોડાએક માટીના મોળા ને માટ-
લીઓ છે, જૂતા લાકડાના કટકા છે.
ફૂટી ગએલી અચાલુની જાણીઓ
છે. ઘણી જાણી ધૂળ છે. કેટલાં જાંબાં
જાંબાં અને કરોળિયાનાં જાંબાં છે.'

જ્યુ ને હું ચારેકાર ઝીણી નજરે
જોવા લાગ્યા, 'શું કામ ના પાડતાં
દશે?' એનો જવાબ શોધના દત્તા.

શોધવાશોધના એક લાંગી
ગએલા કામચિયા પાસે આવ્યા.
જ્યુ તે જોતો હતો ત્યાં જ તે પડ્યો.
ને ... ને ... અરે! આ એની
પછવાડે શું છે? અરે! અરે! આ-
પણા ધરમાં તલવારો ક્યાંથી? ને
આ ભાતો ક્યાંથી? અને અરે!
આ તો લાંગી એવી જાંબો છે!

અમે તો આજા જ થતી ગયા.
હેજનાં ધ ગએલા. આપણે કાલજી
અને આપણે ત્યાં દયિયારો! દયિ-
યારો તો સિપાઈને ત્યાં હોય; કોળા-
વાધરીને ત્યાં હોય!

જ્યુએ દાગવેથી તલવાર લીધી.
ગાંડુ એક ધૂળ એના ઉપરથી હેઠે
પડી. મેં જીજી લીધી. મ્યાન સડી
મયાં દત્તાં. મૂઠ કાટ ખાઈ ગઈ
હતી. કોણ જાણે કેટલા વખતથી
પડી દશે.

તલવાર દાયમાં તો લીધી, પણ
ઐચ્છી કેવી રીતે? કાંઈક તલવાર
દાયમાં લીધી હોય તો ને? સિપાઈ-
ની કેડે લટકતી ભાળી હતી.

પણ કોણ જાણે કેમ, પણ
તલવાર ઐચ્છવાનું મન ધર્મ આવ્યું.
કોણ જાણે કેમ, અટ દહને તલવાર
ઐચ્છાઈ ગઈ. ને તલવાર ઐચ્છાળી
કે મેડીમાં અજાણું થઈ ગયું! ને
તલવારો સળાઈ સળાઈ-સળકારો
કરતી હતી. જાણે દમથાં જ સરાણે
ચડાવી હોય, અમે જે નાના છોક-
રાઓ, અને અમારા દાયમાં તાની
તલવારો! તલવારો! પલકારામાં
માણસનું માથું વાડી લે એવી
તલવારો! કોણ જાણે કેમ અમારા
દાય મૂન્યા નહિ, કાળજી ચાકવું
નહિ ને અમારા દાયમાં તલવારો
જાણે રમ્યા લાગી.

અમે તો તલવારો સમજ્યા

જાણ
વિ
સા
ગ

હાથા. વાદ! આમ, આમ, સિપાઈઓ ફેરવે એમ!
અને તે હાથેરમાં આવી ગયા. અમને ખબરે ન. પડી
કે જાએ અંદર હાથ નાખીને ફળીની સંકળ કરારે
ઉઘાડી ને કપારે ધરમાં આવી. જા ધરમાં આવી ગઈ
ને અમે તો ઉપર રહી ગયા. દવે? અડધાની તલવાર
હતી ને અડધા હતા. દવે? જલુ કહે તું પહેલો ઉતર
ને મેં કહ્યું તું પહેલો ઉ-
તર. ત્યાં તો જાએ અમ
પાડી, 'અડધા જલુ, રસ,
ક્યાં ગયા છો? કેમ દે-
ખાના નથી? મુંકરો છો?'
અને ખૂંચા અધને બેસી
ગયા. તલવારો મ્યાન
કરી દીધી. પણ દવે?

ગાડી.

જાને વહેમ અમે ને ની-
સરમ્મી ઉપર અડધા ભાગી.
નક્કારો ખીલીએ જૂડી
દહએ તે પહેલાં તો જા
ઉપર આવી પહોંચી ને અમે
તો શિયાળિયાં ચમક ગયા.
અને ગભરાતા બોલ્યા:
'જા... છ તો...'
જા કહે, 'દવે હેઠા
કાનરો હેઠા. ટાંગી દો એ
કાના એની ખીલીએ. એ
ધોળનાશ એ ગયા ને એ
દિવસોએ ગયા.' અને નીચે
આન્યા.

રોતે વાજુ કરીને બેઠા ને
જાપુએ વાતો ગાડી, 'જુઓ
છોકરાઓ, કોઈને કહેશો
નહિ કે આપણે ત્યાં તલ-
વારો છે. તલવાર ન રાખ-
વાનો રામનો કાયદો છે.
અપણી નાથ તો તલવારો લઈ
જાય ને કાલોટો ફંડ કરે.'
મેં પૂછ્યું, 'આપણે
ત્યાં તલવારો ક્યાંથી?'

જાપુએ જૂની વાતો સંભારીને કહ્યું, 'એ તો
આપણા વડાદાદાના વખતની છે. વડાદા એટલે મારા
જાપા ને એના જાપા ને એના જાપા. વડાદાનું નામ
સામજી નવાડી. આપણા રામના એ કારભારી હતા.
એકવાર આપણે આંગણે ઘોડાં હલુદણનાં ને કેડીએ
આરખો બેસતા. મહારાજ ગેમાનસેગ આ ત્રણસો
ગામનો ધણી, દાદાને
પૂછીને પાણી પીતા.
શામા દાદા કહે એટલું
થાય. પણ શામા દાદાનું
કારભારી એટલે માથાનું
સાદું. ચારે કેરનું. મ-
હારાજ ગેમાનસેગ સાથે
બેર માત્રે, આણી કારથી

મનુ, કનુ, સૌ આવો આવો,
સાડા નર તો વાગી ગયા;
ગાડી કેમ દબુ ના આવી,
બેસાર સૌ તારી રવા.

કનુભાઈ, તું સૌથી મોટો,
નારે તો ઇછન ચાવું;
મનુ, તનુ, સવિના ને સરસા,
હજીયા અધને બેસાવું.

મોટેથી સૌ છુક છુક કરતો,
ધબધબતાં પગલાં ભરતો;
ધરેસટ ધડધડ કરતા સૌ,
મુંજાઈ ને સુરન કરતો.

મનુભાઈ કે 'ગાડી જનું દું,
ગાડીને હાબી રાખું';
કનુભાઈ કે 'રેસનમાસતર,
અધને દું ટ્રિકિટ આપું.'

ગાડી તો તૈયાર જતીને,
ધરેસટ એ ચાલી ન્યય;
ચલો મોડિયા, ચલો દોરન સૌ,
ટ્રિકિટ નમારી માફ કરાય.

કાકીઓ, આણી કારથી ખ-
સીયા, આણી કારથી રાખ-
જિયા તો આણી કારથી
ચુંવાળિયા દિ' રાત જળના
ક્યાં જ કરે. છ તો સામજી
નવાડીની દાક વાગે તે કે-
કાણે રહે. સામજી ગવાડી
એક દિવસ પણ ધરે ન
હોય. ઘોડીના પગાળ ઘોડીની
પીંડ ઉપરથી વાર પૂછીને
જાતરે. મોટા આગળ ગોતે
ને પાછળ પચાસ અસવાર,
જ્યાં જુમાટો થાય ત્યાં સા-
મજી ગવાડી પહોંચ્યા જ
હોય. અમારો ડોશી કહેતાં
હતાં કે શામે ગવાડી ભારે
રખાળો હતો. એવો જ બીચો
ને એવો જ શરીરનો ભરેલો
પાછંદ આરમી. હાથમાં બા-
લો રાખતો, નાસે રાત. ને
ફેડે જોડી તે કીધી હતી એ
અમલ રાખીલીની નક્કાર
સરકાવતો. મ તલવારો કેડી
ધરમાં નોખાં કરેલાં.'

રામચંદ્ર
વગાડી

અમે તો સૌ દરબાયરૂપા પિના વાન સાંભળો
જતાં દતાં. જોખારો મારી જાણુએ આગળ કહ્યું,
'સામા મવાડીના કારવારાં આજે પણ ગવાય છે.
એના થઈ આ આપડું મોટું રાજ છે, સમજ્યા?'
અગે જોઈ રહ્યા વળી જાણુ આગળ જોડ્યા, 'સામા
દાદા પછી થયા દીરા દાદા. ને દીરા દાદા એટલે શું
સમજો છો? સામે જોના દુરમનની છાતી કાઢે એવા
આદમી. એ મોટા પંચળી નંચો આદમી. બિજળો વાન,
અને મૂંઢો તો જાણે સિંદની કેશવાળી. જસવંતસિંહ
જાણુની ફોજનો કાપ્તી, ફોજનો સરદાર. દીરા દાદા
તમારે મોરખી ઉપર કેડિયું ચાપે માથે કતળી સિરંગેય
મૂંઢે ને કેડે જ્યોત્સી બેઠમા જમીયો જોસી દાયમાં
ભાસે લઈ થોડે થોડે તમારે કાંઈ ન કહે કે આ
જાત્રાણુ દશે! દીરા દાદાની હેડે મકરાણી, આરજો,
કાદી, ખુમાણુ, અસિયા ને એવા એવા કંઈક દતા.
કેમ્ને માટે નાંદિ એવા. પણ ડોઢી કહેતાં કે દીરા
દાદા આંખ કાઢે ત્યાં આખી ફોજ ચું કે આ!' એક
દુકામે જ્યાં નરમ ચેંસ. આ એ તે સંધ્યા દતી એ નવ-
વાર દીરા દાદાની પેતાની. દીરા દાદા તલવારના એવા
જળુકાર કે સામે ગમે તેટલા ગમે તેવા હોય ને, તો
પણુ એક દીરા દાદો ને એક જાળી તલવાર ખસ ચમ
રહે. એ તો એક અરજા જૂઠ્યો, ને સામાન્ય ને
જાળો કહી દાણુ કે દીરા દાદો ક્યાં મુએ છે. રાત્રે ને
રાત્રે ઊંચતા દીરા દાદા દાણેલા. તોપણુ દીરા દાદા
ભડ દતા. અરુમી રાત્રે ધીમાણું થયું ને દીરા દાદા

લડ્યા બિટ્યા. એના માનીતા મકરાણીએ આ એની
તલવાર જ સંતાડી લીધેલી. પણ દાદા એમ ભાસે એવા
નહોતા. એકસો ભાસે લઈ ઉપડ્યા, ને પચાસ જળુને
બોંધ જોગા કર્યા તમારે છેવટે પોતે થયાયા ને પડ્યા.'

આખું ઘર થંબી થયું હતું. અમે તો ખીસો જોગાઈ
જાય એમ જોગાઈ ગયા દતા. આખાનું મટકું પણ
મારનું જાણી ગયોત્તા. જાણુએ કહ્યું, 'દીરા દાદા પછી
રામ દાદા—એટલે મારા આપા થયા. અમે એને મોટા
ભાઈ કહેતા. મોટાભાઈ પણ દીરા દાદાના પુત્ર. અમર
જાણે જોઈ રહ્યા ખીજા દીરા દાદા. રાત્રા રતનસંજે
એને ફેમણા મહાકાવા પડીવટદાર નીચ્યાદતા. અને
વડોવટદાર તરીકે એની કાંઈ સુવાસ હતી! એ મોટા-
ભાઈ દિલાવર દિલાવા. લોકોને કરી રંગડ નાંદિ, પણ
ઈ વખતમાં કેમળિયું આપ્યું ને એમાં મોટાભાઈ
ખપી ગયા. હું તે વખતે પચિસ વર્ષનો. જાણુમંથુ
સાંભરે છે, મોટાભાઈ કેવા દતા? મોટાભાઈ મને
દેવો—કાળજી કરાંને રમાડતા ને હું ખડખડ દસતો.'

ઘરમાં માથ જોડાં દતાં તે અત્યાર સુધી મૂંઢાં
દતાં. તે જોડ્યાં, 'જાણુ, મૂંઢોને ઇ વાન. ઇ દિરસો
તો ગયા. શ્રીદને જૂની સંભારો છો.'

માનું મન કચવાતું જાણી જાણુએ વાન જાણી.
જાણુ કહે, 'દહે સમજ્યાને એ તલવારો કેળી છે?'

મેં કહ્યું, 'પણુ જાણુ. એ સંતાડોને શું કામ જાણી
છે? હેડે ઉતારોને, અગે પણ થોડીથોડી સમજીએ!
અમને પાપરનાં શીખવો તો શીખીએ.'

જાણુએ કંઈક ઝંબીર થઈ કહ્યું, 'દમજાં દધિવાર-
અંધોનો કાપદો ચઇ ગયો છે. અંધાંનાં દધિવાર કઇ
લોંપાં છે. દાદાનાં દધિવારો એટલે તો ધરનાં દેવ-
દેવતાં. દેવમેવા અગાગી કરાય તો ઇ કરાય. પણ એ
ખજર પડે તો આપણે જેમમાં પડાવું પડે.'

રાતના જાર વામસા આજ્યા દતા. માથ નિમાસો
મૂંઢાં દતાં. વાંતો કંકિ કષારનો ઊંધી ગયો દતો.
જાને દજી દહે અજોટ કરવો દતો. વાતના રસમાં
એ તો રોકાઈ ગયાં તે રોકાઈ ગયાં.

નાનપણમાં જાણોને મોટે આ વાન સાંભળેથી
એ સંભળાજ્યાને ૫ આગીસા વર્ષ વંતી ગયાં. આજે
એ વ્હીરજૂની વાન જૂના દિવસોમાંથી નીકળી ચાવી
તે તમને કહી છે.

ગિજુભાઈ

માધુકરી

લીખ્યા, વાટક્યા, લિખિ, વિનવણી, કીધાં મુજનનાં કર્મ,
આર્થે મુજનતા દેન્ય ગણી તેા યુદ્ધ એ જ યુગધર્મ;
સજ્જન થાય પડ્યા યે ખ્દાણુ; પાર્થને કહો ચડાવે બાણુ
નુલોક ભેરો, કાળ નિરખરો સજ્જનતા મુજ વંશ,
સત્ય શીલ ને ધર્મ યજ્ઞમાં હજો વિશ્વ-વિધંસ;
હવે જો નબ નવયુગનો બાણુ; પાર્થને કહો ચડાવે બાણુ;
વિધિનાં એ જ મહાનિર્માણુ; પાર્થને કહો ચડાવે બાણુ.—કવિ નાનાલાલ

વિશ્વવત્તા અગસ્ત્ય

અરથી સદી પહેલાં સૌક્ય શ્રિદિશ સંપત્તિનાં જયગાન
ગાતું. બણેલાઓને સરકારી નોકરીની પ્રતિષ્ઠા મળતી, સુધ-
દેલાઓને નવા જમાનાની કેટલીક સગવડો મળતી અને
હિંદી વિદ્વાનો શ્રિદિશ અમલદારોને વિદ્યાપ્રેમ તથા પાંડિત્ય
નેહ મોહાતા. આથી શ્રિદિશ પચગેસારનાં બાવિ પરિવાર
સમજવાની કોઈએ પચા કરી નહિ. લગભગ બધાએ શ્રિદિશ
અમલને પ્રભુધેવિત બકિશ માની વધાવી લીધા. આ રિયતિ
૧૮૬૭ સુધી રહી. એ વરસમાં લોકમાન્ય તિલક મહારાજ
પગેરે આવીશ્વરિ વિશ્વવિત ગદાધરજીએ નેશીસ્થી શ્રિદિશ
સહનતનાં કારકિર્દી મળને સમજવવાનું સાર કર્યું. રચાગજ
કૃષ્ણવર્મા તો એ યુગની પચ પહેલાંના વિશ્વવત્તા હતા.
ગઈ તા. પહેલી મેએ છાત્રીવામાં એમનું અવસાન થયું.

ઈ. સ. ૧૮૫૭માં, ત્યારે હિંદીઓ આઝાદીનો છેલ્લો
પ્રયત્ન કરી છવન-મરણના એક એલી રહ્યા હતા તે વખતે,
બનિષ્ઠમાં થનારા એવા જ જળગર વિશ્વવત્તા અગસ્ત્ય સરખા
એ મુજસતી-કમ્પી-વીરો જન્મ કૃષ્ણ-માંડવીમાં એક બચ્-
સાળી કુટુંબમાં થયો. બૂજમાં અંગ્રેજ યજ્ઞ ધેસણુ સુધી
અવધાસ કરી ૧૮૭૩માં તે મુંબાઈ આવ્યા. સંસ્કૃત બાપા
પરના કાણુને લીધે તેમને પંડિતની પદવી મળી. ૧૮૭૪માં
એમણે બે મહાન સંસ્કૃત ગ્રંથોનું મુંદર વિવેચન લખ્યું પ્રિંસેસ
સર મોન્ટગેર વિલિયમ તેમના એ સંસ્કૃત જ્ઞાની મુગ્ધ બની
તેમને ૧૮૭૬માં આઈસ્ટર્ડે તેડી ગયા તે ત્યાંની જનિવલિંદીમાં
પાઠસ મિનિસાવાલ બનાવ્યા. ત્યાં ગ્રીક હૈલી વગેરે બાપા-
ઓમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી તેમણે ન્યાય ને અર્થશાસ્ત્ર પર પચ
સરસ કાચુ જગાવ્યો. ૧૮૮૧માં બકિંશમાં પૌરત્વ વિદ્યાનોની
પરિષદમાં હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ ચૂંટાયા. એ
સમયમાં યુરોપખરમાં શીયુન રચાગજ કૃષ્ણવર્મા નેહન ને

અધ્યાત્મ તત્ત્વજ્ઞાનમાં નિપુણ ને પ્રખર વિદ્વાન ગણાતા.

પણ આ બધા વિદ્યાવ્યાસંગ અને પાંડિત્ય કરતાં યે
વધારે પ્રબળ અને જ્વલંત તો એમના સ્વાતંત્ર્યના મનોરથ
અને વિચારો હતા. ૨૪ વર્ષની હેમતી હમરે ચોતાની વિદ્વત્તાને
બળે યુરોપની ક્રીડિમાજ વરી બલિંનધી-પાછા ફરી એ
પહેલાં રતલામના ને પછી ન્દનાગડ રાજ્યના દિવાનપદે આવ્યા.
પણ જીવિધી પ્રાજ્ઞવલ અને દેરાની આજ્ઞાદીની તમનાથી
બચ્ચતો ૨૫ વર્ષનો તેજસ્વી છુવાન ત્યાં કેમ રહી શકે ?
કોઈ એડી કારણોને લીધે એમને ન્દનાગડમાંથી દેરાવટા લેવો
પડેલા. ત્યારથી તેમણે ઇંગ્લંડ, પારીસ અને સ્વિટ્ઝર્લંડમાં
રહેણાક કર્યું, સોરથલિસ્ટ વિચારોનું વાવેતર કર્યું અને દેરા-
દેરાવરના એનાકિંરેટા સાથે મળી, હિંદની મુક્તિ માટે છેલ્લો
શ્વાસ ચાલ્યો ત્યાં સુધી અવિરત પ્રયત્નો કર્યા.

પ્રથમ તો એમણે ઇંગ્લંડમાં રહીને રાજકીય ચળવળ
કરનારા સ્વાતંત્ર્યવાદી વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવા માંડ્યા. એ
ઉપરાંત હંડનમાં મુસવેલ દિલ ઉપર તે હિંદી મુસ્લાફો માટે
એક હોસ્ટેલ ચલાવતા. આ હોસ્ટેલ જ સ્વાતંત્ર્ય-દીક્ષાનો
ગઠ હતો. પણ ઇંગ્લંડમાં જ રહીને આ પ્રવૃત્તિ વધુ સમય
ચલાવી શક્ય તેવું ન લાગવાથી તેમણે ઇંગ્લંડ છોડી ફ્રાન્સમાં
રહેવા માંડ્યું. અહીં કામા નામની પારસી બાઈએ તેમને
હીક મદદ કરી. પરંતુ ફ્રાન્સ પણ ત્યારે ઇંગ્લંડની જેમ
સ આજ્ઞવાદી બન્યું અને ત્યાં પણ તેમની પ્રવૃત્તિની સલા-
મતી ન જખાઈ ત્યારે પંડિતજીએ એ દેશનો ત્યાગ કરી
યુરોપના એકમાત્ર સગબાની ને સ્વાતંત્ર્ય રાષ્ટ્ર—વિશ્વવત્તા-
ઓના ધામ સ્વિટ્ઝર્લંડમાં રહેવા માંડ્યું ત્યાં રહીને તેમણે
“ઈન્ડિયન સોરથલિસ્ટ” પત્ર દ્વારા ચોતાના વિચારો ફેલાવવા
ચલ કર્યા; પણ એ પત્રને ઇંગ્લંડ અને હિંદુસ્તાનમાં હાખવ
કરવાની મનાઈ મળ ત્યાર પછી તો મદાપુત્ર જન્મ્યું. એટલે

પોતાના મતમતારનું કાઢ સાધન ન હોતાં હોય તેમણે એ ધમ્માલ છોડી દીધી અને છળીયામાં શાન્તિથી રહેતા માંડ્યું.

નાસિકના કચેરીર ગિ. જ્ઞકાનના ખૂનના સંબંધમાં ઇંગ્લેંડમાંથી ગિ. સાવરકરને પકડી રાષ્ટ્રીયમાં દિ'દ આજ્ઞામાં આવતા હતા તે દરમ્યાન તે પૂર્વ આફ્રિકાના પેટુગીઝ બંદરેથી રાષ્ટ્રીયમાં છટકી ગયા હતા, ત્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થાથી તેને ઢિંદી સરકારને ન સોંપવામાં આવે તે બાબતમાં શ્રીયુન સ્વાગત કૃષ્ણવર્માએ યુરોપમાં ભારે ધડગથલ કરી હતી.

આજે તે બાકીના હાસનવળી જેરે કાનિની આગ દિ'દના ખૂણેખૂણામાં ફરી વળી છે, પણ આજથી ૫૦ વરસ પહેલાં દિ'દમાં વિષ્ણુને પહેરો વિચાર કરનાર અને મંત્ર ફૂંકનાર કાનિના એ અગસ્ત્યે જ્યારે પોતાના વિચારો ફેલાવવાની શરૂઆત કરી ત્યારે મળા આંત્રગણને જેરે અપ્પાથ એટલા જ અનુવાચીઓ થયા હતા બારનીવ કાનિની હોવાનિનો પછો યસ બધિષ્ણને હતિદાસકાર સ્વાગત કૃષ્ણવર્માને આપશે એ નિર્વિવાદ છે. દિ'દમરને એ પહેરો વિષ્ણુવતારી કાઠિયાવાડી હતો ને આત્માની આ અપૂર્વ લડતને સર-મુખ્યાર પણ સોરડી છે એ જાણી કાઠિયાવાડી દેવું કેટલું ક્ષમારો ? ('સોશાલિસ્ટ' અને 'શુજાતી' પત્રની સંકલિત)

રાહીદ વિઠ્ઠલભાઈ

'તારા બોલે કુંભાર કે કુંભાર કાઈદેખે નહિ.' તેમ વિઠ્ઠલભાઈને કોણ જોવાખતું હતું? પૂજામાં દેશએવું રતન પતનના સ્પષ્ટે મૂળ એક જતા અચળી એ તેમ વિઠ્ઠલભાઈનું જ.કું...

છપ્પનીઆના બધકર દુઃખના વર્ષે બારડોલીના અંગેની આમમાં વિઠ્ઠલભાઈએ પુરોનાં પહેલવહેલાં તેજ એમાં વિઠ્ઠલભાઈ સોથી નાના પુત્ર હતા એટલે સહેજે લાડમાં રખાતું મળ્યું. બાળક મરી વિઠ્ઠલભાઈ વિચારી જાન્યા અને વર્નાકુશ્વર ફાઈનવળી પરીક્ષા પસાર કરી માસ્તર ગળ્યા. છાત્રની હેડની ધરી સુધી પોતાના મિત્રવર્ગમાં માસ્તરના નામથી જ તે સંબોધાતા. અસ્થાસ અને શિક્ષકના ધંધા દરમ્યાન તેઓ પોતાના વડસાઓના ધંધાને ભૂંડા નથી વારતકેવારે આરામ કે મોજ કરાને બરડે તેઓ બેઠીમાં કામે જતા બાન-કાપળી અને બીજા એવા પ્રયોગે વિઠ્ઠલભાઈ હડીતોડ મહેનત કરતા. શિક્ષક કપાસન તેઓ સાચા ખેડૂન પણ હતા.

હજી તે વીસ વર્ષની વય હતી મૂળને દેલો માંડમાંડ ફૂરેયા હતો. ત્યાં અસહકારનાં આદેશને સારા દેશમાં પથ-સાચા લાગ્યાં. વર્ષોજૂતાં ગુલામીનાં બંધન નિહાડવાને મહાત્મા આંધીજીએ દેશ આગળ અસહયોગનું હળિતાર રત્ન કહ્યું બારડોલી તો મળ જ હતું ને? બારડોલી તાલુકામાં વસીને વિઠ્ઠલભાઈ માસ્તરપણું કેમ કર્યા ફેરે 'સરકારી નોકરી જોડો'ની હાલલ પડતાં જ વિઠ્ઠલભાઈએ નોકરી ફાગી દીધી ને બારડોલીએ આરંભેના વસાયુદ્ધમાં સળિલ થયા. ઉનાળાના ધમધમના નાપમાં, વિરાળાની કડકડાટી ઠંડીમાં કે

ચોમાસાનાં ધૂંટાજીવર કાદવમાં રાતના દિવસ કરીને વિઠ્ઠલભાઈ આગેગમ આપતા. અને આટલો પરિશ્રમ છતાં એ કાર્યે બળતાં તેમની છાતી વેંચેવે હજીની બારડોલીમાં પ્રબળીય સરકારનાં ચાણાં કામડાગ સ્વચાઈ ચૂક્યાં. પણ જિવામાં બારડોલીની દૂરદૂર કાંઈ મદેશમાં બધેર તેફાન સળી ઊઠ્યું ને બારડોલીની લડત એકાએક અટકી સો-કાઈ પળગર થંભી ગયું. સ્વનાત્મક કાર્યની રૂપરેખા બારડોલી પાસે રહ્યું થઈ. તેમાં જે વિઠ્ઠલભાઈ પાઝ પડે એમ ન હતું ફેરિયા, પિંજાજી વજેરેગા અનુભવ લઈ વિઠ્ઠલભાઈએ એરે હાથે એ સ્વનાત્મક કામ કપાડી લીધું અને પોતાનાનામમાં સપ્ટીવ સાળા પચીસ કરી. બળસ વિરોધ છતાં ધીરજ ને સાંતિપૂર્વક કેટલાંક વર્ષો સુધી સાળાને નમારી તખત પડ-ચાથે ને સાળા બેંચ થઈ. વિઠ્ઠલભાઈ બેનિના કામમાં હાજર થયા

ઈ. સ. ૧૮૨૭-૨૮માં તાલુકાનું મહેસુલ સરકારે વધવી દીધું. તાલુકાના નતજુનાને ખજાનીની ડિગ્રા. વિઠ્ઠલભાઈ તો તેમાં હોય જ. વડજનભાઈને મદાપ્રિયારો જાલથી લગ ને તેમની સારસરી નીચે લડત મંડાઈ ગામેગામ જાવળીએ પાડી અંગેની ગામમાં જુવાનોને મોખરે વિઠ્ઠલભાઈ ધમ્મા દતા. લોકોને પ્રેરણા દિંગત ને એવળીએ આપના જખી અમલદારના ત્રાસથી લોકોને બળાવના નોબત થમડાના અંતે બારડોલીની એ લડત છતાઈ

લાહોરની મહાસભા પછી દેશમાં હોલવાગેરો અગિ ફરીથી મદિસ થયો. સારા દેશની પહેરી નજર બારડોલી કપા જ હરી સેનિટોની નોંધળી શરૂ થઈ. વિઠ્ઠલભાઈનું નામ પહેલી જ દુકાનીમાં ઊંચું હતું. મહાત્માજીએ દાંડીની ફરજાન કાઢ્યું. 'તા. ૧૬ી એપ્રિલે બારડોલીના ફેનિકાએ પીઠાને કાતુનમેષ કરાતો છે.' પજી એ જ ફૂડીના આરસામાં અંગેરીમાં રોડલગેન્ટ આફિસર આપવાનો હતો. તેને નેવડી અગાડો આપવાની વાતો કેરસાં લોકો ચર્ચતા દતા! વિઠ્ઠલભાઈ કાને એ વાત પડી ને કાળજું ચીંધાયું તા ૧૬ીને મધ્ય દિવસ-દિ'દના હતિદાસનો રોનોરી દહાડો; તે દહાડે અંગેરીમાં-જાળના આમમાં સરકારી મેડર માલમગીરી હડતરે? વાન-વાતમાં વિઠ્ઠલભાઈની કહેવાઈ ગયું. 'ભાઈ! આ લોકો કંઈ એમ નહિ માને. આ ગામને તો એકાદ લોગ જોડે છે તો જ કંઈ અસર થશે. અને કોણ જાણે, એ શરડો સાચા પાડક જ, તે પછી જાણજી આદારમે દહાડે વિઠ્ઠલભાઈ પોતે જ ગામને શિક્ષણપુષ પેતાને 'લોગ-આહુતિ આપીને આવતા થયા!

મીઠાને કાનુનમેષ થઈ ગયે, પણ સરકાર પોતાનો જોડ જાવળી નહિ ફેનાથી રાખી એપ્રિલે વિજયપુરમાં મથેરો સેનિટોની સમસાના કરાવ મગાણે જધાને સ્વનાત્મક કામ મદે અંગેના જુવાનુડાં ભાવમાં દુકાનીમાં પાડીને વહેંચી દેશમાં આજના વિઠ્ઠલભાઈ જલ લોરો તાલુકાના સતેષ આમની જાવળીમાં પોતાની દુકાની સાથે તા. ૧૮ની સાંને

પહોંચ્યા. બીજે દિવસે પ્રભાતે ત્યાંથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલા નાગધરા-પુઝી ગામે ખનુરડાં કાપવા આગળી કુકડી બેઠી ગઈ. અરબા પોણા કલાકમાં આહીસેક ખનુરડાં જમીનદોરત ચઢી ગયાં. કામથી પતવારીને ઘેર પાછા વળવાની વાતો થતી હતી. વિઠ્ઠલ-બાઈ પોતાના એક ઝોઢિયાની મદદે ગયા. બાનુમાં બીજા બે બાઈઓ ખનુરડી કાપતા હતા. કામ ધમધોકાર ચાલતું હતું. ત્યાં પાછળ કાપનાર બાઈઓની ખનુરડી કાઢી ચૂકી અને પડવા લાગી. સૌની નજર જમીન પર તૂટી પડતી 'ખનુરડી' પર ઠરી. તેની બંદોબસ્ત નીચે જ વિઠ્ઠલબાઈ કુકડાના ધગાડા કરતા હતા. સૌથી એકાએક જમ પડાઈ ગઈ 'એ... વાગો... ' ને વિઠ્ઠલબાઈ બ્રાગવા ગયા. પણ ક્યાં બાગે? તે પહેલાં તો 'ખનુરડી'નું ચડ કડકબુસ કરતું એ સુકકકકી દેહને લાગીને જમીન પર પડયું તરત જ ખનુરડીને ઉપાડી લેવામાં આવી ને વિઠ્ઠલબાઈ પોતાની મેળે બાહાર નીકળી આવ્યા. તેવતા જમણા પગના નળાનાં યાંને હાડકાં બાંધીને બેઠા થઈ ગયાં હતાં! હાડકાની કચરો પડેલા ઊંડા ધામાં ત્યાં ત્યાં બરાઈ ગઈ હતી. ધડી પહેલાનું કસાડપૂર્ણ પાતાવરણ શોક-સાગરમાં ડૂબી ગયું. પગમાંથી પડકાટ વહેતું લોહી અને ઊંડા જખમ ભેજને સીને ફૂલડી ઢૂડી. પણ વિઠ્ઠલબાઈએ જરાયે ધીરજ ન ગુમાવી. તેમના આત્મબળ આગળ તે દુઃખ કંઈ વિસાતમાં ન હતું. પારોના આગમાંથી ખાટસે લાવી વિઠ્ઠલ-બાઈને સાતેમની છાતણીએ લઈ આવ્યા. જખમી સિફળને લેવા આખું સાતેમ ગામ બેસકર્યું. મોટર ઉપડતાં પહેલાં સૂતારૂનાં વિઠ્ઠલબાઈએ મહાત્મા આંધીજીના જયનાદ પોક-સાંભ્યા. ત્યાંથી નવસારીની ઑસ્પિટલમાં લાવી ધા સાર કરી સાધવાનીથી પાટો પાંધવામાં આવ્યો. સોને શાંતિ વળી. વિઠ્ઠલબાઈ પણ આનંદમાં હતા.

એ જ દિવસે ગદાભાઈ બારડોલીમાં ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા વળતાં આ સમાચાર તેમને મળ્યા. તરત જ ઑસ્પિ-ટલના દવાલે મોટર બેસી રહી. બાપુજી હસતાહસતા ખાટલા પારે બેઠા: 'કેમ? શું કરી આવ્યા?... હાં... આનું તો બનતું જ રહ્યું. એ પશુ બસિદાન જ છે ને? બહુ દરદ તો નથી ના?' એનું એ મુખ હાસ્ય આજુબાજુ બેઠેલા માનવીઓને કાને અથડાયું. પાંચદસ મિનિટ જગતની તે મહાન વિઘ્નિત એક નાચીટ સિપાઈની પયારી પાસે બેઠાંબેઠી અમુતબરી આંખે ભેઈ રહી. દરદીના આખા શરીરે હાથ પેલાળી, નાક ભેઈ બાપુ કમીનીના પંચે રેવાના થયા.

તે આખી રાત વિઠ્ઠલબાઈએ મુખચેનમાં આળી. પણ બીજા દિવસે સુષારે વિનબ્રમ શરૂ થયો. ડાંકદોરે પોતાની બંધી રક્તિ અગમ્યારી, ખૂબ જરાયે અસર ન પડેલી પળેપળે વેદના વધની જ ગઈ. ધનુરું લેર પધી મયું.

તાલુકામાં બધે ખગર મસરતાં જ નાપકો, સૈનિકો, અગાંધાલાં અને આગલોકોનાં વોળેશોનાં ગેમરાગ આંડ્યાં.

ઑસ્પિટલ બહુ એક આમ બની ગયું. સોમવારે રાત્રે મીન રોડીને બાપુ કરી આવી-વ્યા. તે વખતે વિઠ્ઠલબાઈનો ધાસ બહુ ભેજથી ચાલતો હતો. અંતે ચાર સતના આસવધપણા પછી બુધવારે સુષારે દસ વાગ્યે વિઠ્ઠલબાઈ આ લોક ઊડી ગયા.

અવસાનના સમાચાર એમરે નીજબીએ ફેલાતાં જ નવસારીને માનવસાગર, સ્વાજસંસ્થાના એ શહીદને બેવા દવાખાના તરફ બેલડ્યા. દુઃખને ધડોપડ બંધ થઈ. હિંદુ, મુસલમાન; ખરસી સૌ કામધંધો બંધ કરી સમસાનવાચમાં બેઠાયા. માળીઓએ પોતાની દુકાનના-ફૂજના ઢગલા વિઠ્ઠલ-બાઈની શળવાહિની ઉપર કાલવી દીધા. કાગડાગ પરબો મકાઈ ગઈ. બરડવાજાએ બરડનાં ચોસલાં છૂટે હાથે વહેંચી દીધાં. ચપરણી, છાપેદીને ન અગાસીએથી વિઠ્ઠલબાઈનાં શળ ઉપર પુષળી રૂપિ થઈ દબરો વંદન ઝીલતું વિઠ્ઠલબાઈનું શળ પૂર્ણ નદીને કંઠે પહોંચ્યું ત્યાં ધંદનના કાઠમાં અગ્નિ-સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. પાસે બેઠેલા વડના ઝાડ ઉપર વિઠ્ઠલબાઈના સ્મરણમાં એક ટુંડો ચડાવવામાં આવ્યો. કાઠની આંખમાંથી આંસુનું છુદ્ડ સડું નધી. એમની રક્ત વીર માતા, ભંમિની, પત્ની અને બાઈઓની ધીરજ મટી સહેજે માયું નરી. બહુ વિચળો મહા હાસ્ય બીજાવાળ ગયા!

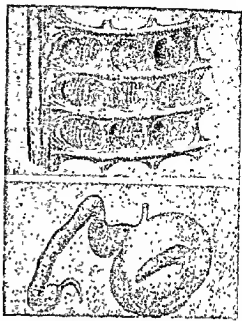
કોણ કહે કે વિઠ્ઠલબાઈ ગયા? એ તો અમર થઈને આપણી વચ્ચે રહ્યા. સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનો એ પહેરો ને નિર્દોષ બસિ હતો. બાપુએ હાખું છે તેમ 'બીજને દોષ પોતે નિર્દોષ હોઈ ગયું એનું જ નામ બસિદાન છે.'—ડી.સી.લા

ભાતુભાવની પ્રેરણા

વિદેશીને પ્રેમથી કેમ છતાય તે જાતાવતો એક મુંદર દાખરો મહાદેવબાઈ ભેલ ગયા તે જ દિવસે એમણે પાડી બતાવેલો. તે, એમના પોતાના જ રાષ્ટ્રોમાં આશ્રયવાસી મીત્રો બહેને યંત્ર ઇડિયામાં ઉતાર્યો છે આ રહ્યો:

"મુકદ્દમો પૂરો થયો કે તરત જ મને ફેદીના ખરાસમાં બેસાડવામાં આવ્યો એ ગાદીની પાછળ એક અંગ્રેજ સાઈન્ટ બેઠો હતો. એમરે માનવ મેદાનીમાં ટોળાં બેઠાનાં હતાં. એવામાં એચિતિ, કોણ નહોતું ક્યાંથી, પાંચર ફેંકાયો. ચા-લન્ટીની દાડીએ તે અથડાયો અને તેને સખત આધાત પડ્યો. પચરે બીજી સેતાં તે બેલી બેઠ્યા, 'એહ! તમારા દુહ લોકમાં કારસાન ભેંડાં?' અહિંસાદાનિને ને તેઓ વળગી રહે તો આમરે કશું કહેવાનું રહે ન નહિ પણ ખ્યાલ કરો અથવા વર્તનનો. એઓ અહિંસક રહી શકે તેમ ન હોય તેવાઓ તો આ લડતમાંથી આધા પસી બંધ એ જ બહેતર છે; નહિતર તેઓ હાની કરશે.' મેં તરત જ દિવસોની દર્શા-વનાં કહ્યું, 'તમે ગાદી જરાક ચોમાવા તો એ ટોળાંને બે રાષ્ટ્રો સંમીધીને હમણાં જ હું ચલમિંદુ' પાડી ચડું તેમ છું.' 'ના, ચલમી ચોમાવાય નહિ.' એમ કહીને સાઈન્ટ પાગે ફેરવ્યાં રડસ વાગ્યો. મેં કુલાસે કહ્યો, 'પણ આટલાં પૂરણ

આપતા નથી. તેઓ માત્ર પ્રિરિક્ષણ સખી આપે. પછી બનરમાં દવાઓ બનાવી આપનારી જુદી દુકાનો હોય ત્યાંથી તે મુજબ દવા બનાવડાવીને લઈ જવાની. અમેરિકાનાં આવા દવા બનાવનારાઓના મંડળના બનરખાતા તરફથી હમણું એક પત્રિકા બહાર પડી છે તેમાંની સૂચનાઓ આપણે પણ નમુના જેવી છે. પત્રિકા કહે છે કે દવા પીતી વખતે, શરીર ઉપર માપના આંકે આથવા કાપા મૂકેલા ન હોય તો અડ-સટે કઠી દવા ન પીતી. ત્રણવાર આનાનો મેઝર વ્યાસ બનરમાં મળે છે તે ધરમાં વસાવવો એ ઉપયોગી સાચ છે. બીજી સૂચનાઓ પણ નમુના જેવી છે. (૧) કઠી અંધારે દવા ન પીતા; (૨) દવા પીતાં પહેલાં શરીર પરની સૂચનાઓ કાળજીથી વાંચી જવો; (૩) જદ પીએ તો જદ સાત્તે ઘડ્યે, અગર એક વખત ભૂલી જવાયુ માટે બીજી વાર એ વખતનાં સાગરો રોડ પી લઈએ, એવા ઉપદેશો કરી માપ કરતાં વધુ દવા પીતા નહિ; (૪) ખાલામાં દવા કાઢતી વખતે લેબલને ઉપરની બાજુએ રાખવું કે જેથી દવાના રેસા ચાલી તે ધગડે નહિ; (૫) બીજને માટે બનાવેલી દવા તમને પણ ખપ લાગશે એમ સમજવાની ભૂલ કરીને કઠી કાઢતી દવા પીતા નહિ; કદાચ તે તમારી પ્રકૃતિને પ્રતિકુળ અને નુકસાન કરતાં પણ હોય; (૬) મોળીઓ, ટિકડીઓ કે કંપપુલ, રાત્રે ખાસ સૂચના ન આપી હોય તો, હંમેશાં ઘોડાક પાણીની મદદથી મળે જંતારિયો એ જ સલાહકાર્યું છે; (૭) દવાની શીશીઓ હંમેશાં બંધબેંદનો હાથ ન પડે એવે કેમણે રાખવી; (૮) પીવાની કે ચોપડવાનો, કોઈ પણ દવાની શીશીના બૂરા કે ટાંકણું બંધાવેર સાવચેતીથી ધંધ રાખવાં અને તેમને કઠી અતિશય કંઠી, ગરમ, કે ભેજવાળી જગ્યાએ ન મૂકવાં; (૯) મોળી અથવા બુંડીની નામ વાંધી છળીઓનાં ટાંકણું પરસ્પર બદલાઈ ને નય તેની કાળજી રાખવો; (૧૦) આંખ ઘોંવાનો અંદાજ-કપ વાપરી લીધા પછી તેમાંની દવા પાણી શીશીમાં ન રેડતા; એથી શીશીમાંની દવા પર ભલેથી અસર થઈ બગડી જવાનો સંભવ છે. (સિદ્ધરતી. ડાઈબેરટ)

મથાળે જોઈતી હોજરી પરનાં પાણી સંધરી રાખનારાં ઠાંકાં.

નોંધ : જોઈતી હોજરી-તે પર આવી રહેલાં ઠાંકાં સહિત.

મુધી ને સિંચાળામાં તો રપ દિવસ લઈ પાણી વિના ચકાની ગકે છે. સાદરાના રણના પશ્ચિમનાં ભાગમાં તો આકરી મુસા-કરીમાં જોઈ, ખાજીનો બીજો જોઈ ન મળે ત્યાં મુધી—એટલે બાસનાર દડાડા લગી પાણી વિના રહે છે. આવે વખતે જોઈતી હોજરી પર વળેલાં એ નાનાંનાનાં ઠાંકાંમાં ભરી રાખેલો પાણીનો નમ્બો ઊંટ વાપરે છે. ગિ. પાઈફ્ટેક તેની રચના સમજાવતાં કહે છે કે 'મરેશા જોઈતી હોજરી તપસતાં તેમાં આ પાણીનાં ઠાંકાં હંમેશાં ખુલ્લાં જ લેવામાં આવે છે, પરંતુ જ્યારે ઊંટ ખાણી પીએ છે ત્યારે, આ ઠાંકાં પાણીથી બરાબાં થત, તેની આસપાસની ચકરીવાળી કુદરતી રચનાને કારણે આપોઆપ તેનાં જો ધંધ થઈ નય છે; પાણી હોજરીમાં ને પાણીનો જથ્થો ખૂટતાં તે મોં ઉપડતાં નય છે અને એટલું પાણી હોજરીને મળ્યા કરે છે.' (સિદ્ધરતી. ડાઈબેરટ)

ગાય અને સંગીત

હિંદના પેટમાં પાણીનો સંધરો કેમ રહે છે ? મુસાફરીમાં જાટ દિવસોના દિવસો મુધી તરસું રહી શકે છે એ વાત તો બાબતી છે. તરસ્યા મુસાફરો કાંઈ રસ્તો ન રુંજે ત્યારે છેવટે જોઈને મારી નાખીને તેના પેટમાંનું પાણી પી તરસ છીંકાવે છે એવી કથાઓ પણ ઘણાંએ સાંભળી હશે મિ. 'પાઈફ્ટેક નામના એક અંગ્રેજ પ્રાણીશાસ્ત્રી આ બાબતમાં ઘણી શોધો કર્યા પછી જણાવે છે કે જોઈના પેટમાં પાણીનો જથ્થો બાંધી મુદત મુધી રહી શકે છે એ વાત ખરી છે; પણ તે તેની હોજરીમાં નહિ, પરંતુ હોજરીને પીંટાઇને મુદત જ નાનાંનાનાં ખાનાંઓ આવી રહેલાં હોય છે તેમાં જ જથ્થો રહે છે. ગરબતીનર્મી જાટ સજાત મુસાફરી અંગેના કાગજને કરતાં છતાં પણ બર હિંદનામાં પાંચ દિવસ

કનેયાની બંસી અને સાયકાઓ (બારવાડ)નો પાવો એ જગતની આજે સંસ્કૃતિનાં સંભારણું રૂપ છે. સંગીત એ સૌરભ, સાગર અને આલેખાક કથા-હોઈ જ્ઞાનતંત્રનો ઉપર મીઠી અને શીખી અસર પેદા કરે છે. વનરપતિને પણ મનન-તંત્ર (નર્વસ સિસ્ટમ) હોય. એ એમ સમર્થ. વૈજ્ઞાનિક સર જગદીશ બોસે સાબિત કર્યા પછી યજ્ઞોને મનનતંત્ર હોય છે એ સ્વીકારવું અપર્ય નથી. ગાય જેવાં કોમળ, વયળ ને ચકોર માણી—તેમાં યે દુગ્ધપ્રધાન પ્રકૃતિની આયો-નાં જ્ઞાન-તંત્રનો સત્તાર અને કાયેલિનના. તાશી પેટે ઝણઝણાટ પેદા કરે તેવાં તીમ અને નેગરાન હોય છે. કૃષ આપતી વખતે પાસે (પોસ્ટ-સિસ્ટમથી) ખૂંચાની ક્રિયા મુખ્યત્વે કરીને

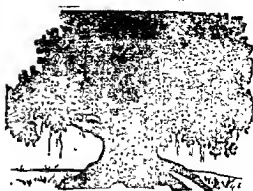

મોઢે દોઢા કે ટિનનાં બાંનેલાં ફૂટેલાં ચાળી વાડામાં પડાયે
ત્રે જેતરે તેની પાણી જેની બાજુ (ગોતાબાફલું) અને કડી
પે નદિ જેએજ એના બંધા, કાચા કાંકરીવાળા રોટલાને બંધે
પુરણીદેશ પર નિરાંતે બેસીને બાવતું સોજન સોજાયાયલુ
વાસણમાં જમવાનું તેમને મળે છે. સગાંસગંધીઓને મળ્યા
હેવાની સદર પરવાનગી હોય છે. પત્રચાહાર કોણપણ બની
અટકાયત વગર થઈ શકે છે. તેઓને દરેકજા કાસચાર ઓઢીને
પાસેના કોઈ કાસખાના કે દુકાનમાં કામ કરવાની પલ્લુ ફર
મળે છે. આને કાસચુક કેમ કહી શકાય?

આ તો પ્રસિદ્ધાની વાત થઈ. દરે બેકિસકોનાં બંદીખાનાં
જોડો. ત્યાં ગુનેહગારોને ન્યાય અને સત્વ ફરમાવવા માંચ
ગાણમતું પંચ જેને ઓછેમાં સુધીમ કાકિસલ આંદ્ર સોસલ
પ્રોટેક્શન આંદ્ર પ્રિવેન્શન (સમાજસુક વરેક મેંડળ) કહે
છે તે રજાવામાં આવે છે. આ મેંડળ માનસશાસ્ત્રની પદ્ધતિને
સુન્દરણુ વળાવી રહી તે પ્રયાણુ ગુનેહગારોને શિક્ષા ફરમાવે
છે; 'ઓરેસે તેમને લાંબી કે દૂધી મુકની નિશિન સમગની
શિક્ષા નહિ, પણ અનિશિન બંધારણુ વગરની સભ કરામા
આવે છે. જેમ દોમી કેટલા વખતમાં ઈસ્ટવાલમાંથી ટ્રાન્સ
બનીને આવશે તે કહી શકાય નહિ, તેમ જ ગુનેહગર પણ
કેટલા વખતમાં સમાજમાં રહેવાલાયક મનુષ્ય બનશે તે કેમ
કહી શકાય? નહેરો માણસોમાં આવે તે વહેલો, નહિ તો
જપડે સમાજમાં રહેવા લાયક હરે ત્યારે ફરે. (ટ્રેસર ચેરર)

ચેડી નાચીક રાખ

‘રાખ જેવું છે’ કહીને વખોડવા માટે જે વાતને આજુ
આમ રૂપમાં હલકી મળી વખોડીએ છીએ એ નાચીક રાખ
છાનામાં ફેરફાર હવે. ઓ છે એનો વિચાર કર્યો છે? વાસણ
માંજાથી માંડીને દવા મુકી તેના ઉપયોગ છે. અને આજ
ગંધરી રાખમાં એના જેવું બેમૂલ તે સફળ સાધન કયું છે.
વાસણને જરા પણ મરણો આપ્યા વિના તે ચિકિત્સા અને શેષ
સાફ ફરે છે અને ચોપ લાવે છે. હલકી કે મેલાંની દુર્ગંધ અટ
કવવા માટે વિનાશક જેવા ગુણ તેનામાં છે. ગાકડ, મેલાડા,
કીડી જેવાં જંતુઓના કમદ્રવ વખતે વેરવાથી તે સગાટાંબ
તેમને નસાડે છે; અથવા તમારી પાસરીની આસપાસ તેની
પાળ લાંબાથી મુશ્કિન બનાવે છે સુઝા ગલવા અડાવાની
રાખના ચોખ્ખા ચોડાને મીઠાવા પાણીમાં બીંબી મુકાય
હવે ફેમંબલ તરીકે વાપરવાનો તુરખો તે બહુ એકા
બલુવા હશે. વળી શીંગા દેખાવા પછી દાણા ઉપર બોરિસ
એનિડાને બંધે આપણા બ્લનપાણી ઢોકો તો દહ ચે અડવાની
સ્વચ્છ રાખ વાપરીને રૂઝ આવે છે. અડાવથી એ ધરમુ,
મફતો અને સાવનિક તુરખો આલ્યો આવ્યો છે. બીજું તો
જાણું લીક, જાણુ આપણા ફેડસ પાંદડરને બંધે પણ રાખ
વાપરવાની મુશ્કતા કોઈ ફરે તો હસતું જ આવે ને? કહે છે
કે ૪૦-૫૦ વરસ પર એ જ વખતની ગુલાબજમાં કાચીને
આને પણ વાપરી નેતે. (દ. પી)

વૃક્ષમહિમા

જેમ માણુ વિનાનો દેડ તેમ રહે: વિનાનો દેસ માણ
વસી જવાં બેઠેલું બાલી પડે છે—સીર જર બને છે, તેમ
રહે: અડવાન વિનાનો ગંભ તેનો વિશાળ પ્રદેસ લુખો, ઉત્તર
જિતવિદોલો રમુ સમો બાવો છે. રહે: વિનાના પ્રદેસમાં
વરસાદ પડતો નથી એ તો બગીની વાત છે. વૃક્ષમહિમાના
આકર્ષણ અને ફેંધળ જ આકાશના વાદળોમાંને નીચે પડાવે
છે. જંમણા વાળા પ્રદેસમાં વરસાદ હંમેશાં વધારે પડે છે.
રહે: લીધે જ જમીનને રહિ ને રસ મળે છે. આમ રહે
એ દેશની શોભા છે, સંપત્તિ છે, ગૌરવ છે; ખંડે કહીએ તો
ફરતે બહેલી અનેક છવનસંપત્તિ છે. જોનાં મૂલ કહી આંકો
શકાય જ નહિ

પણ રમાગણ છે કે બળતણ, કાચળ, હામારતો અને
વસતાદ અર્થે ફર માનવીએ એ સંજ્ઞાનીથી રહેને જમીન
દોરત કાળાં નથી બંધાવા કે નથી બંધિય તરફ દષ્ટિપાત
કરતા. માત્ર સ્વાર્થબુદ્ધિને વરા મળ આપણે તેનો વધારે પડતો
દૂરપથેક ફરીએ છીએ. એ આ પ્રમાણે તેનો સર્વતર નાશ
આહ રહે તો તો મગકમે ફૂંવિયા આપી કોઈ અફાદ રમુ
બની નય; રહિ ધડી નય, જમીન ચૂરી અને કસનિદોલ
યઈ નય. પછી જ મળે રસમરિત આત ફેળફેળનાં બંડાર,
કલેલતાં પશીઓના કિલકિલાકે કે ફરતી છવનવા દડાવા.

રહે: આરકું રદસ્થ બધા પછી દરેકે તેનો નાશ
પતો અટકાવવા પૂરતો યાત કરવો જોઈએ. હુનિયાના સમજ
દેશોમાં તો રહેને કાપવાં એ શેતોલ જાય છે રહે વિનાના
કેટલાક દેશોમાં રહે વાવવાની ફર માય છે. આપણે ત્યાં
પણ માચીનકાચમાં રહેવોપત્રો મદિમા દતો અને ચર્વો
કરનેજાં દતો. આરે પણ દેશની સમૃદ્ધિ અને ગૌરવને અર્થે
રહેવિદોલ પ્રદેશોમાં નવાં રહે વાવવાં જોઈએ. એકવાં
બેનદેશમાં ને ગામ બંદાર જ નહિ પણ ગંદેશમાં, રસ્તા
પર, ઘરનાં આંગણમાં અને ત્યાં જોવાપાદ દોન તેનાં સર્વ
કેકાલે રહેવોપણ યતું જોઈએ.

પૂનના રેજવણી ખાતાએ નિશાણે જાનાનાં કાચર ભાગને
લવચાવાને ઇનામો આપ્યા માંડ્યાં છે; એમાં મુખ્ય હામામ
તરીકે નિવશિન દાગરી આપવાને સાચવી મોટીએ આપે છે

મુંબાઈની એક સભામાં લોકમાન્યની વિદ્વત્તા ને બુદ્ધિ પ્રતિભાથી મુગ્ધ થયેલા સભાના પારસી પ્રમુખે પાછળથી કહેલું, 'ગિ. તિલક, આટલી અગ્રાધ તમને બુદ્ધિની બક્ષિસ છે તેનો સન્મારણના કાચકડમાં તમે શા થાઉં દુરપયોગ કરો છે? ઇતિહાસસંશોધનનું કામ કરશો તો જગતભરમાં કીર્તિ' થઈ જશે.' લોકમાન્યે જરા બદલાએલે અવાજે બોલ્યો હતો વાળ્યો, 'હિંદ કાંઈ વંચ્યા નથી. સ્વરાજ થશે એટલે મારા જેવા હંદોરો પંડિતો પાકશે, આજે તો દેશની વહાઈર ધાવતી જાર છે. દરેક જણે આજે પોતાની બુદ્ધિ, શક્તિ ને સર્વસ્વ સ્વરાજ પાછળ આપી છૂટું જોઈએ.'

અનેકાર્થી શબ્દ: ધટો=સાર, બોધ; સમગળનું સમતોલપણ, બાળ; વ્યવસ્થા-બંધનું માપ.

આસલ ખરી કસ્તૂરી, નર કસ્તૂરી-મુજની જનનેન્દ્રિય અને દુઃીની વચ્ચેના ભાગમાં એક કોથળી હોય છે તેમાંથી મળે છે; માંડ અરણ્યી એક તોડો. જ્યારે આજનું વિજ્ઞાન કોલસામાંથી શોકળેષ કસ્તૂરી બનાવે છે. બાજરમાં વેચાતી સસ્તી કસ્તૂરી તે એ બનાવટી જ. ખરી તો શોધી વે મળતી મુશ્કેલ.

ચકલી વધુમાં વધુ ૪૦ વર્ષ. ચોપટ ૧૦૦ લગભગ, ગરુડ શેકાથી વે વધારે, હેસ ૧૫૦ ને જંગલી કાગડા ૨૪૦ વર્ષ સુધી જીવ્યાના દાખલા મળી આવ્યા છે.

રજકણ: મુસ્લિમ પ્રદેશમાં વાતાવરણ પ્રમાણે, દર ધન સેન્ટિગ્રીડે ૧૬ થી ૭૦૦૦ મુખી રજકણે હોય છે. બીજીની એક ફૂંકમાં ચાર અજળ રજકણ હોય છે.

લાય પર પડેલા સાલીના ડાપ ટમેટાં-નો રસ ધરી ધોવાથી જતા રહેશે

આરેલિકામાં હમણું જ ગેલેલી વસ્તી-અબુનરો થઈ તેમાં એકડી યજ્ઞેલી હાથ-કોના આંકડાની તારવળી કરવા માટે મશિનો શોધાયાં છે. એ ન શોધાયો હોત તો કામ બધે મુશ્કેલ થઈ પડત

આ મુંદર દેખાતું ચિત્ર એક આખી સળંગ લીટી છે. ગ્રીસી ટાંક કે પેન્સિલની બારીક અપૂરી વડે એક છેડેથી શરૂ કરી લીટીએ ચાલ્યા બંધો: ખાતરી થશે.

પૃથ્વીના એક નવા બાઈ-સૂર્યમાળાના નવમા મંદની હમણું જ શોધ થઈ છે.

એક રતલ દેશમાં મટે ૨૩૦૦ ક્રીડા-બોલે દેશમાં તાર કાઢવા જોઈએ.

કપડાં-ચોપડીઓના કળાટ, આદલાં શોદાના પડાસ કે દારમેનિયમ જેવાં વાનંદાં કંસારીઓનો ઉપદ્રવ થતો અટકાવવા કપડાં મૂકીને એની વાસણી હરો તે નાસી જશે, ને નથી નહિ આવે.

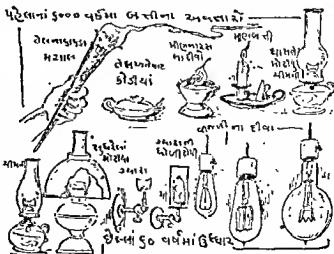
ફરેલી ડુંગળીનો ફૂંચો નાકે ફળાવવાથી હિરિટીઆ કે વાઈની મૂર્છાં વળે છે.

મસક વાળની શોધ વિશે એક મશ્કરી બાઈબેષ કલ્પના કરે છે કે સુતેલી બિલાડી કાઈના પગનીચે આવી જવાથી તે ચીસ પાડી બેસી હરો. તે પછી મસક વાળની શોધ થઈ હોવી જોઈએ!

પાલીતાણા નજીક આવીડા માખના સુંવાળિયા કોળી આ રણુછેડ દાદા, પાલીતાણા પ્રતાપસીંઘ માટીએ એકા તે વખતે ૧૨ વરસના હતા, એ હિંમતે સવારો એટલી હમરના ગળાય. થો પોલાઈ છે. બગીચે દાંત ફેરી આવ્યા છે હજ થોટે થડી મુસાફરી કરી શકે એવા તંદુરસ્ત છે. મુલાનીમાં એકથે હાથે હીપા મુખાણને માખને પાદરથી દાંડી કાઢી માખની આખર રાખી દગી. ઇતિહાસની પાને બધી જોમને હજ મોકલ્યા એવી લાગે છે.

પાખી બદેલા હોડાકુવામાં પડેલી થોજ શોધવા મટે ફૂળછી ચારનાશયો મોંમાં તેલનો કેળો બરી તળિયે નઈ નાખે છે. તેથી દરેક વસ્તુ ત્યાં રખત જલ્દાય છે.

હીસાળા

ચિત્રકાર : મુખ્યશાલ ભટ્ટ

ખલિમંત્ર

[કૃતપિઠંજિત]

પવન, ધીર ગભીર મટી હવે
પ્રસરશે તુજ પાંખ વિશાળવીઃ
પ્રલયના ક્ષુદ્રકાટ ભરીભરી
ગળવંતે દિશ ચેતનના રમે.

ગગન, સ્વાર્ધણના નવમંત્રથી
જગવળે મુજ અંતર-ભાનનેઃ
ભરી દઈ તુજ શૂન્ય વિતનને
અમર યૌવનની વીર હાકથી.

પ્રગતિના સહુ તત્ત્વ, કહો તમે
સજીવ દર્શન ક્યાં મુજ સ્વપ્નનાં ?
પ્રકટવા પથ ભાવિ પ્રકાશના
જપીશ અંતર નિર્મળ ચેતને.

પ્રમુલાલ ગાંધી

કુમાર

આપાડ
૧૯૮૬

દેશની કડત આજે કોઈ ન સમજાવતું હોય એવું બાળને જ જણશે એક-એક દિવસની લુહાળી ઇચ્છા એ લડતનો જય થાય એ જ હશે. પણ એ ઇચ્છા જેટલો જ ભોગ આપવામાં કે કંઈ પણ સક્રિય ફોજો આપવામાં કેટલા મોટા ભાગ હલુ પ્રાકૃત છે કે મહાસભા જેવી દેશની સર્વોપરી સંસ્થાનો આદેશ અને સંકેત બદલે થવા પછી કોઈ પણ માણસને કાર્યક્રમ અને યોજના વિશે જરા જે પૂછવાપણું રહેતું નથી છતાં સમજી વર્ગના અનેક જીવનો અને વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્રનો અવાજ સ્વ-લવામાં પાછળ અને મંદ છે તે બેઠકોએ જોએ ત્યારે ખેદ થવા વિના રહેતો નથી.

દેશના કેટલાંક માણસો સહી, પુષ્કાર થઈ અને ધણા તો સર્વનારાને લગિયે જઈ પ્રભુ માટે સ્વચ્છ કે સંભાન હૃદય મેળવશે ત્યારે તેમની ગદેનત પર સવાર થઈ જવાને કિશોરોત્તમ, કે વેપારીઓ અથવા નોકરીઆતો તૈયાર થઈ જશે. એ જિતિમા કેટલી સ્વાર્થ-પરાયણતા અને અધમતા રહેલી છે તેનો ખ્યાલ પણ એમને નથી આવ્યો એવા આપણા દેશબંધુઓને પરમાત્મા સુમતિ આપો કે આ આણીને અવસરે દેશની હાજ રાખવા, દેશના જન-જનના દુઃસ્થિતિનું નિવારણ કરવા અને દેશની સંસ્કૃતિ તથા સન્માન સાચવવા તેમની ક્ષણિક લાલચોને મોઢાં દૂર કરી ચારિત્ર્ય ને પ્રતિષ્ઠાને ધંધે આવી જાય.

કિશોરો વિના કોઈ જુએ મરશે નહિ. જે દેશ આબાદ થશે તો આપણા અનેક ધંધાઓ અને ઉદ્યોગો સજીવન કરી રાકીશું આપણાં ધનનાં પરદેશ ધસડાઈ જતાં અટકાવી રાકીએ તો આજની બેકારી અને જીવનકલહ દુઃખસહી પેટે બીડી જાય. આપણા દેશવાસીઓના મોટા ભાગને ખાવાના

પોતાને શું ગમે છે એ સવાલ છે; કોઈ દેશને શું જોઈએ છે એ બેસાની હુદ્દા હિંદી કેળવ્યા પછી જ માણસને દેશપ્રેમનો સાચો રસ્તો જણે છે.

(કાલેવર)

પણ બાળા છે; આપણાં દેશીનાં હલાજ કરવાને આપણી પાસે નાણાં રહ્યાં નથી; આપણી કેળવણી સુધારવાને તંબૂ નડે છે; ધરમાં સુખસમૃદ્ધતાં રાચરચીલાં વસાવવાની બેઝમાઈ નથી; સમાંકુટ્ટીઓને ગદદ કરી રાકીએ એવા સંકેત નથી; છતાં બંધી નવના કરો આપણને વગરથી જ રહ્યા છે. દેશમાં આવતી દરેક સ્ત્રી પર જ વસુલ લેવાય છે; દેશમાં બનતી દરેક ચીજ ને ધંધા પર જ ભરતોભરતો માણસ થાકી જાય છે ને આવક વધતી નથી કારણકે સરકારના નોકરો પરદેશના હાથમાં જ રહે છે.

આ અનેક દુઃખોનો ઈલાજ 'સ્વાધીન સત્તા' વિના બીજો કોઈ જણ્યો નથી. કેળવણીવાળા, વેપારીઓ ધંધા-દારીઓ, કારખાનાંવાળા, બેતી સુધારણાવાળા, ગંધા, વર્ણના અજાણતા ને ઉપદેશી લીધા પછી યાજીને એ એક જ વાત કહે છે કે જેને કંઈ પણ કરવાની સત્તા ને નાણાંચવનો કાણુ ન હોય તે પ્રભુ ગમે તેટલા ચિત્તારો કરે તો પૂજની પૂજ છે. એ સત્તા અને એ સંકેત પ્રભુની ઇચ્છા વિના એક ક્ષણવાર પણ ટકી શકે નહિ એવા સિદ્ધાંત દેશનેતાઓને તો સ્વીકાર્યો છે, પણ પ્રભામાં ધણા જ એવા છે કે જેમને એ તાતમાં બદલા નથી.

તમારે કેવાં કપડાં પહેરાં એ તમારી સત્તાનો વિષય હોય તો તમારી ઇચ્છા સિવાય કોઈ તમને બીજાં કપડાં પહેરાવી શકે નહિ. તમારે શું બાણું છે અને શું નથી બાણું એ તમારી સત્તાની વાત હોય તો બહારની કોઈ

શક્તિ તમારી પર અમલ કરી શકે જ નહિ. દેશના હિતની વાત સમજી દેશને કાયદો થાય એ વાત જ મંદુર હોઈ શકે એમ તમે સ્વીકારતા હો તો તમારે માટે એક જ વર્તન હોઈ શકે કે તમારા શરીર પરનાં વસ્ત્રો માટે પરદેશમાં પાછ સરખી જવો ન જોઈએ. તમારી કેળવણીને ઉદ્દેશ તમને આ દેશમાં સ્વાધીન અને સરકાર માણસ બનાવે એ જ હોવો જોઈએ ને કેળવણી માણસને નિર્ભય કરી શકે નહિ, સ્વાધીન બનાવી શકે નહિ એને કેળવણી કહી શી રીતે આદર કરી રાકીએ.

દેશમાં કોઈનેની કેળવણી લઈ બેઠેલા માણસો શી મોટી આપક કરી જાય છે કે કોઈકામ થઈ જાય છે કે મુશ્કેલી સંજ્ઞાને ખાલી પડેલી નોકરીઓ કે માસ્તર-ગીરીઓ ગળી જાય છે; પછી તો બાકીના જાત જનસમુદાયમાં ટલા મારતા જ રહે છે. ફેરીવાળાઓ, મંદુરો, કારીગરો અને દુકાનદારો ને દિવસ ને બહાનું ફરીથી પોતાનું જીવન ચલાવે છે તેની આગળ આ બંધુલાઓ લાચાર, ના-દિવસ ને કમરમાં પ્રાણીઓ લાગે છે.

આઠ વર્ષથી નીસ વર્ષ મુખીના કુમારો ને કિશોરો સ્વાધીન કમાણી કરે શકે એવા ધણા પે ધંધા, ખમ્મી કે સાધનો હોય છે છતાં નોકરીની બેઠી લાલચે આપણી લાગતી પ્રભુ કેળવણીનાં જાંબાં ઘેરણું પાછળ ફીંચે પડી જ્યાં ખર્ચો કરે છે. એ જીવનસંદીના આરામનીય પરદેશના પુસ્તક વેચનારા, સામાન વેચનારા અને વિદ્યાનો સમૃદ્ધ થયે જાય છે ને બદલામાં એ વિદ્યાર્થી-ઓને ખર્ચાળ દેવો ને પશુધીન બેલે સિવાય ધાગ્યે જ ખીલી કાંઈ મળે છે.

એ દિવસ ક્યારે આવશે કે માન-માનના વિદ્યાર્થીઓ મળી ભતમકેનત કરી પોતાની સાબાઓ, પોતાનાં ઉદ્યોગ-

મૃદો અને પેનાળી દુકાનો જમાવી
નિર્બંધ તથા અત્યુત્તર સાધોસાધ એવી
કાશ્યો ? દેશની ગરીબી પથની આવી છે
તેમતેમ પોતાનાં બાળકોને બચાવવાની
માળાગોળી સંજ્ઞિ પણ કમી થતી આવી
છે. હવે કેળવણીમાં ગમે તેટલા ફાળા
આપેલો ને શિક્ષકોના પરદેશમાંથી આ-
વશે તોપણ તેમાંના એકોને અગત્ય
કરવાના સાધન કે સંજ્ઞિ આપણે ત્યા
રહેવાનાં નથી. વિદ્યાર્થીઓ હવે માળાપ-
ના વારસા પર કે આશરો પર છુપવાનો
જમાનો ગયો છે. પોતાની જિંદગીની
સડત પોતે જ સડી લેતી પડશે પર-
દેશને હાથે હાથની સંપત્તિ, ઉદ્યોગો ને
આપણે બચાવવાં હોય તો તેણે જ કામ
લાગી જતું પડશે.

વિદ્યાર્થીના છુપનમાં ત્યાજ આશર-
ણ જ નહિ પણ બધી જાતની ગ-
હેનત, કુશળતા અને કારીગરીનાં જ્ઞાન,
મરોજ તથા અનુભવ સાથે ખેડો
નહિ ત્યાં સુધી સામા આપના આ
કામ કાળમાં એના રહેવાની માંજી તે
ખામશે નહિ. ગરીબી, અજ્ઞાનમયો સિ-
વાજો, ક્ષાતિકલહો ને આઘવિકાની દત્તી-
ફાઈનાં વારણો એટલે જ તે આળાદી
ને સનાનો સુધે બેઠ રાકશે. કામ, કામ-
અર્થ કામ કર્યા વિના તેના આશરો
કરી જ પાર પડવાના નથી.

કેણે સાચો નિષ્પાલી ?

ચિત્રકાર : રવિશંકર રાવળ

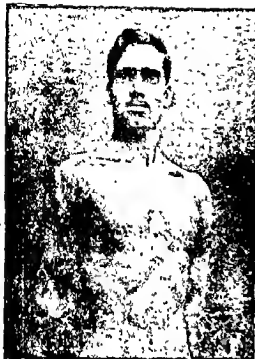
નવો આંક

દિવસોના જ્ઞાન સામી દિવસ કમીને જ દેવાય, એ કાળજૂતા હેતુવિધ સિદ્ધાંતને ખોટો પાડીને, મૃત્યુનાં ને
માનવીના દત્તિદાસમાં નવો જ આંક માંડી આપ્યો છે. તારા જન્મદિવસ વીર પુરોષને એ ગિરજાથી ખૂનતરસ્યા દાઘોળી
મારણીટને પુણ્ય પેદે સ્વતંત્રતા માંડી, તે દિવસથી દત્તિદાસમાં નવો સંવત્સર ગણ્યો પડ્યો. આજે જેની કક્ષતા એ આગમ્ય
જેની, તે અદ્ભુત અગ્રર તારી તપશ્ચર્યા અને તારાં સર્વસમર્થણ આપતી કાલની માનવબળ પર કર્યો.

નવો આંક, પણ આજે અતિનવો. પશુબળનો મરોજ સતીર પર મરે જ જતો દોષ છતાં મુખે દાસ્ય વિજયનું રહે ને દરવે
ધૈર્ય અટકાવ રહે, —આત્મબળનું આ દસોન અગાદે મરિ એટલું નહીં છે દહ, એટલું આત્મબળનું છે, કે બળાળનાં અગાદાં
ચલતી તોલમાથે માથનાં તો એ સંજ્ઞિ માનવીની નહિ, દેવની લાગે છે અથવા, દેવની જે નહિ: દે: તો પા સામે પા
નિઃસંકેચ કરતા. આ અત્મબળ સંજ્ઞિ તો એવો અખિન્ય માનવીની છે, એ પુત્રાનુકરણને દેવને પણ અપૂર્ણ કહેવાય.
સાક્ષાત્ ઈશ્વરની જ વિભૂતિનો મુખિકસિદ્ધ અંશ તેને કહીને

એ વિભૂતિને જમાવમાં આપક થતાં, અર્થસાના અર્થકિં સદા રહે નિઃશયમાત્ર વાપર થઈ સંવેત્ર નિરતિશય શ્રેયનું
સામાન્ય પ્રસરતાં, દહ પણ —પર: સમય નવો કલાત્ર પશુ એવો સાચો મુત્યુપ્રય આપશે, ત્યારે
દુનિયામાં એમ કહેવાયો કે આ સ્વર્ગીય દુષ્ટોનું બીજ એક અંશકીનું ગુજરાતીએ વાળું દત્ત, આ કલ્પદ્રુપનાં મુખમાં
ગળગળમાલા અખાના ગુજરાતીઓનાં બેનાં લેલીનું સિંચન થયું દત્ત

(કિમુડી)

ભાઈ બાળકૃષ્ણ ગોવિંદરાવ મુળે

કોટી પ્રાન્ત વ્યાપાર મંડળનો વ્યાપારતીર (ચિન્નિયન)
કમર વર્ષ ૨૩, ઊંચાઈ ૫ ફૂ ૮ ઇં, વજન ૧૪૪ રાલ.

II. લાગલાગટ છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી દોડસામા, કુત્તીમા અને વ્યાપારની સઘણી સંવેદનશીલતામાં 'કોટી પ્રાન્ત વ્યાપાર મંડળ'ના સંમેલનોમાં પ્રત્યેક મહત્ત્વનું ઈલાક છતી જગતે ભાઈ મુળે, પાઠજીના વતની અને ડૉ. પડયા અવશાસ-શુદ્ધની વ્યાપારશાળાના નૂતના વિદ્યાર્થી છે આને ઇંગ્લેન્ડે ઔદિસની કમરકુતી કરતા છતાં વ્યાપારમતે રોષા અને હાસાહ એમનાં એટલાં જ અખડ છે, અને ખાનગી સમયમાં પાઠજીની જે વ્યાપારશાળાએ ચલતપલતે ઉપરાંત પાઠજી વિદ્યાર્થી મટળના એ વાહ સાલત્ય મરી છે. સીધુ સોદી જેવું સારી એમની દોડવાની શક્તિ અને કુરતીની ચપલતાની સાક્ષી પૂરે છે મિનાહાર અને વ્યાપારની નિયમિત કૃપ સના ભાઈ મુળેની સફળતાની ચાવી છે.

હિંદુસ્તાનનો ધણી કોણ?

પર ન્યૉર્વિચનું મેટ્રોપોલિટન બજારના દરેકે જે બાદશાદ દિલ્હો ધણી છે; ગામડાંના લોકો કસેકટર કે કમિશનરને પોતાનો રાજ્ય માનતા દશે; થોડું ભણેલા અને સામાન્ય જનસમાજ વાઈસરૉયને દિલ્હો કર્તાદત્તો સમજતા દશે; અને જરા વધુ ભણેલાઓ દિલ્હો વચ્ચરને, બ્રિટિશ પ્રધાનને કે પાર્લામેન્ટને દિલ્હો ધણીરણી સમજતા દશે. ખરી વાત એ છે કે આમાંનો કોઈ હિંદુસ્તાનનો ધણી નથી; અને છતાં એ સૌ દિલ્હો ઉપર દુક્રમન ચલાવે છે.

અંગ્રેજ સરકારનું જે તંત્ર દિલ્હોમાંથી નાખૂદ કરીને સ્વતંત્ર થવાને આજે દિલ્હોવાસીઓ કુદિગદ થયા છે તે તંત્ર કેવું છે તેની સાદી સરખી સમજ પહેલાં મેળવી લેવી જોઈએ. એવી ખૂળીથી એ તંત્ર ગોઠવાયું છે કે એમાં કોઈપણ એક માણસના હાથમાં દિલ્હો સત્તા નથી. દિલ્હોવાસીને અમરી કામમાં અમુક દરક આપ્યાનું કહેવાય છે છતાં તેમને હવામાં પાચકા જ ભરવાના છે; અને સામાન્યસત્તાવાંધુ બ્રિટિશ મુલ્સદીઓ તથા ધનેલોલુષ બ્રિટિશ મૂડીવારો અને વેપારીઓની ઇચ્છા મુજબ પરત્વે દિલ્હો જેડી સદા કાયમ રહે તથા તેની સમૃદ્ધિ તે સંપત્તિ ચુસાધને આપોઆપ બિટન તરફ અખેડ વધ્યા કરે એવી હુકિતભરી એની રચના છે.

આપણે પહેલેથી જોઈએ. ઇંગ્લેન્ડનો રાજ્ય ન્યૉર્વિચ દિલ્હો બાદશાદ ગણાય છે. દિલ્હો રાજકીય દરખાનો પર તેની સહી પણ હોય છે. ટપાલની ટિકિટો અને સિક્કાઓ પર તેની મહેર હોય છે. રાજકીય કામ-કાજ અને વહીવટમાં તેના નામથી શ્રીગણેશ મંત્રાય છે અને તેને જ સર્વસત્તાધીશ ગણવામાં આવે છે. છતાં તેના હાથમાં દિલ્હો વહીવટી સત્તા ઓછામાં ઓછી છે. ખુદ તેના હેશમાં પણ તેની સત્તા નામ માત્રની છે; વહીવટ અધો પાર્લામેન્ટને હાથ. ફક્ત માન અને શિષ્ટાચારને ખાનર રાજના નામથી બધું થાય એટલું જ. દિલ્હો વહીવટમાં પણ તેની એવી જ શિષ્ટાચારી સત્તા છે.

બાદશાદ

હિંદુસ્તાનનો કારોબારી વહીવટ ઇંગ્લેન્ડમાં ત્રણ

‘કુમાર’ના બીજા વર્ષમાં, ૧૬મા એપ્રિલ રાત્રે યજ્ઞેશ્વરી શ્રી કાકા-સાહેબ કાલેલકરનાં બાલ્યાવસ્થાનાં સ્મરણોની લેખમાળા ‘કાકા યયા પહેલાં’ નામે રચના અકથી આવવી અટકી ત્યારે અને ત્યાર પછી, ‘કુમાર’માં એ ફરી ક્યારે સર થાય તેની આકાંક્ષા અનેક પાચકોએ કરી છે; અનેકોએ ફરીફરીને આતુ-રતાથી એની માગણી કરી છે.

તેમજ પ્રકરણ લખનાં જતાં તેમતેમ ‘કુમાર’માં એ કડેકડે આપવામાં આવતા; તેને બદલે એ એકસામટાં લખીને પુસ્તકકારને પ્રસિદ્ધિ કરવાં એવી મિત્રોની ઇચ્છાને આતુસરીને, કાકાસાહેબે ત્રણ વરસ પર લગભગ તેા ઉપરાંત પ્રકરણોની એ ‘સ્મરણયાત્રા’ લખાવી પૂરી કરી એમા તેઓ કેલેજમાં દાખલ થયા ત્યાં સુધીના અનેકવિધ સ્મરણોનો સમાવેશ થતો હતો.

પણ એ પુસ્તક આપું પ્રસિદ્ધ થાય એવી ઇચ્છાની ઇચ્છા જ નહિ હોય. એમાંનાં પૂર્વાશ્રિનાં કેટલાંક પ્રકરણો એક પરમ સ્નેહીની પાસેથી લખાંક અટવાઈ ગયાં. અનેક પ્રકરણોને લીધે કાકાસાહેબને એ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ વિશેનો રસ પણ ઊતરી ગયો, એટલે બાકીનાં પ્રકરણો પણ જેમનાં તેમ પડી રહ્યાં.

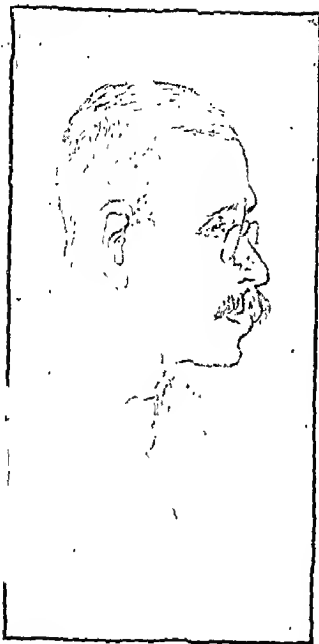
જોવાયેલાં પ્રકરણોમાં વર્ણવેલી ઘટનાઓ તો કાકાસાહેબના હૃદયમાં આજે પણ તાજ દશે. જે વસ્તુઓ ૩૦-૪૦ વર્ષ સુધી સ્મૃતિ-પટ પર ટકી રાકી છે તે ત્રણ વરસમાં ભૂંસાઈ નય એમ કેમ બને? પણ હવે એ સ્મરણો લખી કાઢવાનો સમય અને ઉત્સાહ કાકાસાહેબને ક્યારે હોય એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એટલે આજે તો હવે એ બાકી રહેલાંમાંનાં હાથ લાગી રાક્યાં તેટલાં પ્રકરણો મેળવી તેની લેખમાળા ફરી શરૂ કરીએ છીએ.

જેટલા વિવિધ રસ જીવનયાત્રામાં હોય છે એટલા જ સ્મરણ-યાત્રામાં હોય છે એવી અનેક રસથી ભરેલી આ યાત્રાનાં પ્રકરણો જેઓ વાંચશે તેઓ ચેલાં જોવાજેલાં પ્રકરણો મારે ખેદ જરૂર કરશે, અને એ ફરીથી લખાય એવી હાલત ઇચ્છા પણ કરશે એમની એ વાંછા ફળે અને કાકાસાહેબની આખી સ્મરણયાત્રા ગુચ્છાતને પુસ્તકકારે મળે ત્યાં સુધી તો આ નીચે રાત્રે થતી લેખમાળાથી જ સંતોષ માનવાનો રહેા.

—તેત્રી

૧][હાલો થવાની ના

છેક નાનાપણથી કેમનો મારા તરફ ખાસ પક્ષ-પાત, તેથી મારા ઉપર એ કેંઈક વાંકીપણું પણ ચલાવતો. એને સંતોષ થાય એટલી મારે કસરત કરતી, એ કહે તે કામ કરવું. એને પસંદ હોય તે ચાલવું, એને જેની સાથે દુસ્મની હોય તેની મારે નિંદા કરતી, તેની છાની વાત મને ત્યાંથી મેળવી કેમનો કહેતી. વળી કેમ મને મારે તો મેં એની તકરાર ન કરવી એટલું જ નહિ, પણ માર ખાતી વખતે જો કોઈ મારી દયા ખાઈ છોડવા આવે તો મારે એને કહી દેવું કે ભલે કેમ મને મારે, તમારે વચમાં પડવાની જરૂર નથી! આવાઆવા અનેક પાક મારે જળવવા પડતા. અને એ ગયા હું એક જનની રાજપુશ્પીથી લાગવતો. મેનાપતિનો હુકમ ઉઠાવતાં સૈનિકને જે કર્તવ્યપાલનનું સમાધાન મળે છે તે મેં કેળવેલું હતું. કેમમાં સુદ્ધ-ચારનો હાજરો આવે ત્યારે મારે મરજદો વૈષ્ણવ જેવા ચર્ચ જવું; એને શૂંચારી પહેા માવાની કાહેર ચરે ત્યારે મારે પણ રસિક જનવું; અને એમાંથી જ્યારે એને પશ્ચાતાપ થાય ત્યારે એ જ ધરીએ મારે પણ પશ્ચાતાપ ધારણ કરવો; એવું અપૂર્વ અને આદર્શ અનુયાયીપણું એ કેળવ્યું હતું. આમાં જેટલો સારો ભાગ છે તે દજ ચે મારી પાસે છે; અને કેટલીક માદી અસર પણ દજ મારામાં રહી દશે. આવી સાધના-માંથી એક અસર તો આજે હું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું કે કોઈ માણસ મારી સાથે વાતો કરે તો તરત જ એના પ્રત્યે સમભાવ ધારણ કરી એનું કહેવું હું જરાજર સમજ લઉં છું ને એની મનોવૃત્તિ સમજ લઉં છું, એટલું જ નહિ પણ અરધી ધારણ પણ કરી શકું છું. આથી જ દરેક પદ્ધતી જાણુ અને એની ખૂણી સામાન્ય શ્રેષ્ઠ કરતાં મારા ધ્યાનમાં જટ આવે છે. અને તેથી, જ્યાં સુધી પ્રયત્નપૂર્વક કેળવું નહિ ત્યાં સુધી કોઈને વિશે મારા મનમાં ચીડ જાગતી નથી.

કાકાસાહેબ

રહેઠાણ : ૬૫ દેસાઈ

હું મરાઠી બણતો, કેમ અંગ્રેજી બણતો. એક દિવસે મોને મન થયું આ-યું કે ચાકો આપણે કમ્પ્યુટર અંગ્રેજી બણાવી હોશિવાર બનાવીએ. કેણુ જાણે સાચી તે વખતે મને અંગ્રેજી ન બણુવાનું મન થયું આ-યું! મેં મોને બીનાંબીનાં કહ્યું કે અંગ્રેજી નિરાળે જમણ ત્યારે અંગ્રેજી શીખીશ; આજે શી ઉતાવળ છે! એણે મને અંગ્રેજીનું પ્રદર્શન સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. લાંબું

છે. એણે લાખાંતર પાઠમાઝા મારી આ-ગળ મૂકી અને કેટલાક સમજેઝ ગોળી કાઢવા મને કહ્યું. આજે પાઠ આપે અને કાલે એ તૈયાર માગે એ તો નિરાળગી પ્રધા. કેમ્પને ઉતાવળે આંગા પકવવા દતા. એણે કહ્યું કે આ મજાદો દમણું મારા દેખાતાં જ ગોળી કાઢ. મને એ સાનું રહે? કાચભો જેમ પીનાના પગ અને માથું પોતાની અંદર ખેંચી લે છે તેમ મેં માઈ ચિત્ત અંદર ખેંચી લીધું અને મનમાં કહ્યું, લે દવે મારી પાસેથી ને લેવું હોય તે લે, હું પણ નેહુ કે નાઈ કેટલું આલે છે! અંગ્રેજી રૂંદ અક્ષરો તો મને આવડતા દતા. મરાઠી અંકલીથી માથે એ દુ શીખ્યો દતો. એટલે મોઢી ગોળવાઃ એસ આય ટી, સિદ્, મદણને બસણે એસ આય ટી, સિદ્, મદણને બસણે એસ આય ટી, સિદ્, મદણને બસણે

થોડો વખત ગયા પછી કેમ્પએ પૂછ્યું, 'સિદ્ એટલે શું?' પણ મને જવાબ શાનો આવશે? કેમ્પ ચિદાયો. એણે કહ્યું કે આ એક જ સમજ પચીસ વાર ગોળી કાઢ. જમણા કાચની આંગળી આગળ કરી હું ગણવા લાગ્યો અને ગોળવા લાગ્યો: એસ આય ટી, સિદ્, મદણને બસણે એસ આય ટી, સિદ્, મદણને બસણે

પચીસ વખત પૂરા થયા. કેમ્પએ ફરી પૂછ્યું, 'સિદ્ એટલે શું?' હું તો પહેલાં જોટલો જ નિહોળ. જવાબ શાનો આપું? મારી જંમમાં એક ચૂંટી ખણી કેમ્પએ કહ્યું 'દવે સો વાર ગોળી કાઢ.' સો વાર ગણવા માટે તો મને કાંચની આંગળીઓ વાપરવી જોઈએ. એટલે મુનિની પેઢે બંને કાચ આગળ કરી હું ગણવા લાગ્યો અને ગોળવા લાગ્યો: એસ આય ટી, સિદ્, મદણને બસણે

એટલે કેમને કાંઈક આશા આવી અને એણે પૂછ્યું, 'સિદ્ધનો સ્પેલિંગ શું?' આવો અવગણી કૂદકો કંઈ ધ્યાન વગર મરાય? હું શૂન્ય નજરે એના તરફ જોતો જ રહ્યો. આ વખતે કેમણે ખૂબ ધીરજ રાખી મારવાને બદલે એણે મને વખત આપ્યો અને કહ્યું કે 'જો, સિદ્ધ ઉચ્ચાર કયા કયા અક્ષર મેળવવાથી યદ્ય શકે છે? સિદ્ધમાં કયા કયા ઉચ્ચારો સમાયેલા છે?'

મારે એવું તો વાપરવું હતું જ નહિ. હોદ્દા દલાવીશ, મોઢામાંથી અવાજ કાઢીશ, અને જાદુજાદુ તો આંગળાઓ ચલાવીશ, એટલી જ મારી તૈયારી હતી. વિચાર કરવો એ ક્યાં મેં કરારમાં ગણાવ્યું હતું? હું તો શૂન્ય નજરે જોવા જ લાગ્યો. મારી નજરમાં ન હતી ધીક, ન હતી અકળામણ કે ન હતી શરમ. દિલ-ગીરીનું મેં નામ ન મળે, એ તો વેદાંતીઓના પરબલ જેવી, નિરાકાર, નિર્શુભ, નિશ્ચય, નિર્ધિકારી. શૂન્ય દષ્ટિ! પત્થરના બાપલામાં આવી દષ્ટિ સદન થાય, પણ શ્રવણ માણસમાં કંઈ આવી દષ્ટિ સદા જાય? કેમ ક્ષણિક લોહો પડ્યો અને ધીજી જ હણે ઊઠ્યો. એણે માઈ માયું ઝાલી નીચે નમાવ્યું અને ધીજી હાથે પીઠ ઉપર કેટલા મેં મુઠ્ઠા લગાવ્યા! કોપની વરાળ કિયા દારા કંઈક નીકળી ગયા પછી એ મોઢામાંથી નીકળવા લાગી: 'રડ્યા, મહારડ્યા, તું કે'દિ ભણવાનો હતો? સાવ નંદીગૈલ છે.' આતું કેટલું મેં ચાલ્યું. મારે ક્યાં જોની ગણતરી રાખવી હતી? આખરે કેમણે કહ્યું કે હવે ત્રણસો વાર ગોળી કાઢ! માઈ મશિન ફરી ચાલ્યું:

એસ આય ટી, સિદ્ધ, મહણજે જસણે

" " " " " "

આ વખતે મેં મારા યંત્રમાં એક સુધારો કર્યો કે આંગળાઓ ક્યાં ગણવા બેસું? કેસુની ધીરજ કરનાં આપણી ધીરજ લાંબી છે. એ ફરી શબ્દ પૂછે ત્યાં સુધી છોને યંત્ર ચાલવા જ કરે:

એસ આય ટી, સિદ્ધ, મહણજે જસણે

" " " " " "

હવે તો મારે એપડી તરફ જોવાપણું પણ રહ્યું

ન હતું. મને તે દિશાએ જોઈ, મનમાં મને તે તરંગ ચલાવું, સમુદ્રનાં મોઝાં સંભળાતાં તે ધ્યાનપૂર્વક સંભળું, પાસેથી જિલાહી પસાર થાય તો એના તરફ મારી પેન્સિલ ફેંકું. મોઢું ચાલે એટલે જસ; જાણી તો આપણે સાવ સ્વતંત્ર. એટલે આ તો ખૂબ ફાવતું આવ્યું. આંખની પાપણુ ચાલે, નાકમાં શ્વાસ ચાલે, શરીરમાં લોહી ફરે તેમ મોઢું ચાલવા કરે.

એસ આય ટી, સિદ્ધ, મહણજે જસણે

" " " " " "

કાણુ જણે આમ કેટલોય વખત વાંદી મયો. આખરે કેમણે ફરી પૂછ્યું કે બોલ. મેં તરત જ બોલી સંભળાવ્યું: 'એસ આય ટી, સિદ્ધ, મહણજે જસણે.' મને ઊંઘમાં મોહાવત તો મેં હું એ જરાજરા બોલી બતાવત એટલું એ પાકું યદ્ય મયું હતું. મૂડી વાળાં જેમ એ ને એ જ કરચલીઓ લથેળામાં પડે છે તેમ જીભ અને હોઠનો ટેવ પડી ગઈ હતી. પણ દુર્દેવ

ગ્રાહક થનારને નવો લાલ

આજરો માસથી એ પહેલા પચીસ જણ 'કુમાર'ના વાર્ષિક ગ્રાહક થાય તેમને જોતાનું 'ગૌરીનાં ગીતો' નામનું પુસ્તક ભેટ આપવાની ઈચ્છા શ્રીદેરાજજી પરમારે દર્શાવી છે. આમારી ખાતરી છે કે 'કુમાર'ના ગ્રાહક થતા ઉપરાંત એવો કાચસંસ્કૃત મેળવવાની એવડા લાભની આ વડે જવા ન દેવા માટે નવા ગ્રાહક થવા ઇચ્છનારા પડાપડી કરશે.

ફરી હાથ ન આવે એવી તક

કાંઈક મીઠાને, છાતી કેશમાં દળાવીને અને માથું ખભાની અંદર ખોસી ધાલેને મેં મારના સ્વાગતની તૈયારીઓ પણ પૂરતી કરી. હા, પિલંગ કવેં શો લાલ? ને થવાનું છે તે ઝટ પતી જાય એ શું જોઈ?

પણ દુનિયામાં ઘણી વાર અણધાર્યું જ બને છે.

ગીઠ, ગિરાયા અને કોષ એટલાં જ્યાં વધી અર્થાં કે કેમ આપણે સવાને બદલે એકદમ શાંત થઈ ગયા. એ બોલ્યો, (અને એ અવાજમાં જરાયે જોર ન હતું) 'હીક તું જા.' હું પણ જાણે કંઈ થયું જ નથી એમ શાંતિથી બેઠો, પૂછે ફરી અને ચાલતો થયો.

તે દિવસથી કેમ એ મારી આગળ અંધેરું નામ ન લીધું. આગળ જ્યાં ઘણાં વર્ષ પછી જ્યારે એણે એક દલાલો રાત્રે માગે બેઠી ગયા પછી મારા ટેજા પર મારા એક મુદર અંધેરું નિર્મળ જોયો ત્યારે એણે પોતાની પ્રતિમા તોડી. બીજે દિવસે રેશન પર જઈ, વ્હીલર હાંપનીની સ્ટોલમાંથી રહોટનું 'માર્ગિયન' ખરીદી એણે મને બેટ તરીકે આપ્યું! દલ એ ચોપરી મારી પાસે છે, અને જ્યારે જ્યારે તેના ઉપર નજર પડે છે ત્યારે ત્યારે અને નાનપણના એ દિવસો યાદ આવે છે. 'માર્ગિયન'માંથી કેટલાયે સારાસારા ફકરાઓ મોટે ઠરી મેં કેમને સંભળાવ્યા હતા.

૨][અંધેરું વાચન

એક દિવસ મને થયું કે ચાંદરબી રાત્રીમાં માણસને વાચનાં આપવાં જોઈએ. આટલું મનનું અજવાળું પડે છે એમાં કેમ ન વંચાયાં એટલે એક ખુરશી લઈને હું આગળમાં બેઠો અને મારી દાંઘમેનની બીજ રીક વાચતો શરૂ કરી. અંધેરું બીજા ધોરણમાં દાખલ થયે મને જાણ દિવસ થયા ન હતા. મારા બેજાણ પાંડો જ થયા હતા. આખો પૂછ્યું, 'હીવા વગર રાત્રે શું વાંચે છે?' મેં જવાબ આપ્યો 'મારી અંધેરું ચોપરી.'

બંગલાના માગી નાનુની સ્ત્રી આખા પાંચ કંઈક માગવા આવેલી. એને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું કે આટલો નાનો છોકરોને અંધેરું વાંચે છે! એ દોડતી જઈને આગપાસનાં કેટલાય લોકોને એ અદ્ભુત દરમિયાન જોવા લાગ્યા.

એ સંવાદમાં હતા ત્યારની આ વાત છે. સાવનર એ દુનિયા તરફનું એક નાનકડું રેશી રાજ્ય છે. રાજ્ય મુસલમાન છે. વાવણગી રેશનથી સાવનર જ્યાં છે. ત્યાંની બાપા હાનડી. પિતાથી હાનડી સરસ જાણે. આખા પંજી સમગ્ર થકે. પંજી મારે મારે તો એ વખતે એ જનવરોની બાપાથી જરાવ જુદી ન હતી. ઘરમાં નોકરો મુસલમાન રાખેલા, એટલે મારું કામ કીક ચાલતું. માન આપને વાસણો, કપડાં જાણુ મુસલમાનના હાથનું

એટલે ધોઈ લેવું પડતું. હું આપને એમાં ખૂબ મદદ કરતો. અહીંની મુસલમાની એટલે મરાઠી ને હાનડી શબ્દોનું વિદુત મિશ્રણ. ઉર્દૂ શબ્દો એમાં માત્ર વીસ ટકા દશે. ને ઉચ્ચાર સાંભળીને તો ક્યા જ છૂટે. આખરે અમને એક સિંચાવન નોકર મળ્યો, જે દિલો બોલી શકતો હતો. એ સવારસાં જ ખૂબ માતો. દલથે એનાં કેટલાંક ખોરા મને યાદ છે.

દુન આપા અંધેરું વાંચે છે એ જોવા ઘણા લોકો બેગા થયા. પણ ચાંદરબીમાં અંધરો બરાબર વંચાવ તો ને! પડેલા પાદ તો મોટે દતો, એટલે એ તો હું કહ્યું જોલી ગયો. ધ્યાનાઓના આશ્ચર્યનો પાર ન મળે. બીજા પાદમાં અમારું મારું જરા ધીમું પડ્યું. અંખને તાણ પડવાથી (મમરાટથી નહિ) આંખમાં પાણી આવવા લાગ્યાં, આખરે કહ્યું, 'આમ અંધારામાં કંઈ વંચાતું દશે! ચાલ અંદર.' સત્તા વિમર્શન થઈ અને મને થયું દાઢ, છૂટ્યા. સાવનરમાં ફરીવાર ચોપરી દાખમાં લીધી જ નહિ.

૩][હીનપરસ્ત કુતી

નંદુ માગીની એક કાળી ફૂતરી હતી. ચિહાર કરવામાં એકો. બકરું જુલો કે એમની પાછળ દોડી જ છે. કોક વખતે એકાદ જાડું કે સસડું મારીને લઈ આવે. સાવનરમાં શહેર બહાર એક દાહિસમાં અમે રહેતા હોવાથી મને ત્યાં ગિલાડી મળી નહિ, એટલે કાળીને જ મેં પોતાની કરી. રાજ એને ધરાઈને ખવડાવું અને રમાડું. આ કાળી મુસલમાન ધર્મ પાળતી દશે. યુરવારે ગિલકુશ ખાવ નહિ, પડેલા દિવસે મને થયું કે કાળી મંદી દશે મારે ખાતી નહિ હોય. પણ આસપાસના લોકોએ કહ્યું કે 'ના, એ રાત્રે રાખે છે.' નાનપણમાં આપણું મન જાણુ ચિકિત્સક નથી હોતું. મને તે વાન શ્રદ્ધાથી આપણે સ્ત્રીકારીએ છીએ, એટલું જ નહિ પણ આપણે અદ્ભુત રસના એટલા તો રસિયા હોઈએ છીએ કે દરેક વિચિત્ર લાગતી વસ્તુ સાચી જ છે એમ માનવા તરફ આપણું ખાસ માનસિક વચણ દોષ છે. છતાં કાળીની આ વાત મને અસંભવિત જેવી લાગી અને ખાસ એના તરફ ધ્યાન રાખ્યું.

બીજે યુરવારે દૂધમાં લોટ બાંધી સરસ બાખરી તેવાર કરાવી. ઉપર ઘી ચોખાડ્યું. (હું તો કાળીને પૂરી ખવડાવવાનો હતો, પણ આખરે કહ્યું કે ફૂતરીને તજેલું

ન અપાય. એથી કૃતરાં હાકાયાં થાય છે કે માંદાં પડે છે.) યુરુવારે આ ભાખરી મેં કાળાને આપી. ભાખરી સરસ મહેકે, એટલે ખાવાને મન લલચાય. કકડો મોદામાં લે અને ફરી છોડી દે. આમ એણે અનેક વાર કર્યું, પણ અપવાસ તોડ્યો નહિ. સાંજે ચાર વાગે એને ખૂબ ભૂખ લાગેલી જોઇ ફરી મેં એ જ પ્રયોગ કર્યો. એક આખી ભાખરી એના આગળ મૂકી. કાળાને આ વખતે નવો વિચાર સૂઝ્યો. એણે ભાખરી મોદામાં લીધી અને સહેજદૂર જઈ, આગલા પગ વડે જમીન ખોદી એમાં એ ભાખરી દાટી દીધી અને એના પર જ પેતાનું આસન જમાવી દીધું. જીજ્ઞે દિવસે સવારે વહેલો બહી હું કાળાને જોવા ગયો. એ પણ એ જ વખતે બહી. એણે જમીન ખોદી અને જોતજોતાંમાં ભાખરીથી પારણું કર્યું. ખીજા એ યુરુવારે પણ મને એ જ અનુભવ થયો!

ત્યાર પછી ધણાં વરસે મારા પિતાશી ફરીવાર સાવનૂર થયા હતા. હું ગયો ન હતો; પણ એમની પાસેથી ખંજર મળ્યા કે કાળાનો ધંધો દરજી એનો એ જ ચાલે છે, એ જ ગરસામાં કાળા સિકાર કરવા જતાં કંઈક અકસ્માતથી મરી ગઈ.

૪][હિંમતની દીક્ષા

સાવનૂરની જ વાત છે. અમારા ઘરની આસપાસ આંબલીનાં ઝાડ હતાં. આંબલી ગરખર પાકી ગઈ હતી. મને આંબલીનું શરગત (આંબલામાં) ખૂબ લાગે, એટલે આછએ મને કહ્યું, 'પેલું આંબલીનું ઝાડ છે એના પર સરસ આંબલી પાકી છે; ચાલ તને જતાવું. થોડીક પાડી આપે તો આ તકડો વખતે આપણે મજાનું આંબલામાં કરીએ.' હું ઝાડ પર ચઢ્યો. પણ સારી, પાકી અને પુષ્ટ આંબલી તો કાળને છેડે જ હોય. મેં હાથ લંઘાવ્યા, ખૂબ દિમત કરી, પણ જોઈએ તેટલો આગળ પહોંચું નહિ. આછને મારા ઉપર ચીડ ચડી: 'સાવ બીકણુ છોકરો! જુઓ તો કેવો ધૂંજે છે! આ તે શું સરગયાનું ઝાડ છે કે ગટકી નય? નીડર થઈને વધ આગળ, નહિ તો ખાત્રી હાથે પાછો આવ. અરે શમ, આટલુંય આ છોકરાથી ચતું નથી.' મારી આંખે અંધારાં આવ્યાં. બીકનાં નહિ, પણ સરમનાં છોકરાંઓ અટક્યાળાં કરી જાન જોખમમાં નાખે ત્યારે

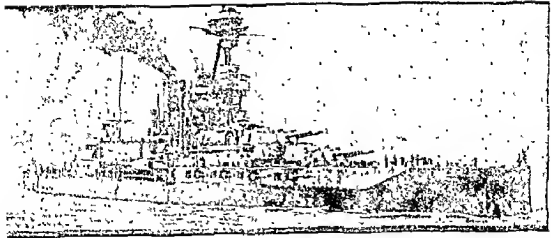
માળાપ (તેમાં યે ખાસ કરીને મા) બહી બહીને છોકરાને રોકવા માગે, શરીર સાચવવાનું કહે ને બેદરકારી માટે વહે એ સનાતન નિયમ. જુવાનોને એ જ છાજે. એના બહલામાં માઈ બીકણુપણું આછને અસહ્ય થયું ને આછએ મારી નિર્ભરતા કરી. મને થઈ આવ્યું કે આના કરતાં તો હું અહીં જ મરી જઈશ તો શું જોઈું? હું કંઈરીતે આગળ વધ્યો અને છેક છોડા પરની તથા ટેચ પરની આંબલીઓ તોડીને લઈ આવ્યો એ કશું યે મારા ધ્યાનમાં ન રહ્યું. તે દિવસથી મેં મારી બીક છોડી જ દીધી એમ કહું તો યાત્રે.

આજે જ્યારે છોકરાઓ મને પૂછે છે કે આટલો સ્વાર્થતાગ કેમ કરાય? અમારી 'કરીઅર' ધ્રુવાર થઈ નય એનું શું? ત્યારેત્યારે હું એમને કહું છું કે તમાગ જેવી જુવાનોને તો લગામ શંભે, ચાલુક નહિ. અને જેટલી વાર આ વાક્ય ઉચ્ચાઈ હું તેટલી વાર સાવનૂરનું પેલું આંબલીનું ઝાડ અંત એની તજે બોલેલી મારી માની મૂર્તિ દષ્ટિ આગળ ખડી થાય છે.

૫][શિક્ષકની ધૃષ્ટિ

નાનપણથી જ મને 'કાંપી' કરવા યાગતની વારે ચીડ હતી. ખીજા છોકરાની પાટી કે ચોપડીમાં જોઈતે જવાળ લખ્યાનો એકેય દાખલો મારા જીવનમાં નથી. પરીક્ષા વખતે પડોશના છોકરાને પૂછવું અથવા છાની ચોપડી રાખી એમાંથી જવાળ જોઈ લેવો, પહેરણની જાંત ઉપર પેન્સિલથી ઉપલુકત માહિતી લખી રાખી પરીક્ષામાં તેનો ઉપયોગ કરવો, શાદીચૂસ પર એક ખૂણે ઇતિહાસના સન લખી રાખવા, પડોશના છોકરા સાથે કાગળની અદલજાદલ કરવી વગેરે શાસ્ત્ર હું બરાબર જાણતો, છતાં એકેય દિવસ મેં એનો ઉપયોગ કર્યો નથી. જે જે નિશાળે ગયો છું (અને મેં કંઈ ઝાણી નિશાળો નથી જોઈ; કેાઇપણ નિશાળમાં એકસામું એક વર્ષ તો મેં પૂરું કર્યું જ નથી) તે તે નિશાળમાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓમાં મારી પ્રામાણિકતા તો હમેશા સંસ્થાતીત રહેતી. શિક્ષકની ગેરલાજરીમાં વર્ગમાં કંઈ બનાવ અને અનોશકક સુધી તકસર નય તો જો પક્ષના વિદ્યાર્થીઓ મારી સાક્ષી ટાંકે. ઘણી વાર તો હું સાક્ષી આપવાની જ ના પાડું.

(અનુસંધાન આગળ પાન ૨૧૧મે)

પિતૃદેશને ચરણે

ઈ.સ. ૧૯૧૪નું વર્ષ હતું. વિશ્વવિખ્યાત જર્મની હતી. મહાન જર્મન ઍમિરલ ફોન રોબિન્સનનાં પાણી કાપતો ચીનથી દક્ષિણ અમેરિકા તરફ ધસ્યે જતો હતો. તેની પાસે 'સ્કાર્નહોર્સ્ટ', 'નીસનાઉ', 'લુન્ડગે', 'ડેરડન' અને 'લાઇપ્ઝિક' નામની ક્રૂઝરો (યુદ્ધનૌકાઓ) હતી. પિતૃદેશને વિજય અપાવવા હમરો બહાદુર જર્મન ખલાસીઓ મૃત્યુને ધુમ્મકારતા અને દુશ્મનોને શોધતા જન્મભૂમિથી અસંખ્ય ગાઉ દૂર પેસિફિકનાં પાણી ડોળતા હતા.

નવેમ્બર માસનો પહેલો દિવસ હતો. ચિલીના કિનારા ઉપર સ્વેન નરક્થી દંકાએલા ઍન્ડ્રિસ પર્વતની ગગનચુંબી શિખરમાળા નજર પહોંચે ત્યાં સુધી પથરાતી હતી. પશ્ચિમમાં સૂર્યાસ્ત થતો હતો અને સંધ્યાની યુવાળી સુરખીમાં વિશ્વ નહાતું હતું. એ સમયે જર્મન નૌકાસેન્યનો નાશ કરવા આવી પહોંચેલા બ્રિટિશ ઍમિરલ સર કિટોર ફોર્ડેક પોતાની ચાર ક્રૂઝરો સાથે ઉત્તરમાંથી ધસમસો આવતો હતો. ફોર્ડેક છેક ઇંગ્લેન્ડથી આટલાટિક એવોળેખી, દક્ષિણ અમેરિકાના દક્ષિણ છેડા કેપ્ટોર્નની પ્રદક્ષિણા ફરી ઉત્તર તરફ પેસિફિકમાં આગળ વધ્યો હતો. અને જર્મન ક્રૂઝરોની સાથેસાથ દક્ષિણ તરફ ધસી આવતો હતો. ઍમિરલોની ક્રૂઝરો આગળ હતી અને જાકીની તેમને અનુસરતી હતી.

સંધ્યાની સુરખી વિલીન થતી હતી. બહાદુર જર્મન ખલાસીઓનાં હૃદય ઉત્સાહ અને શાંતીથી ધમકતાં હતા. તેઓનો દરિયાઈ અનુભવ માત્ર ૪૦ વર્ષનો હતો ને ઍન્ડ્રિસને લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષનો! પણ સ્વદેશ-ભિમાનના જુરસાથી પ્રેરાયેલા જર્મનોને ડર નહોતો. સંધ્યાના એ ચોસરતા પ્રકાશમાં સ્કાર્નહોર્સ્ટ 'શુક હોપ' ઉપર પહોંચે ગોળો ફેંક્યો અને કોરોનામનું વિખ્યાન દરિયાઈ શુદ્ધ શરૂ થયું.

તોપોના ભયંકર અવાજ થતા હતા, આગના ભડકા ઊઠતા હતા અને ધુમાડાના ગોરેગોટ દરિયા ઉપર પથરાતા હતા. અરધા કલાકના ધોર સંઘામ પછી શુક હોપ સળગી ઊઠી. સ્કાર્નહોર્સ્ટના ગોળાએ તેને વાજરી કરી નાખી હતી. એક ભયંકર ધડાકા સાથે તે પેસિફિકને તળિયે જઈ પેડી.

દોઢ કલાકના તુમુલ શુદ્ધ પછી જર્મનો વિજય-વંત જતી મૃત્યુના મુખમાંથી બહાર આવ્યા. 'ગ્રાસગો' નાસી ગઈ અને બીજી ક્રૂઝરો ટૂંપી ગઈ. તોપો શાંત પડી, અગ્નિ છુઝાઈ ગયો અને થોડી વાર પહેલાં જ્યાં કાનના પડદા ફાડી નાખે તેવા ધડાકા નબોમ્બેડાને પ્રગ્નવતા હતા ત્યાં હવે પેસિફિક મહાસાગરનાં કાળાં અને જીર્ઝા પાણી રાત્રિની શાંતિમાં ઘેંઘેંઈ ગરજના સંભળાવા લાગ્યાં.

મૃતવાડિયા ઉપર થોડો સમય વીતી ગયો હતો. ઍમિરલ ફોન રોબિન્સન ચોડે દૂર પશ્ચિમમાં આ-

પિતૃદેશના એ મ વ ડે પ રા જ ય ને પ છુ ઉ ઝિવ જા કર તા

વેલા બુઆન ફર્નાન્ડિસ નામના ટાપુએ પાસે પોતાની કૂત્રે સાથે પડ્યો હતો. અમાનક વાયરલેસ ઉપર નીચલો સંદેશો પકડાયો:

‘કૃષ્ટન—કૅનોપસ, પૉર્ટ સ્ટૅનલી જાઓ; ત્યાં સલામતી છે. નવી તોપો ત્યાં આવી ગઈ છે.’

વાયરલેસ ઓપરેટરે ફોન સ્વીચે ખજાર આપી. ઓર્મિરલેસ ચેતી ગયો કે જર્મનો કૅનોપસ ઉપર હુમલો ન કરે તે માટે જ નવી તોપોના નામવાળો આ ખોટો સંદેશો પસાર કરવામાં આવ્યો છે અને જર્મન વાયરલેસ તેને વચ્ચેથી લઇ શ્રે ઝેંચી રીતે જાણી જોઈને તે મોકલવામાં આવેલા છે. તેણે તરત કૅનોપસનો નાશ કરવાના નિશ્ચય કર્યો.

પણ રચાતી કપટજાણની તેને ખજાર ન હતી. ડિસેમ્બરની આઠમી નારીખની સવાર હતી. આકાશ સ્વચ્છ હતું. સૂર્યમાં કિરણો ફેંડા વાતાવરણને ઉખા આપતા હતાં. ફૅકલેડ ટાપુએ પાસેનો દક્ષિણ આટલાંટિક શાન હતો અને ફેંડા પવન મેંદમંદ પાતો હતો. એ સમયે ઓર્મિરલેસ ફોન સ્વીચે પોતાના કાફલા સાથે ફૅકલેડ ટાપુ પાસે આવી પહોંચ્યો. તેની એક કૂત્રે આગળ ગઇ અને તેના કૃષ્ટને પૉર્ટ સ્ટૅનલીના ખારામાં બે કૂત્રો જોઇ. ઓર્મિરલેસ આગળ વધ્યો. તેણે ધાર્મ્ય કે ખીજ તો નાસી ગયોતી ગ્લામરો દશે; પણ ઓર્મિરલેસ છેતરાયો.

જેવું તેની કૂત્રે નીસાનાઉએ પૉર્ટ સ્ટૅનલીના ખારામાં ડોકિયું કર્યું તેવો જ તે ભડક્યો. શું જોયું? ત્યાં તો કેટલીયે કૂત્રો હતી! નરન ઓર્મિરલેસ સુકાન ફેરવવાનો સિમ્ત્ર આપ્યો. જર્મન કૂત્રોએ પૂંકો ઝડતો લીધો અને બ્રિટિશ કાફલાએ તેની પૂંક પકડી.

પૉર્ટ સ્ટૅનલીના ખારામાં નવ જહાજ દનાં, તેમાંથી કૅનોપસ ધીમી ગતિ હોવાને વીધે ત્યાં જ રહ્યું. સામાનથી ભરેલી બે જર્મન સ્ટીમરો દક્ષિણ તરફ નાસતી હતી, તેની પૂંક બે કૂત્રોએ પકડી અને જાહાની બંધી પૂર્વ તરફ જર્મન કૂત્રોની પાછળ પડી. ઓર્મિરલેસ ફોન સ્વીચે ભયંકર દુશ્મનોનો નાશ કરવા બ્રિટિશ ઓર્મિરલેસ સર ફેડરિક ગ્રાટન સ્ટર્ડી છેક ઇંગ્લાંડ આવ્યો હતો. તેની કૂત્રો મોટી અને મજબૂત હતી. તેમની સંખ્યા વધારે હતી અને તેમની તોપો

મોટી હોવાથી મોટા જોખા ફેંકતી. ઓર્મિરલેસ ફોન સ્વીચે નાસતામાં ડહાપણ જ વાપર્યું હતું.

સૂર્ય ઉઠ્યે ચડતો જતો હતો. આટલાંટિકના ઉંડાં અને આસમાની પાણી નજર પડેલે ત્યાં સુધી પથરાતાં હતાં, અને વાયવ્ય કાશ્વમાંથી મેંદમંદ પવન ચાલો હતો. જર્મન કૂત્રો પૂર્વ તરફ પૂર વેગે બપોતી હતી અને બ્રિટિશ કૂત્રો તેમને પહોંચીવળવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરતી હતી. કાળા ધુમાડાના મોટેમોટ સૂર્યના પ્રકાશને દાંડી દેતા હતા અને આટલાંટિકનાં આસમાની પાણી ઉપર તેમના કાળા પડકાળા પડતા હતા. પાણીમાં કૂત્રોના પંખા અસાધારણ ઝડપથી ફરતા હતા અને તેને લીધે ધૂમરીઓ ખાતું પાણી ચક્રોળે ચડ્યું હતું. કૂત્રોની અતિશય ઝડપથી તેમની ખાલુમાં જળમાં મોજાં અથડાતાં હતા અને તેમના મોરા સામે આવના પાણીને ઝડપથી બે ભાગમાં ફાટી નાખતાં. આ અસાધારણ અને ભય ઉપજાવતા હોવાથી આઈગ્રેસો, કફારો (Gulls), દરિયાઈ મીઘો (Mollyhawks), ખત્રો, તેડરીઓ (Terns) પેટ્રિકો, પેટ્રોલો, પેટ્રિંગો તે ખીન દરિયાઈ પક્ષીઓ ચીસો નાખતાં ભયથી આમતેમ જોનાકમાં ખતી બોડનાં હતાં. વખત ચીનતો ગયો તેમ બંધર કપાતું ગયું.

મધ્યાહ્ન થયો અને બ્રિટિશ કાફલાની પહેલી કૂત્રે લાઇપ્ઝિકને પકડી પાડી. લગભગ ગોણો વાગતાં ઓર્મિરલેસ સ્ટર્ડીએ સિમ્ત્ર આપ્યો: ‘મારો સાર કરો અને દુશ્મનોને ઘડનામાં રોકો.’ એાછી ઝડપ ધરાવતી પાછલી કૂત્રો નાસી સકશે નહિ એમ જાણી ઓર્મિરલેસ ફોન સ્વીચે પણ મારો સાર કરવાનો સિમ્ત્ર આપ્યો. નુર્નબર્ગ, ટ્રેસન ને લાઇપ્ઝિક સામે લડના નણ બ્રિટિશ કૂત્રો રોકાઈ; ને જાહોની નયુને લઇ સ્ટર્ડીએ રકાનહેસ્ટ અને નીસનાઉ સામે લડવા દુકમ આપ્યો.

દુનિયાએ જવલ્લે જ જોએલા ભયંકર દરિયાઈ યુદ્ધમાંનું આ એક હતું. બ્રિટિશ ને જર્મન ખત્રાગી-ઓ ઝડપ ઉપર આવીને લડતા હતા. કાળના કુર હાથ એવી એ લાંબી તોપો ફૂટવાના ભયંકર પગકાથી કૂત્રો ડ્રગ્ગા લાગી. યંત્રોની જાણે આજે ક્ષોરી થતી હતી અને ઇંગ્લેન્ડે ઝડપ વધારવા ખનના પ્રયાસ કરતા હતા. બૂખળાં અને તોપોમાંથી નીકળના ધુ-

જ વાં મ દ જ મ નો એ બે લે લા એ ક નો કા યુ દ ની વા ત

માડાના ગોરેગોટમાં કૂચરો વારંવાર અદરશ યજ્ઞ જતી અને તોપોના મુખમાંથી નીકળતા આગના લડકા એ કુમાડાનાં વાદળોમાંથી વારંવાર ચમકતા હતા. છટકી જતા ગોળા દરિયામાં પડતાં લાં પાણીના મિનારા ઊભા થઇ જતા.

આખરે બ્રિટિશ કૂચરો છત ઉપર આપવા લાગી. એ છત બ્રિટિશ ખલાસીઓના ૧૦૦૦ વર્ષના અનુભવ કે તેમની બહાદુરીને નહિ, પણ તેમની મોટી તોપોને આભારી હતી. જર્મનીનો ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ ઊડાડતી ઍડમિરલ ફ્રાંક રાંધીની કૂચર, રકાર્નહોર્ટ સળગતી હતી. તેણે જરા જમણી બાજુ મુખ ફેરવ્યું અને એક ગોળાએ તેનું એક બૂંગળું ઊડાડી દીધું. તેની ડાબી બાજુની તોપો નકામી થઈ પડી. આગ વધવા લાગી, ધંત્રે તૂટવા લાગ્યા, ફેળિયો સળગવા લાગી અને બ્રિટિશ કૂચરોમાંથી છૂટેલા રાક્ષસી ગોળા તેની બાજુમાં ગાયબ પાડતા ચિનાશ કરવા લાગ્યા. એ ગાયબમાંથી અંદર સળગતી આગ દેખાતી હતી. તેમાં પાણી ભરાતા રકાર્નહોર્ટ ડાબી બાજુએ નમી. ઍડમિરલ ફ્રાંક રાંધી પોતાના બે બહાદુર પુત્રો અને ખલાસીઓ સાથે, દેશના ગૌરવરૂપ ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ હવામાં ફરકાવતો ઊભો હતો. મોનથી બેપરવા ખલાસીઓ રાષ્ટ્રગીત ગાતા હતા. રકાર્નહોર્ટ બાજુ ઉપર સાવ નમી જઈ આટલાંટિકના અગાધ જળ નીચે અદરશ થતી જતી હતી.

હવે નીસનાહિનો વારો હતો. મોરારથી સુકાન મુધી તેમાં આગના લડકા યજ્ઞતા હતા. 'ઈન્ફેલિક્સિયલ'ની તોપોએ તેને જતજરી જનાવી હતી. આકાશમાં ધીમે-ધીમે આધી આવતી હતી. સાંજના પાંચ વાગ્યા હતા. નીસનાહિ ડૂળવાની તૈયારી કરતી હતી. તેનું એક બૂંગળું તૂટીને પીળાને અટકેલીને પડ્યું હતું. આગથી તારાજ થયેલાં ધંત્રેમાંથી વરાળના ગોરેગોટ નીકળતા હતા. આગના લડકા જાણે આકાશને જાળી નાખવા ઊંચે જતા હતા અને કુમાડાના ગોરેગોટ તેને ચિંટાઇ વજ્યા હતા. હવે તો તેની એક જ તોપ સારી હતી. ભયંકર મોત સામે ડાડ્યું ફાડીને ઊંડું હતું, પણ બહાદુર અને સ્વદેશાભિમાની જર્મન ખલાસીઓ એ એક તોપ પણ ફેડવા કરતા હતા. તેમને જિંદગી કરતાં જન્મભૂમિ ક્યાંય વધારે વહાલી હતી.

આખરે દરિયોગો ખલાસ થયો. ૬૦૦ માણસોની ખુવારી થઇ અને નીસનાહિ બાજુ ઉપર નમી જઈ ડૂળવા લાગી. કૂચરો હુકમ કર્યો કે 'જો આખરે તરી શકાય તેવી વસ્તુઓ કાઢીને તુનક ઉપર ગોઠવાઈ જાઓ' સાંજે કચલકચ ૬ વાગ્યે નીસનાહિ આટલાંટિકની સપાટી ઉપરથી અદરશ થઇ. ૨૦૦ જેટલા બહાદુર ખલાસીઓ હીમ જેવા ઠંડા પાણીમાં પડવાના થયા તો ઠંડીને લીધે પડનાં જ ડૂળી ગયા.

વાનાવરણમાં અંધી વધતી જતી હતી. આકાશમાં વાદળ ધેરાતાં હતાં. ઠંડો પવન સુસવાટા મારતો હતો અને આટલાંટિકના બીપણ મોજાં ઊછળતાં હતાં. ફ્રેન્ચની ઝડપ સારી હોવાથી તે છટકી ગઇ હતી. દરમ્યાન નુર્નબર્ગ અને લાઇપ્ઝિક બહાદુરીથી લડતો હતો. સાંજે સાડા છ વાગતાં નુર્નબર્ગે સળગી ઊઠી. પણ આગ, મદ્રસાગર કે સળગતા ગોળાઓનો જરા પણ ભય રાખ્યા વિના એ દેશપ્રેમી આત્મીયો ને અગ્ર જર્મન ખલાસીઓ પોતાની ફરજ જાનવતી હતા. નુર્નબર્ગે ધીમેધીમે ડૂળતી હતી. બ્રિટિશ જહાઝોમાંથી છૂટતા ગોળાઓ તેના ઉપર લાગેલો છિન્ન-ભિન્ન કરી ઉડાડી દેતા હતા અને જમહૂતની ઇશ જેવા આગના લડકા એ દેશભક્ત સુભરો તરફ ફેંપાના હતા.

ડૂળતી નુર્નબર્ગની આગ આટલાંટિકનાં ઊછળતાં મોજાં ફારતાં હતાં. જહાજ ડૂળતું હતું પણ તેના ગોલંદાઓ હજી પણ પોતાની ફરજ જાનવતી હતા. જાણના ખલાસીઓ તુનક ઉપર દારૂનાં ગોડાઈ જર્મન વાવરો ઊડાવતા રાષ્ટ્રગીત ગાતા હતા.

ગોલંદાઓના પગ મુધી પાણી આવી ગયું, પણ તેઓ તોપ ફેડતાં અટક્યા નહિ મોતને તુચ્છકારતા તેઓ બહાદુરીથી મથતા હતા. દબરો માઠિ દૂર યુરોપની રણભૂમિ ઉપર તેમના દેશબંધુઓ દુનિયાનાં જળવાન રાષ્ટ્રો સામે લડનાં ચરતા હતાં, ભારે જન્મ-ભૂમિથી દૂર, આટલાંટિકનાં અગાધ પાણી પર પોતાના પિતૃદેશ પ્રત્યેની ફરજ જાનવવામાં તેઓ પોતાના દેશ-બંધુઓથી ઓછા કેમ બને? નુર્નબર્ગ ડૂળતી હતી તોપણ હજી તેમાંથી ગોળા છૂટતા હતા. એવે તેની તોપો પર

* ફક્ત બે જાણેલાં ફરી વળતો આટલાંટિક કર ટ ગાયબ વેસ્ટ વિન્ડ ફ્રિક્ટના નામથી જાણાતો ઠંડો મવાઈ અર્ધીથી પસાર થાય છે.

પાણી.કરી વળ્યું ને ઘોડી ગિનિટો પડી ગંગામાં ખાવા
જર્મન ખજારીઓ, ઘોડાં મૃત શરીરો અને કેટલીક
ગળી ગએલી વસ્તુઓ સિવાય ત્યાં કંઈ રહ્યું નહિ.

રાત્રિનો કાળો અંધાર વિશ્વને ગળી જતો હતો;
પણ લાક્ષ્મિક હજી લડતી હતી. તેના આગ્રહ અને
પાછલા ભાગ ઉપર આગના ઘડકા ધોડના હતા. રાત્રિના
કાળા અંધકારમાં સળગતી લાક્ષ્મિકની ધાંળી તોપો-
માંથી ધમધમતા ગોળા છૂટતા હતા અને એ અંધ-
કારમાં પણ ધુમાડના ગોરોગોટ દેખાઇ આવતા હતા.
નીચે કાળા પાણીમાં એ જ્વાળાનું પ્રતિબિંબ પડી
આસપાસ થોડે સુધી ધુમ્મસમાં આગનો પ્રકાશ પડતો
હતો. થીજી તરફ થોડે દૂર જે બ્રિટિશ ફૂરો તેના
ઉપર ભયંકર મારો ચઢાવી રહી હતી. સળગતા રાત્રી
ગોળા લાક્ષ્મિક અને એ બ્રિટિશ ફૂરો વચ્ચે ભરતી
સાક્ક દોડના હતા. આખરે રાત્રે નવ વાગ્યે આગ
અને ગોળાથી તારાજ અનેથી લાક્ષ્મિકે આટલા-
ટિકના અગાધ જળા નીચે સમાધિ લીધી.

તોપોના ધડકા અનંતવાસી સમી ગયા. આગ
જુગાઇ ગઇ. આટલાંટિક ઊજળતો હતો. શરીરો
અકાળી નાખતો હતો. પવન સુમવાટા મારતો હતો
અને તેથી પણ હંશ આટલાંટિક મહાસાગરમાં
અગાધ પાણીમાં પિતૃદેશને ખાતર ભયંકર મોતને
બોટના બહાદુર જર્મન ખજારીઓનાં મઠ્ઠા તરવાં
હતા. દરિયાઇ પાણીઓ તેમની ઉત્તમણી કરતા હતા.
જલ્દાઓના તુટેલા ભાગો પાણી ઉપર તરતા હતા
અને તેને જળગી રહેલા હંડીમાં અકાળ ગએલા
જર્મન ખજારીઓને મદાસાગરનાં મોજાં આગથી
તેમ ઉઠાળતાં હતાં. તેમને મારી નાખવા દરિયાઈ
ગંધો તથા આગેટ્રેસ પક્ષીઓ અપેરા મારનાં હતાં
અને તેમની ચીસો રાત્રિના અંધકારમાં ભવાનક
લાગતી હતી. તેમને ખચાવવાનો પ્રયત્ન કરતા બ્રિટિશ
ખજારીઓ હોડીઓમાં જેસી અર્લીનહી બેઠતા હતા.
રાખ્ત્રીત્ર ગાના વિજેતા બ્રિટિશ ખજારીઓના સર
સુમવાટા મારતા પવનમાં ગળી જતા હતા.

રોત વીતી ગઇ. પૂર્વમાં સૂર્યે આટલાંટિકની સપાટી
પર ઝાંક્યું કરી તેના માંડ્યું; પણ સ્વદેશપ્રેમ ને સ્વદે-
શાભિમાનથી પ્રેરાએલા સેકડો આત્માઓ એ સપાટી
પરથી કપારના અદશ્ય દયા હતા. ઍમિરલ ફોન રપી

તેના એ બહાદુર પુત્રો ને ઝીંવા સેકડો આત્મબોગો
સાચાઓ સાથે દળને કૂટ બેંડે આટલાંટિકને તળિયે
અનંત નિદ્રા ને નિરસીમ શાંતિમાં સૂતો હતો. સામે
બ્રિટિશ ખજારીઓ ખચાવેલા જર્મનોમાથી મરી
ગએલાનાં મૃત શરીરોને તેમની વીરતાને ધટતા લશ્કરી
માન સાથે આટલાંટિકના જળમાં દફનાવતા હતા.

આજે ત્યાં, પંદર વર્ષ ઉપર બોટા એ ખનાવનો
એક પણ અવશેષ દેખાતો નથી. સમુદ્રનો હતો પ્રવાહ
ત્યાં ધીંગી ગતિએ પૂર્વ તરફ વહે છે, રાક્ષસી વહેણ
માઝલીઓ ત્યાં કુદકા મારતી રમે છે. દરિયાઈ પક્ષી-
ઓનાં ટોળેટોળાં ત્યાં ચીસો પાડનાં બેઠે છે. ધુમ્મસ
અને આંધી વાતાવરણમાં વારંવાર આવે છે અને હતો
પવન ત્યાં સુમવાટા મારે છે. તૂટેલી ફૂરો હજી આ-
ટલાંટિકને તળિયે પડી છે અને સેકડો આત્મબોગી
વીર પુરોષોનું કબરનાન ઢોપ તેથી આટલાંટિકના
ઊંઝળના મોજાંની દારો દ્વેશમાં કંઈ છે. પિતૃદેશ
પ્રત્યેની પોતાની ફરજ જાગ્રવતાં વીરો છાજતા મોતે
મરેલા ઍમિરલ ફોન રપી અને તેના જે સુવાન પુત્રો
તથા બહાદુર ખજારીઓના દેહને પોતાના અગાધ
જળ નીચે ઢાકતો આટલાંટિક મદાસાગર તેમના
સ્વદેશપ્રેમ ને શીર્ષનાં યથોમાન ગાતો ધેરધેરું ગર્જે છે.

[ગિ. જૈન જુગતના પુરાત્ત અને ઍમિરલ સર ફ્રેન્કિ
ડવનરટગિ બ્રિટિશ ઍમિરલની લખેલા પત્રને આધારે]

વિજય વાસુ

વર્ષા

જો આભમાં ચમકાર,
નાસે એક ક્ષણ અંધાર;

આજે વિશ્વનો વાસુ થતી ઉન્મત્ત નાચે તાનમાં,
નર્તન ભવંકર આરે દર જેમ પ્રશયોન્માસમાં.
સંદારમાં સર્જના કરે,
સુધા તણું સિંચન સવે.

વેરાનમાં ભરપાઇ કરવા જે સહેલી વેળા,
આજે જનનનો નાથ સમતો સાજ દેવા ચેતના
જો મેષ-ધતુ આંબે બોગે,
કોને વિશ્વપિત રું કોને!

નવ જોમ, નવ ચેતન, ધ્રુવાસ તેમના ફરે, અને
આણું જળન ફેલે-સુઝાએ તેમની રમતું દિશે.

‘દક્ષનિધિ’

નાલંદા અને અજંતાનાં સમકાલીન લાગતાં પ્રાચીન બૌદ્ધ વિહારો ધરાવતું

કાઠિયાવાડનું સૌંદર્યસ્થાન

કાઠિયાવાડમાં

ભાવનગર શહેરથી બીસ માઇલ દૂર તળાવ નામે એક સુંદર ગામ છે. તેની વસ્તી આશરે ચારેક હજાર ચાલુસની છે. સ્થાનિક માટે ભાવનગરથી એક પાકી સડક જાંધેલી

છે અને બધી ઋતુમાં વાવનની સગવડ મળે છે.

ગામ ટેકરીના ઢોળાવ પર વસેલું છે, એટલે ઘણા માઇલ છેડેથી દેખાય છે. તેનો સુંદર દેખાવ આકર્ષક થઈ પડે છે. અરધો માઇલ રહે છે સારે રસ્તામાં શેત્રુંજી નદી આવે છે. તેનો વિશાળ પટ ઓળંગી થોડે જતા તળાવ નામની બીજી નદી ઓળંગી પડે છે અને તળાવમાં દાખલ થવાય છે.

જો ટેકરીના ઢોળાવ પર એ ગામ વસ્યું છે તેને લોકો તળાવનો ડુંગર એ નામે ઓળખે છે. તળાવની પાંચ માઇલ દૂર 'ટીમાણ' ગામમાંથી સં. ૧૨૬૪ (ઈ. ૧૨૦૭)નો લેખ મળી આવ્યો છે તેમાં તળાવને 'તણાઝા મહારથાન' તરીકે ઓળખાવેલું છે. 'સત્યુત્પ માહાત્મ્ય' નામના ગ્રન્થમાં એને 'તાલધ્વજ નગરી' તરીકે ઓળખાવ્યું છે તે ડુંગરને 'તાલધ્વજગિરિ' કહ્યો છે.

આ ડુંગરની અડખેપડખે બીજો કોષ ડુંગર નથી. આસપાસની સપાટ જમિ વચ્ચે તે જુદો પડી જાય છે. તેના બે વિભાગ પડે છે. એક લાગ રાકુ આકૃતિનો ઊંચો છે; બીજો તેનાથી નીચો અને સિખર આગળ થોડો સપાટ છે. બંને પર ધવલ મિનમોહિ શોભી રહ્યાં છે અને તેમની ફરતો સફેદ ગરુ છે. દૂરથી જ પ્રવાસીની દૃષ્ટિ ઊંચા વિભાગના સિખર પર હરે છે અને પછી બંને જાલુના ઢોળાવ પર દૃષ્ટિ નમતાં એક તરફ તળેટીમાં વસેલું ગામ દેખાય છે, જ્યારે

બીજી તરફ અન્ય ધવલ મોહિનાં સિખરો નગર પડે છે. આમ ડુંગરની શોભા જૂનની તોરણમાળની અનુપમના ધારણ કરે છે. તળાવ જતાં રસ્તામાં આવું સમ્પૂર્ણ દરમ મળે છે, જ્યારે સિખરપરથી કોઈ બીજા

જ પ્રકારનું મનોહર દ્રશ્ય મળે છે.

પૂર્વ દિશા સંમુખ દૃષ્ટિમાં થતાં પ્રથમ ગામની જગદ અને લોકોની પ્રવૃત્તિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ગામને છેડે લાંબી ગએસા કિલ્લાની ગંગ દેખાયા પછી તેની નજીકની પાણિયાની દાર નગર પડે છે. સ્થાંથી દૂર શેત્રુંજી અને તળાવ નદીનું સંગમસ્થાન અને સાંનાં કિનારો દેખાય છે. દૂર સરનાનપુર નામનું તળાવનું જંદર છે. તેની નજીકમાં જ સમુદ્રને ભેટતી શેત્રુંજી નદીનો વિશાળ પટ પ્રતીત થાય છે. સમુદ્રનાં મોર્નંગો અગાઉ આંખને ભરી દે છે અને નદી, પર્વત, સંગમસ્થળ તથા સમુદ્રની ભેગી થતી શોભાનું ફરીફરી સ્મરણ કરાવે છે. એક ખૂણે દૂર ગોપનાથ મહાદેવનો દ્વીપકથ જાંખોજાંખો દેખાય છે.

પૂર્વ દિશામાંથી પશ્ચિમ તરફ જતાં કિલ્લા પર શેત્રુંજીગિરિ દેખાય છે. દિશા ચોક્કસ હોય તે વખતે શેત્રુંજી ઉપરની ઉત્તરવલ સિખરમાળ આનંદ આપે છે. (અને તેની જ રીતે સાંથી તળાવની 'ટેકરી' પણ દેખાય છે.) આ દિશામાં તેમજ ઉત્તર દિશામાં દૂર સુધી નાનાં મોટાં ગામડાંઓ અને ડુંગરો દેખાય છે. તેમની વચ્ચે લીલાં સુકાં ખેતરમાં થઇને વહેતી શેત્રુંજીની ગતિ દૃષ્ટિને સમુદ્રપર્વત દોરી લઈ જાય છે.

પશ્ચિમ ઉપર વર્ણવી તે સર્વ શોભાથી અધિક શોભા તે ડુંગરની અંદર છે અને તે તેની મનોહર રુકાઓમાં

છે. કેટલીક ગુફાઓ દૂરથી જ દેખાય છે. અને ડુંગર ઉપર ચડતાં તો ગુફાઓની દારની દાર નજરે પડે છે. ગુફાઓની સંખ્યા આશરે ત્રીસની છે. કેટલીક ગુફાઓ ટાંકા વગરની છે, ધણીને એકેકે ટાંકું છે અને કેટલીકને બે ટાંકાં છે. કેટલીક ગુફાઓમાં પ્રધાન ખેડ છે, જેની ફરતી ગર્ભગૃહ જેની ઓરડીઓ છે. કેટલીક ગુફાઓ મોટી અને વિશાળ છે અને તેનો ચૈત્યગુફા તરીકેનો કે સભારચાન તરીકેનો ઉપયોગ થતો હશે તેમ અનુમાન થાય છે. આવી એક ગુફા ગદની અંદર છે અને તેમાં હજુ પણ એક ઊંચી વેદિકા છે. ગદમાં એક ઘીંછ નાની ગુફા છે, જેને લોકો 'ધનકોડી' તરીકે ઓળખાવે છે અને કહે છે કે એ કોડી તોડે તેને તેમાંનું મન મળે! આ નામ ને વાત ભ્રમ ઉપવનવનારા છે; ધનની લાલચથી કોઈ તેને તોડવા લલચાય તેવું છે. મૂળ નામ 'ગન્ધકૂટી' (ગ્રીક એલ-અંબ્રેજમાં 'Dahgoba') હશે તેમ માની શકાય છે.

આ તમામ ગુફાઓ ઊર્ણ યર્થ ગણ છે; તેની ભીંતો વધુ ને વધુ ખરતી નય છે. દરેકના સ્તંભ એવા તો અસોપ થઇ ગયા છે, કે તે માટે આજા હળો પથર હોવાનું કે કુદરતના કેપનું જ કારણ કહી શકાય. જૂનાકાળમાં ધર્મવિરોધના કારણે સ્વાસારનો વિવેક નષ્ટ થતાં આ સ્તંભોનો નાશ થયો હશે એમ કહી શકાય છે. સ્તંભોનો આવો એકસરખો અભાવ અન્ય સ્થળની ગુફાઓમાં નથી થયો.

પ્રશાન કોણમાંથી ગુફાઓની દાર સડ થાય છે અને દક્ષિણ દિશામાં તે પૂરી થાય છે. વચ્ચે કોઈ કોઈ ઠેકાણે જ્યાં આવવા સાર કોરી કાટેલી ખજીઓ નજરે પડે છે. કેટલેક ઠેકાણે વરસાદનું પાણી ટાંકામાં પહોંચાડવા સાર કોરી કાટેલી નીકા પથ દેખાય છે. ગુફાઓનો પથર બધે એકસરખો નથી. પશ્ચિમમાં અંબેજીની ગુફા તરીકે ઓળખાતી ગુફા આગળનો પથર વધારે સારો, એકસરખો ને સુવાળો માલુમ પડે છે. પ્રશાન અને ઉત્તરની ગુફાઓનો પથર ખરતો અને વૂટતો છે. વાયવ્ય દિશામાં સૌથી મોટી, વિશાળ અને ભવ્ય 'એલલમંડપ' નામે ઓળખાતી ગુફામાં જતનો પથર એકસરખો અને સારો છે, જ્યારે પશ્ચાતી ભીંતોનો પથર નળેલો અને ખરજ્યડો છે!

૧૮૭૬માં ૨૧. જાન્યુઆરી 'કાલિયાવાડ અને કચ્છનાં

પુરાતન અવશેષો' પર ગ્રંથ બહાર પડ્યો છે તેમાં તળાવની ગુફાઓની સવિસ્તર ગોંધ (પા. ૧૪૭-૧૪૯) લીધી છે, તળાવનો ટૂંકો ઇતિહાસ આપ્યો છે અને જૈનમંદિરો વિશે માહિતી આપી છે.

'પૂર્વકાળમાં જ્વાળામુખી જેવું થતાં આ ડુંગર ઉપરથી આવ્યો હોવો જોઈએ. દરિયાની સપાટીથી તે આશરે ૨૨૦ ફીટ ઊંચો છે, અને તેમાં કેટલેક સ્થળે ચક્રમકના પોચા પથરો મળી આવે છે,' આ મુજબ ૨૧. જાન્યુઆરી ૧૮૭૬માં આ ડુંગરની ગોંધ કરી છે. તળાવનાં તેઓ ૧૮૬૬ની સાલમાં આવી ગયા છે અને ૧૮૭૦માં 'સોમનાથ. જૂનાગઢ વગેરે સ્થળના ફોટોગ્રાફો' પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, જેમાં તળાવની એલલમંડપ ગુફાનો ફોટોગ્રાફ પણ આપ્યો છે. આ એલલમંડપની ભીંતોમાં નાનામોટા એવા ખાડા પડી ગયા છે કે ભીંતમાંથી તે તે સ્થળેથી કાંઈ કાઢી નાખ્યું હોય, કાંઈ જાપેડી નાખ્યું હોય તેવા અનુમાનને પૂરતો અવકાશ રહે છે. વળી તેમાં ફરતી એકથી દોઢ ફૂટની પરધાળ છે અને તે પરથી આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે.

ઝાવરે આ ગુફામાં કાઈ નથી! (જાન્યુઆરી ૧૮૭૬માં વેદિકા લાગે છે.) કોઈ ઠેકાણે કોતરકામ કે કારીગરી સચવાયેલી દેખાતી નથી. માત્ર મુખદાર પર સામાન્ય કારીગરી જળવાઈ રહી છે અને તેના ફોટો જાન્યુઆરી ૧૮૭૬માં લેવાયાં છે. ઉપરના ભાગમાં ઘોડાની નાજના આકારે વણેલી પાંચ કમાનો છે તેમાંની ત્રણ વિશીષ્ટ યદ્ય ગણ છે. તે કમાનો નીચે જળા જેની લાગની કારણી છે, જે અન્ય સ્થળની ગોદ ગુફાઓને મળતી છે. બહારના ચોકમાં એક પથરનો લાગો કટકો પડ્યો છે. તે સ્તંભનો ટુકડો હશે તેમ નથી જણાતું, કારણકે ઉપરના ભાગમાં વૂટેલા ભાગની નિશાની છે તેના પ્રમાણમાં તે જાડ પાતળો લાગે છે. એના પર પથુ કાંઈ કારીગરી નથી. ચોકમાં કોઈ જોતો સ્તંભ હશે અને તેના અવશેષ રૂપે આ ટુકડો હોય તેવો સંભવ છે.

આ વિશાળ ગુફા સૈદ્ધાંતના ચિત્રને પ્રસન્ન કરે છે અને લેખિકા અમનો બદલો આશ્ચર્ય અને આનંદમાં વાળી આપે છે તથા પૂર્વ સમયનું યથોચિત સ્મરણ આપે છે. લોકો તેને એલલમંડપના નામથી જ ઓળખે છે. તે જાડ જોડી અને વિશાળ છે. લંબાઈ

હા પીટ અને પહોળાઈ ૬૭૫ પીટ છે. ઊંચાઈ ૧૯૫૫ પીટથી ૧૭ પીટ સુધીની છે, કારણકે ઉપરની જન એક ખૂણેથી બીજી ખૂણે ફળી છે. અંદરના ભાગમાં એકે સ્તંભ નથી, એટલે વચ્ચે ઊભા રહીએ સારે માથે કેવું જમણે દળ અદર રહ્યું છે તેનું સંપૂર્ણ ભાગ ચાપ છે. મુખદાર પર ચાર સ્તંભ દશે તેમ સમગ્રજ્ય તેટલી નિશાની રહી છે.

જદારનો ચોક વિશાળ છે અને માપમાં શુક્રાથી અરધો થાય છે. તેને લીધે શુક્રાની લઘ્યતામાં અન-દદ વૃદ્ધિ થાય છે. આ શુક્રાનો ઉપયોગ ચૈત્રશુક્ર તરીકે અથવા સભાસ્થળ તરીકે અવસય થતો હોવો જોઈએ, તેની અંદર બે દગ્ગર ઉપરાંત માણસો છૂટથી અને સુખેથી બેસી શકે તેટલી તે વિશાળ છે.

આ શુક્રા વિષે એક દંતકથા કહેવાય છે. પૂર્વ 'એભલવાળા' નામના રાગ્નના વખતમાં કંડોળ સાતિ-ના બ્રાહ્મણ ગેરોનો લોભ જાડુ વધ્યો હતો. લોકોને વશ થઈ દરેક લક્ષ્મ પાછળ દક્ષિણમાં તેઓ સોનું માગવા લાગ્યા! આ કારણે લીધે ધણું ગરીબ માળાપો પોતાની કન્યાનાં લક્ષ્મ કરતાં અટકી પડ્યાં અને યોગ વરસમાં કન્યાઓ મોટી થઈ ગઈ. તેથી કન્યાઓની સંખ્યા પણ જાડુ વધી પડી, એટલે યાદોને એભલ-વાળા આગળ લોકોએ રાવ ખાધી ને બ્રાહ્મણોની ત્રાસ જણાવ્યો. એભલવાળો વચ્ચે પડ્યો. ગેરોને મનાવવા માંડ્યા પણ માન્યા નહિ અને દડ ન છોડી, એટલે એભલવાળાનું લોહી તપી આવ્યું. તમામ માળાપોને ધીરજ આપી, તેમની કન્યાઓનું પોતે પિતા તરીકે એક જ દિવસે આ (એભલ) મંડપમાં દાન દીધું તથા નાગી તલપરે સોનું રક્ષણ કર્યું. આ અવસરનો લાભ ૧૬૦૦ કન્યાઓને મળ્યો. બ્રાહ્મણ ગેરો વિલગ્ના પડ્યા ને તેમનું જીવન તે દિનથી તૂટ્યું.

આ દંતકથા દ્વારા શુક્રાની વિશાળતા અને લઘ્યતા પ્રકટ થાય છે, પણ તેટલા માટે જ અન્ય સર્વ પ્રકારે તેને ઐતિહાસિક સત્ય માની ન લેવાય. તળાવની સાડેક માઇલ ઉપર રાજુલાના કુંચરમાં 'સાણા' ની શુક્રાઓ છે. લાંબી શુક્રા ૬૮૫ પીટ લાંબી ૬૧ પીટ પહોળા ને ૧૬૫ પીટ ઊંચી છે. તેનું નામ પણ એભલ-મંડપ છે, પણ તે લક્ષ્મ મંડપ થવાની હકીકત જણાઈ નથી. એભલવાળાની ઉપરની દંતકથા સિવાય શુક્રાઓ

વિષેનું અન્ય કોઈ સ્મરણ લેકામાં રહ્યું હોય તેમ માન્ય પડ્યું નથી. શુક્રાઓ પર કોરણી અણ છે કે અણ રહી છે, એટલે વિશેષ જ્ઞાન મેળવવામાં તે સાધનની મદદ પણ નથી રહી.

પરિશ્રમણથી ન વળ્યું તે પુસ્તકમાંથી મળી રહેશે તે જિજ્ઞાસાએ, ૨૮. કપિ નર્મલ વાળો ઇ. સ. ૧૮૮૬માં પ્રકટ થયેલો 'કાલિમાવાડ સર્વસંપ્રદ' પણ તપાસ્યો. તેમાં આપેલા તળાવના પૂર્વ ઇતિહાસમાંથી અગત્યનો ભાગ નીચે મુજબ છે: 'શત્રુજ નદીના ઉત્તર કાંઠાનો ભાગ ગોદિલવાડ તથા દક્ષિણ કાંઠાનો ભાગ વામાક (વાલાક્ષેત્ર) કહેવાય છે. વાલાકમાં વળા ચમારડીના વાળાઓનું રાજ્ય હતું. જ્યારે ગોદિલોએ તેમની પાસેથી વળા ચમારડી ઝૂંટી લીધું સારે વાળા તળાવમાં આવી વસ્યા. તળાવના વાળા દકિરિા વિષે ધણી દંતકથા ચાલે છે. . . . વાળાઓને બારીઆ કોળી-ઓએ તળાવમાંથી લાંકા મૂક્યા. બારીઆ કોળી નિર્ભય ચાલ્યા દતા; તે એટલે મુખી કે બિદિશ લોકોનાં વદાણુ પણ લાગ ફાળે લૂરી લેતા. આખરે ઇ. સ. ૧૭૭૧માં ભાવનગરના દકિર અજેરાજી તેમની સામે ચડ્યા. . . કોળીઓને તળાવમાંથી ખસવું પડ્યું. પણ અજેરાજી તળાવ પોતાને સ્વાધીન લેવા નારાજ જણાયાથી ખેંજાતના નવાળને તે આપ-વામાં આવ્યું. . . ઇ. સ. ૧૭૭૩માં ભાવનગરના વખત-સિદ્ધએ નવાળ પાસેથી તળાવ લેવાનું લીધું, સારથી એ ભાવનગરના તાળામાં રહ્યું છે. પ્રસિદ્ધ વિશ્વકલ્પ નાગર નરસિદ્ધ મહેતાનો જન્મ આ ગામમાં થયો હતો. (કુંચર ઉપર ચડતાં દક્ષાન દિશામાં એક નાગી શુક્રા છે. લોકો તેને 'નરસિદ્ધ મહેતાની નિશાળ' તરીકે ઓળખાવે છે.) . . સરનાનપુર (જૂનું નામ સુમનાન-પુર) એ તળાવનું બંદર છે.

આ ઇતિહાસ દ્વારા પણ શુક્રાઓ સંબંધી વધુ જાણવા લાયક કંઈ ન મળ્યું, એટલે પછી વધુ તપાસ માટે એક જ આધાર રહ્યો. ઇ. સ. ૧૪૦ લગભગ વલ્મીના પ્રદેશમાં ચીન દેશનો પ્રસિદ્ધ યાત્રાળુ હ્યુએનસંગ આવેલો, તેને યાદ કરી તેનું પર્ણન વાંચ્યું. તેમાંના પૂર્વાપર સંબંધથી તળાવની શુક્રાઓ એ ઇ. સ. ૧૪૦ પૂર્વેના તળાવનો મેદાન વિહાર છે એટલું નિર્ણય થયું. ઇ. સ. ૧૭૧-૧૮૫માં 'ઇર્સીંગ' નામના બીજા

(૧) તાળાલની ટેકરી (૨) ટેકરી ઉપરનાં જૈન મંદિરો તથા નીચેનું દશ્ય

ફોટો : બાલપ્રતાપ ભટ્ટ

એક ચીનાઇ મુસાફરે દિંદની વાત કરી હતી. દિંદ-
માંના આચાર, વિદ્યાભ્યાસ અને વિદારણવનની તે
જે નોંધ કરી મળે છે, તેમાંની એક નોંધમાં વસન્ધીના
પ્રદેશમાં એક મોટા વિદ્યાપીઠ વિશે ઉલ્લેખ છે કે
‘નાસંદ વિદારના વિદ્યાપીઠમાં અથવા પશ્ચિમ દિંદના
વસન્ધીના વિદ્યાપીઠમાં પિદાર્થજિા જેથી ઘણુ વર્ષ રહે છે.

આ ઉપરથી તજાન વિદારનો અને નાસંદ
વિદારનો સમય એક સાથે છે. સત્તા પહેલા સૈકાથી
માંટી ત્રીજા અથવા ચોથા સૈકા સુધીનો દશે એ
નક્કી થાય છે. આન્દ્ર તથા મદારાખૂઆના અન્ય
વિદારનો પણ આ જ સમય હરે છે, એટલે બે
મદારાખૂનો વિદાર અજંટાનો જ સમગ્ર સત્તા તેને
સમય પણ નેટકો જ પ્રાચીન હરે છે.

આ મુદ્દાઓ કેટલી પુરાતન હશે તે સાબિત કરવા
ચોગ્ય ચોક્કસ સાધનો આપણી પાસે નથી. પરંતુ
ગોદાવરજીની સાંદાઇ ધ્યાનમાં લેતા, એલકમંડપના મુખ-
દ્વાર પર જે કારીગરી છે તે સિવાય અન્ય મુદ્દાઓમાં
કેતરકામનો અભાવ બેતાં મુદ્દાઓનો સમય ધણે
પ્રાચીન માની શકાય.

તજાનનું સ્થળ, વિદાર વગેરેની આ દષ્ટિકા
વાંચી પ્રતિભિ મળે કે અગ્રોકના શાસનો જેવું અન્ય
પુરાતન જાવશેષ કાઠિયાવાડના તજાન જામમાં છે.
પ્રાચીન મદાન વિદારનું લાં અસ્તિત્વ જાણી હર્ષ થશે.

તજાનના વિદારની એક બીજી વિસિષ્ટતા છે.
‘નાસંદ, અજંટા વગેરે અન્ય સર્વ વિદારો પાસેથી વસ્તી
દૂર મળે છે, પરંતુ આ વિદારની સમીપ જામ ધણી
કાળથી વસી રહ્યું છે. વિદાર અભારે નિર્ભય છે ને
તે વસ્તીવાળો નદિ થાય, ભિક્ષુસંઘો અને વિદ્યાર્થી-
ગણો પુનઃ નહિ આવે. તે ઇર્ષ્ય થયો છે—વધુ ઇર્ષ્ય
થતા જાય છે, માટે તેની રક્ષા તેમજ સદુપયોગ અર્થે
પ્રજનવર્ગે ને અધિકારીવર્ગે તદપર ચલાવી પૂરી જરૂર છે.

આ વિદારની મહત્તા સાહિત્યમાંથી જવાની નથી,
બૃહસપ્તની નથી. તેને યોગ્ય વસ્તી મળે છે, પણ તેની
શક્તિ અને લાભતા ચિરંજીવ છે અને રહેશે.

હિંદુસ્તાનના અમૃતકાલ શાહ

[‘પુરાતત્વ’ પૃ. ૧ અ. ૧માં લેખ પરથી આશર સ્થાય]

હિંદુસ્તાનનો ધણી કેાણ ? અનુસંધાન પૃ ૨૪૪થી

(૨) એકેટરી આંક રેટ=પાકાંમેન્ટ નીમેક્ષો દિંદી પ્રધાન;
(૩) ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ=દિંદી સભા. એમાં બાદશાહની
સત્તા દિંદ માટે મુજાઓ અને અમલદારો નીમખાની.
વાઈસરોયો, ગવર્નરો તથા તેમની કાઉન્સિલોના સભા-
સદો, એડવોકેટ જનરલ, એકાઉન્ટન્ટ જનરલ અને
વડા ન્યાયાધીશો વગેરેની નિમણૂક બાદશાહ કરે; પણ
એ બધું દિંદી વચ્ચર અને દિંદી સભાની મલાદસંમતિ
લઈને—એટલેકે એમની લગામણ મુજબ જ. આ
ઉપસંત પ્રતિતી સરહદો ફેરવવી હોય, નવા પ્રાંતો
મુકર કરવા હોય, નવી પ્રાંતીય કાઉન્સિલો ટરાવવી
હોય તેની સત્તા પણ બાદશાહને.

દિંદી પ્રધાન

એક રીતે જોઈએ તો દિંદી પ્રધાન એ દિંદના
વહીવટમાં મુખ્ય સત્તાધીશ અને જવાબદાર વ્યક્તિ
મણાય. એકે તેને પાકાંમેન્ટ નીમેક્ષો એટલે તે બધી
દષ્ટિકાતો માટે પાકાંમેન્ટને (એટલેકે બ્રિટિશ પ્રજાના
પ્રતિનિધિ મુલ્કદીઓને) ઝરેજ જવાબદાર તો ખરો જ.
એટલે પાકાંમેન્ટ બેકે બ્રિટિશ પ્રજાની પ્રતિનિધિ
કહેવાય છે, જતાં ખરી રીતે તો બ્રિટિશ પ્રજાના નામે
ચિટનના સામ્રાજ્યવાદી મુલ્કદીઓ, ધનભૂખ્યા મૂલી-
દારો અને આજે વેપારી જેવા ચતા જતા ઉમરાવો જ
દિંદી પ્રધાન મારફત દિંદ ઉપર દમ્મત ચલાવે છે.

પાકાંમેન્ટ મુદ્દાય અને તેમાંથી બ્રિટિશ પ્રધાન-
મેઝળ નક્કી થાય એટલે એ પ્રધાનમેઝળમાંના એક
સભ્યને દિંદી લગામ સોંપવામાં આવે છે. તે દિંદી
પ્રધાન કહેવાય છે. તેને વસે પાંચ હજાર પાઉંડ
(સાત સડાં હજાર રૂપિયા)નો પગાર મળે છે. તે
ઉપસંત તેના હાય નીચે દોઢદોઢ હજાર પાઉંડના બે હાયમી
મદદનીશ પ્રધાનો (અન્ડર સેક્રેટરી) હોય છે. આ અને
બાકીનું પરચુરણ મળી કુલ વરસે દહાડે એક લાખ
ત્રીસ હજાર પાઉંડનું ખર્ચ આ ઘરની સરકાર (હોમ
ગવર્નમેન્ટ) માટે થાય છે, તે પાકાંમેન્ટ ઉઠાવે છે.

દિંદુસ્તાનની કુલત્રપટ છેવટની રાજકીય સત્તા
આ હદી પ્રધાનની આંગળીને ટેરવે રહે છે એમ
કહીએ તો ચાહે. દિંદુસ્તાનની આખી સરકાર તેની
દમ્મત નીચે છે. ગવર્નરો અને વાઈસરોયો તેને જ
જવાબદાર અને આધીન હોય છે. દિંદુસ્તાનના વહી-

વટને લગતા લુકમો ભલે ગવર્નર-જનરલ ચોતાના નામથી કરે, પણ તેની નકલો દિંદી પ્રધાનની સંગિન માટે તેને મોકલવી જ લેખકે ઓવી રચના છે. દિંદીની કોઈપણ પ્રાંતીય સરકારની કાઉન્સિલ તે ધારે તો અંધ કરી શકે ઓવી તેને સત્તા છે. આ બધા વિસ્તારી કામકાજને પહોંચી વળવા ઈંગ્લેન્ડમાં તેના દાય નીચે 'ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ' (દિંદી સભા)નામની સભા હોય છે.

ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ

આ ઇન્ડિયા કાઉન્સિલમાં ઓછામાં ઓછા આઠ ને વધુમાં વધુ બાર સભ્યો, (દરેક વર્ષિકે ૧૨૦૭ પાર્ટીના પગારે) નિમણ છે. તેમની મુદત પાંચપાંચ વર્ષની હોય છે. તેમની નિમણૂકો, બદલીઓ વગેરે દિંદી પ્રધાનને દાય હોય છે. તે જ તેમનો પડો હોય છે અને તેના દાય નીચે રહીને આ સભ્યો દિંદીનો વહીવટ ચલાવે છે. કામના વ્યવસ્થા અને ઝડપી નિકાલ માટે દિંદીના વહીવટમાં સાત ખાતા પાડી નાખ્યા છે અને તે જુદાજુદા સભ્યોને સોંપવામાં આવ્યા છે: (૧) નાણાંખાતું (૨) છૂપુ અને રાજકીય (૩) ક્ષરકરી (૪) વસુક્ષાતી ને દિસાળી (૫) જાહેર બાધકામ (૬) સરસામાન (૭) ન્યાય અને પ્રજાકીય ખાતું. આ ખાતા ચલાવનારી સાત કમિટીઓ દિંદી પ્રધાનને જવાબદાર હોય છે. જોકે કેટલીક બાજુમાં દિંદી પ્રધાનને આ કમિટીઓની બહુમતીને માન આપવું પડે છે, પરંતુ ધણીખરી બાજુમાં દિંદી પ્રધાન તેમને બીજાજવાબદાર છે અને જે કાંઈ થાય તે બધું તેની સંમતિથી જ થાય છે. એટલે ખરું જોતા દિંદી પ્રધાન જ આ બધા કાઉન્સિલરો ઉપર કુલ સત્તાધીશ છે. આ આખી ઇન્ડિયા કાઉન્સિલનો ખર્ચ દિંદુસ્તાનને કપાળે ચોટે છે.

દિંદી સરકાર

આ આટલે સુધી વાન યઈ તે તો ઇંગ્લેન્ડમાં દિંદીનો વહીવટ ચલાવનાર કોણ છે તથા તેની રચના કેવી છે તે વિષયની. અંગ્રેજોને તેને 'હોમ ગવર્નમેન્ટ' એટલેકે ઘરની સરકાર કહે છે. અને દિંદુસ્તાનમાં રહીને જે અમલ ચલાવે છે તે દિંદી સરકાર કહેવાય છે. હવે આપણે જો દિંદી સરકારની રચના સમજીએ.

વાઇસરૉય

દિંદી સરકારનું બધું વહીવટી સુકાન વાઇસરૉય

(જે ગવર્નર-જનરલ પણ કહેવાય છે તે) ને દરનક છે. વાઇસરૉય સરકારી નિગાજોશો તે દિંદીનો સમજીએ છે. દિંદુસ્તાનમાં ચાલના વહીવટનો તે ધણીખણી છે. જોકે તે બધા માટે દિંદી પ્રધાનની મારફતે વાઇસરૉયને તે જવાબદાર છે, પણ દિંદીમાં તો તેની સત્તા રાજ જાટલી છે; આ દેશના વહીવટની બધી સત્તાનો તે રવામી છે.

કાઉન્સિલ મંડળ

વાઇસરૉય દિંદીની હકૂમત આઠ સભ્યોના બનેલા એક કાઉન્સિલ મંડળ વડે ચલાવે છે. (૧) કમાન્ડર-ઇન-ચીફ (દિંદી લશ્કરનો સેનાધિપતિ); (૨) હોમ-મંત્રી—જે અંદરની રાજકીય બાજુનો, કાયદો, ન્યાય, જેલ, પોલીસ, ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ વગેરે સંભાળે છે; (૩) કાયદાનો સભ્ય—જે ધારાસભાઓ પર દેખા-રેખ રાખે અને રાજ્યવ્યવસ્થામાં ઉદ્ભવતા કાયદાના પ્રશ્નોનો વિચાર તથા નિવેદો લાવે; (૪) નાણાં ખાતાનો સભ્ય—જે દિંદીના આવકખર્ચની બાજુનો સંભાળે તથા સરવેયાં અને નવાં બજેટો ધરે; (૫) વેપારનો સભ્ય—જે રેલવેઓ, વેપારરોજગારને લગતી હકીકતો અને ધાર્મિક બાજુઓની હકૂમતની સંભાળ રાખે; (૬) કેળવણીનો સભ્ય—જેને દાય કેળવણી ઉગમન દેશની જનસુખાકારી ને જમીન સંમંદેની લગામ સોંપાઈ છે; (૭) વસુક્ષાતી અને ખેતીનાં ખાતાનો સભ્ય અને (૮) હિંદોગ ખાતાનો ને મજૂરોને લગતા વિષયોનો સભ્ય.

આ આઠે સભ્યો પોતાપોતાનાં ખાતાં ઉપર હકૂમત ચલાવે છે એમ કહેવાય, પણ તે બધું જ વાઇસરૉયના દોરીસંચાર નીચે. વાઇસરૉયને દિંદીનો વહીવટ ચલાવવામાં તે આઠે જણ મદદ કરે. વાઇસરૉય સિવાય તેઓ બીજા કોઈને જવાબદાર નહિ, વાઇસરૉય સિવાય તેમનો કોઈ જાધિકારી નહિ. દેશની ધારાસભાઓથી પણ તેઓ રતંત.

પ્રાંતીય સરકારો

આ ચર્ચ દિંદી સમગ્ર ઉપર અમલ ચલાવતી દિંદીની વહી સરકારની વાન. પણ દિંદી તો એક બંડ જેવો મોટો દેશ છે. એના પર આ નેવ જણુ પહોંચી ન વળે. એટલે દિંદુસ્તાનના નાનામોટા પંદર પ્રાંતો પાડી નાખીને તે દરેક પર એકેક સૂબો નીમેશો હોય છે ને તેનાં દાય નીચે આખું જ એકેક હકૂમતીમંડળ આપેલું હોય છે. એ સૂબો-ને તેનું મંડળ તે પ્રાંતીય

સરકાર કહેવાય છે.

બંગાળા, મુબાઈ અને મદ્રાસ એ ત્રણુ દિલ્હુસ્તાનના મોટા પ્રાંતો છે. તેના દરેક પર મુશ્મી તરીકે વાર્ષિક રૂ. ૧,૨૮,૦૦૦ના પગારનો ગવર્નર નિમાય છે; પંજાબ, મધ્ય પ્રાંતો, પિંડાર-ઓરીસા, આસામ અને બ્રહ્મદેશ એ નાના પ્રાંતો છે, તેના પર વાર્ષિક રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦ના પગારનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર હોય છે; અને બાખીના વાયવ્ય સરહદનો પ્રદેશ, બ્રિટિશ બહુમિસ્તાન, હિલ્લી, અન્ધ્ર-મારવાડ, કુર્ચ તથા આંધ્રાપ્રદેશ ને નિકોબાર ઘેટા વધારે નાના હોવાથી તે દરેક પર વાર્ષિક રૂ. ૭૨,૦૦૦ના પગારના કમિશનરો નિમાય છે. આ પ્રાંતીય સરકારો ખરીરીતે તે તે પ્રાંતના મુશ્મી-હાકિ-મોની દોરવણી પ્રમાણે જ ચાલે છે, અને એ મુશ્મી-હાકિમોનો દોરીસંચાર વાઈસરોયને દાય હોય છે.

કુનિયા આખીના કોઈપણ દેશના વાઈસરોય અને ગવર્નરોના પગારો કરતાં આપણા આ ગરીબ દેશના ગવર્નરોના પગાર વધારે છે. અમેરિકા જેવા સમૃદ્ધિ-સંપન્ન દેશના પ્રમુખનો પગાર પણ આપણા વાઈસ-રોય કરતાં ક્યાંયે ઊતરનો છે. અને આ વાઈસરોય-ગવર્નરોના પગારની એક ખરી ખૂણી તો એ છે કે તેઓને એ પાંચ વર્ષના પગાર અર્ધનો હોલો પૂરો કરી તેઓ ઇન્કેક નામ ત્યારે એકસામટો કોરેક્ટોરો મળે! ત્યાં સુધીમાં અહીં દિલ્હુસ્તાનમાં પાંચ વર્ષ રહેવાનો, ખાવાપીવાનો, ઢરવાંકરવાનો, ગાર્ડનપાર્ટીઓ અને મેળાવડાનો વગેરે ખર્ચો તો જુદાં. આખું દિલ્હુસ્તાનના ગરીબ જેકુત અને નિર્ધન કર ભરનારો માગે!

આઈ. સી. એસ.

હિંદની કેક ઉપર નહતા આ માત્ર આટલા જ મોજા દાખી નથી. એવા દાખીઓનું તો એક મોટું ટોળું છે. તેનું નામ 'ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ.' આઈ. સી. એસ.નું નામ તો ભણેલાઓએ સાંભળ્યું દરો, — તે જ એ આઈ. સી. એસ. હિંદી પ્રજાને લીસટ દહને નીચોવતું એજેન્સ સરકારનું જે પોલાદી ચોકકું હિંદ પર રચાયું છે એ ચોકકાનો એકએક રૂઝ એટલે એક-એક આઈ. સી. એસ., એમ સમગ્ર લો. ઇન્કેકની ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ, હિંદી સરકારની કારોબારી કાઉન્સિલ, પ્રાંતીય સરકારોનાં દફતરની મંત્રીઓ, સેક્રેટરિયેટો, કલેક્ટરી, કમિશનરી, એ દરેક દરેક સ્થળે

એ આઈ. સી. એસ. જ મોજાઓએ છે. અને તે ભારેમાં ભારે પગારે. હિંદની ખીલતી વાડી આ ઘોળા દાખીનું ટોળું દિવસરાત વેડે છે. આ આઈ. સી. એસ. હિંદના રાજકારણની મુખ્ય લગાઓ જેવા છે અને તેમના આખરી છેડા વાઈસરોય તથા હિંદી પ્રધાનતાં આંગળામાં ભરાયેલા છે. તેઓ જુદા જ ખૂણીથી એ છેડાઓનો સંચાર કરતા રહીને સત્તા અને શોષણની ક્રિયા ચલાવે જાય છે.

દિલ્હુખી સત્તા

આ સત્તા અને શોષણ સામે હિંદીઓએ મદા-સલામતી સ્થાપનાના વર્ષથી ત્રીસ ચાળીસ વર્ષ સુધી અખંડ ઝુંબેશ ઉઠાવ્યા કરી ત્યારે, છેક ૧૯૧૮માં, હિંદી-ઓને રાજતંત્રમાં કાંઈક જવાબદારી આપવાનો હોંગ કરીને ઘોડી નામની સત્તા આપી છે. તે એ કે ૧૯૧૮થી મોટા પ્રતિમાં (૧) કેજવણી, (૨) આયકારી, અને (૩) સ્થાનિક વડીવટ (મ્યુનિસિપાલિટી, લોકસભા વગેરે) એ ત્રણ ખાતાઓ હિંદી મંત્રીઓના હાથમાં સોંપાય છે. પ્રાંતની ધારાસભામાં પ્રતિ જે સભ્યોને ચૂંટી મોકલ્યા હોય તેમાંથી વધુમતી પામેલા સભ્યોને ગવર્નર આ દફતર સોંપે છે. પણ એ દફતર નામની જ છે. એ મંત્રી બધો વડીવટ ચલાવે તે ગવર્નરની સલાહ અને મતને આમત્રીને જ. એટલેકે ગવર્નરની ઇચ્છા મુજબ જ વડીવટ ચાલે. ધણુખર્ચે સરકારે નીમેલા આ મંત્રીઓ હાથ દા કરનારા જ હોય છે. આમ પ્રજાને સોંપેલાં ખાતાંની વડીવટ પ્રજાપત શાસનથી આવડતો કહેવાય છે, તથા સરકારને દસ્તકનાં ખાતાંઓ સ્વાયત શાસનથી આવડતાં કહેવાય છે. પ્રતિના આવા બેવડા અગત્યને દિલ્હુખી સત્તા કહે છે.

ધારાસભાઓ

દિલ્હુસ્તાનમાં મુખ્ય બે ધારાસભાઓ છે. (૧) કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ અને (૨) લેજિસ્લેટિવ અસેમ્બલી—જે વડી ધારાસભા કહેવાય છે. પહેલી સભા પ્રજાએ નીમેલા ૩૩ અને સરકારે નીમેલા ૩૦ સભ્યોની બનેલી હોય છે; બીજી, વડી ધારાસભામાં ૧૪૦ સભ્યો હોય છે, જેમાંના ૧૦૩ પ્રજા તરફથી ચુંટાઈને આવે છે. આ સભાઓ પાંચપાંચ વર્ષે ફરીથી રચાય છે, અને ત્યારે શરૂઆતમાં વાઈસરોય તેનું મેળા-ભાષણ કરી સરકારની રાજનીતિની કંઈક દિશા સૂચવે છે.

એટલે, દેશના અમુક વર્ગમાં, બાજુ સુધી બ્રિટિશ સરકાર ધીમેધીમે પણ દિલ્હી સ્તાનને સ્વરાજ આપવાની છે એવી જો અદા હતી તેનો પણ આ સાથમન રિપોર્ટ લેખ કર્યો છે, અને દેશભરની સ્વરાજકામના હવે એટલીતો એકસરખી તીવ્ર થઈ છે કે દિલ્હી સ્તાનના આ પોતાની એકદમમાંથી કોઈપણ પ્રયત્ન અને ભોંભો મુકત થવું.

કરતાં પણ વધારે આર્થિક પરતંત્રતા આપી, તે એવી રીતે કે અત્યાર સુધી નાગની પણ સમજણ હતી કે અર્થેન્ડ ઓફ ઇન્ડિયા અને પારાસભા જે આર્થિક યોજનામાં મળે તેમાં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફેરફાર ન કરી શકે, પરંતુ સાધ-મન કમિશન આ વિષયમાં કુલ સત્તા હિંદ ખાતાના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ અને બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળને આપે છે અને હિંદના તેમજ માંતાના બનેદર્શાં અમુક રકમો સખવા કાલવાની સત્તા મારાસભાની નહિ એ વિષય રિપોર્ટ કાયમ રાખે છે!

કમિશન પ્રભ મારે જે કાંઈ કર્યું કહેવાય તે આપ પ્રતિને આપવા કહેવું સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય: અર્થાત્, અત્યાર સુધી આસત્તે સ્વાયત્ત અને પ્રત્યક્ત એવો ખાતાનો વિષય બંધ થશે એટલું જ નહિ, પણ સાંતિ અને વ્યવસ્થાનાં ખાતાં -એટલેકે પોલીસ અને ન્યાય-પણ પ્રત્યક્ત અધિકારમાં જ રહેશે. રેલીના સ્થૂમાં દેખાની આઠલી લીસેતરી પણ કેટલી અને કેટલી વાડોથી ફંધી લીધી છે એ નોંધકે. 'સાંતિ અને વ્યવસ્થા ખાતા'નો મંત્રી સરકારી અમલદાર હેઠ રહેશે અને 'સી.આઇ.ડી.'ખાતું હિંદની સરકારના તાજામાં ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ અને ઇન્ડિયન પોલીસ સર્વિસ હિંદને તાબે નહિ, પણ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટને તાબે! ખાતાના મંત્રીઓ સર્વે પ્રત્યક્ત પસંદ કરેલા જ ન હોય, પણ એમાં 'એક્સિસલ' યાને સરકારના અમલદાર વર્ગમાંથી પણ નિમાય: અને રાજ્યતંત્ર અવળે મારી જવું હોય તો તેને અટકાવવાની ગવર્નરને સર્વ સત્તા. એ અવળે મારી જાય છે કે કેમ એના નિર્ણય કરનાર ગવર્નર પોતે એટલેકે એની સિવિલ સર્વિસ!

આનો દુરુપયોગ કેવી રીતે થાય એનું એક ઉદાહરણ આ રિપોર્ટમાંથી જ સૂચી આવે છે. ગવર્નર પોતાની આપજુદી સત્તા વાપરીને ઘોઈ પણ કાયદો કે કાયદાનું રદ કરી શકે-એ કોમાં જણાય કે કોઈ પણ પ્રભવર્ગને એવી તુલસાન થવા સંભવ છે: અર્થાત્, કોઈ કાયદાથી અંગ્રેજોના વહેવારને ધક્કો પહોંચવા સંભવ હોય તો એવી હિંદુસ્તાનને લાભ છે કે હાનિ એ નિર્વાસ્તવને જાહેર એવી અમુક વર્ગને તુલસાન છે કે કેમ એ વિચારવાનું ધોરણ આવે.

આ કમિશનના રિપોર્ટ કરતાં વધારે સાંકડા મનના લેખ આવે મહાન પ્રસંગે માણે જ સંભવી શકે. અને તે છતાં મિસ મેયોની 'હિંદમાં'ના જેવા આ નિંદાના સંપ્રદાને ધુસ્તીપની... નુકરીનુકરી કાપાગાં, બેતજાવવાની સૂચના થઈ છે!...

સ્મરણયાત્રા (અનુસંધાન પાછળ પાન ૨૪૬થી)

પણ જેટલું કહું તેટલું સાચેસાચું જ. એક વખતે કારવારમાં મારા એક દિલાગાન દોસ્ત વિવે કંઈક કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. હંરિ મારતરે મને એક મુદ્દાનો સવાલ પૂછ્યો. મારી શાખ વટાનીને જૂઠું જોડવાનું અને સહેજે મિત્રને બચાવવાનું મન થઈ આવ્યું. મનમાં જતાખનું વાક્ય પણ જોડવાયું. દિમત કરી અને શરૂઆત કરવા ગયો ત્યાં દિમત ભાંગી પડી. અરધાએકે કાણ મન સાથે લડ્યો અને સાચેસાચું કહી દીધું. બહા મારતરની દુષ્ટ આંખોએ મારું મનોમંથન જરણર જોઈ લીધું. તેઓ હસી પડ્યા. મારો માન-સિક્ક ઝુનો ઉધારો પડ્યો. હું શરમાયો, પણ આખરે મારી લાગણી સમજ શિક્ષકે મારા મિત્રને નહિજેવી સમ્મ કરી. તે દિવસથી શિક્ષક આગળ મારો શાખ ઘટવાને જાહેર વધી, એ તો હું પાછળથી જોઈ શક્યો.

કોપી કરવામાં લીધકારપણું છે એ તો સ્વાભા-વિકપણે મારી રજેરગમાં હતું. પણ કોપી આપવી એમાં તો જવાહર છે, દાનદરના છે એમ લાગતું. અને એથી થે વધારે તો, યોડીદારની આંખે આમતેમ ફરનાર શિક્ષકો સામે વેર વાળવાની એક સસસ તક છે એમ પણ હું માનતો. પણ એ તો બહુ નાનપણની વાત. જરાક મોટો થયો એટલે એ પણ મેં છોડી દીધું હતું. કોઈ છોકરો કોપી માગે તો બહુ જ સૌમ્ય રીતે હું ના પાડતો. ફરીફરીને અને કરચરીને-કોપી માગે ત્યારે શિક્ષકને કહી દેવાની એને ખીક ગના-વતો, પણ કોઈ કાળે મેં કોઈને આવી રીતે ઉધાર પાડવાનું સ્મરણ નથી. માત્ર એક દિવસે આગાદ કોપી આપ્યાનો દાખલો હતો ખરાબર યાદ છે.

જોખલે મારતર નવાસવા ખી.એ. પાસ થઈને અમારી નિરાશમાં આવ્યા હતા. એમનું જોખ માયું, લીંણુ જેવી કાંતિ, ધૂર્ત આંખો, હીંચણું શરીર, —જનું જ આકર્ષક હતું. એમના અંગ્રેજના દાવકા ઉચ્ચારો અને છોકરાઓ પ્રત્યેના વિવેક એ એમની ખાસિયત હતી. 'ઇડિયા'ને જાહેર તેઓ 'ઇડિય'ઉચ્ચાર કરતા. તેઓ 'દસતાદસતા છોકરાઓને' કહેતા કે 'તમારી બધી યુક્તિઓ-હું બાણું છું. મને તમે છેતરી ન શકો. હું પણ તમારામાંનો જ એક છું એમ માનતો.' જોખલે મારતર પ્રત્યે અમારો બધાનો સદ્ભાવ ખરો, પણ અમારાથી એ ન છેતરાઈ બંધ એનો અર્થ શો?

એ તો વિદ્યાર્થીઓનું હૃદયનું અપમાન. શું અમે આટલા મોળા મધ મયા! શિક્ષકોમાં જે આવે આત્મનિશ્ચય વધવા હમણું તો નેત્રાનેત્રામાં એ આપણને પાળી જશે અને પછી તો એમનું સમ્યક્ સંદોષસામન આસરી ના, આ માસ્તરને તો પહેલેથી વચ્ચે જ છૂટેકે.

અમારી સર્જન કે વાર્તિક પરીક્ષા દશે. શાદ-પુરની નિશાળમાં અમે અંત્રેષ્ટ પીછ લાવતા. ગોખતે જૂગોળની પરીક્ષા લેવાના હતા. મને તો પચાસમાંથી પચાસ મળવાના છે એ ખાતરી, પણ આજે ગોખતે માસ્તરને જરૂર છેવરવા એવો મેં મન સાથે સંકલ્પ કર્યો. લેખી પરીક્ષાનો શિક્ષક તેમજ વિદ્યાર્થીઓને કેટલો દોષ છે, અને જાણી પરીક્ષામાં જઈને સરખા જ અધગ સવાલો નથી પૂછાતા. આ અમલને પહેલાં વળવા ગોખતે માસ્તરે એક ઉપાય ટેંકી કાઢ્યો. પરીક્ષક વિદ્યાર્થી બધાઓને જાદાર કાદવા અને એક ઓરડીમાં બેસવાનું કહ્યું. પરીક્ષા માટે જુદી ઓરડી રાખી એમાં અંકેક વિદ્યાર્થીને જોડાવે આ ઓરડી સાથેની વચલી ઓરડી ખાસી રાખેલી, એમાં જાત નંચરનો વિદ્યાર્થી આવેને જોશે. પહેલાની પરીક્ષા પૂરી થાય એટલે એ જાગણ જોડી નંચર જેનું જોડાવે. ન. જે અંદર આવવા પહેલા જાદારની ઓરડીમાં બેઠેલાને ત્રણને જૂમ પાટી વચલી ઓરડીમાં આવી બેસવાનું કહે અને પછી પોને કનલખાતામાં દાખલ થાય. જેની પરીક્ષા થઈ મધ તે તો પરીક્ષાની ઓરડીમાં જ આખર સુધી પૂરાઈ રહે. માસ્તરના દ્વંધમાં પગીસ સવાલો લખેલો એક કાગળ હતો. એ જ સવાલ દરેક વિદ્યાર્થીને પૂછે અને દોકડા મૂકના વળ.

આવા મુશ્કેલ કિસ્સામાંથી ચોરી કરીને પરીક્ષાના સવાલો જાદાર ફેંડવા એ મહેસૂલી વાન ન હતી. વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ કહેવા લાગ્યા કે આપણે કાર્યો છીએ, મેં કહ્યું, ‘આમ તો લાજ ન જ યુમારાય, હું જાતે સવાલો તમને સોલ્સ લખી મોકલીશ.’ પરીક્ષાની ઓરડી મેડા પર હતી. મેં એક વિદ્યાર્થીને કહ્યું તું જારી નીચે જાતે બેસજે, હું સવાલોનો કાગળ જીવરથી ફેંડી શિ તે જટ લઈને ત્યાંથી નાસી જજે. જિનો રહ્યો આપણે બે માર્યા મયા જાણજે.

મારો વારો આવ્યો. મેં જટજટ જવાબો આપ્યા અને પચાસમાંથી ૪૮ દોકડા મેળવ્યાનું સમાધાન લઈને

એક ખુબમાં ઉંચક આગળ જઈને જોડે. પછી ગમવામાંથી ત્રણ કાગળ કાઢ્યા. એક કાગળ પર ફેટલીક મરાડી કવિનાઓ લખી, જાત પર જૂગોળના સવાલો અને ત્રીજા પર ફેટલાક રમૂજ દુચકા. કવિતાનો કાગળ તો ઢાળિયા (રૂક) પર જ રાખ્યો. જૂગોળના સવાલ-વાલો કાગળ વાળી ઓળી અંદર એક કંકરો મૂકી એ તૈયાર ગ્રખ્યો. પછી દુચકાવાળો કાગળ ફાડીને એના નાનાનાના હસજાર દુકડા કર્યા અને પછી, કંકરાવાળો કાગળ તેમજ પેલા નાના કકડા હાથમાં લઈ રીધો માલતો જારી આગળ ગયો અને જારી જાદાર ફેંડી દીધા. શિક્ષકનું ધ્યાન મારી તરફ ન જાય એવું તો હતું જ નહિ. મેં તો શાદકારની પેટે રીધા આલના જારી સુધી જઈ કાગળ ફેંડ્યા હતા. કંકરાવાળો કાગળ તો જટ નીચે પડી ગયો. પડી ગયો શાનો? મારા મિત્રે જ-હૃદયી જ ઝીકી રીધો અને ત્યાંથી નાડો. શિક્ષકને મારી દિમન જોઈને જ મારા પર શક આજવાનું નહિ રમું દોષ. એક જ દાવ્ય અનિશ્ચિનતામાં ગળી તેઓ જટ ફાંડ્યા. દોડનાદોડના જારી પાસે આવ્યા ને જુએ છે તો જારીમાંથી કાગળના કકડા નીચે ઊડતા પડે છે. મને પૂછ્યું, ‘તે નીચે શું ફેંડ્યું છે?’ મેં કહ્યું, ‘નકામાં કાગળના કકડા.’ જારી આગળ ધ્યાન રાખી એમણે ઢાળિયા પરનો મારો કાગળ જોયો. એના પર તો મરાડી કવિના જ હતી, એટલે શંકાનિવૃત્તિ થઈ. છતાં ઓરડાગેજ કંઈ વિશ્વાસથી ચાલે? માસ્તરે પોને જારીમાં જ ઊભા રૂડી વર્ગના મોનીટરને નીચે મોકલ્યો અને મહેસૂલી બધા કાગળોના કકડા બેગા કરી આજવાનું કહ્યું. મોનીટરને દોડના જઈ દોડના આવવાનું કહેતાં તેઓ બૂધ્યા નહોતા. કેમકે રસ્તામાં એ જ સવાલો કરી દે તો? .

મોનીટર ગયો. જાત કકડા પીણી લાગ્યો. શિક્ષકે કંઈક પ્રવાસથી એ બધા કકડાના આકાર તપાસી તપાસીને મેજ પર મોકલ્યા ને પાંચી જોયું તો એના પર રમૂજ દુચકા સિવાય કશું હતું નહિ. એમણે મને જોડ્યું કહ્યું, ‘ફરી કાગળ ફેંડીશ નહિ. જે કેટલો વખત નકામો ગયો.’ મેં પણ કાલા ચમને કહ્યું, ‘હા જી.’

પછી જેમજેમ વિદ્યાર્થીઓ આવવા લાગ્યા તેમ તેમ તેમના સવાલોના જવાબ સાચા પડવા લાગ્યા. શિક્ષકને શક ગયો. દરેક આવનાર વિદ્યાર્થીને પૂછવા

લાગ્યા કે સવાલો બદલ ફૂટ્યા છે? પણ કપૂલ કોણ કરે? આખરે 'પડતે' નામનો એક છોકરો આવ્યો. અમારા વર્ગનો એ ઠોક નિશાળીઓ. એ તો એકેય વિષયમાં પાસ ન થાય, એટલે એને કોઈએ સંપાદક કલા ન હતા. પોતાનો આવો બદલકાર એને ખૂબ સાથો. એને જ્યારે શિક્ષકે પૂછ્યું, 'કેમ નારાયણ, સવાલો બદલ ફૂટ્યા છે?' એણે કહ્યું, 'હા છ.' હું તો બેઠેલે દેકાણે ઝોગળા જ ગયો! પગમાં પહેરેલા ખૂટ પણ ભારે થઈ ગયા. જાની પણ ધક્કા લાગી. અત્યાર સુધીની શાળા ધૂળમાં મળશે. ગોખલે મારતર ધણીવાર મારા બાહીને મળે એટલે આખરે નિશાળામાં જ નહિ, પરંતુ ધરમા પણ દેવાયું નીકળવાનું! મને ક્યાંથી એ કુલુદિ સૂઝી? અયું, ખયું ગયું. દલે મને તેલકો સાચો ચક્રસ તો મેં ઘણો કાયમને માટે રહેવાનો. ક્યાં આ શિક્ષકની ઈર્ષ્યા કરવા ગયો!

ઈશ્વરને ધેર કેવો કાયદો છે એ જણાતું નથી. કોઈક વખતે ધણી અપરાધ કર્યા જતાં માણસને સજા થતી જ નથી. એ અપરાધમાં વધે જ વધ છે અને છેલ્લી ધરીએ અપરાધનું માફ વળાય છે. કેટલીક વાર પહેલી ધરીએ જ એવી તો રાખત સજા થાય છે કે ફરી એ અપરાધ કરવાનું નામ જ બૂલી જાય છે. જાને હું ઈશ્વરની કોર કૃપા કરું છું. કોઈક વાર માણસનો પશ્ચાત્તાપ એ જ એને પૂરતી સજા છે એમ સમજાઈ શકે તો ફરી યુનો ન કરે. પણ જો બધી જગ્યામાં પોતાના જાગ્યતો જ મદદતા ગણે અથવા નીનિના નિયમની શિયલતાનું અનુમાન કરે તો તો એ વધારે ને વધારે અંધારા ખાસમાં ફૂળી જવાનો. ઈશ્વર મને તે નીતિ અપાત્યાર કરે તો મેં ઈશ્વર ન્યાયી છે તેથી જ દયાળુ છે અને એને સુનીતિ પ્રિય છે એટલું જો આપણે પાનમાં રાખીએ અને એ વિચારને જ દરનાથી વળગી રહીએ તો જ આપણે બધી જવાના.

પડતેને શિક્ષકે પૂછ્યું કે 'જગ્યાનો ક્યાંથી બદલ પડ્યા?' એણે કહ્યું, 'મોનીટર પડવેકરે ફલાણા બાહીને કહ્યું, ફલાણાએ દીકણાલાહને કહ્યું, એમ સવાલો બધે ફેલાઈ ગયા છે. મને કોઈએ કહ્યું નહિ; મારો બધાએ બદલકાર કર્યો છે.'

કમખખત મોનીટરે ચારણુ બોલતાં એકમે સવાલો હળવેથી કહી દીધા હતા ને મારા કાગળો લાવવા નીચે (અનુસંધાન જોડેના કાલમના છેડેથી)

ગાલિલી

વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનથીજા તફાત સાચી કોઈની નથી; તેથી સૌથી આછી બૂલ કરનાર બાઈ જયતિલાલ ગજારીઆ-સુરત ઇનામને લાયક છે. જાતા જગ્યાનો નાંચે મુજબ:

- (૧) ગણિત-ગરમત: (૨) એ શું? સવાર
(૧) ૮૪ જુરસી-૨૦૫૬૩. (૩) ગોકર્મી આપો:
૩૨૨૦૫૫-૧૬૧૬૩. (૪) (અ) મારા કેસરબીના
૩૦ કખાટ-૩૬૫૬૩. (૫) રજા તો ધીરનું ધીરનું
૩૩૫ ૩. (૬) અમૃતલાલ રોક, કુલ-
(૨) અંક-જોડામલ: ૧૮૬ (૨) અમૃતલાલ રોક, કુલ-
અંક-જોડામલ, મહિલાલ કોઠારી, વલ્લભભાઈ અને જગાદરભાઈ,
(૮) શબ્દ-ગોકર્મી: બીચે મુજબ: (૫) ચિત્ર પ્રશ્ન-ગી-

સ	રિ	તા	ગેળી આકૃતિ ૧ માળતા-
યો	જ	ન	આ મુજબ જે સિદ્ધા કાય

અ	ધ	મ	ફ	ત	મા	શા	મૂકવા ધી
આ	હા	ર	મ	હ	ર		માર કટકા
લ	વી	ચ	ર	જ	કા	ત	પડશે. પછી
બિ	હા	ર					
ન	ફ	ટ					

દાખી બાહીની આકૃતિમાં બાહીના મુજબ આકૃતિ ૧

ગોકર્મીના સમયોરસ બનશે.

ગજોરો ત્યારે પણ એકમે કહી દીધેલા. એની દુષ્કૃતિ દાલ પાછળ હું બધી ગયો. બધી ગયો એટલેકે શિક્ષક આગળ ઉઘારો ન પડ્યો. વર્ગમાં કોઈની સાથે મારે દુશ્મનાઈ ન હતી, એટલે માફ નામ બદલ ન આવ્યું. વર્ગના છોકરાઓ તો એ પ્રસંગ જુદી પણ ગયા હશે, પણ એ છેલ્લી ચારપાંચ ક્ષણમાં મેં જો માનસિક વેદના વેદી છે અને મારી જાતને જે શિખામણ આપી છે તે તો મારા જીવનના કિંમતી પ્રસંગ તરીકે યાદગાર રહેશે. એ હું કહી નહિ બૂલી શકું?

જેને મેં સવાલનો કાગળ આપ્યો હતો એ વલ્લ-કરનો છોકરો હતો. એણે મને સૂતરના પડીકાની જે બાણુ વપરાતાં બડાં પૂઠામાંથી એક સસ્ત પૂઠું બેટ દાખલ આપી દીધું. કેટલાંય વરસ સુધી એ પૂઠું મારી પાસે હતું અને દરેક વખતે તે દિવસની વાતનું મને સ્મરણ કરાવતું. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કોલેલકર

નીચે આપેલા નવા સવાલોના ક્રમર ક્રમર ક્રમશઃક્રમમાં
આગરની પંદરમી તારીખ પહેલાં પહોંચી જવા જોઈએ.

નવા સવાલ

(૧) ગણિત-ગરમત: 'લો, આ તપેલી બરાબ ગઈ.
લાલો પૈસા.' ધીવાળો દુકાનદાર દાદાજી સાચું જોઈ બોલ્યો.
દાદાજીએ પૈસા આપ્યા અને પછી જરા કટારું એં કરી
બોલ્યા, 'ભાઈ, હવે તો સોંપવારી ગજબની થઈ ગઈ છે. આ
તપેલી આજના કરતાં પાંચ રૂપિયા બોણ ખર્ચવાથી બરાબ
જતી એ જગાનો મને યાદ છે. મેં તમને જોટલા પૈસા આપ્યા
તેથી ત્રીજા ભાગના બોણ પૈસા વડે, તમે અને જોટલું ધી
આપ્યું તેના ત્રીજા ભાગનું વધારે ધી તે વખતે મળી સમત.
એ સોંપવારી ફરી ક્યારે આવશે?' એમ કહી દાદાજીએ
તપેલી હાથી ને ચાલતા થયા. દાદાજીએ હોલી આ હાથીકત
કપરથી તમે કહી સારો, કે સોંપવારીના વખતમાં તેમને
તપેલી બરીને ધીના કેટલા પૈસા આપવા પડતા હશે ને
હાલ તેમણે વેધારીને કેટલા પૈસા આપ્યા હશે?

(૨) એ કું? (૧) આપણી જેની કંઈ નથી છે જેની
અંદર જમીન ઉપર વસનાર એક પ્રાણી છુપાઈ રહે છે?
(૨) આપણો એવો કયો પર્વત છે જેની અંદર એક ભતિ
તથા તે ભતિના દેવ સમ થઈ ગયેલા સમનો એક પુત્ર
છુપાઈ રહે છે? (૩) સત્યાગ્રહથી પ્રખ્યાત મચ્છું એનું કયું
હિંદુ શહેર છે કે જેમાં એક અર્ધકર પ્રાણી સંવાલ રહે છે?

(૩) શબ્દ-ગોઠવણ: બાલુની આકૃતિમાં સૂચના
પ્રમાણે શબ્દો બરી ક્રમવાળા છે જ્યારે બધા શબ્દો સાચા
ગોઠવાઈ જશે ત્યારે ચોક્કસથી બતાવેલી પહેલી હારમાં સત્યા-
... * અડધા શેરમાનું એક ગાયકત્યા
... * બીજી હારમાં દેશને ચારે પ્રાણ
... * * * આપનાર એક રાહીદનું નામ
... * * * આવી જશે. કપરનો ચારસ: પહેલો
* * * * * શબ્દ=યુક્તિ; બીજો શબ્દ=યુ-
... * * * જસતનું એક શહેર; ત્રીજો શબ્દ
* * * * * =યુગ્મ્ય સ્થળ. ડાબી બાજુનો
ચારસ: પહેલો શબ્દ=નીચ; બીજો શબ્દ=ગરીબ; ત્રીજો શબ્દ
=સારીરનો એક ભાગ. જમણી બાજુનો ચારસ: પહેલો શબ્દ
દેહ; બીજો શબ્દ=શાહ જેવી તે; ત્રીજો શબ્દ=કિસ્મત.
નીચેના ચારસ: પહેલો શબ્દ=કાચ; બીજો શબ્દ=એક પ્રકારનો
ખેલાડી; ત્રીજો શબ્દ=એક સંખ્યા.

(૪) શબ્દ-ફેરવણ: બાલુની આકૃતિમાં પહેલાં આના-
માં 'કસાડી' શબ્દ આપેલા છે. તેમાંનો ગાય
એક જ અક્ષર બદલી, બીજા અક્ષરને એમની
જગ્યાએ જ રહેવા દઈ ને શબ્દ બને તે બીજા
ખાનામાં મૂકો. આમ ગાય એકેક ફેરફાર કરતાં
કેટલા ખાનામાં 'ગંધમાન' લાવી દો.

ક	સ	ડ

(૫) શબ્દ-સાંકળી: નીચેના અર્થવાળા સાત શબ્દો
એવા ચોખી કાઢો કે જેમાં ૫ ડીંગો દરેક શબ્દ તેની પહેલાના
શબ્દના છેલ્લા એ અક્ષરથી શરૂ થતો હોય (દાખલા તરીકે:
કપર, તરત, રતવા વગેરે) (૧) જોશકમાં વપરાતી એક વસ્તુ
(૨) એક કરીબર (૩) જૂના વખતનો એક રાત્રી (૪) લગાઈનું.
ફળ (૫) રાહસ (૬) નવીન (૭) યંચળ.

(૬) બાલુએ બતાવેલી આકૃતિના આ-
બમાં બોણ કેટલા દુકાન ગોઠવીને તમે
એક સમયોચિત જાનાવી શકો?

નો ન ઠ ડો બા બ વિ ભા બ

દોઢડાલો વાંદરો

હાલના બંદરના કાપડાઓમાં એવો એક કાપડો
છે કે જેની રંગે ત્યાં લાંચરેલા કોઈ પણ
વદાણમાં બંદુક કે તોપ ફોડવામાં આવે તો તેના
ખાસિકને બારે દંડ આપવો પડે.

એક વખત એક લગાયક વદાણલાંબી મુસાફરીએ-
થી લંડન આવી પહોંચ્યું. સફર દરમિયાન તે કેટલેક
બંદરે થોડું હાલું અને તે દરેક બંદરે લંચર નાખતી
વખતે સલામીની તોપ ફોડવામાં આવી હતી.

વદાણમાં એક વાંદરો હતો. વદાણ લંડન આવ્યું,
પણ લાગરતી વખતે તોપનો અપાજ સંભળાવો નહિ
તેથી એ વાંદરો આવીને આશ્ચર્ય પામ્યો. તેને લાગ્યું
કે બંદર આવે અને તોપનો ધડાકો સાંભળવાની મન
ન મળે તો તો બારે બોટ નમ્ય તેથી તેણે નક્કી
કર્ષ કે કાઢ તોપ ન ફોડે તો લાખો હું જ ફોડું!

એમ વિચારીને તે રોડોડામાં ગયો અને ચિપિયા
વતી એક સળગતો કોલસો ઉપાડી લાવી તોપના
કાન ઉપર મૂક્યો. બીજી જ પળે તોપનો ધડાકો સાંભળી
આખું બંદર સડક થઈ ગયું!

વદાણના કપ્તાન ઉપર બંદરના કાપડાનો ભંગ
કરવા સળગ કામ ચલાવવામાં આવ્યું; અને જ્યારે
બરી લગીકત રજુ કરીને તે સાબિત કરી શક્યો કે
એ તોપ તો વાંદરે ફોડી હતી ત્યારે જ તેનો છુટકારો
થયો.

શા. લ. આલગિયા

રાત સુષાર્પ થીની, એક રાતમાં રડીમર લાગી નવિ.
મીઠા પાણીને લીધે દેર નવિ ચડના દોષ એમ લાગ્યું.
સપાટમાં દસ વાગ્યે અમે ડાનરના મારે તૈયાર થઇ ગયા.

નાનીગોડી ટેકરીઓની ઝાળામાંથી પસાર થતી
રડીમર એકાએક ધીંગી પડી. ટેક પર ચડીને જોયું
તો સામે આંખા-ગુરૂગોડાની કુંગામાં ટાકિમાં કરતું માંજા
દેખાયું. રડીમરે લંબર નાખ્યું ત્યારે અમારી નજર
મહેમાનોને લેવા આવેલા મઃગ તરફ હતી. બે મુદ્દ
ખાદીપારી ચાલતોએ અમને જોઇ મુદ્દ દારપ કહ્યું.
એ આવડવા મુદ્દધોની દસતી આજોગા રહેડી પરિ-
ગિન લાગણી અને પારખી લીધી. પાસપોટની નિમિ
પતારી નીચે ડાનરો.

જૂના દોરને મળે તેમ કાસમખાઇ અને લુઝમા-
ભાઈ મળ્યા. કાનગ કું. અંદરે આ બે બાઈઓ, ખોલ
મુદ્દરથ છે. પગના ચાલના ખાગિયાથી મોડીને કોટ
પાદલૂન સુધી વિશુદ્ધ ખાદી વાગે છે. નંગજાર છેડાયા
પહો આટલે દિવસે આવા ખાદી પારી જિગરો મળતાં
ખૂબ દર્પ થયાં. તથજવનના નિયમિત ચાચક છે.
દિદથી આવના દરેક પ્રતિનિધિનાં ઉનારો જનતાં સુધી
એમને ત્યા જ દોષ. દમખા સરગૂતના મદાનન
ખાલેલા. સાથે રૂનાસાં. વરમાદના દેરાન ચર્ક મજા
માઠ પહેંચ્યા. લુઝમાભાઈએ અમને આરોગ્ય અપ્યો.
સ્થાનિક સાળાની મુલાકાત કરાવી સારી રકમ લીધી.

લુઝમાભાઈ પાસા પાછળ રહી કામ કરે છે.
અમારૂં કામ જરા જમાલિયા માળખ મજે નો જ-
પથી માંત. મોનમ નોડાની, વેપાર મંદ દના; આવા
ફાળામાં તાપે માસનાર પોતે બેરિરરે થઈને ના
પાકી દીધી હતી; છતાં લુઝમાભાઈએ કુશળતાથી અમારૂં
કામ પાટે ચડાવી દીધું, ને તે પજી પ્રચલ રંદિન નવિ !

કાસમખાઇ પોરબંદર પરિવાર વખતે દાનર દના.
એમણે મને અનેકવાર જોયોયો. એટલે એમની સાથે
મન મળે એ તો રવાનાયિક હતું, પરંતુ લુઝમાભાઈએ
પજી પોતાની દ્રવેયની રીત મુજબ ચાર દિવસમાં મને
પોતાનો કરી લીધો. પોતાનો અંગત પત્રવ્યવહાર મારા
ખાજામાં મૂક્યો. કંતાનેને કેળવણી કાળજી અને
ગમે તે બોલે ધર્મપત્નીને પોતાની જોડીદાર જનાવ-
વાની તેમની બગસા એમાં રપટ જણાતાં દનાં. છતાં
પોતે કાંઈ કરી શકતા નથી એના અસંતોષ સદાય

રજા કરે છે. જનતા સાદાર્થી મહેતા પ્રયત્ન કરે છે.
માખજનું માપ એના મિત્રો ઉપરથી નીકળી શકે છે.
લુઝમાભાઈને કોઇ રચાનિક મિત્ર નથી, પત્રવ્યવહાર
દ્વારા મુજરાતની સારીસારી વ્યક્તિઓ સાથે એમણે
રેલ્વે જાંબો છે. રાધાદાખ રીતે એ દાદુકાંદો તરફ
મને જાદુ ગ્રેમ નથી થતો, એટલે આવા માવાજુ જાઇ
મળી જાય ત્યારે ધણો આનંદ થાય છે.

હેલ્થ દિવસે સાંજે અમે માંજા જોવા નીકળ્યા.
મુકકો બંને પડખે જતોડી આંખા મુકકોડાની ઘટા;
દરિયાજા પડકને જોળામાં લઇને જોડેલું વિરોધિયા
સોનર; ખજી તરફ ફરતી પડાટી. એ પડાટી કેનિયા
ગુમાન જોવા માટીના નથી. અર્ધો તો જળરજરન
ચિત્તાઓ પડી છે. એક ભંધકર મિત્રા માપ અડી
રહી છે. એવી રીતે તોળાઇ રહી છે કે જાણે દમખા
પવનને સપાટે દડી પાડી; ખજી વરસો થયાં એ ઉબી
છે. લડાઈના વખતમાં એના ઉપર નીસરણી માંડી
ચાડીએ બેસાડના. માંજાનું બંદર રજિયામલું છે.
રેસાન દમખાં જ બંધાયું છે. માંજાની ટાંગાનિકા
રેસલે ચર થાય છે. હે દરેસાકામ સુધી જાય છે.

બંદર, રમસાન, મોઢેર એમ ફરનાફરતા લુઝમા-
ભાઇ પોતાને સાંજે લઇ મયા. સાંજો છે તો માપ
નાનકરો, ખજી સાકપાંદરૂં ને ફાજૂર થણી જનતાં થાય
છે. નમૂતાનું પ્રદર્શન કર્યું દોષ એમ લાગે. માંજાની
કેરી મોડી અને રસાટ. મિત્રાજ ખજી એવી જ. હે
માંજામાં-દારેસકામ સુધી પહોંચે છે.

સોમવારે સાંજે માંજા છેડાયું.

પાછા જુડોળા થઈને કંપાસા જતાનું હતું. એ જ
સોરવર અંતે એવી જ નાની મચ્છરિયા રડીમરમાં
જતાનું હતું. બીજા વર્ગમાં જળ્યા ન મળી. એક રાત
માજવાની હતી. તાપત્રત્રીના 'ધૂંપટ દેરા'માં અમે મંજાઇ
મરીએ તેમ હતું. ખુદ્દામાં ચૂતા. બે માજવાની મોડ
હાંસી. નીચે જાયાનો સદ્ધ માજાજો; ઉપર રાતીપરજાં
મોદ્દ જોવા કામજો. ટાટ આંટા મારવા માંડી.

રાતમાં રડીમર કોણવા લાગી. બે અડી વાગ્યા દશે.
વીજળીના ચમકારા ને વાદળાંના ચડેડટ ચર થયા.
મોજાં ભંધકર દનાં ને ચોમેર ઘોર અંધારૂં. એમાં
વરસાદ તૂડી પડ્યો. અમે દાખો, નીચે ડાનરો, ચોખા
કઠારની સિફારથથી જીવન વર્ગનાં ટેક પર સુઇ રજા.

સવારે સાડા બારે છુટકા આગ્યું. પહેલો મજબો દપાલ લઇ ગયો ત્યાં સુધી ખાઈ સાંત હતું. બીજો મજબો આગ્યો અને ખાજલાબાદ શરૂ થયો. મજબોને સ્ટીમર પાસે આવવા જ ન દે. દોરકું નાખે ત્યાં મજબોને ઉઘાડીને દૂર દેઈ દે. અંગ્રેજોને તો તેડીતેડીને બેસાડી પડી. છોકરાં રોકેરાડ નાખે. અમે માંડ બેતરવાં ટાંગાનિકા બનાવેલ એ- જન્સી વાળા લાઇઓ સામા આગ્યા હતા. બંદર ઉપર જ છુટકાખાની વિષ- ગ સ્થિતિનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. જમી કારવીને અરે સ્ટીમર ઉપર ચડી ગયા. શ્રી શાહને રાપછ- લાઇ ઓઝાઓઝા થઇ ગયા. એમનો અત્યજ્ઞેમ અમે ભેઈ શક્યા હતા, પણ તેઓ નિરૂપાય હતા. ૫૧ શિલિંગ આપી પો- નાની લાગણી વ્યક્ત કરવાનો પ્રયાત કર્યો. ફરી બે માસ પછી વ- ખન હોય તો આવવા આગ્રહ કર્યો.

સ્ટીમરમાં અગારી સાથે સરમૂનના રાત્રી હતા. કારામલાઇને ત્યાં સાથે જમેલા એટલે ઓળખાણુ તો હતી જ. રાત્રીએ બહાર નીકળે છે સારે નમ્ર થઇ જતા લાગે છે. કહો કે માણસની દારમાં આવી ગય છે. અને બેલા હોઇએ ત્યાં આવી વાતે વળગે. ખૂબ વાતો કરી. અમને કહે, 'તમે રાત્રીએ પાસેથી પૈસા કેમ નથી લેતા? મહાત્માજી જાત તો સજ રાત્રી માનતે હૈ.' એ મહાપુરુષનાં ખૂબ શુભચાન માયાં. એમનો એક લાણુજ તો પરાણે વહાલો થયા આવે. નાના રાત્રીએ કુંવર હતો. મેં પાનપાત્રમાં કહ્યું, 'આપ સમ- ઝેને તો ફીક હૈ નહિ તો સમજના પડેમ.' હા જ,

થે તો બરાબર હૈ. હમ લોગ નહિ સુખરંગે તો પ્રાત્ર કાનપકક કર રમિયા કરેગી.' રાત્રીએ આટલી સર- બતાથી દેશમાં રૈયત સાથે વર્તના હોય તો કેવું સાઈ?

એને વીસ લાખની આમદાની છે. અને માગણી કરી તો કહે 'સફરમેં લાચાર હૈ. મહાત્માજી કો વહાસે ભેજે.' કાંઈ એમ પૈસા છૂટે?

અંધમહિમા

પ્રાચીન કાલમાં મહાપુરુષોની પ્રેરણા શ્રીલવા માટે, તેમનાં શ્રીમુખનાં પ્રયત્નો સંબંધવા તેમની પાસે ગમે તેમની દુર જવું પડતું પણ હાલમાંની રોધથી હવે વચનામુતો થોતે પ્રેરણા આપવા આપણી સમક્ષ દાનર થાય છે છતાં આપણે બે- પરવા સ્ટીએ બીએ, કારણકે આપણે અંધમહિમા સમજવા નથી. વખત જાણરા મારે વાચનારા આજકાલ ખૂબ વચ્ચા છે તેથી પર્યા પછી ચે તેઓ 'ગન્ડામાર' કે 'બારીસરશી ભેરી' થી આગળ વધી શકતા નથી. આપણા કવિઓને પણ કૌલક કલ્પનર અને કાનજાનુસારસિવાય બીજા વિષયો પર કવિતા કવતી સૂત્રતી નથી, કારણકે અંધોના નિત્ય સહવાસથી તેઓ પોતાની બુદ્ધિને જે નથી દષ્ટિ ને નથી પ્રેરણા આપવી ભેદએ તે આપી શકતા નથી. હાઇદરાબ કૉલેજના સિસ્ટણ કલાં ચે હેતમ અંધોનો નિત્ય સહવાસ વધુ ફળદાયી છે. વાંચનાર માત્ર પોતાના વાંચનમાં પ્રગતિ કરતો રહે, વાર્તા, નવલકથા, છવનચરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન, વિજ્ઞાનની વાતો, કાવ્ય . . એમ ઉત્તરોત્તર પોતાના વાંચનનું ક્ષેત્ર વિસ્તારતો બલ્ય તે દિનચરિત્ર તેની બુદ્ધિ ખીલતી બલ્ય, દષ્ટિ વિશાળ થાય, વિવેકબુદ્ધિ તીર્ણ થાય ને વાણીમાં સચોટતા આવે આવે અંધમહિમા સમજનાર તે સી અંધ- મંદિરે સ્થાપી અને અંધોનો નિત્ય સહવાસ રાખે તો સદા પસન્નચિત્ર, સહિષ્ણુ ને પરચળુ સ્ટી શકશે. (સૌરાષ્ટ્રગિત)

એક દિવસે મસાકા રોકાઈ કંપાસા ઉપડયા. મોટરમાં બેસતાં જ તાવ ચડ્યો. આટલા દિવસે પહેલી મુલાકાત લીધી, આખે રસ્તે રહો. સાંજે કંપાસા પહોંચ્યા ત્યારે બેતરી ગયો.

હુમાન્ડાનાં ગામડાંમાં સુતાશી માઇસની મુ- સાફરી કરી, રજાએ લૂગડે શ્રી ધોળકિયાને ઘેર પહોંચ્યા. અમે જંગ- ખાર હતા ત્યારે હીરાલાલ બેથી ઉપર એમણે પત્ર

લખેલા: 'એ લાઇઓ કંપાસામાં મારે ત્યાં જ બેતરી ને?' બાકી અંખની ઓળખાણુ નહોતી, લલામણુનો પત્ર નહોતો, અગાઉથી જાણ્યું નહોતું. સીમા જમને જિરવા મુક્યા. શ્રી ધોળકિયા ફરવા ગયા હતા. અગારી આધાર માત્ર સામે લટકતી ગાંધીજીની છંખી હતી. બરાબર દોઢ કલાકની તપશ્ચર્યા પછી શ્રી ધોળકિયા આગ્યા. અંબીર મુદ્રા રાખી પૂછવા લાગ્યા, 'ક્યાંથી આવો છો?' 'મસાકાથી.' 'કે રો છો?' 'બાહાણુ.' મારે મન નિરાંત હતી. ધોળકિયા વિચારમાં પડ્યા. મારા મીઠા જવાબ-

મી મં જાયા. આપરે હંધું સરખ હાંડું. 'આપનું નામ શી' ?
'ભાઈનું નામ રામજીભાઈ, માઈ રામનારાયણ.'

બીજા જ દાંડે ધોળકિયાના ખડખડાટ દારવબો
ગોરો ગાઝ રેખા: 'ભાત્રા માખણ! અગતિથી જળા-
વું તો દત્ત! હું કેટલાયે દિવસથી રાત જોતો હતો.
મને એમ કે એ મોટા માખણો મારે પેર નહિ હોતે.'

જસ, પછી અમારી લગામ અને પીળકિયાને
ગોળી ફાંપી.

યુગાન્દ્રમાં કંપાસા એક જ શહેર ગળાય. હંત
વેપારના મથકને કારણે અને મોટી પેટીઓને લઈ
પ્રખ્યાત થયું છે, પણ એના હીરાર શહેર જેવા નથી.
એ તથા કંપાસામાં રહી શનિ-રેખાની રમતમા ગામ-
ગણીમાં ફરવાનું રસાયુ.

પહેલાં પારે અઝાંબા બોળેનો. કંપાસાથી મોટીસ
મામત થાય પાગ વસે પહેલાં બોળેનો પંદર-લીમ
ફૂકનો દત્તી. ત્યાં આજે એની વેપારીઓ ભેટી ગયા
છે. ધગક નો એના એ જ. આવક વહેવાઈ જતાને
હાંડે વેપાર ભાગી પડ્યો. એમાં વચન નળામાં આવવા
માઝ્યાં, દેશ જેવી રિયલિટી થતી નથી છે. જરૂર પડ્યાં
આવના પામ્યાં માખણો કમ થયા? મોટરી ન જોતો તો
કે કંઈ ફૂકાન' માત્ર તો મને તેને તેનું દિવસની દુટ્ટી
પર મળી શકે. આ રિયલિટીમાં ઉતરવાનો સમલુ પાક
વિચાર કો છે. આવનાર વિચાર કરે તો કેમ રહે?

બોળેનો શાદવા કહે. રસ્તામાં દારૂખંચ પાંચસા
લુગ્યા (ફળા) આવ્યા. એ લોકોની હાવણી દત્તી.
શરૂઆતમાં પાનથીઓને રાખેલા. ધરિધરે અડીના
વતની કેળવના ગયા તેમ પંચતીઓ એણા દરી
નાખ્યા. ખાસ કરીને બોળેનો હાવણીમાં નૂથેને રાખ-
વામાં આવે છે. નૂથી જુનુની ને લાપક કોમ છે. સરીરો
ખાંભો મજબૂત પડે છે. નૂથી સ્ત્રીઓ તેજ ગળાય
છે. જરૂરનાથી પડેને ચડનાર જાન એક બેસે.
આફ્રિકાના લોકોને હથેરે દેશ આપે પછી વાજ ફળાય
ન આવ્યા. સ્ત્રી પુરુષ કોઈને વાજ ન હોયે. અરુદ
ગૂંચળિયા હોય એ કાંઈ વાજ ન ગળાય. પરંતુ નૂથી
સ્ત્રીઓને એની જવાદુરીના શિરપાવ તરફ એડિયાં
રાખી શકાય એટલા વાજ આવ્યા છે. નૂથીનાં એડિયાં
એક થીજ લોકોને ચત્તુ દરો કે હથેર પછી પડ્યાતો છે !
હાવણીની ગોખ્યાઈ જોઈ ફળ થઈ જાય. દશેળી

જેવાં આંગળાં રાખે છે. એની નકલ જ/વસમાં રહેવાર
પછી કરે છે. સડકને કાંઈ લુગ્યા હોય તો સડકથી
લુગ્યા સુધી મળેનો એક કંડારેનો હોય છે. ચરે
તરફ કેળ ને વસમાં લુગ્યા. એકાદ કટકામાં કપાસ,
એકાદમાં મોગો. કહેથી જોવા ગયા. જોવામાં એ
ફૂકાન અને એક જોતો. નાની નાની તકારો પતા-
વવા સાટે ટ્યાનિક ન્યાયમંદિર (ચોરો) દત્ત. અમુક
માદ્ય સુધી જોવા મામ ગળાય. એમાં છૂટાછૂટા
લુગ્યા દરી સો વસેલા. આપરે મન ગામ એટલે
આ જે ફૂકાન અને મુખીનો હોવારો. મુખી-પોલીસ
પોસ આફ્રિકાવાસી હોય છે. જુની રીતે ન્યાય ચૂકવે
છે. ખાસતઃ માદ્યની મુસાફરી દરી, મમવના પ્રમાણમાં
ચિલ્લિગો વાર બરી રાત્રે પાઠા ફર્યા.

જીએ સનિવાર આવ્યો. આ વખતે લાંબી સફર
કરનાની દત્તી. કંપાસાથી ચાર મોટી સફર મસાકા
યછ અગરાશ ૧૭૮ માહલ; મહેન્ડે યછ ફાઈ પોર્ટલ
૨૦૮; હોઇમા યછ મિની પોર્ટ ૧૬૧; હંત યછ
ગજાસે ૧૭૮. યુગાન્દ્રના રસ્તા જમતમામાં વળગાય
છે. નથી કમર પાથરવો. પંડા, કે નથી મિત્રી પર-
જા પડી. ચીકણી મારી હોવાથી મોટરો આત્રી-
આત્રીને ચકચકિત આવડત જેવા રસ્તા જાતી ગયા છે.
શરૂઆતમાં મુરોતી પડતી, 'પણ દવે બદુ મળના
યછ ગયા છે. એક દિવસમાં જસો માદ્ય જઈ આવવું
અર્થે રમત વાન. જપારે કેનિયા ટોંગાનિકાના કારિયા
રસ્તા પરસો માદ્ય જવાની કોઈ દિગમન ન કરે. ફૂગાજ
પ્રદેશ હોવાથી રસ્તા જાંકર વ.ક વજે છે જ. ક સંત-
ચૂક થઈ કે સો વર્ષ પૂરાં. એમાં 'જૂવે મીંગી સાના'
(વરસાદ પછે જાયો) હોય તો મોટર સરકતાં વાર
ન લાગે. અર્થે અકસ્માત ખૂળ થાય છે. જથો વહેવાર
મોટર મારફત. આ વરસે પાક નથી, એટલે પ્રમાણમાં
એટલી મગાજ દત્તી. નહિતર ફેલુઆતો-માર્ચમાં ધમા-
ચકડી બોલતી હોય. વેપારીને માથે માથું ન હોય.
એમાં ગ્રાહક મગાન્ડો (યુગાન્દ્રનો વતની) હોય તો
જરૂર અકસ્માત કરે. રામજીભાઈને મસાકા જતાં
રખાન્વા'તા એ વાન સાંભળવા જેવી છે. એ મગાન્ડા-
ની મહેમાનગતિમાં પાછળ આવશે.

અને મસાકા, જરા રાજી આવ્યા દત્ત. મસિડી
જવાનો નિશ્ચય થયો. જમીને છેલ્લે કાગળે મોટરમાં

બેઠા. અને બે ઉપરાંત ત્રણ ભાઈઓ: શ્રી ધોળકિયા અને એમની ઓફિસમાં જ કામ કરતા શ્રી નાનજી-ભાઈ તથા અશીદીના.

અશીદીના કહા કે નરીકે કામ કરતા, પણ મોટર હાંકવામાં ઉત્તર હતા. નાનજીભાઈ પીઠ માથેથી ક્યાંકે ગાંડું ચટકે તો 'ધરમાં ગાંડાં વાળે' એ ન્યાયે એ ભાઈ ઉપયોગી હતા. એમને અને 'અદા' હાન્યા હતા. રવિવારે રાત્રે પાછા ફરવાનું હતું એટલે બેના ધાળળા બાંધી લીધા હતા.

ચાળીસ માઇલની ઝડપે મોટર ઊપટી. અગિયારમે માઇલે બે દુકાન આવી. દસદસ ચિલિંચ લઈ આગળ વધ્યા. સટકને કાંકે આવતી દુકાનોએ ફાળો ઊધરાવતા સાંને કોરા પહેંચ્યા. કોરામાં જીનેરી અને પાંચસાત દુકાનો હતી. જીનેરીના વ્યવસ્થાપક દામુભાઈ જોળખીના હતા. વાળુપાણીનો આગ્રહ કર્યો. અને ના ન પાડી. વાળુપાણીથી પરવાયાં ત્યાં સાડા નવ થયા. હજી કેપાસાથી પક માઇલ આપ્યા હતા. અમારા મનમાં ૮૦ માઇલ પર કબોચામાં ફાળો કરી રાત રહેવું એમ હતું. રાત અંધારી હતી. દાંડુ-ભાઈ કહે, રાત અહીં જ સૂઈ રહે. હજી પરમ દિવસે જ એક મગાન્ડાને સિંદ ઉપાડી ગયો'તો. અહીંથી ત્રણ માઇલ દૂર એના ભુખ્યામંથી લઈ ગયો. એટલે અને કહ્યું, 'દામુભાઈ, સિંદ અમારે લેવો છે. કબોચાનું જંગલ જે સિંદનું ધર કહેવાય છે ત્યાં રજડયા પણ ન દોરો. એકવાર ફર્યા બેઠા હોવા છે.'

'ફર્યા લેવો છે ને?' દામુભાઈ હસી પડ્યા. 'હીકે ત્યારે ઊપડો. હોઇમા જતાં ૧૦૦ અને ૧૧૪ માઇલની વચમાં મળશે. ત્યાં નદી છે. જંગલ વાંડું છે.'

'બસ ચાલો ત્યારે. કેમ અશીદીનાભાઈ, તમારો શો વિચાર છે?'

'આપણે તો તૈયાર છીએ. પણ રસ્તામાં ઊંધ આનશે. ધોળકિયા કહે 'જીવનું જોસડ આપણી પાસે છે.'

મોટરના પડદા ખરાબ કરી લીધા. પટારા જેવી બનાવી દીધી. અમારે સિંદ લેવો'તો, પણ દોડતી મોટરે; નીચે ઊતરીને નદિ! એ કામ તો મગાન્ડાનું. આખી રાત રસ્તા પર ચાલ્યા જતા હોય. રાત અંધારી હોય કે અજાણી. રાતના એક વાગે પણ અમને એ સમાર મળતા. બીકનું નામ ન મળે.

અમે ચાલી નીકળ્યા. રાત્રે અગિયાર વાગે ફાળોગા આવ્યું. આડ દુકાનો, એક જીનેરી બધું સુમસામ હતું. 'નળનાં રોકાઇયું' કરીને આગળ વધ્યા. પાંચદસ માઇલ આગળ ગયા ત્યાં એકાએક મોટર ઊભી રહી. મને થયું કે નહીં સિંદ! ચારેકાર લેવા માંડ્યો રામજીભાઈ અશીદીનાને પૂછે, 'કાં, મોટરને શું થયું?'

અશીદીના કહે, 'ઉંધ આવે છે!' જથ્થા હસી પડ્યા. જીવનું જોસડ વાર્તા. વાર્તા ચાલી; મોટર પણ ચાલી.

એક સો માઇલનો પથર ગયો ત્યારે અને મારી ધારીને લેવા માંડ્યા. ધોર જંગલ કાળી રાત્રે અંધાર લાગતું હતું. મોટર અપાટાંબંધ જતી હતી. આઠદસ માઇલ કપાયા પણ સિંદ ન દેખાયો. અને ગિરાશ થતા હતા, ત્યાં એક કાળું જનાવર દીવાને તેને અંગાઇ પીળી આંખો મીચીને બેસી ગયું. મોટર પડે એટલે પસાર થઈ ગઈ. અશીદીના કહે 'ચિતો દતો.'

'ચાલો, સિંદ નદિ તો ચિતો.' અને મન વાળ્યું. બાકી આમ દોડતી મોટર આડે થઈને સિંદ ચાલ્યો. અથ તો મ એમાં લેવાની કાંઈ મળ ન આવે! મનમાં થયું, 'સિંદ લેવાનું કામ આપણું બીકણું લોકોનું નદિ. એ મરદનું-કામ.'

મથકાતે હોઇમા પહોંચ્યા. ગામ આખું અરનિદરમાં પડ્યું હતું. શ્રી ધોળકિયા કહે 'ચાલો સીધા મસિંડી. હોઇમા વળતાં પતાવડું. કેમ અશીદીના તૈયાર? ચાલ્યા તો નથી ને!'

'ચાલો આપણી ના નથી. પણ ઉંધ ન આવતી લેઇએ!'

મસિંડીનો રસ્તો કાઢ્યો લેઇએ નદિ. દોઢેક માઇલ આગળ ચાલ્યા ત્યાં બે રસ્તા ફાટ્યા. પાટિયા ઉપર વાંચ્યું '૨૪ મસિંડી'. લગભગ પેઢી થવા આવ્યો હતો. આંખમાં ઉંધ લરાવા લાગી હતી. મસિંડીને રસ્તે પહોંચ અને જંગલ વધારે આવે છે. ઉપડ્યા. જગજગ દોડ વાગે મસિંડીના અણીતા દુકાનદારને બારે બે જમને ટોકતા દીધા. આંખો ચોળતાં એમણે આપકાર દીધો. એક નવા બંધાતા મકાનમાં ગાદલાં ગાદલાં નખાવી દીધાં. દું અને રામજીભાઈ તો પડ્યા બેગા બગી થયા. યુગાન્ડાનાં પાણી પી મુંવાળાં થઈ ગયેલા શ્રી ધોળકિયા અને નાનજીભાઈએ સપાર મૂકી પડ્યાં ફેરવ્યા કર્યાં.

ધુમ્મસ ગળવા માંડ્યું એટલે શાંતિના સ્મરણગિહ્સમું
રૂપાકા ચર્ચે દેખાયું. રોગીઓના રોગ દરવા. નિમો
એણું દરિયતાક ધીણ ટેકરી પર દેખાયું. છેલ્લી વાર
નગરભરી નિરખા લીધું.

છેલ્લે દિવસે કંપાસા જોવા નીકળ્યા. પહેલું રૂપાકા
ચર્ચે. સૌથી ઊંચા ટેકરી પર ઇશુનો પર્મસ્થળ હોય
તેમ રૂપાકા દીપે છે. ટેકરી પર ચડતી સીધી સડકને
બંને પડળે આખ દારે તેમાં લીલાંછમ ઝાડ રોપ્યાં છે.
ચર્ચેમાં પ્રવેશ કરતા જ એક પ્રકારની મળને ટાડક
વળે છે. પચાસ શીટ ઊંચી જનમા અચ્છાદને પાછો
કરતો અપાજ યોધરો ચર્ચ માણસને ધર્મલીરુ જનાવે
છે. બારણા મિયાય ગંધો પત્થર વાપર્યો છે. અગ્રે ગયા
ત્યારે નાન્યાર મગાન્ડા જોડણુબર પડી સોમરા (પ્રાર્થના)
કરના દત્તા. ઇશુની લોડીયા ખરડાએક કરુણામય
પ્રતિમા જોના હૃદય ગળવા માટે છે. દંતાસા પર એ
પ્રેમના ફિગિરતાના જીવનપ્રસંગોના બારનાત્મક ચિત્રો
લટકતાં દત્તા. એ ચિત્રો કળાના ઉત્તમ નમૂનારૂપ હોય
માનવહૃદયના તારોને જીવનગાથી નાખે તેવા છે.
રૂપાકાનું જામ ચર્ચે મગાન્ડાઓએ તાવેરાન તેમજ
મિસ્કોન પાસેથી સેન્ટસેન્ટ બીરાથી બંધાવ્યું છે. ચિત્રો
દેખવાની શાંતિ અજળ દત્તી.

રૂપાકાના ચોગાનગાથી કંપાસા જહુ રૂપાણું લાગે
છે. ત્યાંથી સામે જ કળોકા (મગાન્ડાનો સુત્રતાન-
કંપાકાનો માખી—)નો મહેક છે અત્યારે એની સત્તા
નામની જ છે. એનો મંત્રી મગાન્ડા નીતિનો છે. જહુ
બાહોશ ગણાય છે.

રૂપાકાથી ત્રણેક માઇલ દૂર કળોકાના સદગત
ગિનાતી કબર છે. જહુ વખણાય છે. અગ્રે જોવા ગયા
ત્યારે દરવાજે બંધ થઇ ગયો દત્તો. દેશી બાંધણીમાં
બંધાએલી છે. સોએક ચાલકા છે. કળાકારીચરી સારી છે.

મગાન્ડા કેમ પૂર્વ આફ્રિકાની બધી કેમો કરતાં
સુન્દરી ગણાય છે. યુગાન્ડામાં મિશનરીઓએ 'ધર્મ'
અને કેળવણી ગણેળા પ્રમાણમાં ફેલાવ્યાં છે. જંગ-
બારમાં જેમ સ્વાદિશી બાપા ઉર્દુ લિંગમાં લખાય છે
તેમ યુગાન્ડામાં મગાન્ડા બાપા અંગ્રેજ લિપિમાં લખાય
છે! એ લોકો છાપાં પણ કાઢે છે. આ દેસ પોનાનો
છે; અંગ્રેજ લોકો પચાવી પડ્યા છે; આ રિડીઓ
આપ જો છેનરીને લૂંટી પાય છે વગેરે વાતો સમજના

માંડ્યા છે. માંધીજી અને તેમના કામને સારી રીતે
બુણવાવાળા પણ પડ્યા છે. એ કહે છે 'નગરો
આગેવાન માંધી ન્યાય માટે જરૂ છે. અમને એની
વાતો જહુ ગમે છે. અમે જો લી રીતે લડતાં માગીએ
છીએ; પણ અમારામાં માંધી જેવો મોટો માણસ નથી.'
દમજાં એમનાં છાપાંઓમાં માંધીજી અને સ્વાતંત્ર્ય-
યુદ્ધના સમાચાર પણ છાપાય છે. આપણે સ્વરાન્ય મેજ-
પીને આ લોકોને સ્વતંત્ર ચવામાં સાચ આપવો પડશે
નહિનર સ્વાર્થી કહેવાયું; પ્રશ્નરના પ્રશ્નના શુનેદમારકર્યું.

તા. ૨૬મીએ કંપાસા છોડ્યું. હંત-થઇ કમરી
આવી રાવ રહ્યા. બીજે દિવસે માડીએ ચડી યુગા-
ન્ડાને છેલ્લી તાજમ કરી લીધી.

સેક—(નોકરને) જો, તારૂં સાંધવાનું, ધા સાફસાવવાનું.
ઠોર સંભાળવાનું, યોડામાડી લાંકવાનું, યોડાની માનજત રૂપાણું
અને ફરીચર સાફ સજવાનું કામ કરવાનું છે; બોલ દરીશને?
નોકર—હાહ, એમાં શું? એ બધું મને આવડે છે. પણ
સાહેબ, આ બાબતની જગીનમાં ખરી કેની દોષ છે?

સેક—કેમ, માડીનું આમાં શું કામ પડશે?
નોકર—જેતો બેટલા માટે કે આ આટલાં બધાં એમાં (1)
કામમાંથી પસંદ ત્યારે કુશલને વખતે માડીમાંથી ઈસ
બનાવવાનું કામ પણ કરતો રહું!!

જ
બા—(ચીનના ચોરકામાં લખલ થઈ ધીમેથી) બાઈ
બધી ગયો લાગે છે.

ચીનુ—હા બા, દાકાર કહેવા દત્ત કે હું બપોતે દોઢ
ત્યારે દવા આપવા બપમાંથી હડાડશે નહિ.

જ
એક વજ્ર લક્ષ્મીનર્પીત-અરે જીવાન, હું એમ નંધાસ્તો
કે હું જિંદગીથી મોટરમાં ફર્યો કરું છું. સરખાતમાં તે મારે
પણે આલીને ખૂબ રખડું પડતું. પરી જ્યારે મોટર ખરીદવા
બેટલા પેસા થયા ત્યારે એક મોટર ખરીદી

જીવાન-તમે જિંદગીની સરખાતમાં પછે ચાલવા, પગ હું
તો સરખાતમાં પેટ ચાલતો અને રીખતો; પછે ચાલનાં પગ
અને તો જહુ મોડું આવડ્યું હતું. છતાં હજી મોટર નથી મળી.

જ
કનુ—જી, કેમ હજી પેર નથી ગયો?
ચુ—પેર જહુ તો બાપા મારે.
કનુ—બાપા સા માટે માટે?
ચુ—પેર નથી ગયો માટેસ્તો.

(નવયુગ)

માધુકરી

આજતા આજશે ઘેળઘેળે ભર્યા,
મિત્રિ બધા ડોલતા અજાણે સાગર;
આજ રૂટે શ્રવામીભરી ને દરાર!
કાળ પડખું ફેરે કાંતિની નેળતો મડમડે છત્રનમાં શાન્તિ ભરવા.
વર્ષથી વાટકી નેહ, ધોહા બનડી,
આજ અપ્પર મહી રક્ત મા માગી;
કાલનો સૂરજ તો લગશે સોનડો,

કાળ પડખું ફેરે અડમ તું ના રહે, નિશ્ચયે રથાન તારું કહી લે.—બલદેવ મહેતા

કાંતિકાર કૌભવેલ

એ આપણી આ બ્રિટિશ સરકારનો જ પૂરંજ હતો. કોનો મોટો દાદો ટોમસ કૌભવેલ, ઇતિહાસને મુશ્કેલીવાળો ક્રિડિનલ વલ્કોને ઉત્તરાધિકારી હતો. તેણે ઈર્ષ્યિક મહેનો નાશ કરવામાં તે સગવળા રાજ આઠમા હેનરીને સહાય આપેલી. અને એ રાજ્યને આ મદદ બદલ ટોમસ કૌભવેલને ફોર્સિનું ઇનામ આપ્યું. આવીને કોઈ અકસિત પટનાથી, કેમ નહીં એ કૃત્યનો બદલો જ તેના વંશજ દ્વાલિનર કૌભવેલે પહેલા આફ્રિકને ફોર્સીએ ચડાવીને ન લીધો હોય શું?

આલિવર કૌભવેલનો જન્મ હાંટિંગ્ડન નામના ગામડામાં ઈ. સ. ૧૫૨૯ના ઓગ્રિલ માસની ૨૫મી તારીખે થયો હતો. તેના પિતાને એક નાની બગીચ હતી. તેનામાં તેની માતાનું સૌંદર્ય અને પિતાનું સાહસ ભેળવી આબ્યાં દેવતાં. પોલાઈના ચક્રાક્રિત બખતરમાં સંદ્રિત બનેલી તેની આકૃતિ આજે પણ તેનાં આપૂર્વ ભવ્યાનું આન કરાવે છે.

બાલ્યાવસ્થાના તેના વિવેચકો બગીચાઓ લૂંટવા, વાંદ-સંભોળા પીણા પકડવા વગેરે પ્રકારનાં તોફાનીમાં (અને તેના પરિણામે પિતાને માર આપવામાં) અતીત થયા હતા. એવી જ કોઈ રમત દરવાજા એકવાર તે એક નદીના બેઠા પાણીમાં ફેળતો હતો, એવામાં કાઢે તે શહેરના પાદરી રેબ. યિ. ન્હોન-સન જતા હતા તેમણે તેને જોયો અને મહામહેનતે બહાર કાઢ્યો. ચોટપણે ન્યારે તે સ્વદેશના કૌન્યતો કર્નલ બની રાજ સભે યુદ્ધે ચડતો હતો ત્યારે રસ્તામાં એ જ ન્હોન-સન પાદરી તેને મળ્યો. તરત જ ભૂતભાજના બનાવની હપકાર-વરા બેઠાથી તેણે યાદ આપી અને પોતાને હાથક કાંઈ કામ હોય તો લખવા નિર્મત કરી. પણ રાજભક્ત પાદરીએ શુરો થઈને કહ્યું, 'મને કશું યાદ આપવાની જરૂર નથી. મને જાણ

વાદ છે. તારા જેવા હુકનો છવ મારા હાથે બગ્યો તે સંભા-રોને આજે મને ખૂબ દિલગીરી થાય છે. ને ન બગ્યાવે. હોત તો અન્યારે તું તારા રાજ સભે બગ્યો કરવા હવાત ન હોત' પણ કર્નલ કૌભવેલ આ કહ્યું ન ચલુકારતાં દસતો દસતો પોતાને ધંધે પડ્યો.

નવ વર્ષની ઉંમરે કૌભવેલે એક વખત એક પાટોડીને બગીચો લૂંટ્યો. તેના પિતા બહારગામ થયા હોઈ તે ફરિયાદ તેની મા પાસે આપી માતાને નેનરની સોડીથી તેની સારી પેટે પૂલ કરી તેને સૂવાના બોરડામાં બેસી રહેવાને હુકમ કર્યો. રોતરોતો તે પથારીપર પડ્યો. યોડી ફાળ પછી તેણે નોડરોને વાત કરતાં આંબળ્યા કે તેની મા અમુક રથોને કાઢી આણે બેઠા મળેથી છે અને બેતરની કેડીના રસ્તે પાછી ફરનારી છે. આ સાંભળતાં જ તેને કાંઈક યાદ આવ્યું અને તે સફળો બેઠ્યો. પોતાની નાનકડી ફરશી લઈ નોડરોની નજર સુધાવતા પાછળની બારીએથી ફરી શ્વાસબેર તે માતાને આવવાના રસ્તે દોડ્યો. રસ્તે બધાનક અને નિર્ભય દેતો; રાત અંધારી હતી; પણ બાળક કૌભવેલ નીડરપણે અને ફરશી નાખી નાનકડા પરચુસમ જેવો આગળ ધારે જતો હતો.

માર્ગમાં તેની માએ તેને, દૂધથી આવતો જોયો. હુરદ્દ નજર નાખતો કુદકો ખાતો, આંમુ લૂંછતો, અને ફરશીવાળો આ નાનો બેઠકો માથે છે તે તો પોતાનો ઓલિવર! અંધારી રાતે તેને આમ આવતો જોઈ તે આશ્ચર્ય પામી કૌભવેલની નજર પણ માર પર પડી. પડતાં વેત દોટ મૂકી માને બેઠી પડ્યો. અને વૂટકે રાહો બોલ્યો, 'બા, બા, પેલા બેતરમાં તેજ માલિકે એક ભંધાર આપ્યો છે. પૂરો પૂરો છે. તારાં ફંચીન કપડાં જોઈ તે બહારને કાઢાં તને માદી ન બેસે એટલા માટે તારું રક્ષણ કરવા નું આગ્યો.' માતાની આંખમાં

આસિવર કામરેસ

વાત્સલ્ય અને અભિમાનના આંખુ બસાઇ આવ્યા મુંબીનેનો વરમાઈ વરસાદી તેમજ પાવાના નાનકડાં-પીર પુષ્પને ઘડી સરમે ચાપેલો અને પેલા ભવંશ આખલા પાંચે થયને તેમણે નિર્વિંધે પસાર થઇ ગયા

આસિવરના પિતા દેવરી કામરેસ સાન્ન્યમજ દને પહેલાં એના શાળ તેને ત્યાં પાંચી વખત અવિધિ બની આવેના તેણી આધે તેના કુમાર ચાર્લ્સ પણ આવતા. જ્યારે શાળ અને દેવરી મુસ્લીમીતીની વાતો કરતા ત્યારે તેમના બેના પુત્રે ચાર્લ્સ અને આસિવર બનીગયાં રમતા એ વખત આમ રમવારમતા ચાર્લ્સના હાથ દેવાનાં પાંદો આવેલો તેમજ કહ્યું, 'હું તો રાખેના કુવા, હું હાથ રાખેના ચાપુર'.

'અમે હાથ આપીએ ને તમે કેમ ન આવો? શાળના કુવા એટલે શું થયું?'

'અમે દેશના અધે; કાવરાખો અમને ન લાગુ પડે.'

'કેમને તો આ તમામજ ન થયે એટલે, તમને રહી છે કે નહિ?' હી આસિવરે તેના એ અવિધના રાખે એક તમામજ કાઢી કાઢેલો. ચાર્લ્સ ફરોરફરોર શાળ પામે રાખ આપા ગયો:

આગળી સત્રામાં એક અત્રાવના ગિલગી ગયો પર્કરહી દની સાન્ન્યપણના પ્રયાનનું એ વિવેનું આવજી સંત્રજનાં એક જુવાનના ચડેશને રૂંચ બદલાતો જતોદત્ત અને તેણી યેના બુદ્ધિવેજ તેના કરતા ચડેશની બવાનજામાં જાયો. 'તો દત્તો. આવેશથી તેના દોઢ મૂઠ કાઢ્યા અને તે તિરક-માં જોલવા એકા થયો. એના કાનિલ દુગલાથી સી લાકડાની પેટે મળ્યું થઇ ગયા. સર કિંગ્ડોમે પોતાની પાસે એકલા જીવન દંપત્યને રજાનું, 'આ જુવાન કોણ છે?'

'દરિંગન નાકથી એ બેરો છે. ગાંધે સંભળી છે એનું

નામ મિ આસિવર કામરેસ. શાળની દૃષ્ટિસ શાળાવિનો એ હાથ પિતેથી છે.'

'અરેબ, જતે દોઢો એ નામ હાથ એના લાંબે છે. શાળની રમણ-એની સમિત્રામ એ ખુશો બજવો પેકારે છે.'

કિંગ્ડોમ, દેવપત્ર વર્ધે યે. કપડાના મોડા બજવાવિદો મરી પરાવાઈ દત્ત. પાર્શ્વમંદનો- પણ દીડો પાંચાં દત્તો. શાળ ચાર્લ્સ એક પછી એક કિલ્લાઓમાં પેલાના લરકાના બધે બજાયા ફેલાવતો જતો દત્તો અને પાર્શ્વમંદની વર-ફેણનાં ગાંધા પર અસલ જુલમો જુલમો આવેના દત્તો. લેટન દત્તે મોડા જ માઉસ ફરે રજુ દત્તું એ બધાના નિ-સારમાં જુવાન ચોલિસ કામરેસ આશાની ચિનગરી ફેલા-વતો બદાર પાસી આવેલો ને તેવતેવડા જુવાને ને સદાદીધે, 'આંખનો, દત્તે આખરી ફેસો છે. માંમાંના મિલ મૂળી આવી બંધા ને મુશ્કેલી દત્તે આપવિગળ કંપા; આવેના અપનથી.'

બાપજી નિમયે, પોતાના કંઈ અને ચાપુરીમવાં રમવા-બજ વડે તેમજ લરકાની પુનર્વંદના કરી ઉઠેડના દનિદાસમાં લોદબંધ (Ironside) ને નામે મુનિખ્યાલ તેના રોનાઓએ-માં દેશનજિ અને અગેવ જગના કુશ પ્રવાદો કાઢી મૂકતા. અને એવા બિનવાલની પણ અજુનમ કોન વડે તેમજ પ્રિન્સ રજે રંગ મદાન રોનાવાવાના લરકાને વનમાં પીંછે કાઢે તેમ દેશી મૂખું

અપૂર્વ આનંદજ દાખવી એમજ લોડપણને વિજય અપાવે અને જુલમો શાળને તેના અવાયે. શામિન કરી ફાટીને લાકડે મદાનજો. દેશનો એ રજુ પ્રમોડો લુલવમજી બંધો અને ઉઘડાનો શાળકુદ તેને વરમે પસાયે. પણ તેને દોષે મારી એ તો દેશનો રોચ જ રંધા અને છવનમર ક્રેમવ બિટી, પાછળ કુન્યવિધન ને સમજિસાણી રાષ્ટ્ર મૂકી ગયો. (સંમિતિ) 'રશનિધિ'

દુ. મિ. રેમિલિ એલ. બન્સ

મુંબાઈની સરકારી કાશાલાના મુખવ અબજને રચાને ૧૮ વર્ષની લાંબી ને મનનિમાન કારકર્દિ અજનાર એ બોલોસ એએજ કાશાલ નશા વર્ષમાં કુચરી ગયા. મુંબાઈની એ કાશાલા (સર એ.એ. રૂલ્સ ઓફ આર્ટ)માં તેવાર યમેલા અનેક દુર્દેશ મારગો અને ચિત્રકાકે રચાવવા ને મુવિ-ક્રમવા વિશાલકે તેમનું પ્રેક્ષ અગિન ને ક્રેજી નામ કરી જૂલો નહિ પોતાના દોહાની રૂંચ તેમજે આ દેશની કે-વળીમાં એ અસર પડેલાથી છે તેનાં પશિમાઓની અસર દબ્બુ લાંબા વખત મુખી રહ્યો. એક કુશળ અને બોલોસ એએજ અધિકારી વડી તેમજે આખા દલકા દિશ પોતાની છાપ બેસાડી દની. તેમના જ મળમાં ચિત્રકામ બધી સાગાઓના પાકપ વિજય તરીકે દાખલ થયા પામું અને આને કેલકાવ ના પામાં દુર્દેશનાં સરકારિદેશ કરા તેમની સદી વા-ગીરી રૂંચે દશે.

મિ. બન્ડે અભ્યાસ-યોજનાના નવા અખતર હમીશાં કર્યા જ કરતા અને તેમાં મનમોનાં પરિણામ ન આવે તેમ ઘુસ્ત ફેરફારો કર્યે જતા. કેળવણીની સાથે કલાદૃષ્ટિ ખીલવવાના ઉદ્દેશથી એમણે ડ્રૉઇંગની પરીક્ષાઓ સરળ કરીને ચિત્રકામને ખૂબ વ્યાપક બનાવ્યું. પરંતુ તેથી પણ કેળવણી એવાં માણસોમાં રૂપ અને રંગની ઊંચી અભિરુચિ ન પડતી, એટલે એમણે એસિમેન્ટરી અને ઇન્ટરમીડિયેટ પરીક્ષાઓ ધરી કાઢી. થાપા ડ્રૉઇંગ માસતરે પણ ફરીવાર તે કમનું બાણતર સુધારી લેવા એકએક વર્ષ એમણે ખાસ ક્લાસમાં બોલાવ્યા હતા. ત્યાર પછી એનો અમલ બરોબર ચાલુ છે કે નહિ તે જોવા એક ડ્રૉઇંગ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કુશળ અધિકારીની યોગ્યતા ફરી. તે જલદી ફરીને બધી રીતિ પર સુધારાવધારા સૂચવે એવો ઉદ્દેશ સમ્પૂર્ણ હતો. ત્યાર પછી તે એ રીટાયર થયા, પરંતુ એ બધા પ્રયત્નો છતાં હજી એ ડ્રૉઇંગનું વિદ્યાર્થીઓના હાડમાં ઊંટવું જણાતું જ નથી.

મિ. બન્ડે આખા પ્રાંત માટે જેમ પ્રયાસો કર્યા તેમ પોતાની સીધી દેખરેખ નીચે રહેલી શાળામાં યે સુધારાવધારા કરવામાં બાકી રાખી નહોતી; છતાં આ દેશના મર્મભા પહોંચે એની કળા કે કારીગરીનો મરતાવ કરવાનો વશ એ શાળાને એમના સમયમાં તે મળ્યો જ નહિ. બંગાળમાં બ્રિટીશ નૂતન શૈલી કળા તરફ હમીશાં તેમનો કટાક્ષ હતો, અને ડૉ. આનંદ કુમારસ્વામી લખ્યા તેમની વચ્ચે વારંવાર એ સંબંધ સાંળા વાદવિવાદો અને ચર્ચાઓ એ વખતનાં ખોલામાં પ્રગટ થયા કરતા. મિ. બન્ડે એક જળાદયત્વપૂર્ણ હોવાથી એ શાળાના અધ્યક્ષ તરીકે ઘણાં ઘણાં વર્ષો ટકી રાખ્યા. એમની જ કારકીર્દિ દરમ્યાન માછીના વાસણકામ માટેના સિદ્ધાંતમાં ફાટરી ક્લાસ, સ્થાપત્યના અભ્યાસ સાથે આર્કિટેક્ચરની સ્વતંત્ર શાળા, કારીગરી વિભાગમાં બીજે સંગીત અભ્યાસક્રમ અને ચિત્રવિભાગમાં પણ ઊંચી કક્ષાનો અભ્યાસક્રમ દાખલ થયો. છતાં તેમના સમયમાં તેમણે મારેલી કક્ષા માટે એક પણ પરીક્ષા કે ડિપ્લોમા મંજૂર કરી નહિ. ચોતાના મનમાં તેમણે એનું એટલું ઊંડું ધોળાશ ધારી મૂકેલું કે તેમને મન ફાટ કામ સાધક બન્યું લાગ્યું નહિ હોય.

તે પોતે યાત્રી હતાથી અને સરકાર કામ કરનાર આદમી હતા પોતે પૂરા સાધકબચાવી હોવાથી શાળાના વાજવારણમાં બિરિસ પ્રત્યાવ અને તેટલો બચ્ન કરતા. તેમનો દાળ સિદ્ધિએ તેમજ વિદ્યાર્થી ઉપર ધણું રહેતો અને તેને લીધે એ બંને વચ્ચે કદી હાદિક સંબંધો થવા શક્યા નહિ. એમ છતાં કહેલું જોઈએ કે તેમનામાં વિદ્યાર્થીને દોરવાની વિરલ શક્તિ હતી ચિત્રવિદ્યાના અટપરા પ્રયોગમાં તે અજળ રીતે માર્ગ દર્શાવતા અને મને તે સાધનો દ્વારા આશ્ચર્યકારક રીતે આગાહ પરિણામ લાવતા.

શાળાના પહોંતર અને ઇલાકાની ચિત્રપરીક્ષાએ ઉપસંત

સેસિલ એલ. બન્ડે

પણ સરકારી કામે અને ચિત્રોના ઓર્ડરો તથા સ્થાનિક મુજિવમની દેખરેખ વગેરે ખીલ જવાબદારીઓ પણ તેમને મોઢે રજા કરતી. પણ તે એકેએકને એ એકસામટા પહોંચી વળતા તેમની લેખનશૈલી ઘણી ઊંચી પેંચેની હતી. તેમાં ઇતિહાસની અને અન્યેયણી ખાસ દૃષ્ટિ જણાવ છે. 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ના વાર્ષિક બોર્ડમાં દર વર્ષે તેમને એકાદ લેખ ચિત્રો અને સ્કેચ દોવાનાં જ, અને તે કમ તેમના છાનની આજર સુધી જગતપ્રાપ્ત છે. અને લીધે તેઓ શાળાઓ સિવાયના જગતમાં પણ જાણીતા થયા હતા. ૧૯૧૭માં એ મુંબાઈની શાળા છોડી ફારમ થયા ત્યારે મુંબાઈમાં વસતા નૂતના નવા સેક્ટરો વિદ્યાર્થીઓ એમને વિશ્વ આપવા નજ્યા હતા. તેમાં હાલના દેશા જે નામાંકિત ચિત્રકરો, ફોટો ગ્રાફરો, સ્થપતિઓ અને ડ્રૉઇંગ માસતરો હતા. પછીનાં વર્ષોમાં તેમણે હિંદમાં પ્રજાણુ ક્વીંક્યુ દત્ત અને સરોદારથી અવતવાં પાત્રોની વસીતો, દેખાવો અને આલેખનોના યોગ્ય ભેગા કર્યાં હતા. છેલ્લા એક જ વર્ષના તેમના આવા કામના નમૂનાઓ લગભગ પાંચસો જેટલા હતા. જે તે તાદેશવાદી ચિત્રકર હતા. આંખ સામે રમી રહેલી રંગસુદ્ધિ મારોભાર ચિત્ર પર ઉતારવા તેમની શક્તિ સાધનો સાથે અજળ દરીકાઈ કરતી.

લંડનની ન્યૂમેન સ્ટ્રીટમાં આવેલી આર્ટ સ્કૂલમાં પ્રો. હીધર્લોના હાથ નીચે તેમણે પ્રથમ અભ્યાસ કર્યો. ત્યાર પછી પાંચ વર્ષ વિષ્ણવ પ્રોફેસર હર્બર્ટ હર્ફોર્ડ આર એ ના હર્ટફોર્ડ સાયરમાં આવેલા બુરો ખાતેના સ્ટુડિયોમાં કામ કર્યું. આ સુખસિદ્ધિ કલાસિફિકા તે પ્રથમ સિખ્ય હતો.

બુરો છોડ્યા પછી રોયલ એકેડેમી અને ન્યૂ ગેલેરીમાં તેમજ લંડનનાં પ્રાંતિક મદરેસોમાં તે નિયમિતપણે ચિત્રો મોકલતા. મોટે ભાગે તેઓ તસ્વિરો અને માનવ આકૃતિનાં ચિત્રો કરતા ચોંટર કલર, કોમ્પોઝ કલર કે પેરેટલ (રંગીન ચાક) ગમે તે સાધનોમાં તે પ્રવીણ હતા.

૧૮૯૩માં પ્રો. હર્ફોર્ડની મામણીથી તેમના બુરો ખાતે તૈયાર થતા કલામય ધરને ખાસ મુશોભનોથી સજ્જારવાને તે મંદ કરવા ગયા. ત્રણ વર્ષ સુધી તેમાં મોડેલિંગ (હાથ વદાર રૂપકામ) તથા ચિત્રકામ કર્યું ત્રાંગાકાનાં સુંદર અડવર કામ પણ તેમાં કર્યા હતાં

એ કામ પૂરું થતા આશ્ચર્ય એવામાં લંડન (સાઉથ વેસ્ટ)માં ચેન્ડી ખાતે પોંદિટોનિક દુવસરાણની રચાપના થઈ. તેના કળાવિભાગના અધ્યક્ષસ્થાન માટે જમા થયેલા ૨૧૧ ઉમેદવારોમાંથી કોઈ સંપૂર્ણ લાયક નહિ લાગવાથી એ સંસ્થાના આલોકએ પ્રો. હર્ફોર્ડની સલાહ માગી. તેમણે જોતાના પદ્ધિ સિખ્ય મિ. બર્નસની તે જગ્યા માટે આમંત્રણપૂર્વક બલામણ કરી અને મિ. બર્નસ એકદમ ત્યાં નીમઈ ગયા.

એ વર્ષ એ જગ્યા ખાતામાં કામ કર્યો બાદ, ૨૪૦ ઉમેદવારોની હરીફાઈમાંથી તેઓ સાઉથ લંડન કૅફ્ટ સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ અને સાઉથ લંડન આર્ટ ગેલેરીના કપ્ટેનર થયા. બહોળી રહીને તેમણે આર્કાઈવ રૂપરરના જમાનાથી આજ સુધીનાં શ્રેય-ચિત્રોના નમૂનાઓનું પ્રદર્શન તૈયાર કર્યું જેનો એક લાખ માણસોએ લાક લીધો હતો. આ વર્ષેમાં તેમને ડૉક્ટરિટન ટળનાં (મુશોભનોનાં) ધણા કામો કરવાં પડ્યાં હતાં, ત્યાં થોડાં સુંદર પોર્ટ્રેટ (તસ્વીર) ચિત્રો તેમણે તૈયાર કરેલાં. ૧૮૯૧માં રોયલ સોસાયેટી ઓફ બ્રિટિશ આર્ટિસ્ટના તે સભ્ય બન્યા. તેમણે ખૂબ લખ્યું છે, ખૂબ ગીતર્યું છે તેમજ સાદાં રચાગરંગી ચિત્રોથી પણ અનેક આગેવાન ચોખાનિયાં અને પત્રોનાં પાનાં બંધા છે.

૧૮૯૬માં મુંબાઈ સરકારને મુંબાઈની કળાશાળા માટે યે.ચ માણસની જરૂર પડી અને સર ન્યૂમન બર્ડવૂડની બલામણી મિ. બર્નસને તે જગ્યા મળી. ત્યાં સુધી એ શાળા માત્ર તસ્વિરો અને દેખાવો ચીતરવાનું શિક્ષણ આપનારી સંસ્થા છે એમ જ મનાતું. પણ ૧૮ વર્ષને અંતે ન્યારે મિ. બર્નસે તે શાળા છોડી ત્યારે ત્યાં સ્થાપત્ય, માટીકામ, ચિત્રકામ, મૂર્તિકામ અને કારીગરી વાળા લગભગ બધા ધંધાનું શિક્ષણ વ્યવસ્થિત અભ્યાસક્રમ દ્વારા અપાતું થયું હતું. આ એમની વિશાળ કલાદષ્ટિ અને સર્વદેશીય અનુભવ દર્શાવે છે.

ઓસ્ટ્રેલિયાનું મીઠાનું સરોવર

મધ્ય ઓસ્ટ્રેલિયાનાં આજ લગી અમય અને અણબધુ બી.બી. સ્કુપ્રેડેશની રોષ-સફરમાંથી હમણાં જ પાછા વળેલા ઓસ્ટ્રેલિયન સફરી મિ. મેડિગને એ પ્રદેશમાં આવેલા એક અજ્ઞાન જેવા મીઠાના સરોવરનું વર્ણન બહાર પાડ્યું છે. કુપ્રેડેસ ઉપર જેમ બારફના થરના થર ભરી ગયા છે તેમ આ સરોવરમાં નર્યું મીઠું જ ભરી ગયેલું છે. ખાસસા ખાસાદાર મીઠાનાં પડનો પડ એ વિશાળ જગ્યાના માઇલોના વિસ્તારમાં બંધાયેલાં પડયાં છે. બહુના વખતમાં એ સરોવર હશે તેની ખાતરીનાં બધાં ચિત્રી ગળી આવે છે. ચેમિરે હોવા કસોડાવાળા કિનારા—કોઈકાઈ સ્થળે તો ત્રીસ-ત્રીસ ફૂટ હોવા—એ, અને તેની વચ્ચે કંઈ કદપના ન થઈ શકે એટલું મીઠું પડ્યું છે આટલે બેઠાજ કરીને મિ. મેડિગને જણાવે છે કે માત્ર સરોવરના ઉત્તર તરફના બાગમાંથી જ આશરે ત્રણ અબજ ૮૫ (૫૬ મહુનો એક ટન) મીઠું નીકળે! રાસાયણિક પ્રયોગની ખાતરી પછી જ એમાં પોદારા હોવાનું માલૂમ પડે તો તો એ સરોવરની કિંમત અવર્ણનીય થઈ પડે. એકલા મીઠાની જ કિંમત આંકવા બેસીએ તો પણ બેલું કામ ન કરે, કેમકે એ સરોવરના પાત્ર (તળિયા)માં જમીનનાં પડની પેટે જ મીઠાના થર થર ભર્યાં છે—તે બોલાં કે તેના ૫૨ મિ. મેડિગને મોટરૂકમાં માઇલોની મુસાફરી બોડી, અને સરોવરની વચ્ચે જઈને તંબુ પણ નાખ્યા;—જેમ બારફના પ્રદેશમાં થાય છે તેમજ! બીજ નવાઈ જેવી રોષ તમ્બોની એ પથ્થુ મળી કે કિનારાથી બાર માઇલ દૂર અંદરના બાગમાં સરોવરની ભમેલી જમીન પર ત્રણ ઇંચ લાંબી છવતી ગરબોઓ જણાઈ! તે ઉપરાંત કીડીઓનાં દર અને ત્રણ ઇંચ હોવા મીઠામાંથી જ બનાવેલા તેમના રાફડા પણ મળી આવ્યા. નવાઈની વાત છે કે એ નંતુઓ તથા પ્રાણીઓ ત્યાં કેમ છવતાં હશે, કેમકે ખોરાક માટે ત્યાં કશું જ મળે એવું નહોતું એ પ્રદેશની આસપાસમાં વસતા દેશી જંગલીઓમાં આ સરોવરને વિશે ચિત્રવિચિત્ર ફંત-કથાઓ ચાલે છે. એ સરોવરમાં ગયેલાં તેમનાં ઠોરડાંપરનો ફરી પત્તો જ મળતો નથી, અને એનાં ખીલં કાચીને લીધે એ બહુ અહન અને બેરી મનાય છે.

મિ. મેડિગને માને છે કે ૫૦ હજાર વરસ પહેલાં આ સરોવર નિર્મિત મીઠા પાણીથી લહેરાતું હશે. આજે તેના કિનારાની ચારે તરફ જે માત્ર પાંચ નાનાંનાનું વહેળિયાં જેવાં દેખાય છે તે એ પ્રાચીન કાળમાં મોટી નદીઓ હશે અને તે ઓસ્ટ્રેલિયાના વિશાળ પ્રદેશમાંથી દગલાળંપ ફાર ધસીધસસી આ સરોવરમાં ઠસવતી હશે. બહોળું પડની અતિશય મરમીને લીધે કાળક્રમે એ નદી અને સરોવર છુકાઈને મીઠું નગરું હશે. પુરાણ કાળમાં જોકે આ પ્રદેશ વસવાટને યોગ્ય હશે, પણ આજે તો અગિની નવાળા જેવી હતા

સતત વાતા ઝંઝાવાતો અને મયંડ બહી જેવા સૂર્યના સહ તપતા તાપને લીધે સૌંદર્યો થયાં હવે એ સદાને માટે વસ-વાટને સાફ નકમી ને વેરાન બની પડ્યો છે. (ટૂંકર વેપ્ટ)

મધ વિષે ઘોડુંક

સામાન્ય રીતે આપણે એમ માનીએ છીએ કે મધ-પ્રદાતાંથી આપણને જેનું મધ મળે છે તેનું ને તેનું જ એ ફલમાંથી મળતું. હરો; પણ એ ભૂલ છે. મધપ્રદાતા મધ અને ખૂબ પુષ્કળમાં રહેલા પરાગ-મધમાં ધણી જ ફેર હોય છે. ખરું (માખીએ બનાવેલું) મધ ધટ્ટ, મીઠું અને મીઠું તથા કાંઈ પણ તરેહની ખાસવાસ વિનાનું હોય છે જ્યારે ફલમાં રહેલું મધ મીઠાસે ફિફું ને ખાતલું હોય છે, કેમકે તેમાં પાણીનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. વળી તેમાં થોડેધણે ઓછે તે તે ફલોની સુવાસ રહેલી હોય છે. માખી પુષ્કળમાં રહેલ આ મીઠા પરાગ-રસ ચૂસે છે. તે માખીના પેટમાં જતાં આ રસને લાગ જેવા એક પદાર્થ મળે છે તેમા તે ખૂબ પૂરવ્ય છે અને તેમાં રહેલું પાણી ઘોડુંધણું રોપાય છે. ત્યારબાદ માખી ઘેર જઈ પ્રદાતાં એ પદાર્થ પેટમાંથી પાછો કાઢે છે. આ બહાર કાઢેલો પદાર્થ એ જ ખરું મધ. દિવસો જતાં એમાં રહેલું પાણી સુકાવા માટે છે અને મધ ધટ્ટ બને છે. વળી કાંઈક મધપ્રદાતાંના મધને જલદી ધટ્ટ બનાવવા મેલાની પાંખોથી પવન પણ નાખે છે. આ રીતે મધપ્રદાતાનું મધ તેવાય થાય છે.

મધના ગંધ, રસાદ અને રંગનો આધાર તે જે જે વિવિધ પુષ્કળોમાંથી લેવાયું હોય છે તેના પર અવધાર રાખે છે. લીમડાનું મધ ધણી વાર કડુંકું હોય છે. કાંઈ મધનો રંગ ઘોળાસા પર તે કાંઈનો બદામી, કાંઈનો પીળો અને કાંઈકાંઈ તપખીરિયા ને છેક કાળાસાવડુ પણ હોય છે. ઘેળા રંગનું મધ ખાસ કરીને સૌથી ઊંચું, ને સ્વાદિષ્ટ ગનાય છે.

મધની બાબતમાં સાક્ષરોએ પુષ્કળ શોધો કરી છે, પણ હજી સુધી તેના તમામ ગુણધર્મોનું પૃથક્કરણ કરી સઘનું નથી. મધગાંધી દૂધોમાંથી મધ રૂપે જે પરાગ-રસ ઝેંચી લે છે તેમાં પરાગ, પાણી (પુષ્કળ ભાગ-એટલે કે લગભગ ડું નેટકું), સાકર, પ્રોટીન, કાર્બો હાઈડ્રેટ, કેલ્શિયમ જીનના દ્વાર અને એ. બી. તથા સી. એ ત્રણે વિટામિન્સ, આટલાંનું મિશ્રણ હોય છે. આ ઉપરાંત તેમાં લોહનું પ્રમાણ દુપ કરતાં પણ વધારે છે; એટલે એ રીતે તે અધિક ગુણકારી છે. સારીને ઉપયોગી ગરમી પણ મધમાં ધણી છે—એક ઓંસમાં ૬૫ ફેલરીટ નેટકી. દૂધમાં, માનવસારીમાં રહેલાં અને તેને પૂર્વરૂપ નરનાં લગભગ જ્યાં જ તત્ત્વો એકા-વના પ્રમાણમાં મધમાં રહેલાં છે.

મધમાં જે અનેક વૈજીય અને સાક્ષીય દરિયા ગુણ-ધર્મ છે એમાં કેકરોસ ને લેવુડોઝ બે મુખ્ય છે. તે પૈકી લેવુડોઝને લીધે મધને ગળપણ ને તેની વિશિષ્ટ રસી પ્રાપ્ત થાય છે. મધુમેદના દરદીઓને પણ આ પદાર્થ આપી સકાય

તેનો હોય છે. આ લેવુડોઝમાં ગાંઠા અરાત માણસને રક્તિ આપવાનું સામર્થ્ય હોય છે. ઉચ્ચરસ જેવા રાંધો પર મળતી પુષ્કળ પેટ્ટ દવાઓમાં મધનો ઉપયોગ ખાસ દેખાઈ આવે છે. મધમાં રહેલા ગુણધર્મોને લીધે પડેલાંના લોક મધ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ખાતા ને લેખી તેમનો દેહ મધ્ય ને સરાજ બનતો. ગરમ દૂધ સાથે મધ દિવસમાં ચાર વાર લેવાથી પ્રકૃતિ ધન્ય જ સારી રહે છે એવો અનુભવ છે. (સંક્ષિપ્ત)

મનુષ્યને પાંખો ?

છેક માનવજાતિના ઉગમકાળથી મનુષ્યને પક્ષીની જેમ આકાશમાં લેડવાની આકાંક્ષા થયા કરી છે, અને તેને માટે કેકે પ્રયત્નો મનુષ્ય નતિએ આજ લગી કર્યા જ કર્યા છે. આધુનિક વિજ્ઞાનના વિકાસ પછી તો શોધકોને પાક્ષી આરામ બંધાઈ કે મનુષ્યે વિદ્યોની જેમ આકાશમાં સ્વહંદે ઊડે એવો દિવસ બહુ નજીક છે. એ દિવસ હવે ખરેખર આવી પહોંચે જણાય છે; કેમકે એક આસ્ટ્રોનામ શોધકે પક્ષીની જેમ ઊડીસકવા માટે હંધણું જ એક નેટો-ગદાગની શોધ કરી છે.

પટાની મદદથી તે માણસની પીઠ પર પહેસાય છે. ઊડવા માટે તેને પાંખો જેવા બે ઊભા પંખા ગોઠવવામાં આવેલા હોય છે, જે માણસના માથા ઉપર રહે છે. એના ફફડાટથી માણસના મરતકને ધન ન થાય તે સાથે માથે પહેરવાના ધાતનો ટોપ પણ બનાવવામાં આવ્યો છે, પીઠ પર એક નાની પેટીમાં કોન્લિન રહે છે અને એ કોન્લિનને વજનની સમ-તોલ રાખવા માટે આગળ છાતીના ભાગમાં સામેની બાજુ નુદાનુદા ધડાનાં વજન-કાઉન્ટર બેંચેન્સ-રાખવામાં આવે છે.

પણ માણસને વિદ્યાને ઉઘાટેલી પાંખોની આ નવી શોધમાં સૌથી પહેલી ખામી એ છે કે એ નેટો-ગદાગને કાન-માં રાખી આગતેમ થલાવતું તથા સંખાળતું રી રીતે? પહેરનાર હવામાં બજનની જેમ ઊડે તો ખરો, પણ પછી તે જ્યે ને જ્યે ઠેક ચંદ્ર પ્રદેશમાં પહોંચે ત્યાં સુધી, અથવા તો પેટ્રોલ ખતમ થતાં સુધી હિંચે જ નવ તેનો કંઈ અર્થ નથી. પેટ્રોલ ખતમ થઈ ધન બંધ પડતાં ઊડનાર પાંખો અથવા ત્યાં નાંચે પડે અને જ્ય તુમારે ધણાખરા રોષકો માને છે કે એમાં નુદાનુદા પ્રકારનાં કાઉન્ટર બેંચેન્સો યુક્તિ પૂર્વક ગોઠવવાથી જ આ પૂરંદરજીનો નિવેડો લાવી શકાયો. ઊડતો માણસ તે વડે સારીને તથા પંખાને મરજી મુજબ આગળ પાછળ કે જાંબોગિયે ફાવે તેમ વાળી શકશે.

ધણા વૈજ્ઞાનિકોએ તો બિવિધ વાખપું છે કે એમાં કોન્લિનને બદલે એક નાનુક દલદી વીજળીક મોટર જ વપરાયો, તેમજ તેની સાથે એરીઅલની એવી ગોઠવણ થયો કે તે દવામાંથી જ બાંસનાર વીજળીક રાક્ષિ મદન કરી એ વીજળીક મોટરને ચલાવે. આ વીજળી, અલગબ, વિના મૂલ્યે જ ચાલી શકશે; માત્ર આ હાલખાટલી (નેટકો)નાં જ દામ બેસશે પછી તો દાલ જેમ સાઈકલો વેંધેર નાવડે પડે છે

તેમ ગમે તે માણસ એ સખી સહો અને હવામાં બેઠી સહો.

મશહૂર મોચીઓ

સફર વિના મશહૂર જાતાં નથી. અને સફરનો ઈન્દો કોઇ ખાસ કામ કે વ્યક્તિને આપવામાં આવતો નથી. એ તો 'મારે તેની તલવાર' અને 'કરે તો પુરુષાર્થ' છે. સફરમાં એ કામ પ્રતિનિધિ ધણી અને મિશ્ન્યામિત્રાન આસ્વાસ્થ્ય યુગની મરમી આવતા આપણુ દેશમાંથી મોસરતો બધ છે. મરમી મહત્તાને રથાને કમી મહત્તાથી (By worth and not by birth) હવે પ્રેમ અને અંતિ મપાવા લાગ્યા છે એ એક સુચિન્ન છે. કહ્યુંની માફક દેવાવીને કુલે જન્મ, મમાર્થને વ પોછવેનો પડકાર કરનારા અનેક પુરુષાર્થી વીરો પછત કેમોમાં થી પણ નીકળી આવશે ત્યારે જ આપણો ઉદ્ધાર છે.

દલિત કેમો પણ પુરુષાર્થે સખી કહ કહાએ પહેલો રહે છે તેના હાથરણ તરીકે ન્યૂ એમ્પાયરમાંથી પશ્ચિમની મોચી કામનો દાખલો ટાંકીયું

વનસ્પતિશાસ્ત્ર કોણે રચ્યું? લનસ—એક મોચીએ!

ઇજલ (ગાઈબલ)ને બેચાળીમાં કોણે ઉતાર્યું? ફરી ના-મના એક મોચીએ!

લંડન ક્યારેથી રિન્ક નામનું વિખ્યાત ત્રેમાસિક કોણે રચાણું? મીડેડ નામના આપણે વિદ્વાન યજ્ઞેસ મોચીએ!

ફેડેડ રુકો (પૂતી નિશાળો) કોણે ચાલવી ફરી? બેન પાઉન્ડસ—એક મોચીએ!

'ફાર્મસ બોય'નું પુસ્તક કોણે રચ્યું? બ્લુમ્ફીલ્ડના મોચીએ!

અમિરિંગની 'સ્વાતચ્ચીપણ'નો મુસદ્દો ધડવામાં કોનો મુખ્ય હિસ્સો હતો? રોડર્મન—જમી મોચીનો જ!

રોસાએડી આફ ફેન્ડ્રૂ—સુહુલ્સમિતિ—નામની સંસ્કાર-મંડળીનો સંસ્થાપક કોણે? બેન કીન—મોચી!

બ્રૂક્સની પણ અધિક બ્રૂક્સનું કામ કોણે કર્યું? હન-સન—મોચીએ!

પહેલા આર્સ સખના ફાંસીનામા ઉપર બીજ કોની સહી હતી? હુસનની—એ પણ મોચી!

રોક્સબીઅરનાં કઠણાનું નાટકો (ડ્રેડો)માં પ્રેરણ આપનાર કોણ હતું? માર્કો—મોચી!

બેનનાં રાનુ-નુવોએનો નાસ

બેનનાં કપડાં વગેરેને બેનનાર હથલાવવામાં અને સંભાળવામાં ન આવે તો તે બેસી જઈને (સહી જઈને) નાસ પામવાથી ધણી વખત બાહુ નુકસાન થાય છે એ તો ધણીનો અનુભવ હતો. અંદર કપૂર, પેલી ગંવાલી કામરની એળાએ અથવા બીજી પદાર્થો સખીને સાચવવાને આપણે પ્રવળ કરીએ છીએ. પણ એ બધાં દ્રવ્યોની અસર ક્ષણિક હોય છે. પણ હવે તો રસાયણો એક એવી જ મવાલી રવાની રોધ કરી રહ્યા છે કે જે, બેનને વજાતાં પહેલાં રંચતી વખતે રંચમાં જ નાખીને તેમાં બેન બેળી લેવાથી એ છવાત વિનાનું

સલામત બની બધ. આ મવાલીને બેનના કપડાં પર પાછળથી પણ બંધી રાખાય છે, અને તેની વાસ કે રંગ દશાની અસર કપડાં પર રહેતી નથી, માત્ર યુગની અસર રહે છે,—ને એ એટલી બધી કે સદાને માટે એ કપડું નુરસિત બની બધ છે.

બેનમાં કોઈકાં વાર ને છાંડાં દેખાય છે તે ખરી રીતે, બેનનાં દુરમન નથી. પણ એ છાંડાં બન્યા પહેલાંની છવાત રૂપે ને બાનાં બચ્યાં હોય છે તે જ ખરાં નુકસાન કરક હોય છે. નરી આંખે તે દેખાતાં નથી અને બેનના જ રંગના હોઈને બેનની ઝીલી રંગીમાં બરાબ રહે છે. તેનો ખોરાક એ રંગી જ. વિનાશકારક હમ ગંધવાળા પદાર્થોની અસર રવાની નથી હોતી, એટલે તે ગંધ જતી રહેતાં ફરી આ છવાતનું કામ ચાલુ થાય છે. એ છવાત બેનની જ કલ્પન હોવાથી તે બહારથી આવતી અટકાવવાનું તો રાકર નથી, એટલે તેનાથી બચવાને ખરો રતો તેને બેન મારી નાખવી એ જ છે. અને તે આ ઉલ્લા રોધાએલા રસાયણથી બેનનાર સકય બને છે. તેની અસર બેનની રંગીમાં એવી સફાં બેસી બધ છે કે સદાકાળે માટે પેલી છવાત એ રંગીને આડી પણ રાકતી નથી, અને એમ આપણે જ નાસ પામે છે હમણા જ આ રસાયણાણું ફાળવલનું કપડું દા લગાડ્યા પછી ત્રણ વરસે નવી છવાત આખળ મૂખમાં આંખું, પણ છવાત તેને અડધી સુધા નહીં! (રૂબ મેરડ)

બળી બઈ શકાય એવો કેમેસ

મનુષ્યના પેટની અંદરના-મરના લાલણના મામના તથા તેની ક્રિયાઓના બારીક ફેરિયાકો લઈ રાકે તેનો એક અતિ વિચિત્ર નાણુક કેમેસ રોધાવાના ખગર ચિદ્દૂસ નુસરોપર નામના હાપમાં આવ્યા છે. કદમાં તે અતિસય નાનો હોવાથી બળી બઈ શકાય છે! અંદર વીજળીકે રોસાનીની એવી મોઢવણ હોય છે કે તેનાં ફિરણો 'લેન્સ' (કચ)ના મુખની સામેની બાલુએ પડે. એક પછી એક એવી રોળ અતિસય બારીક છાંડીએ પડી રાકે તેની તેમાં મોઢવણ હોય છે. છતી લેવાના પછી તેને બહાર કાઢવામાં આવે છે અને છાંડીએ 'ટેલેપ' કરી (રસાયણમાં ધોધ) તેના પરથી વિસ્તરી કદની છાંડો ઉતારવામાં આવે છે. એ છાંડોનું કદ અમુક ચોગળું મોટું કરી રાકાય તેટલી સાફ અને ચોખ્ખી છાંડી પડે છે. હવે હોંદરો લોકોના રોમ સારી જેટ બહુ રાકશે અને બેચણુખથી અસાધ્ય દરદોની રચ પણ પ.મી રાકશે (અંગ્રેજ કપરની)

ધડિયાળીની સંભાળ

ધડિયાળીમાં ધડિયાળ ખોટકવાની તે ધણીની ફિરિદા હતો. પણ ને ધરતી કાળજી રાખવામાં આવે તો એ જ ધડિયાળ લાખ રૂપિયાની ધઈ પડે. દેખીતાં નજાતાં એવાં ધણીકારણે હોય છે કે જે ધડિયાળને મૂળ કરી નાખે છે.

હમેશાં નિવત કેવલા સમયે જ બેનનાર ધડિયાળને ચાલી

આમની. પણ હવે ધાર્મિકને આવી દે દે ન કરવી આવી પૂરી થવા આવે ત્યારે કમાન ઠાકર થવા માટે છે, ત્યારે હાથ ધીમે ખાટવો. કમાન તરી ન લ્ય તોની કાળજી રાખવી.

ધડિયાળને બહુ ઠંડીમાં રાખવી નહિ કેમકે ઠંડીને લીધે મશિનમાં પૂરવામાં આવેલું તેજ પડે થઈ નથી લ્ય છે અને ધડિયાળની ગતિ મંદ પડે છે, તેમજ તેને મરખીમાંથી એક-એક સ્થલાંતર કરવી નહિ. કારણકે એકદમ વાતાવરણ બદલાતાં મુખ્ય કમાન છટકી કે તરી જવાનો ભો રહે છે. અને ત્યાં સુધી ધડિયાળને એક જ ઠંડાણે રચાવી રાખવી. ગરમાવા કે કંઠે ખાંધવાની ધડિયાળ ને ટીઆરના કરતા ખેડી નિયતિ-માં રાખવી સગાદાર્ય છે, બહુ ફેરબદલ કરવાથી સમ-તોલપણ નહિ સચવાવાથી પણ ધડિયાળ બંધ પડે છે. મશિન-માં અંદર કરતાર ન બરાબ તોની ખાસ ચીવટ રાખવી રહેજ અમરણ તાલુખડું ધડિયાળને આટકાવવા પૂરતું છે, માટે ધડિ-યાળને ધરામાં જ રાખવી સહીસલામત છે. બીન કે સુતરાઉ કપડાના ગરમામાં ધડિયાળ રાખવી હોય તો ધવં ખાસ રાખજો, કેમકે ધસારાને લીધે એનાં કપડાંમાં જાંઘણ ધડિયાળમાં દાખલ થવા સંભવ રહે છે અને કાળક્રમે ધડિયાળ મંદ પડે છે. આપણને આ કારણ કષ્ટનામાં પણ હોતું નથી. ધડિયાળને સો રોગ થયો છે તે બાણવા વારે ધડીએ ખુલ્લામાં ઉધાડેલ કરી ચૂંથતા નહિ; તેમ કરવાથી કીકરો વધારે ક્યારે બસશે અને જો અણધર હશે તો કામ વધારી મૂરશે. તેના કરતાં તો સારા ધડિયાળને સોજા કરવા આપડું તે સલાહભર્યું છે. પણ ધ્યાન રાખડું કે ધડિયાળ મશિનમાં કંઈ ફેરબદલો કરે નહિ.

નિર્દાન

૧. ત્રણ મુલ્ય: સત્ત, રજસ અને તમસ. ૨. ત્રણ અવરણ: નત્રિતિ, મુષ્ક અને તુર્પી. ૩. દ્રવ્યની ત્રણ ગતિ: દાન, ભોગ અને નાશ. ૪. ત્રણ આયુષ્ય: તન, મન અને ધન. ૫. ત્રણ મૂળ રંગ: લાલ, પીળો ને વાદળી. ૬. ત્રણ સંવ્યાદ પ્રાતઃ, મધ્યાહન: અને સાંધે. ૭. ત્રણ મતઃ અદ્વૈત, દ્વૈવ અને ત્રિશાદ્વૈત. ૮. ત્રણ કાળ: વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય. ૯. ત્રણ કર્મ: સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્ષિપ્રમાણ. ૧૦. ત્રણ પ્રેરણ: ધર્મિક, અનિચ્છિત અને પરદર્શિત. ૧૧. ત્રણ માદક: સુષ્પ, સ્ત્રી અને કુમારશ્લકિત. ૧૨. ત્રણ રાત્રિ: રિતરાત્રિ, ગૌકૃત-આરેમ અને કાળીચીદસ. ૧૩. ત્રણ સૂતક: વ્રત, મરણ, અને ગ્રહણ. ૧૪. ત્રણ દેવ: બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ. ૧૫. ત્રણ ચિત્તેન્દ્ર: રવિ, શશિ અને અનલ. ૧૬. ધણવંશની ત્રણ માત્રા: આદર, ઉકાર અને મકાર. ૧૭. ત્રણ વર્ણ: સહાર, બેળાર અને સાંજ. ૧૮. ત્રણ તાપ: દૈહિક, હૈનિક અને બૌદ્ધિક. ૧૯. ત્રણ લોક: સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ.—‘સારસ્વત’

૭૪૧

વેપારીઓ આ ઇલાની સંખ્યા પોતાના ચેપડા, કાનચો, હાંડીઓ, ખાતાં વગેરે પર લખે છે. તેનું રદચર લોકો બહુતા દરો

આ વિચાર મૂળ મેવાડ-મારવાડોના છે તે વેપારીઓ-ગુજરાતમાં વસવા એટલે તેમને વિચાર, દેખાડેખાંડી ગુજ-રાતી વેપારીઓએ પણ રચીકર્યો.

મેવાડનો રાણો પ્રતાપ મેવાડ સમ્રાટ મહાન અકબરના સૈન્ય સાથે હલદીપારડનું યુદ્ધ બિટ્યો, તેમાં અસંખ્ય રાજ-પૂતોનો સંહાર થયો હતો. રજપૂતો જનોહ પહેરતા (અને હજી પહેરે છે.) યુદ્ધમાં ખપી મચેલા રજપૂતોનાં શરીર પરથી જનોહ ઉતારી, તેનું વજન કર્યું તો ૭૪૧ મણ થયું હતું. રાણ એટલા અસંખ્ય હતાં કે તેમની સંખ્યા ગણવી અશક્ય હતી. તેથી તેમને ચંદાજી કાઢવા, ઉપર પ્રમાણે જનોહનું વજન કર્યું હતું!

ઇલાની સંખ્યા, એ આ ઐતિહાસિક બનાવનું રમણ-ચિહ્ન છે. એ આંકડો લખનાર, એ પ્રમાણે લખી, પેશકારી તે એમ સૂચવે છે કે, જો માફ લખ્યું ન પાળું તો એ યુદ્ધમાં કામ આવેલા અસંખ્ય રજપૂતોની હયા એટલું મને પાપ લાગે.

સોનાની વપરાશ

દર વર્ષે દુનિયામાં સોનાની વપરાશ વધતી જ નવ છે. ૩૫ વર્ષ પહેલાં આશરે ૪૦ કરોડનું સોનું કાપત થતું; આજે લગભગ બે અબજનું સોનું ક્ષેત્રીઓ વાપરે છે. દર વર્ષે ૧૫૦ ટન એટલું સોનું તો ખાઈ કપાયેતમાં ન આવે એ રીતે વપરાશ નવ છે! એકલા વિલાયતમાં જ આશરે ૪૦,૦૦૦ ઓંકા સોનું સોનાનો વરણ બનાવવામાં નવ છે. એ ઉપરાંત ધાતુ ઉપર ચિદ્ર મણવનામાં તથા વાસણો ઉપર ચિત્ર-કામનો રાણાર કરવામાં વપરાય છે તે તો જુદું.

દિલ્હીવાળાં દર વર્ષે લગભગ દોઢ લાખ રૂપિયાનું સોનું અંદરોના કુખમટ કાર દોળ મણવનામાં વપરાય છે એમ કહેવાય છે આપા અને બીજી ભતના ઉપયોગમાં દિલ્હીવાળાં દર વર્ષે ૩ થી ૪ કરોડ રૂપિયાનું સોનું વાપરે છે. એટલું જ સોનું ચીનમાં વપરાય છે. ચીના લોકો પોતાનો ખાનનો જમીનમાં છાટી રાખે છે અને મરણ પહેલાં પોતાના વારસોને ઘણી વાર ખાનનો ઘટેલી જગ્યા બનાવી રાખે નથી અને એ રીતે એટલું સોનું નકામું નવ છે.

નેશનનું ધડિયાળ હજી ચાલે છે!

ત્રિદિશ વીર નેશનના અવરોધ-સંમરદમાં તેની ગતિ-યાળનો કમેરો કરવામાં આવ્યો છે. દુકાનગરી તેની ઇસ્ટી વિખ્યાન લાગદમાં એ પડ્યો ત્યારે એ તેની પડે જ હતી. તેના મુલ્ય પછી તે તેની મજીદને માદકવામાં આવેલી. ત્યાર પછી તેણે તે સરકારને એની યાત્રે આપી કે મારે એ કાંઈ વારસ નીકાસે. યુગમાં નોકરી કરે તેને એ મળે. દખાણું એના કાંઈ ઉમરવાણ વારસ ન હોવાથી તે યુન.કેટિડ સર્વિસ મ્યુનિસિપલમાં રાખવામાં આવી છે. નેશનના અવસાનને આજે સૈમ ઉપરાંત વરસો વીત્યાં છતાં એ ધડિયાળ હજી બેરોબર ચાલે છે અને સાચો વળ આપે છે! (દેવર ચેર)

ડાયોજિનિસને કાઢ મિત્રે એક વાર દારૂની બાટલી આપી તેણે વસ્ત્ર તે પૂથમાં બાંધી વાળી દીધી. મિત્રે પૂછ્યું, 'આવો સારું દારૂ કેમ દેખી દીધો?' ડાયોજિનિસે કહ્યું, 'દારૂ શરીરમાં રહેવાનો તો હતા ન' નહિ. પૂછને બદલે પેટમાં પડેલા હોત તો જે તે નારા પામત; ને વધારામાં હું પણ નારા પામત.'

ચોમાસામાં પાણીથી કીંતનગેલા ત્વડામાં કાગળના દૂધા મનખન ખોસી રાખશે તો વહેલા સુકાઈ જશે અને ચીમકાઈને તેને આકાર બગડશે નહિ.

અમેરિકાના પેન્સિલવેનિયા પ્રાંતમાં એક જંગલદરત કોલસાની ખાણમાં ઇ. સ. ૧૮૫૮માં આગ લાગેલી માણસો તો લાગી છૂટ્યા; પણ તે પછી એ આગ હોલવવાના ધણુધણુ પ્રયત્નો કરતાં જે હોલવાતી ન ગઈ. હજી તે પૂથવામાં છે; આજે જ વરસ પડ્યો!

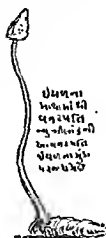
બનીના ધાસતેજમાં મીકાનો ગાં-બડો નાખી રાખજો. એથી દીવો સ્વચ્છ બળશે અને સારું અનુવાળું આપશે.

૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ચીનમાં ઐતિહાસિક હકીકતો વાંસની પરીજો ઉપર લખાતી. પછી તેને ભેગી કરી એક છેડે કાણું પાડી પંખાની જેમ બાંધી દેવાતી.

મધની પરીક્ષા મટે અનેક નુસખા કહેવાય છે; એક વધારે મધ પાણીમાં તળિયે ખોસી નય તો ચોક્કસ અને જો પાણી સાથે ભળી નય ગળવા અંદર પચરાઈ નય તો ભેગવાળું સગવળું.

ચોમાસામાં સોય ગયલા લોખંડની પિનો સાચવવા મટે સાણુના ઠટકામાં ખોસી રાખજો; એથી કઠારો નહિ.

સ્વદેશી વસ્તુઓ અને જાનાવસ્તુ વિશે મહાત્મા મેળવવી હોય તો 'ઓલ-ઇન્ડિયા સ્વદેશી ઇન્ડસ્ટ્રીશન બુકો, એલીસ ગિલ્ડિંગ, લોન્ડનની રોડ, મુંબાઇ-૧' એ સરનામે પુછવો; મફત મહાત્મા મળશે.

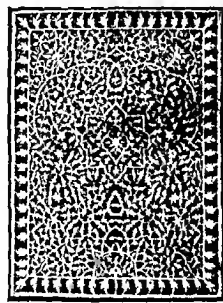
પંખાના મનખમાંથી વળે પાતળી ન્યુનિસની કાગળના પત્રો પડે છે

વિમાની ટપાલ મટે સરકારે લમણાં ખાસ નવાં કરશે. ગઢાર પાટયાં છે. તેના પર જે લેખણ ને રિફ્ટ હાવેલાં છે 'તેનાં ચિત્રો આ ઉપર આપ્યાં છે. મુખ્ય ટપાલ ઓફિસોમાં આપ્યાં ખર સવા આઠ માને એક છૂટક, અથવા શ. ૪-૨-૦નું આઠનું પેકેટ લેખે વેચાય છે.

કળીઓ પડી ગયેલા ને કાણુ છુટ-પોલિસમાં ટર્પેન્ટાઈનનાં થોડા દીપાં નાખવાથી નરમ બની જશે.

ચાના અને ફળના ડાઘ કાઢવા મટે પાણીમાં થોડો ચા નાખીને ઉકળી તેમાં કપડું ઝાળી રાખી પછી ઠંડા પાણીથી ધોઈ નાખજો; જવા રહેશે.

અતિશય પાતળા સફેદ કાગળના એક ટુકડામાંથી ફક્ત એક નાનકડી કાતર વડે કારી કાઢેલી ચાતુરીભરી આ નળી પાટણના એક જેત ચિતની કારીગરી છે. પછી તેને કાળા કાગળ ઉપર સાચમેથીથી ચોરી દીધી છે. આવા સુંદર સર્જનની રાક્ષિ ઉપરાંત કારીગરમાં જે ધીરજ, સફાઈ, માપ પકડવાની ચોક્કસાઈ અને ખેંચ જોઈએ એ બધા શુભની કસોટી આ કામમાં તેના કારીગરે સફલતાથી આપી છે.

નગરજનોનું સ્વાગત

ગાંધીજીની સંગ્રામકથાનાં અનેક દ્રશ્યોગાંનાં એકને સ્મરણાંકિત કરતું બીજું ચિત્ર
ચિત્રકાર: કનુ દેસાઈ

અર્ચના

[પૃથ્વી-મંદિરાંતર]

અહીં રજગતાં પડ્યાં નીમગતાં, રુધિરે ભર્યાં,
ળલિ નવચુવાનનાં પ્રળળ દેશદાઝે જાળ્યાં:
અટીક સમસંગણે સ્વજન આજ તારાં ચઢ્યાં,
ધરે જીવન-આહુતિ તવ રચેલ યજ્ઞે શૂરા!

રહ્યો હૃદય ગુંગતો પરમ મંત્ર સ્વાતંત્ર્યનો:
તિમિર પથ આવરે ડગ ન જોકે પાછો ફર્યો,
યથા મૂળ ન લંપરે મૂઢલ કાય ના કંપરે,
વિનાશ-જ્વલ-વાંધુઓ મરણભીતિથી ચંભરે?

આશુધારા સતત મળગી રાષ્ટ્રની યજ્ઞમાળે
ચોગી! તારી સ્મરણતિથિને અર્ચાએ રક્તધારે

અમનલાલ ગાંધી

[અહીં પહેલી અંતરે ઉજવાએલી લોકમાન્ય તિલકની સંવાસરી નિમિત્તે ધ્વજોલેલિ]

દેશના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ-આપણી સર્વ શક્તિઓ અને સમૃદ્ધિનો સાથો આંક કાઢવા માંડ્યો છે. આપણી કેળવણી, આપણી રાજકર્મશક્તિ, આપણી સામ-વય અને આપણું સમર્પણ કેટલી ઉદ સુધી ખરાં રહે છે તેનો ખરેખરો ખવાસ આ લડત આપી રહી છે. હિંદુસ્તાન સંકટો વર્ષોથી કિસ્મત કે મારખ્ધના ચક્ર ઉપર છવવાની મનોદશા ભોગવતું હતું તેને આજે એક જ પુરુષના છવન-મયને સ્વનિક્ષયી બનાવી, પ્રસંગને આધીન બનવા કરતાં પ્રસંગ ઉપર કાણુ મેળવવાની પ્રેરણા આપી છે. ખસ ચારિત્ર્યની આ રંગી આપણી પાસેથી યુગ થઈ ગઈ હતી ચાદરી માવના ચક્ષુ સિદ્ધિમંવતિ તાદરસી એ રૂત તો ધણી પે ખંડિતો ને વિદ્વાનો મિટ્ટેથી બચાડતા, પશુ પતનના પ્રમાણ થડે તેને ખડ્ડ કરી જતાવનાર વિરલ જ નીકળ્યા હતા. અને હવે પશુ નેચો પડિતાઇમાંથી પરાવી રાક્યા નથી તેઓ પ્રસંગ ને આપે તે સ્વીકારી લેવા કરતાં વધુ વિચાર કરી રાકતા નથી. હિંદો નવો મંત્ર તો એ છે કે અમને કોઈ આપે તે નથી જોઇતું; અમારે જોઇએ છે તે જ અમે લઇશું. આપણા સર્વ જોગે આપણે એ મંત્ર અજમાવીશું અને તેમાં જ આપણી સર્વ સિદ્ધિ સમાજેલી છે.

કોઈ પશુ પ્રકારની લૂંટફાટ કરનાર કે રેવતને રંબડનાર સોલ્જર પર લશ્કરી કાયદો લાગુ કરવામાં આવશે. એ સોલ્ડી ને થોડા કલાક લશ્કર ત્યાં રહું તેટલો વખતે પશુ આખા રાહેને સંપૂર્ણ સહત રહી માત્ર એક બદમાશ સોલ્જરે એક ન્યાયિક્ષેત્રનો સરસ થોડો ઠકાનો. પરવાળી બાળ્યે તેને જોયે કે તરત તેના ધણીની બંદુક લઈ પાછળ પડી, પશુ સોલ્જર હાથ લાગ્યો નહિ; તેથી તેના પતિ સાથે દુરગત સરદાર પાસે બેસિતમ આકાસ રાબ્દો બોલની ફરિયાદ કરવા ગઈ. જનરલ રૉબર્ટસે તે વખતે હજી કશું ખાણું પશુ નહોતું, એટલે બાળ્યે અને તેના પતિને બેસાડ્યાં; કૌંસીના ખાલા મંચાવી જરા મગજ ફંડાં કરી તે બાળતમાં તપાસના હુકમો આપ્યા. ચોરાએયો થોડો મળી આવ્યો, અને હવે સોલ્જરના બાર વાગી ગયા એમ સંજો ધાર્યું. પશુ એ વખતે બાળ્યે હાલતાથી તે જ ચોર છે કે કેમ તે પોતે બોળખી રાકતી નથી એમ કહી તેને બચાવી લીધો. પશુ દરેક જણ મળતું હતું કે તે ઝુનેદગાર છે, એટલે છેવટે તેને લશ્કરમાંથી બરતણ કરવામાં આવ્યો.

આ આખો વે કિસ્સો લાડના વખતમાં પશુ ચારિત્ર્ય કેટલે દરજ્જે ઉપર રહી રાકે છે તેના દાખલો છે. આજે તો જનરલ રૉબર્ટસે જેવા સર-દારોને બદલે જુસ્મી હુકમો આપનારા દેશી અધિકારીઓ અને દેશી સિપાઇઓ દેશના સાચા સેવકો તથા યુવાનોને પીડી રહ્યા છે. ખૂનખાર લડાઈઓ લડ-નાકમાં ને લાગણી ને ચારિત્ર્ય દેખાયાં છે તેને કિસાબે એક છંદો વે વિચાર, દયા, ન્યાય કે માણસાઈ સામા પક્ષમાં પડેલા આપણા દેશી અમલદારો કે જતાબદાર માણસો જાતાવી રાકતા નથી એ આપણા દુર્ભાગની વાત છે. એજો-

ની રાજામાં દોહસો વર્ષોથી પટેલા-ઓની આ પેઢીમાં તેમના કલમ ચા-રિત્ર્યનાં દર્શાંતો અને બલિદાનોની વાત લેરા પશુ જીવતી રાશી નથી; એટલું તેમની ને કંઈ કુટિલતા અને કઠોરતા હશે તેમે વારસો તેઓ લઇ લેતા છે. તેઓ જ દેશના માર્ગમાં થોડી મુશીબતો ને અંતરાયો જોતાં કરે છે. આપણા જ પદરી-ધારીઓ ન્યાયાસન પર બેસી ન્યાયનાં ફંજી નાટકો ખજવે છે; આપણા જ જુ-વાનો જોલિસ અમલદાર કે સિપાઇ બની જુકાણું ચલાવી કે જોરા રીપોર્ટો આપી પેટ ભરે છે. સરકારની કેળવણીની પેદાશ આપા કુદાડીના હાથા જ હોય, ને તેમાં 'શી ચારિત્ર્ય ને દેશમક્તિને બલિધાર હોય' તો માણસ એ કેળવણીથી શી મહત્તા કે સિદ્ધિ મેળવી રાકવાનું છે ? ને કેળવણી આજની દુદેશા, દારિદ્ર્ય ને અપમાનમાંથી દેશને બચાવી ન રહે, પશુ જીલ્લી દેશનાં બાળકોનાં મન પર ખોટી રાજબક્તિ અને શુભામી પ્રબળી આપે એસાડે તેના ખર્ચોના બાર દેશ ક્યાં સુધી સહી રાકશે ?

આજની લડતમાં જ રાષ્ટ્રના કહીર-ની, કેળવણી સમાજેલી છે. મરુખ્યનો આગમ બંધનો ધોડી વિરાટ સ્વરૂપે સ્વાતંત્ર્યને હુંકાર કરે એવું વાતાવરણ એતેર બની રહ્યું છે. માણસનો આ-ત્મા નમે નહિ ત્યાં સુધી બહારની કોઈ સત્તા તેને શુદ્ધામ બનાવી ન શકે એ બારતનું અધ્યાત્મ આજ પ્રત્યક્ષ કરવાની તક મકડી છે. 'નૈવં હિંદુનિ રાજાણિ' જપનારી પ્રબલે અજા એ વચનો પ્રતિ પોતાની જાક ખરી કરી જતાવવાની છે.

સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્યનાં સ્વભો સેવતા હબરો યુવાનો અને વિદ્યાર્થી-ઓને આજે રોકપીળાર, પ્રલિસાસ કે બાપાના વિવાદોની શી પડી છે? કવિ-બના કવિઓ અને સાહિત્યકારો નેમની

કયા લખે એના સાચા છવનસંભાગ ખેલનારને આજ સાળાના પાઠથી શું વધુ મળી જવાનું છે ?

પણ આપણા સંસ્થાન માત્ર સામા પક્ષ સાથે નથી આપણા પક્ષમાં રહેલાં અજ્ઞાન, અવ્યવસ્થા ને બેદરકારી દુરમન કરતાં જે વધુ નુકસાન કરી રહ્યાં છે. અવ્યવસ્થિત લોકસંઘ, ધોંધાટિયા સમાજો, મર્દો વખતે સ્ત્રીજાગરોને મતો ત્રાસ, હાલખીમાં દેખાતી એકલપેરાઈ, કાર્યસાધનામાં ઘપ્પાં અને અયકામજી, આપણા ચારિત્ર્યનાં બાહ્ય સંકેતો કહે છે; અને તે મુધારી લઈ રાકીએ નહિ ત્યાં મુધી આપણા વિજયમાં સંકાતો રહેવાની. આપણા વર્તનના નિયામક આપણે જ બનીએ અને રાસ્ટ્ર વગરની પ્રત્યે છતાં સરાસ પ્રત્યે કરતાં પક્ષ વધુ હિમ્મત ચારિત્ર્ય, વ્યવસ્થા અને સંગઠન બળથી રાકીએ તો જ આપણે સ્વરાજ ને સ્વાતંત્ર્યને ચોક્કસ પ્રત્યે બની રાકીશું.

સ્વાસ્થ્ય : શક્તિ : સૌન્દર્ય

બાઈ સોશલિસ્ટ પાલનજી ઈસ્ટલીઆ (ચીખડી બાવામરાજાના ઊત્સાહી 'દેવ લક')ના રાહીની સંજ ને સુંદર કેળવણીની કમ્પ કલ્પના આ વિષય પરથી આવશે. આટલે વર્ષના એકસાસ પ્રયાતને દેશી-વિદેશીના ગિરજાનુજી બાવામરાજાના કુલજ આ વિકાસ જોગવાને પ્રોત્સાહન આપનારો છે. મરદની કલવર બાંધણી, છાતીનો પ્રીટ વિકાસ, કંઠાંતિ દાવની કઠોરતા—આ કંઈ વગર પ્રવલે ઘોડાં કેળવી રાકાય છે ? અને એમનાં અંગમાપ પણ આ વિકાસને અનુરૂપ છે: બિયાઈ ૫-૬૩, વજન : ૧૫૮, છાતી : ૪૦, સાલજ : ૨૧૩. પરાણે શ્વાસ લેના અને ચાર કમ્પાં ચાલતાં ઘાંટી જતા યુવાવસ્થાના નામને લગતવાર યુવાનોએ આ પરથી ધોડા લેવાનો છે. સ્વતંત્ર દેશીના યુવકકથની દારમાં એકા રહેવા આપણે મધીએ છીએ, પણ એમના નેટકું બાવામરાજાના, એટલી સ્વાસ્થ્યસંસ્થાના વાપરતા, એટલી રાહીવિકાસની એકમત આપણામાં થ્યાં છે ? સ્વતંત્રતા તો મેળવી રાકાય પણ સ્વતંત્રતાનું સંસ્થાન અને કુપ્રભાવ તો સરસ વિકાસવાળાં સ્વસ્થ સ્તરી જ કરી રાકે.

સ્વ. ભાઈ જયન્તિલાલ ત્રીકમલાલ શાહ

મધુરી સુષ્ટિ

[અંગી]

પત્ર-કુષ્મામાં પ્રાણ પેળતી,

પગરમાં જે દેવ દેખતી;

જળ-રથમાં પારિશર જોતી,

કે જલ્લા ક્યાં ગઈ ?

[અનુક્રમ]

મદા જેના દત્તા પ્રાણ, કલ્પના દેવ જેનો,

મધુરી મારી તે સુષ્ટિ, પાછી આપણે મને પ્રજા !

જયન્ત શાહ

આજથી સવા વરસ પર 'કુમાર'ના રજામાં અંકમાં 'સુષ્ટિ'ના નામના જે સુંદર અંકનીમાં છવનસંભાનું જાન બાતી નેજા એના લેખકને શું ખેદમા ખગર દરો કે એના જ છવનની સંભા વેરાતી આવતી દત્તી ? તે પછી, મવા જે માસની બીજ તારીખે, વીરમવામ સાત્યાગ્રહ છવળીથી એજે આ ૬૫૨ આપેલી 'મધુરી સુષ્ટિ'ની વાચના કરી મથુ કૂર દરો એમ તો કેમ કલેવાયર પણ એજે વાચી તે કરતાં જે વધારે મધુરી સુષ્ટિમાં એને બેંચા લેવામાં મથુએ એના પર બલે કૃષા વરસાદી દરો, પણ અર્ધા રહેલાં એનાં સ્વજનો ને સ્નેહીઓ પ્રતે તો મથુ કૂર જ વયો છે એમ કમળતાં અંતરોને લાગ્યા કરે છે. સાલસ સ્વભાવનો એ મીઠો ને તેજસ્વી જુવાન અર્ધ તા. ૧૭મીએ મોટરના એક બંધકર અકસ્માતનો ભોગ થઈ પડ્યો.

મિત્રો ને ગોઠિયાઓમાં 'જે. ટી.'ના કુંકા ને પ્રિય નામે બળીતો ધમેલો એ જુવાન કુમારવયથી જ કુમાર કાર્યસંધના નિકટ સંપર્કમાં આવ્યો દત્તો અને કળાના અભ્યાસને તેને નાદલાયે દત્તો. 'બારત કળા મંડળ'ની પ્રવૃત્તિમાં તેની અંગ-અદ્યત અને ઊત્સાહ વાદખાર રહેશે. સ્વાતંત્ર્યપ્રદની દાકલ પડતાં જ કોલેજને તિલાંજલિ આપી એ સંસ્થામાં કરી પડ્યો દત્તો. પણ એ ફારતા ફૂલનો પક્ષ આ સુષ્ટિને પૂરો મળે તે પહેલાં મથુએ એને વિરસાતિ માટે પોતાના ધાગમાં બેંચી લીધી.

[... આમના મિત્ર શ્રી 'સુકાની'ની પ્રાસાદિક કલમથી 'કુમાર'ના બંધા વાચકો અપરિચિત નથી. 'સેનાર પતા' અને 'ભૂતિયું વઢાણ' નામની એમની દરિયાઈ જીવનની વાર્તાઓએ (એ 'કહે છે તેમ, બસને પાદેશી તાણવાણાની ને સ્વદેશી વણાટની હોવા છતાં) ગુજરાતના વાર્તાસાહિત્યમાં તરૂન નવો આસ પાડ્યો છે. ગુજરાતને 'હેલ્થા ધણા દાયકાઓ થયાં સાગરજીવન નથી જ એમ કહીએ તો આલે સાહિત્ય એ જીવાતા જીવનનું પ્રતિબિંબ અને નવા જીવનનું પ્રેરક છે; એટલે જીવનનો આત્ર નામશેષ જ છે તેનું સાહિત્ય કદમપત્તું અસાધ્ય નહિ તો અસંભવિત તો ખરું જ. શ્રી 'સુકાની'એ તે સંભવિત ને સદૃશ બનાવવાનું મંગલાચરણ કર્યું છે. બસે પસાથી પ્રેરણાને ટેકે, પણ દેશના સાગરજીવનનો રહ્યાપટથા શેષમાં કલ્પનાના પ્રાણ ફૂલી તેઓ આપણી એ ગત સુદિને સચિત ને સજીવ કરે છે. ગવા વાંચનારાઓને એમની એ રાશિનો પ્રચાદ કંઈક જુદી જ રીતે પણ આ મંકથી મળશે. ગત હુરોળીય મહાભારત વખતે જર્મન સમુદ્રધીર ફ્રાંક લ્યુકનેરે હાથમેલા સાગર-ધુકની આ સાહસકથા બસે પરદેશની રહી, પણ તેમાં વઢાણવસ ને સમુદ્રજીવનની જીવ્યા છે તે તો સર્વદેશીય છે. અને માનવલવાનાં સાહસ ને સૌથીથી આશાઓ તો બલિ કે દેશના ભેદ વિના જગનના કોઈપણ માનવે હૃદયને પ્રેરણા પાવેને રાશિમાન છે એટલે શ્રી 'સુકાની'ની આ લખીકથાને સત્કારતાં અમને જી આનંદ થાય છે તે જ આનંદ. અમને ખાતરી છે કે, 'કુમાર'ના વાચકો માણશે અને ગુજરાતનું કોમાર એમાંથી નવો સાહસોસાહ પામશે....]

ગયા મહાયુદ્ધ વખતે જગતની

સાતસાત સદ્ગતનોને અદ્ય આધનોવડે એકલે હાંધે થાપ આપનાર એક અબોધ જર્મન સાગરવીરની સાચી સાહસકથા

[યુરોપના દરિયામાં આસારત યુદ્ધમાં ફ્રાંક લ્યુકનેરે 'દરિયાના મીન' (Sea Devil)નું ગિરફ દુરમનોને મેાએ મેાળેથી સંઘથી આસત એક નાનકડું દ્વંત્ર વઢાણ અને એક નાનકડું, તોષ, આલસા સાધનની સાત સાત સદ્ગતવળી મીનવર આશમારી (Navies) સામે એ નીકળી પડ્યો હતો. એકાંતે એ વઢાણનું નામ 'સી આડલેર'.

એણે દુરમનોના અબોધ મનાતા સાગરયુદ્ધ તોડી નાખ્યા: દંડ કોઈ કપિયાના ગુમાસ્તી દુરમનોની સ્તીમરને દરિયાને તળે બેસાડી: અનેક રાત્રી મનવરોને થાપ આપી એના ભવથી દુરમનોની સ્તીમરને બંદર ધોડી બહાર ન નીકળતી, અને તેથી વેપારને મોટી હાની થઈ; જે મહાસાગરમાં સી આડલેરનું નામ પડતું ત્યાં સુધી સ્તીમરોના વીમાના દર આરુખનામાં કોઈથી પહોંચી શકતા નહોતો અને પાસિફિક મહાસાગરમાં એ રીકે કેકોણે પૂંમો વળી. છેવટ સુધી દુરમનોએ એ પકડી ન શક્યા. વિરોધની સાંતિ પછી જર્મનીએ એને એની મળી આપી, જે 'ફરી' ધરાવનારને સામાન્ય કાયદે લાગુ નથી પડતો. કૌચર અને એના પરમ કૃપાપત્રને જ આ પદવી મળતી. એની અદ્યુક્ત કારકિર્દી દરમ્યાન એણે એક પણ જીવની હાનિ ન કરી. એટલા માટે બ્રિટન-સમ્રાટ પોપે એને રામ મોલાની બહુ દીવ્યા દરખાનો હોંટિન હલકાળ આપી, જેનો અર્થ 'પરમ દયાળુ વીર' એના થાય છે.

એની એ અદ્યુક્ત પરક્રમકથાનો સારભાગ અર્દા આપ્યો છે. કસિકતા સાચવવા માટે કથા એના મેણે જ કહેવડલી છે.]

દરિયાનો

૧૯૧૬ના નવેમ્બરનો દેશ દિવસ હતો. લાંબામાં પસમા અતુભવો રાર થઈ ગયા હતા. ક્યાંય પણ જી હલ્લાસ દેખાતો હોય તો તે માત્ર કાફે (ફોટો)માં. કેમ ને કેમ કાફેમાં રાજપંચ પીતા હું મેસી મેલો. તે દિવસે પણ કલાકો થયાં હું બેઠો હતો. એટલામાં કેમણે આપી મારા હાથમાં એક પરખીડિયું મૂક્યું. ચિટ્ટી લાવનાર આરમારી માંજ (કોર્મિસારિટ)નો ખાસ સન્નહત હતો. તેણે આણેલી ચિટ્ટીમાં એક જ વાક્ય હતું: 'કાફે વહેલા શાહી મજમાં દાખર થવો.' હજી હું માત્ર લેકેરનું જ હતો. મારા જેવા નાના

૧ આરમારી અફસરોનો પદવીક્રમ આ પ્રમાણે હોય છે: કોડેટ, મિગ્રિપર્મન, સબ લેફ્ટેનન્ટ, અપલો લેફ્ટેનન્ટ અથવા નિનિનટિંગ લેફ્ટેનન્ટ, લેફ્ટેનન્ટ, સ્કાઈ કમાન્ડર, કમાન્ડર,

ઇન્ડો-ગર્મન નેવી
લેફ્ટેનન્ટ - કમાન્ડર
કેપ્ટન દયાનેર

દા ન વ

અક્ષર, મારે શાહી મંગળનું આર્મનું મગરૂરી ઉપગ્રવે
એનું જ લેખાવનું—મુંડવણું પોણું મૂળ યદ્ય!

હામખૂર્ણી જલિન નેનીં મેં કેં અનુમાનો કરી
કલાડયાં. જ્યારે હું મગનમાં વસતી એ ત્રિપુટી આગે
ખડો થયો ત્યારે તણે ચહેરા કડક દેખાતા દના વડા
અંકમિરત્તો અહેરો હેલિગોલ્ડના ખડક જેવો સખ્ત
અને લાવહીન દતો. એના મુખમાંથી જલાર પડતા
ચન્દ્રોને 'ગોલંડ' કહેવાય જ નહિ. હેલિગોલ્ડમાંની
તોપો પેટે એક પછી એક લીપણું અવાજ જ મના
અને સામા માંજુસને થડકારી નાખતા. જહુ ચાંતિથી
અને ખુશમિજનથી એ ગોલે ત્યારે કોઈ સાવજનો
ધૂરકાટ થતો હોય એમ જ લાગે. આવો ધૂરકાટ મારે
સ્ટેફ ક્રેપ્ને, ક્રાપન, કોમ્બોર, રીઅર અને વાઇસ એડમિરલ,
તથા એડમિરલ. છેલ્લા ત્રણ ફ્લેગ એડમિરલ હોવાય છે.

કાને અથડાવે રાત્ર થયો:

'દુસ્મનોએ મોનાના નૌકાતેન્વથી આપણા સાગર-
માર્ગ આડા તણ કોઠા ખાંખ્યા છે. ત્રીજો તો દુભેદ
છે. આમ આપણને, ઘેરીને એ આખી દુનિયા સાથે
વેપારબંધ કરે છે, જોરાઈ અને દારૂગોળાની લાવ-લાઇ
અચરી સકે છે. કોઈ પણ ઉપાયે આપણે તેમાં
જેમાણ પાડવું જોઈએ. કોઠા તોડીને મોટે દરિયે કદાચ
નીકળી નય તોપણ આપણી સ્ટીમરોને કોસસા પરા
પાડવા માટે ચાલુ થકો અંદોજસ્ત કરવો મુરકેસ છે.
સદરાજાની નકકડ વહાણમાં તારે આ કામ જનવવાનું છે.'
આખી જર્મન આરમારીમાં શદનો અનુભવ હતો—
કેતે મને જ હતો, એ વાત નૌકાસેનાપતિની જાણમાં
હોતી જોઈએ.

'તારા કાર્ય માટે જોઈતી જમી સગવડ મળશે.

નવું અમેરિકન વહાણ 'પાસ ઓફ જાતમદા': જે ક્રેડિટ
લ્યુકેનેરના હાથ તથા 'સી આઈસ' બનીને મદારામતે ધૂમી વગ્યું.

તને 'પાસ નજરત શાની લાગે છે તે દમભૂં જ કહી દે.'
'કિસ્મતની, નામવર!' મેં જવાબ આપ્યો.

'બહોત ખૂબ! "પાસ ઓફ જાતમદા" વહાણ
સાફ છે. અત્યાર પહેલાં કિસ્મતદાર હોવાનો પુખ્તો
એણે આપ્યો છે. ફરી પણ એ કિસ્મતદાર નીવડશે.'

અંધમિત્ર ફરી પાયાણુવત્ ચઢ ગયો. હું જટ
બદાર નીકળી આવ્યો. આ સાદસમાં એટલી તો
નવીનતા હતી, એટલી તો અપૂર્વતા હતી, એટલો તો
અપ હતો, ને છતાં એટલું તો આકર્ષણ હતું કે કિસ્મત
'ચારી' આપે તો. . . .

અમે હરિયાના ખેડુ; અમારે કિસ્મત પર જ આધાર!

૨

'પાસ ઓફ જાતમદા' ગ્રામજોમાં જન્માંનું હતું. જ-
ર્મનીમાં આવ્યા પહેલાં એ અમેરિકન વાવટા ઉડાડતું.
૧૯૧૭-૧૮ના હોમલેન્ડ સ્ટ્રીટ ઓફ સિવિલિઝમના એના
વર્ણન પ્રમાણે 'પોલાદનું જહાન, બાપ્તિસ્ટી સાલ ૧૮૮૮.
બાંધનાર આર. રન્ડનની કંપની, ઓસ્ટન ૧૫૭૧' વગેરે
લખ્યું છે. વિશ્વમહેવનથી થોડે દૂર બદરમાં એ પડ્યું

હતું લાંબું ગયો. માફ કામ આરંભથી ચિકિટકા

પહેલાં તો આ જહાનમાંનો ઉમદા લડ
વૈયામાં ફેરવવું જોઈએ; બંદુકો, સંગીનો, બાંબો
વગેરે માટે શ્રમ રચના જોઈએ. કેદાઓ માં
ઓછામાં ઓછા ૪૦૦ ગાજરવાળા કાટરીઓ
જોઈએ; કેદી અમલદારો માટે આશરે એક
ખાટવાળા આશરતો જોરડાઓ જોઈએ; ફ્રેન્ચ
ને અંગ્રેજી લાપાનાં મીતોવાળી તાવડીઓ સાથે
ફેનોબાફો જોઈએ; પવન સામે નામી છૂટવા
૫૦૦ હોર્સ પાવરનાં જે જોટર એન્જિનો જોઈએ
એના ખોરાક માટે ૪૮૦ ટન તેલ ઉપાડે તેની
કોડી જોઈએ; એટલું જ મીઠું પાણી ઉપાડે તેની
બીજી કોડી જોઈએ; જે વર્ષ સુધી માથે તેટલા
ખોરાક જોઈએ. . . . .

અને આ ફેરફારો કરનાર કારીગરોને જરાયે
અંખ નથી જોઈએ કે આ વહાણો શેા ઉપયોગ
થવાનો છે. લગભગ વખતમાં વાતો તો વા
સાથે જોડી જતી.

ફેરજહાની રાફ્યાન મેં પોતાથી જ કરી.

માફ નામ મેં જાદવી નાખ્યું. દવે હું આરંભાંતો
ઈન્ડસ્ટ્રી ડેર ફોન આંકરમાન ખતી ગયો. પાસ ઓફ
જાતમદાને 'આરંભારી વિદ્યાલય' (નિવલેટ્ટેનિંગસ્કૂલ)-
માં ફેરવી નાખવા માટે કારીગરોને બોલાવ્યા. આખું
ગામ સાંભળે તેમ મેં હુકમો જાદર પાડ્યા. આ સરેલા
જાદરખાનામાંથી નિશાળ જનાવો. એ પશિનનાં એન્જિન
જેવાં જે એન્જિન અંદર મૂકે. અદો ઇન્જેનીરી શીખ-
વશું. ચારસો વિદ્યાર્થીઓ માટે કોટરીઓ જનાવો.
જેથી પ્રેદેસરો માટે જોરડાઓ જનાવો. નાવિકોનાં
સદ અને રસનાં જાન આપવા સાધનો જનાવો, વગેરે.
નીચસાં તુનેથી ઉપર માલ લઈ જવા માટે જોડા
જોરડા જેવાં 'લિફ્ટ' જનાવ્યાં. પાછળથી આ લિફ્ટને
જમવાના જોરડા તરીકે અમે વાપરતા. કદાચ મારો
'મહેમાનો' દવો કરે તો એક જહાન દાખતાવેન જ
આવો જોરડો નીચે હાંડારિયામાં સમાઈ જાય! એ
સમયનું મૂલ તો જરૂર પડ્યું જ થાય.

વહાણ તૈયાર થવા આવ્યું. એનું નામ 'સી આઈ-
લર' પાડ્યું. પણ દુરમોના જોડાઓ વીંધવા માટે
ખુદ વહાણને પણ વેગ લેવો જરૂરનો હતો. અમે

એને નોવેલિયન ખતાવવાં હતાં. નોવેલ લડાઈમાં અ-
પક્ષપાતી હતું. અંપક્ષપાતી વંદાણુને બંને પક્ષ તરફથી
અભય મળતું. એવાં વંદાણુ સફરે નીકળે તે પહેલાં
બેય પક્ષને એની ખબર કરવામાં આવતી. થોડાંક
અદવાડિયાં બાદ 'માલેટા' નામનું નોવેલિયન વંદાણુ
કોપનહેગનથી સાગવાન લાકડાં ભરીને ઝાંરેલિયા
જ્યા રવાના થવાનું છે એવા ખબર જર્મન આરમારી
મંડળને પહોંચાડવામાં આવ્યા હતા. મેં નિશ્ચય કર્યો
કે ખડે માલેટા બદલ પડે તે પહેલાં જ મારા સી
આડલરને માલેટા બનાવી મારે નીકળી જવું.

૩

પૃથ્વી માલેટાનો વેપ કરાડવો સહેલો ન હતો. એમાં
માલેટાનાં ખલાસી ભ્રેષ્ટ એ, માલેટાના અફસરો ભ્રેષ્ટ એ,
માલેટાનાં ખાસ કાગળિયાં ભ્રેષ્ટ એ, એની લોગણુક
(રોજનીશી) ભ્રેષ્ટ એ. લોગ અમલ મળે તો જ બીજું
બધું સહેલું થાય. કોઈપણ ભ્રેષ્ટને માલેટાની લોગ-
ણુક તો ભ્રેષ્ટ એ જ ભ્રેષ્ટ એ.

હું કોપનહેગન ગયો. જૂનાં કપડાં પહેરી માલેટા
ઉપર મજૂરી કરવા માંડી. એનો નામુદો 'કાગિનાન
નડસેન' પોતાનો કુટુંબને મળવા રત્ન પર ગયો હતો.
વડો માલમ (ચીફ આફસર) પણ રત્ન પર હતો.
વંદાણુના તામીલ અફસરમાં સજલો માલમ (ચીફ
આફસર) વંદાણુ ઉપર હતો. રોજ મજૂરી કરતાં
વંદાણુના સાંધેસાંધાં મેં ભ્રેષ્ટ લીધા. કમલની ઝોરડી-
માં રોજનીશી અને બીજાં કાગળિયાં ક્યાં રહેતાં
હતાં તે બધું બરાબર ભ્રેષ્ટ લીધું. એક દલાડો રાત્રે
સજલો માલમ બદલ ગયો હતો. માલેટા ઉપર માત્ર
એક રંખવાળિયો હતો. મેં મારી તક સાધી. વંદાણુની
મોરીએ તાણી બાંધેલ રેસાની ધક્કા પરતી ગાંઠ છોડી
નાખી. વંદાણુ ઓસરતાં પોણીમાં ધૂમવા માંડ્યું. રંખ-
વાળિયો મોરી તરફ દોડ્યો. એક જલગે વાંદારનો કઠોડો
કુદાવી હું વંદાણુ પર ચડેલા અને રંખવાળિયો પાછો
આવે તે પહેલાં ભ્રેષ્ટતા કાગળો ચોરી હું કંઠે ફૂટી પડ્યો.

જર્મન નૌકા સી આડલરમાંથી નોવેલિયન ભાર-
ખાતું માલેટા બનાવવા માંડ્યું. જેને નાસે લાખાં આવડે
તેવાને જ સી આડલર પર ખલાસી રાખ્યા. દરેકને
એકએક કાલ્પનિક નોવેલિયન ગામડાંનો વાસી બનાવ્યો.
દરેક પાસે નોવેલિયન ભાષામાં લખેલાં ખતાવડી કાગ-

ળોનો ચોડો ખતાવ્યો. એમાં કોઈ કાગળ બાખો,
કોઈ માનો, બહેનનો, બાઈનો, પેતીનો, પ્રિયતમાનો,
મિત્રનો, એમ બનાવ્યા. દરેક કોટડીમાં નોવેલિયન
સુંદરીઓનાં ચિત્રો, નોવેલિયન ફીગ્યોરિના દેખાવો મઢી
દીધો. અફસરો પાસે નોવેલિયન મેકરનાં ફોનોગ્રાફો
નોવેલિયન સંગીતની તોવડીઓ વંસાવી. મારી ફીગિનમાં
નોવેલિયન મેકરની જ બંધી વસ્તુઓ મૂકાવી. દરેક
જણનાં કપડાંમાં નોવેલિયન દરજ્જાઓના નામની કા-
પલીઓ મૂકાવી દીધી. જમવાના ઝોરડામાં નોવેનાં
રામનાણીની છબી ચૂકી, એટલું જ નહિ પૃથ્વી એના
અતલેખના સગા લહેરી સાતમા એડવર્ડની છબી પણ
લટકાવી દીધી!

અમારે વંદાણુ હવે પંકડું નોવેલિયન બની ગયું.
અમારે પણ બદલાવું પડ્યું. અમારાં નામો બદલાઈ
ગયાં રિમટનું કાર્લસન, ફ્રિઝનું બોલ એનસેન, મિલરનું
બ્રોન્સન વગેરે. માલેટા માફક મેં પણ સાગવાન ભરવા
માંડ્યા. વળી લાકડાં ભરી લંબે જનાર વંદાણુને એક
મોટો ફાપદો એ છે કે લાકડાં ભંડારિયાંમાં જ ભરાય
એમ નથી. ભંડારિયાં ભરી નાખ્યા પછી ફાલકા ઉપર,
તુલક ઉપર એમ ચિંકાર લાકડાં ભરી રાકાય. જેથી
કોઈ પણ જાણ ફાલકાની નીચે કરું એવા પાત્રે નહિ.
મને તો એટલું જ ભ્રેષ્ટ હતું. મારાં ભંડારિયાંમાં
તો બીજાં સામાન હતા. ઉપર લાકડાં ભંધી.

સી આડલર ઉદે માલેટા તૈયાર થયું. સાગવાન
આડે કર્યું દેખાતું ન હતું. ઉપડ્યા બહેલાં બે અદ-
વાડિયાં ખલાસીઓને ઘેર જવાની રત્ન આપી હતી.
તેઓને વિલ્હેમઝેવના નિયત કરેલા એક ચોપાસે
અમુક રિવસે રાતના ૧૦ વાગ્યે ફરી દાબર થવા હુકમ
આપ્યો હતો. તે રાત્રે એક નાનકડા ટગતી મદદથી સી
આડલર વિલ્હેમઝેવના અંદર વચ્ચે લેગર નાખી પડી
રહ્યું. રાતના દસ વાગ્યા પછી થોડીક વારે વંદાણુ કોઈ
નવામા રથળ માટે—અગમ્ય મુકામ માટે રેવાનો થયું.
ખલાસીમાંના કોઈને સી આડલરના નિયંત્રકારિયો વિશે
કશી પણ માહિતી ન હતી. માત્ર વેપપત્રટાની દફતરકત
પરથી કુર્મક પણ સાદસમાં અંપલાવતું પડ્યું એટલું
સહુ સમજતા હતા. આથી વિશેષ કોઈ બંધનું ન હતું.

ખીજા સવારે એ સિસેગની સીડીઓ વાંગી અને

ખાખા ખલાસીઓ તુતક ઉપર હાજર થયા. જર્મન-ખન્ડાઓ કશાથી પણ નહિ રે એની તો મને ખાનરી હતી જ; છતાં આ ખલાસીઓને તાબડોલ સાચી વાત કહી જ દેવી જોઈએ, અને એ સાંભળ્યા પછી તેઓની લાગણી કેવી થશે એ જાણવા હું આતુર હતો. નાચિકોને બહુ ભાવણ કરતાં ન આવડે. મેં તરત જ સુદાની વાત કહી દીધી: ‘મારા બાપાકુર જવાનો, અંગ્રેજ કહે છે કે અમારાં નૌકાસૈન્યની જંજીરમાં જર્મનીને તારાજ કરીશું! અંગ્રેજ કહે છે કે અમારા સાગર-કોલાઓને બેટીને એક ઉદરડી પણ પેસે પાર જવા નહિ પામે! આપણે તેને બતાવી આપવું છે કે તેની એ ડંકાસ ખોટી છે, તેના સાગરકોલા આપણે મન કુછ ખિસાતમા નથી. એકવાર મહાસાગર સર કરીશું તો પછી દુરમનની એક પણ આગબેટ આપણે સપારી ઉપર છવતી નહિ ફરવા દઈએ. બોસો જવાનો! આપણે એ બતાવી શકીશું?’

જવાબમાં એક જ બીજણ ઘોષ થયો: ‘ઝેટ રટાફે મેન્-ગ્રાન્ડ!’ (પ્રુદા ઈંગ્લેન્ડને તારાજ કરે) અને વાંજવાળાઓએ મુગર સૂર ઉપાડ્યા: ‘ઝાઇલ્લ! ડાઇલ્લ! ડાઇલ્લ! ડાઇલ્લ!’—એની સાથે સંકેતે કંદ-માથી એ રાજગીતનો ગગનબેટી ધ્વનિ ઊડી રહ્યો. મને શક ન રહ્યો. દેશ માટે મરી શીટવાની દરેક હેયામાં તમન્ના જાગી રહી હતી.

‘તતલ-તરાં, તતલ-તરાં, તરાં-તરાં-તતલરાં તતલ’—વાયલેસ ઝુંજવા માંડ્યો. કાન પર ધ્વનિરેડોન મૂકી અમારો ઓપરેટર સંદેશો લખવા માંડ્યો: ‘વહાણ માલેટા ગઇ કાલે બ્રિટિશ મનવારોની સંમતિથી સાગર-કોલાની પેસે, પાર સલામત પહોંચી ગયું છે. આ માટે નોર્વેજિયન સ્ક્રાપરીઓ દરેક પક્ષને આભાર માને છે. બીજું, વહાણ...’ વગેરે વગેરે.

‘આ બખરથી હું તો ઠંડોગાર થઈ ગયો! હવે મને માલેટાનામથી તો કોઇ જવા જ ન દે. તેમ જા, છેલ્લી ઘડીએ જાણ સંકેલવી પણ મુરિકલ હતી. રંગારાને જોલાવી મેં સ્વસ્થનાથી હુકમ કર્યો: “વહાણને ભોરે અને પાંદારેથી માલેટા નામ છેડી નાખ. ધિરમા” નામ લખ. બાંધણીનું બંદર “અમેન” લખ!” ધરમા નામનું કોઇ પણ વહાણ લોઇડ રજિસ્ટરમાં ન હતું. વળી ઝડપથી

વેપવણેટો કરવા માંડ્યો. માલેટાની લોગણુક પર શાહીનાં મોટાં ધાળાં કર્યાં. ‘ઇ’, ‘મા’, વંચાપ તેમ રાખ્યું. ચોપડી પાણીમાં અભોળી કાઢી. થોડાંક પાનાં સહેજ ચોંટાડી દીધાં, વહાણને જાંગીટૂટી અવરચાવાયું બનાવી દીધું. બે. કલાક સુધી સુતારને કાવે લાં કરવન, દયોદી, ફરસી, વગેરે મજાવવા દીધાં. પછી તે જ લોગ-ફાડ ઉપર યીજાં દેવડાં. આખા વહાણમાં પાણીના ધોધ વહેવડાવ્યા. બધું બીનું કરી નાખ્યું. પછી ડિરમનની વાટ જોતો બેઠો!

અંગ્રેજોને પહેલો સાગરકોડો સહેજાધી વડાઓ. બીજો કોડો દરિયાની સપાટીથી થોડાક ફૂટ નીચે સુર-ગોનાં બેતર વાવી દીધાં હતાં. જ્યાં સુરગોન હતી ત્યાં મનવારો અને નાનકડી ડિસ્ટ્રીબ્યુશની ખીચોખીચ ચોટી હતી; એટલે સી આડલરો સુરગો ઉપરથી જ લઇ જવાનું મેં નક્કી કર્યું.

વહાણના સદમાં જ્યારે એકદમ ધવન ભરાય છે. તે રસા એકદમ તંગ કરવામાં આવે છે, જ્યારે જો જાણુ સદ હોય તે જાણુ વહાણ નગી પડે છે. જાણુ નિશાંધને જાણે તે પડખાંથી જ તરે છે. નિશાંધ બીજી જાણુ બહાર નીકળી ગયા જેવું આડે પડખે રહે છે. વહાણનો નીચેનો ભાગ ઝોઝામાં ઝોઝો દરિયામાં રાખવા માટે આ ઉત્તમ ગુણ છે. માત્ર વહાણ ઘણી ન પડે એનું ખ્યાન રાખવાની જરૂર છે. વળી માઈ વહાણ તો માથા ભારે હતું, કારણકે તુનક ઉપર માલ લાદી, લંડરિયા ખાલી રાખી તે જતું હતું, એટલે જોખમ મોટું હતું. છતાં સુરગોના ફૂટવાથી આંકાશમાં ઊડી જવા કરતાં આ જોખમ નાનું હતું. એટલે મેં વહાણ સુરગો તરફ દુકાર્યું. સુરગોનાં જુગાંજુદાં રથો જો વિષે અમને પછી માહિતી રહેતી અને મારી પાસે જોને નકશો પણ હતો:

‘સડ બ્રાગો!’ ‘ટોક-માલા-કાતરિયા હાબોશ બાગો’ મેં એક પછી એક હુકમો છોડ્યા. વહાણ સારી પેઠે નંગી પડ્યું. હવામાં છિછિ ન હતી, એટલે મેં જરા વધારે જોખમ એડ્યું. ‘ધામણ ચિકાર’ (Hord up) મેં જુમ મારી અને અરધી ઘડી પછી વહાણ ધામણ બોરડું (Lccward) દરિયા સાથે ફણો (Boom) લડાવતું ચાલ્યું. [અનુસંધાન, આગળ પાન ૨૯૭એ]

શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ

સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં ગાંધીજી અને આગ્રામાં માટેબની ગિફતારી પછી પ્રશસણના હક્કોની સરહારી લઈ જેલ જનાર સરોજિની દેવીએ સ્ત્રીઓને માટે કારકિર્દી જવાનું મંગલાચરણ કર્યું. એ દેશભક્ત કવયિત્રીના જેટલી જગતપ્રીતિ કમાનાર હિંદુસ્તાની બીજી ભાગ્યેજ હશે. એનાં કાવ્યો જેટલા જ મધુર ને પ્રવાહી એના ચાણુઓતે દુનિયાબારના દેશોનાં મંત્રમુગ્ધ કર્યાં છે. આંધ્ર દેશમાં જાઈરથી એ બંગાળની યુત્રી લગ્નસંબંધથી નિકામ સત્ત્વમાં બલે જોડાઈ, પણ મુબાઈને પોતાનું ધર કરીને હિંદના પ્રાંતિપ્રાંતને એણે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું છે. ૧૮૯૭ના ફેબ્રુઆરીની ૧૩મીએ એનો જન્મ થયો; ૧૧ વર્ષની કુમળી વયે મૅટ્રિક પસાર કરી ને ૧૨મે વર્ષે પહેલું કાવ્ય લખીને વાગી-શરીની વીણાને પ્રથમ ઝંકાર કર્યો. જોતજોતનાં એના કવિત્વશક્તિએ પશ્ચિમના રસમીમાંસકાને મુગ્ધ કર્યાં; પણ એથી એ વધારે વરા તો એનું વડવૃત્ત સાંભળવા તે વતા. એ શક્તિ વડે એણે ઇંગ્લંડની નૅઇન્ટ કમિટી આગળ જુગાની આપીને હિંદી સ્ત્રીના હક સાબિત કર્યાં; એ શક્તિ વડે એણે જીનીયાના સમસ્ત સંસારના સફેજ સ્ત્રીસંઘ આગળ હિંદના સ્ત્રીતત્ત્વનો સાચો ખ્યાલ રજૂ કરી જબરો વિચારપલટો કર્યો; એ શક્તિ વડે હમણાં એણે પોતાની યુરોપ અમેરિકાની ઇશ્ટ્રી સફર દરમિયાન હિંદની સ્વાતંત્ર્ય-એપણા અને રાજકીય પરિસ્થિતિનું સાચું દર્શન કરાવી સૌનો સમભાવ જીત્યો. અસહકારના કાળથી હિંદના રાજકારણમાં એમણે આગળ પડતો ભાગ બજાવ્યો છે; લખનોની ૪૦મી હિંદી મહાસભાનું અધિષ્ઠાત્રી પદ આપી દેશે એમની રોષાઓ બદલ એમનું બહુમાન કર્યું છે. આજના સંગ્રામમાં તેમજ દેશની બાંધે પરિસ્થિતિમાં પણ એમનું ચોક્કસ સ્થાન છે.

ફેરોગ્રાફીની બે હરીફાઈઓનાં પરિણામ

૧. આ વર્ષની રાષ્ટ્રઆતમાં ૭૩મા આકાશમાં પ્રગટ થયેલી ફેરોગ્રાફીની ત્રણ પછી બીજી (શ્રાવ્ય છવનન, દરવની), અને ત્રીજી ૭૭મા એકમાં નહેરુ થયેલી સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામના પ્રસંગોની, એમ બંને હરીફાઈઓનાં પરિણામો આ ઉપર આપ્યાં છે. ડાબી બાજુના મધ્યાંશનું ચિત્ર લેનાર બાઈ ન્યુતિલાલ દેસાઈ (દંતરાવ) સત્યાગ્રહ-સંગ્રામની હરીફાઈનું પહેલું ઇનામ જીતી ન્યૂ છે. નીચલું ચિત્ર બાઈ ન્યૂજવન માવહીયા (કરાંચી) નું છે, એમને ઉત્તેજના ઇનામ મળે છે. બંને ચિત્રો મીઠાના સચિનવ બંગને લખતાં છે. ન્યૂજવની તરફ શ્રાવ્ય છવનના દરવની હરીફાઈનાં બે, ચિત્રો છે; તેમાં ઉપરનું બાઈ ચતુરજી વલ્લભદાસ (ચુંગાઈ)નું છે તેમને પહેલું, અને નીચેનું પ્રિયકાન્ત મહેતા (બાવનગર)નું છે તેમને બીજું ઇનામ મળે છે.

હરીફાઈમાં હવે પહેલાં કરતાં એકાદ ઉમેરવારો બાજ લે છે તે જોઈ અમને નવાઈ લાગે છે ફેરોગ્રાફીની પ્રગટિ કરિયાત તેમજ અપનવા પ્રસંગો પ્રમાણે તો કાંઈક જ હોશિયાર માણસ તેના જ્ઞાન વિનાનો હોય' એમણે ફેરોગ્રાફીના ફરેક જણે પોતાના કામમાં ચિત્રયોજનાનો વિચાર કર્યો જણાવે તો નથી તેઓ મોટે જાગે ચાંપ દાબી લેવામાં જ થયું ગણે છે. સત્યાગ્રહ-સંગ્રામ અને ગામડાંના દરવો એ બંને હરીફાઈઓને અંગે ચિત્ર લેવાના અર્પૂર્વ અને બ્ય પ્રસંગો તથા કલ્પનાઓ મળી શકે. તેને બદલે ધણી નૂના પ્રસંગો, સરખસો કે અસંબંધ ચંચલજ્વાળા દેખાવો જુમાવાઈ છે. પાટેલા ફેરોગ્રાફમાં પોતાના કરતાં અધિક ડુનિયા જોવાને આકર્ષાય અને કંઈક રસ લઈ શકે એવું ફરેક ઉમેરવારે પ્રયત્ન કરવો નાઈએ. ચિત્રની મુખ્ય આકૃતિઓ નજર પ્રમાણે ઉકાવદાર અને મોટી લેવી જોઈએ. બીજા માણસો કે દરવ દૂર રાખવાં; અગર છબી મોટી બનાવી કાપી નાખવાં. કેમકે તો માત્ર સાધન છે. અંદે તત્ત્વ તો કલ્પના કે યોગ્ય જ છે, જે પાડનારના બેભાષી નીકળે છે; અને એ હોય ત્યાંદે જ તે ચિત્ર સાચી કથા અને

અદ્ભુત પ્રતિભાવડે અંસારભરના ગણિતશાસ્ત્રીઓમાં ઉત્તમના નામના મેળવનાર

શ્રીનિવાસ રામાનુજન

મૂર્તિ જેવો સાંત બેઠેલો એ નાનકડો છોકરો. ખીમ્બોને ગમ પશુ ન પડે એવા ગણિતના ઝીણા પ્રશ્નો ઉકેલતો દત્તો? જેને કદી કોઈ એળખતું પશુ નહિ, એની કંચાલ સ્થિતિમાં જાત મહેનત કરી તે જિંદગી ચડે અને સ્વયંપ્રકાશિત તેજસ્વી તારાની પેઠે મણકી તે અસ્ત પામ્યો.

હુદિયાળી માણસને, પોતે હુદિમાન છે એવું ભાગ્યે જ આત્મભાન થાય છે. પોતે આટલો સમર્થ છે એવું રામાનુજન જાણતા જ નહોતા. તેમ તેણે કદી ખોટો ડોળ પશુ કર્યો નથી. તે સાપ સાના હતા. અને જોલતા પશુ થઈ જોડું. દમેશાં કંઈક તે કંઈક કામગા મન લાગેલું જ રહેતું, તેથી તેમના ખાનગી જીવન વિષે પશુ તેમણે કંઈ યે જલ્દાર કહેલું સંભળ્યાં નથી તેમના આશ્રયદાતાના પ્રયત્નથી જ તેમના જીવનના કેટલાક સંજોગો તથા તેમણે કરેલા કામગીરી માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકી છે. રામાનુજનની કૃતિના અંચની સ્મારક આવૃત્તિ ૧૯૨૮માં કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી પ્રેસે પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેમાં રામાનુજનના અંગત પરિચયમાં આવેલા પ્રશુ પ્રખ્યાત ગણિતશાસ્ત્રીઓ—દી. જી. રામચંદ્રરાવ, શ્રી પી. વી. શેતુ આચર અને મિ. જી. એચ. હાર્ડી, એક. આર. એસ—એમણે રામાનુજનનાં દેહકા જીવનચિત્રો આલેખ્યાં છે. એ વિરલ પ્રતિભાવાન રામાનુજન કોણ તથા તેનું જીવન કેવું દત્તું તે કેવળ એ વાળુ મુદરશે દારા જ દુનિયા જાણના પામી છે.

છેક જાણવડે રામાનુજન ધરેડ ગામની પ્રાથમિક શાળામાં લાણતા સ્થાયી જ, ગણિતશાસ્ત્રમાં એમણે કોતુક દાખવેલું. એક ઊંચા વર્ગના છોકરાની 'કામી' કૃત ત્રિકોણમિતિ તેણે વાંચતા લીધી તે દિવસ મુધી, રામાનુજનમાં આવી આશ્ચર્યકારક શક્તિ છે એવું કોઈ જાણતું જ નહિ. બાર વર્ષની ઉમરે એ પુસ્તકના બધા દાખલા કોષની મદદ વગર તેણે ગણી કાઢવા. શિક્ષકો તેમજે બધા નોંહને આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયા. પંદર વર્ષની

અતિશય હુદિપ્રતિભા વાળા ધણા યુવાન માણસો ખીલનાં પહેલાં જ કરમાઈ જાય છે. પોતે કંઈક આશ્ચર્યજનક કામ પૂરું કરી દુનિયાને દેખાડે તે પહેલાં યુવાનીમાં જ આવા તેજસ્વી માણસો સ્વયં સંચરે છે. વિદ્યાભ્રમમાં રામાનુજન નામે એક યુવક થઈ ગયો. તે પશુ બીસ વર્ષની વયે પરચોડકમન કરી ગયો. તેણે એવા સિદ્ધાંત તથા કોષકા ઉકેલ્યા છે કે જેને માટે કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીના વિખ્યાત ગણિતવેતા પ્રો. હાર્ડી જેવા કહે છે: 'આશ્ચર્યજનક છે કે જે કોષકા પુરોપના ગણિતશાસ્ત્રીઓને ઉકેલતાં સો વર્ષ લાગી ગયાં છે જતાં હજુ સંતોષકારક રીતે ઉકેલાયા નથી તે બધા આ દિલી યુવકે થોડી જગમાં સિદ્ધ કર્યાં છે.'

એ પ્રતિભાશાળી દિલી રામાનુજનનો જન્મ ૧૮૮૭ ના ડિસેમ્બરમાં, દરિયુ દિશમાં ધરેડ ગામમાં મરીજ આઠાવું કુટુંબમાં થયો દત્તો. કુલકોણમ શહેરની દાહ-વૃક્ષમાં તેણે અભ્યાસ કરેલો. પિતા તથા પ્રપિતા કાપડિયાને. સાં વાણેતરું કરતા અને તામુંડામું લખતા. તેની માતા એ ગામની કોર્ટના 'એલિફન્ટ'ની પુત્રી થતી. ગણિતશાસ્ત્રના આવા અદ્ભુત સરકાર પ્રાપ્ત કરવાનો માતાપિતા તરફથી કંઈ યે સંભવ નહોતો. નિયાજમાં તે સાવ અન્ધ જેવો ખેસી રહેતો. પશુ કોને બગર પડે કે

ઉમરે તો એણે એકલાએ 'કાર'નો ગણિતશાસ્ત્રનો સત્ત્વ્રંથ વાંચવા માંડ્યો ને તે વાંચીને તેણે અગદદ આનંદ અનુભવ્યો. ઊંઘમાં પણ તે દાખલા ગણતો. તે એમ માનતો કે તેની આશ્રયદારી દેવી નામગિરિ સ્વપ્નમાં તેને પ્રેરણા કરતી હતી. સત્તર વર્ષની વયે તેને કુલ-કાણુમની સરકારી કૉલેજની શિષ્યવૃત્તિ મળી. પણ તેનું અંગ્રેજી ધણું નજીક હતું, તેથી આ શિષ્યવૃત્તિ તે ખોઈ ગઈ. ગણિત સિવાય ખીજા કોઈ જ વિષયની તેને પરવા નહોતી. પણ શિષ્યવૃત્તિ બંધ થઈ એટલે નિર્વાહ પૂરતું કમાઈ લેવાની તેને ચિંતા પેડી અને તેણે કૉલેજનો અભ્યાસ બંધ કર્યો. ૧૯ વર્ષની ઉમરે ફરીથી તેમણે કૉલેજમાં દાખલ થવા પ્રયાસ કર્યો, પણ કંઈ વળતું નહિ. ત્યાર પાછળ ખીજા ત્રણ વર્ષ લગી ખાનગીમાં ગણિતશાસ્ત્રની શોધખોળના કામમાં જતો જ કોઈના દિશામૂલ્યન વગર મથન કર્યા કર્યું.

નિર્ધનતાના જે કંઈક દલાડા તેણે ગાળ્યા છે તે તો તેનું જ મન જાણતું. પણ આટલા કષ્ટ જનાં તેના ઉમદા સ્વભાવ અને ખતીલી વૃત્તિ દબાયાં નહિ. દુરના એક ગામમાં તેણે હંગામી નોકરી લીધી. નસીબ સંજોગે આ વખતે તે એવા માણસના સંસર્ગમાં આવ્યો કે જેને લીધે ગણિતશાસ્ત્રની શોધમાં જ પોતાનું સમગ્ર જીવન ગાળવાની તેની તીવ્ર ઈચ્છા એટલે જરૂર આવી.

દી. બ. રામચંદ્રરાવ આ વિષયમાં લખે છે: "મારે એક ભત્રીજો હતો, તેને ગણિતની જાણ મમ પડતી નહિ. કેટલાક વર્ષ અગાઉ તે મારી પાસે આવ્યો ને કહ્યું 'કાકા, એક માણસ મારે લાંબા આવ્યો છે. તે ગણિતની જ વાતો કર્યા કરે છે; પણ હું તેમાં કંઈ સમજતો નથી. તેની વાતમાં કંઈ માત્ર છે કે કેમ તે જરા તમે જોઈ લેશો?' હું કેમ જાણે કંઈક બારે ઉપકાર કરતો હોઈ ને જાણે મહાન મણિતશાસ્ત્રી હોઈ તેમ મેં પેલા માણસને મારી પાસે લઈ આવવા ભત્રીજાને ફરમાવ્યું. એક દિવસ, બેડોળ, દબામ વધી ગયેલા ચહેરાવાળો યુવક મારી સામે આવી દાખર થયો. તેની આંખમાં કંઈક અદ્ભુત તેજ અમકતું મેં જાણ્યું. તેની જગલમાં એક ફાટેલી નોટલુક હતી. તે સાચ નિર્ધન ચીંથરેલા લાગતો હતો. પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવાની લગનીમાં તે કુંભકાણુમથી મદ્રાસ નામી આવ્યો હતો. તેને નહોતી માનપાનની ઇચ્છા કે નહોતી

લક્ષ્મીની. માત્ર કોઈ રોટલા આપે તો શાંતિથી પડેલા પડેલા પોતાનું ગણિતનું કામ કર્યા કરે એટલી જ રાહત તેને જોઈતી હતી.

તેણે પોતાની નોટલુક ઉધારી અને પોતે કરેલાં કેટલીક ગણિતની શોધનાં પરિણામ મને સમજાવવા લાગ્યો. મેં જોઈ લીધું કે તેની નોટલુકમાં કોઈ સામાન્ય વસ્તુ નહોતી સ્પીનરી મારેલી, પણ તેમાં કંઈક અપૂર્વતા હતી. પણ મારી પાસે તે જે વાત કરતો હતો તે ગાંઠ ગઠાડતો હતો કે કંઈ સાચું કહેતો હતો તે નહીં કરવા પૂરતું પણ માંડ જ્ઞાન નહોતું. તેથી તરત તો કંઈ એ નિર્ણય ન આપતાં અમુક દવાડે ફરી આવ્યો એમ ઠીક મેં તેને વિદાય કર્યો. તે તો મુકરર વખતે ફરીથી મારી પાસે આવી પડેલ થયો. આ વેળા માંડ અત્યંત તે દુઃખી થયો, અને તેથી અધરી વાતો જાણુએ મૂકી પોને દોરેલા કેટલાક સાદા સિદ્ધાંતોનાં પરિણામ મને જતાવ્યાં. ચાલુ ગણિતશાસ્ત્રનાં પુરત-કામાં તે નહોતાં એટલા પૂરતો તે આગળ વધેલો જ હતો. એ જોઈને મને ચોક્કસ ખાતરી થઈ કે એ માણસ અદ્ભુત જ છે. પછી ક્રમશઃ તેણે 'ઇલિપ્સિકલ કન્ડી-અક્સ' તથા 'દાયર-અપોમેટ્રિક' ઈચ્છી મને સમજાવી અને છેવટે પોતાના હજુ અપ્રસિદ્ધ રહેલા સિદ્ધાંતો સમજાવી તેણે મને વરા કરી લીધો. હવે મેં શ્રદ્ધા-પૂર્વક પૂછ્યું 'તમારે શું જોઈએ?' તેણે કહ્યું માત્ર મારો અભ્યાસ ચાલુ રહે તે સાથે મારો નિભાવ થાય એવી નાનકડી રકમની મને જોડવણુ કરી આપો.

આ વેળા દી. બ. રામચંદ્રરાવ નેણરમાં હતા. લાંબી તેમણે થી રામાનુજનને મદ્રાસ મોકલ્યા. સર ક્રાન્સિસ રિપ્રગ એ વેળા મદ્રાસ પોર્ટ ટ્રસ્ટના પ્રમુખ હતા. તેમના પર ભલામણપત્ર આપી તેને લાંબો નોકરીમાં લેવા વિનંતિ કરી. તેણે લાંબા જીવને સર ક્રાન્સિસને મળી પોતાનું કામ જતાવ્યું. સર ક્રાન્સિસને યંત્ર કે આવા અજ્ઞ મતિભાસાળી માણસની શક્તિ કારકુનીમાં ન વેડાઈ જતી જોઈએ. એવામાં સહવાએ એ જ વેળા સીમલાના દરવાખાન ખાતાના દિદના વડા અમલદાર, જેઓ અગાઉ ઇન્ડિયન પ્રિન્સિપલ કૉલેજના સભ્ય હતા તે ડૉ. જી. ડી. વૉકર, મદ્રાસ આવેલા હતા. તેમની પાસે સર ક્રાન્સિસ રામાનુજનનું ગણિતશાસ્ત્રનું થોડુંક કામ લઈ ગયા ને જતાવ્યું. ડૉ. વૉકર તો એ

વાંચીને મોંમાં આંગળાં જ ધાલી ગયા ! તાજડોળ તેમણે એક પત્ર મદ્રાસ નિવાસીના મદ્રામાત્ર પર (૧૯૧૩ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬મી તારીખે) લખ્યો કે 'હું આપને શ્રી એસ. રામાનુજન પ્રત્યે લક્ષ આપના વિનંતિ કરું છું. હાલ તે મદ્રાસ પોર્ટ ટ્રસ્ટના હિસાબી ખાતામાં એક કારકુન છે. મેં પોતે તેને જોયો નથી, પણ સર ક્રાન્સિસ તેનું કચેરું જે કેટલુંક કામ ચારી પાસે ગઈ કાલે જ લાખ્યા હતા તે જોઈને મારી તો ખાત્રી થઈ છે કે કેમ્બ્રિજની ટ્રિનિટી કોલેજના ગણિત-શાસ્ત્રના સભ્યના નવીન યુગ કામ સાથે સરખાવતાં એ ક્યાંયે થઈ શકે તેવું છે. મને તો દીધા જેવું લાગે છે કે શ્રી રામાનુજન ગણિતશાસ્ત્રની શ્રાવણોળમાં થોડાં વર્ષ ગાળે તો અદ્ભુત કાર્ય કરી જતાવે, ને તે સાથે તેને ખાવાપીવાની કોઈ ચિંતા ન રહે તેવી વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થી કરી આપવી જોઈએ.'

વીરાંગના

[સમ]

મ્હેરું મ્હેરું વનજરનું જીજ,
કે નીર પી પ્રથમનાં રેઃ
આવા ચીરી ઉછળી વીજ,
કે મ્હેરી રાજ! વીરાંગના રે.

અળીએ ને મુંડડીએ ચૂવે તેજતારલા,
ભરૂં દિશ દેશના દુતાશઃ
કે રાજવણ વીરાંગના રે.

ગખ્તરિયું અંચ, છટા મર્દની જંગની,
લોચન લગ સૂર્યના પ્રકાશઃ
કે ઘૂમે રણ વીરાંગના રે.

૨૨ રમે રાગરામ ખેલે રણચંડિકા,
કંઠ મૂલે મૃત્યુંજય માળઃ
કે મ્હેરવરી વીરાંગના રે.

કાનિને ક્રોધ સંભો મુક્તિનો મ્હેર શિર,
ધૂપવતો ધોળી પીએ કાળઃ
કે ગુર્જરી વીરાંગના રે.

મ્હેરું મ્હેરું વનજરનું જીજ,
કે મુંડડી વીરાંગના રે.
કેશવ હ. શેઠ

જન્યુઆરીની ૧૬મીએ રામાનુજને મિ. હાર્ડિને નીચે મુજબનો પત્ર લખ્યો.

'હું વિદ્યાર્થીની કેળવણીથી વંચિત છું. માત્ર સામાન્ય નિશાળમાં ભણ્યો છું. નિશાળ છોડ્યા પછી મારો જયત વખત ગણિતશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ગાળ્યો છે. 'કાઇવર્ન્ન્ટ' ગ્રંથોની ખાસ શોધ મેં કરી છે. હમણાં જ 'આર્થિસ આફ ઇન્ફિનિટી'નું આપનું પુસ્તક મેં વાંચ્યું, તેમાં આપે ડાંમા પાના પર લખ્યું છે કે 'કોઈ આપેલી સંખ્યા કરતાં સહેજ ઓછામાં ઓછી સંખ્યા કઈ તે હલુ શોધી શકાયું નથી.' મેં એ

શોધી કાઢ્યું છે કે જે વડે આ પ્રકારની જોઈતી સંખ્યા લગભગ મળે છે, આ સાથે મોડલેસ નિબંધો આપ વાંચી જશો. હું તો સાવ નિર્ધન છું એટલે જગત આગળ પ્રકટ કરી શકું તેમ નથી. ખાત્રી થાય કે તે અગત્યના છે તો મારા એ સિદ્ધાંતો આપ પ્રસિદ્ધ કરજો.'

રામાનુજન અંગ્રેજીમાં એટલા નળખા હતા કે મિ. હાર્ડિને શંકા છે કે આ કામગીર તેણે પોતે નહિ લખ્યો હોય. અને વાત પણ સાચી કે તેના મદ્રાસના એ પ્રખ્યાત મિત્રોએ તેને એ લખવામાં મદદ કરી હતી. પણ મિ. હાર્ડિ પર મોકલેલા નિબંધો તો તેના જ લખેલા હતા. તેમાં ગણિતના એક સો કરતાં પણ વધુ સિદ્ધાંતો લખ્યા હતા, ને એ કેમ્બ્રિજના ભલભલા ગણિતશાસ્ત્રી-ગોની પણ કસોટી

આ પછી વિદ્યાર્થી કે તેમને માસિક ૭૫ રૂપિયાની શિષ્યવ્રતિ કરી આપી, એટલે પોતાના નિર્વાહની ચિંતામાંથી તો તેમને મુક્તિ મળી. હવે તો નિગ્રને તે જોયો સમય પોતાના એ ગ્રિય વિગય પાછળ જ ગાળના. આ વખતે શ્રી શેતુ આધ્યર તથા જીજન-એએ કેમ્બ્રિજ ટ્રિનિટી કોલેજના સભ્ય મિ. ડી. એમ. હાર્ડિ સાથે પત્ર-વ્યવહાર કરવાની રામાનુજનને સલાહ આપી. તે મુજબ ૧૯૧૩ના

કરે તેવા હતા. રામાનુજને બધા કોમખનો કરેલો ઉકેલ યાંત્રીને તો મિ. હાર્ડી દંગ થઇ ગયા. એમણે રામાનુજનને જ્વાળા લખીને પોતાની ઊંડી સહાનુ-
ભૂતિ તથા ઉત્તેજન પાઠવ્યાં. રામાનુજને ફરી બીજો પત્ર ૧૯૧૩ના ફેબ્રુઆરીની ૨૭મી તારીખે લખ્યો કે ‘આપં મારા કામ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે તે જોઇ હું આપને મારા મિત્ર ગણું છું. આજથી મને પ્રગતિ કરવાનું પ્રેતસાદન મળે છે. માફ મગજ કામ કરે તે ખાતર મારે શરીર ટકાવી રાખવું જોઇએ; તે ટકાવવા મને રાટલા જોઇએ, અને તે જ આજે મારા જીવનનો મારો પહેલો પ્રશ્ન છે. આપનો સહાનુ-
ભૂતિ બરેલો કાગળ મને હવે અહીં શિષ્યવૃત્તિ મેળવવા-
માં સદાયભૂત થશે.’

આ દરમિયાન મિ. હાર્ડી લંડનના સત્તાવાળાઓ સાથે તથા મદ્રાસની વિદ્યાર્થી-સલાહકાર-સમિતિ સાથે, શ્રી રામાનુજનને કેમ્બ્રિજની કેળવણીનો લાભ પ્રાપ્ત કરાવી આપવા પત્રવ્યવહાર ચલાવતા જ હતા. પણ રામાનુજન પોતે જ્ઞાનિ બહાર મુકાઇ જવાના બચથી વિલાયત જવા રાજ નહોતા. મિ. હાર્ડી આથી ખૂબ નાસિપાસ થયા, કેમકે તેમને લાગતું હતું કે રામા-
નુજનને આધુનિક કેળવણીના સંસ્કાર મળવાની તથા પોતે ક્યાં સુધી આગળ વધેલા છે ને ક્યાં સુધી રોધ થઇ છે તે સમજવાની જરૂર છે, જેથી ગણિતના જ્ઞાનની પ્રગતિમાં તે પોતાનો યોગ્ય ફાળો જરૂર આપી શકે.

દરમિયાન આ જાણુ કારકુનીમાંથી વિશ્રામ ગળાથી અને હવે તો ૧૯૧૩ના મેની ૧લી તારીખથી રાટલા કમાવાની શ્રીકર મટયાથી રામાનુજન પોતાનો જપો વખત ગણિતશાસ્ત્રની શૈષ્ણિકામાં ગાળતો લાગ્યો. શિષ્યવૃત્તિની શરત મુજબ વિદ્યાપીઠની અભ્યાસ-
સમિતિને એમણે ત્રિમાસિક નોંધ મોકલવાની હતી.

૧૯૧૪ના માર્ચમાં કેમ્બ્રિજ દિનિરી કૉલેજના સભ્ય મિ. ઇ. એચ. નેવિલ, એમ. એ. એ હિંદમાં આવી મદ્રાસમાં પોતાની વ્યાખ્યાનમાળા આરંભી. મિ. નેવિલને કેમ્બ્રિજથી મિ. હાર્ડીએ શ્રી રામાનુજનને મળવા માટે ભલામણ કરી હતી, એટલું જ નહિ પણ તેને કેમ્બ્રિજ તેડી લાવવા સારૂ ખૂબ સમજવવાનો આગ્રહ પણ કર્યો હતો. મિ. નેવિલની મહેનતથી રામાનુ-

જનને સમગ્રયુગ કે પોતાનો અભ્યાસ નિયમિત અને પદ્ધતિસર બનાવવા તેને કેમ્બ્રિજની કેળવણીની પૂરી જરૂર છે. તેણે જવા હા પાડી, એટલે નેવિલે મદ્રાસ વિદ્યાપીઠને આગ્રહભરી ભલામણનો પત્ર લખી જણાવ્યું કે રામાનુજનની છુદ્ધિ એટલી બધી પ્રખર છે કે ગણિત-
શાસ્ત્રમાં તે આ જમાનામાં અજબ કામ કરી જશે. એને માત્ર આધુનિક પદ્ધતિની જરૂરિયાતની કેળવણીની તથા ગણિતશાસ્ત્રનું વિજ્ઞાન અત્યારે ક્યાં લખી પહેંચ્યું છે તે જાણનારા વિદ્વાનોના સંસર્ગની અગત્ય છે. આગળ જતાં એ ગણિતના વિષયમાં દુનિયાભરમાં આવંત મહાન વિદ્વાન લેખારો. આટલી પ્રતિભાવાળા આ ખૂણમાં સડતા માણસને આટલી કાર્તિ સંપાદન કરાવી આપનાર વિદ્યાપીઠ પોતે પણ કાર્તિ સંપાદન કરશે. માટે તેને જોઇની જે કંઇ સદાય મદ્રાસ શહેર તથા વિદ્યાપીઠ આપશે તે સાર્થક જ છે.’

મદ્રાસ વિદ્યાપીઠ આ ભલામણ સ્વીકારી અને રામાનુજનને ઇંગ્લંડમાં અભ્યાસ કરવા સારૂ વાર્ષિક અટીસોગિનીની શિષ્યવૃત્તિ બે વર્ષ માટે મળી. ૧૯૧૪ના માર્ચની ૧૭મી તારીખે રામાનુજન ઇંગ્લંડ પહોંચ્યા અને કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી કૉલેજમાં ઢાળા થયા. મિ. હાર્ડી તથા સિટલવુડના દિશામુચન મુજબ તેમણે ત્યાં અપાઠાંબ પ્રગતિ કરવા માંડી.

પણ દેવચેતિ એટલામાં ૧૯૧૪ના ઓગસ્ટમાં મહાન જર્મન વિપ્રદ બન્યો. ૧૯૧૫ના નવેમ્બરની ૧૧મીએ મિ. હાર્ડીએ મદ્રાસ વિદ્યાપીઠના મદામાને પત્ર લખ્યો કે ‘વિપ્રદ બગવાથી શ્રી. રામાનુજન મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા’ છે. મારી જોડે મિ. સિટલ-
વુડ તેને બચાવતા હતા, તેને અહીંથી યુદ્ધમાં સૈનિક તરીકે જવું પડ્યું છે; અને આજે ફળદ્રુપ મેળના શિષ્ય માટે એક શિક્ષક પૂરતો નથી. તેનામાં અજબ પ્રકારની શક્તિ છે તેમાં તો સુદહે શંકા નથી. મારી માન્યતા પ્રમાણે તે કેટલીક રીતે ઉત્તમ ગણિતશાસ્ત્રી છે.’

એક જાણુ રામાનુજનનો આમ અભ્યાસ અટક્યો ને બીજી તરફ ઇંગ્લંડમાં હવાપાણી તેને માફક ન આવ્યાં. ત્યાં એ બહુ વિચિત્ર જોરાક લેતા તેથી શરીર બગડ્યું; અને એમને ક્ષય રોગ લાગ પડ્યો. સારામાં સારી માધ્યસ્થ થાય તેવા દવાખાનામાં તેમને રાખ્યા. યુદ્ધના દિવસો હતા, એટલે દરિયાઈ મનવારો અને સજા-

૧ મરિનોના હાથે દરિયાની મુસાફરી સત્તામત નહોતી. એટલે ૧૯૧૮ની વસંતઋતુ ખેડી સાં સુધી રામાનુજને ઇંગ્લેન્ડનાં વિવિધ સેનેટોરિયમમાં જ ગાળ્યા. ધીમેધીમે તળિયતમાં પણ કંઈક સુધારો થતો લાગ્યો.

આ દરમ્યાન શ્રી રામાનુજનની ગણિતશાસ્ત્રની અભ્યાસોષાધી વૈજ્ઞાનિક દુનિયા ચકિત થઈ હતી. ૩૧ વર્ષની ઉંમરે—૧૯૧૮ના ફેબ્રુઆરીની ૨૮મી તારીખે—રૉયલ સોસાયેટીના ફેલો તરીકે તેમની ચૂંટણી થઈ, જે માન આટલી વયના દિલ્લોને એ પહેલું જ આપવામાં આવ્યું હતું. આથી ઉત્તેજિત થઈ ખરાબ તળિયત છતાં પણ એમણે કામ ચાલુ રાખ્યું; અને કહેવાય છે કે આ વખતે તો એમણે કેટલાક જિજ્ઞાસામાં જિજ્ઞાસિદ્ધાંતોની શોધ કરી. એ જ વર્ષના ઑક્ટોબરની ૧૩ તારીખે તે કૅમ્બ્રિજની પ્રિન્સીપી કૉલેજના ફેલો તરીકે ચૂંટાયા અને વાર્ષિક ૨૫૦ ગિનીનું વેતન તેમને મળવા લાગ્યું, જેના જલ્દલામાં કેાઈ ખાસ કામ કરવાની કે એવી કરી શકત નહોતી. આ બાબતની મદ્રાસ વિદ્યાપીઠના મદ્રાસપત્રને ખબર આપતાં મિ. હાર્ડી લખે છે 'દિલ્લે કદી નહિ જોયો હોય તેવા વૈજ્ઞાનિક પ્રતિભાવાળો તથા ગણિતશાસ્ત્રમાં આટલી અતુલ કૃતિ સંપાદન કરેલો આ માણસ દિદમાં પાછો આવશે સારું, મને ખાતરી છે કે દિલ્લે તેનો જરૂર ચોગ્ય સત્કાર કરશે.'

૧૯૧૯ના માર્ચની ૨૭મી તારીખે શ્રી રામાનુજન ઈંગ્લેન્ડથી જાપડી મુંબઈ પહોંચ્યા. આ વખતે એમની તળિયત ખૂબ લથડી ગઈ હતી. એમની ઉત્તમમાં ઉત્તમ સારવાર કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી, પણ જાંઘું નિષ્ફળ ગયું અને મદ્રાસમાં ચેલ્ડરમાં ૧૯૨૦ના એપ્રિલની ૨૬મી તારીખે તેમનો દેહાંત થયો.

શ્રી રામાનુજને ગણિતમાં કરેલી શોધોનું વર્ણન આપવું જાડું મુશ્કેલ છે. તેમણે કરેલી શોધમાં ઘણા પ્રકારની ગણિતની કૃત્તિઓ છે. માત્ર પ્રેરણાના જો જ તે આટલી ટોચે પહોંચ્યા હતા. સિદ્ધાંત સાબિત કરવાની તેમની રીતો કંઈક જૂનાવાણી દળની હતી અને તેમનું જ્ઞાન પણ કંઈક ઓર જ પ્રકારનું હતું. જે કોયડા કોઈ ન ઉકેલી શકે તેવા અનેક કોયડા અદ્યકાળમાં સહેલી રીતે તે ઉકેલી શકતા ને જવાબ કહી આપતા. તેમાં દલીલ જેવું થોડું હોય, થર્મ્સજે

તો પ્રેરણા રૂપે જ હોય, જે સમગ્રવધા તે અશકત હતા. પણ કૅમ્બ્રિજના વિદ્યાર્થીસ પછી તેમની આ ખામીઓમાં સુધારો થયો અને મિ. હાર્ડીના સહાયસથી ખેત્રેક વર્ષમાં તો તેમનું જ્ઞાન વધારિયત ખન્યું. જેથી તેમના નિર્ણય સાચા ફળદાયી ખનતા ગયા. મિ. હાર્ડી કહે છે, 'કેટલીક ખીજગણિતની કૃત્તિઓમાં તથા અન્ય ગણિતના સિદ્ધાંતોમાં તેની નજર એટલી ઊંડી પહોંચતી કે સૌ સાનંદાર્થ પામતા. ખરેખર આ દેશમાં તો તેના જેવો માણસ અમે કદી જોયો નથી. હું પોતે તો તેને પૂછત, જકળી કે ન્યૂન જોડે જ સરખાવું. આંકડાના દાખલા લઈ તેણે જે કોયડા ઉકેલ્યા છે તેનું કામ હાલના ઘણા ઘોડા ગણિત-સામ્રાજ્યો કરે છે. તેની પાદદાર્શન, ધીરજ, આંકડા મથવાની શક્તિ ને તે ઉપરાંત સામાન્ય સિદ્ધાંત બાંધવાની જુદી ચકિત કરી નાખે તેવી હતી. પોતાના જ ક્ષેત્રમાં જીજ્ઞાસાની તેની નેમ એવી આપૂર્વ હતી કે હવે લગી તેનો કોઈ દરીક મેં તો જોયો નથી.'

ગણિતશાસ્ત્રના અધ્યાપકો રામાનુજનના નિર્ણયો પાંગી ચોમાં આંગળાં નાખી ગયા છે. સાવ મૂળભૂત નીતિ જ સિદ્ધાંતો તેણે પ્રતિપાદિત કર્યા છે. મિ. હાર્ડી લખે છે કે 'એવું કહેવાય છે કે આધુનિક પૃથ્વ-કરજના માયા નંખાયા તે સમયે જેવી મૂળભૂત નીતિ જ મુદ્દો શોધ થતી તેવી કોઈ શોધ કરવાનું હાલ ઘણું દુષ્કર છે. રામાનુજનના કામની બાવિન્યમાં શ્રી અસર થશે તથા તેની કેટલી ઉપયોગિતા છે તે જાણતમાં કદાચ મનએદ દરો, પણ તેમાં જે અહસુલતા તથા ન તોડાય તેવાં મૂળભૂત સસ છે તેની તો કોઈ ના પાડી શકે તેમ નથી જ.'

જેનેજેને રામાનુજનના નિકટ પરિચયમાં આવવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે તે સૌ કહે છે કે તે જરાયે અભિ-માની કે કોળખાણુ નહોતા. રૉયલ સોસાયેટીના ફેલો તથા કૅમ્બ્રિજની કૉલેજના ફેલો તરીકે શ્રી રામાનુજનની ચૂંટણી થયા પછી ૧૯૧૮ના નવેમ્બરની ૨૬મી તારીખના એક કાગળમાં મિ. હાર્ડી લખે છે 'આ જાંઘું માન ગળ્યા પછી પણ તેની રવાણાવિક સાદાધમાં જરાયે ફેરફાર થયો નથી. પોતે મદાન વિન્ય પ્રાપ્ત કર્યો છે તેનું તેને લાન કરાવવાની અંગે તો જરૂર લાગે છે!'

[અનુસંધાન આશ્રમ પાન ૩૦૩ને ઉડે]

૨મું રૂઢિ પાત્રી

૬][નાગરવેલની વાડી

સા વનુરમાં અમે દોદેક મહિનો રહ્યા હોઈશું. એક દિવસ સવારે વહેતો ઊઠીને હું પિતાશ્રી સાથે ફરવા ગયો. ડ્યાં જવાનું છે એનો મને જરાયે ખ્યાલ ન હતો. અમે ખૂબ આસ્થા. પછી રસ્તો ખેતરોમાંથી ચાલ્યો, અને એકાએક અમે એક સુંદર જગીઆમાં દાખલ થયા. જ્યાં જુઓ ત્યાં લીંબુનાં ઝાડ, જ્યાં ઝાડનાં પાન લીલા હોય છે, પણ લીંબાઈનાં પાનના રંગની ખુમારી કંઈક ઓર જ હોય છે. સોના પાસે એકઠો વર્ણ જ હોય છે, જ્યારે આ પાનમાં વર્ણ સાથે પ્રસંગો હોય છે. અને લીંબુ પણ કેવડાં મોટાં! નાનપણમાં તો મેં ગોળ લીંબુ જ જોયો. અહીંનાં જ્યાં લીંબુ લંગગોળ. મેં પિતાશ્રીને કહ્યું, 'જુઓ તો મેં લીંબુ; કેવડું મોટું અને સોનેરી લીંબુ!' બીજી જ કણે એ લીંબુ મારા હાથમાં આવી પડ્યું. પિતેકને પાનર મેં કહ્યું કે 'તમારા લોકોની મહેનતનું ફળ હું મક્ક કેમ લઉં?' સાથેના એક માણસે કહ્યું, 'આ વાડી સરકારી છે.' બસ, મારી ફાનત જગડી. પછી ગો જેટલાં સાગાં ફળ દેખાય તે તોડી જ લઉં.

પાસે જ ખેતરમાં દૂધાનો વેતો હતો. વેતોનો માટલો સારી પેઠે ઊંચો હતો, અને એમાં ત્રણ દૂધી ઉપરથી જાગીન સુધી લટકતી હતી. એની ગોટી દૂધી ત્યાર પછી મેં જોઈ નથી. મેં કહ્યું, 'આમાંથી એક અમારે ત્યાં મોકલો. મારી જાને એ જતાવવી છે.' માળી મરકડો હતો. એણે કહ્યું, 'નમરે દાથે જ એ તોડી લેનો.' એણે મારા હાથમાં દાનરડું આપ્યું. હું મારા પગની આંગળીઓ પર ઊભો થયો. હાથે દાથે દૂધીનો ટેકો ત્રીધો. પણ દાનરડું ડીટાળે પહોંચે જ રાનું? જ્યાં દમચા લાગ્યા, અમે યોગ્ય આગળ ગયા ત્યાં નાજીયેરીનાં ઝાડ હતાં. એના પરથી ટેટલાંક કાઝાં નાજીયેર લીનસાંબો અને એનું દૂધ પીધું. અને અંદરથી પાનજી માળણ જેવું કોઈ પણ ખાધું.

એક કલાક કરતાં પણ વધારે રહ્યાં હોઈશું. અધે જ લીલીછમ શીશોતરી. જેમજેમ તડકો વધે તેમતેમ

જાવાની મીઠી ટાક વધારે આનંદ દે. હું આનંદમાં ફરતો હતો, એવામાં ખૂબ લાંબે સુધી પથરાયેલી માંડવા જેવી એક ઝૂપડી મેં જોઈ. મેં પૂછ્યું, 'આવી વિચિત્ર અને દીર્ઘણી ઝૂપડી શા માટે ગાંધવા દશે? અમાં તો દોર પણ સુખેથી રહી ન શકે.' પિતાશ્રીએ કહ્યું, 'જાધા, એ ઝૂપડી ન હોય. આને 'નાગરવેલ' કહે છે. અંદર જમને જે એટલે ખાવાનાં કુમળાં પાન દેખાશે. આ પાન તોડો અમી નથી શકતાં એટલા માટે આવો માંડવો ગાંધવો પડે છે.'

હું અંદર જવાને અમીરો થયો, પણ અંદર જવાનું જારણ દેખાય જ નહિ. ખૂબ આગળ ગયા પછી આપરે જારણ આપ્યું. વોઝરડાની જેમ હું અંદર ઘૂસ્યો. 'ઓ - હો - હો! કેવું મજનું દરય! આંબીલાંથી ઘાંભલાની દાર; અને દરેક ઘાંભલાને, જાણક પિતલો બાજી પડે તેમ વીટજાએત્રી નાગરવેલો. અને એનાં શીકાં લીલાં કુમળાં અણીદાર પાંદડાં! આટલું મનોહર દરય કદવનામાં પણ આવેલું નેહોતું. ઘાંભલાની દારો વચ્ચે હું ખૂબ દોડ્યો. મને થયું કે પરીઓની રાણીનો આ મહેલ છે. એકાદ પાંદડું તોડી લઉં કે 'ખદ' જેવો અવાજ થાય. પિતાશ્રીએ મને ખૂબ ન પાડી હોત તો મારી મેજે હું જદાર જવાનો જ નહેતો. સાથેના લોકો કહે, 'એટલામાં શું ધરાવા, આપાન રાડેળ? આગળ આથી થે મરસ મજા જોવાની મળશે.' મેં મનમાં કહ્યું, 'આથી સરસ કશું હોઈ જ ન શકે. મને જદાર કાદવા અમરતા લગવાય છે.'

પણ મારી ધારણા બોટી પડી. આગળ એક તરફ પથરાંનાં ઝાડ, બીજી તરફ ફોફળ (સોપારી)નાં ઝાડ, અને દરેક ઝાડની આસપાસ નાગરવેલ વીટજાએત્રી! સોપારીનાં ઝાડ જાડ પાસેપાસે વાવેલાં હોય તો થે મુક્કસાન નથી હોતું, અને પાસેપાસે આવવાથી એની જાવા મીઠા મારીયા જેવી પડે છે. અહીંની નાગરવેલ પેલી માંડવાવાળી નાગરવેલ જેટલી કુમળી ન હતી. પાંદડાં જરા મોટાં, પહોળાં અને કાળાસ-પડતાં હતાં. કોકે મને કહ્યું, 'આ નાગરવેલને શિરસી પાન કહે છે. આ પાન જાડ તીખાં હોય છે. જે

લોકો તમાકુ ખાય છે તે જ આવાં પાન પરંદ કરે છે.' આ જોડો વચ્ચે દોડતું સહેતું ન હતું, કેમકે જોડો વચ્ચેથી કોણનું પાણી દોડતું હતું.

મને કુતૂહલ થયું કે જાડ પર સોપારી પાકે ત્યારે કંઈ રીતે ઉતારતા હશે? માળીએ કહ્યું, 'દમણું જ તમને જનાવું.' પણ હવે કુતૂહલને જલ્દે મારા મનમાં બીક પેડી. મને થયું કે આ માળી એના પત્ર વચ્ચે નાગરવેલને ચઢાવીને ઉપર ચડી જશે. પણ ના. જાળીવા-ને એક છેડે એક પિંધર જેવું સોપારીનું જાડ હતું. એના પર એ ચડી ગયો. ટોચે પહોંચ્યો એટલે વાંદરાની જેમ આખું જાડ દલાવવા લાગ્યો. સોપારીનું પાતળું જાડ મોટામોટા એના ખાવા લાગ્યું. માળીએ એક સોસા સાથે જટ દધને પાસેનું જાડ પકડી પાડ્યું અને એને જાડ્યો. પહેલું જાડ દાસ કરીને પાછું ફર્યું. હવે હું સમજી ગયો. એ વાંદરા આ જ રીતે એક જાડ પરથી બીજા જાડે વળગવાનો અને મરાસિયાના હુકા-ની પેઠે જાડનો આખો ફાપરો ફરી વળવાનો. માળીએ લટકતાં લટકતાં એક દાર પૂરી કરી અને સામી જાણુના નાગા જાડ પરથી હેઠે બન્યો.

૭] [હુકીમ સાહેબ

વાડીમાંથી થેર આવતાં ખૂબ તડકા થયો. જેગતેમ નદાઈને ખાધું. જ્યોરે થેર આણેલાં નાળિયેર પર ફરી મજાટો માર્યો, અને આખો દિવસ નાગરવેલની જ વાતો કરી. પણ બીજે જ દિવસે મને સખત તાવ આવ્યો. સૈને ચિંતા પેડી. સાવનૂરમાં કોઈ ભારે ડાકટર હતો કે નહિ એની મને ખબર નથી, પણ કારભારીએ લલામણ કરીને એક પ્રખ્યાત દકીમ મરિ માટે મોકલી દીધા. એ દકીમની મૂર્તિ આજે પ દષ્ટિ આગળ તાજ છે. એમના કદાવર શરીરને એમનો લાંબો અંમરજો અને ફરફરતી દાઢી જલુ જ શોભતાં. દકીમ સાહેબ પ્રતિષ્ઠિત છતાં પ્રસન્ન દેખાતા. એ અંદર આવ્યા કે સંધ્યા મારી પચારી પર આવીને ગેડા. એમણે નાડી તપાસી, કેટલીક દકીમકતો, પૂછી અને પછી અડી-અવળી વાતો શરૂ કરી. આઈસાહેબની જગ્યાનમાં એની મિહાશ હતી કે એ કલાકેક ગેડા તોયે એમને ખબર ન પડી. પછી એમણે હવા આપવાનો વિચાર કર્યો. અંમરખાના લટકતા લાંબા ગજરામાંથી એક શીશી કાઢી. એ એક જ શીશીમાં અનેક તનની ગોળીઓ

હતી. શીશી ડાબી હથેળી પર દાહલી દકીમ સાહેબ એકએક ગોળી હાથમાં લઈ વિચાર કરવા લાગ્યા. બે આંગળીમાં ગોળી ફેરવતા બંધ અને વિચાર કરે. આખરે નિર્ણય કરી એક ગોળી મારા હાથમાં આપી. પણ હું એ ખાઈ એ પહેલાં એમણે વિચાર ફેરવ્યો અને કહ્યું, 'રહો, આજે આ નહિ. દાહલી આ આખીય; આજે બીજી આખું.' ફરી આંગળીમાં ગોળી-ઓ ફરવા લાગી. આખરે એક ગોળીનો નિર્ણય થયો અને તે હું મગી ગયો. વિલાયતી વેદક કરતાં આપણું દેશી વેદક સાફ. ફરી પાળવાની હોય, પણ દવાઓ રચિકર અને સ્વાદિષ્ટ હોય છે.

બીજે દરોડે એ જ વખતે દકીમ સાહેબ આવ્યા. હું તો એમની રાહ જ નેતો હતો. ખારણમાં પેસે લાંબી જ 'કી છેરે મરાજાજ?' કરીને તળિયન પૂછે. પથ્થની સૂચનાઓ આપી દે ને ફરી વાતે ચડે. 'પિતા-શ્રીને સભાપણ કરતાં શ્રવણભક્તિ વધુ પ્રિય હતી. દકીમ સાહેબની દિંદી લાપા સાવ સહેલી. એમાં કાનડી કરતાં મરાસી શબ્દો વધારે. એટલે મને એમની વાતોમાં જલુ રસ પડે. કોક દિવસ કોઈ પ્રખ્યાત ડાકુની વાતો કરે, કોઈ વાર દેશદેશાંતરનો પોતાનો જાનુલપ વર્ણવે.

એક દિવસ મેં એમને વાડીમાં જોએલી દૂધીની વાત કરી. દકીમ સાહેબ તરત જ બોલ્યા, 'અરે, એમાં તે તમે શું ભારે જોયું? મેં એક દેકાણે એવું એણેનું કે માળીએ દૂધીનો વેલો માંડવા પર ચલાવવાને જલ્દે જમીન પર જઈ દેલાવેલો એમાં એક દૂધી જેમ વધવા લાગી તેમ એણે, એની આગળ જમીનમાં ખીંચી મારી. દૂધી સહેજ પાંક લઈને ડાબી જાણુ પર વધવા લાગી. એને સહેજ વધવા દબને એણે ત્યાં ખીંચી મારી; એટલે દૂધી ફરી જમણી જાણુ વળી. આમ દૂધી નાગમોડીના આકારમાં ટસ હાથ લાંબી વધી. એ જોવાની મન જોર જ હતી.'

ગિરજાત ગાદશાદની વાતોનો તો દકીમ સાહેબની પાસે પાર જ ન મળે. ગિરજાલે લટકતા કોળાની આસપાસ એક નાનકડા મોઢવાળું મોટું માટલું લટકતું રાખ્યું અને કોળાને માટલાની અંદર વધવા દીધું; માટલું પૂરેપૂરું ભરાયું ત્યારે ઉપરનું ડીંઠું કાપી એ ગાદશાદને એટ મોકલ્યું; એની એવી કેટલી જે વાતો એમની પાસેથી સાંભળી. [અનુસંધાન પૃ ૩૦૨મે]

નરસિંહ મહેતાની બાળવ્યવસ્થા

કુવરબાઈને નરસિંહ મહેતાનું આશ્વસન

શારદામંદિરના નાટ્યપ્રયોગો

ગુજરાતના મધ્યમ તરફની કન્યાઓને વિવિધ સંસ્કારપ્રજ્ઞ કેળવણી આપનારી સંસ્થાઓમાં શારદામંદિર એક અનેક સ્થાન યોજી રાક્યું છે. તેનાં મલ્લસુ પ્રમાણે અનેક પ્રકારે મળી શક્યા છે. આજ સમયમાં એ સંસ્થાની બાલિકાઓએ બ્લેસો, લાલીમ અને દેશમંજિતનાં સચેટ હાથે આપ્યાં છે. આ સંસ્થામાં સ્વનિયમન અને સ્વાધ્યયના પાઠો મળે એવા હેતુથી અનેક પ્રયોગો કરવામાં આવે છે તે પૈકી ત્યાંના નાટ્યપ્રયોગો આગળ પડી આવે છે. એ જોનારને સહજ સ્પષ્ટ થાય કે વિદ્યાર્થીનાં માનસ, અભ્યાસ અને વાર્તાવસ્તુ પ્રતિબિંબ, પ્રયોગોની યોજના અભિનય અને વ્યવસ્થામાં અમુક રીતે બદલ થાય છે.

થોડા જ વખત પહેલાં તેમણે સંસ્થાના અમમૂન વિશે અને વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓ સમક્ષ એક નાનો મેળાવડો કરી એ નાટ્યપ્રયોગો કર્યા હતા તેના અર્થો થોડા ચિત્રો આપ્યા છે. એ બધામાં કન્યાઓએ વીરતા, મરીમી, વિનોદ વગેરે પ્રસંગોમાં આવેલાં અંગિત્ય અને અભિનયનું લાક્ષિત્ય બતાવી તેમની કલાભાવના બહુ સુંદરીતે રજુ કરી હતી.

નરસિંહ મહેતાનું માથેરે આપ્યું જે પ્રેમાનંદની જ વાલીમાં પ્રસંગપ્રસાર કરીએ ચૂંટી લઇને વિવિધ પ્રવેશોમાં બાળકાણું ત્યારે અનેકને એ જ કહીએમાં રહેલા માધુર્ય અને ભાવનો પહેલી જ વાર સાક્ષાત્ પ્રવિગ્ધ થયો હતો. કુવરબાઈ અને મહેતાબે—પિતાપુત્રી—નો મેળાવ, મરીમ પિતાની કમાળ હાલત પર કુવરબાઈનું કદન વગેરે પ્રસંગોમાં લાગણીનો આવેશ પૂરેપૂરો ભર્યો હતો. 'સોરઠી વીરાંગનાઓ'માંથી રજૂ પૂજાણીની કથા નાટ્યપ્રયોગમાં એના સરસ અભિનયથી કથા સમીપ હતી કે એના લેખકને નથી જ દર્શાવેલો માવ. નવલકથા સંપ્રદાયથી 'મોરી કુધરસ' બાળવતીમાં પાત્રોએ મુદ્દ સ્થાનમની મધુર મૂંઝવણમયો સંવાદ તાદરૂપ છાયામાં ઉતાર્યો હતો. ચંદ્રસંકર ભટ્ટના 'ચાર બાલ સંગ્રહો'માં કહ્યું અને પરંપરામાં પાત્રોએ પૌરાણીક શિક્ષક અને બ્લેસો શુભ કથે ઉતાર્યો હતો. કોઈ પણ કુમાર સંસ્થામાં થોડાના કામમાં આટલી એકચ્છતા ને તત્ત્વવત્તા આવે જ જોનારમાં આવે છે. પ્રભુ ભણે આને શક્તિ દ્વારા ભારતનો ઉદ્ધાર થવાનો હોય !

૨. મ. ૨૧

રાષ્ટ્રચેતનાના આ નવચિત્રણે 'કુમાર'ના પાત્રકોને અમે આ કપર તેમના સારે ન પ્રાપ્ત તૈયાર કરેલી પચીસ રિક્કિટ એટ
આપીએ છીએ. આ સાલના સ્વાતંત્ર્ય-સંઘામને રમતચૂંકિત કરી ઉપરની પંદર રિક્કિટ પર એ સંઘામના અને દેશના પ્રાણ
અથ યુગચૂતિ ગાંધીજીનું ચિત્ર છે. નાચેની દસ રિક્કિટ, ગઈ પહેલી ઝાંઝરેટ આવી મહેલો સ્વ. લોકમાન્ય તિલકની સંવાસરીના
પ્રશ્નને અનુલક્ષીને તૈયાર કરી છે. 'કુમાર'ના પાત્રકો પચગ્વનદાર વખતે પંચ કપર એ રિક્કિટ ચોરે, અને પછાદે ભેડાએ
તો એક પાના ત્રીક એક પૈસાને હિસાબે ચોરેજ સ્વેચ્છ મોકલી મંગાવી છે. (૨પાલ અથ છત્રે ગળીને સાથે બીજું).

આવે વખતે વદાણની ઝડપ ઘણી વધી જતલ છે, એટલે મારા વડા માત્રમ લોપ્પદમાનને મેં સુકાન પર મોકલ્યો.

બીજીને કોઠો તો આમ વટાવી ગયા. પણ સૌથી લાયકર ત્રીજીને કોઠો હતો. એ વખતે અમારી પ્રખ્યાત સખમરીન ડોપરલાન્દ એ તરફ હતી. કોઠો સાચવવાને ફરતી બધી મહારથી મનપારે એની પૂઠે લાગી હતી, એટલે લાકડાં ભરીને જતા નિર્દોષ નૉર્વેજિયન વદાણ પ્રિમે કોષ્ટને ખાસ તકલિફ લેવાનું સૂઝ્યું જ નહિ. આ મિષ્ટાષ્ટુ દું ન જ બચી શકત એમ મને લાગે છે. આમ ત્રીજીને કોઠો વટાવી, સ્કૉટર્લેન્ડની ઉત્તરેથી અમે આટ્લાંટિકમાં પ્રવેશ કર્યો.

હવે અમે રોજ અમારી પરીક્ષા કરવા મેંડ્યા. સવારના એક અફસર બ્રિટિશ જાતીને આવે. અમને અટપટા સવાસો પૂછે. દરેક જગ્યાએ રાખેલા પાઠ પ્રમાણે જવાબ આપે અને પોતાના પાઠ પાઠો કરે. આ રથજે અમને સખત તોફાન નહયું. એ તોફાન એક રીતે અમને આશીર્વાદ રૂપ થયું, કારણકે ત્રીજા કોઠાની છેક છેલ્લી રાંગમાંથી અમે વિના પકડાયે ગદાર પડ્યા તે એના જ જોડા હોય. પણ તોફાન એવું તો સખત હતું કે કોઈ પણ બીજું વદાણ એમાં જપ્તાર પડવાની દિશત કરે એ ન બનવાએમ હતું. પરંતુ અમારે તો બ્રિટિશની તોપથી જયવું હતું.

૫

ડિસેમ્બરની ૨૫મી આવી પહોંચી. સોનાં હેમાંમાં નાતાલની પ્રજુલ્લભા હતી. થોડા દિવસ એમ ગયા. આખરે એક ધેરી સવારે ડાલ (Mast) પરની ખાટલી (Crow's Nest) પર ઉભેલા પકેરેદારે (Lookout-man) જૂમ મારી: 'સ્કીમર હો. . . એ. . . એ. . . !'

એકદમ ટું સાવધાન થઈ ગયો. દૂર દેખાતા ધુમ્મસાના ધાખા તરફ દૂરથીન માંડી. થોડી વારે મારી ખાતરી થઈ કે ધાણું અહલિન ઝડપથી અમાસ તરફ આવતું હતું. કોઈ પણ વેપારી સ્કીમરમાં આવી ઝડપ સંભવિત નહતી. મેં એક પછી એક હુકમો આપવા માંડ્યા: 'ધામણ દીધ (Slack the Sails), મોસ દીધ (Slack the Jib), કાતરિયા, ટેંક આરિયા. . .'

આ ગથો વખત મારી નજર તો દૂરથીનમાં જ

હતી. એમિતું વાદળ ખરયું અને સૂર્યના પ્રકાશમાં મારી નજર એ સ્કીમર ઉપર થઈ ગઈ! એના ઉપર બેસતા વાવટાઓમાં સ્પષ્ટ અને કડક હુકમ ફરારતો હતો: 'ખડે રહે!—નહિ તો તોપથી ઉગાડી મેલીશું!'

'ધોસ મિકાર (Hard Down)—સુકાન દાઉ કરો (Port the Helm), દાઉ ચિકાર (Hard a-port), લોલી આરિયા—આરતે (Drop the anchor slow), જડતી—હોશિયાર! (Stand by for Search).'

હવે દૂરથીનની નજર ન હતી. એક ફાંકડી ઐંગ્રેજ મનપાર અમાસ તરફ કલાકના ત્રીસને આસારે નોટ (દરિયાઈ માર્શલ)ની ઝડપથી ધસી આવતી હતી. અમારી કસોટીનો વખત નજીક હતો, ફરીથી અને તુનક પલાળી નાખ્યો. ચારે તરફ બેઠ મેં ખાતરી કરી લીધી કે કોઈ પણ મીનજ મને ફસારી ન દે. નીચે રાખેલાં જે મોટર એન્જિનના તેમની વાસ ચાલી ખાતી હતી. તરત જળથે ઘાસમેટની ગતીઓની વાટ જાણી અડાવી દેવા કહ્યું. થોડી વારે ઘાસમેટના ધુમાડા થી જઈ કંબિનો ભરાઈ ગઈ; ફૂડ બોઈલની વાસ ઘાસમેટની વાસમાં સમાઈ ગઈ!

નોર્વેજિયન કૅપ્ટને ધણીવાર પોતાની પત્નીને સફર લઈ જાય છે. મારી પણ પત્ની સાથે હોય તો મારો વેપ સંપૂર્ણ બને ખરો. રિમફ્ર નામનો એક દેખાવડો હોડેરા હંબોરી ખાતામાં હતો. તેને જીતી મુદર વેપ પહેરામ્યો, ને દાંત દુખતા હોય તેમ મોઝી પાટો બંધાવી કંબિનમાં સુવાડી દીધો. વદાણ પર સ્ત્રીની દાગડી એ અમારી ચિનત્તકાષ્ટક કારણોર્થિનો સાખ્ય પૂરાવો લેખાય.

બ્રિટિશ મનપાર પાસે આવી. અમારી મોમેરનો દરિયો એના ધંખાએ ધમધમતી મૂક્યો. જડતી લેવા એનો અમલદાર અમારા તુતક પર આવ્યો ને જરાક સિમન કરી અમને નાતાલની મુખારકગાદી છપ્પી.

'નાતાલ મુખારક, સાહેબ' મેં ભાંગીટૂરી અંજેશમાં કહ્યું: 'પણ અમારી મુખારક સ્થિતિ પૂરેપૂરી જોવી હોય તો નીચે આવી જુઓ. અમારું વદાણ જયવા પામ્યું તેનું કારણ કેવળ ખુદાની મહેરબાની જ છે!' મેં એને મારી કંબિન તરફ લઈ જતાં કહ્યું. એ આસપાસ લીધી નજર ફેરવ્યા કરતો હતો.

'તમને તોફાનની અમર વારે ચપ્પ છે ખરી. અમે તો ટાપુઓ પગપાડે જઈ ઊભા રહ્યા એટલે બધી

ગયા. વાર, પણ મારે તમારાં કાગળિયાં જોવાનાં છે.” તેણે શંકાથી કહ્યું.

‘હા સાહેબ, કાગળ મારી કૅબિનમાં જ છે. એ કાગળિયાંના હાલ જોશો ત્યારે જ તમને ખ્યાલ આવશે કે અમે કેવા તોફાનમાંથી પસાર થયા છીએ!’

કૅબિનમાં દાખલ થતાં જ બ્રિટિશ અમલદારે મારી સ્ત્રીને (!) જોઈ અને તેની કરડાકી ઓસરી ગઈ.

‘માફ કરજો બાબુ’ પણ મારે મારી ફરજ બનવડી જોઈએ—અને મારી લૉગલુકનાં પાનાં ચીવટ-થી ઊંચેડી એ વાંચવા લાગ્યો.

‘તમે કૉપનહૅગનમાં સાડા ત્રણ અઢવાડિયાં કેમ પડી રહ્યા?’

હવે હું મુંઝાયો. શું કહેવું? પણ એટલામાં લોહદ-માનનો અવાજ સંભળાયો. માત્ર દાઝરજવાળીથી જ જો લગાઈ હતી શકાય તો લોહદમાન એકસે દાથે હતી આવે ખરે! ‘સાહેબ, આપે તમી માંલજ્યું શું?’ તેણે ઠંડે કસેજે બ્રિટિશરને પૂછ્યું.

‘શું સાંભળવાનું છે?’ પેષા એકદમ સામમાન બની ગયો.

‘જર્મન જહાજ ‘મોવે’ આ જાણુ ફરે છે, અને અપક્ષપાતી વહાણેને પણ સતાવે છે?’

‘મોવે આટલામાં તમી; અને એટલા ખાતર તમે કૉપનહૅગનમાં પડી રહ્યા તેમાં તમે મનજડ ચાપ ખાધી. વાર કેપ્ટન, તમારા કાગળ બજાવજે છે.’

એટલું કહી તેણે કાગળ પાસે કર્યો ખાતર એના પર સહી કીધી, અને માદામ જેસેરીના નર્સેન (મારી બનાવડી સ્ત્રી) તરફ વમન કરી એ ઊભો થયો. એ તમનનો પેલા જહાજાશ રિમ્પ્ટે એવો તો લટકાઈ જવાળા-આગ્યો કે એટલા માટે એનો એક ટંકનો બીઅર મારે રદ કરવો પડ્યો!

બ્રિટિશ આફિસરને સ્વાનગી આપવા લોહદમાને પ્રોફેસર ઉપર ‘ઇડ્’સ અ લૉગ લૉગ વે ટુ ટિપ્પરરી’ વગાડ્યું. થોડી વારે તે એની સાથે સીસેગી વગાડવા ગયો અને સ્વાના થયો.

૩

જવાનો, હવે નાતાલ જિજ્ઞાસે.

માફ લાગે જ્યાં પાણીમાં ફેંકી દીધાં, તુનક મા કાઢી નાખ્યો અને ગરવા કે

મારવા તૈયાર થઈ ગયા. મોટા ડોલ ઉપર ખાટલીમાં સતત પહેરો બેસાડ્યો. ક્યાંયથી પણ વહાણ કે સ્ટીમર દેખાય કે તરત જ બધાને બખરદાર રહેવા તાકીદ કરી દીધી. જે પહેરેદાર સૌ પહેલાં સ્ટીમર નજર કરે તેને દસ પાઉન્ડ રોકડા અને સ્ટેમ્પેન (દાર)ની એક ખાટલી ધનંમ ઠેરવ્યું. નવમી જન્યુઆરી સુધી અમને કંઈ હાથ ન લાગ્યું. આ અરસામાં અમે લગભગ ગિબ્રાલ્ટર સુધી આવી પહોંચ્યા હતા. ૧૯૧૭ના જન્યુઆરીનું પહેલું પખવાડિયું પીતતું જતું.

‘સ્ટીમર હોઓઓઓ...!’ ડોલ પરથી પહેરેદારોની સામગી વધામણી મળી. ફરજીન લઈ હું ખડો થઈ ગયો.

અમારી બાજા મોરડૂ (Starboard Side પર) એક સ્ટીમર ધીમેધીમે વધી આવતી હતી. ફંકડે આવતાં જ મેં ગિશાન ચકાવ્યું: ‘કૃપા કરી કેનો-મિટરનો વખત કહેશો?’ બંદરથી દૂરદૂર ધૂમ્મા પવનના ઘોડા જેવાં વહાણો પાસે જવડે જ ફાનો-મિટર દુરસ્ત રહે, એટલે આવો મવાજ કીમરોને અનેક વાર પૂછવામાં આવે છે. જવાબમાં સ્ટીમર સી આલ્લરની મોરડૂમાં ટળી પડી.

‘શામાલ જવાનો! તુનક સફા! ગોર્લસાજ-બખરદાર!’

સ્ટીમર ઉપર આજમાઇથી ફરના અમલદારે ફરજીનથી અવારનવાર અમારી તરફ જોવા હતા. તેઓની અભયથી વચ્ચે વચલા ડોલ ઉપરથી આસતે આસતે નૉર્વેજિયન વાવટો નીચે સરવા લાગ્યો. તે જ વખતે જર્મનીનાં ઝંડો ઊંચે ચડવા લાગ્યો. અને એક ક્ષણ તેઓ સ્તબ્ધ ઊભા, બીજી જ ક્ષણે મારા ઓર્ગન રૂમ ટેલિગ્રાફનો અવાજ આગ્યો: ધરૂન—ધરૂન!

‘ખુલ સ્ટીમ, ઍર્ટર્ન—ફર જોશથી વાંદારદાર!’

પેલી સ્ટીમરે પાછલે પગે હાંવા માંડ્યું.

‘વાંચાચિહાર! (Hard aport); ગોર્લસાજ-વાર!’

સી આલ્લર ધૂમ્મા માંડ્યું અને સોંત લઇ અમારી નાનકડી તોપમાંથી જો મો લૂટ્યો, જે સ્ટીમરના આગલા તુનક પરથી સફા નીકળી ગયો. સ્ટીમર દબ્બુ રવમાં મોંતી આવી. સી આલ્લરે ફરીથી ગાર કર્યો. સ્ટીમરના વચલા તુનક પરની કપીનાં મૂળમાં એ ઝોળો વાગ્યો. હવે સ્ટીમર પર ગરજાટ થઈ રહ્યો. ચોપાસ ખબારી-

ઓં હોડવા લાગ્યા. નહુટકે કેપ્ટનને સર થવું પડ્યું. 'ધરૂન-ધરૂન' અન્નિજનમ દેલિઆફે કહ્યું, 'રૂપ —ખામોશ'

સ્ટીમશિપ ઝેડિસ રૉયલના કપ્તાન અને ખલાસી-ઓ સી આડલરના પહેલા મહેમાન બન્યા. મારા મજબૂત માલમ (Secoud Mate)ને મેં સ્ટીમર પર મોકલ્યો. એ સ્ટીમરનાં કાગળિયાં લઈ આવ્યો અને સ્ટીમરના લંડારમાં એક બોમ્બની લાંબી જામગરી સજાગારી મૂકતો આવ્યો.

સી આડલર પોતાના મહેમાનોની સરભરા કરતું આગળ વધ્યું. થોડી વારે અમારી વાંદારેથી ધડાકો આવ્યો. દરેથી અમે સ્ટીમશિપ ઝેડિસ રૉયલને દવામાં ઊઝાડતી ને પછી દરિયાની સપાટી તળે ગરક થતી જોઈ.

ઝેડિસ રૉયલના કેપ્ટન યોનને અમારી સોગતમાં બહુ એકલયાયું ન લાગ્યું. તે જ સાંજે અમે 'ળીએ શિકાર હાય કમોં તે 'સ્ટીમશિપ લુન્ડી આવલેન્ડ!'

૭

'શાલ્વ જૂનો' એક ખુબસૂરત ફ્રેન્ચ ફતેહમારી દત્તી. આવા વદાણનાં સડને દવામાં ચિકાર થતા જોવા એ દરિયાનાં મનોહર દરેઓમાંનું એક છે. દરિયાનાં રાચાં સંતાનોની નજરમાં સ્ટીમર નિહાવે ડબ્બા જેવી દેખાય છે, જ્યારે વદાણ તો સજીવ પક્ષી હોય એવું લાગે છે. વદાણમાં આત્મા હોય એમ એનો વર્તવ હોય છે. કુદરતના જળ સાથે પ્રાણે કાણે વદાણનાં અંગ પ્રત્યંગ-માં ફેરફાર થાય છે. પાણીની નાનામાં નાની ઊંજાથી વદાણના જલનમાં ચરચરાટ અનુભવાય છે. લયંકર મોજાં સામે લડનાં એના પ્રત્યંડ રનાયુઓ તંગ યતા અનુભવાય છે. દવાના આસોચ્છાસ સાથે વદાણના સડ, ફેકમાં પેટે સજીવ ને સુદમ રીતે જણાય છે ને દલવાય છે.

પાંખો ફડફડાવતા રાજદંડ પેરે શાલ્વ જૂનો અમારા તરફ આવવા લાગ્યું. મારી આંખો એની અદ્રશ્ય ને છટા ધરાધરાધરને જોવા લાગી. દુશ્મનોને જેર કરવા નીકળ્યો હતો એ જાન પણ હું જુલું ગયો. એ છેક પાસે આવી લાગ્યું ત્યારે, મને મારો કપરો ધર્મ સાંભળ્યો! અમારા નૉર્વેજિયન વાવટાને સજામી આપવા શાલ્વ જૂનોએ સમ્બતાથી પોતાનું નિશાન જરા આરિયા-કર્ચું ને અમને સવાલ પૂછ્યો, 'લગાઈના શા ખુજર?'

દિલની લાગણીઓની પિરફ કંઈ પણ કરવાનું

હોય ત્યારે તે તાખડોળ કરી નાખવું જોઈએ. મેં કર-ડાકીથી જવાબ આપ્યો, 'ખડે રહો!'—અને અમારા ડોલ ઉપર જર્મન વાવટો ફરકવા લાગ્યો, પહેલાં તો એ ફ્રેન્ચ નાવિક પોતાની નજરને પોટી માનતો હોય તેમ દુશ્મનીથી ધારીધારી અમારા નિશાન તરફ જોવા લાગ્યો.

'ગોલંદાડ, ખજરદાર!' સી આડલરના તુતક પરની તોપે પોતાના ચહેરા ઉપરથી છુરજો ખસેડી નાખ્યો. ળીછ જ હાથે શાલ્વ જૂનોનું લંગર ધીમેધીમે પાણીમાં સરવા લાગ્યું.

નાનકડા મજામાં, દલેસાં મારતા ફ્રેન્ચ ખલા-સીઓ સી આડલર પર આવવા નીકળ્યા. વચમાં બેઠેલા ફ્રેન્ચ નાખુદો જાણે પૂતળું હોય તેમ નિશ્ચિત બેઠો હતો. એની આંખો જાણે કિતિજતી ગેસે પાર જોવા મથતી હતી; પણ ખરેખર તો એને બધે-શુન્યકાર વ્યાપી રહ્યો હતો!

ફ્રેન્ચ નાવિક પોતાના વદાણોને વિશેષ મહત્ત્વ નથી કરી શકતો. એ પ્રત્તને જેટલી માતુભૂમિ પ્રત્યે મગતા હોય છે તેટલી જ ફ્રેન્ચ નાવિકને પોતાનાં વદાણો પ્રત્યે મનતા હોય છે. જૂએ ન મરે ત્યાં સુધી એ પરદેશી વદાણોમાં ચડતો નથી. ળીજત દેશનાં વદાણો જુઓ તો એમાં દરેક પ્રત્તનો ળીચડો નજરે પડશે. ચિતાગોંધથી મલાકા અને સેનેગાલ નથા જમેકા ને દલથી દેવંજીદોર, મુધીનાં માયુસો ળીજત વદાણોમાં ચડે છે; પણ ફ્રેન્ચ નાવિક તો ફ્રેન્ચ વાવટા નીચે જ ચડે; અને ફ્રેન્ચ વદાણો પર ફ્રેન્ચ નાવિકને જ ચડાવે.

સી આડલરના તુતક પર પગ મૂકનાં શાલ્વ જૂનોના કર્નાને મને લગાયક અડાથી સલામ કરી, પણ એના વદાણ વદાણને ડુપાડનાર તરફ એ ઠરી પણ ક્ષમા ન દર્શાવી શકે એવો લાવ એમાં રપટ હતો.

મંલારિયામાં મૂકેલા બોમ્બનો ધડાકો થયો અને ધવાળેલા દંડ પેટે શાલ્વ જૂનો દગ્ગી પડ્યું. એનો ફલુદંડ પાણીમાં પ્રથમ ડૂબ્યો. આરતે આરતે ડોલ અને પરમાણો ગરક થવા ગાંડનાં સપાટી પર તરતા સદ અસદાય તરડતા પક્ષીસમની પાંખો જેવા લાગતા હતા. છેવટે વચલા ડોલની શિખા ગદાર રહી. એના ઉપર કાન્સનો મિરંગી ખવજ ફરકરતો હતો. સી આડલરના તુતક ઉપર ફ્રેન્ચ નાખુદો કવાયતી સજામ

કરી બોલાવેલો. એની આંખો પોતાની માતૃશૃંગિની ધન ઉપર ચોંટી ગઈ હતી. વાવેટો અદરશ થતાં એણે સ્થિર અવાજે ઘોષ કર્યો: 'વિવ લા ક્રાંસ' (અમર રહો માતા ક્રાંસ!) એની આંખોમાં અજ-ઝળિયાં હતાં. સી આડલરના ચંભારિયામાંથી ઉઠી ઘોષ સંભળાયો: 'અમર રહો માતા ક્રાંસ!' અમારી આંખો પણ સૂષી ન હતી!

મને દુઃખ થવાનું કારણ જીવતું હતું. સંબંધેસ જેવા આ વદાણોને કુળાડમાં ન લેઈએ. અસ્ત થયેલા સુવર્ણ યુગના અવશેષ જેવાં એ રહ્યાં છે. સાગર પરનાં સાદસો એ સનજીવ સાથે નષ્ટ થયાં લાગે છે. આ વાત તમને ન પે સમજાય. ધામણ જેઠીબેટી જેની દાયેલી સંજિમાં જેની કાંણુ બની ગઈ હોય એના ખારવાને પૂછી બુઝો; એ તમને સમજાવી શકશે.

રટીમર! બેસાસક. તોપોનાં મો ખુસ્સા કરો! બોખની જમમરી સળગાવી મૂકો! ગાર પર ગાર કરો! રટીમરોને દવામાં ધુરેધુરયા થની નેછ મેં અનેકવાર અફદાસ્ય કર્યું છે. પણ વદાણુ! નદિ! વદાણુને હું ફૂળતું બેછ ન શકું. અફસોસ કે સી આડલરની કારખાદિ દરમિયાન મેં અનેક વદાણોનો નાથ કર્યો છે!

૮

સી આડલરનું કામ બહુ કુનેદથી થતું. અમારાં સાધનો કંઈ જ ન હતાં. છતાં કોષ્ટાદર ખૂબ ટોચ લાજવા પડતાં. એવો એક કિસ્સો બ્રિટિશ રટીમર હોર્નગાર્થ વિષે જાઓ. એ રટીમર લોહકાના રજિસ્ટરમાં ૯૮૦૦ ટનની લગેલી છે. અમો એ મળી સ્થરે એ બેન્ડી અને શેમ્પેન લરીને જતી હતી. સી આડલર મારે એ સુદિન હતો. મારા મહેમોદોમાં કુંડીબંધ અમલદારો હતા. એમનાં પીણા મારે જે બાદસાદી ગોઠવણ હું કરી શક્યો તેનું કારણ આ હોર્નગાર્થ. એના ઉપર દધિયારો હતાં, તેમજ લાંબી પહોંચનો વાયરલેસ પણ હતો. છતાં અમારે તો એનો સિકાર રવો જ હતો. એ દૂરથી જ સાલી જ્યાં માંડતી હતી, ત્યાં અમે નિશાન ફરકાવ્યું: 'કેલોમિટરનો વખત જરા બજાવશો?' મોટી મહેરજાની!

હોર્નગાર્થનો કેપ્ટન પડિ 'ગ્લેન જીવ' હતો. એ કંઈ રસો રખડતાં નોર્વેજિયન વદાણો મારે તકલિફ ઉઠાવે એવો ન હતો. હોર્નગાર્થ અમારી વિનંતિ ઉપર

નિગાહ જ ન કરી. આવા બિખારક પવનના કાય-ળાઓ એક કોંઠાધડિયાળ સામાટે નદિ પરીક્ષા હોય? હોર્નગાર્થના કપાને કહ્યું હતું!

રટીમરની પૂઠે જતું અમારા મારે અસક્ય હતું. રટીમર જતે પાસે આવીને પોતે ફૂળી જવાની સગવડ કરી આપે તો જ બને. દવે મેં મારા વેપ એક પછી એક કાઢવા માંડ્યા.

અમારી પાસે ધુમાડા કાઢવાનું એક પીપ હતું. એમાં જીવનનનો મસાલો તૈયાર બરેલો હતો. મારા લુકમથી એ સળગાવવામાં આવ્યો, અને થોડીવારમાં તો મારા તુનકપટથી ધુમાડાના ચોટેચોટ નીકળવા લાગ્યા. એની પડખે એક વાસણમાં મેં મેનેસિયમ મુળ-આવું. દવે ધુમાડા વચ્ચે ભક્કાઓ દેખાવા લાગ્યા. મારા ડોલ ઉપર બચની નિશાનીઓ ફરકાવી દીધી!

હોર્નગાર્થમાં સમ્મતતા ન હતી, પણ માણસાઈ હતી. તેણે તરત અમારા તરફ મોરો ફેરવ્યો અને આગથી બચી મરતા પાપમાં નોર્વેજિયનની મદદ આવી પડેલો!

મારા ત્રીસ બરકંદાઓ કોઠા પાછળ છુપાઈ ગયા. વિમટ્ટ, મારી ધર્મપત્ની બની તુનક ઉપર પ્રાર્થના કરતો શુંકણમંડિયે પડ્યો. સૌથી સુવેદ અવાજ વાગા ત્રણ ખલાસીને ડોલ પર મડાવ્યા અને તેઓ મેંમેડેન (અવાજ મોટા કરવાનાં સાધન)માંથી આસમાન મન-વવા લાગ્યા. હું સુકાની-તુનક (Bridge) ઉપર બોલો બોલો હોર્નગાર્થને તપાસવા લાગ્યો. એની તોપનાં ૪૪-જાંની પહોળાઈ પાંચ ઇંચની હતી. એ ધારે તો એક જ ધડકે અમને ઉઠાડી મૂકે. એની સાથે કામ લેતાં જરા ખજારદાર રહેવાનું હતું.

દરમિયાન હોર્નગાર્થનો કેપ્ટન સુકાની-તુનક પર બોલોબોલો બારીકાથી અમારું નિરીક્ષણ કરતો હતો. તે જહુ જ કદાવર ને અતિશય જડો હતો. તેનો અવાજ વાદળોની ગર્જનાની ઉપરવટ સંભળાય એવો હતો. અમારી નજીક આવતાં એણે મોંઝે મેંમેડેન મૂકી ત્રાડમારી: 'બા જલતમ; તમને શું થયું છે?'

અમે ધુમાડો કમ કરવા માંડ્યો. જવાબાઓ 'બોછી થની ગઈ. આરતે આરતે આગ કાળમાં આવવા માંડી હોય તેમ દેખાવ કર્યો. અમારી મધુરી બેંસેરીના, રમાલ ઉઠારી, હોર્નગાર્થના અમલદારોનો ઉપકાર માનવા લાગી. કપતાનની વહુના વતેન વિષે રિગટના ખ્યાલો

અપૂર્વ હતી એમ દેખાઈ આવતું હતું!
'લોહદમાન, જોનો વાયરલેસ જોયો?' મેં મારા માલમને કહ્યું.

'એ તોડી નાખવો જોઈએ, સાહેબ. અને પેલી પાસે કાઢીને ન જવા દેવા એમાં જ આપણી ભામતી છે.' લોહદમાને કહ્યું, તોપ તરફ પગલું ઝનાર દરેકને પોની નાખવાનો સદર હુકમ બરકંડોને આગવા લોહદમા ન ચુકાની-તુતકની નીચે જિતયો.

'તુતક સફા! જોલંદાજ હોશિયાર!' મારો હુકમ થયો. જર્મન ઝંડો સસડાટ વચસે યંબે ફરકી રહ્યો.

'જોલંદાજ! ખજરદાર-ખાર!' અને ધડાકા સમેત વાર્ધના વાયરલેસની કોટડીમાં મોટાં બકિરો પડ્યાં. આ વખતે જ જરોજર અમારો બીજો ઢોંગ અમે લગાં મૂક્યો. એક જૂના બંગામાં અમે કાચો દારૂ ન બીજો મસાલો ભરી રાખ્યો હતો. અવાજ કરવા વાય એમાં બીજો કશો ફાયદો ન હતો. આને અમે મારી હોલિટર કરેતા. લોહદમાને વાયરલેસ પડતો પો, સ્ટીમર પરના બક્સાસીઓની દોડધામ જોઈ ને જોના નીસ જરકંદાઓ સ્ટીમર પરની તોપની સપાસ ગોળાઓ વર્ધાવવા માંડી. લોહદમાને સજાની સિગારેટ પેલી અમારી 'હોલિટર'માં ચાંપી ને બીજી જ ફાણે કમામતને દિવસે આસમાન તૂટે વડો ધડકો થયો!

સ્ટીમરના બક્સાસીઓ ગભરાટમાં આમતેમ દોડવા ગયા. કપ્ટને પહેલો મનસુબો નાસી છૂટવાનો કર્યો.

'ધરૂન-ધરૂન' 'ધરૂન-ધરૂન' જોના જો-જનશ્મનો ટેલિગ્રાફ વાગવા માંડ્યો. પણ બજોરો, ગવાળાઓ બધા અમારી આગ જોવા તુતક ઉપર ગયા હતા અને ગભરાટમાં આમતેમ દોડના હતા. ભેર ચાકી નહિ. પણ કૅપ્ટન દારૂ કળયે તેવો ન હતો.

'તુતક સફા—જોલંદાજ ખજરદાર!' તેનો બીજો વાજ સંભળાયો. જોના બક્સાસીઓ અચકાતા લાગ્યા. શું જનને જુએ પોતાના દાયમાં બે પિસ્તોલો ધરી ખાસીઓને પોતપોતાને રથજો ગોઠવાઈ જવા ત્રાડ મારી.

'ખામોશ, નહિ તો હું તને ફૂગાડી દઈશ.' મેં મંદિનમાં કહ્યું, અને મારા ડોલ ઉપર જોલેલા ત્રણ રવાઓએ એ જ રાખ્દો ખૂંચ જોરથી હોર્નગાર્થને હોંવાડ્યા. જોના બક્સાસીઓ વળી ગભરાટમાં પડ્યા.

ધણખરા મજવાઓ (લાઇફ બોટ) છોડવા મંડી પડ્યા. પણ જન ધુલકો અવાજ, ફરી ગાળ્યો: 'જોલંદાજે મોરચો માંડો! ખજરદાર! પીછે હટ કરનારો જીવતો નહિ રહે....'

જોના અવાજથી તુતક સફા થવા લાગ્યો. જોલંદાજે તોપ તરફ વધવા લાગ્યા. લોહદમાનના ત્રીસ જરકંદાઓ ગોળાઓ વરસવવા લાગ્યા. અમે પણ હવે છેલ્લે પાટલે બેઠા. આજ સુધી એક પણ જીવની હાનિ નહોતી થઈ. પણ હવે મામલલો જીવસંસ્કારનો હતો. મેં મારો છેલ્લો દાવ અજમાવ્યો અને અવાજ આપ્યો. ડોલ પરથી ત્રણ ત્રાડ પડી. જોના રાખ્દો દરિયાને પેલે પાર પહોંચી ગયા. 'ટો...ર. પિ...ડો...ખજર...દા...ર!'

અલગત, અમારી પાસે ટોરપિડો હતી જ નહિ! સ્ટીમર પર ક્ષણભર સોપો પડી ગયો. એ લખકર રાખ્દ, ટોરપિડો!

'નહિ નહિ, ટોરપિડો નહિ.' હોર્નગાર્થના બક્સાસીઓએ ખૂમ મારી. સફેદ શ્વાસો, ખાંડિયાંઓ, ટુવાલો આજીજ કરતાં દવામાં ફરકી રહ્યાં.

જન ધુલ લાયો. લાઇફ દરખાન ટોરપિડોનો ભય મૂલુ કરનાં બે વધુ હતો. એ ખુરશી પર પછડાઈ બેઠો. જોના વિસાળ ચહેરા પરથી એ પરસેવો લૂછતો હતો.

કેટલીક વારે સી આલ્લરના તુતક ઉપર એ અડ્યો ત્યારે ચોતરફ ઝીણી નજરે જોવા લાગ્યો. એ અમારી 'હોલિટર' પાસે ગયો. લોહદમાન એમાં ફરી દારૂ અને પોટાશ ભરાવતો હતો.

'કૅપ્ટન, આ બંગાએ જ પેલો જલજમ ફાડી નાખનારો થોંપાટ કર્યો હતો કે?'

'અલગત, અમારી પાસે ફટાકડા સિવાય બીજાં દરિયારો જ નથી.'

'અને ટોરપિડો?' એ પણ ફટાકડા જ કે?'

'ખચિન' મેં ઉકમાઈથી કહ્યું.

'ખા ખુદા! કૅપ્ટન, આ વાત તમારા રીપોર્ટમાં ન લખતાં નહિને મારી મૂખોષ પરસાત સાગરના વદાણુ-વડીઓ દમનાં નહિ પરવારે!' અને એ બ્રિટિશરે એક જગરદસ્ત અટદારપ કહ્યું. મારી ખાનરી છે કે એ દારૂના અવાજથી જ એ કયાંય પણ અરથી ત્રાડાઈ જતી નથી!

[ગાંધ]

'સુકાની'

સ્મરણયાત્રા . . . . . અનુસંધાન પૃ. ૨૬૫થી

હકીમ સાહેબની દવાથી કે વાતોથી હું સાન્ને થયો એ કહેવું મુશ્કેલ છે, એટલું ખરૂં કે એમની વાતોને લીધે ઝટ સાગ થવાની મને પરવા ન રહી. સાન્ને યથા તો હકીમ સાહેબ આવતા બંધ થશે એ બીક મને વધારે લાગતી.

હકીમ સાહેબ પોતાની હિકમતમાં બહુ જ હોશિયાર હતા. આપણે અમારાં સમાંમાંથી કેટલાયે દરદી-ઓનાં સામાન્ય વર્ણન કરી હકીમ સાહેબને દવા પૂછી. ગરદાગર દરદીઓના સામાન્ય વર્ણન પરથી પણ તેઓ ઘણી અટકળ કરી શકતા. પછી પૂછે, 'એ માણસ ફીંગળો ને જાડો છે?' આપ કહે, 'હા.' ફરી પૂછે, 'એને કોઈ કાળે ક્યાણું દરદ થયેલું?' આપ કહે, 'એ પણ ખરૂં.' એમની એ શક્તિથી અમરે અચંપો થતો.

હકીમ સાહેબ એકસી નાહીપરીશામા જ પ્રવીણ ન હતા; મનુષ્ય સ્વભાવના પણ સારા પાત્ર હતા. હું એકસો હોઈ ભારે એક જાતની વાતો કરે; પિતાથી પાસે બેઠા હોય ભારે કેઈ જુદો જ રંગ જમાવે; અને આપ નવરાશે સાંભળવા આવીને બેસે એટલે વાતો છોડીને મારી નાનપણની વાતો જ આપને પૂછે. ક્યાં આવા છત્રનસ્પર્શ આપણા વેદો તથા દક્રીઓ અને ક્યાં આજના ધંધાદારી ડાકટરો! (વિઝિટિંગ શી લખતે આવનારા અને ધંધા બદલે આવ કોરા રહેનાર આજના ડાકટરો! પણ ડાકટરનો જે વાક શો? એકએક ડાકટર પાછળ રોજ સો સો માંદાઓની ફોજ પડે ત્યાં જીવારા કરે શું? જૂના વખતમાં લોકોને વારે-ઘડીએ માંદા પડવાની નવરાસ નહોતી, અને માંદા પડ્યા હોય તો ઝટ સાગ થવાની ઉતાવળ પણ નહોતી.

આખરે હું સાન્ને થયો. મારો તાવ મટી ગયો. પછી હકીમ સાહેબ રોજ એક જાતનો મુરખો કેળના પાંદડામાં ગાંધીને મારે માટે લઈ આવે. રોજ જાવા પૂરતો રોજ આણે અને હેતથી મને ખવડાવે. પહેલે દિવસે મને થયું કે મુસલમાનના દાયનું ખરાય ખરૂં! મેં આપને પૂછ્યું. આપણે કહ્યું, 'દયાની યોગ્યતા જ ન કરતી.' પિતાથીએ પણ કહ્યું:

‘ભૌત્યે જાહ્નવિતોયં વૈયો નારાયણો હરિ:

દવા અંગાજળ જેવી પવિત્ર માનવી, અને વેદનું વચન એ તો સાક્ષાત નારાયણની વાણી.’ પાછળથી કેટલાક

લોકોને મોટાં એ જ સ્લોકોનો મેં એથી જાવટો અર્થ સાંભળ્યો કે ‘માંદા પડ્યા હોય એ તો વળી દવા કરવાની હોય? અંગાજળ એ જ આપણું આપ, અને સાને! વેદ લગવાન તો માથે બેઠો જ છે.’

હકીમ સાહેબે કહ્યું, ‘ગોઠે, છોટ મહારાજ! તમને ધરમની વાત નહીં? આમાં ગોરાત બોરાત નથી હેં! કેટલાયે દિંદુ ધરમાં મારો અવરજવર છે. તમારા રિવાજ હું જાણું છું. અમારી યુતાની લોકમનમાં દરેક જાનતી દવા છે. પણ એમ તો તમારા દિંદુ વેદકમાં જે ક્યાં માંસનો ઉપયોગ નથી કરતા?’

જાસ, પછી એક વાર્તા ચાલી. કહે કે ‘એકવાર હું મુસાફરી કરતો હતો. રસ્તે જતાં એક ગામનું આનું. ત્યાં મેં જોયું કે એક ઠેકાણે થયો લોકો ટોળે વળ્યા છે ને હોડા ચાલે છે. પાસે જઈને જોઉં તો લોકો એક માણસને ખૂબ મારે છે. પૂછતાં લોકોએ કહ્યું, એને જાત વળ્યું છે. અમે એનું જાત દાદીએ છીએ. મેં તરત જ જોઈ લીધું કે ક્ષતજન કંઈ નથી, પણ માણસને કંઈક રોગ થયો છે. લોકોને ખસેડીને હું આગળ વળ્યો. મેં કહ્યું, ‘અરે બેવફેદો, તમે આ ગરીબો જાત કાઢવાના છો. એને તો ભારે રોગ થયો છે. અખપડી ને સસલાનું લોહી મળે તો જ એ માણસ સાન્ને થઈ શકે. નહિતો એ આજે જ મરી જવાનો. તમે એને અખમૂઓ તો ક્યાં જ છો.’ લોકો કહે, ‘અહીં તે વળી સસલાનું લોહી ક્યાંથી મળે?’ મેં કહ્યું, ‘ત્યારે તો આ માણસના છત્રાની આશા નથી.’ હું આશ્વે. પણ જુદાને કરવું હતું તે અચાનક સામેથી જ એક પારથી આશો. એના દાય-માં તાલું મારેલું એક સસલું મેં ફીકું. મેં આનંદથી કહ્યું, ‘મહેર ખુદાની. તમારો માણસ ‘અબી અબી સમજાવે.’ સસલાના લોહીની મેં નરન દવા જનાવી ને પેલો માણસ સાન્ને થયો.’

સસલાના લોહીની વાત સાંભળી મને આશ્ચર્ય થયું. પણ આપણે કહ્યું કે ‘એમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું નથી. આપણા ગામડામાં ગણ્ય એક જણ પાસે સસલાં ને કણુતરનાં લોહીમાં ગોળી મુકવી રાખેલા રમાલ છે. વેદકમાં કંઈ ઓછ કામ આવે ને કંઈ ન આવે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એક રોગ પર જિવાડીની વિષ્ટા પણ આપે છે.’

પછી તો જાતજાતની વનસ્પતિઓના શુભધર્મ વિશે વાતો ચાલી. વનસ્પતિની વાતોમાં લીમડો આપ્યા વગર કેમ રહે? આપણે કહ્યું, 'લીમડાનાં પાન વાડીને એમાં પાણીનું ટીપું ઉમેર્યા વગર એનો રસ કાઢવામાં આવે તો એવા એક તોલા રસથી મરી ગએલા માણસ હવે તો યથ રહે.' પિતાશીએ દર્સન કહ્યું કે 'લીમડાનાં પાનમાંથી ટીપું પણ રસ ન નીકળી શકે, એટલે કેડે આ ગાદાત્મ્ય જોડી કાઢ્યું છે.' દરજામ સાહેબ કહે, 'એ ગમે તે હો, પણ જો પાકું ધરતું લીમડાનું ઝાડ તમારા જોવામાં આવે તો એની આસપાસ ફરી જોજો. કેકવાર એનું થડ આપણે જોઈ છે અને એમાંથી એાખખો શુંદર જેવો રસ નીકળે છે. એવો રસ જો કદી મળે તો એ તરન જ ખાઈ જવો. એ શુંદરમાં આદ્યુન શક્તિ છે. અનેક રોગો એનાથી મટે છે. કેટલાક લોકોના પગ હમેશાં ફાટે છે એ તો એ રસ સહેજ આખવાથી જ મરી જાય છે. લીમડા પરના મધપૂડાનું મધ પણ વિશેષ શુભકારી હોય છે.'

થોડા દિવસ પછી અમારા યંગલા સામેના લીમડા પર મેં એક નાનકડો મધપૂડો જોયો. પાસેના કુવા પર કેદીઓ રેંટ ચલાવતા હતા. એમની પાસે મેં એ મધપૂડો, હાનરાઓ ને મધ એક શીશીમાં ભરી રાખ્યું. થોડા દહાડામાં એ મધની સરસ દાહ્યાદાર ખાંડ થઈ ગઈ. એનો રંગ પીળાશ પડતો ધોળો હતો. એ ખાંડ એકજો વાર જ મેં આપી દશે. એટલામાં એક દિવસ મારે દાંથે એ શીશી પડીને ફૂટી ગઈ. અંદર કાચની કદમો દશે એ ઘીડથી બાંધું મધ ફેંકી દેવું પડ્યું.

આખરે અમારે સાવનૂર છોડવાનો વખત આવ્યો. પિતાશીએ કારકુન મારફતે દરજામ સાહેબને એમની શી વિશે પૂછાવ્યું. પિતાશી દરજામ સાહેબને રાજ કંદ્યા માગતા હતા. દરજામ સાહેબે કહ્યું, 'મારે તમારી પાસેથી વૈશા નથી લેવા. પણ તમારું આ ધરિયાળ છે એટલું મને તમારી યાદગીરી તરફ આપો.' ધરિયાળની કિંમત કંઈ મોટી ન હતી. ૩૦-૩૫ રૂપિયા દસો. પણ પિતાશીએ એ આપવાની ના પાડી. એમણે કહ્યું, 'તમે બીજું ગમે તે માગો.' પિતાશીએ એમને ૪૦ રૂપિયા લેવાનું કહ્યું. બીજું ધરિયાળ મંજાવી આપવાની વાત કરી. પણ દરજામ સાહેબ કેમ ક્યાં માને નહિ. તેઓ કહે, 'મને ક્યાં વૈશાની પડી છે? મારે તો

તમારું વપરાતું ધરિયાળ જોઈએ છે.' પિતાશીએ ધરિયાળ આપવાની ના કેમ પાડી એ હું સમજી ન શક્યો, અને પૂછવાનું પણ મને ન મુશ્યું. આખરે પિતાશીએ પોતાની જ હદ કાચમ રાખી અને કારવારીની મધ્યવર્તીથી હકીમ સાહેબ પાસે કંઈક રકમ લેવાડાવી.

એ ધરિયાળ સાથે કંઈક ખાસ સંજો કે લાગણી દશે જોઈ કહવાના મેં જાંધી. એ ધરિયાળ પિતાશી પડી માગ કૃષ્ણમાં આવ્યું. કેટલાં મેં વરસ સુધી એ મારી પાસે હતું. કારગીરમાં એક સાધુએ મારી પાસે એની માગણી કરી. મેં પણ હૃદયૂર્વક એને એ આપવાની ના પાડી. હું અમદાવાદ આવ્યો ત્યાં સુધી એ ધરિયાળ મારી પાસે હતું. પણ મદ્રાસ તરફના એક મિત્રે થોડા દિવસને મારે મારી પાસે એ માગી લીધું અને ક્યાંક ખોઈ નાખ્યું. એ ધરિયાળ મારી પાસે હતું ત્યાં લગી દરજામ સાહેબનું ઘણીવાર રમરણ થતું. આજે પણ એટલું દુઃખ તો છે જ કે દરજામ સાહેબને એ આપ્યું હોત તો સાફ ચાત, એવા દિલદાર માણસને આપણે નારાજ કર્યા એ કંઈ સાફ ન હતું.

શ્રીનિવાસ રામાનુજન અનુસંધાન ૪. ૧૯૫૫

અચિત્તશાસ્ત્ર સિવાય અન્ય કોઈ વિષયમાં રામાનુજનને રસ નહોતો. કેમકે જાણું સાફમાફ કામ પારખવાની શક્તિ પણ તેનામાં નહોતી. ઇન્કેપ્ટી પાછા આવ્યા ત્યારે એ સાવ દુખળા, પીળા ને પાનળા થઈ ગયા હતા. પણ ભુદિશક્તિ ઘણી જ સંતોજ થઈ હતી. પોતાના મૃત્યુ અગાઉ એવા દહાડા સુધી પણ તે કામ કરતા સારે એા હતા. એક સિદ્ધાંતની તો માત્ર રેખા જ દોરેલી; તે મળે પોતાની મરજીપચાટીમાં પડ્યા-પડ્યા જ દોરી હતી!

રામાનુજાનો ધર્મભાવ પણ નિરાશા પ્રકારનો હતો. સનાતની મનવાદને તો તે મક્કમપણે પકડીને નેહા હતા. આજાહેર, ખાનપાન દલાલિના દિવ્દુ તાનિના રીનરિવાજ વિલાયતમાં પણ લાં રહેતા કેમકે દિરી કરતા તે બહુ કંઈક રોતે પાગળા. દરજાનું અચિત્ત રચીકરતા અને અચુક પ્રકારની સેવાથી પ્રજા જોડે એકના સામી માણસ હામર રસપ્રમાં મળી જાય છે એની તેમની દૃઢ માન્યતા હતી. મૃત્યુનાં પત્રમાં સંખ્યાવાળા જનાં તેમના રજખામાં કે આ માન્યતામાં કંઈ મે ફક્ત થયો નહોતો. - રવાસકર એ. સોમપુર

‘પિકેટિંગ’ વિદેશી શબ્દ છે. નવાઈ જેવી વાત લાગે છે, પરંતુ તેનું સ્વરૂપ દિલ્હમાં તે અત્યંત નૂનું છે. કાબોના પડદો ઉપાડીએ અને ૨૫૦૦ વર્ષ બૂલી જઈએ તો વિસ્મૃતિ દૂર થશે. દિલ્હની પુણ્યભૂમિને પોતાનાં ચતુર્ભુજથી પવિત્ર કરીએ એક ભગવાંધારી અનેક પ્રકારના યજ્ઞો અટકાવવા ‘પિકેટિંગ’ કરી રહેલો દેખાશે. અનેક પશુઓના ત્રાસને દબેશ માટે અત લાવનાર એક સેત પુરુષ નજરે પડશે.

આ સંતની કઠણ ભાવનાએ આપાંતુ આવરણ ખસેડી નાખ્યું. ધર્મકાર્ય સમજીને બીચારાં મૂંગાં પ્રાણીઓના વધ કરી દેવ અને પિતૃઓને પ્રસન્ન કરનાર ધર્મરેણો વર્ષ અને ત્રણસમૂહ આ મહાન ‘પિકેટર’ની અડકટે ચડ્યા. યજ્ઞો ચાલી રહ્યા હતા ત્યાં આ પુરુષ પહોંચ્યો. દાઢ્ય ભેડી વિનવતિ કરી; યજ્ઞ કરનારાના સોપ તથા કોષ સ્પર્શ કર્યા. ચંદ્રુ સાંત કુખ-મુદ્રાથી આભાના એકરની વાત કરી; કુખ માટે સર્વ છત્રોની એકસરખી લાલસા ને દુઃખથી બચવાની સર્વ છત્રોની એક-સરખી હોશ વણુંથી અસત્ય પાણું ઢાંચું એ પિકેટરનો-એ નિર્મળ આભાનો, નિર્મળ છુદિનો-એ તપસ્વી સત્વાર્થનો વિજય થયો. ધર્મ નિશુદ્ધ થયો અને સાવના સિંહાસન પર ચઢ્યો. પશુઓના બલિદાન દેનાર તેના તે જ અધિદેવોનો, શબ્દોને ને પ્રભાવને એ ભગવાન છુદ્ધ અનુવાચી થયા. પશુઓને અભયન પ્રશાન મળ્યું. તે માટેની આજ્ઞા કરી અને તે આજ્ઞા સિલાસેઓ પર ચિરંજીવ થઈ. ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ચિરંજીવ થયું એ મહાન પિકેટરની ઉપકૃત પ્રભાવે કાળાંતરે એક અવતાર તરીકે તેની સ્તુતિ કરી; તેના વિજય તે પોતાનો વિજય કરી લીધો.

દિલ્હમાં પિકેટિંગ નહું નથી; તેની નવાઈ નથી. શબ્દ-જોએ, ધર્મિષ્ઠોએ ને પ્રભાવને તે વધાવી લીધું છે. પ્રભાવે તેનો અર્થ લાસ મળ્યો છે. પિકેટિંગ માદ્યત નિર્મળ છુદ્ધ પ્રકટ થાય, નિર્મળ સંકલ્પો બળ પામે અને પ્રભાવને પાપો પ્રોત્સાહ બલ તેના નિર્મળ પરિણામિ આવે એ દિલ્હનો ૨૫૦૦ વર્ષનો બૂનો અનુભવ છે. દિલ્હની ભૂમિ ‘પિકેટિંગ’નાં બીજ માટે યોગ્ય છે.

દાર ઝેડવા માટે વલખાં મારતી અમેરિકન પ્રભામાં તાની સ્ત્રીઓ દ્વારા છાનીછાની રીતે દાર પહોંચાડી દેનાર અંગ્રેજ પ્રભ દાર પરના દિલ્હના પિકેટિંગનું સ્વરૂપ સમજશે ખરી? એતે દાર ઝેડશે ખરી? ઝાડના દેશે ખરી? નવપલ્લવિત પતી દિલ્હની વિભૂતિ રૂપ કેસરિયા સંધ તરફ તેની અભિ-દૃષ્ટિ રહેશે ખરી?

તે પ્રભામાં કયું દાર છે?

હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ

માનની એક શેરીમાં ત્રણ કંદોઈની દુકાને દની ત્રણ પત્રપરના પદા હરીફ અને એકબીજાની સરસાઈ કરવામાં કાઈ રીતે એક ન હોતર એવા. એક દંદાડો એક કંદોઈને પોતાની દુકાને ગાયે મૂળણ પાડિયું લટકાવ્યું: ‘આખા ગામમાં સૌથી સરસ મિઠાઈ આ દુકાને મળે છે’

ત્યાં તે બીજે દંદાડે સામેની દુકાને પાડિયું ચોસું: ‘દુનિયા આખીમાં સૌથી સરસ મિઠાઈ અહીં મળે છે.’

ત્રીજે દિવસે ત્રીજ દુકાન પર એક પાડિયું લટકતું હતું તેમાં લખ્યું હતું: ‘આ શેરીમાં સૌથી સરસ મિઠાઈ અહીં મળે છે.’ (ત્રણમાંથી કાણુ ચડે?)

‘મમાણિકપણુનો બરોડો મળ્યા વિના રહેતો નથી.’

‘કેમ નવડું?’

‘મેં શેરી બહારી ચાલી હતી, બહુ છે? શુકરવારમાં જ રૂપિયે લેવા માંડી તો ન ગઈ; અને એના ધણીને પાછી સૌંધી તો પાંચ રૂપિયા છનાળા મળ્યું!’

બંન—(પાદરિને) આજે મેં એક મુરથી ચાલી છે.

પાદરી—બાલુ જ ખરાળ

બંન—આપ મેં શાપરો?

પાદરી—જરાય નહિ, હું ચાંદેશા મલ રાખને નથી. તારે તો એ જેની હોય તેને પાછી સૌંધી આપવી જોઈએ.

બંન—પણ તેમ કહ્યું, અને એ રાખનાની ના પાડે છે.

પાદરી—તો પછી હું રાખ.

બંન—ઉપકાર થયો.

પાદરી સાહેબ ઘેર જઈને જુએ તો પોતાની જ એક સુધી ચોસઈ મળેલી.

બળત આપું ખાતીરૂંક માને છે કે એકમાં એક નાખીએ તો એ થાય. કાંઈની મગદૂર નહિ કે ના કહી સકે પણ પાછાના એક દીવામાં બીજું નાખે જોઈએ. એક ને એક જ!

નારણ કિંમતી ચીનીખાનાવાળાની દુકાને નોકર રહેલ ત્રીજે જ દંદાડે તેણે એક મોંઘું ચીનાઈ વાઝ ફેડ્યું. પગારને દંદાડે મેનેજરે આંદરિસમાં બોલાવી કહ્યું. ‘તે ફેડેલા વાઝની કિંમતનાં નાણાં બરાબાઈ ન થઈ રહે ત્યાં સુધી દર મહીને તારો અરજો પગાર કાપી લેવામાં આવશે.’

‘જેની કીમત કેટલી દની સાહેબ?’ આદરનાથી નાણે પૂછ્યું.

‘ત્રણસો રૂપિયા.’

‘વાઝ વાઝ?’ નારણની હરખમાં બોલાઈ જવાયું.

‘શું વાઝ વાઝ—કયા તારે જેમાં ખુશી રાનો થશે?’

‘એટલા માટે કે આગરે અને લાંબી મુદતની નોકરી મળી’

સાહિત્યનો જન્મ પહેલાં પદ્ય રૂપે થયો. મધ્યનું નવું યુગ તો કાળ જતાં વિકસ્યું. આપણા સાહિત્યમાં ગદ્ય હજી આજકાલ છે, સંસ્કૃત સાહિત્યના વારસા રૂપ મળેલું આપણું એ યુગ આજે તેને થયેલાં વર્ધથી ખીકાય છે. તેનું કારણ એ છે કે મધ્યના સામાન્ય પ્રચારના અભાવે ગમે તે હાવ અને પ્રસંગ પદ્ય સ્વરૂપે વ્યક્ત કરવાની સંસ્કૃત સાહિત્યની ટેવ આપણને પડી. કૂટેલા કાચ ને કાટેલા કાંગળની દરમિયાન જેવી આજે કવિતાની સ્થિતિ છે. જન્મીને શ્વાસ લીધા વિના મરી જતી એ કવિતાઓના રોગનાં યોગ્ય સ્વરૂપો. ગળ્યા પછી રોગી અને નીરોગી કવિતા પરખાઈ આવશે.

નવા આણેલા રમકડાને જોઈ ખુશ થતા કે તૂટેલા રમકડાને જોઈ રડતા બાળકનાં રુદન અને આનંદ કે વાં હોય છે? રાત્રીઓનાં ગાદી-અરોહણ કે મરણ પાછળ લખાતી કવિતાઓ કંઈક એવી છે. સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમને નામે ચંત્રવત્ત બદાર પડતી કવિતાઓ ખોટા દરતાવેજ જેવી છે. ધર્મ-પતકના કાટેલા એ રોગકા કવિતા તરીકે સ્વીકારવા આપણે અસમર્થ છીએ.

કલ્પનાદીનતા કે અધુરતા કલ્પના એ આજના પદ્યનો મુખ્ય રોગ છે. તેમાં જે આજે ખાસ કરીને કલ્પના વિનાની કવિતા કરતાં ખરાબ કલ્પનાવાળી કવિતાઓ વધુ ઉભારાઈ રહી છે. આવી કવિતાઓ કાં તો અનુકરણ હોય છે કે જેમતેમ ગેસાડી દોરેલી જણાઈ આવે છે. લાગણી તો લેશમાન હોય નહિ. ઇંટનાં રોડાં જેવા સખ્તોથી તે બરચક હોય. તરંગ કે આવેશમાં સરળજેવી આ કવિતાને આકૃતિ કે પ્રકૃતિ હોતી નથી. સુંદર છાંડના ક્યારાની આસપાસ ઊગતા ખાસ જેવી એ કવિતા યાચે છે.

અરણ્ય લખવાની પદ્ધતિ જેવી ચાલુ બાપાપદ્ધતિ આવી કવિતાઓની હોય છે. વપરાઈને ઘસાઈ ગયેલા સખ્તોથી તે ખરપૂર હોય છે. અંદરની લાગણીમાં દેખા કરતાં હોદના પ્રયોગો વધુ તરી આવે છે. એક પછી એક અવવાં વિશેષજ્ઞ આ અનર્થક કવિતાઓનો રોગ ઉઘાડે પાડે છે.

પ્રેમને નામે લખાઈ રહેલી ઊર્મિવચ્ચ કવિતાઓ પછી શંકાની નજરે જોવા જેવી છે. એકાદ વનમાં પ્રેમાશ્રુ સારતી સુંદરી આવે કે કંઈક હૃદય-વટેજ સમગ્ધ લેવો! ચંદ્ર કે તારા વડે મોહિત કરવાના દિવસો દેવે ગયા છે.

કુદરત વર્ણવતી કવિતાઓ કે પ્રભુભજનનાં પદ દેવે દદ કરી નાખે છે. કુદરતની કવિતાઓમાં કોઈ દિવસ ચિત્ર કે રંગ હોનાં નથી. ટૂંક કે લટકતી વેણે કુદરતનાં વર્ણન તરીકે જડી દેના કવિઓ કદી એકાદ વે ટૂંક કે વેલનું નામ આપી, તેનાં વર્ણનો કે નિગન આપવા બરાબર પ્રયત્ન નહિ કરે. તેમની આંખોએથી વેણે કાસો ખાવાના દોરડા જેવી લટક્યા કરે છે.

આથી જ એ કવિઓના સ્વર હોઝરવાદ બોલ જેવા લાગે છે. તેમની એ બોળા ગિરોંતતામાં જાનની ખામી છે. તેમાં વિચારનું ઊંડાણ કે ચિત્તની તન્મયતા નથી હોતાં.

ભજનમાં કે ભક્તિમાં પરમેશ્વર પાસે જ્યારે સ્વારે સ્વારે બીજા માનવાનો અભ્યાસ પડી ગયો છે. આપણે જતણે કેટલાયે ખરાબ હોઝર્યો, કેવાયે દુઃખથી પીડાના ચીસો પાડતા હોઝર્યો એવાં આ કુડીયાં લખાતાં ભજનોનો હવે અંત આવે તો સાફ. આ બધી કવિતામાં એક જાતના રીનરિવાજ અને જાતિજંધારણ પડી ગયાં છે.

પુષ્પ ગમતું હોય તો તેની તાજ સુવાસથી છે. તેમ કવિતાની અસર તેમાં રહેલી અવનની રમણીયતાથી છે. વ્યક્તિત્વ નેવે મુદ્રા કોષ મદન ગણાતા કવિને પગલે ચાલવાની વાંછનામાં, સ્ત્રીમગાએવાં ફૂલ વડે સરસ્વતીની ઉપાસના કરવાનું લોકોએ જૂઠી જરૂં જોઈએ, વગર 'લાગણીએ લાગણી વ્યક્ત કરવાના પ્રયોગો હશે ત્યાં કવિતાનું સુંદર મુખ કાળું જ થવાનું.

'ધણા વાગતા ખાલી ચણા'થી પણ ચેતનાની જરૂર છે. શબ્દનાં ઝાંઝરે જેવી, શબ્દના ભાર નીચે કે ખોટા દેહરાના લેખાસમાં ગૂંચળાતી, વાક્યોની ધાબી જેવી કવિતા લેખકનું કલ્પનાદારિદ્ર્ય તરત સમજાવે છે ફૂંક મારે તો બીડી બંધ એવી, કે ખસેડતાં પણ ખસે નહિ એવી મદાભારત ધંકિઓ કાવ્યજ્ઞાવ કરતા કરણ કેટલો ઉપનવે છે.

જમનને કેઈ વ્યક્તિનાં ખાનગી વિવાસ કે સુખ-દુઃખ નથી બંધાયું, પણ નીરસ જીવનને રસ સોંપી ભાર ખેંચતા જીવનને દલકું ખનાવવા કવિતાની આવશ્યકતા છે. કોઈની પત્નીએ તેના પ્રેમીને શું કહ્યું કે ક્યું તેની વાચકને પચા નથી. ન આવડેલો દિશાગ બે વખત ગણાવતા મહેતાજી જેવા આપણાં એ કવિઓ હવે આપણને એમના ધંત્રમાંથી મુક્ત કરે એવી પ્રાર્થના છે.

માનવની કુમળામાં કુમળા લાગણીઓ ઉપર ખડકા કવિઓ પહેલો કાપ મૂકે છે. આગમના છાંડો પોટે ન જીવજીવવાના તાર તે જીવજીવની મૂકે છે. જનકના પ્રયોગો જેવી ચમકારી મૂકતી કવિતાઓ પણ ચાંચનારની સ્પર્શતિના મૂળમાં દિવસેદિવસે ધીમું ઝેર રેડે છે. સુંદર દેહની સુંદરીઓનાં મનઃકલ્પન દુઃખો કે એકાદ પુત્રની નારીપારી દેખાડનાર કવિઓને નમસ્કાર કરના જોઈએ. મેહાનના રાગડા કે અવ્યવસ્થિત મનના પોઝારો થી નજાનું મન જ દોરાય. કેરુણા એવી કામરનામાં નથી.

સાદિસનું ઝેર જાણે અજાણે નિંદગીમાં આવવા ન દેવું જોઈએ. ગંદલામાં હાલિયા અત્તર કરના આપણને વાસ વિનાની સ્વચ્છતા જોઈએ છે. શરાગ કે સરગન નહિ પણ પાણી જોઈએ છે. શ્રુતિ ઉત્તેજિત કરે પણ તૃપ્તિ છિપાવે નહિ તે સાદિત્ય નથી.

એસર પાની જાની વીણા વગાડનાર કલાકારની સાદિત્ય કુમેયુમે વાટ લુએ છે.

પ્રેમચંદણનાં પુસ્તકો -

હિંદી ભાષીઓ એમને પ્રેમપૂર્વક ઉપ-વાસ-સહનનું જોરપ આપે છે તે. હિંદીના વાર્તાનવેશોમાં કિરીટ રમી ગણાતા શ્રી પ્રેમચંદણની નવલિકાઓ ને નવલોનું સ્થાન હિંદીભરના સાહિત્યમાં અનોખું ને હવ્ય છે. આજના નવલકારની શક્તિ દાખવતી એમની કૃતિઓમાં કલાવિધાનની ચાતુરી, ભાવોનું માર્ફક, નિષ્પેક્ષનું નિર્દિષ્ટ કે વાણીની ચિપદત-કરાની હજીય નથી. 'કુમાર'ના વાંચનારાઓને એમની કલાનો આસ્વાદ અને 'સાદિત્ય' ને 'સરસ્વતી' એ બે વાર્તાઓ દ્વારા કરાવે છે.

આજ સુધીમાં એમણે લખેલી આશરે ૨૦૦ નવલિકાઓના અન્યેક સંચોડો બહાર પડ્યા છે: પ્રેમ-પૂર્ણિમા, પ્રેમ-અસ્તીત્વ, સપ્ત-સરોજ, પ્રેમ-દોહરી, પ્રેમ પ્રભોદ, પ્રેમ-પ્રસૂન, પ્રેમ-પ્રતિગા, પ્રેમ-નિર્ધાર, નવનિર્ધાર, પ્રેમ-ચતુર્થી. ને દરેક એમનાં નામમાં દર્શાવેલી સંખ્યાની દૂધી વાર્તાઓથી મહેલો છે. 'વાંચ

શ્રવ' એ નેથી વાર્તાઓનો તાંત્રે મકટ યજ્ઞો સંચય છે. એ સિવાય 'અપ-રત્ન' નામનો નવો સંચય એમણે જુઓ ગટે હમણાં જૂડીને બહાર પાડ્યો છે તેમાં પોતાની ચાર વાર્તાઓ ઉપરાંત હિંદીના નામચીત્ર અપ લેખકો પં. વિશ્વમનાથ શર્મા કૌશિક, શ્રી સુદર્શન, 'હમ' વગેરેની પણ ઉત્તમ દૂધી વાર્તાઓ પ્રેમચંદણએ સંપાદિત કરીને મૂકી છે.

૨૧. હાલપહામદે ગુજરાતીમાં ઉતારેલું નવલ 'સેવા-સહન' એમણે વાંચ્યું હશે તેમને શ્રી પ્રેમચંદણના ઉપ-વાસો વિશે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. તે પછી 'પ્રેમાશ્રમ' 'સેવા-સહન' જેટલો જ આદર પામ્યું છે. અને હમણાં જ એમનું 'મતિદા' બહાર પડ્યું છે. વચમાં બીજાં ચાર નીચી ગયાં

છપ્પકો આ બધું સાદિત્ય 'સરસ્વતી પ્રેસ' બનારસ સિદ્ધિ ને સરનામેથી ગેજવી રાહશે.

પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રવાસ

૧૦ દારેસસામ લેખક : દામનરાયજી તા. ચાકડ

રૂપનું જ્યાં ગુંખાળો કિનારેથી ઊપડેલી સ્ટીમર મોંગાસા, બંગ્ગારા ને પછી દારેસસામ ઊભી રહે છે. આ કિનારા પર આવેલાં શહેરા દુનિલાસ-ભરપૂર છે. મોંગાસા, કોંગા, ને બંગ્ગારાની પેઠે દારેસસામ પણ પોતાના પ્રાચીન ઇતિહાસ સંગ્રાહાવે છે બંગ્ગારાના સુવર્ણના સૈવદ મથદ ખીન સૈવદે ૧૮૬૨માં આ શહેર વસાવ્યું અને કિનારાનું આકૃતિક મૌદર્ય તથા શાંતિપ્રદ વાતાવરણ જોઇ એવું જ કવિતામય નામ રાખ્યું: દાર-એસ-સસામ—(દાર=દરખામે, સસામ=શાંતિ.) શાંતિનું દાર. સુવર્ણના સૈવદ મથદના મૃત્યુ પછી દારેસસામમાં જર્મન વસવાટ થયો. ૧૮૯૧માં જરમન વારંટો ચડી ગયો. ગત મદાયુદ્ધ પહેલા ટાંગાનિકાને જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકા કહેતા. જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકાની રાજધાની દારેસસામ. જર્મનોએ પોતાના ક્ષણિક સંસ્થાનની આ રાજધાનીને સમૃદ્ધ અને કેળાવડી બનાવવા મહેનત આદરી. ગરમ આબોહવામાં શાંતિથી રહી શકાય માટે જાડી ભીતિ અને ઊંચી છતપાળાં મકાન બાંધ્યાં. ચોરડાઓ મોટા મોટા રાખવા પાછળ પણ એ જ કારણ જણાય છે. રસ્તાને કાંઠે ધરાદાર શુભ્રભર અને સર હાફજીવાળી બાગરમાં શીળી છાય જિજ્ઞાસી.

જર્મનોનો આગ્રહ ગહુ દૂર હતો એમ અર્દોના વનનીઓ કહે છે. જર્મનનું નામ પડનાં થોડાં કંપના નજવા ગુના માટે કાલોકા (કાલોકાની ચામડીની સોડી) ફટકારતા. જર્મનો એંગ્રેજ ને તાફાકીને ખાનાર નથી લાગતા. મોગસની માફક તડ ને ફડ. દારેસસામમાં જર્મનોનું મથક હતું. ઊંચટ સુધી દારેસસામના નાની મોટી લડાઇઓ થયા કરી હતી.

દારેસસામનું જાફે ગહુ જ ખરાબ છે. સ્ટીમરને કાંઠે લાવનાં અનિશ્ચય મુશ્કેલી પડે છે. જ્યારે મયુદ્ધમાં દેહ માધ્યક દૂર ઊભેલી સ્ટીમરનું સુકાન કબ્જાવ (પાઇલેટ) લે છે ત્યારે સ્ટીમર એકદમ ધીમી પડી જાય છે. નાનકડાં જે ખડક સામે પડેલા છે. ખડક

અને કિનારા વચ્ચે માત્ર મવાસો વારનું જ અંતર છે. એમાંથી ખાડીમાં પ્રવેશ કરે છે. ખાડી લગભગ ત્રણસો ચાર લેગ્સ. યુદ્ધ વખતે એક જગદી સ્ટીમર પ્રવેશદારમાં આડી ગોડવી દોખી હતી. જો એ સ્ટીમર ઠેક સુધા એ પ્રમાણે જ રહી હોત તો જર્મનો વધારે ટકર ઝીંચી શકતા. પરંતુ સ્ટીમર આડી ચાલે વારંટી વળતે દૂર ખસી ગઇ. એંગ્રેજ મનવારો ખાડીમાં ધૂમી આપી. જર્મનો હાથો લડાઇ પછી એંગ્રેજોએ એક આફ્રિકાવાસીનું બંદુકદાર પુતળું ચાર રસ્તા વચ્ચે ઊંચું કર્યું છે, નીચે લખ્યું છે: 'આ લોકોએ પોતાના રામ્પ અને દેશનું રક્ષણ કરતાં જાન કુર્યાન કર્યો. તમે પણ રામ્પનું અને દેશનું રક્ષણ કરવામાં પ્રાયુની પડવા નહિ કરો તો તમારું નામ અમર થશે.' શર-આનમાં આપણને આવા જ જોવાં થરમાં જો લોકોએ ચકાવ્યાં હતાં. સુરોપની બધી મનિઓમાં એંગ્રેજ સૈની પહેંએલા-કપડી મનાય છે.

દારેસસામ મોખામોખી સહેજ નાનું પણ વેપાર-રોજગારમાં આગળપડતું છે. કેન્યાનું વાવેનર પુલકળ થાય છે. બજારમાં દિંદી વેપારીઓ જ નજરે પડે છે. થોડાવણા જમીનદારો પણ છે. કેન્યાની માફક અહીં દિંદોને જાળીન મેળવનાં મુશ્કેલી નડતી નથી. એંગ્રેજો દરજી ત્યાંના પ્રમાણમાં અર્દો થોડા આખ્યા છે, કેમકે જેમ યુવાનના વડાપાણી માફક નથી આવનાં તેમ અર્દોના ગરમી તેમને અસહ્ય લાગે છે.

દારેસસામનો એક જ રસ્તો ફટકે છે; આડીના સાદા છે. સહેર મૂકીને પાદરમાં આવેલાં લાંબાં બંગ્ગારા શરૂ થાય. માત્ર શહેર વરખું છે એટલે જાણ સાફ થયો છે. નાજિયેરી અને આંખાનાં વન બંગ્ગારાના સાંખાઓ જેવાં છે. દારેસસામથી સિંડી સુધી મોટરરસ્તો થયો છે. સર જરૂર પડેવાર શરૂ નથી થયો. ઉત્તર પ્રદેશ છે. કીચોમા (વેશક ટાંગાનિકા) સુધી ૭૭૩ માઇલ રેલવે છે. કીચોમા ટાંગાનિકાની સરદદ ગણાય છે.

અમે માંગથી કેલવે રરતે દારેસલામ જવાના દવા,
પરંતુ પરસાદને લીધે કેલવે લાલન ધોવાઇ મદ્ય એટલે
નેરોળીથી માંગસા જલ રહીમર રરતે જલું પડ્યું.

અમારો ઉનારો એક સાંખામાં દનો નાળિયેરી
અને આંખાના ઝુંઝાં આવેલું એકાંન મકાન હતું.
આપણા દેશમાં ગામથી પાંચ સાન માર્ગે દૂર મલા-
દેવની જગ્યાએમાં જે સાંનિ મળે છે તેવી સાંનિ
ઉનાળામાં શહેરમાંથી સાંખામાં જતાં મળે છે. સાંખામાં
છિપાળા જેવી દંડક અને ઉનાળે રહે છે. અમને એ
સ્થળ આપી મુસાદરીનો ઘાક ઉનારવા માટે જ મળ્યું
દોષ એમ લાગ્યું. દારેસલામમાં નવ મહાએ ગુણ છે.
એની ખાતે આ સાંખાએ આવે છે અને ખાળામાં
રહીમર દાખલ થતી દોષ છે ત્યારે કિનારા પગી
દેખાતી પટાદાર વનરાજી આવે છે.

દારેસલામમાં પૂર્વ આફ્રિકામાં અન્યે એવું લાવેરીનું
મકાન છે. એમોનીએસનમાં વેપારી વર્ગે પશુ રમ
શે છે. આપેનમાર્ગ મંદિર અને કંપારામાં છે. પાચ
જ પરસ પહેલા આપી પમેયો નોકરીઆન વર્ગે આજે
અદીં ગુણ છે. જોકે અત્યારે તે ગીજે મળે છે
તેવી નિમિત્ત થતી વતપ છે. તથા આરનાર મિત્તિ
ભુવાનોએ એક પગલું અદીં રિમર થાવ પછી ગીજે
પચ દેશમાંથી ઉગાડવો એ નસામતી વારેલું છે. જાકો
વાદોમ કરનારા તે જતનમાં કપાવ મુજબ મળાં જ નથી.

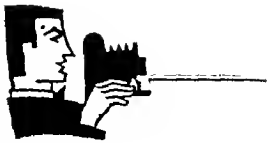
અમે પદર દિવસમાં દારેસલામનું કામ ઉઠેલું
ઉપરના બાગમાં અને દક્ષિણ તરફ જતા જ માટી વાળ્યું.
કારણકે દેશમાંથી અમારા દગના વાપકને કુકમ મળી
ગુણો દનો કે 'આ આખરી રવાનગ-પુરમાં સામિત
થવા વાપુવેએ આપી પડેનાં.'

આસાનિથી ઠીકજાના જતનમાં ગિર સાંનિ રચાવવા
અવનરેલા, સાંનિના પચત્તર મલામાંથી પતાકા
નીએ અજ થવા અમે એકે વગે મળે દવા.

આખરે તા. રપમીની સવારે અમારા જલ્દાને
સાંનિના દારમાંથી લંગર ઉઠાવ્યું. (સંપૂર્ણ)

રખડુ ટાળી

જે માત્ર વાતો તરીકે 'કુમાર'માં આવતી તે યોદી
મુદતમાં શ્રી દક્ષિણામુનિ ભવન તરફથી પુસ્તકાલોક
જવાર પડતાની દોવાથી 'કુમાર'માં બંધ કરી છે.

છળી પાડવાનો અથવા ફોટોગ્રાફી શીખવાનો તો
પણનો શોખ દરો, પરંતુ એ ફોટોગ્રાફીની રીતે
પર છે તે જાણવાની દરકાર ધણી થોડા કરે છે. જેઓ
ચોતે કઠોર ખરીદીને ફોટોગ્રાફી શીખે છે, તેઓ જા
ફોટોગ્રાફ લેવાની રીતો જાણવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે:-
એકપોએ જ એ આવેલો, એટલે જીની રીતે પિત્તી, પ્રિન્ટ
(છાપ) જીની રીતે દારવી તે જાણવાનો જ કામ પ્રયત્ન
કરે છે. પરંતુ એકપોએ આવવાની અથવા તો પિત્ત
ગીજથી અંદર શા શા ફોટો લાવે છે, તે શોખ
જોયે થાય છે તે તેઓ જાણવા ઇતેવારી જનાવતા
નથી અને જનાવથી પેટો તૈયાર મળવા લાગી છે
ત્યાંથી પેટો કેમ જનાવવામાં આવે છે, તેમાં શી શી
સામાનનિક દવાઓ આવે છે, તે જાણવાનો તો ધણી
જ થોડા પ્રયત્ન કરે છે. ફોટોગ્રાફીની રીતે મેનો,
એકપોએ જ ફોટો આપેલું વગેરે તો 'ફોટોગ્રાફી'ની
જાણમાળા દારા આ માસિકના યોગનારાઓના જાણ-
વામાં આવ્યું દર્શ. માટે ઉદ્દેશ ફોટોગ્રાફીમાં શા શા
સામાનનિક ફોટો લાવે છે તે અતી દર્શાવવાનો છે.

સિલ્વર કલોરાઇડ, સિલ્વર બ્રોમાઇડ અને સિલ્વર
આયોડાઇડ એ ત્રણે વસ્તુઓમાં એવો ગુણ છે કે તે
પર ગુણને કે રીચાજતોનું જલ પચ તેજ પરે તો તેમાં
એક જતનો એવો રાસાયનિક પદાર્થ થાય છે કે
જેથી તેઓનો રંગ પીળામાંથી કાળો થઇ જાય છે,
આ ગુણ સિલ્વર બ્રોમાઇડમાં વધારે એક દોષની,
ફોટોગ્રાફીમાં પાણીનું સિલ્વર બ્રોમાઇડ જ વપરાય છે.

છળી પાડવાની પહેલેથી છેલ્લે સુધીની ક્રિયાઓ-
ના જ જાણ પાડી છાપ: (૧) પેટની જનાવટ,
(૨) એકપોએ, (૩) ડેવેલપમેન્ટ, (કાચ થોડો
તે)(૪) ફિક્સેશન—તેને કાચની જનાવટો તે—(૫)
પ્રિન્ટિંગ—એટલે કાચ પર છાપ લેવી, (૬) ટોનિંગ.

(૧) પેટની જનાવટ તો તદ્દન શરૂથી છે.
જિલ્દીન (સરેસ) અને સિલ્વર બ્રોમાઇડ એ બંને

ફોટોગ્રાફીનું

૨ સા ય ન

સાથે બેળગીને ઉકાળવામાં આવે છે અને તે હુંક થયા પછી તેને કાચના એક સાદા કકડા ઉપર એક બાજુએ આછુંઆછું લગાડવામાં આવે છે. તે સુકાવું કે પ્લેટ તૈયાર. પરંતુ ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે સિદ્ધર બ્રોમાઇડ ઉપર બે તેજ પડે તો તે કાળું થઇ જાય છે, તેથી આ ક્રિયા એકદમ અંધારામાં કરવામાં આવે છે. આમાં સરેસનું કામ તો ફક્ત સિદ્ધર બ્રોમાઇડને કાચની સાથે સખત ચોંટાડી દેવાનું હોય છે. આ ક્રિયા તો આપણે ધારીએ તો આપણી ગોળે પણ કરી શકીએ, પણ તેમ કરવા જતાં તદ્દન અંધારું મળવું મુશ્કેલ પડે છે. અને આજકાલ તૈયાર પ્લેટો એટલી તો સસ્તી થઇ છે કે તે જ વાપરવાનું સલાહકારક નેમજ દાખલાકારક છે. દાસના નાના કોંગ્રેસઓમાં કાચની પ્લેટને બદલે ફિલ્મ આવે છે. એ ફિલ્મ કાચની જગ્યાએ કચકડાની કોરી ફિલ્મ રાખીને ઉપર પ્રમાણે જ બનાવવામાં આવે છે.

(૨) એકસપોઝર: કાચ પર છળી લેવી. પ્લેટ અથવા ફિલ્મને કોંગ્રેસમાં તેની જગ્યાએ ગોઠવવામાં આવે છે. પ્લેટ ગોઠવવાનું કામ પણ અંધારામાં જ કરવામાં આવે છે. ફોટોગ્રાફ લેતી વખતે ફોટોગ્રાફર કોંગ્રેસ ઉપર કાળો પડદો નાખે છે તેનું કારણ એ છે કે કાળા પડદાથી તેજને અટકાવી શકાય છે અને પાછલા કાચ પર કેવી છાપ આવશે તે જોઇ શકાય છે. ફિલ્મ તો અજ્ઞાતામાં પણ ગોઠવી શકાય છે, કારણકે ફિલ્મ ઉપર સતો કામગીરાખીને તેના પેકેજીંગ શેલ કાળાછળી બનાવેલા હોય છે. કોંગ્રેસ બંધ કર્યા પછી જ ફિલ્મને ફેરવીને છાપની જગ્યાએ લાવવામાં આવે છે. પણ પ્લેટ-કોંગ્રેસમાં, કાચની પ્લેટને તેને ઠંડાણે ગોઠવ્યા પહેલાં ફોટોગ્રાફર ફેકસ લે છે, એટલેકે જરાગર, પ્લેટની જગ્યાએ છળી પડાવનારનું ચિત્ર એકદમ ચોક્કસ દેખાય એવી રીતે છળી પડાવનાર અને કોંગ્રેસ વચ્ચેનું અંતર ગોઠવે છે. ત્યાર-

પછી પ્લેટ તેને ઠંડાણે ચૂકવામાં આવે છે. આસાર સુધી લેન્સનું લાંકણ ખુલ્લું રાખી શકાય છે, પણ પ્લેટ ચૂક્યા પછી તેને ખુલ્લું રાખી શકાય નહિ. આ પછી લેન્સનું લાંકણ માથે પડતા વખત જેટલું ખોલી નાખી અને પછી તરત જ બંધ કરવામાં આવે છે. બસ! ફોટોગ્રાફ લેવાઈ ગયો. લાંકણ કેટલો વખત ખુલ્લું રાખવું તે દિવસ અને વખત ઉપર આધાર રાખે છે. વાદળાંવાળો દિવસ હોય અથવા તો સાંજ હોય તો વધારે વખત ખુલ્લું રાખવું પડે છે. આ ક્રિયાને અગ્રેજમાં એક્સપોઝર કહે છે.

નિયમ એવો છે કે ધોળા રંગની વસ્તુ દરેકમાં વધારેમા વધારે તેજ ફેંકે છે જ્યારે કાળા રંગની વસ્તુ ઓછામાં ઓછું તેજ ફેંકે છે. દાખલા તરીકે જો છળી પડાવનાર માથુસે ધોળું ધોનિયું તથા ખાદીનું પહેરણ પહેર્યા હોય, અને માથે ઉપાટો હોય તો ધોળો રંગ વધારે તેજ ફેંકતો હોય છે. પ્લેટમાં તેનાં પહેરણ અને ધોનિયાનો રંગ કાળો પડે છે, કારણકે તેટલા ભાગમાં ઘણું તેજ પડતું હોવાથી, પ્લેટ ઉપરનું સિદ્ધર બ્રોમાઇડ વધારે કાળું થઇ જાય છે, અને વાળ કાળા હોઇને (માથુસ છુટ્ટો ન હોય તો) તે શીતકુહ તેજ ફેંકના નથી, એટલે પ્લેટમાં વાળની જગ્યાએ સિદ્ધર બ્રોમાઇડનો રંગ ન બદલાતાં ધોળો રહે છે.

(૩) ડેવેલપમેન્ટ: ત્યાર પછી પ્લેટ ઉપર જરા પણ તેજ ન પડે એવી રીતે તેને લાંબા લામને કોંગ્રેસમાંથી અસેડમાં આવે છે અને તેને, જેમાં નેન્યું એક પણ કિરણ ન આવતું હોય તેવા ઓરડામાં લઇ જવામાં આવે છે. ફોટોગ્રાફરો આવા ઓરડાને 'ડાર્ક રૂમ' કહે છે. લાલ રંગનું તેજ સિદ્ધર બ્રોમાઇડ ઉપર અસર નહિ કરી શકતું હોવાથી ડેવેલપમેન્ટની ક્રિયામાં ઓછું લાલ રંગનું ફાલસ હોય તો ખાસ વાધો નથી.

આસાર સુધીમાં પ્લેટ ઉપર તેજની અસર થઇ હોય છે જ. પરંતુ અમુક કારણોને લીધે તે અસર

નજરે જોઇ શકાય એવી હોતી નથી; (આ કારણે હજુ સુધી કોઇના જાણવામાં આવ્યાં નથી) પણ એ પ્લેટને 'ડેવેલપ' કર્યા પછી આ અસર આપણે ચોક્કસ જોઇ શકીએ છીએ. એથી જ આ ક્રિયાનું નામ 'ડેવેલપમેન્ટ' પડ્યું છે. આ ક્રિયામાં 'ફેરસ સર્ફેટ' અથવા તો 'પાઇરોલેલિક એસિડ'નું કામ પડે છે. આ બંને વસ્તુઓમાં એવો ગુણ છે કે પ્લેટના જે ભાગો ઉપર તેજની અસર થઇ હોય તે ભાગો ઉપર જ તેઓ આગળ ફેરફાર કરે છે. પ્લેટને આ રસાયનના પાણીમાં ઘોળારથી સિંધર બ્રોમાઇડમાં રહેલો બ્રોમીન, વાયુના રૂપમાં બીડી ન્તય છે અને તે ભાગ ઉપર ફક્ત રૂપું રહે છે. જે ભાગમાં વધુ તેજ પડ્યું હોય તે ભાગ પર વધુ રૂપું ચોટી રહે છે ને પરિણામે તે ભાગ વધુ કાળો બને છે; અને જે ભાગ પર ઓછું તેજ પડ્યું હોય તે ભાગ ઓછો કાળો બને છે. આ ક્રિયા થઇ રહ્યા પછી ને પ્લેટને 'નેગેટિવ પ્લેટ' કહે છે, કારણકે તેમાં બધા રંગો ઉલટા પડે છે.

(૪) ક્રિસિંગ: હજુ પણ પ્લેટના જે ભાગો ઉપર તેજની અસર ન થઇ હોય તે ભાગો ઉપર સિંધર બ્રોમાઇડ જેમનું તેમ હોય છે, એટલે પ્લેટને અજવાળામાં લઇ જઇ શકાય નહિ. તેમ કરવા માટે પ્લેટને સોડિયમ થાયે સર્ફેઇટ ફિટોઆરીમાં તેને 'લાઇપો સોલ્ટ' કહે છે તેના પાણીમાં બનાવેલા 'સોલ્યુશન'થી ધોવી જોઇએ. આથી નવાં રૂપું ન બની ગયું હોય, એટલેકે જે ભાગોમાં તેજની અસર ન થઇ હોય ત્યાં રહેલું સિંધર બ્રોમાઇડ એ 'લાઇપો સોલ્યુશન'માં ઓગળી ન્તય છે, અને આખી પ્લેટ ઉપર ફક્ત છાયા-પ્રકાશ પૂરતાં ભરેલ અને રૂપું જે જ રહે છે. હવે તેને બદલ અજવાળામાં કાઢી શકાય છે.

(૫) પ્રિન્ટિંગ: તૈયાર ફોટોગ્રાફમાં પૂઠા ઉપર જે કાગળ ચોડેલો હોય છે તેને 'પ્રિન્ટિંગ પેપર' કહે છે. આ કાગળ ઉપર પણ સિંધર બ્રોમાઇડ જ હોય છે અને તેને પણ પ્લેટની માફક જ (પ્લેટને બદલે જાડો કાગળ રાખી) ખનાવવામાં આવે છે. આ કાગળો પણ પ્લેટની માફક અંધારામાં ખનાવવામાં તથા રાખવામાં આવે છે.

આ કાગળને એક ફ્રેમમાં મૂકવામાં આવે છે અને તેને અગાડીને ઉપર ડેવેલપ થએલી પ્લેટ રાખ-

વામાં આવે છે. ફ્રેમની ખનાવટ એવી હોય છે કે 'પ્રિન્ટિંગ' પેપર ઉપર ફક્ત પ્લેટમાં થઇને જ તેજ પડી શકે છે. આ ઓઠવવાની ક્રિયા ડાર્ક રૂમમાં કરવી પડે છે અને ડાર્ક રૂમમાંથી બહાર આવતાં પહેલાં અથવા તેને પ્રકાશ સામે ધરતાં પહેલાં જે બાજુએ પ્લેટ હોય તે બાજુએ ફ્રેમને ઢાંકણથી ઢાંકી દેવામાં આવે છે.

આ ક્રિયામાં પણ ઉપર રહેલો નિયમ જ લાગુ પડે છે. ઇમેજિટ્રૂક લાઇટ અથવા પ્રકાશ સામે પ્લેટની બાજુ રાખી અને જરૂર પૂરતા ગણતરીના થોડા વખત સુધી ઢાંકણ ખસેડવામાં આવે છે ને પછી તરત જ બંધ કરી દેવામાં આવે છે. પ્લેટમાં પહેરણ અને ધોળિયું કાળાં દત્તાં એટલે પ્લેટના તે ભાગમાં થઇને તેજ પડનાર થઇ શકતું નથી, તેથી 'પ્રિન્ટ'માં તે ભાગ ઉપરનું સિંધર બ્રોમાઇડ કાળું થતું નથી; અને વાળ પ્લેટમાં ધોળા હોઇને પ્રિન્ટમાં તે ભાગ ઉપરનું બ્રોમાઇડ કાળું થઇ ન્તય છે. પરિણામે પ્રિન્ટમાં વાળ કાળા પડે છે અને પહેરણ તથા ધોળિયું ધોળાં પડે છે. આ રીતે જીવી પડાવનારના ચહેરા તથા કપડાનો મૂળ રંગ પ્રિન્ટ ઉપર આવે છે. આ પ્રિન્ટને 'પોઝિટિવ' કહે છે.

હજુ પણ પ્રિન્ટમાં જે ભાગમાં તેજની અસર ન થઇ હોય ત્યાં સિંધર બ્રોમાઇડ તો હોય છે, તેથી તેને ડાર્ક રૂમમાં ઉપર પ્રગાણે લાઇપો સોલ્યુશનમાં ફરી ધોવામાં આવે છે. આ ક્રિયા સૂર્યના તેજમાં પણ થઇ શકે છે. ત્યાર પછી આ પ્રિન્ટ સુકાવા દેવામાં આવે છે.

(૬) ટોનિંગ: પ્રિન્ટ સુકાયા પછી તેને જીવીજુદી ન્તન ૧૧ રંગ ચડાવવામાં આવે છે. આ ક્રિયાને 'ટોનિંગ' કહે છે. ગોલ્ડ કોલોરાઇડમાં આ પ્રિન્ટને થોડો વખત રાખવાથી તેના ઉપરના થોડા રંગને ખસેડી ચોક્કસ સોનું તેની જગ્યાએ ચોંટી ન્તય છે અને આથી તે ફોટોગ્રાફને ખીણાશપડો સુંદર રંગ આપે છે. નેગેટિવ પ્લેટ ઉપરથી ગમે તેટલા પ્રિન્ટ પાડી શકાય છે. ટોનિંગની ક્રિયા ડેવેલપમેન્ટની સાથે પણ થઇ શકે છે.

શિખાઉ ફોટોગ્રાફરો ઉપરના બધા રાસાયનિક ફેરફારો ખ્યાનમાં લઇને પોતાના પ્રયત્નો આજુ રાજો તો તેઓ ઘણી ઝડપથી ફોટોગ્રાફી શીખી શકે, એટલું જ નહિ પણ તેમના અમુક પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા હોય તો એ નિષ્ફળતાનું કારણ શોધીને પોતાની જૂલો સુધારી શકે. ધોરજલાલ રતિલાલ મહેતા

મા રા એક મિત્ર ફોજદાર હતો. એની નીચે એક ચોડીદાર. એનું નામ ખીમો.

ખીમો ખાનદાનીનો કટકો. એની ચોડી એટલે આરજની ચોડી. ગમે તે સુખેથી એને સોંપી દે ને નિરાંતે ઊઘો. એક વાર ખીમાના પહેરામાં આવ્યું એટલે પત્યું.

ખીમો શું જાણુ જતાદુર દતો? હા, ખીમો જતાદુર તો હતો જ. અત્યારે તો ખીમો આધેક છે; પણ જુવાનીમાં ખીમો લશ્કરી ભરતીમાં ગએલો. દુરમનના ધા સાગી ડાલીએ ઝીલેલા.

પણ જતાદુરી કાંઈ એક જ વાત ન હતી. ખરી વાત એની ખાનદાની હતી. ખીમો ચોડીનું કામ ન લેવું હોય તો ન લે, પણ લીધા પછી ખાંડાની ધારે ચોડા કરે. પછી આંખનું એક મટકું ન મારે. પછી સવાર સુધી આડા પડખાનું નામ નહિ.

ખીમો રાત્રે ચોડી કરે તે જોખારા જોખારા ન મારે. કહેશે, 'ઈમ તો ચોર ભાગી ગયો.' ખીમો અંધારામાં જોઈ રહે. જરાક સંચર થાય કે જાં દાન માંડે ને કેણી ફારથી જળાશાટ થાય છે તે તપાસે; ને પછી પાધરે તે તરફ ઊપડે. ખીમો પગને આજળે. કહેશે, 'મને જ્યાં પગની ખજાર પડે. તમ રોખાના પગની ને ચોરદાના પગની ખજાર પડે. ફોરદાખરના પગની ને સિલ્લા અસલાખ પગની ખજાર પડે.'

ખીમો દતો તો આપણો ભરવાડ. ભરવાડ તે એવો ભરવાડ કે અસલ ભરવાડ. પણ સિપાઈ એવો લાગે. ખીમો તે વખતે ગોલે પણ રોક્યા,—સિપાઈ જેવું. પણ ભરવાડ સિપાઈ જેવું ગોલે તે કેવું ગોલે? સાંભળો:

ફોજદાર એક વાર રાતે રોન મારવા નીકળ્યા ને ખીમો અંધારામાં ઊભો દતો. ફોજદારે ટપાચો, 'રોન હે?'

ખીમો કહે, 'આજ, ઈ તો ખીમો ખડા હે!'

ફોજદાર દસી પડ્યા. કહે કે 'વાદ રે ખીમા ને વાદ રે તારી ગોડી.'

ગોકરીમાં એવા સિપાઈ પણ દતો કે બંદુક રાખે, લાખા રાખે, પણ રોનમાં નીકળે ત્યારે 'ધોળિયા ખાડા' પાગેથી નીકળતાં ડાલી ધગધગક થાય. ગોકરી કરી એટલે શું થાય? પણ મનમાંથી જૂન-પલિનની ઝીંક ન ગળ્ય.

પણ ખીમો તો ભરવાડ. કહેવત છે ના કે 'જૂન ન દેખા હોય તો દેખો ભરવાડ.' ખીમાને પૂછ્યું, 'ખીમા, સજોનરથી બીજો ખરો કે?'

ખીમો કહે, 'અરે હું ગોતે જ સજોનર છું ને?' સજોનર એટલે જૂન.

ખીમો ફોજદારને ત્યાં ડેકીએ પેરે હોય લાંબે હાકરને મગ. ખીમા ફરનાં ધેરી વળે ને કહે, 'ખીમા-લાઈ લગાઈની ગાતો કરો, લગાઈની વાતો કરો.'

ખીમો એ . . . મોટીમોટી લગાઈની વાતો કરે. મોટીમોટી બંદુકો ધાણી ફૂટે એમ ધગધગ ફૂટે ને માણસો ડુકડુક હોંડે પડે, ને લગાઈ હોય ત્યાં કાંઈ ગીધરાં ને સગળીઓ આવે! એને તો ભણ પાકે. રાત દિ' ઉગળીઓ કર્યાં કરે.

લગાઈમાં ખીમાને દાય ઉગર એક લાલો વાગેલો. ખીમો હાકરને એ ધા જનાવે ને હાકરાં ધારી ધારીને જુએ.

ખીમા દોડે નિકળ્યા. પણ હાકરા સાથે તો ગાય જેવો દનો. ખીમો સિપાઈ દનો પણ ભારે ખાનદાન.

ચિલુભાઈ

માધુરી

કેસર રંગે, કાળ-બુદ્ધિ,

ઘવન ઘોળી, ખેલતો દોળી ઝંગે, હો બાહો ઘવન દોળી ઝંગે

મુક્તિકાળે, અગર સાળે

કોણુ રે મરશે બાહ, હો રે, કોણુ રે મરશે બાહ ?

ભારત વીર ! ભારત વીર !

(પ્રસ્થાન)

મરવા અને સૌ અધીર; મરશું અને ભારત વીર. 'સુન્દરમ'

મેરી રિપરીડોનોવા

સ્વતંત્રતાની વેદી પર કેટલા યે વીરાત્માએ પોતાના દેહનાં બલિદાન આપ્યાં હશે. કેટલાઓએ પોતાનાં અમૂલ્ય ઘવન એને માટે ફના કર્યો હશે. સ્વતંત્રતા માટે કોણે પ્રાણપાંચુ કરવામાં ધણી ઓછાએ પણ અમૂલ્ય બાગ બાળ્યો છે. ખાસ કરીને રશિયાના આધુનિક ઇતિહાસનાં સૈંકડો પૃષ્ઠ રમણીઓની વીરતાના રંગે રંગાયાં છે. રશિયાના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે અંકિત થયેલી એ નામાવલિમાં વીર રમણી મેરી રિપરીડોનોવાનું નામ અતિ ઉજ્જવળ છે. રશિયાના સ્વાતંત્રતાના ઇતિહાસમાં તેના બલિદાને સદીકં વડ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

આજથી લગભગ ચૌવીસ વર્ષ પહેલાંની એ વાત છે. રશિયાના તત્કાલીન પ્રાંતમાં ભયંકર પ્રકારના બુદ્ધિમોહ થઈ રહ્યા હતા. એ પ્રાંતના કુર હાકેમ હુલેનોવસ્કીની મનમાનની છઠ્ઠી તેના સિપાઈઓ મળ પર આકરા બુદ્ધિમોહી ગુલામવા. તેઓએ હાંદરો ખેડુતોની કતલ કરી હતી; અસંખ્ય ખેડુતોને જેલમાં મોકલી દેવામાં આળંગ હતા. એ સિપાઈઓને અળગાઓ પર અત્યાચાર કરતાં તેમજ લૂટતાં કોઈ પણ આકારની શકે એમ ન હતું અને આથી તેઓ દિન પ્રતિદિન પોતાનો અત્યાચાર વધારતા જતા હતા. ન્યારે ક્રાંતિકારીની સંસ્થાએ એક પુંકે આ અત્યાચાર આટકાવવાનો હવે કોઈ પણ ઉપાય નથી ત્યારે તેમણે પોતાના ખાસ સંમેલનમાં ઠરાવ કર્યો કે 'એ મહાપ્રત્યની આશ્પથી આ લોહી રેડાઈ રહ્યું છે તેના લોહીથી જ પ્રભવની પિપાસા સાંત થશે.'

મેરી રિપરીડોનોવા તત્કાલીન ક્રાંતિકારી સંગઠિતમાં સમાસદ હતી. એ સમયે એની વય વીસ વર્ષની જ હતી. ચાર માંચ વર્ષ પહેલાં પંદર વર્ષની કુળી વયે પણ એ જેલની મુલાકાત લઈ આવી હતી અને એનું નામ સરકારી દફતરમાં કાળા અક્ષરોએ લખાઈ અર્થ હતું ન્યારે સંગઠિતએ ઉપરો

ઠરાવ કર્યો ત્યારે એનું હૃદય હર્ષથી ઊછળ્યું તે બાલી કે, 'આ ઠરાવને અમલમાં મૂકવાનો સર્વે બાર મારા શિર પર હું લઉં છું આપ સર્વે આ બાબતથી નિશ્ચિત રહેજો.'

૧૯૦૬માં પોલીસને સમિતિના ઠરાવની અને રિપરીડોનોવાના ક્રાંત્યની ખબર પડી રિપરીડોનોવાને આ વાતની બાંધુ થતાં જ એ ચેતી ગઈ. પછી તો તે એની ખૂનીયા રેસા પલટી કરતી કે તેના એમન મિત્રો પણ તેને પારખી ન શક્યા પેલીસે તેને પકડવાની અચાર પણ નિષ્ફળ મહેનત કરી.

હુલેનોવસ્કીના વફાદાર અંગરક્ષકને ખબર પડી ગઈ કે એક ક્રાંતિકારી સૌ તેના શાલિકનું ખૂન કરવાના પ્રયત્નો કરી રહી હતી. રિપરીડોનોવાએ હુલેનોવસ્કીનું ખૂન કરવાના જે જે પ્રયત્નો આદર્યા તે બરા તે રક્ષાની સમયસૂચકતાથી નિષ્ફળ નિવડ્યા. છતાં રિપરીડોનોવા નિશ્વસાહી નહોતી થઈ. તે એક પછી એક ઉપાયો યોજ્યા જ કરી. આગ કેટલોક સમય વીતી ગયો. ૧૯૦૬ની ૧૬ મી બંદુબુચારીએ બીબ વર્ગની ટિકિટ લઇને એ નરદેવના સ્ટેશન પર ટૂંનની વાટ બેતી લાગી હતી. એટલામાં હુલેનોવસ્કી એ ટૂંન માફતે જ બેરીસોગ્લિયુક જવા માટે ઊભેલા તેણે બેચો. એણે તરત જ ત્રીબ વર્ગની ટિકિટ બદલીને બીબ વર્ગની લીધી અને આડી આપતાં જ હુલેનોવસ્કીની પાસેના ડબામાં બેસી ગઈ. બેરીસોગ્લિયુક સ્ટેશને પહોંચતાં જ તે બહાર નીકળીને ટૂંનની રમીડી પર બેસી રહી નિશાળમાં બાણવા જતી કોઈ બાળા જેવો થારાસ પહેરી તે લાગીકેબી હૈટકોર્નનું દરબ બેતી હતી. બળવાન કોર્કો સિપાઈઓ અને શરીરરક્ષકો બંધાને બાબુ કરી રહ્યા હતા. ન્યારે આણું પેટકોર્ન ખાલી થઈ ગયું ત્યારે હુલેનોવસ્કી દગામથી સ્ટેશન પર ઊતર્યો અને સિપાઈઓની વચ્ચે ચાલવા લાગ્યો. પણ એટલામાં રિસા-દવરનો અવગળ થયો અને હુલેનોવસ્કીની છાતી વીંધતી એક

ગોળી આરંભાર નીચળી ગઈ. હુલેનોવસ્કી નીચે પડ્યા કે વચ્ચે જ રિપરીડોનોવા દૂનમાંથી ફરીને એની પાસે ગઈ અને બાંધાના દેખતાં એના પર ઉપસાવતી ત્રણ ગોળીઓ છોડી એની છતી ચીરી નાખી તેણે આ કામ એટલી ત્વરણથી કર્યું કે હુલેનોવસ્કીના રક્ષકો એકબીજાનાં મોં એવા જ રહી ગયાં! એ પછી પાંચમી ગોળીથી એ પોતાના દેહને અંત આણ્યુવા છત્તની હતી; પણ એની એ છત્ત પૂર્ણ ન થઈ. જેની એ પોતાના પર રિવોલ્વર છોડવા જતી હતી તેની જ એક કોર્કે અડધરે એના હાથમાંથી રિવોલ્વર ઝૂટી લીધી અને એના જે હાથ પકડી એને સખત માર માર્યો. એ બેઠોરા મળે નીચે પડી અને હુલેનોવસ્કીના સિંધાઈએ તેના પર ત્રી પડ્યા. મારતાં અંતે તેઓ યાદી ગયા ત્યારે જ એને પકડીને રેડેશનની બાદર હાઈ ગયા. જેમાન હાલતમાં એને શહેરની કોર્ટવાલીમાં પહોંચાડવામાં આવી.

એ કાળ કેટલીમાં તે તદ્દન નમ્ર હાલતમાં હતી અને સિંધાઈએ વારેવારે તેને અસહ્ય રાખેલો બોલી ચીડવતા હતા. થોડા વખત પછી તેના પર ચાણુકોના માર વરસાવવામાં આવ્યો, પણ આટલાથી યે સિંધાઈએને સંતોષ ન થયો એટલે તેના શરીર પર આંખ સળગાવ્યો; અને તેઓ તેના દેહની આગની ચીરવા લાગ્યા. એ વખતની એની સ્થિતિ એટલે ગાલબહાનાં હૃદય પણ કમકમી ઊઠી આંખુ રાહે. પણ દ્રવ્યના અસ્તિત્વ રિપરીડોનોવાએ આટલાં કષ્ટો સિર પર પડ્યાં છતાં પણ ક્રાંતિકારીઓના પક્ષે તેમજ એ આદિવાસને તેની પાડવામાં કોઈ પણ ભલતી સલાહ આપી જ નહિ. સિંધાઈ એના આ અમાનુષી આત્માચારીની તેની એક આંખ અંધ હતી અને તેનું શરીર પણ અસંખ્ય ધાથી મરણુતોલ અને ક્ષિત્તિભિત ગઈ ગયું હતું.

કેટલાક સમય પછી રિપરીડોનોવાને તરબોડ પહોંચાડવામાં આવી અને ફોલ અદાલત દ્વારા એના અપરાધ પર વિચાર ચાલવા લાગ્યો. પંદર સોળ દિવસ એ તરબોડની જેલમાં રહી. એ દરમિયાન પોતાની માતાને મળવા માટે એણે અધિકારીવર્ગ સાથે બહુ પથવ્યવહાર કર્યો, ત્યારે એની માને મળવાની એને છૂટ મળી. પોતાની પ્રાણાધાર 'મરસીમા'ની રૂબરૂવરચા એટલે એ રહી ગઈ. એ કહ્યું દારૂ દરજ દહાં એની એ લાટરી દીકરીના અંગમાં અસંખ્ય ધા પડ્યા હતા અને તેમાંથી રૂધિરનો મવાહ વહી રહ્યો હતો. થોડા વખત સુધી એની મા કોરડાના દરવાજા પર ચૂપચાપ બેસી રહી; પછી એની પાછો જઈને એ દીકરીકાને લેવા લાગી. એની સ્થિતિ એટલે માતાની આંખમાંથી આંસુઓના પ્રવાહ વહેવા મંડ્યો. મા-બેટી વચ્ચે શી વાતચીત થાય છે એ સાંભળવા માટે એક અમલદાર બેસે હતો.

રિપરીડોનોવા એ સમયે બાનમાં હતી, એટલે ધણી મુરકેલીથી એ બાંધાપાટવા રાખેલાં બેટી કે 'હું પણ

આનંદથી મરીશ. મને દુઃખ એટલું જ થાય છે કેનું એ જ વખતે મારી નવન આપી ન રાક્ષાં આ નીચ પાપીઓના હાથમાં છપ્પતી પકડાઈ.'

ફોલ અદાલતે બંધ કોરડામાં રિપરીડોનોવાનો કેસ ચલાવ્યો. દરમિયાન રિપરીડોનોવાનો તબિયત ધીમેધીમે સ્વસ્થ થતી હતી. બેરિસ્ટરે દર્ખાસ્ત કરવાથી એના બાની તપાસ ડોક્ટરની મારફતે થતી હતી. આ ડોક્ટરે સિંધાઈએના તેમજ હુલેનોવસ્કીના અમલદારોની પાસવતા અને નુરાંસતા પર એવા પ્રકાર પાડ્યા કે એની સરકાર સાથે સંબંધ રાખનારાઓનાં સિર પણ લાગતી નમી ગયાં.

આવાથી રિપરીડોનોવાને પ્રશ્ન કર્યો કે 'તારે તારા ખયાન માટે કંઈ કહેવું છે?' એના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રિપરીડોનોવાએ નિર્મળતાપૂર્વક ને નિવેદન કર્યું તે કોઈ પણ દસિત દેરાની હાલતનું તાદરશ વર્ણન આપે એનું છે: 'સાત્ત્વનો! આ દેશ પર આપ આદો ત્યાં દુષ્ટ નાળો તો ખળુ આપને સંતુષ્ટ અને સુખી મળે ક્યાંયે નહિ મળે ને લોકો મરીઓ ને સતાવી રહ્યા છે, જેઓની સત્તા ચેતારક આપી રહી છે તેઓ ખળુ અત્યારે સુખી નથી. એમની સુખશાંતિમાં વિન કરનાર એ જ્ઞાન અને વિશ્વાસ છે કે એમનો એ વિજય ક્ષણ થોડા વખતને માટે જ છે. અને આ વિચાર ઉત્પન્ન થતાં જ તેઓ શોકસાગરમાં મરગાવ થઈ ન્થ છે. એઓ આજે અન્ધાર અને અત્યાચારની ચક્ષીમાં પિસાઈ રહ્યા છે તેઓ પણ વખત આવતાં એકતાને માટે કોઈપણ પ્રકારે પ્રયાનો કરશે. માસ પોતાને માટે તો મને કોઈ પ્રકારનો હર નથી. મોટામાં મોટી સભ તમે મને મોતની આપી રાહો, પરંતુ તમે મારો આ વિચાર તો નહ નથી જ કરી રાખવા કે એક સમય એવો આવશે કે ત્યારે મધા લોકો સ્વતંત્રતાનું સુખ અનુભવશે, ત્યારે સત્ય અને ન્યાયનું સામ્ય પ્રવર્તશે, સમાનતા સ્વતંત્રતા અને ચિયંધુત્વનો બાવ મનુષ્ય ભલિતા પ્રાપ્ત છવનમા રયાન લેશે આવા મુંદર ભવિષ્યના નિર્માણને માટે આજ મારા એક છવનનો ત્યાગ કરવો એની અધિક સુખ બીજું મને કંઈ હોય? આ સિવાય મારે કંઈ કહેવું નથી.'

બહી મુરકેલીથી રિપરીડોનોવા આટલું બોલી રાકી બેસતાં દરમિયાન એને થણી ઉધરસ આવતી અને છતીમાંથી લોહી પડતું. એ વખતની એની સ્થિતિ ધણી જ દયાજનક હતી. રિપરીડોનોવાને મદદ કરવાને માટે એક કારકુન આપવામાં આવ્યો હતો. આ કારકુન કેટલોક સમય પહેલાં રિપરીડોનોવાની સાથે જ દેશરખાનામાં કામ કરતો હતો. ધણી વાર સુધી કારકુન રિપરીડોનોવા તરફ નેહ રહ્યો, પણ એ એને બ્રાહ્મણી રાણે નહિ. એણે કહ્યું કે 'નહિ, આ મેરી રિપરીડોનોવા હોય એ બને જ નહિ. આ કોઈ બીજી જ મુરકી છે.'

રિપરીડોનોવાના બેરિસ્ટર મિ. તોરસોએ એના કરતાં પણ ધણી જ નેરદાર રોલોમાં બાપળ આપ્યું હતું એટલે

પુસ્તક (કે જેને આધારે આ લેખ લખાયો છે) થિનું અવતરણ લીધું છે : 'જે આપ આપનાં હૃદયને । જાણો' કે સ્પિરીટોનોવા જેવી તેવી બ્યક્તિ નથી, ।વાની એ દેવાંગના છે. વર્ષોથી અમારા દેરા પર જોર-ખને ખૂનખસાવી ચાલતી આવી છે. જગતમાં વીજળી, ફોન વગેરે એક એકથી ચડિયાતી ચીજોની જે શોધો । છે તે અમારા મટે તો દેશની દુરવસ્થા કે ઘાઠવું । પહોંચાડવાનાં સાધન માત્ર છે. અમારા દેશનાં ।રો જો ખડું પૂછો તો શાહીથી છપાતાં નથી, પણ ।હોટોનાં ખૂનથી છપાય છે. દેશની વેરી પર રોજ ।લિહાને અપાયો જ કરે છે. સ્પિરીટોનોવાએ હુએનો-પ્રાણ લેવાનો સંકલ્પ કેમ કર્યો એ આપ સાંભળી ।શો એણે કહ્યું હતું કે "જ્યારે જુલમ હદ ઉપરાંત ।ને પ્રભાતી આધિકારો પર તરણ મારવામાં આવી ।ને લાગ્યું કે માણે છવતું મને ધિક્કાર રૂપ છે. જ્યારે ।કે રશિયન એકુતો ફુજોથી પિલાઇ રહ્યા છે અને ।ળાસિકાનું રીપજ કોર્ટકે સિપાઇઓના અત્યાચારોથી ।ધું છે ત્યારે મેં સંકલ્પ કર્યો કે મહે માટે મારા ।ણ બાંધવાન આપણું પડે, પરંતુ એ દુઃ સુએવરકીને ।તો ન રહેવા હઉં"

ફરીથી કહ્યું હું કે સ્પિરીટોનોવાએ જે કઈ કહ્યું છે ।યોને મટે કહ્યું છે. આજ ન્યાય-અન્યાયના નિર્ણય ।પની સંમુખ જે પ્રભ ઉપસ્થિત થઈ છે એમાં ।કો પર સ્પિરીટોનોવાની માફક જ જુલમનો વરસાદ ।છે. રશિયામાં જે અસાંતિ ફેલાઇ છે એનું કારણ રાબ ।લ વચ્ચેના પ્રેમનો અભાવ છે. આપ આ બાંધિકાની ।ીને દેશમાં શાંતિ સ્થાપવાના ગણેશ માંડી રાકો છો. ।ર્ચના છે કે આપ એના દોષાદોષનો વિચાર કરતાં ।આ વાતોને ધ્યાનમાં રાખો."

૩ ન્યાયાધીશની પાસે તો પહેલેથી જ સરકારનો હુકમ ।યો હતા, એટલે તે ચોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિનો ઉપ- ।યોથી કરી રાકે? સ્પિરીટોનોવાને એણે પ્રાણદંડની ।રમાતી.

ત્યામાં આ નિર્ણય સંમતતાવાં જ તેની સામે રૂજ ।થવા લાગ્યા. વર્તમાનપત્રોએ પણ આ નિર્ણયની ।પ્રત્યંક આંદોલન શરૂ કર્યું તેણે એમ પ્રગટ કર્યું ।ટોનોવાને મારનારાઓને દે'ક સમયમાં યોગ્ય દડ ।બીન દેરોએ પણ આ પ્રાણદંડની આજ્ઞાને તિરસ્કાર ।ંતના ધણા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો તથા રાજનીતિજ્ઞોની ।સહિત એક વિનંતિપત્ર આરને મોકલવામાં આવ્યું ।માં પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર અનાતોલ ફ્રાન્સની પણ ।તી. આ વિનંતિપત્રની આસર એ મથ કે રશિયાની ।એને પ્રાણદંડને બદલે આજીવન દેશનિકાલની સજ

કરી. એકે આ શબ્દ છતાં સ્પિરીટોનોવાના બચવાની તો ।આશા જ ન હતી કેમકે તેને ફાંસી લાગી ગયો હતો. તેને ।કેટલોક સમય શાંતિમાં રાખ્યા પછી રશિયાની સરકારે તેને ।સજાદિવા મોકલી દીધી.

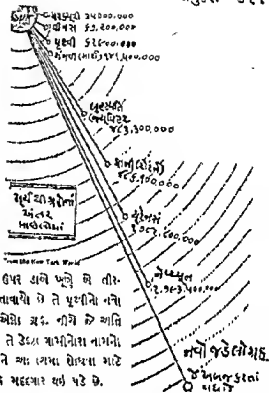
સાહજીવિયામાં એને દેશનિકાલ કરવાથી આખું રશિયા ।ખજખજા હોડ્યું. રશિયલ ટ્રેન મારફતે એને ત્યાં મોકલ- ।વામાં આવી હતી રસ્તામાં જ્યાંજ્યાં ટ્રેન ઊંટી રહી ત્યાં ।ત્યાં પ્રભ વરફાવી એનું બચ્ચ સ્વાગત થયું અને ક્રાંતિકારી- ।ઓની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રગટ થવા લાગી સ્પિરીટોનોવા ।અને એના સાથીઓ કેડખાનામાં પહોંચતાં ત્યાં નસતી કેરી ।ઓએ પણ એમનું અપૂર્વ સ્વાગત કર્યું. પહેલાં તો એને ત્યાંના ।કેડીઓની સાથે રાખવામાં આવી, પણ પછી તેને તથા બીજા ।પાંચ સ્ત્રી કેડીઓને બીન રથાનમાં મોકલવામાં આવી એ ।રથાન પર જવા મટે તેણેને દસ દિવસ સુધી બરફથી ।લગજેલી જગીન પર ચાલવું પડ્યું હતું. એ નિયત કરેલા ।કાસગારમાં પહોંચીને ત્યાંની ભઠ્ઠાકરતા દેખીને જ એ સમજ ।ગઇ કે ક્યા હાલુ અન મારે એને ત્યાં લાવવામાં આવી હતી ।('ગુલઝુમરી' પૃષ્ઠી)

પૂરવીનો નવો બાઈ-એક નવા ચઢતી શોધ

ઉદ્ધગી લીલા અનંત છે. આ અનંતતાના એક માત્ર ।આલુનો પે પાર પામતાં માનવ આશ્રયમુખ બને છે. આકાશ ।એ ઉદ્ધગની અનંત લીલાને આલુવિતાર છે અને તેનું શ્વસ્ય ।હલવા વર્ષોથી માનવનતિ પ્રવાસ કરી રહી છે, પરંતુ એજ ।તેનો અંશ પણ ઉઠેલી શકાયો નથી એમ લાગે છે. આકાશને ।આંજણે જીવતા સૂર્યજ જે આપણને આદરશે મદાન લાગે ।છે તે અનંત વિશ્વમાં એક આલુના પાખુ અણુ સમેા છે; છતાં ।એનો એકલાનો જ સિન્યનિસ્તાર જોડશેા બહેશેા છે કે તેમાં ।રહેલી તમામ સાચી વિગતો હબ્બુ સુધી ફાઇગેળવવા ફલિ- ।ભૂત થયું નથી!

આપણા પૂર્વજો તો ઇ મહોથી જ પરિચિત હતા. ત્યાર ।પછી ઇ. સ. ૧૭૮૧ના માર્ચ માસની ૧૭મી તારીખે પૂરેપૂરા ।વિશ્વવાત વિભાગી અગોળવેતા ઘરોએ આ જ્ઞાનમાં એક નવા ।અંદોને હમેસા કર્યો. તે અંદરું નામ ધૂરેનસ. પરંતુ ન્યારે ।ધૂરેનસનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો અને તેની કક્ષા, ।ગતિ, દિશા, સ્થાન વગેરે બાબતો જ્ઞાનમાં લેવામાં આવી ।ત્યારે વળી જણાવ્યું કે એ અંદરે બળ આપનાર ફાઇ બીટો ।ત્યારે વળી ફાઇવો જોઇએ. આદરશે આધાર મળ્યા પછી ।વિશ્વવદ વૈજ્ઞાનિકો નવા મહત્તી શોધખોળ કર્યો વગર કેમ રહે? ।આ શોધખોળને અંતે ઈ.સ. ૧૮૪૬ના સપ્ટેમ્બરની ૨૩મીની ।રાતે બર્લિનમાં નેપ્ચ્યુનની શોધ થઇ.

આ શોધ મતાં પહેલાં નાજુમાં આવેલા અદો અને ।તારકેબી અતિ, અતર અને કદામી ગણતરી કરીને વૈજ્ઞાનિકોએ ।એક બોડનો નિયમ ઉપલવી કાઢ્યો હતો; પરંતુ નેપ્ચ્યુને

બાલુના ગિરમાં ઉપર અને ખૂણે જે તીર નિશાનની પચ્ચે જતાવાયો છે તે પૃથ્વીનો નવો બાઈ—નવો રોષાએસોડ પ્રકાર. નીચે જે આંતરે તેજસ્વી દેખાય છે તે કેટલા જામીનોરા નામનો તારો છે. નવા પ્રકારે આ તારના રોષાના માટે તે ફાંકે તરીકે મદદગાર થઈ પડે છે.

આ નિર્ગમ જેવો ગાદનો હોવાથી નેપ્ચુનની ચેલી જાન્યુ પછુ દૂરદૂર કાઢ નિરાશ પ્રકાર દોનો રોષાએસોડ એનું અનુમાન થયું આ અનુમાન સાચુ સિદ્ધ કરવા માટે વિશ્વભરના વૈજ્ઞાનિકોએ છેલ્લાં ૨૫ વર્ષોથી તકીરો પ્રયાસ આદર્યો હતો. અંતે અમેરિકાની હોવેલ વેધશાળામાં કામ કરતા કાન્સાસ પરગણાના, ટોમ જાક નામના એક જિદુલના ઠોકરને ગયા ફેબ્રુઆરીની ૧૮મી તારીખે તેનો પત્તો લાગ્યો છે! હોવેલ વેધશાળામાં આવ્યે તેને હાઠ માંડ જે વર્ષ થયાં છે, ત્યાં આવી ગાદાન રોષા અચાનક તેને હાથે થઈ, વાતચોમ જની કે આકારના વીધેલા કેટલાક ફેટોમાફોની પેટાં કો ડાર્ક-રંગમાં ધોતો હતો ત્યાં એકએક એક પ્રોટમાં સૂર્યમંડળની જેવડની કિનાર પર, પૂરેપૂરું ચેલી પર એકાદ મદ હોવાની સાબિતી આપતું એક નાનું ધાણું તેની નજરે પડ્યું. પચ્ચીસ વરસથી તેની રોષા ચાલતી હતી, અને કો વેધશાળાના અધિ-ષ્ટાતા પર્સિ'વલ હોવેલે તેના રચાન વિષે અજિત કરીકરીને સ્થળ નિર્ણય કર્યો હતો અને પોતાના મરણ સુધી તેની પાછળ મથીમથીને ફેટોમાફો હાથે રાખ્યા હતા. માત્ર તેનું દર્શન કરવા તે જામ્યશાળી ન થયો; તે દર્શન ૧૮ વરસના કો કુમારે દુનિયાને કરાવ્યાં. એટલે આ રોષાનું જ્ઞે માન તો, અલગત, દુનિયા ૨૫. પર્સિ'વલ હોવેલને જ આપે છે. ફેમકે સાવેલ વેધશાળાના વિદ્વાનોએ આટલાં વર્ષોની કડેગલ લઈને કંઈક અજિત વિદ્યાને છે. એ વિદ્યાને બજે જ એ રચાન નહીં મળું હતું એ દોમ જાકએ તેનો ફેટોમાફો લીધો અને તે રોષામાં દિશ્વરપ નિગત માત્ર જાન્યો.

અર્થ બાજવાન નિમિત્ત બનનાર આ કલાકેટ રોષા જાકે પછુ બંધાવવાનો કોઈક રીતેયો નથી. નાનપણથી જ એનાં એના કાકાના સંગથી આકારાગિરીકાળનો છદ સામેસો, અને ધીમેધીમે તેના અભ્યાસમાં કો આગળ વધ્યો. તેની એક જ પ્રળા દલી: હોવેલ વેધશાળામાં કામ કરવાની વંક મેળવળી. 'આખરે'—તે વર્ણવે છે કે 'આશા છવનની કો મોરામા મોટી કામના ફળી. ફેટમાફોની હોવેલ વેધશાળાના રો. સ્વિકરે મારી આરહ રવીકરી અને એક પુરગત જ ફેટો-મફીયા કામ પર મને મૂક્યો. મેં નહેતું ધાણું કે જે જ વરસ માં મારા છવનને કાળમાં જીવળો વિસા આમ આવી પર્દોશરો અને હું નવા મદનો ફેટોમાફો લેવા રાખિમાન થઈશ.'

ખજેળવેતાએએ કંઈકી ગણતરી મુજબ આ નવો રોષા-એસોડ પ્રકાર આપણાથી ૪ અજળ કરતાં વે વધારે માઇલ દૂર છે. એનું નહીં કદ દંડ જાણી રાણું નથી. અભ્યાસની માધ્યમી મુજબ એ સૂર્યથી ૪,૧૮૫,૦૦૦,૦૦૦ માઇલ (અને પૃથ્વીથી ચાર અજળ અને નવ કરોડ માઇલ) દૂર છે. સૂર્યથી પ્રદક્ષિણ કરતાં તેને ૩૦૦ થી ૬૦૦ વર્ષ લાગે છે એવી ગણતરી છે. જે મદ પૃથ્વીની આટલા બધા માઇલો દૂર છે તેનું ૧૬૨૫ કલકરા આપણે કેવી રીતે સમર્પે થઈ રાખીએ ?

મદો એ આપણા છવનમાં નહીં ૧૫ છે; ના! મદોની રોષાની કેવળ વૈજ્ઞાનિક કિમત જ છે એટલું નથી; પશું તે આપણા છવનને પછુ ૨૨ અને મદમુનવાથી તરબોલ કરે છે. આપણે પોતે જાન્યુ એક મદમાં જ રહેનારા છીએ એટલે આ નવા રોષાએસો આપણી પૃથ્વીના એ આનંદના નવા

બાદને આવકાર આપતાં આપણને આનંદ થાય એમાં નાશ નથી. થોડા જ વખતમાં આ નવા બાઈબલને ક્યા નામે સંબોધવા એ પણ નક્કી કરવું પડશે આ નવાકરણની કિંમતો તો કેટલાંક અમેરિકન વર્તમાનપત્રો આત્મચરિત્ર જ ખૂબ રસ લઈ રહ્યાં છે. સિકાગોનું ડેલી-યુસ અમેરિકાના પ્રમુખ માન્ય ખેલાડી 'જોન રય'નું નામ આ ગ્રંથને આપવાનું સૂચન કરે છે. કેટલાંક પ્રેરો તેના શો'સ કપરથી 'હોવેલ' નામની સૂચના કરે છે. ન્યૂ યૉર્ક ટાઇમ્સની સૂચના તેને 'મિનર્વા' તરીકે સંબોધવાની છે.

સૂરજથી ૨,૭૬૩,૦૦૦,૦૦૦ માઈલ દૂર નેપ્ચ્યૂન આવેલો છે અને સૂરજના તેજના ૧૧મા ભાગ એટલી ગરમી તેને મળી રહે છે. આ વિગત કપરથી વૈજ્ઞાનિકો એની ધારણા બાંધે છે કે આ નવા ગ્રંથનું સૂર્યતેજ કે એનો વિરતાર દર્શાવે, જીવન, જીવન નાઇસી' તુષ્ટી વર્ણનો રાંઠે છે તે નેપ્ચ્યૂન તોજ કરતા બાંયે જ વધી રાંઠે. નેપ્ચ્યૂનના કરતાં આ ગ્રંથનું શક્તિશાળી પ્રમાણ પણ આણું હોવું જોઈએ. અને તેથી કરીને ત્યાં નાઇટ્રોજન વધારે ઘટ્ટ હોવો જોઈએ. અને ઓક્સિજન ખૂબ ઘટ્ટ નહિ તો યે વેસ વારણ એવો હોવો જોઈએ આવી રીયતિમાં કોઈ માનવી ત્યાં છતી ન રાંઠે.

આ શોધને વિશે કાંઈ પણ ચેરસમજ થવા ન પામે તે માટે હોવેલ વેધશાળાએ ન્યૂ યૉર્ક ટાઇમ્સમાં નીચેનું સત્તાવાર નિવેદન બહાર પાડ્યું છે: 'આ શોધ આકર્ષિક જ નથી થઈ. પા રીકા થયાં ડા. પર્સિ'વલ હોવેલની સૂચના અનુસાર હોવેલ વેધશાળાનો આજો સ્ટાર્ક આ શોધની પાછળ શોધકોએ હતા. એક દસકા સુધી પ્રદ ડા. પર્સિ'વલે આ શોધ પાછળ તનતોડ પ્રયાસ કર્યા હતા. આ નવા ગ્રંથની શોધ માટે જ ખાસ હોર-સ-હોવેલ દુરબીન નવું બનાવવામાં આવ્યું હતું અને તેનો ઉપયોગ તે અર્થે થયા વર્ષની સર-આલથી થતો આવ્યો છે આખરે હાણાં, સ્ટાર્કમાંના એક આઈસાસ્ટ્રોનિ. સી ડબ્લ્યુ ટૉમ બાઈએ પોતાના કંમેસથી લીધેલી પ્લેટ ઉપર એક આસાળનક જિંદુ બેઠું ખેંચેલવેલા સંપર્કકે મોટા રિફ્લેક્ટર વડે ગ્રીણવર્થી તેનું નિરીક્ષણ કર્યું અને સ્ટાર્કના ખીલ સપ્તેથીની ગાંઠથી તેની ઝીલ વધેરેનું સંભાળપૂર્વક મુશ્કેલી કરવામાં આવ્યું આ નવા ગ્રંથનો મોટો વિસ્તાર, તેનું આંખપણું, તેનું નાનું સ્પષ્ટ કદ એ બધું ન સમઘવી શકાય તેવું છે. તેની ગતિ અને તેના માર્ગનું પ્રય-ક્ષણ કરનારે જ તેની ગત પડે તેમ છે. મોટામોટાં દુરબીનોની ઓંઢર પણ આ ગ્રંથ ખીલ આંખ તારકોના જેવે દેખાય છે. નેપ્ચ્યૂન કરતાં પણ એ પહોં નાને છે. એની મધ્યરેખા ૩૩૦૦૦ માઈલ અથવા પૃથ્વીની મધ્યરેખાથી ચારગણી છે.'

અગ્રેણવેતા ડૉ. જોહન કપ્. સ્ટુઅર્ટના મત મુજબ, આ નવો ગ્રંથ કદ અને ચળકટમાં તેના પાસેજ બાઈબલથી શુકે, રાત્રિ અને નેપ્ચ્યૂન કરતાં આપણી પૃથ્વીને તથા ખીલ

ઓંઢરના મહોને વધુ મળતો આવે છે. ડૉ. સ્ટુઅર્ટ આંખે આસિપ્રાય મુજબ આ ગ્રંથ કોલસા જેવો કાળો, લોહા કે લગમગ થોડો અને પૃથ્વી ઉપરના બારેમાં બારે ખડકાં જ બમણો ઘટ્ટ જમાવ્ય છે. પ્રો. લોવેલે એરી આમારી ક્રેસ આ ગ્રંથ પૃથ્વીના પિંડ કરતાં સાત ગણો થશે; પણ નિરીક કરતાં તેનું પ્રમાણ પૃથ્વી કરતાં ૧૫ ગણું જણાયું છે. ડૉ. રટ ઓર્ટ ક્રેસા નિરીક્ષણના પરિણામે એનું જણાયું છે કે આ ગ્રંથ મધ્યરેખા ૧૪૦૦૦ માઈલની છે તેની જમીન પરનું ગુરુત્વાકર્ષ પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષ કરતાં બમણું છે; એટલે કે ૧૫૦ જે વળનતો આઠમી આ ગ્રંથ કપર જેઆવ તો ૩૨૫ રતલ થાય ! આ ગ્રંથ પોતાની કપર પડતા પ્રકાસના માત્ર ૪. બાજનું જ પ્રતિબિંબ પાડે છે, એટલે તે એકાદ સમગતકોલ ના ટગ કરતાં સહેજ વધારે પ્રકાસમાન હશે એટલું

આમાન્ય આમવર્તને સૂર્યમાળાનાં કદ વધેરેનો કા જ્યાસ આપી શકાય એટલા માટે અમેરિકાનું વિજય 'સાવન્સ ન્યુસ લેટર' એક રસમરી સરખાગણી સૂચવે 'એ ફૂટ બાસના એક ગોળાથી સવા ત્રણ માઈલ દૂર રં અખીજાર મૂકી જુઓ; પછી એ ગોળો તે સૂર્ય અને આ બોર તે આ નવો ગ્રંથ, એમ કહી લો એટલે સૂર્યમાળા સૂર્યને મુકાબલે તેનું સ્થાન તથા કદ કેટલાં છે તેનો તમ જ્યાસ આવશે. આ જ રીતે ખીલ મહો વિવેની સરખામ કરી જોવી હોય તે, એ જ ફૂટ બાસના ગોળાથી બ્ય. ફૂટ છેડે રાધનો દાણો મૂકી જુઓ એટલે તમને જુપનાક અને સૂર્યનો જ્યાસ આવશે; ગોળાથી ૧૪૨ ફીટ છેડે વરણનો દાણો મૂકવાથી શુક્રનો, ૨૧૫ ફૂટ છેડે જસ મોં વટાણનો દાણો મૂકવાથી પૃથ્વીનો, ૩૩૭ ફીટ છેડે મહાઈ દાણો રાખવાથી મંગળનો, ૭ માઈલ દૂર નારંગી મુ જેવાથી શુક્રનો, ૨ માઈલ દૂર એક નાની નારંગી મૂકવા રાત્રિનો અને સવા માઈલ છેડે એક મોટું વર બોર કે એ મૂકી જેવાથી યુરેનસનો જ્યાસ આવશે અને આમાસ વમકતા તેજરેની વારામાંના નજીકમાં નજીક તારો કેટલો ; છે તે બધાનું હોય તો એ ફૂટ બાસના એક ગોળાથી ૭૫૦ માઈલ દૂર બીજે એકાદ ફૂટ બાસનો ગોળો રાખી હોય એટલે

મિસ ઓર્બી બેનસન

અત્ર સુધી હવે હોઈએ નહિ ફરતી તેવી, હંડનથી ઓ સૂર્યવિષય સુધીની લગમગ ૧૦,૦૦૦ હંબર માઈલની સાહરિ હવાઇ સફર કરનાર એ યોર્કસાઇરની ૨૪ વરસની શ્રિટિ જુવતી મિસ ઓર્બી બેનસનનાં પરકમોની પરંપરા-એ બહાવ બાળાની હિંગત, ધીરજ, સહિષ્ણતા, વિમાની જ્ઞાનમાં પ્રવણતા ને સમયસૂચકતા વગેરે સુણે અળખા ગણાતી સીર્મા માટે ઓરત ઉપજવે તેવા છે.

હંડનથી યોર્કસાઇરનાની આજ સુધીમાં દૂકામાં દૂકી-૧ દિવસની-પહેલવહેલી સુસાફરી કરનાર જગમસિદ્ધ વિમા

નીર હિંદવસંની શક્તિને ઝાંખી પાડનાર એ યુવતીએ મે માસની પમી તારીએ એક નાનકડા સેકેડ હેન્ડ 'જેનસન' નામના વિગાનમાં બેસી લંડનના કોપરન નામના વિગાની મફકેથી સફર માટે રોડીંગનોની રત્ન લીધી; અને ૭૮૦ માઇલની મુજલ ખેડી એ જ દિવસે તે વીગેના આવી વીગેનાથી બેસી એકરો ૭૫૦ માઇલનો રત્નો કપી તેણે કોન્સ્ટેન્ટિનપલ મુકામ કર્યો; અને ત્યાંથી ત્રીજે દિવસે ૫૫૦ માઇલને અંતરે એવેપો ક્લેમકુશન પહોંચી. આટલી સફર તો નિર્વિધે પસાર થઈ, પણ એણે દિવસે એવેપોથી બગદાદ જતાં વચ્ચે થયેલું રેનીનું રણુ ગોળંગતાં રેનીના વંદોળમાં તેનું નાનું વિમાન સપડાયું અને એ અકાદ રેનીના રણુમાં તેને નીચે ડોતરું પડ્યું ત્યાં તેને હિંગત દેનાર કે મદદગાર કાઈ સાધીદાર નહોતો. એને આધાર હતો માત્ર એરોપ્લેનને. અને વંદોળ એટલે સખત હતો કે એ એક માત્ર આધાર વિમાનને પણ ધસડાઈ જતું બચાવતું અસાધ્ય હતું પણ આવે સંકરને સમયે, કોઈને ન સૂઝે એવી એક અજબ હુક્કિ એંમીને સૂઝી. આવા તોફાની પનમાં વાહન ધસડાઈ ન ત્વય તે માટે તેણે, હતો તેટલો સામાન -ભાર-વિગાનના પેડાં પર લાદી લીધો અને ટ્રાઈઅલ નામના ત્યાંના જંગલીઓના ભયે ભરેલો રિવાફરથી ખડે પગે ચોથી કરવા માંડી. આખરે તોફાન રાખતાં ૪૭૦ મઇલની કપી સફર પડી તેણે બગદાદમાં પ્રવેશ કર્યો.

બગદાદથી પાંચમે દિવસે રૂપ્યા સમયે ૮૩૦ માઈલનો ફજ જીલ્લેના ઇરાનમાં અંદર-અખ્ખાસે તે બિતરી ને ત્યાં રાતરાસો કર્યો, અને છઠે દિવસે હરખાતે હેયે હિડુસ્થાનનાં રાંન કર્યો ને કાંચી બંદરે મુકામ કર્યો હેયું હરખાતું હતું કાચુકે કદી પણ કોઇએ નહિ કરેલી તેવી લાંબી સફર ૬ દિવસની દુક મુદતમાં કરનાર તે પ્રથમ જ હતી હિંદવસંને પણ ઇંગ્લંડથી હિંદ આવતાં ૮ દિવસ લાગેલા.

પણ આટલેથી જ એમીનાં સાદસોનો અંત નથી આવતો. તેણે પાણું હલકન રાક કર્યું અને કલકતા સુધીની ૧૪૦૦ માઇલની મુજલ તેણે બે દિવસમાં પૂરી કરી. પણ આ પછી કપરી વિગાનનાં વાણ તેને માથે થેતાયાં.

હવાનાં સખત તોફાન અને કુમરસને લીધે તેનું નાનું વાહન અચોળે ચડ્યું. મુકાન કાણમાં નહિ રહેતાથી આટલી સફર પછી નવમે દિવસે તે રત્નો ભૂંડી અને રંચુને બદલે ભૂલથી બાર માઈલ દુર ઈન્સીન ગામ આગળ બેસી પડી. આઠીઆ એરોપ્લેન જમીન પર ઉતારતાં એક નહિ દેખાતા ખાડા સાથે અકાગાણું. આ અકસ્માતથી વિગાનનાં પેડાં, એક બાબુની પાંખ અને પંખાના ચુરેચુરા ઘડ મથા. પણ ઈશ્વરકૃપાથી અંતરે બચી ગઈ. સમાચાર મળે તેને ત્રણ દિવસ રંચુનમાં ગાળવા પડ્યા. અને દિ દથી એલ્ફ્રેસિયા પ્લેટ-અનામાં હિંદવસંને દરાવવાની હોમ તેના મનમાં જ રહી ગઈ. રંચુન છોડીને આગળ વધતાં વળી પાછી ધુમરાસના વાદ-

બમાં તે ઘેરાઈ. આ વખતે તે માત્ર થોતાના અસાધારણ બાબુબ અને હિંગતથી જ આગળ વધી શકી.

કુમરસેના વખત મરપાઈ કરવા તેણે ત્યાંના સાગર ઉપર પાંચે બૅન્કોકથી સીંગાપોરનો દુકો હવાઈ રત્નો લીધો. પણ કિમ્મત તેની કપોડી કરતું હોય તેમ આ વેળા તેને ચોમ સું નડ્યું એકાએક ધોધમાર વરસાદ વડી પડ્યો. ઉપર ચાલતી વેસએલું કાણુ આકાસ, નીચે પૂ પૂ મળતાં મહાસાગર અને ચોમોથી ઘેરી વળેલું વરસાદનું તોફાન; એ ત્રણ વચ્ચે ફસાએલી એંમી એ બનાં કાઈ નીસે ચોખાવે એવી દરનાથી આગળ વધે જતી હતી. વરસાદને લીધે તેને મેરલા તો નીચા ડોતરું પડ્યું હતું કે રતિયાનાં મોભંગી છાલો તેને વરસાવતી. બાણે મોતાના ચોમાથી પસાર થતાં હોય તેવી રેકે કાણુ તેની જતી હતી. એંમીને તો એમ જ લાગેલું કે દમણનાં રતિયાં ઝડપી ઘેરો અને જલગરો બળી જશે. પરંતુ અંતે-અખ્ખ હિંગત, નિઠય બળ અને પ્રવીણતાથી આ આ-ફતમાથી પાણુ તે બેસી જવા પામી તેણે ઇન્કરનો પાડ મા.યે.

પણ આટલું બસ ન હોય તેમ વળી પાછો નવામાં એક અજુબારો અકસ્માત થયો. ધોરેલા મુકામ 'સરનાગા' કરતાં ૨૫૦ માઇલ દુર રાજેમલ આમે તેને રોકાવું પડ્યું અર્ધાંધી પસાર થતાં એક હાવા અખીદાર વાંસ સાથે તેનું એરોપ્લેન અફાણું અને પાંખોનાં પટમાં બાર ઇચ્છું મોટું ભાંગે પડ્યું. પ્લાસ્ટર લેવાર કરી એ સાંધવામાં તેના ધળો વળન ગયો.

દને તો તેનું ધોરેલું રથળ આઠામુઆ ફરતી દેખાતું હતું પણ દળુ તે ત્યાં પહોંચી શકી નહિ અને તેને તીમીરના ટાપુમાં દેલીથોલીક ગમે અંધારામાં ડોતરું પડ્યું હાથમાં છા અને ભાલાવાળા આ મદદના વિરાજ ઈલાખા, જંગલી

નાં ટોળેટોળાં તેને જોઈને ધસી આવી અંગી મજાસાઈ. સાસા નસીબે તેઓએ કંઈ નુકસાન ન કરતાં તેને ત્યાંના ધીને ત્યાં પહોંચાડી. પણ આ સ્થળ મુખરેલી દુનિયાથી હોઈ તારની કે એવી કોઈ ત્યાં સગવડ નહોતી, એટલે કલાક મુધી બહારની દુનિયાને અંગીના કંઈ સમાચાર મળવાથી સોને તેની ચિંતા થવા લાગી. ઉપર તે આટા-આ પહોંચી, ને ઉવટનો કુફો બરી ૫૦૦ માઇલને સાર્કે જીગીયા બહારનો દરિયો એળંગ્યો. અહીં વાયુવાન-ત્રી તરફથી તેણીની હવાના સમાચાર મળતાં અંગીને ૩૬ કલાક પડ્યું પછી પછીની જેમ તે જોડી અને ધારેયે ૧ કિલોગ્રામ દરિયાના પેટ દરિયાને ૧૬૫ દિવસની સાલ-સફર પછી એળંગ્યો કે દરિયા પહોંચી. (અંગેલ પછી)

કોડાક ન્યુમિલો

અમેરિકામાં યુન ઈ-ટડ સ્ટેટ્સ અને કોન-ડામાં આ વર્ષે એ બા-બાને બારમું વર્ષ બેટું હતો તેને રીયેસ્ટરવાળા ન્યૂઝ્ પેપરમાં તરફથી 'સી' મારેલનો કોડાકનો હોંક આઈ કમિસ મા-નશીકરવાથી સેટમજો.

કોડાક કમિસના શો-ધક ન્યૂઝ્ પેપરમાં

રીતે તે શોધતું પચાસમું વર્ષ બેજીવે છે. એકે આની પાછળ ૧૨ વર્ષ પછી રહેલો છે. ઉત્કાચો ને ઉત્કાચીને ફોટોગ્રાફ આપા રસ લેતાં કરતા એ સ્થળ હેનુ એમાં છે. મહાન પેશ વિચારક સ્કિન કહેતો કે કેવળુદીનાં સાધનોમાં ફોટોગ્રાફ કિંમતી બનિસા છે. એ સાધન વડે દેશના રો આકર્ષક અને સુંદર થીને જોતાં તથા તેના સ્વરૂપની મત આકર્ષક રીતે છે ને પોતાની સ્વચ્છિત્તે સંતોષી રહે છે. આજથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં ન્યૂઝ્ પેપરમાં એક એકમાં ફ્રન હતો તે વખતે કુરસેડે તેણે ફોટોગ્રાફી શીખવા માંડી. જેના તો ફોટોગ્રાફીનું કામ ધણું ખટાગવાળું હતું. કોઈ જો છપીએ લેના જવું હોય તો એક ખચ્ચર બાંડે કરી ઉપર સામાન લાદીને જવું પડતું. સામાનમાં લીની પ્લેટો ૧૨ કરવાને એક લંબુ હોય, સાથે દવાના મોટામોટા શીશા, ડીઘાડી અને પિયાના જેવડો કમિસ હોય. જુવાન ઉરેમનને બધી ખટખટવાળી રીત કેમ દૂર કરવી તેમો વિચાર આવ્યો. તમામ તેણે કોઈ અંગેજી ચોપાનિયામાં સુકી પ્લેટો વિષે યું સાંજે ને સાંજે તેણે માયાફાઈ કરીને એક ફ્રાઇપેટ ૧૨ વાપરી જોઈ. તે પછી તેણે તે દવાઓ દાગળ ઉપર ૧૩ને તે વાપરી જોયા; અને એ રીતે ધીમેધીમે વળે

અથવા વીટાબ એવી ફિલ્મો બનાવી અને તેમાંથી ઉવટ, દાલ વપરાય છે તેવી સેલ્યુલોઈડ અથવા ક્યુકડાના રસની પારદર્શક ફિલ્મો બની. ૫૦ વર્ષ પહેલાંનું કોડાકનું બે મોટું બારદાન હાલના પિસામાં રહી શકે તેવા કમિસ જેવે સર-ખાચીએ ત્યારે ન્યૂઝ્ પેપરમાં ફોટોગ્રાફી કેટલે દરમિયાન મુધારી તેનો ખ્યાલ આવશે. (૨. ચ.)

રશિયાનું નવું કલેન્ડર

રશિયામાં સોવિયેટ સરકારે તરફથી ૧૯૧૭ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખથી શરૂ થયેલું કલેન્ડર ગ્રાહ્ય થયું નહીં થયું છે. તેમાં ૩૬૦ ધંધાના દિવસો છે અને દર વર્ષે પાંચ કોટિ હિસાબના તબક્કાઓ આવે છે. ૬૦ દિવસનું પાંચ વર્ષ ગણાય છે, અને તેના ત્રણ ભાગ પાડી ૩૦ દિવસનો એક એવા ત્રણ મહિના કર્યા છે. ફેબ્રુઆરીના ૨૮ દિવસો હોય છે તેમાં બે ખૂટલ દિવસો, નવ-ધુઆરી અને માર્ચમાંથી લઈ પૂરો ત્રીસ દિવસનો મહિનો બનાવ્યો છે.

દરેક મહિનાના ત્રણ ભાગ પાડી દસકા બનાવ્યા છે, અને પાંચ દિવસનું અડવાડિયું ગણી મહિનાનાં છ અડવા-વાડિયાં કર્યાં છે. રવિવાર ઉઘડી દીધો છે. અડવાડિયાના પાંચ દિવસોનાં નામ પણ જુદાં જ પાડ્યાં છે: હથોટો, હાતરું, સૂરજ, પત્તું અને તારો.

પહેલાં ખૂન, પછી દાડ

મહીર (કાંચીથી આઠ માઇલ દૂર આવેલા એક ગામડા)માં દર વર્ષે આગિલ (સિંધમાં ઉચ્ચ ગણતરી નીતિ) કેમનો એક ઉત્સવ બરાવ છે. આ ઉત્સવના મધ્યકર આગિલ કેમમાં આરિગ્તવાન અને સંસ્કારી પુરુષ તરીકે પંદ્રાએલા બાળા મૂલા-સમ છે, અને એ ઉત્સવ બાળા મૂલાસાગને ઉત્સવના જ નામે જોળાય છે. દર વર્ષે હાનદેર રૂપિયાનો દાડ આ ઉત્સવ નિમિત્તે વપરાય છે: આઠ વરસના બાળકથી માંડી સાઠ વરસના શૂદ્ર સુધી એની અંગલિ સ્વીકારાય છે.

આ વર્ષે ઉત્સવમાં દારૂનો વાપર આટકાવવા અર્થે આગિલ કામગીર બારીસ નુવાનોની એક ખાણીદાર દુકાને નિરધાર કર્યો: અને એની સરહદી પાલજશય નામના એક યુવાને લીધી.

પ્રથમ એ દુકાને બાળા મૂલાસાગને ખૂન આપ્યું પૂર્વે દાડ સામે પ્રતિબંધ કરવા વિનવ્યા: અને મૂલાસાગ સહેજ પીઠજવા પછી ખસા. પછી આ 'ખરાબીનો આટકાવ' બાળાના એક અંતિ નદના સિંચ બાઈ કેવજશય નામના એક પ્રોટને ન રૂપ્યો. દારૂની બંધીમાં તેણે ઉત્સવનું મહત્તર કથક જવું દીધું. જ્યાં દીલી થયેલી હિંદની ગુલામીની સાંકળને ખેંચવા તેણે બીજા બાઈએને મદદે બોલાવ્યા અને પોતાના જ પીઠમાથી ખાટલીઓનો ઘોઘ શરૂ કરી દીધો.

પાલજશય સાંતિપૂર્વક વચ્ચે આવ્યા. કેવજશયને ખૂન સમજાવ્યા. પણ એ સગાજવટ દોષમાં પરિણમી અને સુરસા-માં તેમણે એક ખાલો બરી પારો એટલી આંગેશર બાર

વરરાની ઠાકરીનાં હાથમાં આપી પી નવા કહ્યું: પાલજરાય વધુ નજીક આવ્યા. મજબામાંથી તીક્ષ્ણ ચપ્પુ કાઢ્યું ને એત-એતમાં ગોતાના ડાબા કાંડા પર થા મારી લોહીની ધાર વહેતી કરી કહ્યું કે 'પહેલાં આ લોહી પીજો, પછી દાર પીજો!' ઠાકરીનાં હાથમાંથી પ્યાલો પડી ગયો, હતસવમાં ભાગ લેવા એકલા યજ્ઞેલા રાગિંદા બન્યા: હતસવમાં તે શું, ધરની અંદર પણ ભોજન સાથે દારનું એક પણ દીપું ન લેવાની જિંદગી-અરની પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ.

તે પછી પાલજરાયની સત્યાગ્રહી દુકાદીએ ત્યાંથી પ્રસન્ન ચિત્તે વિદાય લીધી.

જ્વાળામુખીમાંથી ઍલ્યુમિનિયમ!

બહુતા હરો કે ઈલાહી મજાણગ્રાહી ખડકોથી ઘેરાયેલો પ્રદેશ છે, એક સમયે આ ખડકો દ્યુસાઈટ નામથી ઓળખાતા અને જિલકુલ નકમા પડી રહેલા હોઇ દેશને ભારજ્ઞ હતા. પણ વિજ્ઞાનીઓનાં શોધક ભેળંને આ ન સમ્યું. જનતાને તેનાથી લાભ મળે તે માટે તેઓએ આ ખડકો પર અખતર કરવા માંડ્યા. આખરે વર્ષોના અખતર અને અયામ મહેનતાને એતે વિખ્યાત ઇરાલિયન વિજ્ઞાની ઍરન હજન આલવરજો બ્લેક નામના વિદ્વાને આ છપલેણ ખડકોમાંથી એક કિમ્તી દ્રવ્યની શોધ કરી. એથીઆથી દુનિયામાં ઇરાલિની ખ્યાતિ અનેક ગણી વધી છે. એ ધાતુ તે ઍલ્યુમિનિયમ. દ્યુસાઈટમાં તે ઘણા મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. એમ મનાય છે કે આ ધાતુની હસ્તિ અને ગિઝસ માટે ઇરાલિ હવે દુનિયાકરમાં પ્રથમ સ્થાન ભોગવશે.

ઍલ્યુમિનિયમ વજનમાં બીલકુલ હલકું હોવાથી હાઈ નિમાન બનાવવામાં તેનો બેશુમાર વપરાશ થાય છે. વળી આ ધાતુ ઇલેક્ટ્રિક કંકકારમાં ત્રાંબાની ગરજ સારે છે. આ ઉપરાંત દ્યુસાઈટ ખેતીવાડીમાં ખાતર માટે સર્વોત્તમ ગણાય છે; એટલે ખાતર માટેના પોટાસ સાફ પરદેશ ઉપર આધાર રાખતું ઇરાલિનું ખેતીવાડી ખાતું પણ હવે સ્વતંત્ર બનશે.

દ્યુસાઈટમાંથી ઍલ્યુમિનિયમ ઉત્પન્ન કરવાની ક્રિયામાં નાઈટ્રિક એસિડની જરૂર પડે છે. આથી આ ધાતુ ઉત્પન્ન કરતી ફેક્ટરીઓ ખારે નાઈટ્રિક એસિડ ઉત્પન્ન કરતા છેડવા-ઓનું પણ રોપણ કરાવવામાં આવ્યું છે ધાતુ બનાવવાનું કામ એટલું ધમધોકાર ચાલે છે કે તેની ફેક્ટરીની આસપાસ ૧૦૦૦ કામદારોનું જ એક મોટું ગામ વસ્યું છે. (અંગ્રેજ પરતી)

મીકું જ મીકું

(૧) મીકું આના પ્રાય કાદી નાજે છે. (૨) દંતમંજન તરીકે દાંતને સ્વચ્છ અને રોગ-હિત બનાવે છે. (૩) મીઠાના કાગળા કરાવી સૂંછ ગળેડું ગળું મટે છે, અને બેસી ગમેલો ધોટો બિછાડે છે. (૪) દાંત પડી ગયા પછી એ લોહી નીકળતું હોય તો મીઠાના પાણીથી કાગળા કરાવી બાંધ થાય છે. (૫) મીઠાનું આહુ પાણી આંખે છાંંડવાથી દુખાવી આંખો થકી

નય છે. (૬) મીઠાના પાણીના રોકાઈ વા અથવા દુખાવો મટે છે. (૭) ફેશમી રૂગાલ વગેરે મીઠાના પાણીથી ઘેવાથી વધારે સારા ઘેવાય છે. (૮) મીકું ખેતરમાં ખાતર તરીકે જાહે ઉપયોગી છે. (૯) ગંદકી અટકાવવામાં મીઠાનો ખાસ ઉપયોગ થાય છે. (૧૦) હલકીમાં લોહી પડતું હોય તો મીઠાનું પાણી પીવાથી મટે છે. (૧૧) મીકું રતીનાં હાડકાં બાંધવા-માં જાહે કામનું છે અને તેનાથી હાડકાં મજબૂત બને છે.

મંદેરિયામાંથી જાચવાનો ઉપાય

સાદો, ગિનખર્ચાજન ને હમીશને માટે મંદેરિયા ઉપર નિજ્ય મેળવનારો ઉપાય નીચે મુજબ છે. ડૉ. કિરોની એ શોધ છે.

(૧) એ તમારા ધરની આસપાસ ખૂબ જમ્યા હોય તો ધરની ફરતી જમીનમાં જ શોતાનાં નકમાં ફલગાડને ગરલે રજકો, વાલ, ચોળા એવા રોપ વાવો.

(૨) એ તમારા ધર આસપાસ જાહે થોડી જમીન હોય તો તમારા ધરના વપરાશનું પાણી એક નીક દ્વારા બહાર ન્ય તેની બવવરથા કરો અને તે પાણી એકાદ મીટા ક્યારામાં રજકો-વાલ-ચોળા ઉગાડી રાકે તેને માટે પૂરતું થશે.

(૩) એ તમારા ધરની આસપાસ બીલકુલ જમ્યા જ ન હોય તો કુકામાં, યાસલેટના અડચિયા કબજામાં કે ફરેલા ગોળામાં માછી નાખીને ધરમાં જોયાર જમ્યાએ રાજો કે ટાંગે હાથપગ ઘેએડું, વાસણુ સાફ કરેડું વગેરે પાણી કુકીમાં જ રાજો ને તે જ પાણી આ છેડને ઉછરવા વાપરો.

આનાથી એ જર્મ સરશે: પાણીનાં ખાખિચિયાં નંદિ બરાય ને તેથી મચ્છરો જાહે નંદિ યાધ; ને મંદેરિયાના મચ્છરો આ છેડના રસ ઉપર છવનાવાળા હોઈ એ રસ ચૂસશે. પરિણામે તેના રૂખમાં મંદેરિયા તાનનું વિષ છે તેનું મારણ થશે અને આપણુ અસ્ખ્ય માણસો એ તોવથી પીડાતા મરશે. એકાદ ક્યારામાં ફરે એ રખિયાસાર રજકનું બી તે ઘણું યદ યડશે. રજકો તે ઘણા દિવસ ટકે છે પછી કાંઈ તેનો ખર્ચ નથી, અજમાવવામાં કાંઈ મુકસાલ નથી.

(ક્રીમુરી) —ડૉ. બાબુભાઈ એન. વેગ

સાહિત્ય એટલે?

ભા. વરત અને રોશી આ ત્રણે મળીને સાહિત્ય ઉપ-જનું એકએ અને સાહિત્ય એટલે હરેયા યાલાવે તેનું, શુદ્ધિને તેજ આપે તેનું, વિજ્ઞાસાને ગોષે તેનું, આત્માને ઉત્તમ બાવના અને આદર્શની ઝાંખી કરાવે તેનું, ને જતાં સાલ, મનાહી મીકું ધીર અને ગંધીર છતાં હસડું રમડું એનું હૃદયના હિંડણમાંથી અણજાળીને છવનવૃત્તિ રોધવા માટે દાદાર આવી ગએડું રાજન.

જિલ્લુભાઈ

અત્યંત શોધને અંતે પણ સત્ય ન મળ્યું ત્યારે બગવાન છુદ્ધ કંટાળાને પાછા ફરવાનો વિચાર કરતા હતા, ત્યાં એક ખિસ્કોલીને સંસ્થાપના પાણીમાં વારંવાર પૂછી બાળતી બેઠ તેમને નવાઈ લાગી કારણ પૂછતાં જવાબ મળ્યો કે 'મારે સંસ્થાપના ખાલી કરતું છે !' 'પણ આમ તો કરોડો વાર પૂછી વડે પાણી ઉલ્લેચ્યે પણ એ ખાલી નથી થવાનું,' બહેને; હું તો ખંતથી માંહે કામ કરવાની જ.' ખિસ્કોલીના આ જવાબથી સિન્ધાઈને નવું જ્ઞાન થયું ને પાછા જવાનું માંડી વાળી ફરી સત્યની શોધમાં નીકળ્યા.

બહુવચનમાં પણ અનુસ્વારનો ઉપયોગ કે અણુપયોગ કરે છે. નાન્યતર ભતિનાં બહુવચન વાળાં નામના જ વિશેષણો ને કિવાપદોમા અનુસ્વારનો ઉપયોગ થવો જોઈએ; બીજો નહિ. 'અધુરા યાનો' એ ખોટું છે; 'અધુરાં કાર્યો' એ સાચું છે. યાનો નર ભતિ છે, કાર્યો નાન્યતર આ સિવાય કોઈયો પોતા વિશે બહુવચનમાં વાત કરતાં અનુસ્વાર વાપરે તે યોગ્ય છે. 'અરે બધા હતાં' એમ કોઈએ કહી શકે, પણ પુછે નહિ.

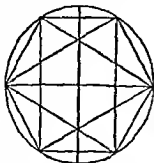
મધુકર ખાસો તો આ ઋતુમાં કાકડી ને ચીત્રમાં સ્વાદ ને શોષક તત્ત્વો અને મળી રહેશે નહિતર પછી; આવજાની કાકડી ને જાણવાની છાશ; તાવ સંદેશ મોકલે, આજ આપુંકે કાલ !

ચેંગાસામાં ટપાલની ટિકિટો સામસામી ધાળીતાર થોડી ભલ છે. લોહાના કટકાને સહેજ તપાવી તેના પર ટિકિટો દળાવી રાખજો; સહેલાઈથી બાજી જશે.

બધા અંગે ૨૪૪મે પાને એક ઉપયોગી લેખ આવી ગયો; વાદ આવે છે !

નાના બચ્ચાને રંગનાં રમકડાં મોંમાં નાખવા ન હેતા; રંગમાં અંધ આવે છે, ને તે બાળકોને જ્ઞાન કરે છે.

સાધારણ ઉગરના માણસના માથા ઉપર દર ચોરસ ઈંચે ૧૨૦૦ વાળ હોય છે.

આ નાની આકૃતિની સમૃદ્ધિ બાળી તમે અજળ થશો. એમાં ૧૪૬ ત્રિકોણ, ૫૧ ચતુષ્કોણ ને ૧૨૦ ખૂણા સમાજોલા છે !

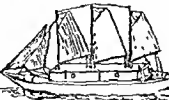
દુનિયામાં મોટામાં મોટો પ્રવેલો પુત્ર 'હુલ્કિન અને ન્યૂ યૅર્ક' વચ્ચે છે. તેની મોસામાં મોટી કમાન ૧૫૬૫ ફૂટ છે અને આખો પુલ ૫૨૮૯ ફીટ છે.

માંસાહારીનું હૃદય મિનિરે ૭૫ ઘળમણ કરે છે; સાકાહારીનું ૫૮.

અરીઠાના કબને ચલમમાં પીવ થી વીંછીનું ઝેર બેઠે છે. એમ કહેવાય છે.

કહેછેકે આવને છાપડા કરતાં તરફે ખાંધી રાખવાથી વધુ દુધ આવે છે.

કમરના ડાપ ઉપર મીઠું તેલ ચોપડી તેને થોડી વાર પલળવા દેજો. પછી લૂગડાના રૂપા વડે ડાપ લૂછી નાખી શકાશે. પછી સાબુથી ધોઈ નાખજો.

સોડર લાકડાના થડને વચ્ચેથી ફેરી કાઢીને નિષ્ટેશિયા ગામના ફેરન મોસ નામના અગ્નિરત્નને તેમાં થોડા સદ ચોળવા, એક કમિન થનાવી ને તલિયે મજાકી માટે થોડાદનું પવરે જડી રીપું—ને હાથ બનાવટની એ નાનીશો નાવરીમાં બેસી એ સાહસિક નરે ઈ. ૧૯૦૩-૪માં દુનિયા આખીની દરિયાઈ પ્રદક્ષિણા કરી ઉપનું ચિત્ર એ નાવનું છે.

કુમારી લિમ્પીલા પારેખ, આકાશ-કકાનું 'કો' કલાસ પાવલટ તરીકેનું વિખાની લાપ-સન્સ મેગજનાર પહેલાં હિંદુ (ને તે પણ અન્ધશી) મહિલા છે. જુહુ-મુંબાઈ-ના એકે કલ્પમાં તેમણે તાલીમ લીધેલી. નીચેના ચિત્રમાં કુ. લિમ્પીલા પોતાના કોષ્ટાચેનની એકડ (કોષ્ટિ)માં બેઠેલાં જણાવ છે.

તેમ ને પાણી સરખે બાજે એમાં ફરી થોડો અંગેનિયા નાખવાથી સાથુ બનશે.

હાંના કાપરાણ ૧૫૫૦ ગરમ દુધમાં બાળીને થોવાથી સાફ થઈ ભલ છે.

બીન માણીએની પેટે જાટ પાણી-માં ખોજકલ તરી રાખતું નથી; જલકે અજબળ જેવું તો એ છે કે તે પાણી-માં પડે છે કે તરત જાખું પડી ભલ છે.

ચોપડી ઉપર તેલનો ડાપ પડેલા હોય તો તેની ઉપર તથા નીચે મેન્-રયા અથવા ચાકની ભૂજી પાથરી; પછી તેની ઉપર પાતળો લોખંડનો ગરમ કકડો મુકવો ડાપ ધુસાઈ જશે.

સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામને અંગે જુલાઈ મુઠ્ઠી ૨૫૦૦૦ સત્યાગ્રહીઓ નેલ ગયા છે.

હવે તો દેશની લડતનો આધાર દરેક જણની પોતાની જ પ્રવૃત્તિ ઉપર આવી રહ્યો છે. દેશને દોરનાર બધા જ આનુભવી લોકનેતાઓએ મામૂલી સુલેહ કરવા કરતાં રાષ્ટ્રધર્મને ઝાનુસરીને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય માટે આખરી લડત લડી લેવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. બીજા બાબતી સત્તામંત્રીઓ અને દેશના નાગેશ આત્માને દુબાવી યુગમાંથી સત્તાવાદી રાજ્યતંત્રનો કાળો પડદો હિંદ પર કાપમને માટે નાખવા હુકમ કરી રહ્યા છે. બંધક નાસકારક રાજ્ય જ તેનું આલબન છે, અને દરેક પછે તેનો દર બતાવી પ્રત્યેક રાજ્ય ચલાવું આજ્ઞાન તે હઈ રહ્યો છે. તેની પાસેથી નીતિ ને ઇન્સાફની આશા રાષ્ટ્રીય વ્યર્થ છે.

આવે વખતે સ્વધર્મ અને સ્વશાનનું રક્ષણ કરવાનો એક જ માર્ગ સનાતન કાળથી સ્પષ્ટ દેખાતો આવ્યો છે. પાંડી-એને રાજ્ય થવા કરતાં સંતોએ મૃત્યુની બચકર યાતનાઓ સ્વીકારી છે; સી-એએ પ્રાણ અપાડ્યા છે; સ્વાતંત્ર્યવાદી-એ હસતા હસતાં મોતને ગળે બાથ લીધી છે. યુદ્ધપદે એસિયા પૂરીના કાંઈ પણ દેશના ઇતિહાસમાં એ બલિદાનનું માહાત્મ્ય એકસરખું છે. કુટિલ નીતિ ખેલનારા રાજપુત્રોએ ગમે તેનું સુમાન પામતા હોય, પણ કાળને ચોપડે તેમની કિંમત કોડીની છે તેમજો જગતને કદી આદર્શ આપી શક્યા નથી. ઉપાસના, ત્યાગ અને બલિદાન વિના આદર્શો જનતા કે સિદ્ધ થયા જ નથી.

આને હિંદની છત્તની ચાવી પાપના તંત્ર સાથે અસહકાર કરવામાં ને સ્વદેશી-મનનું ચુકત પ્રાલબ્ધ કરી લડત ને ધરીએ ને એમ મોંઘે તે આપવાની તત્પરતામાં રહેલી છે. બધા જ માણસો કદાચ નો-કરીએ ન હોય શકે, પણ પોતાની નોકરી મારફતે દેશ પર થતા હુલમ

સ્વદેશી

સ્વદેશીધર્મ એકલો ખાદી પુરતો જ નથી. સ્વદેશી એ છત્તનવાળી ધર્મ છે. સ્વદેશી રાષ્ટ્રધર્મ છે, રાષ્ટ્રપૂજનધર્મ નથી. સ્વદેશી પહેરી ધર્મને એળખે છે, પણ તેનો પાયો વિશ્વબંધુત ઉપર છે. સ્વદેશી એટલે સ્વધર્મ; સ્વદેશી એટલે સ્વભાષાની પ્રતિષ્ઠા; સ્વદેશી એટલે ધરનો સેવક; સ્વદેશી એટલે પોતાની રહેલી ક્ષણી; સ્વ-દેશી એટલે પોતાની સંસ્કૃતિ; સ્વદેશી એટલે વિશ્વબંધુત.

(કાલેલકર)

કે ગેરઈ-સાફમાં પોતાના હાથ ન ખરડાવા દે અને દેશના ફરમાન મુજબ દેશની જ વસ્તુઓ વાપરી દેશને નિ-ભાવે, એટલું તો અવશ્ય કરી શકે. બધા જ માણસો કદાચ પાદેશ સાથેનો વેપાર છોડી ન શકે, પણ નહીં એવી દેશનાં માણસોને પદેશી માલ પહેરાવી દેવાનો યત્ન તો ન જ કરે સ્વાતંત્ર્યની ઉપમા જરાકે લાગી હોય એમને બધા ત્યાગ સરજ બને છે. માનું ધોં નેતાં બાળકના હાથમાંથી નેમ બધાં રમકડાં આપોઆપ પડી જાય છે તેમ.

સ્વતંત્રતા કાળને પણ નજીક હોય તો તે વિદ્યાર્થીવર્ગને છે. તેમને સર-કારી નોકરીની લાલચ ચોંટી હોતી નથી; પૈસા કમાવાનો લોભ વળગ્યો હોતો નથી; સંસ્કારોના બાર તેમના પર પડેલા હોય નથી; તેમનાં સારી ને મન તાંત્ર, વેગમયોં ને સહન કરવાને તત્પર તથા ખડતલ હોય છે. તેમજો પાદે તે ધરીએ સ્વતંત્ર બની શકે એમ છે. એનાથી વધુ ન બને તેવા વિદ્યાર્થીઓમાંના પણ એકએક વિદ્યાર્થી બલિષ્ઠમાં સુભાષી-ભરી નોકરી ન કરવાનું પણ લે, એકએક

જણુ ઇચ્છેડની વસ્તુઓ વિના અને કેવળ સ્વદેશી જ પસંદ વડે ચલાવી લેવા તેવાર થાય તો સામાન્યના મનને તેમજો જ ગાળી દઈ શકી અને દેશને માનમતી સારતા કરવાનું બળ આપશે.

આજ સુધી સામાન્યની સંકલ્પને મજબૂત કરનારા એકોડા વિદ્યાર્થીઓ-માંથી જ સરકારને મળ્યા કર્યા છે; વિદ્યાર્થીઓને જ તેમજો બંધનો મજબૂત કરવામાં વાપર્યા છે; વિદ્યાર્થીઓને જ નોકરીની લાલચ આપી દેશના ખરા કિલ્લો બાલક કર્યા છે; વિદ્યાર્થીઓને જ પશ્ચિમી બેશઆશમનાં સાધનોમાં ફાટી દેશની ખરી શક્તિને નિર્માણ કરી મૂકી છે; વિદ્યાર્થીઓને જ ડેરી અને આતમધાતી શિક્ષણ આપી પોતાના જ આગવ દેશજનો અને દેશની સાચી સંસ્કૃતિનો તિરસ્કાર કરતા કર્યા છે; એ વિદ્યાર્થીઓમાંથી જ તેમજો હાલના આલિમ અમલદારો અને નાટકી ન્યાયાધીશો બનાવ્યા છે.

એ બધાનું આજના આખા વિદ્યાર્થી-વર્ગ પ્રાવલિત ભોગવવાનું છે ને રાષ્ટ્રનું કલક ઢાળવાનું છે. એક પણ વિદ્યાર્થી સ્વાતંત્ર્ય સાથ ન આવે, એક પણ વિદ્યાર્થી વિદેશી વસ્ત્રો ન ખરીદે, વિદેશી ફૂશનને ટેકા ન આવે અને સ્વદેશી સમૃદ્ધિને સંસ્કૃતિના જ પથાલમાં શત-હિસસ રહે તો તે દરેક જણ સામાન્યના પાયાનું ચલુતાર ઢીલું કરી શકે છે.

સ્વદેશી પહેલું અને ખીલું બધું પછી. સ્વદેશી એ રાષ્ટ્રધર્મનું પહેલું ચુર છે. સ્વાર્થ આડે ને વેપારીઓ અને આક-તિયા પિકેટિંગ કરનારને અને રાષ્ટ્ર-સેવકોને નિંદે છે ને ગાળો દે છે, તેમજો એટલું પણ વિચારી નથી શકતા કે રાષ્ટ્ર મિત્રારી યદિ જયે તો ખરીદ્યો કોણુ રહેવાનું છે? રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ કરવા માટે રાષ્ટ્રનું ધન રાષ્ટ્રમાં જ રહેશે

નિરધાર

[ક્રુતવિવર્ણિત]

કલનિનાદ સુણ્યા સ્વયંભના,
સમરગાન પીધાં મધુનીતર્યાં,
પ્રગટતી હૃદયે ગાલિએંખના,
દિલ જવાન છલોછલ લિછન્યાં.

કદમદ્વચ ચપોચપ લિપડે,
ખદન ભેશ હવે નિરવાય ના,
અરિ શું મેળવિલંગ જ હા નડે,
જગત પાપમુળે નિરખાય ના.

વચન વીરતાનું ખદસાય ના,
કંઠસુ કાળજી મંદ કરાય ના,
વિપતલેટ થકી મથકાય ના,
વિન્યસિદ્ધિ વિના વિરમાય ના.

સમરફંગ લલે પલટે ઘડી,
કંઈક સૈનિક બાય લલે પડી,
વિજય દૂર સુદૂર જણાય છે,
ખડક ચોખ મુખે નહિ ચોરછોં.

ન દરકાર ન ભે સરદાર કો,
રજ વિચાર 'હવે શું' તણો જ શો ?
મદદ કોઈ ન તો શું ઉચાટ છે ?
લડવું હાથ લઈ શિર વાત છે.

સુન્દરમ

હવે તો દેશની લડતનો આધાર દરેક જણની પોતાની જ મરજિત ઉપર આવી રહ્યો છે. દેશને દોરનાર બધા જ અનુભવી લોકનેતાઓએ મામૂલી સુલેહ કરવા કરતાં રાષ્ટ્રધર્મને અનુસરીને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય માટે આખરી લડત લડી લેવાનો નિર્ણય કર્યો છે. બીજા બાબતુથી સામાન્યનો ગર્વ દેશના નવ-મેલા આત્માને દબાવી મૂંઝાવાળી સત્તા-પદી રાજ્યતંત્રનો કમો પડેદોડિંદપર કાયમને માટે નાખતા હુકાર કરી રહ્યો છે. બર્યંકર નાસાકાર રાત્રી જ તેનું આજ્ઞાન છે, અને દરેક પળે તેનો ડર ખતાવી મળને સરણ થવાનું આહ્વાન તે દઈ રહ્યો છે. તેની પાસેથી નીતિ ને ઇન્સાફની આશા શુધિની વ્યર્થ છે.

આપે વખતે સ્વધર્મ અને સ્વમનનું રક્ષણ કરવાનો એક જ માર્ગ સનાતન કાળથી સ્પષ્ટ દેખાતો આવ્યો છે. પાપી-ઓને સરણ થવા કરતાં સંતોએ મૃત્યુની બચકર યાતનાઓ સ્વીકારી છે; સતી-ઓએ પ્રાણ અપ્યા છે; સ્વાતંત્ર્યપીરો-એ હસતા હસતાં મોતને ગળે બાથ લીધી છે. હુસૈન કે એશિયા પુરીના કાઠ પણ દેશના ઇતિહાસમાં એ ગણિદાનનું માહાત્મ્ય એકસરખું છે. કુટિલ નીતિ ખેલનારા રાજપુતઓ ગમે તેનું શુભન સખતા હોય, પણ કળને એપડે તેમની ડિમ્બ કોઠીની છે. તેઓ જીવનને કઠી આદરી આપી રાક્યા નથી ઉપાસના, ત્યાગ અને ખલિદાન વિના આદરી જન્યના કે સિદ્ધ થયા જ નથી.

આલેહિંદગી છતની ચાવી પાપના તંત્ર સાથે અસહકાર કરવામાં ને સ્વદેશી-મતનું સુસ્ત પાલન કરી લડત ને ધડીએ ને બોગ મોગે તે આપવાની તત્પરતામાં રહેલી છે. બધા જ માણસો કદાચ ને-કરીએ ન છોડી રહે, પણ પોતાની નોકરી માનફતે દેરા પર વધુ જુલમ

સ્વદેશી

સ્વદેશીધર્મ એકવી ખાદી પુતોઃ જ નથી સ્વદેશી એ છત્રાન્યાયી ધર્મ છે. સ્વદેશી રાષ્ટ્રધર્મ છે, રાષ્ટ્રધર્મધર્મ નથી. સ્વદેશી પડેશી ધર્મને બોલ્યો છે, પણ તેનો પાયો વિશ્વબંધુત ઉપર છે. સ્વદેશી એટલે સ્વધર્મ; સ્વદેશી એટલે સ્વભાષાની પ્રતિષ્ઠા; સ્વદેશી એટલે ધરનો દેવલો; સ્વદેશી એટલે પોતાની રહેઠીકભૂમિ; સ્વ-દેશી એટલે પોતાની સંસ્કૃતિ; સ્વદેશી એટલે વિશ્વબંધુત.

(કલેલકર)

કે મેરફ-સાફમાં પોતાના હાથ ન ખ-રડાવા દે અને દેશના ફરમાન મુજબ દેશની જ વસ્તુઓ વાપરી દેશને નિ-ભાવે, એરજું તો અવરવ કરી રાકે. બધા જ માણસો કદાચ પારદેશ સાથેના વેપાર છોડી ન રાકે, પણ ન્હૂંં મોટી દેશનાં માણસોને પારદેશી માલ પડેશી દેવાનો યત્ન તો ન જ કરે સ્વાતંત્ર્યની ઉચ્ચ જરૂર લાગી હોય એમને બધા ત્યાગ સરજ બને છે; માનુંં થોંં જોતે બાળકના હાથમાંથી જેમ બધાં રમકડાં આપોઆપ પડી જાય છે તેમ.

સ્વાતંત્રતા કાળે પણ નછકે હોય તો તે વિદ્યાર્થીવર્ગને છે. તેમને સર-કારી નોકરીની લાલચ ચોંટી હોતી નથી; પેસા કમવાનો લોભ નજીએ હોતો નથી; શ્રેષ્ઠારને બહાર તેમના પર પડેલા હોતો નથી; તેમનાં રાશી ને મન તાનં, મેત્રમયોં ને સહન કરવાને તત્પર તથા ખડતલ હોય છે. તેઓ ધારે તે ધડીએ સ્વતંત્ર બની રાકે એમ છે જેનાથી વધુ ન બને તેવા વિદ્યાર્થીઓમાંની પણ એકેએક વિદ્યાર્થી બનિયમાં શુભામી-ભરી નોકરી ન કરવાનું પણ છે, એકેએક

જણુ ઇંગ્લેન્ડની વસ્તુઓ વિના અને કેવળ સ્વદેશી જ વસ્ત્રો વડે ચક્ષાની લેવા તેવાર થાય તો સામાન્યના મનને તેઓ જ ગાળી દઈ રાકશે અને દેશને માનમરી રાકેલો કરવાનું બધ આપશે.

આજ સુધી સામાન્યની સાંકળોને મજબૂત કરનાર અંકોડા વિદ્યાર્થીઓ-માંથી જ સરકારને મળ્યા કર્યા છે; વિદ્યાર્થીઓને જ તેમણે બંધનો મજબૂત કરવામાં વાપર્યા છે; વિદ્યાર્થીઓને જ નોકરીની લાલચ આપી દેશના ખરા હિતથી અલગ કર્યા છે; વિદ્યાર્થીઓને જ પશ્ચિમી એશિયામાંના સાપનોમાં ફગાડી દેશની ખરી રાખિને નિર્માલ્ય કરી મૂક્યા છે; વિદ્યાર્થીઓને જ કેડી અને આત્મચાલી સિસુઓ આપી પોતાના જ ગ્રામ્ય દેશોનો અને દેશની સાચી સંસ્કૃતિને તિરસ્કાર કરતા કર્યા છે; એ વિદ્યાર્થીઓમાંથી જ તેમણે હાલના કાલિમ અમલગરો અને નારાજી ન્યાવાધીરો બનાવ્યા છે.

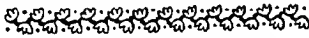
એ બધાનું આજના આખા વિદ્યાર્થી-વર્ગે પ્રાયશ્ચિત્ત બોલવવાનું છે ને રાષ્ટ્રનું કલક ટાળવાનું છે. એક પણ વિદ્યાર્થી રાજ્યતંત્રને, સાથ ન આપે, એક પણ વિદ્યાર્થી પારદેશી વસ્ત્રો ન ખરીદે, પારદેશી ફૂરાને ટેકા ન આપે અને સ્વદેશી સમૃદ્ધિને સંસ્કૃતિના જ ખ્યાલમાં તાત-લિલસ રહે તો તે દરેક જણ સામાન્યના પાયાનું ચલતર ઢીલું કરી રાકે છે.

સ્વદેશી પહેલું અને ખીનું બધું પછી. સ્વદેશી એ રાષ્ટ્રધર્મનું પહેલું સૂત્ર છે. સ્વાર્થ આડે ને વેપારીઓ અને આક-લિયા પિકેટિંગ કરનારને અને રાષ્ટ્ર-સેવકોને નિંદે છે ને ગાળો દે છે, તેઓ એરજું પણ વિચારી નથી રાકતા કે રાષ્ટ્ર બિખારી થઈ જશે તો ખરીદ્યાર કોણ રહેવાનું છે? રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ કરવા માટે રાષ્ટ્રનું ધન રાષ્ટ્રમાં જ રહેવું

નેહએ તમારા દેશનો કોઈ ગરીબ વધુકર, કોઈ ગરીબ કુમાર કે સુતાર, હાહાર થા મનુષ્ય કે માનવી કારીગર નથી રહેતો હોય તો તમે તેની ચીજ મેંથી હોય તોપણ ગરીબી લેવાની ધર્મચિંતિ ખાળો અને પ્રચારો. કેટલીક વાર ખપ ન હોય તોપણ ચાચ હસે-જન ખાતર પણ દેશની ચીજ ખરીદો

અને તેના કરનારને નિભાવો. એક માણસ ધંધા વિનાનો યદ્યપ્યે કે તરત એ માણસ નિર્વાહ માટે કાં તો ગુનેહ-ગાર બનશે કે કાં તો સખ્તદોષી બનશે. બહેતર છે કે તેના હાથમાં તેનો ધંધો રહે, ખાસ અને સખ્ત-સમૃદ્ધિની અનેકમાંની એક વધુ ખાંખડી પ્રકુ-રિલત બને.

લાલુતરનું તેજ

ૐ સહ નાવતુ । સહ નો મુનવતુ । સહ વૈર્ય કરવાતહે । તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ ।
મા વિદિવાવદ્ધે । ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥ ‘આપણે સાથે જીવતર માળીએ; આપણે સાથે કલ્હાસ માણીએ; આપણે સાથે સાહસ એકીએ; આપણા મણુતરમાં તેજ પ્રકટો; આપણે કાળનો દેવ કરીએ નહિ. વણે લોકમાં શાંતિ હો.’

પચીસ હજાર વર્ષ પહેલાં આ પ્રકાર પ્રકટી અને હલુ જે હિંદમાં ન્યાંત્યાં વેદધ્વનિ સંજળાય છે ત્યાંત્યાં સહજ મુખે એ સજીવ બને છે.

જીવનને બળ્ય બનાવવું હોય, સાથે માગે ભોગવિલાસ માણવા હોય અને ઇતિહાસમાં અમર રહે એવાં પરાક્રમ એડવાં હોય તો લાલુતરનું તેજ પ્રકટાવવું નેહએ અને દેવતાવધી પર થવું નેહએ.

ઇતિહાસમાં અમર રહે એવાં પરાક્રમે એડવાનો મોકો સૌને એકીસાથે લાગ્યે જ મળે છે. શાંતિના સમયમાં તો સૌકોઈ પેતાના નિત્યકર્મના પાલનથી આત્મકલ્યાણ સાધે. પણ સમૂહ પર જ્યારે આપદપરેષત હોતે ત્યારે ચિરંજીવ પરાક્રમે કરી અમર કીર્તિ વરવાનું સૌભાગ્ય સૌને મળે છે. અને પછે અંશે ભાવનાસક્ત જીવાનો એવા પ્રસંગ વધાવી લ્યે છે અને નિત્યકર્મ લગા કર્મકાંડ ત્યાગી ઉદ્ધાપાતને સમાવવા દેહ ને છુદ્ધિની તમામ સક્રિઓ ખરચે છે.

હિંદુસ્તાનના કિશોરી, કુમારી અને જીવાનેને લાલુતર દીધાવવાનો અર્ધવ પ્રસંગ મળ્યો છે. રાણા-પાકરાણાઓની દીવાલોમાં પૂરાઈ ભૂતકાળનાં કાન્ય અને ઇતિહાસનો અલ્પાસ તો ગમે ત્યારે યદ્યપ્યે પછે પછાંતજીમાં ધૂમકનો પ્રકુ-પ્રેર્યો જાણે અવસર સાલ દરસાલ નથી મળતો. એક વરસ—ગાન એક જ વરસ સંધવે તમામ વિવાર્થોએ રાણા-પાકરાણાઓ છોડીને પેતાને પસંદ હોય તેવાં સ્વનાત્મક કાર્ય હાથ ધરે તો ગાર મહિનાના પુસ્તકિયા જ્ઞાન કરતાં વધુ વિશાળ અને વધુ ઉપયોગી એવું કુનિયાતું જ્ઞાન તેઓ મેળવી શકે. અને એક વરસનો ભોગ એ કાંઈ મોટી વાત નથી. વિવાર્થો માટે પડે અમર નાખાસ થાય ત્યારે વરસ પડે જ છે. એવા પ્રકારને સંતોષ લઈને પણ વિવાર્થોએ એ આજે પુસ્તકોને અમરાર્થએ ચડાવી રચનાજીમાં ધૂમવાની નરર છે.

શાસ્ત્રોમાં તો આકારમાં વાંદાં ચડી આવે ત્યારે અનધ્યાય—અજ્ઞાને—પાળવાનું કરમાન છે. તો પછી આજે જ્યારે હિંદુસ્તાનના આકારમાં વાંદળ પેશતાં બળ્ય છે ત્યારે શું દેશી કે પરદેશી અધ્યાપકો સ્વસ્થ ચિત્તે નિવાધ્યયન કરાવી શકશે ? અને હિંદુસ્તાનમાં આજે જ્યારે હજારો વધતો બળ્ય છે ત્યારે શું વિવા-ર્થોએ રાણા-પાકરાણાઓમાં શાંત ચિત્તે સારસાધન કરી શકશે ? (સો. મિ.)

જીવાની

પણ વીસ ને સાત વરસનો ડોસો. શરીર ખળખળ મજેલું; આંખ હીણી હતી; લાકડીને ટેકે આપ્યો હતો. સૌથી વહેલો આપ્યો હતો ને ક્યારનો બોલો હતો. કયાંક ગામ જવું હતું.

ગારી ઉધડી ને ટિકિટ દેવાણી. ધક્કાધક્કી ને હલ્લાહલ્લી: ખળિયાના બે ભાગ. જીવાનોએ ટિકિટ લઇ લીધી; લાઈઓ ખાઇઓને મટે લાગ્યા; શેડની ટિકિટ નેકર લાગ્યા; લઈલઈને સૌ ચાલવા લાગ્યા. આ એક ડોસાનો વારો ન આવે. ગિચારો આગળ બળ્ય ને પાછળ આવે; ધક્કો લાગે ને કોરે ખસે; વીંસ લાગે ને પાછો બળ્ય.

ખાંચ મિનિટના ડંક થયા, ગારી ઉપર ચાલવાનો વખત થયો; ગારી ઉપર મેશુમાર બીરડો. ટિકિટ વિનાનો ડોસો ।

એક જીવાનેને શરમ આવી; મનમાં ને મનમાં જીવાની લાજ: ‘અરે બીચારો ડોસો! ક્યારક્યારનો તપે છે!’ ‘હાલ ક્યાં જવું?’

‘એ . . . નીંઝાળા. કોઈ ટિકિટ લાવ્યાં છે તો આ પેસા.’ જીવાને અંદ દેતાં ને મારજ કર્યો ને ગયો ગારીએ.

ટિકિટ લઇ બહાર આવ્યો. ‘હાલ ચાલો ગારીમાં મેસાડું.’ ‘પણ ટિકિટ?’ ‘ટિકિટ આ રહી. નીંઝાળાની મેં લઇ લીધી.’ ડોસાને ડખામાં મેસાડયો.

‘જાણુ બગવાન તારું . . . .’ પણ જીવાન તો ક્યારનો ચાલ્યો ગયો હતો. જિ.

માનવજાતની વૈજ્ઞાનિક મહત્તાનાં બીજ રોપનાર

સર આઈઝેક ન્યૂટન

એક અંગ્રેજ જેકુતનો હો-
કરો. નિશાનમાં આવ
ટોહ. અભ્યાસમાં ધ્યાન ધ્યાન દે-
વાની આધા. બેટોબેટો વર્ગની જા-
રીના પતથરના ચારસાખમાં પોતાનું
નામ કોતરતો, કે કંઈ તરંગો કરતો.
થેર પછુ પાડ વાંચવાને બદલે પો-
તાની જાગમિત છોટીઓની દીગ-
લીઓ માટે મથોખાનાં પુરથી
ટેગમ અને પદંગ ખનાવતો, અને
પોતાને રમવાનાં જાતજાતનાં રમ-
કડાં રચતો.

પણ એ જ રમતિયાળ, ઠોહ
નિસાગિયો મોડો થતાં મહાન નર
જાન્યો. એવો, કે જાજ બંને વર્ષે
પણ જાજનું વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિએ
પહેચેહુ જગતએને માનવ ઇતિ-
હાસના અપ્રધી વૈજ્ઞાનિક તરીકેની
અંજલિ અર્પે છે; જાજ સુધીમાં
થયેલા સર્વ શોધકોનો તેને શિરો-
મણિ લેએ છે. અંરિરોટલ અને
ડાર્વિન સિવાય દર જાજની પ્રદી
સુધી, વૈજ્ઞાનિક શોધની અપૂર્વતામાં
બીજો કોઈ તેની દારમાં બીજો રહી
શકે તેમ નથી.

એ ઠોહ નિસાગિયાએ જા
અનંત વિશ્વની એકતા જાગવનારા
અરત્તાકેમણના નિયમની શોધ
સાધી પહેલી કરી; એણે આકાશના
જાધા મદ-ઉપગ્રહની ગતિના નિ-
યમ રચાયા; કલાકના સેકડો કે
દગ્ગરો માઇલની ગતિયાળા દરેક
મદ અને ઉપગ્રહના જાવાગમન
તથા વિદાયની તારીખો નક્કી કરી
આપી; ભૌતિકશાસ્ત્રનો આગ્ર દર્શ
જાની એણે પૃથ્વી પર તેમજ અન્ય
સર્વજ્ઞ ભૌતિક નિયમોનું જ રાજ્ય

જેણે જગતમાં પ્રવર્તતી ચિત્રવિચિત્ર માન્યતાઓની અંધાધુંધીમાંથી પ્રથમ વૈજ્ઞાનિક

પ્રવર્તે છે એવું સાબિત કર્યું. એ ઠોઠ નિશાળિયા આઈઝેક ન્યૂટને જ સંકાને સ્થળે અચળતા ને વહેમને સ્થળે સ્થાન સ્થાપ્યું. મનુષ્યની મહત્તા તેણે જ વધારી. કોઈકે સાચું જ કહ્યું છે કે આપણે સૌ ન્યૂટનના ખભા પર જ ઊભા છીએ. ન્યૂટન ન થયો હોત તો આજની આટલી વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ હોત કે કેમ, વિજ્ઞાનખળે સાધેલી માનવની આજે છે તેટલી મહત્તા હોત કે કેમ એ સંકા છે.

જાર વર્ષનો એ ઠોઠ નિશાળિયા પોતાના વર્ગમાં છેલ્લે પડ્યો રહેતો. એક દલાડો કોઈ છોકરે તેને પેટમાં પાટુ મારી અને તેને ઘણું વાગ્યું. આ પાટુએ મતિદાસમાં અજળ કામ કર્યું. એ પાટુથી સરમિદા ને ઉત્તેજિત થએલા આઈઝેકને પોતાની નિર્મોલ્લતાનું ભાન થયું અને તેના જીવનનું બહેણુ બદલાયું. તેણે શરીરરંગળ કેળવ્યું અને તક મળતાં એ જ છોકરાને કાન પકડી ઊભો રાખ્યો ને થપ્પક મારી તેનું માર્યું પકડી દેવળની દીવાલે તેનું નાક ધ્રસ્યું ને પોતાને પહેલાં મારનો બદલો લીધો. દરે ન્યૂટનની છાતી ગળગળ ઊઠળી. પણ જે છોકરાને તેણે આમ શિક્ષા કરી તે વર્ગમાં ઊંચે નંબર રહેતો. તે પણ કેમ જનવા દેવાય? દરીદ્ર પર શારીરિક તેમજ માનસિક બંને પ્રકારનું આધિપત્ય મેળવવા તેણે કમર કસી અને છેવટે તેણે વર્ગમાં પહેલો નંબર લીધો.

ન્યૂટનના ઘરમાં સુતારી કામનાં ઓળતર પડ્યાં રહેતાં. એ વડે ધુરસદે તે કે કે નમૂના જનાથી આનંદ મેળવતો. પડોશમાં એક પવનચક્કો હતો. તેની જ એક નાની પવનચક્કી ઘેર જનાવવાનો તેને તુકો ઊઠ્યો. તેને ફેરવવા માટે એક ચક્કર જનાવી તેમાં પંખા કર્યાં અને અંદર એક ઉંદર પૂર્યો. પછી ચક્કરમાં અંદર એક કાથળી લટ-

કાની લટકતી કાથળીમાંના દાણા લેવા ઉંદર ફરે, પંખા ચાલે અને ચક્કર ફરે એવી યુક્તિ રચી.

વળી તેણે પાણી ટપકવાથી ચાલતું પાણીનું ઘડિયાળ પણ જનાવ્યું. એક ચાર ફૂટ ઊંચી પેટીમાં તે જનાવ્યું હતું. ચક્કરના પંખા પર પાણી ટપકતું ને તેથી ચંદા પર રાખેલા કાંટા ફરતા. તેણે એ પોતાની સુતારી કાટડીમાં રાખ્યું હતું. દરરોજ તે આખો દલાડો ચાલે તેટલું પાણી પીપમાં ભરી રાખતો, જેમાંથી પાણી ટપકતું. એ એટલું નિયમિત ઘડિયાળ હતું કે ઘરનાં જ્યાં માણસો ચોક્કસ વંખત બેવા માટે લા જ જતાં! પાછળથી આ 'જળ-મટ્ટિકાળં' ઉપરાંત આઈઝેક સૂર્યના તડકાના પડછાયા પરથી સમય

ન્યૂટનની છ મહાન શોધો

જેણે માનવની વૈજ્ઞાનિક મહત્તાનાં બીજ શોધ્યાં

ગુરુત્વાકર્ષણનો વિશ્વનિયમ શોધી એણે પૃથ્વીની અચળતા વિશેની વિવિધ સંકા-કુસંકાઓની અંધારુધી-માથી નિવૃત્તિ આપી; વહેમને બદલે જ્ઞાન પ્રગટાવ્યું.

અચિત્ત-સાક્ષીની ગળનાપદ્ધતિઓમાં સુધારા કરી એણે પ્રથમ શોધના વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોને અચિત્તી કરોડી પર ચડાવીને નિશ્ચિત સ્વરૂપે સ્થાપવાની પહેલી પદ્ધતિ પાડી.

'આપ્રણી પગથોળાં' સ્થાનનિર્ણય અને હલનચલનની ક્રિયાઓ વિશે આતરીણંધ સિદ્ધાંતો નક્કી કરીને એણે અસુદ્રધાનને તદ્દન સલામત અને સરળ જનાવી દીધું.

સફેદ પ્રકાશનું પૃથક્કરણ કરી તેમાંથી સાત ધનુર્વંશો પ્રગટાવવાના તેના પ્રયોગ પછી જ દર્શનશાસ્ત્રમાં પ્રગતિ થઈને આજ આટલાટલી ઉપયોગી શોધો થઈ શકી છે.

આધુનિક લૈાતિકશાસ્ત્રના એકેએક સિદ્ધાંતનો મૂળભૂત અચિત્તી પાયો પણ તેણે સ્થાપ્યો. વેત્તિખેર પહેલા જ્ઞાનના કણોને કરોડોસીને તેણે સિદ્ધાંત તરીકે સ્થાપ્યા.

પ્રતિજળિત દુશ્મીનીની તેણે જે પ્રથમ શોધ કરી અને અજોળવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો, એ શોધ ને અભ્યાસને અસ્તિત્વે જ જગતને વિશ્વની વિજ્ઞાનતાનું ભાન થયું.

નિયમિતતા આણી; સંકાને સ્થળે અચળતા સ્થાપી; વહેમને નાબૂદ કરી જ્ઞાન પ્રકટાવ્યું.

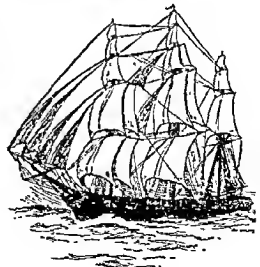
અણુવાનું પણ એક મૂર્ધ-ધટિકાયંત્ર રચ્યું. પ્રથમ તો ળાંયડો ધરની દીવાલ પર, છાપરા પર, એમ દિવસના જુદાજુદા વખતે પડતો તે પરથી વખત નક્કી કર્યો. પણ પછી લાકડાની ખોંટીઓ ચોરી તેના પાછાયા પરથી કલાક-અરધા કલાકનાં પણ માપ રચ્યાં. જેમ જેમ તેનું જ્ઞાન અને કૌશલ્ય ખીલનાં ગયાં તેમતેમ એ નાનકડા યુવાને બરાબર એક્સસ સન ડાયલ—સૂર્ય-ધટિકાયંત્ર—જનાવ્યું. આવાં બે ધટિકાયંત્ર તો પોતાના ધરની ચૂનાબંધ દીવાલ પર જ તેણે કેતરી કાઢ્યાં. કહેવાય છે કે આસપાસનાં પડોશીઓ સાચો વખત જોવા ત્યાં જ આવતાં અને આ ‘આઈજકના ડાયલ’ પરથી એક્સસ વખત જોઈ જતાં. આપણા આ જમાનામાં તો દીવાલનાં ધડિયાળ, ખીસા ધડિયાળ, કોડા ધડિયાળ ઈત્યાદિ પ્રકારપ્રકારનાં ધડિયાળ એટલાં બધાં વધી ગયાં છે કે આ જૂની રીત વાંચીને કદાચ ધણીને હસવું આવશે; પણ એની મદત્તા તો એ છે કે હજી એ ન્યૂટનના એ સ્થાપિત નિયમ પ્રમાણે જ ધડિયાળનો વખત સાચો મૂકાય છે.

એક વાર નાના આઈજકે વગર ઘોડાની ગાડી બનાવી હતી. તેમાં બેસનાર માત્ર પગ હલાવે અને તેના બળથી ગાડી ચાલે. તે હાડો રસ્તાસારા નહોતા, તેમજ હાલના જેવાં પૈડાં બનાવવાની કળા પણ હાથ લાગી નહોતી, તેથી આ પ્રાચીન મોટરગાડી અઝી ન ચાલી. વળી ન્યૂટનને કાગળના પતંગ બનાવવાનો પણ શોખ હતો. કમાન ક્યાં બરાબર મૂકવી તે એ જાણતો હતો. પતંગને છેડે પૂંછડું બાંધવાને બદલે તે કાગળનું ફાનસ લટકાવતો અને તેની અંદર મીણજતી બળતી રાખી રાત્રે તે પતંગ ઉડાડતો ત્યારે દૂરથી ગામડાના લોકો વહેમથી જોઈ રહેતા કે ‘કેહાં નવો ધૂમકેતુ ઊઠ્યો; જરૂર ઓણસાલ કંઈક આપત્તિ આવી પડશે!’ આ બધા હુજર ઉપરાંત આઈજકે પોતાના કુરસદના સમયે પોતાની જાળમિત્ર ક-પાઓ માટે તેમની દીંગલીઓનાં ટેબલ, કપાટ ને પલંગ ચંતારવો. આવી એક મિસ સ્ટોરી નામની જાલમિત્ર તો ન્યૂટન પાસે જો ધરસંસાર ચલાવવા જેટલું ધન હોત તો તેની પત્ની થવા પણ ખુશી હતી. વળી આ જ વેળા આઈજકે કવિતાઓ લખતો ને મિત્રો પણ દોરતો. પોતાનાં એ મિત્રો તે પોતાની આરડીમાં શોખથી દાંગતો.

[અનુસંધાન આગળ ચાલ:૩૪૦એ]

સી આડલર ઉપરના મહેમાનોની સંખ્યામાં આટલા વખતમાં સારો જેવો ઉમેરો થયો દેને. પહેલાં તો ઝેલિમ રોયલનો કૅપ્ટન ચોન (Chewn) અને તેના ખલાસીઓ; પછી હુન્ડી આઈર્લેન્ડના કાળા, ભૂરા અને ઘોળા ખલાસીઓ તથા કૅપ્ટન; આર બ્રદ શાર્લ્સ ગૂનોના ફ્રેચ જવાનો, ને તે પછી દિગ્ર મેન્જેસ્ટીજ શિપ પરસીનો કૅપ્ટન, એની નવોડા વહુ અને અંગ્રેજ ખલાસીઓ; પછી ફ્રેચ વદાણુ આંતોનેના રહેવાસીઓ, અને તુરત જ પાછળથી બ્યૂએનો એએસ-ની ઇટાલિયન વસ્તી; આ પછી લા રોશકૂકો અને કૅપ્ટન લ'કોક, અને તરત જ સિટિશ સ્ટીમર હોર્નગ્રાય; હોર્નગ્રાય પછી ફ્રેચ વદાણુ દુખ્રે, સિટિશ સ્ટીમર પિનમેર અને એનો કૅપ્ટન મલન.

દવે તો સી આડલર અંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શન બની ગયું હતું! અમારા મહેમાનોમાં ચીના દત્તા, જાપાની દત્તા, ફ્રેચ, ઇટાલિયન અને અંગ્રેજ દત્તા. લગભગ સાઠ તો અમલદારો દત્તા, જેમાં અગિયાર કૅપ્ટન દત્તા. આ કૅપ્ટનોએ, સી આડલર ઉપર એક કૅપ્ટન્સ કુટુંબ કાઢી દત્તા. દરેક નવો કૅપ્ટન ઉમેરાય તેને એ કુટુંબમાં દાખલ કરવાનો ખાસ જલસો થતો. તે વખતે હોર્નગ્રાયે અમને આપેલાં અદળક પીણીઓનો છુટ્ટી ઉપયોગ થતો. જુદાંજુદાં વદાણો પરથી મુંદર ફર્નિચર મળ્યું હતું. જેમાં એક પિયાનો હતો. તેના ઉપર દિગ્ર મેન્જેસ્ટીજ શિપ પરસીનો કૅપ્ટનની વહુ અમને વારંવાર સંગીત સંભળાવતી. બીજા પણ અનેક

જન્મવૈયા અને ગવૈયાઓ સી
આડલર પર દત્તા.

માન આટલા રીંછ જેવા
આણધડ્યાંમિયાઓ વચ્ચે એક
જ સ્ત્રીને સંહોવાય નદિ એ
દેખીતું છે. એક દલાડો એણે
મને કહ્યું: 'મને એકલાં નથી મ-
મતું, કાઢિન્ટ; મારા માટે એકાદ
સાથી તમે ન પકડી આપો!'

'જાનુ, હું મારાથી જનતી
કોશિરા કરીશ' મેં કહ્યું. અને
થોંડાં જ આઠવાણિયાં પછી સી
આડલરમાં વણુ સ્ત્રીઓ યઇ!

તીએ ખસામીઓમાં પણ
આવો જ એખલાસ દત્તો. લાં
આખો વખત આનંદમગ્ન વ-

રતી રહેતો. નવો શિકાર પકડી આપે તેને દસ પાઉંડ
રોકડા અને હાંમેનની ખાટલીનું છતામ દવે પહેરેદાર
ન હોય તોપણ ફરેકને આપવાનું જાહેર કર્યું હતું, એટલે
આરામતા વળતમાં મારા રસ્સાઓ પર કીડિયાં જીખ-
રાતું. કોઇકાઇ કપ્તાનો પાણુ પોતાના મોલાને જાગે
તેની અદાથી ખાટલીએ ચડી બેસતા, અને પોતાનાં
કિમતી દૂરળીનો વડે દરિયાની સપાટી ખોળ્યા કરતા.

એકંદરે સી આડલર દવે લગાયક નદિ પણ મુસા-
ફરાનું વદાણુ જાળી ગયું હતું. જનતનતની રમતમતો
ને જલસાઓ ચાલું થયા કરતા. ખોરાકમાં કોક દિ'
જર્મન વાનીઓ, કોક દિ' ઈટાલિયન તો કોઇવાર ફ્રેન્ચ
વાની જનતી. અંગ્રેજ વાનીઓ તરફ જધાને વિરરકાર
દતો. અંગ્રેજોને જ કંઈ સાંસ્કાર્ જાય છે તે વાનીઓનો
પ્રકાર દમેશાં જલારથી આપાત કરેતો હોય છે.

અજળત દેશાભિમાનની લાગણીથી અમારા આ
કેદી મુસાફરો અમારો જલદી નાશ યાય એમ ધ્રુષ્ટે
એમાં નવાઇ નદિ; પણ ઉપકાર અને ચાલુ મિત્રા-
ચારીની લાગણીથી તેમનામાં ધણો ફેર પડી મથોદતો.
નવારે પણ નવા મહેમાનો આવે, ત્યારે અમારા કેદી-
ઓને જાહુ આનંદ થતો. દરેક વદાણુ અમને નવી
ઓળખાણ કરારી હતું, એટલું જ નદિ પણ એમાંથી

અજ્ઞેય જર્મન સાગરવીર ફ્રાંક લ્યુકનેરની આ સાચી સાહસકથા
જ્યાં જ અંકથી શરૂ થઈ છે. યુરોપના ઉદ્ધા મહાયુદ્ધ વખતે, સામેના પાનાને નીચે
ખતાવ્યું છે તેવું 'સ્વિપર' જનતું માત્ર એક નાનકડું ભૂનું સદવાણું વદાણુ અને એક
ધ્વુકડી તોપ, એટલાં જ સાધનો લઈને એ સાતસાત સંસ્તનતોની ગંજવર આરમ્ભારી
સામે નીકળી પડેતો. પણ એ અલ્પ સાધનો છતાં અપૂર્વ છુદ્ધિયાનુયૈ અને ક્રિંદા-
દિત્રીથી એણે દુશ્મનોના અભેલ મનતા સાગરભ્યંદ તોડી નાખ્યા, દસ ફોટ રિપવાના
શુમારની શત્રુ-રક્ષિતોને દરિયાને તળે બેસાડી અને બલમતી નજાર શત્રુ-મનવારોને
યાપ આપી સારે આટલાંટિક ને પશ્ચિમિક મહાસાગર પૂમી વજરો. રમતે સંસ્તનતોના
સાગર પર એણે જેવો સક્રિય બેસાડેના કે એના કાયથી દુરમનોની સ્ત્રીમરિ બંદર
છોડી જલાર ન નીકળતી; જે મહાસાગરમાં એના વદાણુ સી આડલરનું નાગ પડતું
ત્યાંની સફરી રક્ષિતોના લીમાના દર આસમાનમાં ઝીણી પડતા. અને આટલું છતાં
એણે એક પણ છુપતી હાની ન કરી, ને આખર મુઘી એ દુશ્મનોને હાથ ન આપ્યો.
—અને એના નામખુબ દુશ્મનોને થોંચે એ જીવનમરતું મોતમરતું જિરદ પાગ્યો—

દરિયાનો દાનવ

અમને નવો સામાન મળતો. બ્રિટિશ છપોર્મેન પકડ્યું
તેમાંથી ખુબકળ ખોરાક ઉપરાંત થોડાં ડબતાં હુક્કર
અને મરથાં અમને મળ્યાં, એટલું જ નદિ પણ અમારી
જીજી સી મહેમાન પણ એ વદાણેથી જિતરી.

૧૦

હુવે અમે આટલાંટિક મહાસાગરની વિદાય લેવા મન-
સુઓ કર્યો. અમારા વદાણુમાં આરસો આસરે મુસાફરો
યઇ મયાં દત્તા. એમને ક્યાં અને કેમ ઉનારયાં એ
મુશ્કેલ સવાલ દતો. ભોઇદમાન સાથે મસલત કરી
મેં એ ભોકોને છોડી દેવાનો બંદોજસ્ત કર્યો. એમના
જૂટવા સાથે અમારા વિષે જારીકમાં જારીક દકીકત
દુરમન રાજ્યોમાં દરેક ઠેકાણે પહોંચી જતાની એ તો
નક્કી જ. આખરે તો અમે જલારવટિયા દતા. અમારા
વિષે જાહેરાત થતાં જ અનેક મનવારો અમારી પૂંક
પકડશે એ પણ ચોક્કસ; અને મનવારો સામે ટક્કર
ઝીંઘતી એ સંદેશ ન હતું. એટલે આ દિસાએ આ
ભોકોને જીવતા છોડ્યા એ અમારાં મોતને અચૂક
સીતે આમંજય મોકલવા બંદોજર હતું. છતાં એમનો
નાશ-તો ન જ થાય. એટલે આખરે
અમે એમને જીવતા છોડી દેવાનો જ
નિશ્ચય કર્યો. મનવારો આવશે તો આર

મગા પડશે. લગાઈમાં એકલાં દયિયારો જ ન જોઈએ; છુદ્ધિપણ, પણ જોઈએ, અમારા છુદ્ધિપણને મનવારોની તોપો સામે જોડવી નવો રંગ જમાવવા મેં નિશ્ચય કર્યો. પણ આનિશ્ચય તેવેશા મેં ખાતગી રાખ્યો.

એક દલાડો ફ્રેન્ચ વદાણ કશિંન અમાર સપાટા-માં આવી ગયું. અમે એને બીજું રાખ્યું ને જપ્ત કર્યું. એના કૅપ્ટનની નાસીપાસીનો પાર ન હતો.

‘અમે તમારા વદાણને કુખાડીશું નહિ, પણ અમારે ધારેલે બંદરે તે જશે. દરમિયાન તમે અને તમારા માણસો અમારા કેદી છો.’ મેં કહ્યું.

‘શું? એમ કેમ બને?’

‘તમારૂં વદાણ સી આડલર પરના કેદીઓને મુકામે પહોંચાડશે એમ મેં નહીં કર્યું છે.’

‘બા ખુશી, કાઉન્ટ.’ તેણે દરખાઈને કહ્યું.

‘અને તમે કશિંનના નવા કૅપ્ટનના પરાણા બનશો.’ મેં ઉમેર્યું. તે લાચાર હતો એટલે મારી ચરતો તેને કબજા રાખવી પડી.

કશિંન ઉપર બંધાને ચકાવ્યાં. એના નાખુદો નહીં કરવાનો સવાલ પિકટ હતો. છેવટે પિનગોરના કૅપ્ટન મક્કનને એ પદ આપ્યું અને કશિંન ઉપર પિનગોરનો બ્રિટિશ વાવટો ચડાવ્યો.

કશિંનના ડોલના ઉપરના ભાગ મેં કપાતી નાખ્યા, જેથી એની ઝડપમાં ધણો ઘટાડો થઈ ગયો. એને રાપો દ જનરેડો જવાનો હુકમ કર્યો, જ્યાં પહોંચતાં દસથી ચૌદ દલાડા જરૂર થાય. ત્યાર પછી બજાને એકઠા કરી મેં કહ્યું: ‘કૅપ્ટન મક્કન, મારા કેદીઓ હવે તમારા તાંખામાં મૂક્યા છે. હું જાણતો જાણું છું કે તમે જે ધડીએ બંદરે ઊતરશો તે જ ધડીએ સી આડલર વિષેની માદિતી બધે પ્રસરી જશે. બધી સાન સાગરની મનવારોની તોપો એક સી આડલર મારે ભૂખી ફરશે. સેંકડો સાવજી ધેરેલા દરજી પેટે અમારો શિકાર થશે. અમે અમારી જોડપણી કરી છે. પણ તમારે એક વચન આપવું પડશે. બંદરે પહોંચવા પહેલાં તમને વદાણો મળશે, સ્કીમરો મળશે, મનવારો પણ મળે; પરંતુ બંદરે લેગર નાખ્યા પહેલાં કોઈને અમારા વિષે કંઈ પણ ન કહેવા તમારે બંધાવું પડશે. અમે તમારી

સાથે જે વર્તાવ કર્યો છે તે જોતાં અમારી આટલી માગણી ગાઠુ કપરી નથી.’

‘કાઉન્ટ,’ મક્કને કહ્યું, ‘હું તમને વચન આપું છું કે કશિંન બંદરે પહોંચવા પહેલાં કોઈ સાથે કશો સંબંધ નહિ કરે, અને કોઈને કશો સંબંધ થવા નહિ દે.’

અમારા કેદીઓને અમે પગાર ચુકવી આપ્યો. જેટલા બલાસીઓ દતા તેમને જેટલા દિવસ તેઓ સી આડલર પર રહ્યા તેટલા દિવસનો આગળ મળતા રોજને દિસામે પગાર આપી દીધો. આથી બલાસી-ઓમાં પણ અમારો કેાઈ દુરમન ન રહ્યો.

ન્યારે કશિંન સોતી ઉપાડી ત્યારે એનાં કોઠા પર પચરંગી ટોળું ઊભરાયું. દરેક દરેક જથ્થો સી આડલરની વિદાય લેવા હાથ, ટોપી, રમાલ દલાવતો હતો. કશિંનના સહ તંગ થવા અને મોરા પાસે પ્રાણીતી છેળ ઊઠી. એના તુનક પરથી ઘોષ થયો: ‘મો મે’ ફોર ધ સી આડલર!’

અને મદાસાગરે એ દર્શનાદને તથ્ય તથ્ય વાર ઝી કશિંન દૂરદૂર જવા લાગ્યું. સી આડલર પડી રહ્યું. હવે અમારી બીજાજાન શ્રમ રાખવાની.

ન્યારે એકગીતને જોઈ શકવું મુશ્કેલ થયું હું એકદમ સુકાની-તુનક ઉપર ગયો. સુકાનીને બંદર કર્યો. એન્જિનરૂમનો ટેલિગ્રાફ વાગ્યો: ‘ધ -ચરનર’ કુલ સ્કીમ એડેડ! (પર જોરાથી આ બદાવ.) બંને મોદરો ધમધમ જોલવા લાગી. વાંધા ચિકાર કર્યો, સુકાન ફેરવ્યું અને સી આ મોરા-ફેરવી પાસિફિક મદાસાગરનો માર્ગ લીધો.

આટલાંટિક મદાસાગરમાં અમે આઠ એકલાં રહ્યા તે દરમિયાન દુરમનોનાં ૪૦,૦૦૦ ટન આશ વદાણો કુખાડ્યાં. કેટલાંકમાં તો સુરોખાર અને રિ લુંણ ભર્યું હતું. એમાંથી દુરમનો દારૂ બનાવત. અમે બધું કુખાડી દબારો જર્મન શવ બંધ્યાં. પણ હવે લલો અમારો પાસિ અને જૂઠરાથી ખુદા જ બંધ્યાવે.

૧૧

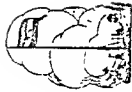
પાસિફિકમાં ઝંપલાવતાં પહેલાં અ એક પવિત્ર ફેરજ બાનવવાની દ દક્ષિણ આટલાંટિકમાં એક રેથળે સેં મહાવીર જર્મનોનો નાશ થયો દ

સ્વાતંત્ર્યતા સંગ્રામી
 પદ્મનાભા આગલે દિવસે કમલેના કુટિરમાં • મૃત્યુ ઇન્દ્રિયા નું શેખનકારે કલ્પતા.
 (ફોટો : વાલોલીમર)

'કુમાર' : બાલકેશ ૧૯૮૬
 સિંગલ ૧૨મી બ્રહ્મચર્યવ્રતિના સમયગાળા

આયામુગ

નૃત્ય

[સામ્યુઅલ કલમના જૂના ચિત્ર પરથી]

જે રયામચિત્રો

હી ગોસ્ટ રાત્રનાં આ એ
રયામચિત્રો પીછીની કૃતિ નથી
ઝીંઘી કાતર વડે કાચક કાતરીને
હપલવેલા એ મુદ્દર ચિત્રોમાં
તેમણે કુશળતા અને ક્યાનો
મુંદર યોગ કરી બતાવ્યો છે
તે પોતે મૂળ તાંત્રિકના વતની
છે અને વડીલાત માટે તેયાર
થયેલા; પણ કળા અને ધન-
કલ્પનાના નાદે વધુ ઝંખાણ

કરતાં વડીલાત છેડી હાલ મદાસના સચિત્ર સામ્યિક 'દિંદુ' પત્રની આફ્રિકમાં કલાવિભાગના તંત્રી તરીકે જોડાયા છે
એ ધનનાં ચિત્રોની ચૂંટણી, બવરયા ને સંસ્કારિતા કુરોપનાં સારાં પત્રોની તોણે આપે એનાં હોય છે. આ ઉપરાંત શ્રીધૃત રાજ
ફેટાઆદીમાં પણ સિદ્ધહરત છે, અને કોઈ વાર 'કુમાર' તેમની એ કલાની કૃતિઓ પણ જરૂર જોવી અમને આશા છે.

એમનાં રાજ ઉપર તથા તથા દગ્ગર મથોડાં પાણી ફરી વળ્યાં હતાં. એમનાં મૃત્યુ તખ્તે બ્રિટિશ કૂરોની ધગધગતીતોપોએ બીપથ અને ખેતાશ્વ પચમ વગાડી હતી, અને એમાં, અતારા ઊંડાણેને હોળા નાખતા મદાનલનાં ધૂધવાટે માર્થ પૂર્યો હતો.

બ્રિટિશોના મોટા સંખ્યાગજની સામે છેલ્લી ક્ષણ સુધી ઝંખીને, રફર્નહાર્ટ, નીસનાવ, ન્યૂરેમર્ગ અને લાઇપ્ઝિક એ ચાર નાની (શાષ્ટ) કૂરોએ અર્દો બીપથ મનવારો સામે છેલ્લી પડી સુધી ઝીક ઝીલી હતી, અને છેવટે ફરકતે ઝંડે આખરે સુધી લડીને પોતાની સફર દમેશ માટે પૂરી કરી હતી. અર્દો ઍમિરલ કાઉન્ટ ફોન રાષી અને એના બહાદુર સાથીઓએ, પિતૃભૂમિ માટે અપૂર્વ જિલ્દાન આપી આ રથળને જર્મન પ્રજા માટે પરમ નીર્વેશ જનાવ્યું હતું.

લોહદમાનની સલાયથી એ રથળ નક્કી કરી મેં સી આક્રમર ને તરફ દંકાર્યું. દરમિયાન સી આક્રમર પડના લુલારોએ ફસ ફટ ઊંચો એક લોખંડનો ફોસ જનાવવા માંડ્યો. જ્યારે અમે ધારેલે રથળે પહોંચ્યા ત્યારે સી આક્રમર ધંભાવવામાં આવ્યું. એના દરેક ધંભે અને રસ્સે રાષ્ટ્રીય પદજ ફરકાવ્યા.

પુદ્ધ શર થયા પહેલાંની—ઇ. સ. ૧૯૧૩ની વાત છે. કીલ (Kiel)ની આરમરીમાં ઉત્સવ જાગ્રવાતો હતો. હંકા ઉપર આરમરીની સેના ગોઠવાઇ ગઈ હતી. કવાયતી સક્ષમ આપવા બધી બંદુકો સૈનિકની છાતી પૂરે સ્થિર ઘઇ ગઇ હતી. એ દરોળમાંથી આવતો ઍમિરલ કાઉન્ટ ફોન રાષી પોતાની કમર તરફ મગફરીથી જતો હતો.

એણે ત્યાં ઊભેલાઓને કંદેશો આપતાં કહ્યું હતું: ‘મારા સાથીઓ અને હું પિતૃભૂમિથી સાન દગ્ગર ગાઉ દૂર જઇએ છીએ. આપણા જાનિમાં વાદળ ઘેરાતું હું જોઉં છું. જો આપણી વડાસી ભોગ ઉપર આદત તૂટી પડશે તો અમે જ્યાં હોઇશું ત્યાં એની સેવામાં જન સદેક કરીશું. તમે તો અર્દો દેશો. અમને મદદ કરવાનો તમે ખ્યાલ ન કરશો. પણ અમારાં મોનને ઉમ્મગનાર એક જ ખ્યાલ અમને પુદા કરવા

દે તો જસ છે: કે અમારી પેટે તમે પણ તમારા જનની કુરગાની ઍાળીને પણ તમારી ફરજ મક્કમ રીતે જાળવી છૂટશો.’

ઍમિરલ ફોન રાષીને આ સંદેશો તે દંદાડે મારા હેવામાં સોંસરવો કિતરી ગયો હતો. આજે સી આક્રમરના તળા નીચે, તથા દગ્ગર વામ પાણીમાં એ બહાદુર વીરોની પાક દરગાદ હતી. એની આસપાસ તૂટેલાં જનન વાળી જર્મન કૂરો પડી હતી!

સી આક્રમરના તુલકે પર બધા દગ્ગર થયા. સૌ કવાયતી અદાથી જિત્યા હતા. ગરકંદાએની બંદુકના કુંદા અવગ્યા સલામોએ ગોઠવાયા હતા. વચસો ઝંડો અરધી કાડીએ ફરકતો હતો. સામે લોખંડનો ફોસ મૂક્યો હતો. એની આસપાસ જર્મન ખજાનીટાઓ હતો. સાથે બીજાં રાજ્યોના—કુરમન રાજ્યોના પણ વાવટા વીંટાળ્યા હતા. મૃત્યુની પેથે પાર વીરોમાં દુસ્મનાવટ નજ દેાય.

અમારા આ દેશબંધુઓનાં જનન ઉપર કફન ન હતું, કથર ન હતી. એના ઉપર કોઇએ ફૂલ નોંતાં ચઢ્યાં. એમની છેલ્લી સફરમાં કોઇએ શુભેચ્છાઓ નોંતી પાઠવી. પણ આજે હું તેમને સાક્ષાત્ જોતો હોઉં એમ મને લાગ્યું. એમને ઉદ્દેશીને મેં કહ્યું:

‘ક્રીનિએ આપેલી અગર નામના છની, તમે અર્દો, તમારી પિતૃભૂમિથી દૂરદૂર કુરગાની કરી સોડ તાણી. હું તમને કહેવા આવ્યો છું કે તમારા અરતાજ ઍમિરલ રાષીએ આપેલો આદેશ અમે જન કયો છે ને પિતૃભૂમિના પિતૃ માટે દરેકદરેક જર્મન જન્મે જાતનું જિલ્દાન આપી રહ્યો છે. તમારી આ આદેશગાદમાં આવી તમને બેટવા જમે આતુર છીએ, પણ તે પહેલાં અમારી છેલ્લી લડાઈ અમારે દણ લડી ગાડી છે. જો તમારી પેટે જ ક્રીનિ મેળવી અમે એ લડાઈમાં બધી જથ્થો તો જ અમે અમારું જીવન સફળ થયું માનીશું.’

ચાર ખજારીઓ આગળ આવ્યા અને લોખંડી ફોસને જિત્યો કર્યો.

‘દેશના નરડીનો, તમારી દરગાદ પરનાં આ ફૂલ સમજ્યો; તમારી મૃત્યુથયા પામે આ પ્રણુનો તારા સમજ્યો.’

સૌએ કહ્યું ‘આમીન!’
લોખંડના ફોસને ઝડપથી તળિયે જતો હું દોડી રહ્યો.
(અસંધાન આગળ પાન ૩૪૫મે)

* આ દેશમાં ઇતિહાસ માટે જુલો ‘કુમાર’નો અગાડ અંક. ગોમાં નીચ ફૂકરતું નામ તુર્નગર્ગ આવ્યું છે તે બજાર નથી. આ નીચ. ફૂકર Nuremburg હતી. —‘સુભાષી’

૮][વિઠોળાની મૂર્તિ

જાત એ રાજધાનીનું શહેર છે. સાંચી અને પંદર-પુર જતા દત્તા. શિવાળાના દિવસે. દાઢ કહે કે માંડ કામ. ગાડીમાં બેસવાનો અમને કંટાળો; તો કે રાજ તરફની, ગાડી હતી બહુ જ રૂપાળી અને સગવડવાળી. પણ અમે રાજ સવારસાંજ પગે જ ચાલતા. સાંજે પગ ફાટી જાય. તળિયું તો શું પણ ઉપર ધૂંટી સુનીની બેસી ચામડી ફાટી જાય અને નળા પરની ચામડી પણ કાચપાએલા કાગળ જેવી કરકરી થઈ જાય ને એમાંથી હોહી નીકળે. મૂર્તિ વખતે પિતાથી સાચુ લખને અમારા પગ ધોષ કાઢે અને આપ દૂધ ઉપરની મક્કાઇ લઇ ગાત્ર અને હોહને ચોળે. સાચુથી પગ ધોવાય તે તો અસભ્ય થનું; પણ મક્કાઈ ચોળવાની ક્રિયા મનઃમગ્ની થતી. આપ મક્કાઈ ચોળવા ગોત્રાવે ત્યારે હું આંખમાં ઊંધ ભરત્યાનો ડોળ કરતો અને આપની આંખના હોહ પાસે આવે કે તરત જ આંખની મોઢામાં પકડી બધી મક્કાઈ ચાડી જતો. અઃ યુક્તિ એકળે વાર જ સફળ થતી. પણ દમેશાં કંઈ આપ જ મક્કાઈ ચોળે એમ ન હતું. કોઈ દિવસ મોટાં લાભી હોય તો કોઈ દિવસ વચેટ લાભી હોય. અને આવી યુક્તિ કરી હું મક્કાઈ આપ જાઉં એ આપને ન જ ગમતું એમ કંઈ થોડું હતું? આપ વટે ખરી, પણ એ બધું ઉપરઉપરનું.

એક દિવસે સાંજે એક ગામમાં અમે મુકામ કર્યો. ધર્મશાળા નહોતી એટલે વિંડોળાના મંદિરમાં ધામા નાખ્યા. પંદરપુરની ગાસપાસ ખૂબ દૂર સુધી દરેક ગામમાં વિંડોળાનું મંદિર તો હોવાનું જ. વિંડોળા અને રખુમાઇ (રકિમપુરી) બંને કેડ ઉપર દાસ રાખી, બંને પગ બરાબર બેઠી ઊભાં રહેલાં દરેક મંદિરમાં હોવાનાં જ. સાંજ પડે કે ગામના લોકો—સ્ત્રીપુરુષ બધાં—એક પછી એક દેવદર્શનને માટે આવે અને વિંડોળાને 'ક્ષેમ' દઇ-એટલે કે આલિંગન દઇ-નમસ્કાર કરી પાછાં-જાય, એ આ પ્રદેશનો રિવાજ જ છે. અમે આ બધું આશ્ચર્યથી જોતા હતા.

પાણી તો દૂરના એક ઝરણામાંથી લાવવાનું હતું. લાભી, ગોંદુ અને હું અમે ત્રણ જગ્યાં પાણી લાવવા ગયાં. ઝંઘરામાં રસ્તો જડે નહિ, ટાંડને થીથે હાંત કડકડતા દત્તા. મેં લોટો ઝરણામાં કુળાકથો. અદાદા! ત્રણે કાળાગેય વીંટીએ કંપ માર્યો હોય તેનું દાચને મધ મધું! પાણી એટલું હતું હતું કે મેં લોટો છોડી દાસ પાછો ખેંચી લીધો અને કહ્યું. 'આવા પાણીમાં ફરી દાસ નાખવાની આપણી દિગ્ગત નથી.' પણ લોટો કંઈ આમ છોડીને આવ્યા? ગોંદુએ દિમનપૂર્વક પાણી-માંથી લોટો બદાર કાઢ્યા એટલું જ નહિ, પણ ગાડીનાં બધાં વાસણો પણ ભરી આપ્યાં.

અમે પાછા ફર્યા. ગોંદુની આ બદાહુરી ભેષ માટા મનમાં એને વિશે આદર ઉપજ્યો. એનું એક રૂત હતું: 'આને દુઃખ વેળાએ તો આવતી કાલે સુખ મળે. આને મર્યાં ખાઇએ તો આવતી કાલે ખાંડ ખાવા મળવાની.' અને આવા સૂત્રો તો અમુરસઃ અમલ પણ કરતો. મોટપણમાં ખૂબ ગળુંગળું ખાવાનું મળે એટલા માટે તે ધણીવાર મને કમને મર્યાં ખાતો, એટલું જ નહિ પણ મોટા ભાગનો અધિકાર મર્યાનીને મને પણ અવગણતો! હું ગોંદુ જેટલો અદાવાન નહિ એટલે એના સિદ્ધાંતો અક્ષરાર્થે કબૂલ ન કરી શકું. પણ જે છ ભાઈઓમાં સૌથી નાનો એને. પાંચમણી ત્રણેકારી ઉડાવતી પડતી. આમ ગોંદુના એ સિદ્ધાંતને લીધે એનામાં તિનિશા ઝીકઝીક આવી દત્તી. હું પણ તિનિશા જતાનું ખરો, પણ તે બદાહુરી કેળવવાને ગયો.

પાણી લખને અમે ઘેર આવ્યા. રાત પડી એટલે ગામસેકો આવના બંધ થયા. વિંડોળા પાસે એક ઊંચી દોરી જળની હતી. દલે ગોંદુનો ભક્તિભાવ જગૃત થયો! ગામના લોકોની પેટે આપણે પણ વિંડોળાને ક્ષેમ દઈએ એમ એને થઈ આવ્યું. ધીમે રહીને એ ગર્ભ-ગ્રદમાં ગયો ને ભક્તિના ઉમંગકા સાથે એણે વિંડોળાને બાયમાં લીધા. પણ અરે! શી ભગવાનની લીલા! વિંડોળા પોતાનું સ્થાન છોડી ગોંદુની બાયમાં જ

આન્ધા! એનો ભાર છાતીને અસલ થઇ પડ્યો! ગોંદુએ
જેવું કે મૂર્તિના પગ ઘૂંટીથી જરા ઊંચેથી તૂટી ગયા છે.
દવે શું કરીએ! આ તો અજ્ઞ થયો! વિદોશાની ભક્તિ
પણ મોંઘી-પડી: 'દત્તુ દત્તુ, ફક્ત એ; હેં વધ કાચ દાલ?'

હું દોડતો ગયો. સહેજ પ્રયત્ને વિદોશાને એની
ગાયમાંથી છોડાવ્યા. ગમ્મી અમે બંનેએ મળીને વિદોશા-
ને ફરી પગભર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ અદ્વાતીસ
યુગ સુધી આમ ઊભા રહી વિદોશા સાવ કંટાળી ગયા
દતા! એ ફરી ઊભા થાય જ નહિ. અમે દાર્વા એટલે
મેં, ગોંદુ ના પાડતો દત્તો છતાં, પિતાશ્રીને બ્રાહ્મણના
અને રિયનિ જતાની. તેમણે પ્રથમ તો મૂર્તિ અગર
ઊભી કરી અને પછી અમારા બંનેની ઝાટકણી કાઢી.
મારો પોતાનો વાંક તો દત્તો જ નહિ, પણ મને મુશ્કેલી
કે મારો અંગાય કંઈશ તો ગોંદુને વધારે સાંભળવું પડ્યો.
મૂંગેમોટે એની સાથે સદન કરું તો ગીચારાનું દુઃખ
એટલું દગાવું થાય ને? મુખદુઃખ સમાન ભાગે વહેતી
ભેવું એ અમારો ત્રણ ભાઈઓનો કોલકરાર દત્તો.
છતાં વિદોશાના આલિંગનથી મળેલા પ્રવરણો લાગ
મને મળાશે કે કેમ એના વિચાર સરખો મેં મેં ન કર્યો.

ખીજે દિવસે સવારે એક છોકરી મંદિરમાં વિદોશા-
ને ક્ષેમ દેવા આવેલી. વિદોશાએ એને પણ પોતે કંટાળી
મથાનું જણાવ્યું. હું તો દવે શું થશે એની જ રાદ
માની પચારીમાંથી લેખા કરતો દત્તો. પણ એ છોકરી
જરાય ડરી ન ગઈ. મને પચારીમાંથી લેતો લેઈ
કહે કે, 'આ મૂર્તિના પગ એકવાર તો જાંગ્યા જ
દતા. ગામના લોકોએ જગતેમ બેસાડ્યા દતા. આજે
ફરી ટીલા થયા દેખાય છે.' રાઈટરના ખગરપત્રોના
વેગે એ માદિતી મેં પ્રથમ ગોંદુને ને પછી પિતાશ્રીને
પહોંચાડી, અને બધાના છુપ હંડા પડ્યા.—ધરીર તો
કકડતી ટાંકમાં ફૂગતાં જ દતાં.

૯]]ધટપ્રભાને કહિ
ગાંધીની મુસાફરી પૂરી થઈ. દવે જાકોનો પ્રવાસ
રેલ ગાડીનો દત્તો. અમે રાત્રે આઠ વાગે ચોક્કસ
પહોંચ્યા. રેલનો 'ટાઇમ' બપોરના ગારતો દત્તો, એટલે
અમે એક ધર્મશાળામાં જિતવો. ચાક્યાપાક્યા બધા જ
ધસધસાટ ઊંઘમાં પડ્યા.

સવારના ત્રણેક વાગ્યાનો શુભાર દરો. એવામાં
એક કુતરું ધર્મશાળામાં પેડું અને અમારું એક મોટું

તપેલું, અંદર કંઈક ખાવાનું હોવાથી દાયરમાત્રથી
જાંખી રાગેલું તે તેણે ઊંચાથી લીધું ને મોટાવાહ-
જોડે તે પહેલાં જ ધર્મશાળામાંથી ગરાર નાસી ગયું.
કુતરાનો પગરપ સાંભળી ત્રણવાર જળ હાડ્યા અને
કુતરા પાછળ દોડ્યા; પણ તપેલું તો ગયું એ ગયું જ.

આગરપડને લીધે સવાર પડતાં હું જરા મોડો બિચો.
ઊઠીને એકે તો આસપાસ ઘણા લોકો આવનાજતા
દતા. સૌથ જવાની ક્યાંય સગવડ ન મળે. લાંથી સીધો
ધટપ્રભા નદી સુધી ગયો. ધાર્ય કે નદીના પટ તરફ સૌથ
બેસવા જોઈતી એકાંત જગ્યા જરૂર મળવાની. પણ
નદી ઉપર જઈને એવું તો આપા ગામના લોકો લાં
દાજર. કોઈ કપડાં ધુએ, કોઈ પાણી ભરે, કોઈ વાસણ
ઉઠકે. મેં આસપાસ ખૂંચ દર સુધી જઈ એવું, પણ
ક્યાંય એકાંત મળે નહિ. નદીને કિનારેકિનારે ખૂંચ
દર ઉપરવામ ગયો, લાં પણ નિર્જન રચાન ન મળે.
જ્યાં લુઓ લાં કોઈ ડોસા કે ડોસી અથવા ટોર
ચગવના છોકરાઓ ફોપ જ. નદીકાંઠાના લોકોને તો
મોટે ભાગે યશ્ન નથી દોતી. તેઓ મને લાં બેસી
ત્રણ છે. એવા પણ લોકો મેં જોયા. એમને યશ્ન
ભલે ન હોય પણ મતે તો દત્તી. એટલે દૂરથી એવા-
ઓને જોઈ મારે મારો રસ્તો બદલવો પડતો.

દવે પ્રીતિધીમે હું મૂંઝાયો. વખતસર પાછો ન
જઈ તો આઈ વડે અને સૌથ બેસા વગર પાછા
જવું પણ બને. એમ ન દત્તું. મને થયું કે દવે કરવું
શું? ક્યાં જઈ? કેટલેક દૂર જઈ? મને લાં બેસરમ
થઈ લોકોના દેખતાં બેસું તે તો અશક્ય જ દત્તું.
કેમકે ચરીરને એવી ટેવ જ ન દત્તી.

આખરે મને એક કાચમય હિલાજ મૂંઝ્યો. પાસે
જ એક ઝાડ દત્તું, સહેજે ચડાય એવું. અને એનાં
પાંદડાં એટલાં તો ભરચક દતાં કે ઉપર ચડ્યા પછી
કોઈ જોઈ ન શકે. ઝાડની આસપાસ સહભાગે કોઈ
દત્તું નહિ. એટલે ભરેલો લોટો લઈ મેં ટક્કારોલખ
કર્યું. ખૂંચ ઉપર ચડી અતુલ્લખ ઝાળી શોધી કાઢી.
મને મતાવ્યું કે કોઈ કાલે મળ્યું ન દત્તું એવું
સરસ એકાંત મળ્યું છે. છતાં બીક તો દત્તી જ કે
દબેને એકાદ ગાય ઝાડ નીચે આવી ચડે અને એની
પાછળ કોઈ એવાજ આવીતે દાજર થાય! પણ
ધિરને એટલી આકરી કસોટી કરવી ન દત્તી. હું

નિરાંતે પાછો આવ્યો. મારા ભાઈ પણ એ જ ઉદ્દેશથી નદીએ ગયેલા તે નિરાશ થઈ પાછા આવેલા. એમણે મને પૂછ્યું, 'શાય ક્યાં ગયો દતો?' મેં કહ્યું 'નદીએ'. ભાઈએ પૂછ્યું, 'ત્યાં એકાંત જ્યા દતી?' મેં કહ્યું 'હા.'

ભાઈને કંઈક કરવું ન હતું કે તેઓ એમ ને એમ પાછા આવ્યાં છે, અને મને શરમ લાગતી હતી કે મેં વાંદરાનો પાઠ ભાગ્યો છે; એટલે 'તેરી બી ચૂપ ઔર મેરી બી ચૂપ' કરી અમે એ વાત ત્યાં ને ત્યાં જ પડતી મૂવી. કેટલા યે મદિનાઓ સુધી મેં મારી વાત જાની રાખી હતી. શરમનું પડ કાળના પ્રતાપે ધસાઈ ગયા પછી જ તે દિવસની મારી વાત કરવાની દિમત આવી.

માણસ પછીવાર ભારે પાપ કે યુગ કરે તો તે કહેતાં શરમાય નહિ એટલો આપી પરતુઓ વિશે બોલતાં શરમાય છે. હજી કરતાં વ્રીડાનું કચ્ચ બધારે હુલેલ હોય છે.

૧૦][બીકણ હિંમત

કુરુવારમાં એક વાર અમે ઉપા શેઠની વખારમાં રહેતા દતો. એ મકાનનું નામ પડ્યું હતું 'વખાર', પણ દતો ખાસો શેખીન બ્રશ્મે. બંગલાનાં બારી-બારણાંમાં જ્યાં રંગબેરંગી કાચ જડેલા દતો. મેડા પરનો ભાગ અમારા તાબામાં ન દતો, જતાં અમે છોકરાઓ તે વાપરતા તો દતો જ. એક વખત અમે એક બહુ જ રૂપાળી બિલાડી ચોરી આણી હતી. એને માટે રંગીન આયના-મદાલ ગનાવલો દતો. કેસુએ અને મેં મળીને ઉપલે માળે જઈ પાછળની બાજુની બારીના પાંચ લીલા પીલા કાચ કાઢી લીધા. પછી સુથાર પાસે જઈ એક પેદીમાંથી મહેલ ગનાવો અને તેમાં પેદા કાચ બેસાડી દીધા. પૂરેપૂર્ણ ભાડે આપીએ છીએ તો કાચ ન વાપરીએ? અમે વખાર ભાડે ન લેત તો અહીં ઉદર પણ ન રહેત. ત્રણવાર કાચ વાપર્યાં તેમાં શું થયું? આવી દલીલ. પોતાની સાથે કરી પરવાતા મનને. અમે-સાંત પાડ્યું.

બંગલાની આસપાસ આંગનાં ઝાડ દતો. જ્યાં જ પાવરી જતનાં. આસપાસ ઇટચૂનાની વાડ હતી. બંગલાની સામે, જ્યાં હોય છે તેમ ઇટચૂનાના બે મોટા ચાંબલા દતો, અને એ ઊંચા ચાંબલા પર એક ચાંબલાથી બીજા ચાંબલા સુધી છ ઇંચ એક ચોરસ લાડકું

બેસાડ્યું હતું. એક દિવસે દીવાલ પરથી હું થાંભલો પર ચડી બેઠો. મારે ત્યાં બેસી ચોપડી પાંચવી દતી. મને આમ બેઠેલો બેઠ કેસુ સામી બાજુની દીવાલ પરથી બીજા ચાંબલા પર ચડી બેઠો. પ્રવેશદ્વાર પર અમે બંને જય-નિજયની પેઠે સામસામા બેઠેલા. મને એની ખૂબ મજા પડી. હું લલકારવા લાગ્યો, 'વૂહી જયવિજયાંતં સનકાદિકીચ્ચા વિપાદ શાપાનેં. કાલં જન્મત્રય પરિમુક્તિસ નેલેં હૃતીસ વાપાનેં.' પણ એટલામાં પ્રાણ નળે મને. જ એક શાપ નડ્યો. કેસુ મને કહે 'આ લાકડાના પ્રુક પરથી મારી તરફ ચાલતો આવ. કેસુની આસા તો તેણે જ નહિ. એને દરેશ આસા કરવાની જ ટેવ અને અમને બધાને એનો હુકમ ઉઠાવવાની ટેવ.

મેં જોયું તો મોટી ગાડી અંદર આવી રાકે એટલો રસ્તો છોડી આ ચાંબલા ઊભા કરેલા, એટલે જમીનથી એની ઊંચાઈ પણ એણી ન દતી. અને લાકડાનો એ પ્રુક પૂરો છ ઇંચ પહેલો પણ માંડ દશે. એને વટાવીને જતાં પગ જરૂર લપસી જવાનો. અવચય ચકર આવે તો તો પગ લપસ્યા વગર જ હું પડવો. મેં ભાઈને કહ્યું કે 'આ તો કામ અર્ધ છે. આપણાથી એ નહિ બને.' ભાઈએ પ્રથમ ઉતેજન આપી કહ્યું, 'જોશીશ.મા, તારે માટે એ જરા ય અર્ધ નથી.' નાન-પણમાં જો કસરતની મને ટેવ હોત તો તો એ કામ જરા ય અર્ધ નહોતું. પણ કેમેં કરીને મારી દિમત ચાલે નહિ. ભાઈએ પછી સખ્તાઈથી-હુકમ કાઢ્યો, 'તારે આવવું જ પડવાનું છે. દવે તું કાંઈ નાનો નથી; ખારસો-દસ વરસનો થયો છે. આટલી થે દિમત ન ચાય? હું કહું છું કે આવ.' મેં પણ દલતાથી જવાન વાળ્યો, 'એ તો નહિ જ બને.' કેસુને ચીડાતાં વાર લાગતી ન દતી. એ બોલ્યો, 'જોજો હો! તું આવીશ તો કીક; નહિતર આજે તો તને એવો મારવાનો છું કે તારા ગાલ લોહીસુદાણ કરી ચૂકવાનો.' મેં મનમાં વિચાર કર્યો કે માર ખાવો. એ તો રોજનો અનુભવ છે. એમાં તો આપણે પંડિત છીએ. પ્રાણ આટલે જોએથી પડીને-માથું ભાંગી નવ એ પોસાય નહિ. એટલે મેં ભાઈની આજ્ઞાનો પહેલી વાર સાદર નિરાદર કર્યો. કેસુને મેં નમ્રતાથી કહ્યું, 'ભાઈ, એ, મારાથી નથી જ થવાનું. તું ગમે તે કરજે; પણ મારો પગ નથી જ ઊપડવાનો.'

લાઠિ પથ્થુ આ મારી બીકણુ દદતા જોઇ ચોંકી ગયો. આખરે એણે કહ્યું, 'જા રડયા અલ્લીયા; તું તો આવો જ રહેવાનો. દવે હું જ તને ચાલી બતાવીશ.' બસ, મારની બીકથી જે કાર્ય ન થયું તે આ વેણથી થયું. કેસુ ચાલી બતાવશે અને પહેલવહેલો આ પુલ પસાર કરશે, પછી મારી આખર શ્રી રહી? હું એકદમ ઊઠ્યો અને સંધિ પુલ પરથી સામી બાજુ ગયો. સામી બાજુ કેસુ પણ ઊભો થયો હતો. એણે મને બાયમાં જ લીધો. એની આંખમાં દર્પણમાં આંસુ દતાં. એણે મારી પીઠે યાગડી કહ્યું, 'હું તને નહોતો કહેતો કે તારે માટે એ અશક્ય નથી? તારી શક્તિ તારા કરતાં હું જ વધારે બાણું છું.' પછી તો કેટલી બે વાર હું આ બાજુથી પેલી બાજુ અને પેલી બાજુથી આ બાજુ જમ્યાં આવ્યો.

તે દિવસે સાંજે કેસુએ મને દતુમ્બાનની વાતી કહી. સીતાની બાગ લાપયા માટે લંકા સુધી કેણુ ફરી જાય એની મમલત વાંદરાઓમા આ પાર ચાલતી હતી. સમુદ્ર એાળંગી જવાની શક્તિ એકલા દતુમ્બાનની જ હતી; પણ દેવોએ એવું નક્કી કર્યું હતું કે દતુમ્બાનને જ્યાં સુધી કેાઇ કહે નહિ કે તારામા આટલી શક્તિ છે ત્યાં સુધી એનામાં એ શક્તિ પ્રગટ થાય નહિ, એનામાં આત્મવિશ્વાસ આવે નહિ.

૧૧][ઈન્સાફનો અત્યાચાર

હુંવે વધારે બાકું મળતું હોવાથી રામચ શેઠે એમની પ્રજારના ચાર ભાગ કર્યા હતા. એક ભાગમાં કુષ્પી-કર માગલનદાર રહેતા હતા. પડખેના ભાગમાં અમે હતા. અમારા પહેલાં અમારા ભાગમાં એાનરરીઅર સાહે રહેતા હતા. એમણે એાટલા પર સાદહીની બદુ જ રૂપાણી એાડી બનાવી હતી. એનું બારણું, જે બારીએ વગેરે બધું જ બારીકું હતું, એન્ટિનવરને દાયે થએલું, એટલે પૂછવું જ શું? એ એાડીમાં અમે લથળવા બેસતા. બાબાને કેાઇ મળવા આવે તો તેઓ પણ અમારી એાડીમાં જ બેસવાનું પસંદ કરતા. મને તો એ એાડી પર એટલેા બધો મોહ હતો કે મેં રાત્રે સવાનું પણ ત્યાં જ રાખેલું. ઘર બદાર ચૂવાથી સવારે સાગચાર વાગ્યે હું ઊડી સકતો હતો એ પણ એક મોટો લાભ હતો.

અમારી જોડેના એાટલા પર એ ઘરમાં છોકરાં

રમે અને બ્રમાબ્રમ કરે. અમને એ ગમતું નહોતું. પણ તે સદન કરવામાં અગવડ આવતી નહિ; કેમકે અમે પણ ચર્ચા કરવા બેસીએ તારે આખી 'વખાર' ગવનથી ચૂકતા. શાંતિના આધુનિક શોખ તે વખતે અમે કેળવ્યો ન હતો. પણ જ્યારે પડોશનાં છોકરાં એમના એાટલા પર દોડતાં દોડતાં અમારી સાદહીની દીવાલ પર જોરથી દાય મારતાં ત્યારે મારી ધીરજ ખૂટી જતી. અનેકવાર એ છોકરાંએને મેં કહી જોયું. વઢી જોયું, પણ એની અસર ન થઇ. છોકરાંએના તોફાનથી સાદહીમાં મોટો ખાડો પડ્યો અને એાસ તાપડી જેવો એાનો આકાર થયો. દીવાલની શોભા ગમ અને એાડીમાંની એટલી જગ્યા પણ એાછી થઇ ગઇ. મેં સાદહીને અંદરથી દબાવીને બદારનો ભાગ ફૂલાવો. પણ એથી તો ઊંધું જ પરિણામ આવ્યું. છોકરાંએનો એા પર દાય મારવાનો શોખ વધી ગયો. જોરથી દાય મારે એટલે સાદહી ફરી અંદરના ભાગમાં ફૂલે.

દવે શું કરવું? મેં જમને છોકરાંએની મા પાસે ફરિયાદ કરી. એ લોકો કેાંકણીમાં બેસે, હું મરાડીમાં બેસું, એટલે સમજવાની શરૂઆત તો ખરી જ; પણ એ લોકો એટલાં જોરકાર કે એમણે મારી વાત સાંભળી જ નહિ. 'દશે દશે' કહી એમણે મને પટાવી દીધો.

છોકરાંએનું તોફાન એાણું થયું નહિ. એંતે દાડ જમને મેં એક આસુરી ઉપાય અજમાવવાનું નક્કી કર્યું. ગોંદુનો લાકડામાં નતગતતાં બીજાં કેાતરવાનો શોખ આ અરસામાં બદુ હતો. એટલે સોયા જેવું એક એાગર એની પાસે હતું. ગળવેલની ત્રિકોણી સળી ત્રાંસી ઘસીને બદુ જ તીણું પાનું બનાવેલું હતું. એ મેં દાયમાં લીધું અને એની અણી સહેજ સાદહીમાં થોંચી. હું તૈયાર રહ્યો. હમેશની પેઠે છોકરા દોડતો દોડતો આવ્યો, અને એણે જોરથી બંને દયેળા-એા સાદહી પર મારી. એણે જેટલું જોર કર્યું એટલા જ જોરથી સોયાની અણી એની દયેળામાં લોકાઇ ગઇ! છોકરાંએ એકદમ ચીસ પાડી. દાયમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું. છોકરાંને વાગશે, એ ગીસ પાડશે એટલી અપેક્ષા તો મને હતી જ, અને એ આનંદની દું રાદ જોતો હતો. પણ મેં અગેસા બંધીથી એના કરતાં એ

છોકરાને વધારે વાગ્યું, અને તેની ચીસે મારા ચીધ-
એના હેવાને ટાટક આપવાને ગદમે વીધી નાખ્યું.
છાતીના મધ્યભાગમાં એકદમ ડૂબેા લસણો હોય એવું
મને થયું. મેં સોળો ટેનિસ પર એક ચોપડી તળે
સંપાડી દીધો ને શું થશે એની રાહ જોવા લાગ્યો.

છોકરાની ચીસ સાંભળી એની મા દોડતી આવી.
ધરતો રસોડાથી પથ આપ્યો. હું માનતો હતો કે એ
લોકો મારી જોડે લડવા દોડી આવશે. પણ એમને
છોકરાને થએલા ધલો ધલાવ કરવા આગળ લડવાનું
ક્યાંથી સૂઝે? એમના ઉદ્ગાર હું સાંભળતો હતો.
એમાં કેાષ કે ચીડ ન હતી, પણ એકલું દુઃખ જ
હતું. આ રિયલિટી મેં અપેક્ષા કરી ન હતી, એટલે
મને ખુબુ વિચિત્ર લાગ્યું. હું અંખપાણી પડ્યો. એ
લોકો મારી જોડે લડત તો 'ન્યાયનો પક્ષ મારો છે'
એમ કહી લડવાનું મને જોર આવત. એમણે માઈ
નામ સરખું ન લીધું એટલે કહ વૃત્તિ ધારણ કરવી
એ જ મને ન સૂઝતું. ઇન્સાફ પોતાના હાથમાં લઇને
હું બદલો લેવા ગયો; પણ ચીડથી આંધળો થએલો
માણસ ઇન્સાફ મેળવવા જતાં અત્યાચાર કરી એસે છે.
મારા કૃત્ય આગળ રહે મારી પોતાની દૃષ્ટિમાં પણ
છોકરાઓનું તોફાન નહતું થઇ ગયું. મારી જ દૃષ્ટિએ
હું ગુનેહગાર નીવડ્યો.

છોકરા તો રોતો જ હતો. રસોડાથી એના હાથ
પર પાણી રેડતો હતો.
છોકરાને કેટલું વાગ્યું છે
એ જોવાનું મને મન થઇ
આંધું. એમના ઓટલા
પર જવાની તો મારી
હિંમત હતી જ નહિ,
એટલે ટેનિસ પર ચડી

અમારી સાદીની-દીવાલ પરથી હું ચોરની-માફક
જોવા લાગ્યો. મારે આમ જોવાની કરી જરૂર ન
હતી; પણ મારાથી રહેવાયું નહિ. હું ઉપર ચડીને
જોતો હતો, એટલામાં માઈ દુરૂંધ કે છોકરાની માની
દૃષ્ટિ મારા પર પડી. માએ મને ગળો દીધો હોત
તોયે એ હું વધારી લેત. પણ એની આંખમાં શુદ્ધ
ઉદ્ગેશ જ હતો. એણે કહ્યું, 'જો, આ તો શું કર્યું છે!'
માનું આ વચન મને તો સોવા જેટલું જ લીધું
લાગ્યું. માઈ મોઢું ઊંચરી ગયું. હું જોતો તો ખરો
કે 'મેં કરું કર્યું નથી.' પણ મારો અચાનજ કહેતો
હતો કે મારા શબ્દમાં કરોા ગયું નથી.

માને એટલો આધાન થયો હતો કે એણે ન તો
ધરતો માણસોને એની વાત કરી કે ન આંધ પાસે
ફરિયાદ કરી. અતિ દુઃખ અને અતિ ઉદ્ગેશો એ શાંત
જ રહી. પણ એણે 'મારી શાંતિનો પૂરતો નાશ કર્યો.
કેટલાયે દિવસ સુધી મેં પડોરાના યૌકો આગળથી
માઈ મોં છુપાવ્યું. જ્યારે જ્યારે છોકરાની માને સામેથી
આવતી જોઈ લારેલારે માયું તીસું ધારીને હું લાંબો
ખસી જાઉં. છોકરાનું તોફાન તો અંધ થયું, પણ એ
છવ મને ભારે મોંઘી પડી. ફિયસો વધી ગયા. એ
લોકોની ભાષા હું વધારે જાણતો થયો. એમની સાથે
હું ભળી ગયો. પેલા છોકરાને રમાડવા પણ લાગ્યો.
પણ ન એની માએ કરી મારી પાસે પેલી વાત છેડી,

ન મેં કેાષ કાળે એનો
ઉદ્ગેશ કર્યો. પેલો છો;
કરો એનું દુઃખ ખૂલી
ગયો હતો, પણ હું મારી
એ ફિયસની દૃષ્ટિના લગ્ન
ખૂલી શક્યો નથી.

(આલ) દ. બા. કાએલકર

મુક્તપ્રાણ

મુક્તપ્રાણ! મુક્તપ્રાણ! બંદીતાન હું નહિ!
મુક્તધ્માન! જંજીરો ન જાંધવા ધરા મરી!
જાંધજો દીવાલ પવંતો સમી જામી જામી;
તારલા હસો-વહે નજો : હસેત આંખડી!

મુક્તપ્રાણ! મુક્તપ્રાણ! એકલો-કરી નહિ!
માંડવો રમી લીઓ અનંત આલે છાપરી;
આલ એથી ચે ત્રિશાળ અંતરે રહ્યું હસી.
સૂર્ય, ચંદ્ર-પ્રાણ જામિ-તારલા રહ્યા લસી.

એકલો નથી, ભલે ન હોય પ્રેમીઓ સખા!
અનંત હું અજંધ પ્રાણ, સાથી આત્મ સર્વદા!

(નાસિક જેલ)

કૃષ્ણલાલ શીધરાણી

માનવી _____ વામન કે વિરાટ ?

સર્વે માનવી સત્યમ જગતનો સ્વામી બને, છતાં અખિલ પ્રજાકાંડમાં તો એ અણુમાત્ર છે. —વિલિયમ ઝેટ્સીઆરિંગ

થો ડા મદિના પા-
હેમાં ખગોળા-
વેતાઓએ 'ગ્રાહર કથું
કે નોવા પિકેરારીસ ના-
મનો એક તારો તૂટીને
જે ટુકડા થઇ ગયો. આ
ખનાવને અજળ નાથ
શોધ તરીકે જાહેર કર-
વામાં આવ્યો હતો. એમ
છતાં નવાઇની વાત તો
એ છે કે એ ખનાવ જની
ગયાને પ્રાક્ષરખાનાનો જ-
ન્મ પહેલાં ૬૦ વર્ષ થઇ
ગયાં હતાં ! તેના ખગર
ઝટકે પૃથ્વી પરના મનુ-

ષ્યને પહોંચાડનાં અતિમાં અને અતિન ગનિયાન
વાદક જે પ્રકાશ તેને પણ આટલો જધો વખત લાગ્યો
છે ! આ તારાને ને પૃથ્વીને એટલું અધુ અંતર છે કે એક
સેકન્ડે ૧૮૬,૦૦૦ માઈલથી પણ વધુ ગનિયાણા પ્રકાશ
કિરણો એટલો ગાળો કાપતાં પોંગસો વર્ષ લાગ્યાં !

આ એક જ દાખલા પરથી, એકપણ યંત્રીને
માણસનું સ્થાન પ્રજ્ઞાકાંડમાં કેટલું છે તેનો વિચાર
કરીએ તો આશ્ચર્ય થવા વિના રહે નહિ. માણસ તે
વિરાટ કાપાનો રાક્ષસ છે કે નાનકડો પદ્ધતિયો ? એ
નક્કી કરવા આપણે આસપાસ વિશ્વમાં નજર કરીએ.

તમારા ખ્યાલમાં સોળી વધુ ઝડપી તરત કથું
આવે છે ? વાવાઝોડું કલાકે સો માઈલની ગતિએ ગય
છે. એન્જિન વધુમાં વધુ ૧૨૦ માઈલ ગય છે; યંત્રનું

એન્જિન ૨૦૬ની અને એરોપ્લેન ૩૫૦ માઈલની ઝડપ
કરી શકે છે.

પણ એ જ્યાં સાન ધીરા મણાવ. પ્રકાશના એક
કિરણની ઝડપે કાપડો. એની ગતિ એટલી જાણી છે કે
તમે જ્યાં હો એટલા વખતમાં આ પૃથ્વીને તે
આઠ વાર જાટો મારી આવે. હા એ રીતે તૈયાર !
તો મારી મરો ! એક સેકન્ડમાં એક લાખ ને ઇંચાળી
દગ્ગર માઈલની એ ગતિ છે. એ ગતિએ આકાશમાં
જમન કરતાં નછકમાં નછકના તારાને પહોંચનાં પણ
સાઝ મધ્ય વર્ષ લાગે ! હસિએ દેખાતા આકાશખરના
તેજસ્વી અગરલ (સીડિયસ નામના) તારાને પહોંચનાં
જારીસ વર્ષ થાય. કેપીટા નામના તારા નછક
જવાને સિપેર વર્ષ લેકએ. અને આ તો દલુ તમે તમારી

મુસાફરીમાં બહારડાના ઝાંપા સુધી ગયા મળ્યાઓ !

હરસો વર્ષે તમે આકાશગંગાની સીમતા નારા-ઓમાં પહોંચો અને એક દળર સૈફા-એટલે એક લાખ વર્ષ-નીતે સ્વારે આપણી જાણમાં આવેલા દૂરમાં દૂરતા તારાને જલ્દને મળો. અને આ બધું પેલા પ્રકાશકિરણની ઝડપે—એક સેકન્ડે એક લાખ છવાશી દળર માઈલના વેગે બ્રહ્માંડમાં : . . .

ધતિલાસની નજર ન પહોંચે તેવા પૃથ્વીના આરંભ-કાળનો નિવેન્દરચાલ માનવ દળ જન્મેદ પશુ નહોતો, તે વખતે જો દૂરમાં દૂરનો તારા આકાશમાંથી ગૂમ થયો હોય તોપણ આપણને તે (એટલેકે તેનો પ્રકાશ) આજ સુધી દેખાય, એટલું એ અંતર ને એ કાપતાં એટલો સમય !, આજ રાત્રે આપણને પ્રકાશનું જે કિરણ દેખાય છે તે એક લાખ વર્ષ પહેલાં તેની મુકામેથી નીકળ્યું હતો અને આજે સંધી જે નીકળશે તે પૃથ્વી ઉપર એક લાખ વર્ષ પહોંચશે! એટલામાં તો પૃથ્વીની દળરે પેદાઓ વધી ગઈ હતી. આજે નીકળેલા, એ કિરણને પૃથ્વી ઉપર કેણુ જલે કેવી પ્રગટ કેવી સંસ્કૃતિ દેખાશે એ કેણુ કહી શકે ?

અમેરિકન મનનો લાડકો વાયુરિર લિન્કોલન તેનું એરોપ્લેન, પુરપાટ ઝડપે જવાનીતે મંગળ ગરદ બીડી જાય અને રસ્તામાં જરા મે આટકે નહિ તો ત્યાં પહોંચે સ્વારે એ સિતર, ઉપર ત્રવેનો આદમી જની ગયો હોય !

વિશ્વમાં પૃથ્વીનું કદ છે તેના કરતાં મે આ પાના પર છાપેલું અનુદાનનું ટપકું અતિશય મોટું છે. અને આટલા ટપકા ઉપર માણસ પોતાની કૃતિઓનું અભિ-માન ગિજાવી રહ્યો છે ! મદાન શહેરો, જગનયુગી ધમારતો, કારપાનાઓ, રેલવેઓ, નહેરો એમ અનેક રીતે તે પોતાનો ગર્વ વધારી રહ્યો છે. પણ વિશ્વના અનંત દિસાજમાં તે જાપાનનું માપ કેટલું ?

કેમ એક મદાન શહેરમાં એક માણસનું માપ કેટલું ? તે શહેર વળી એક નકશા ઉપર તેજાલાનીના શરીર પર લાગેલી ધૂળની કણુ જેટલું દેખાય. અને આવાં શહેરોવાળા આ પૃથ્વી, આટલાટિક મદાસાગર પાસે જેમ પાણીનું ડીપું તેમ આ વિશ્વમાં ગણાય ! તો હવે એક માણસ આ વિશ્વમાં કેટલો ?

આ વિશ્વની ઉપરાંત જે મદા વિશ્વ છે તેની ગણ-તરીએ તો વળી આપણો જાણીતો, હેવદમાં છે ટના

અંતરનો નારો તે આપણાથી કૃતપરીના ઇચના સોજામા ભાગને અંતરે ગણાય ! એકે વિદાને વિશ્વના આ અદાટ માપનો ખ્યાલ આપવા એક દણીનું આપણું દત્તું કે તમારા હાથમાં એક પેસો પકડી હાથ લાંબો રાખી આકાશમાં આડો ધરો તો, તેની પાછળ આ વિશ્વના ૧,૫૦,૦૦,૦૦૦ સૂર્યો ટંકાશે ! એકે રાત્રે દેખાતા આ-કાશના ૧૯૦૦માં ભાગનો ફોટાગ્રાફ લેતાં તેમાં ચાર લાખ તારાની છાપ પડી હતી ! સાથી દૂરનો તારો અંટારિસ સમર્થ દૂરગીનમાંથી બેતાં આકાશમાં સાંકળીના માથા જેવો માત્ર દેખાય છે; તોય તે આપણા સુધે કરનાં ચાર કરોડગણો મોટો છે ! છેલ્લાં બીસ વર્ષમાં ખગોળવેત્તાઓએ તેમના આકાશસાનની સીમા દસદળર ગણી વધારી દીધી છે. . .

આમ પોતાના અદમાંથી માણસ જલ્દાર અને ઉપર નજર નાખે છે સ્વારે પોતે ગ્રીકમાં ગ્રીકો જની જતો લાગે છે. આ અનંત વિશ્વમાં તે પોતાની પામરતા લખેલી રપટ વાંગી શકે છે કે પોતે કાણુ માત્ર !

પણ હવે ધીરજ ખાળીને વિચાર કરીએ તો એ જ માનવીની કથા જુદી જ વિચારો પિત્તોનગર જે લેખ-લગ અકલ્પ્ય જેની ને અદ્ભુત લાગે છે. વિદ્વાન કહે છે કે મનુષ્ય એ પૃથ્વી ઉપર વિચરતો પ્રથમ વિરાટકાપ દેવ છે. તેના દાંધમાં તે લાખો સૂર્યો અને ઉપગ્રહો ફેરવે છે અને આખા સુર્યમાંળો આકાશમાં ઝરતો તેને પંધ પૂળતો કણુ મધુર નાખે છે.

વિજ્ઞાન કહી શકે છે કે જો દાંડીનીથી તે વિરાટ આકાશનાં માપ કાઢી રહ્યો છે તે જ અનેક નાનાં વિશ્વોનું ખગેલું છે, જનાં તે જોઈ શકતો નથી. તેના ચંચળ પિત્તનું જૂળું અને કાંચ સનાતન ગતિવાળા સુર્યમંડળોનાં જની રહેલાં છે.

આ છાપેલું પાનું ફેરવતી વખતે તેને અંચુડા અને આંચળી પરચે દાખી બેતાં તંમને ભાગે જ નમાસં આંજળાં વચ્ચે કંઈ અંતર પડ્યું લાગશે; એમ છતાં એ અંતરનું માપ એક ઇંચના ૬૦૦માં ભાગ જેટલું છે અને તે ભડાઇ નણુ લાખ મોલેક્યુલ (સૂક્ષ્મ પરમાણુઓ) ઉપરાઉપર રહે એટલી ગંધીય !

આ સૂક્ષ્મ પરમાણુઓ પાછાં એમની સૂક્ષ્મ સ્પર્શમાં તો દેવ રીંછ છે. તે દરેક પરમાણુ એકએક વિશ્વ છે અને તે દરેકમાં ૨૫૦૦૦ સૂર્યો અને ઉપગ્રહો ફરે

જ કરે છે. મોઝેકપૂલોની અંદર એટમ—રજકણો છે, અને એટમના પશુ સૂક્ષ્મ ભાગો તે ઇલેક્ટ્રોન તરીકે જોળખાય છે.

• આટલા મીઠા તરફ જુઓ. એ એટલું નાનું છે કે પાનું થોડેક દૂર રાખો તો દેખાય પણ નહિ. છતાં વિજ્ઞાન સિદ્ધ કરી શક્યું છે કે એટલી જગ્યામાં તો આકાશમાં દેખાતા તારા કરતાં જે વધુ એટમ સમાજોમાં છે.

અમેરિકાના પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનવેત્તા ડૉ. મિલિકને જતાવ્યું છે કે વિશ્વ આખું જે એન કિરણો (કૅસ-મિક રેઈઝ)થી ભરેલું છે અને એ કિરણો સતત નવાં નવાં એટમ બનાવી રહ્યાં છે. પહેલાં એમ મનાતું હતું કે, પૃથ્વી ઘસાતી જાય છે; પણ ડૉ. મિલિકનેની શોધ પ્રમાણે નવાંનવાં એટમ ઘસારાની જગ્યા પરતાં જ જાય છે અને તેથી પૃથ્વી ટકી રહેવાની.

પણ એટમ કરતાં જે વધુ આશ્વર્યકારક તો ઇલેક્ટ્રોન (વિદ્યુત કણો) છે, પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ જે ગતિથી ભરે છે તેથી જે વધુ ગતિવાળા એ ગ્રીષ્મા પ્રકાશમાન સૂર્યો ક્યાં કરે છે.

તમારી આસપાસની ગંધા સૃષ્ટિ કૂલી જાય, વધી જાય એવું કલ્પો. તમે પોતે વધી જાઓ; જનાવરો પદાર્થો, મકાનો અને પૃથ્વી ભેવડાં ત્રેવડાં કે સોવડાં થઈ જાય, અને એમ ને એમ દમણાં છે તે કરતાં કરોડો ગણાં મોટાં જાની જાય; માણસ એક કરોડ માઈલ લાંબો થઈ જાય અને પાંચ કરોડ ટન વજનનાં હોકરાં બેચરે; ઉંદરની પૂંછડી એટલી લાંબી થઈ જાય કે લાલની પૃથ્વીને ધાર આંટા મારી શકે; જંદુકની સામાન્ય ગોળા લાલની પૃથ્વી જેવડી જાની જાય.... આવી કપોલકલ્પિત સૃષ્ટિ સાચેસાચ ખડી થાય તો તેમાં તમે ઇલેક્ટ્રોનનું કદ કેટલું થાય એમ સમજો છો?—એક. ટાંકણીના માથાં જેવડું જ! એટલું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ લાય તેનું છે. આવી અદ્ભુત સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ આગળ માણસ તો રાક્ષસ જ ને!

છત્રંડના રાજા ચાર્લ્સ પહેલાના વખતમાં તેનો એક પ્રત્યંઙ અંગરક્ષક તેના ખીસામાં એક ટિચ્છને લઈને ફરતો. માણસ આ એમાંથી કંઈ ઉપમાને લાયક છે એમ તમને કાંઈ પૂછે તો શું કહો! મનુષ્ય-ચરીર નેધેને તેને વામન કે વિરાટ કહેવાનું નહીં ન જ

થાય; પણ તેના મગજની તાકાત ધ્યાનમાં લઈને જવાજ નહીં કરી શકાય.

અનંત કાળથી માણસ પેનાના કરતાં જળવાન તત્ત્વોની સામે જૂઠ્ઠો રહ્યો છે. વીજળી ને વાવાઝોડાં, દરિયાનાં તોફાન, જંગલી જનાવરો, રોગચાળા અને હોનારોતો, આ જ્યાં જે તેના કાયમના વિરોધીઓ થતાં આવ્યાં છે, પણ મગજની શક્તિથી માણસ તે જર્થ ઉપર વિજય મેળવતો આવ્યો છે.

ગ્રીસ લાખ વોટની વીજળીક શક્તિને તે પ્રયોગ-શાળાના ટેબલ પર રમાડે છે; ડબ્બરો ટર્ન પાણીની ઊંચ માસતી સો સો શીટ જાડી આગોટો લઈ તે મહાસાગરો ખૂદે છે; તેના સૈકાઓ પહેલાંના વડવાઓ-એ તારાજકરેલાં ભયંકર જનાવરોની જતો તેણે એટલી નાબૂદ કરી છે કે આજ માત્ર તેમનાં દાડકાં મ્યુઝિયમમાં જ જોવાનાં મળે છે; એક પછી એક રોગને તે મૂળ-માંથી નાબૂદ કરી રહ્યો છે.

માણસ આજ ટેલિગ્રાફ ચંચળી મળે ત્યાં મોટો-મોટો અરખી દુનિયા પર નગર ફેંકી શકે છે; એરો-પ્લેનમાં તે પૃથ્વીના કોઈ પણ ભાગ પર જઈ પગ મૂકી શકે છે; તેની મોટરો અતિ ઝડપી દરણ કરતાં જે મોટી ફાળ ભરી પૃથ્વી પર ચિંદરે છે. મગજનો ઉપયોગ કરવાથી માણસ દરણ કરતાં અપજા, દાર્થી કરતાં જળવાન અને અરડ કરતાં દૂરદેશ જાન્યો છે. આકાશ, પૃથ્વી અને પાણી ઉપર તેણે સત્તા જમાવી છે; છુદ્ધિજળના પ્રતાપે તે પૃથ્વી પર તો પ્રત્યંઙચરીરો જાન્યો છે.

[અંત્રેષ ઉપસી]

નોકર—રોડ, નોકરીમાં રાખ્યો?

રોડ—આની પહેલાંની જગ્યાએ તે કંઈક વધે કામ હું હવે?

નોકર—ચાલો, દસ વર્ષ.

રોડ—ત્યાં શાની બલામજુથી રહો દત્તો?

નોકર—એક ન્યાયાધીશે ખીન ચાર માણસોની બલામ-જુથી મને ત્યાં મોકલ્યો દત્તો.

જ

ક્રાંતિ—તારી પડિયાળ પા કલાક મોડી છે. આપી પડિયાળ કરતાં પડિયાળ ન સાખવી એ સારું છે.

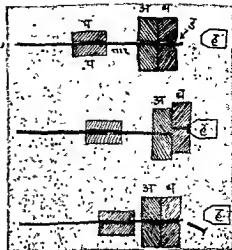
રાત્રિ—તારી પડિયાળ લેવ એથી શું તુકરાન? જે વખત ખીનની પડિયાળ પ્રમાણે ચાલેને મળે છે તે તારી પડિયાળ પ્રમાણે તારી પાસે મોનું છે. તેથી તેનો ઉપયોગ દવે દું કરી શકાય.

રફ કેમ બને છે?

નૂના વખતમાં જ્યારે લોહાની ખીલીઓ કે રફ નહોતા ત્યારે વાંસની કે લાકડાની અલુ-ધડ ખીલીઓ બારણામાં તથા શાળોડા વગેરે-માં વપરાતી. જ્યારે લોહાની ખીલીઓ બનવા લાગી ત્યારે પશુ કેટલાક પછાત દેશોમાં તે વપરાતી. તેને ગેરફાયદા એ હતો કે તેથી ખીલીઓ એક વાર નાખ્યા પછી તેને પાછી કાઢી લેવી મુશ્કેલ થતી. અને લોહાની ખીલી પશુ જો સાર પાડ્યા વિના નાખવામાં આવતી તો તે લાકડામાં ચિરાડ પાડતી ને આવી રીતે કિંમતી લાકડું નકામું થતી જતું. રફની શોધ થતાં આ મુશ્કેલી ટળી, અને તેમાં જે જ્યારે 'નેટલફોર્ડ' રફ થયા ત્યારે તો સારડીથી લાકડામાં કાણું પાડવાની ને જરૂર ન રહી. 'નેટલફોર્ડ' સિવાયના ખીણી જતનના રફ બેસાડતાં પહેલા, માર્ગદર્શક થઈ પડે એટલા ખાતર સારડીથી પહેલો નાનો વેદ પાડવો પડે છે. પશુ નેટલ-ફોર્ડની તો અછી જ વેદ પાડે છે અને રફના દોરા લાકડાનો વહેર ધીમેધીમે બદલ કાઢે છે.

રફની બનાવટમાં લોહાની (યા જે ધાતુના રફ બનાવવા હોય તે ધાતુની) ખીલાસળીને ત્રણ ધ્રંચમાંથી પસાર થવું પડે છે. (૧) કાપવાનું ને માથાં ડીપવાનું (૨) માથાં સરખાં કરી તેમાં કાપ પાડવાનો (૩) પરબચડા ખીલા ઉપર દોરા પાડવાનું.

પહેલા ત્રિભાગમાં, જે જતનના રફ બનાવવા હોય તે પ્રમાણની પોલાદ, પિત્તળ કે તાંબાની ખીલાસળી હોય છે. બાબુના કોઠા અને મથાળેની આકૃતિઓમાં બતાવ્યા પ્રમાણે વપ એ ખીલાસળીને પકડી રાખનાર, અંદરથી ગોળ એવી પકડ છે. એ પકડ ખીલાસળીને મજબૂત પકડી રાખે છે. અ ન ફરી શકે તેવો સળંગ ચોંટાડેલો લોહાનો પાટલો છે અને તેની અંદર ખીલાસળીના માપનું ગોળ કાણું છે. તેની બેડે ફરી, શકે તેવો વ લોહાનો બીજો પાટલો છે. તેમાં પણ ખીલાસળીના માપનું ગોળ કાણું હોય છે અને તેની બહારની બાબુએ જ નામનો ખાંચો હોય છે. આ ખાંચો સોનીને ત્યાં ધાતુ ઉપર કાપ ઉપસાવવાની અડી હોય છે તેવી હોય છે. હ

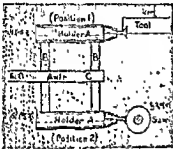
એ બરોબર આ ખાંચાના બદલના આકાર જેવડા દર્શાવે છે. (બુઓ ઉપરના ચિત્રમાંની પહેલી આકૃતિ)

આ ખીલાસળીને પકડ એવી રીતે પકડી રાખે છે કે તેનો થોડો ભાગ જ આગળ બદલ નીકળી આવે છે. જેવો સંજો ચાલે છે કે તરત જ વ બીજો થઈ જાય છે અને રફના માપની ખીલાસળી છીંબીથી કપાઈ જાય છે. બારણર એ જ વખતે, તેની સાથે-સાથ જ, જ આગળના ખાંચા પર હ દર્શાવેલો એવો મજબૂત ધા પડે છે કે કપાએલા ખીલાનું માથું જ ખાંચામાં ડીપાઈને ખાંચાના આકાર જેવું જ બની જાય છે. (બુઓ આકૃતિ બીજી) પછી વ વ ફરીથી બીજા થાય છે અને કપાઈ ગયેલો ખીલો બદલ ટાપલીમાં ફેંકાઈ જઈને બીજા ખીલાના માપ જેટલી ખીલાસળી આગળ ધકેલાય છે. (આકૃતિ ત્રીજી) આ બધું એટલી સફાઈ અને ઝડપથી અને છે કે એક મિનિટમાં આસરે ૧૨૦ (દર સેકન્ડે બે) જેટલા રફની ખીલાસળી માથાં ડીપાઈ કપાઈને બદલ પડે છે! રફનું માથું જેવું કરવું હોય તેવો ખાંચો વ માં કે હ માં હોવો જોઈએ. આવી રીતે માથાં ડીપાએલા ખીલાઓને એક મોટા પીપમાં નાખી તેમને લાકડાના વહેર વગેરેથી સાફ કરવામાં આવે છે. સાફ કર્યા પછી તેને કાપફૂપ કરનારા જીન ધ્રંચમાં ગોઠવવામાં આવે છે.

આ કાપફૂપનું તથા ખાંચા પાડવાનું ધ્રંચ પણ ઘણું જ ખૂબોચાળું અને બરોબર સમજવા જેવું છે. આ ધ્રંચો ઉપરો ભાગ ગોળગોળ ફરતી ગળણી જેવો હોય છે. તેમાં ઉપર તૈયાર થયા તે ખીલા નાખવામાં આવે છે. આ ગળણીમાં એક લોહીનો ચીપિયો વારંવાર

આવ ન કરે છે અને જે ખીસાની આખી ઉપર હોય છે તેને પકડી લઇને ખીસા નળીમાં એક પછી એક કચવાર ગોઠવે છે. તે નળી કાપનારા યંત્રની સાથે જોડેલી હોય છે. જ્યારે ખીસાવાળી નળી પૂરી બરાબ જાય છે ત્યારે ચીપિયો નળીમાં ખીસા ગોઠવવાનું કામ આપો-આપ બંધ કરે છે. જ્યારે બધા ખીસા કાપનારા યંત્રમાં દલવાઇ જાય છે અને ખીસા ખીસાની જરૂર પડે છે ત્યારે ફરી પાછો એ ચીપિયો ચાંત્રિક રીતે ખીસા પકડી-પકડી નળીમાં ગોઠવવાનું શરૂ કરે છે.

દવે આપણે ચિત્રની રચના સમજાવે. ચિત્રમાં

નેટલકોડ રૂપી અનેકવિધ બંતો

C ખરી પર B દાશપડે પકડાઇને ફરતા A નામના બે હોલ્ડર ઉપરનીએ આવેલાં છે. આ બંને હોલ્ડરોની કરામત એવી હોય છે કે જેવા ખીસો નળીમાં યઇને તેમની આગળ આવે છે કે તરત જ ઉપર દેખાતો A હોલ્ડર તે ખીસાને પકડી લે છે. (લુઓ પોઝિશન ૧) તરત જ ખીસાનું માથું આગળ નીકળી આવે છે અને A હોલ્ડરના જમણી તરફના છેડા આગળ જવાર દેખાય છે તે પકડ તેને મજબૂત પકડી રાખે છે. તરત જ ખીસાના માથાની આલુખાલુ એક ખાંચવાળું પાનું ગોઠવાઇ જઇને યંત્ર ફરે છે અને ખીસાના માથા-નો કપાએલો ભાગ સરખો કાપીને સફાઈદાર બનાવે છે.

પછી તે જ A હોલ્ડર અર્ધ ગોળા ફરીને નીચે આવે છે. (લુઓ પોઝિશન ૨) અને તેની સાથે જ ખીસાનું માથું એક ગોળા કરવત આગળ ધરાય છે. આ જ વખતે તે કરવત ફરે છે અને રફમાં દોષ છે તેવા ખાંચે ખીસાના માથામાં પાડે છે.

બંને A હોલ્ડરો એક પછી એક અનિશ્ચ ઝડપથી કામ કરે છે, જે વખતે ઉપરના A હોલ્ડર નીચે આવે છે તે જ વખતે નીચેના A હોલ્ડર તેને માટે જગ્યા ફરી ઉપર, જઇને તેની જગ્યાએ ગોઠવાઇ જાય છે અને પેલી નળીમાંથી એક ખીસો લઇને તેનું માથું

સફાઈદાર બનાવવા મંડી જાય છે. તે પૂર્વ થતાં તે નીચે કરવત આગળ કાપો પડાવવા આવે છે, કે તરત નીચેનો કરવત આગળનો હોલ્ડર ઉપર જઇને નવો ખીસો પકડે છે. આમ એક જ ધરી પર ફરતા એ બંને હોલ્ડરો ઝડપથી વારંવારની પોતાનાં કામ કર્યા કરે છે.

તેઓ જ્યારે પોતાની મૂળ સ્થિતિએ આવે છે એ વખતે વચમાંના તૈયાર થયેલા ખીસાની પકડ ટીપી ચાપ છે એટલે ખીસો નીચે પડી જાય છે અને તેને જાહેર ખીસો ખીસો પકડાય છે. આ યંત્ર એટલું જાણુ ઝડપથી ને આપોઆપ કામ કરે છે કે આખાં તેર યંત્રો પર એક જ માનુષ ધ્યાન આપી શકે છે. આવી રીતે સફાઈદાર કપાએલા અને ખાંચા પાડેલા ખીસાઓને એક વાર ફરીથી લાકડાના પહેર પડે સાફ કરવામાં આવે છે ને પછી તેને દોશ પાડવાના યંત્રમાં લઈ જવામાં આવે છે.

૨૬ પર દોશ પાડવાનું યંત્ર

જેની રીતે કાપવાનાં અને ખાંચા પાડવાનાં યંત્ર-માં નળી દ્વારા ખીસો એક પછી એક જાય છે તેમ જ આ યંત્રમાં પણ ખીસાઓને એક પછી એક નળી દ્વારા એકલવામાં આવે છે. ખીસો નિયત જગ્યાએ પહોંચે છે કે તરત ખીસાનું માથું મજબૂત પકડ જકડી રાખે છે અને તેના છેડાનો ભાગ દોશ પાડ-વાના યંત્રની અંદર ગોળા ફરે છે, જેની તબતો ૨૭.

જનાવવા હોય તેવા આકારના યંત્રથી આ ખીસા ઉપર આંકા પડતા જાહેને તે પરથી ધાતુની પત્રી બિખડતી જાય છે. સંક્ર આકારના એ યંત્રના છેક છેડેના ભાગમાં ખીસાનો છેડો પહેલો છે સારે તે અણીઆળો થઈને સંપૂર્ણ રૂ જની જાય છે. આવી રીતે દોરા પડ્યા પછી પેલો પકડ તેને પાછો ખેંચી લે છે અને ફરી પાછો તેને તે જ યંત્રમાં બીજી વખત ધીમેધીમે જોળજોળ ફેરવી પસાર કરે છે કે જેથી પહેલા દોરાની અંદર કયાંક રહીસહી ધાતુ હોય તે નીકળી જાય. આવી રીતે સાતઆઠ વાર એ તે એ યંત્રમાં ફર્યા પછી જોઈએ તેવી ઉઘાડના દોરા રૂ પર સરસ રીતે પડી જાય છે. પછી પેલો પકડ તેને છોડી દે છે અને બીજા ખીસા પર દોરા પાડવા નળી એક ખીસાને આગળ ધકેલે છે.

દોરા પડ્યા પછી રૂને સાકરુક તથા પેલિસ કરીને સફાઈદાર જનાવવામાં આવે છે અને તેના વડ પાડવામાં આવે છે. જે ખીસા પર સારાં માંથાં ન બેઠાં હોય તેવા ખીસાને ફરી પાછા તેના યંત્રમાં મોકલવામાં આવે છે અને જેના પરના દોરા બરાબર ન બેઠાં હોય અથવા દોરા ખાંડા થઈ ગયા હોય તેવા રૂ કાઢી નાખવામાં આવે છે. આમ વીણાઈને પસંદ થએલા તૈયાર રૂના એકએક ઓમ (૧૪૪ નંબ) ગણી, તોળી, તેનાં પડીકાં પાંચી, તે પર કંપનીના નામની છાપ લગાડવામાં આવે છે.

રૂ અનેક આકારના હોય છે અને તે લુટીલુટી ધાતુઓના જનાવવામાં આવે છે. બાલુના ચિત્રમાં તેમાંની થોડી જાણે જનાવેલી છે. [અગ્રેષ્ઠ ઉપરથી]

(૧) લેંગ-રૂ (૨) લાકડામાં બેસાડવાતો ચાતુ રૂ (૩) કરતીનો રૂ (૪) ટેપ રૂ (૫) રોકેટ-રૂ (૬) ચોટકા-રૂ (૭) ગ્રેવ માથા વાળો અગુડા-રૂ (૮) ચપટા માથાનો અગુડા-રૂ (૯) મોરસ માથાનો ડાહર-રૂ (૧૦) ખાંચા વાળો સેટ રૂ

સર આઈઝેક ન્યૂટન

અનુસંધાન

૫. ૩૨૧થી

આઈઝેકના પિતા તો તેને જન્મ થતાં પહેલાં જ મુજરી ગયા હતા. નિવૃત્તા માતા મુરકલીથી ધર ચલાવતી. સગાઓએ ધાર્યું કે છોકરા મોટા થઈને આપની બેની સંભાળશે, પણ આઈસાહેબનું બેનીવાડી પ્રત્યે બીજકુલ લક્ષ જ નહોતું. પરંતુ નિરાશામાં તે હવે હોશિયાર લેખાવા લાગ્યો હતો અને ઘણાખરા વખત અભ્યાસમાં ગળતો. એક દવાડો તે ખેતરની વાડ નીચે જ બેસી પડી દાખલ ગણતોને બેરામાં આવ્યો. આખરે તેને વધુ કેળવણી આપવાનો સગાંએ નિર્ણય કર્યો અને ઓગણીસમે વર્ષે કૅમ્બ્રિજ વિદ્યા-પીઠમાં તે દાખલ થયો.

ગામડાના એક મેળામાંથી ખગોળશાસ્ત્રની કોઈ જૂની ચોપડી તેણે ખરીદી હતી. તે વાંચતાં, તેમાં ગણિતશાસ્ત્રની જરૂર પડે છે એમ તેણે જાણ્યું. તરત યુક્તિમત્તી ભૂમિતિની એક નકલ ખરીદી તે વાંચવા બેઠો. પહેલી નજરે તે જ્ઞાનાં તેને લાગ્યું કે એમાં તો બધાં સ્વતંત્રસિદ્ધ વાતો આપી છે; એમાં તે શું વાંચવું? નિરૂપોગી માની એણે તે ફેંકી દીધી. પછી રેકા-

લિસની ઉપસા વર્ષે માટેની ભૂમિતિ વાંચવા લીધી. હવે જાણ્યું કે પેલી સ્વતંત્રસિદ્ધ વાતોવાળી યુક્તિ એ તો વિજ્ઞાના જ્ઞાનના પાયા તરીકે ઉપયોગી છે, તેથી ફરી તે દાયમાં લીધી ને નિયમિત અભ્યાસ આરંભ્યો.

ન્યૂટન હવે ખાખીસ ત્રેવીસ વર્ષની ઉમરનો થયો હતો. કૅમ્બ્રિજમાં તેણે જનાવેલી પ્રતિભા અને ખંતથી તે લલિપ્યમાં અવરણ મદાન શોધક થશે એમ જાણી ખાતરી થઈ ગઈ હતી. પહેલપહેલી તેણે 'કૅલ્ક્યુલસ'ની ગણિતની રીત શોધી કાઢી. તે પછી મહદ પ્રકારના કિરણનું પૃથક્કરણ કરી મેધધ્રુવધર્મમાં દેખાતા બધા રંગ તેણે જોયા અને રંગના વિજ્ઞાનનો સિદ્ધાંત નિયત કર્યો.

૧૬૬૫ની પાનખર ઋતુમાં ૨૩ વર્ષનો ન્યૂટન વૂડસ્ટોર્પ ખાગમાં બેઠોબેઠો વિચાર કરતો હતો. એવામાં ઝાડ પરથી સફરજન પડ્યું અને તે પરથી ચુરુવા-કર્ણણની કદવના તેને થઈ આવી. ન્યૂટનના જીવન-કૃત્તાંતનો લેખક કહે છે કે 'તે વાડીમાં એ સફરજનના પડવાથી સૂઝેલી પૃથ્વીના આકર્ષણની યજ્ઞોના ખ્યાલ જંતરમાં ઉતારતાં ન્યૂટનને લાગ્યું કે જે સક્રિય

એ સફરજન માત્ર જાડની ઊંચાઈએથી પૃથ્વી પર ખેંચાયું તે જ શક્તિ, પૃથ્વીના મધ્યગિર્દુથી આપણે ગમે તેટલા ઊંચા જાડએ છતાં ત્યાં પથ્થુ ઝોલી થતી નથી. તે શક્તિ ચંદ્ર સુધી પહોંચે છે અને ચંદ્રને પૃથ્વીની આસપાસ ફેરવે છે. એ જ રીતે દર દેહકાએકો પત્થર કે તોપનો ગોળો પથ્થુ ચંદ્રે પૃથ્વી પર પડે છે અને પડતાં ગોળાકાર હીરી કરે છે.

જો આ આકર્ષણથી પૃથ્વીની આસપાસ ચંદ્ર તેની પરિક્રમાના માર્ગમાં રહ્યો છે, તો સંભવિત છે કે બીજા પ્રકારે સૂર્યના ફરતા પથ તે જ નિયમના આધારે પરિક્રમા કરી રહ્યા છે. વળી પ્રદેશી પરિક્રમાના કાળના વર્ગ તેમના સૂર્યથી અંતરના ઘનના પ્રમાણમાં છે. તેથી ન્યૂટને અવલોકનો સિદ્ધાંત ધરાવે કે જે ગુરુત્વાકર્ષણ વડે પ્રકારે સૂર્યની ફરતા તેમના પરિક્રમાના માર્ગમાં રહ્યા છે તેના બળમાં તેમના અંતરના વર્ગના પ્રમાણમાં ફેરફાર થાય છે. પૃથ્વીની સપાટી પર ગુરુત્વાકર્ષણ ફેરવું છે તે જાણી લીધા પછી ચંદ્રના વર્તુળાકાર પરિક્રમાના માર્ગમાં ચંદ્રની ગતિ ફેરફાર બળથી થાય છે તેના સાથે આ સરખામણી પોતે કરી. પથ્થુ ચંદ્રનું અંતઃ-અચ્ચક કક્ષી લીધું હતું તેથી જે બળ ચંદ્રને સાંધી લીટીના માર્ગ પર ચાલ્યો જતાં અટકાવે છે તે ગેદી કાદનાં તે દર સેકન્ડે ૧૩.૬ શીટ જણાયું. જ્યારે પૃથ્વીની સપાટી પર તે દર સેકન્ડે ૧૬.૧ ફૂટ છે.

ફેરફાર સિદ્ધાંતવાદી તો આ ત્રણ ફૂટ જેટલો ફેર લક્ષમાં પથ્થુ ન લે. પરંતુ ન્યૂટનને મન તો એ ભારે બૂઝ લાગી. તેથી થોડા કાળને માટે એ શોધ તેણે છોડી દીધી. ચાર વર્ષ પછી વળી ખાંડો આ પ્રશ્ન તેણે ધ્યાનમાં લીધો અને જોણી કાઢ્યું કે પોતે ક્વેલી શોધ બરાબર સાચી જ છે. એ રીતે ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત સ્થપાયો અને વૈજ્ઞાનિકાની દૃષ્ટિએ વિશ્વ સહીસલામત બન્યું. પહેલાં થયેલી બૂઝ પૃથ્વીના માપની-ખેરી ગણ્યોને લીધે હતી, જેમાં અસાચના ૬૦ માઇલ ગણ્યા હતા; જ્યારે આ અંતરનું સાચું માપ ૬૬.૧ માઇલ છે. પછી ચંદ્ર પરના પૃથ્વીના આકર્ષણની નંદી ગણ્યોને તેણે બરાબર કરી અને વ્યસ્ત વર્ગનો સિદ્ધાંત સ્થપાયો. પ્રકાશસાત્તમાં તેમજ આ-કર્ષણના ભૌતિકસાત્તમાં તે પૂરેપૂરો લાગુ પડે છે. બંદી રીતે તો તે સ્વતંત્ર સિદ્ધાંત જ નહીં.

આ વ્યસ્ત વર્ગનું શ્રેષ્ઠ દૃષ્ટાંત પ્રકાશના પ્રયોગમાં મુદ્દર મળે છે. એક ચોરસ ફૂટ પ્રકાશ, જ્યાં દીવો બળતો હોય-ત્યાંથી બમણું અંતરે, એટલે જે ફૂટ છેડે પડે તો તે ચાર ચોરસ ફૂટની સપાટી પર પથરાય છે. કરીને આ અંતરના વર્ગ જેટલે (એટલે ચાર ફૂટ) છેડે દીવો મૂકો તો મૂળ એક ચોરસ ફૂટ પ્રકાશ સોળ ચોરસ ફૂટ સપાટી પર પથરાય છે. પ્રકાશ તો જેટલો હોય તે જ રહે; પણ વધુ સપાટી પર પથરાતાં તે ખાનગી-જાણે પડતો જાય છે. એટલે દલે પ્રથમ કરતાં પ્રકાશ સોળ ગણી ઝાંખો પડે છે.

આ દેખીતા સિદ્ધાંત પર જ ગુરુત્વાકર્ષણ અદરવા-ગીને કામ કરે છે. તે યુગ્મકત્વના બળની પેઠે એક ગિર્દુથી મર્વ દિશામાં ફેલાઈ રહે છે, અને તેના મધ્ય ગિર્દુના અંતર પ્રમાણે વધતો જાય છે. વળી એકજાતના વસ્તુ તેનું બળ પદ્મપર છે. સમગ્ર પદાર્થ તેના લાગે છે. આમાં કદ તેમજ વજનનો પ્રશ્ન પણ ખાસ લેવાય છે. ન્યૂટનની ગણિતયજ્ઞીમાં આ વર્ષ વિમાર્મ થયું.

ન્યૂટનના વખતમાં વૈજ્ઞાનિકા પ્રકાર વિશે અને ખાસ કરીને રંગના મૂળ વિશે વિચિત્ર મન ધરાવના હતા. દા. ત. રાતો પ્રકાશ પ્રકાશનું ધટમાં ધટ રૂપ છે એમ તેઓ માનતા. વળી વાદળો પ્રકાશ એટલે તે કાળા તથા સફેદ કણોના બનેલા છે એમ કહેતા; અને તેના સમર્થનમાં સફેદ મીઠું અને કાળું પાણી એ બંને મળી મદાસાગરનાં પાણી બૂરાં દેખાય છે એમ તેમને લાગતું! પણ ન્યૂટન જેવો ચોક્કસ પ્રયોગ-સાક્ષી આપાં કલિપત અનુમાનો કેમ માને? તેણે તો માંડપા પ્રયોગો કર્યા. ચોરસીની બારીમાં એક કાળું પાડ્યું અને તેમાં એક ઝુમરના કાચનો હીરા મૂક્યા ને ચોરસી કરી બંધ. પેલા હીરા પર જાડીના કાણામાંનું સૂર્યનું કિરણ પડતાં જ કિરણનો સફેદ પ્રકાશ છિન્ન-લિપ્ત થઈ તેના સાત રંગ-રાનાથી નંબુડા સુધીના-ક્રમવાર ચોડવાઈ ગયા. આ સુવાન પ્રયોગકર્તાએ એ રંગોના બધા ખૂણા તથા અંતરનાં માપ લીધાં; હીરાને ફેરવીફેરવી છુટેબુટે ખૂણે મૂકી જોયો; બીજા હીરા લીધા અને પાછા લિપ્તલિપ્ત થયેલા રંગોને એકત્ર કરી દષ્ટ સફેદ પ્રકાશ થયો તે જોયો.

પછી તેણે જગત આગળ બહાર કહ્યું કે સફેદ

પ્રકાશ મિત્રમિત્ર સાન રંગો જાઓ છે. હુદાબુદા રંગ રાતા, પીળા, લીલા છત્તાદિ મિત્રમિત્ર સામે છે તેનું કારણ એ છે કે તે દરેકના કિરણનાં-ગોળાની લંબાઈ જોઈતીપતી છે. રાનો રંગ એટલા માટે રંગો સામે છે કે તેના પ્રકાશનાં ગોળાની લંબાઈ ટૂંકી છે; એથી બિસ્ફું વાદળા રંગના ગોળાની લંબાઈ વધુ છે. હુદાબુદા પદાર્થો રંગીન એટલા માટે સામે છે કે તેઓ અમુક પ્રકારનું જ કિરણ પ્રતિબિંબિત કરે છે અને બાકીનો પ્રકાશ ગળી નય છે. આ વાત આજે તો નિરાશાના દરેક હોકારને ગીબવાપ છે.

દરજીનના કાચમાં થઈ સફેદ પ્રકાશનાં કિરણ એક રથએ એકઠા થતાં નથી એનું જોવા પછી-પૂરને નિર્ણય કયો કે પ્રતિબિંબિત કરીસાના ધારણ પર એક સાફ દરજીન રચી શકાય. તરત તેણે જ ઉચ્ચ લાંબી એક જૂગટીમાં એ નિયતો પર દરજીન જનાનું. તે વડે ૪૦ મણું મોટું દેખાતું હતું. આ રમકડા જેવા યંત્ર વડે એ કુવાન વૈજ્ઞાનિકે આકાશના પ્રદ-ઉપપ્રદ અને તારા જેવા માંડ્યા. એ રમકડા વડે જ તેણે જુદરૂપિનો પ્રદ તેના ચાર ચંદ્ર સાથે જોયો.

સામાન્ય રીતે જ્યાંની જાળમાં અને છે તેમ એ વેશના ન્યૂટનના દરીર વૈજ્ઞાનિકોએ પણ તેની પ્રકાશ વિવરણી ગ્રામ માટે જાળ જાળબાઠ મચાવી ચૂક્યાં. પેશ કાચના દીરા નયા તેના ખૂબા માપવામા ન્યૂટને જુઓ કહી છે એવો ધોષાટ કયો. પણ ન્યૂટન તો જુદી જેમ જે નાતને ચોટે તેને છોડે તેમ નહોતું. તેણે તો પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો વડે જમ્ સિદ્ધ કર્યું હતું અને સત્ય સમજ લીધું હતું. એટલે એક વખત દાઘમાં આવેલું સત્ય તે જ્યાં દે તેવો નહોતો. તેની પાછળ તેના દર્શકોએ બસાપ તેટલું બસવા માંડ્યું. પણ ન્યૂટને તેની દરકાર જ ન કરી. વખત જતાં છેવટે તે સો શાંત થઈ ગયા.

એકે હુદિમાગોલી જેમ ન્યૂટન પણ દોષદિત તો નહોતો જ. તેનામાં પણ કેટલાક દોષ દના. એક તો તે ક્રમિકાગરીમાં માનતો. જોતું તે કાર્યનિક ધાર્મિક. અંધશ્રદ્ધા ધરાવતો. એક મિત્ર કુરોપના પ્રવાસે નીકળવાનો દતો તેને તેણે 'ત્ર લખ્યો કે' જોતું. ત્રાંણ કે એવી સામાન્ય માતૃમાંથી સોનું જનાવતો ધણો લાભદાયી કીમિયો કુરોપના, કેટલાક દેશમાં દળુ હુપો. પડ્યો છે. તે જો તો શીખના આવતો. 'આરી દેખોની

એક જાગક જેવી મૂળાંધ ન્યૂટન જેવો વિજ્ઞાનચાત્રી કેમ કરે તે સમજવા માટે આપણે વાદ રાખવું જોઈએ કે ન્યૂટનના સમયમાં કિમિયાગરી અને રસાયણશાસ્ત્ર એ બંને એક જેવાં ગણાતાં. વિજ્ઞાન પણ સરજાનની રિથિતમાં હતું. આજ તો ક્રમિકાગરી પણ આ જગતમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવો રીધી છે અને કોઈ તરત એક રૂપમાંથી જોગ તરતરૂપમાં ફેરવી શકાય છે એવો સિદ્ધાંત દાસ રથપાત્ર સામે છે, અને સારાસારા વિચારવંત વૈજ્ઞાનિકો નહિર કરે છે કે ક્રમિકાગરીએ પારાનું સોનું જનાવ્યું છે. આ કીમિયાગર ન્યૂટને આપણે આધુનિક અધ્યાત્મવાદી સર જોસિફર લોન્ગ સાથે સરખાવો શકીએ. બંને વિજ્ઞાનમાં એકા છે. બંને પોતાના પ્રિય વિષયમાં અરથ સાચા પણ છે.

કેટલાક કહે છે કે એનરીનો સંબંધકનાનો સિદ્ધાંત રથાગીને ન્યૂટને પછાત નાખી દીધો છે. છતાં દળુ વિશ્વનો ન્યૂટને રથેશા વખતના કોશ પ્રમાણે દોષ થયે નમ છે. એનરીન પણ પોને એટલું તો કહણ કરે છે કે મારા પુરોગામીઓએ રથપેશા નિયમ જીન-ઉત્તોગો નથી. પ્રદો તેમના નિયમિત માંમે વિચરે છે ને જુલના ફરે છે; વજન ત્રિ અને આકર્ષણના ન્યૂટને રથપેશા મિદાંત પ્રમાણે ચૂર્વ ચંદ્ર ને પ્રદો આકાશમાં ફરી રથા છે એ વાત પણ ખરી છે. એનરીને જે નવાં સત્ય સોખ્યાં છે તેથી જૂના સિદ્ધાંતો અસત્ય હરતા નથી; બિચરો તેને તો ટેકો મળે છે.

પ્રચલિત મન એવો છે કે ન્યૂટન ચુરુતારકંથળના સિદ્ધાંતો પડેસો શોષક છે. પણ આ વાત સાચી નથી. ભારે આ માન તેને કેમ આપવામાં આવે છે? આ પ્રશ્નો ઉત્તર કુનાઈક રેડ્ડના ડૉ. પોલ આર. હેમ્લિ આપે છે કે 'પોતાના સમકાલીનોથી ન્યૂટનનું રથાન ધણું જિંચું હતું કેમકે તેનું જોતું ફળદ્રુપ હતું ને કદજના વિરાળા દતી. તેની અજાઉનું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન એરસે માત્ર મિત્રમિત્ર વેરતેથી વાતો. પણ ન્યૂટને વિશ્વમાના ધમકેતુથી માંડી, ખરી પડના રથ ચુલીના સર્વ પદાર્થ જ્યાંમાં લીધા અને તે સર્વને વિશ્વમાની ચુરુતારકંથળના નિયમની કસોટીએ ચડાવ્યા. તેનામા સંપોળક હુદિ હતી. પ્રત્યાપમાને અંધા-હુપીમાંથી નિયમિતતા તેણે આપી. સદા જે બંધો.

ઓગણીસમી સદીમાં ગર્વિનનું 'ઓરિજિન ઓફ સ્પીસીઝ' નામનું અપૂર્વ પુસ્તક બહાર પડ્યું ત્યાં લગીમાં ન્યૂટનના 'પ્રિન્સિપિયા' જેવું ચક્રવર્તી પુસ્તક એકે બહાર પડ્યું નથી. ન્યૂટનનું પુસ્તક ભૌતિકશાસ્ત્રને લગતું છે ને ગર્વિનનું પુસ્તક પ્રાણીશાસ્ત્ર સંબંધનું છે. એના 'પ્રિન્સિપિયા'માં આપેલા વિશ્લેષો ખ્યાલ આજે પણ મંજુર રાજવામાં આવે છે. વાયક પ્રશ્ન કરશે કે આ બધું કામ કેમ ન્યૂટનનું મૂળભૂત નહોતું, છતાં તેની મદદતા આટલી બધી? તેનો ઉત્તર એટલો જ છે કે બીજા માત્ર એ વિષયોમાં અનુમાન કરતા હતા, જ્યારે ન્યૂટને તેને અનંત જલ્દમતથી પ્રયોગો કરી શુદ્ધિ પડે તે સાબિત કરી આપ્યા. બીજા જે વખતે જૂલબરેલા જ્ઞાનના કણ વીણના હતા ત્યારે સત્યનાં મૂળ તત્ત્વો તેણે ચૂંટી કાઢ્યાં ને તે પર ઇમારત રચી.

વખત જતાં ન્યૂટનને એક પછી એક ઊંચાં માનવાન મળવા લાગ્યાં. અઢીસ વર્ષની ઉંમરે તે અશ્વિનનો પ્રોફેસર બન્યો; તે પછી તે પાર્લામેન્ટનો સભ્ય થયો ને મહારાણી એક્ઝીક્યુટિવને દાથે નાઇટહૂડ —સરનો ખિતાબ—પાડ્યો; દૈનિક સોસાયટી જેવા પ્રખ્યાત પ્રતિષ્ઠાવાન વિદ્વાન મંડળનો તે પ્રમુખ થયો; અને છેવટે શાહી ટંકશાળાના મોટા ઉપરી અધિકારીનું પદ તેને પ્રાપ્ત થયું. ટંકશાળાના ઉપરી તરફ પણ તેણે ઉત્તમ કામ કર્યું. તિજા પાકવામાં તેણે ઘણાં સુધારા કર્યા, અને કેાઇ મોટા બનાવટી સિદ્ધાંત પાડે તેવી શીનો શોધી કાઢી. હવે જગત જ્યારે ચુસ્તવા-કર્મણના પ્રશ્નો તેને પૂછતું ત્યારે આ ટંકશાળાના ઉપરી સાહેબ ગવર્નમંટમાં પડી જતા. તે જોમ ધારતો યેમ જોમ લાગતું કે ટંકશાળા વધુ અગત્યનો વિષય છે અને ચુસ્તવાકર્મણના પ્રશ્નો તો પોતાના ધંધાની ફરજજાનવા પછી પુરસદના વખતમાં ચર્ચવા જેવા છે!

ન્યૂટન જિંદગી આખી અવિવાહિત જ રહ્યો હતો. નાનપણમાં પોતાની જે સોજાની જાળા—મિસ સ્ટોરોને માટે તેની લીગલીઝનાં ટેબલ, ક્યાર ને પંચગ તે બનાવી આપતો એ યુવતીએ તેના હૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યું હતું. પણ તે તેને પરણી નહિ એટલે ન્યૂટને બીજે પરણવાનો વિચાર જ છોડી દીધો. પેલી જાણી તો જોકે બે વાર પરણી હતી, છતાં તેના પ્રત્યે ન્યૂટનને સારો પ્રેમ હતો ને તે જાણ છેક જુદા યદ ત્યારે પણ

તેની અસહાય દશામાં ન્યૂટન તેને આર્થિક મદદ દેતો.

પંચાશી વર્ષ જેટલા લાંબા આયુષ્યને અંતે પોતાની બત ધિરે ન્યૂટને જે વાયક કહ્યું છે તે આજે ઘણા ઊંચા પ્રકારના વિનયરૂપ લેખાય છે. તેમાં એટલું ઉદા-પણ રહેલું છે કે માણસ ગમે તેટલી વિદ્યા સંપાદન કરે છતાં તે કદી જ્ઞાનતીત ન થાય. આ રહ્યાં તે વાકયો: 'કુનિયાને મન હું કેવો યે લાગતો હોઇય તેની મને ખબર નથી. પણ મને પોતાને તો હું માત્ર સાગરના કિનારાપર રમતા એક બાળક જેવો લાગું છું. આમ-તેમ ખેલતાંકૂદતાં કેાઇ સામાન્ય બાળક કરતાં મને દંછક વધુ સુવાળા'ને સારા રંગીન પાંચીકા હાથ લાગ્યા છે એટલું જ; જાડી સત્યથી ભરેલો મહા-સાગર તો હજુ-આખો અણઉમેળ્યો પડ્યો છે.'

(અંબેશ ઉપરથી)

દેવાસંકર એ. સોમપુર.

વિજ્ઞાનનો વિકાસ

યંત્ર, વીજળી, પદાર્થો અને રસાયણોનાં મિશ્રણો તથા સંયોગોથી નીપજેલા અદ્ભુત સિદ્ધાંતો, પ્રયોગો અને સાધનો વગેરેથી આ મુગ મનુષ્યના અભ્યાસનો એક અતિ આકર્ષક વિષય બન્યો છે. પણ આજની આટલી પ્રગતિમાન સ્થિતિ સુધી પહોંચતાં દરેક જગાનામાં તે તે યુગના શૈક્ષણિક મનુષ્યોએ પોતાના જીવનના અજાણતાઓ અને અપ્રજ્ઞોગથી એ પ્રગતિ માટે કેવો આક્રોશ ને સમૃદ્ધ કાળો આપ્યો છે તેનો લાંબો અને રસમય હિતદાસ ભણવાનું ગુજરાતી ભાષામાં એકેય પુસ્તક નહોતું તે ખોટા આજે શ્રી સોમપુરનો 'વિજ્ઞાનનો વિકાસ' લખીને પૂરી પાડી છે. પહેલેથી ઉલ્લેખી સુધી વાર્તાની પેઠે પાંચે જગ્યાએ એવી સરળ અને રસભરી શૈલીમાં આ અત્યંત વિષય લખવા માટે સારું યે જીવજાત તેમને અભિ-નંદન આપશે. જેના પાંચ મોટા અંથ અને એવા આ વિષયનું દોહન કરીને તેમણે તેને સારા ચારસો પાનામાં સમાવી દીધો છે એ તેમના વિષયના ગાદ ખરચ્ય અને અભ્યાસનું ફળ છે 'કુમાર'ના નાંગનાસ તો તેમના લેખેથી, તેમની લેખન-શૈલીથી પરિચિત છે એટલે તેની સારી પેઠે કદર કરી શકશે. માત્ર અઢી રૂપિયામાં એ પુસ્તક મેળવવાને કોઇપણ પુસ્તકા-લય કે કુટુંબે હીલ કરવી ન જોઇએ. દિલગીરી એટલી જ છે કે આવા ઉપયોગી પુસ્તક માટે જોઇએ તેવા ખર્ચ કરીને હકાલદાર છપાઈ, સારા કાગળ, મજબૂત બાંધણી કે.ચિત્રો વગેરેનો ખર્ચ લેખકને પોસાઈ શક્યો નથી. ગુજરાતના શ્રીમાનો આતા ખાન પડેલા વિદ્વાનોને હાથ આપે તો તેમની કળિત ચિત્રાલિન બની રહે. લાસંકર દેવાસંકર સોમપુરને પરામાં, બોટાદ (કાઠિયાવાડ) એ રયો લખવાથી પુસ્તક મળી શકશે.

ગાંધી

અષાડની જ્ઞાતીવાના મહેલા જ્ઞાતીવામાંથી જન્મ સ્વત્ત્વ નીચેના તંત્ર બાદમાંના છે. જેમાં પ્રદા દરે તેમને યજ્ઞમ મોકલારો. (૧) રતિલાલ પંડિત-સામુંદ (૨) મુજસાર મહેલા -ગાંધી (૩) દાકરિસનલાલ સોની-ગોરખંદ (૪) ઉમાકાંત સાદ-પરોદરા (૫) સંબુભાઈ ખેલ-નડિયાદ (૬) દરિલાલ પાંદે-પારકાપે (૭) વસંતલાલ અંબી-મુન્ડુ (૮) જ્ઞાતી મહેલા-અમદાવાદ (૯) સોમાભાઈ પંડે-નડિયાદ (૧૦) રમુકાભાઈ ખેલ-નડિયાદ (૧૧) રતિલાલ-અમદેશી (૧૨) દમિયાસકર દવે-દીમા (૧૩) મહેડલાલ નવપાણી-કેરોદ સામંતારસ મોકલવાનો ઇચ્છા સવાલ મુજવામાં મહેલા જોઈથી વાકચરવાનો લાભ ધમ્મને મળે છે. ખરી રીતે તો સવાલમાં મહેલા આપવાના

દુકા ગાંધીને નંદિ પદ્મ અના જેવી આખી આકૃતિઓના જ સમતોરસ મોકલવાનો દત્તો. જે રીતે સવાલ મુજવામાં આપે છે એ રીતે એનો જવાબ આપવાનો: ત્રિભુજી બજાવર વચ્ચે કાપ મૂકી જમણી બાજુએ પડે તો

દુકા ડાબી બાજુના દુકા ઉપર મોકલી દેવાથી સમતોરસ બની જશે અને માગ્યો દત્તો તેમ જોઈ આખી આકૃતિઓ ગાંધી બને છે. સામંતારસ કાપ બજાવે છે એમાં તોલ ત્રિભુજી બેઠકે બીજા સવાલોના અસર ઉપર નીચે મુજબ:

(૧) અગ્નિત-અગ્નિત: માંધવાદીમાં પડિયા: દાલ ૧૦ રા અગ્નિતા (૨) એ શું? (૧) રાજાદરમતી (૨) પે ૧ વી દિંદુકુસ (૩) નામપુર મુ ૨ ત (૩) રાજદ-જોડવણ: અ ધ મ ય ક ર જ (૪) રાજદ-ફેરવણી: ક આ લ પ્ર તી રા કાશી, કશડ, કમાડ, ક મ કલ ક વ ન સી ઘ માન, મહેમાન (જાણ મ હા રી રાજદો: સામાન્ય નામ સ ન ર દોના બેઠકે કેટલાક બાઈઓએ 'કાશ્વતી' વગેરે વિશેષ નામે કે કિવાપદો વાપર્યાં છે એ જોઈ છે.) (૫) રાજદ-સાંકળી: લવમુ, વણકર, કરણ, રમુકેશન, દાનવ, નવતર, વરલ.

નીચે આપેલા નવા સવાલોના ઉત્તર ૧૦મી આકૃતિઓને પહેલાં કુમાર કાર્યાલયમાં પહેલો જવાબ બેઠકે.

નવા સવાલ

(૧) ગોઠવી આપેલ: નીચે પાંચ જાણીતાં કાળોત્તરી મુખ્ય લીટીએ મુજવાઈ ગઈ છે: તમે તે સાચી ગોઠવી આપેલો? (૧) ચાણુલોદ અસાધીમાં (૨) ગલપ્પો વાન વેરાગ્યોનેરે કડખ

(૩) મારાસજી બીયર છવા ગાના દેવો ફરે દોડી. (૪) રાવ વરજા બીયર જુવ (૫) નાકે નામું દાં દડડું બનું કું

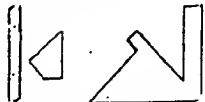
(૨) અગ્નિત-અગ્નિત: (૧) મને ગત્તા થોડે જોક મક્કા બધાવવાનું કામ મોંખું છે મક્કાના અર્ચનું એકાદ-પચાદ થોડે નીચે પ્રમાણે આપું છે: મક્કા દેશાવવાનું તથા ચિત્ર-કામ કસાવાનું મળેને રા ૧૧૦૦નું અર્ચ: ચિત્રકામ તથા લાકડાનું અર્ચ બંને મળેને રા ૧૩૦૦; લાકડાનું તથા લોરાનું બંને અર્ચ મળેને રા. ૧૧૦૦; લોરાનું તથા મુજાલનું અર્ચ મળેને રા. ૩૩૦૦; મુજાલનું તથા કડિયાનું મળેને રા. ૫૩૦૦નું અર્ચ અને કડિયાનું તથા રંચાનું બંને અર્ચ મળેને રા. ૨૫૦૦ વળી એમ જણાય છે કે રંચાનું અર્ચ લોરાના અર્ચનો ૩૬ બાજુ થાય છે. કૃપા કરી તમે મને દરેક જાણવું અર્ચ જાણું કરી આપો?

(૨) રાજદ-અગ્નિત: પૂર્ણાંક સંખ્યાનો એક એક ગુણકર થોડી કાટો જેની ત્રણે સમો-ગુણવ, ગુણક અને ગુણકાર-માં મળેને ૧ થી ૮ મુખીને દરેક આકૃતિ માત્ર એક જ વાર આવતો દોષ. (૩) એ શું? (૧) એવી કઈ સંખ્યા છે જે તમારા વિચારમાં દશીમાં રહેવી જ છે? (૨) દિંદુ-સોની એવી કઈ જાતિ છે જેની અંદર બે અલગ પ્રાણીઓ મુજાઈ રહે છે?

(૪) રાજદ-જોડવણ: નીચેની મુજબ મુજબ બાજુએ * . . આકૃતિમાં બધા રાજદો સાથે બરી કાટોથી કોટકે * . . મોકલથી બતાવેલી પહેલી દારમાં દિંદુનું એક * . . જાણીનું કાટર આવી જશે રાજદો બજામાં બે * . . રાજદો માજવાની છે: આખી આકૃતિમાં એકજણ * . . કાનો માજ કે હુકવ રીધું છે કે જ આવવા બેઠકે * . . નંદિ અને દરેક રાજદમાં એકએક '૨' આવેલા * . . બેઠકે (૧) અગ્નિતારી (૨) એક જૂવર માજી (૩) એક જાળવર પ્રાણી (૪) રાજ: પીસ (૫) પોયું (૬) એકસિવાજ: જર (૭) એક પાન.

(૫) રાજદ-ફેરવણી: આપણી આકૃતિમાં પાંચ ખાનાં આપેલાં છે. તેના પહેલા ખાનામાં 'રાવણ' શબ્દ મૂકેલો છે. તેમાંથી માત્ર એક જ અક્ષર જાલવાથી બનતો નવો શબ્દ બીજા ખાનામાં મૂકેલો. એમ ફેરફાર કરતાં છેલ્લા ખાનામાં 'શ્વેત' લાવી દો.

શ	વા	મ

(૬) ઉપર બતાવ્યા મુજબની પ્રજ્ઞ આકૃતિઓનાં દરેકનાં સરખી સંખ્યાનાં નંચ લઈને એક અષ્ટકોણ બનાવવાનો છે. તમે એકાદમાં એકાદ કેદમાં નંચ લઈને બનાવી મોકલો છો?

મેં લોઈદમાનને કહ્યું. 'દોસ્ત, તને વદાલેની શરત-
તો શોખ છે ખરું? દવે ભેજે કેવી શરત દોડાય છે તે.
હોર્નના બૂચિરની પેલે પાર જલદી પહોંચવામાં આપણા
માટે જીવ સાટેનો ખેલ છે. દુરમન કૂચરોને ભેકે ૧૫
દલાડ પછી આપણી ખજાર પડવાની છે તોપણ ૩૦-૩૫
નોટની એમની ઝડપ આગળ આપણે ક્યાંય રહી જશું.'

લોઈદમાન હમેશાં જાડુ ઝડપથી વિચાર કરતો.
એણે બીજાને ભલે સૂચવ્યો: 'હોર્નના બૂચિરની પેલે
પાર આપણા માટે કૂચરો તૈયાર જ બિની દશે. પા-
સિફિકમાં આપણા પહોંચતા પહેલાં જ આપણા સમા-
ચાર તાર અને વાયરલેસથી પહોંચી ગયા દશે. તોપણ
એ ખજાર પહોંચે તે આગળ આપણે દળદેક માઈલનો
પંથ કાપી નાખીએ તો ઠીક ખરું.'

કાંબોન રાજો પહોંચે તે પહેલાં જમારે હોર્નનું બૂચિર
વટાવી પાસિફિકમાં ફાપત યઈ જવું બેઠાં. એ તો
દેખીતું જ હતું. હોર્નના બૂચિર પર ખારે માસ સખ્ત
તોફાન રહે છે, એટલે અમારે 'અન્ના બેરી' જ રહ્યા.

આખરે પખવાડિયા પછી પણ અમે તો હજી
દક્ષિણમાં જ હતા. તોફાન અવિરત ચાલુ હતું. દર-
રોજની પ્રગતિ ધીમે—અતિ ધીમે મપાતી હતી. ફેક-
લેન્ડ ટાપુઓની દક્ષિણે અમે આવી પહોંચ્યા હતાં મુખી
હજી કોઈ કૂચરનાં દર્શન થયાં નો'તાં એટલી જ
નશીળદારી રહી હતી.

'તત્ તત્ તત્—તત્ તત્—તત્ તત્—તત્ તત્—તત્ તત્...'
વાયરલેસ અમકવા લાગ્યો. 'ફરતા-ડો નોરો-દાથી દૂર
રહેતો. જર્બન કૂચર મોઝવે હાં હોવાનું મનાય છે.
વેગારી વદાલો ખજારદાર!'

વાયરલેસ આખરેદરે મને સંદેશો આપ્યો. અમાસે
દેખાં મજરીથી ધડકવા લાગ્યાં. સાળારા મોઝવે! તારી
શક્તિ અમર રહો!

હોર્નના બૂચિરથી દૂર રહેવા માટે અમારે ટેક
દક્ષિણ મહાસાગરમાં પહોંચવું પડ્યું. તોફાન તો હાં પણ
ખૂબ હતું, છતાં માત્ર ત્યાં દક્ષિણમાં જ કૂચરોનો ભય
કમ હતો. થોડાક દલાડ પાણીની ઝડી અને ધુમ્મસ-
માં અંધા પેટે અમે દેકાર્યાં કર્યું. આરા સંજોગોમાં
ઝડપથી જવું અમૈભવિન હતું. પણ દક્ષિણ ધ્રુવના એ
પ્રદેશમાં બીજા વધુ ભયંકર દુરમનો ભટકતા હતા.

'ખરફુચર હો... ઓ. ઓ. ઓ...!' પહેરે-
દારે 'ખજારદારી પોકારી. ધુમ્મસમાંથી દૂર ભેવા પત્ત
કર્થો. નોંઘાર લાંબી બિચી દીવાલ દેખાઈ. લંબાઈનો
તો પાર નો'તો. બિચાઈ ગસોએક ફૂટ દશે. એ ભયંકર
દીવાલે અમારા તરફ ઝડપથી વધે આવતી હતી. અમે
પડ્યું દેરથી તેના માર્ગથી દૂર ફંકારવા માંડ્યું, પણ
એ પદાડ તો આકસ્મ વેગથી નજીક ધસ્યો જ
આવતો હતો. અરથા કલાકમાં તો એટલો પડોરામાં
આવી ગયો કે એની અસરથી અમારા સદમાં પવન
પડી ગયો! ભેકે એની પૂઠે સખ્ત પવન ફંકાતો હતો.
એટલે એ તો ખૂબ ઝડપથી વધતો હતો. એની
બિચાઈ પાણી ઉપર ગસો શીટ હતી. દરેક જણ જાણે
છે તે પ્રમાણે જરફ પાણી ઉપર એક દશમાંસ જ
તરી શકે છે. એટલે એની બિચાઈ ૧૮૦૦ શીટ પાણી
નીચે હતી. લંબાઈ લગભગ ત્રણ દળદેક શીટ હતી.
એનાથી નાસી છૂટવું જાડુ મુશ્કેલ હતું. અમારાં એક
દળદેક હોંસવાવરનાં મોટર એન્જિનો જ આ વખતે
જવાબે તો બચાવ એવું હતું. ઇશ્વર પર ભરોસો મૂકી
અમે નાંસી દોટ દીધી.

પદાડ જાડુ ટુકડો યઈ રહ્યો. એ પર બેઠેલાં દળદેક
પંખીઓનો કલબપાટ રપટ સંભળવા લાગ્યો. ભયંકર
મોઝવેઓ ઉપર ડોહતો એ ફુગર આવતો હતો. એમાંથી
કાકાબેર ટુકડાઓ તૂટતા હતા અને નાની ટેકરીઓ
જની છુટા તરવા મોડતા હતા. બેચાર ટેકરીઓ સાથે
અચાનકાં ભીપણ આજ જ ચતા હતા અને તેમાંથી
વીજળી જેવા ચમકારા નીકળતા હતા. અમારી રિયન
લાયાર હતી. એટલામાં અચાનક અને જંગમરત
આંચકા સાથે સી આડલરનું તળિયું સંબી ગયું. કાણ
જમીન સાથે સી આડલર લાપી ગયું હોય એમ લાગ્યું.
એ પદાડનો પાણીની નીચેનો ભાગ જાડુ આગળ દશે.
પણ અમારાથી તે દેખી શકાતો ન હતો. જરફના
નીચેના ભાગની એકાદ જાણમાં અમે અવગ્રાપ હતા.
બીજી જ પળે સી આડલર તરતું તો ચડ્યું, પણ એક
જાણ સાંદે જેવું ગાળું પડ્યું અને નીચે ભંડારિયામાં
પાણી બિહાર્યું.

'પર... પર... જાવા પર... પર... હોસિવાર.'
સુકાન લોઈદમાનને સોંપી દું સૌથી પહેલો પર
અચાનકાં દોડ્યો. અધાગ જહેમન પછી પાણી ઓ-

સરવા લાખ્યાં અને ગાખડું બંધ કરી શકાય એટલું ઉધાડું થયું. ઇબ્નેસા સમીરકામ કરવા લાગ્યા. દરમ્યાન લોહદમાનના કુશળ ચુંકાને સી આડલરને એ પદા ના માર્ગથી દર થયું.

અને દલુ પરસેવો લૂછેલા ન હતો. લાં પહેરેદારે ફરી ખૂસ પાડી 'ફૂર-હો...ઓ. ઓ. ઓ....!'

૧૭

૨૩૦૦૦ ટનની ઑક્રીકિયરી ઑટ્રોન્ટો (જે આજે પી. એન્ડ ઓ. કંપનીની નોર્વે સર્વિસમાં સહેલાણી માટે ચાલે છે) અમારા તરફ ઉધાડી તોપે ધસી આવતી હતી.

'વાયાં ચિકાર!' મેં હુકમ આપ્યો.

'ધામણ ચિકાર!' લોહદમાને ત્રાડ મારી.

'ધરૂન-ધરૂન...સ્ટીમ હોબ્બેસ.' ટેબેગાક વાગ્યો. મોત સાથેની અમારી પહેલી યરન શરૂ થઈ!

પૂડોનરો પવન લવંકર ઝડપથી અમને આગળ ધકેલતો હતો. દલુ પેસો ગોડાનૂર કુંગર પડ્યો જ નાચતો હતો. દાયમાં દૂરગીન લઇને હું રિયર નજરે ફૂર તરફ જોતો હતો. એકસોતે એ અમને નજર કરવા વધે આવતી હતી.

'અખા...આદિસ્તા....!' મેં કહ્યું. લોહદમાન મારા તરફ મુઝાકાને એક રહ્યો. આવે વખતે પવન સામે થયું એમાં મોત જ હતું.

'અખા...હોબ્બેસ....!' મેં ફરીથી કહ્યું. લોહદમાને મને અર્થસૂચક નજરે સવાલ કર્યો. જવાબમાં મેં ફરી હુકમ કર્યો: 'અખા ચિકાર!'

આવે વખતે લોહદમાનની સલાહ મારે ખચ ન આવે. જે કદ ખોફનાક પરિણામ આવે તેની જવાબદારી મારી એકલાની જ રાખવી એકાએક.

સી આડલર ગાઝ લાંબીની પેંઠે પાછું ફર્યું. જ્યાં ક્ષણ પહેલા પેસો-કુંગર નાચતો હતો ત્યાં સી આડલર નાચવા લાગ્યું અને થેલુનૂર બની દક્ષિણ તરફ ધસવા લાગ્યું. થોડી વારે અમારી અને ફૂર વચ્ચે પેસો પહોંચે ડોલવા લાગ્યો. એ સીધો ફૂરને મળવા ધસતો હતો. દવે, લોહદમાન મારા હુકમને મર્મ સમજ્યો.

ખરાબર આ જ વખતે એક લવંકર વાવાઝોડું, તૂટી પડ્યું. ફૂર અમારા તરફ ધસતી અટકી. અધધડી પછી તો એણે પૂંઠ ફેરવી.

'દોષ તોણફલ-સર્વતાન!' અદર્ય વતી ફૂર

તરફ મુકી દલાવી લોહદમાને કહ્યું.

'દિસ્ત;દલુ આપણું અનજળ ખૂટ્યું નથી. ખુદાએ આ પહોંચ આપણા જવાબ માટે જ મોકલેલો!' મેં કહ્યું.

'દોષ તોણફલ.' લોહદમાને ફરી કહ્યું. ઇશ્કરો ઉપકાર, મનવાની આ લોહદમાનની રીત હતી!

૧૪

રિયાક ચતાં જોયું તો અમે નિર્મળ દરિયામાં સંકર કરતા હતા. ક્યાંય જરૂર નિશાન ન હતું. શિનિજ સુધીમાં ડોઈ ફૂરનો પતો ન હતો. અમે દવે શુદ્ધિ જળ વાપરવા માંડ્યું. દર વખતે ફૂર માટે જરૂરના પહોંચ અદલા ન મોકલે એ દેખીતું હતું.

સી આડલર ઉપર વીસ લાઈફબોટ હતી. આમાંથી અમારી દસ હતી; બાકીની દસ તો કેદ કરેલાં વદાણોની હતી. એ દસેની અમને જરૂર ન હતી, એટલે અમે એને બાંગી તોડી દરિયામાં પધરાવી. પણ તે પહેલાં દરેક ઉપર સી આડલરનું નામ સ્પષ્ટ લખ્યું! સાથે ગીળે પણ કેટલોક રૂંદી સામાન દરિયામાં ફેંક્યો. ઑટ્રોન્ટો આટલામાં જ અમારી તંત્રાસ કરવાની એની અમને ખાતરી જ હતી. એણે અમને પવનના જોરે દક્ષિણ સમુદ્ર તરફ જરૂરના પહોંચ વચ્ચે ધસડાઈ જતાં જોવા દતા, એટલે છેલ્લા નેહાનમાં અમારો નાશ થતો એણે નજરે જોયો કહેવાય. અમે દરિયામાં અમારા નામના થોડાક લાઈફબોટ પણ નાખી દીધા, થોડાક કપડાં ને થોડુંક ફરનિયર નાખ્યું અને એ દિશામાંથી ઝડ દૂરદૂર રવાના થઈ ગયા.

હોર્નના બૂસિર વટાવ્યા પછી ચોદે દહાડે આની અસર થઈ.

'તત્ત તત્ત-તત્ત તત્ત-તત્ત તત્ત તત્ત-તત્ત તત્ત તત્ત-તત્ત તત્ત' સી આડલરનો તાબે થયા વિના જિરતે ઝે-નાશ થયો છે. કમાન્ડર અને થોડાક ખલાસી, એને છવતા પકડી મોન્ટેપીરિયો કેદી તરીકે લઈ જતામાં આવ્યા છે.'

'ઓતારી!' લોહદમાને કહ્યું. પોતે પકડાઈ જવાના, ખબરથી એને જાણ જ રમજી ઉપજી:

'જોન.શુત પૂરો હોશિયાર છે. આ એની શક્તિ છે. ઑટ્રોન્ટો ફૂરે સામાન મેળવ્યો અને આપણો નાશ થવાની ખબર કરી પછી ને એમ કહે કે કમાન્ડર અને ખલાસીઓ કેાઈ પકડાયા નથી, તો પહેલાં

તો બિટિસરોની ખડાકુરીનેલાંછન લાગે; અને બીજું, કદાચ સી આકાશ નહિ પણ કોઈ ભાગતું જ વદાણુ નાશ પામ્યું હશે એમ લોકો કહ્યો, અને તેથી, રજો સી આકાશ દણુ છાતું દશે એ બીકે વીમાના ખખડમાં તેજ ચાલુ રહે!' એ મારો તર્ક કહેા.

'તો આપણે—' લોહકમાને દાદી પસવારતાં કહ્યું, 'આપણે દવે એ તેજ કાપમ સમયથી જ જોઈએ!'

એણે અમારા વાયરલેસ આપરેટરને જોતાઓ અને ધીમે ધીમે જોતાની યુક્તિ સમજાવી. આપરેટરના ચહેરા ઉપર દાસ્ત ફરકવા લાગ્યું. થોડી વારે અમારી આસપાસ બરસો મામજના થેતાવામાં ફરતી કૂચરે, રડીમરે અને વદાણુના વાયરલેસ ચમકવા લાગ્યા:

'તર તત્-તર તર તત્-તર તત્-તર તત્-તર... અક્ષાંસ ૩, પોઈ રેટનરી—'

અનેક બિટિસ-કેપ્ટેનો, વાયરલેસ આપરેટરોના ટેન્ક ઉપર આતુરતાથી નીચા નળી, એની પેન્સિલની વાંધીચુંકી ગતિ ઉપર અડધી આંખ ફેરવવા લાગ્યા હશે.

'તત્ તર તત્-તર તર તર તર તત્ તત્... જર્મન સ... જ... મ... ' સંદેશો એકદમ કપાઈ ગયો. આપરેટરોની પેન્સિલ જાબી રહી ગઈ:

વાયરલેસ એકદમ શાંત થઈ ગયા. આપરેટરોએ જે ક્ષણ કાનપરની ડાળીઓ ધરતી કરવામાં કાઢી, પોતાના સાંચા ફીક છે કે નહિ તે જોવા, સામે જોયજી સુર મોકલવા પણ વાયરલેસનાં મોં બીજકુલ બંધ થઈ ગયાં.

કોઈ કૂચરે-સુરત જગ્યા આપ્યો અને અમારા વાયરલેસે તે જગ્યા નોંધ્યો: 'જર્મન સળમરીને જેનાઈ છે; વેનારી વદાણુ તાળાતોળ દૂર થઈ જાય; હું તપાસ કરવા બહુ છું; વધારે અગર પાછળથી મોકલું છું. જનનાલોગ છે કે દમણાં મળેલો વાયરલેસનો સંદેશ પૂરો થાય તે પહેલાં જ-સળમરીને એના વાયરલેસના સંચા ઉપર ખાર કર્યો હોય...'

લોહકમાન લરકરી આદ્યા મારી સામે-જીભો રેલ્યા અને હાથ સલામ પર રાખી જોલ્યા, 'જનામે સદર, પાસિકિક વદાણુવટા માટેના વીમાના દરમાં ફરી મોટો ઉછાળો આણવાનો-બંદોજરત કર્યો છે!'

'શાખાશ, લોહકમાન! આપણા એક ખરેખર બુદ્ધિના છે અને તારી હોશિયારી કમાવ છે.' એ ગંભીરતાથી તેનો આભાર માન્યો!

૨૫ આરસામાં અને અનેક ખખડો સાંભળી. વાયર-લેસ આપરેટરની કેબિન નરી તારબોક્ષિ બની મધ દલી. ખાસ સંદેશાઓ તો કૂચરેમાંથી જ આવતા. અંજો ઉત્તરે ચીક તરફ જતા હતા. અમારી પાકેશમાં કેન્ટ કૂચર-દલી તેના સંદેશા * ચાલુ મળ્યા કરતા હતા. અમેરિકા લશ્કરમાં જોડાવા પિયેના ખખડથી અમને બહુ અફસોસ થયો. હવે અમારે માટ્ટુ ભરી દુનિયામાં આસરો લેવા કોઈ અપક્રપાતી બંદર ન રહ્યું. 'થોઈક બંદરમાં જઈએ' એવું હતું, પણ ત્યાં સંગવડ ન મળે. અને એ બધાં જે ધડી આરામ લેવા દે એવાં તો નહિ જ. અને ત્યાં જઈએ કે તરત અમારો શિકાર શોધતાં કૂચરોનાં ટોળાં બીધ પેટે ત્યાં આવી જ પહોંચે.

અમે આશમણુ વધવા માંડ્યું. દવાબના ટાપુની ખૂબ દક્ષિણે જઈ અમે શિકારની શોધ માંડી. અમને હવે અમેરિકન વદાણુ પકડવાની પણ છૂટ હતી - એટલે કાલેજો થયો કહેવાય.

અહીં અમે મથુ વદાણુ પકડ્યાં: 'એ. બી. જર્લનસન', 'આર. સી. સ્લેક' અને 'મનીક્ષા'. અમારા કેદીઓમાં ૪૫ માણસો, એટ સી અને એક પાળેલું ઓગોસમડું એટલાં હતાં. ભાર પછી અમને એક પણ શિકાર ન મળ્યો.

આજો દવાડો અને શાર્ક માછલી સાથે રમતમાં કાઢતા. દરિયાના 'જેડુઓને' આ માછલી તરફ એટલો વેરભાવ-હોય છે તેટલો બીજા કશા નરફ નથી હોતો. અવારનવાર દરિયામાં તરવાની-અમને લાલચ ધાય, પણ આ-દુરમનની બીકે અમારે જેમી રહેવું પડે. શાંત,

* કાઉન્ટ થ્યુનેરનો અહેવાલ પ્રગટ થયા પછી બિટિસ કૂચર લેન્કાસ્ટરના કેપ્ટન વિલિયમ્સનામાં-પત લખ્યો હતો, તેમાંનો એક ઉતારો આ રમજો આપતા જેલો છે. (સુકાની)

'...અમારી નજરે પડયા વખર પોતાના વદાણુને પસાર કરી જવા માટે કાઉન્ટ થ્યુનેરને હું મુશ્કેલગાદી આપું છું. અને પકડવા માટેના પ્રયત્નોમાં અને હંધ બાકી રાખ્યું ન હતું... આ સંદેશાએ લેન્કાસ્ટર કૂચરના દલા, કેન્ટના નહિ. લેન્કાસ્ટરનો હું-તે વખતે કમાન્ડર હતો. ચીલને કેકારે આશમણુ દિશામાં અમે દલા ત્યારે ૧૦૦ માઈ આસરેથી થ્યુ-નેર-પસાર થઈ ગયો... (ન્યૂ યૉર્ક સન, તા. ૨૪મી મે ૧૯૨૮) હું હંદર જેવું કાંચરની ભતવું પ્રાણી જેવું થોડું સચિત વર્ણન લેશાખના 'કુમાર'માં આવી ગયું

સ્વચ્છ, ઠંડા પાણી તરફ અમારી નજર પડે, અમને મનમાં કેવી યે આશા બંધાય, ત્યાં આ જુડા દુરમનનું દેગળીના તળાં જેવું મો દેખાય જ. શાર્ક માછલી માણસ તરફ સદા જૂનાથી જ લુએ છે. 'કયારે આ પાણીમાં પડે અને હું એને ખાઉં?' એવો જ ખ્યાલ રાખીને એ રાતદિવસ માણસ તરફ તાક્યા કરે છે.

અમારા ખસારીઓની એક ગમ્મત એવી હતી કે અને તો નાની નાની શાર્કને લાકાંથી કે બીજી રીતે પકડે. પછી બે માછલીઓની પૂછડીઓ સિક્કડીને બાંધે અને બંનેને તરતી મૂકી દે. દરિયામાંની ઝેંચં-તાણથી એમને રમૂજ તો પડે જ. અથવા કેઈ ગોટ્ટી શાર્ક પકડાય તો એની પૂછડીએ ગોટ્ટું રીતબંધ પણ ખાલી પીપ બાંધી એને દરિયામાં નાખે. શાર્ક ગમે તેટલી દુનખીએ મારે, પણ પેલું પીપ એના વાંદારને નીચે જવા જ ન દે! બીજી કેટલીક દૂર રમતોમાં એક એવી હતી કે નાનકડા ઝાંખાને ડુકકાના માંસમા સંરાડી દરિયામા નાખે. શાર્ક એ ગળી નવ પછી થોડી વારે એના ડુકકા ઊડી નવ!

પાસિફિકમાં આમ પાંચ મહીના નીકળી ગયા, જેમા ઉપર કહેલાં ત્રણ વહાણ જ દાયલાખ્યા હતાં. આજ સુધીમાં અમે ૩૫૦૦૦ માઈલની મુસાફરી કરી હતી. તાલે ખોરાક ન મળવાથી માણસોમાં રોગ ઊભરાવા લાગ્યા. મદિનાએ થયાં તાલું પાણી પીધું ન હતું, જમીન પર પગ મૂક્યા ન હતા.

છેવટે ૧૬૧૭ના જુલાઈની ૨૯મી તારીખે અમે મોપેલા ટાપુ પાસે આપ્યા. એના સીદર્પનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. ખંધ મદાસાગરમાંથી એ લીસોઝમ ટાપુ ઊગી નીકળ્યો છે. આ સૂર્યનો પ્રકાર સુદાં લીલો થઈ નવ એટલી વિપુલ ત્રીજોતરી છે. ટાપુની અડાર પરવાળાના ખડક છે. આવા એક ખડક સાથે વહાણ-ને લાંબે રસ્સે બાંધી અમે લાંગર્યું અને એ ટાપુ પર જવા ઉપડ્યા.

એચાર દિવસ અમે ખૂબ સુખમાં ગાળ્યા. દરરોજ કાંઠે જઈએ; ખાંડએળીએ, દોડીએ, નામીએ ને મન કરીએ.

ઝાગરટની બીજીએ અમે કાંઠે જવા તૈયાર થવા હતા, એવામાં સવારના સાડા નવે દરિયાના ઊગમણ પટ ઉપર એક અત્યંત બીજી ધાર દેખાઈ. મેં મારા અમ્મદારને બોલાવી એ દેખાડી. પહોંચાં તો અમે

ઝાંઝાં ધાર્યાં, પણ ખીમેખીમે એ ધાર નજીક દેખાવા લાગી અને એની ઊંચાઈ વધવા લાગી. એકદમ સૌ કડકાથી બોલી ઊઠ્યા: 'ભરતીઓ મોન્ને!—પડાડી મોન્ને!' (Tidal wave) 'અમે ટાપુ અને મોન્ની વચ્ચે દતા, અને અમારી ને ટાપુની વચ્ચે ખડકો દતા. બંને જાણ્યો મોન્ની તીક્ષ્ણ દંતાવસિ જ દતી.

'લંગરના રસ્સા કાપો—એન્જિન ચલાવો—જંપા તુતક પર હાજર—ખાજરાર!'

સત ચક્રવર્તીના સવાલ જ ન હતા. એક જ સપાટે પવન અમને ખડક પર અક્ષણી નાખે. કમ-લાગ્યે એન્જિનોમાં જરાજર આ જ ઘડીએ ખોટકો થયો. ધજોરો તન તોડી મથવા લાગ્યા. પણ એન્જિન ગરમ થાય તે પહેલાં તો મોન્ને ધસી આપ્યો!

પડાડી ઊંચાઈ અને લાખ્યો દાધીનું જળ. જમીન પર રહેતારો આ મોન્નોના સ્વપ્ને ય ખ્યાલ ન આવે. ફૂલ ઊચકાય તેમ સી આડસરને એના લોખંડી દસ્તે ઊચકી લીધું અને કડકાભેર ખડકો ઉપરથી ધસવા માંડ્યું તે જ ક્ષણે અમારા ડેક, કુવા, ઘૂલ બધું સજોખડાં પેટે તૂટી ગયાં. રસ્સાઓના કાચા સૂતર પેટે ટુકડા થઈ ગયા. સી આડસરના લોખંડી પરમીસ (Pore)ના ધાથી ખડકના ટુકડા યદ્ય ચારે કેાર ઊડવા લાગ્યા. સી આડસર સુકાનથી છુટા થયેલા વાદાર ઉપર સીધું ઊભું થઈ ગયું, અને એનું તણુ દરિયાની સપાટીની સમરેખામાં હોવાને બદલે ખડક અને આકારને સાંપતી રેખામાં ખડું થઈ ગયું!

અધઘડી પાંખી મોન્ને વહી ગયો. અમે ખડક ઉપર સુકા અને ઊંચા બેખડાઈ રહ્યા હતા.

'જવનો, તમે ક્યાં છો?' કઠોડા ઉપર વાંદા પેટે લટકતાં મેં પૂછ્યું.

'...અમે અહીં જ છીએ—અને એકના વૃક્ષ પેટે અડગ છીએ!' નાંચેથી અસંખ્ય અવાજો આવા.

એક પેટે અડગ! મારા અદાદુર ખસારીઓના આ શબ્દને મેં મારા જીવનનો મુદ્દાત્રેખ બનાવ્યો છે. અમે ખડક ઉપર લાધી ગએલા દતા છતાં જીવતા હતા,—અને એક પેટે અડગ દતા.

૧૩
છેલ્લું જર્મન સંસ્થાન! પાસિફિક મદાસાગરની મધ્ય-

* આવા એન્જિન ધરતીકંદ કે જ્વાળામુખીથી થાય છે.

માં, એ પરવાળાના ખડકો વચ્ચે, અમે એ રચાયું. ખડક પરના સૌથી ઊંચા તાડ ઉપર જર્મનીનો સાહી લડાયક ઝેડો ઊડતો કર્યો. સંજોગથી હું એ સંસ્થાનનો વાઇસરૉય બન્યો. મારાં માણસો અને કેદીઓ જર્મનીની 'દરિયાપારની' હંદસી પ્રાન્ત બન્યાં! પરંતુ ખાતા દ્વારા સંબંધ બાંધવા માટે આસપાસનાં કનક નવિનાં માણસો હતાં. લેખદમાન મને મોપેલિયા સંસ્થાનનો વાઇસરૉય કહેતો. પણ મારા એક અમેરિકન કેદી કેપ્ટને માફ નામ 'દરિયાઇ દાનવરાજ' (Sea Devil) પાડ્યું. આ નામ મને હમેશા માટે યોગ્ય હતું!

મારા સંસ્થાનને મેં સી આઇલર પેટે વ્યવસ્થિત કર્યું. લાકડાં, સદ અને વનપાળીનાં અમે ઝૂપડાં બાંધ્યાં. અમેરિકનોએ પોતા માટે લુદી દાર બંધાવી, અને જે ઝૂપડાં વચ્ચેના રાજમાર્ગોને નામ પણ આપ્યા. એમાં બ્રાડવે, રેટ રૂલીટ, પેનસિલ્વાનિયા ઍવેન્યુ, બાબરી, વગેરે હતાં. દરેક ધરમાં સી આઇલરનું ફિનિશર પણ વસાવ્યું. દૂર એક દેવળ બાંધ્યું. એક ઠેકાણે અમારા વાયરલેસ જિભો કપોં અને દરરોજ તાજ સમાચારનું વર્તમાનપત્ર બહાર પાડવા માંડ્યું. એમાંથી અમેરિકનોને ન કહેવા જેવા ખગર હું 'સેન્સેર' કરતો. મારા ધરમાં દારૂગોળો, તોપ, બૉમ્બો, બેદુકા, પિસ્તોલો માટે એક ખાસ બોરડો બાંધ્યો. એની આસપાસ સંતોએની ચોટી બેસાડી. તેની જ ચોટી વાયરલેસ રેશન ઉપર બેસાડી. અને આ અમારા સુંદર શહેરનું નામ રાખ્યું 'સી આઇલરગર્ગ'—દરિયાઇ ગરુડની નગરી.

ખાવાને તાજ માછલાં, કરચલા, જંજીરી બૂંડ, ના-ગિયેર ને તાડનો ફૂલો મર્લિ વગેરે હતાં; પીવા માટે તાજ પાણી હતું. ખુદની દવા હતી, તાજ સમાચાર મળતા, સુંદર ફૂલો મળતાં અને વ્યવસ્થિત રાત્રીમાં-મળનાં બાંધાં-સુખ ત્યાં સુઝલ હતાં. છતાં મારે ધ્રુવ બહુ ખિન્ન થતો રહ્યો. રાજના સમાચાર મારા દેશ માટે અશુભ ખગર લાવતા હતા. મારો દેશ ત્યારે દરેક સંતાનની કુરબાની માટે પોકાર કરતો હોય ત્યારે હું બેસી કેમ શકું? કેાઇ પણ પ્રકારે ફરી દરિયા ઉપર બહાર પડવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. લેખદમાન સાથે સલાહ કરી અને સી આઇલરગર્ગમાં ત્રણ અડવાડિયા રાજ કરી મેં ફરી ઝંપલાવ્યું.

આ વખતે મારી પાસે સી આઇલર ન હતું, પણ

એક નાનકડી હોડી તો હતી જ. એની લંબાઇ ફક્ત છ વારની હતી. પાણીથી તે માત્ર એક ફૂટ ને જે તરુ જ બહાર રહી શકતી. મારી ઋતુ હોય તો પણ એ રોજ સાળાસ બાલદી પાણી સાંધા પાટે અંદર પી લેતી, અને ખરાબ ઋતુમાં તો એ પાણીથી જ ભરાઇ જતી! પણ પેલી સુખની જિંદગી તો હું સદન ન જ કરી શકું. આ હોડીમાં દેશ માટે લડનાં મરવું, પણ ટાપુ પર લાયકાત બાંધી બેસી તો દરગીઝ ન રહેતું એ નક્કી જ.

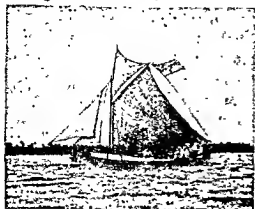
હોડીને અમે સદ નાખ્યો, તીર નાખ્યો, એને સાંધેસાંધે ડામર લખ્યો. છ જણો ઘણા દલાલ સાથે એટલાં જોશકપાણી એમાં લખ્યાં, દરિયાયર લખ્યાં, લાયે વમાડવાનું એક વાતું ચડાવ્યું; અને એના મોરાના રૂબા નીચે સુંદર અહાર નામ લખ્યું; 'કેન પ્રેસેગ્રીન સંસીધિ'—મદારાજકુમારી સંસીધિયા.

મારી સાથે આવવા બંધા જ હોંસાતોગી કરવા લાગ્યા. સૌથી સચકત એવા છ મેં પસંદ કર્યા: લેખદમાન, કર્ચિસ, ઇબ્નેર કૉલિસ, તોડેલ પારમીચન અને ઍદમાન.

અમારી 'મદારાજકુમારી' આખા મદાયુદ્ધમાં સૌથી નાની ફૂર હતી. 'અરક્ષા બેસી' કહી દરિયા મદસાગરમાં અમે ફરી ઝંપલાવ્યું.

૧૭

મદારાજકુમારી નાનકડી, કાલ્પની જેવડી જ હતી. છ પટ્ટા જાળો જરા વધુ પડતી દીવચાલ કરે તો એ ડોલવા લાગતી. ચાર જણ માંડ દ્રુટિયાં વાળી ચૂક શકે, તેથી જે જણ હમેશાં પહેરેદારી કરે એમ ઠેરવ્યું. હોડીની વચ્ચે પાણીનાં પીપ મૂક્યાં. જયત સદ, રસા ત્યાં જ મૂક્યા. રૂઝી જાગર ૧૯૧૭ની ઊત્ખાળા પ્રભાતે અમે સદ બોલ્યા. કારને પૂક દઇ અમે પરવાળાનાં દાર વટાવ્યાં. ત્યાં સી આઇલર જખમી બેધા પેટે પડ્યું હતું. બરતીનાં જોવાળ ચડતાં હતાં અને એની બે વ જાણુ બેખડિયા મોળ પથરાઇ જતા હતા. અશકન અને મરણોન્મુખ માણસ છેલ્લું નેર અજામી બેઠો ચવા ધાત કરતો હોય તેમ એનું પડ્યું પાણીમાં જરા ઊંચું થયું, એના બીનરમાંથી ઊડી અરેશરી સંજમાવા લાગી, એનાં ખુદમાં દારમાં ચસવતો પવન દુન્યાલક ચિત્કાર કરવા લાગ્યો. ત્રણે અમને જતા

૧. નાનકડી 'મહારાજકુમારી': જેમાં ૭ જણા સાથે ક્યુબેર દક્ષિણ મહાસાગર સોસરા બે ટહુલ માર્ગે પુત્રી વળ્યો.

જોઈએને કુ:ખ યતું લાગ્યું, અમને પણ જાણ્યું એક થયો.
'વિદાય આપ, વદાના સી આડકર', એ અદ-
ગદ કહે કહ્યું, 'આ કદાચ આપણી અંતિમ મુલાકાત
છે. તારા સહે છેલ્લો શ્વાસ બરી લીધો છે; તારા મોરા-
એ દરિયાના અમૃતની છેલ્લી અંતરિ પી લીધી છે;
તારા તુલક પર હવે સંગીતના સૂર નંદિ સંભળાય;
તારા કોલ પર હવે જર્મનીનો મગરૂર ઝોડા નંદિ ફરફરે.
સી આડકર, અમારા વદાના સાથી, તારૂં છવન તે
ધન્ય કહ્યું છે. તારી કીર્તિ અમર રહેશે!'

એ ટોપી ઉતારી સી આડકરને નમત કહ્યું. પાંખાએ
તેમ કહ્યું અને દૂર દરિયા તરફ નજર ફેરવી લીધી.
અમારી બાંધની આંખોમાંથી આંસુ ટપકતાં હતાં. મોતના
ભાવ કોણે છુપાવવાની દરકાર સુધાં ન કરી.
અને કૂક ટાપુએ તરફ જવા સુકાન માંડ્યું.
અમારી મોજના હવે એ મારા સાથીએ પાસે રજૂ કરી:
'જે બંદરે વદાણો લાંગરે છે ત્યાં આપણે જશું. પછી
સાફ વદાણુ તપસદ કરી સાં નવનીકમાં લાંગરી પડશું.
તક જોઈ વદાણુ પર જવા ચઢી જશે. આવાં કામ
માટે રાતના સાડા ત્રણનો વખત-જાહુ સરસ કહેવાય
છે. બે જણા અમલદારોની કોટડી પાસે જાય, ચાર
જણા અક્ષાત્રીની કોટડી પાસે જાય. પહેલાં આસ-
પાસ પડેલાં હથિયારો કળજે કરવાં, પછી કમરબંધ
સ્વાધીન કરવા, પછી ત્યાં ખીડીએ લટકતી પાટલુનો
કળજે કરવી; -આટલું કરી એક ખોટા બેંચમ ફેંડાવે,
એટલે સૌ ગણરાટમાં પડશે. જોમ બને તેમ જવાજ,

ધમાકા વગેરે ખૂબ કરવાં. જો ત્યાં સુધી તો આપણા
હાથે કોઈનું મોત ન કરવું, પરંતુ છેવટે ન જૂટશે એ
કરવું પણ વદાણુનો તો કળજે લેવો જ.'

આમ વાતો કરતા અને ચાલ્યા. રોજ માંડ નીચ
ગાઢિયો પંથ થાય. જેનીનેથી ઉકાળેલી કાપી અને
સુકા માંસ ઉપર ત્રણ રંદાડા કાઢ્યા. સવારના ખાસ
પાણીથી મોં ધોઈ, પરવારી, નારનો કરી લેવા. પછી
વારાંદરની પહેરો: દરમ્યાન એક જાણુ કેક વાંચે. આખો
દહાડો જર્મની વિષેની વાતો ચાલે. રાતના પેલું
વાળું અને ૭ રીંછ જેવા જર્મન અક્ષાત્રીઓનો કેક.
ખૂબ ગીતો ચાલે. નીચે દહાડે અને આત્મ (Atim)
ટાપુ નજર કર્યો. કોઈ વદાણુ ત્યાં ન દેખાયું કદાચ
તુરતમાં કોઈ આપવાનું પણ હોય. વળી અગારે પણ
લાંબા કરવા દતા. આત્મ બ્રિટિશ ટાપુ છે, પણ અને
પુશપુશાક એના ગારામાં લખાય થયા.

તાજે પાણી અને વનરપતિ જોઈએ જ, નંદિનો
રેકર્ડ અને બેરીબેરીનો રોજ અમને છેડે જ નંદિ.
ટાપુ ઉપર બ્રિટિશર તો એકાદ દશે; યીંગ બ્રિટિશ
કરતાં પણ વધારે વધારે દેશીઓ દશે. પણ ૭ જર્મન
જવ્યા સું ન કરી સો ૩ અને નરમ-કંઠાર નર અમારી
મહારાજકુમારીને વધાંઈ અને કાઠે બેઠ્યાં.

૧૮

૨૧ મહારાજકુમારી અમને બેરી વળ્યા: એક જ બ્રિટિશ
અમલદાર લાંબી આરામ ખુરશી પર પડેલા દત્તો. ગરમ
પ્રદેશની આબસાઈમાં એ કટાઈ ગયો. શાઓ.

પૂર્વે ને દક્ષિણે એની પાસે થયા. 'માફ નામ પાન હટાવ'
એ કહ્યું: 'અને આ મારો દોરન સૂધાઈ છે.' અને જ મારા
તરફ લકડી જોઈ રેયા. લડાઈના વખતમાં એજે જના
મજાજમાં શોભા સિવાય ખીજું કશું જ હોતું નથી.

હવે કહિંસે કહ્યું: 'અને અમેરિકન ઈંગ્લેન્ડને
કય ઈંગ્લેન્ડ. ચોડા મહિના ઉપર સાનફ્રાન્સિસ્કોની
હોલ્ડ કલમે સરત: ગોઠવી હતી કે અમારે હોનોલુલુથી
કૂક ટાપુ અને તાહિતીથી ફરી હોનોલુલુ નાનકડી
હોડીઓ સફર કરવી. ૨૫૦૦૦ ડોલરનું ધનાય અને
છતવાના ઈંગ્લેન્ડ મહેરગાની કરી નમે અમને પ્રમાણુપત્ર
આપશે કે અમે નમારી હકુમતમાં આવ્યા હતાં?'

અમલદારે બળાસું ખાધું અને કહ્યું: 'આવાં
કામોમાં એવગાવનાર આજુસની સાથે પેટીમાં-બધા

મહેશા જાજાના હોવાને લેધગે.

‘એમ હોય પણ’ કયિસે ભવંકર મિદાશથી કહ્યું :
‘તેમ અમને તારું પાણી અને થોડાંક ફળ-સાક લેધગે.’
પણ આ અમલદારને તો જીધવું હતું. એટલામાં એક
પાદરીબાવા આવી સડયા. પેટા સુધીની દાદી હતી.
એ કૂંચ મિશનરી હતો.

‘આલોં આલોં—પધારો પધારો; પાદરીએ કહ્યું :
‘અહીં તમે ક્યાંથી? તમારે મારે ત્યાં આવવું જ પડશે.
તમે અમેરિકન છો? જહોન જન. તમે તો લા ક્રોચ
માટે લડો છો ને? હું સર્ટિફિકેટ મંગાવી દઈશ. મારે
ત્યાં એકાદ પ્યાસી લીધા વગર જ્યાંય જ નહિ તો!’

આમ અલોચી ગમે છૂટયા અને નાગને સામાન
હરી આગળ ચાડ્યા. દવે અને એતુનકી (Aitutaki)
નો માર્ગ લીધો. અમે કંસર પાસે જ દંકારી શકીએ
એ તો દેખીતું જ હતું; છતાં, કંસર પાસે પણ એ
જાણુના દરિયામાં ભય ઓછો નથી. લાં વરસાદ જૂજ
પડે છે અને દરિયા ધ્રુ (heavy) રહે છે. અવાર-
નવાર મઝવેા પાણીથી લરાઈ જ્યા લાગ્યો. અમારું
આવાનું, ઓદવાનું, પાદરવાનું, પહેરવાનું જાં બીનું
ચંધ ગયું. માત્ર દેશિઆદનો સામાન વગેરે દવાની
દાંડીઓમાં બંધ કરેલું એટલું જમી શક્યું.

એક દહાડો અદીના ભાગમાં દરિયાઇ મદરી-
ઓને મળતો અને ભવંકર, અનુભવ ગમને થયો.
પ્રથમ તો પાણીની સપાટી ઉપર ઝીણું ઝીણું વરાળ
જેવો ફેરાં ચક્કર ચક્કર ફર્યા લાગ્યાં. આરતે આરતે
ચક્કરોના ઘેરાવો વધ્યા માંડ્યો, અને વધતા જ્યામાં
પાણી અંદર ફર્યા લાગ્યું. આકાશમાં એક ફાળું બીનું
વાદળું યંગાના આકારે તીચું દૂકી રહ્યું. વંદેગિવાના
યંગાની લીચાઇ વધવા લાગી; ઉપરનું વાદળું તીચું કિતર-
વા લાગ્યું અને જે વ ઓચિતાં એક થયાં ‘એક બીયણ
કડેડરી સાથે આકાશમાં ગાળું પડ્યું હોય એવો
અવાજ કરી પેસો ભવંકર વમળ પાણીમાં ચૂસ માંરવા
લાગ્યો. નીચેથી ઉપર આકાશ સુધી ભેરથી ફરતો
અને આરતે આરતે આંગળા આવતો એક પ્રમંદ જલ રચેલ
રચાઇ ગયો. અમારી આસપાસ દવાનો ધોમો ઉચ્છ્વાસ
પણ ન હતો. અમારાં સડ અને સુંકાન જેને દવા
પિના નાકમાં ચંધ પડ્યાં. ‘પેસો કાલ-સ્તભ અમારા
નરક ધસવા લાગ્યો. એની આસપાસનું પોણી પર-

પોટાથી અદગદ્યા લાગ્યું. થોડાક આગળ વધી એ
સ્તંભ મોટા અવાજ સાથે ફાટ્યો અને ગધે મોટાં
મોન્ન-બીજીના રવાં. આ જાણુના નારિકોને આવા
અનુભવ તો લગભગ દમેશ થાય છે. આ તે પાણીનો
વંદેગિયો—ભમરિયો—Sprout! એતુનકી જતાં
અમને આવા ધણા ભમરિયા મળ્યા.

ત્રીજો દહાડો અમે એતુનકી પહોંચ્યા. પણ અહીં
અમે કય હોવાનો વેપ બજારી રાષ્ટ્રોએ તેમ ન હતું.
કાચુકે અહીં કય વેપારીઓ રહેતા હતા; એટલે અમે
નોવેંટપન અતવાનું નક્કી કર્યું.

૧૬

એતુનકીના અંગેજ અમલદાર, જાડુ પાકો જવાન
હતો. એને પોતાની સગી આખોને વિશ્વાસ ન હતો.
જુદ પોતાની જાતને અરીસામાં એની વખતે પણ એને
જર્મનો દેખાતા! અમારી વાત એણે પૂરતી જાણ-
દારીથી સાંભળી અને કહ્યું : ‘નમે નોવેંના છો એટલે
આટલે દૂર તમારા જાતજાણીને લેધ તમે જરૂર આનંદ
પામશો.’ અને ગામમાંથી તેના ગોકર પાસે એક
અરસલ નોવેંટપન સુતારને ગોલાથી મંખાવી તેણે
લાજર કર્યો. નરત જ કયિસે ઓતો દવાશે લીધો.
લાંગા વખત સુધી ધર-ગામના સમામાર-બંતેને નોતા
મળ્યા, એટલે સાધારણ વાનચિતમાં કયિસતો વેપ
પકડાય એમ ન હતું.

પણ તો ય હજી પ્રેક્ષા પિટિશરને ખાતરી ન થઇ.
એણે મને એકલાને રાતના જમવા આવવા કહ્યું.

‘અહીં મિ. લો નામના વેપારી છે તેણે તમારા દોસ્ત-
ને જમવા તેડ્યા છે; એટલે તમે એકલા આવી શકશો.’

અમને તુડા પાડવાની આ હુક્તિ હતી. અમે
જમવા ગયા ત્યારે ગજવામાં એકએક નાનકડો યોગ
લેતા ગયા. જમતી વખતે એને વળતારો ચિટ્ટી દોરા
એકજીળ સાથે વાતો કરતા હતા. અમને એક જાતના
સંવાશે પૂર્ણ કેઇ પણ. દેશો હોય તો તે સોધી કાઢ-
વાની આ તરકીબ હતી. પણ એમાં એ જુદુ ફાધ્યા
ન લાગ્યા, કારણકે તે રાત્રે અમે રાત્રિથી સૂઇ શક્યાં
અને અમારી ‘મદારાજકુમારી’ને પણ કચી આંચ
આવી નહિ. અમે ધારત તો તે જ રાત્રે દવાના ચંધ
શકેન. પણ એવી ઓચિની સ્વાનગીથી અમારાં જર્મન
હોવાં વિશે કશી શક રહેન જ નહિ. જોકે ત્યાં વાયર-

લેસ ન હતો, પણ કદાચ એકમે દવાડામાં કોઈ પક્ષાણુ આવી ચડે અને એને ગંધી ખજાર આપવામાં આવતાં જ એ અમારી પૂંઠ પકડે એવો સંભવ હતો.

અમે માફિસ તો ન જ દતા. અમે પણ અમારી જન-મુક્તી કરી હતી. ગામમાં કશાં દલિયાર નથી; માત્ર ત્રણ ચાર ગેરાઓ પાસે પિસ્તોલો છે એ ખજાર એકમાને આપી હતી. અને અમારી આ સાવચેતી નાદક ન હતી એવો તરત જ અનુભવ થયો. બીજો દરડિ હું ને કર્મિસ પેલા અમલદારને ત્યાં ગયા ત્યારે અમારી પાછળ દેશીઓ ટોળાં મળી બિલગતવા લાગ્યા. તેમના ગરબાડામાં અમારા માટે ચુસ્તો દેખાઇ આવતો હતો. 'તમારાં કાગળિયાંની ને તમારી હોડીની મારે જગતી લેરી પડશે.' જ્યાં જ અમલદારે કરગરતો કહ્યું.

કર્મિસે સાચી નોંવેલિયન અદાથી લાય અને લાગં બોલ્યા કરી મૂક પ્રશ્ન કર્યો.

'આ લોકો તમને જર્મન ધારે છે માટે.'

હવે હું ઝડપથી વિચાર કરવા લાગ્યો. આની પાસે દલિયાર નથી. અમે છ જણા ગરાખર સફળે હતા. તે વખતે પણ કર્મિસ અને હું, ત્યાં બોલેલા બધાને ઉગ્રી દલિયે એટલા સફળે દતા. છતાં કર્મિસની અજબબી વચ્ચે મેં કહ્યું, 'ખરી વાત છે; અમે જર્મન છીએ. પણ હું તમને ખાતરી આપું છું કે તમે અને તમારું આ ટોળું અમારી સામે બિલા નહિ રહી શકો. અમારી દલિયારખંધીનો તમને ખ્યાલ નથી. માટે આ લોકો શાંત થાય એટલા સાદુ લલ્લે તમે અમારી હોડી તપામવા ચાલો, પણ પંધારે પગલું બરોડો તો તમારો જન સલામત નહિ રહે!'

મારા બોલ સાંભળી તે સ્તબ્ધ થઇ ગયો. કર્મિસ ધડિયાળ જોતો હોય તેમ આડી દલિયો સાખી બોલેો હતો. તેણે દલિયો પેલા અંગ્રેજ તરફ ફેરવીને કહ્યું, 'હજુ તો દસ વાગ્યા છે. ગરમી વધતાં પહેલાં તમે પાછા ફરી શકશો.' અને પોતાની દલિયો પેલા અમલદારની આંખ સામે એણે ધરી. એમાં ધડિયાળ તો હતું જ નહિ. પણ એ દલિયો તોતાં જ અમલદારના હોશ બિડી ગયા. કર્મિસની દલિયોમાં નાનકડો બામ્બ એણે બોલ્યો!

'ચાલો, હું મહાવો જોવા આવું છું. પણ મને વચન આપો કે તમે મને હોડીમાં કેદ નહિ કરો!' તેણે કરગરતાં કહ્યું.

'અમારી હોડીમાં કેદીઓ માટે બંદોબસ્ત નથી; અને નાદક કોઇનો જન હું લેતો નથી.' મેં દૂંકમાં જવાબ આપ્યો.

અમે કાંઈ તરફ ચાલ્યા. લોકોનું ટોળું તો આટલી વારમાં ગંજાવર થઇ ગયું હતું. અમારા તરફ બધા દાંત કચકચાવતા હતા, પણ પેલા બલદુર અંગ્રેજને જોઈ શાંત થઈ જતા હતા!

હોડીની જગતી લેતાં અમારી લોગણુક એણે જોઇ. એના પર લખ્યું હતું 'Kaiserliche Marine - શાહી આરમારી.'

'આ શું?' એણે પૂછ્યું.

'એ નોંવેલિયન છે, સાહેબ.' કર્મિસે અદબથી કહ્યું. એણે તાલપત્રીયો એક છેડો બોલ્યો કર્યો, ને એની નીચે અમારી બંદુકો દેખાઇ; બીજો છેડો બોલ્યો કર્યો, એની નીચે સફરજન જેવા બાંબો બોલેલા પડ્યા હતા!

'આ બંધ કરી રાખો.' એનો અદેશો સફર પૂછી જેવો થઇ ગયો હતો.

'જરા તમારી આ વફાદાર પ્રાન્તને કહેશો કે અમારા માટે થોડાક તંપાકુ અને થોડાક તાંબા ફળ— શાક કાઈ આપે. અને ત્યાં સુધી અમારા મહેમાન થવાની તમને તરફી આપવી પડશે.' મેં કહ્યું. એણે અમારા કલા મુજબ બધું કહ્યું.

અમે ત્યાં રહ્યા હોત તો—

પણ એ ખ્યાલ નકામો છે.

અમારા ઉપડચા પછી ત્રીજે દવાડે એક વદાણુ ઐતુતકી આવ્યું. એને બધાં ખજાર મળી, એણે સફર દરખાન એક રહીમરને ખજાર આપ્યા. રહીમરે વાપર-લેસથી આખો મદાસાગર જગાડ્યો. અમારા માટે શોધ શરૂ થઇ.

'હવે તો ખરોતરંગ જામે છે.' કર્મિસે કહ્યું.

[આંબ] 'સુકાની'

બાજ-બજ. તારા માસતર કેટલું શીખે છે?

બચુ-માસતર છે તો સારા. પણ કેટલુંક એવું શીખે છે કે ફૂં સમભવ નહિ

બાખા-કેમ એવું શું શીખે છે?

બચુ-જુઓને, કાલે એમ શીખ્યું કે ચાર ને પાંચ નવ થાય; આજે વળી એમ શીખ્યું કે છ ને ત્રણ નવ થાય. હવે સાચું કયું આવતું?

કોણી મારીને કુરડું!

—બા બ વિ લા ગ—

ધણી વખત પહેલાં ચતુરસેન નામનો એક રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. તેને ચતુરા નામની એક ધણી જ સુંદર ને ડહાંદીકરી હતી. એ લાથુવા માથુવામાં એવી તો હેશિયાર કે એક વખત જતાવ્યું કદી જૂલે નહિ. જમી જાતની કળા કારીગરી ને હુજાર તે શીખી.

એ પંદર વર્ષની થઈ એટલે તેના જાણુ એના માટે સારા વરની શોધ કરવા લાગ્યા. આ વાતની ખબર પડતાં ચતુરાએ તેના પિતાને કહ્યું, 'જાણુ! તમે મારા માટે સામાટે નકામી ચિંતા કરી વરની શોધમાં પડો છો? મારે તો એક વ્રત છે. જે તે પાર પડશે તો જ હું પરણીશ; નહિ તો કુંવારી નિંદગી પૂરી કરીશ.'

રાજાએ પૂછ્યું, 'તે વ્રત કય જાતનું છે બેટા?'

'જાણુ! મને કુરડાનો જાડુ શોખ છે અને તેથી મેં જીવીજીવી જાતનાં કુરડાં ભેગાં કર્યાં છે. હું તે આપને જતાવીશ. જે કેઈ સારામાં સાફ કુરડું કરીને આપશે તેને જ હું પરણીશ.'

જાણુ જાડુ રાજા, યશો અને આખા પ દેસમાં દોડેરા પીટાંઓ 'કે જને મારી દીકરી ચતુરાને વરવું હોય તેણે સુંદરમાં સુંદર કુરડું કરાવવું અને તે લઈ અહીં આવવું. જેનું કુરડું પસંદ પડશે તેને ચતુરા વરશે.' ચતુરાનું નામ સુણનાં તો ઘણાં પ લોકો તેને વરવા માટે પોતાનાથી જાતની મહેનતે કુરડાં તૈયાર કરાવવા લાગ્યા. સૌએ પોતપોતાની શક્તિ ઉપરાંત પૈસા ખર્ચીને પણ એકેક કુરડું તૈયાર કરાવ્યું.

કુરડું પસંદ કરવાનો દિવસ નજીક આવનાં તો શહેરને પાદર ડેરાલંજુનો પાર રહ્યા નહિ. હજારો માણસો કુરડું કરાવીને અને લાખો માણસો તે જનાય જોવાને એકઠાં થયાં હતાં. જૂલે કાશીનો જેણે લરાપો હોય તેવો સરસ દેખાય થઈ રહ્યો હતો.

પસંદગીને દિવસે એક તંજુમાં ચતુરા બેઠી કરાવ એવો હતો કે સૌએ પોતપોતાનું કુરડું જાતે લઈને જવું; જીજી કોઈની મારફત નહિ. પહેલાં તો રાજા મહારાજાઓનો વારો આવ્યો. રત્ન અને માણેક જડેલાં કુરડાં લઈને એક પછી એક રાજા તંજુમાં આવે અને ચતુરા આગળ કુરડું હાથમાં ધરી જીવો રહે. ચતુરા ડોહું હલાવી ના પાડે એટલે તેની દાસી તરત જ તે રાજાને 'પધારો, આપનું કુરડું નાપસંદ પડ્યું છે!' એમ કહે. તરત જ તે બીયારા બીજે મોટે તંજુને બીજે પારણેથી આલતી પકડે.

તરત જ એ જીવાને મારીના નાના ગોળા પર કાણી મારીને કોડિયા જેવો આકાર કરી જતાવ્યો.

રાજાએ પછી આવ્યો મનવાનેનો વારો. તેમણે પણ સારાં ને સુશોભિત કુરડાંઓ જતાવ્યાં હતાં. પણ ચતુરાને એક પણ પસંદ પડ્યું નહિ. આ પછી આવ્યો સાધારણ માણસોનો વારો. તેમણે પોતાનાં સોનાનાં કુરડાં જતાવ્યાં પણ તેમથી એ એકે એ રાજકુમારીને પસંદ ન પડ્યું. ત્યારબાદ તાંબા, પિત્તળ, કથીર ને મારીનાં કુરડાં કરી આવનારા પણ હતાશ થઈ પાછા ફર્યા. હવે છેવટના માગ પાંચસાત માણસો રહ્યા. તેઓ પણ અંદર જઈ કુરડું જતાવી એમ ને એમ પાછા ફર્યા. છેલ્લે અદારેક વર્ષનો ઉઘાડા પગ વાળો એક ગરીબ જીવાન હાથમાં મારીનો લોહો લઈ અંદર ગયો. દાસીએ કહ્યું, 'જાતાવો જોઈએ તમારું કુરડું!'

તરત જ એ જીવાને મારીના નાના ગોળા ઉપર કાણી મારીને કોડિયા જેવો આકાર કરી જતાવ્યો. ચતુરાએ તેની ચતુરાઈ પારખી અને તેને વરવા માટે હા પાડી. ચતુરસેનના વિરમયનો તો પાર રહ્યો નહિ કે દીકરી જરૂર ગાંડી થઈ છે; નહિ તો વળી આના ગરીબ છોકરાને પસંદ કરે ખંરી!

ચતુરાને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું, 'જાણુ, એ માણસ તાતકાલિક શુદ્ધિવાળો હોવાથી કદી પણ જૂખ્યો દુખ્યો નહિ રહે. માટે જ મેં તેને પસંદ કર્યો છે. આપ પણ તે જાણન જરૂર જોઈ શેશો.'

લગ્ન થઈ ગયાં. શુદ્ધિના ભરેલા વરને વરી ચતુરા તરંત જ તેની સાથે ચાલી નીકળી. ચતુરાના એ ચતુર વરનું નામ ફરતું સમયવર્તી સમયવર્તી પોતાના સસરાની એક પાછ પથુ ન લેતાં તરત જ ત્યાંથી દેશપરદેશ માં ચાલી નીકળે. એ વાતને ધણું વરસ વહી ગયાં.

ધણી મુદત પીચે સમયવર્તી પાછો ચતુરસેન રાજના શહેરની પડોશના ગામમાં આવી બિતથો અને તે ગામમાં લુદાલુદા હુનર ઉદ્યોગ કરી આનંદ કરવા લાગ્યા. ચતુરા પથુ પોતાના ધણી જેવી તાકાલિક શુદ્ધિ મેળવી રાકી હતી અને તેથી તે પથુ વધારે ચતુર બની હતી.

એક દિવસ ચતુરસેન રાજના દરબારમાં એક કવિ આવ્યો. તેણે સરસ કવિતાઓ ગાઈ રાજનું મન રંજન કરી દીધું. રાજાએ ખુશ થઈને માગવાનું કહ્યું ત્યારે તેણે એક મોરલો માગ્યો. પથુ તે એવી રીતે કે તે મોરલો ધાતુનો ન બેઠો, મારીનો ન બેઠો, તેમ લાકડાનો પથુ ન બેઠો; લુગડાનો કે સાથો ધ ન બેઠો, તેમ ખેડો પથુ ન બેઠો. અને બેઠો કાલ સવારમાં જ.

[જુઓ ૩૫૫મા પાનાને ઉપર]

જુલા બંદર

જુલા બંદર કિલ્લે ચંડ્યા
કુદકા દેતાં ભોંયે પડ્યા
સો ઉંઘવેદો લાવે દવા
તોય ન થાયે સાજાસમા

આ સાથે આપણું ચિત્ર 'ગ્રહગણ' નામની એક નવી બહાર પડેલી ગ્રંથપ્રકાશનું એક પાનું છે. એ આખી જે ગ્રંથપ્રકાશનું આખું ચિત્રેલાં પાનાંઓથી ભરેલી છે; બીજાંથી છાપેલી નહિ: એવાં આખાં પાનાં ને પાનાં જ ચિત્રેલાં. અને—આખાં એવાં પાનાં, રંગબેરંગી સાદીથી છાપેલાં; એનો જ રમણ કવિતાઓ અને ગરમી ચિત્રોની ભરેલાં. બિજાના દુધ જેવા ભડા કાચ અને બેતાં બેતાં એવું મુંદર પડે. એ ગ્રંથપ્રકાશનું ચિત્રેલાં છે કે જે તે ભણે છે. દેશજી પરમારે એ જીતે ભણ્યાં છે, ને રવિશંકર પંડિતે ચિત્રેલાં છે. દેશજી પરમારનાં જીતે તમને અનુભવ નથી. 'વા પવન વા', 'સાદી રોશી' વગેરે 'કુમાર'માં આવી ગયાં તેવાં જ ગરમી જીતે, અને પંડિતનાં ચિત્રેલાં એટલે શું તે તો આ હપર પાનું આપ્યું છે તે જ જુઓને!

ભણે હાથેથી જ ભણીને તમને આખી દેવ તેવી આ ગ્રંથપ્રકાશનું ચિત્રેલાં કરતાં તદ્દન નવતર છે, એટલે એની દસ આના કિંમત ભણે મોંઘી ન કહેવાય. તમારે મિત્રોને આવની દીવાળીએ જરૂર એટ આપવા જેવી છે. બી દેશજી પરમારને ગણતર મહોલ્લામાં સલામિસ દેશ અગદાવાદને સરનામે લખવાથી મોહલી આપશે

માધુકરી

પડક હેયું, લેખને લેહી, નસનસ જોમ જમાવે,
 હૈંત હૈંત છાતી અમ કૂચે, હાંકલ ન્યાંતજ આવે: હો! તારા આદેશો!
 ઊડી નહાયો ધરનો ખજો, ઊડી સુખની રાધ્યા,
 નીકળી પડ્યું લાખો પુત્રો, તવ આદેશે મેયા: હો! તારા આદેશો!
 અક્ષત બેયાંગમણી નીચે, ધીર ધરતીને ઊંચે,
 દમદમ ધૂમતા, રજ નવ સૂમતા, લડ્યું બાંધી કહે: હો! તારા આદેશો!
 ચરશે તારી વ્યથા-ચીસે મા! લાખ લાખ સેનિકા,
 ડગલું એક ન પાશું ભરશે, બંદેશે લેહી નીકા! હો! તારા આદેશો!

શ્રીમતી હંસાબહેન

[શ્રીમતી હંસાબહેન ગુજરાતનું અગ્રણી નારીશક્તિ છે. આ યુગની સંપૂર્ણ ગુજરાતજ્ઞતા નમૂનો ભેગો હોય તેણે શ્રી હંસાબહેનનાં માનસ અને શબ્દજ્વલનો પરિવય મેળવવો.

આ જમાનાની જાગૃતિ જાગી કેળવણી લીધા છતાં જે તેનો જરાયે આટંકાર કે લકવાદી આપ નેને બીલકુલ લાગ્યો ન હોય એવાં ધણાં યોગી સત્તાવીઝામાં હંસાબહેનને મળી શકાય. પશ્ચિમના વાતાવરણને આરપાર અનુભવી આવીને પણ તે પીરસ્ત્ય સ્વાસ્થ્ય અને સંસ્કૃતિ સાચી રાખ્યાં છે. તેમનાં શબ્દો પર હિંદી માતૃત્વ તરવરે છે. જાળકે અને ધાર ધરને તેમને સ્નેહ ભગતી પ્રભને આદરો બને એવો અને એટલો છે. હાલની પશ્ચિમી કેળવણી પામેલા અનેક હિંદી માને પોતાનાં ધર, દેહ અને વ્યવહારનું કદાચ યુરોપી ધટતર કરી નાખે છે. હંસાબહેન તેમાં એક અજળ અપવાદ છે. યુરોપની સંસ્કારી છતાં અને ગીરવ સંપત્તિને તેમણે પરમોને સર્વ સર્વસ્વ અને સુચર્યવીલાં હિંદી ધનાવટ અને હિંદી સ્વરૂપનાં જ વસાવ્યાં છે. તથા કુટુંબ કળાવિદ્યની સંસ્કારી દૃષ્ટિ તે ગોઠવ્યાં છે. એમનું દીમાનપાતું ગુજરાતનાં ધણાં સારાં ધરોમાં પણ આમળપડતી કાઠમાં આવે એવું છે. સાહિત્યને જોયો અજ્ઞાપસ અને ફિલસૂફીનું જીંઝૂ જાન મેળવ્યા પછી પણ તેમણે જાલસુધિ માટે પોતાની સેરા ધરી છે અને જાલસાહિત્યની મોટી ફેણ પૂરનાર તરીકે હંસાબહેન અચૂક રથાન બોળવશે. દેખાવે મૃદુ અને શાંત લાગતાં છતાં કાર્યશીલતામાં આઠગ, દંઢ નિશ્ચયી અને ખરી શ્રદ્ધા રાખી એજમશી પણ ન કરનાર હંસાબહેન ગુજરાતનાં શક્તિ સમ્રાટ છે.

સુનાઈ પ્રતિક મહાસત્તા સમિતિ તથા તેની સત્તાગ્રહ કોમીયમ સમિતિનાં પ્રમુખ તરીકે અજળ કાર્યકસળતા, અનહાર-

દક્ષતા ને વીરતા બતાવી હમણાં જેલ જનાર શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતાને આજે તો ગુજરાત ને દિંદંભરનો પ્રબંધ સમુદાય બોળ્યો છે; પણ ગુજરાતનાં જાળકો અને કુમરો તો તેમને શિર એ શોકમૃગને વસાવગરા ઢળે તો પહેલાં એમનાં પરિચિત યર્થ ગયાં છે; એમની રથેલી પેલી અભિનવ 'જાળવાર્તા'લિ 'પી. આજે પોતાની કાર્યશક્તિ અને જ્ઞાનોના વ્યક્તિત્વથી એ પ્રબંધને જી બન્યાં છે તે કાળે, એમનો લાંબા સમયનો પરિચય પામેલા જામારા મિત્ર શ્રી પરમાનંદે લખેલી આ નીચે આપેલી એમના છવનની દૃષ્ટી ચરિત્રરેખા ધણાં પુનઃપુનઃતીઓને પ્રેરક બનશે.

—તંત્રી]

'કરણ પેલા'ના પુસ્તકની કેટલેક જ વિશિષ્ટાઈ આજે અજણ હશે. તે સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક નવલકથાના કર્તા સ્વાસ્થરવર્ધે નંદરોંકર તુલબકેશનાં હંસાબહેન પોતી ધાય. અને હજુ ગઈ કાલે જે પઠાઈરા રામવના અમાત્ય હતા તે આજે જે જિલ્લોર રામવના પ્રધાનપદે છે તે સર મનુભાઈ નંદરોંકર મહેતા હંસાબહેનના પિતા. હંસાબહેનને જન્મ ૧૮૯૭ના જુલાઈની ત્રીજ તારીખે થયો. આપણા ગુજરાતમાં સામાજિક સુધારાની જે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ સર યર્થ તે સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં સર મનુભાઈનું કુદૃશ વિચાર તેમજ આચાર બંનેમાં અમેસર અણુય છે. તે કૌટુંબિક પ્રથાને હંસાબહેનને પૂરોપૂરો લાલ મળ્યો અને તેમની તેજસ્વી જુહિને જોયા સિદ્ધાનુ સંસ્કાર પ્રાપ્ત થયા તેમની વિદ્યાર્થી તરીકેની કારકીર્દિ ઉત્તમતર તેમજ વસાવ્યું છે. ૧૯૧૩માં તેમણે કૌટુંબિક પચાર કરીને ચેકડીકનું તથા નારાયણ પરમાનંદ બંને છનામ લીધાં. તે પછી તે પઠાઈરા કોલેજમાં ભાગલ થયાં. ત્યાં પણ છંદર શ્રીકેશરી પરીક્ષા પસાર કરી ગંગાજાઈ અટ્ટની સ્કૉલરશીપ લીધી. ૧૯૧૮માં ફિલાસોફી વિષય લખેને બૉનસ સાથે તેઓ

બી. એ. થયાં અને તરત પત્રકારિત્વના અભ્યાસ માટે ઈંગ્લેન્ડ ગયાં, અ્યાં તે ધણે વખત શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ સાથે રહ્યાં ત્યાંથી સરોજિની દેવી સાથે તેઓએ છાત્રાલયમાં સ્ત્રીઓના મતાધિકાર-મત્તાર અર્થે મળેલી આંતરરાષ્ટ્રીય નારી-પરિષદમાં સારો ભાગ લીધો. આ સફર દરમ્યાન કુરોપનો કેટલોક અનુભવ લઈને તે હિંદુસ્તાન પાછાં ફર્યા અને પાછાં બીજે વર્ષે અમેરિકાની શિક્ષણ-સંસ્થાએ એકા માટે તેઓ ઉપડયાં અમેરિકાના નિવાસ દરમ્યાન સાન ફ્રાન્સિસ્કોમાં મળેલી આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદમાં હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમણે આ ભાગ લીધો હતો અને આપણા દેશનું અસાધારણ જ્ઞાન-મગાણ અને તેમ જનતામાં અંધેલ રાજ્યની જવાબદારી ઉપર બહુ સારો પ્રભાવ પાડ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૯૨૩માં અમેરિકાથી તેઓ નવાન જવા ઉપડયાં. પણ ત્યાં પહોંચ્યાં કે તરત જ થેલા કાલકરણ ધરતીકંપમાં તેઓ સપડ્યાં. એકે એ આફતમાંથી દેવપૂષાએ તેઓ જાળી જવા પામ્યા, પરંતુ નવાનની મુખસિદ્ધ નારી વિદ્યાપીઠ અને અન્ય શિક્ષણ-સંસ્થાઓનો નિકટ પરિચય જાગવાની તેમની આકાંક્ષા ધણે અંચી અનુભ રહી ગઈ.

નવાનથી વતન પાછા ફર્યા બાદ તરત જ ડૉ. છવરાજ મહેતા સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં. આ લગ્ન વર્ણનાર હોઈને સુધાશની દિશાએ તેમણે બાદે હિંમતભર્યું પગલું ભર્યું કહેવાય. લગ્ન થયા બાદ ડૉ. છવરાજ ગદેલાએ વડોદરાના ચીફ મેડિકલ ઓફિસરના પદનું રાજીનામું આપ્યું અને મુંબઈમાં જોવાઈન-દાસ મેડિકલ કોલેજના તેઓ ડીન નીમાયા.

આ જતાવ સાથે શ્રીમતી હંસાબહેને મુંબઈના જહેર છવનમાં પ્રવેશ કર્યો. બગિની સમાજના મંત્રી તરીકે તેમજ રાષ્ટ્રીય સ્ત્રી સમાજના સભ્ય તરીકે તેમણે કેટલુંક કામ કર્યું; તેમજ મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની કમિટીના

સભ્ય તરીકે પણ બહુ સેવાઓ કર્યે બન્યાં વળી સમસ્ત હિંદની નારીપરિષદની પહેલી બેઠક પૂનામાં અને બીજી બેઠક આ વર્ષના પ્રાર્થનામાં મુંબઈમાં મળી તે બંને બેઠકોમાં ઉત્તરોત્તર તેમણે સારો ભાગ લઈને નારી ઉદ્ધારના પ્રશ્નને અનેક રીતે આગળ ધપાવ્યો હતો.

હંસાબહેન મુજશતી બાપાનાં સારાં લેખક છે, એટલું જ નહિ પણ આજશિક્ષણની દિશાએ કેટલાંક બાબોપરથી પુસ્તકો રચીને તેમણે સક્રિય રસ દર્શાવ્યો છે. રસસાહિત્યનું જ્ઞાન તો તેમણે બળપૂર્થીમાં કરેલું તેથી તે પ્રદેશમાં તેમની વિશેષતા સદૃશ/સિદ્ધ છે. તેમની લેખનશૈલીમાં વિનોદ તો હોય જ. બાપા સારી છતાં રસાળ ને પૂરી સંસ્કારી છે અને વિચાર નિવેદનમાં સચોટ રપક્ષતા કોઈ પણ તરફ વાંચનાર અનુભવ્યા સિવાય ન રહે તેમની ભુદ્ધિની પ્રતિભા તેમના લેખોમાં, વાર્તાઓમાં તેમની સાથેના વાર્તાલાપમાં એક-સરખી રીતે અનુભવગ્રાસ્ય થાય છે. કઠીકરી તેઓ મુંદર કાંચે તેમજ નાનાં નાટકો પણ રચે છે. તેમની આંખોમાં કોઈ જુદું જ તેજ છે; તેમજ તેમની વાણીમાં કોઈ અજળ નિમ્મલતા દેખાય છે. તેમની વ્યક્તિગત તેમજ સંચાલનન વિશેષતાએ જ એવી છે કે સામાન્ય જનતાથી તેઓ બે ડગલાં હાથે જ ચાડે. તેમના પરિચયથી તમને તેમના માટે પ્રેમ ઉપજે તો ન ઉપજે, માન તો ઉપજતું જ નહિ તેમની રીતમાતામાં એવું ગૌરવ અને સ્વતંત્રી સંખાલપૂર્વક રજા નેવામાં આવે કે તેઓ મિત્ર થવાને નહિ પુણુ હુમ્મ આપવાને જ સારાન્યેસાં છે એમ તેમને દ્રશી નેનાર કોઈને પણ લાગ્યા વિના ન રહે.

પણ આ તો બધી સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ પૂર્વનાં હંસાબહેનની વાતો. યદ્ય. ગાંધીજીએ માર્ચની સરઆતમાં સ્વાયત્ત આક્રમ ઉડાવ્યો અને પોતાના ખાસ પસંદ કરેલા વીર સેનિકો સાથે હાંસી તરફ પ્રયાણ આરંભ્યું તે સાથે જ દેશભરમાં નવું જૈનન્ય આભું અને સર્વ મન્દજનોમાં દેશની આઝાદી અર્થે પોતાથી બને તેટલું કરી છૂટવાની પ્રબળ પ્રેરણા જન્ય યદ્ય. પુરુષો માટે તો જની રાકે તેણે સરકારી કાયદાઓને સવિનયક્રમ કરવાનો કાર્યક્રમ નિર્મિત જ હતો, પણ સ્ત્રીઓ માટે તો કાર્યક્રમ રાખ્યો તે હવે નિશ્ચિત નહોતું. નવસારી મુકામે ગાંધીજીને રફૂર્થે કે બધી બહેનોએ જે વિદેશી વસ્ત્ર અને હાર સામે નિકેડિંગનું કાર્ય ઉપાડી લે તો ભાઈ કામ થાય. મુંબઈ માટે તેમણે પેરીન ગહેન તથા હંસાબહેનને વાદ કર્યાં ગાંધીજીનું આવાહન થતાં હંસાબહેન નવસારી મુકામે મળેલી બહેનોની પરિષદમાં ગાંધીજીને મળી આવ્યાં અને મુંબઈ પાછાં આવીને દેરાસેવિકા સંઘની સ્થાપના કરી. આ દેશ-સેવિકા સંઘે જે નેશનલિસ્ટ ને ઉજ્જવલ કાર્ય કરી મુંબઈને વિદેશી વસ્ત્રો બાપાર લગભગ બંધ કરાવ્યા તેનું માન શ્રી હંસાબહેનની નીડરતા અને વ્યવસ્થાસક્તિને ધરે છે. કાળક્રમે

મુંબાઈની પ્રાંતિક મહાસભા સમિતિ તેમજ સત્યાગ્રહ સંસ્થા સમિતિના પ્રમુખ શ્રી મોદીને સરકારે પકડ્યા અને તેમના સ્થાને શ્રી હંસાળહેન આગ્રહ થયાં.

આ કાંધ સોનાનું-સિંહાસન નહોતું; આ તો કાંટાની રાખા હતી. પાસવાર હપાધિથી બંદેલા એ સ્થાનને તેમણે વ્યવસ્થા, સાહસ તેમજ સગવડથી દિલ્હિ આપ્યું રીતે શોધાવ્યું છે. નાનીમોટી અનેક ગ્રંથોના તેમણે સુંદર ઉકેલ કાઢ્યા છે તેમજ જરૂર જણાયે અને તેવાં ભેજાંથી પગલાં બરવામાં તેમણે જરા પણ પાણી પાની કરી નથી.

તિલક મિત્રને લગતું સરકાર પોતાની સરદારી નીચે તેમણે કાઢ્યું, તેને સરકારે ઘોરિંગર પાસે અટકાવ્યું ત્યારે હાલેસે માણસો સાથે આખી રાત વરસાદ વરસાદે ભૂખ્યાં અને નરસ્યાં ખેડી રહેનાર હંસાળહેનને, તથા બીજા અઠવાડિયે સમસ્ત કેદી દિનને લગતા સાખળો માણસોના સરકારને, સરકારને ચેલેજ આપવા માટે અનેક વાર નિવેદન થયેલા હોંનથી રોડ ઉપર લઇ જતાં કેસરી રંગના પગમાં મુશ્કેલી થયેલાં અર્પૂર્વ પ્રજાતાથી પગલાં બરતાં, લોકોના જખવાદને સતત સ્મિતપૂર્વક શીલતાં હંસાળહેનને જેણે એવાં હશે તેને પૂર્વ કાળની કોઈ રજાપૂત વીરાંચાનું સ્મરણ થયા વિના રહું નહિ જ હોય. પોતાના પ્રમુખપદ દરમ્યાન તેમણે બહુપ્રકાર સમિતિને વધારે વ્યવસ્થિત પાયા ઉપર મૂકી એટલું જ નહિ પણ મીલ મત્લોના સર્વ વર્ગોને તેમણે સચેત કરી દીધા.

તિલક સરકારના સંબંધમાં અન્ય દેશનેતાઓને પકડવા છતાં હંસાળહેનને હજી સરકારે છૂટા જ રહેવા દીધાં. દિલ્હીમાં પણ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના અન્ય સર્વ સભ્યોને પકડેજ કરના છતાં તેમને તો યથેચ મુંબાઈ આવવા દીધાં. પણ એતે હંસાળહેનનાં તેજ ને તળોળજ, સક્રિયતા ને પ્રજાલક્ષતા સરકારથી ન. ખમાયાં અને આગ્રહ મેદાનના રાષ્ટ્રપિય વંદના નામે સરકારને જે નવી ચેલેજ આપવામાં આવી હતી તે તેમની સરદારી નીચે પાર પડે તે પહેલાં સરકારે તેમની સ્વતંત્રતા સૂરથી લીધી તથા કાયદા ને વ્યવસ્થાના બહાનાં હેઠળ ત્રણ માસ માટે તેમને આપણાથી પેદાશ કીધાં.

હંસાળહેનની મુંબાઈની દાયેસના પ્રમુખ વરિંકેશી આખી કારકિર્દી તેમના પૂર્વજીવનથી તેમજ તેમના સુવિખ્યાત કુટુંબની સામાન્ય પ્રજાસિધ્ધિ જુદી પડે તેવી છે. તેમના પિતા તેમજ પિતામહ બિન્નસિંહ દેશી રાજ્યમાં મોટી પદવીઓ ભોગવતા આવ્યા છે અને રાજ્યમંત્રિનું તો તેમજ જનમંત્રી તેમને અનુપાન કરાવવામાં આવ્યું છે. તેમના કાકા બિનાયક-રાવ સંપુક્ર પ્રાંતની સરકારના સેક્રેટરી છે. વૈત્તર અને નિવાસ વચ્ચે તેઓ જીવે છે અને સમાજમાં ભવિષ્ય છતાં તેહ ને પાણી જેમ જુદાં રહે તેવું સામાન્ય જનતાથી ઈર્ષુ અને ચાલક જીવન એ તેમની પ્રતિનિધિ સામાન્ય આશિષવ છે. સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ સાર થયા પહેલાં રાજકારણમાં તેઓ કરી

પહેલાં નથી અને રાજકીય વિષયમાં તેઓને કદી, હદાશ વિચારો ધરાવતાં કોઈએ ભળ્યાં નથી. આવાં બહેન અનેક સંકટ ને ભેજમંથી બંદેલી રાજ્યદોષ મટાડીના સૂત્રધાર બને અને આવી નીકરતા તથા આગામી પૂર્વક આવું કાર્ય પાર કિયારે એ ખરેખર આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે એવા બનાવ છે.

પણ આવાં અનેક આશ્ચર્યોના મૂળ સારક તો મહાત્મા ગાંધીજી છે. જે બહેન નવસારી ભડકે નહિ એ વિશે વિચાર કરતાં હતાં તે બહેન નવસારી ત્રયાં અને ગાંધીજીને મળ્યાં; અને પશ્ચિમી એટું બળ ને પ્રેરણાં પામીને આવ્યાં કે આજે હંસાળહેનની દિલ્હી આખી સ્ત્રીજનતા વિશેષ ઉત્તમત્વ અને સન્માનયોગ્ય બની છે.

આવાં આપણાં સત્તારીવિરોધ હંસાળહેન અને તેમના સક્રિયવાદને આગાંવીની અર્પૂર્વ લડતના માર્ગે પહેલવધવાનાર પારસમણિ મહાત્મા ગાંધીજીને આપણાં યંત્રણાં અનેક નગન પડે છે.

—પરમાનંદ

વેદની પ્રાર્થનાઓ

‘પ્રસ્થાન’ના કાવણ્ય અંકમાં વેદની પ્રાર્થનાઓનાં રસ અને સ્વરૂપ સતતબતો એક નાનો ઢોળ છે, તેમાં આ નીચે ઉતારેલી પ્રસ્થાવના સાથે કેટલીક મધ્યગો અર્થ સહિત આપી છે. વેદને વિસારીને આપણે થઈ ગુમાવ્યું છે. આર્ય નતિનો અમૂલ્ય આદિત્ય વારસો આપણે ભૂલ્યા છીએ; અને પશ્ચિમી એ કાળના જીવનની પ્રકૃષ્ટતા, તેજસ્વિતા, શક્તિશક્તા અને નિર્દોષતા આપણાંમાંથી યાદી ગઈ છે. આપણા પૂર્વજોના આપણે કપૂત પાડ્યા છીએ, અને એમણે પ્રદિશ કૈલાસ વેદાન્તિને આપણે અખંડ ઉપાસનાથી સતત પ્રાન્નવલ સખવને બદલે, વેદના જીવનશક્તિને ફરીફરી સંકારીને, નવાં કાંધ ઉમેરીને પ્રદીપ સખવને બદલે આજે વિરુદ્ધિ અને પ્રમાદની રાખ હેઠળ કારી દીધી છે. એટલે જ આપણાં જીવન નિ-શ્ચાલુ થયાં, અપણી કર્મભાવના વદેમદિયે કલ્પિત વર્ષ, આપણું સાહિત્ય શુષ્ક ને પરાજનોજ થયું. આપણે જે મૂળ દાસ જીવનયોગ્ય રસ પ્રાપ્ત કરતા હતા તે મૂળનો સંબંધ મધી નાખવાથી આપણા સમાજજીવની સામાપ્રસાધાઓ શુષ્ક, પતલીન બની. અને જે આપણા વર્તમાન જીવનમાં બચ્ચિત, ઉક્તિસ અને ચેતનનાં ચિહ્ન દેખાવા લાગ્યાં છે, તો તે વેદની ભાવનાઓને કોઈ વા બીજી રીતે અપનાવવાથી જ આવ્યાં છે.

વેદની જીવનભાવના આજે ફરીથી બચ્ચિત કરવાની આપણે માટે લખી જરૂર છે. કારણ આપણા આજના એકેએક પ્રકાર ઉપર વેદને કંઈક કહેવાનું છે. વેદ આપણને એ દેવક પ્રસ વિશે દંષ્ટ મદદ આપી શકે તેમ છે. વેદનો સમાજ, વેદના મંત્ર-પ્રશ્નો આ જીવનને જ સંપૂર્ણતયા બોધવવા છાને છે, આ જીવનની જ પરમ ઉચ્ચતિ પહેલાં મારે છે; જીવનથી એ બાબી જન્મ—તેના ત્યાગ કરવા નથી માગતો, પણ તેના બધા પ્રશ્નોનો સારમો કરી, વિષ્ણોને પરાતપ કરી, વિજયવદ્યમીને

હરતગવ કરી આ પૃથ્વી ઉપર જગ્યા છોએ એના જ વિચાર સૌથી પ્રથમ કરેલાં છે. આ ઈદીયતની સંપૂર્ણતાની કામનાને બળે માનવ ભતિના ઉપાક્રમમાં પ્રગટ થએલાં આ મંત્રકાવ્યે પ્રાત્કાળની લાલિભાષી, નવચેતનથી, હૃદયસંધી, તરવેર છે. એમાં ક્યાંયે વિચાર નથી, નિસારા નથી, વેરાગ્ય નથી. આ જ છવનને સર્વતોભદ્ર એના ઈચ્છિતો ત્રિવિધવનના ઔરંગઝેબને સમૃદ્ધ કરવા પ્રાર્થે છે. (પ્રસ્થાન)

નવા શ્રદ્ધાનું નામ પડયું

ગયા એકમાં પૃથ્વીના નવા લાઇ-નવા શોધાએલા અંદ વિદેશી વાત આવી ગઈ છે તેમાં એના નામ માટે આવેલી વિવિધ દરખાસ્તો આવી હતી. આ મહિને તેનો નામકરણ વિધિ થવાના બજાર આવી ગયા છે. તેનું નામ પ્લુટો પાડવામાં આવ્યું છે. પ્લુટો એ રોમન પુરાણકથાઓમાંનું નામ છે. અત્યાર સુધી ક્રોનોના ને નામ પડ્યાં છે તે પ્લુટો રોમન પુરાણકથામાં પાત્રો પરથી જ પાડેલાં છે. હોવેલની વેધશાળાના અગોળવેતાઓએ પ્લુટો નામ પસંદ કરવામાં એ બૃહી પ્રધાને અનુસરવા ઉપરાંત બીજી પ્લુટો જેમકે બાળતોનો વિચાર કર્યો છે. રોમન પુરાણમાં પ્લુટો અંધકરનો અરિદેવતા ગણાય છે. આ નવા અંદ પ્લુટો વિશ્વના દૂરમા દૂરના છેલ્લા અંધારા સીમાના પર આવેલો હોવાથી એ નામ તેને અનુરૂપ છે. વળી અગોળવેતાઓ અવહારની સજવડ ખાતર ક્રોનોના નામને મિતાઈરી સ્વરૂપે આપે છે. અસ્માતે નવાઈ જેવું એ બાંધ્યું છે કે પ્લુટોના મિતાઈર ને PL આવે છે તેમાં જ એના શોધક અગોળવેતા ફ્રેંચ, ડૉ. પર્સિવલ હોવેલના પ્રથમાક્ષરોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

બૂકો જડવાની મંદુક

નાનાંનાનાં સુધારી કામમાં ઝીંજી ચૂકો (ટીકસ) વપરાય છે તે હથેલી વડે એકાડતાં ધણે વખત લાગે છે. પ્લુટો એમેરિકાએ હમણાં એવી ચંચળ શોધી કાઢી છે કે એનો થોડો દાળતાં નેત્ર અંદરથી ચૂક નીકળીને ફણવારમાં ધારેલે રથને જંડાઈ જાય. એક બંદુકમાં આવી દસ દબાર ચૂકો રહી રહે એવી સજવડ હોય છે. તમારે માત્ર મરિનગનની પેઠે થોડો દબાવે રાખવાનો, અને ધડાધડ, ધાણી મૂકે એમ, ચૂકો ધારેલે રથને જડાવી જાય.

કપાશિયાના બોળમાંથી—

સાકર વધુ ખાતી નુકસાનકર્તા છે. તે સરીરમાં મેદ વધારે છે. પ્લુટો એમેરિકન પ્લુટો ઓફ રેન્ડ-ડીડ તારથી હમણાં નવી ભતરી સાકર શોધાઈ છે. એનું નામ 'ક્રાઇલોસ' Xylose. તેમાં મિકારા છે, પ્લુટો સરીરમાં મેદ રૂપે એકઠી થતી નથી. પહેલાં તે એવી એક રતલ ખાંડ બનાવતાં બહુ મહેનત ને ખર્ચ લાગતાં અને ત્રણસો રૂપિયે રતલ પડતી; પ્લુટો હવે તે સસ્તામાં સસ્તી બની રાકે એવી રીત શોધી કાઢી છે. કપાશિયાના બોળમાંથી અંત અડીઆને રોર મળી શકે.

બનાવવી સાકર ઉત્પન્ન કરવાનો અમેરિકાનો આ કાંઈ પહેલો પ્રયત્ન નથી. સાત વર્ષ પહેલાં એ જ બૂકોએ બનાવમાંથી સાકર (ને. 'કેટરોડ'ના નામથી બોળખાય છે) બનાવવાનો કીમિયા શોધી કાઢેલો તે આને એટલે ધમધમકાર ચાલે છે કે એક જ કંપની એકઠી રોજની દસ લાખ ટન સાકર બનાવે છે. અને આવી તો ધણી કંપનીઓ છે. અમેરિકા આખું આખું એ સાકર વાપરે છે.

અને તાડનાં મૂળમાંથી—

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના હાલિલુ વિશાખમાં પામેલો નામનાંનાં તાડનાં જાડ થાય છે. તેનાં મૂળના લોટને એક ખાસ બનાવેલા સીમેન્ટ સાથે મેળવીને, લાકડાના જેવા પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવાની શોધ ફ્લોરિડાના યુનાઈટેડ ગ્રામના સી. પી. વિલ્હેમ નામના માણસે આજ સાતે વર્ષે ફેબ્રુઆરી રીતે પાર પાડી છે. એ પદાર્થ લાકડા જેટલો હલકો ને ચીકણો, સીમેન્ટ જેટલો ટકાઉ અને પાણીથી તદ્દન અસર થયા વિનાનો રહી શકે છે; અને વળી બાંધે કે બટકે નહિ. આટલાંક મહા-સાચને તળિયે તેના થોડા ટુકડા હુબાડી રાખીને અઢાર મહિને એવા ને તેવા (પાણીની જગ્યા પ્લુટો અસર વિનાના) બહાર કાઢી બતાવિને તેના 'બોટર મુક' પ્લુટોના ખાતરી કરી બતાવવામાં આવી હતી.

આ પદાર્થને બે રીતે બનાવટમાં લઈ સમાય છે. પ્રવાહી રૂપે બનાવી ઢાળા પ્લુટો પાટી રાકાય, અને મરિનમાં ફળાવીને બુકાબુકા આકારમાં પ્લુટો ફેરવી રાકાય. સીમેન્ટના જેટલો જ તે મજબૂત હોવા છતાં વજનમાં તેના ચોથા ભાગનો અને કિંમતમાં અઢધે ખર્ચ પડે, અને એવી બનાવટનાં સાધન પ્લુટો એમ નથી; કેમકે ફ્લોરિડા માંતરમાં હબરો એક જમીનમાં એ તાડનાં વનનાં વન કામમાં છે.

ફોનોઆફ-પોસ્ટકાર્ડ

મિત્રોને પોસ્ટકાર્ડ ઉપર પોતાના ફોનોઆફ તો ધણી મોકલતા હશે; પરંતુ પોસ્ટકાર્ડ ઉપર પોતાના સંદેશની રેઈઝ હવારીને પ્લુટો મોકલવાની શોધ થઈ હતી. પ્લુટો હમણાં એક જમીને એ બંને શોધનું મિશ્રણ કરી એનાં પોસ્ટકાર્ડો બનાવ્યાં છે, એના પર તમારો ફોનોઆફ હોય, અને તે શ્રોતો ફોન પર મુલતાં તમારો સંદેશ પ્લુટો સંભળાય! મિત્રની આવળ બહેન રૂપે અને ગવાને તમે હાલનાં હાલુર!

ડુનિયાનો સૌથી મોટો બળબોગરો

ઇંગ્લેન્ડની મરસી નદીના બે કાંઠા પર સામસામાં આવેલાં સિવરપુલ ને બર્કનહેડ શહેરોને એકબી બાટે નદીની નીચે થઈને એક મોટા બોગરો બનાવવાનું કામ શરૂ થયું છે. એ પૂરો થશે ત્યારે જગત આખામાં પાણી નીચેનો મોટામાં મોટો બોગરો ગણાશે. આર તે વાહનમાર્ગ એમાં બનશે, ને તે ઉપરાંત રેલવે માર્ગ એવા ખૂબ સાધન મળે એક મોટા વાહનમાર્ગ બનાવવાની સજવડ રહેશે. ઉંતાળીસ ફૂટ પહોળી, બરસો ટન

વળનની એક પ્રચંડ-સારડી એ નદીના પટની નીચેના નક્કર ખડકોને કોરતી પૂચીના પેટાળમાં બેઝદો પાડતી ન્યે. દુનિયા-ભરમાં એ મોટામાં મોટી ભાગદો પાડનારી સારડી વળાવ છે, અને એના બનાવનાર અંગેજી ઇંગ્લેન્ડ મિ. એમ. આર્થ. બુનેલને એ બનાવવાનો મૂળ નિર્માર, એ સારડી જેવાં ચીંચકાનાં ભાકું કોરનારો એક છપડો જોઈને આવેલો!

હાથીનું વળન કેમ થાય ?

આને તો હાથી શું પણ તેથી થે મોટી જંગી વસ્તુઓનાં વળન કરવાનાં 'પ્લેટફોર્મ ઝેથ્રે-સ'—પાલી કાંડા—ની જ-વૃથા છે; પરંતુ જૂના વખતમાં લોકો શું કરતા હશે? એક ચીના મુસાફરે હિંદુસ્તાનના ગ્રંથસંગ્રહ પસ્થી, એક રાત્રે એ હાથીનું વળન કેમ કરાવેલું તેને લક્ષ્ય પેતાની કાપામાં ઉઠાવેલો તે મગલ થયો છે. એ રાત્રેના એક ચાનીતો રહેલ હાથી મરી ગયો. રાત્રેને તેની પાછળ તેના વળન નેટરું દાન કરવાની ઇચ્છા થઈ, પણ એવડા મોટા હાથીનું વળન કેમ કરવું? જદ્દ પ્રધાને સલાહ આપી કે હાથીના રાત્રેને એક હોડીમાં બૂધી તેને જિંદા સોપરમાં તારતી મૂકે. પાણીમાં હોડી ફૂલાય તેના એ ભાગ મુખી પાણીની રેખા આવે ત્યાં નિશાન કરે. પછી હાથીના રાત્રેને કાઢી લઈ તેને બદલે હોડીમાં વળનનાં તોલાં ભરતા જાઓ, તે પેલા નિશાન મુખી પાણીની રેખા પહોંચે ત્યાં લગી. નેટરું તોલાં થાય તેટલું હાથીનું વળન.

ગુગળ

ગુગળનું દેશી નામ ગુગર, ગુગલ-ગુગળ હિંદુસ્તાની ને સંસ્કૃતમાં તેને ગુગળ કહેવામાં આવે છે. ગુગળનાં જાડ ચારથી બાર ફીટ જિંદાં થાય છે. એમાં આજીવળી સાંભી દૂધી કાંડા જેવી આવીવાળી લાલ્લી કાળીચો થાય છે. એની નીચેની છાલને રંગ લીલો હોય છે. જાડને કાપ મૂકવાથી તેમાંથી પીળાસપડતો ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે તે જ ગુગળ. એ જાડનાં યડ લીલાં અને ચળકતાં હોય છે. અને તેને આકાર ધણલાના જેવો હોય છે તે રંગે રતો અને ઊંચ સુગંધ અણીવાળો હોય છે. જંગની છાલની વાસ કાચી કરી જેની અને રવાલ કડતો કે જાડ ખટાસ પડતો હોય છે.

ગુગળને ગુજુ ચિરગુજરી, પોલિક, સારક, ઉત્તરક અને લોહી સાઈ કરનાર છે. રસરે ને વીરૂની નજાલમાં તે અતિ ઉપયોગી છે. વળી પગની તળી તથા હાથની હથેલીમાં દુખાવા હોય તે ઉપર સ્વચ્છ ગુગળ સાફર સાથે ખરડાવવાથી તે ગટે છે. બમંદર, હારસ, વીરુદ્ધાટક, સ્વ, કોડ, સંગ્રહણી, ચામડીનાં દરદો, લોહીવિષાદનાં દરદો, કંકભાળ અને જ્યોત્સર પર પણ ગુગળ વપરાય છે. ચાંદા અને મડગુમડાં ઉપર ગુગળને મલમ વાપરવામાં આવે છે. વાતરોજક રોગીયા અને પ્રસાપત એટલે અરધા સારીરું રહી જવું વગેરે તેમાં પ્રકરના વાલુ ઉપર ગુગળ એક રામખાલુ ઈલાજ છે.

પરી જાણી યા તો કંઈ વાજાણી અંગમાં દુખાવો

થઈ આવે છે અથવા સાંધા દુખે છે ત્યારે તેના ઉપર ગુગળને લેવા થાય છે. સારીરના કાંઈ પણ ભાગમાં રુખ કે ચસકા મારવા હોય તો તેના ઉપર ગુગળનો લેવ કરવામાં આવે તો તેનાથી આરામ થાય છે. એક બાલુની કમર રહી મઈ હોય તો તેના ઉપર ગુગળની પરી મારવી અથવા લેવ કરવો. હવા જમડી હોય તો ગુગળનો મૂલ કરવામાં આવે છે, કેટલાક લોકો વાજાના રોજ ઉપર તેનો લેવ કરે છે. તેથી ચામડી ખેંચાય છે અને એ તાણુથી વાજાને બહાર કાઢી નાંખે છે. ચિકાસ લાવવાને કઠીબા ચૂનામાં ગુગળ નાંખે છે. બરોધ અને ક્ષેત્રની ચાંક ઉપર ગુગળ અને ચૂનો એક બેગાં કરી ચોપકવામાં આવે છે.

ગુગળના જંગને ગુગલીઆ કહે છે. તે અછરલુ લુસ અને ખાટા બોડકાર અને સીરસ આવવાથી સારીમાં ધામડા ફરી નીકળે છે તે ઉપર મીઠા સાથે ગુગળ ખરડાવવામાં આવે છે. ગુગળનાં જંગ ન મળે તો તેનાં પાન વાપરવાં. એ મોટું આબું હોય કે કાંઈ કળતી હોય તો ગુગળનું દાઠલુ કરવાથી મરી નવ્ય છે.

(બે પરી મોળ)

કોણી મારીને કુરડું ! પાન ૩૫૪થી આણુ

રાત્રેને તો આ સાંભળી બહુ જ નવાઈ લાગી. તેણે આસપાસનાં ગામડામાં પણ તેવી જાતનો દંડેરો પીટાઈ દીધો કે 'ઉપરની રાતે કરેલો મેરલો ને કોઈ લાવી આપશે તેને રાત્ર મટુરસેન અરધું રાત્ર આપશે.'

આ દંડેરો સાંભળી ઘણાં માણસો કોણુ આ ધનામ છતી ગય છે તે જોવાને મટુરસેનની રાજધાની તરફ જતા લાગ્યાં, પણ કોણની દિમન મોરલો બનાવવાને આવતી ન હતી; તેમ જુદી પણ કામ કરતી ન હતી.

સમયવર્તી આ વિચિત્ર દંડેરો સાંભળતાં જ ધરતી એકદમ નીકળી પડ્યો અને રસ્તામાં એક નાનકડું તણાવડું હતું ત્યાંથી મુંજ ઉપાડી એક મુંદર મોરલો ચૂંથ્યો અને રાત્રની સલામાં જઈ લાગર કર્યો.

પેલા કવિએ તે પાસ કર્યો કારણકે તેના દંડેરામાં જે કહેવામાં આવ્યું હતું તે જાનનો આ મોરલો ન હતો. રાત્ર પણ જુલજુલ ચર્મ ગયો અને પૂઝવું, 'તમે કોણુ છો !'

'નામદાર ! હું આપનો જાણ. પેલું કોણી મારીને કુરડું બનાવનાર આદમી !' રાત્રને બહુ જ આનંદ થયો અને પોતાને પેટે કંઈ છાકડું ન હતું એટલે ગાંધુય રાજપાટ સમયવર્તીને આપી દીકરી ને જાણાઈ બેને પોતાને ઘેર રાખ્યાં.

આખું પીધું ને રાત્ર કર્યું. પ્રાણભાઈ મ. મહેતા

ધમધમાટ કરતી ધરપે આવતી ટૂંનેને મારી કરી આપવા માટે મદ્રાસ હવાકાના એક રેટરનાને સાંધાવાળો બેને મારાનો સાંધો ફેરવાવ્યો છે તેવો જ એક ભયંકર કાળો નાગ આવી તેના પગની આસપાસ વીંટળાયો. હવે શું કરવું? ગમરાઈને સાંધો ઘોડી ભાગે તો આઠી એજ પાટા પર સામે બેઠેલા બારખાના સાથે અથડાઈ ચૂંશે. યદ્યત્યય ને દબરો ઉતારે એની નળદાનિ થાય. ફાલુવારમાં તેણે પોતાના છવને બોલે પણ આઠીમાંના છવને બચાવવાનો નિશ્ચય કરી લીધો ને સ્થિર ચિત્તે કર્તવ્યમાં દડ રહી સાંધો ફેરવ્યો. બીજી જ ક્ષણે ધસમસતી ગારી સલામતીથી પસાર થઈ ગઈ. તેના અવાજથી સાપ પણ અચભિન થઈ નાસી ગયો ને સાંધાવાળો પણ બચી ગયો.

લેખનની સામાન્ય સૂચી : અર્ચમાર વધારવાની રીતથી ધણા આંધીયને ખરેખર ધાપ બંજન લખવાની ભૂલ કરે છે. દાખલા તરીકે ધણા 'કડક' લખે છે તેને ખરેખર 'જકક' લેખે છે. જકકનું એ અર્થો રાખે છે. એમ જ, નંપતું-ગળીને; બંગાળે નદિ નંછર; હંચીર નદિ.

'સાંધે ધણું ને, ટુંચીનમાં ન જાણ્યો?'
'કેમ?'
'મને એ બાપા નથી આવડતી!'

કાલસાની સમગ્ર બદોબર ન સજાની હોય તો ઉપર ચોક્કસ મારસ ખાંડ નાખજો. જરા ખચોળ લાગે છે, ખરું?

'રમી માથે સત્યાગ્રહની લડત રાજ યવાને છ માસ ધવા; એટલા સમયમાં મુંબઈ સરકારને તેની અસરથી સવા ૬-૨૦ રૂપિયાની ખાટ ગયાનું બહેર ધણું છે.'

આંખાનો ધુન્ન લીંબુના રસ કે તેલમાં મેકવી લગાડવાથી આંખનીમાં દર્દ મટે છે.

વનસ્પતિનાં મુંદર પાન કે કૂલને કુદરતી રીતેમાં સંપરવાને સાંખ હોય તો તેને બેઠાઈ જના પડ વચ્ચે રાખી ઉપર બારે જળન મૂકી ૪૮ કલાક રહેતા દો.

આ ચક્ર સામે એક નાઈ એઈ રહો, એમાં વર્તુળો ચક્રવક્રો ફરતાં જાય છે.

જાડના યકમાં વેદ પાડી તેમાં ખાસ પ્રકારના ખીનનુકસાનકાર રંગો મૂકવાથી જાડના લાકાનો રંગ ફેરવી શકાય છે; અને પડીએના પણ ખોરાકમાં એ રંગો મેલવાથી તેના, તેનાં ઇંડાંના તથા બચ્ચાંના રંગો પણ ફેરવી શકાય છે.

ચીનાઓ બાળકના નામ સાથે જ તેની એક વર્ષની ઉંમર જણે છે.

રૂપાની વસ્તુઓ ફાલનસના કરકાથી ધસવાથી ચક્રચકિત થયે.

બેંક બોર્ડ ઉપરની તિલેરીએના બોરડા સલામત રાખવા માટે રોજ તેને કેટલાક રૂંદ લોટ ખાલીમાં ડુબાડી દેવાની ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

રાયલુનો કળિયો ધસીને વીંછાવા
જળ કપર મોવડાથી વીંછી બેરે છે

કોનેય અને બન હોર નામના આ બે અમેરિકન બાળકોએ સાત ૮ ૫૫૩ કલાક (૨૩ રાત, ૨૩ દિવસ અને એક કલાક) સુધી નીચે કિતાર્યા વિના દવામાં જ બેરોલેન રાખ્યું હતું. કિતાર્યા પછી તરત તેમનો આ ફોટોગ્રાફ લેવાયો છે.

૪ શીમળો બહુ કપડાઓ જાડ છે. તેની છાત ચોપડાથી વાળો મટે છે. શીમળાનાં ફલનું સાંકળી ને સિંધવ સાથે સિદ્ધ કરીને ચેનાં આવડે તો મદરનો રોગ મટે છે. ચાગાંના ચોકા ધાનુકુષ્ઠ માટે શીમળાનાં ફળાં બારીક મેળેને દુધમાં ધસીને પીએ છે. |

દિ'દુસ્તાનના વાઈસરોયનો માસિક ખમાર ગ્રીસ હનર રૂપિયા છે; પણ તેનું અને તેના સરંભમનું માસિક ખર્ચ દોઢ લાખ રૂપિયા થાય છે. એ પણ કિંદને જ માથે, ખમારનો તો બેને કોરા ચેક મળે!

વળી યાજ્ઞ નિસુચિયસને જાળાપુખી દમણાં ફાંટ્યા તેનો આ ઉદ્દેશો ફોટોગ્રાફ તેના સિખર આગળથી ધર્યો આવે તો ધમધમતો લાવા નીચેના ભાગમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ॐ भानुं तप

चित्रकार : गोपालदास शास्त्री

‘कुमार’ नाम आगे

अंकनं भुज

કુમાર

આરો
ઓગણીસસો
છપાસી

આ વ તો કા લ નો ના ગ રિ કો નું માસિક

મુદના ગદી

[શિખરજી]

વિશ્વે નયન નગણાં એ પ્રભુતણાં કરી ખુલ્લે મુલે જગત નિરખ્યું તેત સદાયે,
ગીધાં લાં કિરણકણી આછેરી મકરી, લલ્લું સંનિખાડે ખદખદી રથા કીટ જગના,
ફેલાઈ જગત પર દિગ્ધા મુદતણી, જરા-ધ્યાયે-મુદ્ય ત્રિવિધ વમળે ફૂળી મરતા,
દાસે દલ્ય કમજનાં પ્રદ્ય પાનિયાં અને જીભ જલો ઉપર નભતા છવ નિરખ્યા.
એજન્મે કરી કરી કિર્ણ શસ્ત્ર કીલયાં, ધૂમ્પાં શાંતિ-જ્યેષ્ઠ નયન તપો તીવ્ર તપિયાં,
દંતાએ દિગ્ધા કનિષ્ઠ શબ્દજગતે ન લાખ્યું છરછેડું, તપેન મિમ્બાં લાં વિરમિયાં;
કાંઈકે, પ્રહી પરશુ, અકે ચિત મધ્યે રેલા તે મીચાઈ નિજ હૃદયને આગરતલે,
જન્મે તો નયનસ્સ લેષ જનનયાં / કરી આત્માગાર વિરલ લઈ મુકા બિધિયાં.

તેલાં નયન કરીને ગય જગ આ અને આત્માસ્તાને અધિક યજ્ઞે કાર્દ નયનો
પ્રજાએ કુલિલ મનના આશ્રય લઈ ખુલ્લાં નાં ખુલ્લાં લાં પ્રાણપરસાંગે આવતરી,
લાં આયે નયન જાગને આરણ્ય કયાં વહી તે ફેલાતી સ્વલેષ જગને એનન વિષે.
ધારે જગત નવ મલ્લે જગતિનું. હૃષીકેશસ્તાને, એવગતિ દળી છવ સહુની.
કે ખુલ્લાં નયન કરીને અંધ મેમુલાં, ઉધારી મહિને નયનજગત્યા યજ્ઞ પ્રજાએ
ગહેલે, રમણીમુલને નિગદ વિષે: સમાધ્યાં, લાં જીવન નયન જાગને અંતર ખુલ્લાં.
અંધો, નયન બિધયાં એનનભર્યાં. પછી અંત્રાવાતો બિમરી કદી એને પ્રજાવતા,
જાગેલાં, મુરછિત દગોને જગતિયાં. તુહાનો દાળી એ દિગ્ધા જાગતી તે અગકનાં.

દલે ના મીચાણો, નયન કદીયે જે બિધિયાં.
દયાની ગંગા આ પરમ નવ એને જાનરી, ને
અખંડા ગહેતી ગ્હે કહણ નપના સિંચન થયા,
વહો અંડેઅંડે, પ્રાંતિ ઉર વહો નમ જાગને.

‘ચુદરમ’

“એ ભૂમિ હમારી, મૈયા હમારી,
કોણ અવર કહેશે નિજની ?

ન દેઈ ઉચરવા, ન ચાહું ઉચરવા.”

એક વર્ષ પહેલાંની દીપોત્સવી વાર

કેરો અને આજ સારા જે દેશમાં પ્ર-
કટેલી આત્મજ્યોતિએ નીરજો તો યુ-
ગનો મહાન અભાસર લાગ્યા વિના નહિ
રહે કોણ નાણું હતું? ભાસનો રવાતર-
યોય એક જ વર્ષમાં દુનિયાના ખંડે-
ખંડમાં માછ કહરો ? કોણ નાણું હતું
કે ભારતના યુવાનો દેશના બાલકોન-
યજ્ઞમાં આત્મપૂર્વે દશાંતો દાખરી ?
બંદી આખોને રખડું લાગે એવી અ-
જબ એક કહી આખા દેશમાં સંકળાઈ
ગયોશી છે. એકતાન અને એકધૂન ધૈર-
ધૈર લાગી રહ્યા છે. અખત પડગ કપાડી
નવ એમ એકેએક યુવાન અને યુવતી,
વિદ્યાર્થી અને કન્યા આઝાદીના શાયુ
માણી રહ્યા છે આઝાદી વિના બચુનર.
હોદા, વૈભવ, શના બધાં ધૂન છે એ
વાત હીના જેવી શાખી થઈ ગઈ છે

દેશની દીવાળી ખરી તો ત્યારે કે-
જાણ કે ત્યારે દેશનાં બદરો પર દીપ-
માળ કરવાનાં આપણે હસ હોય, દે-
શના આંકળો મહ લય પર રાખી નર
નિરંકુશ કંઈ રહ્યા હોય, દેશનો એક-
એક બાળક દેશની બનાવટનાં ન વચો
ને વરતુઓ પર નિભાય કરવા આતુર
હોય દેશની દીવાળી દાડખાનાનો ધુમાડો
ન હોય, પણ દેશના અનેક દુસ્તરો, કસો
ને કારીગરીએને સમૂહને સંરક્ષ કરવા-
નો મહાન ઉત્સવ હોય તે દિને દેશનું
વાતાવરણ અનભેની નાલ્યો ગ્રે, આ-
કાશનાં મંડળો સુધી પ્રબલજતો પ્રકાશ
છાઈ નવ. આપણી હાથાળીની દીવાળી-
ઓ તો આપણી અસહાનતા, નિર્બળતા
ને પામતાનાં સરવેનાં સિવાય બીજું
કશું બતાવી શકે તેમ નથી એ બધી
ભૂલો ને આંદીઓ કહેવોને રજાદારી

આંધીમાથી હિંદી યુવાનોને બધી દિ-
સાઓ ખુલ્લી થતી નહિ લાગે ત્યાં સુધી
એને હવે આશય કે આનંદ નથી.

પ્રતિજ્ઞા

નળખાઈ સામે લડવાની તાકાત
હૃદયમાંથી જ આવી શકે છે. એ
તાકાતને એકી કરી અસરકારક
રૂપમાં મૂકવી તેનું વામ પ્રતિજ્ઞા.
આત્મસતી પ્રતિજ્ઞા એ તેની આજાર
છે, તેનું સત્ત્વ છે, સ્વમાનનો સાર
છે. પ્રતિજ્ઞા એ આપણા છાત્રની
હેલી શક્તિ છે. છાત્રને જોખમે
પણ તેને સાચરની જોડો.

(કાલેસર)

ગદરીવાળી ને આજની દીવાળી વચ્ચે
કેટલાક બનાવો બની ગયા! રાષ્ટ્ર
આત્મોદ્ધારનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો ત્યારે
એક પણ માણસે આજ સુધીના પંદ-
ગેની કડખા સુધાં કરી નહિ હોય.
દુષ્ટ કાવલઓનો લંપ કરતાં એજ. તાસ,
મ્હાર ને મૃત્યુ સુધીનાં દુષ્ટિ ખખખા મન્દ
તરખ હરો એમ એ વેળા માનવા પણ
કેટલા અણુ તેવાર હતા ?

આજ ધરખતના યુવાનો અને વિ-
દ્યાર્થીઓ, સ્ત્રીઓ અને બાલિકાઓ
શરેશરેથી વધા આમમાંથી અન્યાય
અને પશંતવવાની બેઠીએ તોડવા નંચ-
માં મુકાવી રહ્યાં છે; કાઈ દૈવી અમ-
તારની જેડે અલિપ્ત શાસનનો સત્ત્વડ
પ્રતિકાર કરી રહ્યાં છે આત્મબાલિસનના
પાઠો માટે ભખાન, યુરોપ કે અમેરિકા-
નાં પુસ્તકો એવાની હિંદના વિદ્યાર્થી-
ને વને જરૂર રહી નથી આમદા અને
શહેરની પરચેના બેઠ બૂલાવની છાવ-
ણીઓમાંથી હિંદી જનમનો માણુ સારા
જે પ્રાંતમાં મૈકય અને બાદગુજનું

વાતાવરણ રેલી રજો છે. ત્યાં શરૂ
ગરીબ કે અનાય નથી લાગતું, કાઈ
મોટું કે અમીર નથી લાગતું. સર્વે એક
માતાનાં સંતાન છે, એકબીબની દુકે
છવચાનું છે, એ શવ તેમના છવચાનું
પ્રાણમૈત્ર દૂધી રહી છે. પરદેશના માન-
માં કે પરદેશના વેખનો તેમને મન
હુખમાં નીસર ઊતરતાં થઈ પડ્યાં છે.

પણ છતાં દુષ્ટ કેટલાં જે માણસો ને
કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ખાલી ચિંતા થવા
માંડી છે કે કેળવણીનું શું કરશે? આચિત્ત
કઈ કેળવણી માટે થાય છે? ને કેળવણીને
આપણને સ્વદેશપ્રેમથી વંચિત રાખ્યા,
ને કેળવણીએ આપણા ધંધા ને કારી-
ગરી ભૂલાવ્યાં, ને કેળવણીએ સસારી
નોકરીના મોહમાં સ્વમાન અને ભરીય
સંસ્કૃતિ પૂજ મેળવી નાખ્યાં એ કેળવણી
મળે તો જે શું અને ન મળે તો જે શું?

અમેરિકા, બ્રિટન અને જર્મનીનાં
શુદ્ધ વાંચનાર કેળવણીને આદર્શ આ-
ટ્યો જ સમજ્યા હોય તો તેમને મ-
ળેલી કેળવણી ખેડી છે સ્વાતંત્ર્યના
યુદ્ધમાં જ ખરી કેળવણીનાં બીજાં
રહેલાં છે. અને હિંદની કેળવણીનું શુદ્ધ
સ્વરૂપ તો આ લડના પશિલમમાં
ધી જ જન્મ પામશે. ઇંગ્લેંડે હિંદ મટે
પહેલી બનાવડી કેળવણીની પૂતળા દવે
આમળવા માંડી છે તે સજ્ઞ નથી:
હિંદના યુવાનોનું સત્ત્વ ચૂરી લેવા કૌરુ
યાંત્રિક રચનાવાળું બોણુ માગ છે. ખર્ન,
આયુષ્યશય ને સત્ત્વકીનતાના ગોટલા
નચે દયાની વિદ્યાર્થીને એક નિરાપાર
નિઃસહાય પ્રાણી બનાવી દેનાર એ કેળ-
વણીમાંથી છોડવા માટે જ બળે આ-
જનો રાષ્ટ્રરંજ નિર્માય જણાય છે.

જે વિદ્યાર્થી આજની કેળવણીના
માયાની પાશમાંથી છરી રાષ્ટ્રવચનીય
ચાકી નીકળે છે તેનું દર્શન નેરોને
નૃમ કહે છે. તેની આંખો નીડવા અને

નિર્ભયતાનાં તેને ચમકે છે. સ્વાસ્થ્યના પાઠોએ તેને સજાગ ને સ્વાધીન બનાવ્યો છે. વૈભવ ને આસામનો ત્યાગ કર્યો છતાં તે કલ્પસાદી અને પ્રાણવંતો બન્યો છે. તેનું માનસ હિંદના અસંખ્ય માનવગણનાં હૃદયો ને પરાધીનતાથી તપી રહેલું છતાં અગાધ શક્તિનું બળ મેળવી રહ્યું હાથે છે. તેની ગતિ લીધે બનતી ભય છે. તે મહાન યોગ્ય થયો છે. તે આલિંગને હંફાવી રહ્યો છે અને પળેપળે રાષ્ટ્રને સ્વાતંત્ર્યના વાણી લહરીઓ આપી રહ્યો છે. તે યુગનો આઘ દષ્ટા છે, કવિ છે, વીર છે, વિદ્વાન છે. એવો જ ઉદ્ધાર છે:

‘કયમ ગાછ ન કવીએ
એ બૂગિ હમારી, મેર હમારી?’

રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક

સ્વ. રણજીતરામ વાલાભાઈ નવયુગના યુવકવર્ગમાં સુખશાળી, અસ્મિતાના આઘ પ્રેરક ને બાળનાવિષાકે હતા. ગુજરાત તેમને મન સહજ ‘મૃતિ’ હતું, અને તેનું ચૈતરવ, તેનું સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ ને એકતાનતા જમાવવા તેમણે છાત્રા-બર પ્રવાસ કર્યો હતો. તેમના જ પગસે ચાલી તેમની ભાવનાઓ છવાડતા જેણે જેણે પ્રયાસ કર્યો હોય તેની ભહેર કદર તરીકે રણજીતરામ સમારક સમિતિ તરફથી દર વર્સો તેમના સંસ્મરણમાં એક રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક પેટલાં હવરવર્ગી આપાય છે. આ વર્ષે એ ચંદ્રક તેમણે ‘કુમાર’ના તંત્રીને આપવાનું યોગ્ય પાત્રું છે. આ હરીકત ‘કુમાર’ના વાચકોને સજાવતાં અમે ફક્ત હૃદયે સંતોષ અને આનંદ ભહેર લીએ છીએ. સ્વ. રણજીતરામ વાલાભાઈ અમારા સ્નેહી અને મિત્ર હતા, સહાયક અને પ્રેરક હતા. એમનું ભહેર સ્મરણથી અમારી સંકષામાં રાખવાને અમને મજબૂતે તે અમરું સુખાચ માની ચંદ્રક અપનારાઓનો આભાર માનીએ છીએ આ પ્રદંભના સ્મરણમાં સ્વ. રણજીતરામ વિશે એક નવો પરિચયરૂપ આપતા યંત્રમાં આપી સ્વર્ગસ્થના આત્માને ઝોગારી અંતરિ અર્પેશું.

સ્વરાજ્યના સંદેશવાહકો

અહેર-ગમોના સૂઝાળવા, આમણ અને નાનુક યુવાનો, થોમંતોના પુત્રો, તળીબીના, કાવણના, સાહિત્યના કે વ્યાપારી અભ્યાસના ઝંઝુએડો ને અંદર-ઝંઝુએડો, તેમણે નહાસ-ધોવામાં પણ શુદ્ધ નીર અને સાશુ વિના ચલાવું નહિ હોય, તેઓને બાલનાં ગામડાંઓમાં જરા પણ કચવાટ કે ફરિયાદ વિના ગંદાં કીચડ જેવાં પાણી પીતા તથા નુવારનાં દોરણને અડદરી હાળ ખાતા દીડા. રેલવે લાઇનથી ચાલીસ ચાલીસ માઇલ દૂર, એક પણ ઝાડ વગરની સજગતી એ વેરાન ભૂમિમાં, બૂખર્યા એક ગામડાની અંદર, સ્નાન વિનાના અને અંધારો શરીરો અને વસ્ત્રો, તથા પીવાનાં પણ પાણી વિના, અભ્યાસ એવી, કુટુંબ છોડી, સારેના સુખવૈભવ છોડી, ટપાલ પણ ભ્રમીથી કોઇ લઇ જનાર નથી એવી ભયંકર દેશના દિવ-દહવા છુવાન વચર ખીનું માણ આવીને આવી ભીષણ તપશ્વર્યા માંડી સકે? આ દુનિયાથી છેદાઈને દૂર રેકાઓમાં, કેઇ પતિયા-કેલિયા કરતાં જે બલદર હોય તે રીતે સરકારથી (શિવાય કે કુરેસા લેવા!) ત્વંઓમાં ને સમાજથી તરછેડાઓમાં, ખાદ્યમાં ખદાણમાં માછલાં વગેરે જંતુઓ જેવાં બાલના લોકોની પાસે સ્વરાજ્યના સંદેશવાહકો બનીને દેશના જુવાનો વિના બીનું કાણ આવે, ને દોણ એક દિવસ પણ કાઢી સકે? મગદૂર નથી સરકારના ભાડુવી પેરબરોઓની, કે અહીં આઘ જમાની આ બાવનાની ત્વાળામાં ભરમ થઇ જનારા સત્યાગ્રહ-સેનિકોનો મુકાબલો કરી સકે. સ્વૈચ્છિક સ્વરાજ દાયવંતમાં દેખાઇ રહ્યું છે. (સોરાટ્ટ)

સ્વાસ્થ્ય · શક્તિ · સૌન્દર્ય

આ મરદન તો જુલો. કેટલી દરતા! ભણે સોખંડો વચ. અને ખમાઈ છાતીના પુષ્ટ સ્નાયુઓ સામે મળી જતા એ ખમાની ખીલવણી કેટલી મુદ્દમ છે! ૧૬ વર્ષના ગમર જવાન ભાઈ છવણુલાલ સેઠવાની ખાર મહિનાની તપશ્વર્યાનું આ કૃમ. સરીરે સુખાસ્વાની ધૂન નાળસા ચગાડાર કેવા હોય છે, તેનો થોડો ખલાસ આ ચિત્રમાંથી આવશે. પા-૪૪ કચાઇ અને ૧૨૫ રેલસ વચન વાણું આખું કાંટું એક સાંકળે ગૂંચાએડું અને અસિધિલ ચંચપરંપરા વાણું છે. દેશી આયામપદ્ધતિના નિર્લગિત વ્યસની આ યુવાનનું અનુકરણ કેટલા કરે છે?—પણ ક્યાં કેહાને આખા મરદ બનવું છે?

• રેક પ્રમોનો. ઇતિહાસ એટલે તે પ્રગતિ
 • મદદા. પુરુષોનાં જીવનચરિત્ર. વિવિધ
 યુગમાં ઉદ્ભવેલા મદદાન પુરુષોએ પોતાના
 કાળમાં સામાજિક. રાજકીય કે ધાર્મિક વિષ-
 યોનાત્રિકાસાંચે જે કાળો. આપો. દોષ તે જ
 મેષ પશુ. દેશની બરી. ઇતિહાસ સમૃદ્ધિ છે.

ગુજરાતની એવી ઇતિહાસ-સમૃદ્ધિમાં આ
 યુગ તરફથી અગત્યનો ફાળો ઉમેરનાર
 ગુજરાતના પ્રદેશ તે પ્રતિષ્ઠાશાળી રસાયણશાસ્ત્રી

ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર

ભાવિ ગુજરાતની પ્રગતિનો આ રમણમાં નૂતન યુગના એક મદદાન ગુજરાતી સરકાર સમકાળચિરંજીવ રહેશે.

ગુજરાતમાં સુરેન શહેરની આગીના અસિદ્ધ
 છે. દીવ, થોપા ને બુલાત પછી સુરત દિલ્હી
 અતિ પ્રખ્યાત દરિયાઈ વેપારનું ક્ષેત્ર ગણાયું.
 તેની કીર્તિ આજના લોકને કે ન્યૂ યૉર્ક જેટલી એ
 સમજે હતી. કોટપીઠીશાસ્ત્ર પારીઓ ત્યાં વસતા દરેક
 કળામાં નિપુણ માણસોને ત્યાં સારા આશ્રય મળતો,
 તેથી ચિત્ર, સંગીત, રચાપત્ર આદિ કળાના વાજકર
 કુટુંબો ત્યાં આપી વસ્યાં. પણ કાળક્રમે અન્ય ગોટાં
 શહેરોની જે દશ થાય છે તે જ સ્થિતિ સુરતની પણ થઈ.

ત્યાં રચાપત્રમાં નિપુણ એક ગજ્જર અટકનું
 વૈશ્ય સુનાર કુટુંબ રહેતું. પૈસેડેકે તે બહુ સુખી હતું.
 આજે પણ ગજ્જર કુટુંબ સર્વ સુનાર જ્ઞાતિઓમાં
 અગ્રેસર ગણાય છે અને આત્મારામ ગજ્જરનું નામ
 હજુ પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેમના બાદના પુત્ર કલ્યાણદાસ
 પણ મોટા શિષ્ટી ગણાતા. એમણે એ કાળે 'સિદ્ધ-
 શાસ્ત્ર' નામનું એક ઉપયોગી પુસ્તક રચ્યું છે, જેની
 એકાદ વિરજ પ્રત આજે વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં
 જોવા મળે છે.

આ કુટુંબમાં ૧૮૬૨ના ડિસેમ્બર માસમાં એક
 પ્રતિભાવાન પુત્રનો જન્મ થયો. એ જ આપણું પ્રસિદ્ધ
 રસાયણશાસ્ત્રી પ્રો. ત્રિભુવનદાસ ગજ્જર. કલ્યાણદાસ
 ગજ્જરના તે સૌથી નાના પુત્ર દનાં તેથી પિતાને

સ્વદ તેમના પ્રત્યે વધુ દતો. બાળવયથી જ તે એટલા
 મગર ને શુદ્ધિશાળી દત્તા કે અવિષ્કમ્ભો તે 'ગજર મોઈ'
 મદદાન નર ચરો એવું કુટુંબીઓને લાગતું વિદ્યાભાસ
 પ્રત્યે એની અનંદ પ્રીતિ હતી. ઉપરાંત અભ્યાસમાંથી
 પુરસદ મળે ત્યારે સુદર નકસીદાર સુનારી કામ પણ
 આગીન ઉપયોગી કળાનું જ્ઞાન પણ પિતા પાસેથી તે
 મેળવતા. આ જ્ઞાન તેમને અવિષ્કમ્ભો બહુ ઉપયોગી થયું.

૧૮૫૭-૫૮માં દિંદે સ્વાતંત્ર્ય માટે કરેલા બળવા-
 ના છેલ્લા પ્રયત્ન પછી દેશ પર અંગ્રેજ-અમલ સરખો.
 માટે કાયમ થતો હતો તે કાળે એમનો જન્મ થયો.
 એ સમયની દેશની રિયનિનો ખ્યાલ સહેજે આવી
 રહે તેમ છે. રાજ્યકર્તા પ્રગતી આપા, સંસ્કાર, કેપાં.
 સ્વેચ્છીકરણી ઇત્યાદિનું સ્વાભાવિક જ અનુકરણ થવા
 લાગ્યું. બ્રિટિશ સંસ્કૃતિ અને દિંદે સંસ્કૃતિના સંયો-
 જનથી દેશનું દિલ સાધી શકારે એમ કેટલાક વિ-
 મોરકેનો લાગતું. દિંદેના જૂના રીતરિવાજ અને
 આચારનિયાર કેટલાકને અર્થહીન લાગતા તેથી સંસાર-
 સુધારક મંડળો રચાયાં. ધાર્મિક વહેળાંકંક ઓછા
 થતા લાગ્યા. જીવનમાં શુદ્ધિનું સામાન્ય રચવાના લાગ્યું.
 ઇડીપ્ઝી થતા રાજ્યપત્રકારી કાયર થયેલા હોકા!
 સંખંધોતિ એકદા દત્તા, જે બ્રિટિશ અમલમાં તેમને
 મંખો લોગી. પંચાલ કેળવણીનો પ્રકાર દિંદેમાં મળ્યો.

આ સમયમાં શ્રી. ત્રિભુવનદાસ ગર્જીનો જન્મ થયો. યોગ્ય વય થતાં નાના ત્રિભુવનને નિશાળે મોકલ્યા. બાળવયથી જ શુદ્ધિશાળી ને અપળ દત્તા તેથી વર્ગમાં પહેલો જ નંબર રાખતા, ને પ્રદત્તિસર કામ કરતા તથા હિંદોબી દત્તા તેથી અભ્યાસમાં તેમને ખૂબ રસ પડતો. શિક્ષકના પણ તે પ્રિય શિષ્ય બન્યા અને દરેક વર્ગમાં સારાં છનામં મેળવતા. સર્વ શિક્ષકો તેમની અસાધારણ શુદ્ધિથી ચકિત થતા. એક છનામં ગાઇથી ની છઠ્ઠાંદાશ — ભૂતળવિદ્યાનું પુસ્તક — સુરતના જર્જર્જ વડવા સાહેબના હાથે મેળવું. તે વખતે હસતાંહસતાં બાપૂદૂક સાહેબે કહેલું કે 'હું આશા રાખું છું કે તમે મોટા સંસ્મરણી થશો.' નાના ત્રિભુવને મોટાપણે વિખ્યાત વિદ્વાનવેત્તા બનીને આલવિષ્ણવાણી ખરી પાડી.

દાકુરૂકમાં દત્તા સ્વામી જ વિદ્વાનનો તેમને શોખ હતો. વિદ્વાનના કેટલાંક સાંદિલો મૂકમાં અણ સમયથી બકામાં ખેડી રહ્યાં દત્તા તે લેમણે દુરસ્ત થઈ અને હિંદોગમાં કીધા. આથી જણાય છે કે એ નિદ્રાસ્થુ વૃત્તિના તે પ્રથમથી જ દત્તા. હેડ મારતર મિ. પાઠકને પણ વિદ્વાનશાસ્ત્રનો શોખ હતો તેથી તેઓ તેમની ખાસે અર્થોગો કરાવના. સોળ વર્ષની વયે તે મૅટ્રિક પાસ થયાં ને સુળાઈની એફિરેન્સ નંકોલમાં દાખલ થયા. વિદ્વાનનો શોખ હેવાથી બી. એસ. સી. નો અભ્યાસ આરંભ્યો. સર મીમનલાલ દક્ષિણ સેવક પાસ તથા સાદર શ્રી કેશવલાલ લેવંદરાય કુવંકોલમાં તેમના સહાધ્યર્થીઓ દત્તા. સૌ કોલેજ વિદ્યાર્થીઓમાં પહેલાં અહીં તેમણે અંતથી અભ્યાસ કર્યો ને ધણી શિષ્યવૃત્તિઓ મેળવી. આ સૌ ગિજાનો દોહ-સળંબ છાત્રપર્યંત રોક્યો. આ લેગાંડો દેશમુખ આનંદ મેડિકલ કોલેજમાં લખતાંને પણ બી. એસ. સી. ના અભ્યાસ માટે એફિરેન્સ નંકોલમાં આપતા અહીંથી મળજર ની સાંધે તેમને મિત્રતા અંધાઈ ને એ સંબંધ પણ છેલ્લે સુધી બહુ મોટો રહ્યો. રસાયનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને એ એક જ પ્રયોગશાળામાં કર્યો. મળજર પણ મેડિકલ કોલેજમાં જતાંડો લાલનની લેમના ભર લણી પ્રીતિ હતી. પોતાની પાસેની ખુરશી પર તેમને એસાહી ભોળાના અભ્યાસમાં આપતા પ્રયોગોને મળજર પાસે કરાવતા.

રસાયનશાસ્ત્રના પ્રથમ વર્ષમાં ૨૦૦ માર્ચી ૨૨૫ માર્ક મેળવી બી. એસ. સી. ની પરીક્ષામાં તેઓ પહેલા વર્ગમાં

પાસ થયા અને કોલેજના ભુનીચર તેમજ શીનીચર ફેલો નીમખાંતે દરમ્યાન કોલેજમાં તે પદાર્થવિજ્ઞાન તથા રસાયનશાસ્ત્ર શીખવતા, અને સાથેસાથે એમ. એ. નો અભ્યાસ પણ કરતા. તે પરીક્ષા પણ પાસ કરી ને ઇંગ્લેન્ડ કોલેજમાં બેકાવના ઇન્સિદાથી ગણિતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આરંભ્યો. એમ. એ. થયા પછી વિદ્વાનશાસ્ત્રી તરીકે કામ કરવાની કેંઈ તક ન મળવાથી પોતાના મિત્ર સર મીમનલાલ સેતલવાડ જેઠે તેમણે કાવદનો અભ્યાસ પણ કરવા માંડ્યો, પરંતુ તેમાં કેંઈ રસ ન પડવાથી યોગ્ય સમય પછી તે છોડી દીધો.

ઇ. સ. ૧૮૮૦ પછીથી દિંદની આર્થિક દુર્દશા અનેક દિંદી વિદ્વાનોને બહુ ખૂંચતી. દિંદમાંથી અકળક નાણું પરદેશ લક્ષકાઈ જતું જેલ તેમને દુઃખ થતું. દિંદના દાદા દાદાભાઈ નંદેરજીએ દિંદની બરીખાઈ નામનું વિખ્યાત સુસ્તક લખી બંધેજ અમલ દરમ્યાન દિંદ છેડે ઈનહીન બનતું જાય છે તે રૂપક સાંખિન કર્યું હતું. ત્રિભુવનદાસ મળજરના અંતકરણમાં પણ દિંદની આ કંગાસ દશા જુલુ સામની. પ્ર. ઉપ-યોગી દરેક વસ્તુ મરંદેશથી બનીને આપતી બેવાને કારણે આ દેશના સોકલ્પકા વગરના થતા થયા અને એ વસ્તુઓની ખરીદીથી પ્રગ્તનો પેસો પણ મરંદેશમાં જવા આંગે. એમણે બેનું કે દિંદમાં દરેક બકારનો કોલેજ માથ લેવાર થાય છે, પણ ચાલ્સીય પ્રદત્તિએ બેતા હિંદોગ કરીને બેહતી વસ્તુઓ મોટાભાવા પર લેવાર કરવાનાં સાધન અહીં બની તેથી વિદ્વાનશાસ્ત્રનો ક્રિયાત્મક ઉપયોગ કરીને કાપડ, દવાઓ, રંગ-દ્રવ્યો વસ્તુઓ લેવાર કરવાનાં દુનિયા અહીંનાં યુવકોને જાણીએ તે એ કેંઈવાળેનાં યુવકો દરેક ધંધાનાં કારખાનાં રચાવી દિંદના કાઢ્યા માલનો ઉપયોગ અહીં જ કરે એ લેહતી વસ્તુઓ લેવાર આવે તે દેશની દેલ્લ રેશમાં જ રહે. આ ઉદ્દેશથી તેમણે સુરતમાં એક દુનિયાશાળા રચાવી. એ બેજાના બહુ વિદ્વાનો અર્થોગ દંદી અને એ યાગનો છેવટ જર્મનીના વિદ્યાર્થીનું રૂપ મળે તેવા તેમને અનિમિત્ત હેતુ હતો. જર્મનીની દેરશીક દુનિયાશાળા શીખવાની વિદ્યાર્થીની સરખાવ આ રીતે જ થયેલી છે. પણ આ અર્થોગ મોજાને રાખ્યાથવ વળે તે જ તે યાર ખરેખરે દત્ત, તેમ પેસાને અજાણે બે અમલમાં મૂકી શકાઈ નહિ.

જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓ પ્રાપ્ત કરે તેવી જાણ અવરજાવે પોતે જનહિંમયરેખ નીચે ઊભી કરી.

પણ હવે એક ખીટી મુશ્કેલી નડી. આ સર્વ પ્રકારની વિદ્યા માટે જોઈતાં પાઠ્ય પુસ્તકો માતૃભાષા ગુજરાતીમાં નહોતાં અને સંગીન કેળવણી તો માતૃ-ભાષા દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ પ્રથમથી જ પોતે માનતા. દરેક દેશમાં માતૃભાષા દ્વારા જ કેળવણી અપાય છે અને દિંદમાં પણ તેમ થવું જોઈએ; જેથી સામાન્ય વર્ગના શુભકો પણ કોઈ પણ મંથનનું જ્ઞાન સહેલાઈથી સંપાદન કરી શકે. એટલે હવે તેમણે આ વિવિધ વિદ્યાર્થીઓનાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં તૈયાર કરાવવાની યોજના પડી.

ગુજરાતીમાં વૈજ્ઞાનિક આક્રિય

આ કાર્યમાં સદાયરૂપ થઈ તે પાર ઉતારે એનાં. વિપ્રજ્ઞોગ્ય તેમજ સામાન્ય જનસમાજને સમજ પડે તેથી મુદત ભાષામાં પુસ્તકો રચવા માટે કોઈ વિદ્યાર્થીક પુરુષની તેમને જરૂર લાગી તેથી રવ. મચ્છિ-દાંકર રંગજી ભટ્ટ (કાન્ત)ને તેમણે પોતાની પાસે રાખી લીધા અને કલાભવનના શિક્ષણ વિભાગના મુખ્ય અધિકારીની તેમને પદવી આપી. એમની પાસે ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનનું સાદિલ

લખાવવાની પ્રે. મજબૂરી આંતરિક હજી હતી. એટલે પ્રે. મજબૂર એ વિષેની વિસ્તૃત યોજના પહોંને શ્રીમંત મદારાજ સાહેબ સલાહરાવ પાસે મૂકી. એમને નરનજ આના સાદિલની ઉપયોગિતા પૂરી સમજાઈ ગઈ અને ઉદાર ઉત્સાહવૃદ્ધ શક્તિયા ૫૦,૦૦૦ પચાસ હજારની મોટી

રકમ મંજૂર કરી. તેમાંથી 'સલાહ જ્ઞાનમેળુવા' તથા 'લઘુજ્ઞાન મેળુવા' નામની વિજ્ઞાન તથા અન્ય ઉદ્યોગનાં શાસ્ત્રીય પુસ્તકોની જે માળાઓ ગુજરાતીમાં તૈયાર થયા માંડી અને ગુજરાતીમાં અજોડ અને અદ્વિતીય પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયા લાગ્યાં. આમાં મુખ્ય મુશ્કેલી ગૂઢ અર્થવાદી 'ટેકનિકલ' શબ્દોના ગુજરાતી પારિભાષિક શબ્દો રચવાની હતી દરેક વિદ્યામાં આવા શબ્દોની આવશ્યકતા હોય છે તેથી તેમણે ઘણા વિ-

દ્યોતની મદદ લઈને 'પારિભાષિક કોષ'નું કામ પણ શરૂ કર્યું, જે યોજના તેમનો કલાભવન સાથેનો સમ્બંધ ૨૮૬૬માં છટી જનાં અટકી પડી અને દલુ પણ અપૂર્ણ જ છે, વિજ્ઞાનના સાદિલનાં પુસ્તકોનો આલેક્ષો એટલે સમૂદ ગુજરાતી ભાષામાં દલુ સુધી અન્ય કોઈ આપી શક્યું નથી. આ કાર્યમાં શ્રી મચ્છિદાંકર રંગજી ભટ્ટ તથા અન્ય ગુજરાતી ને દક્ષિણી વિજ્ઞાન સહ-યોગીઓ તેમને ખસ નનમનથી મદદ કરતા.

રંગમંડળની વિદ્યા

વૈજ્ઞાનિક સાદિલ જર્મન ભાષામાં સાંદ્ર લખાએલું છે, તેથી કલાભવનની રચાપના પછી પોતે એ ભાષા શ્રીખવા માંડી. કામમાં કરકસર કરીને જે કંઈ વખત અવધી રાકાઓ તેજા ઉપેયોગ એ ભાષાનું જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં તેમણે માલ્યો, અને પછી રંગ પર લખાએલું એ ભાષાના ઉત્તમ પુસ્તકોની ત્રીજીવટથી અભ્યાસ કર્યો તથા રંગોની જનાવટ અને વિવિધ સંયોજનથી કેવડેવા રંગ થાય તેમજ કાગડ પર કે સુતર પર તે કેમ ખીસી જાકે છત્યાદિ વિષયોનું ઉંડું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું તથા આ વિષયમાં રસ લેનાર અને એ પ્રકારનાં કામ કરનાર આપણા દેશી કારીગરો—બીખા, રંગારા છત્યાદિ-

માં એ વિષયનું અદ્યતન જ્ઞાન પ્રચલિત થાય તે સાદ તેમણે 'રંગરસ્ય' નામનું એક વિષ-મિત પ્રેમાસિક પત્ર કાઢવા માંડ્યું, જેમાં પોતે એ વિષયના મુંદર લેખ આપતા આથી કલાભવન ખૂબ પ્રખ્યાતિ પામ્યું. એ શાળાની પ્રવૃત્તિ દિંદના મહાન વિદ્યોત ને વૈજ્ઞાનિકો આતુર આનંદ-થી નિદાગતા ને લાંબી જ્ઞાન પ્રાપ્ત

કરી જનાર આવેલા વિદ્યાર્થીઓની માગણી આખા દિંદમાં મંથાઉદ્યોગનાં કારખાનાંઓમાં થતી;—તેમાં થે ખાસ કરીને કાપડ સુતરની મીસોના રંગાટ ખાતામાં તો અર્ધો કેળવણીએલા શુભકો જ ગોઠવાતા. દલુ અજર પણ ઘણે-ખરે રથેજ કાપડની મીસોમાં રંગાટ ખાતાની દેખરેખ રાખનાર અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ એ કામ કરનાર પ્રે. મજબૂરના વિદ્યાર્થીઓ જ જેવામાં આવે છે.

[શ્રાવ] ... રેવાસંકર ઓ. સ્કામપુરા

પછી પાટી ઝાંની એ જ વાત નામની આ અક સાથે જોડેલી પત્રિકા વરડે રી માલકોનું જ્ઞાન એથીએ છીએ

प्रा. विभुवनदास इत्याज्यादास गच्छे

માતા

૨૬ છવનનું એક વેપારીનું
ચિત્રકાર: સચ્ચિદ્રાલ ન પરીણ

કૃન્સને પતની હુમના ચિત્રાલયની વાત જાણતો ન હોય, કોઈ એજેન્ટ જોઈ ઇન્ફેક્ટની નેશનલ એજેન્સી (પ્રજાપ્રીય ચિત્રાલય) નું નામ સમજતો ન હોય તો તે તેમના સમાજમાં સંસ્કારદીન ગણાઈ જાય. દિદુસ્તાનના દુભાંગે દિદીવાનો કલા અને કલાધામોની ચર્ચા કોઈ નવરા ગેલેરી કે આરામપ્રેમીઓને માટે જ છે એમ માની જોઈ જણાય છે.

હુનિયાના ત્રીજા ભાગ ઉપરાંતના પ્રદેશમાં સૌથી મહાન ધર્મ તરીકે પ્રચાર પામેલા જૌદ ધર્મે માનવ-જીવનમાં શી કાંનિ, શો પ્રભાવ અને સંસ્કાર પ્રચાર્યા છે તેની સાબિતી આપતાં એશિયાભરના વિસ્તાર-માંથી મળી આવતાં ચિત્રપટો, મૂર્તિઓ અને ચુકા-મંદિરોને જગતના વિદ્વાનો આજે અનુપમ વારસો સમજે છે. માનવ ઇતિહાસમાં જ્યારે જ્યારે માનવીનું હૃદય અને માનસ પ્રબુલ પરિપાક પામ્યું છે ત્યારે ત્યારે કલામાં તેની અચૂક પંક્તિઓ પડ્યા વિના રહી નથી. ઇતિહાસનો કે જીવનનો કોઈપણ પ્રસંગ જ્યારે ઉચ્ચ કલામાં અવતાર પામે છે ત્યારે જ તેના મહત્ત્વનો ખરો આંક પડે છે.

આજે આપણી સાધારણ માન્યતા યહ મર્ઘ છે કે મનુષ્યને કળા, ચિત્ર ને સંગીત વિના ચાલી શકે. તેની જોડ કોઈને આજે ખાસ સાલતી નથી. પણ આપણાથી ફક્ત બસે જ વર્ષ પહેલાંની પ્રજામાં દબરો વર્ષની પરંપરાથી કોઈ એવી જામિ આવી આવતી હતી કે જેથી તેઓ મુંદર ગૃહનિર્માણ માટે,

મુંદર વસે એક ઉપરકરો માટે, કે ઉત્સવદિનની જોશા માટે અપાર કાળજી જતાવતા અને ખર્ચ કરતા. એમણે દિદુસ્તાનનો આત્મા એકેએક ઘાટમાં, ફરેક રૂપમાં, પ્રત્યેક વ્યવહારમાં દૃષ્ટિગત કરી જનારો છે.

ધર્મ તથા ખાનપાન લુલ્લ હોવા છતાં એશિયાના જવા મુજદામાં આ કળાપ્રેમ એકસરખો વ્યાપી રહ્યો જણાયો છે. અને તે જવાની કળાકૃતિઓ તપાસનારા વિદ્વાંસો ચોક્કસ માને છે કે એ જવાનાં મૂળમાં કળાનો એક જ સંપ્રદાય પથરાયો છે અને તે ધણે અંશે દિદુસ્તાનના ગર્ભમાં જ પાકેલો હતો.

જગતનો મહા વિદ્વાન અને પ્રાચ્ય સંશોધક સર જોરેલ રટીન આજે તિબેટ અને ચીનાઈ પુર્વસ્તાનના રણોમાં દશએકાં જૌદ ધર્મનાં ચિત્રપટો તથા મૂર્તિઓ જોદી કાઢીને સાબિત કરે છે કે તેના પ્રચારકો અને શિક્ષાગુરુઓ દિદુસ્તાનની દીક્ષા લઈને નીકળ્યા હતા. ખપાન, ચીન, જાવા, સુમાત્રા અને બ્રહ્મદેશની કળા-માં દિદુની કેન્દ્રેણા સ્પષ્ટ જણાય છે.

આખા એશિયાના એ કળાચકતી ધરી અર્જન્ટાનાં ચુકામંદિરો જ દનાં એ આજે તો સૌરાઈ કળાજ દરે છે. અર્જન્ટાના એ રજામંદિરોની કલા એરલી અર્ધર્વ ને સંપૂર્ણ પરિપાકવાળી છે કે આપણે તેને ભારતવર્ષની કલાની ચુરુપીઠ માનીએ તો જરા ને અનિયમોકિત ન જણાય.

અર્જન્ટાના કલામંદિરોમાં કલા અવતાર પામી ને પૂર્વે કેળે તેની શરૂઆત કરી હશે, ફરવા કાળથી તે એકાંતી આવી હશે તેમજ શી રીતે તેનો કમિક વિકાસ

પહાડની બેખડમાં ચંદ્રાકારે ફેરેલી અજંતાની ગુફાઓનું દરથી દર

થયો દરી તે જાણવાનાં સાધનો લગભગ દુર્લભ થયાં છે. પુરાણના અલ્પ સ્મૃતિ રચતા ત્યારે તેમને કોઈ પણ વસ્તુ અસાધ્ય નહોતી. તેની જ શક્તિથી અજંતાના કલાધીરાએ શિલ્પ ને ચિત્રનાં નિર્માણ કર્યાં છે.

ઈ. સ.ની પહેલાં ત્રણસો વર્ષથી માંડીને છેક લગભગ હજારે કે આઠમા સૈકા સુધી અજંતાની કલાની લીલા વિસ્તરતી રહી હતી. માળવામાં આવેલી વાય ગુફાઓ, મદ્રાસ હિંદુકામાં આવેલી સીતાવવાસ ગુફાઓ અને લંકાની શ્રીગિરિની ગુફાઓ અજંતાના સીધા જોળાની વારસદાર હોય એવાં થોડાં ચિત્રો દલ સાચવી રહી છે, તે પરથી અજંતાનો પ્રતાપ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પણ તે કરનાંયે પહેલાંથીજ સૈકાનાં તુર્કરવાન, નિખેટ કે ચીન જવાનના ચિત્રો જોઈએ છીએ સારે તો સ્તબ્ધ થઈ જઈએ છીએ કે પોતાની એટલી જ સંગ્રહીતા અજંતાએ કેટકેટલી સીમાઓની પાર નાખી હતી! અજંતાનું નામ દિંદવાસીને સમગ્રય તે પહેલાં તો તેણે કેકે યુરોપિયનોને આંહી દીધા હતા અને આજે તેમની જ મહેનતથી, માત્ર દિંદને જ નહિ પણ આખા એશિયા-ખંડને એ અપૂર્વ વારસા માટે ગર્વ ધરવાની તક મળી છે.

અજંતા કયાં છે?

મુંગાધથી એક રાતની જ મુસાફરી કરી તમે સવારમાં જળગામથી આગળના રોશન પાવોરા જિતરી પડો તો ત્યાંથી નાની ગાડીમાં બેસી દસ વાગે પહૂર

ગાગે પહોંચી જાઓ. ત્યાંથી સાત જ માઈલ છેડે નિગામની દરમાં ફરણુ ગામ છે તેની પડોશની બોલી રેકરીઓમાં અજંતાના કલામંડપો છુપાએલા છે.

ગાડ પિનાનો એ પથરાળ મુગર જોઈને કોઈ પણ પ્રવાસીને જાગે જ નહિ કે ત્યાં જગતની અપ્રતિમ કલા-મૂર્તિનું સ્થાનક હતું. ફરણુ ગામની વસ્તી મોટે ભાગે મુસલમાનોની છે. ત્યાંનો તુરકો ફિરકો અને બેચમસરાપ નામનું એક મોટું મુસાફરખાનું પહેલાં જ નગરે પડે છે. આરંગ એજ બાદશાહે તે જ્યાં-વ્યાં દતાં. અત્યારે તો એ ગામમાં માંડ ત્રણસો

ચારસો માણસની વસ્તી હતી. તેઓ બેતી, ગાડાં દાંકયાં, કપામ હિંગાડેલા વગેરે કામ કરે છે. રસ્તાની એક બાજુએ મુંગાધવાળા મૂળજ જોડાની જનિગ ફેક્ટરી છે, બીજી બાજુ ડાક બંગલો અને મુસાફરખાનું છે. અજંતા ગુફાઓના રક્ષક અધિકારી (કપૂરેટર) પણ ત્યાં જ રહે છે. તેમની જ દેખરેખ નીચે નિગામ રોડનું મોટું ગેરટ દાહિસ છે અને તેમાં

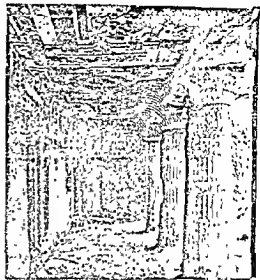

હવે અજંતા કયાં આવ્યું તે અત્યારે નક્કો બાજુએ ગુફામાંના ચાંમલાના એક પાસા પરનું ચિત્રગ્રામ, દોઢ થોડલાને આવાં આઠ પાસાં છે.

જિનરવાને સંન્યની મંજુરી મેળવતી પડે છે.

ફરદાપુરથી ચાર માહલ દૂર ટેકરીઓમાં બાધેરા નદી વહે છે. અનંતા જતાં એકવાર આ નદી ઓળંગતી પડે છે અને તેને કંઠિકાંઠે જ રસ્તો વાંક લેતો જાય છે. નદીમાં વાંક એટલા બધા સર્પાકારે છે કે હેઠ પહોંચેા નદિ ત્યાં સુધી તમને યુક્તઓનો ખ્યાલ સરખો પણ ન મળે. હમણાં તો હેઠ સુધી મોટર ગાડી જાય છે એમ સાંભળું છું. નરિ તો મેં પગપાળા જવાની મળ

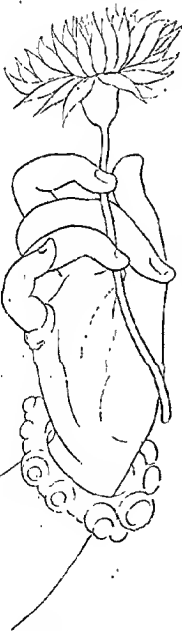

રત્નોની હાથપાળી અનંતાની એક યુક્તની પરજાળ

જવું પડે છે. ખૂલેચૂકે ફરદાપુરના એકામાં બેઠા તો હાડકાની જવું માવજન કરતી પડે.

અનંતાનાં છાપેલા ચિત્રે જ્યાં હોય, ચોપડીઓ વાંચી હોય, છતાં પહેલી જ નજરે તેનું જે દરમ નજરે પડે છે તે તેને વિષેની આપણી કલ્પના કરતાં તદ્દન નવું, અભીરતે વધુ લચ્ચં લાગ્યા પિના રહેતું નથી. હદ્સો વાંક પૂરેા થાય છે કે તરત આપણી આંખ સાંમે ત્રણસો ચીટ જેટલી ઊંચાઈની જિભી બેખડ એક દીવાલની પેઠે પહાડમાથી વર્તુલ કરતી આવે છે. નદીમાં જિભેલા માણસને તો પોતે કોઇ આકાશગંગાદિત મહાલયમાં જિભેજો હોય એવી કલ્પના થાય. એ જાત્રી બેખડની જરાજર મધ્યમાં કોરેલી અટારીઓનો એક ઢંદારો પાડેલો દેખાય છે. નદીમાંથી એટલે ઊંચે શી રીતે જવું તેનો વિચાર સદજ થાય, એટલામાં તો રાત્ર્ય તરફથી બંધાવેલા દાલની દળનાં પગથિયાં દેખાય છે.

અનંતાનો પ્રાચીન પ્રવેશમાર્ગ આ નહોતો. હાલ જેને ૧૭ નંબરની યુક્ત કહે છે ત્યાં આગળ હજુ પથ્થ એ માર્ગનાં કોનરેક્શં પજુ ઘસાઇ ગયેલાં પગથિયાંની કેડી જણાય છે. એ માર્ગ યુક્ત આગળ પહોંચે છે ચાંબે જાણુ મોટા હાથીઓ કોરેલા છે. તેમાંનો એક તો લગભગ ઘૂરી ગયો છે. તેને વટાવી માણસ ઘળી જાણુએ વળે તે પહેલાં સામે એક નાની દોડી પાડીને તેમાં દારપાળી તરફ નાગરાજની એક મોટી અતિ

અનંતાના દેખાંકનનો એક નમૂનો

સાદાઈ અને પ્રજાનું કલાજીવન

કલા તો વિલાસિનાની પોપક છે—કલા ધનવાન લોકો માટે જ હોઈ શકે;—સામાન્ય પ્રજાના નિલાજીવનમાં તેને સ્થાન નથી;—એવી માન્યતા આપણા દેશમાં ઘણા એવે છે.

કલા સર્વભોગ્ય છે અને તે પ્રજાના જીવનમાં કેટલે સુધી ઓતપ્રોત થઈ શકે છે તેનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ વનપાન છે. વનપાનમાં કલાની કદર કરનારા તાલી સરખી ટોળાદ્રાઓ, કે ખાસ ચીજાઓનો શ્રમ-પૂર્વક આશ્રય લેનાર ભણેલાઓ, અથવા ધૈર્ય અરચી કલામંજરીને ઉપકારના ભાર નળે કચડી નાખવાની તુમાખીયાળા મુઠીભર ધનવાન લોકો નથી. આખી વનપાની પ્રજા કલાસંસ્કૃત છે. વનપાનનો રિક્તશ માટી ખેંચનારો રસજીના આચરે છે તેવી યુરોપમાં કે દુનિયામાં ખીજે આજે પણ નથી આચરાતી. ત્યાં એક સામાન્ય એકુનના ધરની વ્યવસ્થામાં—ખાસ કરીને ‘ચા’ના ખંડની મોઢવણીમાં—જે કલાસંસ્કૃતિના, જે સંયમ, ધ્વનિ વડે અર્થબોધ કરવાની જે અસાધારણ શક્તિ છે તેવી દુનિયાભરમાં આજે નથી. અને સાદાઈ—તે જાણે

વનપાનીઓને જ વરેલી હોય એમ જણાય છે, ભલેને ચાના વામણો મૂકવાનો નાનોસરખો પાંસનો ખાજડે જનાવેશો હોય પણ એ સાદા જંગલી પાંસને વનપાનીનો કલાસંસ્કૃત દાઢ લાગતાં એવું રૂપાંતર થઈ ગય છે તમે તેને ઓળખી પણ શકો નહિ!

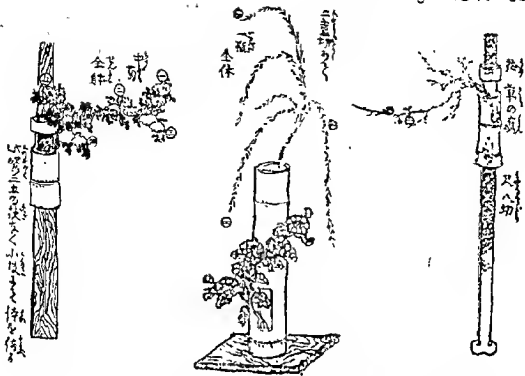
એ પ્રજાનાં દાઢમાં આંગળાં જુઓ તો પણ તમને લાગે કે કલાનો રસ લેવાની શક્તિ ખીટ્યા વિના સામાન્ય જનસમૂહમાં આવી મુલાયમતા, આવી સુદમ સંવેદનો ગ્રીહો એવી પ્રાદકતા, લાખ અને રચિતરચાયકતા શક્ય

જ નથી. અને કલા તો નિર્બંધતાની—નામદાંઠની જ પોપક હોય એવું માનનારાને જ્યારે વનપાની પ્રજાની સાંત, ઠંડી દિમનની ખગર પડે, યા તો ‘હારીકાલીન’ની ધાર્મિક ક્રિયા એટલે શું તેનો મર્મ જ્યારે તે સમજે ત્યારે જણાય કે વનપાની એટલે પ્રથમ ધંત્રીનો વીર મોહો. ધોડાબોડા, મર્મોળ, ટેકાસા, સાદા, કલાસંસ્કૃત ને વીર એ વનપાનના લોકો.

એમની કલા એટલે સૂચન દ્વારા અનીનને પ્રકટ કરવાની કલા. અને છતાં ધનવાન લોકોને માટે સંપત્તિનો વ્યય કરવા સારું વનપાની કલામાં સ્થાન નથી એમ નહિ! તદ્દન સાદી અને કલાની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ ‘ચા’ની મોટક માટેની ઓરડી ત્યાં એક મહેમત કે બેગલા કરતાં વધારે ખર્ચાળ થઈ શકે છે! અને છતાં—જુઓ ત્યારે? નરી સાદાઈ! વનપાનીના કપડાંઓમાં પણ એ જ પ્રથા. દરથી જોનારને સૂતરાઉ જ લાગે એવો કીમેનો ઉત્તમોત્તમ રેશમનો હોય! અને તેમાં પણ સૌથી મુંઢ બાતો વગેરે હોય તે ભામ અંદરના અસ્તરમાં હોવાનો! આપણા આજકાલના ઉઠાંછળા ધનવાન લોકો પેટે જથી સમૃદ્ધિ ઉદ્ધતાધારી રીતે બદાર જનારી દેખાવ કદી કરે જ નહિ. તેઓ વાંછે છે કલા, સંચીનતા;— નહિ કે દેખાવ, દંભ ને ઝાંકઝમાળ આંજણશક્તિ. પ્રત્યેકની આની ઓરડી તેના માલિકની પોતાની રસિકતાનું જ પ્રતિબિંબ હોય છે. દરેકને લાગુ પડતો

* હારીમટી એટલે મોતને હાથે પોતાનાં આંતરમાં તીક્ષ્ણ થઈ વડે કાપી જતો સહીદ ધવાની ધાર્મિક ક્રિયા. જ્યો બદલો ન લઈ સમાધિ એવા અપમાન માટે, વફાદારી માટે યા તો કોઈપણ સારાના આશ્રય માટે વનપાનીનું એ ઉત્તરું દર્શિયાર છે. એ ક્રિયા ધાર્મિક છે અને પોતાના પેદમાં જીવી આરનાર સહીદ ‘હલ’ સરખો ઉચ્ચાર કરતો નથી!

આમાન્ય નિયમ એટલો જ કે આનો ખંડ કદી પણ એકના એક પ્રકારનો હોવો જોઈએ નહિ. હરેક જાતની વ્યવસ્થામાં—વસ્તુઓની, પુષ્પોની ચિત્રોની મોડવણીમાં ફેરફાર થવો જ જોઈએ. આના કસામય ખંડમાં પુનરુત્થિતને રચાવ જ નહિ.

અને પુષ્પ પ્રત્યેનો જાનવાની પ્રગ્નનો પ્રેમ તો કોઈ પરદેશીને પ્રથમ સમજમાં આવવો પણ કઠિન છે. સામાન્યરીતે ફૂલ કસા ખાસ ઉપયોગનાં જણાતાં નથી. પરંતુ એની ઉપયોગિતા બહારની વસ્તુમાં જ કલા પોતાનો પ્રદેશ ફેલાવવા શોધી શકે છે. ફૂલોએ માનવ-શ્વનમાં કેટલો જાધો પ્રવેશ કરેલો છે? ચીન અને જાપાનમાં તો વસંતઋતુમાં સભ્ય પોતે માપકોને લઈને સંગીત કરતા પાસેના પુષ્પવનમાં નવીન પુષ્પોને મધુર સરોદે ગાવાના અને અભિનંદન આ-

પવા જતા. આને પણ કિયોતોમાં એ સિધ્ધિ જાપાનના સમ્રાટ કરે છે.

જાપાની પ્રગ્નનું મુખ્ય પત્ર આપણા દુકીરના મજમા જેવો 'કોમોનો' છે. તેના ઉપર જે મુંદર રંગીન આલો પાડવામાં આવે છે તથા જે ભારે-કિમતી છતાં

સારા પ્રકારો છે તે જોઈને આપણને જાપાની કલા-ગસિકના ચિત્રે માન થવા વિના રહે નહિ. કાંસકીઓ, ફૂલ મુકવાનાં ફૂલદાન, ધૂપિયાં, જાગર, આના પ્યાગાઓ, કીટલી વગેરેની રચનામાં જે કલા જાપાન અને ચીનની પ્રગ્ન પ્રકટાવે છે તે આશ્ચર્ય પમાડે તેવી છે.

સાથેનાં ચિત્રોમાં ફક્ત સારો વાંસ વાપરીને ફૂલદાન જાનાવવાની રીત જાપાની પ્રગ્નની કલાગસિકના નો પુરાવો આપે છે. આના ખંડમાં એની મોડવણી કરવામાં આવે છે. જાણુ પર જાપાની

કવિ—પાણું ખર્ચે અજાન, અપ્રકટ કે પછી કાંઈ પ્રખ્યાત
કવિ—ત્રી પંક્તિઓ, કદી ધર્મનાં સૂત્રો તો કવચિત
ઋતુની પ્રકૃતિ આલેખનાર પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની સૂચક
કદીઓ ટાંકવામાં આવેલી છે. વાંસને કાપવાની સફાઈ-
નો અને તેમના મોટા કદનો ખ્યાલ એકાદ નમૂનો બેસે
હોય તો જ આવે, આ નિર્ણય ચિત્રો બેઝાયા નહિ.

આપણા દેશમાં અતી માની રસિકતાને સ્થાન
નથી એમ કોણ કહી શકશે? ખરી કળાશક્તિ અદારની
પરતુઓમાં નહિ, પરંતુ પ્રગ્નના માનસમાં હોય છે
એ બે બરાબર સમજી શકાય તો જીવનમાં કલાનો
આવિર્ભાવ સદૈવ અને સુવ્રભ બને.

અંબાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી

સર્વોચ્ચ ગિયાની લૂમ

(સ્થળ : સત્યાગ્રહ કરતાં એક આગર)

‘મારી સાદકલ થોડાં મધ.’

‘તો ફોજદારને ફરિયાદ કેમ નથી કરતા?’

‘એ જ સહ મધા છે; ફોને ફરિયાદ કરતો હવે?’

જ

‘લાલો જલુબાઈ, મારો દરો પાછો.’

‘પણ તે તો તે મને મધ કાસે જન્મદિવસની એટ તરીકે
આપ્યો છેને?’

‘હા; પણ હવે આજે ક્યાં તમારી જન્મગાંઠ છે?’

જ

મુકદ્દમ (મન્દરને)—એ પેલી મન્દર ફોને એકીસાથે જળ્યો
લાકડાં ઉપાડી સહ ન્ય છે? અને તું તો એક જ ઉપાડે છે.

મન્દર—તે એને એ ફોજ આવાણું આજસ આપતું ઘરો
એટલે એકીસાથે એ ઉપાડે છે. મને કંઈ એની મદદ આજસ
આવે છે? એ ફોજ કરીએ તો યમને કસરત મળે.

જ

દાકતર—આજે તમારી તબિયત કહક સારી લાગે છે.

દરો—હાજ, કેમકે બાટલી પરીની સૂચના બરોબર પાળી છે.

દાકતર—શી સૂચના હતી?

‘દરો—’ બાટલીને બરોબર બંધ રાખજો.’

જ

‘બા, તે હદાડે તું કહેતો હતીને, કે સવારે રોજ એક
અંજર ખાણું હોય તો દાકતરની જરૂર જ ન પડે?’

‘હા તેણે મું?’

‘આજ સવારે મેં આઠ અંજર ખાધાં છે તે એમ
મારીને કે આઠ દિવસ મુશી દાકતરને બોલાવવા ન પડે;

આ તો આજે જ દાકતરની જરૂર પડે એમ લાગે છે.’

‘મા, માસ્તરે આજે કહ્યું કે આપણે બધા શુક્રવાર પૂજા
નિયમને લીધે જ પૂજી પર રિશર દક્ષી રાજીએ છીએ.’

‘હા બેસ, સાચી વાત છે.’

‘ત્યારે મા, એ નિયમ ધડાયો તે પહેલાં આપણે ત્રી
રીતે રહી રાખતા હોઈએ?’

જ

રોક્ષણી—(રસોવાને મુરખાની બરણીમાંથી લપકો ખરીને
ખાતો ભોઈ) મને બહુ નવાઈ લાગે છે, મદારાજ—

રસોવા—હા, મને પણ નવાઈ લાગે છે. મેં ભણ્યું આજ
બહાર અયાં દરો.

જ

‘હું આજ ચાર વધેથી વિખ્યાત ચિત્રકાર ધુરધારની નાંચે
મમ કરું છું.’

‘એમ? પણ એ તો તમને જોજળવા જે નથી.’

‘એ તો બહેને; પણ હું હજી એ મામ તો એમની
નીચેની કુશનમાં જ કરું છું.’

જ

માડી ઉપડીને બલાકામ હાંફાઈ ગયા જેવા ચડવા ન્ય છે
ત્યાં પોલિસેરોડીને કહ્યું, ‘આલવી માડીએ ચડનારને રોજ રૂપિયા
દેવની શિક્ષા થાય છે.’ એવામાં સિદ્ધત આપતો ચાંદી ચડવા
જતો દત્તા, તેને કાંઈ પકડી રોડીને કાઢાએ કહ્યું, ‘બાઈ રો
રૂપિયા દંડ પડે; જ મા. હવે આપણે બંને ગીંછ માડીમાં બંધું.’

જ

ચટેમાડું—બાઈ, આ રસ્તા ક્યાં ન્ય છે?

બોલો—ક્યાંય નહિ: હું તો એને રોજ ચાંદી ને ચાંદી
જ એકે છું

દરિયાનો દાનવ

[આગળના જે હપ્તાને અનુસંધાને પૂરું]

૨૦

હવે કુક ટાપુઓમાં ફરવું સમાપ્ત ન હતું. આમ

પણ અમને આરસો આશરે માછલીની સફર તો હતી જ. એટલે અમે શીછ ટાપુઓમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો. એમાં મુશ્કેલી જે હતી. લગભગ દબાર ગાઈલ તો અમારે, ઉપર આલ અને નીચે પાણી. એમ કાઢવા પડે. જીનન બંકરમાત ન નડે તોપણ ઓછામાં ઓછા તેર દલાડા તો થાય જ. આ જાણુ અકસ્માત ન નડે એ અસંભવિત જ હતું. મૃત્યુને તો અમે વિસારી દીધું હતું, એટલે અમે કોઈ પણ કાર્યની મુશ્કેલીઓનો વિચાર ન કરતાં, એના કાપદાઓનો જ વિચાર કરીને સુકાન શીછ ટાપુઓ તરફ ફેરવ્યું.

દસ દિવસ સુધી લાગત વરસાદ વરસ્યો. દરિયો અને પવન હેલે ચડ્યા. અમારી હોડીયા તરી શકે તેવી દરેક વસ્તુ તરતી જ રહેતી. અમારાં કપડાં બારાં પાણીમાં જ રહેતાં. જપારે કવચિત સુકાતાં ત્યારે લાકડા જેવાં કઠણ થઈ જતાં અને અમારે અંગેઅંગે લોલિયાળ ઉઝરડા પાડતાં. વળી બીનાં થાય એટલે આ લોલિયાળ જખમ-માં ગીફાંનું પાણી ઠંડાતું! જિંથ તો હોમ જ નહિ. ખોરાક બગડી ગયો ને પાણી પણ ખૂટતું. દરેક જણ ચારપો જે-લાન જેવો થઈ ગયો. કોઈ વાર સુકાનીની માફક દશમાં હોડી અને તેમ ભટકાતી પથ્થ ખરી.

એક દલાડો સપારે ઉઘડ

થતાં અમારી આસપાસ અમે કાતુક બોયું. દરિયો તદ્દન શીજો થઈ ગયો હતો! એની સપાટી ઉપર ભડો પીજો રમડો તરતો હતો. પેલા ભરતિયા મોળ પેટે આ પણ કોઈ બૂકંપનું પરિણામ અને ધાર્યું. ત્રણ દલાડા આવો દરિયો રહ્યો. આ અરસામાં અમને કોને રક્ષર્તીનો રોગ થઈ આવ્યો. અમારા યુગ સૂઝ ગયા; અમારા હોઠ કાળા થઈ તરડાઈ ગયા; શ્વલ સુકાઈ ગઈ; પેટાં પૂણી જેવાં સફેદ બની સંકોચાઈ ગયાં; દાંત દાલવા લાગ્યા; માથામાં શળ તો અસોમ થવા લાગ્યું; આંખોના ડોળા બદાર નીકળી આવ્યા. દરે કાલ પહેલું મૃત્યુ પામશે તે વિષે અને ખુદશી રીતે ચાટકળો કરવા લાગ્યા.

‘સાથીઓ! આને ધ મોત તો આવવાનું જ છે. તો રિખાવું શા માટે? નીરમ (Ballast)ના લોખંડના ટુકડા મળે બાંધી, ચાક્ષી આપણે દરિયામાં ફેલી પડીએ. એકાદ મિનિટમાં આપણાં દુઃખનો છેડો આવી જશે.’

‘હા, હા.’ ચાર જણ બોલ્યા.

પણ પારમીએને ફ્રિટઝ-રોહટરની પેત્રી અટ્ટદાર્ય કથા ('A Trip to Constantinople' by Fritz Reuter) ઉવાડી મોટેથી વાંચવા માંડી. એની રમૂજ અમને શુભના રાખી શકી. દંતુ ખત્રાશળિતો આત્મા અમારામાંથી ચૂગ થયો નહોતો. અને જેમતેમ હોડીને

દરિયાનો દાનવ: એફ્રેમન્ટ પ્રિન્ટર ફ્રિટ્ઝ રોહટર

જે અજોય જર્મન સાગરવીરે અતુલ સાહસોથી એકલે હાથે ગયા મહાયુદ્ધમાં શાત શત્રુ-સહનતાની આરમારીઓને હુકાવી આટલાં રિક-પામિટ્ટિકનાં મહાજલો પર ત્રાસભરી પરાક્રમકથા આલેખી

આગળ ચલાયે રાખી. કેટલું ચાલ્યા એનો દિસાજ રહ્યો નહોતો. માત્ર મોરો આયગણી રાખીઅને હંકાર્યો જના હતા; શબ સોનો તાળવે ચોંટી ગયો હતો.

એવામાં અને જગીન જોઈ. સારંગી લાગણીઓનું વર્ણન કરતું નિરર્થક છે. એ સમન્વયી જ અસંકેપ છે. આસ્તેઆસ્તે એ નાનકડો ભૂરો ડાઘ મોટો થતો ગયો, ઘેરામાંથી લીલો થતો ગયો, કંઠાર ચોંકળા થતી ગઈ, અને એ દેખાવે ઉપનવેશી આસાનો સુખથી અમારી અશક્તિ વધી ગઈ. પણ કંઠાર ઉપર સંકા પડતી દિલ્લગીશ થતી હતી. આશરે સોએક કાળા, ઊંચા, લાગ્યક માથુસોનું ટોળું કાંઠે જમા થઈ ગયું હતું. દરેકના હાથમાં ઝેરી પાનાવાળો લાંગો લાલો હતો, ખભે તીરકામદાં હતાં, મુઠ્ઠેલા મોટા છરા પણ કોઈ કોઈની કમરે લટકતા હતા. આ કંઈ નરમ દિલના પોલિનેસિયન ન હતા. આ તો માથુંસને ખાઈ જનારા, કૅન્સિઓસ, માકેનેસિયન! અનેક હાથકોળોના ચિટિસ રાજ્ય પછી પણ આ ચોદાઓ કોઈકાઈવાર કોઈ અભાગીને ઉગણી માટે બાંધી લેતા.

પણ અમારી હોડી એટલી પાસે હતી કે હવે ભાગવાનો યત્ન નકામો હતો. ભાત્રાં ફેંકીને જ અમને તેઓ વીંધી નાખે એટલા અગ્રે પાસે હતા. મારે ખમીર ચડવા લાગ્યું. કોણ જાણે ક્યાંથી મારા મુઠ્ઠા જેવા શરીરમાં જોર આવ્યું. સ્પષ્ટ અવાજે મેં હુકમ કર્યો, 'તુતક સફા! મોહદાઝ અજરદાર!'

અમારા એકના એક કોણ ઉપર જર્મન ઝંડો ફરકી રહ્યો અને છ બંદુકો છ ખભે ચડી.

કાંઠા પર ખુસાખુસ થઈ રહી. તેઓ એકબીજાને અમારો ઝંડો બનાવવા લાગ્યા. ભાંગીતૂટી અંદેશમાં ટોળાએ ખૂંધ મારી 'તમે જર્મન છો? તમે અહીં ક્યાંથી? આવો આવો, અમારે જર્મનોને મારવા નથી- જર્મન બહાદુર પ્રજા છે; જર્મન નરસીરોની પ્રજા છે!'

મોહદાઓની પ્રજામાં જ બહાદુરીની કદર થઈ શકે. અગ્રે આ આવકારથી આજેજ થઈ પડ્યા. અમારા હાથમાં બંદુકો ઊંચી કરવા જેટલું પણ જાળ ન રહ્યું.

૨૧

આ ટાપુ નીયુઈ (Niue) ઉપર અને અમારી તંદુરસ્તી મેળવી. સ્કર્વી ઉપર કેળાંની અસર નહોતી થાય છે. અને અહીં અમને કેળાં ખૂબ મળ્યાં. માકેનેસિયન

મિત્રોની કુવા સાથે અને ફરી સદ છોડ્યા, ને શીટના મુખ્ય ટાપુ તરફ હંકાર્યું. કતાફાંગા (Katafanga) પહોંચ્યા ત્યાં તો અગ્રે પૂરા તંદુરસ્ત થઈ ગયા હતા. હવે અમારી ચારે તરફ શીટ ટાપુઓ પથરાએલા હતા. પ્રભુકૃપાથી અગ્રે એક વાર ફરી મોતથી બચ્યા.

સવારનું ભગલોંખળું થવા આનંદ્યું હતું. અગ્રે સૌ મીઠી ઊંઘમાં પડ્યા હતા. ત્યાં જગરી બમ પડી! હું જગી ઊઠ્યો. સીધા મોરસોત સફેદ શીજીની પાર બેઠાજતી હતી, અને 'મહારાજકુમારી' જોરથી ખડક તરફ ધસતી જતી હતી. પપન પૂઠોતરો હતો.

'ધામણ હોખોશ!' મેં કહ્યું. પણ પપન અમારો દુરમન થયો. 'મહારાજકુમારી' જોરે ધીમી પડી, પણ દિસા તો ખડકની જ રહી. અમારે શબ્દો રહેવું અસંભવિત હતું. પાસિફિકના ખડક સામે ભેખડિયા મોર્ન (Sarf) ઉપર માથુંસ કે હોડી ઊગરી શકે જ નહિ.

મેં હાથમાં પિસ્તોલ લીધી. પરવાનાના તીણા નહોરથી વીંધાઈને રિખાઈ મરવા કરતાં એક બડો ફેંસલો કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. બધાએ પિસ્તોલ હાથમાં લીધી. પણ એકને પિસ્તોલ શોધવી પડી. ખડક બેઝલ વામ જ દૂર રહ્યો હતો—પણ પેલો પિસ્તોલ શોધતો હતો; અને મરવું તો બધાએ એક ક્ષણે જ મરવું. એવો નિશ્ચય બધાના મનમાં પોતાની ગેલે જ બંધાયો હતો. અમારી નજર પેલા ઉપર હતી. અને પિસ્તોલ મળે કે સૌએ સાથે થોડો ફાળવે....

મોરારી એક વામ દૂર ભયંકર મોળે ખડકે ચડ્યો અને 'મહારાજકુમારી' ઊંડી કૂબ લેવા માથું ઝુકાવ્યું. ત્યાં પેલો મોળે પાછો ફર્યો, એના ઓસરના બળે પણ એણે હોડીની ધામણોરદ્ધ જગરદસ્ત કટી માર્યો! 'મહારાજકુમારી' એક પળ થરથરી રહી, અને બીજી પળે ખડકની બાથુઓરદ્ધ સત્તામન નીકળી ગઈ!

અમારા હાથમાં પિસ્તોલો થંપી ગઈ! ધમણ પેડે હાંસરો આસ લંગાઈ ગયો. એકબેના વાળમાં મોળાં દેખાયાં. અમને દરિયાના એકૂને ખુદાનો હાથ રક્ષકીમાં અનેક વાર નજરોનજર દેખાય છે; એવી આ પળ હતી.

૨૨

વહવાનો ટાપુ આવી પહોંચ્યો. અનેક વહાણો લાંગ્યા હતાં. અગ્રે અમારે લાયક વહાણ બારીકાઈથી શોધવા લાગ્યા. કાંઈથી દેશીઓની લારેલી એક હોડી અમારી

તરફ આવવા લાગી. તેમણે પ્રથમ તો અગને ખસાળે લાધી મચોત્રા કોઇ વદાણના માણસો ધારી લીધા હતા.

અમારામાંથી જે જણને અમે 'મહારાજકુમારી' ગાં રાખ્યા. ચાર જણ ગામમાં ગયા. લાં કેટલાક દારૂકાન્ટ 'કાન્ના સા'ળ' હતા. ગોરા ને દેશી જે વચ્ચેની આ પ્રભમાં બંને પ્રભની દલકાઇ એકઠી થએલી હોય છે. એમાંથી એક કાળા સા'ળ તો અમારી સાથે જાડુ જ ખરાળ રીતે વર્તવા લાગ્યો. 'આને માટે દારૂગોળા કરતાં, રમ દારૂ ફીક પડશે' કહી કચ્ચિસે ઓને દાથમાં લીધો.

'મેં પહેલાં તો તમને જર્મન માયાં. જે તમે જર્મન હો તો અમને પચ્યાસ પૌંડ મળે.' તેણે કહ્યું.

'એ જરૂર કુંક ખાનાખરાળી કરશે.' એને વિદાય આપતાં કચ્ચિસે કહ્યું. 'ગારો છેલ્લો અરધો ગ્રમન રમ મેં વણસાડ્યો.' તેણે અફસોસ કરવા માગ્યો.

તે જરાતે 'મહારાજકુમારી'ના રસ્સા કપાઇ ગયા. અંદરના જે જવાનો ચેતી જવાથી જ હોડી બચવા પામી. અમારા ઉપર મળત ચોટી જેસી મઇ દત્તી. અંજેશ શહેનશાહતના દાય અમાપ લાંબા છે. આટલે દૂર પછુ તેના સકંઝનાં ચક્કરો સરમ રીતે ફરવા માડ્યાં. ફરવાન અમે એક સસ્ત વદાણ પવંડ કંધ્યુ. એના કપ્તાનને મળી મેં અગારી કેશિવત રામગળી. 'અમે આરૂલિયાથી કોત્રસો લઇ સૂચા (રીજની રાજધાની) જવાના હતા, પણ હોડીમાં સહેત્રગાઈ નીકળ્યા લાં તોફાન નડતાં અહીં આવી પડ્યા—'

કપ્તાને અગને સૂચા પહોંચાડવાનું કખજ કંધ્યુ. રાતના આઠ વાગ્યે અમે એના વદાણ ઉપર ચડ્યા. અમારા મોટા કોથળાઓમાં દચિયાર લઈ લતાં. એના ઉપર અમારો અમત્રી પોશાક વીંટી લીધો, અને બધા ઉપર ધાખળા વીંટ્યા હતા. દરેકના ખીસા-માં એકેક પિરતોડ અને એકેક બેંદખ દતાં.

વદાણ દરિયે પહોંચે કે તરત જ અમારે અમારો પોશાક પહેરી લેવો અને બધાને જેર કરવા એવો મનસૂબો કર્યો. પોશાક વગર અમારાથી કંઈ પણ પગલું ન ભરાય એવો મારો દટ સંકલ્પ હતો.

મધરાત પહેલાં એક નાનકડી રટીમર મારમાર કરતી યારામાં દાખલ થઇ, અમારી પડોશમાં લંચર નાખ્યું, અને થોડી મિનિટ પછી એની ત્રીડી પાસેથી એક હોડી સીધી અમારા તરફ આવવા રવાના થઇ.

'સી આલસર'

જે નાનકડા સદરાજા વદાણ વડે ક્યુનરે બસ-બસી મોટી રટીમરને જેર કરી અને સાતસાત સદતાતની આરમારીઓને યાપ આપી આઠલાંદિક વગર પાસિદિક મહાસાગરોમાં ત્રાસ વર્તાવી મૂક્યો.

એમાં એક બ્રિટિશ લરકરી અમત્રદાર અને ચાર દિદુસ્તાની સિપાહીઓ બેસા હતા.

પેત્રા 'કાળા સા'ળ' ખચ્ચરે છેવટે અમારૂં ખાણું ખરાળ કંધ્યુ જ. મારી પડ્યો બેભોસો વદાણનો કુંધન આખી બાજ સગજ મરો દતો. મારા સાથીઓ બેગા થઇ ગયા. અમારે જલદી નિશય કરી લેવો જોઇએ. કાદને બ્રિટિશોના કેડી બનવું પસંદ ન હતું—પણ અમે લાચાર હતા. ખૂબેશ ચત્રાવીને નાદક જર્મનીનું નામ બમાડવાનો મને સખત વિરોધ હતો. અમે તાલો ચવા નિશય કર્યો.

અંજેજ અમલદાર અને એના ચાર કંમિયાઓ અમારી સીડી ચડવા લાગ્યા. પેત્રા દિદુસ્તાનીઓએ અરમા લેવા પહેલાં હતા, જેથી એમના ગુપ્ત ઉધાગ દેખાના હતા. ગુપ્ત ઉપર પગ મૂકતાં જ લોરેનનરે તુમાખીથી અમને કહ્યું, 'હું તમને બધાને પકડવા આવ્યો છું—તમે કોણ છો?'

હું બાગળ આવ્યો અને લગાડક અદાથી બેઠો રહ્યો. પછી કહ્યું, 'પહેલાં હું મારી બોજખાણ આપું; માઈ નામ કાઉન્ટ ક્યુકનર, માઈ વદાણ રટી આલસર,

આ મારા સાથીઓ છે—'

બ્રિટિશ લેફ્ટેનન્ટ બે ડગલાં પાછળ દડ્યો! તેને એમ કે કોઈ જર્મન વેપારીઓને પકડવાના હશે... એના શરીરમાંથી કડકાઈ ઝોસરી જતી દેખાતી હતી. માર જણની પેઠી લેંધાપાર્ટી તો અછકડ જિભી હતી. આ દેશીઓ અંગ્રેજને જ ખુદા સમજે છે ત્યાં સુધી અંગ્રેજોનો રૂઆળ સલામત રહેશે એ નહીં છે.

'ત-ત-તને સી આડલરના કમાન્ડર?—કાઉન્ટ હ્યુકનેર?'

'હુ; અને આ મારા સાથીઓ, લેફ્ટેનન્ટ, તમે હથિયાર બહુ નહયાં લાવ્યા હો. આ વખતે મારા એક જ હથિયારથી તમને અને તમારી આ પદ્ધતિયા-ટોળાને હું મોતના ડાઆમાં ધોળેલી શકું છું. પણ અને અમારા આરમરી પોપાકમાં નથી એટલે અને અને નાહક ખૂન કરવા નથી ઇચ્છતા એટલે હુંએ નહિ કહું: પણ તમારે અને અંધધી છૂટ આપવી પડશે.'

એના જવાબની શદ જોયા વગર અને મજવા-માંથી પિસ્તોલો કાઢી. અમારા ગિરનરા ખોલી બધાં હથિયાર કાઢયાં. પેલા બાંચ જોઇને લેફ્ટેનન્ટ પણ જરા ફિક્કો પડ્યો. વહાણનો કેપ્ટન તો કવારનો દૂર જિભો હતો. પેલું વહાવાર બ્રિટિશ લશ્કર ખસકતું ખસકતું સીડી પાસે આવી પહોંચ્યું હતું.

'ખજરદાર!' મેં મારા માથાસોને ટુકમ કર્યો, 'એકેએક ચીજ પાણીમાં આરિયા—'

અને બીજી જ પળે અમારા હથિયારો દરિયાને તળિયે જવા રવાના થયાં.

'આસો લેફ્ટેનન્ટ, હું તમારી સેવામાં હાજર છું.' મેં કહ્યું.

'બહેન ખૂબ, કમાન્ડર કાઉન્ટ હ્યુકનેર. તમારું નામ આજે જગમગાહર બન્યું છે. આજે મેં તેનાં કારણે નજરોતનજર જોયા છે. તમને કશી પણ અજાણ નહિ પડે તેની હું ખાતરી આપું છું.'

અમને સવા મુકામે લઇ જવામાં આવ્યા.

સી આડલર વિશે અમને ખૂબ સવાલો પૂછાશે એ અમારી ખાતરી હતી; અને કોઈ કહી નહિ દેએ પણ મારી ખાતરી હતી. છતાં મેં સાંભળેલી ઘીયા મારી કારકીર્દિનો ત્રીજો દડતો શરૂ થયો.

ક્રીજ ટાપુઓની રાજધાની સવા છે. અમને જે દહાડે ત્યાં જાહેર રીતે કેદી તરીકે લઇ જવામાં આવ્યા તે દહાડે ત્યાં બોમ્બજ થઇ રહ્યા.

શરૂઆતમાં અમને એક નાનકડા બંગલામાં રાખ્યા. મારી સાથે તો કયિસ જ રહ્યા. બીજાઓને બહુ રાખ્યા. હું આ તરફીય સમજી ગયો. અને તો કોઈક પામેથી પણ સી આડલર વિશે ખરી માહિતી મેળવવાનો આ તાગડો હતો. પણ કોઈએ પોતાનું મોં ખોલતું નહિ એટલે ખરી પરીણાગત ફાકટ બજે એમ બ્રિટિશ સરકારને લાગવા માંડ્યું અમારા ઉપર મોડા કરતો અફમર લેફ્ટેનન્ટ બ્લાઇટ્ડાઉસ એક દહાડે અમારી પાસે આવ્યો ને કહ્યું કે જાનરલ (સિપેદમાત્રાર) મેકેન્ડ્રીએ પોતાના મહેત્તમાં અમને મોક્તાવ્યા છે. અમે અને અમારો અફસરી પોપાક મહેરી માડીમાં બેઠા. થોડી વારે માડી એક ગદ જોવા મકાનમાં દાખલ થઈ. અંદર અમે નજર કરી તો—જદમાક્ષોને પૂરવાની જેમ!

લેફ્ટેનન્ટ બ્લાઇટ્ડાઉસને બીક હતી કે તે અમને જેલમાં લઇ જવાની સાગી વાન એ કહેત તો અમે એને ભરખી જાન! અમારી હાજરીમાં એ હાથમા સદાય પિસ્તોલ રાખતો.

થોડા દહાડા પછી અમને સામેસાથ એક જવાની ઍન્ગિરલનું નેકું આવ્યું. ધૂળ ખાધેલા પણ અફસરી પોપાકમાં હું જવાની મનવાર ઉપર અથો લારે મને બહુ સંકોચ થવા લાગ્યો. એ જદાફૂર જવાનીઓ જેટલા શરીર હોય છે તેટલા જ કાવકો હોય છે, એટલે મને જોડું ન લાગે તેની પૂરી આવડ રાખવામાં આવી હતી. ઍન્ગિરલ ઉપાત્રા તુનક ઉપર બેઠો હતો. મને જોઇ તે બે ડગલાં આગળ આવ્યો અને પોતાના અમલદારો તરફ ફરી મોક્ષ્યો, 'અફસરી, આ શરીર જવાનને પકડવા આપણે ત્રણ મહિના થવા ગયાં રહ્યા છીએ! પીરનર! તમને આ પ્રગણે મગનાં મને દુઃખ થાય છે. તમારા જેવાની સાથે તલવારથી સામનો કરવાની મારી હોંશ અણપૂરી રહી જાય છે!' તેના નિખાલસ શબ્દોથી મારો સંકોચ દૂર થવા માંડ્યો.

મારી પરીણાગતમાં ખામી ન રાખી. સી આડલર વિશેના સવાલો ન પૂછવાની મારી વિનંતિ સાંભળીને ઍન્ગિરલ જરાક મલક્યો ને ટેબલ પર દરિયાનો નકશો

સાદસપીર તરીકે યાદ રહેશે.'

એની વાત મારે સ્વીકારની પડી. દક્ષિણ મહા-સાગર વિશેની કહાકત-એ દુઃકમાં લખી આપી.

૨૪

ન્યૂ ઝીલેન્ડની 'વાઇટના' નામની એક સ્ટીમર કેટલાક વખત પહેલાં કુઆલુઆમાં આવી હતી. એમાંના ઉતારઓ વગેરેનો પત્તા નહોતો. ન્યૂ ઝીલેન્ડમાં સોકોઈ માનતું હતું કે સી આડલરે વાઇટનાનો અને એના ઉતારઓનો નાશ કર્યો હતો, તેથી ન્યૂ ઝીલેન્ડ ગદશમાં અમારો નાશ કરવા ઇચ્છતું હતું. એટલે અમને ન્યૂ ઝીલેન્ડ લઇ ગયા. પહેલાં લઇ ગયા મોટીલીટી ટાપુ પર. પછી સ્ટીમરમાં આક્રમેન્ડ, લાંબી રાતોરાત મોટરમાં નાખી, કલાકો સુધી જંગલો વટાવી, પછી એક ભાર-ખાનાની ટ્રેનમાં ખડકવા. છેવટે અમે ન્યૂ ઝીલેન્ડની રાજધાની વેલિંગ્ટનની જંગલમાં પહોંચ્યા. જંગલની પર-સાળમાં જતાં મારી નજર એક કેટલીમાં પડી. એમાં લોઈમ્મન, ફૅસ, પારમીઅન અને એર્મિઅને પૂર્વાદતા.

લગાઇના કેડી તરફ આવી વર્તણૂક જોઇ હું અજાયબી પામ્યો, ન્યૂ ઝીલેન્ડના સોકોઈમાં પ્રકટી થઈલા સુરસાને શાંત પાડવા સત્તાવાળાએ અમારી તપાસ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું એમ મને કહેવામાં આવ્યું.

બીજે દહાડે એક અડખડ કૂચરના સલુનમાં અમને બેસા કર્યા. લાં સદર દીવાની ન્યાયાધીશો બેઠા હતા. લોકરી કાપદાની રૂએ અમારી તપાસ કેવળ આરમારી અદાલત જ કરી શકે. આ દીવાની અદાલતને મેં સારું કહી દીધું કે તેના એક પણ સવાલનો અમે જવાબ નહિ આપીએ. પેલા અમલદારો કંઈ જીલમ કરે તો તેનો તાત્કાલિક જવાબ આપવા અમે તો તૈયાર જ હતા.

એટલામાં બ્રિટિશ આરમારીનો કમાન્ડર સર બેસિલ ટોમસન સા આવી પહોંચ્યો. એણે મારી વાત સાંભળીને કહ્યું, 'કાઉન્ટ, તમે કહ્યો છો કે તમને વાઇટના વિષે કશી ખબર નથી?'

'નહિ છ, મેં એનું નામ પણ નથી સાંભળ્યું.'

'કાઉન્ટ, તમે તમારી જાતને બોલે પણ સાચું જ કહ્યો છો?'

'લયકે લાયક કશાથી હું જૂઠું બોલતો જ નથી!'

'વાર, સી આડલર વિષે તમારા માથુસો કંઈ પણ કહે ત્યાં સુધી તમારા માથુસોને બેડી પહેરાવવા

વિષે તમે . . . .'

'સાહેબ, મારી નાખશો તો ય એ માહિતી તમને નહિ મળે. તમારા નાવિકો મારે તમને જે માન છે તેટલું જ મારા નાવિકો મારે મને માન છે . . . .'

પેલા ન્યાયાધીશો તરફ ફરી સર ટોમસને કહ્યું, 'સાહેબો, અદાલત જરૂર ખાસત કરવામાં આવે છે!'

૨૫

દુરેક કેદીની એક જ ઉમેદ—છુટકારો! દરેક કેદીની એક જ કેશોશ—નાસી છૂટવાની!

અમારા દરોગા પાસે એક મુંદર મોટરબોટ હતી. એ બોઈ લાઈથી જ નાસવાનો વિચાર મને દમેશ આવવા લાગ્યો. એવામાં એક વાર એક જર્મન કેદીએ મને કહ્યું, 'કાઉન્ટ, આપણે એક તમાશો ગોઠવીએ!'

બસ, મને જાણું સમજવા લાગ્યું. તમાશો, જલસો, એ જ જરાજર! અમે સત્તાવાળાઓની રજા માગી અને જલસાની તૈયારી શરૂ કરી દીધી.

એક વાગરસેસ સેટ બનાવ્યો. એને ઉપયોગ અમારી મહાન રંગભૂમિ માટે જ દતો તો!

બોમ્બ પણ બનાવ્યા. એક મશિનગન બનાવી જે રમકડા જેવી દેખાતી હતી, પણ કામ લાગે તેવી હતી. એક અક્ષાંશમાપક યંત્ર બનાવ્યું અને મોટર-બોટને ખૂણેખાંચરે ખોસાડે ભરી ચૂકવા માંડ્યો. પડો બનાવવાનું કહી સડ પણ બનાવ્યો!

અડવાડિયાઓની જોડેમન પછી અમે તૈયાર થયા. ૧૯૧૭ના ડિસેમ્બરની તેમની રાત્રે અમે નારનો દેરાડાં કાપી નાખ્યાં. પછી એક જરડકને આગ લગાડી. સોકોઈ એથી ગભરાટમાં પડ્યા, એટલે અમે મોટર-બોટમાં ચડી બેઠા અને બીજી જ વળે મોટરથી પાણીને ચૂસ મારી મોટરબોટ અંધારામાં ઝેંપલાવ્યું!

એકબે ઘડી પછી દરિયામાં દોડાદોડ થઇ રહી. વેપારી વહાણો પણ અમને શોધવા આમથી તેમ દોડવા લાગ્યાં, પોતપોતામાં જ એકબીજાની પૂંકે પકડવા લાગ્યાં, એકબીજાને ઝોળીખારથી નવાજવા લાગ્યાં અને લોકોના મનમાં અસર ઉપજવવા કિનારેથી બે જજરદસ્ત સર્વેક્ષાઇટ વીજળીના તેજથી પાણીને અજવાળવા લાગી. એ તેજ ન હોત તો અમે કયારે ખડક ઉપર અથડાઇ પડત! બીજી સવારે એક સ્ટીમર ખડક પર અથડાએલી મળી અને આક્રંન્ડના ભલા

શહેરીઓએ સંતોષનો દમ ખેંચ્યો કે નાપાક દુશ્મનોનો બૂરો ફેજ થઇ ચૂક્યો હતો !

૨૬

મારી મોટરગોટમાં નવ જણ હતા. જેમાંના સાતે વેપારી રટીમરોમાં દરિયો ખેંચ્યા હતા. હવે મેં મારી બોટને જર્મન સાહી આરમારીમાં પતરાપી નાખવા નિશ્ચય કર્યો. પેલા જહાસા વખતે જર્મન વાવટો અને બનાવી રાખ્યો હતો. સાત ખલાસીઓને આરમારીના મિશનિયમેનનો ઓઢો આપ્યો; ફ્રાંક બેન્ડીને બુનિયર લેફ્ટેનન્ટનો ઓઢો આપ્યો.

ત્રીજે દિવસે જે સફરી વહાણોના યદ નજરે ચડ્યા અને અને એમની પૂંઠ પકડી. પણ પવન પાછોતરે હોવાથી એક વહાણ છટકી ગયું અને બીજાને ચેતાવતું ગયું. પણ અમારે તો વહાણ જોઇતું જ હતું. આખા દાયમાં રાખ્યા, મશિનચાલ તૈયાર રાખી, જર્મન બંડો ફરકાવી દીધો, અને બીજા વહાણની પૂંઠ પકડી.

મોઆ (Moa)નો કળાને લેવામાં કંઈ તકલિફ ન પકડી. એની પાંખણી છીછરા પાળીવાળા કંદાર પરની સફરો બહુકૂળ હતી. જ્યારે મેં એને લર-દરિયે હંકારવા માંડ્યું ત્યારે એના પાખાને જહુ વસમું લાગ્યું. પણ મેં તો બધા સદ હોખોચ કરી મધ-દરિયા તરફ જ અપલાવ્યું. અમને તો આગ્રાદી જોઇતી હતી, જ્યારે પેલાને પોતાનું વહાણ જોઇતું હતું. અધુરામાં પૂરું થોડા વખત પછી તોફાન તૂટી પડ્યું! મોઆ ટટાર ઉભી શકે એમ ન હતું. એનાં તુનક ઉપર લાકડાં લાવાં હતાં તે વાગી દેવા પડ્યાં; જોકે ઘણાંખરાં લાકડાં તો દરિયાનાં મોત્તએ જ વાગી દીધાં હતાં. વહાણને વાંદાર પેલી મોટરગોટ અને મહાડી રાખી હતી તે પણ મોત્તના સપાટે ચડીને ગરક થઇ ગઇ.

ડિસેમ્બરની ૨૧મીએ અમે કર્તિસ ટાપુ નજર કર્યો. અદાંથી અમે થોડાંક ઓગર અને ખોરાક ભરી લીધાં. અમારા કેડીઓ હલુ અમારી સાથે જ હતા.

‘ઉતરાદી રટીમર હૈ... ઓ... ઓ... .’ પહેરેદારે પોકાર કર્યો. અમે જેમનેમ નામવા લાગ્યા. પણ રટીમર અમને આંગળીઆંગળી દૂકડી થઇ રહી. અમને કોબા રહેવા નિશાન કર્યું, અને અમે હલુ વિચાર કરના હતા ત્યાં એની તોપોએ આકાશ મચળી મેલું.

‘લોલી આરિયા!’ મેં હુકમ કર્યો. ફરીવાર અમે બિટિશને હાથ કેદ પકડાયા.

૨૭

‘મોઉન્ટ ઇન’ એટલે સ્વર્ગગિરિ.

મારા બીજા કારાવાસાનું એ મુંદર નામ હતું. ત્યાર પછી ગને અને કર્તિસને ચિપર ટાપુમાં પૂરી રાખ્યા. દૂર દરિયાકાંઠે સમારકામ ચાલતું હતું. એક દહાડો કામરનું એક પીપ દરિયામાં પડી ગયું. થોડી વારે એક નાનકડી રટીમરે આવી એ બદાર કાઢ્યું. પછી એ જગા દૂર જઇ નાંગરી.

મારું મન પાછું હેલે ચડ્યું. રટીમર, તરાપો, પીપ—કંઈ પણ મારે માટે બસ હતું. મારી તરછીજ સાદી હતી. એક ખાડી પીપમાં મારે ભરાઇ બેસતું; પછી અંધારાનો લાભ લઇ પીપ દરિયામાં રટી પડે; અને રફનર મને બિચકી લે. પછી તો હું હું અને રફનર છે. રાતના જ્યારે રફનર પર એકાદ બે માણમે જ હોય ત્યારે રફનરનો કળાને લેવા રમત વાત જ તો !

પણ આ તરછીજ અમલમાં મુકાય તે પહેલાં મારી કેદ બદલાઇ. બીજી તરછીજો રચાવા માંડી— એટલામાં તો તદનામું મહેર થયું.

સંધિ થયા પછી ચાર મહિના ન્યૂઝીલેન્ડમાં અમે આરામ કેટલાં રહ્યા.

ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ એ કાઉન્ટ સ્પ્રિન્ગરનો ઇતિહાસ છે, ‘દરિયાના દાનવ’નો નહિ.

૧૯૨૦ના નવમ્બરારીની ચોથ તારીખે મારા ગામીઓમાંના (એક સિવાય) સૌ પાછા વતન આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેમનાં કપડાં ઉપર અસ્પષ્ય શીગ્રાં અને દાગ દના; પણ કોઈની કાનિ કે દેશભક્તિ ઉપર જરા શરખો દાગ ન હતો.

અને મારો દેશ હતો તેવો નથી;—પણ મારા દેસ પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ પણ કદી બાજ નેબો ન હતો.

મારા અનુભવનો સાર મને બે ચીજ કીજવે છે, જે દેક દેશના જવાને નાજુવા જેવી છે:

“નિરાશાથી આજેક થઇ કદી પણ પાળીને માથે ફરવા દેશો નહિ કે તમારા વહાણનો ત્યાગ કરશો નહિ. હમેશા જર્મન ‘ઓક’ જેકે ટટાર અને અડમ બ્રાહા ફહેલે.”

‘મુકાની’

૧૨][કપાલ-યુદ્ધ

શરીરે હું નાનપણથી નખખો; અને તેથી જ ધરના લોકો જોડે સવિનય આચાર્યશ્રી હું માફ વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખતો. પણ નિરાશામાં એ રસ્તો ચાલે નહિ, એટલે ઘણી વાર રમતો, મેજાપડાઓ અને રખડપટ્ટીમાંથી હું છટકી જતો. આમ, જીવન સંકુચિત કરીને જ નિરાશાના દિવસો હું મારા માટે સુખાવદ કરી શક્યો હતો. છતાં કેાંક વખતે ભારે બીડ આવી પડતી. એને માટે એવી જ એક બીડ વખતે મેં એક શસ્ત્ર શોધી કાઢ્યું જે મને ચારણાંચ છુદાવતું. પ્રસંગે બીડાંજન નીવડ્યું છે.

દેવીદાસ પે મારો દિલોગત દોસ્ત. અને બંને સરકારી અમલદારના દોકરા, અને બંને સરખા વા-તોડિયા. એ કારણે અમારી દોસ્તી જાગી. એક દિવસે ચોમાસામા સમુદ્ર ખૂબ તોફાને ચડ્યો હતો. મોટાં મોટાં મોર્ન રસ્તાના બંધ ઉપર આવીને અજળાય અને ઉલટાઈને પાછાં વળવા માટે, આ પાછાં જતાં મોર્ન, સામે આવતાં મોર્નઓ સામે ટક્કર ખાતા. પરંતુ એ બંને સમાન્તર નહિ પણ કાંઈક ત્રાસાં હોવાથી એ સામસામાં મોર્નઓની કાતર થઈ જતી, અને તેથી એ બેના સંજોગથી પાણીના મળના ધ્રુવાસ જેવી મોટી છાજ આકાશમાં ઊડતી એક છોડાથી બીજા છોડા દોડતી જતી. આ મોવા જેણે જોઈ દોષ તે જ એનો આનંદ સમજી શકે. પવનનો સૂસપાટ ચાલતો હતો; વરસાદે ખાપટાની પરંપરા ચલાવી હતી અને અમે બંને ભીંજતો કપડે એ શોભા જોના ઊભા હતા. આમ ને આમ કેાણુ જાણે કેટલો મેં ગળત વીલ્યો દશે.

અંતે ઘેર વદશે એ બીક જાગત થઈ ભારે અમે પાછા વળવાનું નક્કી કર્યું. એટલામાં, કેાણુ જાણે શાધી, અમે બંને જાણુ લડી પડ્યા. લડતા લડતા (આટલો ઝંઝાવાત હોવા છતાં પણ) અમે ગરમ થયા. દેવીદાસ મારી રમ ધારણર જાણે. એણે મારા એક બે મુકા ખાધા કે તરત જ મારાં બંને કાંડાં

જોરથી પકડી લીધાં. મારી નજાગાઈ સાં જ વધારે, એટલે મને તેટલી ધમપગાડ કરી તો મેં કાચ છૂટે નહિ અને એને મારવાનો લાગ મળે નહિ. અમારી બંનેની ઉમર જોડે સરખી હતી પણ એ જોરાવર અને ગેવડા દાંડનો. એની આગળ મારે કાંઈ ચાલે નહિ. શરમથી મારો કોષ ધ્રુવવાળો ગેવડાથી.

એટલામાં મને એક વિચાર રૂંધો. ધડ દબને માફ કપાળ મેં એના લમણા ઉપર હથેલાની પેટે ઠોક્યું. બીચારો એકદમ લાલચોળ થઈ ગયો. કાચ ઉપર છૂટ્યા એનું જાન સંદર્ભું પણ એને રહ્યું નહિ ને એ જાગીન પર પડ્યો.

અમારો કોષ તો ક્ષણિક જ હતો. એને નીચે પડેલો જોતાં જ મને દુઃખ થયું. કાચ પકડીને મેં એને ઉઠાડ્યો, એનાં કપાળ પરનો કાચ ખંખેર્યો અને અમે બંને પહેલાં જેવા દોસ્ત થઈ ઘેર પાછા આવ્યા. દેવીદાસ કહે મને ખબર નહિ કે તું આવો મારો હોઈશ. મેં કહ્યું એ વાત જ જવા દે, મને ક્યાં કલ્પના હતી કે લમણા પર આટલું વાગે છે.

આ જ શાસ્ત્રનો તે પછી બે વારે શાદપુરમાં મેં ઉપયોગ કરેલો. એક વાર તો એક પેમાળ મિત્રના આમલગમાંથી છટકી જતા માટે, અને બીજી વાર શાદપુરની નિરાશાના અખાડામાં એક કસરતખાજ છોકરાએ મારી આગળ કેાંક ગંદી વાત કરેલી એને સમજ કરવા ખાતર. આ બીજી વખતે સામે મણસ પણ ફીક મજબૂત હતો. એને વાગ્યું એના કરતાં મને જ વધારે વાગ્યું દશે, પણ મેં માફ 'મોં તો રાતું રાખ્યું બ' અને સામે છોકરા તો કાચમગી પાઈ શીખી ગયો. ઉદ્દત્તી વાર એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ મેં કસરતખાજ કોલેજમાં જીવતરામ કૃપાલાની સામે કર્યો હતો; પણ એની વિગત વળી બીજી કોષ વાર.

૧૩][સિંહનાદ

‘દુષ્ટાં વરમે થઈ ગયાં; આપણે કુલદેવનો દર્શનો ગયાં નથી; કેટલી મેં માનતાઓ પૂરી કરવાની રહી ગઈ

છે. કુલસ્વામીનો કેપ થશે.' એમ આછો કહેતાં મેં સાંભળ્યાં હતાં. અને દર વખતે પિતાથી કહેવા કે રત્ન મળે કે તરત જ 'ધાટખાત્રી' જઈશું. ધાટખાત્રી એટલે ધાટ તળે કોકણમાં. અમારા કુલદેવ મંગલેશ અથવા મંગેશ.

ગોવામાં પોર્ટુગીઝ શ્રેકોનું રાજ્ય થયું ત્યારે ધાર્મિક લુલ્લભો પાર ન રહ્યો. એ શ્રેકોએ અસંખ્ય બ્રાહ્મણો અને ધર્મદંડિયોને જળદરતીથી વટલાવ્યા. મંદિરો તોડીને એની 'ધગરજીઓ' (ખિસ્તી દેવળ) બનાવી. અમુક દંડની અંદર ખિસ્તી દેવળ સિવાય કોઈ પણ મંદિર ધોધ જ ન શકે. કોઈ બાંધવા માય તો તે યુગોદે ગણાય. સરખસો તો કંદાય જ નાંદ. એવા એવા કાલકાળો કરવામાં આવેલા. આમાંના ધખા-ખરા કાલકા તો અત્યાર સુધી પળાતા. દમણમાં દમણમાં પોર્ટુગીઝ-માં જ્યારે રાજ્યકાંતિ થઈ અને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય નિર્માણ ત્યારે આ ધાર્મિક-લુલ્લભ અને દાઝ-મારીઓ બંધ થઈ, દાઝની સરકાર ધર્મશૂન્ય નાશિતક છે. એની દૃષ્ટિએ બધા જ ધર્મો વડેમતાં રૂઝગો છે; બધા જ ધર્મો પ્રત્યે આજની સરકારની સરખી હિપેક્ષા છે.

ધાર્મિક લુલ્લભો: એ દિવસો-માં અમારી ન્યાનના રેટલાક ગોવાના આગેવાનોએ પોતે બધે થઈએ પણ કુલદેવની મૂર્તિને બધે ન જ મવા હઈએ એવો વિચાર કરી સતોરાન મંદિરમાંથી ખસેડ્યા. અને કાલકાની દદ ખદારને રવાને એમની રચાવના કરી. આ નવું રચાન આજે મંગેશોને નામે પ્રસિદ્ધ છે. મદાદેને બચાવનાર પોતે તો ખચી શકે એમ હતું જ નાંદ. વાલીપજા, સગાંવદાણાં બધાંને છોડીને એ ક્યાં નાસી ગયે?

એટલે એમણે કમતે અને બળતા હૃદયે ખિસ્તી ધર્મ સ્વીકારી નિયમિત રીતે ચર્ચમાં જતા લાગ્યા; પણ ધર્મમાં તો સોમનાર, એકાદશી, શિવરાત્રી એ બધું બરોબર ચાલે. પરંતુ પાદરીને એની ખબર પડવા ન દે. દન્યાઓ પરણાવતી હોય ત્યારે પણ પોતાની ન્યાતમાંથી

દેશ-સંદેશ

[૫૨૪]

કરાય વદને, દરી ખડખાટ મુજવની પ્રવેઝ પાલે મહી, મગનગાલને ગાળતી, લઈ ખપર ધૂમતી, નિચળતી નવાં શોણિતે, લસે તુમુલ લાસળી, નિરખ કાગઝોદામિની:

શુણે હ ? થન ધોર શોર સમ ગફરે માજતા પુકાર પ્રસરે, દિશેરિશ નણાં દગ-તાં ઉરો: 'ભરો ખપર, મતપદે શિર ધરો જ લીલાં, અને વરો વરદ વિશ્વમાં, મધુર માન-સ્વાતંત્ર્યને.'

હતાં વ કમ આમ દામ તહ આજ બેસી રહે? દઈ હલુક સિદ શી સમર-ધૂમણે તાદરે; બળે સમરશીંગ લાં લડ થતા ય બીર, અને જાન કદિ શું લલાટ ધરી લાય બેસી રહે?

તમ કર, જવાન! હૃદ, મુલ દેશ-સંદેશ એ, અને સમલ મેચ શી તુજ કરી કરી ગઈના, રણગળ નિરો રમી પરમ રંગથી, એનમાં ફના થઈ તું જા, ફના કર તું કા પરાનીનતા.

મયે જાનની છવશે કવળ ગીર્વથી વેગળો! મરે કવળ, તો રહે અમર માવડી આગણી!

મન:મુખજાત મનનજાત કહેરી

જ ખિસ્તી ચએલા ગો:પ્રવર લોછને પછી આવે.

આખરે ઇ. સ. ૧૮૯૬માં અમે મંગેશી ગયા. હાલિય તરફનાં પછાં મંદિરો અમુક ન્યાનનાં જ અથવા અમુક કુટુંબોનાં જ હોય; એટલે કે એ કુટુંબના લોકો જ ત્યાં પૂજા કરવા આવે. આવાં મંદિરોની આવક

સારી હોય છે અને એ આવકની વ્યવસ્થા એ ન્યાતાનાં પંચોના હાથમાં જ રહે છે. ગોવામાં અમારી ન્યાતાનાં આવાં પાંચ ૭ મંદિરો જુદેજુદે ઠેકાણે છે. અમે મંગેશી જઈ લગભગ એક મહિના સુધી રહ્યા. ચારે બાજુ જાંચીજાંચી ટેકરીઓ; ઠેકઠેકાણે નાળિયેળ, સોપારી અને કાલુનાં ઝાડ; ખેતી મુખ્યત્વે ડાંગરની; કેળાનાં ઝાડ તો દરેક ઘરના આંગણમાં જ; અને જંગલમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં પિટકુલીનાં લાલ સુંદર પશુ મરીજ ફૂલો. અમે જઈએ એટલે અમારા ગોરના મોટા પ્રશરય ઘરમાં જ રહીએ, મંગેશીમાં અમારે કેટલાયે લઘુરુદ્ર, મહારુદ્ર વગેરે અભિષેક કરવાના હતા.

મંગેશીનું મંદિર બેવાલાયક છે. મંદિર, મસ્જિદ અને ચર્ચ ત્રણેની શોભા એમાં એળી થયેલી છે અને મંદિરનો વૈભવ તો નાનકડા દેશી રાજ્ય જેવો. મંદિર આગળ એક જાંચી મિનારા જેવી દીપમાળ અને તેની અંદરથી ઉપર જવાનાં પગથિયા. રાત્રે રાત્રે દીપ-માળની ટોચે મોટું ફાનસ દીવાદાહીની પેઠે જળતું રહે, જે પરથી અંધારી રાત્રે મુસાફરો ઝાણી શકે કે અહીં મંગેશીનું મંદિર છે. મંદિર બહાર ચારે બાજુએથી ઘાટ બાંધેલું રૂપાળું તળાવ. મહાદ્વાર ઉપર અષ્ટોત્તરદર ચોદશિયા વાગે. મંદિરની અંદર પશુ નગારો વાગે. મહાદેવની જે બાજુ કુદીઅંધ નંદાદીપ અખંડ બળ્યા કરે અને રહીરહીને ગોર તથા ભડતોના મોંમાંથી મહા-દેવનો જ્યજ્ઞપકાર સંભળાયા કરે.

મારી ઉમર નાની એટલે મને પૂજમાં તો કોઈ બેસવા ન દે. મેં સંકલ્પ કર્યો કે મંગેશીમાં હું ત્યાં સુધીમાં એ મહાદેવને સો ધડા પાણીનો અભિષેક કરું. કુવામાંથી સો ધડા પાણી ખેંચી કાઢવું એ મારે માટે એ ઉમરે સહેલી વાત ન હતી. પણ સંકલ્પ કર્યો તે કર્યો. થોડા દિવસ પછી મારી કેડમાં દુખાવો રાશ થયો. બેસતાં કે બેસતાં ભારે કળતર થાય. દીવાદાહની ખીટીમાં દોરી બાંધી એને પકડીને બેઠું, ને એ જ રીતે બેઠું, છતાં પાણી ખેંચવાનું તો આણુ જ રહેતું. એ દિવસો મારા કર્મકાંડી મુખ ભક્તિના હતા. આખો દિવસ, અને રાત્રિના પણ કેટલાયે કલાક હું મંદિરમાં જ ગાળતો.

એક દિવસે અમારા ગોર ભિક્ષક ભટકે અને કહ્યું કે 'અભિષેક આપતો હોય અને જે મહાદેવ સેવાથી

પ્રસન્ન થાય તો મહાદેવના સિંગમાંથી સિંહનાદ સંભ-ળાય છે.' મેં પૂછ્યું, 'સિંહનાદ એટલે શું?' બટકેએ કહ્યું, 'ભગિરો બોલે છે અથવા ભમરડો બોલે છે ને. તેવો ઘોર ઝંબીર છુટકદ્ એવો અવાજ, મહાદેવની 'પિટી'માંથી એ નીકળે છે. પ્રથમ તો મને એનો વિશ્વાસ જ ન બેસે. કળજીગમાં એવી વસ્તુ બને જ કેમ? પણ ભટકેએ મને ફરી ફરી કહીને એની ખાતરી આપી. તે દિવસે રાત્રે મને ઊંઘ ન આવે. સો પડના સંકલ્પથી શું મહાદેવ મારા પર પ્રસન્ન ન થાય! મેં એવાં તે કેટલાંક પાગો કર્યાં દશે કે મારી સેવા છેક જ એણે વળ્ય! હું જૂઠું બોમ્બો હોઈ, ચોરીને ખાધું હોય, જાતવરોને અને ઇવડાને પીડ્યાં હોય તે જાંચુ ઘાટ કરીકરીને મેં મંગેશ મહારુદ્રની ક્ષમા માગવા માંડી. એક વાર જે સિંહનાદ સંભળાય તો મરણ સુધી તારો ભક્ત થઈને રહીશ. પછી તો તને ન મને એવું એકેકે કર્મ નહિ કરું એવી મહાદેવને ખાતરી આપવા લાગ્યો. છતાં સિંહનાદ સાંભળવાને આપણે ભાગ્યશાળી થઈશું એવી પોતાના મનને કેમે કરીને ખાતરી ન થાય. આપણી ભક્તિ જ મોળી, આપણી શ્રદ્ધા જ કાચી. ભાગ્ય વગર સિંહનાદ સાંભળવાનું તો કોઈ ભાગ્ય-વાનને લગાડે લખાયું હોય એમ વિચારી હું પોતાને નિરાશાનું આશ્વાસન આપતો. આમ કેટલાક દિવસો પીતી ગયા.

એક દિવસે મારો સોગો ધડા જાળાધારીમાં રેડી હું બહાર નીકળતો હતો એટલામાં 'ધુડકડક' એવો અવાજ સંભળાયો. પ્રથમ તો મારા કાન પર મારો વિશ્વાસ જ ન બેસે. 'મની કલે તેં સ્વર્ગી દિલે.' એમ મેં માન્યું. પણ એવો ભ્રમ હોય તો કેટલો વખત ચાલે! સિંહનાદ તો વધ્યો અને રૂપે સંભળાયા લાગ્યો. મેં ગોફુને બોલાવીને કહ્યું, 'નાના, સાંભળ; તને સિંહનાદ સંભળાય છે?' વિરમથી આંખો વિકસાવીને ઉઘાડે મોંએ એ સાંભળતો જ રહ્યો. આખરે એ બોમ્બો, 'દત્ત સાચ્યે જ તને દેવ પ્રસન્ન થવા છે.'

મારી ધન્યવાનો તો પાર ન હતો. નાનપણથી જ ભક્તિ કર્યોનું, પૂજ સેવા અને નામ સ્મરણ કર્યાનું આજે ફળ મળ્યું. દેવે તો આપણે આખી જિંદગી સેવામાં જ ગાળવાના. બાળ્યો બધા દુન્યવી વહેવાર. મહાદેવ પ્રસન્ન થયા. સિંહનાદ સંભળાયો. દેવે એથી

વધારે શું જોઈએ? ઈશ્વરનો વરદ હસ્ત આપણે માથે છે.

જમતી વખતે ગોંદુએ બધાંને સિદ્ધનાદની રાત કહી દીધી. આઠ રાત્ર થયાં. પિતાશ્રી કશું જોશ્યા નહિ, પણ એમને એ આતંદ થએલો ચોક્કસે ચોક્કસો દેખાતો હતો. હું તો વિજયી મુદ્રાથી દરેકના મોં તરફ જોવા લાગ્યો અને દરેક જણ પાસેથી અભિનંદનનો કર ઉપરાવવા લાગ્યો. તે દિવસે રાત્રે અને બીજે દિવસે સવારે મેં મારા નામસ્મરણનો સમય જમણો કર્યો. આસ્થાસ બીજા સુતા હોય એનો વરાય વિચાર કર્યો મિત્રાય ધાંટો પણ મઝાથી દીધો: 'રાંવ રાજશિવ, રાંવ રાજશિવ, જય હરચંદ્ર, જય હરચંદ્ર ॥' આમ કેટલાયે દિવસ ગયા, એટલામાં ફરી એ વાર સિદ્ધનાદ સંજાગ્યો. આ જ રિથિનિર્મા હું કાયમ રહેતો તો કેવું સાઈ?

આમારા ગોંદુમાં નાનપણથી વિજ્ઞાનદષ્ટિ કાંઈક હતી. કોઈને કશું કહ્યા કર્યા વગર એ સિદ્ધનાદનું મૂળ શોધવા લાગ્યો. એણે મન સાથે નક્કી કરેલું કે આમાં કાંઈક જોદ હોયો જોઈએ. રાજ કસાકો ચુપી એ ગભીરાડમાં જાણ અભિયેક પૂગત આવે તે જોવા જોસતો. એક દિવસે અચાનક એ મારી પાસે આવી મને કહે, 'હજુ, ચાલ તને એક મન જનાવું.' હું એની સાથે મંદિરમાં ગયો. મંજેશીના મદારેજ એટલે એક પુરાણપ્રસિદ્ધ ખરબચડી શિલા. પ્રાચીન કાળમાં એક માથે એ શિલા ઉપર પેનાનું દૂધ છોડી એને પપરનાન કરાવતી, તે દિવસથી એ શિલાનું મદારમ્ય પ્રગટ થયેલું. એ શિલા ઉપર જળાધારીમાંથી પાણી પડે એટલે શિલા ઉપરનાં ફૂલો આમતેમ ખરી તથા શિલા ખરબચડી હોવાથી તેમાં વચ્ચે વચ્ચે એકએક તરુ ઊંડા ખાસ હોય. ગોંદુએ શિલાના યાજ્ઞમાંથી પાણી બહાર જતું હતું ત્યાં પેનાનો દાથ મૂકી પાણી રોક્યું અને જળાધારી બીજા દાથ વડે જળા ખેંચી. ખાસ જોગજ અમુક ટેકાણે પાક્યા માંડી કે તરત જ સિદ્ધનાદ થઈ થયો!

મને જાનામંદ થવાને બદલે બારે દુઃખ થયું. મારી એક આખી રૂઢિ બાંગી પડી. ગોંદુએ દહ્યું કે 'આજે સવારે થયાં ફૂલ થાળાના આ છેડા ઉપર બેઠાં થએલાં ને પાણી વહેતું અટક્યું હતું તથા જળાધારી એવા ખાતી હતી ત્યાં મેં સિદ્ધનાદ સાંભળ્યો. ગજાજર આવ

ઠેકાણે પાણીની ધારા પડે એટલે અચાજ થાય; મારા ખરી તથા એટલે અચાજ બંધ. એટલે લાગણી જ મેં મારા પ્રયોગો રાત્ર કર્યા અને એક કલાકની અંદર સિદ્ધનાદ દાથ આપ્યો. દવે હું કહે ત્યારે અને કહે તેટલો લાંબો સમય તને સિદ્ધનાદ સંજાગતી રહ્યું.'

ગોંદુના દાથમાંથી જળાધારી લઈ મેં પણ એ પ્રયોગ અનેકવાર કર્યો. દરેક વખતે સિદ્ધનાદ જોગજર સંજાગત, મનની ખાતરી થઈ કે આમાં ફૂલી ચમત્કાર નથી; લૌનિક નિયમોનો એ જોડ છે.

આની અંશર મારા અપન પર થી થઈ તે હું ન લખું એ જ સાઈ. મારા એક મુદબ્બીએ મારી આ વાદ સાંજાગી કહેલું, 'તારી પાન તો દયાનંદ સરસ્વતી જેવી લાગે છે. ત્યાર પછી જ દયાનંદ સરસ્વતીનું અપનમરિત મેં વાંચ્યું અને તે પણ સમ-ભાવ અને આદરપૂર્વક.

૧૪]]કાવ્યમય જનન

પહેલી સાપ્તક મેં જોઈ તે ઝી. પુરપોતમ શિરગાય-કરતી. આખા ખેલગામમાં કે શાસ્ત્રપુરમાં બીજા સાપ્તક હતી જ નહિ. જ્યાં જુઓ ત્યાં લોકો સાપ્તકલતી જ વાતો કરતા. એક જણ કહે આપણે પાન ખાઈએ એટલામાં આ પાથમાડી (એ વખતે સાપ્તક શબ્દ પ્રચલિત ન હતો; બધા એને પાથમાડી જ કહેતા. દહ્ય મેં મને સાપ્તક કરતાં પાથમાડી શબ્દ વધારે પસંદ છે.) જોડગામ સુધી પહોંચી તથા છે. બીજો કહે પણ એ વધતી કેમ નથી? બીજો પેનાનો કાંઈક અક્ષરવાળો માનતો તે એનો જવાબ પાને કે જેમ દોરી પર ચાલવાર નર દાથમાં વાંસ રાખે છે તેમ પાથ-માડીવાળો જે દાથમાં પેનો ચમકતો લાંબો દાથ પકડી રાખે છે તેથી એ પાનો નથી. એક ડોસાએ એક વખત દિગમ કરી ખુદ ડોકરને પૂછ્યું કે તમે પડી કેમ નથી જતા? ડોકરે સાંભળે પ્રશ્ન પછેવા: સાસ વાણ દાથ બીંચા તમે બિજા બિજા ચાલો છો; તો તમે કેમ પડી નથી જતા? બધે દસાદસ થઈ અને રોસો બોલો પડ્યો.

તે વખતે હું જાદુ જ નાનો. નિશાએ પણ જતો નહોતો. પરંતુ તે દિવસથી, આપણી પણ એક પાથ-માડી હોય તો કેવું સાઈ એની વાચના દેવામાં પર કરી બેઠી. પણ સાપ્તક જેની કિમતી વસ્તુ આપણા

ધરમાં ક્યારે આવવાની હતી એવો વિચાર મનમાં આવી સાધકલની ઝંખના મનમાં વિલીન થતી.

પછી તો ધીમેધીમે સાધકલો વધતી ગઈ. જ્યાં જુઓ ત્યાં સાધકલો. પાવગાડી શબ્દ પણ પાછળ પડ્યો અને તેને જાણે જાણસિકલ શબ્દ શિષ્ટ ગણવા લાગ્યો. થોડા દિવસો પછી એ શબ્દ પણ વારી થયો અને પ્રતિષ્ઠિત શ્રોતો જાણક શબ્દ વાપરવા લાગ્યા. પણ જ્યારે દિવસોએ અમારા ધરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તો સાધકલ શબ્દ જાણક સાથે દરીદ્રાઈ કરતો થયો હતો.

પણ એ જાણક ધરમાં આવી ન હતી તે વખતે એનું પ્યાન વધારે થતું. ત્રણસો-ચારસો રૂપિયા ખર્ચાને આપણને સાધકલ કેળુ ખરીદી આપવાનું હતું? એટલે મનમાં વિચાર આવતો કે સાધકલ મેળવવાનો ઉપાય એક જ છે. આપણે પરણતી વખતે રિસાલને એમીશું. સસરાને કહીશું કે મારે નથી જોઈતી કંડી (સેર) કે નથી જોઈતી પોચી; આપણને તો સરસ સાધકલ જોઈએ.

નાનપણથી જ મનમાં દસી મયુ હતું કે પરપુર એ ખરાબ વસ્તુ છે. પરણાવશે એ જીંકથી ધરમાળા નાશી પણ ગયો હતો. પરંતુ સાધકલે શુદ્ધિ જગાડી! સાધકલ તુરત મેળવવાનો એ એક જ ઉપાય લાખ-યાથી સાધકલના લોભે મન પરણુવા પણ તૈયાર થયું. પછી તો કલ્પનાના થોડા—અરે તલિ! ચુકો; કલ્પનાની સાધકલો—હોડવા લાગી. એક દિવસે પરણવાના વિચાર અને સાધકલના વિચાર અદ્ભુત રીતે લગા ગયા, અને વિચાર થયો કે આખી જીન સાધકલ ઉપર કાઢીએ તો કેનું સાઈ? વરવધુ તો સાધકલ ઉપર હોય જ; પણ જ્યાં જનનેયા—અરે શરણાધારાંસં વાળા, દારૂખાનું ફોડનારા ગોર મહારાજ, ભટ્કિલુકો જ્યાં જ સાધકલ ઉપર ખેસી જો શહેરમાં ફરે તો કેવું મનનું દેખાય? દરેક જણુ સાધકલની જે ધંટડી અને

બૂંગણુ વગાડે તેમાં પણ સા રી મ મ ની ગોડવણ હોય. આવી જીન તો ઉતાવળે જ પસાર થવાની; લોકોને પૂરતું જોવાનું પણ ન મળે એટલે આખા શહેરમાં એણે તો દસવાર ફેરા ફરવા જોઈએ. વળા જેમને એ મળ જાસ જોવાનો શોખ હોય એમણે પણ જાડગી સાધકલો આપી જીન સાથે ફરવું જોઈએ. ... એવી એવી મનની કલ્પનાઓ વધવા લાગી.

આટલી અદ્ભુત કલ્પના કાંઈએ કલપે સેવાય? મેં ગોંડુને એની વાત કરી. એણે એ જ દિવસે ધરમાં જ્યાંને દસતાં દસતાં કહી દીધું. થોડા જ દિવસમાં એ વાત ધરની જહાર ફેલાઈ. અને દરેક જણુ મને સાધકલની જીન વિશે પૂછીપૂછીને ખીજવવા તથા હેરાન કરવા લાગ્યો.

ઠીક થયું કે તે જ વરસે હું ન પરણ્યો; નહિ તો કાંઈ મને શુભેથી પરણવા પણ ન દેત. હું પરણ્યો ત્યારે જ્યાં એ વાત જુલી ગયા હતા. હું એકલો જ જુલો ન હતો. પણ રોજ મનમાં ધ્રુવરની પ્રાર્થના કરતો કે આ કાર્ય પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી કોઈને એ સાધકલની જીનનું રમરણ ન થાઓ. લગનમાં રિસાવાનો સમય આવ્યો ત્યારે પણ મનમાં તીવ્ર ઇચ્છા હોવા છતાં મેં સાધકલનું નામ ન લીધું;—રખેને એટલાથી જ ભાઈને સાધકલની જીનનું રમરણ ચઈ આવે!

પછી જ્યારે સાથે જ ધરમાં સાધકલ આવી અને હું સાધકલ પર ખેસતો થયો ત્યારે મેં ભાઈને કહ્યું. 'નાના; (દવે હું ગોંડુને નાના કહેતો હતો) મારે સાધકલ સાથે એક ફોટો પાડ ને?' એ કહે 'એમાં તે શી મોટી વાત? પણ શરત એ કે ફોટા નીચે હું લખવાનો કે સાધકલ પરની જીન. એ શરત માફ કરવા માટે મારે નાનાને કેટલી ને આજીજ કરવી પડી. [ચાલુ] દત્તાત્રેય જાણકૃષ્ણ કાલેલકર

સુપ્રસિદ્ધ હિંદી માસિક 'કલ્યાણ'નો રામાયણક

૬૧૦ પાનાં અને ૧૬૦ જેટલા રંગીન અને સ્વાદં વિચિત્રો આ ક્રમ્ય આલોકને માત્ર અઢી રૂપિયામાં આપનાર સંસ્થાએ હિંદી ભાષા નવજુનાર જનતા ઉપર કેટલો મોટો ઉપકાર કર્યો છે એ સુસ્પષ્ટ છે. રામાયણ હિંદુ પ્રજાનો સંસ્કૃતિ-ક્રમ્ય છે અને યુગોના યુગોથી હિંદુ માનસ તેના અમૃતથી સજ્જ રહ્યું છે. આ ક્રમ્યમાં રામાયણનું અનેક વિદ્વાનોએ જુદીજુદી નજરથી વિવિધ રીતે તત્ત્વશોધન કર્યું છે અને વાંચનારને માટે જાદુ અનુભવપૂર્ણ માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે એમ લાગે છે.

એ ઉપરાંત જાદુ અજીવરથી તૈયાર કરેલા પ્રચીન કાળના નકશા રાગાયણની ભૂગોળ સ્પષ્ટ કરે છે. આ જાણું

તેની કિંમતને હિંસાને વદન નિર્મૂલ્ય જેવું છે. એટલે રામાયણપ્રેમીઓએ તે મેળવી લેવામાં દીલ

ન કરવી જોઈએ. હિંદુકોએ 'કલ્યાણ' કાર્યાલય, ગોરખપુર (થ. પી.) ને સરનામે લખવું.

૨ જ્યારે કનું પદ ખોલું ને માધવરાવ પેચાના હાથમાં સત્તા શોપવી પડી તેથી વિસાધને રઘુનાયરાવ પેચા નિન્નમઅશ્લી નિન્નમને આશ્રયે ગયો. ત્યાં તેણે સંધિ કરી તે પ્રમાણે વાર્ષિક ૫૨ લાખ રૂપિયા અને ચાર કિલ્લા નિન્નમને આપવા તેમ કહ્યું. રઘુનાયરાવનું લશ્કર નિન્નમની મદદ લખને મરાઠા ઉપર આગ્રહ, યદ્ય શકે તેટલું લશ્કર ભેજું કરી માધવરાવ પેચા તેની સામે ગયો. પાંચ દિવસ લડાઈ ચાલી. બંને પક્ષમાંથી કેાઈની હારજીત ન થઈ. માધવરાવે વિચાર કર્યો કે આ લડાઈમાં હારવાથી મરાઠી રાજ્યની પાચમાલી છે ને જીતવાથી પણ પાચમાલી જ છે. રઘુનાયરાવના પક્ષનું મરાઠી લશ્કર નાશ પામશે તો પણ મરાઠા તો નગળા જ પડશે. એટલે તેણે લડાઈનો અંત આણવા નથી યુક્તિ અજમાવી. તે દિવસબેર એકબેા કાકાની પાસે ગયો ને ત્યાં જઈને કહ્યું, ‘કાકા! હ્યો મને કેદ કરો; તમે સત્તાધીશ જાનો, પણ આ આપણી જાતિનું જ નિકંદન કરનાર યુદ્ધ પૂર્વ કરો.’

રઘુનાયરાવ આ દિવસથી અંતરજ ગયો. તેણે રાજ થઈ સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો ને નિન્નમનો પક્ષ છોડી દીધો. માધવરાવ પ્રત્યે તેણે સંપૂર્ણ માનજરી વર્તણૂક રાખી.

ક

ક

પરંતુ આટલું છતાં આ લશ્કર કુસંપનો અંત આગ્યો નહિ. મહારાષ્ટ્રના સાડા ત્રણ ડાહ્યા પુરયો—(સખારામ ગાણુ, દિવાજ પંત, વિદુલ મુંદર રાજે પ્રતાપવંત અને અરધો ડાહ્યા તે નાના હૂનવિસ. પરંતુ અરધો ડાહ્યો અજાતો નાના જધાના કરતાં હુદિજળમાં ચડ્યો.) —માં ગણાતો વિદુલ મુંદર રાજે તે વખતે નિન્નમનો રીવાજ હતો. હવે તેણે, જે મરાઠા સરદારો રઘુનાય-

રાવ કરી સત્તા પર આવવાથી નાખુશ થયા હતા, તેમને પોતાના પક્ષમાં આવવા આમંત્રણ કહ્યું, અને દરિયેત ફક્ત તથા નાના હૂનવિસ. સિવાય ઘણાખરા ગયા પણ ખરા.

અંદરઅંદર વધારે કુસંપ થાય માટે નિન્નમે ક્રોધ પણ મહેર કહ્યું કે નાગપુરના જાનોજ બોંસમેને ગાદી આપવી છે અને જાહલોની સત્તા નિર્મૂળ કરવી છે. રઘુનાયરાવે દેદાગાદ પર ચડાઈ કરી અને નિન્નમે પૂના ઉપર સવારી કરી. અંતે સખારામ ગાણુની દૂરદેશીથી જાનોજ બોંસમેને ચતુપક્ષમાંથી છૂટા પાડ્યામાં આગ્યો. નિન્નમે પૂના તો લૂંટ્યું. તેણે જોર-ગાળામાં એમાસું ગાળી પછી લડાઈ ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. ગોદાવરીના કિનારા પર આવેલા ‘અક્ષસ ભુવન’ તે પહોંચ્યો અને તેનું અરધું લશ્કર દજી ગોદાવરી કોળીથી જઈ, અરધું થાકી રહ્યું ત્યારે સખારામ ગાણુએ જાનોજ સાથે ચક્ષાવેલા સંદેશાનું પરિણામ આપ્યું. જાનોજ બોંસમે તે વખતે વિદુલ મુંદરથી છૂટા પડ્યો અને આ તકનો લાભ લઈ રઘુનાયરાવ, વિદુલ મુંદરની મદદારી નીચેના અક્ષધાન લશ્કર પર તૂટી પડ્યો.

ક

ક

‘જીનું પાણીપત ચરો કે શું?’ એ ચિંતાથી માધવરાવ પેચા આકુળ બની ગયો. મરાઠા લશ્કરના છેક પાછલા ભાગમાં, નામધારી સરદાર તરફ, પરંતુ ખરી રીતે તેા રાજદારી કેદી જેવી જ રિયતિમાં, માત્ર પંદરસો માણસો સાથે તે ઊભો છે. રઘુનાયરાવનો હાથી અક્ષધાન સિપાઈઓથી ઘેરાઈ ગયો છે. બીજી જ પળ મરાઠા રાજ્યનું સર્વસ્વ નાશ કરનારી નીવડે એવી લશ્કર રિયતિ જાતી રહી છે. એ જ વખતે

મદદારરાવ હોદ્દર માધવરાવ પાસે આવી પહોંચ્યો. હોદ્દરનું લરકર નાસભાગમાં પડ્યું હતું અને તે પણ નાસભાગમાં જ માધવરાવ પેશ્વા પાસે યધને નીકળ્યો હતો. માધવરાવે તેને શેક્યો ને આ ભવંકર સ્થિતિને પહોંચી વળતા, અનુભવી સરદાર તરીકે તેની સલાહ માગી. 'પૂના તરફ ચાલો, ત્યાં સિંદાસનારુદ્ધ થઈ જાઓ, પછી 'નેષ્ટ' લેવાશે.' મદદારરાવે કહ્યું.

જુવાન માધવરાવના અંતઃકણમાં રહેલો પ્રેમની જે આગ જળી રહી હતી તે ભઝૂપી ઊઠી: 'શું?—' તેનાથી ભવંકર ખૂબ પડાપડ ગયો: 'આત્યારે સિંદાસન પડાવવાનો વખત છે? તારામાં નયેરો દેશરોદ ભર્યો છે; પાણીપતના મેદાનમાં મરાઠી લરકર તે જ સાંકે કરાવ્યું એ સાચું છે કે શું?'

અને એક સૂણુ પણ ગુમાવ્યા વિના પોતાનાં ધંદરસો માણસો સાથે માધવરાવ ચિત્રુજ સુંદરના અધ્યાન લરકર તરફ ધસ્યો. ચિત્રુજ સુંદર જોળીથી વિદાય ગયો અને રઘુનાથરાવ ઘેરામાંથી છૂટો થઈ ગયો.

રઘુનાથરાવે પોતાના ભત્રીજાની ગદાકુરી નેષ્ટ લીધી અને આજન્મ સરદાર તરીકેની તેની હોશિયારીથી ખુશખુશ થઈ ગયો. રાજ્યકારભારની ધણી-ખરી સત્તા તેણે માધવરાવના હાથમાં સોંપી અને પોતે નામનો રાજ્યપ્રશિક્ષક થઈ રહ્યો.

તત્કાલિન વિશ્વવિદ્યાલયમાં, માન્ય મુદ્દાં લાકડાના ભારા જેવો જ્ઞાનનો ગોળો વધી ન જાય, અને વિદ્યાર્થી-માં રહેલું પ્રેરણાળય નાશ ન પામે માટે કેટલી કાળજી લેવાની તેનું એક ઉદાદરજ છે. જીવનસુધારણા માટે જ તત્કાલિનના આચાર્ય પ્રસિદ્ધ છે એ જ્ઞાન તે વખતની સાધારણ સ્ત્રીના મનજ્ઞામાં પણ હતી.

એક વખતે કાશીનો રાજકુમાર અલ્હદત્ત આચાર્ય સાથે રનાન કરવા માટે નદી ઉપર જતો હતો. રસ્તામાં એક જગ્યાએ એક સ્ત્રી નજ સૂકાંબીને તે પર નજર રાખીને બેઠી હતી. આચાર્ય ત્યાંથી નીકળ્યા. રાજકુમાર પણ પાછળપાછળ દોડ્યો જતો હતો. તલ નેષ્ટ એની દાદ સળકી અને એણે એક મૂડી તલ ઉપાડી લીધા. સ્ત્રીએ માન્યું કે હશે, છોકરું છે; વખતે ભૂખ લાગી દશે.

ખીજે દિવસે પણ તે જ પ્રમાણે જન્યું. ત્રીજે દિવસે પણ અલ્હદત્તે તલ ઉપાડ્યા. ચોથે દિવસે પણ ન્યારે એ પ્રમાણે જન્યું ત્યારે પેલી સ્ત્રીએ ખૂબ પાડીને

આચાર્યને કહ્યું, 'આચાર્યદેવ! આપના શિષ્ય માંડન આમ રોજેરોજ મારા તલ લૂંટાંતી લો. છોકરું શું?'

આચાર્યે પાછા ફરીને પૂછ્યું, 'શું છે? શું જન્યું છે મા?'

સ્ત્રીએ કહ્યું, 'આ તમારા શિષ્યે આજે તલ લીધા, ગઈ કાલે લીધા, પરમ દવારે લીધેલા ને પેલે દિવસે પણ લીધા હતા.'

આચાર્યે કહ્યું, 'હું તમને એટલા પૈસા ભરી દઈશ.'

સ્ત્રીએ હસીને કહ્યું, 'પૈસાની વાત નથી, પણ ગુરુદેવ! આ તમારો શિષ્ય તત્કાલિન વિદ્યાર્થન નામ બોલે નહિ, એટલું જોના રહેજે એમ કહું છું.'

આજની આશરે ઓગણીસ સો વર્ષ પૂર્વે મદદારાવ કનિષ્ઠ મગધ ઉપર સત્તારી કરી ત્યારે એક જુવાન માણસ તેની સાથે હતો. આ જુવાનમાં અદ્ભુત શક્તિ હતી. તે મુઠ્ઠામાં પ્રાણુ ઝૂકી શકતો, ગાંધારમાં ન્યારે રામચાળો ફારી નીકળ્યો ને કનિષ્ઠ ધડી બે ધડી જીવશે એમ લાગ્યું ત્યારે આ જુવાને તેની જીવનદોરી લંબાવી દીધી હતી.

જેની નિષ્કલ્પક એની વિદ્યા હતી, તેનું જ નિષ્કલ્પક એનું યોગન હતું. રાજની અહેન કમલાવતીને એના પર અત્યંત પ્રેમ હતો. એની આંખમાં જીવનને સંપૂર્ણ રીતે જાણવાનો નેશો હતો. પણ આ જુવાનનું હૃદય રાત ને દિવસ રાંકાથી વિદાય રહ્યું હતું. તથાગતના શબ્દો એના કાનમાં આડે પહોર અથડાયા કરતા. જીવન ક્ષણિક હોય તો પછી વૈભવ-ભોગ-શક્તિ એ જ્યાંનો ઉપયોગ શો?—પછી તો રાત્રિદિવસ અર્દનપદ મેળવવા મથવું એ જ સર્વેશ્વર મનુષ્યને નથી?—પછી આ વિદ્યા, જ્ઞાન, જ્યાંનું કામ શું?—સંતોષ પરમ ધન હોય તો પછી જીવનમાં મદત્તવાકાશો શા માટે નેષ્ટજે?—

એ જુવાનને ક્યાંય યોગ પડે નહિ. એનામાં શક્તિ અપરિમિત; એનામાં કલ્પના તેજસ્વી; એનામાં ઝીણવટ વિજ્ઞાનવેત્તાને શોભે તેવી. ઉપનિષદ એને મોંઝે. ઍરિસ્ટોટલ ને સૌક્રેટિસના વિચારો પણ જાણે. કનિષ્ઠના દરબારમાં માત્ર એ એક જ જુવાન સમગ્ર વૈભવોથી ઢંકાએલો છતાં ઉદાસી ને એકલો રહેતો.

મદદારાવ કનિષ્ઠની મગાંતી સત્તારી વખતે તે સાથે

ગમે. એનો હેતુ હતો તે વખતના વિદ્વાન આચાર્ય અશ્વધૌપને મળવાનો. પોતાની શંકા તેની પાસે કાઢવીને એને જીવનનો મર્થ શોધવાની,—પોતાનો જીવનમાર્ગ નજીવાની ધમશ દતી.

આચાર્ય અશ્વધૌપને તે મળ્યો. મગધરાજ તો દવે કનિષ્કનો ખેડિયો ને મિત્ર જતી ગયો હતો. એક દિવસ કનિષ્ક, મગધરાજ, અશ્વધૌપ ને આ જીવાન ચાર જણા એકાંતમાં ધર્મેકથા કરતા હતા.

જીવાને પોતાની શંકા રજુ કરી: ‘સંસાર અસાર છે એ જાણ્યા પછી સંસારમાં કેાણુ રહી શકે? જે નિર્વાણુ માટે મહાપુરુષો મથન કરે છે તે નિર્વાણુ આ જીવનમાં ન મળતું હોય ને જીવન જીવન ઉપર આધાર રાખતું હોય, તો પછી એવા નિર્વાણુનો ઉપયોગ શે?’

મહારાજ કનિષ્કે કહ્યું, ‘આચાર્યદેવ! આ જીવાન વિહારમાં વસીને અને સાધુ યજ્ઞને જ જીવનનો મર્મ શોધવા મથે છે. એનામાં અદ્ભુત શક્તિ છે અને એ સંસારમાં રહે એમાં જ સમાજનું ક્ષેપ છે.’

આચાર્ય બોલ્યા: ‘તયાગતે શું કહ્યું છે તે તને યાદ છે, જીવાન! અનાયપિંડકને તયાગતે કહ્યું છે કે ધન વૈભવ કે સત્તા મનુષ્યને બંધન કરતાં નથી. પરંતુ તૃષ્ટ્યા ભરેલા હૃદયે એને ચોરી રહેવાની મનો-વૃત્તિ એ જ બંધન કરે છે. ક્યારે જીવન સમર્પણ કરવું એમ સમ્યક્દૃષ્ટિ નજીવારો માણસ જીવનમુક્ત છે અને તે આ જન્મમાં જ નિર્વાણુ પામ્યો છે.’

જીવાનના હૃદયમાં અજવાળું અજવાળું યજ્ઞ ગયું હોય તેમ તે એકદમ બેઠો યજ્ઞ ગયે: ‘જા વિચાર હું કરી રહ્યો હતો, પણ કેાઇ આચાર્ય મને ટેકા આપ્યો નહિ, કેાઇ શાસ્ત્ર સંમતિ આપી નહિ, એટલે મને લાગ્યું કે હું બોટો છું, અધાર્મિક છું, નારિતક છું.’

આચાર્ય બોલ્યા: ‘માટે તને ટેકા છે, જા. જીવ્યામાં જીવંતી ધાર્મિકતા પોતાના માનેલા ધર્મ માટે જીવન સમર્પણ કરવું તેમાં છે.’

કનિષ્ક બોલ્યા: ‘એના જેવા વિદ્વાન લિપજ્વર લખ્યો ભારતવર્ષમાં અત્યારે નથી.’

આચાર્ય બોલ્યા, ‘તાઈ નામ શું?’

જીવાન બોલ્યા, ‘અ ર ક !’

ચરક અને મુશ્વન નામથી જેને વિદ્વાન વૈદરાજ યજ્ઞ ગયા તે જ આ ચરક. અશ્વધૌપના ઉપદેશને પરિણામે તે ષોડશર્ધને સાધુ થતો મટ્યો અને એને દાધે ભારતવર્ષની વૈદ્યવિદ્યાની અભિવૃદ્ધિ યજ્ઞ. ‘ધૃમકેતુ’

ગીત-સુધા

અ મ દા વા દ માં

કાંકરિયું તળાવ એ સુંદર રથળ છે. ત્યાં દર-રોજ સંધ્યાકાળે એક આં-ધળો લિપાણી આવીને એક-તારા સાથે લગ્નનો ગાનો. સૌંદર્ય ને શાંતિની વચમાં એ એકતારા સાથે ગવાતાં એનાં કેટલાંયે ગીત, મેં દિવસોના દિવસ સાંભળ્યાં છે.

ધૃશ્વરે એની આંખો તો લઇ લીધી હતી, પરંતુ એકતારા પર ગીતો સંભળાવી પોતાના હૃદય જીવનની મધુરતા વર્ષો સુધી એ ફેલાવી ગયો છે. હવેનો પ-ચિકોનો એણે શ્રમ ઉતાર્યો દશે; હવેનો સંસારી જીવોના ભાર એણે લાજવારે પણ ઓઝા કર્યા દશે.

એને સાંભળ્યે આજે તો પાંચીસ વર્ષ થવા આવ્યાં, પરંતુ એનાં હાટયાં શાં લગ્નમાં, એને દોરીને લઇ જનારી એની નાની દોકરી અને એના મરીબડા એક-તારાનો રજીકો લઇ મને યાદ છે.

‘મારી અરજ સાંભળેને, રામદેવ!’

એ એની આંતિ પ્રિય પૂન હતી.

જે જ કાંકરિયા તળાવની નગીના વાડીની અગા-શામાંથી એક સાંજે હું મેથ જોતો હતો. ખેતરોમાંથી ઘેર આવતા જળદોના ઘંટારેય દરથી સંભળાતા હતા, ટેકરી-ઓ લીલીજમ યજ્ઞ ગઇ હતી, આકારા ધનરપામ જન્યું હતું, ને મંદમંદ પવનથી તળાવનું પાણી દહેરો લેતું હતું. એવામાં મજૂરજોનું એક ટોળું ગરનાળા તરફથી આવતું દેખાયું. એમના દાયમાં હાટરડાં હતાં. ખેતરોમાંથી કામ કરીને પેલા જળદોની પાછળ એ આવવી દશે. એમનાં રંગીન વસ્ત્રો, ઘેરાંજોડાં વાદળ અને લીલા ધાસમાં અનેરી ભાત પાડનાં હતાં. ઝીણો ઝરમર પર્મદ પડવા લાગ્યો. મજૂરજોએ ગાવા શોડયું:

‘ગોરલી તે આલી દંઝ રથળે ર,
કેણુ પનાવના નય, દંઝ ગોરલી—’

એક ગાતી ને જીજી ઝીમ્મી. જધું વાતાવરણ એ જીનથી ભરાઇ ગયું. હું પણ એ સાંજે એ ગીત ઝીવતો

હતો ને આજે ૩૩ વર્ષ થયાં હજી ઝીંઘ્યા કઈ છું.

રંગરંગીતકાગળની વાંસળીઓ ભરવેલું એક મોટું
ઝાડ લઈને મિમાં ચાલતા હતા. સરિયામ રસ્તે, લેડોની
બીડમાં યધને એ માગ મુકાવતા જતા હતા. આડમાંની
એક બોધજાની જતાવેલી, કાગળમેરેલી, ખાસ ચાંસળી
પોતે જળવવા લાગ્યા ને એક મીઠી ચીજ છેડી:

‘હમસે લાચી નજરિયાં તુમરી કે.’

પલટા લેતા ને આજ્ઞા પણ આપતા હતા. પચીસેક
વર્ષ થઈ ગયાં, એ રસ્તે યધને કેણકેણ જતું હતું
એ તો મને યાદ નથી. પણ એ ગિયાં, એના દાય-
માંનું પેલું વાંસળીમાંનું ઝાડ ને એ પમાડતા હતા
તે સૂરની મિહાસ હજી મને સાબર છે. આજે રસ્તે
ને પાસેનાં ઘરોમાં સુદાં એ મિહાસ ફેલાઈ ગઈ હતી.

દૂર વર્ષે પ્રજ્ઞમિ તરફથી એ જાણ્યો આવતા.
એ બાપડીકરો હતા. એકની પાસે ધૂધરીઓવાળી
ખંજરી ને બીજા પાસે લાકડાની કરવાસ રહેતી.
એ ઘણાં ભજનો ગાતા, બેત્રણ મહિને પાછા જતા
ત્યારે ઘેરેઘેરથી એમને માત્ર શેરખેરો લાગ્યા મળતા.
એમના ભજનોમાંથી એક મારા અંતરમાં વસી ગયું છે:

‘ચરક દરસન શ્રી લગી હે તનમે

મેલી સખ બેસયે જલમે.’

મારા પિતાજીની માંદગી ચાલતી હતી. એમને
કંઈ ગમતું નહિ ને એને લીધે આખા ઘરમાં ઝગાનિ
ફેલાઈ ગઈ હતી. એવામા આ જાણ્યો આવ્યા.
પિતાજીએ એમને ઘરમાં બોલાવ્યા. ખંજરી ને કરતાલ
સાથે એમણે તે વખતે ઘણાં ભજનો ગાયાં હતાં અને
અમારી જખાની ઝગાનિ દૂર કરીને પિતાજીનું દુઃખ
વીસરાની દીપ્તું હતું. આજીસ વર્ષ પરની આ વાત છે.

એ વર્ષ પર જ હું મધુરા ગયો હતો. ત્રિશ્રામ-
ધાટ પર જોકેજોકે યમુનાના ગોરાં જલ જોઈ રહ્યો
હતો; એવામા લેખણ માર્ગની આપણી મુજરાની
સ્ત્રીઓનાં ચીન મેં ત્યાં સાંભળ્યાં ને આશ્ચર્ય થયું હતું.
ખજાં સાથે જ ગાનાં હતાં ને ચાનાંગાનાં નાંતાં હતાં:

‘જયા! જયા! મદારણી જુમના!

જયા! જયા! પદ્માણી જુમના!

સમ ધાટ, રયામ ધાટ, હકારણી ધાટ

બીજા ધાટ અનેક’—જયા! જયા!

ઘાટો પર હોડી ચાલતી હતી. વળી આગળ આદમું:

જમુનાજીમાં, ઝીલતાં, વરસો નવસખ હાસ
મેલી સખનાં વેરાઈ ગયાં, હીરચો લાગ્યો છે હાય’
કાંઈકાંઈ માનીએને તીર્થસેત્રોમાંથી કૃષ્ણરૂપી હીરચો
હજી પથ્થુ કવચિત્ હાય લાગી જમ છે એમ હું
જગડ્યો. ચીન હજી વારંવાર ચાલતું હતું. ત્યાં પાછા
માણીસ વર્ષે પેલા પ્રજ્ઞમિના જાણ્યો મને સાંભળ્યાં
ને હું પથ્થુ ગાવા લાગ્યો કે:

‘ચરક દરસન શ્રી લગી હે તનમે

મેલી સખ બેસયે જલમે.’

અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજનો વાર્ષિક ઉત્સવ હતો.
ધૂધની સુગંધ ફેલાઈ રહી હતી ને દીપ ઝળહળી રવા
હતા. પંચપુષ્પનાં તોરણોથી મંદિર સોબી રહ્યું હતું.
સારંગી આવી ને રતેસિંહ ગાયક પ્રાર્થના શરૂ કરી.
સ્વ. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથે પછી તાલિયો આલેખ ગાયો:

‘આજ ભક્તરંદ, ધરીને આનંદ,

સત્વ સુખંદ, ધામે યાદો.

આલોને ઉમંગે, પ્રેમભાવું સંગે,

લઈ હર્ષ સંગે, મારો મદાદો.

કિમર કંઈથી જાહેનો એમાં પોતાના સુરમેળવતી હતી—

‘એમ ભજવેયું, એમ સુખસિયું,

પીચા અખિનંદ, પંથે પજો.

પદોંચી હજી લજા, નીરખી સમજા,

પ્રભાંડ અખદા, પાવે લજો.

એટલું આવતામાં તો મને આનંદસમાધિનો અનુભવ
થયો. સંગીતને પાંચમો વેદ કહેવામાં આવ્યો છે એ
યોગ્ય છે. પ્રભાંડના અખદપને પ્રાર્થનાસમાજમાં હું
એમ ધણીવાર પામે લાગ્યો છું.

બીજે એક પ્રસંગે કવિ નાનાલાલનો ઉપદેશ
હતો. ઉપદેશ પહેલાં એમણે શ્રીયુત મહુલાલ ગોપીલાલ
કુ પાસે પોતે જ મેળેલું એક ભજન ગવાડ્યું:

‘સંસ્થા રંગ ઉપદેશ,

તેજે આવરો, હો તેજે આવરો’

એ સાંભળ્યે આજ નો ત્રીસ વર્ષ થઈ ગયાં છે, પરંતુ
અનેક વાર એ ભજનના રંગજે મને નિરાંત આપી છે.
આધ્યાત્મિક જીવનનાં અંધારાં જતાં, તેજે આવનાં ને
રંગો ઉમેરાતા ધણીવાર એ ગીતે મને અનુભવદાયાં છે.

પ્રાર્થનાસમાજના ઉત્સવો પ્રસંગે સ્વ. રંગબાઈ
કીર્તીનો ધણી સારાં કરતા. ‘અપનિયા દુકાળનો પ્રસંગ

હતો. બૂખ ને દુઃખના પોકાર ચારે દિશાએથી આવતા હતા. એ વર્ષે કીર્તનમાં તોફાને ચડેલા એક જલાજનીવાન એમણે કહી: 'દરિયાઇ મુસાફરીમાં એક વખત તોફાન ચડી આવ્યું. બધા મુસાફરો હાંફવાફોંફવા બની રોકકળ કરતા હતા. તે વખતે માત્ર એક પુરુષ શાંતિથી એક ખૂણે બેસી રહ્યો હતો. એની સ્ત્રીએ પૂછ્યું, 'તમે એકલા આમ નિરાંતે કેમ બેસી છો?' પતિએ તરત જ મ્થાનમાંથી તલવાર કાઢી ને પત્નીની સામે ધરી બેઠો રહ્યો. તલવારની ધાર હવામાં હાંકી ચમકાર કરતી હતી. પતિએ પત્નીને પૂછ્યું, 'આનાથી તમે ડર લાગે છે?' સ્ત્રી કહે:

'હાથ શાને ધક્કે? અસિ પ્રિય ફેરે; અસિ ધારા હો તીરખુ બહે.'

પતિએ તલવાર મ્થાન કરીને સ્ત્રીને બોધ આપ્યો કે 'હું નિરાંતે બેઠેલા મારે બેઠો છું કે આ તોફાન કરનારનો હાથ પણ દુશ્મનનો નથી.

'સામગ્રી આ બધકરી જલવાયુ ફરી, છે એ હવા, પ્રિય ફેરે નિયમે રહેલી; જે આજ્ઞા, મનુજના હિત વિષુ અન્ય ના અજ્ઞા કતી ફેરે વરે એક હરત. મારે તું શાંત થા ને અર્દો બેસ.'

એમ કહી ૨૧. રમણભાઈએ તે દિવસના શ્રોતા જનોનાં હૃદયમાંથી દુઃખાળનું દુઃખ દૂર કર્યું હતું. પણ તે પછીનાં સંસારનાં પણ અનેક દુઃખો વખતે આ ગીતે મને અનુભવ ધીરજ આપી છે.

'પાપ, તાપ, દુઃખ, દુઃસ્થિતિ, તિગિર મયાં સી ફરે હરિમુખ, સન્મુખ સર્વદા, મોહ અખંડિત હર બંધન બાધા નવ નહે, સદૃષ્ટિ ભક્તિ કરંદ; જતી રહી ભાવિ મૃત્યુની, સતત શાન્તિ અનંત'

પરંતુ ભક્તની માનસિક દશાએ ઉપરના લગ્નની વર્ણવતા એ પણ મને તે દિવસથી મોટે થઇ ગયું છે.

જ

કવિ નરસિંહરાવે પણ એક વાર પ્રાર્થના-સમાજમાં કીર્તન કર્યું હતું. સારંગી, હારમો-નિયમ, મૃદંગ આદિ વાદ્યોની મદદ સાથે એમણે પોતે હાથમાં એકતારા લીધા હતા. મહાવિનિષ્ક્રમણ અને ઉત્તર-રાગાયણના કરુણરસિક પ્રસંગો એમણે કીર્તનમાં વણ્યા હતા. એ આખો પ્રસંગ મારા મનમાં અમર.

ચર્મિયો છે. એ પ્રસંગે 'ગરબાવલિ'થી પ્રસિદ્ધ ચએલા ટ્રેનિંગ કોલેજના શિક્ષક ૨૫. બાપાવાવનું એક ગીત એમણે અવગાળ્યું તે સૌથી ઉત્તમ હતું:

'ગરબાં ચોલ્યાં રે, સંતો સુખે જમતી બસે, નાંતિ ભક્તિમાં રે, રહીને પરમારથને સાચે; ચેતી આજ્ઞા ચિતમાં તે જરી નહિ પસ્તાયે—મરવાં

... ..

મુતાં સાંચે રે, સંતો શાન્ત મને સુખ અજે, નાદ નચનના રે, પ્રભુજ સદા વસે સંગાથે, બહે દુહિમ દેવનાં કંઠ ગગન પિથે રહી ગાશે—મરવાં

જ

એક વર્ષે ૨૮. ડૉ. ભાંડારકરનું કીર્તન પણ પ્રાર્થના-સમાજમાં બહુ સરસ થયું હતું.

'ચલતી ચક્રો દેખકે, દીવા કળીત રોઈ, દો પદ ભીતર આપ કે, સાંજિત રદા ન કોઈ.'

કળીરના જીવનની એ કથા એમણે જે કહી તે હું કદાચ ભૂલ્યો નથી. એક વખત કળીર ધંડીમાં દળાતા દાણા બેઠીને રોઇ પડ્યા. એમણે વિચાર્યું કે આ બધા દાણા ઓરાપ છે ત્યારે આખા હોપ છે પણ બીચારા જે પડની વચ્ચે આપ્યા કે દળાઈ જાય છે. એક પણ સાખત—આખો નથી રહી શકતો. શો બુલ્લમ છે! સંસારમાં પણ એમ જ થાય છે. આ સંસાર રૂપી ધંડી બધાને દળી નાખે છે!

એ વખતે ગુરુ એને સાન્નિધ્ય આપે છે ને ધંડીનાં પદ બિચાં ફરતી ખીલવાને વળગી રહેલા ચોગ્રક દાણા આખા રવા છે તે બતાવીને એને કહે છે કે 'સંસાર-અકર્મા ફરતાં જે ચોગ્ર જીવો આમ પ્રભુને વચ્ચી રહે છે તે દળાઇ નથી જતા. મારે તું રો નહિ.'

ડૉ. ભાંડારકર સૂર્ય જેવા પ્રખર વિદ્વાન હતા.

એમની માર્ગોપદેશિકાઓએ મને બહુ પ્રાસ આપ્યો છે, અને એમની ખીજ તેજસ્વી વિદ્વાનોને લાલ લેવા જેટલી મારામાં શક્તિ નહોતી; પરંતુ ફક્ત આ એક કીર્તન—અને એ કીર્તનમાંથી પણ ઉપર આપેલી કળીરની કથા મારે મારે જસ હતી. એટલા ભાથાથી તો મારી આખા જીવન-રૂપી મુસાફરીમાં દરકત પડી નથી.

મહમદ સેલ

આ મદમદ સેલ કે છેલ? કોઇ જોયે મદ-
મદ 'સેલ' ને કોઈ કહે મદમદ 'છેલ.'
હું તો મદમદ સેલ જોઈ છું ને જોવીશ. શહેરના
છેલ લોકો બસે જોને મદમદ છેલ કહેતા. હું તો
ગામડાનો, ને ગામડાના લોકો મેલ જોયે. મદમદ
સેલને આપું કારિયાવાડ મદમદ સેલ કહેતું.

એક વાર કારિયાવાડભરમા 'મદમદ સેલ' 'મદમદ
સેલ' થઇ રહેલું. દરજારોની કચેરીઓમા મદમદ
સેલની વાતો, ચોરે મદમદ સેલની વાતો, પાણીશીરડે
મદમદ સેલની વાતો, દેવમંદિરે મદમદ સેલની વાતો,
ચૂલા પાસે મદમદ સેલની વાતો, ગિરાળામા ને સેરીમા
યે મદમદ સેલની વાતો.

'જાણ, મદમદ સેલને આપણી કચેરીમા બોલા-
વોને; માળો જગરો વતકુજર છે.'

'જોલા, મદમદ સેલ પાસે તો ભારે કરમન લાગે
છે હો. કાં તો મેલડી કે જળ કે જૂતપાલિન કે કાંકડ
જોણે સાધું લાગે છે સાધું.'

'જોલી મળુશી, સાંભળી ના જોલ્યાં મદમદ સેલની
વાત? કહે છે કે છ તો આકાશમાંથી ખરરર રૂપિયા
પાડે છે, ને ઝોરડીમાં પૂરો હોય જોમાંથી જદાર
નીકળી જાય છે.'

'આ, મદમદ સેલને માથે કોકનો દાઢ લાગે છે હો!

નિકરે આવડો ચમકાર ન કરી શકે. નકો કોક
ઝોલિયોં પીર મહેરખાન લાગે છે.'

'રોપા, સાંજનો ક્યાં દાલો! ખબર નથી ગામમાં
ઝોલો તારો કોકો મદમદ સેલ આવ્યો છે તે? કહે
છે કે છોકરાને કુકડા બનાવીને ઘરે લઇ જાય છે!'

'એ છોકરાઓ, આલો ઝટ લાવવા માંડો છો
કે? નિકર મદમદ સેલને જોશાવવો પડશે, વાદ રાખે;
જે કાન વચ્ચે માયું કરી દેશે!'

એક સો ને એક વાત મદમદ સેલને નાગે ચાલતી.

અમે નાના દત્તા ત્યારે મદમદ સેલને સગી આંખે
બાળેલો. મદમદ સેલ ડીસે જડો ને ઉચિ, છતાં જોરી
ચડીનો લાગે. સેલનું મોઢું યુંમડા જેવું ભરાવદાર, ને
હોઠ ઉપર પૂલો પૂલો મૂછો. મૂછો વાંકડી ને કચાળ-
દાર. ચહેરા પહોળો ને નાક જરાક નીચું ને પહોળું.
મોઢું આપું ગડન ફાટીથી ભરેલું. મદમદ સેલ એટલે
જાણે વકરી ગયેલો માકડો. આમ આંખો કાંટે તો
નાનાં છોકરાં દેખતાં જ ફાટી પડે. માળિયાનો મિયાલો.

સેલને માથે કાઠી દરજારો જેવું પેચદાર પાવડું,
ડીસે પેચડું ને ઉપર કિનખાળો કપજો. કેડે એટ
ને મદી જમવા. ખબે પટો ને પટુંદાર ભરવાની કાચળી
છાનીએ હમેશ ને ઉપર રૂપિયા ને ચાંદ જડેલા.

મદમદ સેલના ખેસો પછુ અમે જોયેલા. અમે
મામાને ત્યાં ચીતળ રોશને દત્તા, ત્યાં સેલ કોકો
આવ્યા. અમે જોને સેલ કાકા કહેતા. કાકાએ રૂપિયા
લીધો ને જોયો દાઢ કરી ઉઠાડી દીધો! અમે તો
જેંદ જ રહ્યા! કાકા કહે થું ખાવું છે! કોઇ કહે
રેવડી, કોઇ કહે પેડો, કોઇ કહે કાળુ. કાકાએ ફટ
ઝૂંમીમાંથી રેવડી, પેડા ને કાળુ કાઢી આપ્યા!

અમે તો નાના એટલે આલા જ જની ગયા!
આ સેલ કાકા તે માણસ કે દેવ? અમે માંભાભા
વાતો કરીએ 'સેલ કાકાને મંત્ર આવડા દશે ખડે?
સેલ કાકાને જાપન પીર સદાયે દશે ખડે?'

સાંધાવાળાઓ સેલ કાકા વિશે ગપાટાઓ દાંડે
ને અમે જોયેલા સાંભળીએ.

દાદન સાંધાવાળો કહેશે, 'અરે, આ સેલ કાકાએ
એક વાર રેલ ચાલીના ડબ્બે ડબ્બા છૂટા પાડી દીધાં'ના.
જોની પાસે ટિકિટ મારતરે ટિકિટ માગી તે જોવા
ખીનજી . . . . . એવા ખીનજી . . . . . કે ડબ્બે

ડબળા છૂટા! અંગનને બીક
પણ નોખાનોખાં!’

અને કાન દધને સાંભળી-
એ. નાના એટલે જાણું સાચું
માનીએ. મનમાં ચાલકે મદમદ
સેત્ર તો બારે જગરા.

આ તો મોટા થયા ત્યારે
ખચર પડી કે એ વાતો તો
મપાટા. એટલું ખરું કે મદમદ
સેત્ર જગરા જનદુ મદતો. હાથ-
માથાજીના ખેત્રો જાણતો.
નકરી આચારી. જનદુ કે મંતર
તંતર કે એવું કંઈ ને નદિ.

તો મેં મદમદ સેત્ર વિશે
અપ્પાં જલુ આલે. શ્રવિભાષ
એક દિવસ કહે કે, ‘અરે મદમદ
સેત્ર તો દાદીમાંથી દોરસો ટિ-
કિટો કાઢી’તો! જસ એને ટિ-
કિટ માસ્તરે રોક્યો કે તાગી
ટિકિટ ક્યાં? ત્યાં કયો દાદી-
માંથી ટિકિટનો રંગયો! બાર
છે પછીથી કોઇના કે મદમદ
સેત્ર પાસેથી ટિકિટ માગે?’

અપ્પાંમાં એટલું સાચું કે
સેત્ર ટિકિટ લે નદિ ને એની
ટિકિટ કોઇ માગે નદિ. જાણી
જૂની ટિકિટો બેગી રાખે ને બેઘ
કર્યો હોય ત્યારે કાદી જનાવે.

એક વાર અમે જ્યાં નિ-
રાગિયા એનીવાંસે કરતા દવા.
સેત્રના મોઢા આગળ ને પાછળ
મોડી ધીંગ. સેત્ર કહે, ‘એસા
બાગો હો કે? નદિતર અમેઝં
જનાની દૃષ્ટિ!’ તો મેં અમે
પાછળ આગ્યા. સેત્ર કહે ‘એસા
હોકરાઓની હોકરીઓ યહ
જનું છે કે? બાગો, નિકર
હોકરીઓ જનાની દૃષ્ટિ!’

સૂતરને દોર

સોનેરી દોર, એક સોનેરી દોર,
મુરજ લિંગે છે સોનેરી દોર :
રૂપેરી દોર, એક રૂપેરી દોર,
આદો ખીચે છે રૂપેરી દોર.

હીરાની દોર, એક હીરાની દોર,
તારા તમે છે હીરાની દોર :
નીલમની દોર, એક નીલમની દોર,
સંખ્યા સારે છે નીલમની દોર.

પ્રીતિની દોર, એક પ્રીતિની દોર,
પૃથ્વી પથે છે પ્રીતિની દોર :
સૂતરને દોર, મારે સૂતરને દોર,
સ્પર્શન આને છે સૂતરને દોર.

‘મોહિનાચન્દ્ર’

અમે બીકના માર્યા ભાગી ગયા.
મદમદ સેત્રની તો આતી
કેટલી મેં વાનો માર્યો છે. પણ
એટલી જધી કંઈ લખી મકાવ ?
આપણુ રવિભાષ વાતો
કરવાના બારે શોખીન. એ જ
એક પાત લાવેલા. એક હોટી
દની. બોચારીને. દીકરી પર-
બાચવી દની. પૈસા ન મળે.
સેત્ર કાકાને પથે પડી. સેત્ર
કાકા કે સાવ માટલી ને બારી
મેં રૂપિયા. કાકાએ હાથ અંગે-
રવા માંગ્યા ને માટલીમાં
રૂપિયા ભરવા માંગ્યા ! જાહને
મદમદ સેત્રે કીધેલું કે ‘જીજે,
કાલ સુધીમાં જપા પૈસા બરગી
નાખજે ! નિકર ધનની ધૂણ
યહ જરો!’

પણ દને આવાં અપ્પાં
જસ રાખીએ. મુઠે મદમદ સેત્ર
એક અજબ જેવા ખેત્રાદી
દના. લાલચાકાદી તો જનબે
એના જાપતી.

સેત્ર આંતરી ને ખુશ-
મિજાજ દના. પોતે જોલિયા
જેવા દેખાતા ને રાજદવાજથી
જેતા. સેત્ર કારિયાવાડના એક
મળુતા જેના માણસ થઈ ગયા.

સેત્રનો દીકરો છવે છે.
એને પણ જનદુના ખેત્રો આપડે
છે. તે મોલતો નથી. સેત્રની
જેમ એ પણ ફરે છે ને ખેત્રો
કરે છે. પણ ક્યાં મેલ ને ક્યાં
એનો દીકરો! એને કોઈ જગ્યા-
જળનું દોલ નો. જાણી સેત્રને તો
આખું જગ જલબે. જગ એટલે
આપણે કારિયાવાડ ને જદ
જદ તો યજમાન. મિથુભાઈ

મૅક્સિમ ગૉર્કી

(પરચાન)

મૅક્સિમ ગૉર્કી

રશિયન પ્રગતના પુનર્વિધાન અને રશિયાની રાજ્યીય ઉદ્ધાનિતમાં સાહિત્યકારોનો એવાતેવા ફાળો નથી; બહારે રશિયાનું આગત્તું નૂતન રાષ્ટ્રવિધાન પશ્ચિમકે ત્યાંના નવા યુગના સાહિત્યકારોની આસરનું પરિણામ છે. એવા અનેક સાહિત્યકારોમાં લીઓ ટૉલ્સ્ટૉય ને મૅક્સિમ ગૉર્કીનાં નામ આગળી છે. ટૉલ્સ્ટૉય અભેદીત અમીરનું ફરજદ હતો; છવનપણદો હતી, જમીનદારીની બાદશાહી ને મોજશોખ હોતી, તેણે સામાન્ય રશિયન એકતનું છવન રવીઝરી મરીજની દ્રષ્ટે અનુસંધાન કર્યું. ગૉર્કી મરીજ રશિયન આમપ્રભનું એક મામૂલી ગાદીનકિયા મઠનાર કારીગરનેા હોતો; ને જમતના સાહિત્યસ્વામીઓની હરોળમાં આજ એવેત્રે છતાં હજી મહત્તાનો દંભ એને લેરામાત્ર રપરાઈ રાકેલો નથી.

રશિયાને સામાન્ય પ્રલવર્ગ એને પોતાના છવનનું ફળદ, સાત્ય ને વેધક પ્રતિબિંબ આલેખીને જગત સમક્ષ ધરનાર સગર્વ સાહિત્યકાર તરીકે સન્માને છે તે મૅક્સિમ ગૉર્કીના નામનો અર્થ 'કડ્ડો મૅક્સિમ' એવો થાય છે. પરંતુ એ તો એનું તખલ્લુસ છે. એનું ખરું નામ તો એલેક્સે મલ્તિમોરિચ પેરફંક પશ્ચિમી એનું ફૂલું છવન બતાવે છે ને મગાએ રાજ્યાતની હંદણી જે હાડમારીએ ને જોદમતમાં એણે ગળી તેની કડી આસરને લીધે એણે એનું વિચિત્ર તખલ્લુસ પઠંદ કર્યું (રશિયન ભાષામાં ગૉર્કી એટલે કડું) અને તેથી જ એનાં સર્વ-આતનાં લખાણેલાં છવન પ્રત્યે કડવું વલણ એવામાં આવે છે.

પાંચ વર્ષના મૅક્સિમને નિજની-નોવગોરોડના બર્ધા ગ્રામમાં અનાથ મૂળેને એનો મરીજ કારીગર બાપુ જન્મી ગયો, ને એ અનાથતામાં હમેશે કરી માતાએ પુનર્લમ કર્યું એટલે નાનો મૅક્સિમ માતામદને ત્યાં મોટો થયો. પણ એ મરીજ રંબેજને ઘડપણમાં મોટા ફૂલેનું પોષણ કરવાના વાખા

ધરી પરમ મંત્ર એક બંડ માતૃસ્વાતંત્ર્યનો, મહી બલિ હથેલીમાં છવનનો, પનોતો એવા; ફૂટે શિર, ખડી પડે કંઠક અસ્થિ, સાંધા ઢૂંક, બમે શિર, બઢે બળે રારોરમિટી મિટી વિરો, ન તો ય પ્રતિમરનેા કરી ય ધાપને ધા થયો,

દહ અરખી માણ, ને પરમ માણ પેરાવનો. — સુંદરજી ગો. બેટાઈ

પડતા અથા અને એતે નવ વર્ષના મૅક્સિમને ભતેજ પોતાનું બરણપોષણ કરી લેવાનો વખત આજ્યો. તે પગીનાં પંદર વર્ષ એણે શી રીતે પીતાબાં તે એનું મન જ બંધે છે. પેરનો ખાટો પૂરવા એને થોંધરાં પાંણવાનો, ફળફળાઈની ફેરી કરવાનો, મોટીની મનુરીનો, બઠિયારાનો, મૂર્તિઓ ફજવાનો, દેવળના અવેયાના મદદનીસનો, વધીલની સુમારતીનો, — એવા એવા વિચિત્રવિચિત્ર ધંધાઓ કરવા પડયા એ પંદર વર્ષમાં આવી વિવિધ ફોજ મેળવવા એ નિજની-નોવગોરોડથી માંડીને ડાન્યુબ તથા ન્યૅવોર્કિયા-કૉકેસસ સુધીનો પૂર્વ અને દક્ષિણ રશિયા આખો ખૂડી વળેલો, અને એ દરમિયાન અનેક આપતિઓ ને વખા એને વેડવી પડી.

બાળપણની અનાથતા અને આ ત્રાસમરી મરીમાઈમાં એને રાણાનું શિક્ષણ તો પૂરું ક્યાંથી જ મળ્યું હોય ? ઘેડું વાંચતાં લખતાં શીખેતો. પણ સાહિત્યનો કચમ અંગરમાંથી થાય છે; થુનિવસિંટી-રિક્ષાખુમાંથી નહિ એમની અવરથામાં જ કિરોતર ગૉર્કીને એક એવો ગુરુ મળ્યો જેણે એના અંતરના દરવાજા ઉઘાડી નાખ્યા. યોલગા નદીની એક હોડી ઉપરના એક રસોયા પાસે ગૉર્કી નોકર રહેલો. તેણે એને વાંચનને રસ લગાડેલો. એ રસોયા પાસે શીખથી ભેગાં ફેરતાં ધણું જ સુંદર પુસ્તકોનો સંગ્રહ હતો. તેમાંથી એ રાજ ગૉર્કીને કંઈ ને કંઈ વાંચી સંમળાવતો. ગૉર્કીની જ્ઞાનપિપાસા કતલિત થઈ અને એ તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવામાં, એને કદિ કોઈ રાજા ન આપી રાકત એવી કેળવણી મળી.

નુવાન ગૉર્કીનું બીલું ઘડતર કર્યું કઝાન ગામના રામસ નામના એક વાકિયારાએ. અઢાર વરસની ઉંમરે ગૉર્કી એને ત્યાં બઠિયારે કરવા નોકર રહેલો. ગૉર્કીથી પંદર વર્ષ મોટો રામસ બહુ તેજસ્વી બુદ્ધિનો ને મધુર આદમી હતો. એની અસરથી ગૉર્કીનું આરિઝમકન બહુ સંયોન થયું એને ત્યાં જ

ઝાંઝી પહેલવહેલો ક્રાંતિકારી ચળવળના પ્રસંગમાં આવ્યો. રામસ એક ક્રાંતિકારીનો અગ્રણી હતો અને તેની દુશ્મનમાં રાજ રાત્રે મંડળની એક ગણતી. બહિષ્કારનો ધંધો એટલે રાત્રે બહીષ્કો તો સળગતી જ દોષ; એ જ કારણે સમા-ધીયોની શંકામાંથી એ મંડળ બચી જવા પામતું અને રાજ એ બહીષ્કોના બદલને ઓથે રહી સિતમચારોના બુલચોને આગવાની બીજ પ્રચંડ ત્વાળાઓ ચેતાવતું.

તે પછીને વર્ષે સહૃદય માનવતાથી પ્રેરણને વહેંચેલી જે ધાત ઝાંઝીને માથે ગઈ તેણે એના સરીરના બંધેબધ તોડી નાખ્યા ને એને જીવનખરનો માંદો બનાવી દીધો. દક્ષિણ રાજિવાનાં ગામડાંઓમાં તે બદલ્લો હતો એવામાં એક ગામને પાદે કેટલાક બેઠો એક સ્ત્રી પર સામાજિક સમસ્યા ચર્ચા જીવમ શુભરતા તેણે લેયા. કેમ બેઠતી એ સ્ત્રીને લેવકા ચવાના ગુનાદ બદલ, તેમની આનાદ કાવથી ચાલી આવેલી શિક્ષાની પરપરા મુજબ, આડને હૂંઠે તેનો ચોટલો બાંધીને પછી આડને તોડાની ઘોડા બેઠી સ્ત્રીને ધસડતા ધસડતા બાંધે ગામ લઈ જવાની તેઓ તૈયારીમાં હતો. ઝાંઝી આ સિતમ સહન ન થયો. પેલી સ્ત્રીના રણુ ગાટે તે એટલે દાથે ગામ-લોકોની સામે ગયો, અને પરિણામે કેથે બચાએલા ચલખા ગમે—અરો વચ્ચેના માણસોએ—તેવા પર દડી પડીને નિર્દેશ પછે તેને બેથુમાર માર માર્યો. તેની પાંચળાંઓ બધી ભાંગી મધ; તેનાં બંને જડબાંને ચૂંસા થઈ ગયો. મારથી અથમ્યા ને મૂર્ચિત બનેલા ઝાંઝીને ગરી મએલા ધારી તેમણે ગામ બદાર ખાધમાં ફેંક દીધો. ત્યાંથી બીજે હલો કેમણે એને હસ્તિતાકમાં પહોંચાડ્યો. લાંબી મુદતે તે સાલે તો થયો, પણ મારથી ફેંકમાં પર ગએલા લોકસાને લીધે એને જીવનખરનો દાય ચોટલો.

રજાપાટ તો ચાલ જ હતો. ધંધાઓ બદલાયા કરતા હતા. રાજિવાપાદને ભેટની મિત્રાચારીને લીધે (અને ભેટ દોષથી પેટ પૂરવા) ગાતાં આવડતું ન દોષા છતાં તેની સાથે તે ક્રાંતીની નારકશાળાના ચાપકમંડળમાં નોકરીએ રહ્યા. આ દરમ્યાન પાંચળ ચાલુ જ હતું અને લેખનની પણ ધોડાઓ રડાવાત થઈ હતી. તેનો પડેલા પજુ તરત મળ્યો. પ્રચલિત ધર્મચરિત્ર સામે કંઈક નીડર સજાખુ કરવા માટે ધર્મચર્યાઓએ તેનો 'અર્થ'માંથી મુદતી બાદિયાર કર્યો. ૧૮૯૭માં, એ બદિ-ખારની મુદત પૂરી થઈ તે જ દિવસે, ઝાંઝી અર્થમાં જ નહીં પરંપ્રે.

૧૮૯૨માં ૨૪ વર્ષની કમરે રિક્ષિસની દેલને વડંતરમાં મિત્રનિક તરીકે તે કામ કરતો હતો તે નેતા તેની પહેલવહેલી ટંકા વાતાં એક રચાવિત રાંછડા પત્રમાં પ્રકટ થઈ: મૅન્સિમ વોર્મના વળવળુકથી, ને નામે જ આજ આંધુ જગત એને એકાએક પજુ એને બરી કીર્તિ' તો અપાવી ત્રણ વર્ષ પછી પ્રકટ થયેલી 'શિલ્પાસ' નામની એની વિખ્યાત નવલિકાએ ૧૮૯૫માં રોડથીડંકબંધના એક અગ્રણ્ય સામયિકમાં તે

મૅન્સિમ વોર્મ

ગાત્રી ને જગતે એની પ્રતિભા ગદોબર પ્રીતી. એ વાર્તાએ અને અપૂર્વ નામના અપાવી અને એનું નામ દોરડેવ જેવા સમર્થ વિચારકની ભેટાભેટ મૂકવા લાગ્યું. એ વર્ષ પછી ૧૮૯૭માં એનો પડેલો વાર્તાસંગ્રહ બદાર પડ્યો.

દરેકે છેડી એણે દત્તે કલમ પછી; પત્રકારિત્તનો ધંધો લીધો; નારકો, વાર્તાઓ ને છુટક લેખો પર જામળ દાખ અલખાઓ ઘોડા જ વખતમાં રાજિવાના શીખાડા બેરી એનું નામ દેશદેશવરમાં પહોંચી ગયું; જગતપ્રીતિના કામ એને શિર રળ્યો.

કાળની બહિષ્કારની દુશ્મની પેલી ક્રાંતિ-મંડળીએની ઝપ દિવસે દિવસે ચન પર દડ પતી જતી હતી અને રાજિવામાં દિનપર દિન વધતી જતી ચત્રાપીએ ને પત્રિકો વધા જતીનહોં ને ધર્મધિકારીઓની ચાપકુરીની સમે દત્તે છુટી રીતે તે વલખુ ધરાવતો ગયો હતો. ૧૮૯૭માં રોડિયલ-રેમોર મંડળમાં તે ભેડાયો તેની સાથે જ પાલોડને ચાપડે તેનું નામ ચડ્યું અને જેલની મુક્તકાવા થવા માંડી; પણ એથી તો એની નામના વધતી જ ચાલી.

૧૯૦૫માં કનિતની મુજેરામાં એણે ઇંગ્લેન્ડ બાંધ લીધો અને શિશિર-સજમદાલવ (નિ.૨૨ પેચેસ) કપર ભિરાપ મંજૂર કમચાદો ને કારીબંધની ને માડ લઈ ગયો તેની પડાપડમાં એ પજુ ચડ્યો. એ આ સમયનો દોડ મોંઘા છેવો પ્રચંડ એ ઉકે હેપિટમંજરની સાબલ્ય મેર-રૂમાં આ જ વર્ષે તેનું નામ રજુ થયું. ૨૨ પેરે જવારે એ કમચાદો મંડુરી ગાટે ગયો. ત્યારે એણે નોંધતું નામ

એમાં જતાં જ ડાંસિયા પર રોડે માર્યો કે 'બહુ જ વિચિત્ર!' કહેવાની જરૂર નથી કે ગૌડીની ઐકંટેમીની નીમચુક રહ યહ. આથી બધે બહુ ખજમગાઠ મચ્યો ને ગૌડીના એ ચિત્રે ચેકેડ અને કૌંસેકેકે તે: ઐકંટેમીમાંથી રાજવામાં આવી દીધાં.

કાંતિની ચળવળમાં હવે તે પાછો વખત આવતો. પણ રાત ને દિવસ શેલિસની છુપી નજરની છાયા તથે છવન ગાળવાથી તે દેહાણી ગયો, એટલે ૧૯૦૧ના અંતમાં ખારકોના નાટયકલાગૃહની નદી ગાદામ આદ્રેશના સાથે અમેરિકામાં આરણાહી-વિરોધી પ્રચારકાર્ય કરવા જવા માટે તેણે સંરિયા છોડ્યું. પણ પરિણામ સારું ન આવ્યું. છેવટે ૧૯૦૬માં તે કંપની મુકામે જઈને ઠરીકામ થયો. આઢી તેને લેનિનનો પરિચય થયો અને બંને વચ્ચે મેત્રી બની.

કંપીમાંના વસવાટ દરમ્યાનની છ વર્ષની એ મેત્રીમાં બનેએ મળી નૂતન રશિયન રાષ્ટ્રવિદ્યાનાનાં કંઈ કે સ્વાતે રચ્યા, કેકે' યોજનાઓ ધરી, સમય પાકતો આવતો લાગ્યો. ૧૯૧૩માં ફરી સેક્રેટરિયેટમાં આવીને ગૌડીએ 'લેકાપિસ' નામનું એક પત્ર રાકે ક્યું. ત્યાં તે, પૂર્વ વર્ષે પણ ન પોણું ને મહાશુદ્ધ સળ્યું. ગૌડીનું વશણુ સુદચિરેથી શાંતિપક્ષનું હતું.

પણ હવે ધણી સમયની સાધના, તપશ્ચર્યા અને સેકોની મૂંઝી અહનશીલતાનું ફળ પડી ગયું હતું. લુલમનો ધડો બરાઈ ચૂક્યો હતો. કાળની નોખત યગદી ભડી ને કાંતિકાદીઓએ બેરોબર સમય વર્તી નગરે ધાવ દીધો. મહાશુદ્ધી જ્વાળાઓ હજી એક તરફ રાખી પણ નહોતી ત્યાં રશિયામાં બોલ્શેવિક્ષમનો દુતાસ રાતરિખાએ બધૂંથી ભડક્યા કેળની મગદર નહોતી કે એનો સામનો ફરી રાકે કે એને રામાથી રાકે. કા તે એની સાથે બનકુંડું રહ્યું, કા તે એમાં બસય થકું રહ્યું.

લેનિન હોય ત્યાં ગૌડી હોય જ. ૧૯૧૭ના એ રશિયન રાજ્યપલટા તરફ એણે સહૃદય સહાનુભૂતિ આપી. કાંતિ પૂરી થઈ, આરણાહી નાબૂદ થઈ ને બોલ્શેવિક રાજ્યતંત્ર રચાયું ગૌડી તેમાં શિણુને ને સંસ્કારિતાને મુખ્યાધિકારી નીમાયો.

પણ એની તબિયત હવે સંરિયાની કંઠી હવા સહી રાકે તેથી રહી નહોતી, એની મૂર્તી આનાકાની અને વિરોધ છતાં લેનિને એને આગ્રહપૂર્વક એની તબિયતને ખાતર રશિયાની બહાર વસવાટ કરવા મોકલ્યો થોડો સમયકિ. હેન્ટમાં ને ત્રણ ચાર માસ જર્મનીના બ્લેક ફ્રંકરિદમાં આજી અંતે ૧૯૧૨માં તે ઇરાકીના કંપો ડી સોરેન્ટો ગામે આવી વસ્યો, અને એ જ આજ આઠ વર્ષથી એનું કાયમી વતન થઈ રહ્યું છે. વચ્ચેવચ્ચે જરૂર પડયે તે સારી ઝગુમાં સંરિયા આટો મારી આવે છે.

ગૌડીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિના ત્રણ ક્ષેત્ર વિષય ધરી આવ્યા છે. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તેણે નવલિકાઓ લખી એણે એને ક્રાંતિમાળ આદોષાવી. એ વાર્તાઓનાં મુખ્ય પાત્રો બટકેલ રણકુઓ અને રામાએ તરછડેલી વ્યક્તિઓનાં છે. પણ ગૌડીએ સહૃદય સહાનુભાવથી એમાં જીવનનાં ને ઉકાનદાર

ચિત્રે આલેખ્યાં છે ને એમાં રહેલી સંબંધો છવનની બ વર્ણુવી છે તેને ક્રીયે એ રશિયનોમાં અતિ પ્રિય થઈ પડે 'ચેલકાસ ને બીજા વાર્તા' ને માણીઓ એકંદા માનવી હ તથા 'એક નવલકથાની કથા ને બીજા વાર્તા' એ ત્રણ એ દેહી વાર્તાઓના સંગ્રહ છે.

૧૮૯૯ થી એણે લાંબી નવરો ને નાટકો લખ્યાં કર્યાં અને એમાં રશિયન પ્રાનજીવનનું વિશાળ દર્શનિદેશ તેના બળતા પ્રેક્ષા હય્યા. 'પાનાળામાર' (સાગર ઉપ નામનું એનું નાટક જગ-મસિદ્ધિ પામ્યું છે. બલિ'નમાં લાગત બે વર્ષ સુધી બસવાએલું. બીજું એક ક્રીનું નાટક 'પાસો' (નાઈટ્સ લૉલિંગ) નામનું છે. લાંબી નવલકથાએ રશિયા-અને દુનિયા-ના આમવર્ણે એને અંતરથી વધાવો 'બેનલ' (મધર) નામની કથા. આમજીવનનું પ્રતિરિખાડી એ સમાજવાદી નવલનો અનુવાદ ચાહુ વાર્તાત મુજસાદી મસિદ્ધિ 'નરયુગ'માં આવે છે, 'અસ્ત' (ક્રીકેટ 'બસૂસ', 'મારે બાળપણ' અને 'દુનિયામાં' એ ચાર બીજાં નાટકો છે. એમાંનાં છેલ્લાં બે એની આત્મકથા છે, અને એના પ્રકાશન સાથે એની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ને —અને વધારે ઉત્તમક—દખો રાકે થયો છે. પછી એણે 'મારી વિદ્યાપીઠો'માં પોતાની યુવાવસ્થાનાં સમ આલેખ્યાં અને 'સંસ્મરણો' નામના પુસ્તકના એક ભાગ 'ટાલ્સ્ટોયનાં સંસ્મરણો' ને આલેખ્યાં તે તે બહુ જ અને પ્રતિદિ પામ્યાં. 'મારી રાજનિશિમાંના યોડા ફા એ પણ એનું એટલું જ આદરપાત્ર—ને છેલ્લું—પુસ્તક

રશિયનોના છવનનું વેધક ચિત્ર આલેખ્યામાં ગૌડી કેકે આઢી રાક્યું નથી. એનું પાત્રાલેખન એટલું હા દાર અને સજી છે તેટલું જ વિશાળમેત્રી છે.

વાંચનનો જીવાનીનો શૌણ એનો હજી એસર્થો 'પુસ્તક તો—' એ લખે છે કે 'હાથમાં લઈ હું ને મને રોગ થાય છે ને પ્રેરણાના બોધ છટે છે. ગાશમાં ને કાંઈ માનવ તંત્ર દસે તે બધું અંધરાચનને પ્રતાપે છે.' નાંબે એનું લેખક નહ હેનસન, કેન્ય લેખક તેમાં ફેલકે જર્મન સાહિત્યકાર ટોમસ માન—ને હમણું છેલ્લું ને ઈનામ જીયો—એના પ્રિય લેખકો છે. (સંકલિ

સર ઓરેલ રીડન સધ્ય એશિયાતી શોધઓ

મધ્ય એશિયાના 'લેખ'ના રણુની સૂચી ફેલીમાં મા બલિતો ને બૂંસાઈ જતો ઇતિહાસ છુપાએલો છે તેને : કરવા અને તેનું રહસ્ય જાનની પ્રલ સમસ રણુ કરવા હડરીના ચેલા ૯૮ વર્ષના વૃદ્ધ જીવાન સર ઓરેલ રીડને વખત ફરીથી પ્રયાસ આદર્થે છે. સર ઓરેલ રીડન એ બ્રિટિશ હિંદોના દીર્ઘ કાળનો વિશ્વાસપાત્ર, સાહસિક ને વિ સેવક; સંસ્કારિતા અને જ્ઞાનનો રૂપબંધાર તેનો કીર્તિસંહિદ બહારના પ્રદેશોમાં પણ મહેકે છે. આજ ૯૮ વ

પાકટ વધે પણ આતું બગીચા કાર્ય ઉપાડવામાં રહેલો એનો અડગ નિશ્ચય, જીવનને પાણી ચડાવે તેવી કાર્યશક્તિ, અડગ ઉત્સાહ અને ધ્યેયની સાધના પાછળની એની શુદ્ધ નિષ્ઠા એ બધા ગુણો નિર્ભયમાં પણ સક્તિ ભરે તેવા છે. તેની આ વખતની મુસાફરીનું ખર્ચ અમેરિકાની હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી અને ક્રિસ્ટિયન મ્યુઝિયમ માથે લીધું છે, અને એ નીકર ને અડગ મુસાફરે પોતાના રસાલા સાથે ફરનાં એ મોઢક અને કપડામય ચીનાઈ તુર્કસ્તાનના એ રણમાં ક્યારની મુસાફરી શરૂ કરી દીધી છે.

મધ્ય એશિયાના એ રણને ઇતિહાસ લખવા એવો છે. એક વખત આ રણ એશિયા ખંડની મધ્યમાં ભૂગર્ભસમુદ્ર સરખો મહાસમુદ્ર હતો અને તે દ્વારા ચીન તથા પૂર્વ યુરોપ એકબીજા સાથે વેપારથી જોડાએલાં હતાં. આજે તેની આસ-પાસ કોચા પર્વતોની હારમાળા આવેલી છે; દક્ષિણે કાશ્ગારમ, કોન-યુન અને આફઘીન દાખ તથા ઉત્તરે ટીબેટ-ચાન. એ પર્વતોમાંથી વધી આવતી નદીઓ આ વિસ્તૃત રણના મેદાનમાં પડે છે. પણ એ પર્વતો પવન ને હવામાનથી સરાકાળ અને બહુ જડપથી ઘસાતા રહેતા હોવાથી ત્યાં રેતીનાં મોટાં તોફાનો સતત થવા જ કરે છે; એકસે ત્યાં વસ્તી પાછી થોડી છે. આમ પર્વતો ઘસાતા ભય છે અને તોફાની પવનોનાં સતત આપ-હામો પર બેઠીબેઠી રેતીના ઢગના ઢગ ફોલોડોજ એ એક વખતના મહાસાગરનું તબ પૂરતું ભય છે. અમાઝેની નદીઓ પણ બધી આજે પૂસાદને માત્ર વોંકા એવાં ઝરણાં રહ્યાં છે. સમુદ્ર પૂસતાં પૂસતાં બાકી રહેલું લોખંડોર નાગનું સરેવર પણ હવે તો એતું પૂરાઈ ભવા આંધું છે કે વર્ષોનું સિવાય વર્ષના બાકીના બાજમાં તે લીધું ધાસ બેઠેલું જેઠાવાળું ખાસ પાણીનાં ખાજોચિયાના સમૂદ્ર એતું જ માત્ર જણાય છે. શો કુદરતનો કેર છે? એક વખત આ જ ભૂમિ પર આજની મેનઓની જનતા, હજારે વર્ષ પહેલાંની પ્રથમ માનવપ્રજા બેઠી હતી ત્યાંથી ફેલાતીફેલાતી એ પ્રજાની પરંપરાએ આજે ત્યારે જન્મભરના દેશોમાં પોતાનો કુલવિસ્તાર કર્યો છે ત્યારે માનવજાતિ અને સંસ્કૃતિનું એ હજૂતપર્યાન કુદરતી પ્રવચના ભયંકર પંખમાં સપડાયું છે !

અમાઝ એક વખત આ ભૂમિ ઉપર સર આરેલ સ્ત્રીન જઈ આવ્યા છે ને તે વખતની શોધઓળખે પશ્ચિમે ખાતરી-પૂર્વક સાબિત કરેલું છે કે ૩૦૦૦ વર્ષો પહેલાં આ ભૂમિ પર યજ્ઞને વેપારીઓની વણઝારો ચીનની પેદાશ કુદાપમાં અને યુરોપની પેદાશ એશિયાના દેશોમાં લાવતી લઈ જતી. સાદા જ સોજાએ પહેલાં વિખ્યાત મુસાફર માર્કો પોલોએ ઇરાન અને ચીન વચ્ચે મુસાફરી કરેલી તે પણ આ જ માર્ગે યાદને, અને તેનું તેણે આબેદુજ વર્ણન કર્યું છે.

સર આરેલ સ્ત્રીન પૂર્વની આજઓના તલસ્પર્શી ભૂભ્રમર છે; તેઓ તમામ જનતાં વાદનેતી મુસાફરીનો જાહેરો

અનુભવ છે; તેમની નિરીક્ષણશક્તિ આજુન છે અને પુરાણ ઇતિહાસ તથા પુરાતત્ત્વનું તેમનું જ્ઞાન અદ્વિતીય છે. એટલે આ શોધઓળખ માટે એ જ સુચેત્ર્ય માણસ છે. એમનો રસાલો એ બાજમાં વધુચાએલો છે. આખો રસાલો દિવંદુસ અને કાશ્ગારમના કોચા પર્વતો વચ્ચેના ધારમાંથી પસાર થયો. એક બાજ રસાલના રાજ્યમાં યજ્ઞને અફધાનિસ્તાનની મદદિશ્વા કરીને જાયે અને બીજે બાજ કારમીસ્તી કપડો તે સિંધુને તીરતીરે યજ્ઞને છેક કતરના બાજમાં તેને મળશે. ત્યાંથી બંને સાથે હવડને પામીના હવ્ય પ્રદેશ પર યજ્ઞ ચીનાઈ તુર્કસ્તાનના કારમર શહેરને રસ્તે વણઝાર મારફત એ પ્રદેશમાં પહોંચશે.

આ મુસાફરી વર્ષોની જહેમત માથે છે. પણ તેને યંતે સર આરેલ સ્ત્રીન એ ભૂતી દુનિયાનાં ઇતિહાસવસ્તુ ઉકેલી તેને આ જૂના પ્રજાના ઇતિહાસ સાથે જોડી દે એતું હવડ-નારો એરેએક માણસ આતુરતાપૂર્વક આ શોધઓળખની પ્રતીક્ષા કરતો રહેશે, અને એ વિદ્વાન સાહસિકની લાંબી ને તપસવ કમીસરિ પર આવા ઉત્તરવલ કાર્યની શિલ્પિને સુવર્ણકળશ ચડે એની શુભેચ્છાઓ પ્રાર્થશે (એવેજ ઉપરથી) - મોહનિર્વાયંદ

કાલાં ફોળેને પકવવાની કૃત્રિમ રીત

અંધારિયાના કૃષિ-નિષ્ણાતોએ કાલાં ફોળેને કૃત્રિમ ઉપાયથી પકવવાની રીત શોધી કાઢી છે આનંદપ્રીતરી બીના તો કો છે કે જે ફોળેને કુદરતી રીતે પાકતાં કેલસાં અઢાવડિયાં લાગે છે તે જ આ કૃત્રિમ ઉપાયથી તેટલા કલાકમાં પાકી ભય છે ! કાલાં ફોળેને 'એથેલિન' એક લહેલી પેટીમાં રાખવાથી તે ઝડ પકવતર થાય છે. આ એકથી ફોળેનો ફ્રેશ ઉત્તરવલ બને છે અને તેમાં રહેલી મિઠાસ પણ જલ્દિ પામે છે.

ફિલિપ્પાઈન ટાપુઓ પાસે પશ્ચિમ મહાસાગરની કાંઠા પરથી સરંચી વખરેમાં વખરે—૩૨૦૮૯ ફીટ છે. એ કાંઠાજ એટલે જનનું લાક્ષણાં બેચું દિમાલવનું મોરશીકર-માફક એ રીતર—સિખર તેમાં પૂર્વી ભય ને તેની ઉપર પાણું ૩૦૦૦ ફીટ પાણી ફરી વળે !

જ

૧૯૨૮ના એપ્રિલમાં 'સિરીઅથેન' સ્ટીમરના દવા ખાતાના તબીબ ઉપર એતું મોળું પડયું હતું તેવડ મોટું મોળું આજ લગી ફેલ સ્ટીમર પર ફરી પડયું નોંધાયું નથી. આ મોળું પડવાને પશ્ચિમી પાણીથી ૧૪૦ ફીટ કાંચ આવેલો સ્ટીમરની સર્વેયારફ્ટ જગાઈ ઝડ દબી !

જ

એકિસકાના અખાતમાં એક એવો ટાપુ આવેલો છે જેના કિનારા ઉપરનો ફ્રેશ વાંદનાર બાલવામાં કરે છે. બરતી વખતે પાણીનો ફ્રેશ ચોંતરી દોલ છે અને બીર વખતે રેતીનો ફ્રેશ બેર જેવો ગળ ભય છે.

‘સ્વરાજ ધરો ત્યારે રાષ્ટ્ર-સરકારમાં તમે ક્યા હોદ્દો પસંદ કરશો? વડાપ્રધાન થશે કે પરરાષ્ટ્ર-મંત્રી!’ મિત્રે પૂછેલા આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં લોકમાન્યે જણાવેલું ‘ના’ દે આઠી સ્વરાજ ધરો કે હું તો મારે કોઈ કોલેજમાં અભિતનો અધ્યાપક બની બેસી જઈશ. એ રાજબટપટ મને નથી પસંદ. મારે તો હાલ રિફોર્મ-સ્કૂલ કે હાઈસ્કૂલ પર પુસ્તક લખવું છે. આ તો દેશ પર પારતંત્ર્યનું સંકટ છે એટલે આપદ્ધર્મ તરીકે સરકારજીમાં પડેલા છે.’

ભહેર બળારે તથા એવા જ બીજા પ્રયોગોમાં કેટલાક ‘જેઠણે છીએ’ રાષ્ટ્ર વાપરે છે તે જોડું છે એ તો ‘જેઠું’ ક્રિયા-પદનું પહેલા પુરૂષ બહુવચનનું ૩મું ચયું. ખરો રાષ્ટ્ર ‘જેઠણે છે’ હોવાને જેઠણે

ધર યોગાયા પછી ફિનિશર અને બારીબારજી પણ પડેલા ચૂનાના ડાંધ યાણી પડે સાફ કર્યા હતા પણ સફેદ ધાળાં રહી ભય છે. તેજ ને પાપી સરખે આખે ભેગાં કરી બીજા વખત તેના ડાંધ મારવાથી ચક્રાચિત થઈ જશે.

તાલે બેઠાંની હાલ સખત ઘસાથી તરત બેઠાંની ભય છે; પણ આપણે ત્યાં તો વલ્લુ ભરેલો ખાટલો કે માચી પણ ચાલે.

થસિયું મીઠું ને સુરકો સરખે માથે લઈ ધસવાથી છતાં મલનમાં વાસણે ભાંપી અમે તેવા નહતા રીડા ડાંધ નીકળી જશે.

માટલામાં ચોંટી મગેલું મીઠું ઉમેડતાં સુરકોની પડે છે. એક રાત એટલે બેએક રીંગણું સખી મૂકે અથવા માટલાને બીનું કપડું વીંટી સખો; છટ્ટે પડી આવશે.

હિંદમાં કુલ ૧૫ લાખ માણસો સરકારી નોકરી કરે છે; તેમાં ૧૨ હજાર અંગ્રેજો છે.

છપી તથા બારીબારજીનાં કામ થોડાં ગળીવાળા પાણી પડે થોવાથી વધારે ચોખ્ખા થશે, ને જલદી નીંહ બગડે.

કોડીને ગંધકતી વાસ નથી ગમતી, તેમ હર કપૂરની વાસથી નારી નીંધ છે. કળ્યાની રાજ પીવાથી હારસ મટે છે.

ઉમર કહી લો: ૧૯૫૧ સદીમાં જન્મેલા માણસને કહો: ‘તમારા જન્મના વરસનો ત્રીજો આંકડો હશે. તેને પાંચે ગુણો. તેમાં થો ઉમેરો. તેને બેએ ગુણો. તેમાં તમારા જન્મના વરસનો છેલ્લો આંકડો ઉમેરો. શું આવ્યું?’ એ બે સ્કમ કહે તે સ્કમ ૧૩૪માંથી બાદ કરતાં જે વધે તેટલાં વરસ તેને ૧૯૩૦માં થયાં.

ચોપડીઓને છતાં લાગતી ગર-કાવના મટિ ચોપડીઓની પછળ ઉમર ટાપેન્ડાઈનમાં બેએલું ગોઠું રાખવું

બડી મીણખતી કરકસરથી બાળવી હોય તો તેના પર સફેદ વાતનીશનો ઢાંધ મારી સુકવું રાખવી. આપી મીણખતી બળશે ત્યારે બોચળેલું મીણુ પારનીશના પડની પાજમાં રીસાઈને બળશે ને બહાર દેલા બેતરી આવી ઠગશે નહિ.

લીલી તુવેરનાં રાણાની ચોટીસ જાંઘવાથી રોળે બેતરી ભય છે.

તમારી મધારી ભીંતથી દૂર રાખજો તો વધારે ચોટીસ દબા મળી શકો.

બૂલથી ચેડાએડી કે વગર બગડેથી ટિકિટ ક્રમજ મારથી ઉખેડવા માટે ખાણના ચિત્રમાં બતાવ્યા મુજબ ટિકિટને નીચે સપાટ દબાવીને કાળજીથી ક્રમજને ખેંચી લેજો; ટિકિટ નહિ ફાટે. અમે તે જોટેલા ક્રમજ આ રીતે ઉખેડી શકાશે.

હપર, મોટા ચાંદલાએ પચ્ચેનો ચાંદલો ને નાનાઓ પચ્ચેનો ચાંદલો બંનેમાં ફેરક લાગે છે ખરું? પણ એ દષ્ટિક્રમ છે. માપી જોશો તો બંને સરખા જ છે.

ધરનાં આંગણમાં સૂરજગુખી કૂચે લગાડવાથી ભેજ ચાંદલો ધરો ને મેંચ-રિયાના મચ્છરોને તે દૂર રાખશે.

‘કોઈ માણસ ગોતાની કેડીના માથાના કુરાની રીકોની બહુજગી બચી જશે પણ તો તે એનો રોડ સળો થાય?’

‘આપણને ખમ નથી પડતી, બાઈ.’

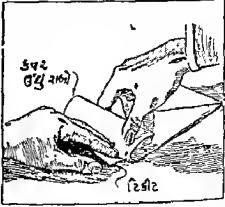
‘કેમ વળી? એનો વર.’

નીસરખીનું પર્મપિયું પૂરું થતું હોય ત્યાં આગળની જગીન પર તદ્દન ઘોળા કે કળા રંગનું ચોરસું જડવાથી (અથવા ચીતરાથી) ઉતરવાને સરખતા થશે.

ચણીડીનાં બીજનું મૂકમ મૂકું મુંખવાથી શરદીને લીધે પચેલો માથાનો દુખાનો મરશે.

દાનની મલાઈથી ગરમ પાણી પીવાની જરૂર પડે તો પાણીને એક પાલાનમાંથી બીજા પાલામાં ઢાંચેરી વીસ

પચીસ વાર દેડો બંદર હવા પસાર થશે એટલે તે બોણું બેરવાદ લાગશે.

અનંતાના કલામંડપ

જગતની સર્વોચ્ચ ક્લાસમુદ્ધિ સાચવી બેઠેલી એ વિહાર-ગુફાઓમાં આજથી સેકેન્ડો પહેલાં બૌદ્ધ સાધુઓ ધ્યાન, પૂજન અને ચિંતન કરતા વસતા હશે ત્યારે એ મુદ્ધિ કેવી સચ્ચ હશે તેની કલ્પના આજનાં ખ્રિસ્તીઓમાં પૂરીને મુંઝાઈ રહ્યું જોઈ આઈના પ્રિન્સિપાલ મિ. મિલિયે કલ્પવેલા મૂળ ચિત્ર પાઠી સ્વિસર રાજ્યે આલેખેલી આનુક્રિતિ [સર ચીત્રમાણના ક્લાસિકલમંડપ]

આ વ તી કા લ નાં ના ગ રિ કો નું

કુમાર

મા સિ ક

કા ર ત ક

ગો ગ લી સ સો સ ત્વા શી

સાક્ષ્યટાલું

[અંધારા]

વીણાનાં ગાન થંભે, નિજનિજ વ્યવહારે તણ વિશ્વ દેખે,
આંખો આશ્ચર્યઘેરી સમયગતિતણે ચિન્તને બે વિરામેઃ
સૂતેલા આજ બળે, નયનથી નિરખી બગતા લોક દોડે,
દોડેલા ત્યાં અશ્રમે, અડગ કદમ ત્યાં જૂઝતા સિદ્ધિ પામે.

વિદ્યુત્વેગે મુમુક્ષા, અણુઅણુ પ્રસરે લોક આખાલાવૃદ્ધે;
બહાલાંનાં બહાલ, તાબં તનુજ કુસુમ શાં, ચિત્તાની કેં મહિષા,
સિદ્ધિઓ જિન્દગીની, રજરજ કરીને સંચિયા દ્રવ્યઓધો,
પ્રાણોઉત્કર્ષશોખી ધમ્મીધસી જનનીઅંચળે આવી પૂગે.

આવે આવે ફરી સૌ દિવસ રજની એ સૂર્ય, એ ચંદ્ર ઊગે,
આવે સંપત્તિ પાછી, મુખમય સમયો આવતા, જિન્દગીઓ
આવે એકેક પાછી, મરણ પશુ મળે કેટલાં કીર્તિમીઠાં,
રે આ સાક્ષ્યટાલું યુગયુગ પલટે તો વ પાછું ન આવે.

બહાલાં! આ દહાવ મોંઘો, ધન, જલ, શુણ્ણની સિદ્ધિથી થે મહાન,
મોંઘેરો જીવનોથી વિરલ યશભર્યાં મૃત્યુથી થે મહાન.

‘સુન્દરમ’

દેશની તાકાત તંબાઈ રહી છે. જગત-માં સુધરેલી કહેવાતી મળનું સાસન હિંદની સ્વતંત્રતાનાં મૂળ ઉપર પ્રહારો કરી રહ્યું છે. પેદીઓની પેદીઓ સુધી હિંદનાં બાળકો સ્વાતંત્ર્યનું સ્વપ્ન પાલુ ન પામે એ માટે દેશના હૃદયે નિર્દોષ દેશ-બક્તો પર ઈંડ, કાસખાસ, ત્રાસ, માર ને મોં બધીનાં ફરમાનો વરસાવી રહ્યું છે.

ઈંગ્લંડનો વિચાર હિંદુસ્તાનને સદાની શુભાશીમા રાખી ઇંગ્લંડના વતનિઓ માટે એક ચરી ખાવાની જમીન તરીકે જકડી રાખવાનો છે, અને તેથી જ તેના શબ્દતંત્ર મારફતે જ હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નો નીવેણ ઉતારવાનો તામઝી રચ્યો છે. અણબલ કમિશનનું ફારસ ઉઘાડું પડી ગયું છતાં ઇંગ્લંડમાં શરૂ-રૂં દેખાતાં પોતાના સામતાવજગતાઓને ગોઠવી સંધ્યપશ્ચી ન્યાયનો ફંજ તેણે ઢંચું પણ ધારણ કરી રાખ્યો છે. હિંદુસ્તાન તરફથી સાચા પ્રતિનિધિઓ ન મળ્યા એટલે તેમનાં મીઠા વચનોથી બરમા-એલા હિંદના કહેવાતા રાજદ્વારીઓને નોતર્યાં. તેમને પણ ઇંગ્લંડની નીતિમાં શકા પડવા લાગી અને ચોખ્ખી વાત જોલવા લાગ્યા. ઇંગ્લંડવાસીઓને તે અણગમતુ યથું એટલે નોતરેલા પરો-ના અપમાન તથા ઉપેક્ષાઓ થવા લાગી છે એવી વાતો સાચી આવે છે. એક તરફ તેમને ચૂમાલી દેવાનો અને લાચાર બનાવવાનો પ્રયત્ન છે; બીજી તરફ હિંદુસ્તાનમાં ઢંચું પણ દબાદી અને દગાણું કરી ઇંગ્લંડના મુલસદીઓ તથા હિંદના અગ્રેજ અગલદારોએ તૈયાર કરેલી બેઠીઓ ખુશી કે નાખુશીથી પણ હિંદના ગળામાં નોતરવાની પેરવો છે. હિંદ જો બંદે જ સજવન રહેવા માગતું હોય તો એ બેઠીઓનો પસીને છનકાર કરે અને તેમ કરવામાં ફરગાની માને, ગાગરાની એક ડોશી પણ સમજે

માનપાનના થાજ બરેલા લાવ છા ફિજી દે; આલી કેળી બંને નાખી એકલ જીવન સોધી લે; એ બંદરેર જીવન!

પરના ધા માયા પર ઝીલી પરનાં દુઝો શીલી દેડ; કાદાની પાવડીઓ પહેરી નિંદે તેની કરે સેવ; એ જલનોર જીવન!

(સ્ખલુલામ સોનો)

એક ન્યાય ને નીતિ વિના કોઈનાં રાજ્ય રકપાં નથી. એ ધણી સજસતા એ જે તત્વોનો ત્યાગ કરે છે તે જ ધણી ફરત તેનાં મૂળ ખોદવા માટે છે. એ મળનું સત્ત રહે તે જ છવે ને રહે એમ ઇતિહાસ હમેશાં સાબ પૂરે છે.

કડાંબંધ તોપખાનાં, આરમરો, બે-અળ ફેંકતાં વિમાનો કે ગોળીઓ પર-સાનતી રાંધીઓના એમના સરંભમાંથી ડરી પ્રભાએ હગાઈ વંચાઈ રહેતું જોઈએ એવી સમજૂતીઓની સમજણ છે પણ પ્રભવતર એના પડકારમાં આત્મ બલિ-દાન અને હમ સહનસાજિ ધરી રહી છે છત્રું તો આત્મસન્માન અને સ્વ-લક્ષ્યો કોઈના દવા પર જીવી રહેલી પ્રભ સત્ય, શૌર્ય કે શીલ સાવચી રાકતી નથી. તે દરેક પળે જીવનમયી ડરીને પોતાના નતીવ અજિયાનને પૂજમાં રાખે છે; પોતાનાં શ્રી-ગણકોને તે લગભગી પ્રકારમાં લાવી રાકતી નથી; તેની પ્રવિણ ને શીવ હમેશાં બચમાં જ રહે છે; તે પ્રભનાં મર્મ, વિશ્વા ને જ્ઞાન પણ વંધ ને દંભપૂર્ણ જ હોય છે.

દરેક દેશમાં ન્યારેન્યારે શુદ્ધ થાય ત્યારે દેશના બગીસલદાણા નરવૈરો જ ધરપાય છે. કયો દેશ હતચેતમ મા-

નવોએનો બોજ આપ્યા વિના આઝાદી મેળવી કે રકાની રાક્યો છે? મરનાસ જ હમેશા બીજને છરવાનો ગંત બનાવો રાક્યા છે. મરનાસનાં જ નામ અમર છે. છત્રા એટલા છત્રા નથી જ.

પણ શુદ્ધ એટલે સ્વાર્થ માટે ચલા-વેલી ખૂનરો નહિ; શુદ્ધ એટલે માન-ભરેલાં સંહાર કરવાનો પરવાનો નહિ. આફત કે અન્યાય નિવારણને ભતનો બચ છાડી વોરો આગળ આવે છે ત્યારે જ ખરા શુદ્ધનો રાજ્ય રંભાયાય છે. નિર્દોષ પર પ્રહારો કરનારા શોભાજી પર અત્યાચાર કરનારા, વીર કે સૈનિક નથી. બંને તેમના હાથમાં કાવજીનો પરવાનો હોવ પણ માનવ ને ફરતની કઠિમાતો તેઓ કરીપણ મુલોદ્યારો છે તેઓ પોતાની માનવબંધન વફાદાર નથી; તેઓ પોતાના કુલ્લની મહોબ્બતમાં ભૂડા છે; તેઓ વતનના ક્રોડીઓ છે 'ઈશ્ક કે ખુદા' તેમને મન કંઈ જ નથી, કારણકે તેઓ તેના નામે સત્યને આગળખ્યા કે સમજવા દેતેનર નથી.

ન્યારે સત્ય સહન ન થયું ત્યારે સત્યને અધારી મોરશીમાં પૂંથું પોતાનાં પાપો મકદ ન થાય માટે સત્યનું એ બંધ કયું છતાં સત્ય બધે કેહાણે આપો આપ મકદી રહ્યું છે. સત્યમાં છવવાનો આદેશ મળને મળી રહેા છે એવ કે પાસેકમાંથી પણ તેના તણુના નીકળ્યા જ કરે છે. ઇતિહાસની પેદીઓ વરાણીને પણ સત્ય બહાર આંખો વિના રહી નથી, તો છવંત ફરીડોની મનોબધા ને આત્મમંથનને દાખી રાખવા કેણું સમર્થ બનશે? એમને આ દેશમાં રહેતું વરો તો મનની કલ્લમી ગોળવા વિના ચાલશે જ નહિ. એ પણ આપણે ત્યારે આજની બધી બુધોનાં પ્રાવશિન કેશોના વિના હિંદની પ્રભ તેની સાથે શી રીતે લાયક બિલાવવાની હતી?

૫. 'કુમાર' વર્ષો ખેલતું આવે છે અને હજુ પણ તેને બાધક કરવાને જોઈતાં યત્રો અને માણસોની ખામી પમી લેવી પડે છે. છતાં અમારા વાચકોએ ધીરજ અને પ્રેમથી જે સાથ બળથી રાખ્યો છે, તેનો અમે અંતઃકરણપૂર્વક નમ્ર સ્વીકાર કરીએ છીએ 'કુમાર'ને સમૃદ્ધ કરવા અમે કોઈ પણ પ્રયત્ન બાકી રાખતા નથી; અને કેટલાક લેખો, હકીકત કે ચિત્રો જે મહેનત ને હવાસનાથી મેળવેલાં હોય છે તેનો આંક જો ખર્ચથી જ મૂકવામાં આવે તો 'કુમાર' જરા વાર પણ પોસાદ શકે નહિ અમારા મિત્રો, બિજા ચિત્રકર્તા અને સુવિચારી નવવાન ફોટો-ગ્રાફર તથા ઉત્સાહી ગ્રહરચના આ બાળકમાં અમારા પર હમેશાં આભાર રહે છે, અને જે સહ-કારને લીધે જ અમે 'કુમાર'ની વિશિષ્ટતાઓ બ-ળવી શકા છીએ. હવે પછીના અંકો માટે પણ તેમના તરફથી ધણી સામગ્રી ને સહાય અમને મળ્યા જ કરશે એવી ખાત્રી અમારા વાચકોને આપી રાકીએ છીએ. અને વાચકો પાસેથી તો અમારી જીજ્ઞાસી આશા હોય? જે પક્ષપાતથી ને પ્રેમપૂર્વક 'કુમાર'નું સ્વાગત તેમણે આજ મુખી થયાં હું છે તે આજ રાખીને, આવતા વર્ષને માટે બંધવાને આ અંક સાથે જે વિજ્ઞાપન છે તેનો આદર કરી અમારું કાર્ય સજ્જ કરવા તેઓ સાથ આપશે જ.

ગલગોટા

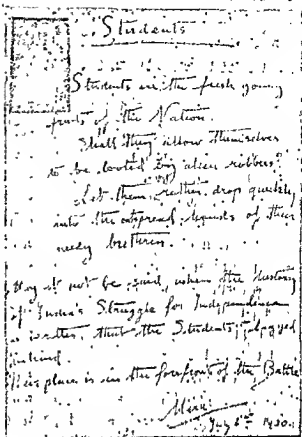
દેશગળ પુસ્તકારનાં લખેલાં
ને રવિશંકર પંડિતે ચીતરેલાં

બાળકઓ
૦-૧૦-૦

કુમાર કાર્યાલય : ગાગલવાદ

આજના કુમારનું પૃથક્કરણ

નૅશનલ યંગ મેન્સ કોલિયન એસોસીએશનની સમાના મંત્રી સર આર્થર કે. યેપ આજના કુમારનું પૃથક્કરણ નીચે મુજબ કરે છે: આજનો કુમાર એટલે ૫ ટકા તોફાન-ખીંચાત્મક; ૫ ટકા મજ-ગમી; ૧૦ ટકા સૌમ્ય; ૧૦ ટકા મક્કમતા; ૧૦ ટકા સત્યને વળગી રહેવાનો મનોરથ; ૧૦ ટકા કાયરતા — (સારીરિક નહિ, પણ ખીન લોકો માટે મટે કું ધારતો એવી બીક); ૨૫ ટકા સ્વાર્થ, યોજનાપણું, વિલાસ છત્પાદિ; (જે સર્વને સહુચુકરે ફેરવી રાકાય); ૨૫ ટકા કામ કરવાની તત્પરતા, ચા-લાકી, આગળ પડવાની હોંસ છત્પાદિ (દ. એ.)

વિદ્યાર્થીઓને મીરાંજીનનો સંદેશ

કાન્સ અને હંડવડના ઉચ્ચ સમાજમાં કીમતનાં પુત્રી તરીકે એક વખત ધણું આગળપડતું અને વૈભવી છવન માળનાર મિસ મેટેલિન સ્લેડ આને હિંદુસ્તાનના મરીમોનો જોડે અનુસંધાન કરી ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને અનુગ્રહ આપતું સાઈ ને વાપસી છવન માળનારાં મીરાંજીન બની ગયાં છે. બ્રિટિશ નોકાખાતાના એક અગ્રેસર અમલદાર સર એડમંડ સ્લેડના એ પુત્રીનું આજ અદ્યતન છવનપરિવર્તન ગદાત્માજીના સિદ્ધાંતોએ કર્યું. તેમના લખાણો તથા છવન-આદર્શોથી આકર્ષાઈને તેમણે પત્ર લખી આશ્રમજીવન ગાળવાની ઇચ્છા દર્શાવી, ને ગાંધીજીની આકરી સરતા કબજીને વરસના અખતરા માટે તે અહીં આગ્યાં. મહા-ત્માજીના સહવાસમાં ચોતાને અપૂર્વ શાંતિ ને આનંદ મળ્યાં તેથી વરસને અંતે તેમણે સ્વેચ્છાથી આદીનું છવન ધારણ કરી કાયમનો આશ્રમવાસ ગ્રીહાયો ને ગાંધીજીએ તેમને મીરાંજીન નામ આપ્યું. આ કબરનો પ્રેરક સંદેશ અગદાવાદના એક હસ્તલિખિત 'અરવિંદ'ના વિદ્યાર્થીઓએ ચોતાના હસ્તાક્ષરમાં તેમણે લખી આપેલો. એમાં તેઓ જણાવે છે કે: 'વિદ્યાર્થીઓ તો સમૂદ્રનો એકો તાલુ કાલ છે. તેઓ મું પોતાને વિદેશી હુદાસઓને હોયે હુદાઇ જવા દેશે? કદાચ, તેઓ તો તલાવ પોતાને હાકલ દઇ રહેલા પોતાના ગાંધીવાને પડખે બસને દેખા રહે. હિંદના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનો ઇતિહાસ લખાય તે કાળે રમે એનું કહેવાપણું રાખતા કે મુક્તિસંગ્રામ વખતે વિદ્યાર્થીઓ પાછળ રહી ગયા હતા. એમનું રથાન તો યુદ્ધને મોખરે જ હોય.'

‘લ્યારે ગુર્જરીનું માત્ર નામ જ હતું, લ્યારે તેના તનુએ એકતા વિના તરફડતા, લ્યારે તેની સેવા એ મૂર્ખાઈ બનાતી, તેનું ગૌરવ એ સ્વપ્નું લેખાતું, તેના પ્રતાપ કદી જોયો ન જણાતો, એવા લયંકર નિરાશામય સમયમાં’ એ અદૃષ્ટ જનનીની ગૌરવભૂતિ ઘડવા આજીવન અથાગ શ્રમ ખેડનાર

સા ધારણુ શોકમાન્યતા એવી છે કે કેાષ માણસ મદાવીર યોદ્ધો રાજદારી અંગ્રેસર કે મોટા સેન્ટ અને અથવા દગ્ગરો લોકોનો શિરચુકટ ઘડને રહે તેની જ ગણના મદાન નર તરફકે થાય. ૨૪. રણજીતરામ એમાંના કેાષ નહોતા અને થવા ઇચ્છતા પણ નહોતા. એટલા જ માટે કદાચ તેમને મદાન કહેતાં લોકો અચકાતા દશે.

જગતમા ધણી મોટા ફેરફારો ને પ્રજા સિક્કાંતો જન્મે છે લ્યારે આપણે તેના વિધાના તરીકે કેાષ એક પુરુષને ગણીને તેને મદાનનું પદ આપીએ છીએ પરંતુ તેની પૂર્વે અનેક માણસોએ એનું એ કાર્ય કરવામાં અખંડ જીવનની ઉપાસના હોખી હોય તે પાત્રો આપણે ક્વચિત જ મ્યાનમા લઇએ છીએ. ૨૪. રણજીતરામ એ ગુજરાતની જનતામાં તેની સારિકારિક અસ્મિતા અને રાષ્ટ્ર-ગૌરવ જગાડવાનું જાણે નાનપણથી જ મત લીધું હોય તેમ, અખંડ જીવન એક નિમિષે એ આદર્શ અને કાર્ય પાછળ વિતાવ્યું હતું. આને ગુજરાતનાં આટલા કાર્યક્ષેત્રોનાં એક પણ કાર્યકર્તા એવો નાંવિ હોય કે જેને રણજીતરામ એ ભાવનાની દીક્ષા આપી ન હોય. ગુજરાતના અગ્રગણ્ય સાક્ષરોથી માંડી દેશસેવાની સંસ્થાનો દરેક સંચાલક રણજીતરામની સાધનાતો સંસ્પર્શ અનુભવ્યા વિનાનો લાગ્યે જ નહોતો. તે દરેકને રણજીતરામની અનુપમ દેશભક્તિ, ગુપ્ત સેવા-પરાયણતા અને સદાના દાર્દ્રિક સહકારની ચેત્રી અથવા વધારે મધુર સ્મૃતિ રહી દશે જ; એ બધી યે જો કદી એકીસાથે પ્રકાશ પામે તો રણજીતરામને મદાનનું ગિરદ આપતાં કોઇને ય સંકાય ન લાગે. અહીં આપણે તો ‘કુમાર’ના તંત્રી તરીકે ‘રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ મળવાના પ્રસંગના રમરણમાં, એ સદાપક અને ચેરક રંગેહીની માત્ર મારી જે કંઈ જૂજ અંગત સ્મૃતિઓ છે તે વાચક આગળ મૂકી એ મદાન ગુર્જરજાતને મારી અંજલિ સમર્પું છું.

ભાવનંગરના યશોનાથ મહાદેવના વિશાળ ચો-ગાનની પાછળ દત્ત કુવાનું આતુમાંસ ધર્તીન થતું હતું.

તેનું આકર્ષણ વિદ્વાન અને સાધારણ તેમજ વિદ્યાર્થી અને ગૃહસ્થ સર્વને એકસરખું લાગ્યું હતું. કુવાજીની પ્રાસાદિક વાણી ને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન, પુરાણ મદાભારત તથા રામાયણના અનેક પ્રસંગોમાં જનનો રમ રલાવતાં અને રોજના જે કલાક અખંડ આનંદ ને ભાવમયતામાં તરબોળ રાખતાં, રાજ્યના અગ્રણી અધિકારી થી પ્રભાસંકર પટણીથી માંડીને નિશાળોના સામાન્ય મહેતાજ ત્યાં દેખાય; શ્રદ્ધાળુ ગૃહસ્થ અને નવીન રંગો કૌલેજીઅન પણ ત્યાં જડે. એ ધર્તીનમાં હું રોજ એક જીવન ગૃહસ્થને શાંતિથી એક પાત્ર એક થાંભલી આગળ આવી બેસી જતા જોતો. તે જાણે આ માનવમેદનીમાં કેાષ અગમ્ય ઉદ્દેશની કડીઓ રોથી રલા હોય છતાં મનની વાત ઝટપટ ઉઘાડી ન પડે તેની સાવચેતીમાં હોય એવી શાંતિ ને ગંભીરતા તેમના મોં પર દેખાતાં. એમની જ ઉમરના મારા એક રંગેહી ગૃહસ્થ એક વાર મારી સાથે એ કથામાં આવ્યા તેમણે એમને એ થાંભલી પાસે બેસી જતા જોયા કે તુરત મને પૂછ્યું, ‘આ તો રણજીતરામ; અહીં ક્યાંથી? અમે બંને કૌલેજીમાં સાથે દત્તા. બહુ ઉમદા માણસ છે. યાત્રો, આપણે તેમને મળીએ.’ ‘આહો, ‘મિ. ત્રિવેદી, તમે અહીં ક્યાંથી?’ મારા મિત્રો તેમણે તુરત જોળખ્યા ને બહુ જ મધુર હાસ્ય કર્યું, એ મને તેમનો પહેલો પરિચય.

એ વખતે તેઓ શ્રીમાન સર પ્રભાસંકર પટણીના પ્રાધવેટ સેક્રેટરી તથા લાયબ્રેરિયન હતા અને દેશી રજવાડાની અનેક વ્યક્તિઓનો પરિચય મેળવી રલા દતા. રામબદાસ કૌલેજના ઇતિહાસના ગ્રેડેસર શ્રી ટ્રસિદપ્રસાદ ભટ્ટ (નાનાભાઈ) જેડે તેમણે વધુ સખ્ય સાધ્યું હતું અને મણો વખત એ બંને મળી પોનાની ભાવનામય સૃષ્ટિને સિદ્ધ કરવાની મંત્રણાઓ કરતા.

રણજીતરામ

તે વખતે બંનેને હાલની કેળવણી તથા મૃદુ-સંસ્કારના દોષોથી ઊગતી પ્રગ્નો જાણાવી જુદા જ વાતાવરણમાં વિકાસ આપવાની જરૂરત સૂચી હતી. ચરોતરમાં પેટલાદ ખાડીદાર ખોડિંગનું નામ તે માટે આગળ પડતું હતું અને તેની પ્રશંસા ચરેકેર થતી હતી. રજીશ્વરરામ અને નાનાભાઈ તે વખતે ખેતાર વિદ્યાર્થીઓને હમેશાં સોજતમાં રાખી તેમનામા નવીન ભાવનાઓ જગાડવા મથતા. મારા મિત્રોમાના એક-બેને એ સમયની સુંદર યાદગીરીઓ છે.

નાનાભાઈને સમય વધારે મળતો એટલે વિદ્યાર્થી-ઓને ઘેર જોલાની અભ્યાસમાં મદદ કરતા, અને કોઈ કોઈ વખતે તેમના અંચન પ્રશ્નો પણ દાંચમાં લઈને તથા તેઓ લક્ષ્યસંગ્રહ જેવી અગત્યની પણ આપણા દેશમાં ધોર અભ્યાસપણમાં રાજેલી આજતો પર છૂટથી વાર્તાલાપ કરતા. આમ જાડુ વખત ચાલ્યા પછી તેમને એક સંસ્થાની અનિવાર્ય જરૂરત જણાઈ અને રજીશ્વર-રામ તથા નાનાભાઈની પ્રેરણાથી સરજાએકું આજનું દક્ષિણમૂર્તિ બંધન અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આજે તો એ સંસ્થાની વ્યાપક સેવાઓ ગુજરાતભરને લાભકારક નીવડી છે. એ સમય દરમિયાન હું તેમનો જાડુ નજીકનો પરિચય મેળવી શક્યો નહોતો, છતાં તેઓ મારી પ્રવૃત્તિ જાડુ પ્ધાનમાં રાખતા એ મને પાછળથી જણાયું હતું.

મુંગાઈની 'સ્કુલ ઓફ આર્ટ'માં હું જાણતો લારે તે પટણી સાહેબની હાજામણથી શેઠ નરેન્દ્રામ મોદરશ્ચ ગોડુસંદાસના સેક્રેટરી થયા હતા, અને મુંગાઈનાં મંડળમાં પોતાની ભાવનાઓ ઉતારવા મથી રહ્યા હતા. સર્વર સભામાં તેમણે પોતાનો સુપ્રસિદ્ધ નિર્ગંધ 'ગુજરાતનું ઔરવ' વાંચ્યો ત્યારે હું હાજર હતો. અને એ નિર્મળે મારા પર થયું અસર કરેલી. તે વખતે આજના ધણુ કાર્યકર્તાઓની કારકર્ણી ચર થતી હતી અને રજીશ્વરરામે તેમાંના દરેકની સાથે સારો વાતો જમાવ્યો હતો. તેની પાછળ કોઈ જાતનો અંગત સ્વર્ચકે કે હેતુ નહોતો. એ બધાની એક કડી કરી નવ ગુજરાત સરજવું એ જ ધગશ તેમને લાગી

હતી અને પોતાનો બધો જાનગી સમય દરેક પ્રકારના કાર્યકર્તા અને ભાવનાશાળી જીવનને મદદ કરવામાં, સમાજ અને પ્રોત્સાહન આપવામાં અને તેમનાં કાર્યોમાં જની શકે તેટલી સરજતા કરી આપવામાં યોગતા. આને લીધે તેઓ પોતે પોતાને હાથે 'ધાર્યુ સાહિત્ય ઉપજાવી ન શક્યા, યશસ્વી કારકર્ણી જમાવી ન શક્યા, તેમજ દ્રવ્ય સંચય પણ ન કરી શક્યા, પણ એથી એ અધિક સાહિત્ય યશસ્વી અને ધન તેમણે સરજાવ્યું: આજનું નૂતન ગુજરાત.

હું આર્ટ સ્કુલમાંથી સાંજે પાછો વળતાં રોજ જુલેશ્વરમાં મારા મુરબ્બી અને મિત્ર શ્રી જયુભાઈ રજનાથજી મિત્રકારના સ્ટુડિયોમાં રોકતો અને તેમનાં ચિત્રોમાં કામ કરી અનુભવ વધારતો. એ મિત્રનો પરિચય મને મુંગાઈના છવનમાં જાડુ આશ્વાસન પૂરતો. તેઓ સાહિત્યના પણ ભક્ત હતા અને જાડુ સંસ્કારી મિત્રમંડળના માનીતા હતા, એટલે તેમને ત્યાં મણી વાર રસિક મિત્રોની મુલાકાત થતી. એક વાર સાંજે હું મયો ત્યારે ત્યાં રજીશ્વરરામ શુરતમાં ભરા-નારી પાંચમી સાહિત્ય પરિષદની તૈયારીનો કાર્યક્રમ

ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અક્રિમતાના એ અવતાર હતા. તેને જ માટે તે છવતા; તેને જ માટે તેમણે ત્યાગવૃત્તિ ધારી; તેને જ માટે તે નવાનવા માણસોના સંસર્ગમાં આવવા સંખતા; તેને જ માટે તે ગમે તે રેડી બધાને એ ભાવનાએ પ્રેરવાને મથતા. તેમના હૃદયમાં એક જ વિચાર હતો: આપણું સાહિત્ય કયાં છે સમૃદ્ધિવાન થાય, આપણી કલા કયાં છે વ્યક્તિત્વ પામે, આપણો ઇતિહાસ કયાં છે અજવાન થાય, આપણી સામાજિક ને રાષ્ટ્રીય ક્ષાતુક્રેળતા કયાં છે સધાય, આપણી સંસ્કૃતિ કયાં છે વિનય પામે, — અને આ બધાને પરિણામે નવીન ગુજરાત કયાં છે અવતરે. એમની નજર આગળ નવીન ગુજરાત સ્વરૂપ નહોતું, છવન વ્યક્તિ હતી. બધાને એ પ્રેરતા તે એક જ લક્ષ્ય તરફ : ગુજરાતનાં ઔરવ, એકતાનતા, અક્રિમતા.

(કનેચાલાલ મુનશી)

વાવાભાઈ મહેતા

બે ટાયકા સંભળાવી દેતો !

આટલા વિજયમાં પણ મને એક વસ્તુ સાલતી, કે ટાયકા ફૂટે છે એમાં એક હાથને ધીન દાથની મદદ લેવી પડે છે. આ દૈત કેમ નભાવાય? પછી તો એ જ દાથના ઝંચૂંકા વતી બીજી આંગળીઓ હું ફેડવા લાગ્યો, મને યંત્ર કે આ કળાને શિખરે દવે આપણે પહોંચ્યા. યંત્ર નાં; દશ એક પગલું બાકી હતું. બે આગળના સ્પર્શ વગર, કશા દળાણ વગર, એની ત્રેણે ટાયકો ફૂટેલા બેઠકો, આપણું શરીર એ તો કદપચક્ષુ છે, કદપના કરીએ તો તે સદૃશ થવી જ બેઠકો. થોડા જ દિવસમાં દરેક ઝંચૂંકો રહેજ ફેલાવીને એમથી હું અવાજ કાઢતો થયો. જ્યારે એ સ્વયંજ અવાજ મેં સાંભળ્યો ત્યારે મારી વિનિગીષા તમ થઇ.

પણ હાય! એ નકામી કળા કેળવતા મારે ભારે ભોગ આપવો પડ્યો. શરીરના બધા સાંધા દીલા ચર્મ ગયા. દાથમાં તો મુદલ જોર ન રહ્યું. કંઠક વસ્તુ હું જોરથી પકડું તો નાનું પાળક પણ એ વસ્તુ હુંટી શકે.

નિરાળામાં મને ફૂટળાલ રમવાનો શોભ ગયું જ હતો. મારા ફૂળળા શરીરના પ્રમાણમાં હું ફૂટળાલ ગયું જ સારી રીતે રમતો એમ કંઠી શકાય. રમતની કુશળતા કરતા મારી પાસે જન્મ વધારે હતું. હાથ પગ લાંબી બધ તો વાધો નહિ, પણ સામા માણસને હંફાવે જ છૂટકો. એટલે જ્યાં ધમચકડી જગી હોય ત્યાં પણ લાઇસાહેબ તો ધૂસવાના જ. મારા વર્ગમાં માઈ કદ સૌથી ઊંચું; એટલે ઘણીવાર માઈ કદ અને ગાઈ જન્મ બંનેની કદર કરી રમતમાં મને 'ગોલ-ક્રીપર' નીમતા. ફૂટળાલમાં ગોલ-ક્રીપર એ તો સર્વ-તંત્રસ્તંત્ર. એ તો પગ પણ વાપરે, દાથ પણ વાપરે, અને માથું પણ વાપરે. હું ગોલ-ક્રીપર હોઉં એટલે મતો પક્ષ નિશ્ચિત રહેતો. પણ એ ચોકોને ક્યાં જ્યારે દત્તી કે હું ટાયકા ફેડવાની કળા કેળવવા મથતો હતો!

એક દિવસ હું ગોલ-ક્રીપર હતો. વિનિગીષા પવન-દડો (ફૂટળાલ) આપ્યો. લક્ષ્યવેધ (ગોલ) થવાની સૌખી ખાનરી દત્તી. પણ ત્યાં તો હું એકાએક જોરથી ઊછળ્યો. ને બે દથેલી વતી પવનદડાને રોક્યો. બધે મારા જ્યજ્ય-કાર સર થયો. પણ એટલામાં મેં જોયું કે પવનદડાનો વેગ રોકવાની શક્તિ મારી દથેળીમાં રહી ન હતી. નળા દાથમાંથી પવનદડો છટક્યો ને એણે લક્ષ્યવેધ કર્યો. એક ફાણમાં જ્યજ્યકદાને બદલે મારા પર પિચાર વરસ્યો. આ કેમ થયું એની કાઠને ખજર ન પડી. ખાન-માં કે જનૂનમાં હું કોઇ કાળે એણે નીતર્યો ન હતો. આજે શું થયું? વિનો આવીને મારા દાથ તપાસવા લાગ્યા. હું કશું જોલ્યો નહિ, પણ મનમાં સમજી ગયો કે ટાયકા ફેડવાની કળા ગયું મોંઘી પડી છે!

એ જ દથે એ કળાનો સાગ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પણ દવે 'કેમ જાણા કે ક્યાં છોડે?' એ ધાતકી ટેવ દશ મેં મને વગમી રહી છે. જોકે એના ચાળા આજે તો દાથના બે-પંજ પૂરતા જ રહ્યા છે. કેટલી મેં વાર મેં પ્રયત્ન કર્યો કે એ ચાળામાંથી હું છૂટી જાઉં; પણ જેમ આખાની ખાંપણે એની ત્રેણે દાલે છે, તેમ બંને દાથ પોતાના ચાળા ચાકુ જ રાખે છે, ટાયકા ફૂટવા જ કરે છે, અને મને એની ખજરે નથી પાતી. દાથને કંઈ અભીર રોગ-ધાન તો મેં મને લાગે છે કે મને આટલું નુકસાન ન થાત.

વિનિગીષા એ સારી વસ્તુ છે, જનૂન અને ટેક એ માનવ જીવનનું મોહું છે, પણ વિચાર વગર એનો ઉપયોગ થાય તો મદા પસ્તાવાનું રહે છે;—અને પસ્તાવો ક્યેં પણ કંઇ વળતું નથી. હજે ચડીને કેટલી મેં વાર મેં પોતાને નુકસાન કર્યું છે. સૌની પહેલો થવાનો ગોલ મને દથેશ વગમતો નથી. પણ જ્યારે જ્યારે એ વળગ્યો છે ત્યારે ત્યારે એણે મને આંધળો બનાવ્યો છે. [આલું] દસાન્ને બાલકૃષ્ણ હાલેલકર

બહુરૂપી

એકવારી વાર્તાઓ, અહિયારી તથા બહુરૂપીની કથાઓ તેમજ ઊંડિડિવોનાં પરાક્રમોના અદ્ભુત કિસ્સાઓ અને લાંબી વાર્તાઓ વાંચવાનો રસ રહેના જીવનમાં એક વાર તો બહુ પ્રગટે છે, અને તે વખતે તે જાતનું સારું ગાયન મળે તો બુદ્ધિ તંત્ર અને વિચારશક્તિ ચ્વળ બને છે. આવી દષ્ટિ રાખીને શ્રી ચંદુલાલ બેઠાલાલ આરો રાણપુરથી 'બહુરૂપી' નામનું અઠવાઈક શરૂ કર્યું છે. તેના થોડા અંક જોઈને અમને તેને માટે સારી આશા બંધાય છે. કથાને ઉચિત ભાષા ને વસ્તુસંકલનામાં શ્રી ચંદુલાલ ઘણા લાંબા જળનના કસાએલા લેખક છે. આ પત્ર એક વાર જ્યારે જ્યારે ખાતરી કરી લેવા ઉપરાંત વધુ બનાવજી બીજી શ્રી હોઇ રહે કે વ્યવસ્થાપક 'બહુરૂપી', રાણપુર એ સરનામે લખનાર શ્રી દોડ આનામાં નમૂનાનો અંક બનશે.

“ગુજરાત મળસ અને પ્રગતિમાન, એક અને અનુસ બને એવાં અખિત્રા ને નિરૂતર
સેવતા, તેનો ઇનિદ્વાસ જેનું પરમ સ્વેચ દ્વંડ, તેની સાદિત્યસેવા જેનો છાનમાન દનો
તે મિત્ર અને મદાત્મા”

રણજીતરામ વાયાલાઈ મહેતા

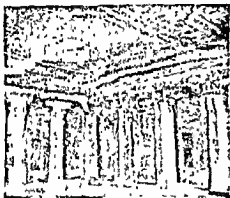

ભોધિસત્ત્વ • શ્રદ્ધાવાન સમયે કુમાર સિદ્ધાર્થના મનોમંથનનું અલેખન • [અવલંબા કલા]
 ત્યાં વિશ્રંત કરી, જામણા દાઘમા ઠંડીવર (ભૂર કમળ) ધરી શાખી, છાતનમેષન કરી રહેતું ચિંતન અને કહેલા બરેડું
 કુસંગ મોં દાળી હમેશી એ શાન્તેશ્વરી આ મૂર્તિ જનનભરતી કલામા આગેખનનો અપ્રતિમ નમૂનો મળ્યાવ છે.
 • વિમલ માટે શુભા પૃ. ૪૧૪ના અનમાન •

ચુકા નં. ૧૬ની
ઝોરાડીની બીજ
ઉપરનું એક બીજું
સુંદર ચિત્ર 'શાશ્વ-
કન્ધા અને બિપુ'

૧૬મા નંબરની ચુકાની ઝોસરીના દેખાવ

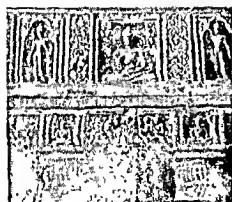
નંબરની ચુકામાં જ છે.

અન્યના આ મંડપોમાં કંઈક ચિતારાઓની પીછી ફરી છે, પણ તે બધાનું મન એક અનિવર્યનીય ભાવમાં તરબોળ લાગે છે. બધા, હુરે બીતા, જગતના પરમ દયામય બુદ્ધના આદર્શો દ્રશ્ય કરવા મથતા, વિશ્વ-કર્માની ચેકે પીછીમાંથી ભાવ અને સ્વરૂપ પ્રકટાવના એ ભીંતો ઉપર દિવસરાત મસ્ત થઈ કામ કરતા હશે ત્યારે જ આ વિશાળ મંડપ આટલી સુસંપન્ન કલાસિદ્ધિનો નમૂનો બન્યો હશે. ભીંત પરનો એકએક ચહેરો ખાસ ધ્યાનનો વિષય બને છે. એકએક હાથની અંગુલિલીલા, તે પર સરનાં સુંદર વસત્રો, કટિલાય કરી આમર લઈ બેઠેલી પરિચારિકાઓ, સરમથી નેત્ર ઢાળી રહેલી સુકુમાર રાજબાગાઓ, અનેક સ્ત્રી સાથે

૧૬ નંબરની ચુકાની ઝોસરી સ્ત્રી : ર. ૫ સવત્ર

અથો પર મતિ કરતા મોહાઓ, —એ બધી એના ચિતારાની સંજ્ઞ સૃષ્ટિ છે અને તે આપણને બધું સ્પષ્ટ બતાવવા એક પણ રેખા, એક પણ અંકાર કે ભાવ અપ્રકટ રાખતો નથી. ચિત્રો એનાંએનાં આપણે એ જ ચિત્રકારનું હવન ઉકેલીએ છીએ ને

ઉપર ચિત્ર : ૨૬મા નંબરની શુક્ર (ચેત્ય)નો ૨૬મ અને ચાંભલા-
ઓની દ્વાર બનાવતો અંદરનો ભાગ. વચ્ચે ચિત્ર : ૧૬મા
નંબરના ચેત્યના ચાંભલાઓ ઉપરના બારીક બાકીયે (કાતર-
કામ)નો એક નમૂનો. નીચે ચિત્ર : એ જ ચેત્યમાં ચાંભલા-
ઓની દ્વારની પાછળ પશુ ભીંતા ઉપર કોતરકામ કરેલું છે.
ચિત્રમાં બતાવેલું બારીયે શુદ્ધતા નિર્વાણ પ્રસંગનું છે.

શરીર તુટકતુટક રહ્યો છે. આ બંધાને સાચવવાને
નિગમ સરકાર તરફથી ખોટા અર્થે વ્યવસ્થા થઈ
છે. ધૂરોપથી આ કામના કુશળ માણસે આવીને રોક
ઠેકાએ બંધુનાશક દવાઓ નાખી સીમેટથી તે પોપ-
ડાઓને જોડના તેમ ટકાવી રાખ્યા છે, અને વીસ
પચીસ વર્ષ સુધી તે વધુ તુકસાન નહિ થાય એમ
માનવામાં આવે છે. ૪, ૬ અને ૨૪ નંબરની શુક્રાઓમાં
કોરતાંકોરતાં અરધું કામ બાકી રહ્યું છે તેથી શુક્ર
કોરવાની તે કાળની રીત સ્પષ્ટ સમજાય છે. કોરા કે
ચાંચવા (એક ચાંચવાળા ત્રીકમ) વતી સીધી ભીંતાની
જોમ મઢીઓ કોરતા જાય અને પછી વચ્ચા ગાળા
પાછળથી ધણેલી પાડે. પછી બીજી મંડળી તેની પાછળ
સફાઈ કે સંપાદી કરતી આવે.

કોતરકામ તો બધી જ શુક્રાઓનું બેસદાર ને મુદર
છે. પણ તેમાં થે નં. ૧ની શુક્રા કોરનારાઓનું પરક્રમ
તો અલગ લાગે છે. શી રીતે તેમણે બેસદાર અડધા
અને મુરકેલીઓ છતાં એ ૧૨૦ શીટનું સીધું બિંદાણ
ખેંચ્યું હશે તે કોણે જ લાગે. તે શુક્રાનું મોં ૬૫
ફૂટ પહોળું છે. આગ્રા મંડપ ૧૪ ફૂટ પહોળો, ૧૯
ફૂટ ઊંચો અને ખૂબ નકશીદાર વેસો, મુદર સ્તંભો
વગેરેથી ભરચક છે. અંદરનો ખંડ ૬૪ ફૂટ ઓરસચોરસ
છે. તેને ફરતા વીસ થાંભલા છે અને થાંભલાઓની
આસપાસ ઓસરી છે. એ મંડપની અંદર સામી બાજુએ
આગળથીસ ફૂટ લાંબી અને ચાર ફૂટ ઊંડી એક બીજી
ઓસરી છે. ત્યાંનું નકસીકામ બેદદ મુદર છે. એ
ઓસરીની વચ્ચે જ ગર્ભમંદિરમાં દ્વારપાળો સંદિન
ભગવાન શુદ્ધની મુદર મૂર્તિ છે. બદારથી આ મૂર્તિ
સુધીનું અંતર ૧૨૦ ફૂટ થાય છે.

એ ગર્ભમંદિરની ઓસરીમાં જ 'ભગવાન શુદ્ધની
તપશ્વર્ષી અને મારનું આક્રમણ' બાખી ભીંત ભરીને
ચીતરેલું છે. અસંખ્ય પ્રકારનાં પ્રયોજનો તથા ભવનાં
સાધનો સાથે માર શુદ્ધ ભગવાનને યગાવવા આવ્યો છે.
તેમાં ચિત્રકારની પીછીની કીલા અલગ છે. ૨૬મ
પાણીદાર વેષાઓમાં એકેએક આકૃતિ એટલા વિવિધ
અભિનય, લાવો ને અલંકારો સમેત ચીતરી છે કે
આજની ચિત્રારોને ફરી તેની આગળ શીખવા બેસવું
પડે. એ ચિત્રમેડળમાં શુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ અસાધિક
સાંતિ વાળી છે. આખું થે ચિત્ર ભગભગ ૧૨ ફૂટ ઊંચું

ને ૮ ફૂટ પહોળું છે. જ્યાં પ્રકાશ ફક્ત સાંજને જ વખતે અને તે પણ સદૃશ વાર જ પહોંચે છે એવી આ ભીંત પર આટલી જાંબી નકશીને કલાભરી આકૃતિઓ શી રીતે ચીતરાઈ દેશે? આજે પણ જ્યારે સાંજને વખતે સૂર્યનું આ યુક્તમાં છેલ્લું કિરણ પડે છે ત્યારે થોડી વાર જ્યાં ચિત્રો ઝગઝગી જોઈ છે તે બેનારને જોઈ મૌનમાં નાખી દે છે. 'અદ્ભુત!' 'અદ્ભુત!' જોણતું તેનું હૃદય પ્રણામ જ કરી રહે છે.

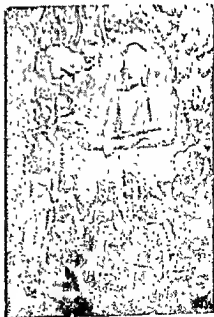

યુક્ત નં. ૧ તથા ૨માં સૌથી વધુ ચિત્રો સચવાયાં છે. વળી તેનો સમય જાણવા-

ને પણ તેમાંથી પુરાવા મળે છે. નં. ૧ના મંડપની ઓસરીમાંના, દિવુ રાત્રિ યુક્તકેશી બીજાના દરખાસમાં ધરાનના રાજા ખુશરૂ પરતીજના એલસીઓ બેટ ધરી રહ્યા છે એ દસ્પથી ધરાન અને દિવનો વ્યવહાર સમજાય છે. ધણી ભાગે ઇ.સ. ૬૨૬ થી ૬૨૮નો એ પ્રસંગ છે. એ પહેલાં નંજરની* યુક્તમાંનું ચિત્રકામ અનંતાની કળાની સમૃદ્ધિની સીમા જનાવે છે. દુનિયાના ધણા મુત્તકોની પ્રાચીન કળાનું સાધન રેખા છે, છતાં અનંતાના ચિત્રકામની રેખામાં જે અનેક તરવો પ્રકટયાં છે તે

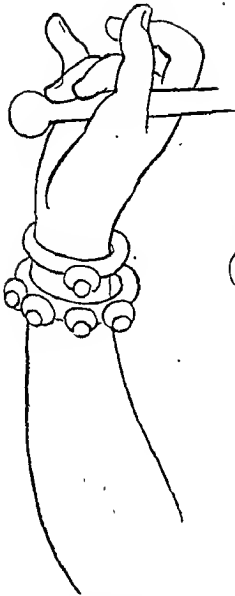
૧૬મા નંજરની ગદ્ય (કેવલ)ના મનોહર શ્લોકોમાં નહકનું દસ્પ ડાબી બાજુના ૧૮માની ભીંત પર નામસાજના કુટુંબનું સિંહપ દેખાય છે.

દુનિયાની ખીચ કળાઓમાં જણાયાં નથી. અહીં ખીચી ઉપર કલાકારનું એટલું બધું પ્રભુત્વ દેખાય છે કે તેમાંથી ફૂટતી રેખા ભાવ પ્રમાણે જ સ્વરૂપ લેતી

અનેક પ્રસંગો અને બચાવો સાધનો સાથે બુદ્ધ બજારને ચળાવવા આવેલા મારનું સિંધ બાબુએ જે જ વિચરતું ભીંતચિત્ર

આખર ટાળની મુંદરીનો લાવવવખર્ચો દાખ
અજંતાના રેખાંકનનો એક નમૂનો

ચાલે છે. ગોળ કે ધન આકૃતિઓને રેખામાં ઉતારવાની ક્રિયા તેમને સુસાધ્ય થઈ ગઈ હતી એમ અજંતાની આકૃતિઓ પરથી સ્પષ્ટ લાગે છે. ક્યાંક ઉપસતી આકૃતિઓ, ક્યાંક ઝૂલતા મોતીદારો અને મુલાવમ રસ્તો, ક્યાંક ફૂલની નાસિકા અને મૃદુ ઉદરો તો ક્યાંક શાનુના મણિશ્રવિત અગગિત મુકુટો જુઓ ત્યારે જ તમને અજંતાના ચિત્રકારનું આલેખન-સામર્થ્ય પ્રત્યક્ષ થાય. માત્ર રેખાઓમાં જ માનવશરીરને આટલા રૂઝા વેવિધ્યથી આલેખનારા ચિત્રકારો જનનમાં જીજ્ઞે

યશવંતીનું 'સ્નેહકુગલ'

ભાગે જ મળશે. લેશમાત્ર ચયરાટ વગર, નિઃશંકપણે અને છટાપૂર્વક અર્થસાવ લક્ષણથી સંપૂર્ણ ચિત્ર દેશનારો અજંતાનો એ ચિત્રકાર એ હુગ લક્ષમાં લેનાં જનનનો કોઈ પયગમ્બર જ લાગે છે.

એ જ શુદ્ધાના ગર્ભમંદિરની આગળ જન્મળી બાલુએ મંદપની ભીત પર 'ગોધિસરવ'નું મોટું આલેખન છે. કુમાર સિદ્ધાર્થ જુદ્ધપદ માટે ગૃહલાગ કરે છે એ સમયનું એ રૂપકચિત્ર છે. ખરા માનવ માપ કરતાં પછુ મોટા એ ચિત્રમાંની, જરા ત્રિભંગ કરી, જન્મળા દાશમાં જૂડું કમળ (ધ-દીવર) ધરી રાખી, જીવનમેથન કરી રહેલું મુકોમળ મોં ટાળી ઉભેલી એ રાજેશ્વરીની મૂર્તિ જગતભરની કળામાં અપ્રતિમ નમૂનો ગણાય છે. ભીંત ઉપર, સ્વાભાવિકતા અને લાવવથી કેવળ નિમિષમાં દોરેલી સરળ રેખાઓમાં, વિશાળ સ્કેપ અને સુંદર દીર્ઘ બાહુની વચ્ચે જરાજરા હાથ પૂરીને કોઈ ખુબીથી મૃદુતા અને સુગોળપણ આપ્યાં છે. ધુળિયા રંગોના અજળ મિશ્રણથી દર્શાવેલું માંસલ મનોહર મુખારવિંદ ચિતન કરણ્ય અને મનોમંથનની સચોટ છાપ બતાવે છે. પીછીના એક જ લસરકાથી દોરેલી અમરો કોઈ કલાપારંગત ઉત્સાહી દાશની અચૂક નિશાનીઓ છે. નાસિકા અને હોઠ આગળ બાવ ઉપવ્યવસ્થા પૂરતી હાથ પૂરી છે તે પરથી ચિત્રકાર તેનાં સાધનોનો કેવો સરસ ઉપયોગ કરી ગયો છે

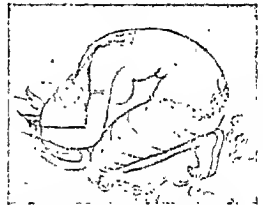

બીન નંબરની શુ-
દ્ધની બોલ પાનું
મુંદરીના વધનું
કરખાનું ચિત્ર

તે સમગ્ર યશાવ છે. આ બોધિસત્ત્વનો મુદ્દત કાગી-
મીનો એક અંગેશ નમૂનો છે. (લુઓ ચિત્ર પંદર)

એ ભાગના આખા ચે ચિત્રમંડપમાં આ સ્વરૂપ
માં દર્શાવે દોષા હતાં અતિ મનોરમ છે. તેની
આસપાસની દેવમુદ્રિ, માનવમુદ્રિ અને વિચારનિમગ્ન
પદ્ધતિઓનાં ચિત્રો લુઓ ત્યારે લાગે કે ચિત્રકાર આવેશ
અને સ્વાસ્થ્ય, ખીરના અને ત્વરા દર્શાવવામાં એક-
સરખા જ કુશળતા પ્રદર્શિત છે. અને તેની સાથેસાથે
અમામ ચિત્રમંડળનું સંવિધાન પણ આશ્ચર્યકારક છે.
આ ચિત્ર ઉપરાંત તેની નહકમાં જ એક વારણા પર
વશરંપનીનું નિર્દોશ રોદપુગમ મીનરેલું છે. એ જ
મંડપની ડાબી બાજુની બીન પર શુદ્ધતા પૂર્વગમની
દશાઓમાંની સંપેદ ભાવની વાતોનું 'કાર્યકાર' અને
નાશકારના ચિત્રન'નું બાવ્ય ચિત્ર છે. આ બંધો ચિત્રો
તેનાં સાથે છે કે અસ્ત્રાવાસીઓને સંતારનાં જાન
અને અનુભવ ગદ્દ ચિત્રતે સુપ્રામ દર્શાવે.

બીન નંબરની યશામાંનાં ચિત્રો ઉત્તરના કાળનાં
સંજ્ઞા છે. હતાં ચે તેમાંનાં બેચાર ચિત્રો તેા અસ્ત્રા-
કાળની ઉત્કૃષ્ટપદ્ધતિમાં પ્રવીણે ચિત્રાં છે. એક બીન
પર ઉપરથી બંધિત થએનું હતાં ચિત્રપ્રયોગની વિચન
રૂપ યશાવ એનું એક અત્યંત કરખાનું ચિત્ર
છે. અનેક પુવનીએથી બોધા શાસ્ત્રમંડપની વચ્ચે
નિરૂપણ ઉપર કોઈ પુરુષ નિરાશ્ચર્ય છે. તેના દર્શ-

કયા ચિત્રમાં શાસ્ત્રનાં વસ્ત્રોમાં નથી રહેલી દયા વાચની
અમાથી રમણીના ચિત્રનું લાલિયમયું દેખાડન

માં ખુલ્લું બાગ છે અને ચરણોમાં નથી રહેલી કોઈ
જવાબી રમણી ઉપર તે તોળાઈ રહ્યું છે. આસપાસની
સર્વ આકૃતિઓ તેના કમનસીબથી કેપી રહેલી લાવળીન
લાગે છે. એકદમ દયા મારે વાચના કરે છે. એ પ્રસંગેના
અંત દર્શી આપણે પણ જનકાળની એ રમણી મારે
દયાની વાચના કરવા પ્રેરાઈએ એવું ભાવપૂર્ણ આ ચિત્ર
મને ને લેનારને કંટી મુપરીટીમાં જકડી લે છે.

પાછળના કાળમાં આ મંડપમાં થએલાં ચિત્રો
અસ્ત્રાલી કાળની બિનરતી દયા ગતાવે છે. જોનાન
નુકેશનામમાં એ કાળમાં પ્રચલિત થએલી ચિત્રકળા
તેનાં જ એ છે. તેમાંથી અત્યંતનું દોર ગિટી ચમું લાગે છે.
[અત્યંત એમાં પો] રવિશંકર દાવણ

ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર

કળાભવન વિકાસ પામી ધંધાઉદ્યોગની એક વિદ્યા-
પીઠ બને તે એમનો મૂળ ઉદ્દેશ હતો. માતૃભાષા
ગુજરાતીમાં વિવિધ વિદ્યાનાં ખેટાં પુસ્તકોની જરૂર
હતી તેથી તેમણે બીજાં પણ કેટલાં જે પુસ્તકોનાં
ભાષાંતર કરાવ્યાં;—માનસશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્રનો ઇતિ-
હાસ, સાંચાકામ ને ચિત્તશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનની નિયત
અભ્યાસરેખા, વર્તમાન ભૂમિતિશાસ્ત્ર, વ્યાવહારિક
ભૂમિતિ ઇત્યાદિ પછાંક પુસ્તકો તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ
કર્ધાં. આ ઉપરાંત ધણાંક પુસ્તકોને ગુજરાતી ભાષામાં
ઉતારવાનો પ્રો. ગજ્જરનો મનોરથ હતો; પણ કેટલાક
સંજોગોને લીધે આ ઉચ્ચ આદર્શવાદી મદાપુરવો
આ પ્રયત્ન સફળ ન થયો. તેમણે ભાષાંતર કરવા
ધારેલા પુસ્તકોની યાદી કળાભવનના ૧૯૨૧-૨૨ના
બોધકપત્ર-રિપોર્ટના પરિશિષ્ટ ક્રમાં આપી છે તે પરથી
તેમની વિશાળ યોજનાનો કંઇક ખ્યાલ આવે છે.
એમની એ યોજના બે અમલમાં મુકાઇ હોત તો
ગુજરાતનું વિજ્ઞાન વિપવનું સારિત્ય ધણું સમૃદ્ધ હોત.
આમ પ્રો. ગજ્જરના અધ્યાગ પ્રયત્નથી કળાભવન ધણું
પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. દિલ્હના વિવિધ પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓ
અભ્યાસાર્થે ત્યાં આકર્ષાઈને આવવા માંડ્યા ને તે કળા-
ભવન ઉદ્યોગધંધાની કેળવણીનું સુંદર ધામ ગણાવા લાગ્યું.

પ્રો. ગજ્જરની આવી ઉચ્ચ શક્તિ જોઇ સર
સયાજીરાવ મહારાજાએ વડોદરા રાજ્ય માટે ઉત્તમ
માનસિક તથા વ્યાવહારિક કેળવણીની યોજના ધડ-
વાનું કામ તેમને સોંપ્યું. તેમણે જાપાન, અમેરિકા
તથા યુરોપના દરેક દેશની કેળવણીના અભ્યાસક્રમ
તપાસ્યા અને તેના હેતુનું સ્વરૂપ સમજી આ દેશ
માટે કેવા પ્રકારની કેળવણી અનુકૂળ યશે તેનો નિર્ણય
કર્ધો તથા યોજના ધડી. કાઢી એ યોજના એટલી
ઉત્તમ હતી કે સર રેમન્ડ વેસ્ટ જેવા તે વાંચી તાલુજ
ચઇ ગયેલા. તેણે તો લખ્યું છે કે 'જો એ મુજબ
વડોદરા રાજ્યમાં કેળવણીનો પ્રવર્ધ થયો હોત તો
વડોદરા આખા દિલ્હમાં વિદ્યાનું મુખ્ય ક્ષેત્ર જનત.'

કળાભવન છોડ્યું

પ્રો. ગજ્જર ૧૯૮૫ લગભગ વડોદરાની નોકરીમાં
જના. ૧૯૯૦માં કળાભવનના મુખ્ય સંચાલક

તરીકે તેમણે કામ દાય ધર્યું તે જ વેળા તેમણે
સરન કરી હતી કે કળાભવનને એકે ખાતે જે યોજ-
નાઓ રજુ કરે તેને શ્રીમંત સરકારે આર્થિક અને
દાર્દિક ટેકો આપવો, અને ના. મદારાગત સાદેજ
સિવાય કોઇએ કળાભવનના કાર્યપ્રદેશમાં કશી દખલ-
ગીરી કરવી નહિ. પણ આ સંરથને કાર્યપ્રદેશ જેમ
જેમ વધતો ગયો તેમતેમ તેનું ખર્ચ પણ વધતું ચાલ્યું.
જે ધીમેધીમે રાજ્યને હારે પડવા લાગ્યું. પરિણામે
પ્રો. ગજ્જરને કેટલીક યોજનાઓ પડી મૂકી પડી ને
કેટલાક કાર્ય સંકેત્રાપાં. આથી તેમનો ઉત્સાહ મંદ થયો
અને કામમાં રસ ઓછો થયો. વળી પ્રો. ગજ્જર આ
સંરથાની સ્વતંત્રપણે વ્યવસ્થા કરતા હતા; કેળવણી
ખાતાનો તેમાં દાય નહોતો. સંરથા દેશભરમાં ઘણી
જ પ્રસિદ્ધિ પામી હતી તેથી રાજ્યના કેળવણીખાતાના
અધિકારીઓને તેનો સ્વતંત્ર કારભાર ખૂંચતો. તેથી
તેમણે એ સંરથાના કાર્યપ્રદેશની, તેના ખર્ચની, નેના
અભ્યાસક્રમની તથા અન્ય કેટલીક જાળોની ચોખ્ખા-
યોજનાની વણમગી રીકા કરવા માંડી. પ્રો. ગજ્જર
જેવા સ્વમાની, નિડર ને સ્વતંત્ર અવાસના યુરુપથી
એ સદન ન થયું અને સને ૧૯૯૬માં વડોદરા રાજ્યની
નોકરીનું રાજીનામું આપી પોતાની એ પ્રિય સંરથાનો
તેમણે ત્યાગ કર્યો. તેમના ગયા પછી ઘોઘ જ સમયમાં
શ્રી મણિરાંકર દત્તજી ભટ્ટ પણ વડોદરા છોડી ભાવ-
નગર રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયાં.

જીમ શ્રી ગજ્જરનું યુવાનીનું સ્વપ્ન અધૂરું જ
રહ્યું. દેશની ઐતોાગિક રિચાંતિનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ
કરી ભારતને પાશ્ચાત્ય દેશો જેવો જનાવવાની તેમની
ધારણા નિષ્ફળ ગઇ તેમની યોજના અવ્યવહાર નહોતી.
તેમનામાં પ્રેરણાશક્તિ કે શુદ્ધિજન ઓછાં નહોતાં.
પણ પ્રવનને જોઇતો સદકાર અને રાજ્યપાશ્રવ તેમને
ન મળ્યાં. છતાં કળાભવન માટે પ્રો. ગજ્જરને
ધણી જ લાગણી હતી. જતાંજતાં પણ તે દીવાન
જદાદુર મણિભાઈને ભસાગણ કરતા ગયેલા કે 'કેટ-
લાંક કારણોથી જોકે હું તો કળાભવન છોડું છું પણ
જે જાળકને મેં જન્મ આપ્યો છે ને જેને મેં મરે
દાણે મોટું કર્યું છે તે મરી ન ગય તોની સંભાળ

નવગુજરાતની ગૌરવમૂર્તિ ઘડનારા નેદેશની ઇતિહાસસમૃદ્ધિમાં અગત્યનો ફાળો પૂરનારા માહાન ગુજરાતીઓમાંના એક : ગુજરાતના પહેલા ને પ્રતિભાશાળી રસાયનશાસ્ત્રી

રાખ્યો. કેમકે તેને સારૂ મેં મારો પ્રાણ અર્પણ કર્યો છે.’

પણ કળાલવનનો આત્મા ગયો એટલે ધીમે ધીમે તેનું તેજ ઘટતું ગયું. આજે એ જ કળાલવનમાં તેના આઘરથાપકની માતૃભાષા દ્વારા ઉદ્દેગ ધંધાની કેળવણી આપવાની આંતરિક ઇચ્છાનો સંપૂર્ણ નિરાદર થાય છે. ત્યાં શીખવાતી લગભગ બધી વિદ્યાની કેળવણી એંગ્રેજ ભાષા દ્વારા જ આપવામાં આવે છે. મુંબઈમાં પ્રોફેસર અને મુંબઈ વિદ્યાપીઠમાં મુખ્ય વડોદરા રાજ્યની નોકરી છોડીને પ્રો. ગવ્જર મુંબાઈ આવ્યા અને વિસ્તૃત કૌલેજમાં કેમિસ્ટ્રીના પ્રોફેસર નીભાયા. પોતે મુંબાઈ વિદ્યાપીઠના ફેસ નો દત્તા જ. વડોદરા કળાલવનમાં દત્તા તે વખતે તેમણે ‘યુનિવર્સિટી રીફોર્મ’ પર એક પત્રિકા લખી જદાર પાડી હતી. મુંબાઈ આવ્યા બાદ એમ.એ.ના અભ્યાસક્રમ માટે ઇતિહાસ તથા તરવણાના વિષય લુદા પાડેલા જોયા ત્યારે તેમને વિચાર થયો કે એમ.એ.ના અભ્યાસક્રમમાં ઇતિહાસને રસાયનશાસ્ત્ર અને એકલા શેષ પડે છે તે બંને પછી લુદાલુદા પાડી દેવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓ રસાયનશાસ્ત્રમાં સારા રસ લે. એ વખતે વિજ્ઞાન લઈ એમ.એ.ની ઉપાધિ ગણુ થોડાલેતા. દેશના આર્થિક ઉદ્ધારને સારૂ વિજ્ઞાનની ને ખાસ કરી રસાયનશાસ્ત્રની જરૂર છે એવું પ્રો. ગવ્જરનું દૃઢ મંતવ્ય હતું.

પોતે સારા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી દત્તા અને અન્ય ૫૨ સારા પ્રભાવ પાડી શકતા. તેથી વિદ્યાર્થીવર્ગમાં તેમ જ મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના નિયામક મંડળના સભ્યો પર તેમણે સારી છાપ પાડી સર્વના મનાગા વિજ્ઞાનની ઉપયોગિતા સમજાવી, અને રસાયનશાસ્ત્રનો વિષય લુદા પડ્યો. તેનો અભ્યાસક્રમ કાપર કેમ્બ્રી સાથે જોડી પોતે ઘડી કાઢ્યો અને વિદ્યાર્થીઓની સજવડ માટે પોતે પદરને ખર્ચે રસાયનશાસ્ત્રની ખાનગી પ્રયોગશાળા ઉપાડી અને તેમાં તેમના અભ્યાસ નયા પ્રયોગોની ગોઠવણ કરી આપી. આ પ્રભાવે તેમણે મુંબાઈ વિદ્યાપીઠમાં રસાયનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ વધારવા સારૂ તનમન અને ધનને ભોગે મહેનત લીધી. આજે આ ઇલાકામાં અસારના જે રસાયનશાસ્ત્રીઓ આપણી વિદ્યાર્થી તૈયાર કર્યા છે તે તેમની જ એ

અદેનતનું કૃણ છે. બે તેમણે રસાયનશાસ્ત્રને સારૂ એટલી પ્રીતિ, ખંત અને શેસાનો ભોગ આપ્યો ન હોત તો રસાયનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આપણા ઇલાકામાં ક્યારે વધત તે કહી શકાતું નથી. રસાયનશાસ્ત્રનો પાયો નાખવાનું કામ તેમણે જ આ ઇલાકામાં કર્યું છે તેની કોઈ ના કહી શકે તેમ નથી. વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં મુંબાઈ ઇલાકા કેટલો પછાત હતો તે વિશે ગુજરાત કૌલેજના દાસના પ્રો. ડી.ડી. કાંગા ૧૯૦૭ માં ‘રસાયનશાસ્ત્ર તથા હુન્નર ઉદ્દેગ’ નામની પત્રિકામાં લખે છે: “વિદ્યાપીઠ ૧૮૬૫માં રચવાઈ ત્યારથી ૧૯૦૬ સુધીના ૪૧ વર્ષમાં વિજ્ઞાન લઈ એમ.એ. થયેલા માત્ર ૩૨ જણ છે, જે સરાસરી વર્ષમાં એક પછી ન થયો’ આ ૩૬માંથી પછી કોઈ ઉદ્દેગ ધંધામાં તો પડ્યો જ નથી; બધા જ શિક્ષણના ચંદામાં ચૂંટાયા છે, તમને જે ૧૮૬૧ થી ૧૮૯૯ સુધીમાં તો રસાયનશાસ્ત્ર લઈ એક પછી વિદ્યાર્થી એમ.એ થયો નથી. પછી ૧૯૦૩ પછી પ્રો. ગવ્જરના પ્રભાવશાળી પ્રયત્નથી રસાયનશાસ્ત્ર લઈ બીસ વિદ્યાર્થી એમ.એ થયા છે.”

આયોડિન દરકોશાઈક

પ્રો. ગવ્જર વિસ્તૃત કૌલેજની નોકરીમાં જોડાયા પછી મુંબાઈમાં સખ્ત મરજી કાઢી નીકળી. દગલાબંધ માણસ મરવા માંડ્યું. કોઈ દવા કાર કરતી નહોતી. તેથી પ્રો. ગવ્જર તેને સારૂ કોઈ ઉપાય શોધી કાઢવામાં ચૂંટાયા. મરજી જંતુઓથી ઉત્પન્ન થયો રોગ છે. એટલે કોઈ જંતુધન તરવણી દવા જાનારી દર્દીને આપનામાં આવે તો તે જથી શકે ને રોગમુક્ત થાય એવો વિચાર પ્રો. ગવ્જરની કદનામાં રૂચે. આયોડિન તથા ક્યોરિન એ બંને નરતો જંતુધન છે તેથી તેના સંમિશ્રણથી દવા ખેંચના દર્દ પર આખી દોષ તો દર્દ નાખડ થાય એવો તેમણે નિર્ણય કર્યો. પણ એ બંને તત્ત્વોનું સંમિશ્રણ રચાવક સ્વરૂપમાં જો જ નહિ, અને જો તો થોડા સમયમાં ફટું પડી જાય એમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ માનતા. પ્રો. ગવ્જરે આ અસંખવિન મનાતો કોયડો દાય થયો અને ‘આયોડિન દરકોશાઈક’ નામની પ્રસિદ્ધ દવાની શોધ કરી. જદારે દાખલોની પૂરેપૂરી ખાતી થઈ કે તે ખેત્ર પર ને

અકસ્મિત દલાળ રૂપ છે સારે જ તે દના તેમણે બહાર પાડી. પોને શોધેલી દવાનો લાભ લેકોને મળવો જોઈએ તે ઉદ્દેશથી મુંબાઈમાં રથજેરથલે મથકો ખોલી પ્લેગના દર્દીઓને તે મૃત વહેંચવા માંડી. વિલાયતી દવા બનાવનારી કંપનીઓએ દાનરો રૂપિયા આપી આ દવાનો પેટન્ટ અરીદવા ઇચ્છા જતાવી તથા એ દારા પ્રો. ગવ્જરની રસાયનશાસ્ત્રીતરીકે પ્રાંતિ દુનિયાબરમાં ફેલાવવા લાલચ આપી, પણ તેમણે તેનો અસ્વીકાર કર્યો અને પેટન્ટ ન

લીધો. જેમ જગદીશ યોગે પોતાની કોષ શોધના પેટન્ટ તથા લીધા, પણ પોતાની શોધ સાર્વજનિક અગર જગત આખાની માલિકીની ગણાવી છે, તેમ પ્રો. ગવ્જરે પણ આ શોધનો પેટન્ટ લીધો નથી. અસહ્ય એથી આ દવાને જોઈતી પ્રસિદ્ધિ ન મળી તેથી તેનો ઉપયોગ પણ બહોળા પ્રમાણમાં ન થયો. આ દવાથી જગતના અમૂલ્ય આયોધમાં તેમણે એકની ત્રિદિ કરી. આ શોધની

કેટલાંક રસાયનશાસ્ત્રનાં માનિષમાં પણ પ્રશંસાપૂર્વક ગોંધ લેવામાં આવી હતી. જગતના કોઈ અન્ય દેશમાં આ શોધ યદ હોત તો તેનો શોધક બહુ માનને પાત્ર ગણાઈ વધુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હોત. વળા ફ્રાન્સિસ નામનું તત્ત્વ કોશિંગ કરતાં પણ વધુ જીવંત છે તેનો ઉપયોગ પણ આ અર્થે કરવાનો પ્રો. ગવ્જરનો મનોરથ હતો. પણ સમય તથા સંજોગોના અભાવે તે વિચાર પોને અમલમાં લાવી શક્યા નહિ.

મહાશયીનું પૂતળું

મુંબાઈના કોટમાં એરકોનેક પર સને ૧૮૯૮માં

મહાશયી વિદ્યારિથાના આવજાનું મુખ છુપી રીતે કોઈ સન્નિધ કાળો રંગ લગાડીને કોષએ કાળું કર્યું હતું. આ કૃત્ય બહુ જ અપમાનજનક હતું. એ કાળો રંગ દૂર કરવા અધિકારીઓએ પ્રયાસ આદર્યો. મોટા સરકારી પૃથક્કરણના રસાયનશાસ્ત્રીઓએ તથા અન્ય યુરોપીય નિષ્ણતોએ તે કાળા કાષ કાઢવા સાર જૂજ મહેનત કરી, પણ તેમના સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા અને એ વિષે મુંબાઈમાં તેમ જ બહાર જૂજ ચર્ચા

ચાલી. પ્રો. ગવ્જર રંગના નિષ્ણાન ગણાતા. આ વિષયમાં તેમની પ્રસિદ્ધિ જર્મની સુધી હતી. તેથી આ કામ હાથમાં લેવા તેમના મિત્રોએ સૂચના કરી. તે પરથી પોતે મુંબાઈ મ્યુનિસિપાલિટીને કાળા લખ્યો પણ તેનો ઉત્તર ઉત્તેજનકારક ન મળ્યો. તે જ્યાં તેમણે ફરીથી કાળા લખ્યો અને જાવજાના ઘોડા ભાગ પર કામ કરવાની તેમને પરવાનગી આપવામાં આવી. રંગનાં તત્ત્વોનો તેમને ઊંડો અભ્યાસ હોવાથી પોતે પ્રયોગ શરૂ કર્યો અને તે ભાગ સાફ કરી આપ્યો. પરિણામે તેમને આશ્ચર્ય કામ સોંપવામાં આવ્યું. એ કામ યુરોપીય નિષ્ણતો ન કરી શક્યા તે પ્રો. ગવ્જરે કર્યું અને સ્વાસ્થી તેમની પ્રાંતિ આખા દિલ્હનામાં મોટા રસાયનશાસ્ત્રી તરીકે પ્રસિદ્ધ

ગુલામ

[સુવચંછી]

હું ગુલામ ?

સૃષ્ટિ-આગનું આત્મ કૃત માનવી સુશામ ?

સ્વચંદ્ર પંખી બેડતાં,

સ્વતંત્ર પુષ્પ ખીલતાં,

દલાવના સુગંધ ઝાડ, ના કહેતું કોષ ના:

સરે સરિત નિર્મળા,

નિરંકુશે ઝરે ઝરા;

વહે સુમંદ નર્તનો, ન હાથ કોષ દેતું ત્યાં:

સિધુ ધૂધવે કરળા,

બીજલે તરંજમાળ,

માન કોષ રોકતું ન, નિત્ય બીત ગાજતાં:

સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ તમામ,

એક માનવી જ કાં ગુલામ ?!

ઉત્તિચાંકર ભેરી

ચઈ. કળાભવનમાં રંગરસાયનનો પોતે સારો અભ્યાસ કર્યો, અને મેળવેલા રાખનો ક્યાં કેવો ઉપયોગ કરવો તે માટે તેમનામાં ખાસ વિકસાજ્યા હતી તથા વૈજ્ઞાનિક કલ્પનાશક્તિ પણ પુષ્કળ હતી. દિંદના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી શુદ્ધિ તથા હોશિયારી કોષ પણ નિયમમાં પાયાલ વિદ્યાનો કરતાં કોષ રીતે ઉત્તરે તેમ નથી એમ તેમણે આ કાર્યથી સાંખિત કરી આપ્યું.

દેકનો-કેમિકલ લેબોરેટરી

પોતાને રસાયનનું સ્વતંત્ર કામ કરવાનો શોખ હતો તેથી પોતે વિવિધ કોષોમાં પ્રેક્ષક દત્તા ત્યારે જ

પોતાની જાનથી પ્રયોગશાળા એકવેશી અને ત્યાં પોતે કામ કરતા. પ્રયોગશાળા પર તો તેમની અધ્યાગ પ્રીતિ હતી. એમના કાર્ય તથા પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વથી સૌ અંજનતા અને તેમનામાં અનન્ય પ્રેરણાશક્તિ પણ હતી. એટલે જો પ્રયોગશાળાએ ધણાવિદ્યાર્થીઓધ્યાયા. મુંબાઈ છલાકાની કોલેજોમાં દાસ રસાયનશાસ્ત્રના પ્રોફેસરો તરીકે કામ કરનાર માતા ધણાજરા તેમના જ શિષ્યો છે.

સને ૧૮૯૬માં તેમણે પોતાની મોટી પ્રયોગશાળા ઊઘી કરી. તેને શિક્ષણ વિભાગ તથા જૈવોગિક વિભાગ એમ બે વિભાગમાં વહેંચી પ્રયોગો આદર્યાં અને તેનું નામ પોતે 'ટેકનો-કેમિકલ લેબોરેટરી' એવું આપ્યું. પ્રથમ કક્તા ગ્રીસ રૂપિયાથી જ આ પ્રયોગશાળાની સ્થાપના કરી હતી. પણ તે જ પ્રયોગશાળા જતે દહાડે તેમના અધાક પ્રપત્નથી તથા વિરલ આત્મજોગથી મુંબાઈ છલાકાની એક અદ્વિતીય, સા-સ્ત્રીય અને વિખ્યાત પહેલા વર્ગની પ્રયોગશાળા જતી. જગ્યા નાની પડવા માંડી એટલે જો-અનદાસ અટકીની વાડીમાં જગ્યા ભાડે લઈ ત્યાં પ્રયોગ-શાળા એકઠી. તે વખતે તેમની પાસે સાધન જાડું નહોતાં, પણ પોતાના કામમાં અડગ થતા અને પોતાની શક્તિમાં અપૂર્વ વિશ્વાસ દતાં. અને એવી થતા આજી કદી નથી જતી. એક વાર એક રંગની કંપનીના અંગે રસાયનશાસ્ત્રી તરીકે સરકારી કેમિકલ એન્ગેલાઈઝરના રિપોર્ટ વિરૂદ્ધ પ્રો. ગવર્નરનો રિપોર્ટ રજુ થયો અને દાહોકાં તેમનો રિપોર્ટ માન્ય રાખ્યો. આ કામમાં જે પૈસા મળ્યા તે જતા તેમણે પ્રયોગશાળા પાછળ ખર્ચ્યાં. તે પછી પ્રયોગશાળાને કેટલું યે કામ તેમને મળવા લાગ્યું અને ક્રિડેન્સિયોનાર્જન પણ થવા માંડ્યું. રાસાયનિક પદાર્થો

જનાવવા સાર ધણાક મીલવાળા તથા વેપારીઓ તેમને સલાહ લેવા પણ આવવા લાગ્યા. આમાંથી મળે સર્વ દ્રવ્ય પોતે આ પ્રયોગશાળાના ચિકિત્સ અર્થે જ ખર્ચતા. પ્રયોગશાળા ઉધાડવાનો પણ મૂળ ઉદ્દેશ, અ દેશમાં રસાયનશાસ્ત્રનો શોખ ઉત્પન્ન કરવાનો તથા રસાયનિક ઉદ્યોગો દેશમાં ખીલવાનો જ હતો રસાયનશાસ્ત્રના અભ્યાસ તથા એ વિદ્યાની પ્રેરણા માટે આથી એકે પ્રયોગશાળા એ વેળા મુંબાઈ છલાકા માં ક્યાંયે નહોતી તેથી મુંબાઈ વિદ્યાપીઠે એમ. એ સુધીના રસાયનશાસ્ત્રના અભ્યાસક્રમ માટે એમની જ પ્રયોગશાળા માન્ય રાખી હતી. ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજના

સ્મારક

[વસંતવિકા-સંગ્રહ]

લે થોભ આદિ પણ સ્મારક માટ આજે,
દેખું કરી ધ્રુવ સમું કરીએ વિચાર;
એકે ખરી કુસુમ સી, પણ તું ગિરાજે
મીઠી સુમન્ય વહની નહી રમકેદાર.

ત્યારે કંઈ દગ ભરી નિરખાય એવું,
કો સિંધુ ચિત્ર મદો મૂર્ત રાશ પાકું,
રૂંડું રમું નિમિરસોપક ચન્દ્ર જેવું,
જેથી હું શોક મમ અંતરનો ઉતારું.

ના, ના, નથી સરખાં કંઈ મૂર્ત રૂપ,
એ છે જાની ધણિક ગોદક નેત્રસીતા.
દેખા મની અમર રૂપ રજું અનૂપ,
એને સદા ધરીત હું સ્મૃતિ માંદિ ધરા!

ને આ પદો તુટક, તેજસ્વીના તો યે
કૃષ્ણાં જો અંતરોની પરિમલ મધુરી ફેરી રૂંદશે સદાયે.

ચન્દ્રવદન મહેતા

ઓ પણ રસાયનશાસ્ત્રમાં રસ હોય તે અદો આથી શીખી જતા. એમ.એ.માં રસાયનશાસ્ત્ર લેનાર વિદ્યાર્થીઓ તો અદો જ રહી કામ કરતા. આમ સદા વિદ્યાન શિક્ષકોન તેમના પ્રત્યે આકર્ષણ આવવા

વિદ્યાર્થીઓ પણ એ જ પ્રયોગશાળાનો લાભ લેતા. કોલેજના ન જોડાનાર વિદ્યાર્થીને રસાયનશાસ્ત્રનો શોખ હોયને એવા કોઈ ઉદ્યોગમાં પણ ધ્વજાહોય તો તે ને પણ અહીંથી ખવવામાં આવતું અને શીખવાનાં પ્રો. ગવર્નર જેવ પ્રેરણાદાયક નિ-ખ્યાત પ્રરૂપ હોય એટલે વિદ્યાર્થીઓની સારી સંખ્યા ટોળાનું વળવા લાગી. પી.એ.માં હતિ-દાસ કે સાદિત્ય લેનાર વિદ્યાર્થી.

પ્રો. ગદ્ગર પોતાનાં પત્ની સાથે

લાગ્યું. ૧૯૦૪ થી ૧૯૧૨ સુધી આ છાત્રાકોનો દરેક વૈજ્ઞાનિક તેમના સંસર્ગમાં આવ્યો હતો. આ પ્રયોગ-શાળામાં પ્રો. ગદ્ગર પોતાની કમાણી તથા સમયનો ખૂબ ભાગ આપેલો. કેાઇ થીમની ગદ્ગરે સ્વચ્છતા અને યત્ન તે ચાલતી જોઇ તથા તેની મુદ્દર વ્યવસ્થા જોઇ પ્રો. રાએ બહુ તાલુબ થકા દત્તા. ચૂનિવર્સિટી કમિશનના એક સભ્ય—બંગાળના ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક હાલ્ટ્સ—મિ. પેડરરે રસાયનશાસ્ત્રી હતા. તે એ કમિશનમાં મુખ્યાધ આવેલા ત્યારે પ્રો. ગદ્ગરની પ્રયોગશાળા જોઇ તેમણે સાર્નદાશ્ય અભિનંદન આપી પૂછ્યું, 'આ સદાનો ધંધો છે કે પરમાર્થનો?' પ્રો. ગદ્ગરે તેમને વિનયથી ચોગ્ય ઉત્તર આપી. પ્રો. પેડરરે એ જ અર્થેથી થએલો કે દિલ્લિસ્તાનમાં ખાનગી ગૃહસ્થ રસાયનશાસ્ત્રની પ્રયોગશાળા ચલાવે એ અસંભવિત છે.

એક વાર દી. બ. અખાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ ધારાસભાના સભ્ય તરીકેની ઉમેદવારી સાડ મુખ્યાધ આવેલા ને પ્રો. ગદ્ગરને ત્યાં ઉતારે રાખેલો. તે વખતે અખાલાલભાઈએ તેમની પ્રયોગશાળા પહેલપહેલી જ જોઈ અને એટલા બધા ખુશી થયા કે તે જોતી જોઈયા, 'પ્રો. ગદ્ગર, ખરેખર તમે સ્વર્ગે વસાવ્યું છે.'

પોતાની પ્રયોગશાળા વૈજ્ઞાનિક શોધબોજી માટે વપરાવા ઉપરાંત હિંદના આર્થિક ઉદાર અર્થે રસાયન-શાસ્ત્ર પર રચાયેલા દુનરઉદ્ભાગના વિકાસ માટે તેનો

ઉપયોગ થાય તેની પણ પ્રો. ગદ્ગરની વૃત્તિ હતી, અને સામાન્ય સ્વસ્થમાંથી અને શાસ્ત્રીય ઉદ્ભાગ-પોષક અંતર કારણાનાના રૂપમાં તે મુકાય એ તેમનું સ્વપ્ન હતું. એટલે પ્રયોગશાળામાં રસાયનશાસ્ત્રના ઉંચા અભ્યાસ ઉપરાંત રંગો, ખનીજ દ્રવ્યો, વન-સ્પતિનાં સત્ત્વો ને તેઓ, સાશુ, મીણગતી, લાખ, વારનિશ, દવાઓ, આમલો, રંગ ઉદ્ભાવના ને રંગ ચડાવનાનાં કામ ઇત્યાદિ અનેક પ્રયોગો લાવી દિવા દુનરઉદ્ભાગના વિકાસ અર્થે તેમણે દાય ધર્મો દત્તા. આ સર્વમાં પોતે અનેકવિધ કારણોને લઇ પૂરા ફતેહ મેદ નથી થયા, પણ પ્રયોગશાળામાંની તેમની વિવિધ પ્રવૃત્તિની આથી આપણને આંખી થાય છે. તેમના મૃત્યુ પછી આ પ્રયોગશાળા તેમના પુત્ર કૃષ્ણરાવે નંચનત્ર મોકલક કાયેજનો મોપી છે અને દાહ તે શોકો તે ચલાવે છે.

મોતી ધોવાની રસાયનિક ક્રિયા

જૂના પીળાં પડી ગયેલાં સાથાં મોતીને જો કાઇ રાગવનિક ક્રિયાથી ધોવામાં આવે તો તેનું અસલ પાણી—અજકતું નર કેમ ન લાતી શકાય એ પ્રશ્ન પ્રો. ગદ્ગરના મનમાં એક વાર ઉદ્ભવ્યો. જો મોતી ધોઈ અસલ પાણી લાવી શકાય તો એ ક્રિયાથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મળે તેમ હતું; ને આ દ્રવ્ય દેશકલ્યાણ અર્થે વપરાય તો દેશનું ઘણું દિન સાધી શકાય, આમ વિચારી પોતે એ પ્રવાસ આદ્યો. 'કસેરિન' વડે કાપડ ઇત્યાદિ ધોવાય છે ને તે સ્વચ્છ બની રહે છે તો એ જ તત્ત્વનો ઉપયોગ મોતી ધોવામાં કેાઇ રીતે કરી શકાય નહિ? આ કલ્પના ઉભાવી. ઊડી અન્વેષણ શુદ્ધિ તો તેમનાંમાં હતી જ. લાગલા જ પ્રયોગો કરતા લાગ્યા, અને પાંચ વરસની સતત મહેનત પછી મોતી ધોવાની એક સહેલી અને સરળ રીત શોધી કાઢી. આથી તે દુનિયાના કેટલાયે રસાયનશાસ્ત્રીઓ હેરત પામી ગયા! દુનિયામાં આ પ્રયોગો કેાઇએ કર્યા નહોતા અને કેાઇ મોતી સુધારી શકતું નહોતું. આ શોધની જ્યારે બંગાળના મહાન પ્રસિદ્ધ રસાયનશાસ્ત્રી ડૉ. સર પ્રદુભચંદ્ર રાયને ખબર પડી ત્યારે તેમણે પ્રો. ગદ્ગરને ઉત્સાહપૂર્વક અભિનંદન પાઠવ્યાં અને તેમને માટે દેશભરમાં ખૂબ માન વધ્યું. આમાં દ્રવ્ય પણ પુષ્કળ મળવા લાગ્યું. કહેવાય છે કે એકસાથે દસદસ લાખ

રૂપિયા તેમને મળેલા. જ્યારે
ગોત્રી ધોવાઈને બદલે પડતાં
ભારે તેના અગાધ તથા રંગ
અતિ હિત્ત ચક્ર જતાં, પણ
તે વજનમાં મહેજ ધટતાં દતાં.
છતાં મોતીની જનનમાં આટલો
ખર્ચ તકાવત પડતો હોવાથી
ઝવેરીઓ તે પ્રત્યે લક્ષ ન આ-
પતાં જૂનાં પીળાં પડી ગયેલાં
ગોત્રી તેમની પાસે ખૂબ ધોવા-
ડાવવા લાવતા. સુરના યતની
મુંબાઈના ઝવેરી ઇવજીયંટ
લલુભાઈ તેમની પાસે આ
કામ લાવતા. તે મજબૂત,
સરળ ફાલ્ગવના તથા ઉદાર
દતા ને પ્રે. મજબૂતની પ્રકૃતિ

પ્રે. મજબૂતની મુંબાઈની રિપબ્લિકન રેકોર્ડિંગિસ લેબોરેટરી

એજાઈની ગયા દતા તેથી તે બંનેને ફીક મેળ ખાતો. આમ પ્રે. મજબૂત લાખખો રૂપિયા ખાસ કરવા લાગ્યા.

મહાસભામાં અકપકાળ

દિલ્લી મહાસભા સુરતમાં ભારવાનું નક્કી થયું તે વેળા લૉડ કર્ઝને બંગાળના ભાગલા પાડ્યા દતા તેથી
રિલનું વાનાવરણ અતિ ગરમ બન્યું હતું. રાજકીય ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાં બે તક—ઉદામ પક્ષ અને વિનીત
પક્ષ—પડ્યાં દતાં. ઉદામ પક્ષ આ વેળા ખૂબ હરિશ્ચંદ્ર મહેતા દતો. બંને પક્ષ વચ્ચે અંતર એટલું બધું
વધી મજોલું કે વચ્ચે રસ્તો કાંઈ દેખાતો જ નહોતો. સરકાર મક્કમ હતી. ઉદામ પક્ષની ચેમ્બરના નિલાયતી
માલનો અધિકાર, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, સ્વદેશીનો પ્રચાર છતાં ઉપાગો વડે સ્વરાજ્ય મેળવવાની હતી; જ્યારે
વિનીત પક્ષ એમ માનતો કે સરકાર માખાખને સમજાવી કટોકટીકે થોડાથોડા રાજકીય સુધારા મેળવવા.
વિનીત પક્ષના નેતા સર શ્રીરઞ્જીવ મહેતા, લૉડ મિલ્ડા, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી છતાં દતા. લો. મા. ટિળક,
લાલા લજપતરાય, ગિપીનચંદ્ર

પાસ, અરવિંદ ધોપ અને અન્ય
યુવકવર્ગે ઉદામ પક્ષને હોરતો.
પ્રમુખપદ સર રાજગિદારી ધોપ-
ને આપવાનું હતું. આ દરખાસ્ત
સુકાય તે જ વેળા ઉદામપક્ષે
વાંધો ઉઠાવવો એમ હતું હતું.
આરા ગરમ વાતાવરણમાં સુર-
તમાં મહાસભા મળી. પ્રે.
મજબૂત ઇચ્છતા દતા કે મહા-
સભાના ભાગલા સુરતમાં ન
પડે તો ફીક. તેમના મિત્ર ડૉ.
દેશમુખ લો. મા. ટિળકના પરમ

વડોદરા એલેગિસ રેગિસલ નમોના રસદ આપે પ્રે. મજબૂત

મિત્ર હતા અને સર શ્રીરાજશાહ મહેતાના તે વખતના રાજકીય શિષ્ય સર ચીમનલાલ સેતલવાડ પણ તેમના મિત્ર હતા. તેથી આ બંને દ્વારા સંદેશા વ્યથાથી મદા-સભા ભાંગી ન પડે તેવા પ્રયત્ન પ્રો. ગન્જરે સર કર્યો. ડૉ. દેશમુખને પોતાને ધૈર્ય બોલાવ્યા અને કવિથી નાનાલાલ દલપતરામ સર ચીમનલાલને તેડવા ગયા. પણ સર ચીમનલાલે રોકકું પરખાવી દીધું કે 'રાજકીય વિષયમાં પ્રો. ગન્જરે શું સમજે ! તે તેમનો વિષય નહિ.' આથી તેમનો પ્રયત્ન ભાંગી પડ્યો. પછી તો તે મદાસભામાં કેવો રમખાણ થયો તે વાત સુવિદિત છે. દેશદાઝી પ્રેરાધને પ્રો. ગન્જરે રાજકીય વિષયમાં આ સક્રિય ભાગ પહેલવહેલો જ લીધેલો અને તે છેલ્લો જ બન્યો. તે પછી તેમાં તે કદી પડ્યા જ નથી.

ઔદ્યોગિક વડે

એમ.એ.માં કેમિસ્ટ્રીની પરીણા બીજી વારની સને ૧૯૦૨માં લેવાઈ. તેમાં તેમના એક શિષ્ય મિ. ડાટિલાસ્કર પસાર થયા. તેમને ઉદ્યોગધંધામાં પડવાનો વિચાર હતો. તેથી પ્રો. ગન્જરે તેમને સલાહ આપી કારખાનું કરાવ્યું. મિ. ડાટિલાસ્કરે પ્રો. ગન્જરેની સલાહથી વડોદરા રાજ્યમાં આઈઝોલ—દારૂ બનાવવાની પરવાનગી મેળવવી અને દયાઓ બનાવવાનું મુંબાઈમાં શરૂ કર્યું. જ્યારે આ કારખાનું સારી રીતે ચાલુ થયું ત્યારે તેને ક્રિમિટી કંપનીના રૂપમાં દેરવી નાખી હાલ જે 'ઔદ્યોગિક કેમિકલ વડે લિ. વડોદરા' માં છે તેની સ્થાપના કરી. પણ આ દવાખાનાનું કામ શરૂ થતાં અગાઉ શ્રી ડાટિલાસ્કરનું અવસાન થયું.

યુનિવર્સિટી કમિશન

સને ૧૯૦૨ની સાલમાં લૉર્ડ કર્ઝનની દિલી સરકારે દેશની વર્તમાન કેળવણીમાં થોડા સુધારા કરવા માટે યુનિવર્સિટી કમિશન નીમ્યું હતું. આ કમિટી આખા હિંદમાં ફરી હતી અને તેણે ઘણા વિદ્યાર્થીસિક તથા સંસ્કારી પુરુષોની તથા શિક્ષણમાં રસ લેનાર મૃદરથોની ભુજાનીઓ લઈને તેમના મંત્રણની નોંધ કરી હતી. પ્રો. ગન્જરે પણ આ કમિટી સમક્ષ ભુજાની આપી હતી. આ ભુજાની આપવા સાર તેમણે કેટલો શ્રમ લીધો હતો તેની કલ્પના તો તેમની જોડે જોડે એ વેળા કામ કર્યું હતું તે જ આપી શકે. ખૂબ મહેનત કરી,

થોડા વિચાર કરી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કયા વ્યવહાર આદર્શ પર અભ્યાસક્રમ ધરાવે જોઈએ તે વિષય તેમણે તૈયાર કર્યો હતો ને તે સાર તેમણે જ મહિના લગી કામ કર્યું હતું. રાતના ખારખાર વાગતાં સુધી પોતે જાગતા અને પાછા સવારના ચાર વાગે તો ઊઠતા. દુનિયાની ઘણી વિદ્યાપીઠોના અભ્યાસક્રમ પોતે તપાસી ગયા હતા. જે જે જગલના મુદ્દા તેમને લાગ્યા તે પર મળી આવતાં સર્વ સાદિત્યનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. આ પ્રસિદ્ધ રમાયનશાસ્ત્રીની ઉપયોગી ભુજાની પ્રો. ભાવામાં સાંભળી તે કમિશનના સભ્યો ઘણા ખુશી થયા હતા. જસ્ટિસ સર ચુરદાસ બેનરજી તો તેમના જ્ઞાનથી અત્યંત ખુશ થયા અને બચાજાની રાજકીય કેળવણીની ચોખ્ખોને સાર તેમની સલાહ ને સૂચના મારી. આપણા પ્રાથમિક, માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ કેળવણીના અભ્યાસક્રમમાં પિતાન ને સ્થાન આપવામાં તેમણે અત્ર ભાગ લીધો હતો. વિજ્ઞાન ને દુનરનો સમન્વય કરી દેશાદાર કરાવવી તેમની નેમ હતી.

મધુર મધ ને અન્ય વસ્તુઓની બનાવટ

મહુર તથા દ્રાક્ષામાં રહેલાં તત્ત્વ ને યુજીની પરીક્ષા કરી તેમણે મહુરમાંથી મુંદર મધુર મુરારી મધ પણ બનાવ્યો હતો ને તેને જોઈતાં મોદક રૂપરંગ પણ આપીને કાંસના ગ્રખ્યાત 'સેમ્પેન'ની દરીશાઈ કરી શકે તેવા તૈયાર કરેલો. આરંભમાં વિલાયતી દારૂનો ધંધો કરનારી પરદેશી પેટીઓએ તેમને ઉત્તેજન ન આપ્યું. પણ મહાન જર્મન વિગ્રહ જાગતાં યુરોપનો માલ આ દેશમાં આવતો બંધ થયો. આ ઉપરાંત જર્મન વિગ્રહ વેળા રાસાયનિક પ્રયોગોમાં ને દવામાં વપરાતા 'રેકિટ્ટફાઈ સ્પિરિટ્સ' પણ અહીં આવતા બંધ થઈ ગયા. એ વેળા તેનો ઉદાવ ઘણો સારો થતો. પણ એ મહાન વિગ્રહ પૂરે થતાં પરદેશી માલ આ દેશમાં આવવા લાગ્યો અને તેની દરીશાઈમાં જીલા રહેતું મુરકેવ જન્યું. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ અતિ સરતો પડે તેવા માલ તૈયાર કરવા અગાઉ કેટલાક સંજોગોને લઈ તેમનું મન બંધ જન્યું અને કામમાં ચિત્ત ચોંટતું નહિ તેથી આ શોધ પણ આટલેથી જ પડી રહી. વળી ડામરમાંથી સસ્તા રંગ કેમ બનાવાય તેના પ્રયોગો પણ પ્રો. ગન્જરે કર્યા હતા; અને કેટલાક

રંગ પણ તૈયાર કરેલા. જર્મન નિમ્નદ વેળા જર્મનો ને ઝેરી પાણી છોડી મૂકતા તેવા પાણી જનાવરા પ્રત્યે પણ તેમનું વશ ગએલું. પણ નરમ પ્રકૃતિ ને મનની અસ્થિરતા એ વેળા જલ્દી હતી. તથા મૂળથી જ લોક-કલ્યાણની વસ્તુઓ જનાવરાની તેમની નેમ હતી તેથી આ વિષયના પ્રયાસ તેમણે કર્યા નહિ.

ઉપર કહેલી મોતી ધોવાની સફળ ક્રિયાની શોધ માટે પ્રો. ગર્જજીને પુસ્તકજ દ્રવ્ય મળવા લાગ્યું. કાર્તિ પણ ખૂબ વધી. પોતે શેઠ જીવરાજ જાણના પ્રખ્યાત દરિયા મહેલમાં નિવાસ કર્યો. ઘેર નોકર-આકર ને માટીધોરા રાખ્યા. અનેક વિદ્વાન મિત્રો તેમના મહેલાન થતા અને ઉત્તમ આતિથ્ય પામતા. પોતાની 'ટેકનો-કેમિકલ' પ્રયોગશાળાનું કામ પણ મુંઝર થતું હતું રસાયનશાસ્ત્રી તરીકે તેમની પ્રશંસા દિગ્ગજમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. પોતાની શોધથી મળતા દ્રવ્યો મોટા ભાગ દરે તેમણે પોતાનું પુસ્તકલેખ અને પ્રયોગશાળા સમૃદ્ધ કરવામાં, વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવામાં, રસાયનિક ઉદ્યોગોની સહાયથે તથા આદર્શનિથ્યમાં ખર્ચવા માંડ્યો. સુરતમાં સરિ દાકતર શેઠી લોકકલ્યાણ અર્થે એક ધર્મોદ્ધાર દવાખાનું ઉઘાડ્યું. પણ તેમની આંતરિક ઇચ્છા તેા પોતાને મળતી સફળીને ઉપયોગ કોઈ દેશીપકારક મદદન મોજામાં કરવાનો હતો.

કલ્યાણકામની યોજના

શ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી ૧૯૦૨માં એમ.એ.ના પરીક્ષક તરીકે મુંબાઈ આવેલા સારે પ્રો. ગર્જજી જેડે તેમનું વધારે ઓળખાણ થયું, જે માટે મેંની રૂપે પરિણમ્યું. આના કમળે સાક્ષર અને મદદના વૈનાનિકોના મોગ થયો એટલે જોએ મળી દેશની ઉત્તિ અર્થે તથા લોકકલ્યાણ માટે, દેશની સંસ્કૃતિ સંકર જગાડનાર સાક્ષરો ને વિદ્વાનોનો સંઘ, સંસાર-સુખારોનો સંઘ, દેશની કારીગરી તથા ધંધાઉદ્યોગના નિષ્ણાનોના સંઘ ઇલાદિ મંડળો ઉઘાડવાની આવશ્યકતા જોઈ. આ દરેક સંઘના સભ્યો સ્વયંસેવકો જેવા જની દેશકલ્યાણ અર્થે પ્રચારકાર્ય, ધંધાઉદ્યોગનાં કારખાનાંની સ્થાપના, વૈનાનિક જ્ઞાનના પરજ રૂપી સાગળો ઇલાદિ વિવિધ કાર્ય કરે ને તેમના જીવનનિર્વાહ અર્થે અમુક રકમ એક સામાન્ય બંદોગમાંથી તેમને નિયમિત મળ્યા

કરે એવી યોજના ધરી. આ બંદોગ કોઈ રાજ્યમદા-રાજ્ય કે શ્રીમંતો પાસેથી માગીબીખીને એકઠું ન કરતાં પોતાની મોતી ધોવાની લાખખોની કમાણીમાંથી મોટા કાળો તેમાં અર્પણ કરવો એવા પ્રો. ગર્જજીનો મનોરથ હતો. આ કલ્પનાને તેમણે 'કલ્યાણ-કામની યોજના' એવું નામ આપ્યું. પરંપર, કલ્પના બન્ય હતી; તેમાં પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ પણ એટલો જ બન્ય હતો ને તેને કૃતિમાં ઉતારવા પોતે તૈયાર હતા. પોતાના કુટુંબીઓને મળે પણ એ વાત ઉતારી. આવું એક ઇલાવડું આગ રચવા સાર જોઈતી જમ્યા પણ પોતે અંધેરીમાં એક સ્થળે જોઈ આવ્યા અને મિત્રોને દેખાડી. વળી આ આખી યોજનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા માટે સ્વ. સાક્ષરરામ શ્રી રણજીતરામ વાતાભાઈ મહેલાને પોતાના ખાનગી મંત્રી તરીકે પણ શેઠી લીધા. પ્રો. ગર્જજી શ્રી ગોવર્ધનરામ જેડે દેશોદ્ધારના અનેક પ્રયોગની રસજારી ચર્ચા કરના, અને એ રીતે, આ સર્વશ્રેષ્ઠ કલ્પનાશીલ સાદિસકાર તથા બન્ય સુદિમાન વિનાનશાસ્ત્રીને મુંઝર સમન્વય થયો. જેને પરિણામે જ ઉપરની કલ્યાણકામની યોજના મડવામાં આવી હતી. શ્રી ગોવર્ધનરામે પણ એ જ કલ્પના પોતાની સર્વોન્નૃષ્ઠ નવલકથાના ઉત્તરાર્ધમાં આલંબીને રાસ્ટવતીચંદ્રને દેશોદ્ધારના કાળેમાં યોજ્યો છે અને સૂતચંદ, વ્યાપાર, રાજ્યશાસ્ત્ર ઇત્યાદિના 'સદાગી-સરસ્વતી પિલાસ મંદિર'નાં વિવિધ ભવનો કલ્પ્યા છે. આ અને મિત્રોને આ વિષયની સ્વતંત્રરીતે સરખી જ કલ્પના ઉદ્ભવેલી. પોતાની શોધ દ્વારા મળેલી સફળીને ઉપયોગ ઉપર મુજબ દેશોદ્ધારને સાર કરી સ્વદેશને પરદેશી માણનું ક્ષેત્ર જનનો અટકાવી સ્વદેશી હુન્નરઉદ્યોગ વડે જોઈતી સર્વ સીએ આવી તૈયાર કરવાનો શ્રી ગર્જજીનો મનસૂનો હતો અને એ રીતે દેશના કોરોડા હરિદ્રનારાયણેને કામ આપી રાટલો રજાવવાની યોજના તેમણે કરી હતી પણ આ કલ્પનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનો સમય આવે ને અગાઉ પ્રો. ગર્જજી કેટલીક આર્થિક મુશ્કેલીઓના વાતાઝોલામાં સપડાયા અને તેમની ધારેલી મુદદા પર ન આવી. પણ તેમના મનમાં દેશદિનના કોઈ ઉચ્ચ વિચાર ભર્યા હતા તેનો આ પંચી વચ્ચે ખ્યાલ કરી રાકશે.

કે તમે કંઈ ન કરી શકો તો માન એકદા થાઓ. અબ્યાસ ન થાય તો કંઈ નહિ પણ સાથે મળી જ્ઞાન લેના અને એકના બોધવતા થાઓ.

ભાવનશરમાં એક વાર દીવા વખતે નાનાભાઈ ને રણુછતરામે ફરતા નીકળેલા. પાછળ જોયે ત્રણ-ચાર લુનાનિયા આવતા દતા. રસાલાની દદ પૂરી થાય છે ત્યાં કોઈ બેલાન માણસ દાઢ્યાઢ્યાથ્યા વિના પડ્યો હતો. કોઈકાઈ તેને બરા જોઈ પોતાનો માથો પકડતું હતું. જોયે પણ તેને જોઈ રાનોની સ્ટેર ખાસતા પસાર થાન પણ અમારી આજળ જતા એ બંને જળુને પેલા માણસ આજળ રોકાએલા જોઈ અટક્યા. એ માણસ કોઈ રીતે બાનમાં આવતો નહોતો. દૂર બેબેલો પોલિસ પણ બેદરકાર હતો. રણુછતરામે નાજકની દુકાનખાંથી દીવો મચાવી તેને તપાસ્યો. કોઈ પણ પ્રયોગ સફળ ન થયો.

એટલે યાદી કરાવી દવા-ખાને મોકલવાનો વિચાર કર્યો. એક જતી યાદી રાંધી, પણ આવો કેસ જોયો એટલે યાદી-વાળાએ ચાલતી પકડી. છેવટે દરખાસ્ત ધાસનો ખટારો નીકળ્યો તે તે-મણે રોકાએ અને તેમા પેલા માણસને બિચકાની મુકાબો તથા એક વિ-ધાર્થિને સાથે મોકલી દવાખાને બજાવ્યો. બી-જે દિવસે જામને તો એ પાનનો બિચાર પણ રહ્યો નહોતો, પણ તેમણે સોને પૂછેલું કે પેલા માણસનું શું થયું તે કોઈ જાણો છો? કોણ જવાબ આપે? તે પોને તો તપાસ કરી આવ્યા દતા. તે માણસ

દવાખાનામાં જ મુજરી ગયો હતો.

સુરતના સાદિત્ય પરિષદ પ્રદર્શનમાં મને રૂપાનો ચાંદ મળ્યો ત્યારે મારાં ચિત્રો માટે તેમણે મિત્રોમાં મગરજી બનાવી હતી. 'શુર્જર મુંદરી' વાળું ચિત્ર તેમણે સર પ્રભાસંકર પટણી માટે રાખી લીધું હતું. મુંબઈમાં જોઈ ફરી વાર મળ્યા ત્યારે મને એ ચિત્રો લઈને એક વાર રવ. મર્ફરના મુકામ પર બોલાવ્યો હતો. મર્ફર સાહેબ તે વખતે તેમને મન મુજરાનની જા-બેલાન ગૌરવમૂર્તિ દતા. પણ તે વખતે તેમનાં રદરવ ઉલ્લસાની મારી મુંબઈ નહોતી.

તે પછી જોયે કવચિત્કવચિત જ મળતા, પણ જ્યારે મળતા ત્યારે તેઓ મારા પર જૂના રોડી જેટલી મિત્રાસ વર્ણવતા. તે જોયે જાનું માટે કંઈ ને કંઈ ઉપકારકાર્ય કર્યા જ કરતા, છતાં સામા જાસાનો કોઈ

દિવસ પણ રૂપદા ન રાખતા. પોતાની મહે-નમતી બીજાને વસવા-પ્રતિષ્ઠા મળે તોમા જ ને દોરોયો સંતોષ પામતા અને એ રીતે પોતાનો અંનિમ બાવના મુજરા-તની મૂર્તિ તેજસ્વી જા-નની જોઈ દરખાના

એવા રોડી અને મિત્ર મુજરાનમા ફરી વાર દેખાયા નથી. જે સૌને બાંધી સાથે બંધા-એલા રહે, સૌમાં પોતાને જોયે પોતામાં સૌને જુએ એવું એ જાદુઆવી સા-જ્જ્ય ફરી વાર મુજરા-તના મુદરથમાં અવનાર પામે એટલું દુખી તે-મની આ રમરણુંદાંડ અદદને બર્પુ પું.

રવિરાંતર કાવળ

સુન્ધ્યાના સાગરે

નમની સન્ધ્યા તળી મુનેરી ઝાંવમાં
અખિત સાગરાજ સુખા રૂપે;
ત્રીણી તરંગમાળ તેજે રૂપીને
સુરજની કોર રૂપી જળમાં સરે;
તો વેવળો ન માસ બાળુશની દોડલી.

દોડણી દાર આ ધંતી કિનારે
પડ્યા દરેકસંતા પવને રાખ્યા;
રેતીના એક ચળી, રેતીના બાજરથી
હીડનાં બાળરૂંદ મુદે વળ્યાં
તો વેવળો ન માસ બાળુશની દોડલી.

કેસરમયું નમ સમયું સાગરે
પડ્યા કુવમલ તળા દમલા દળે;
ઉછું વિદેન દૂર બેઠું એકલું
વાલ્યોની પાંખમાં બિન્દોર વળે;
તો વેવળો ન માસ બાળુશની દોડલી.

દળની સ્થિતિમાં સરની કો દોડલી
મુદલા તે સદ બેના નજરે ચરે;
સફેરએક મદરે સાગરાવિદારી એ
નિમિર વેલવાં હુંગીએ વળે;
આવી-આવી માસ બાળુશની દોડલી.

બાજ પ્રભુ દેશપાંડેનું નામ મરાઠી ઇતિહાસ-
જ્ઞાનમાં ગણાઈ છે. પણ શિવાજી મહારાજના
સૈન્યમાં પાંચ 'ગાજી' હતા. આ એક બીજા ગા-
જીની વાત છે. કન્હોજી નાયકનો એ પુત્ર. વિજયપુરનું
ઘરકર લઈને જ્યારે ફતેહપાન નામે સરદાર પુના ઉપર
આવ્યા માંખે સારે શિવાજી મહારાજ કન્હોજી નાયક
સાથે થોડું માનસા સૈન્ય લઈ પુરંદર ગયા, અને સાંચી
થોડું પાયદળ ને થોડા ચૂંટી કાઢેલા સવારો ભગવા
હુંડા સાથે ફતેહપાન સામે ઘડયા મોકલ્યા. પણ સિ-
વાજીનું આ નાનું ઘરકર હાથે, વેરાતું ગધું ને પાછું
હાથે. એવી રીતિમાં ભગવા હુંડા સાથે તેના રક્ષણ
માટે માત્ર આળીસ પચાસ માણસો રહ્યા. આ વખતે
કન્હોજીનો પુત્ર ગાજી, પિતાને જણાવ્યા વિના જ
આ હુંડાના રક્ષણ માટે દોડ્યો. શત્રુઓને લાગ્યું કે
ભગવો હુંડો આ લીધો. પણ એટલામાં ગાજી નાયકના
આવવાથી ગાજી ગદલી માર્ગ. ગાજીએ દદ. કરી.
એકસામટા પાંચ સાતનો કાપી નાખ્યા અને દુરમનની
આમરી દરોઢને પીળી નાખી. રાત્રીના જોડાણને
જ તે પુરંદર પાછો ફર્યો. આ પરાક્રમની શિવાજીને ખબર
પડતાં તે ઘણેજ પ્રસન્ન થયો ને ગાજીને 'સરવતરાવનો
ખિતાબ આપ્યો; પોતાના ચૂંટી કાઢેલા થોડામાંથી એ
થોડા પણ આપ્યા ને તેને પોતાની પાસે રાખી લીધો.

જ

જૂના વખતમાં લગાડના સમયમાં સાંકેતિક પત્રો
કેમ લખાતા તેનો આ નમૂનો છે:

અ બુ ડા ટ બો બા ધ થ ટ

આનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણેના તેના ઉકેલના અક્ષરો તેને
પાસે મૂકી દેવાથી મળી રહે: અ=ધ, બ=દ, ડ=ચ, ટ=ર,
ટ=ર, બ=ન, મ=પ, થ=દ, એટલેકે "છટુનાર દોન

પ્રદર." આવો પત્ર રાત્રીના કાલમાં કદાચ જવ તો-
પણ તેને એમાંથી ખાતરી ન મળે.

જ

જલયાન, ભૂમિયાન, વિમાન, અગ્નિયાન ને બોમ-
યાન, આ પાંચ શબ્દો જે પાંચ રીતે આપણે માર્ગ-
વ્યવહાર ચલાવતા તેના સૂચક છે. વિમાન શબ્દ વિશે
એક વિદ્વાન નીચેનો શ્લોક દાંકે છે:

મહદમદહૈભઃ કંકાલૈસ્તયૈઃ પક્ષિગૈરપિ

આવ્રમે વાદ્યેષાનં વિમાનમિતિ સંક્ષિપ્તમ્

અમરત્ય નપિ પોતાની સંદિતામાં પક્ષીઓને શી
રીતે કેળવવાં કે જેથી તેઓ આકાશમાં વિમાન
ચલાવી શકે તેનું વર્ણન કરે છે. વિષ્ણુનું નામ
મરુતવાદન કહેવાય છે અને અગ્નિ વૃદ્ધવાદન અશ્વાય
છે. કદાચ પોતાપોતાનાં વિમાન આ પક્ષીઓની મદદથી
ચલાવવાનું તેમણે સુગમ કર્યું હોય તે સંભવિત છે.
છેલ્લી લગાડમાં કણ્ઠતરોએ કેવો લાગ લાગ્યો હતો
તે સૌને યાદ છે. રાવણે પોતાના વિમાનના જળથી
કેર વર્તીયો હતો. રામચંદ્ર પુષ્પક વિમાન દિશાલય
પર નજ દે છે એમાં એમનો હેતુ આ માર્ગનો અત્યંત
દુરુપયોગ થવાથી તેનો નાશ કરવાનો પણ હોય.

જ

ગાજી પ્રભુ દેશપાંડે-ઉપરાંત એક બીજા ગાજી
નાયકની વાત લખણું થઈ. દલે ત્રીજા મુસર ગાજી
પ્રજાની એક વાત. મુરંદરો-કિલ્લો મોઝલ ઘરકરે
થેયો હતો. રાજા જયસિદ જેવો અનુભવી સેનાપતિ
અને ગાદશહે તાજેતરમાં જ મોકલેલું સારે તોપ-
ખાનું, એટલે કે કાંઠા-રીતે પુરંદર પડે એવી આશા ન
હતી. ગાજીના ગધા દોરે તૂટી જાય સારે ઘણી વખત
ગાજીના છેલ્લા દિસાળ કરી લેવાની તૈયારી કરે છે.
એ લામંકર પણ આવે સારે નિદિ ધારેલાં પરાક્રમ અને

સાહસ માણસ કરી બેસે છે. મુરાર જાણને જ્યારે ખબર પડી કે દિવેરખાન પાંચ દળરત્નું સૈન્ય લઈ કિલ્લો સર કરવા ટેકરી ચડે છે ત્યારે માત્ર સાતસો મરાઠા લાઈને તે જોડાને પડ્યો. હાથોહાથની ઝપાઝપી જ શરૂ થઈ. મુરારે તે દિવસે દહ કરી નાખી. પાંચસો માણસને કાળીને મોતે સીધો દિવેરખાનના ઉપર જ ધસ્યો. સાથે માત્ર સાઠ જ મરાઠા હતા. આ વિરલ પરાક્રમ જોઈને ખાન તો ફંગ થઈ ગયો. તે પણ ખરો મુસલમાન ગમ્યો હતો. તેણે તેને શરણે થવા કહ્યું અને આ વીરત્વની તારીફ કરી જીવિતદાન આપવાનું ને પોતાની જ પાસે સરદાર તરીકે રાખવાનું જણાવ્યું. પણ રણુરજે ચડેલો મનુષ્ય એમ કાંઈ નહોતોટો ગણવા બેસે છે? જ્યાં ફના કરવાની કે ફના થઈ જવાની અથવા સ્વતંત્રતા મેળવવાની જ શરત આજની હોય ત્યાં શું મનુષ્ય કે શું આખી પ્રજા કોઈ દિવસ ગણુતરી કરતી જ નથી. મુરાર જાણ સાં જ ત્રણસો મરાઠા સાથે રણુમાં પડ્યો. આ સમાચાર મદગા પહોંચ્યા ત્યારે તેથી લેશમાત્ર ન થડકના જવાબુર સૈન્યને જાગે તેમ એકેએક સૈનિકે જવાબ વાળ્યો કે 'નાયક પકાયા તેથી શું થયું? અગે સપ્તમા એના જેવા જ છીએ અને એવી જ દિમનથી લડવાના છીએ. નાયક પડવાથી કાંઈ લક્ષ્ય ખનમ નથી થતી.'

માય, કેળવણી, શહેરશુધારણા અને સત્કારી મંડળ, આ ચારને અત્યારના સુધારાના સ્તંભ ગણી શકાય. એ પશ્ચિમની વિદ્યાનાં જ ખીજ છે અને આપણે ત્યાં આ વિચારો નવીન છે એમ ઘણા માનના લાગે છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ તેનાથી તદ્દન જુદી હતી. વચ્ચેના યુગ પડતો મૂકીએ. જેના વિશે આપણને કાંઈક માહિતી મળી શકે છે તે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતની (આજથી બે દળર વર્ષ પહેલાંની) આ વાત છે.

નામસરોય સાહેબ અને તેની કાઉન્સિલ એ વિચાર લિહુસ્તાનમાં નવો નહોતો. ચંદ્રગુપ્ત અને તેની મંત્રી-પરિપદ્ધતિ એ કાળનો ઉલ્લેખ રપછ મળે છે. મંત્રી-પરિપદ્ધતિમાં મંત્રપર, એક પદવીપર મંત્રી, એક પદાધિકારથી વિહીન—રાજ્યનો નોકર નહિ તેવો—મંત્રી અને એક બીજો, એટલા બેસતા. આપરપક કર્યોને પ્રસંગે આ મંત્રીઓ અને મંત્રીપરિપદ્ધતિ સલાહ લેવાતી અને જાનુ-સંમતિ પ્રમાણે કાર્ય થતું. જોકે રાજને નિષેધ

—એટલેકે વીટો—નો અધિકાર હતો.

પરંતુ આટલા ઉપરથી પ્રાચીન વખતમાં શાસન-તંત્ર ઉપર પ્રગળો મત હતો તે સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. એના ટેકામાં બે શબ્દો મળી આવે છે. પુર એટલે નગર કે રાજધાની. તેના ઉપરથી પૌર એટલે પુરના રહેવાસી એ શબ્દ થયો. જનપદ એટલે રાષ્ટ્ર—દેશ. એ ઉપરથી જનપદ એટલે જનપદના—દેશના નિવાસી. રાજધાનીના નિવાસી તે 'પૌર' અને રાજધાની સિવાયના પ્રદેશના—દેશના રહેવાસી તે 'જનપદ.' ગાંડી ભાષામાં મોટીએ તો શહેરી અને ગામડીયા.

પણ જનપદ શબ્દનો અર્થ દ્રેણી, નતિ, મજૂ, સંઘ એવો પણ થઈ શકે છે. 'પૌર-જનપદ' એનો અર્થ રાજધાનીની 'મ્યુનિસિપાલિટી' તથા દેશસંઘ કે રાષ્ટ્ર-સંઘ એવો થાય. એવી સંસ્થાઓ હોવાના ઘણા ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાંથી મળે છે.

દશરથસૂત્રનો યુવરાજને નિયત કરવા પૌર-જનપદ સભા બોલાવી હતી. સમ્રાટ મિહુમ્મારે તક્ષશિખાના 'પૌર' ને આજ્ઞા કરી હતી કે તક્ષશિખાના ઉપરાજને તે પદમ્બુત કરે. વધારે કે નાખવા હોય ત્યારે રાજ પૌર-જનપદ પાસે માગણી કરે એવો આણંકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. કેર વધારવો, ધડાડવો કે કાઢી નાખવો એ પૌર-જનપદને આધીન હતું. આપો બીજાં પણ છૂટાં-જવાપો ઉદાહરણો પરથી નક્કી થયું છે કે દિંદુરતાનમાં પ્રગ્નશાસન ઘણા પ્રાચીન વખતથી ચાલતું આવ્યું છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતમાં 'પ્રશાસના' નામનો એક હોદ્દો હતો. એને આપણે ફત્તરદાર કહી શકીએ. એને જે જે વાતની નોંધ રાખવાની હતી તેમાં દેશસંઘ જનતિસંઘ—એ સર્વ સંસ્થાઓના નિયમ મેનરિવાજ વગેરેની નોંધ પણ કરવાની હતી.

નાના ફાપિસના જીવનનો એક પ્રસંગ છે. સર્વાઈ માધવરાય ઉપર એને પ્રીતિ હતી. એની ઇચ્છા હતી કે એ જીવન પેશ્વાની ગાદીને શોભાવે એવો જવાબુર થાય. એટલા માટે એણે એને જાણરાવ બીજાની મેત્રીથી દૂર કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો. ત્યાર પછી સવાઈ માધવરાય મરણ પામ્યો. આ મરણ આપ-ધાતને લોધે થયું છે એમ સાધારણ માન્યતા છે, તેમજ એ આપધાત માટે નાના ફાપિસની સખ્ત દેખરેખ કારણરૂપ માનવામાં આવે છે.

પણ નાનાના ઇવનનું આ કસંક કદિપત છે તેમ જણાય છે. પેશ્વાના કુટુંબમાં ક્ષેત્ર તરફનું વલણ જોવામાં આવ્યું છે. બાસાજી બાહરાવ, માધવરાવ અને ચીમ-નાથ આપ્પા એ રોગથી જ મરણ પામ્યા હતા. સવાઈ માધવરાવનું શરીર પણ દેખના વલણવાળું હતું તેમજ તેને ચક્રર પણ આપતા. આવી રીતિમાં મહેલ ઉપરથી તે પડી ગયો અને તેનું મરણ થયું. તે સમયે જુદાજુદા ત્રણ માણસોએ 'જુદેજુદે રથને લખેલા ત્રણ પત્રો મળ્યા આવ્યા છે. તુકોજી હોદ્દકરે અદલ્તાબાદ ઉપર લખ્યું છે કે 'સવાઈ માધવરાવ અકસ્માતથી પડી ગયો.' સવાઈ માધવરાવના મરણ પછી માત્ર પંચ દિવસે પુનામાંથી જ લખેલો ખીન્ને પત્ર જણાવે છે કે 'વાયુના ઉપદ્રવથી સવાઈ માધવરાવ પડી ગયો.' આપઘાત કર્યાનું માત્ર એટલે જ લેખકે લખ્યું છે. નાનાને જ્યારે આ અકસ્માતની ખબર પડી ત્યારે તે ઉતાવળે મદદ કરવા દોડ્યો, અને તેમ કરવા જતાં તે પોતે પણ જાડું ખરાજ રીતે પડી ગયો. ત્રણ દિવસ પછી સવાઈ માધવરાવ મરણ પામ્યો.

કુર્બંનું શબ્દ એંગ્લેઝીએ ઇત્યું ત્યારે લોકોને અત્યાનંદ ઉત્પાદ આવ્યો હતો એટલે એમણે એકગતે તોળી બ્રિટિશરાજની માગણી કરી એમ કહેવાય છે : દિલ્હરાનમાં કુર્બંના પ્રદેશ કોશીના ઉત્પન્નમાં સૌથી મોટો દિરંગો મરાવે છે. ઘણા એંગ્લેઝી ત્યાં એ ખેતી ઉપર જ મોટી મિલકત મરાવતા યર્થ રહ્યા છે. ત્યાંની ૪૮૧૪૨ એકર જમીન આ ખેતીમાં છે. કુર્બંના પ્રદેશ આ ભતની ખેતી માટે ઉત્તમ હતો અને એંગ્લેઝીની 'સાદત માટે પણ ઉત્તમ હતો, એટલે લોકોએ 'એકમતે' માગણી કરી હતી તેમ લાગે છે ! વળી કુર્બંનું શબ્દ ખાદસા થયું ત્યારે દરેક કર્મજને રૂપિયા પગાંસ હાનર, દરેક લેક્ટેનન્ટને રૂ. પંચર હજાર અને દરેક મેજરને રૂ. દસ હજાર તથા દરેક કૉર્પનને રૂ. પાંચ હજાર એમ કાંઈક વહેંચણી પણ થએલી !

કુર્બંના રામને એવી સહુલિ યર્થ કે તે પોતાનો અન્ધાય રજુ કરવા હેઠ ઇચ્છે ગયો : ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં. એની એકની એક પુત્રી પણ સાથે હતી. રામને ખીન્ને તો કાંઈ ફાપદો ન થયો, પણ દીકરી રટલીને કિશિષન યર્થ ને કાંઈ એંગ્લેઝીને પરણી, અને પોતે થોડામણા આનિ માનવાચક શબ્દો લોઈ કેનહાઉસી

પાસેથી મૂંઝે મોંઝે સાંભળ્યા રહ્યા :—અલગત, એણે પોતાનો કેસ રજુ કર્યો હતો અને એક પેપર પણ એંગ્લેઝીમાં છપાવ્યું હતું.

સિવાજી મદરાસની સાથે વિઝનપુરના શાહને સંધિ કરવાની જરૂર પડી હતી તે વખતે વિઝનપુર તરફથી શાહજીને સંધિદત તરફિ નહોતો કરવામાં આવ્યા. પિતાને આવતા સાંભળીને સિવાજી તેમને મળવા ગયો. સાથે માતા જીવનબાઈ તથા રાણી સાઈબાઈ અને સોલરાબાઈ પણ હતાં. શાહજી નજીક આવ્યા ત્યારે સિવાજીએ દંડવત પ્રણામ કર્યો. ઘણા દિવસો આંખું કુટુંબ મળ્યું. પછી શાહજી પાત્રખીમાં બેઠા ને બાળો રસાલો આગળ આવ્યો. પણ સિવાજી તો પિતાની પાલખી સાથે પગે પાળા જ આવ્યા આવતા હતા. શાહજી માટે ખડા કરેલા મંડપમાં ન્યારે તેઓ પહોંચ્યા ત્યારે સિવાજીનું હૃદય તો ક્યારનું પિતાની પાસે જ્યાર વાતો કરવા ઉત્સુક જની રહ્યું હતું. પોતે જુવાનીમાં શાહજીની આજ્ઞાનું ઉત્તરધન કરી વિઝનપુર સાથે લાઈ કરી, શાહજી કેદ થયા ને તેને દુઃખ પડ્યું એ પ્રસંગની તેણે મારી માળી લીધી. ઉમ્મમા ઉમ સંયમ ને વીરત્વ સાથે મળેલી આ નમ્રતા જોઈને શાહજી ઊભા થઈ ગયા અને સિવાજીને બેટી પડીને બોલ્યા, 'મારી કોણ માએ ? હું કે તું ? તેં સ્વાતંત્ર્યની મૂર્તિ પહોંચાડેલી હતી ને તેને માટે સર્વેય અર્પણ કર્યું.' પછી પુના મુકામે બાપદીકરા નાચે સંધિ થઈ. વિઝનપુર સરકાર તરફથી શાહજી ને સિવાજી તરફથી સિવાજી પોતે. શાહજી જીવે ત્યાં સુધી વિઝનપુર સાથે સંધિ રાખવાનું સિવાજીએ વચન આપ્યું ને વિઝનપુર સરકારે તેને સ્વતંત્ર રાજ તરફિ કબૂલ્યો. બાપ સરકારી પેન્શનર, પણ દીકરો સ્વતંત્ર રાજ.

બાપદીકરો ત્યાંથી કેટલાક દિવસા જોવા નીકળ્યા. રામરી પહોંચ્યા ત્યારે બાપે જોયું કે આ રથજી દુર્ભેદ છે. તેણે સિવાજીને કહ્યું કે તારે તરફ કુંગરથી ચીંટા-એત્રા આ રથગને કિલ્લાથી રક્ષિત કરી દે તો નમ્રને-દાર કિલ્લો ચાપ. રાજગદને જલસે આ જગ્યાને મુખ્ય રથજી બનાવવા જેવું છે. સિવાજીને બાપની અનુબાની સલાહ મળી અને તેણે રામરીનો રામમદ બનાવ્યો. એ રથગને કિલ્લોગંધી કરી ગતજૂત બનાવતા માટે

તેણે આખાજી સોનદેવને નીચે. તળેડીથી સો ફૂટ ઊંચે માતા છબ્બાબાનો મહેલ જાઓ. ત્યારે કિલ્લાનું કામ પૂરું થયું ત્યારે શિવાજીએ દરેક પીટાઓ કે દરવાજા સિવાયનાં બીજા કોઇ પણ રસ્તેથી જો કોઇ ગદમાં પ્રવેશ કરે તો તેને સોનામહેરની કોથળા અને સોનાનું કડું બેટ મળશે. કુંગરાની રજેરજ વાન બાજુનાર એક મદારે આ બીડું ઉપાડી લીધું. તેણે તો આ કુંગરાના છાના રસ્તા, બોંયરાં, પગદંડી ને એક કુંગરામાથી બીજામાં ને બીજામાંથી ત્રીજામાં આપ્યા જતા સંતાકુકડીના અનેક માર્ગો નાનપણના તોરાની છબ્બામાં જોઈ કાઢ્યા હતા. શિરાજી મદારાજ અને મંડળ જોઈ હતું ત્યારથી એક ધડીમાં તે અદરક થઇ ગયો. જ્વેતજ્વેતામાં કોણજનણે ક્યાંથી તેણે કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો ને ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં તો સો જુએ તેમ કિલ્લાની ટોચ પર મદારે આવેસો વાવટો દેખાયો.

શિવાજી પાસે આપીને તેણે પ્રણામ કર્યો. મદારાજે તેને ધનામ આપ્યું ને તે રસ્તાનું નામ 'ચોર દરવાજા' પાડી તેને સુરક્ષિત દરવાજાથી રોકારી લઈયો.

આ પછી એક વખત એક રજારણ રાયમદમાં આવેલી. દૂધ વેચતી જાય ને ઢેકડેકાણે જોડી ચતી જાય. રાત પડી મઠ, દરવાજા બંન થઇ ગયા ને તે કિલ્લામાં રોકાઇ પડી. ગાનું છોકરું ઘેર ટળવળતું દશે, સામુ રાહ જોતાં દશે, સસરાજી હાંચીઓ ચતા દશે એવા વિચારમાં રજારણ તો મુંઝાઈ પડી; પણ દરવાજાને કાઢી જોલી આપે નહિ. પરંતુ કુંગરાનાં દૂનગઢ જન્માં એમ કેદમાં રહે? તો તો રજારણની જીવાની લાગે ના? એનું નામ હતું હીરાકણી. હીરાકણીએ ખરેખર પોતાનું તેજ જતાવ્યું એવાઈ જામતાં, જિદગીને જોખમે કિલ્લો ચડીને નીચે જતરી ગઈ, ધરમાં પહોંચી ને રાત ઘેર ગાળા ત્યારે જ એને નિરાન થઇ.

શિવાજી મદારાજનો ખજાર પડી. હીરાકણીને ખોલાવી. 'રાતે તે કિલ્લામાંથી રસ્તો કેવી રીતે કર્યો? ક્યાંથી જતરી ગઇ હતી?'

'મદારાજ! અમે તો કુંગરાનાં જન્માં, અમને કાંઈ કુંગરા રોકે કે? જુઓને, આ રસ્તેથી નીચે જતરી જાયાય.' કહેતાં હીરાકણીએ શિવાજીને કિલ્લા ઉપરથી જ્યાંથી પોતે જતરી હતી તે રસ્તો જતાવ્યો. મદારાજે ત્યાં જુર્જ બંધાવી લીધો ને જુર્જનું નામ પાડ્યું: 'હીરાકણી' (ચાલુ)

'ધૂમકેતુ'

સોનાની ખાટે સૂતો ભિખારી!

જી થોડા જ વખત પર જોલી આ સાચી વાત છે. છટાવીના મિલાન શહેરમાં આંદી નામે એક જુદો મિસ્કાન રહેતો હતો. એ ધણો જ મેકાર. ખાવાના પણ સાંસાં, પણ સૂતો સોનાની ખાટે! સોનાની ખાટે સૂતારને તે વળા ભિખારી કોણ કહે? કોઈ લોખી હોવો જોઈએ, લોખી. પણ ના; ખરી વાત છે. એ બીચારને ખજાર નદિ કે પોતે સૂએ છે એ ખાટ કેવી છે.

પંડે ઘરડો એટલે મહેનતમજૂરી અને નદિ. અને રાજેરાજ કોઇ દરિયો લાલ પણ મળે નદિ. એટલે ધીમેધીમે પાસે જ કંઈ હતું તે જધું વેચી નાખી યુગ્મરો કરતો. પણ દવે તો જોના પર સૂતો તે લાંબો દૂરમાં ખાટલો જ રહ્યો હતો. પણ એવો રાજેરા ખાટલો તે કોણ લે? જૂનો સામાન લેનાર દેરિયાને તે ૧૦ લીરા (છટાવીનો સિલ્કો) એ વેચવા માંડી પણ પેલાએ એનો એક લીરા પણ આપવાની ધસીને ના પાડી.

અંતે દત્તાર થઇ જુદાંએ તેનો ખજારજી તરીકે ઉપયોગ કરવા તેને તોડી નાખી. પણ આ રું! જુદો તો સ્તબ્ધ જ થઇ ગયો! એ ખાટના એક ગોલા ખાવામાંથી લોહાની એક બૂંચળા નીકળી, તેમાં શુભરો ૧૦૦ જેટલા જૂના વખતના સોનાના સિલ્કા! આ તે સ્વપ્ન કે સાચું? ખાતરી કરવા જુદો પાસેની દુકાને ગયો ને મલારાનાં જામનાં દુકાનદારને સિલ્કાની કિંમત પૂછી. પેલો વેપારી કાંતો એકદમ બોલો દશે કે પછી જડો જદમારા હોવો જોઈએ. કેમકે એણે સિલ્કા દીઠ જે લીરા તેની કિંમત આંકી. જૂમે પીડાતા ડોસાએ તરત તો તે કખડી અને તેમાંથી દસ તેને વેચ્યા પેટને અગ્નિ જૂઝાવ્યો. પછી ખાડીના સિલ્કા લઇ ઉપડ્યો જવેરીને ત્યાં. જવેરી પ્રમાણિક હતો. તેણે સિલ્કા દીઠ ૨૪૦ લીરા ગણી આપી ગયા સિલ્કા ખરીદી લીધા.

એટલે દવે તો આખી જિદગી વેનડું ફીડો માગી બીજી ખાનાર એ નસીજદાર ડોસો છેલ્લી અવરજામાં પૈસાદાર જાતી ગેટો છે!

પણ એ પ્રતાપકોના? દસ લીરામાં ખાટ વેચવા આવેલા ડોસાને ધૂતકારી કાઢનાર દેરિયાના જ ને? એ દેરિયાને આ વાત સાંભળી કેવી લાગણી થઈ હશે!

(અગ્રેજ કપરથી)

સ્વમાર્ગિહણુ સમયે યુધિષ્ઠિરને હિમાલયમાં મળ્યો હતો તેમ સંગ્રામકૃત્યમાં સત્યાગ્રહી કુમાર-સૈનિકને મળેલો કુકુરમિત્ર

લાલિયો

[ચિત્રકાર: રવિ સંકર પંડિત]

પાંચ જ વખત વરસાદ પડે ન પડે લાં જ મોગરાના લીલાછમ છોડ ઉપર સુષ્પ વર્ષામાં અનેક પુષ્પો જેમ ઊભરાઈ જતાં દેખાય છે તેમ વીજલપુરના રસ્તાઓ ધોળા ટાપી અને ધોળાં કપડાંના કાલથી આજે પીલી ઊઠેલા દેખાય છે. પાવિત્ર્ય સિવાય બીજા કોઈ પણ લાભ ઉત્પન્ન ન કરનાર ખાદીનો શ્વેત રંગ જ્યાંની આંગણમાં ભરાઈ જાય છે. વીજલ-પુરની કપાસિયાના તેલની મિત્ર આજે બીજી વાર પાવન થઇ છે. જૂદા મદાત્મા દીર્ઘ કૃત્યને અંતે જતા પણ થાક ન લેતાં કામગીરી આગળની દિશા કમળા આંગણાડિયા નાંચે ઊભાં છે. સુરત વિસ્તારના સ્વયં-સેવકોએ મદાત્માઓમાં ચરણ આગળ મેળો ભરાયો છે. આંગણાડિયામાં માણસ માતું નથી. સૌના મોં ઉપર ઉત્સાહ અને આનંદનું સામ્રાજ્ય દેખાય છે. એ જ ભાવ મોઢા ઉપર ધારણ કરતો, ધર્મરાગના વશદાર ધ્યાની જેમ એક ટુકડીની પાછળ ચાલ્યો આવનાર કુકુરચેહ તે અમારો 'લાલિયો'.

જુકડીના નાપકે જ્યા સ્વયંસેવકોને કંપાઉડની ગદાર કાઢ્યા છે, આંખ ઉપર ગંભીર મુદ્રાએ નાપક ઊભા છે. પ્રસંગનું ગાંબીર્ય પૂર્ણ જળવાય તે માટે સ્વયંસેવકો પણ પોતાનો ઉત્કૃષ્ટ સ્વભાવ છેડી દઇ પડીતર ગંભીર બન્યા છે અને સૈન સેરી શાંત ઊભા છે. લાલિયો પણ કાંઈક લારે જનાવ જનવતો હોય અને તેનું તેને લાન હોય એમ જનાવતો, ખેતાના ઊભા તીકણ કાન ચોદશ ફેરવતો ગંભીર મુદ્રાએ ઊભો છે. પૂંછડી દલાવી ખુશામત કરવાની તેની ચાહુલના અભારે નથી દેખાતી, કે નથી દેખાતી દુળમાં કુતરો-એને ધરાવવાની કાપડલા. એક જાનનો ગંભીર ભાવ જ તેના મોઢા ઉપર—અથવા આંખમાં—દેખાય છે. કોઈ પણ જાતના કાવોનું પૂર્ણ નિર્દર્શન કરવા મારે કુતરા આગળ આંખ સિપાય બીજું સાધન નથી. એનું મોં જે દાયે પકડી તમે એની આંખમાં

તાકીને જોશો તો કંઈકર્મ ભાવો તમને તેમાં જણાઇ આવશે. કુતરો આંખથી જ વાતો કરતો દેખાશે. આંખ ઉપરના એક આછા બૂરા પડાનો રંગ બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે બદલી કુતરો પોતાના હૃદયના અંતર્ગત ભાવો દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. રાત્રું હોય કે દસત્રું હોય, ગંભીર બનવું હોય કે મરકરી કરવી હોય, મુખ્ય કામ તો એ આછા પડાનું જ. લાલિયો પણ આજે એ પડાનો છૂટથી ઉપયોગ કરી રહ્યો હતો, અને બધા ભાવો આંખમાં રેડી રહ્યો હતો.

નાપકે કંપાઉડનો આંખ ઉઘાડ્યો અને ગંભીર રસ્તે ધોળણ કરી: 'આ લડતનું પૂર્ણ સ્વસ્થ સમજીને છેવટ મુખી લડતમાં રહેવા માગતા હોય તેઓ જ જંદર આવે.' વાઘ પૂરું થયું ન થયું લાં તો અભાર મુખી શાંત રહેલા લાલિયાએ તરાપ મારી, અને એક જ કુદકે આંખમાં પ્રવેશ કર્યો. જંદર જતાં લાલિયાએ મોઢું સ્વયંસેવકો તરફ ફેરવ્યું, અને આનંદપૂર્ણ ધુર-ધુરાર કરી પૂંછડી દલાવતો સ્વયંસેવકો તરફ તાકી રહ્યો. એની આંખમાં અભારે વિશ્વનો ઉન્માદ અને સ્વયંસેવકોની મરકરી બંને તરી આવતો હતો. એની અને મારી પહેલી આંખખાણ આ વખતે થઇ. હું લાલિયાને ભેટ્યો, અને એને માટે દવામાં એક બચ્ચી તરતી મૂકી દીધી. (કારણ કે લાલિયાને સ્વચ્છતાનો પાક દરમિયાન મુખી કોઈએ શીખવ્યો ન હતો.)

અને કરાડી જવા ઉપરના. રમતામાં વાનામેટા શુદ્ધના કર્ણએદી અવાજથી ચમકીને મોં જેનું તો લાલિયો દરમિયાન જ એક જગ્યા કુતરાને, અમારા આશરની દુક ઉપર છતીને અમારી તરફ આવતો હતો.

પાછળ પડી જતાં તેને જોવાવવામાં મુશ્કેલી પડે એ વિચારથી આ પ્રસંગે મેં એના નામકરણ નિમિ કર્યો અને એના રંગ ઉપરથી એનું નામ લાલિયો પાડ્યું. જસ, તે દિવસથી મેં નક્કી કર્યું કે લાલિયો એ આપણો કુતરો છે. અને લાલિયાએ પણ નક્કી કર્યું કે 'લાલિ' એ આપણો ભાઈ છે. એનું નામ ટકાવી રાખતાં મને ઘણી મુશ્કેલી નડેલી. બીજાનું એક નામ સ્વયંવવામાં આવેલું, પણ મેં મદા પ્રવળો માફે જ પાડેલું નામ પ્રચલિત કર્યું. અને ખુદ લાલિયાને પણ એની ટેવ પડે એટલા માટે એની પાસે રાજ

ટાપલીઓ મારતો હતું 'લા... લિયા' 'લા... લિયા' એમ બોલતો. અંતે મારા સંસ્કાર વધારે પડવાને લીધે કહેા કે ખીનતઓ પોતાના નામ માટેનો આગ્રહ મૂકી દીધો તેથી કહેા, લાલિયો પણ પોતાને 'લાલિયો' કહેવાવામાં જ અભિમાન માનતો જણાયો.

દલે તો લાલિયાનો પ્રેમ વધતો ચાલ્યો. જાવણી-માં અને આંગણમાં સૂતા સારે કેટલીક વાર પોતાના પ્રેમની સાગિતી લાલિયો અમારી પચારીમાં સુઢને આપતો. મારા જેવા બિંબલુડી તો એ વાત કેહ સવારે જ બીજી એટલે લાલિયો એના 'ભાઉ'ને જ દરેકેશ પસંદ કરે એમાં નવાજ નહિ. કેમ ખીનતની પચારીમાં સૂતો સારે પણ અમે તેટલું મારે તોપણ તે ખત્રતો નહિ. ટાટિયા પકડીને દૂર મૂકી આવે તો જ અસવાળી વાત. અને તે પણ જો દશામાં મૂકે એ જ દશામાં લાઇસાહેબ સૂવાના કારણે એક વાર બિંબાનો નિશ્ચય કર્યો પછી તેમાંથી ડગે તો તો લાલિયો શાનો ? આ રીતે કેટલાક જણએ આપેલું 'સલામટી કુતરો' એ નામ લાલિયો સાર્ય કરતો.

રસોડાનું કામ જ્યારે મારા દાયમાં આવ્યું સારે લાલિયો મારો જીવન કહ્યું રોડી ખાવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એક દિવસ તો લાઇસાહેબ એક બહેનપણીને મારી પાસે 'પાસ' કરાવા બંધ આપ્યા ! એ બહેનપણીએ મારા દાયમાંના રોટલાના ટુકડા માટે અનેક બનનાં નૃત્યો કરી ખતાવ્યાં. અને એકંદરે મને લાગ્યું કે લાલિયા જેવા કુસિન શ્યામને એની ખેલી શામે નહિ. એટલે મેં એની કાઠી મૂકી ને લાલિયાએ

પણ મારા દેખનાં તેના ઉપર કુદ થવાનો કેળ કર્યો.

એક વાર બજાર કાપીને પાછા આવનાં ત્રાસિયો અમાનક થોભી ગયો. આમ દોડ્યો ને તેમ દોડ્યો; નાક બિંચું કર્યું. પાળી નીચું કર્યું. અને છેવટે સીધી દોટ મૂકી અને ભેસના પગનું એક તદ્દન તાલુ બ દાડકું કપાંકથી ઉપાડી લાવ્યો. પોતાની શોખની બદાદુરી ખતાવવા બાઇસાહેબ તે જાળે મારી સામે આવ્યા. મને ખૂબ ગંદ ચડી અને મેં એ દાડકું લાકરી વતી ઉપાડી બંધ એક ઝાડના થડની બળેલમા મહેન જીએ

લારખી દાખું. પછી તો લાઇસા પાસે જ શાના ? એણે તો બિંબા પગ કરી થડને આશરે દાડકું લંબાનો પ્રયત્ન માંડો. પણ બીચારો નિષ્ફળ ગયો. એનું દયામયું મોઢું બેઠ રસિક કહે, 'ભાઉ, આપી દો ને આ-પરું શું બાપ છે ?' મને પણ થયું, સાચી

વાત છે. હું શાકાહારી હોઉં એટલે ખીનતને પણ જરૂરદસ્તીએ ખતાવું એ ન્યાય ક્યાનો ? અને જરા-પણ વેળાવના વગર કેવળ કુપાશાંતિ માટે કુતરો અરેલા રોડનું દાડકું ખાતો હોય તો તેમાં મને શા માટે મૂગ ચડે ? મેં દાડકું નીચે ખાડ્યું. પણ દલે તો માનવાની લાલિયાએ નિશ્ચય કરેલો કે દલે દાડકું દરમ છે. એણે તો એ સૂઢ્યું પણ નહિ અને અમારી બેડે આવના મોંઢ્યું. માની સ્વભાવ ખતાવી આ રીતે

એણે પોતાનું માન વધાર્યું.

મદારમાછળે એટ મળેલા થોડા ઉપર જોસતાં શીખનાર વિદ્યાર્થીઓમાં દિગ્ગજ લાવવાનું માન લાલિયાને થતે છે. થોડા ઉપર ઠોધ પછુ જેલું હોય ત્યારે તેણે થોડાની પાછળ દોરી તેને લડકાઓ ન હોય એવું કહી જાનું નથી. એની જામણી જાલુ દોડે, ડાબી જાલુ દોડે, સામે આવીને મોટા આગળ દોડતો જાય તે પોતાનું ભસભસાસુ ચક્કાએ જાય. થોડાને જાંધ્યા પછી પછુ એને પગલાની ધ્રુષ્ટા મેષકોષે વાર લાલિયાને યર્ષ આપતી. કુતરાને થોડાનો પગ પ્રિય હોય છે તેથી દશે, અથવા ગમે તે કારણથી, પછુ લાલિયા થોડાની

લાલિયાને જોવાને પછુ એનો પગ પકડવા પ્રયત્ન કરતો.

લાલિયા મારો એટલો મિત્ર જાન્યો કે મારા એક સ્વાગતથી મિત્ર, જેઓ કાશી તરફ 'ભરમનંદ'ને નામે પ્રવાસ કરી આવવાનું પરાક્રમ કરી આવ્યા છે તે, તથા ખીમત એક સાક્ષર મિત્ર, જેઓ એક મારા નાટકકાર ને કવિ છે તે જાંતોએ મને એનો ભાષ જ ગણુવા માંગ્યો.

પ્રાર્થનાના શાંત સમયનો સાગ સામી લાલિયા કેમ કેસારમાં પેસતો, ત્યાં લી પગેરે કેમ અંદરગતો અને જાંતો કેવાં તોલનો કરતો તે જાંતું કહું તો દીપુગના ભાષી મારે 'ડીપુગ' જેવું જ એક પુરતક જણવું પડે. દલે તો હેડો જ પ્રસંગ વર્ણવેશ.

૧૨મી મેની સવારે અમે ધરાસણના અગર પર જ્યાં ઉપડ્યા. લાલિયાને કુતુહલ થયું કે આખી ખાખી કેમ તેવાર થઈ ગઈ? જાંતોની દારમાં બીજેલી અગારી સેનાને તેણે બેજણ પ્રદક્ષિણાઓ કરી. પ્રદક્ષિણાઓ જ કરી એમ ન કહી શકાય; કારણ એમાં કેટલીક બીજી પણ થતી હતી. એટલેકે પ્રદક્ષિણા—

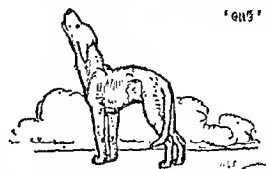
જામણી જાલુ દમેશ અંદરની જાલુ જ રહેતી ન હતી. સિવાય કેટલીક સંકરની પ્રદક્ષિણાઓની જેમ અંરધેથી પાછા વળવાની પણ થતી. એના પ્રિય સંકરનું નામ માર્દરય બોલેને એને અરધી પ્રદક્ષિણાઓ કરવાનું મન થયું દશે કે કેમ એ તો હું કેમ કહી શકું? થોડી જ વારમાં એણે મને થોડી કાટપો બને તરત જ પ્રશ્નની પરંપરા શરૂ કરી. પોતાની જાંબોથી એણે મને દગ્ગરો પ્રશ્ન પૂછવા માંડ્યા. જે પછુ એને મૂક જાવમાં આપણે વિરલકણ પાસે આવ્યાં છં એમ કહી દીધું. બોલવું અસક્ય હતું. હું એને બેટપો. એણે પગ ઊંચા કરી મારી જગત્રથેત્રી ઉપર મૂક્યા. મારી ચોકળી ધોતેલી જગત્રથેત્રી ઉપર શુકનનાં સ્થસ્તિ ચિહ્ન બેવાં લાલિયાનાં પગલાંની ખાપ પડી. પછુ હું ચીડમો નહિ. ચીડમું કે રોવું એ પ્રશ્નમાં હું બંને વસ્તુ બૂલી ગયો.

કસાડી મારા છાંડીને પાદાર નીકળ્યા ન નીકળ્યા ત્યાં તો અમારા સ્વાગત મારે પાંચ છ મોટરો અને ૧૦૦-૨૦૦ પેલિસો દાગર હતા. લાલિયાને મારે આ દરમ અપૂર્વ હતું. આ પ્રસંગ આનંદનો છે કે દુઃખનો એ અમારી જેમ એને પછુ પ્રશ્ન જ હતો. એટલે એણે મદા મહેનતે ભસવાનો સંપમ કર્યો. આજે તો એ પછુ અદિસક જણાયો. થોડા સવાસજવાળ પછી અમને પકડવામાં આવે છે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું અને અમે મોટરમાં બેઠા.

દલે લાલિયાથી ન રહેવાયું. તેણે દોડધામ શરૂ કરી. તે મુંડાયો હતો. મોટરનું એલિન શરૂ થયું... દલે તો દલ થઈ. એક ઝીણી અરપુટ મીસ પાડી લાલિયાએ પોતાના આગળ પગ મોટર લોરીના પાટિયા ઉપર મૂક્યા અને પોતાનું દવામણું અંધુ સારતું મોં બાંધું કરી ફરીથી એક માસ પાડી.

હૃદયવિહીન પેલિસે જંદુક ઉઠાવી, મોટર શરૂ થઈ અને મારી જાંબમાંથી બે અશ્રુનિદુ સરી પડ્યાં.

'ભાઈ'

દુનિયામાંથી મલેરિયા નાબૂદ કેમ થાય ?

હું લોકોને એક એવો રસ્તો બતાવવા માગું છું કે જેથી તેઓ લોહી ચૂસતા-ખાંકે દુનિયાના લોકોના ઘણા ભાગનો જીવ લેતા ઝેરી મચ્છરોને દૂર કરી મેલેરિયાથી બચી શકે. મારી આ સૌથ ૩૩ વરસ પહેલાંની છે, અને યુરોપ અમેરિકાના બંને ખંડો તથા એશિયામાંના સંકેતો અખતર અને દાખલાઓ વડે મેં સાબિત કરી છે. વધારામાં આધુનિક પ્રયોગોથી પણ તેની શક્યતા પુરવાર થઈ ગઈ છે. મેલેરિયા તાવ શું છે તે હું સારી રીતે જાણું છું, કારણકે તેનાથી હું ૧૯ વરસ રીગાયો છું.

અરેબિયન નાઇલ્સ અને એવી બીજી વર્ષોમાં ધનના ખજાનાઓની ચોરી કરના કૂર શાસનોની વાતો આવે છે. ઉષ્ણ મુઝકોના કુદરતે બેસેલા ખજાનાઓની ચોરી એ શાસનો જેટલા જ લોકો પણ કદમા અતિ નાનાં મચ્છર નામનાં મગતરોં કરી રહ્યાં હોય છે. તેઓ કરડે છે, દુઃખ આપે છે, સોજો લાવે છે; તેઓ મેલેરિયા તાવ, ઈન્ફ્યુએન્ઝાનો તાવ, પીલોતાવ અને એવા બીજા અનેક જીવલેણ તાવોના ઝેરી જંતુઓ આપણા શરીરમાં પોતાના ડંખ વાટે મૂકી જાય છે.

માણસ અને મચ્છર વચ્ચેની લડાઈ ઘણા વખતથી ચાલતી આવી છે. કાખલા તરીકે કેટલાક ઇતિહાસકારો માને છે કે મેલેરિયાના તાવથી રોમન સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો. આજના યુગમાં પનામાની નહેર, ઇક્વેડોર અને બ્રાઝિલનાં શહેરોને પણ મહામહેલોતે એ મચ્છરોના ગ્રાસથી મુક્ત કરવામાં આવ્યાં છે.

પણ કમલાએ નાનાં ગામડાંઓને આ શહેરો જેવી રીતે લાચ પારી ચકાતી નથી. શહેરોમાં ભેજવાળો કે પાણી ભરાતો દરેક ભાગ ખાંડો કે જગ્યા તપાસી શકાય છે અને ત્યાં આસતેજ જંતુનાશક દવા અગર તો મચ્છરોનાં ઇંડાં ખાંડ જગારી માછલીએ ચૂકવામાં આવે છે. પણ નાનાં ગામડાંઓમાં એ જનવું શક્ય નથી. કારણકે ત્યાં તો વરસાદની ઋતુમાં જમીનના નાનામોટા દરેક ભાગ પાણીથી ભરાઈ જાય છે અને મચ્છરોને ઉત્પન્ન થવાની સરસ જગ્યાઓ જની જાય છે. વળી મચ્છરો ઝીણા ઝીણી જગ્યામાં પણ જાણુ આસાનીથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે

પ્રાણીઓ આપ્યાં હોય તેમના પગની ખરીઓને લઈને જે નાના ખાંડ પડ્યા હોય તેમાં પણ તેમનો વિસ્તાર પડતી રીતે થાય છે. તેથી જ રીતે બિંચા તાડ ઉપરનાં પાંદડાઓમાં ભરાઈ રહેતા પાણીમાં અથવા વાંસના ઝાડોના વચ્ચેના પોલાણમાં પણ મચ્છરોની વચ્ચેની વધવાને પૂરતી જગ્યા મળી રહે છે.

આ બધું જોનાં એક વખત આપણને લાગી જાય કે માણસ જાતના આ આજનશત્રુઓનો ઉપદ્રવ ટાળી શકાય તેમ નથી. અને તેથી મેલેરિયાને નાબૂદ કરવો અશક્ય જેવો લાગે છે. પણ હું જે રીતો અડી કહેવાની દિશા ધરાવું છું તેથી એ બધું શક્ય જાને તેમ છે.

૨૫ વરસ પહેલાં રશિયાના કઠિસસ પર્વતના ગાટમ જિલ્લાના એક ગામડામાં મને રહેવાનો પ્રસંગ પડ્યો. ત્યાં એ ૬૦ મનુષ્યના નાનાં ગામડામાં પણ મેલેરિયા આર માણસ સિવાય બીજા જાતને મેલેરિયાના તાવથી પીડાતા નેવા! આ આર માણસ એક જ કુટુંબ હતું. સ્ત્રીપુરુષ અને તેમનાં બે બાળકો. એમની રહેવાની જગ્યા અને રીતો બીજાના જેવી જ હતી, છતાં એક ગામડામાં તે જુદી જગ્યાએ આવી. તેમના ઘરની આજુબાજુ કંઈકના છોડવા ઉગાડેલા દત્તા.

બીજો દાખલો. એક ઉનાળો હું એક ગામડામાં મેલેરિયા એ ગામના બે ભાગ પડેલા દત્તા. એક ભાગ બિંચે પર્વતના દોળાવ પર દત્તા, બીજો નીચે તળેલી બીજામાં વસતો દત્તા. આ નીચેના ભાગ મેલેરિયાના ઉપદ્રવથી સારીપેટે પીડાતો દત્તા. એમાંના એક જણે પોતાના ૬ એકડામાં કંઈક વાવ્યું, ને જેવું તે ઉગીને ફૂલ આવવા લાગ્યે થયું કે જાદુની માફક મેલેરિયા આપોઆપ નાબૂદ થઈ ગયો.

આ બે કિસ્સાઓ ઉપરથી મેલેરિયાને નાબૂદ કરવાની યુક્તિ મને બરી આવી. સામાન્ય રીતે મચ્છરો છોડના રસ ઉપર જાય છે. તેમાંથી જે પુરવળાવિ છે તે ફક્ત છોડનાઓનો રસ ખીંચે છે, જ્યારે સ્ત્રી-જનિ છોડનાઓના રસ સાથે મનુષ્ય અને પ્રાણીઓનું લોહી પણ ચૂસે છે. મને જણાયું છે કે આમાંના મેલેરિયાના મચ્છરો જ્યારે કંઈકનો રસ ચૂસે છે ત્યારે તેમનું ઝેર જલદાઈ જઈ શકી જાય છે. તેઓ પછી મેલેરિયાનો પ્રચાર કરી શકતાં નથી.

મારા અગતરાઓનું પૂર્ણ વર્ણન આ નાનકડા ક્ષેત્રમાં જગ્યાના અભાવે કરી શકાય તેમ નથી. પણ હું એશિયા યુરોપ અને બંને અમેરિકામાં ખૂબ ક્ષેત્રો હું અને અનુભવસિદ્ધ બધે કેકાળે એ જ જોયું છે કે કઠોળના છોડવાઓ મંદેરીઆનો ઉપદ્રવ અટકાવવામાં ધણે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આ છોડવાઓમાં 'કુર્મરીન' કરીને મચ્છરોને ભારતો એક પદાર્થ થાય છે, અને તે, મનુષ્યના સરીરામાં કવીનાર્ધન જે ભાગ ભજવે છે તેવો ભાગ મચ્છરોમાં ભજવે છે.

દક્ષિણ અમેરિકાના આરજેન્ટાઇન પ્રદેશમાં મંદેરીઆના મચ્છરો ધણા છે, જ્યાં ત્યાં મંદેરીઆ નદિ જેવો છે; કેમકે ત્યાં એક મુગધાર કઠોળનો જંગલી છોડ ધણે થાય છે. મંદેરીઆની ઝડપ શરૂ થાય છે ત્યારે જ આ છોડને રૂઝ આવવા માટે છે. તેની તીવ્ર સુગંધથી ધણાં જંતુ આકર્ષાય છે; ખાસ કરીને મંદેરીઆના મચ્છરો આનો રસ ખૂબ ચૂસે છે. પરિણામે આ છોડવામાં રહેલા 'કુર્મરીન' પદાર્થથી મચ્છરોનું ઝેર નાખૂદ થઇ જાય છે. જ્યાં મંદેરીઆનો ઉપદ્રવ છે ત્યાં આ છોડ માલૂમ પડતો નથી.

ઉત્તર હોલ્લેન્ડના પ્રાંતમાં મંદેરીઆનો ઉપદ્રવ ઓછો નહોતો. પણ જ્યાં કઠોળનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું તે મંદેરીઆ આપોઆપ નાખૂદ થઇ ગયો. છઠ્ઠામાં પણ તેમજ થયું છે. જે પ્રદેશમાં કઠોળનું વાવેતર થાય છે ત્યાં મંદેરીઆનું નામનિશાન નથી. પણ જ્યાં તેનું વાવેતર નથી થતું ત્યાં મંદેરીઆનો ઉપદ્રવ ધણે મોટો છે. તેની જ રીતે દક્ષિણ અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં છે. આ દેશમાં કઠોળ ધણું ઓછું થાય છે અને તેથી મંદેરીઆનો ઉપદ્રવ ત્યાં ધણે ભારે છે.

દિલ્હીનામાં પણ એ જ દાખલો બંધ બેસે છે. પંજાબ પ્રદેશમાં જ્યાં ચણા અને બીજાં કઠોળ સારી રીતે વગાય છે ત્યાં મંદેરીઆ હોતો નથી. જ્યારે ગોવામાં જ કદા જ્યાં વાવેતર થાય છે ત્યાં બંગાળા પ્રદેશમાં મંદેરીઆનું એક ચક્રે રાજ ચલે છે.

આમ અમળનાં કઠોળનો પાક મંદેરીઆથી મનુષ્યનું ક્ષણ કરી દેવો હોય છે. એને આપણે મંદેરીઆના મચ્છરોનું ઝેર નાખૂદ કરવાના ખાસ પદાર્થથી કેકાળે કેકાળે દાખલ કરી શકીએ તો તેના ઉપદ્રવમાંથી ગળી શકીએ તો છીએ.

આ મારી યોજનાનો પહેલો ભાગ છે. બીજો ભાગ જે મચ્છરો મનુષ્યનું લોહી ચૂસે છે તેમની જગ્યાએ પ્રાણીઓનું લોહી ચૂસનારા મચ્છરો ઉત્પન્ન કરવાનો છે.

જે. લેન્ડેન્ડે કરીને એક કેન્દ્ર વૈજ્ઞાનિકને શોધ કરતાં માલૂમ પડ્યું છે કે કેટલાક મચ્છરો એવા છે કે જેઓ મનુષ્યને કરતા નથી. વળી બીજા એવા મચ્છરો હોય છે કે જેઓ પોતાનાથી વિરૂદ્ધ જાતના મચ્છરોનાં ઇંડાં ખાઇ જઇ તેમને નાખૂદ કરે છે. આમ અમુક ભાગમાંથી અમુક મચ્છરો નાખૂદ કરવા સહેલા છે. જે. લેન્ડેન્ડેએ એક એવો મચ્છર બોળા કાઢ્યો છે (જેને તે બ્રેટન કમ્પેક્સ કહે છે) કે તે બીજા મચ્છરોનો સમૂહ નાશ કરે છે અને સાથેસાથે મનુષ્યને ડંખતો નથી, પણ ફક્ત પ્રાણીઓને ડંખે છે.

શ્રી. લેન્ડેન્ડેએ પોતાના એ બ્રેટન કમ્પેક્સનાં ઇંડાં જ્યાં મંદેરીઆના મચ્છરો મનુષ્યને ધણે ત્રાસ આપતા હતા એવા એક પ્રાંતમાં દાખલ કર્યા. એક વર્ષ પછી તેણે જોયું કે આ નવા દાખલ કરેલા મચ્છરો મનુષ્યને કદરવા નહોતા. આ અગત્યનો પાંચ વર્ષ સુધી ચાલ્યો અને છેવટે માલૂમ પડ્યું કે જૂના મચ્છરોની જગ્યા આ નવા દાખલ થયેલા મચ્છરોએ લીધી હતી, અને તેમને મનુષ્યના લોહીનો અભાવ થઇ પડ્યો હતો!

આ મારી યોજના. એનો પહેલો ભાગ કઠોળના વાવેતરનો છે અને જેમને નદિ ખજાર હોય તે સૌને એ નવાઇ ભરેલો ભાગ છે; જ્યારે બીજો ભાગ તો ફક્ત એક જંતુને બીજા જંતુની સામે લડાવીને તેનો નાશ કરવાનો જૂનોપુરાણો સાદો અને સરળ રસ્તો છે.

એટલે બે કઠોળ અને મિત્ર મચ્છરોથી આપણે મુક્તિનું કાષ કરીએ તો મંદેરીઆ ખદુ દેંક પખતમાં અને જડ મૂળથી નાખૂદ કરી શકીએ. આપણા ઘરની આજુબાજુ અને પામળગીયામાં કઠોળનું વાવેતર કરીએ તો મંદેરીઆના ત્રાસમાંથી ધણું બચી શકીએ. આ મંદેરીઆનો રોગ આખી દુનિયામાં પ્રસરેલો છે. તેની લયકરતા ઘણી છે. તેણે લાખો માણસના જોગ લીધા છે અને કરોડો રૂપિયાનું પાણી કપું છે. તેના લયકર પંચમાંથી જગતને મુક્ત કરવાને બે ઉપાય મને લાગ્યા તે મેં રજૂ કર્યાં છે. સૌ તેનો ચલાવકિળ ઉપયોગ કરે. ચુનોભાઈ ધ. પટેલ

ગીત-સુધા

પ્રેમાભાઈ દોશમાં મહુમ બોળાનાથ બાપાવાચક્યારિયાએ ગુર્જર કવિ દયારામની છગી બુદ્ધી મૂકવાનો ઉત્સવ કર્યો હતો. તે વખતે 'જય જય ગરવી ગુજરાત' એમણે અમદાવાદમાં જાહ સરસ રીતે ગવડાવેલું, એની અસર મારા મન પર ખૂબ થઇ હતી. ત્યાર પછી અમે 'સ્વદેશી મિત્રમંથન' સ્થાપ્યું. એમાં વારંવાર દેશભક્તિનાં ગીતો ગવડાવવાનો, રાજદારી પુરુષોની જયનીઓ ઊજાવવાનો અને રાષ્ટ્ર-વિચાર પ્રચારનો હેતુ હતો. મહુમ દાદાભાઈ નવરોજીની જયતીઓ અમે આ મંડળ મારફત જાહ ધામધૂમથી ઊજાવતા. આ પ્રસંગોએ 'જય જય ગરવી ગુજરાત' તો બોળાનાથભાઈએ ગવડાવેલી હતી જ અમે ગાતા ને ગવડાવતા. એ ગીતથી માતૃભૂમિ ગુજરાત તરફ મારા ભક્તિભાવ ખૂબ વધ્યો ને હજી પણ આખા દિવસમાં એ જ 'પ્રમુખા' રહે એ જોવાની મને જાહ હોય છે. મહાત્માજીના પ્રતાપે એનું માન વધ્યું છે તે સદાકાળ કાયમ રહો! સ્વ. દી. જી. અંજાસાલ તે વખતે અમારા અગ્રેસર હતા. એમના મનમાં પણ પ્રાંતીય અભિમાન હતું. ને જાકે પ્રાંતિક અભિમાન ન હોય તો સાચું સ્વદેશાભિમાન પણ આવતું નથી એમ એ માનનારા હતા. અમારા સ્વદેશ ઉત્સવોમાં એ ભાગ લેતા ને એ પ્રસંગોએ ભારતભૂમિનાં સ્તુતિગાનો યનાં તેમાં એ પહેલું 'જય જય ગરવી ગુજરાત' જ ગવડાવતા.

જ

જ

સ્વ. સુરેન્દ્રનાથ ઍનરજીના પ્રમુખપદ નીચે એ ગ્રેસેસ અમદાવાદમાં મળી હતી તેને જાજ ૨૮ વર્ષ થયાં. એ કૌગ્રેસે મારા હૃદયમાં ભારતમાતાને માટે પૂજ્યભાવ ખીલ્યો. પ્રમુખનું ભાવણ તો પ્રેરક હતું જ. તે સાથે મંડપની રચના, સ્વદેશપ્રેમીઓનો આદર-ભાવ ને કૌગ્રેસ તથા સ્વદેશી પ્રદર્શનના પ્રસંગોએ થએલાં બીજાં ભાવણોએ મને રાજદારી જીવનની દીક્ષા આપી. એ સૌમાં પ્રથમ જ ગવાયેલું

'ગાએ ભારતનો જય !

કું બય? કું બય? ગાએ ભારતનો જય !'

એ ગીતે મને અનદદ પ્રેરણા આપી હતી.

જ

જ

ઇ. સ. ૧૯૦૫માં હું કલકત્તે ગયો. ત્યાંની બંગલોચની સંગવળમાં સ્વદેશગીતો જે ઉત્સાહ ને પ્રેરણા આપતાં તે મેં જોયું ને અમદાવાદમાં આવી તરત આપણાં સ્વદેશ-ભક્તિનાં ગીતો એકઠાં કરી અમારા સ્વદેશી મિત્ર-મંથન દ્વારા ઉત્સવો કરવા માંડ્યા. એ ઉત્સવોમાં સંગીત-શાસ્ત્રી બંનેએ ગીતો દ્વારા જે જુરસો ફેલાવ્યો તેણે કાયમની અસર ઉપજાવી. બંગાળી વિદ્યાર્થીઓ પાસે અમે 'વંદેમાનરમ્' અસલ બંગાળી સૂરમાં ગવડાવના અને એક ભાઈ ગંગુશી 'દેશકા કયા વદ દાત, લેખ દેશકા કયા વદ દાત?' નામનું દિંદી ગીત જુલંદ સ્વરે ગાતા. એથી તો અમે સ્વદેશી સ્ટોર કાઢવા પ્રેરાએલા. એ સ્ટોરે ખાદી આવનાં સુધી સ્વદેશી માત્ર તરફ ગુજરાતીઓનું ખ્યાન પુષ્કળ દોષો કર્યું હતું.

'સુજન ભગો ભગો રે

ધીર ભગો ભગો રે'

એ શ્રી 'વસંતવિનોદી'નું ગીત સંગીતશાસ્ત્રી બંને જે ગાતા એણે તો અમારી ઉંધ ઉઘાડી નાખી. વળી, રા. દરિયાલ દયંદરાય ધ્રુવતા

'નીહારી ન આવી; સારી રેના વહી ગઇ.'

એ ગીતે પણ તે ગજાગના ગુજરાતી સુવોકોને ઉંધવા ન દીધા. કવિ અગરદારનું 'સુભવંતી ગુજરાત' સુવ-તીઓમાં જાહ લોકપ્રિય થઇ ગયું. એ કાવ્યે ગુર્જર સુંદરીઓને પોતાના પ્રાંત માટે ખરી સુભવંતી બનાવી.

'સુભિલસ ગુર્જર દેસ !

અમારો સુભિલસ ગુર્જર દેસ.'

એ કવિ નાનાલાલના ગીતે પણ ધમ્મની નજર સમસા ગુજરાતનું સાચું ગૌરવ ધર્યું અને

'નથી બાલક, નથી સંઘઃ

કાયર પડી નામે કરી

હાથ શાં મેણું?'

એ ગીતે કાયરતા, રોકાપણ ને બાવલાપણનાં મેણાં દૂર કરાવવા જાણે સુવોકોમાં નિશ્ચય કરાવ્યા.

સ્વ. બારોટ મોતીભાઈ અને એમની મંડળી એક-તારા સાથે નીચેનું ગીત ગાતી ત્યારે હમરો ચોતા-જનોની આંખોમાંથી અણુ ટપકતાં. અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં આલતી સત્યાગ્રહની લડતે, પરદેશોમાં આપણી નિરાધારતા અને સ્વદેશમાંની સુસામી પ્રત્યક્ષ કરાવ્યાં ત્યારે તો એ ગીતે અમારાં આખા ગુજરાતનાં હૃદય દલાવી મૂક્યાં હતાં:

‘દુઃખિયાનો વિસામો દે, માઠી તારી સૂંધી
વનવગડાનો છાંયો દે, આંધળિયાંની લાકડી.’

સુરતની પાદગાર કૉંગ્રેસ પહેલાં લાખોએ ગુજરાતી-
ઓમાં આ બધાં ગીતો પ્રસરી ગયાં હતાં. સેંકડો સભા-
ઓમાં એ ગવાયાં હતાં અને પાંચ છ આવૃત્તિઓમાં
‘દેશભક્તિનાં ગીતો’ ની દસ ગારદબ્દર નકલો, સરકાર
એને જમ કર્યાં ત્યાં સુધીમાં થઇ ચૂકી હતી.

મદદભાજના ગુજરાતમાં આવતાં પહેલાં ગુજ-
રાતનું આખું વાતાવરણ આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલું
હતું અને અમદાવાદ એનું કેન્દ્ર હતું.

જોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં સાહિત્ય સભા
તરફથી સ્વ. કલાપીના દુઃખદાયક મૃત્યુનો શોક પ્રદ-
ર્શિત કરવાની સભા મળી હતી. કલાપીએ પોતાનાં
કાવ્યોથી ગુજરાતને સુગંધ કર્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓના
મેળાવડાઓ તથા ઉત્તરણીઓમાં હું કલાપીનાં ઘણાં
ગીતો લખકારતો. ૧૯૦૪ પહેલાં મેં ‘Dawn Society’
(સૂર્યોદય સમાજ) નામની વિદ્યાર્થીઓની એક સભા
ઠાડી હતી. એમાં દાહરકૃષ્ણને કૉંગ્રેસના વિદ્યાર્થીઓને
અબલાસ ઉપરાંત બદારના વાંચનમાં રસ પાડ્યનો
ઉદ્દેશ હતો. નારાયણધાટ પર એક વર્ષે હું બધા સભા-
સદોને ઉત્તરણીને જ્ઞાનપિનોદ માટે લઇ ગયો હતો. ત્યાં મેં
‘ન્યાંત્ર્યો નજર મારી કરે, પારી બરી ત્યાં આપવી.’
એ ગીત ગાયું. મારો રાગ કંઈ જલ્દી સારો નથી, છતાં
એ કાન્યતી અસર ભવ્ય થઇ હતી. અને ન્યારે:

‘તારા ઉપર તારા વણાં, સૂમી રહ્યાં એ સુમખાં
તે વાદ આગે આંખને એવી કચેરી આપવી.’

એ લીડીએક ગવાઈ ત્યારે તો તમામ જાગૃતતાઓ
રચેર થઇ ગયા હતા.

જોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ વાળી ઉગર કહેલી
સભામાં શ્રીયુત ગદુલાલ જોષીલાલ મુવે

‘સુરવાની પાકીના મીઠા મેરલા’

એ ગીત પહેલી જ વાર ગાયું એણે અમારાં હૃદય
દબમચાવી નાખ્યાં હતાં.

‘નંદનવતના પ્રાસાદોની ટાવણી’

અને

‘તત્સવિતાનું ભર્મ વરેવયં થીમલી’

એ લીડીઓની અમારા મન પર થએલી અસરો ઉપર
તો અમે મદિનાઓ સુધી વાતો કરી દતી.

સાક્ષરશ્રી. જી. ક. હકોરનું ‘આરોહણ’, કવિ
નાનાલાલની ‘વિસાસની શોભા’ અને સ્વ. મણિચંદર
ભટ્ટનો ‘વંશનવિભવ’ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મેં ખૂબ
ગાઇને, એના પર પ્રવચનો કર્યાં હતાં.

જાજકોટ સાહિત્ય પરિષદ વખતે શ્રી ‘લલિત’ને
મેં પહેલી વાર ગોવા.

‘અમે તો કાઠિયાવાડી, સળળ સૌરાષ્ટ્રવાસી,
બૂખ્યાં દરમ્યાનાં, પ્રયુગમંત્રની ભૂમિ અમારી!
અમારે રોલતે કુંચર બુલે કંઈ દેવવાડી.’

વગેરે પરિવર્તનો સત્કાર કરતાં ગવાયું અને ત્યારથી
કાઠિયાવાડીઓ સગા ભાઇઓ હોય એવો ઉમંગકો
મને થયો, તે હજી કાયમ છે. ત્યાર પછી તો લલિતજી-
એ એમનાં મંત્રણાં સાથે અનેક પ્રસંગે અમને ઘણાં મે
ગીતો સંભળાવ્યાં છે; પણ એમાં

‘ચોખ્ખાં ચલ્યાં દે! ધોળનરામ મલખાં દે!’

વાળું ધોળજનું પ્રખ્યાત ગીત તે જૈનકરણમાં ચોંટી
ગયું છે. પ્રજુની સેવા અર્થે જ જાણે આ જીવન છે
એમ સમજી ને પોતપોતાના ધંધા કરે છે એમનામાં
કેવું ધાર્મિક કવિત્વ રહેલું છે એ જ્ઞાન લલિતજીના
એ ગીતથી મને થઇ ગયું.

મદદલક્ષમી ટ્રેનિંગ કૉલેજ ફૉર વીમેનના સંગીત-
શિક્ષક શ્રીયુત પંચાક્ષરીએ એક વખત મારા ભાઇ
પ્રીતમરાયને ત્યાં એક ખાનગી જલસામાં

‘ખાસી—અખિયાં દરિદ્રસનથી ખાસી.’

સંભળાવ્યું હતું. અરથો કલાક એ ચાલ્યું હતું, પણ
ન્યાં સુધી મારી દરિદ્રદર્શનની ખાસ છીયે નહિ ત્યાં
એમની પાસેના એ અરધા કલાકથી શું થાય! એ
તો રોજ મેં મારી પાસે રાખ્યું છે ને પ્રસંગોપાત
ગાવા કાંઈ છું કે

‘ખાસી—અખિયાં દરિદ્રસનથી ખાસી.’

અને એક એવું જ બીજું દર્શન, કવિ તાનાલાલની
એક કવિતા ન્યારે લલિતજીએ કવિને ઘેર ગાઇ ત્યારે
થયું હતું. સ્વ. મણિચંદર ભટ્ટના કહેવાથી એમણે
મંત્રણાં સાથે ગાએલું:

‘એક જગલ જલે ટુચ મેનનમાં,
રસમયોત નિદાળી નમું હું નમું.
એક ખીજ કો નમનંદનમાં,
રસમયોત નિદાળી નમું હું નમું.’

આ ગીત મને અત્યંત ગમ્યું. ત્યારનું શરીરના તાર-
તાર સાથે એ ભગી ગયું છે અને દુઃખ, ગદસ-
થનમાં જે દિવ્યતા ને રસ મને ગળ્યાં છે તેનો
યશ કેટલેક અંશે આ ગીતને પણ હું આપું છું.

શ્રી હરજોષિદાસ કાંટાવાળાના પ્રમુખ પદ નીચે
મહેશી અમદાવાદની છટ્ટી સાદિત્ય પરિષદમાં કવિનર
ટાગોર પંધાર્યા હતા. એમના સત્કાર માટે મણિલાલ
મૅન્શનમાં ટકોરખાનાં એસાડવામાં આવ્યાં હતાં. (પીરમ-
શાદને રાજે હમેશ, રાનદિન, દુઃખ પણ જે ચોધડિયાં
વાજે છે તે જ એ વખતે ત્યાં આપ્યાં હતાં. રાનના
અગિયાર વાગ્યે, જે વખતે શહેરની ગંધી પ્રશ્નિ લગ-
ભગ શાંત થાય છે ત્યારે આજે પણ એ ચોધડિયાં
તમે કાઢી જોડો એવી નિશ્ચિત સાબળી શોભે.) સત્કાર-
નો વખત હતો ને ડૉ. ટાગોર જેવા સહૃદયને, યુગ-
રાતના રસજીવનનું દર્શન, હું માનું છું કે આ ટકોર-
ખાનાએ કરાવ્યું. મને પણ એ ટકોરખાનાંથી સંતોષ
થયો અને જૅન્ડ જેવી પરદેશી મીઠા એ પ્રસંગે ન
આણી તેથી થોડું બાક્યું. પછી લાલ દરવાજે ખુલ્લા
મંદાનમાં પરિવહને અંગે એક જાણે સભા રાજવામાં
આવી હતી. ત્યાં આંદોલના રૂપેરી પ્રકાશમાં ત્રણો
નીચે કવિએ 'વસંતનો સંદેશ' આપ્યો. તે પછી શ્રીમતી
સરલાદેવી ચૌધરાણીએ ટાગોરનું પેલું પ્રસિદ્ધ ગીત ગાયું:

‘અવી જુવન મન ચોલિની ...’

સાથરમતીની રેતમાં સંઘાટેવી પાસે મદાત્યાજીએ
તે પહેલા થોડા જ દિવસ અગાઉ

‘કદિ નહિ હારના ભાવે સાદી જન જાવે.’

એ પ્રેરક ગીત ગવડાવ્યું હતું. અહીંએ બંધો મીસાએ બેમાં
મળી ગયા યસુનાના જેવો સુંદર સંગમ કર્યો ને ‘જુવન
મનચોલિની’ વારતમાના માટે જન જાય તો પણ કદી
હારવું નહિ એવો નિર્ધાર એકેએક અંતરને કરાવ્યો.

એ જ સાદિત્ય પરિષદનાં મહેમાનો માટે ચિકેટો-
રિયા યાગમાં એક સ્વદસંભેદન યોજવામાં આવ્યું
હતું. ત્યાં આખા યુગરાતની રસસાગરી પીરસવામાં
આવી હતી. એકતારાવાળાનાં ભજનો, પાંધાવાળાના
જલસા, ડાંડિયારાસ તથા ગરબા રાજવામાં આવ્યા
હતા. મંડપ ઝાંખા લાલ દીવાઓથી શોભી રહ્યો હતો.
ત્યાં રંગરંગીન વસ્ત્રો પહેરેલી બહેનોએ રૂપાના લોટા

સાથે ગરબો ગાઓસો.

‘જળ ભરવાને ચાલો દે, મીઠાકાં જળ ભરવા.’

કવિ ટાગોરને મેં ગરબાનો અર્થ સમજાવ્યો. મદા-
ત્યાજ પણ સાથે હતા. એમણે એકતારાવાળા પાસે
મીરાંગાઇનું ભજન દમણી સાંભળ્યું હતું. કવિ કહે,
‘આ જળ તો આધ્યાત્મિક જીવનનાં પોષક જળ છે.’
મરે માટે આટલું ગસ હતું.

પણ કવિ તો આપણા યુગરાતના આ ગરબાઓ
પાછળ ગાંડા થયા. તે પછી યુગરાતને કાર્દિયારાગમાં
એ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં એમને માટે ગરબા ને
એકતારા ગોઠવાના હતા. એ કહે, ‘તમે આ છોકરી-
ઓને મરે ત્યાં મોકલો. હું એમની બાદશાહી મહેમાન-
ગીરી કરીશ. મારી બંગાળી છોકરીઓને આ ગરબા
શીખતીને એમને પાછી મોકલીશ.’

એ પરિવહ પછી તો ઘણા ગરબા થયા. અને
નિર્મળ અન્નદ, ઉચ્ચ ઉચ્ચ અને દિવ્ય જીવનની
ઝાંખી એમણે આપણને ગાવી એટલી કરાવી છે.

૧૯૦૫માં હું કલકત્તે હતો ત્યારે મળે બહા-
સમાજમાં હું વારંવાર જતો હતો. સાધારણ બહો-
સમાજમાં થતી રજુતિ, પ્રાર્થના વગેરે આકર્ષક થતી, પણ
સૌથી વધારે આકર્ષક ભજનો તો રૂપ. કેશવચંદ્ર સેનના
‘નવવિધાન મંદિર’માં થતાં હતાં. ગાતી વખતે ગાનારા-
નાં મોં વાંકાચુંકો થાય છે તે દેખાય નહિ તે માટે એ
મંદિરમાં ગાનારાને લાલ પડદા પાછળ - એસાડવામાં
આવે છે. ત્યાંનું પાનળી પજાજ સાથેનું એમનું ખીંકું
સંગીત, જ્યેષ્ઠ રવગીમાંથી ટપકતું હોય એમ લાગેલું.

ફરી હું ૧૯૨૭માં કલકત્તે ગયો ત્યારે ‘સીતા’ના
નાટકમાં કરુણરસનાં જે ચોધડિયાં સાંભળ્યા તે ઘણાં
હૃદયવેધક હતાં. એ આખું નાટકજીવ જ સરસ રીતે
ભજવાય છે. અગોધ્યા, રામચંદ્રના આવાસ, લક્ષ્મણ,
સીતા, જ્યાં જ્યેષ્ઠ આગેહૂજ ખડાં થાય છે! નાટકનો
કરુણરસ પોષવાને માટે આખો યે વખત પ્રસંગોપાત
રજવાડામાં ચોધડિયાં યાગનાં હોય એ રીતે તે ગો-
ઠવ્યાં હતાં. એ ચોધડિયાંના મરે મારા અંતરમાં ગીરા
પાડ્યા છે. એ નાટકનો અભિનય ઉત્તમ હતો અને
ચોધડિયાંએ તો આખા બંગાળનાં લાગણીવાળાં હૃદય
કમળોને મારી આંખ આગળ ખડાં કરી દીધાં હતાં!
[આલ]

હરિપ્રસાદ ત્રિવેદી

વાહરવાની જ્ઞાનકીયાના ગણેલા જવાબોમાંથી બધા સાચા નીચેના ૧૧ બાઈજોના છે. તેમાંથી એકો બાઈક છે તેમને છનામ મોકલારો. (૧) કે. એન. સોલંકી-કુવાડવા (૨) રણુદેવભાઈ પટેલ-નડિયાદ (૩) દયાળુભાઈ-સરગોળ (૪) જગન્નાથ મહેતા-અમદાવાદ (૫) સોમાભાઈ પટેલ-નડિયાદ (૬) મલિકલાલ સુતાર-આણંદ (૭) સંકુભાઈ પટેલ-નડિયાદ (૮) રમેશચંદ્ર પટેલ-વોરડા (૯) મુકેશભાઈ ખખર-મુંબઈ (૧૦) મુખાર્જી-ડેન્ડે પાટણ દાહરકાંથ બોર્ડિંગ-પાટણ (૧૧) દેવચંદભાઈ-અમરેલી.

ધણા જણ પોતે જાતે બાઈક ન હોય પણ પોતાના વડિલ સગા કે મિત્રને નામે 'કુમાર' આપતું હોય તેનો સામ હોતા હોય તેઓએ બાઈક નંબર સાથે તેના ખરિદ, ગિર કે સગા અથવા સંસ્થાનું નામ જણાવ જોડે જણાવતું બેઠ્યું.

સાચા જવાબો નીચે સુજમ

(૧) જોડવી આપે: (૧) વીસ ચારો ૪૦ રણુમ; (૨) રૂંકા ચાચો લડવેલા શરા જમને રે; (૩) આરા કેસર-બીના હંપ હો, સીધાવો છ રણુચાદ; (૪) જય જય મરી મુજશન; (૫) હમરું બધું કે ના દડનું ના દડનું. (૨) મણિવ-અમરમઠ: (૧) રંમચાનું ખર્ચ રૂ. ૨૦૦; ચિત્રકામ રૂ. ૬૦૦; લાકડાનું ખર્ચ રૂ. ૮૦૦; હોલું રૂ. ૩૦૦; સુતાર રૂ. ૩૦૦૦; કિડિયા રૂ. ૨૩૦૦ (૨) અંક-અમન: ૪૫૩૪૬=૨૭૩૮૫૮૨ ૪૩=૧૭૪૧; ૫૪૪૩૭=૧૧૪૬, વગેરે ધારી રીતે યદ સાકે (૩) એ શું? સંખ્યા 'ચાર'—'વિચાર'માં રહેલી છે. (૨) જ્ઞાતિ—નામક: તેમાં—નાર અને નાચ એ જો અચંક પ્રાણી. (૪)

રાખડ-જોડવણ અમર, હરણ, મમર હરદ, નરગ, ગાજ, રતત. (૫) રાખડ-દેરવણી: રાતળ, લવણ, લણણ, રણુ રણુ. (૬) આપૂતિ બાળુના ચિત્ર મુજળ.

નવા સંવાત નીચેના સવાલોના જવાબ રચારી નવેગર સુધીમાં કુમાર કાર્યાલયમાં પહોંચાડવા બેઠ્યો.

(૧) મણિવ-અમરમઠ: જમુનો નેચેના બાધાનો જ. મ-દિરમ્ જોડે જ દરોડે આગળ. જમુએ બાધાને કહ્યું, 'જાતો તમારી ને મારી ઉગરનો સરવાળો કરીએ તો એકાવન થાય.' 'જયજય' તેવા બાધાએ કહ્યું, 'પણ તને બીજી ખજાર છે? હું જ્યારે મારી અત્વારની ઉગરનો યદસ ત્યારે તારી ને મારી ઉગરનો સરવાળો ૧૦૧ થશે?' તો જમુની ઉગર કેટલી? (૨) શોધી કાઢો: નરસિંહચંદ, નરસિંહચંદ, જલવન-શબ, દશપત્રમ, મણિસંકર-આ પાંચ કવિઓએ એક નવનીવા રંગમંચ સામર-વિવેચકના નામનો એકેક અક્ષર પેતાના

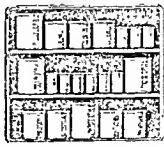
નામમાં સંભળી દીધો છે: તમે તે નહું નામ શોધી કાઢો? (૩) એ શું? એનું શું છે એના પહેલા બાગ પિના કાઢને વાલતું નથી અને બીજો બગ એક રાજ છે. બંને બાગ એવા મળીને કુદરતનું એક સુંદર દર્શન રણુ કરે છે.

(૪) રાખડ-શોકુ: બાળુની આપૂતિમાં ૧-૨-૩, ૨-૪-૫ ૧ અને ૩-૫-૬ એમ ત્રણ સંક આપેલા છે. નીચેની મુશ્કેલી મુજળ તેની અંદર ૨... ૩ અંદરના રાખડો ભરી કાઢો જોડે ૧-૨-૪ અને ૧-૩-૬ લીડીઓમાં ૪... ૫... ૬ આનુક્રમે આપણું એક રાખડ તથા આપણને સીધી તથા પ્રિય એવું એક નામ આપી જશે. ઉપરનો સંક: પહેલો રાખડ-જોડ સમાઈ; બીજો રાખડ-પ્રધાન; ત્રીજો રાખડ-નવી દુનિયા. ટાળી બાળુનો સંક: પહેલો આશર ઉપરના સંકમાં સમાઈ જાય છે; બીજો રાખડ-મૂળ; ત્રીજો રાખડ-યુદ્ધ. જગણી બાળુનો સંક: પહેલો અક્ષર ઉપરના સંકમાં સમાઈ જાય છે; બીજો રાખડ-એક રાત્રી; ત્રીજો રાખડ-એક પ્રાચીન ઐતિહાસિક ધર્મપુરતક.

(૫) રાખડ-મોકળી: નીચેના અર્થવાળા પાંચ-ઝોના રાખડો શોધી કાઢો કે પહેલા રાખડના છેલ્લા બે અક્ષરથી રાખડ અનુક્રમે નવા રાખડો બનના જાય. (૧) દિંદમા નૂન ધાર્મિક બાવના પ્રકાશનાર મુકુપ (૨) દેવોની વારી (૩) એક પ્રાણી (૪) એક મધ્યાત્મ રાખડ (૫) લીન (૬) દોડાતોડી.

(૬) રાખડ-જોડવણ: બાળુની આપૂતિમાં નીચેના * અર્થ પ્રમાણે રાખડો આડા ભરી કાઢો. * એકે એકાદીથી બતાવેલી ડીઝી લીડીમાં * એક ઉમલ રાખડ આવી જશે. મધ્યાત્મ * નો તથા છેલ્લા રાખડ મળીને એક અંક- * સંખ્યા થાય છે. બીજો રાખડ-એક મૂલ; ત્રીજો રાખડ દિંદમા પ્રિય વીર મુકુપ; ચોથો રાખડ કાઢવા આપણે મધી રહ્યા છીએ.

(૭) બાળુના ચિત્રમાં બાળુની રાખ અમરમઠનો ઉપર ત્રણ વર્ણાવૃત્તો મા-પમાં ૨૦ તારણ મૂકેલાં છે. તેને બીની રીતે જોડવાં છે કે દરેકને દ્વિપથી ભરી કાઢીએ તો દરેક અમરમઠ પર સરણુ જ દ્વિપ આવી રહે. એ સીધી નાના તારણમાં નમ્મ શેર દ્વિપ સમાવું હોય તો ધીરેમાં મળી રહેલું દ્વિપ સમાવું દરો? આ—તારું જો તો મોખણું છે, પણ આ દાખ ક્યાં જમાડી આપો? રીડેન્સ—એ તો મા, મેં મારું માં મુક્યું ને, તેમાં.

માધુકરી

એ નથી દો વેર નથી, નથી આરિ પર કહેને ગુજસ્તો,
હાડ તરે કે શિર્ષ ક્રોડે પશુ, પાપ અકમ કમ ભારતોઃ જય જય ભારતે હો.
એ વીરા વીજળી સમ પડતી, રીસ તરોતડ લાડી,
એ લાડી જ થશે આખર તો, ભારતવર્માની માડીઃ જય જય ભારતે હો.
મરતું છે છવવાને માટે, લડતું છે ફરી મહાત્મા,
સ્નેહ સમા છે માનવ કરી, માનવતા જ અસૂવાઃ જય જય ભારતે હો.
વિશ્વ સંગ જનમરી રહી જા, ભારતવર્માની જવાબા,
જીવજ્યોતિષ અદલ પીરો, હો ભારતપત્ર જનતાજીઃ જય જય—કવિ ખજરદાર

પંચમના 'ત્રિવેદી'

જુદ ક્રિયાવાદીએ અને મુનસાલીઓ એને આંખે બાંધે જ પિછાને છે એવા એક કાઠિયાવાડી યુવક શ્રી ત્રિવેદીને પંચમ પ્રાંત આંખે પોતાના કરી બેઠો છે. પંચમજનમમાં એ 'ત્રિવેદી'નું નામ એમણે રાષ્ટ્રકર્મમાં અર્પેલી સેવાથી મરફૂર છે. એમનું આખું નામ વનસુખરામ અંબાસામ ત્રિવેદી. ૨૩ વર્ષનો એ કાઠિયાવાડી બ્રાહ્મણ યુવક નેશનાલિસ્ટ પ્રેમીએ થકે તે પહેલાં કુમાર વયથી જ તેની તેજસ્વી કારકીર્દિ રાષ્ટ્ર થએલી. સાહિત્યપ્રેમીઓ અને દેશસેવીઓના સંગ તે નાનપણથી જ રોકાતો. બાર વર્ષની ઉંમરથી વચ્ચે એણે રાજકોટની પહેલી ક્રિયાવાદી રાજકીય પરિષદમાં ભાગ લીધો અને એની પ્રાણાધી રાજાજનમમાં અવનવી પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી હતી. સાદાઈ અને સ્વદેશીનો મંત્ર બહુ પહેલી વયથી એને અંતરે ઉતરી ગયો હતો.

આંખે આર વર્ષથી તે પંચમમાં આપાશયે જઈ વસ્યા છે; પણ એ જમી સમય દરમ્યાન બાપાર કરતાં રાજકીય પ્રવૃત્તિનું સેવાકાર્ય જ એમના મુખ્ય

સાધ્ય જેવું થઈ ગયું છે. ૧૯૨૮ની સરખાતથી લાહોર ગમેપ્રના તે મુખ્ય કાર્યકર્તા થઈ રહ્યા છે. એ લાહોરે ૩૦મી ઑક્ટોબરનો દિવસ તો દાંતિદાસમાં અમર બન્યો છે. સાધનમ કમિશનનો વિરોધ કરનારા સરકારને મોઢેરે ઊભેલા લાલાજી પર નોકરાશાહીની વફાદાર પોલિસ તે દિવસે વડી પકડ. એને પરિણામે લાલાજી એ ૧૮ દિવસ પછી રાહીદ થયા તે, શ્રી ત્રિવેદી લાલાજીના અંતરિક્ષ ન બન્યા હોત તો તે જ વિરોધે રાહીદ થાત. પોતાની છત્રી લાલાજીના સિર પર ધરી રાખી પોતે લાલાજીની ટાલ બની એ ધા ઝીલેલા. આ પછી તો એમણે અનેકમણા એસાથી રાષ્ટ્રકાર્ય ઉપાડ્યું. ૧૯૨૬માં લાહોરની મહાસભા વખતે સ્વયંસેવકદળની બારતી માટે તેમણે લગ્ન જોદમત હાકાળી અને તેના ક્વાથની નાચક બન્યા. એ જ વખતે ત્યાં મરાએલા 'હિંદુસ્તાની સેવાદળ'ના છઠા વાર્ષિક સંમેલનના મંત્રી તરીકે તે ચુંટાયા અને બહુ જ પ્રસંસાપાત્ર કામ કર્યું.

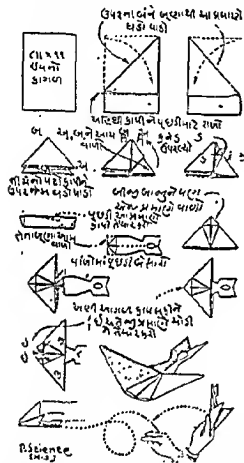

૧૯૩૦માં સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ ખેડાયો. ૧૨મી માર્ચે આખરી ફેરિયેર કરવા ગાંધીજીએ આશ્રમ ત્યાગ્યો. ત્રિવેદી પણ નાના જમ્યા લઈ પંચમમાં આમડાંઓમાં રાષ્ટ્રકાર્ય-પ્રચાર અર્થે નીકળ્યા ને પંચમી તથા હાઉ જળાનમાં પોતાની પ્રિતસાદક વણીથી લોકોને જગાડવા લાગ્યા. એમના કાર્યની સંખીન અસરે સરકારને સ્થેત કરી ને ત્વનમાસમાં બટાલા સહેરમાં સત્યાગ્રહાશ્રમ ઓલવા જતાં તેમને ગિરફતાર કરી બે માસની જેલ આપી. જેલમાં પણ પોતાની સત્યાગ્રહી વૃત્તિથી જેલરને મેંએ ખરા સત્યાગ્રહી તરીકેની એમણે પ્રસંસા મેળવી.

મુશ્કેલી એ પાછા રાષ્ટ્રસેવામાં જ રત બની ગયા છે પંચમનાં સ્વયંસેવકોને સંભાળી લીધા છે; તેમને કનાયકી મિસન આપે છે; હિંદુસ્તાની સેવાદળના મુખ્ય મંત્રી તરીકેનું કામ કરે છે અને લાહોરનો વૉટ કૅમ્પેસ કમિટીના તે પ્રમુખ બન્યું છે. [શ્રી 'મુદ્રા' મોહલેલા પરિચય ઉપરથી તારંગીને]

કાગળનું એરોપ્લેન

હા અને ૧૧ ઉંચાના હજારો વચનના કાગળનું એક બાનું બીડિયું બનાવી શકાય છે. તેમાં જાણુ માથ કંચાનું થી; તેમ જ ચોડના કારવવાની પણ જરૂર પડતી નથી. અને ત્યાં આ નાનકડું એરોપ્લેન એકએ તેનું ચાલવતું, ચાકરમાલો ધ્રેવે એનું અને બહુવાર ઘડે એનું બને છે. એ કેમ બનાવવું ? તે નીચેનાં ચિત્રોથી આપણે સમજાય એવું જ છે.

હવે બીડિયું તમારવા માટે સૌથી છેલ્લા ચિત્રમાં જવાબમાં પ્રમાણે પૂંછડી આગળ રાખી, વચડી આંગળી પાંખો વચે રાખી. અડધી નીચે વળતું ફેંકવાનું છે; એટલે તે એક શ્વાંત પારી ધીરથી સીધું ઘસામાં ઝડતું જશે અને તે એવામાં જડુ ત્રણ પડશે.

રશિયાનાં નવાં બાંધકામો

રશિયામાં આપતાં પાંચ નર્મમાં જ એરોપ્લેન યોજનાનો ડિઝાઇન કરવા પાછળ અનગળ પેસા ખરવાવાળા છે. ન્યૂ યૉર્ક ટાઇમ્સ જણાવે છે કે કુદ નરુએ બનાવવાનાં તરખાનાં ખાતે જ આપેલ કોડ પાડેડ ખર્ચારો! એકે દરલાહ અનુમાન કરે છે કે એ આગેલી મુદતમાં આ પ્રયત્ન રશિયાનાં પાર પડી રાકશે નહિ પણ તુર્કસ્તાનની સાહ્યો-

રિયા સુધીની ૧૭૦૦ માઇલની દેસને સુલત કરતાં ત્રણ મહિના વહેલી દેવાર થઈ ગઈ છે તે ઉપરથી સોવિયેટ સરકારને હિંમત છે કે જોયે કમ વહેલો નહિ તો મુદતસર તો પૂરે થઈ જશે જ. એ દેસને બાંધવામાં બે કોડ પાડેડ ખર્ચ થયો છે અને એ બાંધુ નહું રશિયામાંથી જ એવું કહું દવું. આ દેવેથી રશિયા અને તુર્કસ્તાન બંનેની સમૃદ્ધિ વધશે. તુર્કસ્તાનને ફરીથી ધડ અને છપાતી લાકડું મળશે અને ચોતે દુનિયામાં સૌથી વધુ કપાસ ઉત્પત્ત કરનાર મથક બની રાકશે.

આ પાંચ વર્ષની યોજનાનાં મદાન કામો પાર હોવાસને રશિયાએ પરદેસથી મોટા પગારસર કારીગરો અને ઇન્જનેરો બોલાવ્યા છે. પરંતુ સોવિયેટ રાજ્યાના માણસને તો વધુમાં વધુ રૂપ પાડેડનો માસિક પગાર જ મળે એનું નહીં કહું છે! એટલે જ નામના એક રશિયન ઇન્જનેર ચોડાં પર્ષો પહેલાં ટ્રાન્સ સાહ્યોરિયન દેસને બાંધી દતી. એ ને એ મજાનેર દમખાં બંધાએથી તુર્કસ્તાન સાહ્યોરિયન દેસને ઉપર દતો. ત્યારે દેસને બંધતી દતી ત્યારે કાંઈ અમેરિકન પગારે તેને પૂછ્યું કે 'તમારા દાખ નીચેના પરદેસી ઇન્જનેરો કરતાં થે આછા પગારે કામ પર રહેવાનું કામ્ય છું? એમાં લાગે સો લાખ?' શેડાના મહેરા પર એ સાંભળીને ચમક ઊઠી: 'સો લાખ? આ ટ્રાન્સ સાહ્યોરિયન દેસ દોડ બાધવાની મત્ત મળે છે એ કોણે લાખ છે?' આ મંતવર પાંચવર્ષી યોજના બાંધવાસાંબાં દિલમાં પેસા ખાતર નહિ પણ રશિયા ખાતર કામ કરી રવા ળીએ એ જ ભાવના માથ પ્રકાશી રહેલી છે. (ટૂંકર ચોટ)

આવળી

આવળનાં પીયાં ફૂલની પાંખોએ દેશી મેળમાં મેળવી અગારસાંજ એકે મેળી ખાવાથી શ્રુત મટે છે, હંપવા અપવા લકવા ઉપર આવળનાં ફૂલનું સાક ફાપદો કરે છે. સરીકે ખસ, ગડગડ, સીંગસ, માંદા અપવા તો મુનસ જેનું દોલ તો અમ પાછીમાં આવળનાં પાન નાખી તે મટે દનેસાં નદાસી ફેનસરમી કાવા થાય છે. સરીરનો અમુક બામ મુજતો દોલ તો તેને આવળના પાનના પાછીથી અસરમાં આવે તો આસર થાય છે. અમેદ અપવા મધુમનેદમાં આપળનાં ફૂલ સાથે સુખડના તેલની મોળીએ આવે છે તે મિલકતિને ખાવાથી તથા આવળના ફૂલને જા પીધી ફાપદો થાય છે. હાંત ઉપર છારી તબી દોલ, મેં મંધાનું દોલ અપવા પેદામાં દુખાતો થતો દોલ તો, આવળની રાજખીનું દાખ, મીઠું અપવા કાલકાના જારીક બૂક સાથે કરવાથી મેળમાં દોઈ મટે છે ને હાંત સાક તથા ચમન થાય છે. આવળ બાપમાં દાડ સાલ્ને કરે છે; આવળનો લેપ, આવળનો ખર્ક અનિ સુખકારી છે. આવળ ત્રણ જાતની થાય છે તેમાં ત્રામના સીમાએ પીયા ફૂલ પાછી આવળ નર્મર પડે છે તેવા જ આ હવાયો ગુરવામાં આવતા છે. દો. કુવાબર જારીથી

● ચાલ તૈયાર થા ઝાલ તું કામને હેત ને હામ હૈયે જ ધારી ●

પોતાના સદ્ગત બાહ્યો દોડ કરાડને વારસો મળવા છતાં, સગાંઓ ને મિત્રોના વૈભવ વસાવવાના આશ્રયને નકારીને મિલાનના એક યુવાન સુતરે જનાળ આપેલો કે 'મરે ચારક પૈસાના એવા મંદનવન જેવા મહેલ-મોટરના વૈભવ ન જોઈએ. હું તો માફી આ નાનકડી દુકાનમાં પહેલાંની જગે બેસીને મારા વાંસલાખે જ માણે બિચ્ચ ધરીશ.'

નામ હુપરથી વિરોધભૂ જનાવવાના 'ઈય' પ્રત્યયમાં ઈ દીર છે એટલું જો યાદ રાખવામાં આવે તો 'રમણીય' 'આતુરણીય' 'રાષ્ટ્રીય' 'દ્વિતીય' વગેરે વિરોધભૂમાં ધણી હુસ્ત લખીને ખોટી જોડણી કરે છે તે ખૂલ દર્દ ન થાય.

વંદા માખીગો જેટલા વંદા નથી હોતા; તેમો માખીગો પેઠે વંદાથી પર જોસતા નથી છતાં ધરમા બીજી રીતે ધણુ એમનો વાસ તો હોય છે. કાચની એક છાંયી બરણીમાં ત્રીજા વ્લાગ જેટલો મોળ ભરનો. પછી જરા નહોડા કાગળ, જમીનને આડતા રહે તેમ બરણીની આસપાસ લીંદી ગળા આગળથી ખાધી લેવો. મોળની લાલચ વંદા તે ઉપર થઈ અંદર જશે, પછી ધણી બહાર નહિ નીકળી શકે. પછી તો અમે ત્યારે એ કંઠીએને તમે હલવાર કરી શકશો.

બાફેલા બટોટાની હાલ થોડા કોલસા પર રાંધે જળથી રાખવાથી વંદા નાસી જશે, કેમકે એ વાસ તેમને ખૂંચે છે.

વધારે પ્રમાણમાં ફટકડી નાખેલા ઊના પાખીયા મિથાશુભી કીડીઓનાં જ આગળ થોવાણુ કરવાથી કીડીઓ દૂર થશે.

આવજનાં પાન દૂધમાં બાફીને બાંધવાથી દુધની આંખ મટે છે આવજનાં મૂળની હાલ ચાવીને બેગણુ ધૂટડા બજવાથી ઝાડો ને મરડો મટે છે.

લોકાની ટાંકને લાંબો વખત પહેાંચાડવી હોય તો શાહીના ખડિયામાં બે દિવસ લોકાનો કરોડો રાખી મૂકો.

ધરનો કપરો ભરવાનાં પીન કે કંબળામાં બીજો ત્રીજો દહારે નકામા કમળના કરકા રાજ્યાથી કુચ્છડો કરતા રહેજે એથી અંદરનાં તુકસાનકારક જંતુઓ નાશ પામશે ને ખરાબ વાસ દૂર થશે.

એવાનાં કપડાં બાફતી વખતે તેમાં હાલ સાથે કાપેલા લીંબુના થોડા કરકા નાખજે આથી હુમડામંદના રીંદા કાચ ધણુ નીકળે જઈને જળુ એજામાં થશે.

પીપરમેટના તેલની વાસ હાલને અપાતી નથી રસોડાના કાકલા, હાલિવાં, કબાટ વગેરેનાં બાસજાની પરીઓ ઉપર તે ખૂંસતા રહેવાથી બિંદર પાસે નહિ રહે.

દેહકાં કરાજિયાલ, બહારથી હું આરોગ્ય રાખો છું તો અંદર કેટલો બધો હોંઈશ? માત્ર જેટલાં પ્રવેશ તો કરી જશો.

હિંમતમાં સાહ લંબર મોરા સિંધાદી એનું લગર છે. અને કુલ ૧૫૧૬૩૭ અંગેએ વસે છે.

કાંસની આ શાહીમૂળાળી સાં માહામ ને લાહત પારીસની પોતવાને હોંદેલ ચલાવતી તે હ વાર પચાવી હતી કમ્બુ ચિત્ર તેના મૂળ ફોટોગ્રાફ પરથી આવેલું છે.

માનીય કોલસાની ભૂમી ગીડાના પાણીમાં લીંબની રાખવાથી સરસ જળાણ તરીકે કામ લાવે છે.

ઘેંચોલેટની શાહી પશુચાળાની આ વિખ્યાત શાવ 'જિલ' ઉત્તમ ગોપાલનનો આદેશ હતી. આયરશાયર અને હરિયાણા, એમ પૂર્વ-પશ્ચિમ મો-કુલના મિશ્રણનું એ ફરન્ટ ૧૯૦૦ વર્ષ હતી તે દરમ્યાન તેણે ૧૭ વાંછડાં અને ૧૧૧ વાંછ રતલ દૂધ આપ્યું. એના રોજના દૂધની સંદેશાશ ૪૧ રતલની આવે છે. બાબુના ચિત્રમાં આંધીય ને માલનીયલ તેની પ્રસારકરમ પડેલે બીમા છે.

પેતાના સદ્ગુણ સાધનો દોઢ કરીદને
વારસો મળવા છતાં, સગાંઓ ને મિત્રો-
ના વૈભવ વસાવવાના આશ્રયને નકા-
રીને મિલનના એક યુવાન સુતારે
જવાળા આપેતો કે 'મારે આશ્રય પેસાના
એવા નંદનવન જેવા મહેલ-મીઠરના
વૈભવ ન એછો. હું તો મારી આ-
નાતકરી દુકાનમાં પહેલાંની જેમ બેસીને
મારા વારસાપટે જ મારું વાનિય પકીશ.'

નામ ઉપરથી વિશેષમ્ જનાવવાના
'ઈય' પ્રત્યયમા ઈ દીર્ઘ છે એટલું જો
ચાહે સખામાં આવે તો 'રમાણીય'
'અનુકરણીય' 'સાદૃશ્ય' 'દિતીય'
વગેરે વિશેષમ્માં ધમ્મા હરવ સખીને
આદી એકાદી કંઈ છે તે બહુ મદિ ન થાય.

વંદા માખીઓ જેટલા બંધ નથી
દોતા; તેઓ માખીઓ પેટે ગંદકી પર
બેસતા નથી છતાં પરમા ખીટી રીતે
મજા એકનો ત્રાસ તો હોય છે. કાચ-
ની એક ઢાંચો બરખીમાં ચીમ બાજ
જેટલો ગોળ બનેલો. પછી બરા બડો
કામળ, જમીનને ચાડતો. રહે તેગ બર-
ણીની આસપાસ વીંટી મગા આગળથી
બાધી લેવા. મેળની લાકડે વંદા તે
કપર થાઇ ચંદર નરો, પખુ મહી બંદાર
વહિ નીકળી રાકે. મહી તો એમ ત્યારે
જો કેદીઓને તમે હરવાર કરી સરો.
બાફેલા જટલાની છાલ થોડા કાસસા
પર સીમે બળતી રાખવાથી વહા નાસી
નરો, કેમકે એ વાસ તેમને મૂકે છે.

વધારે પ્રમાણમાં ફરકડી નાખેલા બેના
માખીના મિશ્રણથી કીટ્ટોનાં દર આ-
ગળ થોવામ્ કરવાથી કીટ્ટોનાં દર મરો

આવળનાં પાન દૂધમાં બાફીને બાં-
ધવાથી દુખતી આંખ મટે છે આવળ-
નાં મળતી છાલ ચાખીને બેનજા પૂરકા
મળવાથી કાઠો ને મરડો મટે છે.

લોસાની ડાંડને લાંબી વખત પહે-
ચાવી હોય તો સાદીના ખરિયામાં
જે દિસ લેવાનો કરડો રાખી મૂકે.

ધરનો કેવો ભરવાનો થીવ કે ટંગા-
માં બીજે ચીજે દોઢે નકામ કામગીર
કરકા સખાથી ખુખારો કરવા રહેતો
જોથી એકરનાં વૃક્ષસાનકાકે બંતુઆ
નારા પામશે ને ખરાબ વાસ દૂર થશે.

ધોવાનાં કપડાં બાફવી વખતે તેમાં
પાલ સાથે કાપેલા લીંબુના થોડા કરકા
નાખીને આથી લુગડાંમાંના રીંદા રાધ
ખૂબ નીકળી જશે ને જુદુ ચોખ્ખાં મરો.

ધીપરમેન્ટના તેલની વાસ છંદાને
અગતી નથી. રસોડાના ટ્રોફલા, હાટિંગ,
કળાટ વગેરેનાં બાસ્ખાંની પછીએ ઉપર
તે બૃસના રહેવાથી ઘરનાં મરો દૂર.

દેડકા: રેતિયાઇ, જાદારી હું આરસો
રૂવાળો છું તો અંદર કે સો જવો દેઈમ ?
મારા પેટમાં પ્રવેશ તો કરી લુખા !

દિંદમાં સાહ દબર ગોસ રિપાદી
બોલું લરકર છે.

અને કુવ રપરડડડ અંચેને વરો છે.

કાસની આ કાદીમળાણી સો માલામ-
લાહત પારીસની થોતખાને હોંદેસ બકા-
વની તે વાર પરની હતી કપડું ચિત્ર
તેના મળ ફેરોઆફ પરથી આવેનેકું છે.

ખનીજ કોલસાની ભૂમી મીઠાવા
પામીમાં બીજની રાખવાથી સરસ બ-
બાજ તરીકે કામ લાગે છે.

ઘેંચેલોરો મારી પરચાળાથી
આ વિષ્વનાત આવ 'જિલ' ઉ-
તમ ચોપાલનનો આરસો હતો.
આયરશાયર અને હારિયામ્,
એમ પૂર્વ-પશ્ચિમ ઝો-કુલની
મિશ્રણનું જો ફરનંદ ૧૯૧૧ વર્ષ
છતાં તે રજવાન તેણે ૧૭ વા-
છતાં અને ૧૧ લાખ રતલ દૂધ
આપ્યું. એના સેજના દૂધની
સેરસા ૪૧ રતલની આવે છે.
બાનુના ચિત્રમાં આંધીલ ને
માલવીયલ તેની પ્રશંસા કરવા
પરજો લેમા છે.

ખાંભી

[કૃતિવિવરિત]

અહીં હશે ચમકી વીજ એક દિ
ખણખણાટ ચતાં હથિયારનાઃ
વહી હશે નવ-શોભિતની નદી
ગલિ ચતાં કંઈ ગત્રીસલસણા.

શરકયા શત વર્ષ અપાડવા
અહીં મૂકેલ શિક્ષા કંઈ કોતરીઃ
સગગતો ભૂતપ્રાણ અહીં ફરી
શહીદનાં પથદર્શન પૂજવા.

અહીં જ એ ઇતિહાસ પડી રહ્યો
સ્વચ્છનસંઘ ગણી તરુની ઘટાઃ
મૂક શિક્ષા મહી પારુષ પેખતાં
મનુજ અંતર સ્વચ્છ ઘટી રહ્યો.

ઈન્દુગત ખાંખી

હિંદ સ્વારાજ પામશે કે નહિ એ પ્રશ્ન તો એકેએક હૃદયમાં ઝુંબ રહેલ છે, પરંતુ ધણીની માન્યતા અને વર્તન એવાં હાગે છે કે થોડાએક માનસે જે વખતે સ્વાતંત્ર્ય માટે મથન કરી રહ્યા હોય છે તે ધડોળે તેઓ મત્ર જોનારા કે રીકા કરનારા જ હોય છે; અને પેલા થોડા યુક્તારાઓની સંખ્યા પણ ખપી નય તો એ વાતો કરનારા કે જોયા જોનારાને કહું જે થયેય રહેઈ નથી. દેશના એકુતો ખુવાર થાય અને દાકાળા દેશનેતાઓ તથા જુવાનો જેલમાં નય કે સભા ખમે તે સિવાયના બાકી રહેલા વર્ગને સ્વારાજ માટે કશો આવેશ કે સક્રિય તત્પરતા હોય તો 'સ્વારાજ આપશે કે નહિ' એવા 'પ્રશ્ન' આપે યાય નહિ; 'ખાતરી' હોય 'હિંદ સ્વારાજ' એ એકેએક વિંદીનું થયે છે, 'હિંદ સ્વારાજ' માટે ખરીદીવાનો ધર્મ એકેએક હિંદવાસીને શિર છે અને જે જોશુ પ્રયત્ન દેશમાં આપે થઈ રહેલ છે તેમાં એક પણ ભારતીય બાળકનો હિંસા ન હોય તો એકદંડ રાષ્ટ્રજીતી જીતી રહે છે હું મારી જન્મભૂમિને પ્રાણ-થી પણ અધિક ચાહું છું, મર્યાદા કરનારાના દિલમાં એકલી ધન્યતા હોય હું તેનાસ્તમાન ને સ્વાતંત્ર્ય માટે જાનન્યર મથવાનો મારો ધર્મ સગવળું છું, એ નિષ્ઠા દરેક જાણના દિલમાં જોત પેઢે નવની હોય તો હિંદ સ્વારાજ મેળવવાનું જ. 'મજરો?' એવી શંકા રાખવાનું કારણ જ ન રહે.

એ ભંતનો પ્રશ્ન તમે કોઈને પણ પૂછો તે પહેલાં તમારી ભંતને પૂછો કે ભારતની સ્વતંત્રતા વિના તમે નિ-ભાવી હો એટલા પામર હજી રહ્યા છે? તમને હાગે કે તમારે અને તમારા કરોડો હિંદવાસી ભાઈબહેનો માટે આપે સ્વાતંત્ર્ય, મુક્તિ અને ઉત્તતિની જરૂરણી

બંધ થયાં છે, તમારાં સરીર મન અને પ્રાર્થિત હૃદય અનેક અંકુરો અને યોધાઓ પડી છે, જીવનની આપેતા સામે ટકવાને તમે નિઃસહાય સાધનહીન કં-ગલા બની રહ્યા છો, તમારી અને તમારાં મા-બહેનોની રક્ષા કરવાને તમારી કરી જ મનલ કે લેવારી નથી, દેશના ર-ફાકો અને રાજ્યના કમલો પણ તમને ન્યાય આપી શકતા નથી;—આ મધું તમને ખરેખર હાયે તો તમે 'મજરો?' પ્રશ્ન કરી કરવાના નહિ;—'મેળવવા' માટે તમે સજીબી બેઠવાના. આપે તો તમારે માટે થોમર બંધકારથી જે કાળી નિરાશા જ છે. જ્યાંજ્યાં તમે ન્યાય, સહન કે સહાનુભૂતિ માટે આપણા સખી હાય લંબાવે છે ત્યાં તમને ને તમારા કેટલે ભંધકારને પ્રથમથી ગુલામીમાં જકડી લઈ તમારા રસકસ હૃદય રોઠાઈ જમાવવાનાં પડ્યેલો જ ગોઠવાએલાં દેખાય છે. તમારાં દુઃખો અને અન્ય-યોની વાત હસી કાઢાય છે—કલિપત લેખાય છે, તમારી વચ્ચે મતલોડે ગયા કશી તમારું થયેય ભૂલાવી દેવની બજા પચાસ છે અને તમારા જ દેરાબંધુઓને હાથે તમારાં અપમાન, અપોખતિ અને સત્યાવાસનો પ્રયોગ ચાલી રહ્યા છે.

એકેએક માણસ આ સ્થિતિમાંથી ધરના નિઃશ્વર કરે અને મથે તો જગતના કોઈ પણ રાજમધ્યથીએના કાવા-કાવા કે લેન્ડીતિ ફાવવાનાં નથી. ને સ્વતંત્રતા અને સ્વમાન મનુષ્યની પહેલી લાજગી હોય તો કોઈ પણ સજસતા કે ભલિમ જી તેના પા સચાર નહિ થઈ શકે. સત્યની ટેક નિભાવનાર ધર્મર છે અને તેને આપરે રહેલાઓએ કહી કહું ગુમાવું નથી તેમનાં સરીરને દુખ દેનારા જ ખસ્તિયામે થયમાલ થયા છે. તેમને દેહાંવ કરનારા રાખધિસાનેની

કીર્તિ' મેલી થઈ છે અને તેમની તજર આગળ જ રાહીદોની આણુ જગતકરમાં પ્રકાશ કરી ગઈ છે. એક જ સાલિક માણસના ટેક અને ભોગ પશુરાન્યમાં અંતસ વરસાવી રાક્યા છે તેની સાખ ધતિહાસનાં અનેક પાનાં પૂરે છે.

સ્વારાજ આપશે, જરૂર આવશે. ખજ તમે કહું કરી રહ્યા છો તે પહેલું વિચારજો સ્વારાજ લાવવાની કોઈ કિવામાં તમે શામિલ છે ખસ? તમે તે માટે કેટલી વખત ને બેઠા આપી રહ્યા છો? સ્વારાજ હિંદના દરેક જણ માટે હોય તે દરેક જણને તેને માટે પ્રયાસ હેવા લેજો.

સ્વારાજ મેળવવાના માર્ગો માટે તક-સરમાં ન પડેલો કોઈ ખાદીદાર હિંદને આધિક સ્વ અટકાવે તો કોઈ કલેમ-ખરિતનથી અનેક યોગે કલ્પત કરે અને રાષ્ટ્રને સહાય કરે કોઈ સમજ-સુધારણામાં જૂઠીજૂઠી માથ કરી ફેરે તો કોઈ ધર્મેપચારથી લોકનીતિ અને ન-તીય સંસ્કરમાં ઉત્તતિ લાવે. એ બા-બંતો વિવાદ તો કોઈ સાથે કરી નહિ દરેક જણ તેની નિઃશ્ચમાં સાથે હોય અને મારાણ્ણિક સેવા તથા ભોગ આપી રહ્યા હોય તો તે દરેક જણ સખૂસેક છે, 'સ્વારાજ'નો બજર છે, સ્વાતંત્ર્યનો સેનિક છે. પણ માન જો-તમને જ વેપાર ટકાવી રાખનાના બહોને, જેતાની જ નોકરી સાચવી રાખવાની કે પેટપૂલ સાચવી લેવાની એલે કોઈ હલીલો કરે તેનાથી કમતા નહિ. ધણુ જે મોટા અધિકારી બેઠાવે છે, મોટાં કારખાનાં ચલાવે છે, વેપારી જેડે છે, તેઓ જેતાની ભંતને બચાવવા કમઠ-બરી હલીલો કરે છે અને ખીત્તોમાં જમ ઉત્પત કરે છે. તેમનાથી ચીની પરિણામો રોપી કાઢેને ને તમે તમારે 'થય' સેવાથી રાખજો.

આ અંક સાથે 'કુમાર' સાતમું વર્ષ પૂરું કરે છે. જે શ્રદ્ધાથી આશ્વાં વર્ષો તે ઠંડું આપ્યું છે તે જ શ્રદ્ધાથી આઠમા વર્ષની શરૂઆત થશે. તેના આશીર્વાદો અને પ્રયત્નો વચ્ચે હજી ધણું અંતર છે, હતાં નિષ્ઠા અડમ છે. ઈશ્વર એ નિશાની રાખે અને પુનઃવાયકોની સેવા અમે ચાલુ રાખીએ એ આશા સાથે આ વર્ષની પૂર્ણાહુતિ કરીએ છીએ.

વિદ્યાર્થીઓને

વિદ્યાર્થીઓ-હજી ગુલામખાનું સેવતા વિદ્યાર્થીઓ! ધરડાઓ અને પાણી ધપામાં રીંદા પચેલંબો બંધે પોતાના ધંધા ન છોડી રાકે, પણ તમે? તમે તો કેરેકર આઝાદીની આઘાસિક અવધાનરોજી. તમે આજે ન બગે તો એ સરખ કરી બૂસાવાળી નથી. તમને વર્ષ એ વર્ષનો એ ગુલામખાનના અવધાસ પરંદ છે કે આઝાદીની લડતના સૈનિક થવાનું માન વધારે વધારું છે? તમે બગે તો આખા તંત્રના સાંસા ઢીસા કરી રાકો છો. તમે બગે તો જોડેએક પરદેશી કાપડની કુશન બંધ કરાવી રાકો છો તમે બગે તો દારૂનાં એકેએક પીઠાં બંધ કરાવી રાકો છો. તમે બગે તો બેઠાનું શુદ્ધાજીવન કરી બેઠા-તોને ફૂંદે આપી રાકો છો. તમે! આઝાદીના પ્રતાપમાં છવતા હોવું એ એકલકાંત છે, પણ જીવાન હોવું એ તો સ્વર્ગસરું છે. તમે એ સ્વર્ગને નક્ક ન બતાવજો. (મદદાદેખાઇએ આપેલા સંદેશમાંથી)

વિજ્ઞાનનો વિકાસ

શરૂઆતના નાના અજાણરોજી સિદ્ધાંતો અને સાધનોથી માંડીને આજની પ્રગતિમાન રિશતિ સુધી વિજ્ઞાન કેવી રીતે પહોંચ્યું, અને તેમાં યુગયુગના નામાંકિત વિજ્ઞાનીઓએ મોંઘા અજાણરોજી અને આપમેળેથી કેવા આકેરો અને સમુદ્ધારો આપ્યો તેનો ઇતિહાસ ચાર્લ્સ લેવિ રસમથ અને સરજ રીડિંગાં આ પુસ્તકમાં 'કુમાર'ના પરિચિત લેખક શ્રી સોમપુરાએ આપ્યો છે. મૂળ કિંમત રૂ. ૨૫૦ કુમારના પ્રાદેશને રૂ. ૧૫૦

પોસ્ટેજ છુટું

કુમાર કાર્યાલય : અમદાવાદ

લખી વાર વિજ્ઞાન ક્યાં કે બીજી પ્રગિયમાં આગળ વધેલા કેટલાક માણસો પોતે બીજા કરતાં કંઈક વધુ સમજે છે અને પોતે વધારે લાયક છે એવી સાધ સાધી કરે છે અને તેથી પોતાના મિત્રોને આજ્ઞામતા થઈ પડે છે. એવા ગુમાની માણસો પરસ્પર પણ અજાણમાણુ થાય છે. તમે તમારી પાત કરવા નબંધો કે તરવ તે પોતામાં જ ગીત ગાવા બેસી નબ. પોતાનું અડાંચે રાખવારા, ગર્ભગુમાની અને બીજા કરતાં સવારોર થઈ ફરનારાની શોકાનક વાત તો એ છે કે તેમનું એ ગુમાન, જ્ઞાન અથવા સંકારોનું કાઠપણુ કિસ્કુ તેમના મનોદ્વારમાં આવતું જાણી દે છે અને તેમના સરખા અથવા ચરિયાતા મત્રજ સાથેનો વ્યવહાર સદંતર બધ કરે છે, એથી કહ પણ લાભ થવાનો હોય તે તેઓ બોધ બેસે છે.

આપર મુશ્કેલીઓ અને સખત વિરોધો વહાવી જવા માત્રથી માણસનો છવનકમ પૂરો થયો જણાવ નહિ. મુશ્કેલીઓ વહાવી તથા વિરોધો છતી લીધા પછી માણસ લખી વાર પોતાની સફળતામાં મનુષ્યવત્તનો ઉછેર આપી મરો માની બે છે અને પોતામાં સર્વ સંપૂર્ણતા જાણી મજેલી ધારે છે ત્યારે તે પોતાના કીર્તિમુકુર ઉપર જ બેસી તેને ઇલાવે છે. તે આગળ જઈ શકતો નથી, તેનો આજ્ઞાનો છવનકમ ત્યાં જ અટકે છે. અને એ તે જરા બાન લાગીને તમારે તો બોધ રાકે કે તેની કીર્તિમાં ફૂલ કરગાઈ ગયાં છે, વાસી થઈ ગયાં છે ને તેના ઇલાજથી કશો ઘાટ ફક્કો નથી. કીર્તિનો મુકુર તો કપાળ પર જ રખાય ને મગજમાંથી નીકળતા છવત પ્રવાહથી સછવન રાખી રાખાય. હમેશાંની હર્ષવ્રતિ ને આટલો કામ હોય તો જ તેની માણુલાયક દવાથી કીર્તિ ફૂલ તાલ્લે રહે.

તમારી નબંધા જ સંતોષ માનીને તમારા ગુણના વિચારમાં મૂકે રહેવા હો તો તમે કેવા લગો છો તે જાણવા મામજીમુંડાને વિચાર કરો! પણ તમે નક્ક જાની આગળ વધવાનો હચ્ચ આદર્શ રાખવા છવતા હો તો આકાશના તારા સામે જુઓ તમારા માગના આમુક માણસ કરતાં તમે વધુ વિદ્વાન કે કારીગર દરો, વસ્તુ જગતના મહાવિદ્વાનો કે કળાકારોને પ્યાનમાં હો તો તમારે કેટલું આજ્ઞા જવાનું રહે છે? જંતુની નજરે તમારા પગની પાળી પણ મદાન લાગતી દરો, પણ પરમાત્માની રાક્ષિ સામે તમકું ગુમાન કેટલું? એક બ્રહ્મીને કંઈ લાગે ને તમે પગમાં મરી નબંધો. જુદાંજુદાં પ્રમાણે પ્યાનમાં રાખવાથી અને જરા વિગેરેથી નબંધથી તમારી સજીવરી કરવાથી તમે ગુમાનથી જાણી શકો છો ને તમને બીજા માણસોની ફૂંદે તથા સદાનુમતિ મળશે. મોટી પંડાઓ કે માનચાંદ બેરેખતી લાપકાન માટે ગન્યાં હોય તો પણ તેથી મોટાઈ જાણી જતી નથી. તમને જે કીર્તિ આજે મળી છે તે મહેલ વળી કોઈ વધુ દે સિવાય અને જાહેરા માણસને મળશે ત્યારે તમારી કીર્તિ બૂલાઈ જશે.

કામ કરો તો હચ્ચ પરિણામ લાવવા મરો. કાણું પરિણામ ન આવે તો પણ મરો, એથી વધુ સાધે તો જનરો જ. તમારી દરના કારીગર કે કલાકારને તમારાથી વજુ વધારે મોટા માણસ જનવામાં તમારી મદદ આપનાં આવંદ ને સંતોષ માનવો. તમારી પ્રશંસા થાય તેની અંવજાણના ન કરવા, પણ હોકાનાં વખાણુ બાદ કરીને તમારી કિંમત આંકતા શીખવો.

બીજાઓ તમારો માટે કે તમારો કામ માટે શું કરશે તેનો વિચાર ન કરવા, પણ તમે એવા કામ માટે બીજા પર સખનમાં સખન રીકા કરો તો કેવી કરો તે રીતે તમારી નબ ને કામની તુલના કરો. તમારો કોરમાં કોર દીકા-કાર જે રીતે તમારી સજીવરી કરે તે રીતે તમારો સાંક કાટવો અને તમારા હૃદય ઉપર લખી મળવો કે વિનયનુ વાતિ પાત્રતામ્. વિનયથી જ લાયકાત આવે છે.

ગુજરાતના પહેલા ને પ્રતિભાશાળી રસાયનશાસ્ત્રી પ્રો.

ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર

નો ભાવનાભક્તિને કર્તવ્યસાધનાથો ભરેલો જીવનકલિદાસ
ગુજરાતનો ગૌરવ-ગાથામાં એક મહામોહું અર્પણ છે.

એક સામાન્ય કુટુંબમાં ગ્રામી પોતાના જીવનભર તથા પ્રતિભા
વડે હાલેજીજીવનની જ્વલંત કારકીર્દી જાણી વિશ્વન લઈ તે
એમ એ થયા; દેશોત્તરિનાં સ્વપ્ન સેવી ઔદ્યોગિક કેળવણી-
ના ધામ સમું કલાભવન એમણે સ્થાપ્યું; ગુજરાતી ભાષામાં
વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય સમૃદ્ધ કર્યું; મહારાષ્ટ્રી પિટ્ટોરિયાની સિદ્ધ-
મૂર્તિ ઉપરના કાળા ડાઘ દૂર કરી પોથી ધીરિતિ કમાવા; ટિકનો-
કેમિકલ' લેબોરેટરી જેવી એ પ્રકારની પ્રથમ અને વિજ્ઞાનના
અનેકઅનેક વિદ્યાર્થીઓની માતૃસંસ્થા સમી પ્રયોગશાળા
સ્થાપી હિંદમાં રસાયનશાસ્ત્રના અભ્યાસની પ્રેરણાત્મક સમ્પદ
કરી આપી; રંગ, દવાઓ આદિ સ્વદેશમાં તેવર કરવા
અંતરિક્ષક વક્સ જેવા કારખાનાની સ્થાપના કરી માંતમાં
નવીન જ ઉદ્યોગનો પાયો નાખ્યો; સમાજસેવા અને સો-
કેળવણીમાં ખનતો શોખ આપ્યો અને કલ્યાણમાર્ગ જેવી
ભવ્ય લોકોપકારી યોજનાનાં સ્વપ્નો સેવ્યાં. આયોગ્યજન
દરકોસોસાઈડની જંતુપ્ર દવાની શોધ વડે આપધસાસ્ત્રમાં અગત્ય-
નો શોખ ઉમેરી અનેક માનવજીવને દુઃખ તથા મૃત્યુના
મુખમાંથી મુક્ત કર્યા; માતી ધોવાની સફળ ક્રિયા હાથ કરી
આઠજક દ્રવ્ય કમાયા અને પોતાના ઉચ્ચ જીવનઆદર્શોની
સિદ્ધિ પાછળ તે ખર્ચ્યું. —આયો, પ્રેરણા અને પ્રતિભા,
ભાવનાભક્તિ અને કાર્યકોશલ્ય, જ્ઞત અને અજ્ઞેય તત્ત્વ સિદ્ધિ
અને સિદ્ધિ વડે અણુએ અણુ સૌચાલેલા એમનો જીવનકોષ
એક જ આદર્શ પાછળ અર્પણ કર્યો છે: 'માતૃભૂમિનું ગૌરવ'.

ત્રિભુવન ધોવાની પ્રે. મજ્જરની ક્રિયાની કૃત્રી તેમની જ પ્રાસે
હતી. એમાંથી ચતી ભારે કમાણી કેટલાકથી સાંખી રાકતી
તી. તેમના કેટલાક કુટુંબીઓએ તે કમાણીમાં ભાગ માગવા માંડ્યો
રિણુએ કલદ ને કનિયા ઉદ્દભવ્યા અને છેવટે તે અધડા કાઢે ગયો.
શ્રી ગોવર્ધનરામને તેમાં લવાદ તરીકે નીમ્યા. તેમણે સૌનું સાંભળી
આપ્યો. આમાં નાણાંની ખૂબ ખરણી થઇ જેથી તેમનું જીવન
નૈયમિત તથા અવ્યવસ્થિત થઇ ગયું. તેમની જાદરાહી આવક પર પછું
ધી ભયંકર ફટકો પડ્યો. આવક પછી જ ઝાણી થઇ ગઇ. જે અવેરી-
ની સાથે તેઓ કામ કરતા હતા તેમની સાથે પછું કલદ થયો અને
મોટે કાઢે જવું પડ્યું. આખરે લંબાદો નીમાઇ અગમનો જ્ઞત આપ્યો
કોન્ટ્રેક્ટ તોડવા જાળન અવેરીઓને રૂ. બે લાખ પ્રો. મજ્જરને
પયા પડ્યા. આ સમય અગાઉ જ ૧૯૧૦માં તેમનાં ભણાં પત્ની

કાશીગેરી ગુજરી ગયાં. કેટલાંક
સગાંસંબંધીની સ્વાધીનમ અને કલદ-
પ્રિય પ્રવૃત્તિથી તેમનાં કેટલાંક
કાર્યોમાં ગિધ્વળતા મળતી જોઇ
હૃદયમાં ખૂબ અશંતિ જાગી. એ-
વામાં વળી પોતાનું સર્વ કાર્ય સં-
ભાળી લે તેવો પ્રિય શિષ્ય શ્રી
કોટિભારકર કે જેને દવા જના-
વવાનું ખાસ કામ શીખી અહીં
જઈ કારખાનું ઉદ્ધાવવાની ધા-
રણાથી જર્મની મોકલ્યો હતાં તેનું
અવસાન થયું. આથી તો તેમને
ભરે આધાન લાગ્યો અને એ સર્વને
પરિણામે તેમની તળિયતને થળી
દાનિ પહોંચી. આ પછી તેમના
જીવનમાં મુખ કે શાંતિ ફરીથી
દેખાયાં જ નહિ અને ઘણાંક કાર્યો-
માંથી તેમણે નિવૃત્તિ લીધી.

અંતરિક્ષક વક્સને ટેકો

શ્રી કોટિભારકરના મૃત્યુ પછી
અંતરિક્ષક વક્સના કામને માંધે
રસ્તે મૂકવા મોટે તેમની દાનગીની
જરૂર હોવાથી પોતે માદા દવા
છતાં વડોદરા ગયા. તેને ઉચ્ચ
સ્થિત પર લાવવા તેમણે તન-
મનથી પ્રવત્ત આરંભ્યા અને પો-
તાની રહીસહી બધી શક્તિ તથા
નાણાં તેમાં હોભ્યાં. હવે પોતે સુરત
રહેવા માંડ્યું. લાંચી અંતરિક્ષક
વક્સના કામ સારૂ વારંવાર વ-
ડોદરા આવતા જતાં. પછું અંતે-
રિક્ષકનું કામ ચાલુ કર્યા પછી
જહેમતને લીધે વળી તળિયંત લ-
ચડી તેથી પાછા પોતે મુંબાઇ આ-
વ્યા. મુંબાઇ બેઠો. માદામાં પછું

તે ઔએમ્નિકનું કામ કરતા હતા. વળી ૧૯૧૩માં ફરીથી તે કંપનીની સ્થિતિ ઘણી નબળી આવી મઈ તેમી પોતે વડોદરા આવી રાતદિવસ અવિરત મહેનત કરી કંપનીને બચાવી અને દિંદની દેશી વનસ્પતિઓમાંથી અર્ધ ખેતી રાસાયનિક દવાઓ બનાવવામાં તે કંપનીની પ્રવૃત્તિ વહેવડાવી. બંગાળના ડૉ. સર પી.સી. રૌયના 'બંગાલ કેમિકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ'ના જેવું જ આ ઔએમ્નિક કારખાનું બનાવવાની તેમની મુશ્કેલી હતી. બંને કારખાનાં જાણે એક જ કલ્પનામાં ફળ હોય એમ લાગે છે. વિશ્વાયતી માલગી દરીદ્રાઈમાં ટકી શકે તેવા માત્ર આ કારખાનામાં હિતપથ કરી તેને ઉચ્ચ સ્થિતિ પર મૂકવાનો તેમનો અભિપ્રાય હતો. ઔએમ્નિક કંપનીનું દાક્ષ જે સારું કામ ચાલે છે તે તેમના જ ખર્ચનું પરિણામ છે. દાક્ષ આ કારખાનું શ્રી ભાઈલાલ ડાહ્યાભાઈ અમીન મંચાવે છે. તેઓ પણ આ કારખાનાની વિશાળ ખીલવણી અર્થે જર્મની જઈ આવ્યા છે.

ઉત્તરવસ્થા

સને ૧૯૧૦ પછી તેા તેમની શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક સ્થિતિ બહુ નબળી થઈ. મુંબા સમયનું ઉઘોગી જીવન દલે રહ્યું નહોતું. એ નત્તો નત્તો દલે રહી નહોતી. સાદું સામાન્ય જીવન ગાળવાનું હતું. તેમની પ્રિય પ્રયોગશાળા અન્યવસ્થિત થઈ ગઈ. તેમનાં સર્ગાવદાલાં તથા કેટલાય શિષ્યો તેમને ધીમેધીમે છોડી જવા લાગ્યા. તેમની શક્તિનો સર્વ અવનાયકે જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ અવસ્થામાં માત્ર તેમના જૂના મિત્રો સર ચીમનલાલ સેનગપાલ, દી. જી. કેશવલાલ દર્પશય મુવ, શ્રી નાનાલાલ કવિ તથા એમના પ્રિય શિષ્ય ને આનંદ લક્ષ્મી. સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ જ વળગી રહ્યા અને તેમના પાછલા દુઃખી જીવનમાં એમણે જ તેમને શાંતિ આપી. જીવનના પાછલા દિવસો તેમણે વડોદરા, સુરત ને મુંબાઈ એ ત્રણે સ્થળે યોગયોગ ગાળ્યા હતા. પ્રો. સાંકળચંદ શાહ પ્રત્યે તેા તેમને ખૂબ પ્રીતિ હતી. ઉપરના સૌ મિત્રો તેમને સાંત્વન આપતા, છતાં ઉમર સ્વભાવને લીધે ધણીં વાર તે વાનગીનમાં ઉરોરાઈ જતાં.

કવિશ્રી નાનાલાલ એમનો પાછલા જીવનનો એક પ્રસંગ તર્જવે છે કે 'એ વેળા દુઃખ એક વાર તેમને

ત્યાં જઈ ગયો. એ વખતે આખા ધરમાં એકાદ ગોકર સિવાય કોઈ નહોતું. પોતે એકલા જ હતા. રસોઈ-વાને પણ મારીને કાઢી મૂક્યા હતા. રસોઈ કરનાર પણ પોતે અને જગનાર પણ પોતે. દૂધ મેઘાવી દહીં જમાવે. પાંચ સાત ફૂંડાં દહીંનાં પડમાં હતાં. આ ચાર કલાક પહેલાંનું દહીં, આ પાંચ કલાકનું, આ જીવ એમ દરેકનાં રવાન નહીં કરી રાખ્યાં હતાં. તેમાંથી થોડું જીવ્યું તે દહીં લઈ પોતે વાપરતા. વિજ્ઞાનના પ્રયોગ કરવાના કાંઠાથી મીઠું તોળી ખમણમાં નાખતા. તેવાર થયેલી રસોઈ સારીનરસી ગમે તેવી હોય છતાં તે વખાણતા નવ્ય અને જમતા નવ્ય. જમી રહ્યા પછી મચ્છો, પાંચન અને અભ્યાસમાં આખો દિવસ ગાળતા; પણ વાનગીનમાં ચીકાઈ જતા.'

ત્રિહુવનદાસ ગદ્યાને મહાત્માજીનું સાંત્વન

સને ૧૯૧૮માં ઇ-ફુલ્ગે-ઝાએ દિંદમાં કાળો કેર વર્તાયો. અમદાવાદમાં તે સાથે મરણી પણ ફાટી નીકળેલી. પોતે શોધી કાઢેલી દવા 'આયોડિન ટ્રકેન્સાઇડ' ને દર્દીઓ વાપરે તેા તેમને જલદીથી આરામ થઈ નવ્ય એમ તેઓ માનતા. પણ ફાક્તરો તેમને જોઈએ તેવા પ્રચાર કરતા નહોતા. આથી તેમને દુઃખ થતું. આ વેળા પોતે તે દવા ધર્મોદા દયાબાંનાંઓમાં તથા ગામડામાં મફત વહેંચી હતી. અમદાવાદના ડૉ. દરિયાસાહે મ. દેસાઈ આ દવા વાપરે છે એમ જ્યારે તેમણે જાણ્યું ત્યારે ડૉ. દરિયાસાહે તેમણે એક દલાડો પોતાની પાસે વડોદરા મળવા બોલાવ્યા. ડૉ. દરિયાસાહે કહે છે કે 'દુઃખ એક દિવસની નવરસ મેળવી તેમને મળવા ગયો. તેમની બેઠે મારો એ પહેલો જ પરિચય હતો. પણ જ્યારે મેં ગુજરાતના એ મહાન રસાયણશાસ્ત્રીને જોયા ત્યારે તેમને વંદન કરવાની ગમે લાગળી થઈ આવી. તેમણે એક જૂના રોડીને મળતા હોય તેમ મને વદાવથી બોલાવ્યો. પછી પોતાની 'આયોડિન ટ્રકેન્સાઇડ' દવા વિશે વાત શરૂ કરી. તેની પ્રશંસા સાથે સાતીય તથા વેદક દષ્ટિએ તેના ઉપયોગ અને અગત્ય સમજાવવા લાગ્યા. આ વખતે વાત કરતાં સ્પષ્ટ કેળાવું હતું કે જીવનનાં પાછલાં વયોમાં મળેલી ત્રિહુવનદાસી તેમજ ઉચ્ચ આદર્શવાદી આપનાઓનું કરું દરમિયાન ન મળવાથી ઉદ્ભવતી વિના ને દુઃખ તેમના અન્દેશજનમાં બની

હતાં. પોતાના શિષ્યોમાંના ધણીખરા સ્વતંત્ર ઉદ્ધોગ-
ધંધા ન કરતાં નોકરીની શુભાશી મનોદશા સેવના જોઈ
તેમને અસંતોષ થતો હતો. આથી કોઈ મહાન કલાકાર
શિષ્યોને પોતાની પ્રિય કૃતિનો પંચ થતાં, જેટલો
શોક થાય તેટલી દિલગીરી તેમને થતી હતી. એથી
મેં તેમને દિલાસો આપ્યો અને શાંત કર્યો કે આપનું
એક કાર્ય નિષ્ફળ ગયું નથી. મહાપુરુષોની નિષ્ફળતાથી
જ પ્રગળવનની ઉત્તતિના પથ રચાય છે ને એ પંથે
પળતાં છેવટ વિજય જ મળે છે. આપે પણ પ્રગળવન
ધડવામાં અપૂર્વ ફાળો આપ્યો છે. છતાં તેમના મનની
અશાંતિ જતી નહોતી. મેં એકાદ દિવસ તેમના સંદ-
વાસમાં ગાળ્યો. નીકળતી વેળા તેમણે મને પાંચસોએક
રૂપિયાની 'આયોડિન ટરક્ટોરાઇડ'ની દવાના બાટલા
હારી આપ્યા ને ગરીબોને વહેંચવા સારૂ મને સોંપ્યા
તથા વધુ દવાને આપ પડે તો પિના સોંચે તે મંત્રાવી
લેવા સૂચના કરી. જતાંજતાં મને બોલાવી કહ્યું કે
મારા પુત્ર જેવા સાંકળચંદ શાહને ગાંધીજી એવી
ગયા છે તેથી મારી પ્રયોગશાળા તથા પુસ્તકાલય
સુના લાગે છે. મારે તેમને પાછા માગી લેવા છે
અને એક વાર ગાંધીજીને મળવું પણ છે. આ વાત-
ચીત પછી હું ગાંધીજીને મળ્યો ત્યારે તેમને ગંધી
દોકત સવિસ્તર કહી, મહાત્માજીને પ્રે. ગન્ગુર માટે
માનવૃત્તિ હતી. એક વાર પૈતે વડોદરા થઈ પંચત્રય
જવાના હતા ત્યારે મેં ગુજરાતની આ બંને મહાન
વિશ્રુતિઓના મેળાપની ગોઠવણ કરી. પ્રે. ગન્ગુર તે
વેળા વડોદરા હતા. પ્રે. સાંકળચંદ અમહોષી નીકળ્યો
તેમને રહેશને તેડી લાવ્યા અને એ ધન્ય પળે એ બંને
મહાપુરુષોનો મેળાપ થયો. મહાત્માજીએ પોતાની
શીલ્પિયા પ્રે. ગન્ગુરને મધુરતાથી સાંતવ આપ્યું કે
આપનાં કોઈ કાર્ય કંઈ નિષ્ફળ ગયાં નથી. આપના
સંગીત કાલ દ્વારા ગુજરાતનું સમગ્ર જીવન ધડવામાં
વિશાળ ફાળો મળ્યો છે. એથી મને પણ દેટલુંક
જાણવાનું તથા જીવનના અનુભવવાનું મળે છે. આપની
ઉત્તરાવરચા સંતોષ તથા શાંતિમાં ગાળજો. આખો
શાંતિ મળે તથા હૃદયનું દર્દ નિર્મૂળ થાય તેવા જે
કંઈ ઉપાય મારાથી થશે તે હું જરૂર કરીશ, અને
આપના ચિરંજીવ સમા આ પ્રે. સાંકળચંદ શાહ આ-
પની સેવામાં ફરીથી દાખર થશે. એમ કહી વળી

મહાત્માજીએ એમને સાંતવન આપ્યું.

અવસાન

પ્રે. ગન્ગુરના જીવનનો છેલ્લો ભાગ જુદો જ
કરુણ અને હૃદયદાયક છે. 'ઇન્સોગિનિયા'—બીધના
અભાવનો રોગ—તેમને લાગુ પડ્યો જેથી તેમને અખંડ
ઉત્તમગરા થવા કરતા. સગાંરોહી પિતાનું એકલવાયું
જીવન પૈતે માળના તથા નિષ્કળતા, નિરાશા અને
શિતાથી દુઃખી થતા. આર્થિક સ્થિતિ ઘણી જ ખમ્ખમ
થઈ ગઈ. જીવનના ગાંઠના દરિયાં મહેલને જાહેર દેવે
સાંત્વારુજના એક નાના ઝંડા બંગલામાં તે રહેતા. ખુશ-
મતિયા મિત્રો તો ક્યારના છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા,
પરંતુ કોઈ કુટુંબીજન પણ તેમની દરકાર લેતું નહોતું.
અંતે મુંબઈના સંપ્રદર્શીનો મેગ તેમને લાગુ પડ્યો.
ઝાડા અટકાવવા તેમણે મોર્ફિયા—અશીષનું સત્ત-
લેવા માંડ્યું. ધામેધામે તે લેવાની દોશની ટેવ પડી,
તેથી આખો દહાડો અશીષના અગલમાં એ રહેતા. આ
છેલ્લા દિવસોનું વર્ણન તેમના એક અંગન મિત્ર આ
પ્રમાણે આપે છે: 'એમના મુઠ્ઠાના ત્યાર પાંચ દિવસ
અગાઉ હું મુંબઈમાં તેમને મળવા ગયેલાં. ખડતુ મોખા-
સાની હતી. બંગલાનાં દોરણ સુધી પાણી ખૂંદો હું
માંડમાં બંગલાએ અડ્યો. પૈતે એટલી ખરાબ સ્થિતિ-
માં હતા કે મને જોળખી પણ શક્યા નહિ, કંઈ વાત-
ચીત તો કયાંથી જ કરી શકે ? હું કલાકેક તેમની પાસે
બેઠો. આ કરુણાળનક દરમિયાન મારું હૃદય રડી ઊઠ્યું.
સગાંરોહી, શિષ્યો ને મિત્રોને બારે ઉપકારના બાર
તળે દાગી દેનાર, દેશનો એક વખતનો અતિ પ્રસિદ્ધ
વૈજવરાળી, શુદ્ધિમાન રસાયણશાસ્ત્રી જે અનેક આત્મ-
જનથી વીંટળાઈ રહેતો તેને આજ આ સ્થિતિમાં
પડેલો જોઈ મારી આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી.
મને જાણી જાણ્યું અને અંતે મૂંગામૂંગો બારે
દેવે હું ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો.'

આ પછી થોડે જ દહાડે ૧૯૨૦ના જુલાઈની ૧૬મી
તારીખ ને શુક્રવારે—પુરુષોત્તમ માસને પહેલે દિવસે
ચરને પહોરે એ વિષ્ણુવાત રસાયણશાસ્ત્રીએ આ લોકનો
ત્યાગ કર્યો. આમ, રહેશને માટે જીવન સમર્પનાર,
આ વીર પ્રખ્યાત પુરુષ, આદર્શના કલ્પનાસેવમાં રહી,
દુનિયામાં ડાહ્યા ગણાતા લોકની દૃષ્ટિએ 'અવ્યવહાર'નો
ધક્કા ખામી, રિયાઝરિયાઝો અશીષને આશરે છેલ્લા

દહાડા કાઢી, ઇશ્વરના દરબારમાં ગયો. યીજી રીતે જોઈએ તો આ દેશભક્ત વીર વૈગુણિક કીર્તિ, દ્રવ્ય તથા પુણ્યનો પૂર્ણ ભોક્તા બની દુનિયાની લીલીચૂકી નિદાળી આ અસાર સંસાર તણ ગયો.

એમની પાછળ એક કૃષ્ણલાલ નામે પુત્ર છે. પ્રો. ગર્જીરને ત્યાં સંપત્તિની ઊંછો જડતી તે વખતે કેટલાંક મૂલ્યવાન મોતીના દાગીના કરાવી તેમણે પોતાનાં ખત્તીને આપ્યા હતા. જ્યારે ૧૯૧૦માં તે મરણુ-પંચાડીએ દનાં તે વેળા એ દાગીના એક સીલબંધ દાગણમાં મૂકી તે, પોતાના પુત્ર કૃષ્ણલાલને ચોખ્ખ વચે આપવાની સૂચના સાથે એમણે સર ગીમનલાલ એનક્લવાંકને સોંપી દતો. તેમાંના દાગીના બેએક લાખ રૂપિયાની કિંમતના હતા, તથા પ્રો. ગર્જીરની જિંદગીના બીજા લાખેક રૂપિયાનો દતો તે સર્વ આ પુત્રને મળ્યાં. પ્રો. ગર્જીરની અન્ય રચાવર જંગમ મિલકત પણ તેના કબજામાં આવી. એટલે દાસ તે સારી રિયતિમાં છે અને અભ્યાસ તથા મુસાફરીની દૃષ્ટિએ વિશ્વાપત જઘ દાકતરી વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે.

એમનું વિશ્વમંડળ

આના પ્રખર ઔદ્યોગિક રસા-યનશાસ્ત્રીની ટેકનોકેમિકલ પ્રયોગ-શાળામાં તેમનું પ્રેરણાદાથી શિક્ષણ મેળવવા ઘણા શિષ્યો આકર્ષાઈને આવતા. તેમના પહેલા શિષ્ય શ્રી ક્રાઉસાકર વિષે તો આગળ કહેવાઈ ચુકું છે એ ઉપરાંત અમદાવાદ કૉલેજના રાસાયનશાસ્ત્રના મુખ્ય પ્રોફેસર ડી. ડી. કાંમતી તો પ્રો. ગર્જીરના હાથ નીચે જ એમની લેગેરેટરીમાં ૧૯૦૪ થી ૧૦ સુધી રાસાયણવિભાગના પ્રોફેસર તથા પૃથક્કરણ ખાતાના મુખરિ-નેટે-નેટ દના. તે પણ દેશના દુનરકિલોગ ખીલે તે વેળા તેમના ચુરુ જેટલા જ ઇતેમર છે અને ઉદ્ભવ,

માલકાંકણી, આસમાની આકરો, પાવડીઝ, મોંપ-સીંમણી છત્તાઈ વનરપતિ પર પ્રયોગો કરી તેમાં રહેલાં રાસાયણિક તત્ત્વો તથા તેના યુલ્કર્ષમના નિર્ણય કરી તેમાંથી કઈ ઉપયોગી હવાઓ બની શકે તેના પ્રયોગો કરે છે. વડોદરા કૉલેજના રાસાયન ખાતાના ઉપરી પ્રખ્યાત રાસાયનશાસ્ત્રી ડૉ. કુવરજી મો. નાયક મુંબાઈ

નૈવેદ્ય

[વંશસ્થ-ઉપજાતિ]

મહેલથી નિત્ય જતાં સરોવર,
તને પમે કંટક ખૂણ વાગતા;
ગુલાબ ને ડોલર પાથરાં થરે
કરેલ મેં અકળંગિદુ છાંટણાં.

મુકામને કંબધી પાંખડીને
તને પીકાતો નિરખી શકી ના;
“હેવા તણી આખડીઓ ધડી બે
ને આંખડી બે મઠી અંધુકીમાં—

ધરૂં તને.” હું મનમાં વિચારૂં;
ત્યાં તે જ આદેશ મઠી ઉચારૂં;
“હરે હરે આખડી કાજ ભાવ
દેયું અને આંખડી ના ધરાવ?”

નેવેદ્યનું મૂલ્ય હવે વધી ગયું,
અબેદ તારા મઠી મેં અનુભવ્યું!

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

['કાઢિયાં' નામના કાવ્યલ્લખમાંથી]

વિદ્યા પીઠના એક આગેવાન ફેલો છે અને શિક્ષણના કાર્યમાં ઊંડો રસ લે છે. આગ્રા સેન્ટ જોન કૉલેજના રાસાયન-શાસ્ત્રના પ્રોફેસર ડૉ. કાલિલાલ જગનલાલ પંડ્યા, બ્લુનામદ કૉલેજના રાસાયનશાસ્ત્રના પ્રોફેસર વાસુ-દેવ સદાશિવ ધુવે, ફરગ્યુસન કૉલેજના રાસાયનશાસ્ત્રી પ્રો. ક્રાઉસાકર, સ્વં. પ્રો. ગ્રે, વિક્ટોરિયા ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં કામ કરનાર પ્રો. જહાંગીર મોહી તથા વરતેજ કેમિકલ વકસેલાળા લાવનજ-રના શ્રી વલ્લભભાઈ ઉમેદચંદ પારેખ પણ પ્રો. ગર્જીરના જ શિષ્ય. શ્રી પારેખ પ્રથમ બ્લુનામદ કૉલેજમાં પ્રોફેસર દના પણ પોતાના ચુરની પ્રેરણાથી એ છોડીને તેમણે પણ રાસાય-

નિક દ્રવ્યો તૈયાર કરવાનું એક કારખાનું વરતેજમાં ઉપરના નામથી ખોલ્યું છે અને ટિકચરો, રિપરિટ-

કોત્તનવૉટર, દવાઓ છત્યાદિ જતાવે છે. એક જીવન શિષ્ય વસનજી દલાલ સામુનું કારખાનું ચલાવતા હતા તે પછી ઉપયોગી વસ્તુઓ દેશમાં જ તૈયાર કરવામાં સારો હિત્સાદ ધરાવતા હતા. પ્રો. ગજજરના એક પંતળી શિષ્ય ડૉ. હરિચંદ્ર જર્મની જઈ પી. એચડી. થઈ આવ્યા છે તે તેમણે પણ ભિન્નભિન્ન વનસ્પતિ-માંથી રાસાયનિક દ્રવ્યો તથા દવાઓ બનાવવાનું કાર-ખાનું ઉઘાડ્યું છે. સ્વ. શ્રી. આગશે પણ તેમના જ વિદ્યાર્થી હતા ને તેમની પ્રયોગશાળામાં સાઈ કામ કરતા. શ્રી ચંદ્રદેવ પણ પ્રો. ગજજર પાસે અભ્યાસ કરી વિજ્ઞાનના વધુ અભ્યાસ માટે જર્મની જઈ આવેલા છે. પ્રો. સાંકળચંદ્ર શાહ તો તેમના પ્રિય વિદ્યાર્થી હતા અને છેવટ સુધી તેમની નિકટ જ વસ્યા હતા તથા ગુરુજીની સેવા પૂર્ણભાવથી જાગૃતી હતી.

સાહિત્ય પ્રત્યે પ્રીતિ

કલ્પના તથા સર્જન એ સાહિત્યનાં બે મુખ્ય અંગ ગણાય છે. પ્રો. ગજજરનો સ્વભાવ પણ કલ્પના-શીલ નવા સર્જક હતો તેથી સાહિત્યની ઉચ્ચ કૃતિઓ પ્રત્યે સામાન્યતઃ તેમનો પ્રકાશન હતો. જોકે તેમણે સાહિત્યનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કર્યો નહોતો, પણ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે મૂળથી જ તેમને પ્રીતિ હતી. ડૉ. બ. કેશવલાલ દ. ધ્રુવ કૌલેજમાંથી જ તેમના મિત્ર થયા હતા, જે મૈત્રી જીવનભર ટકી. આગળ કહ્યું તેમ સ્વ. સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી પણ તેમના મિત્ર હતા. સુંદર રમણીય શૈલીમાં લખનાર સ્વ. કવિશ્રી મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ (કાન્ત)ને કલાભવનની રચનાના વેળા પ્રો. ગજજર વડોદરા લાવ્યા અને ત્યારથી તેમની મૈત્રી જામી. ધર્મની જાગૃતમાં બંને સ્વતંત્ર મતવાદી તથા ચિંતનશીલ સ્વભાવના હતા તેથી તેમની મૈત્રી ૬૮ થઈ અને નબી. તેમના સદવાસથી પ્રો. ગજજર ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસ લેતા થયા. વળી આગળ કહ્યું તેમ મોતીના કામની અટક કે માણી આવતી હતી અને કલ્યાણગ્રામની ચોળના અમલમાં મૂકવાના વિચાર ચાલતા હતા ત્યારે સ્વ. કવિશ્રી કાન્તની સૂચનાથી એમણે સ્વ. રણજીતરામ વાવાલાઈ મહેતાને પોતાના ખાનગી મંત્રી તરીકે રોક્યા હતા. તેમની જ પાસે રહી તે સાહિત્યસેવા કરે એવી તેમની ઇચ્છા હતી, પણ પછી સંજોગો ફરી જતા તેમને છૂટા પાડવા પડ્યા.

શ્રી નાનાલાલ કવિ, સ્વ. કાન્તના દોષ્ટ એટલે કાન્ત દ્વારા તેઓ પણ પ્રો. ગજજરના પરિચયમાં આવ્યા, અને પછી તો સમાન ગુણશીલથી તેઓ પણ નિકટ-નઃ મિત્ર બન્યા. સ્વ. સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામભાઈના સરસ્વતીચંદ્રનું વરતુ લઈ આર્યનીતિદર્શક નાટક મંજી-એ પોતાના કવિ પાસે 'સરસ્વતીચંદ્ર' નામનું નાટક લખાવી લજવવાની તૈયારી કરેલી. તેથી તેમના પુત્ર રમણીયરામે કંપની સામે કૌંથી રાહટની રૂએ દાવો મોંઘાવ્યો. આમાં સરખેય તરીકે પ્રો. ગજજરને નીમ્યા. તેમણે એ નાટક ડી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવને બનાવ્યું અને સરસ્વતીચંદ્ર જેવી ઉત્તમ નવલકથા જેવી કૃતિને બદો લખાડે તેવું માત્ર શૃંગારમય જાણુ દર્શાવે તેવું આ નાટક તેમણે વખોડી કાઢ્યું. અંતે પ્રો. ગજજરે બંને પક્ષની સમાધાની અર્થે કંઈક ફેરફાર કરાવ્યા અને રમણીયરામને એ નાટકના ઉત્પન્નમાંથી અમુક દિરસો અપાવ્યો. પણ આ પરથી પ્રો. ગજજરને વિચાર થયો કે ગુજરાતી રંગભૂમિને શોભાવે તથા સમાજ પાસે નીતિનાં ઉચ્ચ ધોરણો રજુ કરે અને સામાજિક અપન ઉત્તર કરે તેવાં નાટકો રચાવાં જોઈએ. તેથી તેમણે કવિશ્રી નાનાલાલને એક સુંદર નાટક લખવા આગ્રહ કર્યો, જેને પરિણામે 'જ્યા' અને 'જ્યન્તનું' નું નાટક રચાયું. તે એક ઉચ્ચ કૃતિ છે પણ રંગભૂમિ પર લજવી સામાન્ય માણુસોને રસ લેતા કરી તેમને પ્રેરણા પાઠ તેવું એનથી; તેથી પ્રો. ગજજરનો મનોરંધ તો અપૂર્ણ જ રહ્યો. પોતાની મધુર વાણીથી સાઈ નામ કાઠનાર જ-મશકર મદન-શંકર શુચ (લલિત)ને શ્રી ગોવર્ધનરામે ગોંડગથી મોહાવી પ્રો. ગજજરનો પરિચય કરાવ્યો ને લલિત પ્રો. ગજજરનો આશ્રય પામ્યા. સરસ્વતીચંદ્ર, રનેદ્યુદા ઇત્યાદિ ઉચ્ચ સાહિત્યકૃતિઓ લોકલોચ અને તે માટે તેને સરળ વાર્તિકોમાં ગૂંથવા—સાદી ભાષામાં લખવાને તથા દિંદુ સંસારની દુષ્ટી કચનીઓની સાદી ઈર્ષ-વેદક વાર્તાઓ રચવાને પ્રો. ગજજરે શ્રી લલિતને પ્રેર્યા. સરસ્વતીચંદ્રનું મનોરાજ્ય કલ્પનામાં ન રહેતાં કૃતિમાં બિતરે એવી તેમની ઇચ્છા હતી. તેથી દિંદુ શુદ્ધજીવનનું સુંદર પ્રતિબિંબ પાડતા સરસ્વતીચંદ્રના ઉત્તમોત્તમ પાત્ર ગુણસુંદરી પર એક આકર્ષક નાટક રચવા પણ કવિ લલિતને તેમણે પ્રેર્યા હતા. એ સિવાય

મુવની તપસ્યા
ચિત્રકાર : કનુ દેસાઈ

દિક્ક

નરદેહની શોભા અને વીર્ય દાખવતું આનંદામંદ્ય નં ૧૭ની બીજી પરતું ચિત્ર
(અનુકૃતિ કરનાર : મનિશંકર રાવળ)

સ્વ. બોબીન્દ્રરાવ દિવેડિયા, સ્વ. શ્રી શ્રી પુરુષોત્તમ વિદ્યામ માગજી તથા પ્રખર વ્યાકરણકાર સ્વ. રા. જા. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી પણ તેમના મિત્રો હતા.

યુગ્મરાત્રી લાપામાં વિનાનના સાહિત્યની તો તેમણે ઉત્તમ સેવા પણ જાતની છે. કલાજીવનમાં હતા ત્યારે ઘણી વિદ્યાનાં પુસ્તકો યુગ્મરાત્રીમાં ઉતરાવ્યાં તે 'સયાજી જ્ઞાનમંથુષા' રૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યો. પારિભાષિક કોષ તેમણે તૈયાર કરાવ્યા મોટાં. આ સર્વ પુસ્તક દેવનાગરી લિપિમાં તે છપાવતા કે જેથી સર્વ પ્રાંતના સંકેતના ઉપયોગમાં તે આવે. તેમની આ સાહિત્યસેવા બ્રહ્માય તેમ નથી. આગળી સાહિત્ય પરિષદે આ સંવાના બદલામાં તેમનું નામ કાયમ જમાવવા તેવો પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

સમાજ સુધારક

એ વખતે સ્ત્રીઓની અજ્ઞાનમય તથા અનેક દુઃખ-ભરી સ્થિતિમાંથી તેમને ઉન્નતિને માર્ગે દોરવા, વિધ-વાઓનાં છૂટક સુધારવા તથા યુગ્મરાત્રીની દુઃખી અજ્ઞાન અજાણાઓનો ઉદ્ધાર કરવા સ્વ. દયારામ ગીદુ-મણ તથા 'સેતુવત્ર સીદ્ધર્મ' અને 'ધરત અન્ન-વેશ્ટ'ના પ્રખ્યાત તેત્રી શ્રી જલેશમજી મલ્લગારી જનતા પ્રયાસ કરતા હતા. તેમા પ્રે. ગજજરે પણ સાથ આપ્યો. ત્રણે જણે તે સાર પોષળના રમી. સ્વ. દયા-રામ ગીદુમણે પોતાની આયકનો મોટો ભાગ તેમાં આપવા કબજા, શ્રી મલ્લગારીએ દેશી રાજ્યોમાં ફરી પૈસા ઉધરાવી લાવવાનું સ્વીકાર્યું અને પ્રે. ગજજરે પોતાના વખતનો ભોગ આપી આ પોષળના સફળ કરવા માર્ગે લીધું. અશિક્ષિત, રંક, નિરાધાર વિધ-વાઓને દેશમાંથી મુંગાઇ બોલાવી, તેમને માનસિક તથા બૌદ્ધિક કેળવણી આપી, સ્વાયથી સુંદર ને પવિત્ર છૂટક માટે તૈયાર કરવા ત્રણે વિદ્વાનોએ મળી 'સેવાસદન'ની સ્થાપના કરી. વળી એ વેળા ઉચ્ચ કન્યાકેળવણી સાર 'અંદાસમજી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ' સ્થાપાતી હતી તેમાં પણ પોતે સારો ફાળો આપ્યો અને પોતાનાં સાગ તથા અનુમતિના લાભ તે સંસ્થાને આપી તેને સારા પાપા પર મૂકી. પોતાનાં જલેન ગં. સ્વ. ગાનીજલેન ગજજરને વિદ્યાબ્યાસ કરાવી સંસ્કાર પાઈ તેમણે સ્ત્રીસેવાના પ્રચારકાર્યમાં પોતાનાં, જેને પરિણામે જ મુંગાઇ, મુરત તથા રાજકોટની વનિવાસિયામની સુંદર

(અનુસંધાન આગળ પાન ૪૬૬મે)

અજંતાની કલા

કેવળ ચત્રાટ સુંદર નથી, કેવળ પાથર આકર્ષક નથી, કેવળ મનુષ્ય વખાણવાલાયક નથી. પરંતુ એ પદાર્થ, એ પાથર કે જે મનુષ્ય જે રૂપરંગ, જે પાટમાર ને જે સંદેશ પડે છે તે જ આકર્ષક બને છે. દુરદાન ગણાતું બને છે: પરંતુ આદીની મુદ્દિદેવીને બોલો કોટલો વાતસંવત્સરો છે કે એના હૃદયમાં બાળ દરેકને સ્પર્શે છે. એ અનુષ્ઠા વાતસલતા જેઠ કોઈ બાષ્પિક બમ્બો આદી પસવા પ્રેરાવા. એમના હૃદયની બક્ષિએ એ આણે પાનાવરણ બક્ષિમય બન્યું એ બક્ષિ-માથી હાકર કલા જન્મી, અને કલાદેવી પોતાના સર્વોત્કૃષ્ટ સજ્જાર સજ્જ મનુષ્યને વશ થઈ, સંવલન લક્ષ્મીની માફક નદિ પણ સિયર સરસ્વતીની માફક અર્ધો જ હરીકામ વસી. એ કલા, એ બક્ષિ, એ આરત્ર, એ બાવના, એ પેલછા, એ તપસ્યા, એ કૌશલ્ય, બધાનો સચોટ અંગેગ સરવાળો આદી નવરે પડે છે એ સરસજાગ્યાંથી દુરની કૃતિઓની બાલ્યાઈ કરતાં જે માનવ કૃતિઓ પછી નવ છે. એવાં હસીને તે અનંતા.

... દીરાલને આદી મેં વાચા જેઠ. દીરાલને કાન દોવાનું તો કહેતીમા છે, પણ આ તો વાચા—સજ્જ વાચા! બોધિસત્ત્વની એ ધુરંધર પ્રતિમા વિરાટ નિરાશાની ચિંતા-નવાશાની ભૂતિમંત્ર કૃતિ, ચિત્રકલાનો સર્વોત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. (જે ત્યાં અંકમાં આદેશીત તરીકે આપી ગયું.) તેમજ કોતર-કામમાં બુદ્ધની મુનુસાધ્યા સમીપ લોકજનનું રહનગીત શિક્ષ-કામાં હૃદયસ્પર્શ છે. એ રહન તો કોતરકામના કૌશલ્યની ક્ષણ પ્રશસ્તિ છે. વાચા પાથરમાં જે રસાવધાનું સાગર્ય છે એ આદી અનુસચ્ચ સંકલ્પોના સંકલ્પોથી એ પગાર રી રહી છે, ને લાખો ચાત્રાણોને રસાવી રચી છે. ધન્ય છે એ છાણીને ને ધન્ય છે એ છાણી પકડનાર દાખને. એ માનવચિંતા, એ મહાનુભાવના, એ મહા-માઓના આત્માને જેટલાં વેદન વંદીએ એલ્યા એવા જ છે.

... કલાને બોધિષ્ઠી કલાના સૂત્રો પગપર બૂકી નવ, આકાસના અવનવા રંગો કહેવાર એ રંગદર્શનમાં તરહીન થઈ એનો કહેલ વિસરી નવ, જુલ્હના આસ્થિક સ્વચ્છાર પણ નિરતેજ થઈ કેવળ દેવું જ એકવું એકલેટું થઈ નાઆ કરે, એવી કલાકૃતિઓ આદી છે. કલાદેવી સાચી પૂલ માયે છે. આદી માનવીએ સમસ્ત છગન—એક, બે, ત્રણ નદિ, પણ વંશપરંપરાની પૂલ ને બક્ષિ—એ દેવીને પત્રમે કાલથી રીપાં ત્વારે આતી પ્રસન્ન ભૂતિ! ખરી થઈ. છગનમાં સહકાજ જનન્ય બાકાથી એક જ પૂલ આદરે તેને કલાદેવી કેવાં વસાન આપે છે, એનાં આદી પ્રવસ પ્રમાણ છે. માનવ-કારીત્રી મુદ્દિદેવીને બોલો કેવા બેલ બેલી રહે છે, એના આદી પ્રવસ નમૂનો છે. અન્દવદન મહેતા

અર્જુનના કથાનાં આગળપડતાં તારો

અર્જુનનું પૂર્ણ અપદાન કરનારો ત્યાંની કથા વિષે કેટલીક અચૂક રચુનિઓ રહેવાની જ. અર્જુનના ચિત્રકોશો કમળ ઉપરથી પુષ્કળ પ્રેરણા અને ચિત્રકોશસ્થ મેળાનું હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. મંડપની ઝતો પરના મોટામોટા વર્તુલની વચ્ચે મોટું કમળાળ ઓતરી આસપાસનાં કુંડો ને નકતીઓમા તેની અનેકવિધ આકૃતિઓ તેઓએ ઓતરી છે. (જુઓ આ સેખ પરનું શિરોચિત્ર) તે જોના લાગે કે કમળના કલાન્વરૂપો આટલી વિવિધતાપૂર્વક જગતમાં બીજા આ એ સરસ્વતી નદિ, હોય. કમળપૂત્ર, કમળદોડી, કમળાવન, કમળદંડ કે કમળમુચ્છની શોભાભરી— સંસ્કારભરી રેખાઓ, વેલો ને સોરણો અર્જુનમાં કમલે ને પગલે નવરે પડે છે, છતાં તેની નીચીતા જૂરી જતી નથી. ચિત્રકારોને કમળનું ફલ એટલું બધું આકર્ષક લાગ્યું છે કે જોધિસરવની મૂર્તિના હાથમાં કે સ્તંભ પરની પૂતળીઓના હાથમાં અથવા પ્રેમી દંપતીઓ વચ્ચે કોઈ છટાથી દંડ સમેત કમળ ગોહવાયું હોય જ.

કમળના એટલા ગાઢ અવલોકન અને અભ્યાસમાંથી એ ચિત્રકારોએ માનવશરીરની ચિત્રણામાં પણ તેનું

ભાવિત્વ ઉનારવા પ્રધાન કર્યો છે એમ નિશંકપણે માની શકાય. દિગ્દિશિષ્ય અને રથાપણની કૃતિઓમાં એકે કમળ ગદુ જ પ્રાર્થના દાળથી રચાત પામ્યું હતું, પણ ચિત્રમાં તો અબ્બાએ જ તેનું માદાત્મ્ય સ્વીકાર્યું અને વધાર્યું છે.

કમળની જેમ હાથી પણ દિગ્દિશિષ્યનું માનીતું એમ છે; અને દિદુરનાન સિવાય બીજા કોઈ દેશમાં હાથી સાચું રાજસન્માન પામ્યો નહોતો જ, તેમાંયે સિદ્ધાર્થી માતાને પ્રચુનિ પૂર્વે આકાશમાંથી એન હાથી કૂખમાં પ્રવેશાનું સ્વપ્ન આવ્યું સારથી હાથી કળા ને સાહિત્યમાં દેવકોટિનું માન જોગવતો આવ્યો છે. ભગવાન જુદના પૂર્વ જન્મેની જાતક કથાઓમા અનેકવાર હાથીની વાર્તાઓ આવે છે. જદન જાતકની કથા તેનું એક અદ્ભુત દર્શાવ છે. જોધિસરવ કોઈ જન્મે હાથી હતો અને તેમને બે માનીતી હાથણીઓ હતી. તેમાંની એકને કોઈ કારણસર તેની શોકમ ઉપર મોટું લાગ્યું તેથી તેણે માથું પછાડી આપધાત કર્યો અને એક ગમ્મતને ધેર જન્મી. આ જન્મે પણ તે પોતાનો રોષ બૂધી નહોતો, એટલે તેણે ઉમરે પહોંચતાં પેલા એન હાથીનું માથું મેળવવા પોતાના પિતાના

અર્જુનનાં
શિષ્યોનાં
કમળનાં
સારસ્વતી

૧૭મા નંબરની શુદ્ધાની ભીંત પરની છંત હાથીની કંઠે ભતકકથાના આલેખનનો એક ભાગ

હોતો વનમાં મોકલ્યા. એન હાથીનો એ વાનની ખજાર પડનાં તેણે સામા આવીને પોતાનો ધાન થવા દીધો. રાજકોતેએ તેના દંતુશયો કાઢી લાવી રાજક-યા આગળ રાખી કહ્યો. પણ તે જ પછે તેનો વૈરાગી શાંત થયો અને તે કુળથી એભાન થઇ રળી પડી.

આ આખી યે કથા ૧૭મા નંબરની શુદ્ધાની ભીંતો પર છે. ક્યાંકક્યાંક તે તુટે છે, છતાં ચિત્રોની વર્ણનશક્તિ એટલી એસદાર છે કે પ્રસંગ સમજનાં વાર લાગતી નથી અને આપણે એ જાણુ જાણે નજર આગળ નિદાગી રહ્યા હોઈએ એવું લાગે છે. આ ચિત્રો જોતાંજોતાં તમે કયાના પ્રદેશમાં આગળ જતા જાઓ, અને ક્યા પૂરી થાય ત્યાં—ગર્ભમંદિરની આસપાસ આગળ પહોંચી એટલે પરમ શાંત ભગવાન શુદ્ધનાં દર્શન થાય. આવા જ-માતરો પીતાપી, આત્મ-ભાગ અને વૈરાગ્ય વડે સાંતિપદ પામ કરનાર એ મદાન આત્માનો સામાન્ય જનતાને પરિચય કઠગરવાની કેવી કલામય શોજના આ મંડપોમાં થઈ છે તેનું તે પરથી આશ્ચર્યભર્યું જ્ઞાન થાય છે. જદાંત જનકની કથામાં હાથીઓનાં વનોનાં વનો ચીતરાયા છે, અને તેમાં અનેક

હાથીઓનાં, હાથણીઓનાં તેમજ તેમનાં જન્યાઓનાં વિવિધ રૂપો એટલી સહજ એટલાવાળાં છે કે ચિનાગ્રની મનોરમીત માટે આપણને અનદદ માન થવા વિના શું નહિ. આજે હાથીની ચિત્રણ કરનારા એવા મજે કે નહિ તેની યે શંકા છે.

અનંતાનાં શ્રીપાત્રો

અનંતાની માનવરૂપિમાં શ્રીપાત્રનું સ્થાન જાણુ જ જાણુ દેખાય છે. એ સમયમાં વસ્ત્રો ઘોડાં હોવા છતાં શ્રીઓનાં કલા અને વિનય સાનંદાર્થ ક્રિપાળવે એવાં દેખાય છે, એટલું જ નહિ પણ સારા યે સંસાર-માં શ્રી તેવી અપૂર્વ મધુરતા ફેલાવી મહેતી લાગે છે. ચિત્રકાર શ્રીપાત્ર દોરતી વખતે જાણુ સંયમપૂર્વક તેનાં શરીરપ્રમાણો અને અંગ-પ્રત્યંગની છટા માયવી શક્યો છે. ગ્રાણી હોય કે રાજકુમારી હોય, પરિચારિકા હોય કે નર્તકી હોય, પણ કોઈ કે કોણે તે જડા પણ અદમતા ધારણ કરતી નથી. તે જથ્થે સમર્પક સુંદરી જ દેખાય છે.

વળી શ્રી નરક પાશવવૃત્તિ થાય એવું એક પણ ચિત્ર ભર્યા અનંતામાં નથી. દરેક રંગદ યુગલમાં પણ આત્માની મીઠી દૃઢ અને એકતાનતા જ દેખાય.

ભીંતો ઉપર
નેમ્તો ૧૨
જથ્થે આવી
શોભનરૂપિ
બરી છે

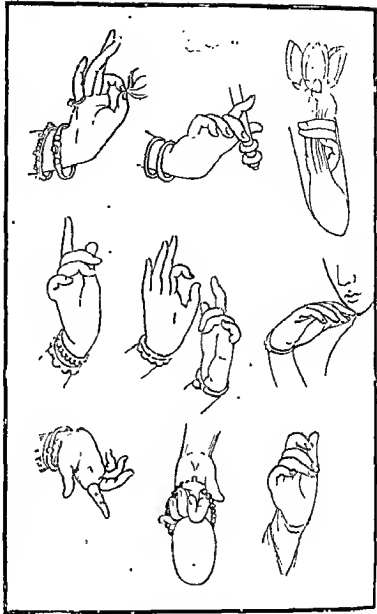

વિચારનિગમ મુંદરી

એ ચિત્રો સાંસારિક હોવા છતાં અસ્ત્રીતાની કલ્પના સુદ્ધ થાય નહિ એટલું સુદ્ધ વાનાપરણ તેમાં જળવાઈ રહે છે. ચિત્ર-કારોએ જાડુ ત્રીજીવટની નજર-થી સ્ત્રીના દેહડોલન, દાચપગના અભિનય, અંગુલિની લીલાઓ અને કેશકલાપની વિવિધ છટા બાલેખ્યા છે. અર્જંતાના કેશ-કલાપેનો કેાઇ સંપ્રદ કરે તો એક અનેરો કલામંથ જ અને. નાગ ઉપર કેટલા પ્રકારની લીલા થઈ શકે તે પર જળણું હોય તેજે અર્જંતાની લીલનો દરેક ભાગ નિરખીનિરખીને જોવો જોઈએ. માથા પરના મુકુટોના પ્રકાર પણ આં એટલા જ વિ-વિધ છે; અને તે એટલી વિચતે

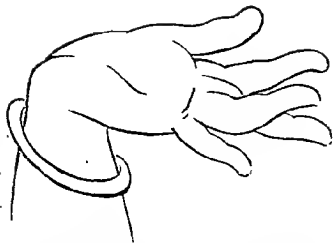
ચીનરાયા છે કે કેાઇ સોની કે ઝવેરી તેનાં એકેએક રત્નો અને મોતી વીણીવીણીને ગણી શકે, અને ધારે તો, તે પરથી નવા મુકુટ બનાવી શકે.

અર્જંતાના એ કાળમાં સ્ત્રીઓ ખૂબ સ્વાતંત્ર્ય અને સન્માન માણતી હશે તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. નગર-માં, વાટિકામાં કે વનમાં તે સ્વેચ્છાએ વિદાર કરી શકતી; સમાજમાં કે રાજદરબારમાં સર્વ સ્થળે સર્વ કાળે તેની દાજરી રહેતી. રાજદરબારનું પ્રતિહારીપણું પણ ચિત્રોમાં સ્ત્રીઓ જ કરતી દેખાય છે. ભગવાન

અર્જંતાની ભીંતો પરની અંગુલિ લીલાઓ : દાચની વિવિધ મુદ્રાઓ

સુદને પગલે આત્મતા અર્જંતાના નિર્વાણકામી વિરક્ત સાધુઓ પણ સંસારમાં સ્ત્રીઓનો તિરસ્કાર કરતા જણાતા નથી. જાણે સૃષ્ટિનું ઉત્તમાંગ હોય એમ જ તેને દરેક સ્થળે સ્થાન મળ્યું છે. ચિત્રકાર તેનાં પાત્રોને વાચ્યા આપવાને અસમર્થ છે, પણ તેનો જાહેરો તેણે સ્ત્રીપાત્રોના અહેસાના ભાવોમાં અને દાચની વિવિધ મુદ્રામાં સંપૂર્ણતા પૂરી દોષો જણાય છે. પ્રણામ કરતા દાચો, પાત્ર ધરી રહેલી દાચેળી અથવા પંખો કે ચામર દાગી રહેલી કંગાંગુલિઓની અસંખ્ય છટાઓનો અ-

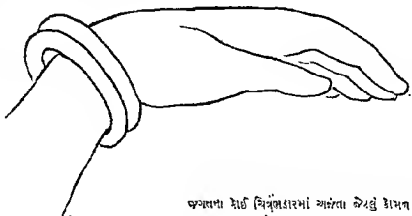
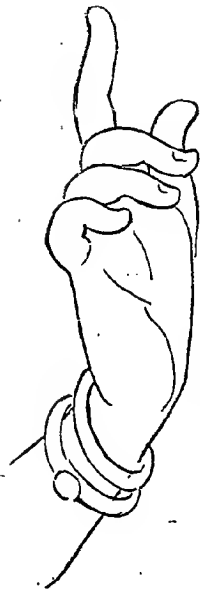
નંતામાં મોટો કોપ છે. દોશ પર તાલ દમ રહેલી આંગળી કે કરનાલ પગપતી દેવળીઓ અને તેની સામે નૃત્યમય નિયમિતમાં જિભા રહેલાં માનવીઓ ભુઓ તો લાગે કે અર્ચનાના ચિત્રાણએ એક અદ્ભુત જમાનો જોયો, અણે અને જોમળ્યો છે. પણ માણસો અર્ચના જોયા પછી એ જાનના દાવભાવ અને છટાનો અનુભવ કરતા નયા તેની સિલ્જત માણતા નજરે પડયા છે. અર્ચતા જોયા પછી એ યુગના માનવીઓ આગળ આપણે જાણે કે કડક, કડોર ને જડબંધ જોયા લાગીએ છીએ.

ઇતિહાસની ભાગોળે

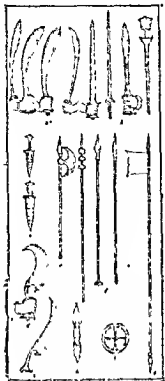
આવી અદ્ભુત સર્પદિ ધરાવતા કલામંડપોનો પૂર્વકાળ તદ્દન અજ્ઞાત છે એમ કહીએ તો ચાલે. વળી ચિત્રોમાં દર્શાવેલા પ્રસંગો અને કથાઓ તો તેથીયે આગળના જમાનામાં ઘર્ષ અજોડાં દોષ એટલે તે પણ તેનો ખરો કાળ આપી શકે નહિ.

ગીનમાંથી વાંચમા સૈદામાં દા-દિયાં ને સાનમા સૈદામા હુએન-ચાંગ યાન્સએ આવેલા તેમણે આવી પ્રણી યુદ્ધઓનાં વર્ણનો લખ્યાં છે. વળી તેઓ અહો ચિત્રકળા શીખીને પોતાની સાથે

કેટલાંક ચિત્રો પણ લઈ ગએલા, અને તે વિષે લખ્યું છે કે તેઓ દિદના ઉરનાદો પાસે શીખ્યા હતા. હુએન-ચાંગે એક કેકાણે જણાવ્યું છે કે તે પોતે અર્ચતા જઈ શક્યો નહોતો, પણ તેની પ્ર-સંસા તેણે ખૂબ માંભળી હતી. તેણે લખ્યું છે કે 'મહારાષ્ટ્રનો રાજા પુલ-

જગતના મોટા ચિત્રકલાકારમાં અર્ચતા જેટલું કામગ કરવેવિધ્ય જાણે જ મળશે. કેટલીક છાયાઓ.

ઉપર : અન્નવાયુગમાં વપરાતાં
માસણિ અને તેના ઉપયોગ
દર્શાવતી નાની સંદિતા.

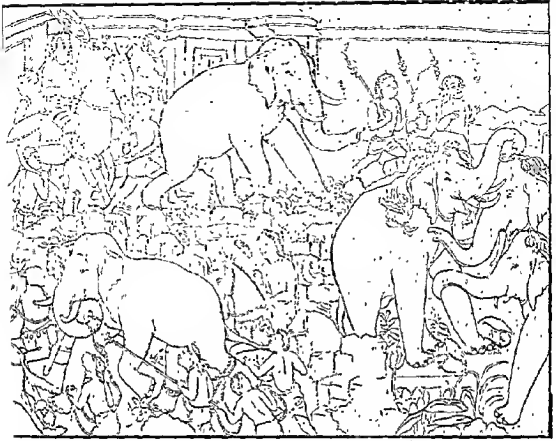
જગણી બાવલચે : અન્નવાયુ
ચિત્રસુદિમાં કરાકલાપની શો-
ભા, મનોહર અંબગદોડ અને
સુગર કરાકલાપિઓની વિવિધ
લીલા એકએક પાત્રમાં કોઈ
તાલગદ્દ ઢગમાં બધાની રહેલાં
જણાય છે. સંગીત મટળીવ.
ભૂખાંત્રી એક બચ્ચિનું શી
સેવકબદ્ધમદે આલેખેલું રેખાંકન.
[ચિત્રકારના સોભનવથી]

અન્નવાયુગના માગણીઓ પુદ્ધ અને
વીરતાના પ્રશંગાથી જન્મ પાળુ દૂર નથી.
૧૭મા નંબરની શુક્રામા પુદ્ધપ્રસન્ન
એક મોટું ચિત્ર છે તેમા હગભગ ત્રણ
જો અહોરા તો બાળે ગણી રાખાય છે,
ને તે દરેકના મુખ પરના પુદ્ધસમયના
વિવિધ ભાવો જ્ઞાનરસને છદ્મ કરી દે છે.

તેમની માગણી પણ હિંદી વજરે મંજુર ન રાખી.
આખરે એ ચિત્રો પણ હિંદી વજરની આસ્તિત્તમાં આગ
લાગી તેમાં બળ્લા ગયાં અને માત્ર તેના ફેરોપ્રદો રહ્યા !

ભાર ૫૪ી ૧૯૧૫માં લેડી હૅરિંગહામે કેટલાક
હિંદી કળાકારોને સાથે રાખી શુક્રામાંથી પ્રસંગોના
જ ચિત્રો ઉતાર્યાં. સાં સુધી અન્નવા ખાતે કોઈ પણ
પ્રકારની દેખરેખ નહોતી, એટલે તેમને પણી મુરકેલી
પડી હતો અને તેથી જ તેમના કામમાં પણી ઊણપો
રહી જણાય છે. પણ તેમના કામે દુનિયાની પ્રસંસા
મેળવી અને તે પરથી નિઃશ્રમ સરકારે સાં પાકો
કળજ્ઞે કર્યો તથા મોટા ખર્ચે સાંસુરી અને કેટલુંક
સમારકામ કરાવ્યું તેમજ તેની સંભાળ રાખવા એક
કપૂરેટરની નીમણૂક કરી. એ કપૂરેટર મિ. સેવક અદમદ
લેડી હૅરિંગહામની દુકડી નેડે જ પ્રથમ આવેશા અને

૧૯૫૦નું ગિરોલોન બિંદુ ત્રિનાથ બાળે ન જીવ કાલ દેસને હાથે સંપૂર્ણપણે સફળ નીવડ્યું છે. હાથીનાં સ્વાધેશ અને અનેક તરેહનાં પાંતરોને હોથે હિંદી કળા વિદિષ્ટતા પામી છે. નીચે : વિચારમય રાણી અને તેના પ્રાણિ સહાનુભૂતિ દર્શાવતી પરિચરિકા

નકસો ઉતારવાના કામમાં સામેજ દતા. પશુ નેમણે પાછળથી મોનાના અધિકાર દરમિયાન જે ચિત્રો ઉતાર્યા છે તેમાં જુદું જ ચોક્કસાદર્શી નજર અને પ્રામાણિક સાદર્ય છે.

હ. સ. ૧૯૨૬માં ઔધ નરેશ શ્રીમાન જાગ્રા-સાહેબ પંચ પ્રતિનિધિએ બુદ્ધાલુદા પ્રાંતના કલાકરોની એક ટુકડીને અર્જુનામાં એક માસ રહેવાની સગવડ કરી આપીને હાલનાં તમામ સાધનોની મદદથી કેટલીક નકસો ઉતારાવી છે અને તે જુદું જ આધારભૂત બની છે. આ લેખકને પણ તે મંડળીમાં રહી અર્જુનાની કલામાં દીક્ષા લેવાનું સુભાગ્ય મળ્યું હતું, અને તે યાત્રાની પ્રસાદી રૂપે જ આ લેખ લખાયો છે. અર્જુ-રાવના કલાસિકો તે પરથી કોમાઈને અર્જુનાની યાત્રા કરે અને તેમની કલાલક્ષિત નવું નેમ મેળવે એ અભિલાષા છે.

રવિશંકર રાવળ

૧૬][યલ્લામ્માની યાત્રા

યલ્લામ્માની યાત્રા એ અમારી તરફનો મોટામાં મોટો ઉત્સવ છે. કાનહી લાપામા યલ્લા એટલે બધા, અને અમ્મા એટલે મા. આ રીતે યલ્લામ્મા એ વિશ્વજનની છે. એનું બીજું નામ છે રેણુકા. રેણુકા યલ્લામ્મા કોણ હશે? પશુ, પક્ષી, માણસ, ઝાડપાન, કૃમિકીટ પતંગ, બધાને જન્મ આપે. બધાનું ભરણુ-પોષણ કરે તે રેણુકા. કોણ? 'વંદે માતરમ્' કહી જેનો આપણે જનજન્યકાર કરીએ છીએ તે ધરતીમાતા, અસંખ્ય રેણુથી બનેલી કૃપિમાતા. એ યલ્લામ્માનો ઉત્સવ એકતોને માટે મોટામાં મોટો ઉત્સવ કેમ ન હોય? વેદકાળથી ઋષિઓ કહેતા આવ્યા છે કે પર્યણુ-હાર આકાશ એ પિતા છે અને પૃથ્વી એ માતા છે.

યલ્લામ્માની જાત્રા દર વરસે ભરાય છે. દૂરદૂરથી એકતો ભેગા થાય છે. યુલ્લીજનો પોતાનું કેસાલ્ય એ ઠેકાણે બતાવી શકે છે. વેપારીઓ જાતજાતનો માલ વેચવા ફાટે છે. એ મહાન વિનિમયનો દિવસ હોય છે.

પણ યલ્લામ્માની યાત્રાનું મુખ્ય આકર્ષણ તો જળદોનું પ્રદર્શન છે. તમારે ઉત્તમમાં ઉત્તમ જળદ જોવા હોય, સરખા કદના, સરખા રંગના, સરખા શીંગડાવાળા અને સરખી જ તાકાતવાળા જળદોની ગમે તેટલી જોડીઓ ખરીદવી હોય તો યલ્લામ્માની જાત્રાએ જાવો.

મોટામોટા અને ટૂંકા પડતી ખૂંધા વાળા (કોંઈ) જળદોને ગજગતિથી ચાલતા જોઈને આંખો ઠરી જાય. કેટલાક જળદોનાં સફેદ શરીર પર રંગમાં ભોળેલા હાથના થાપા મારેલા હોય છે. એમનાં શીંગડાને દુરમુજ લાલ તેલિયો રંગ લગાડેલો હોય છે. શીંગડાની અણીને કાણું પાડી તેમાં પીળા, જૂરા કે જાંબુદાર રંગનાં રેશમનાં ફૂમતાં લટકાવેલાં હોય છે. ગળામાં ધૂધર તો હોય જ. કેટલાક ઊંચી જાતના જળદના આગલા ડાળા પગમાં ચાંદીનો નોડો પહેરાવેલો હોય છે. શી તે દિવસની મન! દરેક જળદના મલિકની છાતી અલિ-

માનથી કેટલી ફૂલેલી! એના દેખતાં એના જળદની વાત કરે તો સંભાળીને જ કરવું હોં! તમારી ગમે તેવી વાત એ સહન નહિ કરે. સાચો એકત જળદ પાસેથી સેવા તો પૂરેપૂરી લે છે, પણ એ એનું આરાધ્ય દેવત હોય છે. જળદ એ એનો પ્રાણ. જળદની સેવા એ કંઈ લાભની દૃષ્ટિએ નથી કરતો. દીકરા કરતાં પે એને જળદ પર હેત વધારે.

આવી જાત્રાઓ અનેક ઠેકાણે થાય છે. અમે જાતમાં દત્તા સારે આવી એક જાત્રા જોવા ગયેલા. ગીરદીમાં ફરવું એ સહેલી વાત ન હતી. રાજ તરફથી બે પટાવાળા અમને મળ્યા દત્તા. તેઓ લોકોને ચમકાવીને અમારે માટે રસ્તો કરે. ઠેકાણે ઠેકાણે ખાદીની દુકાનો ગોઠવાયેલી હતી અને દુકાનદારો છાતી સરસો ચળ લંબાવીને કપડું માપી આપતા. જ્યારે ખાદીનાં કકડો ફાટીને દત્તા સારે ચરડ કરતો એવો મનનો તો આવાજ યતો કે એ સાંભળવા ઊભા રહેવાનું મન થાય. જાત્રામાં ફરનારો એક ઠેકાણે ખૂબ બીડ હતી ત્યાં અમે જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં રજેતશાળકો ફરતો દત્તા. નાનપણમાં અમારા હાથમાં પૈસા તો આપવામાં આવતા જ નહિ, એટલે પારણામાં બેસવાનું મન થયા છતાં એ લોભ મનમાં જ રાખવો પડ્યો. ગામડીઓ છોકરાઓ અને કેટલાક હોંશીલા ડોસાઓ પણ પારણામાં બેઠેલા જોઈ મને થયું કે આપણા કરતાં આ મરીજ લોકો કેટલા સુખી! ધારે સારે પારણામાં બેસી શકે. એટલામાં અમારા પટાવાળાએ રજેતશાળકાવાળાને કહ્યું, 'અલ્યા એ, આ અમલદારના છોકરાઓ છે. એમને પારણામાં ગેસાડ.' મેં ધીમે અવાજે પટાવાળાને કહ્યું, 'પણ અમારી પાસે તો એકે પૈસો નથી.' એણે મારો હાથ દબાવી એથી વેધાંને અવાજે કહ્યું, 'એનો વાંધો નહિ; તમે બેસો તો ખરા.'

આજો વિચાર કર્યો વિના ઉત્કંઠિત મન અમને પારણા તરફ લઈ ગયું. શાળકાવાળા શાળકો ફેરવતા જાય અને કાંઈક ગાતા પણ જાય. એક જણ કેટલા ફેરા થયા તે મોટી થયુંતો હતો. બેસવાની તો ખૂબ

જ મળ આવી. અને જેટલા એટલે ફાળકાવાળાએ પાંચદસ ચક્કર વધારે નાખ્યાં. એણે મનમાં કહ્યું. દશે 'તુલ્યતુ દુર્જનઃ।' અને જિતયાં અને ચાલવાં લાગ્યા. મારા મનમાં મિત્ર લાવ લોળાવા લાગ્યા. સરીર જિત્યું અને મન ફળેતફાળકે ચડ્યું. આપણે મક્કત બેઠા એટલે લિખારી જેવા થયા. એ ખ્યાલ મનમાં આવતાં પીછ જ કાણે અલિખાન કહેતું, 'લિખારી શાના? એણે કેંઇ આપણી દયા ખાધને નથી બેસાડ્યા. આપણે અમલદારના દીકરા. આપણાથી બીજા આપણને બેસાડ્યા. જ્યારે એ વધારાના ચક્કર નાખતો હતો ત્યારે બાકીના ત્રણે પારણ્યામાં જેટલા છોકરાઓ અને આસપાસના પ્રેક્ષકો આપણી તરફ જ જોતા હતા ને? સાહુબી વગર કેંઇ આવું થાય?' આમ મનનું સંભાધન તો થતું, પણ ફરી વિચાર આવતો કે પારણ્યામાંથી જિતયાં પછી જ્યારે આપણે ચાલતા થયા ત્યારે જે શરમ જણાઇ તે શા માટે? બીજા બધા એકેક પૈસા આપે છે. આપણે એ મળવામાંથી પાવલી કાઢીને એને આપી હોત અને પછી એણે કેંડ વાળાને સલામ બરી હોત તો સાહેબી શાલત. પણ આપણે તો છોકરાઓ. આપણી પાસે પૈસા ક્યાંથી હોય? હા, એ ખરું. પણ તો તો ફાળકામાં બેસવા મથો હતો? સખારાને મને બેસાડે. પણ તો એ મારે ના પાડવી નહોતી બેસતી? એવાએવા અનેક વિચારો મનમાં આવ્યા અને ગયા! ફળેતફાળકામાં બેસી આપણે પોતાના જ ફળેતો કર્યો છે; એથી આપણી શોભા તો વધી જ નથી. એ ખ્યાલ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તો એ મનમાંથી જુસાય જ નહિ.

બીજા દિવસે યાત્રામાં બલિદાન અપાવાનું હતું. રાત્ર સાહેબ (એ પણ લગભગ મારી ઉમરના જ હતા) જતે દાગર રહેવાના હતા. એક તંજુ તાણીને તેમાં આળાં સાહેબ અને એમના બધા અમલદારો બેઠા હતા. આળા સાહેબે રેશમનું લીલા રંગનું અંગ-રત્ન ગહેર્યું હતું. માથા પર મરાડીશાહી પાગડી પહેરી હતી. દાઢળા મૂળે એમના કારભારી એમની પડખે બેઠા હતા. આળા સાહેબ ગંભીરતાથી બેઠા હતા. આવડો નાનો છોકરો આટલી ગંભીરતા ધારણ કરી શકે એ બેઠો મનમાં મને એના પ્રત્યે માન ઉતર્યું.

પણ મેં એમ પણ જોયું કે એની સાથે રહેતો રમનાર દલુરિયો જ્યારે દૂરથી એના તરફ જોતો તે કેંડ સૂક્ષ્મ મરકરી કરતો ત્યારે આળા સાહેબને પોતાનું હસવું દબાવતાં ભારે મુશ્કેલી પડતી. તેઓ કેટલું ચીકણને એના તરફ ન જોવાનો નિશ્ચય કરી મોઢું ફેરવતા. છતાં દલીલી આંખો ત્રાંસી નજરે ફરી એ જ દિશાએ જોતી. અને પછી તો હસવું દાબવાનો સંયમ વધારે ને વધારે મોજો પડતો. હીક થયું કે બંનેને ખબર ન હતી કે હું ત્રીજો એ બંનેની એટલા રસપૂર્વક નિહાળતો હતો.

બાળભૂખ આકરી હોય છે. નવ વાચ્યાનો સમય થયો એટલે કારભારીએ સાહેબ દશરો કરી આળા સાહેબને તંજુ પાછળની રાવડીમાં નારતો કરવા મોકલ્યા. અંદર ગયા પછી આળા સાહેબે કહ્યું દરો કે પેલા આડિટરના બે છોકરાઓને પણ બોલાવો. અને અંદર ગયા. એમની સાથે ખાવા બેઠા. મનમાં મોટી મુંઝવણ બેબી યર્ષ. રાત્ર થયો તેથી શું? આખરે તો રજા પૂનઃ ને આપણે તો બ્રાહ્મણ. એ લોકો તોડે બેસીને કેમ ખવાય? હું મોંડુ તરફ જોઈ, મોંડુ મારી તરફ જુએ. અમારી સાથે લાં કોઇ ન બોલે કે ચાલે એ પીછ મુંઝવણ. એટલામાં કારભારી અંદર આવ્યા. એમણે કહ્યું, 'તમે મનમાં કેંઈ સંકોચ નહિ રાખતા. એ તો ભુંદીના લાડવા છે; અને ખવાય. તમારે મટિ બદાર પાણી રાખ્યું છે તે પીશો.' અને નારતો તો કર્યો, પણ જરા એ મળ ન પડી. અમને અંદર બોલાવવામાં લાગણી ન હતી પણ બાકી વિવેક હતો. કરી બો-જખાણ વગર વાતચીત પણ કેમ થાય? જનવરની પેઠે ખાધું અને માંડ લાંથી છૂટવા ને તંજુમાં આવી બેઠા.

એટલામાં બલિદાનનો વખત થયો. મોઢું બોળ કુંઝળું કરી લોકો જોવા બિલા દતા. ધસારાને લીધે કુંઝળું સાંકડું થવા લાગ્યું. વ્યવસ્થા રાખનાર પોલીસો લાકડી અને ચાણક મારી લોકોને દલાવવા લાગ્યા. પણ ત્યાંતો કારભારીએ બીડી સત્તાને અવાજે પોલીસોને કહ્યું, 'ખબરદાર, લોકોને મારો તો. લોકોને સમજાવીને પાછા દલાવો.' મને કારભારીનો એ હુકમ બહુ જ ગમ્યો. અમલદારોમાં પણ લોકોને વિશે કંઈક લાગણી હોય છે એ આશ્ચર્યકારક શોધ એ વખતે થઇ. હું દાઢળા તરફ માનવી નજરે જોવા લાગ્યો.

એટલામાં વાર્ષિક વાગવા લાગ્યાં. એક નાનકડું

પડ્યો. અમે બંને જણે મળીને 'કલુસિવિજય' કરીને એક નાટક લખવાનું ઠરાવ્યું હતું. પણ પ્રવેશો અને પાત્રો નક્કી કરવા ઉપરાંત એ આગળ વધ્યો જ નહિ.

અમે અંગ્રેજી પહેલીમાં હતા. ખિરે પોતાના મામાને લાં રહેતો. ગાંધીને લાં જઈ મામાને નામે તે યુવકંદ, બદામ, કિસમિસ વગેરે વસ્તુઓ ઉધાર લાવી ખાઈ જતા: એમાંથી ભાગ પકાવનાં મને ધરમ આવતી. પહેલે દિવસે મેં એનો યુવકંદ ખાધો, પણ પછી જ્યારે ખજાર પડી કે એ ચોરીને ખાવ છે ત્યારે મેં એની પાસેથી કશું પણ લેવાની ના પાડી. એ વખતે પ્રામાણિકપણીનો કંઈ ખાસ જીયો આદર્શ મેં કેળવ્યો હતો એમ નહિ, પણ મને એ ગંદું લાગતું. ધરના લોકો વિશ્વાસ રાખે લાં જ એ છોકરા ચોરી કરે એમાં ધમાનદારી પણ ન હતી ને બહાદુરી પણ ન હતી.

ખિરે વિષે એકમે ખરાબ વાતો વર્ગમાં બોલાતી. કેટલાક છોકરાઓ કહેતા કે એ સાચી ન હોય; કેકે નાલક જેડી કાઢી છે. અને કેટલાક કહેતા કે એ છોકરા વિષે એ સાચું પણ હોઈ શકે. એ શું ન કરે?

એક દિવસ, કેજી જણે સાચી, અમે ખો લડી પડ્યા. મેં એની સાથે વેર પાંખ્યું. મનમાં નક્કો કર્યું કે એ નાલાયકને બદનામ કરવો જ જોઈએ. વર્ગમાં શિક્ષક ન હતા. પહેલે નંજરે યટવેકર ખેડો હતો. મેં એની પાસે જઈ કહ્યું, 'ખિરે વિષે છોકરાઓ ને વાત બોલે છે તે સાચી છે.' બીજે નંજરે કેજી ખેડો હતો તે અત્યારે વાદ નથી. એને પણ મેં એ જ વાત કહી. ખિરે તો મારા પર ચીડાઈને રાતોચોળ-ના, ના, એનું મોઢું સાવ ફિક્કું પડી ગયું હતું. એની પાળણા ચામડી પર લોહી ભાગે જ દેખાતું. ત્રીજે નંજરે મોને ખેડો હતો. એને પણ મેં કહ્યું, 'ખિરે વિષેની વાત સાચી છે.'

મોને ભલો છોકરો હતો. એને મારી વાત મળી નહિ. મારી તરફ વિરરકારથી જોઈએ કહ્યું. 'સાચી હોય તો-યે શું ફરક જણને કહેતાં ફરતાં તમને ધરમ નથી આવતી? મિત્ર ધારીને જ એણે પેટની વાત તમારી પાસે કરી દશે ને? આમ ખાનદાની બૂલો

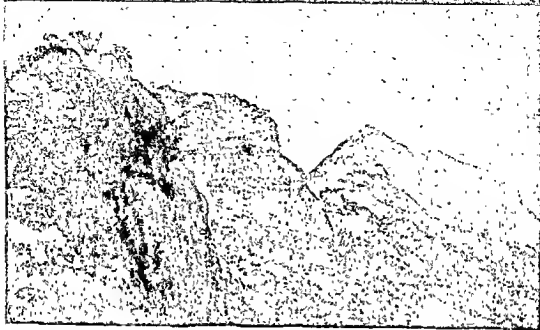
મા. પોતાની જગ્યાએ રહીને બેસો.' આ તાતું વચન તો તમાચા કરતાં પણ મને વધારે પાગ્યું. મારો પ્રતાર રદ કરી હું મારે ઠેકાણે જઈ ખેડો. મારા કાન મરમ અરમ થઈ ગયા હતા. ધડીકમાં ઠંડા પડે ને ફરી મરમ થાય. લોહી સાથે વિચારો પણ ખૂબ જોરથી ફરતા હતા. મોને પર' મને જરા યે ચીક ન ચડી. એણે તો મને છવન માટે સારી શિખામણ આપી હતી. માણસ ગમે તેટલો ચીકાયો હોય તોપણ પોતાનું કૂલ હીન છે એ જાણખવા જેટલું જાન એને હોય જ છે. ખિરે તો મારી પડખે જ બેઠો હતો, પણ દુરમન સાથે બોલાય કેમ? મેં કાગળના કટકા પર એક વાક્ય લખ્યું: 'મારી ભૂલ થઈ' અને એ ખિરેના બોલામાં ફેંક્યું. એટલેથી જ એ રાજ થયો અને અમે ફરી મિત્ર થયા.

એ છોકરા જોડે મારે ચારેક મહિના દોરતી રહી દશે. પછી તો હું સાર્વનવાડી ગયો. એ છોકરો ખરાબ છે એ હું પહેલેથી જ જાણતો હતો. એને મારો આધાર જોઈએ છે એટલું જોઈને જ મેં એને મારી સાથે દોરતી પાંધવા દીધેલી. છતાં કોઈ પણ રીતે એનો મેપ મને ન લાગ્યો. ખિરે પાસેથી મેં અંદામાં અંદી વસ્તુઓ સાંભળેલી, પણ એ વખતે મારા મન પર એની કશી અસર ન થઈ. પણ આગળ જતાં એ વાતોના રમરણથી મારી કલ્પનાશક્તિ વધવા પ અંદી થઈ નહિ એમ જો હું કહી શકત તો કેવું સારું! આજે હું ખિરેને મારો છવનનો દુરમન મળ્યું છું. એણે મારી કલ્પનામાં જે અંદવાઝ નાખ્યો તે ઘોષ કાઢતા મને વરસોની મહેનત પડી છે. સાંભળેલી વાતો એક કાને-ધો પ્રવેશ કરી બીજા કાનેથી નીકળી નથી જતી. મગજની જગરદસ્ત વાદળા એને ચૂસી લે છે. શિવા-લેખ જૂંસાઈ જાય, પણ રમરણલેખ જૂંસાતા નથી. કખિરે એક ઠેકાણે કહ્યું છે, 'મન ગયા તો જીને દો, મત જીને દો શરીર.' એ સિદ્ધાંતમાં માની મેં ધણું વેક્યું છે. સાચવવા જેવું હોય તો મુખ્ય મત જ છે. [આદ્ય]

દસામેય બાલકૃષ્ણ કાલેકર

માથે રાજ

ગાજખટ વેલી: માથેરાનના સુહિસાંદર્થનું લાક્ષણિક દૃશ્ય ખતાવતો સ્કેચ: આલેખનાર રવિશંકર શયજી

ગુજરાતીઓથી વસેલું પણ ન તો ગુજરાતનું, મહારાષ્ટ્રમાં આવેલું પણ દક્ષિણીઓએ તનેલું માથેરાન છે. નથી તે તીર્થ કે ઐતિહાસિક ખંડેર. લક્ષ્મી કે માંદગીના વિહાર જેવું, મુંઝાઈની સોડમાં ઊભેલું પણ સાગરને વચ્ચે રાખીને, વનવગડાથી ઘોડાએલું આબને અડકતાં રહી ગયેલું માથેરાન તીર કે કે તો પીઠ જ માઈલ મુંઝાઈથી આપું છે. એસી વર્ષ પહેલાં જેનું સૌંદર્ય દોડયું હતું. ત્યાં માનવીના માંડવા બંધાયા ન હતા. અનંત કાળથી જ્વાળામુખીની ઉમ્મ ભટ્ટીમાં એના પર્યટ પીગળ્યા તપ્યા પડી રહ્યા હશે. અગ્નિએ દક્ષિણાટ ધડતાં એની કાચી કાચા ઘડેલી તેને પવન અને વરસાદે પાકી કરી. લીલાં વૃક્ષવેલની વનવગડામાં નથી તરી આવતી ભાત કે નથી જુદા પડના રંગ. છતાં નીલવણી વાદળમાં કે ચેત હુમ્મસમાં સ્નાન કરતાં પડેલ કે પ્રદોષે કેંદ્ર અનેસ લાવ-ણે તે મદયું રહે છે.

એની ગુલાબ જેવી લાલ માટીમાં અને રાતા

પોચા પર્યટો (Laterite rocks) વચ્ચે એક વખત વાધ કે ચિત્તાની બોડે દશે. પીશનાથનું નાનું અરણ્ય તર-સ્થાના અમૃતમયું હશે. ધન ગગડે અને પીજ ચમકે એ સિવાય કશા પણ અવાજ વિનાની એની નિર્જન-તામાં પણ મનોહર વનમાળમાં વસવા મંદિર નામના અંત્રેજે એ સ્થળનું સૌંદર્ય પારખ્યું. તે દિવસથી માનવ-ના મદારી દાથે એના પર મુખભોગના રથાન રૂપે નોરણ બંધાયું. લક્ષ્મીની કૃપા રેડતાં ઘાટઘાટનાં વિલાસ-કુંજ બંધાયાં. દિલના બળદોમાં ચનાં ચેસાનાં ભરતી-ઓટની અસર આવાં વિલાસસ્થાન ઉપર સહજ થાય.

દરિયાની સપાટીથી ૨૬૦૦ ફૂટ ઊંચે, તથા ચોરસ માઇલની વાંકીચૂંકી ઊંચીનીચી રેખામાં એ આપું થે સ્થળ છુપાયું છે. મુંઝાઈથી પૂના જતાં માર્ગમાં આવતા નેશલ સ્ટેશનેથી સ્મૂના પેચ ઉપર ચડતી નાનીશી હુંગર

ગાડીમાં બેસીને ઉપર ચડતાં ડગલેપગલે હવા પાતળી થતી જાય છે. સૂર્ય પ્રકાશમાં ગાડી વચ્ચે આસિજનાનું પ્ર-

લેખક
મુરેશ દોશિત
એમ.એ., એમ.એસસી.

ચિત્રકાર
રવિશંકર શયજી અને ઊદાલાલ નેશી

માથેસાના મૂળ વતની ધનગર નતિનુ કુટુંબ

માથુ વધારે દરો. આવી ઝીનળા રેકરીને ખુલેખાંને નવપ્પ રેકરોલું છે. અલ્લીથી નજર પડતી આયે દરુપ થતી સલાદીની હાદમાળા, તળેરીમાં આજો-રંગ સાગર, ડાહી પેટે નીચે ચાલી જતાં મળવો કે આવી રેખામાં જડાએકા મામકાની અજળ મોલિની-મા પરીક સ્વપ્નવસ થવાય. સુષિરેંદર્યે નથી સમગ્નતું કે ઉકેમાતુ. વ્રક્ષમાં છુપાઇ જોલનાં પક્ષી કે પટેમાર્ગી શિખાયા ખરી જહ હુલપક્ષીન થતાં સ્ત્રીપુરુષો છપન-મા મલાસાના અંજો જેવાં જ છે!

માને છે ૧૧૨ ની સાડી પહેરી, હોહ ને મોં રંગી નવા અલાવે પા. થર જેની ફરતી ફેલનવાળી અલ્લીની સ્ત્રીઓ કે ના મારા પુણા ને દેખાવે ફિલ્લાં રીસામાં બેસી દરતાફરનાં તાવ ફિક્કું પોં કુટરનતો શલ્યગાર નથી. માથેસાનની ખરી રોહી ભાગે જ રેસરમાળ, અર્ધ પત્તે ઉપાડી ફરતી. શરીરે બેને પછુ મેં કહુંના આખપણે મદાએકી માથે લાકડાંના મોને લસો છોકે લઘ્યાં અતરમાં પાકાં કાળાં કરમલં દિ. મારી તરફ તિર તે. હાથે સાથે અને પેટમાંના ૧૫ તો થે શું? દરેક જ નથી. દડ શરીર, ઊંઠી આંખો થી આવતી? મિત્ર ધાર 'ધનગર' સોડોની મિલ્કનમાં મારી પાસે કરી દશે ને? નહીં છે. ધંધે તેઓ ગોવાળ છે.

સાથે વગર સંકેતે તેઓ એ જ વંશના છે. જેતી ગાએથી મધ ઉતારી મિલ્કતમાં ઓછોકરં રેવાય છે. કાયકરી

ધનગરનું દુષપું

જેટતા તે જંગમી નથી. તેઓ અ-ભણ છે એટલે જગતને પ્રારબ્ધના લીધે બેઠેલું જોના દરો. તેઓ મહેનતુ છે પણ અજાન. હોવાથી મહેનતનું મૂલ્ય આંકી શકતા નથી. એમના છપનમાં ધર્મ કરતા જાનુ વધારે છે. એકાદ સફેદ લાકડી વડે જુવથેનનાં એક ભગાડી શકાય. એમ તેઓ માને છે. આવતી ગાડી સાથે પેસા માટે પેટ ફૂટનાં અને પછ-વાડે લાંબે સુધી દોડતાં નાનાં છોકરાં તેમના દારિદ્ર્યનો ખરો ખ્યાલ આપે છે.

ધનગર

વનલક્ષ્મી તો અલ્લી અલગલ વેરાએકી છે. આપણો પાણી પીતાં અદેખાઇ આવતી હોય તેમ જુલો જમીનનો રસ ચૂસી ફાસે છે. તળેરીમાં સાગનાં વ્રક્ષ છે. અને આંબો, લીમડો, પળસ, દરડાંએકાં એવાં કેટલાં થે આડ દોળાવ પર છે. ઉપર ભંજુ, ફણસ, અરીદા, કોકમ અને મીંદળનાં વ્રક્ષ છે. આડે આડે લુહાની વેલ વગર રાખે ચડે છે. આવી સ્વધંત્ર મમજીય વાડીમાં ફરનાં આંખ અને આત્માથી વિશુ પરખાય. સમજાના ઝાક-માંનું ઊડતી ગાય જેનું રૂ, બોલસાંથી ઉપરથી ખરનાં ફૂલો, વાડ ઉપર નમી પડતી મોરવેલ, ચંપા કે ચીકા-ખાઈનાં બૂધ જોનાં કે આડની છાલમાં ઊગેરી સેવાળ જેની લીધે કે ચોરફોડ તોડતાં ધડીભર ખાળક બની જવાય. જાતજાતનાં પતંગિયાં કે પક્ષીની પલ્લુ અલ્લી એટ નથી. ગણ્યાં ગણાય નહિ કે વીણ્યાં વીણાય નહિ એટલાં તો નહિ, પરંતુ એળખ્યાં એળખાય તો નહિ જ. કોણલ કે લુલુલુલના પ્રેમ આશાપમાં ધડી દિવસ-ના લીન ચવાય તો રાતે ધુવડના રુદનથી જંગી ઉઠાય. એકાંતે લાકડામાં ચાંચ ખોસતું લક્કડખોદ કે એકા-એક બીડી જતું નીકરકં વિરમય પમાડે. વરાળ કહાડનાં એન્જિન જેવાં સૂર કહાડતાં એકસામટા બોલતાં તમરાં માનવછપવના કોલાહલનો પ્રતિધોય પાડતાં દશે? દિવસે ઊડતાં પતંગિયાં કે ખરતાં પાન એવાં,

‘શિવાજીની સીક્રી’ના
નમી ઝાળખાતે
પરિતમનિ એક માર્ગ,
રહેઃ ઘાટલાલ નેશી

પંચોત્તમ પાંદર
રહેઃ ઘાટલાલ નેશી

રાતે આગીઆ કે તારા જોવા, સવારે કે સાંજે બિગતા
આયમતા સૂર્યને નિદાનવે; ચાલતાં પથ્થર પર ધડી
વિસામો લેવો કે ચાકતાં સુકાએલાં પાંદડાં ઉપર આ-
જોટનું એ ‘આપા રથજનો દલાવો છે.

તથેરીમાં ફરતાં રામળાગ અને ત્યાંથી પ્રદક્ષિણ
ફરતાં શિવાજીની નીસરણી અવસ્થ ચડવા જેવી છે.
તે ચડવી કરેલું નથી. સામે જ ‘પ્રણવ’ નામની નિર્જન
ટેકરી છે. પાણીના અલાવે લાં વસી રાકાય એમ
નથી. ઉપર ચડી તેની અદ્ધર ટોચેથી નીચે નજર
કરતાં ‘પડારો’ એમ થઈ જાય.

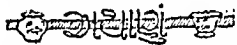
દલાખાવાનાં શેલાનાં રથજનોમાં દિવસે દિવસે
ઓસરતું જતું નૈસર્ગિક લાવણ્ય શોચનીય છે. શહેરની
અલગેલી અંદો લાવતાં અદોની રમણીયતાના દાણ-
દલાલ થાય છે. દુકાળ જેવી મોંઘવારી અંદો હોય છે.
પ્રાણી અને દુધ સોનાના મૂલે અંદો વેચાય છે. સહે-
લાણીની અંદો જોટ નથી. રેરોરાં અને હોટેલથી તે
ભરપૂર છે. રહેવાનાં ભાડાં પણ પારવગરનાં. શહેરનાં
સર્વ સુખનાં સાધનોથી ભરપૂર આ રથજમાં આપણને
થેવો જોઈતો માનસિક ફેરફાર કે શારિરીક સંયમ
સંચવાતાં નથી.

અંદો ગુજરાતીઓ તો ઘણા આવે છે, પણ એક-
બીજાને ઝાળખાવાનાં સાધન કંઈ જ નથી. નામનાં

પાટિયાં મળામાં ટાંગી ફરવાની ફેશન રાખી હોય તો!
તવંશર અને ગરીબ, નાત અને જાત ધડી બે ધડી
છત્રનમાંથી જૂસાય તો શું જોઈ? ગમે તેવડા મોટા
ટોળામાંથી કવિ નાનાલાલને ઝાળખી કાઢવા એ
રમત વાન છે. પચાસ પંચાવન વર્ષે પણ સુદૃઢ સરીર
ને ઠીંગણા બાણસને વેંતીઆ દેખાડે એટલી ઊંચાઈથી
તરત જ પરનાય. કવિ એટલે કલ્પનાનો સૂક્ષ્મ દેહ
એ કવિ નાનાલાલનું ઉદાહરણ નથી. માથે પળિયાં
પણ જુરસો એમનામાં જુવાનનો છે. એમનાં ક્રોધ
અને કૂપા બંને ઉમ છે. માથેરાનમાં મને કંઈક તેમનો
નિકટ પરિચય થયો. ગુજરાતના સમાજજીવનના
જનતા અટપટા જનાવોનું તેમનું જ્ઞાન અદ્ભુત છે.
એમના અનુભવ વિશાળ છે. વાતોના સંસિધા તેટલા
જ જ્ઞાનના ભંડાર સમા છે. સાહિત્યમાં નફોતોટાને
વિસામે હલકાતું સરવેયું કાઢ્યું કાઢ્યું હોય તો
કવિ નાનાલાલ દર્શી. માથેરાનમાં તેઓ ‘અકળરશાદ’
નાટક પૂરું કરતા દતા. ઐતિહાસિક પ્રમાણરૂપ સિદ્ધ
થયેલી ચોપડીઓ પાસે રાખી નાટકોના પ્રસંગોનું સલ
તે ઝીણુપટથી ઝાળખતા. એમના અક્ષર મોતી જેવા
છે. લખ્યા પછી છપાવતાં પહેલાં તે અગ્રસના ફેરફાર
કરે છે. એમના સાહિત્યલેખનમાં સુદિપૂર્વક યોગ્ય-
ઓક્ષી ગૂંથણી છે એ જાણી છક થવાશે. સજ્જોની
સંધિ અને સમાસ તેમને મન રમત છે. તેમના અડચ
નિશ્ચય અને મનની મક્કમતા જોઈ સહેજે માન થાય.
દેશી સફેદ વસ્ત્ર પહેરી અંધારી રાતે દાયમાં ‘લીજળીનો
દાવો અને ઢાકરી રાખી માથેરાનના ઊંચાનીચા રસ્તે-

પસાર થતાં લેખના કિસ્સા સાંભળતાં વખત અને
રસ્તો ભુલાઈ જતાતા.

આપા સ્થળોએ સર્વકર્મ સંઘર્ષમય હોય છે એવું
કાંઈ નથી. લીલાં ટૂંકાવી મટામાંથી લાલ નળિયાંનું
મકાન તરીકે આપે સારે રસિકતાને થકો લાગે. તે
કર્તાને એ આક્રિયાની મુગ્ધ જેવી કાલ સ્વરેથી ફીર-
તાની બાઈ કાળું ફ્રોક પહેરી આક્રિયા ઉપરે સરીરમાં
બનાવરી સોનેરી હાંન પહેરી ગયેલું પોપન પાણું લાવતાં
મથે સારે ફરી વિચાર કરવો. પરે, મોઢાની જેમ
સરીરના પખુ બાળ્યાનુસાર પુરક બાળો મથે છે એ
પણ નવાહ છે ને! સોનેરી હાંન વાળી, લાલ દોહ
રંગેથી કાળી મુગ્ધ તોના 'અધઃ પ્રવાળી, હંન કનક-
રેખા, અન્ધા જાગે અકોરી' એ બંધનેસનું લાગે!
માથેરાન તો સંઘર્ષનું ગિલુ જ માગ છે.

સસરા—મારી દીકરીને હાથ મેં તમને આપ્યો ત્યારે
અને ખ્યાલ પણ નહિ કે તમે આમ મારા પર જ આધાર
સાધીને બેસવાના હશે.

જમાઈ—મને પણ એવો ખ્યાલ નહિ: મેં પારિતુકે તમે
અર્ચન (જન્મી)ર થાલે બોલ્યો હાથએ આપાતા જ હશે.

જમાઈ—તમારી ઉમર કેટલી?

સાસી—પંદર વરસ સાડેબ.

જમાઈ—હવે દમણ તો તમે હાથની સાસીએ સ્વલ્પ
બાલવાના સોગંદ લીધા ને તરત બૂંદ બેઠો છો? તમે
ચોખ્ખા ધાટા દેખાઓ છો, ને પંદર વરસ—?

સાસી—હું સાનું જ બોલ્યો છું સાડેબ. મારો જન્મ
ફેલુઆરીની રક્ષી તારીએ થયો છે, ને એ તારીખને
દિસાવે મારો જન્મદિવસ થાર જઈ એક જ વખત આવે છે!

‘બા, આ બધી બજારને આકાશમાંથી મોરચી હો ને?’

‘હા, બેલા.’

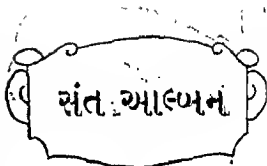
‘હ... મેં માથું જ હવું એમને ત્યાં જાડો રો ફરીને
કનકની હશે તેમાં જ.’

ફેલુ—બેલા, એક બધી લેવા દે તો એક પેસો આપું.

બનીએ—જસ, એક જ પેસો? દીનેલ પાલી વેળા તો
બા એક આને આપે છે!

એક મિત્ર પોતાના મિત્રને (ટેલિફોનમાં)—‘જુઓ, તમે
ના કહેતા હતા ને, પણ પાછી ધરમાં સજાઈ છે!’

મિત્ર—‘મને કહેતા કરતાં બંજાખાને જ્યારે બજાર દરેકો
તો વધુ સાંજે પરિણામ આવશે.’

એ વખતે ઇસુ બગવાનનો ચેલો દોડી આવ્યો
હતો. પશ્ચિમી દુનિયામાં રામન સમ્રાજ્યના
કોઠા વાળી ચુક્યો હતો. પિટાનીમાં રામનો બેર હતું.

મોંઘાં મચેલા રામન સમ્રાજ્યના મગજમાં પુરી
જાતી કે મારી પ્રવળો એક પછા માણસ મારા
ધર્મથી વિરુદ્ધ—ક્રિશ્ચિયન કેમ હોય! મધર્મને દુકમ
હોડાયા કે વિધર્મીઓને દીધન (ખિસ્તી નહિ તેવા)
કરી; ન મારો તેઓની ઉપર તણવાર મલાવો. રામન
સોફ્ટરોએ સમજીરો ખેંચી. ખિસ્તનમાં રામનોની રાક
બોલી. ક્રિશ્ચિયનો તણવારની બાંકે ધર્મ હોડાયા લાગ્યા.
એક પછી એક પાદરીઓ પણ દીધન થતા લાગ્યા.

‘આપો મોઢા ખિસ્તની પાદરી મજરા માએ છે.’
નમન ફરીને એક સિપાહીએ આજ્ઞનની કહ્યું.

આજ્ઞન વેરસેમીઅમનો એક અમીર હતો. મોરો
જાગીરદાર હતો. નાનો હતો સારે તે રામ મચેલો.
લ્લાં સુસરકારો તેવામાં કિતરો હતો. વેરસેમીઅમનો
એક પણ માણસ કોવો નહિ હોય કે જેણે આજ્ઞનનું
નામ ન સાંભળ્યું હોય. દબ્બરો મરીનેલો એ પામગ-
દાર હતો. અસારે તે પોતાના એક સરસ આરાધમાં
આરામ કરતો હતો.

‘ખિસ્તી... પાદરી!’ થોડી વાર તે અટક્યો.
પછી બોલ્યો, ‘આવરા લો.’ આજ્ઞન બેઠો થયો.
તેની આંખ આજ્ઞન તરફ ચોંટી રહી. થોડી વાર પાદરી
આગ્યો. તેનું વિસાળ કપાળ અમકારા મારી રહ્યું હતું.
તેને દીનાં જ આજ્ઞન બિબો થયો. માન આપીને
એક આસન ઉપર બેસાડી પૂછ્યું, ‘આપનું નામ શું?’

‘મારું નામ એન્જીબેલસ. હું પાદરી છું. રામનોના
ખિસ્તી ઉપરનાં અસામારની વાન તો તમે સાંભળ
હશે. તેના અસામારમાંથી કાઢવા હું આપને યાંણે
આગ્યો છું.’ પાદરીની આંખમાં કરણની ધમ્મ્યા
હતી: ‘મને અપ આરોરો આપશે!’

‘મારાં એવાં સહુભાગ્ય ક્યાંથી કે આપ મારે સાં?’ આદ્યનના મોઢા ઉપર એકલી નમ્રતાની જ છાંટ હતી. ‘આપ અહીં ખુશીથી રહો. હું બનસે સાં સુધી તો આપનું રક્ષણ કરીશ.’ આદ્યન હીધન હતો. પરંતુ હીધન હોવા છતાં પણ ખ્રિસ્તીઓ ઉપર તેની એટલી જ સમાનતા હતી.

સાર પછી તો ઘણા દિવસો વહી ગયા. એક વાર રોમન સોલ્જરો પણ વેરલેખીઅમમાં આવી ગયા. પરંતુ આદ્યન ઉપર સૈને એટલો તો વિશ્વાસ હતો કે તેના ઘર સામે કોઇએ આંગળી પણ ન ચીધી. વળતે જતાં એમ્પ્રીએલસ આચમી મટી આદ્યનનો નજીક યુગયુગનો મિત્ર હોય એવો ઘર્ષ ગયો.

તેઓ ઘણી વાર ધર્મની ચર્ચા કરતા. ધીમેધીમે આદ્યન ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ વળતો ગયો. આજે પણ તેઓ એ જ ચર્ચામાં બેસા હતા. એટલામાં એક સિપાહી દાંકિતોદાંકિતો આવ્યો. તે બોલતો જતો હતો, પણ તેની છબા ધૂંજતી હતી.

‘સાહેબ! જલ્દી કરો, જલ્દી કરો. બહાર રોમન સોલ્જરો આવી. પહોંચ્યા છે. તેઓને બજાર પડી ગઇ છે કે આપણે એમ્પ્રીએલસને આશ્રય આપ્યો છે.’

‘હૈ . . . .’ બંને બિભા ધર્મ ગયા. થોડી વાર સુધી બેઠાંથી કોઈ બોલી ન શક્યું. આદ્યનની આંખ આંધર તરફ ફરવા લાગી.

‘આદ્યન! તે આજ લગી મને આશ્રય આપ્યો તે બદલ પરમ પિતા તારું રક્ષણ કરે. હવે જવાબ કરવાથી કોઈ પણ વળવાનું નથી. હું નાઉ છું—રોમનોને હાથે પકડાઇ ભાઉ છું. તું તારું રક્ષણ કર.’

એટલી વાર સુધી સ્તબ્ધ બેઠો આદ્યન બોલ્યો, ‘ના ના, એ નહિ બને. જલ્દી કરો, લ્યો . . . આ લ્યો, આ કોટ પહેરી લ્યો. જલ્દી કરો અને આ ચેત્રી લઇને વિદાય થાઓ.’

‘પણ હું બહાર જઇશ તોપણ પકડાઈ તો જવાનો જ છું. તો પછી તું શા માટે લોખમમાં પડે છે?’

‘તેની ચિંતા તમે ન કરો. તાણદ રાખો. મને આશીર્વાદ આપો.’ એમ કહી તે ઘૂંટણીએ પડ્યો.

‘પરમ પિતા તારું કલ્યાણ કરે!’ એમ્પ્રીએલસે તેને માથે દાથ ફેરવ્યો. આદ્યન સિપાહી તરફ ફર્યો.

‘એમને શ્રમ મારેથી લઈ જા.’ ફરી એમ્પ્રીએલસ

તરફ ફર્યો. ‘આપ જલ્દીથી નાસી છૂટો. હું થોડી વાર સુધી તેઓને રોકી રાખું છું.’ બંને ચાલતા થયા. જતાંજતાં એમ્પ્રીએલસની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. નજીકે છેલ્લી જ વાર બોલાવતો હોય તેમ તે એક જ શબ્દ બોલ્યો. ‘આદ્યન!’ અને ચાલતો ચલ્યો.

આ બધું એક ક્ષણમાં જ બની ગયું. આદ્યનને એમ્પ્રીએલસનો વેશ પહેરી લીધો. મોઢા પર હૂડ નાખી દીધી. સાં તો રોમનો આવી પહોંચ્યા. તેઓની તલવારે ઘણા ખ્રિસ્તીઓનાં લોહી પી રતાશ પકડી હતી.

‘આ રહો એમ્પ્રીએલસ, પકડો એને.’ સરદારનો હુકમ થતાં જ સોલ્જરોએ તેને બાંધ્યો. તેને ગવર્નરની ઝાપણી તરફ લઇ જતામાં આવ્યો. ગવર્નર એ વળતે પૂછતો હતો. સોલ્જરો આનંદપૂર્ણ હૃદયે સાં ગયા.

‘કેમ! એમ્પ્રીએલસને પકડ્યો?’ ગવર્નરે પૂછ્યું.

‘જી હા.’ સરદારે જવાબ આપ્યો.

‘ભુકુ!’ ગવર્નર એટલું જ બોલ્યો અને થોડું આગળ વધી આદ્યન પાસે આવ્યો. તેના શબ્દોમાં પ્રજ્વલિત તરફાર હતો: ‘પકડયા છતાં છુપાવા મારો છે?’ એમ કહીને તેણે તેના મોં ઉપરથી હૂડ ખેંચી લીધી. બધા ચમકી ગયા; સોલ્જરો ધ્રુજ બિધ્યા.

‘આ એમ્પ્રીએલસ ક્યાં છે?’ ગવર્નરના ડોળાં કાલ થયા.

‘સાહેબ . . . સાહેબ, આ તો આદ્યનનું કપડ છે. એમાં અમારો દેશો દોષ નથી.’ સરદાર ધૂંજતો હતો.

‘આદ્યન! બોલ એમ્પ્રીએલસ ક્યાં છે?’

‘હું નહિ કહી શકું.’ આદ્યનને સાધારણ રીતે જ જવાબ દીધો.

‘બોલ, બોલ, આદ્યન! પત્તા આપ; નહિ તો તારે ને એમ્પ્રીએલસને બંનેએ મરવું પડશે.’ ગવર્નરે ધમકાવી દઈ બતાવી. પરંતુ આદ્યનને તો આ સદજ જ હતું. ‘એમ યોગ્ય લાગે તો એમ કરવું.’ તેણે કહ્યું.

‘તું માનતો નહિ કે તને હીધન બાણી જવા દઈશ. તે એક ભારે શત્રુને બચાવ્યો છે.’

આદ્યન જવાબમાં થોડુંક ફિફું દરમો. ગવર્નરને વિચાર આવ્યો કે આ માણસ ધમકાવી નહિ માને. તેણે ફેરવી તોલ્યું: ‘ભુજો આદ્યન! તમે હીધન છો. એક હીધન તરીકે તમારી ફરજ છે કે તમારે એમ્પ્રીએલસનો પત્તા ખેંચી આપવો. અને તમે જે આ

પાપ કર્યું તેના પ્રાયશ્ચિત મઠે આ દેવોની પૂજા કરવી.'
'શું . . . . 'શું . . . . 'શું!' તેણે બંને હાથે
કાન દાબી દીધા. 'હું આ દેવોની પૂજા કરું—આ
લોહીતરસ્યા દેવોની પૂજા? તે નહિ બને. એ દેવો
કરતાં તો ભગવાન ધસુ સારા છે, જેણે સમાનતા,
પ્રેમ અને ખીચતી ખાતર ભોગ આપવાનું શીખવ્યું
છે; નહિ કે તમારી જેમ રંજડપાનું.'

'આદ્યન!' હવે તારું મૃત્યુ સમીપ જ છે. જાઓ
સરદાર, આને લઇ જાઓ અને એનો વધ કરો.'
ગવર્નરે હુકમ છોડ્યો.

૩

આખું ગામ આજે આદ્યન પાછળ ઉઘટ્યું છે.
આદ્યનને શેરીએ શેરીએ ફેરવવામા આવે છે. માણસો-
ની આંખમાંથી આંસુ આલ્યાં છે. ગઇ કાલેના અમીર
આજે કેદી બન્યો છે. સોદજરો તેને પજવતા પજવતા
વધરથાન તરફ લઇ જાય છે.

ગવર્નર પોતાની અગાસીમા બેઠેબેઠે આ દરખ
જોઇ રહ્યો છે. તેને યાપ છે કે આખું ગામ કેમ
આદ્યન પાછળ જાય છે? ઘડીમાં તેની આંખ સામે
આદ્યનનું પ્રતિભાશાળી ખોદું તરે છે. તેની આંખમાં
ગવર્નરને અસારે સસ લાગે છે. તેને પ્રશ્ન બિંબો યાપ
છે કે 'મેં આ ખોદું કર્યું છે?' અંતરના ઊંડાણમાંથી
અવાજ આવે છે કે 'સાચે જ' તેના મનમા મંથન
ચાલે છે. ના મેં ખોદું જ કર્યું લાગે છે, નહિ તો
આખું ગામ તેની પાછળ ઘેલું કેમ બને?'

ઓચિંતો તે વિચારમાળામાંથી જાઓ—'અરે,
કેઈ છે?' તેણે જોસથી બૂમ પાડી. 'જાઓ, આદ્યનને
પાછો બોલાવો.' તેનો તિરસ્કાર ગળા ગયો.

પણ આખા ગામમા અસારે તે એક જ હતો.
દીવાલોએ ચાગા પાડી તેનો જવાબ આપ્યો.

૪

સોદજરો આદ્યનને લઈ જતા હતા. માણસોની
મેદની માતી નહોતી. સતી થવા જતી કેઈ સ્ત્રી પાછળ
જે પૂજ્યભાવથી માણસો જાય છે તેમ સૌ આદ્યન
પાછળ જતા હતા. આદ્યન જાંબાને પાછા વળવા ખૂબ
વીનવણી કરતો હતો. પણ કેઈ માને જ શાના?

રસ્તામાં નદીનો સાંકડો પૂલ આવ્યો. માણસની
ગિરદી હોવાથી આદ્યન આગળ ન ચાલી શક્યો.
સોદજરોએ તેને ધક્કા માર્યો: 'ચાલ, જલદી કર.'

'હું કેવી રીતે આ બીડામાંથી ચાલી શકું?'

તો તારે નદીમાંથી ચાલવું પડશે.'

'ઘણી ખુશીથી.'

જાંબા નીચે પાણીમાં ઊતર્યો. આદ્યન પણ પાણી
પાસે આવી પહોંચ્યો. પણ આ શું? પાણીને આદ્યન-
નો પગ અડનાં જ સીધા માર્ગે યઇ ગયો! માણસો
અભયમ થઇ ગયા. આદ્યન ઉપરની તેઓની પૂજ્ય
શુદ્ધિ વધતી જ ગઈ.

જાંબા વધરથાને આવી પહોંચ્યા. આદ્યનને ખૂબ
તરસ લાગી હતી. એક માણસે તેને પાણી લાવી
આપ્યું. જેવો તેણે પાણીનો ખાતો મોઢે અડકાડ્યો
તેની જ એક સોદજરની નજર તેના ઉપર મઠ. તેણે
ખાતો છિનવી લઇ ફગાવી દીધો: 'એક તો નદીનું
પાણી સુકાવી દીધું અને વળી પાણી પીવું છે?' આ-
દ્યનના મોઢા ઉપરની એક પણ રેખા જલ્દાજ નહિ.
જે જગ્યાએ પાણી ટોળાણું હતું ત્યાં થઇને એક અરણું
વહેવા લાગ્યું. આદ્યને ધરાબે પાણી પીધું.

'કતલ કરો!' સરદારનો હુકમ છૂટ્યો. મારો નિશ્ચય
બિંબો હતો. 'જલદી કર, તલવાર ચલાવ.' ફરી
વાર તેણે મારા સામે જોઇ હુકમ કર્યો.

મારાએ તલવાર ફેંકી દીધી: 'મારાથી એ નહિ બને.'

જવાબથી નદીના બે ભાગ થઇ ગયા હતા ત્યારથી
મારાના મનમાં મંથન ચાલતું હતું. ઘડીએઘડીએ તે
આદ્યનના મોં સામે જોતો હતો. નિઃશ્વાસી પહેલી જ
વાર આજે સસનું પારખું તેણે જોયું. નદીના પાણીના
બે ભાગ થવા ત્યારે તે જલ્દુગર છે એમ માની તેણે
મન મનાવી લીધું હતું. પરંતુ અરણું ફૂટ્યું ત્યારથી
તેના હૃદયનો પલટો થઇ ગયો.

'નહિ કેમ બને!' સરદારની આંખમાંથી તણખા
ઝર્પી. પોતાની તલવાર કાઢી તેણે મારાનું માથું
જમીન પર ગળાડ્યું. પછી એ જ તલવારે આદ્યનનો
ભોજ લીધો. માણસો કમકમી બિંબાં. મારાનો અ-
પવિત્ર દેહ આદ્યનના સંગથી પવિત્ર બન્યો.

૫

કહે છે કે હમેશાં રાત્રે 'સન આદ્યન . . . .
સન આદ્યન . . . .' એમ પુકારતો એમ્પીએલસ
તે જગ્યાએ ફૂલ ચડાવી જાય છે.'

[અંતેષ ઉપરથી]

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

સંસ્કારોની સ્થાપના થઇ. પોતાનાં પત્ની કાશીગૌરીને પણ લખાણી સંસ્કારી કર્યાં હતાં ને પોતે સ્ત્રીશુવનના ઉત્કર્ષેની રસિક ચર્ચા તેમની જોડે બેસી કરતા.

વ્યક્તિરૂપે જીવન

તેમનો દેખાવ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો નહોતો, એટલે સામાન્ય રીતે તેમની કીર્તિ સાંભળી મળવા આવનાર પ્રથમ દર્શને તેમને ઓળખી પણ શકતું નહિ. મુખમુદ્રા સ્નેહાળ, પ્રાદ ને ગંભીર હતી. પહેરવેશ સાદો તથા એ સમયના ઊંચી કેળવણી પામેલા શુદ્ધરાત્રી પ્રેક્ષિતરોના જેવો હતો. કોટ પાટલૂન પહેરતા તથા માથે દક્ષિણી પાપડી મૂકતા. તેમની લાંબી બરાવદાર મૂઠો તેમની પ્રતિભા તથા વ્યક્તિત્વમાં વધારો કરતી.

કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે જેઓ જ્ઞાનના સર્વ પ્રદેશોમાં પ્રવેશી તેનું વિશાળ વિદ્યાભાવલોકન કરે. અનેક વિષયોનો અભ્યાસ કરી પોતાને અચલની લાગતી પાતો પકડી લઇ જાડીનું ફેંદો દે; જ્યારે અન્ય વર્ગના લોક એવા હોય છે કે જેઓ જ્ઞાનના એકાદ પ્રદેશમાં જીતરી પડી તેમાં નિષ્ણાત પત્ની ગ્રીષ્મવટથી તે એક જ વિષય સર્વોચ્ચ તપાસે ને તેમાં અદ્વિતીય પ્રતિભા મેળવે. પ્રો. ગજ્જરની પહેલા વર્ગના માણસોમાં ગણતરી થઇ શકે. કોઈ પણ વિષય વાંચી તેનું મનન કરી તત્ત્વ મૃદલ્ય કરવાની તેનામાં શક્તિ હતી. શુદ્ધિ જાડું ચંચળ હતી ને કલ્પના વિશાળ હતી તેથી જ એક જ વિષયને પકડી રાખી તેમાં જોડા જીતરી તેને ગ્રીષ્મવટથી જોઇ અદ્વિતીય પ્રતિભા તેમણે પ્રાપ્ત કરી નથી; તેથી જ જ્યતના મહાન વૈજ્ઞાનિક નરસી નામા-વલિમાં તેઓ પોતાનું નામ ઉમેરાવી શક્યા નથી.

શુદ્ધિ અને નીતિ મનુષ્યજીવનનાં સૂક્ષ્મ અંગ છે. શુદ્ધિમાન માણસ નીતિભ્રષ્ટ થાય સારે સામાન્ય માણસ કરતાં અતિ બચકર નીવડે છે. એટલે નીતિ તથા શુદ્ધિનું સમતોલન સાચવી જે જીવન ગાજ્યું હોય તે જ અનુકરણીય છે. પ્રો. ગજ્જરનું જીવન પવિત્ર, ઉદાર ને નિઃકલંક હતું. સ્વભાવ સ્નેહાળ ને ક્ષામણીપ્રધાન હતો, અને એ સ્નેહાળ સ્વભાવને લીધે મિત્રમંદળ વિશાળ હતું. સૌ પ્રત્યે પ્રો. ગજ્જર હૃદયના લાવણી સાચો સ્નેહ દર્શાવતા. ઉત્તરાવસ્થામાં તેમના પ્રિય મિત્ર સ્વ. સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી હતા. જ્યારે પ્રો. ગજ્જર અનેક આધિવ્યા-

ધિથી પીડાતા હતા ત્યારે યોગ્ય સલાહ સાર, તેમણે ગોવર્ધનરામને તેમના નડિયાદના નિવૃત્તિનિવાસમાંથી બોલાવ્યા અને તેઓ સદકુટુંબ પ્રો. ગજ્જરના નેપીયત સી રોડના બંગલામાં સાથે રહ્યા હતા. તે વેળાનો એક રમૂજ પ્રસંગ ગોવર્ધનરામભાઈ કહેતા. 'પ્રો. ગજ્જરનો વ્યાધિ લાગ્યા કાકરોની દવા કર્યાં છતાં મટતો નહોતો. મને હોમીઓપથીમાં શ્રદ્ધા હતી ને કંઈક અનુભવ પણ હતો. પ્રો. ગજ્જરને તે પદ્ધતિમાં વિશ્વાસ જ નહોતો. તેથી અમારે એ વિષય ઉપર ખૂબ ચર્ચા થતી. છેવટે અખતરો કરી જોવાનું નક્કી થયું. હોમીઓપથીની દવા શરૂ કરી અને ચમત્કારિક રીતે, બેનાથી કે મને તે કારણથી, તેમની તબિયતમાં મુધારો થયો. તેથી એ પદ્ધતિ વિષે હવે શો મત છે એમ મેં પૂછ્યું, તેમણે ઉત્તર દીધો, એમાં તમારી દવાએ શું કર્યું? મારું દર્દ તો તમારા આપવાથી ગયું, તમારા સદવાસથી ખૂબ આનંદ થાય છે ને મન શાંત થાય છે. તેમાં હોમીઓપથી શું કરવાની હતી? એમ હોમીઓપથીમાં શ્રદ્ધા તો ન જ આવી.' આમ રમૂજમાં બંને મિત્રો વખત ગાળતા. શ્રી ત્રિપાઠીએ તેમને ત્યાં કુટુંબકલદયી સૌનાં મન જોયાં થયાં હતાં તેમાં કંઈક અમૃત છાંટયું ને સૌને આશ્વાસન આપ્યું. આ ઉપકાર પ્રો. ગજ્જર કદી ન ભૂલ્યા. ગોવર્ધનરામભાઈ જ્યારે છેલ્લા મંદવાદમાં પટકાયા ત્યારે પ્રો. ગજ્જરે તેમને મુંઝાઇ બોલાવી પોતાના બંગલામાં રાખી, સત્રા લાઇ કરતા વિશેષ સેવાઓ કરી હતી. તે પછી તેઓ ૧૯૦૭માં ગુજરી ગયા અને પ્રો. ગજ્જરનું પ્રેમ, વિશ્વાસ ને સલાહનું સ્થાન ગયું. સર મનુભાઈ નંદ-સંકર મહેતા પણ તેમના મિત્ર. તેઓ કહે છે કે 'હું નાનો હતો ત્યારથી જ પ્રો. ગજ્જરના સદવાસમાં આવેલો. મુખાઇ કૉલેજમાં હું લખતો ત્યારે તેઓ કૉલેજમાં શીક્ષક-લૌકિકશાસ્ત્રનાં વ્યાખ્યાન અમને આપતા. તે વેળા અમોરો એ 'પ્રો ત્રીભાભાઈ' તથા સર સેતલજી વગેરે સાથે રહેવાનો મને પરિચય થયો હતો તેથી તેમના ઉચ્ચ ગુણો અને શાંતિની જાણી છાપ મારો ઉપર પડેલી. દિલ્હા દૂરના લાગોમાં પણ ધણે સ્થળે 'કળાભવન પ્રો. ગજ્જરનું' એમ બોલાતું મેં સાંભળ્યું છે.' અખાડવીર પ્રો. માણેકરાવ પણ પ્રો. ગજ્જરનાં ગુણગાન કરતાં કહે છે કે 'એક

કેવાસવાસી ખંડેરાવ મદારાજના વળતની મારી પાસે રહેલી મારી કાયમ જાળવી રાખવાનો મેં ઉપાય પૂછ્યો તો તેમણે ચૂના તથા તેલનો એવો સાદો ને સરતો ઇલાજ ગતાઓ કે એ ઐતિહાસિક ચીજ જેવી ને તેવી આગાદ આજ લગી જાળવાઈ રહી છે.

જીવનનો મુદ્રાલેખ

એમના જીવનનો મુદ્રાલેખ જ એ હતો કે 'અન્યને સારું જીવન સમર્પણ કરો.' અને તેમનું આખું જીવન તેમણે અન્યને માટે જ ગાળ્યું છે. એમના મિત્રોને ખાતર, ખાતગી ને વહેર સેવાઓમાં, પ્રયોગશાળા ને પુસ્તકાલય પાછળ, ઐતિહાસિક વર્તમાનને અંગે, એમના શિષ્યોને સાર, સાદિત્ય સેવાને ખાતર એમણે એમની જાદુશાહી કમાણી વાપરી. પોતે જીવન સાર કર્યું ત્યારે 'Problem of my life'—(મારા જીવનનો કોષ્ટક) એ નામની એક પત્રિકા લખેલી, તેમાં ઉપરનો મુદ્રાલેખ આપી કહ્યું છે કે મારી જરૂરિયાતો 'મારી વિશાળ સલાતુભૂતિને લીધે ખૂબ વધી છે. સલાતુભૂતિની લાગ-ણીથી હું જીવન ટકાવી શકું છું. હું હમેશા અસાંત થઈ જઈ છું અને ઉચ્ચ પ્રકારના કોષ્ટક કામગીરી શોધમાં ફરું છું. અન્યને મુશ્કેલી કરવામાં જ હું અભિમાન લઈ છું.' પ્રો. જાનજી કેટલા ઉચ્ચ પ્રકારના પુરુષ હતા અને પોતાની કુદ્ધિ, શક્તિ અને સમૃદ્ધિ જીનને મુશ્કેલી કરવામાં વાપરવા હમેશા કેટલા ઉત્સુક રહેતા એ વાત ઉપરનાં વાંચકોથી સ્પષ્ટ થાય છે. એમનું જીવન આપણને સૌને પ્રેરણાદાયી બને.

રેવાચંકર ઓ. સોમપુરા

એકતા

[૫૨૦]

વિશુદ્ધ શુભ પ્રેમથી આવરનાં દિલોને ચહે, ન સ્વાર્થ, નહિ લોભ કે નવ અસ્વપ્ન ક્યાંયે દશે, જાગૃતી નિજ ધર્મને, હૃદય માંદિ સંતોષ છે, દશે જાણું ય એક ત્યાં હૃદયગાન તારાં થશે.

જડીશ મુજ અંતરે, હૃદય તારું માફું બનો, લમીસ લયઅભિયમાં સદૃઢ માફું તારું ગનો; ન ભેદ, નહિ દ્વિવતા ઈતરું કેાઇ ત્યાંયે દશે, દશે જાણું ય એ જ ત્યાં હૃદયગાન મીમાં થશે.

સુકુન્દ વિ. વિજય ખાસારશર્ધ

આ જથી ચારેક વર્ષ પર મારા મિત્ર રવિચંકર રાવળ સાથે હું ઉદયપુરથી એકસિંગલ ગયો હતો. આખો રસ્તો રણિયામણા પદાર્થોમાંથી જતો હતો. ગમે લીલી દરિયાળી ધાસની જાન્યમ છવાઈ હતી. મધુર પવન વાતો હતો. દેર ચારનામાં ગોપ-ગોપી જાણે રસમરત જાન્યાં હતાં. ગોપામાં એક ગોનાળે વાંસલડી છેડી ને એમાં રાધા જેવી એની સખી તસ્લીન થઈ ગઈ. પહોંચેલી ટેકરીએટેકરીએ ને ખીણેખીણે એ વાંસળીનું ઉન્મત્ત ગીત ને દિવસે અમારી સાથે સાંભળ્યું હતું.

આવું ગીત—કનૈયાની એવી કોઈ બંદી—સાંભળવા ઓકળી, મધુરા, ટંદાવન અથે હું દુર્લો હતો, પરંતુ ત્યાં તો એ કેઇ મળેલું નહિ. તે પછી આપરે તાજમહાલના એક મિનારા પરથી જ્યારે સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં શોભતી ધમુના નદી જોઇ ત્યારે એક સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં 'ધમુના પર જઈ રહી વાંસરિયાં' સાંભળવા મળી હતી. દશ મેં એવી કોઈ ધન્ય દાણે સૃષ્ટિસૌંદર્યના માત્ર કોઈ અદ્ભુત યોગમાં એ અંતર કનૈયાની જનુદુર્લુ વાંસળી સંભળાવે છે!

લગભગ ત્રીસ વર્ષની વાત છે. મિયાં તાજજીનીન મૂળ અમદાવાદના રહીશ છે. દાઢમાં એ ધણું કરીને કરંગી રહે છે. એસિમ ધિજ પર એસાને એમણે ટેકરી મેં એકાંત રાત્રિમાં એની મીઠી વાંસળી સંભળાવીને જામને ઓઝા બનાવ્યાં મૂક્યા હતા. આપણી નદી, દૂર દૂરના કિનારા અને સાગરમંદીનો વિશાળ રેતીથી છવાયેલો પટ, દશ વણ કોઈ ચાર માંદીમાં એ વાંસળીના ચૂરની જાણે પ્રશંસા કરી જોઈ છે.

જલ્પ વાર હું પ્રયાગરાજ ગયો છું. ગંગામુનાના સંગમનું એ સ્થળ ખડુ રમણીય છે. સવારને સમયે હોડીઓમાં બેસીબેસીને ધમુનાને માંગે વાતોઓ દાર-ખંધ આવે છે. દક્ષિણીઓમાં 'વેણીમંથન' કે એવા જ કોઈ નામની ખાસ ક્રિયા અને થાય છે. ગમે તે ઉમરનાં વરવડ ત્યાં છેડા જાંધીને આ ક્રિયા માટે

વાજતેગાજતે આવે છે. કિયાનો હેતુ એ છે કે 'અંગા
યમુનાનો જેવો યોગ અનંત છે તેવો અમારો પતિ-
પત્નીનો પણ યોગ અનંત અને ત્રિવેણી સંગમ જેવો
પવિત્ર હો; મૃત્યુ પણ અમને છુટાં ન પાડે!' એ
કિયાની અંદર રહેલા કવિત્વે મને ત્રણે વખત ખૂબ
અસર કરી છે. પણ વધારે અસર તો એ લગ્ન સંગમ
હિપ દરદરથી આવતી હોડીઓમાં વાગતાં વાળંએ
કરી છે. પેલા કવિત્વમાં જે માધુર્ય છે તે આ વાળંએ
(જોકે નાનખટાઈ બેઠે જેવાં હોયા છતાં) ત્રણે વખત
ત્યાં મને હૃદયસ્પર્શ કરી મૂક્યું છે:

આખા ગુજરાતમાં સુરત જેવાં બેન્ડ કેમ રચે
નથી. ૧૯૦૫ દરમિયાન સુરતની પેશી યાદગાર કૉંગ્રેસની
પહેલાં, ૨૧. ડૉ. બાકાચંદ્રના પ્રમુખપદે મુખ્યાલ પલાકાની
એક કૉન્ફરન્સ ફ્રેંચ ગાર્ડનમાં મળી હતી તે વખતે,
અને સાક્ષર શ્રી નરસિંદરાય બોળાનાયના પ્રમુખપદે
મળેલી પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ વખતે, એ બંને પ્રસ-
ંગોએ વાગેલા ત્યાંના 'રૉક બેન્ડ' મારા મન પર
અણુ અસર કરી છે. હમણાં દિલ્હી મુસલમાનના અગ્રગણે
ત્યાંના આ વાળંની સંગીતકળાને જરા ઘેરો પહોંચાડ્યો
છે એવી દિલગીરી થાય છે. જાણી તાપીના એ અતિ-
દાસિક કિનારા પર, મામે બેઠેલા તાડ ને ખજુરીનાં
ઝાડની સમક્ષ, આ 'વાદ્યસમૂહ' એ મારા મનમાં આ
સંસારને નંદનવન જેવો બનાવ્યો હતો.

વિલાયતી બેન્ડ અને તંતુવાદો (String Bands)
ની પણ સુંદર અસર મોરા મન પર હોયેલી છે. કલ-
કત્તાના 'હિન્ડ. ગાર્ડન'માં, અલ્લાહાબાદના ક્વીન્સ-
પાર્કમાં, મસૂરીના દિમાલપના પહાડોની વચમાં તે
નેનિનાલના મુંદર સરોવરને તીરે મેં એ પેટ ભરીને
સાંભળ્યાં છે. અંધોલા બંદર પર અને બેન્ડ સ્ટેન્ડ પર,
પૂર્ણિમાની લગ્ન ચાંદનીમાં, ને દરિયા કિનારા પર
સંધ્યાના બદલાતા રંગોની વચમાં, ઘણીવાર આ બેન્ડો-
એ મને સંસાર જુલાવી સ્વર્ગનાં દર્શન કરાવ્યાં છે
એમ કહેવામાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી!

દાર્જિલિંગ, દિમાલપનાં કોચનગંગા તે ગૌરસંકરમાં
ગરકથી શોભતાં શિખરોની સંમુખ આવેલું છે. ત્યાં
અવર્ગરના આરકેસ્ટ્રા બેન્ડ બેતણુ જગસા થયાં હતા.

જગવિખ્યાત જર્મન સંગીતવેતા થિથોવન અને વાગ-
નરનાં લગ્ન સંગીતનો, તથા રશિયન, ફ્રેન્ચ, ઇટાલિયન
વગેરે સંગીતનો અપૂર્વ સ્વાદ ત્યાં મને મળ્યો છે. એ
સંગીતે એ દિવસોમાં મને દિલ્હી અને કાળોતો બેઠ
જુલાવી દીધો હતો. સર્વવ્યાપી નાદબ્રહ્મનાં સૌમ્ય દર્શનનો
અલૌકિક લાભ મને ત્યાં મળ્યો હતો.

કણ્ઠાટકી સંગીત સાંભળવાનું સુભાગ્ય મને મૈસૂર-
માં પ્રાપ્ત થયું હતું. સંગીતશાસ્ત્રી શ્રીનિવાસ આયંગરે જે
કલાક સુધી જામને ત્રણે મંત્રમુગ્ધ કરી મૂક્યા હતા.
કણ્ઠાટકી સંગીતના શુદ્ધ તાલ ને નૃત્યનાં તરંગો શરીરને
જ નાદિ પણ મન અને આત્મા સુદાને નવાવી મૂકે છે!

મૈસૂર રામ્યમાં કેટલાંક ગામડાં અને શહેરો
નેવાનો પણ લાભ મળ્યો હતો. કવિની નામની નદીને
તીરે નાંજનગઢ નામનું સુંદર શહેર છે. ત્યાં શંકરના
એક સરથસમાં રૂપેરી શરણાધિઓવાળું આપણું સર્વોગ
સ્વદેશી બેન્ડ સાંભળેલું એનો તો સ્વાદ રહી ગયો છે!

આમ્ય સૌંદર્યથી બિરાડાતું, બે તળાવોની ભાગેબથી
જોલાતું દાસન નામનું એક પીલ્લું નાનકડું શહેર છે.
ત્યાં વર્ષોની આછી ચાંદનીમાં, એક રહસ્યમય રંગિની
મૂઠ શાંતિમાં એક મંદિરમાંથી આવતી શરણાધિઓનાં
ગીત સાંભળી અને આનંદ સાગરમાં નહાયા છીએ!

સર ગિરજપ્રસાદના લગ્નપ્રસંગે વડોદરેથી દક્ષિણી
શરણાધિઓ ને ટકેરખાનાં આબ્યાં હતાં. પ્રાતાઃકાળે
એણે જે માંગલિક ને પ્રેરક ચીજો ગાઇ છે તેના
ભજુકારા હજી સુધી જાણે મારા કાનમાં વાગી રહ્યા છે!

સુરતના મોટા મંદિર પાસે મરિયમ નામની એક
અંધ મુસલમાન ગાઈદરશજ સાંજના બેસતી. તે મોઢા
બુલંદ સરોઢે લક્ષિતરસના સંકડો ગીતો ગાતી. સંસારની
ચંચળતા, ધ્રુવસ્તી અપાર કરુણા, પ્રભુપ્રાપ્તિનો આનંદ
એવા એવા એનાં ગીતના વિષયો હતા. ગમશે તો
એના જેવી મેં ક્યાંયે સાંભળી નથી.

અમદાવાદમાં વીસેક વર્ષ પર એક સીટી આવતો.
મોટે પરાઈએ એ રોજ આવે ને નરસિંહ મહેતાનાં,
ગીરંચાં ને કળીરંચાં લગ્નો સંભળાવે. વગાડવામાં
એ મોઢાનું ધનુષ્ય જેવું એકતારાને મળતું એક વાદ્ય
ને, લાયમાં એક પાનળી સોટીને ધુવરો. પણ એટ-

લામાં તે એ હદ કરતો!

જ્યેષ્ઠ વર્ષ પર ચોપાટી ઉપર હું ફરતો હતો. દરરોજ ઊઠાળી રહેા હતો અને અઘોષિક રંગોથી દેદિપ્યમાન ગળ્યો હતો. એક દક્ષિણી જાઘ એક ખૂણે બેઠેબેઠી દારૂનોનિયમની પેટી સાથે ગાતી હતી કે:
'ધારે, ધારે, યમુનાને તીરે. . .'

ત્યાં તે બધું આનંદસમાધિ લાગી ગઈ અને રંગીન આકાશમાગેથી, ઊઠાળતા સાગરની લહરીઓ ઉપરથી, સંસારરૂપી યમુનાને તીરે ફરતો-મુંદર જાલમુકુંદ, ધીરે ધીરે આંખો ને મારા હૃદયમંદિરમાં પેસી ગયો.

પંડિત વિપ્લવશાસ્ત્રી દિગંબરનાં તે સંકેતો ગીતો મેં સાંભળ્યાં છે અને જીવનને પવિત્ર કર્યું છે. જ્યારે એ તુલસી કૃત રામાયણની કથા કરે છે ત્યારે તે નારદ કે હરિશચનું જ રસરસુ યાય છે. એમણે મદા-સલાના મંત્રણેનો રામનામથી ભરી દીધા છે. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને ધાર્મિક બનાવવામા મદાભાજીએ એમનો પુષ્કળ ફાલ લીધો છે.

મુશદખાનનો સિતાર, ફૈયાઝખાનના અસ્થાપ, ખારાસહેબનો કેંદ, અલાબંદાખાન સિતાર સાથે કરેલી શારદાની સ્તુતિ અને ઓંકારનાયની 'સરશોશી કી તમન્ના' એ મારા જીવનમાં અમર સંભારણું છે.

શ્રી દિલીપકુમાર રૌયે મીસંગાઈનું 'ચાકર રાખો છ' એ ગીત મૂસેના આરોહજ્યરોદ કરીને ભાવ-પૂર્ણ હૃદયે ગાયું ત્યારે તે સંગીત ખરિદ ભવનું લોક-દષ્ટિએ સાર્થક થયું લાગ્યું હતું.

નીચગિરિના કિતાકામકમાં ચાર વર્ષે પર મેં શ્રી હરીન્દનાથ મદોપાધ્યાયને એમનાં સ્વદેશરેષી પત્ની શ્રી કમળાદેવી સાથે જોયા. એમના 'પરદેશ જઈ આવેલો' નાટકમાનો એ બંનેનો ઉત્તમ અભિનય આત્મારે હું નથી વર્ણવતો. મારે તે એ જોએ મળીને ત્યાં એક જલસામાં 'આઈ સાંજકી વેલા' નામનું એક અભ્યાગનનું ગીત ગાયું હતું તેની વાત કહેવી છે. રંગભૂમિ પર માત્ર સાદા કાગળ વડે જ એમણે એક સાદું ભાંગુનું મંદિર બનાવ્યું હતું; પણ આભે-હળ. કોઈ ભાગોળનો એ દેખાવ લાગતો હતો. પોતે અભ્યાગત ગળ્યા, હના; કમળાદેવી અભ્યાગતની સ્ત્રી

બનેલાં ને એમનો ચાર વર્ષનો છોકરો પણ એમાં હતો. દિલ્લી સંસ્કૃતિ દર્શાવતી એ ભાગોળે આ અભ્યાગતો ગાતાં હતાં. ગીતમાં સાંજનું વર્ણન હતું. ખરી સાંજે કોનાલલ, મેળો, રંગરાગ થયું પૂરું થાય છે, તેમ જીવનની સાંજે પણ થયું ખંતમ થયાનું છે એવો એમાં ધ્વનિ હતો. પાંચતાન 'મિનિટમાં એ ધ્વનિ મૂકીને પેલાં પતિપત્ની તે વિદાય થયાં, પણ એમની કેન્દ્રો તે દિવસથી મારી પાસે મૂકીને ગયાં છે.

શ્રી શંકરરાવ પાંકડની શીડલે ધણીવાર મારી પાંસળાઓ કેરી નાખી છે. શ્રી નારાયણરાવ અને શંકરરાવ એ બે વ્યાસ ભાઈઓએ દિમાલયમાં અમને ખેતાવ્યા સંગીતથી સાક્ષાત્ ઉમાને મહેશ્વરનાં દળન કરાવ્યાં છે! ઉમા એટલે કુદરતમાં રહેલું સૌંદર્ય અને મહેશ્વર એટલે લાવ્ય, સર્વવ્યાપી અનંતતા. આંખો જ્યારે ત્યાંનાં અદ્ભુત સૌંદર્ય તોળી ત્યારે વ્યાસ ભાઈઓ એ સમિચદાનંદનાં રત્નગિરિના નાના મંકરે કરીને તેનો આંતરિક સાક્ષાત્કાર કરાવતા. ઊંચાં શિખરો પરથી, કુંદવતો ને સતામંડપોની વચ્ચે, દેવદાર વૃક્ષોની શેરધટામાં, ખીણોના વાંકાચૂંકા માર્ગો પર, જરફનાં રૂપેરી શિખરો જ્યારે સંધ્યાના રંગોથી સ્વર્ગીય શોભા ધારણ કરતાં હતાં તે વખતે, જરણો અને ધોધની સમક્ષ એમણે ગીતાનૃતનો અમને સ્વાદ અખાંચો છે.

નૈનીતાલ એ સમુદ્રની સપાટીથી ૭૦૦ ફીટ ઊંચે, દિમાલયની ગિરિમાળામાં વિરાજતું નીલમ જેવું લીલું ને સ્ફટિક જેવું સ્વરસરોવર છે. એમાં પૂર્ણિમાની રાત્રિઓએ હોડીઓમાં ભેરી કૂત્રો વેરતાં વેરતાં અને કલાકેના કલાકે કાઢી નાખ્યા છે. તે વખતે વ્યાસ-ભાઈઓએ સિતાર કે દિવરજા સાથે પ્રભુની ત્રીલાના ઉત્કૃષ્ટ મોનો ગાઈ અમને પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગનો અનુભવ કરાવ્યો છે!

સાક્ષાત્કારમાં રાજ સાંજે થતી પ્રાર્થના તે જીવનને ઉન્નતગતારી છે. પરમહેસ રામકૃષ્ણે 'શેરો દમેશાં માંગના રહેવાની' શીખામણ આપી છે. આપણે આ દેશરૂપી શેરો પણ વારંવાર કાળો પડી ગય છે. તે માટે તે શ્રી ખરેલી ભજનાવલિનાં ગીતો આશ્રમમાં બંધી હું ધણીવાર એમને મોઢે સાંભળ્યાં આંખો પૂં. વર્તમાનકાળના દલિનીઅગિના એ આવાસ દેશને જે.

નવજીવન આપી રહ્યા છે એમાં આશ્ચર્યની પ્રાર્થનાઓનો
પણ હિસ્સો કંઈ નેવોતેવો નથી.

પછી તો ભગવાન જીવંત કરનાં પણ અદ્યુત એવું
મદદમાં છે તું મદદલિનિષ્કમણ થયું. તે જોઈને મેં આ
નેવોતે સફળ કર્યો છે. એ પ્રસંગે મદદમાં છું અને એ-
મના છંદ સૈનિકોને સંગીતશાસ્ત્રી ખરેખરે એકતારા સાંધે
‘વૈશ્વવર્તન તો તેને રે’ કહીએ ને પાંદે પરાય જણે રે’
એ ગીત ગવડાવ્યું હતું. એ સાંભળીને પણ મારા કોન
સફળ થયા છે. અને ત્યાર પાદ એક મદિના પછી

મીઠાનો ફાકાપટો નોડવાનો વખત આવ્યો ત્યારે
‘સર જાએ તો જિંદગી, પર આઝાદી ઘર આવે.’

એ ગીતે ઘેરજી આપી છે.

પછી તો સાજરમતી જેલમાં છ મદિના કાટ્યા.
પરંતુ ત્યાં જે સંગીત તો મળ્યું જ. ચક્રાક, કોપલ, પોપટ
અને જુલુજીવોનાં નિર્મિત ગીતો ત્યાં જૂળ સાંભળ્યાં છે!
આમ આખા જીવનમાં ગંગાજીનાં જેવી, ગીત-
ગંજાની પાનનકારી આર્મન લદરીઓએ, મને રનાન
કરાવ્યાં છે.

આ જાણિ ભાગ

દુઃખ પ્રડયે ઓય માડી !

વાદળી

ધુમગાના ઝાડ જેવી,
સંપીથી જે બહેન જેવી,
આંકાશે આંદો ભમતી,
જે વાદળીઓ રમતી ગમતી,

એક દિવસ તકદાર થઈ, ને
કેથ ચડ્યો બેને બેને અંતિ;
એકળીછને પ્રદાર કરવા
સામાસામી અયગતી!

સંપતણો ન્યાં ભગ થયો ત્યાં
જય જવાનો તેજ પેટી,
વાદળીઓ પણ સંપ છોડતાં
પાણી થઈને નીચે પડી.

પ્રજલાલ શાહ

એ વખતે જાદુર ગાદસાહે બીરંગીલને પૂછ્યું,
‘બીરંગી! માણસને દુઃખ પડે સારે શું સાંભરે!’
ગાદસાહે કહ્યું: ‘જાડાપનાદ! દુઃખ પડે સારે મા સાંભરે.
કાચુકે દુઃખને વખતે મના’ શબ્દ જાદુ દિલાસો
દેનાર થઈ પડે છે. મા સિવાય આ જગતમાં જીવતે
રેરેવે એક પણ શબ્દનો વાંસ નથી. વખત આવ્યો
હું એ જાણતી ખાનદી આપ નામદારને કરાવીશ.’

ઉપરની વાતને ધણા દિવસ વહી મયા. એક
વખત કચેરી જરાપર જમાવીને અકબર ખાદસાહ
દાસ અને વિનોદની ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. બીરંગલ,
ટોડરમલ, અણુલજલ, ફેજ ગમેરે, મદાન-તરતો
પોતાની જુદીની ચમક ખતાવી રહ્યા હતા. એટલામાં
એક ભિજારી-જેવો માણસ આવી કુર્નિસ કરી ઊભો
રહ્યો અને જાદસાદને કહેવા લાગ્યો, ‘નામદાર, હું
અનેક ભાગાઓ નાણું છું; પણ ‘મારો જન્મ’ કંઈ
ભાગમાં છે—એટલેકે મારી માતૃભાષા કંઈ છે એ
જાણખી જાણે અને નહિ તો સવાલાખ રૂપિયા
આપો એટલે ચામતો થાઉં.’

એમ બોલી એ માણસ જુદીજુદી ભાષામાં વાત-
ચીન કરવા લાગ્યો. મને તે ભાષા જાણનાર માણસને
એમ જ લાગે કે તેની માતૃભાષા એ જ છે. સંસ્કૃત
માણસ શાસ્ત્રીઓ સાથે સંસ્કૃતમાં અને ફારસી જાણ-
નાર ઉલેમઓ સાથે ફારસીમાં તે વાત કરતો. આ
માણસ કદાચીને દરે એ જ વાતો દરે તો અકબર

ખાદશાદના દિલમાં ખટકવા લાગી, અને તેણે પેલા ભાષાશાસ્ત્રીને માનપાત્ર આપી સારો ઉતારો આપ્યો તથા પોતાના બધા અમીરઉમરાવને બોલાવી હુકમ કર્યો કે 'તમે ઘણી વખત તમારી જુદિની કસોટી મને બતાવી છે તો આ માણસની માતૃભાષા જોઈ જોઈ કાઢો. મેં તેને ત્રણ માસની મુદત આપી છે; તેટલી મુદતમાં તમારે આ કામ કરવાનું છે.

બધા વિદ્વાનો ધણાં અતુભાનો તથા પરીક્ષા ખાતર પેલા ભાષાશાસ્ત્રીને અનેક સવાલો જુદીજુદી ભાષાના માણસો પાસે પૂછાવવા લાગ્યા, પણ જરાયે અંચકા વગર તેના તરફથી તે તે ભાષામાં જરાજર જવાબ મળતો અને તે જાણીસી વધારે ને વધારે મૂંઝવણમાં પડતા. માત્ર મહાઅતુર ખીરજલે એક ઉપાય શોધી પોતાના મનમાં રાખ્યો હતો. તે રૂઝ ખરી દાદ નામવાની વાટ જોતો હતો. તેણે અકચર ખાદશાદને કહ્યું, 'નામવર! મેં એ માણસની માતૃભાષા જોગી કાઢી છે અને તેની આપને જરાજર ખાતરી થાય તે માટે તેનો ઉપાય પણ શોધી કાઢ્યો છે. પરંતુ પંદરેક દિવસ પછી આપને તે કરી બતાવીશ.

પેલા મહિનાની દાટે જરાજર સખત રૂપ પકડ્યું. એટલે ખીરજલે કુંભારને લાંબી ખૂળ ઠંડું પાણી જામે ।વું એક સરસ માટલું મેળાવ્યું. અને પાદશાદને કહ્યું, 'જલાપનાહ! જાજ હું પેલા ભાષાશાસ્ત્રીની ખરી ભાષા શોધી આપીશ. પણ આપે જરા તકલિફ લઇ હું કહું તેમ કરવું પડશે. જાજ રાત્રે આપ અને એ ભાષાશાસ્ત્રી હું બતાવું તે રમણ સૂત્રે.' ખાદશાદે ખીરજલના કહેવા મુજબ વર્તવાનું કબૂલ કર્યું અને તેઓને એક જુદી અગાસીમાં સવાનું કર્યું. પેલા મહિનાની કડકડતી દાદમાં ખાદશાદ અને ભાષાશાસ્ત્રી ખૂળ જોદણ જોદીને ત્યાં સૂતા. ખીરજલે ખાદશાદને આગળથી કહી રાખ્યું હતું કે હું સવારે પાંચ વાગ્યે આવીશ અને પછી તે શું બોલે છે તે જરાજર લક્ષમાં રાખજો.

હર સિવાળાનો પાછલો પહેર ઝામ્યો અને પ-રોદનો હીમભરેલો પવન ઝસવવા લાગ્યો. ખીરજલે પેલું પાણીનું માટલું આગળથી જ અગાસીમાં ખુલ્લા પવનમાં પાણી ભરીને મૂક્યું હતું. તે એવું ઠંડુ યદ્ય ગયું હતું કે તેમાંથી જો એક છોટા શરીર ઉપર પડે

તો કાળી બળતરા ઉઠે.

જરાજર સવારના પાંચનો કુમાર થયો અને ખીર-જલ ધીમેથી આવ્યો. આગળ કરી રાખેલા સંકેત પ્રમાણે એક માણસે, જેવો ખીરજલ પાણીનું માટલું લઈને આવે કે તરત પેલા ભાષાશાસ્ત્રીનું જોદણ ખેંચી લેવાનું હતું. એટલે તે સર્જી યદ્યને બોલો હતો. ખીરજલે ખાદ-શાદને ધોળેથી જગાડી કાનમાં કહી દીધું કે આપે તો બધામાં હોવાનો ડોળ કરીને પડી રહેવું. માત્ર એ માણસ બીજીને તરત તેના મોઢામાંથી શું ઉચ્ચારે છે તે સાંભળી લેજો, અમે તો તરત જ નામી નંદીયું.

પછી પેલા માણસે જેવું જોદણ ખેંચી લીધું કે તરત જ ખીરજલે માટલામાંનું ટાળુંબોળ પાણી પેલા ભાષાશાસ્ત્રી ઉપર ડોળ્યું. કોઇ ખરડીનો કાઠી થા વામો હોય અને માણસ રાહ પાડે તેવી 'ઓપ માઢી!' એવી ચીસ નાખી પેલા ભાષાશાસ્ત્રી જગી બેઠો અને એ માણસેને નામના બેવા. ખાદશાદે પણ તે ચીસ સાંભળી બેઠાનો ડોળ કરી શું જાણ્યું તે પૂછ્યું અને તરત જ કોરાં તૂપમાં અને સમઢી મગાવી ભાષાશાસ્ત્રીની દાદ ઉઘાડી મૂકી.

સવારે કચેરી ભરાઈ એટલે ખાદશાદે ખીરજલને સવારની ઘટનાની વાત કહી. ખીરજલે અજાણ્ય યદ્યને કહ્યું, 'નામવર એ તો કોઇ દરામખેરે આ દાદમાં ભાષાશાસ્ત્રીની મરકરી કરવાનું કાસ્તાન રચ્યું હશે. પણ બીજી ઇજ તો યદ્ય નથી ને!'

'ના. માત્ર ઠંડું પાણી નાખી તે ચાલ્યો ગયો!'

'વારે લારે તે વખતે શાસ્ત્રીજીએ શી અવાજ કર્યો હતો?'

'ઓપ માઢી!' એટલું કહી પછી તરત તે ઉઠું ભાષામાં બીજી વાતો કરવા લાગ્યા હતા.'

'ખીરજલે નમન કરી આજખી કહ્યું 'તો જલાં-પનાહ! આ માણસની માતૃભાષા રુજરાની છે. કારણકે ખરા રુખમાં માણસને માવડી જ સાંભરે. બીજું જાણું એ વખતે ખૂલાઇ જવાય છે ને માનાના નામનો અંતરનો સાચો ઉદ્ગાર નીકળી જાય છે.'

ભાષાશાસ્ત્રીએ જાણ્યું કે જરૂર આજ સવારનું જાણું કારસ્તાન ખીરજલનું જ. એ ચતુર પુરપે આમ કરીને મારી માતૃભાષા જાણી લીધી. તે પણ આ જુક્તિથી ખુશ યદ્યને અને ખીરજલને ધન્યવાદ આપીને ચાલતો થયો.

પ્રાણભાઈ મ. મહેતા

અવાજની અસર

આપણું આયુષ્ય ઓછું કરે એટલી જાનરી થાય છે તે બાજો છો?

અવાજ આપણને નુકસાન કરે છે એમ કોઈને કહેશે તો પહેલાં તો તે તેને દસી કાઢશે. પણ સચોટ દાખલા દર્શાવે અને પ્રમાણે આપ્ય પછી તે તેના મગજમાં ઉતારી શકાય તેમ છે. આમ થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે અવાજથી આપણને નુકસાન થાય છે એમ આપણે જાણી શકતા નથી. અને છતાં યે અખતરાઓ સાબિત કરી આપે છે કે અવાજની અસર આપણા શરીર ઉપર થાય છે જ; અને ઘણાકને તો તેથી પારવાર નુકસાન થાય છે. આ જાણતમાં આપણી સ્થિતિ પ્રયોગશાળાના દેડકા જેવી બની છે. જીવતા જાતમાં દેડકાને ખજખજતા બિના પાણીમાં ઉકાળી શકાય છે અને છતાં યે તેને ખાસ અસર થતી હોય એમ જોઈ શકાતું નથી. આમ કેમ બને છે? દેડકાને રોજ દેડકા પાણીમાંથી ધોમેધીમે બિના અને પછી લીકળતા પાણીમાં રહેવાની ટેવ પાડી એટલે પશું. આનું નામ જ જ્ઞાનતંતુની ગહેરાશ. આ જ રીતે આપણા જ્ઞાનતંતુઓ આતુ પરિસ્થિતિમાં એવા બની જાય છે કે અવાજ આપણને નુકસાન કરતો હોય છે, છતાં તેની ખજર પડતી નથી. અને આમ અજાણનાં થતા નુકસાનને આપણે જોઈ શકતા નથી.

જ્યારે કાલેનાં સુધારા દુનિયામાં નહોતો, ત્યારે ઘણી વખત અવાજ એ જ ભય ગણાતો. અવાજ સાંભળીને લોકો ખીતા. અને આજે પણ શું છે? આપણે બેઠા હોઈએ અને એકાએક અવાજ થાય છે તો આપણાં જ્ઞાનતંતુઓ કંપી નથી જાતાં? એ જતાવી આપે છે કે અવાજથી આપણને નુકસાન થાય છે. એકાએક મોટા અવાજથી આપણાં શ્વસોચ્છ્વાસ અને હૃદયના ધબકારામાં પણ ફેર પડે છે અને રેના-યુઓ સંક્રાયાય છે, એમ ઘણાઓએ જાતજાતના ઉપરથી અનુભવ્યું હશે. એવી જ રીતે શહેરના સામાન્ય ગણતા અવાજનું સમજવું. દાખલા તરીકે ધોંધાટવાળા કચેરીમાં કામ કરતા કારકુનની શારીરિક શક્તિ જેટલી શાંત વાતાવરણમાં વપરાય તેના કરતાં ૨૦ ટકા વધારે વપરાય છે. આમ સામાન્ય જણતા અવાજના અવાજના પ્રત્યાઘાત માટે આપણને

ઉપરની શી ભરતી પડે છે તો શોરખકારથી બચવાનાં કારખાનાં અને શોરખખરોડું શું?

હિંમ ઉપર પણ અવાજની અસર જણવા જેવી છે. પ્રયોગશાળામાં અખતરાઓ કરી સાબિત કર્યું છે કે પસાર થતી મોટરના સામાન્ય અવાજથી હિંમનાર બધે જાયતો નથી, છતાં તેની લોહી ફરવાની ક્રિયામાં વિશેષ પડી તેમાં વધારો થાય છે. બીજે એક અખતરા એવા કચેરે હિંમનારની પધારી પાસે થઈને બહુ જ ધીમા પગલાથી એક બીજે માણસ પસાર થયો. આ નિદિ જેવા અવાજથી હિંમનાર જાગ્યો નહિ, પણ તેના રતાયુઓ જાગવાની અણી સુધી ખેંચાયા. સવારમાં તેને આ જાગન પૂછતાં તેને તો કશી ખબર પડી નહોતી. અવાજની અસર શરીર પર થયા પછી તે લગભગ અરથો કલાક સુધી ચાલે છે. આ ઉપરથી નાનાં જાળકા માટે ધરને શોરખકાર કેટલું નુકસાન કરતો દર્શો એ સહેજે સમજી શકાય. તવા જમાનાનાં આમેફોન કે રેડીઓથી માંડીને મોટેથી વાતચીત કે ખડખડાટ હસવું એ બધાને અવાજમાં સમાવી શકાય. એક આંખથી સરખી પણ લાગે જાય એવા નાના કાણામાંથી પણ ઘણો અવાજ દાખલ થઈ શકે છે એ જાણી આપણને આશ્ચર્ય થશે.

તો હવે આ અવાજની અસરથી બચવા માટે શું થઈ શકે તે જોઈએ. ઘણાખરો નુકસાનકર્તા અવાજ ધર ખદારથી આવે છે. તેને ખદાર રાખવા માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ બાંધણી કરવા જતાં તો ઘણું મોઢું થઈ પડે. શહેરોમાં જથ્થે આજકાલ ઘણો ધોંધાટ વધી પડ્યો છે ને તેમાં યે મોટરોએ તો દદ વાળી છે. આ બધાંનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણે તેની કિંમત આપણી તંદુરસ્તી ને જીવનશક્તિ વડે ભરીએ છીએ. સામાન્ય ઘરોમાં આવે અવાજ કેટલાક અંશે ન આવી શકે એના સામાન્ય ઉપાયો નીચે પ્રમાણે શોધાય છે.

કાંઈ ખાસી ધરતી ખાલી ઓરડીઓમાં તમે ચાલશે કે શોડા સરખો અવાજ કરશે તો માલૂમ પડશે કે એ અવાજનાં મોંઘાં પણ હવામાં ઝણઝણી લે છે. તેનું કારણ એ છે કે ભીંતો ઉપર અથડાતાં અવા-

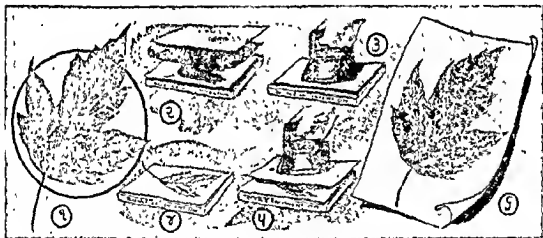
જનાં મોજાં પ્રત્યાધાત પામે છે. એટલે જો બીજા ઉપર કે ઘરમાં એવી વસ્તુઓ રાખવામાં આવે કે જેમાં અવાજનાં મોજાં રાખી જાય તો અવાજનો લોપ થયો માલુમ પડશે. જ્યારે ઘરમાં વસવાટ થાય છે ત્યારે શેતરંજીઓ, ગાડીયા, ખુરશીડેડી, લીનપરના પડદા, લૂગડાં વગેરેમાં અવાજનાં મોજાં રાખી જાય છે, તેથી આપણને તેમાં ખાસી ધરના જેટલો અવાજ લાગતો નથી. જે જે વસ્તુઓમાં આ પ્રકારની શક્તિ હોય તેવડે આપણે અવાજને આવતો રોકી શકીએ. વધારે કદીઓ પડેલા અને વગર ગરીએ ટીંગાડેલાં લૂગડાંમાં અને પડદાઓમાં અવાજને રોકવાની શક્તિ ઘણી હોય છે, જ્યારે સામાન્ય ગૂંચણવાળા કપડામાં તેથી શક્તિ જુન હોય છે. ચાનડાના ગાદીતકિયામાં અવાજને રાખી નાખવાની શક્તિ ખીલકુલ હોતી નથી. લાકડાની સાદી ખુરશીઓ કરતાં ગાડીયા વગેરેથી ભરેલું ફરનીયર વધુ પસંદ કરવા લાયક છે;

કારણકે સાદા લાકડામાં અવાજને રાખી લેવાની શક્તિ નહિ જેની હોય છે. મજમલમાં આ શક્તિ ઘણી સારી હોય છે. ગાડીયામાં જેટલાં અવાજનાં મોજાં રાખી જાય છે તેટલાં મોજાં રજાર પામેથી શેતરંજી પાથરવાથી રાખતાં નથી. રજાર પર ચાલવાથી ઓછો અવાજ થાય છે તેટલું જ; ખાસી તેમાં અવાજને રોકવાની શક્તિ ખીલકુલ નથી.

તો તમારા ઘર માટે ત્રણ વસ્તુઓ યાદ રાખવાની: (૧) આપણે અવાજની કિંમત તંદુરસ્તી વડે ભરી પડે છે, તેથી (૨) અવાજને જો તેટલે બહાર રાખવાનો દરેક પ્રયત્ન કરવો; અને તેમ જતાં પણ (૩) છેવટે ઘરમાં ઘૂમી જતા અવાજનાં મોજાંને રાખી નાખે એવી વસ્તુઓની ધરમાં ગોઠવણ કરવી.

આ પ્રમાણેનાં ધરોમાં રહેવું વધારે અનંદદાયક અને તંદુરસ્તીભરેલું લાગશે.

[‘દાહજીઆ’માંના લેખ પછી] યુનીભાઈ ધ. પટેલ

પાંદડાની પાછી છાપ

જુદાજુદા આકારના પાંદડાની આણેફળ છાપો લેવાની રીત સાચ સહેલી છે. એક કારણન કાગળ (એટલે જેની ઉપર કાગો કે કાલપણ રંગ મીળના રસાયનથી લગાડેલો હોય તે), એક સફેદ કાગળ અને કપડાં સપાટ કરવાની એક ધડી એટલાં જ વાનાં જોઈએ. જે પાંદડાની છાપ લેવી હોય તેને, એકાદ બૂના માસિકના અંક ઉપર નરમ કપડું વિણવી ગોઠવવું. પછી પાંદડા ઉપર કારણન કાગળની રજાળી બાજુ ઢાંચી અને ફરી તેની ઉપર એક કાલતુ કાગળ મૂકવો. (જુઓ ઉપર ચિત્ર નં. ૨) આ બધી એકત્રણ બાદ ઉપર નરમ કપડું ધડી ધીમીથી ફેરવી. (ચિત્ર નં. ૩) થોડીવાર પછી કારણન કાગળ ઉપરનો રંગ પાંદડા પર લેઈતા પ્રમાણમાં થોડી જશે; એટલે જાળવીને કાગળ ઉપાડી લેવો અને પાંદડાને ઢાંચી વડે જીવકીને કોરા સાફ કાગળ પર રંગવળી બાજુ જાણી રાખીને મૂકવું (ચિત્ર નં. ૪) પછી તેના ઉપર ફરી કાલતુ કાગળનું ઢાંચણ મૂકી નરમ ધડી ફેરવી. (ચિત્ર નં. ૫) જરૂર પૂરી અમી આપીને બાંધું કાઢવી લેવો. તો નીચેના સફેદ કાગળ ઉપર પાંદડાની રેખાએ રેખા સમેત આણેફળ છાપ પડેલી જશે. (ચિત્ર નં. ૬) વનસ્પતિના અભ્યારસીને તેમજ ચિત્રના વિદ્યાર્થીને આ તકીક જ બહુ જ ફાયદાથી થશે. કારણન કાગળ નં જોયે તો પાંદડાને મીઠુળાની કે તેવના દીવાની મેસો લગાડી ઉપર પ્રમાણે ક્રિયા કરવાથી પણ કામ સારી. ઉંચીને બદલે એક વચેલીમાં કાલસા નાખીને પણ કામ ચલાવી શકાયો.

માધુકરી

જ્યારે હીન્દી ના ધરે કાઠ,
જો રે જો રે જો જાગી! હીન્દી ના ધરે કાઠ,
જ્યારે ધનધોરી તુંકાની રાતે જાગરાશે તને જોશ—
ત્યારે આજની વીન્દે
તું સળગી જઈ સીને દીવો જોકલો યાને રે:
વારી જો હાક સુણી કાઠ ના આવે તો જોકલો જાને રે!
જોકલો જાને, જોકલો જાને, જોકલો જાને રે!

—રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

સર સી. વી. સમનને મોખેજ ધનામ

કરી એકવાર પૈયું જગમસિદ્ધ સવા લાખનું નેમેલ ધનામ
આ વર્ષે હિંદી વિભૂતિને મળ્યું છે. આજથી ૧૭ વરસ
પહેલાં ઈ. સ. ૧૯૧૭માં કનિષ્ઠ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને સાહિત્ય
માટે એ ધનામ મળ્યું હતું. આ વર્ષે સર સી. વી. સમન—
વેંકટેશ્વર વેંકટેશમનને બૌતિકશાસ્ત્રમાં એમની વિખ્યાત
‘સમન ઇફેક્ટ’ની મકાશની રોધ માટે સ્વીડનની વિદ્વદ્સભાએ
એ પારિતોષિક આપ્યું છે. જીવનનું પાંચ વિષયોમાં એકલા
માટે એ ધનામ દર વરસે જગતની વિભૂતિઓને આપાવ છે
એ પાત તો જાણીની છે: સાહિત્ય, રસાયનશાસ્ત્ર, ચારીર
કે ઔષધશાસ્ત્ર, બૌતિકશાસ્ત્ર અને જગતમાં શાંતિપ્રચારના
કાર્યમાં બધું હરયાન સર્વશ્રેષ્ઠ કૃષો આપનારને.

સર વેંકટેશમનની જનસંત જીવનકથાથી ‘કુમાર’ના
વાચકો આપરિચિત નથી. (૧૬-૭૦માં આંકમાં જોગની વિ-
રનું જીવનદેખા પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે.) ત્રિચિનાપલીના એક
ગરીબ મહેતાજીને એ તેજસ્વી યુવ પોતાની પ્રતિભાના જાણે
જગતના આ યુગના શ્રેષ્ઠ વૈજ્ઞાનિકોની હોજારમાં આવી ઊભો
જાને ચમંડ પરિશ્રમ તથા આચારસ વડે સાધેલી એની શોધોએ
વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિમાં અતિ ઉત્તમ અને મહિમાવંતો કૃષો
આપ્યો. એની કદર, જગતે આ પહેલાં અનેક જાણીનોથી
એને નવાજીને કરી છે. હજી થોડા જ સમય પહેલાં લંડનની
રૉયલ સોસાયેટીએ પોતાનો ‘ફેલોશ સેલ’ નામનો વેંકટે
આર્પી એમનું મૌરવ કર્યું હતું. આ છેલ્લા પારિતોષિકે એના
કૌતિમંદિર પર કમરા રચ્યો છે અને એની પ્રતિજ્ઞા તથા
હિંદી ઔરને દિગંત ડંકો વગાડ્યો છે.

એમની પ્રતિભા એ વરતુઓ વડે વધુ એજરથી જની
છે, અને એ જ એમની જીવનસિદ્ધિની ચાવી છે. એક તો
અનિશ્ચિત એકધારે પરિશ્રમ અને ધીરુ વિદ્યાપ્રસેના માટેનો
એમનો ઉત્તમ સ્વાર્થભાગ એમણે ધાણું હોત તો આને

એ લક્ષ્મીની સુંવાળી ગોદમાં જાને સત્તાના જંગમાં જિત્યા
અધિકાર પર આક્રંદ થયા હોત. હિંદીના નાણાખાતામાં
પોતાની શક્તિને જાણે તે ભલભલાઓને પાછળ નાખીને અતિ
નાની ઉમરે જિત્યા અધિકાર પર પહોંચ્યા હતા. પણ એમને
લાગ્યું કે લક્ષ્મી કૃપાં સરસ્વતીને પોતા પર વધુ અધિકાર
છે અને પોતાનું ખરું જ્ઞાન અને શક્તિનો સાચો વ્યવ-
હારનદેખીની સેવામાં જ. જોરસે સારી આમદાનીવાળી જગ્યા
અગલમનીને મલામ ફરમાવી એ ફલકના યૂનિવર્સિટીમાં
નિવાસના અધ્યાપક બન્યા;—એવે વખતે, કે જ્યારે એ
જામને હણી થતી વિદ્યાપીઠ પોતાના રોવકોને પૂરા અને
નિભગિત પગાર પણ નહોતી આપી શકતી. પણ વિદ્યન-
સેવાની ધનસાધના વેંકટેશમનને લક્ષ્મીની તથા નહે

કસકતા વિદ્યાપીઠના એ વર્ષના કુલનાયક અને ભગવાનના જ્ઞાનવશના અધ્યક્ષ સમા સર અસુતોષ મુકરજી અવધાપકો આગળ આદર્શ મહતા તેમ પ્રાચીન સમયના ખસ આદ્ય શુકની પેઠે સમને અકિચનશાલે વિદ્યાદાન અને જ્ઞાનસેવા માટે જીવન આપ્યું. પણ એમણે કશું જોયું નથી. સંજ્ઞાની દૃષ્ટિએ એમણે જે ગુણોનું તેનાથી અધિક મૂલ્યવાન નામના અને ગૌરવ એમણે સિદ્ધિની દૃષ્ટિએ મેળવ્યાં છે અને જનતાના જ્ઞાનમાં યોગો ઉમેરો કરી પોતાની સાથે પોતાની માતૃભૂમિના નામને પણ ગૌરવાનિત કર્યું છે.

ધરતીકંપના લોભ

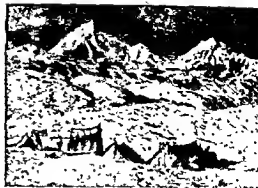
વળી પાછો, મઠ ૨૬૨મી (નવેમ્બર) તારીખે બધાનમાં બંધકર ધરતીકંપ થયો છે. અને હાલમાં એક જ સપ્તક પહેલાં એ કુદરતી હોનારતે એ દેશ પર વર્તાવેલો કેર ચાલે આવે છે. પૃથ્વીની એ નાની સરખી છુલ્લી કેટલાં માનસોનો મોજિયો કરી ન્ય છે તેનો સરેરાશ વાર્ષિક અંદાજ લાખરૂપના ૨૨મી જુલાઈના એકમાં ડૉ. રી. ડેવિસને આપ્યો છે. મિલનિએ પોતાના વિનાશક ધરતીકંપના કેટલોગમાં એમણે સમા લેકામાં (૧૮૦૦ થી ૧૮૬૪) ઉપ પંક્તિવા ૩૬૪ અને મૌલુ પંક્તિવા ૫૧૦ ધરતીકંપ ગણ્યા છે. એથી જાનરની પંક્તિવા ધરતીકંપથી જાનોની થયેલી જુવારી નહિ જેવી છે. ૧૬૦૧ થી ૧૯૦૦ સુધીમાં અતિ વિનાશક ધરતીકંપથી દશકામાં, સરેરાશ મળતાં દરેક ધરતીકંપ દીઠ ૪૨૨૨ માણસોની જુવારી થઈ છે, અને મૌલુ પંક્તિવા ધરતીકંપ દીઠ સરેરાશ ૮૩ જનનું ઇકસાન થયું છે. એ તેરીએ બધા ધરતીકંપ માટે ગણીએ તો આખી દુનિયામાં ધરતીકંપથી વાર્ષિક જુવારી ૧૫,૧૦૦ જાનની થાય છે!

૧૮ અને ૧૯મા સદીમાં બધાનમાં ઉપ ધરતીકંપથી સરેરાશ ૩૮૯૨ મરણ નિષ્પન્ના છે. એ રીતે ગણતાં આખી દુનિયામાં ધરતીકંપથી વાર્ષિક દાનિ ૧૪,૧૬૯ની થાય છે. આ રીતે ડૉ. ડેવિસ એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે દર વરસે દુનિયામાં ધરતીકંપથી સરેરાશ ૧૪ થી ૧૫ હજાર જીવની જુવારી થાય છે.

પણ નવાઈ જેવી વાત તો એક જીજ્ઞાસુ છે, કે આ કુદરતી હોનારત કરતાં માણસે ઉત્પન્ન કરેલી મોટર વધારે ભોજ આરોગી ન્ય છે! દુનિયા આખીના આ ધરતીકંપના ભોજની સંખ્યા ઘણી નાની છે; અને એકસરખામાં મોટરોથી થતાં મરણોની સંખ્યા આના અરધા આંકે પહોંચવા ન્ય છે!

અભેદ નગાધિરાજ

યોગીજીનું પવિત્ર સાંતિનિકુલ સમું દિવ્ય ધામ, ઋષિઓ ને કલાકારોને પ્રેરણા ખાતું સૌંદર્યકેન્દ્ર, ધર્મિજીનું ધર્મસ્થાન અને વિલાસીઓનું વિહારસ્થાન હિમાલય જનતામાં અભેદ છે. પોતાની અંતરેયા પૂરી કરવા માટે એ ઉત્તરવૃત્ત પર્વતરાજના દર્શને દુનિયાના દુરદૂરના દેશોમાંથી સંતો અને સાદસિકો, જ્ઞાનીઓ અને સહેલાણીઓ દિલ્હને આંગણે આવે છે.

કાંચનગંગાનાં શિખર

અથા જુલાઈ માસમાં પશ્ચિમના મિત્રમિત્ર પાંચ દેશ-જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, ઑસ્ટ્રિયા, ઇટાલી અને શ્વેડનિરના શોધખોળ ખાતાના વિદ્વાનો જર્મન પ્રો. ઇ. એ. કીનર્ડ્સની સરદારી નીચે આવેલા. ધણી પ્રસીદ્ધતા ડેડી અને જરફવા તોફાનને સામનો કરતાં કરતાં તેમાંના ૬ જુલ ૨૪, ૩૦ ફ્રી જ્યાં બેનસોંચ શિખર સુધી પહોંચવા બાજમણી થયા. પણ આ ટોળાની હથેલ તો કાંચનગંગા શિખર સુધી જવાની હતી પરંતુ તુલ તો પડેલી મુસીબતો અને લાગેલા ધરિ-અશ્વની કંઠાણી એ વિચાર મોકૂફ રાખ્યો.

અચાર સુધીમાં એ પર્વતરાજને તાજવા જતાં થયુંએ પોતાની જિંદગી અર્પણ કરી છે. એવા વીરાત્માઓનાં મેકાંહી અને ધરવીન તો છેક ૧૮૦૦૦ ફ્રીટ જ્યાં, મોસોંસર (માઉન્ટ એવરેસ્ટ)ની લગભગ પહેંચેલા પછી એ વિશ્વથી વીંશી દુનિયાને પોતાની સાહસકથા કહેવા કરી પાછા ન જ ફર્યા દિશાલવની એદમાં જ તેઓ ચિર શાંતિ પામ્યા.

દિલ્હનું શોધખળુ

આજથી દસ વરસ ઉપરના આંકડા જોતાં માલુમ પડે છે કે દિલ્હની સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૩૦ છે. દિલ્હની ત્રણમાં દરેક કેરીને નિસાવવા પાછળ સરકારને વાર્ષિક સરેરાશ રૂ. ૪૫ ખર્ચ થાય છે. એટલે, પ્રત્યેક દિલ્હીને એક કેરીના જેવું જીવન ગાળવું હોય તો પણ રૂ. ૧૫ને ખાડો પડે છે! આજે એક દિલ્હીને કેરીનું જીવન ગાળવું પણ મદા-સુરકેલ છે તે આ દાખલા ઉપરથી સમજાશે.

સને ૧૭૫૭ થી ૧૯૨૩ સુધીનાં ૧૬૬ વરસમાં અંગ્રેજોએ દિલ્હને કેવી રીતે કબજેનું તેના આંકડા અંગ્રેજ લોહીએ જ નજીવ્યા છે. અને તે આંકડા પ્રમાણે ગણતાં ૧૬૬ વરસમાં આ સુધરેલા લંડનનો એક દિલ્હમાંથી ૩૮૭૨ અબજની લૂંટ ચલાવી છે. આ રકમનું પાંચ ટકા એમે દર સાલનું બ્યાજ ૧૯૩૮-૪૪ અબજ થાય! એ દિલ્હનું આ અખૂટ દ્રવ્ય દરેક દિલ્હીને વહેંચે અપવામાં આવે તો નાના ખાળકથી માંડીને ધરડાં ડાસા સુધી દરેકને સરેરાશ ૧૨૧૩૮ રૂપિયા લગભગ આપે

આને અને તેનું દર સાલનું બ્યાજ રૂ. ૬૦૭ આવે. તે પ્રમાણે ગણતાં દરેક હિંદીની સરેરાશ આવક દુનિયાના બીજા કોઈ દેશ કરતાં ઘણી ઓછી. આ અખૂટ મિલકતથી આપણે ઈંગ્લેન્ડમાં આવે છે તેના કરતાં પાંચગણું નોકાળજી સોંપી શકાય અને ત્યાંની રૂઢિ, એરિસ્ટોક્લેટ, કારખાનાં વગેરે તમામ વસ્તુ તેમના મોંઘાગ્યા બાબે ખરીદી શકીએ અને છતાં મોટી રકમ ફાળવેલ રહે. આ ફાળવેલ રકમમાં બ્યાજમાંથી (મૂડીમાંથી નહિ) હિંદુ-સ્તાનના દરેકદરેક બાળકને ફરજિયાત કેળવણી મફત આપી શકાય, હિંદુસ્તાનના દરેકદરેક ખેડૂતને કાંસનું પાણી મફત આપી શકાય અને છતાં જે બ્યાજની રકમ ફાળવેલ પડે!

ગાંધી

કારતકની જાનલીલાના મણેલા ઉત્તરમાંથી બધા સાચા નીચેના ૨૦ બાઇબોના છે, તેમાંથી ને ૧૭ બાઇબો ગ્રાહક છે તેમને ઈનામ મોકલાયો. (૧) હમિયાઇકર ઠાકર-આલુંદ (૨) જગજીવન શાહ-મુંબાઈ (૩) જયંતકુમાર ઓજા-ભચ-નગર (૪) હરિભાઈ સિદ્ધપુરા-અમરેલી (૫) ત્રિભોવનદાસ શેઠ-પાટણ (૬) રતિલાલ પંડિત-સાલુંદ (૭) હરકિસનદાસ રોની-પોરબંદર (૮) સોમાલાઈ પટેલ-નડિયાદ (૯) રમણ-લાલ ગાંધી-નડિયાદ (૧૦) ત્રંબકરાય ખેંગાર-મુંબાઈ (૧૧) શંભુભાઈ પટેલ-નડિયાદ (૧૨) પત્રાલાલ શાહ-વાલવોડ (૧૩) આશાલાઈ પટેલ-વીરસદ (૧૪) એસ. કે. ખત્ર-જાન-નગર (૧૫) ચિત્રનલાલ ઠાકર-પાટણ (૧૬) રણુજીભાઈ પટેલ-નડિયાદ (૧૭) બાલુભાઈ પટેલ-સાલુંદ (૧૮) હરિ-પ્રસાદ ત્રિવેદી-કપરવણજ (૧૯) રમણલાલ-પાટણ (૨૦) ધૈયા બહેન દેવે-આડવાળ. સાચા જવાબો નીચે મુજબ:

(૧) અખિત-ગરમત: જુઓની ઉંમર ૧૩ વર્ષ. (૨) રોપી ઠાકો: નવલરામ (૩) એ શું? મેઘપ્રતુષ (૪) શાખ-સોંકો: નીચે મુજબ: સવાલમાં મૂકેલા આંકડા બા

પ્રમાણે સંકુળે મોકલતાં વ-
વ ૭ ૨

એનું એક ૮૫નું જાણી રહેલું
નેછએ એ વાત તરફ દુલ્લસ

કરવાથી કેટલાક બાઇબોએ
ર મુ સં મા મ દ્વા બા ર ત જવાબમાં ભૂલયાવખાધીએ.

(૫) શાખ-સોંકો: વિવેકાનંદ (અથવા દયાનંદ); નંદનવન, વનરાજ, રાજનગર, તર, રકચક. (૬) શાખ-સોંકવણ: નીચે જમણી તરફ જતાવત મુજબ: ૫

(૭) ચિત્ર-મશ્ક: જામાં સ રા જ
વાસણમાં મળીને આવે મણુ મ તા ૫ સિ હ
ને બરેર દુધ માઈ શકે. જ. ઠા ત

નવા સવાલ ૨

(૧) અખિત-ગરમત: મારી પાસે નેટલી પેન્ટિસ

છે તેથી એ પેન્ટિસ વધારે હોત તો દરેક વિદ્યાર્થીને આઠ-આઠ પેન્ટિસ વહેંચી રાખત, પરંતુ ને એ વિદ્યાર્થી કોણ હોત, તો છે તેટલી જ પેન્ટિસ સરખે બાને વહેંચી આપતાં દરેકને નવનવ પેન્ટિસ મળત; તો વિદ્યાર્થીની સંખ્યા કેટલી તથા મારી પાસે પેન્ટિસ કેટલી હશે? (મ. ના. ખત્રી) (૨) ૪૦ ચોરસ એકરના ખેતર ફરતી વાડ બાંધવા માટે ને એક માઇલ લાંબો તાર નેછએ તો એ માઈલ લાંબા તાર વડે કેટલા ચોરસ એકરના ખેતર ફરતી વાડ બાંધી શકાય? (૨) એ શું? ચાર અક્ષરોનો એક શબ્દ છે ને 'કુમાર'ના દરેક અંકમાં તે આવે છે. તેના પહેલા ત્રણ અક્ષરો એક આલુપણ છે ને છેલ્લા ત્રણ અક્ષરો ખેતીનું જોતર છે; તો એ શું હશે? (૨) એનું શું છે ને હમણાં તમારી સામે જ હોવ છે છતાં કહી તમે તેને બણી શકતા નથી? (૩) શાખ-સોંકો: નીચેના અર્થ મુજબ પાંચ શબ્દો એવા રોપી ઠાકો કે મયમ શબ્દના છેલ્લા બે અક્ષરથી શરૂ થતો પછીનો શબ્દ ગુણુકમે આવતો નય: (૧) હિંદનું એક બંદર (૨) ધર્મદાસ પ્રસિદ્ધ એક શ્રી (૩) હિંદના એક બાદશાહ (૪) એક યાત્રાધામ (૫) એક વિખ્યાત મુનિ. (દે. મુ. રોહ)

(૪) શાખ-સોંકો: પાંચપાંચ અક્ષરના પાંચ શબ્દોનું

આનુનું ચોક્કું છે. દરેક
આદી લીટીમાં ગુજરાતી
બાધાનો એકેકેકે શબ્દ
મૂળીને તમારે આનું ચોક્કું
ભરી કાઢવાનું છે. એક

શબ્દ બે વાર ભરાય નહિ તેમજ સવાલમાં મૂકેલ કોઈ અક્ષરને હેરવાય ફેરવાય પણ નહિ. (૫) શાખ-સોંકવણી:

બાનુની આકૃતિના પ્રથમ ખાનામાં 'મહાત્મા' શબ્દ આવેલો છે. તેમાંથી ખાનાંવાર દર વખતે માત્ર એક જ અક્ષર બાકીની શબ્દો રચતા નીચે અને છેલ્લે 'દુરમન' લાવી દો.

(૬) અંક-ચોરસ: બાનુના ચોરસમાં કુદાની

જગ્યાએ એકથી નવ સુધીનો દરેક આં-કો એકેકે વાર એવી રીતે મોકલવાનો છે કે નેથી બાનુ ઉપર મૂકેલા આડા જોમા સરવાળા બરોબર આવી રહે.

(૭) ચિત્ર-મશ્ક: બાનુની આકૃતિમાં તમે ધારતા દો તેથી ઘણા વધારે સમ-ચોરસ આવેલા છે: તમે નાનાંમોટા બધા સમચોરસ ગણી શકશો?

૧૯૧૦માં ઇંગ્લેન્ડના માછ વડા મધાન
મિ. એસકિવનાં પત્નીએ એક વખત
પિટેરી વસેા ને વસ્તુઓની ખરીદી કરેલી.
આ વાતની બહુ થતાં સમાજમાં બારે
ખજાજાદ મચી રહેા ને પરિણામે મિ.
એસકિવમને સ્વપ્નો આગળ પોતાની
પત્નીનાં એ કાચ માટે ખુલાસો કરીને
મારી માચવી પડી હિંમતી 'રવટેરી'ની
ચામે રૂચી ધરાવતા એવેબેલ સાતાના
સ્વટેરીના તો કદા હિમાવતી છે.

હાખતી વખતે પાક્યરચનામાં વિશે-
પણા તેના નામથી દૂર મુકવાની બહુ
ધણી સાળાત્વ છે અને તેને લીધે બહુ
હસવા જેવા મથોળો થઈ પડે છે. તેમકે
'નારકમા ઠંડા કરેલા ધનહામાધના
સોઠાલીજી'. એમા હાખનાર કહેવા માગે
છે સોઠાલીજીને ઠંડા, પણ થઈ નવ
છે 'નારકમા ઠંડા કરેલા ધનહામાધ.'
ખરી રીતે 'ધનહામાધના નારકમા ઠંડા
કરેલા સોઠાલીજી' એમા હાખડું જેવચે

૬૫૬ ૫૧ આ હોખાચ કે તરત મરમ
પાણીથી થોઈ નાખયો તો હાથ નહિ પડે.

કેલસાની સમડીમા થોડા આકના
કદા નાખનાથી કેલસાની રરકસર થશે

૬૫૬ ૫૨ પડેલા થોડીના હાથ ૫૨
મેંભની પાનળી લાહી થોપડે. સુકાઈ મચે
ખમરી નાખો હાથ પાડ્યો નથી

તારાના જેવા આકારની આ માછલીનું
એક અંશથા ગમે તેટલાં (ધારે તો
પાંચસાંચ) એક કાદી નાખવા છતાં તેને
જર પશુ ઇત નથી થતી ને કરી કોને
છે. એકનાં એ ફરસિયાં કરી નાખો તો
પશુ કપાએલા બામ કરી ઊઘી નીકળે!

એસતુ દેવધ

કદાદેસના રીનાચરીમ પાંતમાં કપાઈ-
હીટા મામથી ૧૫ માછલ દૂર એક નંગી
અંડામાર પડક પા આલેલા આ ફોડા-
જો પહોંચવાને રસ્તા બહુ ન કપુસે છે ને
લાંબા વાંસનીસીડીથી મદામુસીબતેતરં
ચડાય છે મંદિરમાં અગવાનપ્રકરે એક
વાલ સાચવી શાપચમાં આગ્યો છે ને
એ પવિત્ર આચીવા સતપીત આ નંગી
પડક આગ ચામકાકિરીતે તો પાઈ રહેા
છે એનો અર્થ છે લોકોની માનવતા છે.

આરસની વસ્તુઓને મીઠું થતીને
સારી સાચુ કરી રાખશે.

કનુસ બાપા—જેઠા, ચાલતી વખતે
કપમાં હમેશાં લાંબાં ભરવાં
જેઠા—કેમ બાપા?
બાપા—જેઠા, વધુ રક
રેખી રિસોળાર બાપાવર્ષમાં દૂઝ
મું દૂઝો દિવસ આપશે. માન રાખવે.

સિયળામાં રીચ માટે અરેમ ખાંડી-
નાવરતની દેવ હરસનો ઉપદ્રા કરે છે.

કોડીમાં થપી મીઠું નાખનાથી એવી
છમળો ખીલી આવશે.

૬૫૬, કાચક કે પાનમાં થોડેલાં સુંદર
આલિષ્ઠ્ય એકલેથી નર નીકળી નવ છે.

ચોપડી એના કપાટમાં સર્વદરે ફેલા-
લનાં થોડાં ડીપાં નાખી શાખનાથી એજ
લાખતો નથી તેમ કપઈ થતી નથી.

કોઈ અરમ બોસક કે પીગુને બલરી
કંઈ કીવાળી જરર પડે તો એક થોડા-
નાસણમાં પાણી તમા મીઠું નાખી તેમાં
તે ગરમ વસ્તુ ખાસે. નલરી કરી નશે.

નવાં શીખાએલા અંદ મૂટા લખતો
એક દિવસ એટલે આખણી પૂરી પતનાં
૨૫૦ વરસઃ ત્યાં એકાદ સિયરસીરુન
બાળો હોય તો ૨૫૦ વરસની મજા
કાતરની ધારખસખ થઈમળ હોયતો
તે વડે રેલી બેા કમળના થોડા દુકાકાથી
નાખજો. સંકોળે મુકાબા નેવી થઈ નશે.

૫૩જેલા છાંડે તો કરી નુચોઃ ત-
માસં જાનની સાલમાં તમાસા લામની
સાથ ઉમેરો. તેમાં તમને પાવણે જેઠાં
વરસ થંધાં તે દમેરો, ને પંડો તેમાં
તમારી કપાટનાં વરસ ઉમેરો. સરસો
૩૮૦૦૪ આપશે (એક સાવ સહેલો છે)

અમેરિકાના પ્રક્રિલ આખની આ
ખાઈ પિસ. એકસપીવિયસ ગિલકેટ
જુવાનીમાં પ્રેમમાં નિસાસા મળવાથી
છત્તનમરનું મોલકા લીધેનું ૫૦ વરસની
વયે તે મરી ત્યાં સુધી તેણે એ માલેડું.
પણ એ પાછલા રિસસોમાં એણે લેએડું
કે એની પાસા જ નાખુદ થઈ ચઈ દની.